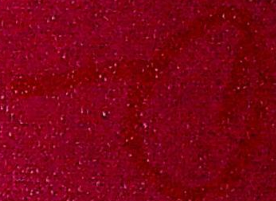

ĀDIPARVAN: FASCICULE 1

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR, Ph.D.

WITH THE CO-OPERATION OF

VAIJANATH K. RAJAVADE, M. A.; V. P. VAIDYA, B. A., BAR-AT-LAW, J. P.;

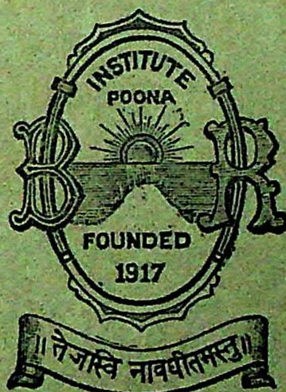
R. ZIMMERMANN, S. J., PH. D.; V. G. PARANJPE, M. A., LL. B., D. LITT.;

N. B. UTGIKAR, M. A.; AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI, B. A.,

CHIEF OF AUNDH

Under the Patronage of the Chief of Aundh, the Governments of Bombay, Madras, Burma and India,
the University of Bombay and other distinguished donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1927

अस्मिन्यज्ञे महाभागाः सूर्यपावकवर्चसः ।
कृताभिषेकाः शुचयः कृतजप्या हुताग्नयः ।
भवन्त आसते स्वस्था ब्रवीमि किमहं द्विजाः ॥ १.१.१३

FOREWORD

An elaborate introduction containing a comprehensive account of the manuscript material as also a detailed discussion of the principles of Mahābhārata textual criticism will be published with the last fascicule of the Ādiparvan. The following cursory remarks are intended merely to guide the reader meanwhile through the labyrinth of a very complicated *apparatus criticus.*

General Observations

In the Mahābhārata manuscript tradition, perhaps as much as in any literary tradition, the textual critic is faced with a bewildering profusion of versions as well as an amazing mixture of versions. Divers elements have been working from the earliest times in favour of the development of different types, on the one hand: on the other hand, there were not wanting elements that operated against the evolution of sharply differentiated types. To understand the phenomenon of this luxuriant growth and indiscriminate fusion of versions, one must appreciate clearly certain details of historical moment, certain special factors in the transmission of the Mahābhārata — traits which distinguish our work from every other known text except the Rāmāyaṇa and possibly the Homeric epopees. Notwithstanding the fact that we know so little that is certain and definite about the early history of the text, we may, it seems to me, with confidence assume that after its composition the great epic was for centuries handed down (in differing forms and sizes) from bard to bard merely by word of mouth. It is moreover extremely probable that even after the text had been written down, large portions of it, especially such portions as were popular, continued to be committed to memory, by itinerant *raconteurs* for purposes of recitation. It is further easy to believe that no great care was lavished on the text by these custodians of the tradition to guard it against partial corruption and elaboration or against arbitrary emendation and normalization: to reproduce the received text with any great precision would be neither attempted by these bards nor required of them. It was then inevitable that the protean oral tradition should in one form or another react on the written tradition and *vice versa.* One important and necessary consequence of such antecedents as these is the impossibility of retracing all extant versions to any fixed and authentic archetype; since some of the modern editions could not but be descendants of fluctuating oral versions reduced to writing in some distant past, independently of each other, at different epochs and in different circumstances. In other words, even in its early phases the Mahābhārata text tradition must have been not uniform and singular, but multiple and polygenous. To complicate matters

further there appears to have followed a period in which there was a free comparison of manuscripts and extensive mutual borrowings, operations which in the course of indiscriminate crossing and re-crossing have completely confused the *differentiæ* and produced a perfect wilderness of hybrid types. These are, at least in part, still mere surmises. But the assumption of some such complicated derangements, beyond the normal vicissitudes of transmission, is necessary, to account for the strange vagaries of the Mahābhārata manuscript tradition: to explain why in the best manuscripts one comes across at every step readings that are manifestly inferior and additional lines that are incontestably spurious: to elucidate how textual alterations, especially interpolations, starting from the most inconspicuous source of diaskeuasis, could extend over large areas with comparative ease and rapidity.

This state of things, if true, would make it impossible to apply to the Mahābhārata the special canons of textual criticism which are derived from a study of classical (Greek and Latin) texts and which depend ultimately upon their being a more or less complete concatenation of copies and exemplars reaching finally back to a single authentic (written) archetype. The conflation of codices may, moreover, have been carried to such an extreme that we may even have to renounce all pretensions to disentagnle completely, by means of purely objective criteria, their intricate mutual relationships. It would, therefore, be well not to ignore entirely the possibility that a wholly satisfactory restoration of the text to its pristine form — even the late so-called s'atasāhasrī saṁhitā form — may be a task now beyond the powers of criticism.

Even though the problem be insoluble on the ideal plane, yet a partial solution of it is by no means impracticable and may with considerable gain be attempted. This fascicule will, I hope, demonstrate that a considerable portion of the inherited text can be incontestably proved to be authentic and unimpeachable: and that on the other hand certain portions of the "vulgate" can, equally indisputably, be shewn to be spurious. In other words, we seem entitled to assert that notwithstanding the existence of what may be termed "original doublets" (fluctuations inherited from a period of purely oral transmission), as well as a vast number of secondary variants (brought in through corruption and emendation during the period of mainly written transmission), —that despite the vagaries which surround a small part of the poem with a haze of uncertainty, the unification of the tradition could in regard to the major part of the epic be carried to a degree of approximation which may be deemed sufficient for all intents and purposes.

Ordinarily in text reconstruction a safe expedient is to take as basis the oldest of the "best family" of manuscripts and to authenticate it in the critical edition. This expedient, though unquestionably safe and in most cases indubitably effective, fails totally in the present instance, assuming what has been said above about the fusion of types to be true: because by following any manuscript, even the oldest and the best, we shall be authenticating just that arbitrary mixture of versions which it should be the aim of criticism to avoid. The peculiar conditions of the transmission of the epic force upon us an eclectic but cautious utilization of all manuscript classes. Since all categories of manuscripts have their strong points and their weak points, each variant has to be judged on its own merits. When the criteria at our disposal fail to give a positive result, we have to content

ourselves with a stop-gap that will give the required sense or at least complete the metrical line. A text prepared, with due circumspection, on eclectic principles will, I am fully persuaded, present a more faithful picture of the elusive "original" than any single extant codex could do. That in these circumstances the editor will occasionally make mistakes — at times perhaps gross mistakes — is as certain as inevitable; for it is to be feared that there is no royal road to success in this incomparably difficult field. The method of Mahābhārata textual criticism can be evolved only from a special study of the Mahābhārata manuscripts and of the Mahābhārata manuscript tradition. More than one attempt will probably have to be made before the ideal is attained. It will, therefore, be prudent not to expect too much from the *first* critical edition, nor to claim too much for it.

Manuscript Material

The manuscripts utilized for this edition of the first two adhyāyas of the Ādiparvan are as follows:

I. N(ORTHERN) RECENSION

Kās'mīrī (or North-western) Version in Devanāgarī transcript (K).

K_0 = Poona, Govt. MSS. Collection, MS. No. 229 of 1895–1902.

K_1 = London, India Office Library, MS. No. 2137.

K_2 = Poona, Govt. MSS. Collection, MS. No. 182 of 1891–95. Dated V. Saṁ. 1694 (ca. 1637 A. D.).

K_3 = Baroda, Central Library, MS. No. 632. Dated V. Saṁ. 1575 (ca. 1518 A. D.).

K_4 = Poona, Govt. MSS. Collection, MS. No. 565 of 1882–83.

K_5 = Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College, MS. No. 1.

K_6 = Poona, Govt. MSS. Collection, MS. No. 209 of 1887–91.

Maithilī Version (V).

V_1 = Nepal, Darbar Library, MS. No. 1364. Dated La. Saṁ. 411 (ca. 1530 A. D.).

Bangālī Version (B).

B_1 = Bolpur, Vis'vabhāratī Library, MS. No. 1.

B_2 = Bolpur, Vis'vabhāratī Library, MS. No. 258.

B_3 = Bolpur, Vis'vabhāratī Library, MS. No. 264.

B_4 = Bolpur, Vis'vabhāratī Library, MS. No. 415.

Devanāgarī Versions (D).

Devanāgarī Version of Arjunamis'ra (Da).

Da_1 = Poona, Govt. MSS. Collection, MS. No. 30 of A 1879–80.

Da_2 = Poona, Govt. MSS. Collection, Vis'rāmbāg Coll. I, MS. No. 468.

Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn).

Dn_1 = MS. belonging to Sardar Kibe of Indore.

Dn_2 = Mysore, Oriental Library, MS. No. 1064.

Dn_3 = Poona, Govt. MSS. Collection, MS. No. 234 of 1892–1902.

Devanāgarī Version of Ratnagarbha (Dr).

Dr_1 = Tanjore, Palace Library, MS. No. 1264.

Dr_2 = Tanjore, Palace Library, MS. No. 1199.

Dr_3 = Tanjore, Palace Library, MS. No. 1313.

Dr_4 = Tanjore, Palace Library, MS. No. 1339.

Devanāgarī Mixed Versions.

D_1 = Poona, Govt. MSS. Collection, MS. No. 29 of A 1879–80.

D_2 = Tanjore, Palace Library, MS. No. 1152.

D_3 = Tanjore, Palace Library, MS. No. 1360.

D_4 = Tanjore, Palace Library, MS. No. 1126.

D_5 = Lahore, Dayanand Anglo-Vedic College, MS. No. 4.
D_6 = Tanjore, Palace Library, MS. No. 1223.
D_7 = Tanjore, Palace Library, MS. No. 1269.
D_8 = Tanjore, Palace Library, MS. No. 1329.
D_9 = Tanjore, Palace Library, MS. No. 1176.
D_{10} = Tanjore, Palace Library, MS. No. 1293.
D_{11} = Tanjore, Palace Library, MS. No. 1340.
D_{12} = Tanjore, Palace Library, MS. No. 1373.
D_{13} = Poona, Govt. MSS. Collection, Vis'rāmbāg Coll. II, MS. No. 191.
D_{14} = Poona, Govt. MSS. Collection, Vis'rāmbāg Coll. II, MS. No. 266.

II. S(OUTHERN) RECENSION

Telugu Version (T).
T_1 = Yadu Maṭh Collection MS. (without No.)
T_2 = Tanjore, Palace Library, MS. No. 11865.

Grantha Version (G).
G_1 = Yadu Maṭh Collection MS. (without No.)
G_2 = Yadu Maṭh Collection MS. (without No.)
G_3 = Tanjore, Palace Library, MS. No. 11823.
G_4 = Tanjore, Palace Library, MS. No. 11838.
G_5 = Tanjore, Palace Library, MS. No. 11851.
G_6 = Tanjore, Palace Library, MS. No. 11860.
G_7 = Yadu Maṭh Collection MS. (without No.)

Malayālam Version (M).
M_1 = MS. belonging to Chief of Idapillai, Cochin.
M_2 = Cochin, State Library, MS. No. 5.
M_3 = Cochin, State Library, MS. No. 1.
M_4 = MS. belonging to Kallenkara Pisharam of Cochin.

In addition to the above, two Baroda Library MSS. of the commentary by Devabodha (*without* the epic text) were collated; the important readings found in this commentary have been cited with the symbol **Cd**.

General characteristics of the manuscripts and their mutual relationship

An important advance made in the classification of the manuscripts is the separation of archetype K (which represents Devanāgarī transcripts of the Kās'mīrī or North-western version) from other so-called Devanāgarī versions. The affinity of K is documented by the following agreements:

1. 1. 2^b: K (except K_1) महर्षीन्; D_{14} महर्षिं; the rest (inclusive of K_1) ब्रह्मर्षीन्.
1. 1. 8 : K लोमहर्षणिरुवाच; V_1 लोमहर्षण उ°; the rest सौतिरु°; सूत उ° or सूतः.
1. 1. 49^b: K V_1 B_1m संक्षेपतोब्रवीत्; the rest संक्षेपमब्र° or संक्षिप्य चाब्र°.
1. 1. 51^b: K विचक्षणाः; V_1 विशेषतः; the rest मनीषिणः.
1. 1. 192^c: K (except K_6) धुतपाप्मानः; the rest (incl. K_6) शुभकर्माणः.
1. 2. 23^b: K (except $K_{1.6}$) यथावदिह संख्यया; the rest (incl. $K_{1.6}$) संख्यातत्त्वविदो जनाः.
1. 2. 76^a: K (K_5 missing) यक्षाणामथ रक्षसां; N_2 दैत्यानामथ र°; the rest यक्षाणां च महौजसां.

Only $K_{0.1}$ represent archetype K in a *comparatively* pure form. Next to these in purity stands K_2; while K_{3-6} are nothing but misch-codices, K_3 being conflated with the "vulgate" and K_{4-6} with some Southern versions (cf. **1.** 1. 26 and 22*, 25*). $K_{0.1}$ contain a text which is shorter and more archaic than either the Bangālī or the

"vulgate". It is worthy of note that while these two manuscripts (Ko_{1}) have more readings in common with manuscripts of the Southern recension than either of the two latter groups, yet they contain not a single "additional" line which could be considered as a characteristic Southern interpolation.—V_1 stands, as is to be expected, nearest to the Bangālī version, but it is noteworthy that in a few cases V_1 and K agree in opposition to all other manuscripts, where it is impossible to consider the agreement as purely accidental (cf. 1. 1. 8, 49^a).—The Bangālī version is slightly superior to the "vulgate", in so far that it is not interpolated quite so heavily as the latter. Bangālī omits (like K) not only the Brahmā-Gaṇes'a episode in the first adhyāya, but (unlike K) also the short dialogue between Paras'urāma and his ancestors in the second, both unquestionably spurious and both found in the "vulgate". Occasionally Bangālī manuscripts agree with Southern manuscripts in opposition to K and the "vulgate" (cf. 1. 1. 22^b, 42^a). In these cases I have adopted as authentic the concordant readings of the Bangālī and Southern manuscripts in preference to those of K. Bangālī alone has in a few cases preserved the correct reading as compared with all the other manuscripts (cf. 1. 1. 62^e). —Closely connected with the Bangālī is the version of Arjunamis'ra. It not only agrees with the Bangālī in the omission of the Brahmā-Gaṇes'a episode and of the dialogue mentioned above, but it shares with the Bangālī quite a number of isolated readings against all other manuscripts. The (epic) text in the Arjunamis'ra codices is frequently contaminated from the "vulgate" and has to be corrected with the help of Arjunamis'ra's commentary (cf. 1. 1. 17^b, 22^b). —Ratnagarbha's text is eclectic, standing palpably under the influence of the Southern recension (cf. 24*, 25*, 27*).—Nīlakaṇṭha's version (which may conveniently be styled the "vulgate") presents a smooth text, with an inconsiderable amount of Southern element. It may be noted that in rare cases the Bombay edition (of Gaṇpat Kṛṣṇājī) contains readings which have no manuscript support at all or have at best very weak manuscript support.—Next we have the mixed Devanāgarī group represented by D_{1-14}, misch-codices of small trustworthiness and of no special value for critical purposes. $D_{2.14}$ contain a very large number of old readings in common with manuscripts of the K group, but D_{14} shows at the same time some Southern readings and some unique readings not found elsewhere (cf. 1. 1. 50^c, 63^{cd}; 2. 101^b). D_{9-12} are palpably under the influence of the Southern tradition.—Telugu manuscripts have been placed in the Southern recension, but they belong in a sense to both recensions; they are eclectic on no recognizable principles.—It is difficult to define precisely the relationship between the Grantha and the Malayālam versions, which are very closely allied; each of them exhibits nevertheless certain features not found in the other (cf. 1. 1. 184^a). On the whole the Grantha version produces the impression of being less interpolated and more archaic than the other. This version has two sub-groups, G_{1-3} and G_{4-6}; numerous cross-agreements between the two sub-groups show that our manuscripts are conflated. G_7 does not belong to either of these groups; in point of fact, it is a misch-codex contaminated from the Northern tradition and closely allied to T_1 (cf. 1. 1. 63, 64).—M_1 often stands in antagonism to M_{2-4}, sometimes agreeing with manuscripts of the Northern recension (cf. 1. 1. 32^{cd}, 41^{cd}, 71^a, 128^a). The Southern recension, as already remarked, agrees with archetype K more closely than with any other Northern version.

The Southern version of the first two adhyāyas is on the whole shorter than the "vulgate"; but the shortest version of these two adhyāyas is that preserved by Ko. 1, Ko being probably even shorter than K1. The naïve Brahmā-Gaṇes'a episode, the longest as well as the most obvious interpolation in the text of the "vulgate", has been relegated to the Appendix (cf. 1. 1. 26, 53, 60, 62, 64). Its spuriousness has now been placed beyond the domain of sane criticism through its absence in Ko-3 V1 B Da D1 M1. In the Southern manuscripts (and in some conflated Devanāgarī manuscripts) Brahmā alone is introduced; in these there is no talk of Gaṇes'a, who is unquestionably a late Northern intruder. The yadās'rauṣam section is also evidently an interpolation, but a considerably older one. Being merely a string of stanzas summarizing some of the most important incidents and episodes of the epic, it lent itself easily to being further interpolated by revisers who wanted to supply the omissions and thus make the summary as complete as possible. To present the oldest form of this section now recoverable, I have deemed it sufficient to accept as genuine only such stanzas as are found verbatim in both the recensions. Here again Ko. 1 have the fewest interpolations. The "table of contents" in the second adhyāya is preserved in two versions, a longer and a shorter. Ko. 1 S (except G7) have the shorter version, which has been adopted in the constituted text as the authentic one.

Since I have not been able to discover any traces of "secondary interrelationship" between archetypes K and S, I consider the agreement between these two archetypes as "primitive", that is depending upon their primitive connection through the Ur-Mahābhārata. This concord is a factor of supreme importance for the reconstruction of the text. The originality of the agreement is established, in my opinion, by the following considerations. The concordant readings of K and S represent as often as not a *lectio difficilior* (cf. 1. 1. 19[a], 94[d], 158[a]). Frequently such a reading best explains the other variants (cf. 1. 1. 1. 2[a], 14[b]). Furthermore the "additional" stanzas which are found in the "vulgate" but are missing in K and S have all the appearnace of being interpolations, lengthening and weakening the text (cf. 19*, 29*, 35*–38*); the same remark applies to the additional stanzas that are found in the Southern recension but are missing in K and the "vulgate" (cf. 21*, 22*, 27*). The high position of K seems confirmed by its being the shortest of the known versions.

The Constituted Text

In preparing the constituted text of the first two adhyāyas, I have endeavoured to balance the eclecticism advocated in certain matters with a rigid conservatism insisted on in others. I have been most averse to reject or correct the readings of good manuscripts. Interpretation has throughout been given precedence over emendation; in the first two adhyāyas, no emendation seemed absolutely necessary, nor any absolutely certain. Solecisms, when shewn to be original by a clear agreement on this point between (what appeared to be) independent versions, have been allowed to stand uncorrected (cf. 1. 1. 5[d], 170[d]). As a general rule, preference is given to a reading which best suggests how other readings might have arisen. When such a reading was not available the choice fell upon one which is common to (what *prima facie* appeared to be) more or less independent versions and which is supported by intrinsic probability; the presumption of originality in such cases is frequently confirmed by a lack of definite agreement between the dis-

cordant versions. Occasionally one comes across variants where the matter is identical but the wording of a large part or of the whole of the line is different; one and the same primitive reading cannot in these cases account for the divergence. In the presence of such alternatives, neither of which can have come from the other and which have equal extrinsic support and equal intrinsic merit, the criteria mentioned above fail to give a positive result. A particular instance of the variation contemplated here is that of a puzzling form of a cross-agreement between the Northern and Southern versions; when, for instance, some Kās′mīrī and Malayālam manuscripts agree in opposition to, say, Bangālī and Grantha (cf. **1**. 1. 60^{c}). In such cases, I have, owing to the much greater correctness of the K version, mostly adopted, as stopgaps, the readings of Ko.$_1$, the manuscripts which present the archetype K in a relatively pure form.

I have given in the constituted text whatever in each case appeared to be supported by the balance of probabilities, indicating all the important elements—lines, phrases, significant words and word-parts—of the text that are less than certain by a wavy line printed below them. Insignificant differences of spelling (*e. g.* Naimiṣa–Naimis′a) are ignored for this purpose.

Doubt which cannot be resolved by a consideration of the documentary or intrinsic probability, entailing the use of the wavy line, arises in the following cases: (a) when the transmitted readings appear to be corrupt and no satisfactory emendation can be suggested; (b) when there are several readings of equal merit; in particular where the Northern and the Southern recensions offer two different readings of equal value; lastly (c) when the evidence *pro et contra* of documentary and intrinsic probability is equally balanced.

As regards interpolations, the additional lines are so ingeniously fashioned and cunningly fitted in, that in any given case the intrinsic evidence is generally inconclusive. In other words, if we leave out of account the documentary evidence, no convincing proof can in general be brought forward to establish either the originality or the spuriousness of the added lines. We cannot, however, entirely ignore the evidence of tradition. Everything points to the fact that what the epic has suffered from is inflation and elaboration, and not depletion or curtailment. On principle, therefore, lines that are peculiar to one recension, *having nothing whatsoever corresponding to them, at the same point, in the other recension,* are to be viewed with grave suspicion. Unless there is overwhelming evidence to prove their originality, they should be treated as spurious; because, the probability of error is far greater in admitting as authentic such one-recension lines on insufficient evidence of originality (both recensions being placed on an equal footing and treated with impartiality) than in rejecting them on insufficient evidence of spuriousness. It may be added that the presumption of unauthenticity is frequently confirmed by the fact that in the recension in which such lines do occur, they are found inserted in different manuscripts (or different versions) at different points of the text.

I am greatly indebted to Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, Chief of Aundh, for uniform kindness and courtesy; but still more for the absolute confidence he is pleased to repose in me. I must also record my thanks, for help of various kinds, to my colleagues on the Mahābhārata

Editorial Board: Prof. Vaijanath K. Rajvade, M. A.; Mr. Vishvanath P. Vaidya, Bar.-at-law; Prof. Dr. R. Zimmermann, S. J., Ph. D.; Prof. Dr. V. G. Paranjpe, M. A., D. Litt.; and Mr. N. B. Utgikar, M. A. But I desire to make a special mention of my indebtedness to Mr. Vaidya and to Rev. Fr. Zimmermann, whose advice and ready help have accompanied my labours from the time I first accepted the responsibilities of the work. Nothing has encouraged me more in this arduous and fascinating task than the unwavering interest with which they have followed it. In connection with the help the Editorial Board has received from collaborators outside the Institute, I have to record the indebtedness of the Board to: Pandit Vidhushekhar Bhattacharya, M. A., Principal of the Vis'vabhāratī, Bolpur; Rajaguru Pandit Hemraj, Director of Public Instruction, Nepal; M. R. Ry. Sambamurti Row, Honorary Secretary, Palace Library, Tanjore; and Prof. K. Rama Pisharoti, M.A., Principal of the Sanskrit College, Trippunittura, Cochin. These gentlemen have been good enough to supply the Institute with carefully prepared collations of manuscripts which are in their charge or which were kindly procured for the purpose by them. The Nirnaya Sagar Press has rendered ungrudgingly every assistance in carrying out the typographical arrangements which appeared to me best suited for the purposes of the work. The illustration accompanying this fascicule is prepared from a water-colour painting kindly supplied by the Chief of Aundh.

In conclusion, I may be permitted to remark that the renown of the Bhāratavarṣa, of its Princes and its People, is for all time inseparably linked with the Mahābhārata, which is, in more senses than one the greatest epic the world has produced. It must be manifest to anyone who bestows a thought on the subject that the monumental work of preparing the first critical edition of this colossal encyclopædia of ancient India could be carried on and completed by the young Institute by which it has been undertaken only if it can count upon substantial aid from other sources and upon co-operation on a much wider scale. If the Princes and the People of India were to associate themselves with this imposing enterprise, they would indeed be supporting a *national* work. On behalf of the Institute which I represent, I appeal to all true Indians to ally themselves with the Institute in supporting the publication of a work which is in a unique manner bound up with the history of the Indian people and the prestige of Indian scholarship.

January 1927.

V. S. Sukthankar.

Postscript

Since the manuscript of this fascicule was sent to the press, I was able to make arrangements for securing collations of S'āradā and Nepālī manuscripts of the Ādiparvan. These collations will be published later. Here it may just be remarked that the collations so far received wholly support the constituted text, especially as regards the interpolated stanzas, proving the correctness of the method adopted in settling the text.

May 1927. V. S. S.

Abbreviations and Diacritical Signs

add. = adding.
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamis'ra.
comm. = commentary.
cont. = continue(s).
corr. = corrected.
Dev. = Devabodha.
foll. = following.
hapl. = haplographic(ally).
inf. lin. = *infra lineam.*
ins. = insert(s).
introd. = introduction, introductory.
marg. = marginal(ly).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
om. = omit(s).
orig. = original(ly).
p. = pāṭhāntara (added to the name of a commentator).
ref. = refer(ence).
sec. m. = *secunda manu.*
st. = stanza(s).
subst. = substitute(s).
sup. lin. = *supra lineam.*
transp. = transpose(s).
v. = verse.
v. l. = varia(e) lectio(nes).

[ ] enclose additions to MS. readings.
( ) enclose superfluous letters, which should be omitted, from MS. readings.
❀❀ enclose citations from commentators, in the critical notes.

॥ आदिपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ C. 1.0 B. 1.1.1 K. 1.1.1

[*N. B.* The original first folio of K2 is missing; the substituted folio, which is written by a later (and entirely different) hand, ends with लोमहर्षणिरुवाच (cf. 1. 1. 8). Of the second folio, only the orig. left-hand portion has been preserved; the missing part of the text has been written on a piece of a paper pasted on to the orig. fragment to make it complete. Each line on either side of the folio is thus made up of writing in two different hands, distinguished here as original (orig. half) and substituted (subst. half). The second folio begins with जनमेजयस्य (cf. 1. 1. 8) and ends with यक्ष्या साध्या (cf. 1. 1. 33^a). — The first seven folios of D13 are missing. The MS. begins with भ्रूणहत्याकृतं पापं (cf. 1. 1. 205^e) and thus practically the whole of the first adhyāya is wanting in it.]

Benedictory stanza.

This stanza is found only in Ko.1.2 (*sec. m.* on subst. fol.). 3–6 V1 B (B3.4 missing) D (D9.13 missing) T1 G7 (marg.).

— Dn (except Dn2) add ॐ before the st. Ko–2.4 (चैव *sup. lin.*) D1.3.4 m.6.8.12.14 T1 G7 read व्यासं for चैव in the second line.

— Ko.6 ins. *before* the st.: श्रीगणेशाय नमः. *After* the st. Ko ins.: नमः कृष्णद्वैपायनाय.

— K1 ins. *before* the st.: ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीर.

— K2 ins. *before* the st.: श्रीगणेशाय नमः । श्रीवासुदेवाय नम[:।] वेदव्यासाय नम[:] ॥ श्रीमन्नित्यकुंजविहारिणे नमः.

— K3 ins. *before* the st.: flourish ॐ नमः श्रीविघ्नविनाशनाय; then follow:

1* जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।
यस्यास्यकमलकोशे वाङ्मयममृतं पिबति लोकः ॥

2* धर्मो दृढवद्धमूलो वेदस्कन्धः पुराणशाखाढ्यः ।
क्रतुकुसुमो मोक्षफलो जयति कल्पद्रुमो विष्णुः ॥

3* पितामहाद्यं प्रवदन्ति षष्ठं महर्षिमक्षय्यविभूतियुक्तम् ।
नारायणस्यांशजमेकपुत्रं द्वैपायनं वेदनिधिं नमामि ॥

4* पाराशर्यवचस्सरोजममलं गीतार्थगन्धोत्कटं
नानाख्यानककेसरं हरिकथासंबोधनाबोधितम् ।
लोके सज्जनषट्पदैरहरहः पेपीयमानं मुदा
भूयाद्भारतपङ्कजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे ॥

— K4 ins. *before* the st.: ॐ नमो भगवते वासुदेवाय.

— K5 (om. भगवते and the whole of the third phrase) ins. *before* the st. the namaskāras as in Dn below; then follow 1* and 4* (cf. K3 above); and finally another st. (not fully collated) containing the phrase भारत[स]मुद्रस्य.

— For K6 see above.

— V1 (om. the first phrase) B1.2 (both adding before the first phrase: ॐ नमः परदेवतायै । ॐ नमो गुरवे; B2 partly damaged) D2 ins. *before* the st. the namask° as in Dn below.

— In B3.4 the beginning is missing.

— Da ins. ॐ नमो विघ्नहर्त्रे (Da1 °र्त्रे नमः) *before* the st., and the namask° as in Dn below *after* the st.

— Dn ins. *after* the st.: ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमः पितामहाय । ॐ नमः प्रजापतिभ्यः । ॐ नमः कृष्णद्वैपायनाय । ॐ नमः सर्वविघ्नविनायकेभ्यः.

— Dr ins. *before* the st.: श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः। श्रीगुरुभ्यो नमः (Dr1 subst. श्रीमहागणपतये नमः for the first phrase and ॐ नमो भगवते वासुदेवाय for the last; Dr4 cont.: शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु); *after* the st. Dr ins. 1* (which in Dr2 is preceded by namask° as in Dn above; Dr1 ins. *after* the st. only these namask°).

— D1 begins like Dr1, but has श्रीगणेशाय नमः for the first phrase and adds हरिः ॐ after the last.

— For D2 see above.

— D3 ins. *before* the st.: श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय.

— D4 ins. *before* the st. namask° as in Dr2.r3 above, adding after the last phrase: श्रीसांबसदाशिवाय नमः। ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; *after* the st. it ins. 1*.

— D5 ins. श्रीवेदव्यासाय नमः *before*, and 1* *after* the st.

— D6 ins. namask° as in Dr2.r3 *before*, and 1* *after* the st.

— D7 ins. *before* the st. namask° as in Dr2.r3 above, adding शुभमस्तु after the last phrase.

— D8 ins. वेदव्यासाय नमः and 1* *after* the st.

— In D9.13 the beginning is missing.

— D10.11 ins. श्रीगणेशाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः *before*, and 1* *after* the st.

— D12 ins. श्रीवेदव्यासाय नमः *before*, and 1* and 4* *after* the st. (cf. K5 above).

— For D13 see above.

— D14 ins. श्रीगणेशाय नमः । श्रीलक्ष्मीनृसिंहाय नमः *before* the st.; *after* the st. it ins. 1*, which is followed by:

5* यः श्वेतत्वमुपागतः कृतयुगे त्रेतायुगे रक्ततां
युग्मे यः कपिलः कलौ च भगवान्कृष्णत्वमायाग * ।
* * * * * * * दन्ति मुनयो यो योगिभिर्गीयते
स ब्रह्मा यदि वा हरो यदि शिवो यः कोऽपि तस्मै नमः ॥

Then follows 4*, and finally the namask° प्रजापतिब्रह्मस्थाणुदक्षप्रभृतिभ्य एकविंशतिसंख्येभ्यो नमः.

— T1 (damaged) ins. *before* the st.: श्रीगुरुभ्यो नमः, which is followed by:

6* वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामु * * * ।
* * त्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

Then follow 13* and 12* (both fragmentary); then 191* (cf. v. l. 1. 2. 242); then 1. 2. 242 and finally:

7* व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥

8* अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुर * * * * ।
अभाललोचनः शम्भुर्भगवान्बादरायणः ॥

— G7 ins. *before* the st.: हरिः ॐ श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः; then follows:

9* शुक्लाम्बरधरं देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

S (except T1 G7; for these see above), which om. the benedictory st., begin as shown below.

— T2 begins with श्रीरामचंद्राय नमः, which is followed by 9*.

— G1 begins with the second line of 7*.

— G2 begins with 9*; then follows:

10* ज्ञानानन्दमयं देवं निर्मलं स्फटिकाकृतिम् ।
आधारं सर्वविद्यानां हयग्रीवमुपास्महे ॥

Then 7*; then:

11* व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।
नमो वै ब्रह्मनिधये वसिष्ठाय नमो नमः ॥

Then follow 1. 1. 22–23; then:

12* नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्वा धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥

Then 1. 2. 242, and 1. 1. 191[cdef]; then lines 3–4 of 21* (cf. v. l. 1. 1. 23); then 4* and finally:

13* अभ्रश्यामः पिङ्गजटाबद्धकलापः
प्रांशुर्दण्डी कृष्णमृगत्वक्परिधानः ।
साक्षाल्लोकान्पावयमानः कविमुख्यः
पाराशर्यः पर्वसु रूपं विवृणोतु ॥

— G3 begins with 9* (v. l. विष्णुं for देवं); then follow the namask° श्रीरामगुरवे नमः । सरस्वत्यै नमः । गणाधिपतये नमः । सांबसदाशिवाय नमः । व्यासः; then 1. 1. 20–23; then 12*; then 1. 2. 242 and 1. 1. 191[cdef]; then lines 3–4 of 21* (cf. v. l. 1. 1. 23) and finally 4* and 13*.

— G4 begins with हरिः ॐ संभवपर्व, which is followed by 12*.

— G5 begins with:

14* अशुभानि निराचष्टे तनोति शुभसंततिम् ।
स्मृतमात्रेण यः पुंसां ब्रह्म तन्मङ्गलं विदुः ॥

Then follows 9*.

— G6 begins with हरिः ॐ शुभमस्तु; then follows 9*; then:

15* धर्मो विवर्धति युधिष्ठिरकीर्तनेन
पापं प्रणश्यति वृकोदरकीर्तनेन ।
शत्रुर्विनश्यति धनंजयकीर्तनेन
माद्रीसुतौ कथयतां न भवन्ति रोगाः ॥

Then 1. 1. 191[cdef]; then:

16* सरस्वतीपदं वन्दे श्रियः पतिमुमापतिम् ।
त्रिविषां पतिं गणपतिं बृहस्पतिमुखानृषीन् ॥

Then follow 1. 1. 20–23; then 7*, 13*, 4* and 12*; then a repetition of 1. 1. 191[cdef]; and finally 1. 2. 242, followed by श्री.

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सूतः पौराणिको नैमिषारण्ये
शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे ॥ १
समासीनानभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षीन्संशितव्रतान् ।
विनयावनतो भूत्वा कदाचित्सूतनन्दनः ॥ २
तमाश्रममनुप्राप्तं नैमिषारण्यवासिनः ।
चित्राः श्रोतुं कथास्तत्र परिवव्रुस्तपस्विनः ॥ ३
अभिवाद्य मुनींस्तांस्तु सर्वानेव कृताञ्जलिः ।
अपृच्छत्स तपोवृद्धिं सद्भिश्चैवाभिनन्दितः ॥ ४
अथ तेषूपविष्टेषु सर्वेष्वेव तपस्विषु ।
निर्दिष्टमासनं भेजे विनयाल्लोमहर्षणिः ॥ ५
सुखासीनं ततस्तं तु विश्रान्तमुपलक्ष्य च ।
अथापृच्छदृषिस्तत्र कश्चित्प्रस्तावयन्कथाः ॥ ६
कुत आगम्यते सौते क्व चायं विहृतस्त्वया ।
कालः कमलपत्राक्ष शंसैतत्पृच्छतो मम ॥ ७ C. 1. 7 B. 1. 1. 7 K. 1. 1. 13

— For G7 see above.

— M1.2.4 do not contain any introd. portion.

— M3 begins with:

17* नारायणं सुरगुरुं जगदेकनाथं
भक्तप्रियं सकललोकनमस्कृतं च ।
त्रैगुण्यवर्जितमजं विभुमाद्यमीशं
वन्दे भवघ्नमसुरासुरसिद्धवन्द्यम् ॥

---

1 K3 subst. for this passage the foll. line: लोमहर्षणपुत्रस्तु नैमिषारण्यवासिनः. — S रोम° (T2 G6 श्रीरोम°). D10 °पाद (for °पुत्र). K0 सौति-; K1.2.5 D7 सूत-; K4.6 V1 B (B4 as in K0) D (except D14; D13 missing) T1 सौतिः. D4 (by corr.). 12 S Nilp नैमिशा°. K2 °रण्य(वा)निवासिनः (for °रण्ये). D14 शौनककुल°. D14 ins. तु ब्रह्मर्षे वर्तमाने after °र्षिके. D10–12 S (except G1) ins. वर्तमाने (G2 प्रव°), while D14 ins. तत्र after सत्रे.

2 a) K1 (with prefixed ॐ) V1 B D (D13 missing) सुखासीनान्. D6 अभ्यगमत्; D8 °नंदत. — b) K (except K1) महर्षीन्; D14 महर्षि. K0.3.5 Dr3. r4 D1.14 शंसित°; K4 D2.4 m शंशित°; D6–8 om. संशित°. — After 2, D4 (which om. 3^{ab}) ins. marg. (*sec. m.*) 18* (cf. v.l. 3).

3 D4 om. 3^{ab}. — a) K0 °श्रमपदं प्रा°. K1 °प्राप्त; K5.6 V1 B (except B3) Da Dn2 D1–8 Nilp °प्तः; D10–12 G4.5 °प्य. G6 शौनकप्रमुखाः सर्वे. — b) D10. 12 S नैमिशा°. K1.5.6 V1 B Da Dn D1–3.5–8 °सिनां. — D9–12 (see below) T1 G2.4.5 ins. after 3^{ab}: D4 m, after 2 (q. v.):

18* उवाच तानृषीन्सर्वान्धन्यो वोऽस्म्यद्य दर्शनात् ।
वेद वैयासिकीः सर्वाः कथा धर्मार्थसंहिताः ।
वक्ष्यामि वो द्विजश्रेष्ठाः शृण्वन्त्वद्य तपोधनाः ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नैमिषारण्यवासिनः ।

D9–12 repeat 3^{ab} after the last line. — c) M कथाः सूतं. G2 चित्रां श्रोतुं कथां तत्र. — d) D14 °तस्थुः समंततः; G1.3.6 M2.4 °वव्रुः समंततः.

4 c) K6 अपृछ (m त). K4 G4.5 °च्छत्तपसो वृ°. K3.5 Dr1 °वृद्धं; K6 V1 B1 D3.5–8 Nilp °द्धान्. D1 आपृच्छत्सत्तपोवृद्धान्. — d) K B2.4 D6–12 सद्भिस्तैश्च; D2 °स्तैस्तु; T G7 ऋषिभिश्च. B3 D (except D14; D13 missing) अभिपूजितः (Da1 m °नंदितः); B4 °वंदितः.

5 a) K6 आसनेषू°. — b) D14 च (for एव). — d) K6 V1 B (except B3) Da Dn D2.4.7.9.12 °ल्लौम°; Dr1 °हर्षणः; D11 °हर्षिणिः; D14 T1 G3–6 °द्रोम° (G4.6 corr. *sec. m.* to °द्रौम°); T2 M °द्रौम° (M1 °द्रौमहर्षिणिः); G1.7 °द्रोमहर्षिणिः; G2 °द्रोमहर्षिणः.

6 a) M4 ततस्तत्र. — c) G1 अन्वपृ°. G6 °दृषिश्रेष्ठः. K4 transp. तत्र and कश्चित् (in d). — d) Dn2 D6.8 T2 G1.3 काश्चित्; G6 सम्यक्. K5 (damaged) प्र**कां; K6 प्रास्ताविकीः; Da D1 Nilp Cd प्रास्तवयाः (Da1 m प्रस्तावयत्); Dr3. r4 D7 प्रस्तावयत्; T1 G7 M1 प्रस्तापयन्; G2 प्रस्थापयन्; G3 प्रस्तापयत्. K0.2.3.5 कथां. ❀Arj: प्रायेण प्रस्तावयन्निति पाठो दृश्यते । स तु लेखकप्रमादतः ।❀

7 a) G2 सूत (for सौते). — b) K2 कुवासं; K5 कुत्रायं; Da B1 G6 क्व वा°; D14 कुतो°; G2 कुता°. G2 विदित°; G3 °सृतस्तु या; G7 °हित°. — d) B4 शंसैवं. — K4 (line 1 in marg.). 5.6 V1 B D (except D14; D13 missing) ins. after 7:

19* एवं पृष्टोऽब्रवीत्सम्यग्यथावल्लोमहर्षणिः ।
वाक्यं वचनसंपन्नस्तेषां तु चरिताश्रयम् ।
तस्मिन्सदसि विस्तीर्णे मुनीनां भावितात्मनाम् ।

[(L. 1) B (except B3) विनयाल्लौम° (for यथा°). — (L. 2) K5 सर्वार्थसंपन्नं; D6–8.10 वाक्यविदां श्रेष्ठः (for वचन°).]

K5 adds सूत उवाच (cf. 8) *before* 19*.

C. 1. 9
B. 1. 1. 9
K. 1. 1. 15

सूत उवाच ।

जनमेजयस्य राजर्षेः सर्पसत्रे महात्मनः ।
समीपे पार्थिवेन्द्रस्य सम्यक्पारिक्षितस्य च ॥ ८
कृष्णद्वैपायनप्रोक्ताः सुपुण्या विविधाः कथाः ।
कथिताश्चापि विधिवद्या वैशंपायनेन वै ॥ ९
श्रुत्वाहं ता विचित्रार्था महाभारतसंश्रिताः ।
बहूनि संपरिक्रम्य तीर्थान्यायतनानि च ॥ १०
समन्तपञ्चकं नाम पुण्यं द्विजनिषेवितम् ।
गतवानस्मि तं देशं युद्धं यत्राभवत्पुरा ।
पाण्डवानां कुरूणां च सर्वेषां च महीक्षिताम् ॥ ११
दिदृक्षुरागतस्तस्मात्समीपं भवतामिह ।
आयुष्मन्तः सर्व एव ब्रह्मभूता हि मे मताः ॥ १२
अस्मिन्यज्ञे महाभागाः सूर्यपावकवर्चसः ।
कृताभिषेकाः शुचयः कृतजप्या हुताग्नयः ।
भवन्त आसते स्वस्था ब्रवीमि किमहं द्विजाः ॥ १३
पुराणसंश्रिताः पुण्याः कथा वा धर्मसंश्रिताः ।
इतिवृत्तं नरेन्द्राणामृषीणां च महात्मनाम् ॥ १४

ऋषय ऊचुः ।

द्वैपायनेन यत्प्रोक्तं पुराणं परमर्षिणा ।
सुरैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव श्रुत्वा यदभिपूजितम् ॥ १५
तस्याख्यानवरिष्ठस्य विचित्रपदपर्वणः ।
सूक्ष्मार्थन्याययुक्तस्य वेदार्थैर्भूषितस्य च ॥ १६
भारतस्येतिहासस्य पुण्यां ग्रन्थार्थसंयुताम् ।
संस्कारोपगतां ब्राह्मीं नानाशास्त्रोपबृंहिताम् ॥ १७

---

8 K लोमहर्षणिरुवाच (K_1 लो ह णिरु° ; K_6 लौमहर्षणिरु°); V_1 लोमहर्षण उ° ; B D (D_{13} missing) सौतिरु° ; T G सूतः ($G_{2.3}$ श्री°); M सूत ड. — ^{a}) K_0 Da_2 $D_{5.14}$ $B_{3.4}$ Nīlp जन्मे°. K_1 om. -स्य. — ^{b}) D_{14} °हामखे. — K_6 ins. after 8^{ab} lines 1–4 of 20* (cf. v. l. 14). — ^{d}) $K_{3.5.6}$ $D_{2.6-8.10.11}$ T_2 G (except $G_{1.4.6}$) M (except M_4) पारी°. K_2 (subst. half) T_2 M_{2-4} ह ; $K_{3.4}$ हि ; G_3 वा (for च).

9 ^{c}) $G_{2.3}$ चैव (for चापि). — ^{d}) $K_{0.5}$ D_{14} ह ; $K_{1.3}$ हि ; S (except G_6) च (for वै).

10 ^{a}) $G_{2.3}$ श्रुत्वा हि. K_6 तां विचित्रार्थां. — ^{b}) K_2 (orig. half) °संहिता ; $K_{3.4}$ $B_{1.3}$ m $G_{2.3}$ M (except M_1) °हिताः (B_1 m °हृताः); K_6 °हितां ; D_{11} (before corr.) °श्रयात्. — ^{c}) K_5 G_{1-3} च (for सं-).

11 ^{a}) K_2 (by corr.) सामंत° ; K_4 $D_{5.10}$ G (except G_6) स्य° ; K_5 श° ; D_1 T_1 श्य°. — ^{b}) T_2 $G_{3.4}$ पुण्य-. K_2 (subst. half) जन° (for द्विज°). — ^{d}) K_2 (orig. half) यत्र युद्धमभूत्पुरा. — ^{e}) B_3 Da Dn $D_{2.6-12}$ M (except M_1) कुरूणां पांडवानां च. — ^{f}) K_6 B_1 m. 2. 3 m. 4 अन्येषां च. K_1 D_{14} महीभृतां ; K_2 (orig. half) °भुजां.

12 ^{b}) K_5 समाजं ; B_1 समीपे. D_{14} T_1 G_1 °वतामहं. — ^{c}) G_3 °तः प्रजावंतः.

13 ^{a}) Da_2 तस्मिन्. — ^{b}) K_0 °कतेजसः. — ^{c}) G_6 कृतकृत्याश्च शु°. K_6 °का मुनयः. — ^{d}) K_5 कृतयज्ञ-. G_3 °प्याहितानयः. — ^{e}) $K_{0.2}$ (orig. half). 3. 5 V_1 Da_2 Dn Dr_2 $D_{3.9.10}$ आसने ; Nīlp °ते (as in text). B_3 m. 4 °ते सुस्था. — ^{f}) K_4 G_5 किमिह द्वि°.

14 ^{a}) $K_{0.2}$ (subst. half). 6 B_3 Dn $D_{6-12.14}$ T_2 $G_{1-3.6}$ M °संहिताः ; K_3 °माश्रिताः. K_1 °ता धर्म्याः. — ^{b}) K_1 वा पुण्यसं° ; K_3 भारतसं° ; K_4 (corr. to) B_3 $D_{6.8.12}$ धर्मार्थसंहिताः ; K_6 वा धर्मसंश्रयाः ; V_1 $B_{1.2.4}$ Da Dn Dr $D_{1-5.14}$ धर्मार्थसं° ; $D_{7.9-11}$ धर्मार्थसंयुताः ; $G_{2.3}$ वा धर्मसंहिताः ; G_6 वा संमतिं श्रुताः. — ^{c}) K_6 यत्र वृत्तं. K_5 महेंद्राणां ; M_1 महीं°. — ^{d}) K_6 °णां ब्रह्मवर्चसां. D_{14} वा (for च). — $D_{2.6.8.9}$ (incomplete). 10–12 ins. after 14 : K_6 (om. last two lines), after 8^{ab} :

20* श्रुतं मे भारताख्यानं धर्मकामार्थमोक्षदम् ।
जनमेजयेन पृष्टः सन्वैशंपायन उक्तवान् ।
ऋषीणामग्रतस्तत्र धर्मिष्ठानां महात्मनाम् ।
व्यासदेवाज्ञया तत्र यद्वैशंपायनस्तदा ।
श्रुतं वै भारताख्यानं वेदार्थैश्चोपबृंहितम् । [5]
तत्र मे विदितं सर्वं भारताख्यानमादितः ।

[(L. 4) $D_{6.8-12}$ वासुदेवा°. K_6 om. यद्. D_2 या वै°. K_6 °यनतस्तदा ; D_{11} °यनात्तदा.]

15 K_1 श्रीऋष°. K_5 ऋषिरुवाच. — ^{a}) D_{14} त्वया श्रुत तु यत्प्रोक्तं ; G_2 वैशंपायना[द्य]त्प्रोक्तं. — ^{b}) K_0 °णं ब्रह्म-ऋषिणा. — ^{c}) B_3 °ब्रह्मादिभि° (m सर्वैर्ब्रह्म°).

16 ^{a}) D_{10} °ख्याने ; D_{14} °द्भुत-. — ^{c}) G_7 °र्थस्यार्थयु°. — ^{d}) D_{14} °र्थैर्बृंहितस्य.

17 ^{a}) Dr °हासश्च (Dr_1. r_2 m as in text). — ^{b}) $K_{0.2}$ (subst. half). 5 Da (MSS. erroneously पुण्यां) $D_{2.14}$ $G_{6.7}$ M पुण्य- ; Dr_2 m $D_{6.8}$ पुरा. D_4 m. 9–12 T_2 $G_{4.5}$ गूढार्थ° ; D_{14} °युताः ; G_2 °संहितां ; G_3 गूढार्थसंहितां. — ^{c}) K_1 °रोपचितां ; T_1 G (except $G_{1.6}$) $M_{1.4}$ °हितां. D_{14} °गता ब्रह्मन्. — ^{d}) K_1 °शोभितां ; D_{14} °बृंहिताः.

जनमेजयस्य यां राज्ञो वैशंपायन उक्तवान् ।
यथावत्स ऋषिस्तुष्ट्या सत्रे द्वैपायनाज्ञया ॥ १८
वेदैश्चतुर्भिः समितां व्यासस्याद्भुतकर्मणः ।
संहितां श्रोतुमिच्छामो धर्म्यां पापभयापहाम् ॥ १९

सूत उवाच ।

आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम् ।
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ २०
असच्च सच्चैव च यद्विश्वं सदसतः परम् ।
परावराणां स्रष्टारं पुराणं परमव्ययम् ॥ २१
मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं वरेण्यमनघं शुचिम् ।
नमस्कृत्य हृषीकेशं चराचरगुरुं हरिम् ॥ २२
महर्षेः पूजितस्येह सर्वलोके महात्मनः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ २३
आचख्युः कवयः केचित्संप्रत्याचक्षते परे ।
आख्यास्यन्ति तथैवान्ये इतिहासमिमं भुवि ॥ २४
इदं तु त्रिषु लोकेषु महज्ज्ञानं प्रतिष्ठितम् ।
विस्तरैश्च समासैश्च धार्यते यद्द्विजातिभिः ॥ २५ C. 1.27 B. 1.1.27 K. 1.1.35

---

18 ^{a}) Da D_1 जन्मे°. Dr (except Dr_1) °जयाय. K_6 °स्य राजर्षेः. Da यां यज्ञे; Dr यां राज्ञे. K_0 जन्मेजयश्च यज्ञे यां; D_{14} जन्मेजयाय राज्ञे च. — ^{c}) D_5 यथा राज°; T_1 G_4 °वत्तान्; G_5 °वक्ता (for यथावत्स). D_{14} स वै; S मुनिः (for ऋषिः). K_0 Da_2 G_7 तुष्ट्वा; K_2 (subst. half) तत्र; K_5 सृष्टः, K_6 D_5 तुष्टः; T_1 $G_{4.5}$ श्रुत्वा; $G_{1.2.6}$ पृष्टः (for तुष्ट्या). D_6 °वत्सर्पिसंतुष्ट्या. — ^{d}) K_2 (by corr.) B_4 कृष्णद्वै°. The orig. त्रे in K_2 has been changed into ष्ण by the later scribe, who has added कृ in place of the स which was lost on the torn portion of the leaf; द्वै has moreover been corr. from द्वी.

19 ^{a}) K_1 T G M_2 Cd सहितां (G_4 संहितां); K_2 (orig. half) समतां; V_1 B D (D_{13} missing) संयुक्तां; Nilp समितां (as in text). K_5 चतुर्भिर्वेदैः सं°. — ^{b}) G_{1-3} °स्यामिततेजसः (cf. 23^d). — ^{c}) K_2 (subst. half) D_{14} G_7 °मिच्छामि; K_4 °म. — ^{d}) $K_{1.5}$ B D (D_{13} missing) पुण्यां पा°.

20 $K_{0.5.6}$ V_1 B (B_1 m as in text) D (except D_{14}; D_{13} missing) सौतिरुवाच; K_1 S सूतः (T_2 $G_{2.3}$ श्री°).

21 G_6 om. $21–22^{ab}$. — ^{a}) K_1 सदै - - व; K_2 (orig. half) सच्च यन्नित्यं; K_3 सच्च यद्विश्वं; $K_{4–6}$ V_1 B D (D_{13} missing) T_1 सदसच्चैव ($D_{10.11}$ as in text; D_{14} सच्च यच्चैव); G_3 स सच्चैव च (for सच्चैव च यत्). G_7 तत् (for यत्). Arjp असत्सत् (for असच्च); cf. 195. — ^{b}) K_0 सर्वं; K_3 नित्यं (for विश्वं). $K_{1.4–6}$ V_1 B D (except $D_{10–12}$; D_{13} missing) यद्विश्वं सदसत्परं; Cd as in text. — ^{c}) $K_{0.1.6}$ (व over second प) B_1 (m as in text). 2 (by marg. corr.). 3 (m as in text). 4 $D_{1.14}$ T_1 Cd परापराणां. — ^{d}) K_1 पुराण-.

22 ^{ab}) G_6 om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). — K_2 (subst. half) transp. मंगल्यं and वरेण्यं (latter ins. marg. *sec. m.*). $D_{6.9–11}$ मांगल्यं (for मङ्गल्यं). K (except $K_{2.4}$) B_4 D (except Dn $D_{3.4.8}$; D_{13} missing) Nilp Cd शिवं (Da erroneously; cf. Arj: अत एव शुचिम् । शिवमिति पाठे etc.)

23 G_1 om. (hapl.) the passage beginning पूजितस्य (see below) and ending त्रिषु लोकेषु in 25^a. — ^{ab}) $K_{0.2}$ (orig. half). 3.4 $D_{6.8.9}$ °लोकैर्म°; V_1 $D_{1.7}$ °लोकम°. K_5 °लोकेषु नित्यशः. S °र्षेः सर्वलोकेषु (T_1 $G_{4.5}$ °भूतेषु) पूजितस्य म°. — ^{c}) $K_{1.2}$ (orig. half). 5.6 Dn °तं पुण्यं. — ^{d}) $K_{4.6}$ $B_{2–4}$ D (D_{13} missing) °स्याद्भुतकर्मणः (cf. 19^b); B_1 °स्यामितकर्मणः (m as in K_4 etc.). K_5 °स्याद्भुतते°. — D_4 m. 9 (incomplete). 10–12 T G (except $G_{1.6.7}$) ins. after 23:

21* नमो भगवते तस्मै व्यासायामिततेजसे ।
यस्य प्रसादाद्वक्ष्यामि नारायणकथामिमाम् ।
सर्वाश्रमाभिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् ।
न तथा फलदं सूते नारायणकथा यथा ।
नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति । [5]
एतेन सत्यवाक्येन सर्वार्थान्साधयाम्यहम् ।

[(L. 4) D_4 G_5 फलदा सूत. G_4 सूत; T_2 सौते.]

24 G_1 om. 24 (cf. v. l. 23). — ^{a}) $K_{1.3–5}$ V_1 (ख्युः *sup. lin.*) D_7 आचक्षुः; D_{12} व्याच°. — ^{b}) G_3 संप्रीत्या°. G_2 संप्रति व्याकुते (sic) परे. — ^{c}) G_7 अभ्यस्यंति. B (except $B_{1.3}$) Da_2 Dn (except Dn_2) Dr (except Dr_1) $D_{1–5}$ G_7 M °वान्य. — ^{d}) $K_{3.4}$ °हासविदो जनाः. T_1 °सं पुरातनं.

25 ^{a}) G_1 om. 25^a (cf. v. l. 23). K (except $K_{5.6}$) B (except B_4) Da_2 इदं तत्त्रिषु; T $G_{4.5.7}$ M एतद्धि त्रि°. G_6 एतस्मिन्हि त्रिलो°. — ^{b}) K_6 $G_{2.3}$ महाज्ञानं. — ^{d}) $K_{5.6}$ G_2 °ते च द्वि°; D_1 यद्धार्यते द्वि°.

C. 1. 28
B. 1. 1. 28
K. 1. 1. 37

अलंकृतं शुभैः शब्दैः समयैर्दिव्यमानुषैः ।
छन्दोवृत्तैश्च विविधैरन्वितं विदुषां प्रियम् ॥ २६
निष्प्रभेऽस्मिन्निरालोके सर्वतस्तमसावृते ।
बृहदण्डमभूदेकं प्रजानां बीजमक्षयम् ॥ २७
युगस्यादौ निमित्तं तन्महद्दिव्यं प्रचक्षते ।
यस्मिंस्तच्छ्रूयते सत्यं ज्योतिर्ब्रह्म सनातनम् ॥ २८
अद्भुतं चाप्यचिन्त्यं च सर्वत्र समतां गतम् ।
अव्यक्तं कारणं सूक्ष्मं यत्तत्सदसदात्मकम् ॥ २९
यस्मात्पितामहो जज्ञे प्रभुरेकः प्रजापतिः ।
ब्रह्मा सुरगुरुः स्थाणुर्मनुः कः परमेष्ठ्यथ ॥ ३०
प्राचेतसस्तथा दक्षो दक्षपुत्राश्च सप्त ये ।
ततः प्रजानां पतयः प्राभवन्नेकविंशतिः ॥ ३१
पुरुषश्चाप्रमेयात्मा यं सर्वमृषयो विदुः ।
विश्वेदेवास्तथादित्या वसवोऽथाश्विनावपि ॥ ३२
यक्षाः साध्याः पिशाचाश्च गुह्यकाः पितरस्तथा ।
ततः प्रसूता विद्वांसः शिष्टा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ ३३

---

26 a) V1 D6–8 T1 G5.6 °कृतैः. K3 °भैर्वाक्यैः. — b) K2 (orig. half) G2.3 समासै°; K6 Dr D1.4–8 समस्तै°. — cd) K1 D8 °धैरर्चितं; K5 D6 °धैरचि°. K2 (subst. half) पुरुषां प्रि°; K5 Da B3 m विबुधप्रि° (Da1 m as in text). K0 °धैर्ग्रथितं विबुधप्रियं. — After 26, D14 G1.2 ins. a passage given in App. I (No. 1) and repeat after it 23; in G1 the ins. passage is immediately preceded by 52. — K5.6 D3.6–12 S (except M1) ins. after 26 (G1.2 after the repetition of 23) stanza 52, which is followed by:

22* पुण्ये हिमवतः पादे मेध्ये गिरिगुहालये ।
विशोध्य देहं धर्मात्मा दर्भसंस्तरमाश्रितः ।
शुचिः सनियमो व्यासः शान्तात्मा तपसि स्थितः ।
भारतस्येतिहासस्य धर्मेणान्वीक्ष्य तां गतिम् ।
प्रविश्य योगं ज्ञानेन सोऽपश्यत्सर्वमन्ततः ।

[(L. 1) G1.2 M2–4 मेध्ये (as in text); the rest मध्ये. — (L. 2) K5 धर्मसंसार°; K6 D3.6–12 T G3–5.7 धर्मसंस्तर°. — (L. 5) D6.8 योग-. G1.2 ध्यानेन; M2–4 धर्मात्मा (for ज्ञानेन). K6 G7 सर्वगं तमः.]

27 c) K1 महदंडं°; B1.4 (m as in text) बृहदंतं°; D6 T2 G5 बृह्मदंडं°; G2.3 ब्रह्मांडं सम°; G6 ब्राह्मसंडं°. M1 अंडं बृहदभू°. T2 अभूद्वैमं. — d) K0.2 (orig. half). 4–6 Dn D1.6–12 °मव्ययं; S (except T2 G6.7) °क्षरं.

28 a) D14 S (except T1 G3) युगस्यादि-. G4 (before corr.). 5 °त्तं तं. — b) K5 महदादि; Dr1 महादिव्यं. — c) K1 तस्मिंश्च श्रू°; K2 (orig. half) तस्मिस्तत्रू°; K5 V1 Dn °स्मिन्संश्रू°; B1 m °स्तत् त्रू°; B2 °सिंस्तु श्रू°; B4 °स्त त्रू°; Dr1 °स्तछ्रू°; D5 °स्मिन्यछ्रू°. K0.2 (orig. half). 6 B3 T1 G4–6 नित्यं; D14 सर्वं; G1–3 सम्यक् (for सत्यं).

29 a) B1 m चाप्यतीतं; D14 T2 G4–6 M °जातं; T1 G7 °भिन्नं; G1 चानुजातं. G2.3 असच्चाप्यनुजातं च. — b) G4–6 सर्वतः सम°. K2 (subst. half) सर्वत्र च सतां मतं. — c) D14 G1–3 °णं यत्तत्. — d) D14 S (except T1 G4–6) नित्यं (for यत्तत्).

30 a) K5.6 D14 S (except G1–3.7) यस्मिन्; B3 तस्मात्. K2 (orig. half). 5 Da D5 यज्ञे. — c) B3 सुरासुर°. K2 (subst. half) °गुरुश्चैव (orig. णु: deleted); G2.3 °रुः स्थानं. — d) K0.2 (orig. half). 3 मनवः; K1 सनकः; K4 D1.2.6.7 मनुकः; K6 मनुष्य-; K6 m D10–12.14 S मनुश्च. K0.2 (orig. half). 3.4 D14 परमेष्ठिनः; K5 °ष्ठ्वपि; V1 °ष्ठ्यपि; B2 (m as in text) D6–8 Cd °श्वरः; D1 °ष्वरः; D10–12 S °ष्ठिजः. ❀ Arj: परमेष्ठ्यथ इति प्रायशः पाठः।❀

31 a) K4 B1 (m as in text) D1 G5.6 M4 Cd प्रचे°. K0.2 (orig. half) तथा प्राचेतसो दक्षो. — b) Dr दत्तपु° (Dr1. r2 m as in text). K5 V1 B (except B4) D (D13 missing) वै (for ये). — c) G2 यतः. — d) K0.3 Dr2 D6.8 प्रभ°; K4 प्रभवंस्ते°; Dr3. r4 G5 प्रभाव°; G3 प्राभवादे°.

32 b) G3 त्वं स°. K1 V1 B D (D13 missing) G4–6 सर्वं ऋषयो (B3.4 सर्वं ऋ°; Da D14 as in text; Dr3 D10–12 सर्वे ऋ°). — c) T2 G1.7 M (except M1) रुद्रा° (for -देवा°). — d) K6 वसवश्चा°; D6–8.10.11 °वोप्य°. T2 मरुतो वसवोपि च; G7 M (except M1) वसवो मरुतोपि च.

33 a) V1 B5 रुद्राः सा°. K4 G1–3 यक्षाः पिशाचाः साध्याश्च. — With साध्या (folio 2b) ends in K2 the damaged portion of the MS. — Dr3 om. 33cd. — c) D9–12.14 S सप्तर्षयश्च वि°. — d) K0.2–4.6 m D6–8 सिद्धा; K5 सृष्टा. K1 B D (except D14; Dr3 om.; D13 missing) ब्रह्मर्षिसत्तमाः (B3 °र्षिसत्तराः); K2 महर्षयो°; K3 सप्त°; K6 m राज°; G4–6 °र्षयस्तथा.

राजर्षयश्च बहवः सर्वैः समुदिता गुणैः ।
आपो द्यौः पृथिवी वायुरन्तरिक्षं दिशस्तथा ॥ ३४
संवत्सरर्तवो मासाः पक्षाहोरात्रयः क्रमात् ।
यच्चान्यदपि तत्सर्वं संभूतं लोकसाक्षिकम् ॥ ३५
यदिदं दृश्यते किंचिद्भूतं स्थावरजङ्गमम् ।
पुनः संक्षिप्यते सर्वं जगत्प्राप्ते युगक्षये ॥ ३६
यथर्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ ३७
एवमेतदनाद्यन्तं भूतसंहारकारकम् ।
अनादिनिधनं लोके चक्रं संपरिवर्तते ॥ ३८
त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ।
त्रयस्त्रिंशच्च देवानां सृष्टिः संक्षेपलक्षणा ॥ ३९
दिवस्पुत्रो बृहद्भानुश्चक्षुरात्मा विभावसुः ।
सविता च ऋचीकोऽर्को भानुराशावहो रविः ॥ ४०
पुत्रा विवस्वतः सर्वे मह्यस्तेषां तथावरः ।
देवभ्राट् तनयस्तस्य तस्मात्सुभ्राडिति स्मृतः ॥ ४१
सुभ्राजस्तु त्रयः पुत्राः प्रजावन्तो बहुश्रुताः ।
दशज्योतिः शतज्योतिः सहस्रज्योतिरात्मवान् ॥ ४२
दश पुत्रसहस्राणि दशज्योतेर्महात्मनः ।
ततो दशगुणाश्चान्ये शतज्योतेरिहात्मजाः ॥ ४३
भूयस्ततो दशगुणाः सहस्रज्योतिषः सुताः ।
तेभ्योऽयं कुरुवंशश्च यदूनां भरतस्य च ॥ ४४ C. 1. 46 B. 1. 1. 46 K. 1. 1. 59

---

34 ^{a}) M1 °श्च विद्वांसः. — ^{b}) Ko. 5. 6 V1 B3 D2. 6. 8. 10. 11. 14 G2. 3. 7 सर्वे. T1 G4–6 संभूता भूरितेजसः; M1 संभूता भूरितेजसा. — ^{c}) D14 S तथा द्यौः. — ^{d}) B (except B2) °रीक्षं.

35 ^{a}) G2 °त्सरा ऋतवो; G6 °त्सरस्ततो. K2 m °रस्ततो सामाः. — ^{b}) G3. 7 पक्षोहो°. Ko. 2–4 °रात्रसंधयः; D5 °त्रिसंधयः. K5 °त्रयस्तथा. G5 °यस्तथा क्र°. — Da Dn3 T1 ins. after 35^{ab}:

23* क्षणा लवा मुहूर्ताश्च निमेषा युगपर्ययाः ।
[T1 निमिषा °र्ययैः.]

— ^{c}) M (except M1) यच्चाप्यन्यदिदं सर्वं. — ^{d}) G4. 5 लोकसंज्ञितं.

36 ^{a}) T1 G4. 5 यदेतद्दृ°. — ^{b}) D7 M4 भूत-. — ^{c}) B2 m संह्रियते. G4. 5 °ते चेदं; M1 °ते तस्मिन्.

37 ^{a}) Ko. 2. 4–6 Da Dn3 Dr1 D5. 14 Cd यथार्ता°; K1 यथांता°; D1 यथात्ता°; D9 S यथर्तुष्वृतु° (G2 यथर्त्यांत्रृ°); D10. 11 यधतुष्वितु°; D12 यथर्तुंधतु°. — ^{d}) G2 युगे युगे.

38 ^{a}) D6. 8 °तद्यथाभूतं. — ^{b}) K5 B1 m. 2 m. 4 D10–12 T2 G M °संघात° (B2 M1 °संघातकारणं; G6 °संसार°). T1 भूतस्संहतकारणं. — ^{c}) G7 लोकं. — ^{d}) M1 चक्रवत्परि°.

39 ^{d}) Ko. 4 सृष्टि-; G7 दृष्टिं; M4 दृष्टिः. Ko °लक्षणं.

40 ^{a}) All MSS. (D13 missing) except K1 D10–12 G4–6 M4 दिवःपुत्रो. K5 जगद्भा°; G2. 3 दिवद्भा°. — ^{c}) Ko D14 T2 च रुची°; K3 मरीचिरर्को; K4. 6 V1 B Dn Dr D3. 4. 9–12 G1. 4. 5 M स ऋची° (B3 स रिचि°; B3 m ची); K5 च क्षवीको°; Da मरीची°; D1 -सि ऋचीको वा; D2 मरीचिको अर्घो (last akṣara uncertain); D6. 7 सरुचीकार्को; D8 सरुची°; G2 च ऋचिक्रोध; G3 च ऋचीकोथ; G7 मरीचिको°. — ^{d}) Ko. 2. 3 D14 M4 °रागावहो; K5 °रंगारको; D5 °रंशो भगो; D10–12 °राशोवहो; T2 G4–6 °रावाहको; G1 °को वाहको; G2. 3 °रद्भावहो. D2. 3 रुचिः; D6. 8 हविः (for रविः).

41 ^{a}) Ko. 3. 6 (by corr.) V1 B Da Dn1 (m as in text) D1. 2. 6–8. 14 Nilp Cd पुरा; D9–12 S (except G1–3) सुता (G4 corr. from पुर). — ^{b}) Ko B2 m Da Dn D1. 3. 4. 6. 8 G6 M1. 3 मह्य° (as in text); K6 D9–12. 14 T G मनु° (G6 as in text; G7 पूषा°); D5 मुनि°; M2. 4 मह°; the rest सह्य°. K1. 4–6 T1 G7 M1 °षां तथापरः; G2. 3 °षां सदा°; G4. 5 °षामथापरः; G6 °षामथा°. Cd सस (for मह्य-). — ^{c}) K6 V1 देवराट्; G2. 3 देवस्य; G6 देवरः. K1 तनयस्तस्मात्; S (except G6 M1) तस्य तनयः. — ^{d}) K4 तस्मात्पुत्रो निमि; Dn D9 सुभ्राडिति ततः; M (except M1) तस्य सुभ्राडिति. K6 m पुत्रो निमिः श्रुतः. K1 तत्सुभ्राडितिरस्मृतः (an i-kāra deleted after र).

42 ^{a}) D6–8 स्वभ्राज°. K2. 5. 6 Dr G3 M1 °जस्य; K4 V1 B2 (m as in text) °जसः. G2 च (for तु). — G3 om. 42^{b}. — ^{c}) K3 -द्योतिः (for -ज्योतिः) both times. — ^{d}) Ko. 2–4 D (except D14; D13 missing) °ज्योतिरेव च (Da1 m आत्मवान्).

43 ^{cd}) K1 om. 43^{cd}. K4 D1 G5 °तेर्महात्मनः.

44 ^{a}) T1 भूयस्ते या; G2 °यासुस्ते; G4 (before corr. sec. m.). 5 °स्तयो. — ^{b}) B3 (m as in text) Da T2 G1–3 °षः स्मृताः; G5 °षस्तुयाः. — ^{c}) K5 ततोयं; G2 ते सोम-. Dr3. r4 कुलवं°. M1 तु (for च). — ^{d}) K5 पांडूनां भ°.

C. 1. 47 B. 1. 1. 47 K. 1. 1. 60 यातीक्ष्वाकुवंशश्च राजर्षीणां च सर्वशः ।
संभूता बहवो वंशा भूतसर्गाः सविस्तराः ॥ ४५
भूतस्थानानि सर्वाणि रहस्यं त्रिविधं च यत् ।
वेदयोगं सविज्ञानं धर्मोऽर्थः काम एव च ॥ ४६
धर्मकामार्थशास्त्राणि शास्त्राणि विविधानि च ।
लोकयात्राविधानं च संभूतं दृष्टवानृषिः ॥ ४७
इतिहासाः सवैयाख्या विविधाः श्रुतयोऽपि च ।
इह सर्वमनुक्रान्तमुक्तं ग्रन्थस्य लक्षणम् ॥ ४८
विस्तीर्यैतन्महज्ज्ञानमृषिः संक्षेपमब्रवीत् ।
इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम् ॥ ४९
मन्वादि भारतं केचिदास्तीकादि तथापरे ।
तथोपरिचराद्यन्ये विप्राः सम्यगधीयते ॥ ५०
विविधं संहिताज्ञानं दीपयन्ति मनीषिणः ।
व्याख्यातुं कुशलाः केचिद्ग्रन्थं धारयितुं परे ॥ ५१
तपसा ब्रह्मचर्येण व्यस्य वेदं सनातनम् ।
इतिहासमिमं चक्रे पुण्यं सत्यवतीसुतः ॥ ५२
पराशरात्मजो विद्वान्ब्रह्मर्षिः संशितव्रतः ।
मातुर्नियोगाद्धर्मात्मा गाङ्गेयस्य च धीमतः ॥ ५३

---

45 a) K1 G3 M °वंशाश्च. — b) G6 तु (for च). — c) G4.5 वंश्याः; M (except M1) लोके. — d) K1.5 °सर्गः; K2 G4.5 °संघाः. K1 सुविस्तरः; K6 B Dn D1.3.4 G6 M1 सुवि°; G4.5 सुवर्चसः. G2 भूतः सर्गः सविस्तरः.

46 a) D14 तानि भूतानि स°. — b) K5 B3 (m as in text) विविधं; G7 त्रिदिवं. G2 जगत् (for च यत्). — c) K1 वेदा योगाश्च विज्ञापं; K2 वेदा योगं स°; K4 योगा वेदाः सविज्ञाना; K5.6 m B1–3 Da Dn Dr D4.5 (corr. from). 6.8–12.14 वेदा योगः सविज्ञानो; K6 °वेदांगयोगश्च; V1 B4 °वेदांगवि°; D1 वेदा योगां सविज्ञाना; D2.3 वेदा योगाश्च वि°; D5 (corr. to) G1.4.5 वेदं योगं स°; D7 देवयोगः सविज्ञानो; T2 G2.7 M1 देवयोगं स°. — d) Ko.2 T1 G2.4.6 M (except M1) धर्मार्थौ; K4 Da1 G3.7 °र्मार्थः; D5 °र्मार्थं (corr. from °र्मोऽर्थ); G1.5 °र्मौर्थौ. D5 (by corr.) G1.4–6 काममेव.

47 a) Ko.2–5 D14 धर्मार्थकाममोक्षाणां; K1 धर्मार्थकाममोक्षाणि; K6 V1 B D (D13 missing) °र्थयुक्तानि (D5 m °मोक्षाणां; D6–12 धर्मार्थकामयुक्तानि); T1 G4–6 M (except M1) धर्मार्थकाम°. — b) K1 Dr3 D9.11.12 शस्त्राणि; G7 सूक्ष्माणि; M (except M1) मोक्षाणि. — c) K2 लोकत्रय°. — d) K5 तत्सर्वं द्द°; K6 Dn G1–3.7 M सर्वं तद्द°; T1 missing; T2 स सर्वं द्द°. — Dr D2.4.6–12.14 S ins. after 47:

24* नीतिर्भरतवंशस्य विस्तरश्चैव सर्वशः ।

[Dr D4.14 बीजं भ°; D2.6.8.9.12 नीतिं भ°; T2 G7 नीतिं भा°; G1.4–6 नीतिर्भा°. Dr1 D4.6–12.14 विस्तारं; Dr2–r4 D2 G3 विस्तरं; T G1.2.4–7 विस्तार-.]

48 a) K1 समस्ताश्च; K6 D5.9.12 S (except M1; G3 corrupt) सहव्याख्या; D10.11 सहव्यासा. K5 इतिहासस्य चैवाख्या; D14 °सस्य वै व्या°. — b) Dr (except Dr1) °योरपि. D5 वा (for च). D14 °धाश्च श्रुतीरिव. — c) D14 इदं (for इह). — d) G2.3 °स्य विस्तरं. — K4.6 Dr (except Dr2) D10 T G1.4–6 ins. after 48:

25* संक्षेपेणेतिहासस्य ततो वक्ष्यामि विस्तरम् ।

[D10 T G4–6 वक्ष्यति.]

49 a) Ko D3–5.9.11.12 G2.3 विस्तार्य. K1–4.6 Da Dn3 Dr D14 G1.4 महाज्ञानं; K5 महाख्यातं; G2.3 अहो ज्ञा°; G6 महात्मायं. — b) K V1 B1 m संक्षेपतो ब्र°; B D (D13 missing; D14 as in K etc.) S (except G1–3 M3) °क्षिप्य चाब्र°. — c) G2 युक्तं हि; G3 इदं हि. D10.11 G4 (before corr.). 5 विदुषो; G2 विदुषा. — d) Ko.2.3 D14 M1 °ग्रंथधा°; K5 समासाद्ग्रंथ°.

50 a) K1 सर्गादि; K5 उत्तंकाद्; D5 मन्वादेर्. — b) Ko T1 G2.3 आस्तिका°; Dr3 °स्तिकात. — c) B4 T G7 ततोप°. Ko.2.4.5 V1 (before corr.) Dr1. r2 (m as in text). r3. r4 m D1.5 °रादन्ये. D14 नानार्थवादाय परे; G2 ततोपरिचरादन्ये. — d) D1 विशः स°; G7 तथा स°. D14 ग्रंथान् (for सम्यग्). D9–12.14 G1.4.5 M अधीयिरे; T1 °यरे.

51 a) B1 (m as in text). 2 m M (except M1) द्विविधं. — b) K विचक्षणाः; V1 विशेषतः (for मनी°). — c) S व्याख्याने (G2.3 °नं; G6 °न-) कुशलाः (G2.3 M3 यतते) केचिद् (G2.3 किं°). — d) Dn Dr2 ग्रंथान्. D1 ग्रंथान्धारयितुं तथापरे (sic). D14 S केचिद्ग्रंथस्य धारणे.

52 b) Da D11 G2 यस्य वे°. G1 देहं; G7 देवं (for वेदं). — cd) D14 °हासममुं. M1 transp. चक्रे and पुण्यं. D6.8 पुरा (for पुण्यं).

53 a) Ko.2.3 परासरा°. Ko D14 °जो धीमान्; G6 °जो श्रीमान्. — b) K3 महर्षिः; G3 ब्रह्मवित्. Ko.2.3 Dr (Dr2 before corr.) D1.2.4.8 T1 शंसित°; K4 शंशि°; K5 अमितद्वितिः; D14 अमितद्युतिः. — After 53^{ab}, K4 (suppl.). 6 Dn Dr D2.4.5 ins. a passage given in

क्षेत्रे विचित्रवीर्यस्य कृष्णद्वैपायनः पुरा ।
त्रीनग्नीनिव कौरव्याञ्जनयामास वीर्यवान् ॥ ५४
उत्पाद्य धृतराष्ट्रं च पाण्डुं विदुरमेव च ।
जगाम तपसे धीमान्पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ५५
तेषु जातेषु वृद्धेषु गतेषु परमां गतिम् ।
अब्रवीद्भारतं लोके मानुषेऽस्मिन्महानृषिः ॥ ५६
जनमेजयेन पृष्टः सन्ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
शशास शिष्यमासीनं वैशंपायनमन्तिके ॥ ५७
स सदस्यैः सहासीनः श्रावयामास भारतम् ।
कर्मान्तरेषु यज्ञस्य चोद्यमानः पुनः पुनः ॥ ५८
विस्तरं कुरुवंशस्य गान्धार्या धर्मशीलताम् ।
क्षत्तुः प्रज्ञां धृतिं कुन्त्याः सम्यग्द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ५९
वासुदेवस्य माहात्म्यं पाण्डवानां च सत्यताम् ।
दुर्वृत्तं धार्तराष्ट्राणामुक्तवान्भगवानृषिः ॥ ६०
चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् ।
उपाख्यानैर्विना तावद्भारतं प्रोच्यते बुधैः ॥ ६१
ततोऽध्यर्धशतं भूयः संक्षेपं कृतवानृषिः ।
अनुक्रमणिमध्यायं वृत्तान्तानां सपर्वणाम् ॥ ६२ C. 1. 102 B. 1. 1. 104 K. 1. 1. 121

App. I (No. 1); in K_4 the ins. passage is written on a suppl. folium, its point of insertion being indicated by the words अत्र शोधपत्रमेकं written on the margin of the original. In K_6 the ins. passage is preceded by a marg. addition, given in App. I (No. 2).

54 ^{b}) D_5 °यनप्रजा. — ^{c}) K_1 $G_{2.7}$ कौरव्यां; D_5 °रव्य.

55 K_6 om. 55^{ab}. — ^{a}) K_5 तु (for च). — ^{b}) D_{14} पांडुं च विदुरं तथा. — ^{c}) G_6 °से श्रीमान्.

56 ^{a}) G_{4-6} तेष्वात्मजेषु वृ°. — ^{b}) T_2 G_{1-3} °षु च परां गतिं. — Da ins. after 56^{ab}:

26* एवं वै संग्रहाध्यायः पूर्वमेव महर्षिणा ।
क्रमणप्रस्तरैर्युक्तः कथंचिदप्यतीव हि ।
एतदर्थं च विहितः संग्रहोऽयं यथाश्रुतः ।
तच्छ्रुत्वा सर्वमाख्यातं लोके ज्ञास्यन्ति मानवाः ।

— ^{cd}) K_4 -स्मिन्सनातनः; K_5 तु महा°; G_6 -स्मिन्महात्मनि. K_1 अब्रवीन्मानुषे लोके भारतं वै म°.

57 ^{a}) $K_{0.2}$ Dr_1 D_{14} जन्मे°. K_5 तु (for सन्). — ^{b}) K_1 मानुष्यैश्च. K_5 तु (for च).

58 ^{a}) D_1 सदस्यैव; D_6 सदस्यै स (for स स°). $K_{0.3-6}$ B_2 Da $D_{2.3}$ G_4 °सीनं; K_1 D_4 °न; T_2 $G_{5.6}$ समासीनं. K_2 D_{14} G_{1-3} सदस्यैश्च सहासीनं; V_1 स च तस्मै समासेन; D_5 स सदृशैः (m सदस्यैश्च) सहासीनः (corr. to °सीनं). — ^{d}) $K_{0.2.5}$ $D_{2.3}$ नोद्य°.

59 ^{a}) $K_{1.6}$ $B_{1.2}$ $D_{5.10.11.14}$ T G (except $G_{2.6}$) विस्तारं. — ^{b}) K_1 कर्म°; G_6 सर्व° (for धर्म°). — ^{c}) G_2 क्षत्रप्र°; G_3 क्षांतिं प्र°. K_0 शांतिं (for प्रज्ञां).

60 ^{c}) $K_{0.2-5}$ D_{14} T_2 $M_{2.3}$ वृत्तं च धा°; G_1 दुष्टतां धा°. — ^{d}) V_1 सदैवमुक्तवानृषिः. — $D_{3.7.9-12}$ ins. after 60 a passage given in App. I (No. 1). — K_6 Dr (om. line 2) D_4 m.$_{6.8.14}$ (om. line 2) S ins. after 60: $D_{3.7.9-12}$, after the ins. passage (App. I, No. 1):

27* इदं शतसहस्राख्यं श्लोकानां पुण्यकर्मणाम् ।
उपाख्यानैः सह ज्ञेयं श्राव्यं भारतमुत्तमम् ।

[(L. 1) $M_{1.4}$ °सहस्रं तु लोकानां. T G_6 M_2 °कर्मणः. — (L. 2) $D_{3.4.7.9-12}$ $M_{1.4}$ आद्यं (for श्राव्यं).]

In D_8 these lines are repeated after the passage given in App. I (cf. v. l. 62).

61 ^{a}) D_1 °साहस्रां; $D_{2.3.6.7}$ $G_{4.6}$ °स्रं; D_8 °स्त्र्यं. $G_{2.3.7}$ °विंशत्सहस्रं च; G_5 °शत्सहस्राणि. — ^{b}) G_2 संख्यं; G_3 ज्ञेयं (for चक्रे). D_7 $G_{2.3.6}$ °संज्ञितं. — D_5 om. 61^{cd} and 62^{ab}. — ^{c}) D_6 °ख्यानं विनैता°. $D_{7.9-11}$ °ख्यानं विना. $D_{4.8}$ T $G_{4.7}$ M_2 °र्विनैता°. K_5 तच्च (for तावद्). — ^{d}) D_1 °तं परिचक्षते.

62 D_5 om. 62^{ab} (cf. v. l. 61). — ^{a}) $K_{2.3}$ G_7 ह्यर्धशतं; V_1 ह्यर्ध°; B_4 वृद्धि°; Dr (except Dr_3) D_{10} G_6 -प्यर्ध°; T_2 -ध्यर्धशतैः. D_1 ततोर्धशतभूपस्य (sic); G_2 तदाद्यर्थशतं ब्रूयात्; G_3 तदाद्यत्रिशतं ब्रूयात्. — ^{b}) B_4 °पान्भगवा°; D_3 °पं भगवा°; M_2 °पं प्रोक्तवा°. — After 62^{ab}, T_1 G_7 ins. 29* (cf. v. l. 63); then follow 64 and 30* (cf. v. l. 64); then finally a passage given in App. I (No. 1). — ^{c}) T_1 $G_{1.5-7}$ M °क्रामिण°; T_2 °क्रामिक°; $G_{2.3}$ °क्रमण°. K V_1 B_3 D (except D_5; D_{13} missing) G_4 °णिकाध्यायं (K_1 °क्रमाणिमा°). — ^{d}) $D_{6.8}$ वृत्तानां सर्वप°; D_{9-12} G_6 वृत्तांतं सर्व°. $G_{2.3}$ सु° (for स°). — After 62, $D_{6.8}$ T_2 G_{3-6} M (except M_1) ins. a passage given in App. I (No. 1); in D_8 the ins. passage is followed by a repetition of 27* (cf. v. l. 60) as also of st. 61 and 62.

C. 1. 103 B. 1. 1. 104 K. 1. 1. 121 इदं द्वैपायनः पूर्वं पुत्रमध्यापयच्छुकम् ।
ततोऽन्येभ्योऽनुरूपेभ्यः शिष्येभ्यः प्रददौ प्रभुः ॥ ६३
नारदोऽश्रावयद्देवानसितो देवलः पितॄन् ।
गन्धर्वयक्षरक्षांसि श्रावयामास वै शुकः ॥ ६४
दुर्योधनो मन्युमयो महाद्रुमः
स्कन्धः कर्णः शकुनिस्तस्य शाखाः ।
दुःशासनः पुष्पफले समृद्धे
मूलं राजा धृतराष्ट्रोऽमनीषी ॥ ६५
युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रुमः
स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखाः ।
माद्रीसुतौ पुष्पफले समृद्धे
मूलं कृष्णो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च ॥ ६६
पाण्डुर्जित्वा बहून्देशान्युधा विक्रमणेन च ।
अरण्ये मृगयाशीलो न्यवसत्सजनस्तदा ॥ ६७
मृगव्यवायनिधने कृच्छ्रां प्राप स आपदम् ।
जन्मप्रभृति पार्थानां तत्राचारविधिक्रमः ॥ ६८

---

63 ^a) B2m इमं द्वै°; G7 यदा द्वै°. — ^cd) G4.5 अतोन्ये°. V1 Da S (except T1 G4.6) °भ्योभिरू°; B2m °भ्यो विरू°. K0 नृप; K1.6 T2 G2.3 मुनिः; B D (except Dr; D13 missing) T1 G7 M विभुः (for प्रभुः); in D8 मु is deleted before वि of विभुः. D14 ततोन्येभ्येपि शिष्येभ्यः प्रददौ भगवान्प्रभुः. — G7 ins. after 63: T1, after 31* (cf. v. l. 64):

28* संहितास्तैः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकीर्तिताः ।

— N (except D14; D13 missing) ins. after 63: T1 G7, after 62^ab:

29* षष्टिं शतसहस्राणि चकारान्यां स संहिताम् ।
त्रिंशच्छतसहस्रं च देवलोके प्रतिष्ठितम् ।
पित्र्ये पञ्चदश प्रोक्तं रक्षोयक्षे चतुर्दश ।
एकं शतसहस्रं तु मानुषेषु प्रतिष्ठितम् ।

[In K4 lines 1 and 2 are ins. in marg. — (L. 1) K2.3 षट्त्रिंशच्च सह°. D1 °सहस्रं तु च°. K0 चकारेमां. — (L. 2) K4 °सहस्राणि. — (L. 3) K5.6 T1 G7 पितृलोके पंच°. K1.6 (m as in text) Dn Dr D1.4 m.5 गंधर्वेषु; K5 मानवेषु; D2.3.4 (corr. from). 9–12 रक्षोलोके.]

64 T1 (first time) G7 read 64 after 29* (cf. v. l. 63); in T1 the repetition of 64 follows regularly 63. — ^a) K2.3 D3.6.7 °दोश्रावयेद्दे°; Dr (except Dr1) °दः श्रावयेद्दे°; D12 °द श्रावयेद्दे°. — ^b) G2 अनिलो देव°. — ^d) B5 बोधयामास. — K1.4.5 (om. lines 1 and 2). 6 (transp. 1 and 2) V1 (om. 1 and 2) B D (except D14; D13 missing) G7 ins. after 64: T1, after the first occurrence of 64:

30* अस्मिंस्तु मानुषे लोके वैशंपायन उक्तवान् ।
शिष्यो व्यासस्य धर्मात्मा सर्ववेदविदां वरः ।
एकं शतसहस्रं तु मयोक्तं वै निबोधत ।

[(L. 1) K4 मानुषेस्मिन्तथा लोके. — (L. 2) D1 मेधावी (for धर्मात्मा). K6 °त्मा वेदवेदांगपारगः. — (L. 3) B इदं शत°. D1 °क्तं पुरुषर्षभ.]

After 30*, T1 G7 ins. a passage given in App. I (No. 1). — S (except G7) ins. after 64 (T1 after the repetition of 64):

31* वैशंपायनविप्रर्षिः श्रावयामास पार्थिवम् ।
पारिक्षितं महाबाहुं नाम्ना तु जनमेजयम् ।

After 31*, T1 ins. 28* (cf. v. l. 63).

65 D5 om. (hapl.) 65^b–66^a. — ^b) D14 T G7 कर्णस्कंधः श°. K4–6 V1 B (except B1) Da Dr D1.2.4. 8–12. 14 T2 G2.5–7 M3 शाखा. — ^c) Dn M2.3 फलपुष्पे. — ^d) K5 °ष्ट्रो बलीयान्; D14 °ष्ट्रो विधेयः; S °ष्ट्रोंबिकेयः (T1 as in text; G3 °ष्ट्रोंबिकेति; G7 °ष्ट्र मनीषी).

66 In D14, 66^ab is ins. in marg. D5 om. 66^a (cf. v. l. 65). — ^b) K3 °सेनस्तु; K5 °सेनश्च. K1–3 V1 Dn D3.5 T1 G1.3 M1.2 शाखाः (as in text); D1 शाषीः; the rest शाखा. K6 स्कंधो भीमस्त्वर्जुनस्तस्य शाखा. — ^c) K6 D1–4. 6. 8–12. 14 T2 G3 माद्रीपुत्रौ. — ^d) D14 ब्रह्म सद्रा°. — After 66, K6 ins. 15* (cf. v. l. benedictory st.).

67 ^b) K1.4 V1 (m as in text) Da Dn D1.5 बुध्द्या; D9.12 G6 युध्वा; T1 G7 यथा; T2 G2.3 युधि; Cd as in text. K6 युद्धादिक्र°. D14 यशसा विक्रमेण च; G1 यथावद्विक्रमेण च. — ^d) K2.5.6 V1 Dn D1.5 °सन्मुनिभिः सह; D6 °सत्सज्जन°; D14 °सन्सज्जनैस्तथा; T2 °सद्विजन°; M1 °सत्सज्जनस्तथा. T1 G1.5 तथा (for तदा).

68 ^a) K5 B D (except D8.14; D13 missing) °निधनात्. — ^b) K5 G7 कृच्छ्रात्. K6 प्राप्य. B1m Cd यदापदं; K1.3 D3 आपदां; D1 °दा; G1 चापदं. D14 कृच्छ्रान्प्राप च सापदः. — ^d) D3.4 G2 तत्र चार°; M3.4 तत्राधार°.

मात्रोरभ्युपपत्तिश्च धर्मोपनिषदं प्रति ।
धर्मस्य वायोः शक्रस्य देवयोश्च तथाश्विनोः ।। ६९
तापसैः सह संवृद्धा मातृभ्यां परिरक्षिताः ।
मेध्यारण्येषु पुण्येषु महतामाश्रमेषु च ।। ७०
ऋषिभिश्च तदानीता धार्तराष्ट्रान्प्रति स्वयम् ।
शिशवश्चाभिरूपाश्च जटिला ब्रह्मचारिणः ।। ७१
पुत्राश्च भ्रातरश्चेमे शिष्याश्च सुहृदश्च वः ।
पाण्डवा एत इत्युक्त्वा मुनयोऽन्तर्हितास्ततः ।। ७२
तांस्तैर्निवेदितान्दृष्ट्वा पाण्डवान्कौरवास्तदा ।
शिष्टाश्च वर्णाः पौरा ये ते हर्षाच्चुक्रुशुर्भृशम् ।। ७३
आहुः केचिन्न तस्यैते तस्यैत इति चापरे ।
यदा चिरमृतः पाण्डुः कथं तस्येति चापरे ।। ७४
स्वागतं सर्वथा दिष्ट्या पाण्डोः पश्याम संततिम् ।
उच्यतां स्वागतमिति वाचोऽश्रूयन्त सर्वशः ।। ७५
तस्मिन्नुपरते शब्दे दिशः सर्वा विनादयन् ।
अन्तर्हितानां भूतानां निस्वनस्तुमुलोऽभवत् ।। ७६
पुष्पवृष्टिः शुभा गन्धाः शङ्खदुन्दुभिनिस्वनाः ।
आसन्प्रवेशे पार्थानां तदद्भुतमिवाभवत् ।। ७७
तत्प्रीत्या चैव सर्वेषां पौराणां हर्षसंभवः ।
शब्द आसीन्महांस्तत्र दिवस्पृक्कीर्तिवर्धनः ।। ७८
तेऽप्यधीत्याखिलान्वेदाञ् शास्त्राणि विविधानि च ।
न्यवसन्पाण्डवास्तत्र पूजिता अकुतोभयाः ।। ७९ G. 1. 122 B. 1. 1. 124 K. 1. 1. 145

---

69 ^{a}) K_1 मात्रोश्चाभ्यप°; D_{9-12} T G मातुरभ्यु° (T_1 G_7 मात्रोरभ्यव°; $G_{2.3}$ मातुश्च परपत्नीत्वं); D_{14} M मातुरभ्यव°. Cd माद्रोः (evidently a clerical error for मात्रोः). — ^{b}) T_1 G_7 M (except M_1) मंत्रोप°. — $D_{10.11}$ T G_{4-6} ins. after 69:

32* ततो धर्मोपनिषदं भूत्वा भर्तुः प्रिया पृथा ।
धर्मानिलेन्द्रांस्ताभिः साजुहाव सुतवाञ्छया ।
तद्दत्तोपनिषन्माद्री चाश्विनावाजुहाव च ।
जाताः पार्थास्ततः सर्वे कुन्त्या माद्र्याश्च मन्त्रतः ।

[(L. 1) $D_{10.11}$ T_2 °निषदो धृत्वा; G_6 °दं श्रुत्वा. — (L. 4) G_6 °स्ततः कामी पांडुर्माद्र्या दिवं गतः.]

In T_2, 32* is followed by 33* (cf. v. l. 70).

70 ^{b}) B_4 मात्रा संप°; S (except T_1 G_{4-6} M_1) मात्रा च प°. — ^{cd}) D_{6-12} °रण्येषु महतां पवित्रेष्वाश्र°. — D_4 m. $_{9-12}$ T_1 $G_{4.5}$ ins. after 70: T_2, after 32* (cf. v. l. 69):

33* तेषु जातेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
माद्र्या तु सह संगम्य ऋषिशापप्रभावतः ।
मृतः पाण्डुर्महापुण्ये शतशृङ्गे महागिरौ ।

[(L. 3) $D_{4.9-12}$ T_2 °र्महारण्ये श°.]

71 ^{a}) $K_{0.1.3.4}$ D (D_{13} missing) यत् (D_5 ये); K_5 तैस्; K_6 ते (for च). S मुनिभिश्च (G_{1-3} as in text; M_1 ऋषिभिर्यत्) समानीताः (M_1 as in text). — ^{b}) K_5 धृतराष्ट्रं; D_{14} °राष्ट्रं. — ^{c}) K_6 °श्चानुरूपा°.

72 ^{a}) B_4 प्रजाश्च. G_2 भ्रातरश्चैते; G_3 °रः सर्वे. — ^{b}) G_3 ये (for वः). — ^{c}) $K_{2.5}$ °वा एतदि°; S °वाश्चैत इ° ($G_{2.3}$ °वाश्चैवमि°; $M_{1.4}$ °वाश्चैव इ°). — ^{d}) G_7 °तास्तदा.

73 ^{a}) D_{14} °दितांछ्रुत्वा. S तैस्तान् (G_{1-3} M_1 as in text) निवेदितान् श्रुत्वा (T_2 G_7 as in text; G_1 M_1 ज्ञात्वा). — ^{b}) K_4 मुनिभि°; Dr (except Dr_2) $D_{2.4.11}$ T_2 कौरवां°; $D_{5.7}$ कौरव°; M (except M_1) कुरव° (for कौरवा°). $K_{0.2}$ तथा. — ^{c}) K_2 वर्णा ये पौराः. $K_{0.4}$ शिष्टा वर्णाश्च ये पौ°. — ^{d}) K_3 हर्षादुच्चु°; K_6 T_1 प्रहर्षाच्चु°; G_2 संतोषाच्चु°.

74 ^{a}) $K_{0.2.3}$ प्राहुः. M_3 °न्न कस्यैते. — ^{b}) $G_{2.3}$ M_3 कस्यैत. — D_{10} T_1 G_6 om. 74^{cd}. — ^{c}) K_5 $G_{2.3}$ तदाचिर-; D_{14} यदाचिरं; G_7 यथाचिर-; M_1 यथाचिरं; M_2 यतश्चिरं; $M_{3.4}$ यतश्चिर-.

75 ^{a}) D_{14} आगतं स°. — ^{b}) K_5 D_{14} T_2 पश्यामि; T_1 तस्यानु-. — ^{c}) K_6 V_1 गदतां स्वा°. — In G_7, 75^{cd} is ins. in marg. — ^{d}) $K_{2.5}$ $G_{2.5}$ सर्वतः; K_4 संमताः; G_7 corrupt.

76 K_5 om. 76. — ^{a}) K_3 तस्मिन्नंतर्हिते. — ^{b}) K_1 सर्वाणिवाद°; K_6 सर्वाणिनाद°. K_2 T_2 $G_{2.3.7}$ व्यनादयन्; $K_{3.4}$ B (except B_4) D (except D_{14}; D_{13} missing) T_1 G_6 निना°. — ^{d}) $D_{6.8}$ स्वनस्तु; G_2 स स्वर-; $G_{3.7}$ सुस्वर-. K_{2-4} B_4 $D_{1.5}$ °स्तुमलो.

77 G_2 om. 77. — ^{a}) K_6 शुद्धगंधा. — ^{cd}) V_1 पुरप्रवेशे; G_7 °न्प्रदेशे. T_2 G_7 पांडूनां. G_3 आसन्निवेशे पांडूनां निस्वनस्तुमुलोभवत् (cf. 76^{d}).

78 ^{a}) B संप्रीत्या. — ^{b}) G_2 पौराणामभवन्महान्; G_3 सर्वेषामभवन्महः; G_7 °णामभवन्महः. — ^{d}) T $G_{2.3.5.7}$ M_1 दिविस्पृक्. K_1 प्रीति° (for कीर्ति°).

79 ^{a}) K_0 तेधीत्य वेदांश्चतुरः; K_2 $G_{4.5}$ तेधीत्य सकलान्वे°; K_{3-5} V_1 B Dr D_{14} तेधीत्य वेदानखिलान्; K_6 अधीत्य वेदानखिलान्; Da Dn $D_{1-7.9-12}$ G_6 तेधीत्य निखि°; D_8 तेधीत्य विविधान्वे°; T G_7 अधीत्य वेदान्सकलान्; G_{1-3} तेधीत्य वेदान्सकलान्; M अधीत्य निखि°. — ^{b}) K_1 शस्त्राणि.

C. 1. 123 B. 1. 1. 125 K. 1. 1. 146 युधिष्ठिरस्य शौचेन प्रीताः प्रकृतयोऽभवन् ।
धृत्या च भीमसेनस्य विक्रमेणार्जुनस्य च ॥ ८०
गुरुशुश्रूषया कुन्त्या यमयोर्विनयेन च ।
तुतोष लोकः सकलस्तेषां शौर्यगुणेन च ॥ ८१
समवाये ततो राज्ञां कन्यां भर्तृस्वयंवराम् ।
प्राप्तवानर्जुनः कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ ८२
ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन्पूज्यः सर्वधनुष्मताम् ।
आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरेष्वपि चाभवत् ॥ ८३
स सर्वान्पार्थिवाञ्जित्वा सर्वांश्च महतो गणान् ।
आजहारार्जुनो राज्ञे राजसूयं महाक्रतुम् ॥ ८४
अन्नवान्दक्षिणावांश्च सर्वैः समुदितो गुणैः ।
युधिष्ठिरेण संप्राप्तो राजसूयो महाक्रतुः ॥ ८५
सुनयाद्वासुदेवस्य भीमार्जुनबलेन च ।
घातयित्वा जरासंधं चैद्यं च बलगर्वितम् ॥ ८६
दुर्योधनमुपागच्छन्नर्हणानि ततस्ततः ।
मणिकाञ्चनरत्नानि गोहस्त्यश्वधनानि च ॥ ८७
समृद्धां तां तथा दृष्ट्वा पाण्डवानां तदा श्रियम् ।
ईर्ष्यासमुत्थः सुमहांस्तस्य मन्युरजायत ॥ ८८
विमानप्रतिमां चापि मयेन सुकृतां सभाम् ।
पाण्डवानामुपहृतां स दृष्ट्वा पर्यतप्यत ॥ ८९
यत्रावहसितश्चासीत्प्रस्कन्दन्निव संभ्रमात् ।
प्रत्यक्षं वासुदेवस्य भीमेनानभिजातवत् ॥ ९०

— c) D_2 निवसन्. — d) K_1 हि कुतो°; K_4 V_1 $B_{1.2}$ Da Dn $D_{2.4-12}$ G_7 ह्यकुतो°; K_5 अमितौजसः; D_1 -श्चकुतो°; D_3 कुतो° (sic); D_{14} $G_{2.3}$ -श्चाकुतो°.

80 a) K_1 $D_{1.5}$ Nīlp °स्य शीलेन. — d) G_2 °र्जुनेभवन्; G_3 °नोभवत्.

81 a) $K_{0.3.5}$ V_1B Da Dr $D_{2-4.6-8}$ $G_{2.4}$ Cd क्षांत्या; K_1 त्याक्षां (for कुंत्या). — c) D_{14} °कः सर्वेषां. K_1 तुतोष सकलो लौके; G_7 तोषमापाति सकलं. — d) K_1 T_1 वीर्य°; Da शौच°; D_{14} शौर्यार्जवेण. $K_{3.4}$ °गुणादिभिः. K_5 हि; V_1 ह (for च).

82 a) V_1G (except G_3) M तदा; D_{14} T तथा (for ततो). — b) K_1 भर्तृस्वयंवरात्; K_3 °वरे; D_3 भर्तुः स्वयं°; D_8 भर्तुः स्वयंवरः; $D_{9-12.14}$ S तत्र स्वयंवरात् (M_1 °वरे; M_4 °वरां). — d) K_2 कर्म कृत्वा; M_3 कृत्वा चैव.

83 a) T_1 तथा; G_6 तदा. K_0 लोकेभ्यः. — b) K_4 श्रेष्ठः सर्व°. — c) G_2 -रूप- (for इव). K_1 T_2 G_1 M_2 दुष्प्रेक्षः. — d) $G_{2.3.7}$ °ष्वर्जुनोभ°.

84 a) D_{14} सर्वांस्तान्पा°. — b) V_1 अन्यांश्च. K_0 G_6 गुणान्; $G_{2.3}$ रणे; G_7 रणान्. D_{14} निहत्य च तथा बहून्. — c) K_1 V_1m B_1 (m as in text). 3 D (except D_{6-12}; D_{13} missing) $G_{1-3.6.7}$ राज्ञो.

85 K_5 om. 85–86^{ab}. — a) D_{6-8} अर्थवान्द°. K_0 °क्षिणापूर्णः.

86 K_5 om. 86^{ab} (cf. v. l. 85). — a) K_3 शासनाद्वा°. — b) $G_{1-3.7}$ भीमस्यैवार्जुनस्य च. — c) K_5 मागधं च; K_6 पातयित्वा. — d) $G_{2.3}$ शैब्यं च; M_1 द्वैरथे. K (except $K_{1.6}$) $G_{4.6}$ बलदर्पितं; V_1 रणदर्पितं.

87 a) Dn $D_{1.5.6}$ °धनं समा°; T_2 $G_{4.5}$ °धनं विना°; G_3 °धन उपा°. — d) K °रथानि च (K_1 as in text; $K_{3.4}$ °रथादिकं); B_2m °बलानि च. D_5 वा (for च). — After 87, $K_{1.4.5}$ (om. line 2). 6 V_1 B_1 (line 1 in marg.). 2 (in reverse order). 3. 4 (om. line 2) D (except D_{14}; Da in reverse order; D_{13} missing) ins.:

34* विचित्राणि च वासांसि प्रावारावरणानि च ।
कम्बलाजिनरत्नानि राङ्कवास्तरणानि च ।

[(L. 1) $D_{6.8}$ °त्राजिनवा°. K_1 प्रवरांबर°; B_3 रौरवाव°; D_1 प्रावारांबर°; D_5 प्रावारांवर°; D_6 (by corr.) रांकवास्तर°. — (L. 2) K_1 °जिनचित्राणि; K_4 B_1 (m as in text). 2m D (except Da Dn $D_{1.5}$; D_{13} missing; D_{14} om.) °वस्त्राणि; $K_{5.6}$ °वासांसि. K_1 भूषणानि सहस्रशः; K_5 चंकवास्त°; K_6 मृदून्यास्त°.]

88 a) K_4 V_1 $G_{2.3.7}$ समृद्धिं तां; $D_{6.7}$ °द्धानां. K_1 च (for तां). $K_{1.5}$ V_1 D_{14} $G_{2.3}$ तदा; B T_1 $G_{4.6}$ ततो. — b) K T_2 G_3 महा-; V_1 परां; Da D_8 G_7 तथा; M_1 ततः (for तदा). G_1 तदाश्रयं; G_2 महाश्र°. — c) $K_{3.5}$ °त्थस्तु; K_4 D_7 °त्थसु-; Dr_{3}. r_4 °त्था सु-; D_1 °त्थाः सु-; T_1 °त्थः स. — d) K_6 तस्य क्रोधो ह्यजा°.

89 a) $K_{1.5.6}$ चैव; K_3 वापि; B D (except D_{14}; D_{13} missing) तत्र. — b) K_1 °न च कृतां; M_1 °न विहितां. — c) K_5 °वार्थे चोप°. B_1 (m as in text). 4 Da °कृतां; G_4 (before corr.) °भृतां. — d) D_{14} तां (for स). K_0 समतप्यत.

90 a) K_2 V_1 B Da Dn Dr $D_{1-3.5.7.12}$ G_6 तत्रा°; K_3 D_{14} T $G_{1.5.7}$ M_{2-4} यत्रापह°; K_4 °हसत°; K_5 °तश्चासौ; $D_{4.6.8-11}$ M_1 तत्रापह°; G_2 °पहसत°; G_3 °पहस्यत°. — b) K_1 प्रस्कंधनिव; $K_{2.3.6}$ D_{6-12} °स्खल°; K_4 °चळ°; T_1 °सन्न इव; $G_{4.5}$ °स्कन्न इव. K_0 विभ्रमात्. K_5

स भोगान्विविधान्भुञ्जन्रत्नानि विविधानि च ।
कथितो धृतराष्ट्रस्य विवर्णो हरिणः कृशः ॥ ९१
अन्वजानात्ततो द्यूतं धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ।
तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य कोपः समभवन्महान् ॥ ९२
नातिप्रीतमनाश्चासीद्विवादांश्चान्वमोदत ।
द्यूतादीननयान्घोरान्प्रवृद्धांश्चाप्युपैक्षत ॥ ९३
निरस्य विदुरं द्रोणं भीष्मं शारद्वतं कृपम् ।
विग्रहे तुमुले तस्मिन्नहन्क्षत्रं परस्परम् ॥ ९४
जयत्सु पाण्डुपुत्रेषु श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
दुर्योधनमतं ज्ञात्वा कर्णस्य शकुनेस्तथा ।
धृतराष्ट्रश्चिरं ध्यात्वा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९५
शृणु संजय मे सर्वं न मेऽसूयितुमर्हसि ।
श्रुतवानसि मेधावी बुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः ॥ ९६
न विग्रहे मम मतिर्न च प्रीये कुरुक्षये ।
न मे विशेषः पुत्रेषु स्वेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ९७
वृद्धं मामभ्यसूयन्ति पुत्रा मन्युपरायणाः ।
अहं त्वचक्षुः कार्पण्यात्पुत्रप्रीत्या सहामि तत् ।
मुह्यन्तं चानुमुह्यामि दुर्योधनमचेतनम् ॥ ९८
राजसूये श्रियं दृष्ट्वा पाण्डवस्य महौजसः ।
तच्चावहसनं प्राप्य सभारोहणदर्शने ॥ ९९ C. 1. 144 B. 1. 1. 146 K. 1. 1. 167

संभ्रमात्स्ववलयन्निव (sic); G_1 सभायां संभ्रमान्नरैः; $G_{2.3.7}$ सभायामतिसं°. — [d]) K_3 Dr_1 G_6 °नभिजातवान्; D_{14} °प्यवशासितः. K_1 $D_{1.5}$ भीमसेनादिभिस्तदा; K_2 °सेनेन जानता; T_2 $G_{1.3.7}$ °सेनस्य पश्यतः; G_2 °सेनेन पश्यतः.

91 [a]) K_5 D_{10} G_4 संभोगा°. G_3 विषयान् (for विविधान्). $K_{0.1}$ °धानश्चन्. — [b]) D_{14} अप्रीतिश्चाप्यजायत; M (except M_1) राष्ट्राणि नगराणि च. — [c]) T_1 प्रथितो; G_{4-6} ञ्य°. K_6 G_3 M (except M_1) °राष्ट्राय; $G_{2.7}$ धार्तराष्ट्रेण. — [d]) T_2 G_{1-3} विषण्णो. T_2 G_1 M_3 मलिनः (for हरिणः). Dr (except Dr_1) कृसात्; G_7 कुतः (for कृशः). T_1 विवर्णो दश शंसतः; $G_{4.5}$ °र्णोथ शशंस सः; G_6 °र्णोथ शशंस च.

92 [a]) K_5 अनुजानं ततो. $K_{0.2.6}$ $D_{4.8.14}$ °जानत्ततो; K_3 °जानंस्त°; D_7 °जानन्त°. $D_{2.3}$ °जाननद्युतं. G_7 °तो भूतं (युद्धं *sup. lin.*). — [b]) $K_{3.5}$ B_3 D_2 °राष्ट्र-. K_4 B_2 $D_{6.14}$ G_7 °राष्ट्रसुतः. — [d]) $G_{2.7}$ क्रोधः सम°.

93 [a]) K_5 $B_{1.3}$ Dr_3 $D_{3.12}$ °प्रीतिम°. — [b]) K_6 V_1 विवादं नान्व°; B_4 °श्चान्न मोदते; Dr_1 °श्चान्वमोदते; D_6 °श्चानुमोदत; T_2 G_3 दिष्टं मत्वा त्व°; $G_{1.2}$ M (except M_1) दिष्टं मत्वान्व°. D_{14} पांडवानां हिते रतः; T_1 विवादं चाप्युपेक्षते; G_{4-6} विषादं चाप्युपेक्षते. — [c]) $D_{6.8}$ विविधान् (for अनयान्). D_{2-4} °यान्सर्वान्. K_5 द्यूताद्यनर्थान् घोरांश्च; G_2 द्यूतादविनयात् घोरात्; G_3 द्यूताद्यवनयात् घो°. — [d]) K_1 D_{14} $M_{1.2.4}$ विवादांश्च; B D (D_{13} missing) M_3 विविधांश्च (D_{2-4} विवृद्धांश्च; D_9 as in text; D_{14} as in K_1 etc.). K_2 V_1 Da_1 अप्युपैक्षतः; K_5 D_1 अप्युपैक्षतं; D_2 अप्युदै°; D_{9-12} G_5 अप्युपे°; D_{14} अनुपेक्षितः; T_1 अभ्युपेक्षतं; T_2 अप्युवै°; G_6 अप्युपेक्षते. $G_{2.3}$ द्विपदश्चाभ्युपैति च; G_7 विपदश्चाभ्युपे°.

94 [ab]) K_6 B D (except D_{14}; D_{13} missing) °रं भीष्मं द्रोणं शा°. D_{14} T_2 $G_{2.3.7}$ M °ष्मं शांतनवं. G_7 नृपं (for कृपं). — [cd]) $K_{0.2.3}$ B_4 Da_1 D_1 तुमले; K_4 °मळे. K_1 Da_1 B_2 °स्मिन्दहत्; $K_{2.4}$ °स्मिन्न्यहत्; K_3 °स्मिन्न्यहन्; K_6 T $G_{1-3.4}$ (by corr.).$_7$ °स्मिन्हतं; V_1 $B_{1.4}$ Da_2 Dn Dr D_1 °स्मिन्दहन् (B_1 न in marg.); B_3 missing; D_{2-4} °स्मिन्दग्धं; $M_{1.2.4}$ °स्मिन्यघ्नन्. K_5 तस्मिन्निहतास्ते प°; D_{14} तस्मिन्हतक्षत्रमनायके.

95 [a]) D_{14} विग्रहं पांडु°. — [c]) Cd दुर्योधनं. K_2 °धनमृत; $D_{10.11}$ °वशं; T G_{1-5} M °वधं; G_7 °मिदं. T $G_{1.2.7}$ M श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). — [d]) D_3 T_1 तदा.

96 Dr D_1 ins. before 96: धृतराष्ट्र उवाच. — [a]) $K_{1.6}$ V_1 B D (except D_{14}; D_{13} missing) सर्वं मे (B_3 वाक्यं मे); T_2 $G_{2.7}$ M मे वाक्यं; G_3 मद्वाक्यं. — [b]) $K_{5.6}$ T_1 $G_{1.4.5}$ नाभ्यसू°; B_2m Da Dn Dr (except $Dr_{1.r3}$) $D_{1.5-12}$ $M_{2.3}$ न चासू°; B_4 न त्वसू°; $D_{2.14}$ M_1 न मासू°; D_3 न मां सूदयि° (sic); G_6 नद्यासू°. K_2 न मां सूयंतिमर्हति. — [d]) K_5 °सत्तमं; T_1 °सत्तम; G_{4-6} °सत्तमः.

97 [ab]) K_1 मम प्रीतिः; $G_{2.3.7}$ मम मतं. V_1 नापि प्रीये; D_6 न च प्रिय-; T_2 $G_{1-3.7}$ न क्षमे च. K_6 V_1 Da Dn $D_{1.5}$ कुलक्षये; D_{14} T $G_{1-3.7}$ M °क्षयं (M_4 °क्षयात्). G_{4-6} विग्रहे मम पुत्राणां पांडूनां च तथा सति. — [d]) K_4 B Da_2 Dn $D_{1.5}$ $G_{5.6}$ वा (for च).

98 [a]) K_3 °द्धं समभ्य°; Dr_1 °द्धं मामप्यसू°. T_2 $G_{1.4-6}$ °सूयंते. — [d]) $G_{2.3.7}$ °त्या समाहितः. — [e]) K_1 मुह्यंतमनु°; B_4 अत्यंतमनु°. — [f]) $K_{0.3.4}$ G_{4-6} °चेतसं; D_{14} T G_{1-3} M °मर्षणं; G_7 °मर्षिणं.

99 [a]) Ko Da T_2 $G_{2.3}$ °सूय-. — [b]) K_4 V_1 D_{2-4} °स्य महात्मनः; M (except M_1) °स्यामितौजसः. — [c]) K_5 तथावह°; K_6 ततोव°; B_4 $D_{3.14}$ $G_{1.5.6}$ M_{2-4} तच्चापह°; D_5 तत्राव°; D_7 तेद्याव°; T_1 $G_{2.3.7}$ M_1 तच्चापहसितं; T_2 °वहसितं. D_{14} प्राप.

C. 1. 145 B. 1. 1. 147 K. 1. 1. 168
अमर्षितः स्वयं जेतुमशक्तः पाण्डवान्रणे ।
निरुत्साहश्च संप्राप्तुं श्रियमक्षत्रियो यथा ।
गान्धारराजसहितश्छद्मद्यूतममन्त्रयत् ॥ १००
तत्र यद्यद्यथा ज्ञातं मया संजय तच्छृणु ।
श्रुत्वा हि मम वाक्यानि बुद्ध्या युक्तानि तत्त्वतः ।
ततो ज्ञास्यसि मां सौते प्रज्ञाचक्षुषमित्युत ॥ १०१
यदाश्रौषं धनुरायम्य चित्रं
विद्धं लक्ष्यं पातितं वै पृथिव्याम् ।
कृष्णां हृतां पश्यतां सर्वराज्ञां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०२
यदाश्रौषं द्वारकायां सुभद्रां
प्रसह्योढां माधवीमर्जुनेन ।
इन्द्रप्रस्थं वृष्णिवीरौ च यातौ
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०३
यदाश्रौषं देवराजं प्रवृष्टं
शरैर्दिव्यैर्वारितं चार्जुनेन ।
अग्निं तथा तर्पितं खाण्डवे च
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०४

100 a) K1 Dn D1 अमर्षणः. — c) G4.5 °त्साहं च. K1.5 संप्राप्य; T1 तां प्रा°. D14 जिहीर्षुः पांडवानां च; G6 °त्साह श्रियं प्रासुं. — d) K5 श्रियं क्षत्रि° (sic); T1 श्रियं त्वक्ष°; T2 G1.4–7 M श्रियं तां क्ष°. K1.6 (m as in text) D (except D14; D13 missing) सुश्रियं (Da Dr1.r3.r4 स्वश्रियं) क्षत्रियोपि सन्; B as in Da etc. above; Nīlp as in text. — e) K1.2 °सहितं. — f) D14 G7 °तमकल्पयत्.

101 a) K1 यद्यमया (sic). — b) K1 यथा सं°. K2 D14 मया तच्छृणु संजय. — c) K5.6 V1 B Dn Dr3 D1–12.14 S (except G1–3) तु; Da Dr1.r2.r4 च (for हि). — d) D (except Da Dr; D13 missing) S (except G4–6) बुद्धि-. V1 हृष्टानि; B3 निश्चित्य. Dr (except Dr3) °नि तद्वचः. — e) G2 तदा ज्ञा°; G3 तया ज्ञा°. G1–3.7 मां सूत. — f) G2.3.7 °चक्षुस्त्वमि°. — After 101, D14 ins. 35* (cf. v. l. 104).

102 G2.3.7 M1 om. 102; in K6 it is ins. in marg. — a) K1.2 °रुद्यम्य; K5 D1 °रानम्य. K3 °रादाय दिव्यं. — b) K0 विद्धा लक्ष्यं; B1 लक्ष्यं विद्धं; M (M1 om.) लक्षं विद्धं. K2 लक्षणं; K3 D2–4 G1 लक्षं. K1 °तं चैव भूमौ; K2 °तं चार्जुनेन. K0 वा; K6 यत्; V1 B Da च (for वै). — c) K6 V1 B1 Dn Dr D2–9.14 प्रेक्ष°; B4 D10–12 प्रेक्ष्य°; Cd पश्यतां (as in text). V1 कौरवाणां; B Da2 D14 पार्थिवानां (for सर्व°). — After 102, Da ins. 36*; D8, 35* (cf. v. l. 104).

103 D5 om. 103; in G4.5, 103 follows 106. — a) G7 (here and generally in the foll. st. upto 156) यथा (for यदा). — b) K2.3 °धवीं चार्जु°. — G2 om. 103^{cd}. — c) T2 G1.3.7 °प्रस्थे. K0 V1 D14 M प्रयातौ (M4 च यां°); K5 तथा तौ. — After 103, Da ins. 35* (cf. v. l. 104).

104 K5 T1 G7 om. 104; G2 om. 104^{ab}. — a) Dr D5.7.10.11 G4.6 °राज-. Da1 D14 प्रहृष्टं; B1 G3.4 (before corr.). 5 M2 °विष्टं. — b) K6 S (T1 G2.7 om.) °रितमर्जु° (G1 °तं ह्यर्जु°). — c) Dn D1.5 G (G7 om.) तदा; T2 यदा (for तथा). K2.3 Dn3 D8–12 खांडवेन; S (T1 G7 om.) °वे तु. D14 अग्निं तथा खांडवे तर्पयित्वा. — Exclusive of the omissions mentioned below and the reservations as to sequence detailed in the sequel, the foll. four stanzas (35*–38*) are ins. *seriatim* after 104 by N (except K0.2.5; D13 missing) (K1 om. 35*; K3.4 Dr1.r3.r4 D2–4.7–12.14 om. 36*, D6 ins. it in marg.; D11 om. 37*, K4 ins. it in marg.; D3.4 om. 38*, K4 ins. it in marg.):

35* यदाश्रौषं जातुषाद्वेश्मनस्ता-
न्मुक्तान्पार्थान्पञ्च कुन्त्या समेतान् ।
युक्तं चैषां विदुरं स्वार्थसिद्धौ
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥
36* यदाश्रौषं द्रौपदीं रङ्गमध्ये
लक्ष्यं भित्त्वा निर्जितामर्जुनेन ।
शूरान्पाञ्चालान्पाण्डवेयांश्च युक्तां-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥
37* यदाश्रौषं मागधानां वरिष्ठं
जरासंधं क्षत्रमध्ये ज्वलन्तम् ।
दोर्भ्यां हतं भीमसेनेन गत्वा
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥
38* यदाश्रौषं दिग्जये पाण्डुपुत्रै-
र्वशीकृतान्भूमिपालान्प्रसह्य ।
महाक्रतुं राजसूयं कृतं च
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[35* c) B Dn Dr1.r2 D1.5 °सिद्धौ. — 37* b) K4 Dr शत्रुमध्य; Da क्षत्रधर्मे. — c) B4 युद्धे (for गत्वा). — 38* a) K3 B4.5 D1.2.6.7.9–12 दिग्विजये.]

यदाश्रौषं हृतराज्यं युधिष्ठिरं
पराजितं सौबलेनाक्षवत्याम् ।
अन्वागतं भ्रातृभिरप्रमेयै-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०५

यदाश्रौषं द्रौपदीमश्रुकण्ठीं
सभां नीतां दुःखितामेकवस्त्राम् ।
रजस्वलां नाथवतीमनाथव-
त्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०६

यदाश्रौषं विविधास्तात चेष्टा
धर्मात्मनां प्रस्थितानां वनाय ।
ज्येष्ठप्रीत्या क्लिश्यतां पाण्डवानां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०७

यदाश्रौषं स्नातकानां सहस्रै-
रन्वागतं धर्मराजं वनस्थम् ।
भिक्षाभुजां ब्राह्मणानां महात्मनां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०८

C. 1. 159
B. 1. 1. 161
K. 1. 1. 182

Here follow the reservations, mentioned above, as to the sequence and the points of insertion of the interpolated st.

In V1 the sequence of st. is: 104, 35*, 36*, 43*, 40*, 105, 37*, 38*, 106. — In Da (Da1 om. 105) the sequence is: 102, 36*, 103, 35*, 104, 37*, 38*, 106, 40*, 105. — In Dr the sequence is: 104, 35*, 37*, 105, 107, 108, 110, 38*, 111, 109, 106 (Dr2 further ins. 36* between 105 and 107). — After 37*, D2.4 m ins. 40* (cf. v. l. 106). — D3 ins. 35* after 102; D12, 38* after 106; and D14, 35* after 101. — D5 further ins. between 37* and 38*:

39* यदाश्रौषं सर्वविश्वस्य सारां
प्रीत्या राज्ञे निर्मितां तां मयेन ।
गदां चोग्रां भीमसेनाय दत्तां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

After 38*, B3.4 ins. 43* (cf. v. l. 110).

105 K5 Da1 G7 om. 105. — All MSS. (D13 missing) except K0.2–4 V1 Dr D14 T2 G1.3–6 M transp. 105 and 106; for sequence cf. also v. l. 104. — [a]) T1 (here and generally in foll. st. upto 156, like G7) यथा (for यदा). M3 हृतराष्ट्रं. D6–12 °ज्यं तु पार्थं. — [b]) V1 °क्षवेद्यां; G2 °क्षविद्यां. — [c]) K1 °भिरप्रमत्तै. — After 105, V1 ins. stanzas 37*–38* (cf. v. l. 104). For the sequence of Dr cf. v. l. 104.

106 Dr reads 106 after 109. In D10, 106 is ins. in marg. For sequence cf. also v. l. 104 and 105. — [a]) K5.6 B (B1 illegible) Dr (except Dr1) D6–8 °श्रुकंठां. — [c]) G2.3 °मनाथां. — After 106, G4.5 read 103: B2 (in brackets) Dr ins. 43* (cf. v. l. 110): D12, 38* (cf. v. l. 104). — K0–3.6 B1.3.4 Da Dn D1.5–11.14 T1 ins. after 106: K4, after 41* (cf. v. l. 107): V1 B2, after 43* (cf. v. l. 110): D2.4 m, after 37*: D12, after 38* (cf. v. l. 104):

40* यदाश्रौषं वाससां तत्र राशिं
समाक्षिपत्कितवो मन्दबुद्धिः ।
दुश्शासनो गतवान्नैव चान्तं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[[a]) K2.4.6 °सां राशिमग्र्यं; K3 D14 °सां राशिमग्र्यां. — [b]) K2.4 समाक्षेपं कृतवान्. K0 पश्यतां; K6 निस्त्रपो; K5 Da वितथो (for कितवो). K3 द्रौपद्यां वै तत्र कृतां दुरात्मना; D14 द्रौपद्या वै आक्षिपन्मंद°.]

After 40*, K3 reads 109.

107 For the sequence of Dr cf. v. l. 104. — [a]) K5 °धां तात चेष्टां; D14 °धां तत्र चेष्टां; G1–3.7 °धां तां तु चेष्टां. K6 V1 B D (D13 missing) तत्र (D6.7.9 तस्य) (for तात). D7 °षं विजयास्तस्य चे°; D12 °षं विजयास्तत्र चे°; T M2.4 °षं पुनरामंत्र्य द्यूतं; G4–6 °षं पुनरामंत्र्य द्यूते. — [b]) T2 महात्मनां; G2.4.5 धर्मात्मानं; G6 महात्मानं. G7 वनाय च. — K4 ins. after 107: K0, after 40* (cf. v. l. 106): K3, after 109:

41* यदाश्रौषं द्रौपदीं तां ब्रुवाणां
प्रव्रज्यायामश्रुकण्ठीं रुदन्तीम् ।
पत्यौ युक्तां नात्र वस्तुं हि धर्म-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[[c]) K3 सत्यं भद्रे यत्र धर्मो ययेत.]

After 41*, K4 ins. 40* (cf. v. l. 106). — In G6 the sequence of st. from 107 to 147 is in utter confusion; it is here completely ignored.

108 K5 om. 108. — [a]) D5 श्रौतकानां; D10 स्नाव°. — [b]) D7.8.12 वनं तं. — [c]) D12 T2 G7 वराणां; G1 वनांते; G2 पराणां; M (except M1) वराणं (for महा°). — D9–11.14 S ins. after 108 (G4–6 after 109):

42* यदाश्रौषं वनवासेषु पार्था-
न्समागतानृषिमुख्यैः पुराणैः ।
उपास्यमानान्सगणैर्जातु सर्वा-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[[a]) D9–11.14 T1 G4.5 °वासेन; G6 M4 °वासे तु. G3

C. 1. 160
B. 1. 1. 162
K. 1. 1. 183

यदाश्रौषमर्जुनो देवदेवं
किरातरूपं त्र्यम्बकं तोष्य युद्धे ।
अवाप तत्पाशुपतं महास्त्रं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १०९

यदाश्रौषं त्रिदिवस्थं धनंजयं
शक्रात्साक्षाद्दिव्यमस्त्रं यथावत् ।
अधीयानं शंसितं सत्यसंधं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११०

यदाश्रौषं वैश्रवणेन सार्धं
समागतं भीममन्यांश्च पार्थान् ।
तस्मिन्देशे मानुषाणामगम्ये
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १११

यदाश्रौषं घोषयात्रागतानां
बन्धं गन्धर्वैर्मोक्षणं चार्जुनेन ।
स्वेषां सुतानां कर्णबुद्धौ रतानां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११२

°षु सर्वान्; M_4 °षु चार्तान्. $M_{1.2}$ °षं पांडुसुतान्वनस्थान्. — b) $D_{9-11.14}$ T_1 G_{4-6} °तान्महर्षिभिः पु°. — c) G_{4-6} जातसंख्यान्; $M_{1.2}$ जातु पार्थान्.]

109 K_0 om. 109. K_3 reads 109 after 40* (cf. v. l. 106); for the sequence of Dr cf. v. l. 104. — a) K_6 V_1 B D (D_{13} missing) °षमर्जुनं (D_2 as in text; D_{14} °षं पांडवो); S °षं चार्जु° (G_1 as in text; G_5 °षं चार्जुनं). T_1 देवराजं. — b) K_3 किरातनाथं; G_6 °वेषं. — c) K_6 V_1 B D (D_{13} missing; D_{14} as in G below) अवाप्तवंतं; G (except $G_{1.6}$) °प्तवान्; M_1 अन्वाप तत् (for अवाप तत्). — After 109, Dr reads 106, and G_{4-6} ins. 42* (cf. v. l. 108).

110 G_7 om. 110. For sequence of Dr cf. v. l. 104. — b) M_1 साक्षाच्छक्राद्दि°. G_6 °क्षात्रिदिवास्त्रं. — c) $G_{2.3}$ अधीयांसं. K_1 सशितं; B_2 m. 3. 4 Da Dr_2 (by corr.) M Cd संशि°; G_2 संहि°. K_3 सत्यवंतं. — $K_{1.3.4}$ m. 6 $B_{1.2}$ m Da Dn $D_{1-8.11.12.14}$ ins. after 110: V_1, after 35* (cf. v. l. 104): $B_{3.4}$, after 38* (cf. v. l. 104): Dr, after 106: $D_{9.10}$, after 45*: T_1, after 44*:

43* यदाश्रौषं कालकेयास्ततस्ते
पौलोमानो वरदत्ताश्च दृप्ताः ।
देवैरजेया निर्जिता अर्जुनेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[b) Dn $D_{1.5}$ वरदानाच्च. K_3 तादृक्; D_7 तृप्ताः; T_1 धृष्टाः.]

$K_{1.3.6}$ V_1 B (except B_4) D (D_{13} missing) ins. after 43*: $K_{0.2.4.5}$ T_1 after 110:

44* यदाश्रौषमसुराणां वधार्थं
किरीटिनं यातममित्रकर्षणम् ।
कृतार्थं चाप्यागतं शक्रलोका-
त्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[b) K_4 V_1 D (except Da D_1; D_{13} missing) यांतम°; T_1 जातम°. K_0 °कर्शिनं; K_{2-5} Dn D_5 T_1 °कर्शनं; B (B_4 om.) Da Dr $D_{2-4.6-12}$ °त्रसाहं. — c) K_3 B_4 कृतास्त्रं चा°. K_3 D_{14} स्वर्गलो°. K_2 तथा कृतास्त्रं चागमं स्वर्गलो°.]

After 44*, Dr reads 112. — $D_{9.10}$ S ins. instead after 110 (T_1 after 43*; G_7 after 109): D_{14}, after 44*:

45* यदाश्रौषं तीर्थयात्राप्रवृत्तं
पाण्डोः सुतं सहितं रोमशेन ।
तस्माच्छ्रुतं चार्जुनस्यास्त्रलाभं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[a) $G_{3.6}$ °त्रानिवृत्तं; M °त्रानु°. — b) M लोमशेन. — c) $D_{9.10}$ G_6 तस्माच्छ्रौषीदर्जु°; D_{14} तस्मादश्रौषीदर्जु°; G_1 तस्मादश्रौषं चार्जु°. G_6 °स्यार्थलाभं. T_1 G_4 M बृहदश्वा-दक्षहृदयं च प्राप्तं.]

111 In B_3, 111 is ins. in marg. For the sequence of Dr cf. v. l. 104. — b) K_3 समागतां; D_{10} G_5 °गमं. — After 111, Dr reads 109.

112 In B_3, 112 is ins. in marg. In Dr the sequence from 106 is: 106, 43* and 44* (cf. v. l. 110) and then 112. — b) $K_{1.4}$ om. बन्धं; $K_{3.6}$ $B_{2.3}$ Da Dn_3 $D_{6.7.10-12.14}$ T_2 G (except $G_{1.4}$) M_1 बद्धं; Dn_1 D_3 वधं. K_4 गंधर्वैभ्यो. $K_{0.2.3}$ B_1 m. 2. 3 Da Dn_3 Dr (except Dr_1) $G_{2.3.6.7}$ °मोक्षितं; K_6 °मोचितं; G_5 °मोक्षं. M_1 °णमर्जुनेन. K_5 गंधर्वैर्बद्धं मोक्षितं चा°. — c) K_6 D_{6-12} ज्येष्ठं सुता°. K_1 T_1 °द्धौ गतानां; G_1 °द्धौ स्थि°. — D_{14} ins. after 112:

46* यदाश्रौषं द्रौपदीं सैन्धवेन
नानीतां (sic) मोक्षितां चार्जुनेन ।
जयद्रथं मोक्षितं जीवशेषं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

यदाश्रौषं यक्षरूपेण धर्मं
समागतं धर्मराजेन सूत ।
प्रश्नानुक्तान्विब्रुवन्तं च सम्यक्
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११३
यदाश्रौषं मामकानां वरिष्ठा-
न्धनंजयेनैकरथेन भग्नान् ।
विराटराष्ट्रे वसता महात्मना
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११४
यदाश्रौषं सत्कृतां मत्स्यराज्ञा
सुतां दत्तामुत्तरामर्जुनाय ।
तां चार्जुनः प्रत्यगृह्णात्सुतार्थे
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११५
यदाश्रौषं निर्जितस्याधनस्य
प्रव्राजितस्य स्वजनात्प्रच्युतस्य ।
अक्षौहिणीः सप्त युधिष्ठिरस्य
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११६
यदाश्रौषं नरनारायणौ तौ
कृष्णार्जुनौ वदतो नारदस्य ।
अहं द्रष्टा ब्रह्मलोके सदेति
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११७ C. 1. 172 B. 1. 1. 174 K. 1. 1. 198

---

113 [a]) K_5 पक्षि°; Dr_1 वृक्ष° (for यक्ष°). — [b]) K_6 V_1 सार्धं; D_5 सार्धं स्तुता (sic); $D_{6-8.12}$ पृष्टं; D_{9-11} पृष्टान्; $G_{2.3}$ संतः (for सूत). — [c]) K_0 प्रश्नान्युक्त्वा; $K_{3.4}$ B Da D_3 G (except G_7; G_4 before corr.) °नुक्त्वा; Dn Dr $D_{1.6-12}$ °न्कांश्चित्; D_5 पश्चात्कांश्चित्; D_{14} °न्युक्तान् (for प्रश्नानुक्तान्). K_6 B D (except D_{14}; D_{13} missing) विब्रुवाणं; V_1 अब्रुवाणं; T $G_{1.4.5}$ विब्रुवता; G_6 विद्रवता; $M_{1.3}$ प्रब्रु°; $M_{2.4}$ प्रब्रुवता; Cd विब्रुवंतं (as in text). K_5 °क्तान्विब्रुवंतेव स°. M_1 सूत (for सम्यक्). — $K_{1-3.4}$ m. 6 V_1 B D (except D_{14}; D_{13} missing) T_1 ins. after 113 (Dr after 49*):

47* यदाश्रौषं न विदुर्मामकास्ता-
न्प्रच्छन्नरूपान्वसतः पाण्डवेयान् ।
विराटराष्ट्रे सह कृष्णया तां-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[[a]) D_4 यदा चारा न वि°; B °षं चरा न वि°; $D_{7.12}$ °षं चारा न वि°. $K_{4.6}$ B Da Dr (except Dr_3) T_1 मामकास्ते. — [b]) K_1 पांडुपुत्रान्.]

St. 49* (given below) is ins. in K_4 (marg.) after, in Dr before 47*. — D_{14} S (except G_7; for G_1 see below) ins. after 113: D_{9-11} after 47*:

48* यदाश्रौषं तानथाज्ञातवासे
त्वपश्यमानान्विविधैरुपायैः ।
दक्षान्पार्थान्मे सुतैरग्निकल्पां-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

49* यदाश्रौषं कीचकानां वरिष्ठं
निषूदितं भ्रातृशतेन सार्धम् ।
द्रौपद्यर्थं भीमसेनेन संख्ये
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[48* [a]) T_2 °वासान्. D_{14} corrupt. G_3 °षं वसतः पांडुपुत्रान्. — [b]) D_{14} T_2 G_3 अदृश्यमा°. M_1 °मानान्मामकानां सकाशात्. D_{9-11} T_1 $G_{2.4.6}$ अज्ञायमानान्मामकानां सकाशे. — [c]) D_{9-11} T_1 G_2 °र्थानागतानग्नि°; D_{14} M_1 °र्थान्वसतस्त्वग्नि°; G_3 °र्थान्वसतः पांडुक°; G_4 °र्थानागताश्चाग्नि°; G_5 °र्थाञ्चागतानग्नि°; G_6 °र्थान्यास्यतश्चाग्नि°. M_2 °कल्पैः. — 49* [c]) $G_{3.5}$ संघे (for संख्ये).]

G_1 ins. after 113:

50* यदाश्रौषं वसतः पाण्डुपुत्रा-
नदृश्यमानान्विविधैरुपायैः ।
दक्षान्पार्थान्भीमसेनेन संख्ये
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

114 D_8 G_1 om. 114. — [a]) D_{14} कीचकानां (for माम°). K_1 G_7 वरिष्ठ. — [b]) G_7 °न भंगं. — [c]) K_5 G_3 विराटराज्ये; G_7 विरराज्ये (sic). D_{14} G_3 $M_{1.4}$ °तां महात्मनां. G_2 विराटराज्ये महतां महात्मनां.

115 K_1 transp. 115 and 116. — [a]) $G_{4.5}$ मात्स्य°. — [b]) $K_{1-3.5}$ °रां फाल्गुनाय. — [c]) G_{4-6} तु (for च). K_4 °ह्णात्स्नुषार्थं.

116 K_1 transp. 115 and 116. — [b]) $K_{2.3}$ °जितस्व°. Dr om. स्व-. K_6 स्वधनात्प्र°; G_7 °जनप्र°. — K_5 om. 116[cd]. — [c]) $D_{1.6.8-11.14}$ G_3 अक्षौहिण्यः; $D_{7.12}$ G_2 °ण्याः.

117 $K_{1.6}$ B D (D_{13} missing) transp. 117 and 118. — [b]) D_6 G_3 °नौ तौ वद°. V_1 वदता नारदेन. Da गां गतौ (for वदतो). ❀ Arj: वदत इति प्रायशः पाठः। ❀ — [c]) $K_{3.5}$ $G_{1.3.7}$ दृष्ट्वा. $K_{1.6}$ B D (except D_{14}; D_{13} missing) °के च सम्यक्.

C. 1. 171 B. 1. 1. 173 K. 1. 1. 197 यदाश्रौषं माधवं वासुदेवं
सर्वात्मना पाण्डवार्थे निविष्टम् ।
यस्येमां गां विक्रममेकमाहु-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११८

यदाश्रौषं कर्णदुर्योधनाभ्यां
बुद्धिं कृतां निग्रहे केशवस्य ।
तं चात्मानं बहुधा दर्शयानं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ ११९

यदाश्रौषं वासुदेवे प्रयाते
रथस्यैकामग्रतस्तिष्ठमानाम् ।
आर्तां पृथां सान्त्वितां केशवेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२०

यदाश्रौषं मन्त्रिणं वासुदेवं
तथा भीष्मं शान्तनवं च तेषाम् ।
भारद्वाजं चाशिषोऽनुब्रुवाणं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२१

यदाश्रौषं कर्ण उवाच भीष्मं
नाहं योत्स्ये युध्यमाने त्वयीति ।
हित्वा सेनामपचक्राम चैव
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२२

यदाश्रौषं वासुदेवार्जुनौ तौ
तथा धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम् ।
त्रीण्युग्रवीर्याणि समागतानि
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२३

यदाश्रौषं कश्मलेनाभिपन्ने
रथोपस्थे सीदमानेऽर्जुने वै ।
कृष्णं लोकान्दर्शयानं शरीरे
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२४

---

118 $K_{1.6}$ B D (D_{13} missing) transp. 117 and 118. — a) K_5 °वो वासुदेवः; D_{14} मंत्रिणं वा°. — b) B_3 Dr (except Dr_2) °र्थे प्रविष्टं. D_{14} सर्वार्थे वै पांडवानां नि°. — c) K_1 V_1 B D (except Dn_3 $D_{9-11.14}$; $Dn_{1.n2}$ erroneously; D_{13} missing) Nilp यस्येंद्राद्या (for यस्येमां गां). K_4 D_6 °क्रमं चैकमा°; B_1 Dr_4 °ममेवमा°; $D_{7.12}$ °मवैषमा°; D_{8-11} °मं चैवमा°; D_{14} °मं त्वेकमा°. — N (K_4 marg.; D_{13} missing) T_1 ins. after 118:

51* यदाश्रौषं लोकहिताय कृष्णं
शमार्थिनमुपयातं कुरूणाम् ।
शमं कुर्वाणमकृतार्थं च यातं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[b) K_5 सामार्थिनं. $K_{0.2.3}$ D_{14} °नं याचमानं कुरूंश्च; V_1 °नं चागतं कौरवाणां. — c) K_5 क्षेमं कु°.]

119 a) $G_{2.3.7}$ °दुःशासनाभ्यां. — b) D_{14} बुद्धिः कृता; G (except G_4) °द्धिं कृत्वा. — c) $K_{1.4}$ Dr (except Dr_2) G_{1-3} M दर्शयंतं; G_7 °नीय्यं.

120 K_1 D_{14} transp. 120 and 121. For G_7 see below. — a) $G_{4.5}$ °देवं प्रयांतं. — b) B_4 रहस्यैका°; T_2 $G_{1.3}$ रहस्येका°; G_2 रहस्येता°. — c) G_1 आर्त्यां; G_{4-6} तसां. $G_{2.3}$ पुनः (for पृथां). — G_7 subst. for 120: T_2 G_{1-3} ins. after 120:

52* यदाश्रौषं वासुदेवे प्रयाते
रथाङ्गहस्ते फाल्गुनेनान्वितेऽपि ।
ग्रहीतुकामं मम पुत्रं द्विपेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[c) G_1 पुत्रावजानन्. G_7 °तुना मम पुत्रद्वि°.]

121 D_3 om. 121. K_1 D_{14} transp. 120 and 121. — b) K_3 B_4 $D_{6-8.12}$ T_1 (by corr.) $G_{2.4.5}$ तदा भी°. — c) $G_{4.5}$ त्वाशिषो. K_5 °षो विब्रु°; V_1 °षोथ ब्रु°.

122 G_6 M_1 om. 122. K_5 (in which st. 122 is partly illegible) ends with * * * र्यैमा; next folio (8) is missing. — a) G_7 एवाह (for उवाच). K_4 °च वाक्यं. K_6 $B_{1.3.4}$ Dn Dr D_{5-12} यदा कर्णो भीष्ममुवाच वाक्यं; B_2 Da D_1, with this reading, ins. -श्रौषं after यदा. — b) $K_{4.6}$ V_1 B D (except Da_1 Dn D_6; D_{13} missing) जीवमाने. D_{14} G_7 त्वयेति. — c) M (M_1 om.) सेनां परिच°. K_6 V_1 B D (D_{13} missing) चापि (D_5 as in text; $D_{6.8.9}$ वापि); S (G_6 M_1 om.) भूयः (for चैव). K_3 तस्माद्देशादुपचंक्रमेण चैव.

123 K_3 G_7 om. 123. — b) D_{12} G_3 तदा (for तथा). K_0 गांडिवं चाप्र°. — c) G_3 समीहि°; M_4 महाधना° (for समा°).

124 G_7 om. 124. — a) K_0 कश्मले चाभि°; $G_{2.3}$ केशवेना°. — b) Da_1 सीदतामर्ज्जुनेन. G_3 °ने पि वै. D_{14} च (for वै). — c) K_3 कृत्स्नं लोकं; T_1 $G_{2.3}$ कृत्स्नान्लो°.

यदाश्रौषं भीष्मममित्रकर्शनं
निघ्नन्तमाजावयुतं रथानाम् ।
नैषां कश्चिद्वध्यते दृश्यरूप-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२५

यदाश्रौषं भीष्ममत्यन्तशूरं
हतं पार्थेनाहवेष्वप्रधृष्यम् ।
शिखण्डिनं पुरतः स्थापयित्वा
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२६

यदाश्रौषं शरतल्पे शयानं
वृद्धं वीरं सादितं चित्रपुङ्खैः ।
भीष्मं कृत्वा सोमकानल्पशेषां-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२७

यदाश्रौषं शान्तनवे शयाने
पानीयार्थे चोदितेनार्जुनेन ।
भूमिं भित्त्वा तर्पितं तत्र भीष्मं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२८

यदाश्रौषं शुक्रसूर्यौ च युक्तौ
कौन्तेयानामनुलोमौ जयाय ।
नित्यं चास्माञ्श्वापदा व्याभषन्त-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १२९

यदा द्रोणो विविधानस्त्रमार्गा-
न्विदर्शयन्समरे चित्रयोधी ।
न पाण्डवाञ्श्रेष्ठतमान्निहन्ति
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३० C. 1. 186 B. 1. 1. 188 K. 1. 1. 212

---

125 [a]) B_4 D_6 $G_{2.3}$ भीमम°. K_0 °कर्शिनं; $K_{4.6}$ V_1 Dr D_{14} °कर्षणं (Dr_2 °र्षनं). — [b]) G_2 °तं गदानां. — [c]) B_4 V_1 G_4 (before corr.). 6 न चैषां; G_5 न तेषां. K_1 °द्वध्यते ध्यात°; K_2 °द्वाध्यते दृश्यरूपं; K_5 missing; K_6 V_1 B_{1-3} Da Dn $D_{2.4-6.8}$ °द्वध्यते ख्यात°; B_4 °द्युध्यते दृश्य°; Dr °द्धुध्यते ख्यात°; D_1 °द्वाध्यते ख्यात°; D_3 °द्धध्यते ख्यात°; $D_{7.12}$ °द्धध्यते ख्याति°; D_9 °द्विध्यते ख्यात°; D_{10} °द्विद्यते ख्यातरूपे; D_{11} °द्विध्यते ख्यातिरूपे; D_{14} °दृश्यते पीड्यमानः; T G_1 M_3 °दृश्यते वध्य°; G_2 °द्विद्यते दृश्यरूपं; G_3 °दृविद्यते दृश्य°; $G_{4.5}$ °द्विद्यते वध्य°; G_6 °दृश्यते ख्यात°; G_7 °दृश्यते दृश्य°; $M_{2.4}$ °दृश्यते वध्यरूपं. Cd mentions दृश्यरूपः. — $K_{2-4.6}$ V_1 B D (D_{13} missing) T_1 ins. after 125:

53* यदाश्रौषं चापगेयेन संख्ये
स्वयं मृत्युं विहितं धार्मिकेण ।
तच्चाकार्षुः पाण्डवेयाः प्रहृष्टा-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[[a]) $K_{2.3}$ °षं चापरोषेण; K_4 Da $D_{2.6.8-11}$ °षमापगेयेन. K_4 सत्यं (for संख्ये). — [b]) $K_{3.6}$ मृत्युर्विहितो; K_4 मृत्युं कथितं. — [c]) K_3 तं चिकीर्षुः. K_4 न वै चिकीर्षुः पांडवेयः प्रहृष्टः.]

126 D_{14} om. 126. — [b]) G_{1-3} °ष्वप्रमत्तं.

127 K_1 om. 127. — [b]) D_{2-4} युद्धे वीरं; S (except $G_{1-3.7}$ M_1) वृद्धं शूरं. K_6 छादितं; Dn_3 D_{14} साधि°; $G_{4.6}$ सूदि°; G_7 तरसा. — [c]) T_2 दृष्ट्वा; G_2 भित्वा; G_3 हत्वा; G_7 हित्वा (for कृत्वा). B_3 °ल्पवीर्यान् (m as in text).

128 [a]) M (except M_1) °षं शरतल्पे शयानं (M_4 °ने). — [b]) K_3 $D_{7.12}$ S (except M_1) °यार्थं; D_6 पाथीयार्थं. K_2 D_{2-4} नोदिते°; K_3 याचि°. $K_{2.3}$ Dn_1 $D_{3.6-8.10-12}$ °ते चार्जुनेन; D_{14} नोदिते चार्जु°; G_{4-6} °ते शक्रसूनौ. — [c]) K_1 चैव (for तत्र). G_{4-6} गां भित्वांभो वारुणेनाददाने.

129 [a]) $K_{0.2.3}$ V_1 B (B_1 partly illegible) Da Dr $D_{1-4.6.8}$ Nilp °दा वायुः शक्र°; K_1 $D_{7.9-12}$ °दा वायुः शुक्र°; K_4 G_4 M_{2-4} °दाश्रौषं शक्र°; K_5 missing; K_6 $G_{2.3.7}$ °दाश्रौषं चंद्र°; Dn °दा वायुश्चंद्र°; D_5 °दाश्रौषं वायु°. M_1 °षं वायुशक्रौ च सूर्यः. Cd mentions शक्र. ❀ Arj: शुक्रेत्यपपाठः । ❀ — In B_1, 129[bcd] is rubbed off and illegible. — [b]) $K_{0.1}$ V_1 B Dn Dr D_2 M_3 °लोमा; Da $D_{1.10}$ °लोमो; M_1 °लोमाञ्. — [cd]) $G_{1.7}$ om. 129[cd]. $K_{0.2}$ Da T_1 व्याभषंत; K_3 V_1 भीषयतः; K_6 $B_{2.3}$ D (D_{13} missing) भीषयंति (for Da see above; D_2 व्याभाषित); B_4 भीषयंते; $G_{4.5}$ व्याभषंति. ❀ Arj: भीषयंतेति प्रायशः पाठः । ❀ B_4 marg. gloss: व्याभवंतः विरुद्धं सूचितवंतः. T_2 G_6 नित्यं चास्मान्स्वापदमावहंतौ. K_1 नित्यं चास्मा श्वपदो विभीषयंति तद्भवतस्तदा ना°; $G_{2.3}$ नित्यं चास्माद्वृष्णिवीर्याधिकानां तदा ना°.

130 G_2 om. 130–1. — [a]) K_0 विविधान् चित्र°. D_{14} °नस्त्रपूगान्. — [b]) $K_{0.3.4}$ V_1 D (D_{13} missing) G_{4-6} निदर्शयन् (D_3 अदर्श°); K_2 अदर्शयत्. D_{2-4} शस्त्रयो°. — [c]) S (G_2 om.) तान् (for न). G_1 पार्थिवाञ्. K_6 V_1 B D (except Da Dr_3; D_{13} missing) श्रेष्ठतरान्. T_1 न हंते; T_2 $G_{6.7}$ M न हंति. K_2 subst. 131[c] for 130[c].

G. 1. 187
B. 1. 1. 189
K. 1. 1. 213

यदाश्रौषं चासदीयान्महारथा-
न्व्यवस्थितानर्जुनस्यान्तकाय ।
संसप्तकान्निहतानर्जुनेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३१

यदाश्रौषं व्यूहमभेद्यमन्यै-
र्भारद्वाजेनात्तशस्त्रेण गुप्तम् ।
भित्त्वा सौभद्रं वीरमेकं प्रविष्टं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३२

यदाभिमन्युं परिवार्य बालं
सर्वे हत्वा हृष्टरूपा बभूवुः ।
महारथाः पार्थमशक्नुवन्त-
स्तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३३

यदाश्रौषमभिमन्युं निहत्य
हर्षान्मूढान्क्रोशतो धार्तराष्ट्रान् ।
क्रोधं मुक्तं सैन्धवे चार्जुनेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३४

यदाश्रौषं सैन्धवार्थे प्रतिज्ञां
प्रतिज्ञातां तद्वधायार्जुनेन ।
सत्यां निस्तीर्णां शत्रुमध्ये च तेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३५

यदाश्रौषं श्रान्तहये धनंजये
मुक्त्वा हयान्पाययित्वोपवृत्तान् ।
पुनर्युक्त्वा वासुदेवं प्रयातं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३६

यदाश्रौषं वाहनेष्वाश्वसत्सु
रथोपस्थे तिष्ठता गाण्डिवेन ।
सर्वान्योधान्वारितानर्जुनेन
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३७

यदाश्रौषं नागबलैर्दुरुत्सहं
द्रोणानीकं युयुधानं प्रमथ्य ।
यातं वार्ष्णेयं यत्र तौ कृष्णपार्थौ
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३८

---

131 G_{2} om. 131 (cf. v. l. 130). M_{4} transp. 131 and 132. — ^{a}) G_{6} °षं त्रैगर्तान्म°. V_{1} °यान्प्रवीरान्. — ^{b}) V_{1} D_{14} M_{4} अवस्थि°. $G_{1.6.7}$ °स्यांतराय; $G_{4.5}$ °रायं. — G_{1} om. 131^{cd} and 132. — ^{c}) K_{1} °काञ्श्रेष्ठतमान्निहंति (cf. 130^{c}).

132 G_{1} om. 132 (cf. v. l. 131). M_{4} transp. 131 and 132. — ^{b}) Da °मस्त्रेण; $Dr_{3}.r_{4}$ °शरेण. — ^{c}) G_{3} जित्वा सौ°. K_{3} एकवीरं; $G_{2.3}$ वीरमेनं.

133 G_{5} om. 133. — ^{a}) V_{1} सर्वै; D_{2} -माणै:; D_{3} -माणं; D_{6-12} बाणैः (for बालम्). M_{4} यदाश्रौषमभिमन्युं च बालं. — ^{b}) K_{0} सर्वै हित्वा; V_{1} हत्वा बालं; Dr_{1} °र्वै हता; D_{3} °र्वै हत्वा; M (except M_{4}) हत्वा सर्वै. — ^{c}) D_{14} °रथं. S (G_{5} om.) °रथा ($G_{1.2}$ °रथं) मन्युम् (G_{2} चाभिमन्युम्) अशक्नु° (G_{2} °क्नुवन्; G_{3} °क्नुवंतं; $M_{1.2.4}$ °क्तवंतः).

134 ^{a}) K_{2} T_{1} G_{4-6} °षं चाभिम°. — ^{b}) G_{2} हृष्टान्मू°. K_{1} G_{4-7} $M_{2.4}$ मोहात् (for मूढान्). D_{14} हर्षान्मूढाश्चुक्रुशुर्धार्तराष्ट्राः; T_{2} °न्मोहात्क्रोधतो धार्तराष्ट्राः. — ^{c}) V_{1} B_{4} D (D_{13} missing) M_{4} क्रोधादुक्तं (D_{2} as in text; $D_{7.12}$ क्रोधायु°); B_{2} क्रोधमु° (m °युक्तं). $K_{0.2-4}$ $B_{3.4}$ Dr सैंधवायार्जु°.

135 D_{14} om. 135. — ^{b}) V_{1} प्रतिश्रुतां तद्वधार्थेर्जु°; S (except $G_{1.3.7}$ $M_{1.3}$) कृतां तदा ($M_{2.4}$ ततो) मन्युना चार्जु°. — ^{c}) V_{1} B D (D_{13} missing; D_{14} om.) $M_{1.3}$ सत्यां तीर्णां; T_{2} सत्यां चीर्णां. M_{3} तु (for च). $G_{2.3.7}$ त्वनेन.

136 D_{3} om. 136. — ^{a}) K_{4} D_{2} $G_{1.4}$ (before corr.) शांत°; D_{14} शांतवाहे (for श्रान्त°). — ^{b}) $D_{4.6-8.10-12.14}$ T_{2} मुक्तान्ह°. G_{7} °यान्वायुयुत्वोप°. K_{4} °यित्वापवृत्त्य; K_{6} B_{1}m °त्वा तदंभः; Dr_{1} °त्वाप°; D_{14} पापयिवापतृप्तान्; $G_{2.3}$ °त्वाथ तृप्तान्; $G_{4.5}$ °त्वापयातान्. T_{1} मुक्त्वा पायंन्वायय-त्वोप°. — ^{c}) K_{6} Dr (except Dr_{1}) $D_{4.9.10}$ युंक्त्वा; $D_{2.6.8.14}$ युक्ता; D_{11} युंक्ता. K_{1} प्रवृत्तं; V_{1} $D_{6.8.10}$ S °यांतं (T_{2} as in text; G_{7} °युक्तं).

137 K_{4} om. 137. G_{2} transp. 137 and 138. — ^{a}) K_{1} °नेषु क्षमेषु; K_{6} V_{1} Dn $D_{1.5}$ °ष्वक्षमेषु. — ^{b}) Dr_{1} $D_{3.6.10}$ तिष्ठतां. K_{0} Dn_{2} Dr_{1} D_{5} T M_{1} पांडवेन; V_{1} शांतवे°; D_{14} चार्जुने°; G M_{2-4} फल्गुने° ($G_{4.6}$ as in D_{14}; G_{5} as in text). — ^{c}) D_{3} सर्वानेतान्; $M_{1.4}$ °न्यौधान्. D_{14} G_{4-6} °तान्पांडवेन; G_{1-3} °तान्बाणपुंखैः; M (except M_{1}) °तान्बाणपूगैः. G_{7} बाणपुंखैस्तथापि (for वारिता°).

138 D_{3} om. 138. G_{2} transp. 137 and 138. — ^{a}) K_{0} नागकुले; $K_{1.4}$ °कुलैर्; V_{1} °कुलं; D_{14} S (except T_{1}) °बलं. K_{6} B D (D_{3} om.; D_{13} missing) सुदुःसहं (D_{14} निरु°) (for दुरु°). — ^{b}) D_{14} M_{2-4} द्रोणं चास्त्रैः; G_{2-5} M_{1}

यदाश्रौषं कर्णमासाद्य मुक्तं
वधाद्भीमं कुत्सयित्वा वचोभिः ।
धनुष्कोट्या तुद्य कर्णेन वीरं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १३९
यदा द्रोणः कृतवर्मा कृपश्च
कर्णो द्रौणिर्मद्रराजश्च शूरः ।
अमर्षयन्सैन्धवं वध्यमानं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४०
यदाश्रौषं देवराजेन दत्तां
दिव्यां शक्तिं व्यंसितां माधवेन ।
घटोत्कचे राक्षसे घोररूपे
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४१
यदाश्रौषं कर्णघटोत्कचाभ्यां
युद्धे मुक्तां सूतपुत्रेण शक्तिम् ।
यया वध्यः समरे सव्यसाची
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४२
यदाश्रौषं द्रोणमाचार्यमेकं
धृष्टद्युम्नेनाभ्यतिक्रम्य धर्मम् ।
रथोपस्थे प्रायगतं विशस्तं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४३
यदाश्रौषं द्रौणिना द्वैरथस्थं
माद्रीपुत्रं नकुलं लोकमध्ये ।
समं युद्धे पाण्डवं युध्यमानं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४४
यदा द्रोणे निहते द्रोणपुत्रो
नारायणं दिव्यमस्त्रं विकुर्वन् ।
नैषामन्तं गतवान्पाण्डवानां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४५ C. 1. 201 B. 1. 1. 208 K. 1. 1. 227

°नीके. G2 युध्यमानान्; M (except M1.3) °ध्यमानं. — c) K6 Dr (except Dr3) D14 T2 G (except G7) यांतं. K2 कर्णं (for वार्ष्णेयं). Dr4 तत्र (for यत्र).

139 b) D2–4 भयाद्भी°; G7 तदा भी°. K (except K5.6) Da गर्ह° (for कुत्स°). — c) D5 °व्याकृष्य कर्णे नृवीरं.

140 D3 om. 140; G3.7 M1 om. 140–1. — a) S (G3.7 M1 om.) यदाश्रौषं कृ°. — b) M2.4 द्रोणो द्रौ°. D1 °राजोथ शू°. K2 वीरः; G2.4 संख्ये; G5.6 संघे (for शूरः). — c) G (except G1; G3.7 om.) नारक्षन्यत्सैंधवं. D10.11 मथ्यमानं.

141 G3.7 M1 om. 141 (cf. v. l. 140). S (except T G1, and G3.7 M1, which latter om. 141) transp. 141 and 142; G5 (hapl.) om. 141a, the prior half of 141b, the latter half of 142b and 142cd. — b) K1 D6.8.9 °क्तिं ध्वंसितां. G2.4.6 शक्तिं मुक्तां शंकितां मा°. — c) K6 रक्षसि. D6–12 °रूपां.

142 For the sequence of G and M cf. v. l. 141. — b) K6 द्वंद्वे; Dn D10.11 G2 युक्ते (for युद्धे). — c) K5 D8 T2 G6.7 यथा; G2.4 M4 यदा (for यया).

143 a) K2 द्रोण आचार्यवर्यं. — b) B1.4 D12.14 °म्नेन व्यति°; B2 Da D6–9 °म्नेनाव्य°; B3 °म्ने स्वं व्य°; D3.4 °म्नेन स्वं व्य°; G6 °म्नेन ह्य°. — c) K1 विवशस्त्रं; K5 B1m D5 G6 विशस्त्रं.

144 D10 om. 144. K1.3.5 transp. 144 and 145. — a) Dn3 D5 G3 वै (for द्वै-). — b) K (except K1.4.5) V1 D (except Da Dr D5; D10 om.; D13 missing) माद्रीसुतं. T1 यूथमध्ये; T2 G6 M योध° (M1 यौध°). — c) K5 स्थितं युद्धे. K3.6 G2 युद्धं; G6 सम्यक् (for युद्धे). K6 B D (D10 om.; D13 missing) मंडलशश्चरंतं (D1 मंडलेनश्चरंतं; D5 as in text; D6–9.11.12 मंडलं संचरंतं); V1 मंडलेभ्यश्चरंतं (for पाण्डवं यु°). D14 °वं श्लाघमानं. — After 144, K3 reads 147 and K1 ins. 54* (cf. v. l. 145).

145 K1.3.5 transp. 144 and 145. — a) D5 M1 यदाश्रौषं; G1.2.4.5 तदा (for यदा). — b) K3 °स्त्रमकुर्वन्; K5 D10 (वि over प्र) M4 °स्त्रं प्रकु°. — c) D14 G3 कृत° (for गत°). — K2.4.6 Dn Dr D1.2.6.8–11 ins. after 145: K1, after 144: Ko.3 D3.4, after 147:

54* यदाश्रौषं भीमसेनेन पीतं
रक्तं भ्रातुर्युधि दुश्शासनस्य ।
निवारितं नान्यतमेन भीमं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

[c) Ko.2–4 न तमन्येन; K6 रणमध्ये न; D2 रणभीमेन.]

K3 cont.:

55* यदाश्रौषं भीमकर्माणमुग्रं
रणे भीमं शोणितं पीतवन्तम् ।
भित्त्वा वक्षो युवराजस्य सूत
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥

C. 1. 203 B. 1. 1. 205 K. 1. 1. 229 यदाश्रौषं कर्णमत्यन्तशूरं
हतं पार्थेनाहवेष्वप्रधृष्यम् ।
तस्मिन्भ्रातॄणां विग्रहे देवगुह्ये
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४६
यदाश्रौषं द्रोणपुत्रं कृपं च
दुःशासनं कृतवर्माणमुग्रम् ।
युधिष्ठिरं शून्यमधर्षयन्तं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४७
यदाश्रौषं निहतं मद्रराजं
रणे शूरं धर्मराजेन सूत ।
सदा संग्रामे स्पर्धते यः स कृष्णं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४८
यदाश्रौषं कलहद्यूतमूलं
मायाबलं सौबलं पाण्डवेन ।
हतं संग्रामे सहदेवेन पापं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १४९
यदाश्रौषं श्रान्तमेकं शयानं
ह्रदं गत्वा स्तम्भयित्वा तदम्भः ।
दुर्योधनं विरथं भग्नदर्पं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५०
यदाश्रौषं पाण्डवांस्तिष्ठमाना-
न्गङ्गाह्रदे वासुदेवेन सार्धम् ।
अमर्षणं धर्षयतः सुतं मे
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५१
यदाश्रौषं विविधांस्तात मार्गा-
न्गदायुद्धे मण्डलं संचरन्तम् ।
मिथ्या हतं वासुदेवस्य बुद्ध्या
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५२
यदाश्रौषं द्रोणपुत्रादिभिस्तै-
र्हतान्पाञ्चालान्द्रौपदेयांश्च सुप्तान् ।
कृतं बीभत्समयशस्यं च कर्म
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५३

146 B_4 $D_{5.7.12}$ om. 146. K_5 Cd transp. 146 and 147. — ^{a}) V_1 कर्णमासाद्य शू°. — ^{b}) K_4 °वे दुःप्रधृष्यं. D_{14} °प्रसह्यं; G (except G_6) °प्रमत्तं. — ^{c}) K_5 यस्मिन्. V_1 चैव युक्ते; $D_{6.8-11}$ °युक्ते; $G_{3.7}$ °तुल्ये; Cd °गुह्ये (as in text).

147 B_4 D_3 om. 147. K_3 reads 147 after 144; K_5 Cd transp. 146 and 147. — ^{a}) Dn °त्रं च शूरं. — After 147^{a}, folium partly damaged in K_5. — G_7 om. 147^{cd}. — ^{c}) D_{14} यौधिष्ठिरं. $K_{1.5}$ Dn D_1 धर्मराजं जयंतं; K_3 M_1 शूरम°; K_6 सैन्यममर्षं°; D_{14} सैन्यम°; T G_1 M_{2-4} स्वयमेवासहिष्ट (T_2 °वसहिष्ण); $G_{2.4-6}$ शूरममर्षं°; G_3 शूरमनाः प्रधृष्यं. Cd अमर्षयंतं. — After 147, G_7 reads 150 and $K_{0.3}$ $D_{3.4}$ ins. 54* (cf. v. l. 145).

148 G_7 interp. 150–1 between 147 and 148. — ^{a}) K_5 °पं मद्रराजं हतं वै. — ^{b}) K_1 युद्धां श्रेष्ठं धर्मं°. M_1 °न युद्धे. — ^{c}) K_0 स्म; K_6 $D_{5.14}$ च; V_1 Dn $D_{1.2}$ $G_{1.2.6}$ तु (for स). D_{14} कर्णं (for कृष्णम्).

149 ^{a}) K_{1-4} B_4 Dr $D_{4.5.9-11}$ T_2 G (except $G_{3.6}$) M_1 कलहं. — ^{b}) K_5 मायावितं सौ°. D_{14} पांडवानां. — ^{c}) K_4 रणे (for संग्रामे).

150 In G_7, 150 follows 147 (cf. v. l. 148). — ^{a}) K_{1-5} V_1 Dr $D_{2-4.8}$ $G_{1.2.6}$ शांतमेकं; T_1 °मेनं; G_3 शोकमध्ये; G_7 शांतवेशं. — ^{bc}) K_1 transp. ह्रदं गत्वा (in ^{b}) and दुर्योधनं (in ^{c}). $K_{0.1.4}$ D_{14} भग्नपक्षं; K_5 V_1 $B_{1.2.3m}$ D (except D_5; D_{13} missing; for D_{14} see above) °शक्तिं; K_6 $B_{3.4}$ T_1 °सक्थिं; $G_{3.7}$ °सैन्यं.

151 D_{14} om. 151. — ^{a}) $K_{2.3}$ D_{9-11} Cd °ष्ठमानं. — ^{b}) K_1 V_1 B D (except $D_{3.4}$; D_{13} missing; D_{14} om.) गत्वा (for गङ्गा-). D_{6-12} ह्रदं (for ह्रदे). K_6 ह्रदं गत्वा वा°. — ^{c}) G_1 अमर्षिं°. $K_{0.3.4}$ Dn Dr_{2-r4} $D_{1.2.6.8.9.11.12}$ $M_{2.3}$ धर्षयंतः; K_2 Dr_1 D_7 धर्मयं°; K_5 मर्षयं°; K_6 (m कर्ष) यं°; Da वर्षयं°; D_4 मर्ष°. K_4 सुहृत्सु; G_6 सुतान्मे. $G_{3.7}$ अमर्षिणा भीमसेनेन यान्तं. — In G_7, 148 follows 151 (cf. v. l. 148).

152 ^{a}) K_0 °धान्सूत; K_1 °धां शस्त्र-; K_4 B D (except $D_{5.14}$; D_{13} missing) °धांश्चित्र-; M_1 °धान्साधु-. — ^{b}) K_1 गत्वा युक्तं; B_1 D_8 तदा युद्धे. K_1 मंडलैः सं°; K_3 Dr_1 मंडलेशश्च°; $K_{4.6}$ मंडलान्सं°; K_5 मंडलान्शश्च°; V_1 D_5 मंडलांश्चैव कृत्वा; B Da Dn Dr_{2-r4} $D_{1-4.6.7.12}$ T M_1 मंडलशश्च°; M_{2-4} मंडलतश्च°. — ^{c}) V_1 हतं राजानं (for मिथ्या हतं).

153 ^{a}) Dr_1 °त्राश्रितैस्तैः. — ^{b}) T_1 G_7 हत्वा; G_3 सुतान् (for हतान्). $K_{0.6}$ $Dr_{1,r2}$ $D_{1.12}$ पंचालान्; $D_{3-5.14}$ $G_{3.7}$ बालान्. D_5 °देयान्सुसुप्तान्; D_{14} °देयान्प्रसु°. — ^{c}) D_{14} कृतं वै बी°. G_2 बीभत्सुमथ शक्यं च; G_3 °त्सुमशक्यंस्यं च; G_7 °त्सुमय°.

यदाश्रौषं भीमसेनानुयाते-
नाश्वत्थाम्ना परमास्त्रं प्रयुक्तम् ।
क्रुद्धेनैषीकमवधीद्येन गर्भं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५४
यदाश्रौषं ब्रह्मशिरोऽर्जुनेन
मुक्तं स्वस्तीत्यस्त्रमस्त्रेण शान्तम् ।
अश्वत्थाम्ना मणिरत्नं च दत्तं
तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ १५५
यदाश्रौषं द्रोणपुत्रेण गर्भे
वैराट्या वै पात्यमाने महास्त्रे ।
द्वैपायनः केशवो द्रोणपुत्रं
परस्परेणाभिशापैः शशाप ॥ १५६
शोच्या गान्धारी पुत्रपौत्रैर्विहीना
तथा वध्वः पितृभिर्भ्रातृभिश्च ।
कृतं कार्यं दुष्करं पाण्डवेयैः
प्राप्तं राज्यमसपत्नं पुनस्तैः ॥ १५७
कष्टं युद्धे दश शेषाः श्रुता मे
त्रयोऽस्माकं पाण्डवानां च सप्त ।
द्व्यूना विंशतिराहताक्षौहिणीनां
तस्मिन्संग्रामे विग्रहे क्षत्रियाणाम् ॥ १५८
तमसा त्वभ्यवस्तीर्णो मोह आविशतीव माम् ।
संज्ञां नोपलभे सूत मनो विह्वलतीव मे ॥ १५९　C. 1. 216 B. 1. 1. 218 K. 1. 1. 243

---

154 ^{ab}) D14 °सेने तु याते अश्व°. K0 वरमस्त्रं; K4 दिव्यम°; D1 परम°. — ^{c}) K1 °कमावधी°; V1 D14 °केनाव°; G1.2.4.5 °कं नाव°. K5 °धीदुत्तरायाश्च गर्भं. G3 °कं तं निपात्यैव ग°; G7 °कं तं निहत्यैव (om. गर्भं); M °कं नावधीत्तं तु ग°.

155 ^{a}) Da °षं भीमशिरो°. — ^{b}) V1 सूक्तं; B2m.3m T M4 मुक्त्वा. G6 °त्युग्र° (for °त्यस्त्र°). K2 मुक्तं स्वस्तीत्युक्त्वा ह्यस्त्र°; K4 स्वस्तीत्युक्त्वा त्वस्त्र°; K6 D (D13 missing; for D14 see below) स्वस्तीत्युक्त्वास्त्रम् (Dr1.r4 °क्त्वा चास्त्रम्; D2 °क्त्वा शस्त्रम्; D3 °क्त्वामस्त्रम्; D4 °क्त्वा अस्त्रम्; D5 °क्त्वा ह्यस्त्रम्; D11 °क्त्वास्त्रयम्) अस्त्रेण (D7.12 शस्त्रेण); M3 मुक्त्वा स्वस्तीत्युक्तमात्रेण. D14 मुक्तं ब्राह्ममस्त्रं प्रशांतं. — ^{c}) K1 मौलिरत्नं. V1 D14 च युक्तं; T1 G च मुक्तं.

156 ^{b}) K2.3.4 (before corr.) Dn3 वैराट्यां. B1.4 Da पाट्यमाने; D10.11 M1 पाद्य°; G7 बाध्य (om. माने). K6 B (except B2) D (except D3.4.14; D13 missing) G6 महास्त्रैः. — D10.11 T1 G1.2.4.5 ins. after 156^{ab}:

56* संजीवयामीति हरेः प्रतिज्ञां
तदा नाशंसे विजयाय संजय ।

— ^{c}) K0.2.5 D5.14 M1 °यनं केशवं. — ^{d}) K0.2.4 (before corr.) शपानान्; K1 शशयं (sic); K3 प्रपन्नान्; D5 प्रपन्नं; D9–11 S शपेतां (G7 रपेतां; M1 शपंतः); D14 शपंतं (for शशाप). — D6.8 T1 G2.4.5 ins. after 156:

57* बुद्ध्वा चाहं बुद्धिहीनोऽद्य सूत
संतप्स्येऽहं पुत्रपौत्रैश्च हीनः ।
संचिन्तयन्नद्य विहीनबुद्धिः
कर्तव्यतां नाभिजानामि सूत ॥

[D6.8 read (in ^{b}) °तप्स्ये वै, (in ^{c}) °चिंतयानोद्य, (in ^{d}) °तां चाभि°.]

157 ^{b}) K1.3 V1 B D (D13 missing) बंधुभिः पितृ° (D5 सर्वैर्बंधु°; D14 as in text); K2 -विधा पि°; K4 वधः पि°; K5 T2 G1.2.4–6 M2.4 वध्वः पति°; K6 पितृभिर्बंधु°; G7 वध्वा सखि°; M1 वंश्यैः पि° (for वध्वः पितृ°). G3 तदावस्था सखिभिर्भ्रा°. T1 तदा नाशंसे etc. — ^{c}) V1 D5 G7 कर्म (for कार्यं). K6 दुस्त°; Dr (except Dr1) कौरवैः; D5.6.8 दुष्कृतं (for दुष्करं). — ^{d}) T1 °ज्यं चास°; G1.2.4.5 °ज्यं निःस°; G6 °ज्यं नास°. K1 °पत्नयैः (for °पत्नं).

158 ^{a}) Da युद्धं (for युद्धे). T युद्धं हतशेषाः. K5 D8 °षाः सुता; G2.4.5 °षाः श्रुतं. G3.7 °षाश्च योधाः. — ^{b}) D5 पांडवेयाश्च. — ^{c}) V1 अष्टाविं°. K3.5 V1 M1 विंशतिर्निहता°; K4 (before corr.) °तिर्हता°; D10.11 T1 G1.2.4.5 M2.4 °शत्सादिता°; D14 °शत्संहता°; M3 °शन्निहता°. D7.12 हता विंशतिरोहता°; D9 G3.7 न्यूना विंशत्सादिता°. K6 अष्टादशाक्षौहिणीनां हता वै. — ^{d}) K6 युद्धे; G2 ग्रामे (for संग्रामे). K4 तुमळे; K6 V1 B D (for D5 see below; D13 missing) M2.3 भैरवे; T1 निग्रहो; T2 G4 (by corr.) निघ्नतां (for विग्रहे). D5 तस्मिन्युद्धे कौरवैर्क्षत्रि°. — G2.4.5 ins. after 158:

58* कालाभिपन्ना समितिर्महात्मनां
निषूदिता हेतुरासीत्सुतो मे ।

159 ^{a}) K0.2 त्वतिवि°; K3 त्वेतिविस्तीर्णं; K4 त्वद्य विस्तीर्णं; K5 G5 त्वभ्यवि°; T M संवृतस्तूर्णं (M1 as in G1 below); G1 स्त्वभ्यवस्तीर्णं; G2 स्त्वभ्य°; G3.7 बहुविस्तीर्णं. K1 V1 B D (D13 missing) तमस्त्वतीव विस्तीर्णं (D5 यत्संस्मृत्य विस्तीर्णं; D14 तमसांधस्य वि°); K6 तमस्त्वतीव वि°. Cd तमसा (as in text). — ^{b}) D3.6 मोहमा°; D5 तमंश्चावि°. M (except M1) मा. — ^{c}) K1.6 D1 संज्ञा; G (except G3.6.7) ज्ञानं. T1 नो लभते; T2 G6 नैव ल°.

C. 1. 217
B. 1. 1. 219
K. 1. 1. 244

इत्युक्त्वा धृतराष्ट्रोऽथ विलप्य बहु दुःखितः ।
मूर्च्छितः पुनराश्वस्तः संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ १६०
संजयैवंगते प्राणान्त्यक्तुमिच्छामि मा चिरम् ।
स्तोकं ह्यपि न पश्यामि फलं जीवितधारणे ॥ १६१
तं तथा वादिनं दीनं विलपन्तं महीपतिम् ।
गावल्गणिरिदं धीमान्महार्थं वाक्यमब्रवीत् ॥ १६२
श्रुतवानसि वै राज्ञो महोत्साहान्महाबलान् ।
द्वैपायनस्य वदतो नारदस्य च धीमतः ॥ १६३
महत्सु राजवंशेषु गुणैः समुदितेषु च ।
जातान्दिव्यास्त्रविदुषः शक्रप्रतिमतेजसः ॥ १६४
धर्मेण पृथिवीं जित्वा यज्ञैरिष्ट्वाप्तदक्षिणैः ।
अस्मिँल्लोके यशः प्राप्य ततः कालवशं गताः ॥ १६५
वैन्यं महारथं वीरं सृञ्जयं जयतां वरम् ।
सुहोत्रं रन्तिदेवं च कक्षीवन्तं तथौशिजम् ॥ १६६
बाह्लीकं दमनं शैब्यं शर्यातिमजितं जितम् ।
विश्वामित्रममित्रघ्नमम्बरीषं महाबलम् ॥ १६७
मरुत्तं मनुमिक्ष्वाकुं गयं भरतमेव च ।
रामं दाशरथिं चैव शशबिन्दुं भगीरथम् ॥ १६८

K_3 $D_{3.7.10-12.14}$ °लभेत् (for °लभं). G (except G_6) °भे वीर. — ^{d}) T_2 विज्वल°.

160 Before 160, K_1 B_2 Dn Dr ins. सौतिरुवाच; D_5 सूत उ°. — ^{a}) K_5 वै; $G_{3.7}$ M -पि (for ऽथ). — ^{b}) D_5 विकल्पैर्बहु. B_3 T भृशदु:°; D_{14} G_6 च सुदु:°. — ^{c}) G_7 °राश्वस्य. — After 160, K_6 $D_{1.2.4.8-11}$ repeat 96^{ab} (v. l. सर्वं त्वं for मे सर्वं).

161 Before 161, K_6 $B_{3m.4}$ Dr $D_{1.5.6.14}$ T_1 ins. धृतराष्ट्र उवाच. — ^{b}) G_6 धर्तुमिच्छा°. — ^{cd}) K_1 चापि; K_6 तत्र; B_4 ह्यत्र; D_{14} वापि; G_2 ह्येव (for ह्यपि). M_1 च (for न). K_6 जीवस्य धा°. D_5 स्तोकं कालं तु दुःखेन जीवितुं नोत्सहे ह्यहम्.

162 Before 162, $K_{4m.6}$ B D (except D_5; D_{13} missing) ins. सौतिरुवाच. In D_5, 162 is ins. in marg. — ^{a}) T_1 G_6 $M_{2.3}$ तमेवं वा°. K (except K_6) V_1 D_5 विह्वलं (for वादिनं). D_{14} दुःखात् (for दीनं). — ^{b}) B_2m मुहुर्मुहुः (for मही°). — N (except K_0 D_5; K_4m *sec. m.*; D_{13} missing) T_1 ins. after 162^{ab}:

59* निःश्वसन्तं यथा नागं मुह्यमानं पुनः पुनः ।

[K_6 V_1 विमुह्यंतं मुहुर्मुहुः; D (except Dn Dr D_5; D_{13} missing) °मानं मुहुर्मुहुः.]

— ^{c}) K_1 गवल्गनि°; K_5 - - वानि°; B_1 (m as in text) D_2 °ल्गनि°; D_4 °द्गणि°; $D_{7.12}$ °ल्वानि°; $G_{2.3.5.6}$ °वत्गणि°. D_8 इदं श्रीमान्; G अदीनात्मा (G_6 अयं धी°). — ^{d}) T_2 संजयो वा°.

163 Before 163, $K_{2.6}$ B D (except Da; D_{13} missing) ins. संजय उवाच; T_2 G संजयः. — D_5 om. $163-189^{cd}$, ins. marg. त्रुटिपत्र एकपत्र द्विव. — ^{ab}) D_9 $G_{2.3.7}$ °वानसि. V_1 B D (except Da D_{2-4}; $D_{5.13}$ missing) G_6 M_3 वै राजन्; T राजेंद्र; G_{1-5} $M_{2.4}$ मेधावी; G_7 मेधाविन्; M_1 राजंस्त्वं. $G_{2.3.7}$ °त्साह महाबल; $M_{1.3}$ °त्साहान्महात्मनः. K_5 श्रुतवानस्मि वदतो * * * महाबल (rest missing). — ^{c}) G_6 °स्य वचनात्. — ^{d}) K_1 महार्हस्य च.

164 D_1 om. $164-165^{ab}$. — ^{b}) Dr (except Dr_1) प्रमुदि°. $G_{4.5}$ °तेन च. — ^{c}) K_3 ज्ञानदि°; G (except G_1) जाता दि°. K_6 °स्त्रवपुषः; G_7 °स्त्रकुशलाः.

165 D_1 om. 165^{ab}. — ^{b}) K_5 Dr_4 $D_{6-10.12}$ °ष्ट्वा सदक्षिणैः; D_{14} °ष्ट्वा सुद°. — ^{d}) K_1 गता; K_5 °तः; B D ($D_{5.13}$ missing) °तान्.

166 ^{a}) K_0 वैद्यं; $K_{1.5.6}$ V_1 B D (except D_{9-11}; $D_{5.13}$ missing) T_1 G_4 शैब्यं; K_4 चैत्यं (for वैन्यं). $G_{1.4.5}$ वीर. T_2 $G_{2.3.7}$ युवनाश्वं महावीरं. — ^{b}) $K_{0.1.5}$ Dr_1 D_1 $G_{3.7}$ संजयं. D_1 यजतां. — ^{d}) K_0 काक्षीवंत तथोसिजं; K_1 कौकवंतं तथौषिजं; K_2 B_3 D_5 (before corr.) काक्षी° तथौ°; K_4 काक्षिवं च तथौत्सीजं; K_5 कांक्षीवंतसुतौशिजं; K_6 D_{14} °तं महौजसं; V_1 $B_{1m.4m}$ Da $D_{3.4}$ काक्षी° महौजसं; $B_{1.2.4}$ काक्षी° तथौषिजं; Dn काक्षी° महाद्युतिं; Dr D_2 काक्षी° तथोषिजं; D_1 °तं महाद्युतिं; D_6 काक्षी° ततोशिषं; D_7 कांक्षी° ततोजिषं; D_8 °तं ततोशियं; D_{12} काक्षी° ततोजिषं; T_1 °वंतमथोशिवं; T_2 °वंतमथौशिबिं; G_2 °वंतमथो शिबिं; G_3 कक्षवंतमथो शिबिं; G_5 कक्षवंतं त°; G_6 M कक्षीवंतमथौ° (M_1 °वंतमथो जितं); G_7 °तं तथा शिबिं.

167 ^{a}) K_2 Da G_2 बाल्हिकं. K_5 वैद्यं; K_6 B D ($D_{5.13}$ missing) T_1 G_6 M_4 चैद्यं (Dn चैव); V_1 as in Dn; G_1 वैन्यं (for शैब्यं). — ^{b}) D_{9-11} $G_{2.4}$ (before corr.) शय्याति°; G_1 शयाति°; M_2 शंयाति°. $K_{1.3.4.6}$ V_1 B D ($D_{5.13}$ missing) नलं (Dn_3 नृपं) (for जितं). K_0 सह्यं हिमजितं नलं; K_5 तथा सायातिमूर्तिजं; G_6 शर्यातिं च शिबिं नळं; M_1 महाजिमजितं धर्मं. — ^{c}) T °त्रहरिश्चंद्रं. — ^{d}) K_1 महारथं (for °बलम्).

168 ^{a}) $K_{3.4}$ Da मरुत्तं. K_2 मरु°; $D_{3.4}$ मंद° (for मनु°). — ^{b}) G_6 शयं (for गयं). — ^{c}) K_1 M_1 दशरथं.

ययातिं शुभकर्माणं देवैर्यो याजितः स्वयम् ।
चैत्ययूपाङ्किता भूमिर्यस्येयं सवनाकरा ॥ १६९
इति राज्ञां चतुर्विंशन्नारदेन सुरर्षिणा ।
पुत्रशोकाभितप्ताय पुरा शैब्याय कीर्तिताः ॥ १७०
तेभ्यश्चान्ये गताः पूर्वं राजानो बलवत्तराः ।
महारथा महात्मानः सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ १७१
पूरुः कुरुर्यदुः शूरो विष्वगश्वो महाधृतिः ।
अनेना युवनाश्वश्च ककुत्स्थो विक्रमी रघुः ॥ १७२
विजिती वीतिहोत्रश्च भवः श्वेतो बृहद्गुरुः ।
उशीनरः शतरथः कङ्को दुलिदुहो द्रुमः ॥ १७३
दम्भोद्भवः परो वेनः सगरः संकृतिर्निमिः ।
अजेयः परशुः पुण्ड्रः शम्भुर्देवावृधोऽनघः ॥ १७४
देवाह्वयः सुप्रतिमः सुप्रतीको बृहद्रथः ।
महोत्साहो विनीतात्मा सुक्रतुर्नैषधो नलः ॥ १७५

C. 1. 229
B. 1. 1. 225
K. 1. 1. 260

M (except M1) वीरं (for चैय). — ^{d}) K2.3.5 (before corr.). 6 T2 G1–3.7 शशिविंदुं. — K1.4 m.6 (text and m) D (except Da D7.14; D5.13 missing) ins. after 168:

60* कृतवीर्यं महाभागं तथैव जनमेजयम् ।
[D2 °र्यं च नाभागं.]

169 ^{b}) K6 G2.3.7 याचितः. G1.4.5 शुभं; G2.3.7 M1.3 पुरा (for स्वयम्). — ^{c}) K5 G1.2.4–6 M2.4 चित्ययू°; T2 G3 चित्रयू°. Da °रूपांकिता. K1 चित्रयूपान्विता. — ^{d}) K5 सवनैः कृताः; D4 S (except G6 M1.3) °नार्णवा.

170 ^{b}) K1 महात्मनः; K3 D6.14 G1.4.5 मह°; G6 महात्मना (for सुर°). — ^{d}) K0.2.4 G6 M3 चैत्याय; K3 चैद्याय; V1 Dn3 M1.2.4 श्वैत्याय; D14 वैन्याय (for शैब्याय). B D (D5.13 missing) T1 G3 कीर्तितं; V1 G2 °ता.

171 ^{a}) K1 D1 T G4–6 M1.4 पूर्वे. — ^{c}) G (except G1.6) °बला (for °रथा). — ^{d}) K0 M1 सर्वे.

172 ^{a}) K2 G4.5 पूरुः पुरु°; K5 B3 Dn2 D10 पुरुः कु°; D14 कुरुः पू°; G1 पुरूः प°; G2 कुरूः पु°; G3 कुरुं पू°; G7 रुरुः पू°. T2 M1 transp. कुरुः and यदुः. Dr (except Dr1) °र्यदा शू°; D14 G (except G6) M1 °र्यदुर्वीरः. — ^{b}) K0 D2 विश्वक्सेनो; K2 B Dn Dr (except Dr1) D1.3.4.14 विश्व°; K3 °गर्भो; K4 °गस्त्यो; K5 विषगश्वो°; G1.4.5 वृषभश्च; G2 वृषभव्यो; G3 विषगव्यो; G7 विषगश्च. K1 महायतिः; K6 °भृतिः; V1 Dn D1–4.6 G5 °द्युतिः; Da1 °वृसिः; M2.4 °रथः. — ^{c}) K1 अनीना; K3 °नश्च; K6 V1 B D (D5.13 missing) °णुहो (D2 °नुहो; D3.4 °न्वहो; D9–11 °नहो); G2.3.5.7 °नेन; G6 °नैना. — ^{d}) G2 काकु°. D10 S (except M2.3) °क्रमो. G (except G6.7) वसुः (for रघुः).

173 ^{a}) K0.6 Dr3 D1.2 विजितो वीतिहोत्रोंगः; K1 Dr2.r4 D14 °तो °होत्रांगः; K2 विजयो °होत्वांकः; K3 T1 G6 M1 °तिर्वीतिहोत्रोंगः; K4 विधृतिवीतिहोत्रोंगः; K5 °तिर्वीति-होत्रागः; V1 विजयो वी°; Da M2–4 °तो वीति°; Dn विजयो °होत्रोंगः; Dr1 जीवितो °होत्रांगः; D3.4.8 °ती °होत्रोंगः; D6 °ती °होत्रांगः; D7.12 °ही वीतिहोत्रोंगः; D9.11 °ती °होत्रोंशः; D10 °ती °होत्रांशः; T2 विचित्री वी°; G1 °तिर्वीति°; G2–5.7 विदितिर्वीति°. — ^{b}) Dr1 D7.8.12 G4.5 M1 भवश्वेतो; T1 यौवनाश्वो; T2 G2.3 बृहच्छ्वेतो; G6 हय°; G7 बृहत्सेनो; M भृहत्भानुः (M1 भवश्वेतो). K5 T1 G1.4.5 बृहद्रथः; Dr1 भव°; M2 °द्गलः; M4 °त्फलः (for बृहद्गुरुः). — ^{c}) K1 श्वेत°; V1 °धनुः; D14 °रहः; T1 G7 शित°; T2 G2 °रुहः; G3 शीतरुहः; M1 °युग्मः (for शतरथः). — ^{d}) K3 काको; T1 कण्वो; T2 कंहो; G1.4–6 कहो; G2 कुंभो; G3 कुंह्वो; for M see below. K1 द्रुर्विहो (sic); K2 दुहि°; K3 दंड°; K4 टलि°; K5 दु (corr. to ड्डु) डिद्रुहो; Dr लोनि°; D2 दुलिवुहो; D3 लिभि°; D14 द्रुहिद्रहो; T1 दुविरुहा; T2 हुलिहुलो; G1 हुलिहुलौ; for M see below. K1.5 D14 G1.4.5 द्रुहः; K2.3 दुहः; K4 ह्रदः; G3 द्रमः; G6 ध्रुवः (for द्रुमः). G7 गुह्यो हरिहयोयमः; M (M1 कण्डो; M2 कह्वो; M3 कण्वो; M4 कुह्वो) हुलिहुलो द्रुमः.

174 ^{a}) Dr1 देवोद्भवः; G1.2.4 M डंभो°; G3 जंभो°; G5 डिंभो°; G6 सहो°. K3 T2 तथा; D2 परा; G2.3 पटो; T1 पर; G4–6 M3 पुरो; M1 पुरा (for परो). K1 V1 B Da Dn Dr D1.7.12 वेणः (Dr1 वेणुः); K5 वैण्यः; K6 D14 वैन्यः; T1 स्वेतः; G7 वीरः; M1 वैनः (for वेनः). — ^{b}) Dr1 G2 सागरः; M4 सं°. V1 B4 Da T G1.4–6 M सांकृति°; D3 शंकृति°; G2 सागरी°; G3 सागरिर्निमः; G7 सागरी नि°. K5 समरः सत्कृतिः निसिः. — ^{c}) Da Dr पुरुषः; D14 °मः (for परशुः). K1 पौंडुः; K2 पुंढ्रः; K3 पौंढ्रः; K5 D10 पांडुः; B4 पुत्रः. — ^{d}) K0.4 शंकुर्; G7 शंखी (for शम्भुर्). K1 देवो वृधो; K2 देवो वृषो; B4 °बुधो; Dr (except Dr1) T2 °वृथो; D14 देवो नगो; T1 °पलो; G2 °ह्वधो; G3 °नयो; G4–6 °वृतो; G7 °ह्वयो; M1.4 °पृथो (for देवावृधो). B3 D7.12 नघ; D8 नवः (for ऽनघः).

175 ^{ab}) Dr °यश्चाप्रतिमः. D7.8 G2.3.7 °यः सुप्रतीको बृहदश्वो बृ°. G2 महद्रथः (for बृह°). — ^{c}) D1 नमिताश्वा; D14 वीतितालः (for विनी°). — ^{d}) K1 सुकृतो नेषधो; K4 सुप्रभुर्नै°; K5.6 V1 °क्रतुर्नै°; D1 M4 सक्र°; G1 सुकृति°.

C. 1. 229.
B. 1. 1. 286
K. 1. 1. 261

सत्यव्रतः शान्तभयः सुमित्रः सुबलः प्रभुः ।
जातुजङ्घोऽनरण्योऽर्कः प्रियभृत्यः शुभव्रतः ॥ १७६
बलबन्धुर्निरामर्दः केतुशृङ्गो बृहद्बलः ।
धृष्टकेतुर्बृहत्केतुर्दीप्तकेतुर्निरामयः ॥ १७७
अविक्षित्प्रबलो धूर्तः कृतबन्धुर्दृढेषुधिः ।
महापुराणः संभाव्यः प्रत्यङ्गः परहा श्रुतिः ॥ १७८
एते चान्ये च बहवः शतशोऽथ सहस्रशः ।
श्रूयन्तेऽयुतशश्चान्ये संख्याताश्चापि पद्मशः ॥ १७९

हित्वा सुविपुलान्भोगान्बुद्धिमन्तो महाबलाः ।
राजानो निधनं प्राप्तास्तव पुत्रैर्महत्तमाः ॥ १८०
येषां दिव्यानि कर्माणि विक्रमस्त्याग एव च ।
माहात्म्यमपि चास्तिक्यं सत्यता शौचमार्जवम् ॥ १८१
विद्वद्भिः कथ्यते लोके पुराणैः कविसत्तमैः ।
सर्वर्द्धिगुणसंपन्नास्ते चापि निधनं गताः ॥ १८२
तव पुत्रा दुरात्मानः प्रतप्ताश्चैव मन्युना ।
लुब्धा दुर्वृत्तभूयिष्ठा न ताञ्छोचितुमर्हसि ॥ १८३

176 a) K1 शांतबलः; V1 T2 G1–3.7 M (except M1) °हयः; Dr (except Dr1) °नयः; G6 °भवः (for °भयः). — Ko om. 176bcd (omission begins with सुबलः) and 177a. — b) K6 D14 °लभः; G2.3 °खलः (for सुबलः). M (except M1) सुदृढः सत्यविक्रमः. — c) K4 T G6 M °नरण्यश्च; B4 °प्यरण्यो°. V1 जातुघण्टो नरोलर्कः. — d) D14 प्रियपुत्रः; G2.3.7 प्रियंगुश्च (for प्रिय°). M °यबंधुर्दृढ° (M1 °त्यः शुचि°). K2 प्रिय°; K4 Dn D1 G6 शुचि°; B4 च सुश्रुतः (for शुभ°).

177 Ko om. 177a (cf. v. l. 176). — a) M1 जल°. K1.3.5 G4 निरामित्रः; V1 °मर्षः; Dr °नंदः; G2 °मर्शः; M (except M1) दुराधर्षः. K4 बाळो बंधुरिरामित्रः. — b) G2.3 केतुश्रीको. M1 महाबलः. — cd) G1 सृष्ट° (for धृष्ट°). M1 transp. बृहत्केतुः and दीप्तकेतुः. K1 हस्ति°; K5 D3 दीप्ति°; T1 दिष्ट°; G2.3.7 दिव्य° (for दीप्तकेतुर्). K (except K5.6) अनामयः.

178 a) K1 अविक्षिश्चबलो; K2.3 °क्षिप्त°; K4 आविक्षित् चपळो; K5 °क्षर्ध°; V1 अरिक्षुर्च्यवनो; B °क्षिद्दु° (B3.4 °क्षिर्दुर्व°); Da1 °क्षधव°; Da2 °क्षिद्धव°; Dn Dr D1–4.7.12 °क्षिच्चप°; D6.9 आवीक्षिच्चप°; D8 अवीक्षिच्चप°; D10.11 अदीक्षिच्चप°; D14 आमिक्षुः प्र°; T G1 °क्षि (T1 °क्ष) द्वललो; G2.3.7 अविक्षुः प्र°; G4–6 M1 अधिक्षुर्वल°; M2 अवीक्षिद्वल°; M3.4 अवीक्षिच्चल°. K4 बंधु; G2.3.7 भद्रः (for धूर्तः). — b) K (except K1.6) D2.6.14 °र्दृढेपुधीः; T1 G7 °र्धृतायुधः; T2 G1.4–6 M1 °र्दृढायुधः. G2 कृतबुद्धिर्दृढव्रतं; G3 °बुद्धिर्दृढायुधः; M4 °बुद्धिर्दृढे°. — c) K (except K6) °णः संहार्यः; B Da Dn Dr1 D1.6–12.14 T G1.2.6 °णसंभा°; G4.5 °णसंभाव्यः. — d) K6 G2 पत्यंगः; D14 सत्यंग-; G1 प्रत्यंगा-; M1 प्रत्यंग-. K1 S (except T1 G4.5 M2.4) पुरहा; Dn D1 परहः. K4 °वीरहा (for °हा श्रुतिः). V1 -न्तुचिः; B1m.2.3 Da Dr D3.14 शुचिः; G4.5 दधिः; G7 कृतिः (for श्रुतिः).

179 a) K6 B (B1m as in text) D (except D14; D5.13 missing) T1 G3 राजानः (for बहवः). — c) K4 V1 Dn3 D1.12.14 G शतशश्चा°; K6 बहवश्चा°. — d) M3 संघाता°. K5 चाति; K6 B D (except D14; D5.13 missing) चैव (for चापि). T G सर्वशः. M च महाबलाः (M1 as in T G above).

180 a) D9–11.14 T2 G4.5 भुक्त्वा. Dr D6 स; T M तु (for सु-). G7 हित्वानुपूर्वान्भूभागान्. — b) Ko बंधुमंतो; B Da Dr D3.4 G4.5 ऋद्धि°; D2 वृद्धि°. D14 M4 महारथाः. — d) Ko त्वत्पुत्रैर्यैं महत्तराः; K2 त्वत्पुत्रेभ्यो म°; K3 M °र्महत्तराः; K4 त्वत्सुतेभ्यो महत्तराः; K6 B D (D5.13 missing) T1 तव पुत्रा इव प्रभो (D10 तव पुत्रैर्महात्मनोः; D14 as in K3 M); V1 तव पुत्रान्म°; T2 G1–3.4m.7 तत्पुत्राश्च म°; G4 तव पुत्रा म°.

181 a) Dr तेषां; D6.8.10 T1 G (except G1.3) ए°. D6.8 T2 transp. दिव्यानि and कर्माणि. — b) G2.3.7 °मश्चाग्र्य ए°. M1 °मादागतानि च. — c) K4–6 D1.7 T1 महा°. V1 अति (for अपि). — d) K1 सोम्यता सत्यमार्जवं; K6 सत्यं शौचं क्षमा°; V1 B D (D5.13 missing) T G6 सत्यं शौचं दया° (Dn2 शौर्यं दमा°; D14 as in text); G2.3 सत्यं शौचमथा°; G5 °ता च दमा°; G7 M सत्यं शौचं दमा° (M1 सत्यं शौचं च मार्दवं).

182 In K2.3.5.6 V1 B D (except D14; D5.13 missing) 182ab is repeated after 191ab: in K1, before 191ab (q. v. for v. l.). — a) G2.3 धर्मिष्ठैः; G7 धर्मिष्ठो (for विद्वद्भिः). G3 लोकैः. — b) Dn D1 M2.3 पुराणे. G2 °णैरपि; M1 °णैर्ऋषि-. — c) Ko.1.4 D14 सर्वे हि; K2 सर्वेपि; K3 धर्मार्थ-; K6 सर्वे वै; D12 सर्वे द्वि-; G6 सुबुद्धि-; G7 सर्वोर्थ-. T1 बाहुद्रविण°; M सर्वे द्रविण° (M1 सर्वे च गुण°). — d) G (except G6) ते च कालवशं ग°.

183 a) D10 °त्रा महा°. — b) K6 प्रनष्टा°; V1 °दीप्ता°. T1 चापि (for चैव). G2.3.7 प्राप्ता वै निधनं नृप. — c) D6 °वृत्ति°. D2.14 लुब्धान्दुर्वृत्तभूयिष्ठान्; G2.3 दुर्वृत्तावृत्तभू°; G7 दुर्वृत्तान्वृत्तभूयिष्ट. — d) Ko न त्वं शो°.

श्रुतवानसि मेधावी बुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः ।
येषां शास्त्रानुगा बुद्धिर्न ते मुह्यन्ति भारत ॥ १८४
निग्रहानुग्रहौ चापि विदितौ ते नराधिप ।
नात्यन्तमेवानुवृत्तिः श्रूयते पुत्ररक्षणे ॥ १८५
भवितव्यं तथा तच्च नातः शोचितुमर्हसि ।
दैवं प्रज्ञाविशेषेण को निवर्तितुमर्हति ॥ १८६
विधातृविहितं मार्गं न कश्चिदतिवर्तते ।
कालमूलमिदं सर्वं भावाभावौ सुखासुखे ॥ १८७
कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजाः ।
निर्दहन्तं प्रजाः कालं कालः शमयते पुनः ॥ १८८
कालो विकुरुते भावान्सर्वाँल्लोके शुभाशुभान् ।
कालः संक्षिपते सर्वाः प्रजा विसृजते पुनः ।
कालः सर्वेषु भूतेषु चरत्यविधृतः समः ॥ १८९
अतीतानागता भावा ये च वर्तन्ति सांप्रतम् ।
तान्कालनिर्मितान्बुद्ध्वा न संज्ञां हातुमर्हसि ॥ १९० C. 1. 244 B. 1. 1. 251 K. 1. 1. 276

---

184 ^{a}) G3 अपि (for असि). M (except M1) °सि राजेंद्र. — ^{b}) Ko Dr D14 G5 °सत्तमः; G2.3 वाग्मिसं°; G7 ज्ञानसत्तमः (for प्राज्ञ°). — ^{cd}) T1 G1.2.7 एषां. D14 S शास्त्रकृता (T1 °कृतिर्; G6 °गता; G7 M1 °कृतां). G7 बुद्धिं तत्ते. M (except M1) मानद (for भारत).

185 ^{ab}) B2 चैव (for चापि). G2.3.7 चैव न कृतौ. D10.11 विहितौ. D14 नरर्षभ. — ^{c}) K5 °मेव लिह्यंति; V1 °रम्या वृत्तिश्च; Da °मेव निर्वृ° (Arjp as in text); G2.3 °वानुवृत्तं. Cd अत्यंतमेव निर्वृत्तिः. — ^{d}) Ko.2.4 Dn कार्या ते; V1 T1 M4 श्रूयंते; Nilp श्रूयते (as in text). K2 पुत्रकारणे; K5 (र over ल) V1 G3 °लक्षणे; G2 °लक्षणः.

186 ^{a}) K1 ततः; K6 यथा; T1 G1 तदा (for तथा). Ko.2 तद्धि; K5 तत्र; V1 -त्तैंन; G3 तद्वत् (for तच्च). — ^{b}) Ko.2–4 V1 B D (D5.13 missing) नानु- (D3.4 न तान्; D14 as in text); K6 M1.3 नात्र (for नातः). — After 186^{ab}, D6.8 ins. (first time) 63* (cf. v. l. 190). — D7.12 om. 186^{cd}. — ^{c}) G M (except M1) पुरुषकारेण (G6 पूजाविशे°). — ^{d}) Ko D14 T1 कोति°; B5 कोभि°; D1 G7 कोनु°. D8 G1.2 °मर्हसि.

187 ^{a}) K3 विधान-; K4 °धात्रा; D14 °धातुर्. — ^{b}) B3 अभि° (for अति°). D14 कोतिवर्तितुमर्हति (cf. 186^{d}). — ^{c}) D14 काळाधीनमिदं; G (except G6) कालः सृजति तत्. — ^{d}) G7 °भावे. K5 G1 M सुखासुखौ; G6 °वहौ. — After 187, K1 ins. 61* (cf. v. l. 189).

188 ^{a}) K6 करोति; Dn Dr D1.3.4 सृज°; D2 पिब°; M3.4 चल°. — ^{b}) Ko–2 V1 Dn D1 संहरते; M1 स ह°. — After 188^{ab} (cf. v. l. 187), K5 D14 ins. 61* (cf. v. l. 189). — ^{c}) K1 निर्दह्यंति प्रजाः काले; K2 संहरंतं प्रजा का°; K5 G7 °हन्वै प्रजाः काले; K6 D14 °हेत प्रजाः कालः; V1 T1 कालः प्रजा निर्दहति; B Da Nilp °हति प्रजाः कालः; Dn संहरंतं प्रजाः का°; Dr D2–4.6–9.12 °हंति प्रजाः कालः; D1 °हति प्रजाः का°; D5.13 missing; T2 G1 °हन्वा प्रजाः कालः; G2.3 °हन्वै प्रजाः कालः; G4.5 °हन्वाः प्रजाः कालः; M1 °हन्वै प्रजाजा°. — ^{d}) In D2, 188^{d} is ins. in marg. D6.8–11 सर्वाः (for कालः). Ko संशमते; K2.3 शमयिता; K5 Dr (except Dr1) सम°; T1 सेव°. K1 कालश्च समये पुनः. — After 188^{cd}, K5 repeats 61* (cf. v. l. 189).

189 M1 om. 189^{abcd}. D5 begins again with 189^{ef}. — ^{a}) K4 -धि-; K6 V1 B Da Dn D3.4.9 M (M1 om.) हि; T2 G (except G1.7) -पि (for वि-). — ^{b}) K2 Da D14 G2.3.7 सर्वलोके; V1 लोके सर्वान्; T1 °र्वान् लोक-; T2 °र्वान् लोकान्; G1 °र्वं लो°; G6 °र्वलोक-. — ^{c}) Ko G1 संक्षिप्यते; Dn3 °क्षियते; D3.6 G2.3 °क्षीय°; G7 °क्षिप्य°. K5 पूर्वं (for सर्वाः). T1 M (M1 om.) संक्षिप्य सर्वांस्तु; T2 G6 संक्षिप्य सर्वांस्तु. — ^{d}) K1 विस्तरते (for विसृ°). — K1 (second time).4 m.6 V1 B D (D13 missing; for D5.14 see below) T1 ins. after 189^{cd}: D14, after 188^{ab}: K5 ins. first after 188^{ab} and repeats after 188^{cd}:

61* कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ।
[V1 सुप्ते प्र°; D1 सुप्तो प्र°.]

In D5 (in which 163–189^{cd} are missing), 61* is preceded by:

संजय उवाच ।
62* अतीतानागतान्वापि वर्तमानास्तथा बुधाः ।
नानुशोचन्ति राजेन्द्र कालो हि जगदन्तकः ॥

— ^{e}) M (except M1) जागर्ति (for भूतेषु). — ^{f}) Ko D14 T1 °विकृतः; T2 G1–3.7 °विवृ°; G4–6 °विर°. Ko स्वयं; K4.6 °मं (for समः). K2 चरत्यतिवृतः सुखं; K3 °विकृतः समं; D2 °विधृतश्रमः; M (except M1) °विरतं सुखं.

190 ^{a}) Ko.2 °तान्भावान्; K3 °तान्भावा; T1 °ताभावान्. For D5 cf. v. l. 189. — ^{b}) K1.4.6 वर्तंते ये च सां°; K5 G6 ये वर्तंते च सां°. — ^{cd}) K1.5 D7.12 तात्काल°; Dr1 G7 तत्काल°; G1.2.4.5 °निर्जिता°. K1 M (except M1) ज्ञात्वा (for बुद्ध्वा). T1 G7 हंतु° (for हातु°). G3 तत्कालनिर्जिता-

G. 1. 246
B. 1. 1. 253
K. 1. 1. 279

सूत उवाच ।

अत्रोपनिषदं पुण्यां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
भारताध्ययनात्पुण्यादपि पादमधीयतः ।
श्रद्दधानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यशेषतः ॥ १९१
देवर्षयो ह्यत्र पुण्या ब्रह्मराजर्षयस्तथा ।
कीर्त्यन्ते शुभकर्माणस्तथा यक्षमहोरगाः ॥ १९२
भगवान्वासुदेवश्च कीर्त्यतेऽत्र सनातनः ।
स हि सत्यमृतं चैव पवित्रं पुण्यमेव च ॥ १९३
शाश्वतं ब्रह्म परमं ध्रुवं ज्योतिः सनातनम् ।
यस्य दिव्यानि कर्माणि कथयन्ति मनीषिणः ॥ १९४
असत्सत्सदसच्चैव यस्माद्देवात्प्रवर्तते ।
संततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्म मृत्युः पुनर्भवः ॥ १९५
अध्यात्मं श्रूयते यच्च पञ्चभूतगुणात्मकम् ।
अव्यक्तादि परं यच्च स एव परिगीयते ॥ १९६

न्पुत्रानसंज्ञान्हातुमर्हथ. — After 190, $K_{4.6}$ D (except Da $D_{7.12.14}$; D_{13} missing) T G_6 M_{2-4} ins.:

63* इत्येवं पुत्रशोकार्तं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
आश्वास्य स्वस्थमकरोत्सूतो गावल्गणिस्तदा ।

After 190, $G_{4.5}$ ins. the three lines given below: $G_{1.3}$ M_1, lines 1 and 2 only: G_2 lines 2 and 3 only:

64* एवमुक्त्वा च राजानं संजयो विरराम ह ।
धृतराष्ट्रोऽपि तच्छ्रुत्वा धृतिमेव समाश्रयत् ।
दिष्ट्येदमागतमिति मत्वा स प्राज्ञसत्तमः ।

In T M_{2-4}, 63* is followed by the second and third lines of 64*. In K_4m Dr D_4m.10.11, 63* is followed by 64*; G_7 (which likewise contains all the five lines) interposes 63* between the first and the second lines of 64*. $D_{6.8}$ ins. 63* also after 186^{ab}.

[(63* L. 1) T नरेश्वरं. — (64* L. 2) D_{11} $G_{1-5.7}$ M_1 राजा च (for तच्छ्रुत्वा). K_4 Dr समापयत्.]

191 At the end of the preceding dialogue between संजय and धृतराष्ट्र, Da D_{14} T_2 ins. सूत उवाच (as in text); K_6 B Dn Dr $D_{1.3-6.8-12}$ T_1, सौतिरुवाच; $G_{1.3.6.7}$ सूतः; the rest om. this ref. — Before 191, K_4 Dr $D_{4.10.11}$ T $G_{4.5}$ M (except M_1) ins.:

65* लोकानां च हितार्थाय कारुण्यान्मुनिसत्तमः ।

— ^{a}) G_3 अर्थोप°; G_7 अधोप°. — ^{b}) K_2 °द्वीपायनो. — In $K_{2.3.5.6}$ V_1 B D (except D_{14}; D_{13} missing) 182^{ab} is repeated after 191^{ab}: in K_1 before 191^{ab}. (K_3 V_1 D_5 पुराणैः; Dr $D_{10.11}$ पुराणं; the rest पुराणे). — ^{c}) K_1 °नं पुण्यात्; B D (except D_{14}; D_{13} missing) °नं पुण्यं. — ^{d}) B_3 °धीय च; B_4 Da D_1 °यत; G_1 °यतां; M_4 °यतं. — ^{ef}) Da om. 191^{ef}. — After 191, T_2 repeats lines 3–6 of 21* (cf. v. l. 23); then follow 13* and 4* and finally:

66* भारतं भानुमानिन्दुर्यदि न स्युरमी त्रयः ।
अज्ञानतिमिरान्धस्य कावस्था जगतो भवेत् ।
मतिमन्थानमाविध्य येन वेदमहार्णवात् ।
जगद्धिताय जनितो महाभारतचन्द्रमाः ।

192 ^{a}) K_{0-4} V_1 यत्र; G_2 -स्त्र; M_1 -प्यत्र. K_5 B D (D_{13} missing) देवा देवर्षयो ह्यत्र (Da देवा देवर्षयश्चैव; for D_{14} see below); K_6 दिव्या देवर्षयो ह्यत्र. — ^{b}) G (except G_6) पुण्या (for ब्रह्म-). G_6 तदा. $M_{1.2}$ transp. ब्रह्म- and राज-. K_6 B D (D_{13} missing) तथा ब्रह्मर्षयोमलाः (Dr ब्रह्मराजर्षयोमलाः; D_8 तथा देवर्षयोमलाः; for D_{14} see below); T पुण्या ब्रह्मर्षि°. — In D_{14} the D-reading of 192^{ab} is ins. after the text reading (v. l. देवर्षयोत्र ये पुण्याः). — ^{c}) $G_{1.4.5}$ कथ्यंते. K (except K_6) धुतपाप्मानः (for शुभ°). — ^{d}) $K_{2.4.6}$ Dn D_1 G_3 M (except M_1) यक्षा; B_3 सिद्ध-; G_4 रक्ष-. V_1 यक्षरक्षा म°.

193 ^{b}) $G_{1.2.4.5}$ M_1 च (for ऽत्र). K_1 °ते मात्र संशयः. K_0 °तनं. — K_0 (hapl.) om. 193^{cd}–194^{ab}. — ^{c}) $D_{6-9.12}$ सत्यव्रतं; G_3 °व्रतः. — ^{d}) T_2 पवित्रः. K_1 transp. पवित्रं and पुण्यं.

194 K_0 om. 194^{ab} (cf. v. l. 193). — ^{a}) K_5 परमं स्थानं; M परमं ब्रह्म (M_1 हि परं ब्रह्म). — ^{b}) T M परं ज्योतिः; G जगद्योनिं ($G_{3.7}$ जगज्ज्योतिः; G_6 as in T M). $D_{1.6}$ °तनः. — ^{c}) K_5 शस्त्रा°; Dr (except Dr_1) कार्यां° (for कर्माणि). — ^{d}) K Da प्रवदंति (K_1 प्रसंसंति; K_6 as in text). M_1 महर्षयः (for मनी°).

195 ^{a}) K_3 V_1 B D (D_{13} missing) असच्च सदसच्चैव (D_{14} °त्सदसतश्चैव); G_1 °त्सदसदश्चैव; M_1 °च्च सच्चैव च यत् (cf. 21). — ^{b}) $K_{3.4}$ यस्मादेतत्प्र°; K_5 D_{14} G_6 M_1 °देव प्र°; B D (D_{13} missing; for D_{14} see above) °द्विश्वं प्र°; G_3 °च्चैतत्प्र°. K_6 तच्च विश्वं प्रसूयते. — G_1 om. 195^{cd}–196. — ^{c}) K_3 प्रवृद्धिश्च; T_1 °त्तश्च. ❀Arj: निवृत्तिरिति प्रमादपाठः।❀ — ^{d}) K_5 जरा (for जन्म). $K_{0.2}$ मृत्युः पुनः पुनः; K_1 T $G_{3.7}$ °त्युपुन°; K_3 °त्यु पुनः पुनः; $K_{4.6}$ V_1 B D (D_{13} missing) °त्युपुनर्भवाः (Da °त्यू पुनर्भवाः; D_5 °त्युभवाः पुनः; D_{11} °त्युपुनर्भगः); M °त्यू पुन°.

196 G_1 om. 196 (cf. v. l. 195). — ^{a}) V_1 D_{14} S

यत्तद्यतिवरा युक्ता ध्यानयोगबलान्विताः ।
प्रतिबिम्बमिवादर्शे पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ॥ १९७
श्रद्दधानः सदोद्युक्तः सत्यधर्मपरायणः ।
आसेवन्निममध्यायं नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ १९८
अनुक्रमणिमध्यायं भारतस्येममादितः ।
आस्तिकः सततं शृण्वन्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ १९९
उभे संध्ये जपन्किंचित्सद्यो मुच्येत किल्बिषात् ।
अनुक्रमण्या यावत्स्यादह्ना रात्र्या च संचितम् ॥ २००
भारतस्य वपुर्ह्येतत्सत्यं चामृतमेव च ।
नवनीतं यथा दध्नो द्विपदां ब्राह्मणो यथा ॥ २०१
ह्रदानामुदधिः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ।
यथैतानि वरिष्ठानि तथा भारतमुच्यते ॥ २०२
यश्चैनं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।
अक्षय्यमन्नपानं तत्पितॄंस्तस्योपतिष्ठति ॥ २०३
इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ॥ २०४
कार्ष्णं वेदमिमं विद्वाञ्श्रावयित्वार्थमश्नुते ।
भ्रूणहत्याकृतं चापि पापं जह्यान्न संशयः ॥ २०५ C. 1. 261 B. 1. 1. 269 K. 1. 1. 295

(except G4.5 M1; G1 om.) यत्र. — c) D14 G (G1 om.) °रं तच्च. — d) D14 सदैव; G2–5.7 स देवः. G3 परिभूयते; G7 °हिध्यते.

197 a) T1 G6 यं तं यति°. V1 Dn Dr D1.4–6 G6 मुक्ता; D3 वुक्ता; T1 मुख्या. K0 यत्तद्युनक्तिपरा (sic) यु°; K4 यत्तन्मुक्तिः परा यु°; K5 सर्वद्वंद्वविनिर्मु°; D14 यन्नमंति नरा मु°; T2 ये ध्यायंति पुरा मुख्याः; G1 यस्मिन्यदितवरा (sic) मु°; G2.4.5 M यं ध्यायंति सदा मु° (M2.4 मुख्या); G3 ये ध्यायंति सदा मु°; G7 यद्ध्यायंति सदा मु°. — b) K0 °योगपराश्च ये; M (except M1) °गपरायणाः. — d) V1 Da Dr पश्यंत्यात्मानमात्मनि; D14 यं पश्यंत्यात्मनि स्थि°.

198 a) K6 Dn Dr D1.3.14 सदा युक्तः; D2.6.7.12 सदोयु°. — b) Dn D5.6 सदा ध°. — c) D6–12 अशृण्वन्; S अधीयन् (G6 कथयन्; M1 as in text). K5 नित्यमध्येयं; Dr1 नियमाध्या°. K6 आत्मवान्निर्ममोधीयन्; D5 °वेन्नित्यम°; D14 श्रूयते नित्य°. — d) K0 पापेन मु°; K4 D7.12 पापाद्विमु°.

199 a) K (except K1.5) V1 D (except Da D3.5; D13 missing) °णिकाध्या°; S °क्रामिण° (G1 °क्रामणि°; G2.7 M3 °क्रामण°; G3 °क्रमण°). — b) K3.6 D14 G2 M3 °स्येव°; B2 °स्येय°; T G5.6 M4 °स्यैव°. K2 °स्य समाहितः; G1 °स्येममाद्द°; G7 °स्य महादि°; M1 °स्येतदादिकं. — c) K4 V1 Dn2 Dr2.r4 आस्तीकः; D6–12 °स्तिक्यः. D2 °तं यावत्; M1 °तं श्रुत्वा.

200 a) G6 सभामध्ये. K1 V1 B D (D13 missing) जपन्कृत्स्नं (B4 D1 पठन्कृत्स्नं; Dn D14 as in text; D5 corr. to जपेत्कृत्स्नं); K6 किं च जपन् (m जपंश्चैव); S जपन्कश्चित् (G3.7 जपेत्कश्चित्; M1.2 as in text). — b) K1 नरो मु°. M1 मुंचति. K2 पातकान्; K3 कल्मखात्. — c) K4 °क्रमणिकाध्यायः; D5 °णिकादध्येत्; T1 अपक्रमणमध्यायं; T2 G1 M1.4 °क्रामिणमध्यायं; G2.3 °मणमध्यायं; G4.5 °क्रामिण्यां च (sic) तत्र स्या°; G6 °मिण्यां तत्र स्या°; G7 °मिणमध्यायं; M3 °क्रामणमध्यायं. — d) K4 दहेत्पापं च; D10 अह्ना रात्र्यां च; D14 अहोरात्राच्च; G1 अहोराग्र्या च; G2 अहोरात्रिषु; G3 अहोराग्र्यश्च; G6 दिवा राग्र्यां च; G7 अहोरात्रे च. K5 चिंतितं; Dr1 D6 संमि°; D1 संम°; T G1 M4 संचितात्.

201 a) K4 °तस्येव गुह्यं तत्; G3.7 °तस्यैव पुण्येन. ❀Arj: भारतस्येव युज्येतेत्यपपाठः।❀ — b) K0 B1 m.2 Da Dr1 D1.3 (by corr.). 11 T1 G (except G1.6) चानृत°; K5 D5 वामृत°. — K2.3 ins. after 201^{ab}:

67* दिव्या यज्ञाश्च निखिला विष्णुश्चोपनिषन्महत् ।

— c) K2.3 दध्ना. — K6 Dn Dr D2.14 S (except M1) ins. after 201: D4 m.9–11, after 202^{ab}:

68* आरण्यकं च वेदेभ्य ओषधिभ्योऽमृतं यथा ।

[G सामवेदश्च (G6 आरणं चापि); D9–11 as in G6. D9–11 T G6 °भ्यो यथामृतं.]

202 G3.7 M om. 202^{ab}. — b) K0 B Da D12 °रिष्ठश्च°. — After 202^{ab}, D4 m.9–11 ins. 68* (cf. v. l. 201). — M1.4 om. 202^{cd}. — c) K1.5.6 T2 G1.6.7 विशिष्टानि (for वरि°). V1 B D यथैतानी- (D6–9.12 तथैतदि-; D10 तथैवमि-; D11 तथैवदि-; D14 तंदेतमि) तिहासानां; M2.3 नवनीतवरिष्ठं हि. — d) D6–12.14 M2.3 महाभा°.

203 G7 (hapl.) om. 203–206; M1 om. 203^{ab}. — a) K3.4 °श्चैतच्छ्रा°; D14 G6 °श्चेदं श्रा°. G1 यश्च विश्रापये°; G2–5 यश्च विज्ञापये°. — b) K2 °मग्रतः; K3 °संग°; K4 °मात्र°; K6 °मश्च°; D10 °मंत्रि°. G3 °णान्वा सम°. Dr D14 ब्राह्मणस्य समीपतः; D1 °णा भोजयेत्ततः. — c) V1 G4.5 M °मन्नं. K Da T1 M1 च (K2 as in text; K5 तान्); B (except B1) D (except Dr1.r2.r4; D13 missing; D14 च) वै (for तत्). — d) K5 B4 पितृभ्यश्च; D14 °श्चैव; G3 पित्र्यं तस्य. K5 उपतिष्ठितं; K6 B D (except D14; D13 missing) M2.4 उपतिष्ठते.

204 G7 om. 204 (cf. v. l. 203). — b) G6 वेदार्थमुप°. — d) K0 प्रचरिष्यति; K2.6 V1 B Da Dn Dr D1–7.12 °हरि°; K3 चालयि°; K4 D8 M (except M3) °चलि°.

205 G7 om. 205 (cf. v. l. 203). D13 begins with 205^{cd}. — a) K4 D6.8 G2.6 कार्त्स्न्यं; K5 कर्म-; Dr

C. 1. 262 B. 1. 1. 269 K. 1. 1. 295 य इमं शुचिरध्यायं पठेत्पर्वणि पर्वणि ।
अधीतं भारतं तेन कृत्स्नं स्यादिति मे मतिः ॥२०६
यश्चेमं शृणुयान्नित्यमार्षं श्रद्धासमन्वितः ।
स दीर्घमायुः कीर्तिं च स्वर्गतिं चाप्नुयान्नरः ॥२०७
चत्वार एकतो वेदा भारतं चैकमेकतः ।
समागतैः सुरर्षिभिस्तुलामारोपितं पुरा ।
महत्त्वे च गुरुत्वे च ध्रियमाणं ततोऽधिकम् ॥२०८
महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २०९
तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः
स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः ।
प्रसह्य वित्ताहरणं न कल्क-
स्तान्येव भावोपहतानि कल्कः ॥ २१०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अनुक्रमणी नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(except Dr1) D1.5 G1.4 °ण्यं; D7.9.12 °स्नं; D10.11 °मं; T2 G3.6 कृत्स्नं. D10–12 T2 G3 °मिदं (for °मिमं). Ko.2.4.5 श्रुत्वा; D14 विद्यात. — ^{b}) M4 ज्ञापयित्वा°. K5 °त्वा समश्नुत; D14 °त्वा सम°. — ^{cd}) T2 °त्यानृतं. G5 पापं (for चापि). K6 दह्यादसंशयं; G6 दह्यान्न सं°. Ko.2–4 °कृतं जह्यात्पापं चापि न; K1.5 °कृतं पापं जह्याच्चापि न; G3 °कृतं पापं पापी जह्यान्न. B D °हत्यादिकं (Da D3.4.14 as in text) चापि पापं जह्यादसंशयं (D13 °कृतं पापं दह्यामि तदसंशयं).

206 G7 om. 206 (cf. v. l. 203). Ko om. from यं पठेत् in 206^{ab} upto शृणु in 207^{a}. — ^{a}) Ko.2 इमं यः. D7 T2 G2 इदं (for इमं). T2 शुचिम°; G1–5 संग्रहा°.

207 ^{a}) Ko om. upto णु (cf. v. l. 206). K1.5 D14 T G6 M यश्चेदं; K2–4 V1 D (except Dr; for D14 see above) G3 °श्चैनं; K6 य इमं. — ^{b}) M1.3 श्रद्धाभक्तिस°. — ^{c}) G (except G6) दीर्घमायुश्च की°. — ^{d}) B1 D2–4. 6–12 सुगतिं (B1m सद्गतिं, स्वर्गतिं); Da Dr D13 सद्ग°. K4.5 D1 T G (except G6) M °तिं प्राप्नु° (M1 स्वर्गं संप्राप्नु°). — After 207, D14 reads 209^{cd}.

208 M1 om. 208. — ^{a}) K6 V1 B D एकतश्चतुरो वेदा. — ^{b}) K1 B D (except D14) चैतदेकतः (B2 च तथै°); K6 चैव एक°. V1 एकतश्चापि भारतं. — ^{c}) K (except K4.5) D14 सुरर्षिभिः समागम्य (K1 °मायातैः). M2.3 °तैर्महर्षिभिः. V1 B D पुरा किल सुरैः सर्वैः. — ^{d}) B D (except D14) समस्य (Dn D1.3–5.9–11 समेत्य) तुलया धृतं; V1 as in Dn. — V1 B D (except D14) ins. after 208^{cd}: K (Ko.2.3.5.6 om. line 1), after 209^{ab}:

69* चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्यो ह्यधिकं यदा ।
तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन्महाभारतमुच्यते ।

[(L. 1) D5 भारतं (for वेदे°). D (except Dn D1.2 5.9; D14 om.) °भ्योभ्यधि°. — (L. 2) Ko.1.4 B3 D2 ततः प्र°.]

After 69*, V1 reads 209^{cd}. — B D (except Dn D14) M4 om. 208^{ef}. — ^{e}) V1 D14 न (for च) both times. G3.7 भर° (for गुरु°). — ^{f}) Ko.2.3 ध्रियमाणे; K5 D14 प्रिय°; T2 श्रिय°; G2 ह्रीय°; G5 भ्रिय°. K (except Ko.4) V1 Dn D14 T G4.6 यतोधि°.

209 D7.11.12 om. 209. — B3 D10.13 om. 209^{ab}; B4 ins. it in marg.; Da1 also om. 209^{ab}, but the line does occur in the comm., where it has probably been erroneously placed by the copyist. — ^{a}) Ko.6 B (B3 om.) Da1 (in comm.). a2 Dr1 D3–6.14 G2.3.7 °द्भारतत्वाच्च; this reading has been adopted in editions of Kumārila's Tantravārttika (1. 3. 9); cf. Bühler, *Ind. Stud.* 2. 9 f. — ^{b}) Ko.2.3 °रतमित्युत. — After 209^{ab}, K1.4 ins. 69* (cf. v. l. 208); Ko.2.3.5.6, only the second of those lines. — G3 om. 209^{cd}. V1 reads 209^{cd} after 69* (cf. v. l. 208); D14, after 207. — ^{d}) D5 (by corr.) स च पापैः; M1 न स पा°. — After 209^{cd}, V1 reads 208^{ef}.

210 ^{b}) K4 साधारणो वेद°. — ^{c}) K1 कल्काहरणं; K5 °रणे; D3 G3.7 °भरणं; T2 G2 (भरणं *int. lin.*). 4 (before corr.). 5 चित्ता°; G1 चित्ताभरणं. — ^{d}) G7 तस्यैव भा°. V1 °पहितानि.

Colophon of M not collated. B1–3 G1 om. श्री; D6.8.14 read श्रीमन्. — After °भारते, N (except K2.4.5 Dn1.n2 Dr1.r3.r4 D1.2.4.5.7.9.11.12) T G4–6 ins. शतसाहस्र्यां (T1 महापुराणे शतसहस्रिकायां) संहितायां; K6 V1 B Da Dn3 Dr2 D6.10.13 T cont. वैयासिक्यां. — K3 श्री आदि°; D6.8 श्रीमदादि°. — After °पर्वणि, Dr D14 T2 G1.6 ins. पौलोमे; G4 पौष्ये. — For अनुक्रमणी नाम प्रथमोऽध्यायः, K (except K1) V1 D (Dn2.n3 om.) °क्रमणिकाध्यायः (D4.6.10.11 °णिका नाम etc.); G पदार्थानुक्रमणं (G3 °नुग्रहणं; G6 °नुक्रमो) नाम etc. — After °ध्यायः, K1.2 B1.2 Dn (except Dn1) Dr1.r2 D1.5 have the figure 1 (as in text), for which K3 Dr3.r4 D3 subst. प्रथमः; D14 has both. — Ko cont. समाप्तः । समाप्तानुक्रमणी । कृष्णद्वैपायनप्रोक्तशतपर्वणां अंका दत्तास्तिष्ठन्ति. — After the colophon G2.3 ins. a passage given in App. I (No. 3).

२

ऋषय ऊचुः ।
समन्तपञ्चकमिति यदुक्तं सूतनन्दन ।
एतत्सर्वं यथान्यायं श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ १
सूत उवाच ।
शुश्रूषा यदि वो विप्रा ब्रुवतश्च कथाः शुभाः ।
समन्तपञ्चकाख्यं च श्रोतुमर्हथ सत्तमाः ॥ २
त्रेताद्वापरयोः संधौ रामः शस्त्रभृतां वरः ।
असकृत्पार्थिवं क्षत्रं जघानामर्षचोदितः ॥ ३
स सर्वं क्षत्रमुत्साद्य स्ववीर्येणानलद्युतिः ।
समन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरह्रदान् ॥ ४
स तेषु रुधिराम्भस्सु ह्रदेषु क्रोधमूर्च्छितः ।
पितॄन्संतर्पयामास रुधिरेणेति नः श्रुतम् ॥ ५
अथर्चीकादयोऽभ्येत्य पितरो ब्राह्मणर्षभम् ।
तं क्षमस्वेति सिषिधुस्ततः स विरराम ह ॥ ६ C. 1. 279 B. 1. 2. 10 K. 1. 2. 10

2

1 K5 D6 ऋषिरुवाच. — D3 om. 1 and 2. — a) Ko. 1. 4 °कमिदं; D2 °कं नाम. K5 समंतकभद्रमिति. — c) D6. 8 तत्सर्वं च. K1 T यथान्यायंयं; V1 Dn D1. 2. 4–12 M3 °तत्वं; M2. 4 °र्थत्वं. K6 त्वत्तः सर्वं यथातथ्यं. — d) B1. 2 Da Dr2 D13 °च्छाम तत्वतः; B3. 4 Dr1. r3. r4 D7. 12 °मि तत्वतः; D4 °मि तद्वद.

2 N (except K1. 2. 5 D2) सौतिरुवाच; T G सूतः. — D3 om. 2 (cf. v. l. 1). — a) K1 शुश्रूषध्वमथो; K2. 3 °षध्वं वचो; K4 Dr D4 श्रुणुध्वं मम वो; K5 °षो मामवो; K6 V1 Dn D1. 5. 6. 8–11 श्रुणुध्वं मम भो; B Da D13 °षा मम वो; D2 श्रुणुध्वं मम वै; D7. 12 °षाम वचो. Cd शुश्रूषा (as in text). — b) K1–3 M3 Cd ब्रुवतो मे; Da1 D6 °वंतश्च; M2. 4 °वंतो मे. K1 T G6 transp. कथाः and शुभाः. K4 कथां शुभां. D2 ब्रुवतः सत्कथां शुभां; G2. 3. 7 प्रवक्ष्ये निखिलाः कथाः. — c) K1 °काख्या च; K4 G1. 7 M °ख्यां च (M1 °ख्याश्च); V1 D2. 14 G2. 3. 6 °ख्यानं.

3 b) V1 D14 S प्रहरतां वरः. — c) G2. 3. 7 °र्थिवान्सर्वान्. — d) V1 °मर्षितस्तदा. Ko. 2. 4 D2. 14 °नोदितः. K1 जघान मदचोदितं; K6 जिगायामर्षदंशितः.

4 a) K1 Da D3. 13. 14 G1–3. 7 सर्वं-. K6 G3 °मुत्सार्य; B2 G2 °च्छाद्य; D3. 10. 11 G4 °त्पाद्य. — b) Ko. 2. 4 °णातुल°; K1 G1. 4. 5 °णामित°. — c) K4. 6 D1. 2. 6. 7 T1 G2. 3 स्यमंत°. — d) K6 V1 B Da Dn Dr D5–7. 9. 12. 13 रौधिरान्; D1–3 रुधिरान्; D14 च महा-. — T2 ins. after 4:

70* योजनायामविस्तीर्णाञ्शामदग्न्यः प्रतापवान् ।

5 a) T1 स तेन; G1 सर्वेषु. — c) K6 स्वपितॄंस्तर्प°. — d) Ko °रेणैव नः.

6 a) K3 D1 M2. 4 अथार्ची°. G2 अथोदका°; G4. 5 अथ भृगवा°. — b) K1–4. 6 D (except D3. 4) राममब्रुवन्; K5 V1 G2. 3. 7 °र्षभाः (for ब्राह्म°). — K (except K5) D (D14 om. lines 3–8) ins. after 6^{ab}:

71* राम राम महाभाग प्रीताः स्म तव भार्गव ।
अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते ।
राम उवाच ।
यदि मे पितरः प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि ।
यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया ।
अतश्च पापान्मुच्येहमेष मे प्रार्थितो वरः ।
ह्रदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः ।
एवं भविष्यतीत्याहुः पितरो ब्राह्मणर्षभाः ।

[(L. 1) Da D4. 13 महाबाहो (for °भाग). — (L. 2) K1 Dn D1. 3–5 तव (for च ते). K1. 2 Dn Dr3 D1. 12 ते प्रभो. D14 subst. क्षमस्व ब्राह्मणर्षभ for the latter half of line 2; and om. lines 3–8. — (L. 3) D (except Da) यमि(Dr °दि)च्छसि. — (L. 5) Da D13 यत्र रो°. K2 D3. 4 °भितप्तेन. — (L. 6) K2. 3 °न्मुच्येयं. Dr1 D6–12 अतः पापाद्विमुच्येहं. — (L. 7) Da D13 भवंतु भुवि. — (L. 8) K1–3. 6 D (except Da D13) °ष्यतीत्येवं. K1–3 D1. 2. 5–12 पितरस्तमथाब्रुवन्; K6 D3. 4 पितरो राममब्रुवन्; Dr प्रोचुस्ते ब्राह्मणर्षभं.]

— c) Ko. 2. 4. 6 B1m Da1 Dr T1 निषिधुः; K3 D1. 3–14 G M सिषिचुः (G4 corr. to निषिधुः; G6 जगदुः); B2 षिषिधुः (m सि); T2 as in G6; Da2 (correct acc. to Arj) Dn निषिषिधुः; Arjp Nilp सिषिधुः (as in text). Cd mentions as alternative readings निषिषिधुः, षिषिचुः and सिषिचुः. — d) K2 च (for ह). D5 has in text त्वं क्षमस्वेति निषिधुस्तं व; ins. marg. पितरो and धादपि (which makes त्वं क्षमस्वेति पितरो निषिधुस्तं वधादपि).

C. 1. 280 B. 1. 2. 11 K. 1. 2. 11 तेषां समीपे यो देशो ह्रदानां रुधिराम्भसाम् ।
समन्तपञ्चकमिति पुण्यं तत्परिकीर्तितम् ॥ ७
येन लिङ्गेन यो देशो युक्तः समुपलक्ष्यते ।
तेनैव नाम्ना तं देशं वाच्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ८
अन्तरे चैव संप्राप्ते कलिद्वापरयोरभूत् ।
समन्तपञ्चके युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ९
तस्मिन्परमधर्मिष्ठे देशे भूदोषवर्जिते ।
अष्टादश समाजग्मुरक्षौहिण्यो युयुत्सया ॥ १०
एवं नामाभिनिर्वृत्तं तस्य देशस्य वै द्विजाः ।
पुण्यश्च रमणीयश्च स देशो वः प्रकीर्तितः ॥ ११
तदेतत्कथितं सर्वं मया वो मुनिसत्तमाः ।
यथा देशः स विख्यातस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १२

ऋषय ऊचुः ।

अक्षौहिण्य इति प्रोक्तं यत्त्वया सूतनन्दन ।
एतदिच्छामहे श्रोतुं सर्वमेव यथातथम् ॥ १३
अक्षौहिण्याः परीमाणं रथाश्वनरदन्तिनाम् ।
यथावच्चैव नो ब्रूहि सर्वं हि विदितं तव ॥ १४

सूत उवाच ।

एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥ १५
पत्तिं तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ।
त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥ १६
त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः ।
स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः ॥ १७
चमूस्तु पृतनास्तिस्रस्तिस्रश्चम्वस्त्वनीकिनी ।
अनीकिनीं दशगुणां प्राहुरक्षौहिणीं बुधाः ॥ १८

---

7 ^{a}) $G_{2.3.7}$ तत्समीपे तु यो. — ^{c}) K_{6} $D_{1.6-8.12}$ T_{1} $G_{2.3}$ स्यमंत°. — ^{d}) D_{14} S (except $G_{4.5}$) तत्पुण्यं. K_{1} परिमीयते; $K_{3.4}$ $D_{2.14}$ T_{2} $G_{1.4-6}$ M_{1} °कीर्त्यते; M_{2-4} °चक्षते. $K_{0.2}$ पुण्यमेतत्प्रकीर्तितं.

8 ^{a}) K_{1} योगेन (for यो देशः). — ^{b}) K (except $K_{4.5}$) D_{2} समभिल°; $G_{2.3}$ स परिदृश्यते; G_{7} समुपदृश्यते. — ^{c}) K_{5} देशं तेनैव नाम्ना तं. — ^{d}) D_{14} °हुर्महर्षयः.

9 ^{c}) K_{6} $D_{1.6-8.12}$ T_{1} G_{2} स्यमंत°.

10 ^{a}) B_{4} यस्मि°; M_{1} अस्मि°. — ^{b}) K_{5} Dr $D_{3.6.8-11}$ $G_{1.6}$ भूद्दोष°; $G_{2.3.7}$ दोषविव°. — $10^{cd}=234^{cd}$. — ^{d}) K_{1} G_{3} युयुत्सवः; V_{1} सुदुर्जयाः. — $K_{1.4}$ m.6 B (except B_{2}) D (except D_{14}; D_{2} marg.) ins. after 10 (cf. 25^{ab}):

72* समेत्य तं द्विजास्ताश्च तत्रैव नधनं गताः ।

[D_{5} सपद्येता द्वि°. $D_{2.6-12}$ समेताः पार्थिवक्षत्रैः.]

11 ^{a}) K_{6} Dn $D_{1.3-12}$ $M_{2.3}$ एतन्नामा°. K_{3} °भिसंवृत्तं; K_{4} °निर्वृत्तिः. — ^{cd}) D_{1} °ण्यस्य °णीयस्य. $G_{2.3.7}$ M_{2-4} देशः परिकी°; G_{6} M_{1} देशः संप्रकी°. K_{1} पुण्यश्चैव समासेन देशो वः समकी°.

12 ^{a}) K_{6} एतत्तु कथि°. — ^{b}) K_{3} वै (for वो). K_{2} V_{1} T_{2} $G_{3.6.7}$ M (except M_{1}) वो द्विज°; Da Dn $Dr_{1.r2.r4}$ $D_{1-5.13}$ ब्राह्मण°; D_{14} G_{2} वै द्विज° (for वो मुनि°). Dr_{3} D_{6-12} युष्माकं द्विजस°. — ^{c}) K_{6} V_{1} D_{14} T $G_{1.4.5}$ समाख्या°; B_{4} स वै ख्या°; D_{1} सुवि°. — ^{d}) $K_{0.2.3}$ B D (except Dr_{4} $D_{2.10.14}$) °केषु सुव्रताः.

13 $G_{2.3}$ मुनयः (for ऋ° ऊ°). — ^{ab}) B_{4} प्रोक्ता यास्त्वया (m as in text). — ^{c}) B_{4} Da_{2} D_{6-14} T_{1} °च्छाम्यहं. — ^{d}) K_{3} सर्वमेतद्; S (except G_{6} M_{4}) °र्वं एव. $K_{0.2}$ यथातथा; Dr °श्रुतं; D_{2} °यथं.

14 ^{b}) K V_{1} B_{4} Dn $D_{1.2.5}$ नराश्वरथ°; T_{1} $G_{2.3}$ तथाश्वनरहस्तिनां; T_{2} $G_{1.4-7}$ °हस्तिनां. — ^{d}) K_{6} च (for हि). G_{6} तत्सर्वं विदितं त्वया.

15 $K_{3.4.6}$ V_{1} B D (except D_{2}) सौतिरुवाच; K_{1} T G सूतः ($G_{2.3}$ श्री°). — ^{a}) K_{3} $Dr_{1.r4}$ D_{2} एको गजो रथ°. K_{2} तु (for च). V_{1} एव (for एको). — ^{c}) K_{2} $D_{3.4.6-13}$ तु (for च). K_{0} $G_{2.3}$ °गाश्चैव.

16 ^{a}) K_{3} Da D_{13} पत्तिस्तु. D_{2} च (for तु). T_{2} G_{4-6} M (except M_{1}) पत्तिं त्रिगुणितां. K एकं; D_{2} $M_{1.2}$ °कां; $G_{4.6}$ °नां (for एताम्). — ^{b}) K_{1} D_{14} S विदुः (for आहुः). — ^{d}) B_{4} V_{1} G_{1} °भिसंज्ञितः.

17 ^{b}) K_{2} च (for तु). Dr (except Dr_{1}) D_{6} (m as in text) D_{8} °नीस्तुरगा°; G_{4-6} °नी तु गणत्रयं. — G_{2} ins. after, G_{3} subst. for, 17^{ab}: एका तु वाहिनी प्रोक्ता गुल्मानां च त्रयं स्मृतं. — ^{c}) K D_{2} G_{6} M_{1} °स्रोथ वा°.

18 ^{a}) K_{3} D_{14} च (for तु). — ^{b}) K_{3} T_{1} चमूस्तिस्र°; K_{6} T_{2} $G_{4.5}$ M_{1} चम्वस्तिस्र°; $G_{2.6.7}$ ताश्च तिस्र°. K_{5} तिस्रस्तास्तु ह्यनी°. — ^{d}) K (except K_{6}) Da_{2} D_{2} T $G_{5.6}$ आहु°.

अक्षौहिण्याः प्रसंख्यानं रथानां द्विजसत्तमाः ।
संख्यागणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥ १९
शतान्युपरि चैवाष्टौ तथा भूयश्च सप्ततिः ।
गजानां तु परीमाणमेतदेवात्र निर्दिशेत् ॥ २०
ज्ञेयं शतसहस्रं तु सहस्राणि तथा नव ।
नराणामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानघाः ॥ २१
पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च ।
दशोत्तराणि षट् प्राहुर्यथावदिह संख्यया ॥ २२
एतामक्षौहिणीं प्राहुः संख्यातत्त्वविदो जनाः ।
यां वः कथितवानस्मि विस्तरेण द्विजोत्तमाः ॥ २३
एतया संख्यया ह्यासन्कुरुपाण्डवसेनयोः ।
अक्षौहिण्यो द्विजश्रेष्ठाः पिण्डेनाष्टादशैव ताः ॥ २४
समेतास्तत्र वै देशे तत्रैव निधनं गताः ।
कौरवान्कारणं कृत्वा कालेनाद्भुतकर्मणा ॥ २५
अहानि युयुधे भीष्मो दशैव परमास्त्रवित् ।
अहानि पञ्च द्रोणस्तु ररक्ष कुरुवाहिनीम् ॥ २६
अहनी युयुधे द्वे तु कर्णः परबलार्दनः ।
शल्योऽर्धदिवसं त्वासीद्गदायुद्धमतः परम् ॥ २७
तस्यैव तु दिनस्यान्ते हार्दिक्यद्रौणिगौतमाः ।
प्रसुप्तं निशि विश्वस्तं जघ्नुर्यौधिष्ठिरं बलम् ॥ २८
यत्तु शौनकसत्रे ते भारताख्यानविस्तरम् ।
आख्यास्ये तत्र पौलोममाख्यानं चादितः परम् ॥२९ C. 1. 304 B. 1. 2. 34 K. 1. 2. 34

---

19 a) K4 G6 °हिण्यां; K6 V1 B1 D4.7–9.12 T2 G4.5 °हिण्यः; M2 हिणी-. K6 च संख्याताः; V1 B3 समाख्याताः; B1.2.4 Da Dr D2–4.6–13 G1.7 °ख्याताः; T तु संख्याताः; M1 परीमाणे; M2.4 °ख्याने; M3 तु संख्याने.

20 a) K0.6 V1 B4 D1 T1 G4.5 M (except M1) चाष्टौ च; T2 चाष्टौ हि; G2.3.6.7 चाप्यष्टौ. — b) G6 भूयश्च सहस्र°. — c) G2.3.7 नागानां. K6 B (except B4) D (except D2.14) T1 च (for तु). — d) K0 T2 G4–6 तदेवात्र निदर्शयेत्; K1 एतदेवानुनि°; K2 तदेवात्र विनि°; K6 Dn1.n2 D1.3–12 एतदेव विनि°; B (except B4) Da Dr D13 एतदत्र विनि°; T1 G1 M (except M1) तावदेवात्र नि°; G2.3 तावदेवात्र वाजिनां; G7 तावदेवं तु वाजिनां.

21 a) K (except K2.3.6) B (except B4) D1.5 च (for तु). — b) K4 नवैव च; K6 V1 B D1.3–13 नवैव तु (for तथा नव). — c) K2.4.5 अधि; G1.4.5 अथ (for अपि). — d) K (except K6) D2 चैव हि; V1 D6–12 G2.3 चानघ; B4 भागशः.

22 d) Dr (except Dr1) यथाविदितसं°; D14 S °वदभिसं°. K (except K1.6) V1 (m as in text) D2.6–12 subst. 23^{b} for 22^{d} (cf. v. l. 23).

23 D6–12 om. 23^{ab}. — a) K5 D14 एवम°; K6 B1 m एकम°. K (except K1.2.6) V1 B3 D2.14 G4.5 आहुः (for प्राहुः). — For 23^{b}, K (except K1.6) subst. 22^{d} (cf. v. l. 22). — c) K1.5.6 V1 B Da Dr D5.13 T1 G2.7 यावत्; D3.4 यथा; D6–12 तथा (for यां वः). D2 एतद्वः कथितं सर्वं. — d) K (except K1.5) V1 B D (except D2.14) °ण तपोधनाः.

24 d) K4.6 V1 B D (except D9–11.14) पिंडिताष्टा°; G2.3 तथैवाष्टा°. K2.6 V1 B D (except D14) तु (for ताः).

25 a) K6 V1 T2 G1.4.5 समेता यत्र; G2.3 °मंतास्त°. — b) K0–3 युद्धेन नि°; K5 युद्धे ते नि°. — c) M1 कौरव्यान्का°.

26 c) K4 G6 च (for तु). — d) D3 तथैव कुरु°.

27 a) K0.2.3 °नी द्वे तु युयुधे. V1 B4 D14 च (for तु). — c) K2 T1 G1.2.6 M1 °सं चासीत्; K5 °सस्त्वा°; B D (except D14) °सं चैव; T2 °सं चास्मिन्; G3 °सश्चा°; G7 °सश्चापि. V1 शल्येनार्धदिनं त्वा°. — B4 ins. after 27:

73* दुर्योधनस्य भीमस्य दिनार्धमभवत्तयोः ।

28 a) G2.3.7 तथैव. K5.6 V1 B D (except D2.14) °व दिवसस्यांते. — b) K6 B (except B4) D (except D2.14) द्रौणिहार्दिक्यगौ°. — c) D5 सुश्रुतं नि°. M1 युधि (for निशि).

29 a) K0.3 तच्च; K5 B Da D13 यत्र; K6 D2 यच्च; G6 तत्तु; M2.4 यस्तु; M3 यं तु (for यत्तु). K3.5 D2.14 सत्रेस्मिन्; G1 सत्रांते. V1 B Da D1.3.4.6–12 T1 तु (for ते). — b) K (except K2.4) B (except B4) Da Dn Dr D3–13 °मुत्तमं; G7 °मद्भुतं; M2 °विस्तरः. D1 महाभारतमुत्तमं. — K (except K5) V1 B (B1 in reverse order) D (except D14; D7.12 om. line 1) T1 (in reverse order) ins. after 29^{ab}:

74* जनमेजयस्य तत्सत्रे व्यासशिष्येण धीमता ।
कथितं विस्तरार्थं च यशो वीर्यं महीक्षिताम् ।

[K2.3 subst. for the second line and B T1 ins. after the first line: D14 ins. after 29^{ab}:

75* आख्यानं कथितं कृत्स्नं महाभारतमुत्तमम्

C. 1. 305 B. 1. 2. 35 K. 1. 2. 35 विचित्रार्थपदाख्यानमनेकसमयान्वितम् ।
अभिपन्नं नरैः प्राज्ञैर्वैराग्यमिव मोक्षिभिः ॥ ३०
आत्मेव वेदितव्येषु प्रियेष्विव च जीवितम् ।
इतिहासः प्रधानार्थः श्रेष्ठः सर्वागमेष्वयम् ॥ ३१
इतिहासोत्तमे ह्यस्मिन्नर्पिता बुद्धिरुत्तमा ।
स्वरव्यञ्जनयोः कृत्स्ना लोकवेदाश्रयेव वाक् ॥ ३२
अस्य प्रज्ञाभिपन्नस्य विचित्रपदपर्वणः ।
भारतस्येतिहासस्य श्रूयतां पर्वसंग्रहः ॥ ३३
पर्वानुक्रमणी पूर्वं द्वितीयं पर्वसंग्रहः ।
पौष्यं पौलोममास्तीकमादिवंशावतारणम् ॥ ३४
ततः संभवपर्वोक्तमद्भुतं देवनिर्मितम् ।
दाहो जतुगृहस्यात्र हैडिम्बं पर्व चोच्यते ॥ ३५
ततो बकवधः पर्व पर्व चैत्ररथं ततः ।
ततः स्वयंवरं देव्याः पाञ्चाल्याः पर्व चोच्यते ॥ ३६
क्षत्रधर्मेण निर्जित्य ततो वैवाहिकं स्मृतम् ।
विदुरागमनं पर्व राज्यलम्भस्तथैव च ॥ ३७
अर्जुनस्य वने वासः सुभद्राहरणं ततः ।
सुभद्राहरणादूर्ध्वं ज्ञेयं हरणहारिकम् ॥ ३८
ततः खाण्डवदाहाख्यं तत्रैव मयदर्शनम् ।
सभापर्व ततः प्रोक्तं मन्त्रपर्व ततः परम् ॥ ३९
जरासंधवधः पर्व पर्व दिग्विजयस्तथा ।
पर्व दिग्विजयादूर्ध्वं राजसूयिकमुच्यते ॥ ४०

K4 cont.: पौष्यं तत्रैव पौलोममास्तीकं चादितः स्मृतं (cf. v. l. 29^{cd}).]
— c) K6 Da D3. 4. 13 आख्यानं (for आख्यास्ये). D2 °स्ये तव; G5 °स्यतेत्र. K4 पौष्यं तत्रैव पौ°; V1 B Dn Dr D5 पौष्यं तत्र च पौ°; D1. 6–12 पौष्यं च तत्र पौ°. — d) K3. 5. 6 B1–3 D T G1–4 M आस्तीकं; G5. 7 आस्तिक्यं (for आख्यानं). D14 S (except G3. 4) च ततः परं. K6 B Da Dn Dr D1. 4–13 G4 स्मृतं; D3 श्रुतं (for परं). V1 B4 आस्तीकादि ततः स्मृतं.

30 D3 om. 30. — a) K1 G6. 7 °त्राख्यप°; V1 B4 °त्रपदसं°; T2 G4. 5 चित्रार्थपदमा°. — b) D14 °नेकार्थसमन्वि°. — c) Dn Dr D1. 5. 14 T G प्रति°; Cd अभिपन्नं (as in text). — d) G7 °व मौनिभिः.

31 D3 om. 31^{ab}. — a) K (except K0–2) Da1 Dn (except Dn2) Dr1. r2 D5. 6. 9 T1 G2. 5. 7 आत्मैव; Cd आत्मेव (as in text). — b) K (except K3–5) B D (except D14; D3 om.) हि (for च). — c) K5 °हासप्रधानो यः. G1. 2. 4. 5 °नार्थं; G3. 7 °नाख्यं; M2. 4 °नार्थे. — d) K1 श्रेयान्सर्वा°. D14 श्रेष्ठश्च सार एव च; G (except G6) श्रेष्ठं सर्वागमेष्विदं. — After 31, N (except K0 D14) T1 ins. (for the first time) 240 and 241, reading 241^{ab} as: तदेतद्भारतं नाम कविभिस्तूपजीव्यते.

32 a) K5 B Dn (except Dn3) D5 यस्मिन्; G2. 7 त°. — b) K0. 2. 3 B1m Da1 Arjp तर्पिता; D14 अखिला; Devp अर्पिता (as in text). K1 मति° (for बुद्धि°). — c) K4 °योर्युक्ता; D14 °योगैश्च. — d) K5 V1 D2. 6–9. 12 M1 लोके. K2. 5 एव (for इव). D14 लोके वेदार्थसंमतः.

33 a) K4. 6 V1 Dn Dr D1. 3–7. 9–12 तस्य. K (except K0. 2. 5) D1 T2 M प्राज्ञा°; D14 भारतकाव्यस्य. — After 33^{ab}, K5. 6 V1 B D (except Da D13) repeat 1. 1. 16^{ab}. — d) K0 D13 सर्वं° (for पर्व°). — K4 Dr (except Dr2) ins. after 33:

76* आदिपर्व पुरा प्रोक्तं पाराशर्येण धीमता ।

34 Da Dr2 D13 G5 om. 34^{ab}. — a) D3 T2 G7 सर्वानु°; G1 °क्रमणं; G2. 3 सर्वानुक्रमणे; G6 सर्वानुक्रमणं. G4 °णी पर्व. — b) K (except K4. 6) B Dn Dr (except Dr2) D1. 3–7. 9–12. 14 द्वितीयः. G2. 3 सर्व°. — c) V1 D5. 14 T1 G6 °मास्तिक्यं. G2. 3 पौलोमं गोप्यमा°; G7 पौलोमं पौष्यमास्तिक्यं. — d) Da2 Dn (except Dn2) °दिरंशा°.

35 a) Dr °वपूर्वो°. — b) K1 चेह नि°; K4 पर्व नि°; K6 B D (except D2. 14) लोमहर्षणं. — c) B4 °स्यापि; G4. 5 °स्यास्य.

36 K0 om. 36. — a) K5. 6 D2 °वधं. — b) K4. 5 T2 G (except G1. 4. 5) M3. 4 °थं तथा. — c) K1. 5. 6 V1 B D (except D14) T1 °वरः. — d) V1 B4 (m as in text) द्रौपद्याः. K3 चोत्तमं.

37 a) K1 V1 Dn Dr D1. 2 क्षात्र°. V1 B4 °ण जित्वा तां. — c) K3. 5 चैव (for पर्व). — d) K5. 6 Dr D1. 3. 4. 6–8. 10–12. 14 S °लाभः; D2 °लंभं; D5 °प्राप्तिः.

38 b) K0. 3 D1 G2 तथा. — d) K (except K4. 6) D14 ज्ञेया. K0. 2. 3 °हारिका; K1 हरिणहारिकां; K4. 5 D14 Cd हरिणहारिका; G2. 3. 7 हरिण°; M3 हरिणहारितं. ❀ Arj: हरणहारिक(sic)मित्यपपाठः ।❀

39 a) D5 °दाहांते. — b) V1 तथैव. — c) K1 ततो ज्ञेयं; D2 °तश्चोक्तं.

40 b) K1 Dn D1. 5. 14 G3. 6 °जयं. K4. 6 D (except Dn D1. 2) G1. 4 ततः; M1 स्मृतं (for तथा). [*N. B.* The collations from K5 end at 40^{ab}; MS. missing.]

ततश्चार्घाभिहरणं शिशुपालवधस्ततः ।
द्यूतपर्व ततः प्रोक्तमनुद्यूतमतः परम् ॥ ४१
तत आरण्यकं पर्व किर्मीरवधं एव च ।
ईश्वरार्जुनयोर्युद्धं पर्व कैरातसंज्ञितम् ॥ ४२
इन्द्रलोकाभिगमनं पर्व ज्ञेयमतः परम् ।
तीर्थयात्रा ततः पर्व कुरुराजस्य धीमतः ॥ ४३
जटासुरवधः पर्व यक्षयुद्धमतः परम् ।
तथैवाजगरं पर्व विज्ञेयं तदनन्तरम् ॥ ४४
मार्कण्डेयसमस्या च पर्वोक्तं तदनन्तरम् ।
संवादश्च ततः पर्व द्रौपदीसत्यभामयोः ॥ ४५
घोषयात्रा ततः पर्व मृगस्वप्नभयं ततः ।
व्रीहिद्रौणिकमाख्यानं ततोऽनन्तरमुच्यते ॥ ४६
द्रौपदीहरणं पर्व सैन्धवेन वनात्ततः ।
कुण्डलाहरणं पर्व ततः परमिहोच्यते ॥ ४७ C. 1. 327 B. 1. 2. 57 K. 1. 2. 57

— c) S (except G1.4–6) ततो द्वि°. — d) K1.4 Dn3 D14 S °सूयक°.

41 a) D14 G4.5 M1 तत अर्घ्याभि°. B3 D4m D12 G1–3.6 M3.4 °र्घ्याभि°; T1 °र्घोप°; T2 °र्घ्योप°; M2 °र्घ्यादि°. — b) G3.6 °वधं. B4 D1.2 T G6 तथा. — c) B4 M3 ततश्चोक्तं. — d) K0.2.3 B3 D2.14 G1.4.5 ततः (for अतः).

42 K0 om. 42. — a) Da2 Dr D13 आरण्यकं ततः प°. — b) D5 °वधमेव. — K2–4.6 V1 B D T1 ins. after 42^{ab}:

77* अर्जुनस्याभिगमनं पर्व ज्ञेयमतः परम् ।
[D14 इंद्रकीलाभि°.]

G3–5 M1 transp. 42^{cd} and 43^{ab}. — d) K4.6 B D (except Dn D1.5) °संज्ञकं; V1 °कं ततः; G (except G1.4.5) M °मुच्यते (M1 °कं स्मृतं).

43 G3–5 M1 transp. 42^{cd} and 43^{ab}. — D11 reads 44^{cd} after 43^{ab}. — In K1–4.6 V1 B Da Dn Dr D2–6.9.13 T1, 109^{ab} is ins. (the first time) after 43^{ab} (cf. v. l. 44). — After the first occurrence of 109^{ab}, K1.6 D1.2 ins. 83*, while B3 ins. 47^{ab} together with 83* (cf. v. l. 47). — D7.8.12 om. 43^{cd} and 44^{ab}. — d) T2 G2.3.7 धर्मरा°.

44 D7.8.12 om. 44^{ab} (cf. v. l. 43). D11 reads 44^{cd} after 43^{ab}. — K4m Dr D14 ins. after 44^{ab}:

78* अर्जुनस्यास्त्रसंप्राप्तिरर्जुनागमनं ततः ।

— D5 om. 44^{cd} and 45. — cd) K1 तत्र चाज°. M1 °रं ब्रह्मन्. — K3.6 V1 (m as in text) B Da Dn Dr D1.3.4.6–13 subst. for 44^{cd}: D2m ins. after 44^{ab}: K4m, after 78*:

79* निवातकवचैर्युद्धं पर्व चाजगरं ततः ।

After 44, D1 ins. (first time) 109^{ab} (cf. v. l. 43).

45 D5 om. 45 (cf. v. l. 44). — a) K2 D3.8.14 T2 G2.7 °समाख्या; B2 (m as in text). 4 Da2m Dn (except Dn2) Dr4 G4.6 M3 °समास्या; T1 G5 °समाख्यं. — b) K6 °क्तं परमाद्भुतं. D (except D2.14; D5 om.) पर्वानंतरमुच्यते.

46 b) K1 Da1 Dn1n3 D1.2 °स्वप्नोद्भवं; K6m नृपस्वप्नोद्भवं; V1 °स्वप्नयुतं; B Da2 Dr °स्वप्नोभवत्; Dn2 D3.4.6–8.12 °स्वप्नोद्भवः. D9–11 T ततः प्रायोपवेशनं; D14 G M पर्व (G2.3.7 M1 ततः) प्रायोपवेशनं. — D7.9.11 T2 G (except G4.5) ins. after 46^{ab}: D10, after 81*:

80* मन्त्रस्य निश्चयं कृत्वा कार्यस्यापि विचिन्तयन् ।
[(Cf. v. l. 52.) D9–11 °यं चैव मृगस्वप्नोद्भवस्ततः.]

— After 46^{ab}, D10 ins. 81*. — c) K0 T2 G4–6 °द्रोणकमा°; G1–3 °द्रोणमुपा°. — d) G2.3 M (except M4) तदनं°. K2.3 V1 B D T1 ऐंद्रद्युम्नं तथैव च (D14 इंद्रद्युम्नकमुच्यते). — D9.11 (om. line 1) G2 ins. after 46: D10 after 46^{ab}:

81* नलाख्यानमतः पर्व मृगस्वप्नमतः परम् ।
ततो नहुषमाख्यानं ततोऽनन्तरमुच्यते ।

47 B3 reads 47^{ab} after the first occurrence of 109^{ab} (cf. v. l. 43). — a) K1 D13 °णं चैव. — b) K6 दुरात्मना; Da बलात्ततः; D13 बलात्कृतः; T1 G2.3 वनांतरे. V1 B Dn Dr D2–4.6–12 जयद्रथविमोक्षणं. — K0.3 D5.14 ins. after 47^{ab}:

82* रामाख्यानं ततः पर्व साविन्त्र्याख्यानमेव च ।

— K2.4 (both om. line 2) V1 B Da Dn Dr D3.4.6–13 G1.4.5 (the latter three in reverse order) ins. after 47^{ab}: K1.6 D1.2, after the first occurrence of 109^{ab} (cf. v. l. 43):

83* पतिव्रताया माहात्म्यं साविन्त्र्याश्चैवमद्भुतम् ।
रामोपाख्यानमत्रैव पर्व ज्ञेयमतः परम् ।

[(L. 1) D2 °त्स्यं धर्मांशकमनुत्तमं. T1 °त्र्याख्यानमेव च. K2.4 समाख्यातं ततः पर्व साविञ्याख्यानमेव च. For line 1, G1 reads 126^{ab} (cf. v. l. 51). — (L. 2) T1 °ख्यानमपि च पर्व. D2 °मत्रैव साविन्त्र्याख्यानमेव च. For line 2, G1 reads 126^{cd}.]

G7 om. 47^{cd}–52^{ab}. — d) K6 तत ऊर्ध्वं महाद्भुतं.

C. 1. 327 B. 1. 2. 57 K. 1. 2. 57

आरणेयं ततः पर्व वैराटं तदनन्तरम् ।
कीचकानां वधः पर्व पर्व गोग्रहणं ततः ॥ ४८
अभिमन्युना च वैराट्याः पर्व वैवाहिकं स्मृतम् ।
उद्योगपर्व विज्ञेयमत ऊर्ध्वं महाद्भुतम् ॥ ४९
ततः संजययानाख्यं पर्व ज्ञेयमतःपरम् ।
प्रजागरं ततः पर्व धृतराष्ट्रस्य चिन्तया ॥ ५०
पर्व सानत्सुजातं च गुह्यमध्यात्मदर्शनम् ।
यानसंधिस्ततः पर्व भगवद्यानमेव च ॥ ५१
ज्ञेयं विवादपर्वात्र कर्णस्यापि महात्मनः ।
निर्याणं पर्व च ततः कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ५२
रथातिरथसंख्या च पर्वोक्तं तदनन्तरम् ।
उलूकदूतागमनं पर्वामर्षविवर्धनम् ॥ ५३
अम्बोपाख्यानमपि च पर्व ज्ञेयमतः परम् ।
भीष्माभिषेचनं पर्व ज्ञेयमद्भुतकारणम् ॥ ५४
जम्बूखण्डविनिर्माणं पर्वोक्तं तदनन्तरम् ।
भूमिपर्व ततो ज्ञेयं द्वीपविस्तरकीर्तनम् ॥ ५५

---

48 G7 om. 48 (cf. v. l. 47). — a) K2 अतः; K6 तथा. — b) D1 विराटं. — K1.4m.6 V1 B D (except D14) T1 ins. after 48^{ab}:

84* पाण्डवानां प्रवेशश्च समयस्य च पालनम् ।
[K6 समयानां.]

— c) D8 G1.6 ततः (for वधः). — d) K4 B (except B3) Da Dr D4.6.8.10–13 गोहरणं. K1.2 B3 D2 G2.3 तथा.

49 G7 om. 49 (cf. v. l. 47). — ab) K0.3.4.6 V1 B D (except D14) T2 °मन्योश्च वै°; K2 G2 °मन्युना वै°. K1 अभिमन्योर्विवाहश्च वैराट्या पर्व वोच्यते. — c) G1.6 M2 उद्योगं. — d) G4.5 ततः. K1 महाद्भुतमतः परं.

50 G7 om. 50 (cf. v. l. 47). — b) K3.6 B (except B4) Da Dr D4.5.13 T G1.4.5 M4 °मनंतरं; D2 °मनुत्तमं. G6 तदनंतरमुच्यते. — c) K1 Dn1.n3 D1 °रं तथा; B (except B4) Dr (except Dr1) D3.7–12 G1.4.5 °रस्ततः; Dn2 D4 °रस्तथा. — After 50, G2.3 read 54^{cd}.

51 G7 om. 51 (cf. v. l. 47). — a) K1.3 V1 सनत्सु°. K4 D2 °जातीयं; D14 °जाताख्यं; T1 सानत्कुमारं च. Dn1 M1.3 वै (for च). — b) K2.6 °दर्शकं; K4 T G2.3 M2.4 °वाचकं. — c) D2 प्रतिसंधि°. K1.2 Da D8 T1 G2 °धि ततः. G4–6 व्यासाभिगमनं पर्व. — After 51, V1 ins. (the first time) line 1 of 137* (cf. v. l. 146). — K1–4.6 B D (except D14; D5 om. line 5) T1 (om. lines 2 and 5) ins. after 51: V1 (om. lines 2 and 3), after the line mentioned above:

85* मातलीयमुपाख्यानं चरितं गालवस्य च ।
सावित्रं वामदेव्यं च वैन्योपाख्यानमेव च ।
जामदग्न्यमुपाख्यानं पर्व षोडशराजकम् ।
सभाप्रवेशः कृष्णस्य विदुलापुत्रशासनम् ।
उद्योगः सैन्यनिर्याणं श्वेतोपाख्यानमेव च ।
[(L. 4) K2 D5 °पुत्रदर्शनं; K3.4 °पुत्रशं°.]

52 G7 om. 52^{ab} (cf. v. l. 47); T1 om. 52–64^{ab}. — b) K0 °स्यात्र; K2 D14 G (except G2.3; G7 om.) °स्य च. — K4m.6 Dr D2 (om. line 3). 4 (marg.). 5.9–11 (the latter four om. lines 1 and 2). 14 S (except T1) ins. after 52^{ab}:

86* मन्त्रस्य निश्चयं कृत्वा कार्यं समभिचिन्तितम् ।
कीर्त्यते चाप्युपाख्यानं सैनापत्येऽभिषेचनम् ।
श्वेतस्य वासुदेवेन चित्रं बहुकथाश्रयम् ।
[(L. 1) K6 कार्यस्य च विचिंतनं; D2.5 °स्य च विचिंतितं; G1.2.7 °स्य समनंतरं; T2 G3–5 °स्य समचिंतनं. K4 Dr D14 G6 °चिंतयन्. — (L. 2) D4 कार्तिकेयस्य चाख्यानं. — (L. 3) K4 Dr स्थितस्य वासुदेवेन. K6 °त्रं बकवधाश्रयं.]

After 86*, T2 G6 read 54^{cd}. — cd) K3.4 S (except G6; T1 om.) निर्यात्रा प°. K1.6 B D (except D2.5.14) °णं च ततः पर्व. V1 निर्यात्रा च ततः पर्व कर्णस्यापि महात्मनः. — After 52, M2–4 read 54^{cd}.

53 T1 om. 53. — a) G2.3 तथाति°. Da D13.14 T2 °संख्यानं. — b) K1 °क्तं च ततः परं. — After 53^{ab}, D14 (om. 53^{cd} and 54^{ab}) reads 55^{cd} and then 87* (cf. v. l. 54). — d) G2 पर्व हर्ष°; G6 पर्वारोष°. D3.4 °निबंधनं.

54 T1 om. 54; D14 om. 54^{ab}. — a) K2 B4 °नमिति च; K6 B (except B4) D (except D2; D14 om.) °नमत्रैव. — b) B3 °यमनंतरं. G4.5 ततः (for अतः). — M1 reads 55 after 54^{ab}. — K4.6 D2.5.10.11 T2 G2.3.7 M2–4 ins. after 54^{ab}: Dr D4 (marg. *sec. m.*), after 54: D14 G1.4–6 M1, after 55:

87* दिव्यं चक्षुर्ददौ यत्र संजयाय महानृषिः ।
[Dr महात्मने; D4.10.11 G1.5 °मुनिः.]

G7 om. 54^{cd}. G2.3 read 54^{cd} after 50; M2–4, after 52; T2 G6, after 86* (cf. v. l. 52); G4.5 M1, after 87*. — d) K1 ततः पर्व च सांत्वनं; K2–4.6 V1 B D T2 G1.6 M1 ततश्चाद्भुतमुच्यते. — For an insertion after 54 see above.

55 T1 om. 55; D14 om. 55^{ab}. — M1 reads 55 after 54^{ab}. — c) K6 B (except B4) D (except D2.5.14) ततः प्रोक्तं. — d) K0–4 D2 G4.5 °विस्तर° (as in text);

पर्वोक्तं भगवद्गीता[६३] पर्व भीष्मवधस्ततः[६४] ।
द्रोणाभिषेकः[६५] पर्वोक्तं संशप्तकवधस्ततः[६६] ॥ ५६
अभिमन्युवधः[६७] पर्व प्रतिज्ञापर्व[६८] चोच्यते ।
जयद्रथवधः[६९] पर्व घटोत्कचवधस्ततः[७०] ॥ ५७
ततो द्रोणवधः[७१] पर्व विज्ञेयं लोमहर्षणम् ।
मोक्षो नारायणास्त्रस्य[७२] पर्वानन्तरमुच्यते ॥ ५८
कर्णपर्व[७३] ततो ज्ञेयं शल्यपर्व[७४] ततः परम् ।
ह्रदप्रवेशनं[७५] पर्व गदायुद्धमतः[७६] परम् ॥ ५९
सारस्वतं[७७] ततः पर्व तीर्थवंशगुणान्वितम् ।
अत ऊर्ध्वं तु बीभत्सं पर्व सौप्तिकमुच्यते[७८] ॥ ६०
ऐषीकं[७९] पर्व निर्दिष्टमत ऊर्ध्वं सुदारुणम् ।
जलप्रदानिकं[८०] पर्व स्त्रीपर्व[८१] च ततः परम् ॥ ६१
श्राद्धपर्व[८२] ततो ज्ञेयं कुरूणामौर्ध्वदेहिकम् ।
आभिषेचनिकं[८३] पर्व धर्मराजस्य धीमतः ॥ ६२
चार्वाकनिग्रहः[८४] पर्व रक्षसो ब्रह्मरूपिणः ।
प्रविभागो[८५] गृहाणां च पर्वोक्तं तदनन्तरम् ॥ ६३
शान्तिपर्व ततो यत्र राजधर्मानुकीर्तनम्[८६] ।
आपद्धर्मश्च[८७] पर्वोक्तं मोक्षधर्मस्ततः[८८] परम् ॥ ६४
ततः पर्व परिज्ञेयमानुशासनिकं[८९] परम् ।
स्वर्गारोहणिकं[९०] पर्व ततो भीष्मस्य धीमतः ॥ ६५ C. 1. 353 B. 1. 2. 79 K. 1. 2. 79

---

the rest °विस्तार°. — After 55, D_{14} $G_{1.4-6}$ M_1 read 87* (cf. v. l. 54).

56 T_1 om. 56. — ^{a}) K_3 Dn_3 Dr_1 $D_{5.6.12}$ G_3 पूर्वोक्तं. — ^{b}) G_1 °वधं. B_4 Dr_2 $D_{2.4}$ T_2 $G_{2.3.7}$ M_2 तथा. — Dr_1 om. 56^{cd}; $D_{7.9.12}$ om. 56^{cd}–57. — ^{c}) $K_{0.1.3}$ B_4 $D_{6.8}$ T_2 $G_{2.3}$ °षेक-; $D_{2.10.11.14}$ °षेकं. K_6 B_{1-3} Da Dn Dr (Dr_1 om.) $D_{1.3-5.13}$ G_1 °भिषेचनं पर्व. — ^{d}) $K_{0.2-4.6}$ V_1 $B_{3.4}$ Da Dn $Dr_{3.r4}$ $D_{1-6.13.14}$ T_2 G_2 spell the name as संसप्तक. K_4 °वधं स्मृतः; B_4 (before corr.) $D_{1.2.4.6.8}$ T_2 $G_{2.3.7}$ M_4 °धस्तथा; G_1 °धं तथा; G_6 °धस्तदा.

57 K_2 om. 57^{b}–58^{a}; K_3 om. 57^{bc}; $D_{7.9.12}$ T_1 om. 57 (cf. v. l. 56). — ^{b}) $K_{1.4.6}$ V_1 B_4 D_{14} $G_{2.3.7}$ $M_{2.4}$ चोत्तमं. — D_1 om. 57^{cd}. — ^{c}) D_2 G_5 °वधं. — ^{d}) K_6 D_2 T_2 $G_{2.3.7}$ M (except M_1) तथा.

58 D_1 T_1 om. 58; K_2 om. 58^{a} (cf. v. l. 57). — ^{b}) V_1 B_4 महदद्भुतं; $D_{8.14}$ T_2 $G_{2.3.7}$ M_4 रोमह°; $G_{1.4-6}$ M_1 तदनंतरं.

59 T_1 om. 59. — ^{a}) K_6 ततः प्रोक्तं. — V_1 B_4 transp. 59^{cd} and 60^{ab}; B_3 transp. 59^{d} and 60^{b}. — ^{d}) $K_{1.4}$ गदापर्व ततः; B_2 °द्धं ततः.

60 T_1 om. 60. For sequence cf. v. l. 59. — ^{a}) D_{14} अतः (for ततः). — ^{b}) K_6 V_1 $B_{3.4}$ D (except D_{14}) °वंशानुकीर्तनं; T_2 G_3 °वासगुणा°. — ^{c}) K_1 अतः परं; G_2 तत ऊ°. $K_{1.6}$ V_1 B D (except $D_{5-8.10-12}$) M (except M_4) सु-; K_4 च (for तु).

61 T_1 om. 61. — ^{a}) K_6 पर्व उद्दिष्टं; B (except B_4) D पर्व चोद्दि° (D_2 as in K_6; D_{14} पर्वमुद्दि°). — D_3 om. 61^{d}–62^{c}. — ^{cd}) $K_{0.3}$ T_2 तु (for च). K_6 स्त्रीपर्व तदनंतरं; Da_1 Dn_1 Dr $D_{1.4.6-12}$ स्त्रीविलापस्त°. K_1 ततः स्त्रीपर्व विज्ञेयं जलदानमतः परं.

62 T_1 om. 62; D_3 om. 62^{abc} (cf. v. l. 61). — ^{a}) K_2 Dn_3 श्राद्धं. $G_{2.3}$ तच्छ्राद्धकारिकं पर्व; G_7 श्राद्धकारिणिकं प°. — ^{b}) K_2 गुरूणाम्. $K_{0.2}$ Dr_1 D_5 ऊर्ध्व°; K_3 $D_{4.6-9.12.13}$ °दैहिकं. $G_{2.3.7}$ तत ऊर्ध्वमिहोच्यते. — B D (except Da $D_{2.5.13.14}$) transp. 62^{cd} and 63^{ab}. — ^{d}) D_{14} G_3 $M_{2.4}$ कुरुराज°.

63 T_1 om. 63; K_1 D_3 om. 63^{ab}. B D (except Da $D_{2.5.13.14}$) transp. 62^{cd} and 63^{ab}. — ^{a}) $K_{0.2}$ Dn (except Dn_3) °कस्य वधः प°. $G_{2.3}$ °हस्तत्र; G_5 °हं पर्व. — ^{b}) K_3 ब्रह्मचारि°.

64 T_1 om. 64^{ab}. — ^{a}) $K_{0.2-4.6}$ V_1 B_4 (m as in text) $D_{1.2.5}$ T_2 G_1 °तो ज्ञेयं. — ^{b}) $B_{1.2}$ D (except $D_{2.14}$) °नुशासनं; B_3 धर्मराजानुशासनं. — ^{c}) $K_{0.2.4}$ $D_{2.7.12}$ $G_{3.7}$ °द्धर्मांश्च; G_5 $M_{1.3}$ °र्मं च. V_1 तत्रोक्तं. — ^{d}) K_0 °र्मास्ततः; K_6 V_1 $G_{2.3.7}$ °र्ममतः; $D_{1.11}$ °र्मं ततः. — $K_{0.1.4.6}$ V_1 B Da $Dn_{1.n2}$ Dr (Dr_1 om. line 1) $D_{1-4.6-14}$ T_1 ins. after 64: Dn_3 after 65^{ab}: $K_{2.3}$ after 71^{ab}:

88* शुकप्रश्नाभिगमनं ब्रह्मप्रश्नानुशासनम् ।
प्रादुर्भावश्च दुर्वासः संवादश्चैव मायया ।

[(L. 1) D_{6-12} °नुगमनं. — (L. 2) K_3 $B_{1.2}$ D_{14} T_1 °श्च स्वमायया. Nilp भामया (for मायया).]

For K_3 D_{14} cf. v. l. 69.

65 D_1 om. 65–66^{ab}; D_{14} om. 65^{ab}. — ^{a}) D_3 T_1 G_2 पर्वमनुज्ञे°; $D_{7.12}$ °मविज्ञे°; G_3 परमनुज्ञे°. $G_{4.5}$ वरं; G_6 परं; G_7 ह्यनु- (for परि-). — ^{b}) K_4 D_2 °कं महत्. — After 65^{ab}, Dn_3 ins. 88* (cf. v. l. 64). — ^{c}) K_3 Dn_1 (by corr.) $D_{4.6-8.12}$ T_1 G (except G_{1-3}) °हणकं. V_1 B_5 $Dn_{1.n2}$ D_5 G_4 चैव. — ^{d}) V_1 पर्व भी°.

C. 1.354 B. 1.2.80 K. 1.2.79 ततोऽश्वमेधिकं पर्व सर्वपापप्रणाशनम् ।
अनुगीतां ततः पर्व ज्ञेयमध्यात्मवाचकम् ॥ ६६
पर्व चाश्रमवासाख्यं पुत्रदर्शनमेव च ।
नारदागमनं पर्व ततः परमिहोच्यते ॥ ६७
मौसलं पर्व च ततो घोरं समनुवर्ण्यते ।
महाप्रस्थानिकं पर्व स्वर्गारोहणिकं ततः ॥ ६८
हरिवंशस्ततः पर्व पुराणं खिलसंज्ञितम् ।
भविष्यत्पर्व चाप्युक्तं खिलेष्वेवाद्भुतं महत् ॥ ६९

एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना ।
यथावत्सूतपुत्रेण लोमहर्षणिना पुनः ॥ ७०
कथितं नैमिषारण्ये पर्वाण्यष्टादशैव तु ।
समासो भारतस्यायं तत्रोक्तः पर्वसंग्रहः ॥ ७१
पौष्ये पर्वणि माहात्म्यमुत्तङ्कस्योपवर्णितम् ।
पौलोमे भृगुवंशस्य विस्तारः परिकीर्तितः ॥ ७२
आस्तीके सर्वनागानां गरुडस्य च संभवः ।
क्षीरोदमथनं चैव जन्मोच्चैःश्रवसस्तथा ॥ ७३

---

66 D1 om. 66ab (cf. v. l. 65). — b) D7 पूर्वपाप°; D8–10.12 पर्व पाप°. — c) K4 D2 तथा (for ततः). G6 °ता पर्व ततः. — d) Ko.2.3 °दर्शनं; G2.7 °वाचिकं.

67 b) G7 पुत्रवर्धन°. — c) K2 °नं चैव. — D4.10.11 G1 (om. line 1). 4.5 ins. after 67:

89* वर्णधर्मस्ततो ज्ञेयमाश्रमाणां च कीर्तनम् ।
सूतानां दर्शनं चैव व्यासेनाद्भुतकर्मणा ।

68 a) Ko.3 B (except B2) Da D1.2.5.12–14 मौशलं. K6 B D चोद्दिष्टं (D2 as in text; D14 चैवात्र); G1 चात्रैव; G2.3 -मेवात्र (for च ततो). — b) K6 B D (except D2.14) ततो घोरं सुदारुणं. — c) Ko.4.6 V1 B (except B4) Da Dn1 D8.9.13 G3.5 °प्रास्था°. — d) K1–3 Dn1 Dr1 D4–6.14 T1 G4–6 °हणकं. Dr1 G2 तथा. D2 reads ततः परमिहोच्यते, and cont.:

90* स्वर्गारोहणिकं पर्व ततो ज्ञेयमतः परम् ।

69 a) K1.3 G3 °वंशं ततः. — b) G7 पुराणा°. K3 D2.6 °संज्ञकं; Dr (except Dr1) °हितं; T1 °ज्ञिकं. — K1.2.4 (marg.).6 V1 B2.3 Da Dn Dr D1.2 (marg.).3.4.6–13 ins. after 69ab: K3 D14 after 88* (cf. v. l. 64):

91* विष्णुपर्व शिशोश्चर्या विष्णोः कंसवधस्तथा ।

K2.3.4m D14 cont.:

92* सौभस्य च वधः पर्व बाणस्य नरकस्य च ।
जनमेजयस्य यज्ञे तु नकुलाख्यानमेव च ।
[(L. 2) K2.3 यज्ञस्य.]

— c) K4 Dn D1 M2.3 °ष्यपर्व; K6 V1 B Da Dr D3–13 °ष्यं पर्व. V1 B4 G1 च प्रोक्तं. — d) Dn D1.5 °ले चैवा°.

70 a) T1 एवं प°. K2.4 पूर्वं; K3 प्रोक्तं; V1 G2.3.6 पुण्यं (for पूर्णं). — c) K1 T2 G2.3.7 तथा च; K4 D14 G1.4.5 M2.4 तथा तु; T1 तदा च; G6 यथा तु; M1.3 अथापि (for यथावत्). — d) K2.4.6 V1 B Da Dn D1.4.5.7.9.10.12 लौम°; D14 T1 G रोम° (G4 corr. to रौ°); T2 M सैम°. Dn D1.6–12 ततः; G4.5 पुरा (for पुनः).

71 a) D (except D2.14) B (except B4) उक्तानि (for कथितं). D6.8.11 S नैमिशा°. — b) K4 G7 तत् (for तु). — After 71ab, K2.3 ins. 88* (cf. v. l. 64). — c) G4.5 स महाभा°. K3 °स्यात्र. — d) K6 V1 B Da Dr D13 T यत्रो°; Dn D1.3.4.6–12 अत्रो°; D2.5 यथो°; M1.2 यत्प्रोक्तं. K6 D14 S (except T1 G4.5) °ग्रहे. — K (Ko.2–4 om. line 4; K5 missing) V1 (om. line 4) B D (except D9–11; D2.5 om. line 4 and D14 om. lines 2–5) T1 (om. line 4) ins. after 71:

93* पौष्यं पौलोममास्तीकमादिवंशावतारणम् ।
संभवो जतुवेश्माख्यं हिडिम्बबकयोर्वधः ।
तथा चैत्ररथं देव्याः पाञ्चाल्याश्च स्वयंवरः ।
क्षात्रधर्मेण निर्जित्य ततो वैवाहिकं स्मृतम् ।
विदुरागमनं चैव राज्यलम्भस्तथैव च । [5]
वनवासोऽर्जुनस्यापि सुभद्राहरणं ततः ।
हरणाहरणं चैव दहनं खाण्डवस्य च ।
मयस्य दर्शनं चैव आदिपर्वणि कथ्यते ।

[(Cf. 34c–39b above). K4 Dr add सौतिरुवाच before line 1. After line 1, D14 ins. lines 2 and 3 of 96* (cf. v. l. 77). — (L. 5) Da D5–13 पर्व (for चैव). K1.6 D1.4–8 T1 राज्यलाभ°; Dr (except Dr1) °ज्यारंभ°. — (L. 6) K1 अर्जुनस्य वने वासः. — (L. 7) K6 D5–? अरणीहरणं. — (L. 8) Ko–4 तस्मिन्प°; K6 अस्मिन्प°. Ko वर्तते; K1 गीयते; K2–4.6 V1 Da Dr (except Dr3) D2.5.13 T1 कीर्त्यते (for कथ्यते). D14 °पर्वेति चोच्यते.]

72 a) Ko V1 G7 पौष्य-. — b) D6.8–11 S उदंकस्यो°. Dr1 °स्यापि व°; D14 °स्यैव व°. D2 °वर्ण्यते. — d) Ko.2–4 B (except B3) M1 विस्तरः. D2.5 °कीर्त्यते. — T2 (om. line 2) G (G2.3.7 om. line 2) ins. after 72:

94* श्लोकानां च सहस्रं च पञ्चाशच्छतमेव च ।
अध्यायानां तथाष्टौ च पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ।
[(L. 1) G2 °शतपरिपठ्यते; G3.7 °शतपरिवर्ण्यते.]

73 b) D14 संभवो गरुडस्य च. — T1 om. 73b–75c. — d) K1 ततः; G6 तदा.

यजतः सर्पसत्रेण राज्ञः पारिक्षितस्य च ।
कथेयमभिनिर्वृत्ता भारतानां महात्मनाम् ॥ ७४
विविधाः संभवा राज्ञामुक्ताः संभवपर्वणि ।
अन्येषां चैव विप्राणामृषेर्द्वैपायनस्य च ॥ ७५
अंशावतरणं चात्र देवानां परिकीर्तितम् ।
दैत्यानां दानवानां च यक्षाणां च महौजसाम् ॥ ७६
नागानामथ सर्पाणां गन्धर्वाणां पतत्रिणाम् ।
अन्येषां चैव भूतानां विविधानां समुद्भवः ॥ ७७
वसूनां पुनरुत्पत्तिर्भागीरथ्यां महात्मनाम् ।
शन्तनोर्वेश्मनि पुनस्तेषां चारोहणं दिवि ॥ ७८
तेजोंऽशानां च संघाताद्भीष्मस्याप्यत्र संभवः ।
राज्यान्निवर्तनं चैव ब्रह्मचर्यव्रते स्थितिः ॥ ७९
प्रतिज्ञापालनं चैव रक्षा चित्राङ्गदस्य च ।
हते चित्राङ्गदे चैव रक्षा भ्रातुर्यवीयसः ॥ ८०
विचित्रवीर्यस्य तथा राज्ये संप्रतिपादनम् ।
धर्मस्य नृषु संभूतिरणीमाण्डव्यशापजा ॥ ८१
कृष्णद्वैपायनाच्चैव प्रसूतिर्वरदानजा ।
धृतराष्ट्रस्य पाण्डोश्च पाण्डवानां च संभवः ॥ ८२
वारणावतयात्रा च मन्त्रो दुर्योधनस्य च ।
विदुरस्य च वाक्येन सुरुङ्गोपक्रमक्रिया ॥ ८३   C. 1. 379 B. 1. 2. 104 K. 1. 2. 105

74 T1 om. 74 (cf. v. l. 73). — D6.8 repeat 74^{ab}, reading first time पावकसंभवः (for पारिक्षितस्य च). — ^{a}) Da1 जप°; D10.11 जय°; D13 जन्म° (for यजतः). B3 °सत्रेषु; Dr1 °सत्रे तु. — ^{b}) K4 D2.5 हि; K6 B1 Dr T2 G1.4–6 M3 ह (for च). Cf. 1. 1. 8. — ^{d}) B D (except Dn3 D1.2.5.8.14) भरता°. — T2 G6 ins. after 74:

95* श्लोकाग्रं च सहस्रं च त्रिशतं चोत्तरं तथा ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिः पर्वण्यस्मिंस्तथैव च ।
अध्यायानां ततः प्रोक्तं चत्वारिंशन्महर्षिणा ।
[(L. 3) T2 °क्तं पर्वण्यस्मिन्मह°.]

75 T1 om. 75^{abc} (cf. v. l. 73). — ^{ab}) D2 °धः संभवो राज्ञामुक्तः. — ^{c}) V1 B4 D3.4 अपि (for चैव). B Da D2.13 वीरा°; Dn D1.3.4.6–12 शूरा° (for विप्रा°). — ^{d}) D3 मुनेर्द्वै°. G1.4.5 ह (for च).

76 ^{a}) B2.4 Dn (except Dn2) °तारणं. B4 चैव. — ^{b}) K1 च महात्मनां; V1 B4 संप्रकी°. — ^{c}) K1 देवानां दा°. — ^{d}) K (K5 missing) यक्षाणामथ रक्षसां; D2 दैत्यानामथ रक्षसां.

77 ^{c}) D2–4 G3 °षां चापि; T G7 °षामपि. M1 °व देवानां. — ^{d}) Da D3.4.13 G2.3 °नां च संभवः. — K2.3 (both om. line 1).4.6 V1 B D T1 G7 ins. after 77 (D14 om. line 1 and ins. lines 2 and 3 after line 1 of 93*):

96* महर्षेराश्रमपदे कण्वस्य च तपस्विनः ।
शकुन्तलायां दुष्यन्ताद्भरतश्चापि जज्ञिवान् ।
यस्य लोकेषु नाम्नेदं प्रथितं भारतं कुलम् ।
[(L. 1) B3.4 Da D6.8.13 T1 G7 च महात्मनः. — (L. 3) K4.6 वीरस्य; D14 लोकेत्र.]

78 ^{a}) K1 °नां चैवमुत्प°. — ^{c}) V1 B Da Dn Dr1 D1.3.7.13 शांत°. — ^{d}) K6 D2 T G2.3 °षामारो°. G7 °रोपणं भुवि.

79 ^{a}) K1 T1 G7 ततोंशानां; D6–12.14 तैजसा°. K6 संघाते; V1 B D °पातो (D14 as in text; Dr °घातो; D5 °पाताद्); G4–6 °योगाद्. — D10.11 om. 79^{cd}–80. — ^{c}) V1 D5 तत्र; B (except B4) Da Dn Dr D1–4.6–9.12.13 तस्य (for चैव). — ^{d}) Ko.2 V1 Dn3 G6.7 °व्रत-.

80 D10.11 om. 80 (cf. v. l. 79). — ^{b}) K6 S (except G4–6 M1) वधश्चि°. K1 तु; K6 T1 G7 ह (for च). — ^{c}) M1 चित्रांगदे हते चैव. — ^{d}) G2 यक्षात् (sic) भ्रा°.

81 ^{a}) K1 G2.3 तदा. — ^{b}) Ko.2 V1 B4 D2–5.14 राज्यसं°; K3 B1–3 Da D13 राज्ये च प्र°; G2.3 राज्यसंपरिपालनं. — ^{d}) K1 Da2 Dr4 D3.6.8–11.13.14 S (except G5) आणि°. Ko °शापतः.

82 ^{a}) D3.4.6–12 T G2.7 M (except M1) चापि; G3 वापि (for चैव). — ^{b}) D2 संभूतिर्व°. T G1.2.6.7 M °तिर्विदुरस्य च (M1 संभूतिर्वरदारजा); G3 °तिर्विमतस्य च.

83 ^{a}) Dn Dr (except Dr1) D1 °यात्रायां. D5 वै (for च). — N (except K1; K5 missing) T1 G7 ins. after 83^{ab}:

97* हितोपदेशश्च पथि धर्मराजस्य धीमतः ।
विदुरेण कृतो यत्र हितार्थं म्लेच्छभाषया ।
[(L. 1) D2 °श्च तथा. D14 विहितोपदेशस्तथा ध°. — (L. 2) T1 G7 °रेण ततो.]

— ^{c}) K3 तु (for च). G2 संदेशात्; G4.5 वाक्याच्च. — ^{d}) K4 सुरुंगाक्रमण°; B Da Dr D3–13 T1 G7 °गाक्रमण°; G1.4–6 °गापगम°; M2.3 °गापक्रम°. — Ko.1 V1 B (except B3) D (except D14) S (except G3 M2.3) spell the word as सुरुंग (as in text); the rest सुरंग. N (except K1; K5 missing) T1 (om. line 2) G7 ins. after 83:

C. 1. 380
B. 1. 2. 105
K. 1. 2. 106

पाण्डवानां वने घोरे हिडिम्बायाश्च दर्शनम् ।
घटोत्कचस्य चोत्पत्तिरत्रैव परिकीर्तिता ॥ ८४
अज्ञातचर्या पाण्डूनां वासो ब्राह्मणवेश्मनि ।
बकस्य निधनं चैव नागराणां च विस्मयः ॥ ८५
अङ्गारपर्णं निर्जित्य गङ्गाकूलेऽर्जुनस्तदा ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैः पाञ्चालानभितो ययौ ॥ ८६
तापत्यमथ वासिष्ठमौर्वं चाख्यानमुत्तमम् ।
पञ्चेन्द्राणामुपाख्यानमत्रैवाद्भुतमुच्यते ॥ ८७
पञ्चानामेकपत्नीत्वे विमर्शो द्रुपदस्य च ।
द्रौपद्या देवविहितो विवाहश्चाप्यमानुषः ॥ ८८
विदुरस्य च संप्राप्तिर्दर्शनं केशवस्य च ।
खाण्डवप्रस्थवासश्च तथा राज्यार्धशासनम् ॥ ८९

98* निषाद्याः पञ्चपुत्रायाः सुप्ताया जतुवेश्मनि ।
पुरोचनस्य चात्रैव दहनं संप्रकीर्तितम् ।

84 T_1 om. 84–87^{ab}. — N (except K_1; K_5 missing) G_7 ins. after 84^{ab}:

99* तत्रैव च हिडिम्बस्य वधो भीमान्महाबलात् ।

— ^{a}) K_6 B (except B_4) तत्रैव. — N (except K_1; K_5 missing) G_7 ins. after 84:

100* महर्षेर्दर्शनं चैव व्यासस्यामिततेजसः ।
तदाज्ञयैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ।

85 T_1 om. 85 (cf. v. l. 84). — ^{a}) K_3 B Da Dn Dr $D_{1-5.13}$ °चर्यया वासो. K_4 वासोत्र; V_1 G_6 पार्थानां (for पाण्डूनां). — ^{b}) $K_{3.4}$ B D (except D_{14}) यत्र (D_{6-12} वासस्) तेषां प्रकीर्तितः; $G_{2.3}$ वासो ब्रह्मपुरे तथा. — ^{d}) $G_{2.3}$ विस्मयं. — N (except K_1; K_5 missing; D_2 om. line 4; D_{14} om. lines 1 and 2) ins. after 85:

101* संभवश्चैव कृष्णाया धृष्टद्युम्नस्य चैव ह ।
ब्राह्मणात्समुपश्रुत्य व्यासवाक्यप्रचोदिताः ।
द्रौपदीं प्रार्थयन्तस्ते स्वयंवरदिदृक्षवः ।
पाञ्चालानभितो जग्मुर्यत्र कौतूहलान्विताः ।

[(L. 2) K_2 ब्राह्मणत्वमुपाश्रित्य. K_6 °वाक्योपदेशिताः. — (L. 3) K_2 Dn $D_{1.14}$ °दिदृक्षया.]

Dn cont.:

102* कूटस्य धार्तराष्ट्रेण प्रेषणं पाण्डवान्प्रति ।

86 T_1 om. 86 (cf. v. l. 84). — ^{a}) $D_{1.2}$ (m as in text). $_{8.10.11}$ $G_{1.2.7}$ M °वर्णं. G_2 निर्मथ्य; G_3 °भिद्य. — ^{b}) K_0 D_1 G_7 तथा. — $K_{3.4.6}$ V_1 B D (except D_{14}) G_7 ins. after 86^{ab} (B_2 after 86^{cd}):

103* सख्यं कृत्वा ततस्तेन तस्मादेव स शुश्रुवे ।

$K_{3.6}$ V_1 B (except B_2) Da $D_{1.3.6-8.12.13}$ om. 86^{cd}. K_4 Dn Dr D_{9-11} transp. 86^{cd} and 87^{ab}. — ^{cd}) D_{14} °तः शूरैः. Dn_2 D_5 पंचाला°. D_2 पांडवाः सहितास्ते वै पांचा° ययुः.

87 T_1 om. 87^{ab} (cf. v. l. 84). For sequence cf. v. l. 86. — ^{b}) K_2 $D_{9.11}$ औव्यं. T_2 $G_{1.4-6}$ °नमेव च. $G_{2.3.7}$ M और्वोपाख्यानमेव च. — $K_{3.4.6}$ V_1 B D ($D_{7.8.12}$ om. lines 1 and 2; for D_{14} see below) G_7 ins. after 87^{ab}: K_2, after 87:

104* पाञ्चालनगरे चापि लक्ष्यं भित्त्वा धनंजयः ।
द्रौपदीं लब्धवानत्र मध्ये सर्वमहीक्षिताम् ।
भीमसेनार्जुनौ यत्र संरब्धान्पृथिवीपतीन् ।
शल्यकर्णौ च तरसा जितवन्तौ महामृधे ।
दृष्ट्वा तयोश्च तद्वीर्यमप्रमेयममानुषम् ।
शङ्कमानौ पाण्डवांस्तान्रामकृष्णौ महामती ।
जग्मतुस्तैः समागन्तुं शालां भार्गववेश्मनि ।

[(L. 1) $K_{2.3.6}$ V_1 $B_{1.3}$ D_5 G_7 लक्ष्यं विध्वा. — (L. 3) D_6 m. $_{7.8.12}$ पंचसेना°. $K_{2.3}$ V_1 B Da_1 $Dr_{2.3}$ D_{13} संक्षुब्धान्; $K_{4.6}$ Dr_1 °क्रुद्धान्. Dr (except Dr_3) °वीक्षितान्. — (L. 5) K_6 द्वयोर्महात्मनोश्चैव तच्च वीर्यममानुषं. — (L. 6) K_6 $D_{5-8.12}$ °वांस्तौ. — (L. 7) K_3 V_1 B_4 Da Dr_1 $D_{3.4.6-13}$ °तुस्तौ. — After 104*, D_3 repeats line 1 of 100*.]

For 104*, D_{14} subst.:

105* स्वयंवरं च पाञ्चाल्या शरायन्त्रप्रभेदनम् ।
नृपाणां सह संग्रामः पाण्डवानां महद्भुतम् ।

D_5 om. 87^{cd}. — K_3 V_1 B D (except $D_{2.5.14}$) T_1 G_7 transp. 87^{cd} and 88^{ab}; K_2 repeats 87^{cd} after 88^{ab} with a slightly different reading. — ^{c}) $K_{0.1.3}$ (second time). $_6$ G_2 पंचेंद्रं चाप्युपा°; T_1 G_7 °द्रियमुपा°; G_3 °द्रस्याप्युपा°. $G_{2.3}$ अत्रैव परिकीर्त्यते.

88 For sequence cf. v. l. 87. — ^{a}) $K_{0.1}$ B_4 $D_{2.14}$ T_2 $G_{2.4.7}$ चैक-; K_6 T_1 $G_{1.3}$ चैव. — After 88^{ab}, K_2 repeats 87^{cd}. — ^{c}) $K_{0.4}$ D_6 T G (except $G_{4.6}$) M_1 दैव-; D_2 चैव. — N (except $K_{0.1}$ $D_{5.14}$; K_5 missing) T_1 G_7 ins. after 88:

106* क्षत्तुश्च धृतराष्ट्रेण प्रेषणं पाण्डवान्प्रति ।

89 ^{a}) K_4 संप्रीतिः. — ^{c}) $M_{1.3}$ °स्थयानं च. — ^{d}) G (except G_7) M ततो (for तथा). $K_{1.2}$ °ज्यानुशासनं; K_3 °लंभनं; K_4 B D (except D_2) $G_{4.5}$ $M_{1.3}$ °सर्जनं (B_4 °मार्गणं); G_2 °ज्यार्थपादनं; G_3 $M_{2.4}$ °दापनं. V_1 T_1 G_7 राज्यार्धस्य विसर्जनं; T_2 °र्धस्य च शासनं.

नारदस्याज्ञया चैव द्रौपद्याः समयक्रिया ।
सुन्दोपसुन्दयोस्तत्र उपाख्यानं प्रकीर्तितम् ॥ ९०
पार्थस्य वनवासश्च उलूप्या पथि संगमः ।
पुण्यतीर्थानुसंयानं बभ्रुवाहनजन्म च ॥ ९१
द्वारकायां सुभद्रा च कामयानेन कामिनी ।
वासुदेवस्यानुमते प्राप्ता चैव किरीटिना ॥ ९२
हरणं गृह्य संप्राप्ते कृष्णे देवकिनन्दने ।
संप्राप्तिश्चक्रधनुषोः खाण्डवस्य च दाहनम् ॥ ९३
अभिमन्योः सुभद्रायां जन्म चोत्तमतेजसः ।
मयस्य मोक्षो ज्वलनाद्भुजंगस्य च मोक्षणम् ।
महर्षेर्मन्दपालस्य शार्ङ्ग्यां तनयसंभवः ॥ ९४
इत्येतदादिपर्वोक्तं प्रथमं बहुविस्तरम् ।
अध्यायानां शते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा ।
अष्टादशैव चाध्याया व्यासेनोत्तमतेजसा ॥ ९५
सप्त श्लोकसहस्राणि तथा नव शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिर्दृष्टो ग्रन्थो महात्मना ॥ ९६
द्वितीयं तु सभापर्व बहुवृत्तान्तमुच्यते ।
सभाक्रिया पाण्डवानां किङ्कराणां च दर्शनम् ॥ ९७ C. 1. 407 B. 1. 2. 132 K. 1. 2. 133

---

90 D14 om. 90^{ab}. — ^{a}) K3 S °दस्य च (G7 तु) वाक्येन. K6 पार्थानां नारदोक्तेन. — ^{b}) D2 G2. 3 द्रौपद्यां. K1. 3 Dr1 D10. 11 °क्रियाः. — ^{cd}) K0–2 B4 D2. 14 °स्तद्वदुपा°; K4 V1 B1–3 Da Dn Dr D1. 3–5. 13 °स्तद्वदाख्यानं; D6. 7. 9–12 °श्चैतदाख्यानं; D8 °श्चैव तदा°; T2 G6 M °स्तत्र ह्युपा° (M1 °श्चैव उपा°); G3 °स्तत्राप्युपा°. K4 V1 B (except B4) D (except D2. 8. 14) परिकी° (for प्रकी°). — N (except K0 D14; K5 missing) G7 ins. after 90:

107* अनन्तरं च द्रौपद्या सहासीनं युधिष्ठिरम् ।
अनुप्रविश्य विप्रार्थे फाल्गुनो गृह्य चायुधम् ।
मोक्षयित्वा गृहं गत्वा विप्रार्थे कृतनिश्चयः ।
समयं पालयन्वीरो वनं यत्र जगाम ह ।
[(L. 1) G7 सहापश्यत्.]

91 ^{ab}) K6 D14 °स्य च वने वास उ°. K0 °वासे वाप्यु°; K1 °वासे चाप्यु°; K2 °वासेपि ह्यु°; K3 D2 °वासेन उ°; K4 V1 B Da Dn Dr D1. 3–5. 9. 13 °वासे च उ° (B4 °वासे तु उ°); D6–8. 10–12 °वासोत्र उ°. B4 D14 S सह; D2 यत्र (for पथि). D6–9. 12 संभवः. — G3 om. 91^{c}–94^{b}. — ^{c}) B4 °तीर्थस्य सं° (m as in text); K6 D2. 14 °नुसंधानं; Da D13 °नुगमनं; Dr °र्थाभिगमनं; G7 °नुयानं च. — ^{d}) K0 °वाहस्य ज°. — N (except K0. 1 D14; K5 missing) G7 ins. after 91:

108* तत्रैव मोक्षयामास पञ्च सोऽप्सरसः शुभाः ।
शापाद्ग्राहत्वमापन्ना ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
प्रभासतीर्थे पार्थस्य कृष्णेन च समागमः ।
[(L. 2) G7 °स्य महात्मनः. — (L. 3) G7 °न सह संगमः.]

92 G3 om. 92 (cf. v. l. 91). — ^{a}) K3. 4 D2. 4. 6. 8. 14 G7 सुभद्रां. — ^{b}) D5 कामयामास. K1 मानिनी; Dn1 भामि°.

93 G3 om. 93 (cf. v. l. 91); K6 om. 93^{ab}. — ^{a}) K4 V1 D गृहीत्वा हरणं प्राप्ते (D2 दत्वा चाहरणं तस्मै). — ^{b}) D2 reads कृष्णो देवकिनंदनः, and cont.:

109* शक्रप्रस्थं महाबाहुः प्रीत्या परमया युतः ।
न्यवसत्सह पार्थेन तत्रैवोदारकर्मणा ।

K2–4 V1 B D (except D14) T G6. 7 transp. 93^{cd} and 94^{ab}. — ^{c}) K1 °प्राप्तिः खड्ग-; K3 °प्तिः शक्र-; D14 G1. 4. 5 M1. 3 °प्तिश्चैव; Da D11 °प्तश्चक्र-; G2 °प्तश्चैव. — After 93, K6 ins. 110* (cf. v. l. 94).

94 G3 om. 94^{ab} (cf. v. l. 91). — For sequence cf. v. l. 93. — ^{b}) K1 जन्म चैव महौ°. — K2–4 V1 B D (except D14) G7 ins. after 94^{ab}: K6, after 93^{cd}:

110* द्रौपद्यास्तनयानां च संभवोऽत्रैव कीर्तितः ।
विहारार्थं च गतयोः कृष्णयोर्यमुनामनु ।
[(L. 1) Dn D1 °वोनुप्रकी°; Dr (except Dr1) D5 °वोत्र प्रकी°.]

— ^{d}) K1. 3. 4 B Da Dr (except Dr1) D5 T G4. 5. 7 भुजग°. — ^{f}) K0 शांर्ग्यस्त°; K6 शांर्ग्यास्त°.

95 ^{a}) S (except G2. 3. 7 M2. 4) °त्सेवमादि°. — ^{b}) T2 G4–6 भुवि (for बहु-). — ^{c}) K4 V1 Dr (except Dr2) D14 च (for तु). — ^{e}) K3 त्रिंशच्चैव तथाध्यायाः; K4 B D (except D2. 14) G7 सप्त(B4 अष्टा)विंशतिर°; M1. 4 अष्टादश तथा°. — ^{f}) K1 °नोक्ताः सुते°; D6–12 °नोक्ता महात्मना.

96 D8 om. 96. — ^{a}) K0. 2–4 V1 B Da Dn Dr D1–7. 9–14 T G1–5 M2. 4 अष्टौ; K6 D2m G6 नव; G7 दश (for सप्त). — ^{b}) K0 Dn D1. 3. 4. 6. 7. 9–12 अष्टौ श्लोकश°; K2 V1 नव श्लोक°. B Da Dr D5. 13 T2 G1. 4–6 शतान्यष्टौ तथैव; T1 G2. 3. 7 M शतानि नव चैव. G2. 3 M2. 4 हि; G7 तु; M1. 3 ह (for च). — ^{c}) K4 D2. 5 °कानां च°. V1 B Da Dr D3. 4. 6. 13 M श्लोकाश्चतुरशीतिश्च; Cd as in text. — ^{d}) K6 बद्धो ग्रंथो; V1 M दृष्टा ग्रंथे (M1 दृष्टास्तेन); B Da Dn D1. 5. 13 मुनिनोक्ता.

97 ^{a}) V1 च (for तु). — ^{b}) G2 महाद्भु°. — ^{d}) G7 कौरवाणां च.

C. 1. 408 B. 1. 2. 133 K. 1. 2. 134 लोकपालसभाख्यानं नारदाद्देवदर्शनात् ।
राजसूयस्य चारम्भो जरासंधवधस्तथा ॥ ९८
गिरिव्रजे निरुद्धानां राज्ञां कृष्णेन मोक्षणम् ।
राजसूयेऽर्घसंवादे शिशुपालवधस्तथा ॥ ९९
यज्ञे विभूतिं तां दृष्ट्वा दुःखामर्षान्वितस्य च ।
दुर्योधनस्यावहासो भीमेन च सभातले ॥ १००
यत्रास्य मन्युरुद्भूतो येन द्यूतमकारयत् ।
यत्र धर्मसुतं द्यूते शकुनिः कितवोऽजयत् ॥ १०१
यत्र द्यूतार्णवे मग्नान्द्रौपदी नौरिवार्णवात् ।
तारयामास तांस्तीर्णाञ्ज्ञात्वा दुर्योधनो नृपः ।
पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ॥ १०२
एतत्सर्वं सभापर्व समाख्यातं महात्मना ।
अध्यायाः सप्ततिर्ज्ञेयास्तथा द्वौ चात्र संख्यया ॥ १०३
श्लोकानां द्वे सहस्रे तु पञ्च श्लोकशतानि च ।
श्लोकाश्चैकादश ज्ञेयाः पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ॥ १०४
अतः परं तृतीयं तु ज्ञेयमारण्यकं महत् ।

98 ^{b}) B (except B_4) D (except $D_{2.5.14}$) °दर्शिनः. — ^{d}) K_1 ततः; G_{4-6} तदा.

99 K_1 om. 99. — ^{a}) D_2 T_2 G_7 M_1 °व्रज-; M_3 °व्रजं. K_6 निबद्धानां; $D_{6.8}$ तु रुद्धा°; $D_{7.9.12}$ -नुरु°; $G_{4.5}$ च रु°. — N (except K_1; K_5 missing) G_7 ins. after 99^{ab}:

111* तथा दिग्विजयोऽत्रैव पाण्डवानां प्रकीर्तितः ।
राज्ञामागमनं चैव सार्हणानां महाक्रतौ ।

— ^{c}) $K_{3.6}$ $B_{1.3}$ D_{14} T_1 G $M_{2.4}$ °सूयेर्घ्य-; $D_{3.4.6.7.9.12}$ T_2 °सूयार्घ-; D_{13} °सूयेथ; M_3 °सूयस्य. — ^{d}) V_1 ततः; B_2 G_5 तदा.

100 ^{a}) $G_{1.4-6}$ transp. तां and दृष्ट्वा. — ^{b}) K_1 °मर्षयुत°. — ^{c}) $D_{8.10-12}$ S °स्यापहा°; D_{14} °स्योपहा°. — ^{d}) K_1 भीमसेनस°; K_6 V_1 D_2 °सेनात्स°; $G_{2.3}$ वचनं च स°.

101 ^{a}) D_5 यतोस्य. K_1 मन्युदुत्पन्नः; B_4 S °रभवत् ($G_{4.5}$ युद्धमभवत्). D_{14} यत्तस्य विभवं दृष्ट्वा. — ^{b}) D_{14} S (except $G_{2.3}$ $M_{2.4}$) °मकल्पयत्.

102 T_1 om. 102^{ab}. — ^{a}) K_4 B_4 $D_{5.13}$ T_2 G (except G_7) $M_{1.3}$ मग्ना; K_6 V_1 B_1 m. 2.3 Da Dn Dr $D_{1-4.10.11}$ $M_{2.4}$ °ग्नां. — ^{b}) K_6 V_1 B (except B_4) $D_{1-4.10.11.13}$ T_2 $M_{2.4}$ द्रौपदीं. $D_{2.5}$ G (except G_7) M_2 °वार्णवे. — $K_{3.4.6}$ V_1 B D (except $D_{7.12}$) ins. after 102^{ab}:

112* धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः स्नुषां परमदुःखिताम् ।
[V_1 B_4 महाराज; D_{13} °प्रज्ञः.]

— ^{c}) K_1 B_4 Da_2 Dr (except Dr_2) $D_{4.13}$ T_1 तां तीर्णां; $K_{4.6}$ तां तीर्णान्; B_3 $D_{2.3}$ तांस्तीर्णां; D_5 तां कृष्णां; G_3 तान्दीर्णान्. G_6 गच्छतश्चापि रुष्टांस्तान्. — ^{d}) K_3 श्रुत्वा; V_1 मत्वा; B_4 m मह्लो (for ज्ञात्वा). — ^{f}) T_1 $G_{3.7}$ °ह्वयति. — N (except $K_{0.1}$; K_5 missing) G_7 ins. after 102:

113* जित्वा च वनवासाय प्रेषयामास तांस्ततः ।
[B_1 Dn $D_{1.9}$ G_7 स (for च).]

103 ^{ab}) $K_{0.6}$ तवाख्यातं; K_1 महा°. $K_{0.6}$ $D_{2.14}$ महामुने; K_1 °मतेः; $D_{1.13}$ °त्मनां. K_3 तथाख्यातं मया मुने; $G_{1.4.5}$ व्याहृतं वो महाद्विजाः; $G_{6.7}$ T व्याख्यातं परमर्षिणा; M_1 व्याहृतं वो मया द्विजाः. $G_{2.3}$ M_{2-4} °पर्वण्याख्यातं परमर्षिणा. — B_2 om. 103^{cd}–105. — ^{c}) $K_{0.2.4}$ Da_1 $D_{8.12}$ T_2 सप्तति ज्ञे°; B_4 Dr_1 °स विज्ञे°. — ^{d}) K_3 V_1 B (B_2 om.) Da_2 $D_{2-6.8-11.13.14}$ तथाष्टौ चात्र; K_4 Da_1 Dn Dr D_1 तथा चाष्टौ प्र-; $D_{7.12}$ तथात्रैवाष्ट; G_5 तथा द्वे चा°; G_6 द्वौ चात्र परि-.

104 B_2 om. 104 (cf. v. l. 103). — ^{a}) $K_{1.4}$ च (for तु). D_2 °नां तु सहस्रे द्वे. $D_{10.11}$ चतुःश्लोकसहस्राणि; S चतुःसहस्रं श्लोकानां. — ^{b}) K_6 सप्त; D_1 षट्; G_7 त्रीणि; $M_{1.3}$ नव (for पञ्च). — ^{c}) $K_{0.2.6}$ $D_{2.14}$ °दश तथा; K_1 °दशस्तथा. — ^{d}) K_0 प्रवर्तिताः; K_3 $B_{1.3}$ D (except $D_{2.5.14}$) द्विजोत्तमाः; M_2 °र्तितं (for प्रकी°).

105 B_2 om. 105 (cf. v. l. 103). — ^{a}) T च (for तु). — ^{b}) B_4 शुभं; S परं (M_1 प्रति; M_2 वरं) (for महत्). $K_{4.6}$ Dn Dr $D_{1.2.5.6.8-11}$ S (except M_1) ins. after 105^{ab}:

114* वनवासं प्रयातेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।

— ^{cd}) $K_{0.1}$ om. 105^{cd}. K_2 चात्र; K_6 D_2 B_4 यत्र. D_2 °राज° (for °पुत्र°). S (M_1 om.) पौरानुकंपा निर्वेदो (G_6 व्रजतो) धर्मराजस्य धी°. — After 105, D_{14} ins.:

115* यत्रादित्याद्वरप्राप्तिर्धर्मराजस्य धीमतः ।

$K_{2-4.6}$ V_1 B (B_2 om. line 1) D (except D_{14}) G_7 ins. after 105:

116* अन्नौषधीनां च कृते पाण्डवेन महात्मना ।
द्विजानां भरणार्थं च कृतमाराधनं रवेः ।
हितं च ब्रुवतः क्षत्तुः परित्यागोम्बिकासुतात् ।
त्यक्तस्य पाण्डुपुत्राणां समीपगमनं तथा ।
पुनरागमनं चैव धृतराष्ट्रस्य शासनात् । [5]
कर्णप्रोत्साहनं चैव धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
वनस्थान्पाण्डवान्हन्तुं मन्त्रो दुर्योधनस्य च ।
तं दुष्टभावं विज्ञाय व्यासस्यागमनं द्रुतम् ।
निर्याणप्रतिषेधश्च सुरभ्याख्यानमेव च ।

पौरानुगमनं चैव धर्मपुत्रस्य धीमतः ॥ १०५
वृष्णीनामागमो यत्र पाञ्चालानां च सर्वशः ।
यत्र सौभवधाख्यानं किर्मीरवध एव च ।
अस्त्रहेतोर्विवासश्च पार्थस्यामिततेजसः ॥ १०६
महादेवेन युद्धं च किरातवपुषा सह ।
दर्शनं लोकपालानां स्वर्गारोहणमेव च ॥ १०७
दर्शनं बृहदश्वस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
युधिष्ठिरस्य चार्तस्य व्यसने परिदेवनम् ॥ १०८
नलोपाख्यानमत्रैव धर्मिष्ठं करुणोदयम् ।
दमयन्त्याः स्थितिर्यत्र नलस्य व्यसनागमे ॥ १०९
वनवासगतानां च पाण्डवानां महात्मनाम् ।
स्वर्गे प्रवृत्तिराख्याता लोमशेनार्जुनस्य वै ॥ ११०
तीर्थयात्रा तथैवात्र पाण्डवानां महात्मनाम् ।
जटासुरस्य तत्रैव वधः समुपवर्ण्यते ॥ १११ C. 1. 455 B. 1. 2. 180 K. 1. 2. 181

मैत्रेयागमनं चात्र राज्ञश्चैवानुशासनम् ।
शापोत्सर्गश्च तेनैव राज्ञो दुर्योधनस्य च ।
किर्मीरस्य वधश्चात्र भीमसेनेन संयुगे ।

S (except G_7 M_1) ins. after 105: $K_{4.6}$ Dn Dr $D_{1.2.4}$ $m._{5.6.8–11}$ G_7, after line 2 of 116*:

117* धौम्योपदेशात्तिग्मांशुप्रसादादन्नसंभवः ।

S (except G_7 M_1) cont.:

118* मैत्रेयशापोत्सर्गश्च विदुरस्य प्रवासनम् ।

106 ^{a}) V_1 °नां चागमश्चात्र. $K_{2–4}$ B D (except $D_{2.14}$) °गमश्चात्र; K_6 °मोत्रैव. — N (except $K_{0.1}$ D_{14}; K_5 missing) G_7 ins. after 106^{ab}:

119* श्रुत्वा शकुनिना द्यूते निकृत्या निर्जितांश्च तान् ।
क्रुद्धस्यानुप्रशमनं हरेश्चैव किरीटिना ।
परिदेवनं च पाञ्चाल्या वासुदेवस्य संनिधौ ।
आश्वासनं च कृष्णेन दुःखार्तायाः प्रकीर्तितम् ।

T_2 G_1 ins. after 106^{ab}:

120* बान्धवागमनं चैव द्रौपद्याश्चाश्रुमोक्षणम् ।

— ^{c}) $K_{2–4.6}$ V_1 B D G_7 तथा ($D_{6–12}$ ततः; D_{14} as in text) (for यत्र). $G_{1.4.5}$ °भस्य चाख्यानं. — ^{d}) $K_{2–4.6}$ V_1 B D अत्रैवोक्तं महर्षिणा (Dr महात्मना). — For 106^{abcd}, T_1 $G_{2.3.6}$ M (except M_1) subst.:

121* तत्किर्मीरवधाख्यानं वृष्णीनामागमस्तथा ।
पाञ्चालानां च सर्वेषां सौभाख्यानं तथैव च ।

N (except $K_{0.1}$ D_{14}; K_5 missing) G_7 ins. after 106^{cd}:

122* सुभद्रायाः सपुत्रायाः कृष्णेन द्वारकां पुरीम् ।
नयनं द्रौपदेयानां धृष्टद्युम्नेन चैव हि ।
प्रवेशः पाण्डवेयानां रम्ये द्वैतवने ततः ।
धर्मराजस्य चात्रैव संवादः कृष्णया सह ।
संवादश्च तथा राज्ञा भीमस्यापि प्रकीर्तितः ।
समीपं पाण्डुपुत्राणां व्यासस्यागमनं तथा ।
प्रतिस्मृत्याथ विद्याया दानं राज्ञो महर्षिणा ।
गमनं काम्यकं चापि व्यासे प्रतिगते ततः ।

107 ^{a}) K_4 ततः; D_1 तु (for च). — ^{b}) K_1 °पतिंवा सह. — ^{d}) $K_{2–4.6}$ V_1 B D (except D_{14}) read अस्त्रप्राप्तिस्तथैव च, and cont.:

123* महेन्द्रलोकगमनमस्त्रार्थे च किरीटिनः ।
यत्र चिन्ता समुत्पन्ना धृतराष्ट्रस्य भूयसी ।

108 ^{b}) B_4 °र्थेश्चापि धीमतः. — ^{c}) $G_{2.3}$ M_1 पार्थस्य (for चार्तस्य). — ^{d}) $K_{2.3}$ विनेतुं; Dn $D_{1.3.6–13}$ व्यसनं; T तथा च; G_1 व्यासेन; G_7 तदा च. $K_{0.2.6}$ D_2 G_1 °देवितं. K_1 व्यासेनोपनिवेदितं; G_2 व्यसनस्यापनोदनं.

109 In $K_{1–4.6}$ V_1 B Da Dn Dr $D_{2–6.9.13}$ T_1, 109^{ab} is ins. for the first time after 43^{ab}; in D_1, after 44 (v. l. K_6 B_2 °नमिति च; D_1 °नमेवं च; D_2 °नमपरं; D_5 °नमप्येवं; the rest °नमपि च). — ^{c}) V_1 स्तुति°; $G_{2.3}$ स्मृ° (for स्थिति°). — ^{d}) $K_{1.3.4}$ V_1 B (except B_4) D (except $D_{2.14}$) °स्य चरितं तथा. — N (except $K_{0.1}$ D_{14}; K_5 missing) G_7 ins. after 109:

124* तथाक्षहृदयप्राप्तिस्तस्मादेव महर्षितः ।
लोमशस्यागमश्चात्र स्वर्गात्पाण्डुसुतान्प्रति ।
[(L. 1) K_6 °प्राप्तिः ऋतुपर्णान्महात्मनः.]

110 K_1 om. 110^{cd}–111^{ab}. M_1 om. 110^{cd}–111, and reads 127^{ab} after 110^{ab}. — ^{c}) K_4 B_4 Dr $D_{1.2.10}$ $G_{2.3}$ स्वर्ग-. — ^{d}) S (M_1 om.) च (for वै). B_4 तेनैव च किरीटिनः (m as in text). — N (except $K_{0.1}$ D_{14}; K_5 missing) G_7 ins. after 110:

125* संदेशादर्जुनस्यात्र तीर्थाभिगमनक्रिया ।
तीर्थानां च फलप्राप्तिः पुण्यत्वं चापि कीर्तितम् ।
पुलस्त्यतीर्थयात्रा च नारदेन महर्षिणा ।

[*N. B.* St. 111–126 of the constituted text are based on the shorter version as preserved in $K_{0–2}$ $D_{2.14}$ S (except G_7); for the text of the longer (inflated) version (128*) found in the remaining MSS., cf. v. l. 126.]

111 M_1 om. 111; K_1 om. 111^{ab} (cf. v. l. 110). $G_{4–6}$ read 111^{ab} after 117^{ab}, and 127^{ab} after 111^{ab}. After 111^{ab}, K_3 D_2 ins. line 2 of 128* (cf. v. l. 126). G_6 moreover reads 111^{cd} after 120. G_3 M (M_1 om.

C. 1. 452 B. 1. 2. 177 K. 1. 2. 178 नियुक्तो भीमसेनश्च द्रौपद्या गन्धमादने ।
यत्र मन्दारपुष्पार्थं नलिनीं तामधर्षयत् ॥ ११२
यत्रास्य सुमहद्युद्धमभवत्सह राक्षसैः ।
यक्षैश्चापि महावीर्यैर्मणिमत्प्रमुखैस्तथा ॥ ११३
आगस्त्यमपि चाख्यानं यत्र वातापिभक्षणम् ।
लोपामुद्राभिगमनमपत्यार्थमृषेरपि ॥ ११४
ततः श्येनकपोतीयमुपाख्यानमनन्तरम् ।
इन्द्रोऽग्निर्यत्र धर्मश्च अजिज्ञासञ्शिबिं नृपम्॥ ११५
ऋष्यशृङ्गस्य चरितं कौमारब्रह्मचारिणः ।
जामदग्न्यस्य रामस्य चरितं भूरितेजसः ॥ ११६
कार्तवीर्यवधो यत्र हैहयानां च वर्ण्यते ।
सौकन्यमपि चाख्यानं च्यवनो यत्र भार्गवः ॥११७
शर्यातियज्ञे नासत्यौ कृतवान्सोमपीथिनौ ।
ताभ्यां च यत्र स मुनिर्यौवनं प्रतिपादितः ॥ ११८
जन्तूपाख्यानमत्रैव यत्र पुत्रेण सोमकः ।
पुत्रार्थमयजद्राजा लेभे पुत्रशतं च सः ॥ ११९
अष्टावक्रीयमत्रैव विवादे यत्र बन्दिनम् ।
विजित्य सागरं प्राप्तं पितरं लब्धवानृषिः ॥ १२०
अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि गुर्वर्थे सव्यसाचिना ।
निवातकवचैर्युद्धं हिरण्यपुरवासिभिः ॥ १२१
समागमश्च पार्थस्य भ्रातृभिर्गन्धमादने ।
घोषयात्रा च गन्धर्वैर्यत्र युद्धं किरीटिनः ॥ १२२
पुनरागमनं चैव तेषां द्वैतवनं सरः ।
जयद्रथेनापहारो द्रौपद्याश्चाश्रमान्तरात् ॥ १२३
यत्रैनमन्वयाद्भीमो वायुवेगसमो जवे ।
मार्कण्डेयसमस्यायामुपाख्यानानि भागशः ॥ १२४
संदर्शनं च कृष्णस्य संवादश्चैव सत्यया ।
व्रीहिद्रौणिकमाख्यानमैन्द्रद्युम्नं तथैव च ॥ १२५
सावित्र्यौद्दालकीयं च वैन्योपाख्यानमेव च ।
रामायणमुपाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम् ॥ १२६

---

111) read 111^{cd}–113 after 122^{ab}. T_1 G_4 om. 111^{cd}. — ^{c}) G_6 अजासुरस्य. K_0 चात्रैव; K_2 चैवात्र. — ^{d}) K_1 वधार्थमुप°. — After 111, T_2 reads 127^{ab} and D_2 ins. line 23 of 128* (cf. v. l. 126).

112 Cf. v. l. 111 and 126. — ^{c}) K_0 T_2 °ष्पार्थे; G_1 °ष्पार्थ्यै.

113 Cf. v. l. 111 and 126. — ^{b}) T_2 $G_{2.4.5}$ °भवद्राक्षसैः सह. — ^{c}) K_2 चैव (for चापि). — ^{d}) G_2 तदा.

114 Cf. v. l. 111 and 126. — ^{a}) G_2 °महिमाख्यानं.

115 Cf. v. l. 111 and 126. — ^{a}) K_1 तथा. — ^{b}) K_1 °मतः परं; G_2 °मनुत्तमं. — ^{cd}) G_{1-6} इंद्राग्नी. $K_{1.2}$ धर्मश्चाप्यजि°; $G_{1.2.4}$ M धर्मस्य जिज्ञासार्थं शिबिं. — G_1 ins. after 115:

126* इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः ।

116 Cf. v. l. 111 and 126. — ^{b}) $K_{0.2}$ °व्रत° (for °ब्रह्म°).

117 Cf. v. l. 111 and 126. — ^{b}) K_1 $G_{1.2.5}$ हेहया°. D_2 °नां विचर्ण्यते. — After 117^{ab}, G_{4-6} read 111^{ab} and 127^{ab}; G_6 continues with 112–3.

118 Cf. v. l. 111 and 126. — ^{ab}) M_3 transp. नासत्यौ and कृतवान्. — ^{c}) $K_{0.2}$ M स मुनिर्यत्र ($M_{1.4}$ °निस्तत्र) (for यत्र स मुनिः). — After 118, K_2 ins. line 12 of 128* (cf. v. l. 126).

119 Cf. v. l. 111 and 126.

120 Cf. v. l. 111 and 126. — After 120, $K_{0.1}$ ins. lines 19–20 of 128* (cf. v. l. 126), interposing between them:

127* पूर्वं प्रक्षिप्तमश्रृणोत्पितरं लवणाम्भसि ।

After line 20 of 128*, $K_{0.1}$ repeat 120^{cd} (v. l. जित्वा च for विजित्य). K_2 on the other hand ins. after 120, lines 19, 22, 23 of 128* and a repetition of 112^{ab} (of the text), interposing 127* between lines 19 and 22. — G_6 reads 111^{cd} after 120.

121 Cf. v. l. 111 and 126.

122 Cf. v. l. 111 and 126. — T_1 om. 122^{ab} and reads 122^{cd} after 123^{ab}. — After 122^{ab}, G_3 M (except M_1) read 111^{cd}–113.

123 Cf. v. l. 111 and 126. — D_2 om. 123. S (except G_7) read 123^{ab} after 126; T_1, before 122^{cd}. — ^{b}) T_1 G_2 °नं प्रति. — ^{d}) K_2 °श्रमांतरे.

124 Cf. v. l. 111 and 126. — ^{a}) $K_{0.2}$ $G_{2.3}$ यत्रैव°. T_2 $G_{2.3}$ °न्वगाद्भी°. — ^{b}) G_1 वातवे°.

125 Cf. v. l. 111 and 126.

126 Cf. v. l. 47, 51, 111 and 123. — ^{a}) K_1 °त्र्युद्दालकं चैव. S (except G_7) °कीये च. — After 126, S (except G_7) read 123^{ab}.

$K_{3.4.6}$ V_1 B D (except $D_{2.14}$) G_7, which contain the longer version, subst. for 111^{cd}–126 (both incl.):

128*

(127^{ab}) कर्णस्य परिमोषोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरंदरात् ।
तथा यज्ञविभूतिश्च गयस्यात्र प्रकीर्तिता ।
(114) आगस्त्यमपि चाख्यानं यत्र वातापिभक्षणम् ।
लोपामुद्राभिगमनमपत्यार्थमृषेरपि ।
(116) ऋष्यशृङ्गस्य चरितं कौमारब्रह्मचारिणः ।
जामदग्न्यस्य रामस्य चरितं भूरितेजसः ।
(117^{ab}) कार्तवीर्यवधो यत्र हैहयानां च वर्ण्यते ।
प्रभासतीर्थे पाण्डूनां वृष्णिभिश्च समागमः ।
(117^{cd}) सौकन्यमपि चाख्यानं च्यवनो यत्र भार्गवः ।
(118) शर्यातियज्ञे नासत्यौ कृतवान्सोमपीथिनौ ।
ताभ्यां च यत्र स मुनिर्यौवनं प्रतिपादितः ।
मान्धातुश्चाप्युपाख्यानं राज्ञोऽत्रैव प्रकीर्तितम् ।
(119) जन्तूपाख्यानमत्रैव यत्र पुत्रेण सोमकः ।
पुत्रार्थमयजद्राजा लेभे पुत्रशतं च सः ।
(115) ततः श्येनकपोतीयमुपाख्यानमनन्तरम् ।
इन्द्रोऽग्निर्यत्र धर्मश्च अजिज्ञासञ्शिबिं नृपम् ।
(120^{ab}) अष्टावक्रीयमत्रैव विवादो यत्र बन्दिना ।
अष्टावक्रस्य विप्रर्षेर्जनकस्याध्वरेऽभवत् ।
नैयायिकानां मुख्येन वरुणस्यात्मजेन हि ।
पराजितो यत्र बन्दी वादे तेन महात्मना ।
(120^{cd}) विजित्य सागरं प्राप्तं पितरं लब्धवानृषिः ।
यवक्रीतस्य चाख्यानं रैभ्यस्य च महात्मनः ।
गन्धमादनयात्रा च वासो नारायणाश्रमे ।
(112^{ab}) नियुक्तो भीमसेनश्च द्रौपद्या गन्धमादने ।
व्रजन्पथि महाबाहुर्दृष्टवान्पवनात्मजम् ।
कदलीखण्डमध्यस्थं हनूमन्तं महाबलम् ।
(112^{cd}) यत्र मन्दारपुष्पार्थं नलिनीं तामधर्षयत् ।
(113) यत्रास्य युद्धमभवत्सुमहद्राक्षसैः सह ।
यक्षैश्चैव महावीर्यैर्मणिमत्प्रमुखैस्तथा ।
(111^{cd}) जटासुरस्य च वधो राक्षसस्य वृकोदरात् ।
वृषपर्वणश्च राजर्षेस्ततोऽभिगमनं स्मृतम् ।
आर्ष्टिषेणाश्रमे चैषां गमनं वास एव च ।
प्रोत्साहनं च पाञ्चाल्या भीमस्यात्र महात्मनः ।
कैलासारोहणं प्रोक्तं यत्र यक्षैर्बलोत्कटैः ।
युद्धमासीन्महाघोरं मणिमत्प्रमुखैः सह ।
समागमश्च पाण्डूनां यत्र वैश्रवणेन च ।
(122^{ab}) समागमश्चार्जुनस्य तत्रैव भ्रातृभिः सह ।
(121) अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि गुर्वर्थे सव्यसाचिना ।
निवातकवचैर्युद्धं हिरण्यपुरवासिभिः ।
निवातकवचैर्घोरैर्दानवैः सुरशत्रुभिः ।
पौलोमैः कालकेयैश्च यत्र युद्धं किरीटिनः ।
वधश्चैषां समाख्यातो राज्ञस्तेनैव धीमता ।
अस्त्रसंदर्शनारम्भो धर्मराजस्य संनिधौ ।
पार्थस्य प्रतिषेधश्च नारदेन महर्षिणा ।
अवरोहणं पुनश्चैव पाण्डूनां गन्धमादनात् ।
भीमस्य ग्रहणं चात्र पर्वताभोगवर्ष्मणा ।
भुजगेन्द्रेण बलिना तस्मिन्सुगहने वने ।
अमोक्षयद्यत्र चैनं प्रश्नानुक्त्वा युधिष्ठिरः ।
काम्यकागमनं चैव पुनस्तेषां महात्मनाम् ।
तत्रस्थांश्च पुनर्द्रष्टुं पाण्डवान्पुरुषर्षभान् ।
वासुदेवस्यागमनमत्रैव परिकीर्तितम् ।
(124^{cd}) मार्कण्डेयसमस्यायामुपाख्यानानि सर्वशः ।
पृथोर्वैन्यस्य चाख्यानं यत्रोक्तं परमर्षिणा ।
संवादश्च सरस्वत्यास्तार्क्ष्यर्षेः सुमहात्मनः ।
मत्स्योपाख्यानमत्रैव प्रोच्यते तदनन्तरम् ।
मार्कण्डेयसमस्या च पुराणं परिकीर्त्यते ।
ऐन्द्रद्युम्नमुपाख्यानं धौन्धुमारं तथैव च ।
पतिव्रतायाश्चाख्यानं तथैवाङ्गिरसं स्मृतम् ।
(125^{ab}) द्रौपद्याः कीर्तितश्चात्र संवादः सत्यभामया ।
(123^{ab}) पुनर्द्वैतवनं चैव पाण्डवाः समुपागताः ।
(122^{cd}) घोषयात्रा च गन्धर्वैर्यत्र बद्धः सुयोधनः ।
ह्रियमाणस्तु मन्दात्मा मोक्षितोऽसौ किरीटिना ।
धर्मराजस्य चात्रैव मृगस्वप्ननिदर्शनम् ।
काम्यके काननश्रेष्ठे पुनर्गमनमुच्यते ।
व्रीहिद्रौणिकमाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम् ।
दुर्वाससोऽप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्तितम् ।
(123^{cd}) जयद्रथेनापहारो द्रौपद्याश्चाश्रमान्तरात् ।
(124^{ab}) यत्रैनमन्वयाद्भीमो वायुवेगसमो जवे ।
चक्रे चैनं पञ्चशिखं यत्र भीमो महाबलः ।
(126^{cd}) रामायणमुपाख्यानमत्रैव बहुविस्तरम् ।
यत्र रामेण विक्रम्य निहतो रावणो युधि ।
(126^{ab}) सावित्र्याश्चाप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्त्यते ।

[$K_{3.4}$ V_1 B D (except Dn) om. line 1. — K_6 reads line 2 after line 29; G_7, after line 7. $D_{6.8}$ read 15 after 4. — (L. 5) $K_{3.6}$ °व्रतचारिणः. — (L. 6) B (except B_4) चाख्यानं भू°. — K_6 reads 12 after 22. — (L. 15) K_4 °मतः परं; B_2 Dn $D_{1.3-13}$ °मनुत्तमं. — (L. 16) K_6 G_7 इंद्रोग्निर्यत्र. — After 16, $D_{10.11}$ G_7 ins. 126* (cf. v. l. 115). — K_6 om. 18. — G_7 reads 38–63 after 23. — K_3 om. 25. — (L. 27) K_4 Dn Dr (except Dr_1) $D_{1.3-12}$ सौगंधिकार्थेसौ; V_1 संदारकस्यार्थे; Da D_{13} संदारकार्थेसौ. — K_6 om. 30. — G_7 om. 30–35. — (L. 30) B_4 (m as in text) जटासुरवधश्चात्र ततोऽनन्तरमुच्यते. — D_3 repeats 23 after 33. — (L. 35) B_1 मानसं प्रमु°. — G_7 om. 37. — K_6 reads 37 after 60. — $K_{3.4}$ V_1 B Da Dr $D_{1.3-13}$ om. 38–39. — G_7 om. 40. — (L. 42) K_3 B_4 राज्ञा ते°; $B_{1-3.5}$ G_7 राज्ञे ते°.

C. 1. 441 B. 1. 2. 201 K. 1. 2. 202

कर्णस्य परिमोषोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरंदरात् ।
आरणेयमुपाख्यानं यत्र धर्मोऽन्वशात्सुतम् ।
जग्मुर्लब्धवरा यत्र पाण्डवाः पश्चिमां दिशम् ॥ १२७
एतदारण्यकं पर्व तृतीयं परिकीर्तितम् ।
अत्राध्यायशते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा ।
एकोनसप्ततिश्चैव तथाध्यायाः प्रकीर्तिताः ॥ १२८
एकादश सहस्राणि श्लोकानां षट्शतानि च ।
चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्वैतत्परिकीर्तितम् ॥ १२९
अतः परं निबोधेदं वैराटं पर्वविस्तरम् ।
विराटनगरं गत्वा श्मशाने विपुलां शमीम् ।
दृष्ट्वा संनिदधुस्तत्र पाण्डवा आयुधान्युत ॥ १३०
यत्र प्रविश्य नगरं छद्मभिर्न्यवसन्त ते ।
दुरात्मनो वधो यत्र कीचकस्य वृकोदरात् ॥ १३१
गोग्रहे यत्र पार्थेन निर्जिताः कुरवो युधि ।
गोधनं च विराटस्य मोक्षितं यत्र पाण्डवैः ॥ १३२
विराटेनोत्तरा दत्ता स्नुषा यत्र किरीटिनः ।
अभिमन्युं समुद्दिश्य सौभद्रमरिघातिनम् ॥ १३३
चतुर्थमेतद्विपुलं वैराटं पर्व वर्णितम् ।

— V1 B1.4 ins. after 51:

129* मार्कण्डेयस्य च तथा देवर्षेर्नारदस्य च ।

— (L. 56) B4 °भविष्यं (for °समस्या). — K6 reads 37 after 60. — G7 reads 38–63 after 23. — For 64–70, G7 reads काम्यकं काननं अत्रैव बहुविस्तरं (sic). — Line 66 is found only in Dn Dr. — D10.11 om. 67–70. — (L. 69) Nilp पंचसटं (for °शिखं). — K3 Da om. 69. — (L. 70) B4 रामोपाख्यानमत्रैव संक्षेपबहु°.]

127 M1 reads 127^{ab} after 110^{ab}; G4–6, after 111^{ab}; T2, after 111. — For 127^{ab} cf. also line 1 of 128* (cf. v. l. 126). — ^{a}) S (except G7) °मोक्षोत्र. K6 कर्णः शक्तिमवापानु. — K3.4.6 V1 B D (except D13.14) G7 ins. after 127^{ab}:

130* यत्रास्य शक्तिं तुष्टोऽदादेकवीरवधाय च ।

— ^{c}) G1.6 M1 °यकमाख्यानं; G4.5 °यं समा°. — ^{d}) T2 G6 °वदत्सुतं; G1 °न्वगात्सु°; G4.5 °न्वगात्ततः.

128 ^{c}) D6.7.12 अध्यायानां शते. — ^{d}) K3 संख्यायां परिकीर्तितं; K4 V1 B D संख्यया (B4 संक्षेपात्) परिकीर्तिते (B1.4m Dr1.r4 D3.7 °कीर्त्यते). — ^{f}) T1 G2 तदा°. K2 अध्यायाः परिकी°.

129 D3 om. 129. — ^{d}) K3.4.6 V1 B D (except D2.14) S (except G1.4.5) पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः.

130 ^{a}) K0.2.3.6 D2 अत ऊर्ध्वं. K6 °बोध त्वं; D3.4 °धैनं; D14 T2 G2.3.7 M (except M1) निगदितं. — ^{b}) K2.6 Dr4 D2.3.7–11 विराटं. K0–3.6 D2 बहु° (for पर्व°). T2 G2.3 M °स्तरात्. — ^{c}) K2.6 Dn D6–12 °नगरे. — ^{d}) K0 Cd बहुलां; Devp विपुलां (as in text). — ^{e}) K2.3 Cd संन्यद°. T G1.4–6 संन्यदधुर्यत्र; G2 स यत्र वसति; G3 °न्यस्यधूर्यत्र. B4 D14m °धुर्यत्र. — ^{f}) K2.6 D2 °वाः स्वायुधा°; K4 Dr °वा ह्यायुधानि ते; V1 B2.3 Dn D6–9.12 M1 °वा ह्यायुधा°; B1.4 Dr D13 °वा ह्यायुधानि च; D1.10.11 °वान्यायुधा°; D3 °वान्यायुधान्स्वकान्; T2 G7 °वाश्चायुधानि च; G2.3 °वाः स्वायुधानि च.

131 ^{a}) K2 नगरे. — ^{b}) K4 B D (except D2) G7 छद्मना. V1 °भिश्चाव°. K6 B3.4 Dn D1.5 न्यवसंस्तु ते; S °संस्तदा (T2 °स्तथा; G7 °श्च ते). — K3.4.6 V1 B D (except D14) G7 ins. after 131^{ab}:

131* पाञ्चालीं प्रार्थयानस्य कामोपहतचेतसः ।
[K3 °यानानां °चेतसां.]

— ^{c}) K0 दुरात्मनां; K1–3 °ष्टात्मनां; K4.6 V1 B D °ष्टात्मनो. K1 transp. वधः and यत्र. — ^{d}) K0-3.6 कीचकानां. — K3.4.6 V1 B D G7 ins. after 131:

132* पाण्डवान्वेषणार्थं च राज्ञो दुर्योधनस्य च ।
चाराः प्रस्थापिताश्चात्र निपुणाः सर्वतो दिशम् ।
न च प्रवृत्तिस्तैर्लब्धा पाण्डवानां महात्मनाम् ।
गोग्रहश्च विराटस्य त्रिगर्तैः प्रथमं कृतः ।
यत्रास्य युद्धं सुमहत्तैरासील्लोमहर्षणम् ।
ह्रियमाणश्च यत्रासौ भीमसेनेन मोक्षितः ।

[(L. 2) D14 चाराः प्रतिदिशं जग्मुः पांडवान्वेषिणस्ततः. — (L. 5) D14 °त्रिगर्तैर्लो°.]

132 K3.4.6 V1 B D (D2 om. 132^{cd}) G7 transp. the lines and ins. after 132^{cd}:

133* अनन्तरं च कुरुभिस्तस्य गोग्रहणं कृतम् ।

— ^{a}) K3.4.6m V1 B D (except D2) G7 समस्ता यत्र. — ^{b}) K1 कुरवो निर्जिता रणे. — K3.4.6 V1 B D G7 ins. after 132^{ab}:

134* प्रत्याहृतं गोधनं च विक्रमेण किरीटिना ।

133 ^{ab}) D3.4.6–12 transp. दत्ता and यत्र. K0-3 D2.5 स्नुषार्थे च. — ^{d}) K0–3.6 D2 °मपराजितं.

134 ^{ab}) B4 °मेतद्वैराटमद्भुतं पर्व. K6 बहु वर्णितं; G3 परि°; M2.4 उप°. — D14 om. 134^{cd}–135^{ab}. — ^{cd}) G1–5 M2.4 तत्रापि; G6 तत्र चो-. K3 G4–6 °ख्यानम°. K4 V1 B D (D14 om.) °ख्याता अध्यायाः (B4 °याश्च; D2 °यानां) परमर्षिणा (B4 D2 महा°).

अत्रापि परिसंख्यातमध्यायानां महात्मना ॥ १३४
सप्तषष्टिरथो पूर्णा श्लोकाग्रमपि मे शृणु ।
श्लोकानां द्वे सहस्रे तु श्लोकाः पञ्चाशदेव तु ।
पर्वण्यस्मिन्समाख्याताः संख्यया परमर्षिणा ॥ १३५
उद्योगपर्व विज्ञेयं पञ्चमं शृण्वतः परम् ।
उपप्लव्ये निविष्टेषु पाण्डवेषु जिगीषया ।
दुर्योधनोऽर्जुनश्चैव वासुदेवमुपस्थितौ ॥ १३६
साहाय्यमस्मिन्समरे भवान्नौ कर्तुमर्हति ।
इत्युक्ते वचने कृष्णो यत्रोवाच महामतिः ॥ १३७
अयुध्यमानमात्मानं मन्त्रिणं पुरुषर्षभौ ।
अक्षौहिणीं वा सैन्यस्य कस्य वा किं ददाम्यहम्१३८
वव्रे दुर्योधनः सैन्यं मन्दात्मा यत्र दुर्मतिः ।
अयुध्यमानं सचिवं वव्रे कृष्णं धनंजयः ॥ १३९
संजयं प्रेषयामास शमार्थं पाण्डवान्प्रति ।
यत्र दूतं महाराजो धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ॥ १४०
श्रुत्वा च पाण्डवान्यत्र वासुदेवपुरोगमान् ।
प्रजागरः संप्रजज्ञे धृतराष्ट्रस्य चिन्तया ॥ १४१
विदुरो यत्र वाक्यानि विचित्राणि हितानि च ।
श्रावयामास राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ॥ १४२
तथा सनत्सुजातेन यत्राध्यात्ममनुत्तमम् ।
मनस्तापान्वितो राजा श्रावितः शोकलालसः ॥१४३
प्रभाते राजसमितौ संजयो यत्र चाभिभोः ।
ऐकात्म्यं वासुदेवस्य प्रोक्तवानर्जुनस्य च ॥ १४४
यत्र कृष्णो दयापन्नः संधिमिच्छन्महायशाः । C. 1. 506 B. 1. 2. 231 K. 1. 2. 232

135 D_{14} om. 135[ab] (cf. v. l. 134). — [a]) K_1 चतुः-षष्टि°. $G_{2.3.7}$ °स्तथा पूर्णा. — [b]) $K_{1.3.4.6}$ V_1 B D T_2 G (except G_6; G_4 by corr.) श्लोकानामपि. $G_{2.3}$ तत् (for मे). — [c]) $D_{6.8-11}$ S त्रीणि श्लोकसहस्राणि. — [d]) K_3 पंचदशैव. K_0 B_1 Da D_{13} तथा पंचशतानि च; K_1 V_1m $B_{2.3.4}$m $D_{7.12.14}$ त्रीणि श्लोकशतानि च; K_4 तथा पंचाश एव च; B_4 $D_{2.6.8-11}$ S पंच श्लोकशतानि च; Dr D_1 श्लोकाः पंचशतानि च. — [ef]) $K_{0.3.6}$ संख्येयं; D_2 °ख्यायां; G_1 °ख्याता. V_1 B D (except $D_{2.14}$) उक्तानि वेदविदुषा पर्वण्यस्मिन्महर्षिणा ($D_{3.4}$ °न्महात्मना).

136 [ab]) $K_{4.6}$ V_1 B_4 Da Dr $D_{3.13.14}$ M उद्योगं. $K_{0.3}$ °गमथ वि°. T_1 $G_{1.4.5}$ शृणु चापरं; $G_{2.7}$ शृणुतापरं. D_2 °पर्व सुमहत्पर्वेमं शृणु तत्परं. — [c]) K_{1-3} B_4 D_{13} °प्लवे; $D_{4.6.8.10.11}$ S °प्लाव्ये. K_3m निवृत्तेषु.

137 [a]) $M_{1.3}$ °मत्र स°. $K_{0.2.3}$ °स्मिन्संग्रामे. — [b]) K_6 भगवन्; V_1 भगवान्. K_1 D_{14} G_{1-3} नः; D_5 वै (for नौ). $G_{1.4.5}$ दातुम°. $K_{0.3.4}$ $D_{2.8.7.8.10.12}$ T_2 °मर्हसि. — [c]) T_1 G_7 °क्तवचनौ. — [d]) K_4 G_1 तत्रो°. D_3 T $G_{2.3}$ महाद्युतिः; B_4 $G_{1.4-6}$ M °मनाः; $D_{11.12}$ महीपतिः.

138 [c]) $K_{0.2.3}$ D_2 T $G_{1.4-6}$ च (for वा). G_7 अर्बुदं चैव सै°. — [d]) K_1 B_1m वां. K_6 V_1 B_3 Dn_1.n_2 $D_{1.3.4.6-12.14}$ S किं वा (G_7 किं वै); D_2 किं प्र-. Dn_3 किं वाप्येकं ददा°.

139 [a]) $K_{0.2}$ ततो; $G_{2.3}$ तत्र (for वव्रे). — [b]) K_2 च सु-; B_4 युद्ध-; G_1 यस्य; G_2 M (except M_1) तत्र (for यत्र). — [d]) K_1 T G_7 transp. वव्रे and कृष्णं. Da_1 यत्र (for कृष्णं). — $K_{4.6}$ Dn Dr $D_{1-6.8-11}$ ins. after 139:

135* मद्रराजं च राजानमायान्तं पाण्डवान्प्रति।
उपहारैर्वञ्चयित्वा वर्त्मन्येव सुयोधनः।
वरदं तं वरं वव्रे साहाय्यं क्रियतां मम।
शल्यस्तस्मै प्रतिश्रुत्य जगामोद्दिश्य पाण्डवान्।
सान्त्वपूर्वं चाकथयद्यत्रेन्द्रविजयं च यः। [5]
पुरोहितप्रेषणं च पाण्डवैः कौरवान्प्रति।
वैचित्रवीर्यस्य वचः समादाय पुरोधसः।

[(L. 2) Dr $D_{2.4}$ सुधन्वनः (for सुयो°). — (L. 4) D_4 शल्यस्तस्य वचः श्रुत्वा. — K_4 $D_{1.2.5.6.8-11}$ om. line 7.]

K_4 B (except B_4) D (except D_{14}) G_7 cont.:

136* तथेन्द्रविजयं चापि यानं चैव पुरोधसः।

140 [b]) K_1 समर्थं; $K_{3.4}$ V_1 $B_{2.3}$ D (except $D_{2.5}$) शमार्थी; B_1 °र्थें; M_1 शमने. — [c]) $G_{2.3}$ सूतं (for दूतं). $K_{0.1.3}$ B_4 (m as in text) G_1 महाप्राज्ञो; K_2 °प्राज्ञं.

141 [a]) K_6 T_2 G_7 $M_{1.2}$ तु (for च). — [c]) B_4 च संजज्ञे; Dr प्रसंजज्ञे; $G_{2.3}$ समभवत्. — [d]) $G_{2.3}$ °स्य धीमतः.

142 [b]) $G_{1.4-6}$ चित्राणि विविधानि च. — [c]) B_4 °मास बहुलं (m as in text). — [d]) $D_{7.12}$ महर्षिणं; D_{14} M_1 मनीषया.

143 [d]) K_1 B_4m पुत्रलालसः; B_4 शोकमानसः.

144 [a]) M (except M_1) °ते समितौ राज्ञां. — [b]) K_0 चानिभो; K_1 चाभितः; K_2 V_1 B Da Dn Dr $D_{2-6.13}$ वा विभो; $K_{4.6}$ D_{7-12} वा विभोः; D_1 या विभो; T_1 $G_{4.5}$ तु प्रभुः; T_2 G_6 च प्रभुं; G_{1-3} $M_{2.4}$ च प्रभुः; G_7 च प्रभोः. D_{14} संजयः सव्रतः प्रभो. — [c]) G_2 एकांतं; G_3 वाक्यार्थं; G_4 ऐक्यार्थं.

145 [a]) G_2 °ष्णो यदुपतिः. — [b]) M_4 सिद्धिमिच्छ°.

C. 1. 506 B. 1. 2. 231 K. 1. 2. 232 स्वयमागाच्छमं कर्तुं नगरं नागसाह्वयम् ॥ १४५
प्रत्याख्यानं च कृष्णस्य राज्ञा दुर्योधनेन वै ।
शमार्थं याचमानस्य पक्षयोरुभयोर्हितम् ॥ १४६
कर्णदुर्योधनादीनां दुष्टं विज्ञाय मन्त्रितम् ।
योगेश्वरत्वं कृष्णेन यत्र राजसु दर्शितम् ॥ १४७
रथमारोप्य कृष्णेन यत्र कर्णोऽनुमन्त्रितः ।
उपायपूर्वं शौण्डीर्यात्प्रत्याख्यातश्च तेन सः ॥ १४८
ततश्चाप्यभिनिर्यात्रा रथाश्वनरदन्तिनाम् ।
नगराद्धास्तिनपुराद्बलसंख्यानमेव च ॥ १४९
यत्र राज्ञा उलूकस्य प्रेषणं पाण्डवान्प्रति ।
श्वोभाविनि महायुद्धे दूत्येन क्रूरवादिना ।
रथातिरथसंख्यानमम्बोपाख्यानमेव च ॥ १५०
एतत्सुबहुवृत्तान्तं पञ्चमं पर्व भारते ।
उद्योगपर्व निर्दिष्टं संधिविग्रहसंश्रितम् ॥ १५१
अध्यायाः संख्यया त्वत्र षडशीतिशतं स्मृतम् ।
श्लोकानां षट् सहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ॥ १५२
श्लोकाश्च नवतिः प्रोक्तास्तथैवाष्टौ महात्मना ।
व्यासेनोदारमतिना पर्वण्यस्मिंस्तपोधनाः ॥ १५३

K4 V1 B D (except D2.14) महामतिः. — V1 D2.3.4 (cancelled) repeat 145^{ab} after 137* (cf. v. l. 146). — c) K1 B4 Dr3 D1.10.11 G1.2 °मागच्छ°; K6 G3 °मायाच्छ°.

146 b) B4 D3 T2 G6 राज्ञो. D3 °धनस्य. K1 D14 T G2.7 M1 च (for वै). — c) K1.4.6 V1 B D (except D2.14) G1 शमार्थे. — K3.4.6 V1 (line 1 for the second time; cf. v. l. 51) B D (D14 om. lines 2–4) G7 ins. after 146:

137* दम्भोद्भवस्य चाख्यानमत्रैव परिकीर्तितम् ।
वरान्वेषणमत्रैव मातलेश्च महात्मनः ।
महर्षेश्चापि कथितं चरितं गालवस्य च ।
विदुलायाश्च पुत्रस्य प्रोक्तं चाप्यनुशासनम् ।

[(L. 2) G7 °त्रैव सारथेर्वासवस्य च. — G7 ins. line 4 after 147. V1 D2.3.4 (cancelled) repeat 145^{ab} after the last line.]

147 c) K1 योगीश्वर°. — d) K4 B (except B4) D राज्ञां प्रदर्शितं (D2 राज्ञां सु°; D14 राजन्सु°). B1m Devp राजसं यत्र द°. — After 147, G7 ins. line 4 of 137* (cf. v. l. 146).

148 b) D14 निर्मंत्रितः. — c) V1 B Da Dn2 D13 Cd शौटीर्यां°. — D4m.9–11 S ins. after 148 (G7, after 139*): Dr D14, after 150:

138* श्वेताभिषेकः कृष्णोक्तो विचित्रो बहुविस्तरः ।
[Dr D14 सेनाभिषे°.]

K3.4.6 V1 B D (except D14) G7 ins. after 148 (D4.9–11, after 138*):

139* आगम्य हास्तिनपुरादुपप्लव्यमरिंदमः ।
पाण्डवानां यथावृत्तं सर्वमाख्यातवान्हरिः ।
ते तस्य वचनं श्रुत्वा मन्त्रयित्वा च यद्धितम् ।
सांग्रामिकं ततः सर्वं सज्जं चक्रुः परंतपाः ।

149 a) Ko °श्चान्वभि°; G4.5 °श्चात्राभि°. T2 G2.3.7 M1.3 °निर्याणं. K1 ततश्चात्राभिनिर्याता; K3.4 V1 B D ततो (B4m तथा) युद्धाय (B4 तथा चाप्यभि)निर्याता; K6 ततो युद्धाय निर्वाणं; D14 G6 °त्राभिनिर्याणं; M2.4 °स्याभिनिर्याणं. — b) V1 B D (except D14) °दन्तिनः. K (K5 missing) Dn M2.3 नराश्वरथदन्तिनः (Ko.2.6 °नां); D2 गजाश्वरथपत्तिनः. — d) K2 रथसं°.

150 D2 om. 150. — ab) K1 राज्ञ उ°; K4 V1 B (except B4) D (except D14) राज्ञा ह्यु°. T G2.3 M ह्युलूकस्तु प्रेषितः; G7 ह्युलूकस्तु प्रहितः. — c) Ko.2 महद्युद्धे. — d) Ko.3.4 V1 B D (except D1; D2 om.) G2–4 M दौत्येन; K1 दौते°; K2.6 G6 दूते°; T G5 द्यूते°; G7 दौत्ये च. G3 कुरुवा°. K1.3.6 D14 °वादिनः. K4 V1 B D (D2 om.) कृतवान्प्रभुः (D14 क्रूरवादिनः). — K6 Dr ins. after 150^{cd}:

140* परिवादश्च पाण्डूनां श्वोदर्शनविलम्बनम् ।

— e) G7 ततो° (for रथा°). — f) Ko T G7 M1 यत्रांबाख्यान°; K1 यत्राप्या°; K2 यत्राश्वा°; K3 यत्रास्त्वा°; K6 अश्वसं°; V1 यत्र चा°; B4 समुपा°; G3 महोपा°. — K6 V1 B4 ins. after 150:

141* अम्बोपाख्यानमत्रैव रामभीष्मसमागमे ।

After 150, Dr D14 ins. 138* (cf. v. l. 148).

151 a) G7 एतत्तु. — b) Ko.3 D6 M2.4 भारत; D1 चोच्यते. M1.3 पंचमं परिकीर्तितं. — c) T M उद्योगं. T2 G3.7 M (except M1) विज्ञेयं (for निर्दिष्टं). — d) K1 D14 S °संज्ञितं (M1 °ज्ञकं); B3 °मिश्रितः; Da2 °श्रियं; Dn D1.3.4.6–12 °मिश्रितं; D2 as in M1.

152 a) Ko S (except G6.7) यत्र; D14 तत्र (for त्वत्र). K4 V1 B D (except D2.14) अध्यायानां शतं प्रोक्तं; K6 °यास्त्वत्र संख्येयाः. — b) K4 V1 B Da Dr D13 °तिर्म-हात्मना; Dn D1.3–12 °तिर्महर्षिणा. — c) D9–11.14 G6 श्लोकाः सप्तसह°. — d) D9–11.14 S नव श्लोकशता°.

153 K3 om. 153. — a) V1 B D (except Da2 Dn

अत ऊर्ध्वं विचित्रार्थं भीष्मपर्व प्रचक्षते ।
जम्बूखण्डविनिर्माणं यत्रोक्तं संजयेन ह ॥ १५४
यत्र युद्धमभूद्घोरं दशाहान्यतिदारुणम् ।
यत्र यौधिष्ठिरं सैन्यं विषादमगमत्परम् ॥ १५५
कश्मलं यत्र पार्थस्य वासुदेवो महामतिः ।
मोहजं नाशयामास हेतुभिर्मोक्षदर्शनैः ॥ १५६
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य यत्र पार्थो महाधनुः ।
विनिघ्नन्निशितैर्बाणै रथाद्भीष्ममपातयत् ॥ १५७
षष्ठमेतन्महापर्व भारते परिकीर्तितम् ।
अध्यायानां शतं प्रोक्तं सप्तदश तथापरे ॥ १५८
पञ्च श्लोकसहस्राणि संख्ययाष्टौ शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिः पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ।
व्यासेन वेदविदुषा संख्याता भीष्मपर्वणि ॥ १५९
द्रोणपर्व ततश्चित्रं बहुवृत्तान्तमुच्यते ।
यत्र संशप्तकाः पार्थमपनिन्यू रणाजिरात् ॥ १६०
भगदत्तो महाराजो यत्र शक्रसमो युधि ।
सुप्रतीकेन नागेन सह शस्तः किरीटिना ॥ १६१
यत्राभिमन्युं बहवो जघ्नुर्लोकमहारथाः ।
जयद्रथमुखा बालं शूरमप्राप्तयौवनम् ॥ १६२
हतेऽभिमन्यौ क्रुद्धेन यत्र पार्थेन संयुगे ।　C. 1.533 B. 1.2.258 K. 1.2.259

D1.9–11.14) विंशतिः (for नवतिः). — b) V1 B (except B4) Da Dr D13 महर्षिणा. — D2 om. 153^{cd}. — d) Da D13 °स्मिन्महात्मना; G3 °स्मिंश्च भारत; M (except M4) °स्तपस्विना.

154 a) V1 B (except B4) D (except D2.14) अतः परं. — b) K2 °पर्वणि वक्ष्यते. Dr (except Dr1) T1 G7 प्रवक्ष्यते. — c) K2 जंबूद्वीप°. — d) G1 अत्रोक्तं. K2 T1 हि; K4 V1 च; G2.3 तु (for ह).

155 K4 V1 B (except B4) D (except D2.14) transp. the lines. — a) T2 G7 यस्मिन्महदभूद्युद्धं. — b) K4 V1 B D °हानि सुदा° (D2 as in text; D14 °हमति°).

156 a) K3 कल्मषं. — b) T1 वामदेव्यो; G7 °मदेवो. S (except G1.4.5 M1) महाद्युतिः. — d) Ko.2.3 Dn D6.8 G7 °दर्शिभिः; K1 °भावुकैः; K4.6 B4 Dr D1–5.14 T2 G2.3 M2.4 °दर्शकैः. — K3.4.6 V1 B D (except D14) G7 ins. after 156:

142* समीक्ष्याधोक्षजः क्षिप्रं युधिष्ठिरहिते रतः ।
रथादाप्लुत्य वेगेन स्वयं कृष्ण उदारधीः ।
प्रतोदपाणिराधावद्भीष्मं हन्तुं व्यपेतभीः ।
वाक्यप्रतोदाभिहतो यत्र कृष्णेन पाण्डवः ।
गाण्डीवधन्वा समरे सर्वशस्त्रभृतां वरः ।

157 b) D3.4.6–12 transp. यत्र and पार्थो. K1 Da D13 महाबलः; K6 D14 T G (except G2.3) °रथः. — c) B3 °घ्नन्विशिखैस्तीक्ष्णै. — K3.4.6 V1 B D (except D14) G7 ins. after 157:

143* शरतल्पगतश्चैव भीष्मो यत्र बभूव ह ।

158 a) D14 इदमे°; G5 भीष्ममे°. K1 T2 G1 महत्पर्व; K4 V1 B D समाख्यातं (B4 D2 as in text; D14 महत्पर्व). — b) K4 V1 B1–3.4m Da Dr D3.5–13 पर्व विस्तरं; B4 परिकीर्त्यते; Dn D1.4 पर्व विस्तृतं. — c) Ko.2 अत्राध्यायशतं. K1 °तं संख्या. — d) K6 S अष्टादश. Ko.1.4 V1 B D तथा सप्तदशापरे (D14 सप्तादश तथा परे); K2 सप्तादश तथैव च.

159 a) Dr श्लोकानां षट् सह°. — b) K3.4 V1 D1 संख्या चाष्टौ; B2 Dr3.r4 D6.7.10.12.13 संख्याया°; B3 तथा चा°; B4 तथैवा°; T G1 M2.4 संख्ययाष्ट-; G2.3 संख्यायाष्ट-. — c) B3 श्लोका वै; G4.6 श्लोकानां. B (except B4) चतुर°. V1 G2.3 M श्लोकाश्चतुरशीतिश्च. — d) K1.4.6 B (except B4) D (except D14) G4–6 अस्मिन्पर्वणि; G1 तस्मिन्पर्वणि. — f) K3 D14 M2–4 संख्यातं; D2 T G (except G2.3) M1 °ख्यया.

160 b) T2 G7 M2.4 सम्यग्° (for बहु°). — K3.4.6 V1 B D (except D14) G7 ins. after 160^{ab}:

144* सैनापत्येऽभिषिक्तोऽथ यत्राचार्यः प्रतापवान् ।
दुर्योधनस्य प्रीत्यर्थं प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ।
ग्रहणं धर्मराजस्य पाण्डुपुत्रस्य धीमतः ।

— M om. 160^{cd}. — d) K4 Dr2.r3 उपनिन्यू; D3 G7 अभि°; G2.3 °नीय. G1.4–6 अभिपेतू रणाजिरे.

161 a) K1 महात्राजा; D3.4.6–12 °तेजा. — b) D2 क्रुद्धः शक्र°. T G7 शक्रोपमो. Da D13 मृधे; G4.5 रणे (for युधि). — d) K1 सह सक्तः; K2 Cd सह शांतः; K4 सह स्तस्वो; K6 हतः सुप्तः; V1 Dn स हि शांतः; B4 सहशोभः (m as in text); Dr नाशितः स; D2 हतः सोत्रि-; D6–9.13 स हि शस्तः; G2 सह भग्नः; G3 सहशक्तिः. T युयुधे नारकिश्चिरं.

162 b) K (K4 as in V1 B D below; K5 missing) युधि जघ्नुर्म°; V1 B D (D2 as in K above; D14 as in text) जघ्नुरेकं म°.

163 ab) G7 अभिमन्यौ हते क्रुद्धे. K1 कर्णाद्यैः (for

C. 1. 533 B. 1. 2. 259 K. 1. 2. 260 अक्षौहिणीः सप्त हत्वा हतो राजा जयद्रथः ।
संशप्तकावशेषं च कृतं निःशेषमाहवे ॥ १६३
अलम्बुसः श्रुतायुश्च जलसंधश्च वीर्यवान् ।
सौमदत्तिर्विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ।
घटोत्कचादयश्चान्ये निहता द्रोणपर्वणि ॥ १६४
अश्वत्थामापि चात्रैव द्रोणे युधि निपातिते ।
अस्त्रं प्रादुश्चकारोग्रं नारायणममर्षितः ॥ १६५
सप्तमं भारते पर्व महदेतदुदाहृतम् ।
अत्र ते पृथिवीपालाः प्रायशो निधनं गताः ।
द्रोणपर्वणि ये शूरा निर्दिष्टाः पुरुषर्षभाः ॥ १६६
अध्यायानां शतं प्रोक्तमध्यायाः सप्ततिस्तथा ।
अष्टौ श्लोकसहस्राणि तथा नवशतानि च ॥ १६७
श्लोका नव तथैवात्र संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ।
पाराशर्येण मुनिना संचिन्त्य द्रोणपर्वणि ॥ १६८
अतः परं कर्णपर्व प्रोच्यते परमाद्भुतम् ।
सारथ्ये विनियोगश्च मद्रराजस्य धीमतः ।
आख्यातं यत्र पौराणं त्रिपुरस्य निपातनम् ॥१६९
प्रयाणे परुषश्चात्र संवादः कर्णशल्ययोः ।
हंसकाकीयमाख्यानमत्रैवाक्षेपसंहितम् ॥ १७०
अन्योन्यं प्रति च क्रोधो युधिष्ठिरकिरीटिनोः ।

क्रुद्धेन). K_2 transp. क्रुद्धेन and पार्थेन. — ^{c}) K_0 जित्वा; K_2 हित्वा (for हत्वा). — $K_{3.4.6}$ V_1 B D (except $D_{2.14}$) G_7 ins. after 163^{cd}:

145* यत्र भीमो महाबाहुः सात्यकिश्च महारथः ।
अन्वेषणार्थं पार्थस्य युधिष्ठिरनृपाज्ञया ।
प्रविष्टौ भारतीं सेनामप्रधृष्यां सुरैरपि ।

— $D_{2.13}$ om. 163^{ef}. — ^{e}) M (except M_4) तु (for च). — ^{f}) T_2 $G_{1-3.7}$ $M_{2.4}$ कृत्वा. — $K_{3.4m.6}$ Dr $D_{4-6.8.9}$ T_1 $G_{2.4.5}$ ins. after 163:

146* संशप्तकानां वीराणां कोट्यो नव महात्मनाम् ।
किरीटिनाभिनिष्क्रम्य गमिता यमसादनम् ।

For 146*, Dn_1 (marg.) subst.:

147* संशप्तकवधोत्साही जिष्णुः पुत्रवधार्दितः ।
प्रतिज्ञां महतीं कृत्वा तीर्णः श्रीपतिमायया ।

164 D_2 om. 164. — ^{b}) D_1 जरासंधस्य; T_1 $G_{2.3.6}$ °संधिश्च; G_4 जारासंधिश्च; G_5 जारसंधिश्च. — D_{13} om. 164^{cd}. — ^{d}) K_4 °रथाः. — K_6 ins. after 164^{cd}:

148* धृतराष्ट्रस्य पुत्राश्च तथा पाषाणयोधिनः ।
नारायणाश्च गोपालाः समरे चित्रयोधिनः ।

— After 164, G (except $G_{3.7}$) reads 166^{cdef}.

165 ^{a}) B_3 D_{14} $G_{1.4.5}$ -पि तत्रैव; T G_7 -पि चैवात्र; G_6 पितरि चै. — ^{d}) D_1 °ममर्षणः; $G_{2.3}$ °मनिंदितं. — $K_{4.6}$ Dn Dr $D_{1.3.4.9-11}$ (latter three om. line 2) T_1 $G_{4.5}$ ins. after 165:

149* आग्नेयं कीर्त्यते यत्र रुद्रमाहात्म्यमुत्तमम् ।
व्यासस्य चाप्यागमनं माहात्म्यं कृष्णपार्थयोः ।

For 149*, D_2 subst.:

150* शतरुद्रीयमत्रैव शंकरस्य महास्तवः ।

166 K_2 om. 166^{abcd}; T_1 om. 166^{cdef}. G (except $G_{3.7}$) reads 166^{cdef} after 164. — ^{c}) $K_{1.6}$ V_1 B Da Dn $D_{1.3.4.6}$ यत्र ते; G_3 अत्रैव. — ^{ef}) D_2 °णि वै शूराः प्रायशो निधनं गताः.

167 ^{a}) $K_{1.4}$ V_1 B D (except $D_{2.14}$) अत्रा (B_2 यत्रा; B_3 तत्रा)ध्यायशतं. — ^{b}) K_4 V_1 B (except B_4) D (except $D_{2.14}$) तथाध्यायाश्च सप्ततिः. — ^{c}) $K_{1.6}$ V_1m B_1m Da $D_{1.3.4.10.11.13}$ नव; T_1 G (except G_6) $M_{2.4}$ दश (for अष्टौ). — ^{d}) $K_{1.2}$ D_3 G_{4-6} नव श्लोकशता°.

168 ^{a}) K_1 तथात्रैव; K_2 °वास्मिन्; K_6 तथा तत्र; D_2 तथा चात्र; T_1 तदै°. — ^{b}) D_1 संख्यातत्त्वार्थ°. — ^{d}) K_1 द्रोणपर्वणि सत्तमाः.

169 ^{a}) G_2 अथापरं. — K_1 om. 169^{cd}. — ^{c}) D_6 सविध्ये; D_8 सविधे (for सारथ्ये). — ^{e}) $K_{0.2-4.6}$ V_1m B_3 D_2 $G_{2.4.6}$ $M_{2.4}$ आख्यानं. G_1 तत्र. $K_{0.3.4}$ B_4 Da $G_{2.7}$ M (except M_1) पौराणां; G_1 पर्वाणां.

170 ^{a}) $K_{4.6}$ D_1 T_1 G_{3-6} $M_{2.3}$ प्रायेण. K_4 Dr निष्ठुरश्चात्र. — ^{b}) M_1 विवादः. — ^{d}) V_1 B D M_1 तत्र (B_1 तथा; D_2 यत्र; D_{14} अत्र as in text). K_0 (m as in text). 1 D_{14} T G_7 M -संयुतं. K_3 अत्रैवाद्भुतसंज्ञितं; K_4 तत्रैवाक्षेमसंज्ञकं; D_2 यत्राक्षेपसमन्वि°; G_2 आख्यानं महदद्भु°. — $K_{3.4.6}$ V_1 B (latter two om. lines 1 and 2) D (except $D_{13.14}$; Da $D_{5.7.12}$ om. lines 1 and 2) ins. after 170:

151* वधः पाण्ड्यस्य च तथा अश्वत्थाम्ना महात्मना ।
दण्डसेनस्य च वधो दण्डस्य च वधस्तथा ।
द्वैरथे यत्र कर्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
संशयं गमितो युद्धे मिषतां सर्वधन्विनाम् ।

171 ^{a}) K_2 संक्रोधो; D_2 संक्रुद्धे. B_4 transp. प्रति and च. — ^{b}) G_1 युधि कर्णकि°. — $K_{3.4.6}$ D (except D_{14}; Da $D_{6-8.12.13}$ om. line 1) ins. after 171^{ab}:

152* यत्रैवानुनयः प्रोक्तो माधवेनार्जुनस्य वै ।

द्वैरथे यत्र पार्थेन हतः कर्णो महारथः ॥ १७१
अष्टमं पर्व निर्दिष्टमेतद्भारतचिन्तकैः ।
एकोनसप्ततिः प्रोक्ता अध्यायाः कर्णपर्वणि ।
चत्वार्येव सहस्राणि नवश्लोकशतानि च ॥ १७२
अतः परं विचित्रार्थं शल्यपर्व प्रकीर्तितम् ।
हतप्रवीरे सैन्ये तु नेता मद्रेश्वरोऽभवत् ॥ १७३
वृत्तानि रथयुद्धानि कीर्त्यन्ते यत्र भागशः ।
विनाशः कुरुमुख्यानां शल्यपर्वणि कीर्त्यते ॥ १७४
शल्यस्य निधनं चात्र धर्मराजान्महारथात् ।
गदायुद्धं तु तुमुलमत्रैव परिकीर्तितम् ।
सरस्वत्याश्च तीर्थानां पुण्यता परिकीर्तिता ॥ १७५
नवमं पर्व निर्दिष्टमेतदद्भुतमर्थवत् ।
एकोनषष्टिरध्यायास्तत्र संख्याविशारदैः ॥ १७६
संख्याता बहुवृत्तान्ताः श्लोकाग्रं चात्र शस्यते ।
त्रीणि श्लोकसहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा ।
मुनिना संप्रणीतानि कौरवाणां यशोभृताम् ॥ १७७ C. 1.561 B. 1.2.260 K. 1.2.291

प्रतिज्ञापूर्वकं चापि वक्षो दुःशासनस्य च ।
भित्त्वा वृकोदरो रक्तं पीतवान्यत्र संयुगे ।

[K3 subst. for lines 2 and 3: रुधिरं पीतवान्यत्र भीमो दुःशासनाद्रणे. — K3 Dr D4 m ins. after line 1 of 152*:

153* दुःशासनस्य च वधो वृषसेनस्य चोभयोः ।
कर्णपुत्रश्च पार्थेन हतः कर्णस्य पश्यतः ।

— K3.4 m Dr D4 (marg.; om. lines 3–7) ins. after line 3 of 152*:

154* यथावद्बलसैन्यं च वर्णयामास वायुजः ।
पूरयित्वाञ्जलिं पूर्णां न दध्नो हीदृशो रसः ।
अन्येषां च रसानां तु प्रतिज्ञादृढनिश्चयः ।
कर्णार्जुनद्वैरथे तु वर्तमाने भयानके ।
शापेनैव च कर्णस्य ततश्चक्रं महीगतम् ।
नागमात्रं वलीकं च कर्णो मुञ्चत फाल्गुने ।
तद्भयात्केशवो भूमिं प्रावेशयत तं रथम् ।]

— ^{c}) Ko.3 G3 M2.3 द्वैरथे; Dr °थं.

172 ^{c}) G7 एकादश शतं प्रो°. — ^{ef}) B1 m पंच श्लोकसहस्राणि पंच श्लोकश°; D14 पंच चैव सहस्राणि तावंत्येव श°. — K V1 B1.2 m.4 D (except Da D13.14) ins. after 172:

155* चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्वैतत्परिकीर्तितम् ।

[V1 श्लोकाः षष्टिस्तथा चात्र. K4 Dn Dr D1.6–8 पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः; D3.4.9–12 °ण्यत्र प्रकीर्तिताः; D5 °ण्यस्मिन्नुदाहृताः.]

173 ^{a}) G7 ततः. V1 G7 °त्राख्यं. — ^{b}) D12 °पर्वणि कीर्त्यंते. — D14 om. 173^{cd}. — ^{c}) Dr D13 °प्रवीर-. D2 °वीरा सैन्यस्य; D3 हतवीरेषु सैन्येषु; G5 °वीरसैन्येषु. — K6 V1 B Da D5.13 ins. after 173:

156* यत्र कौमारमाख्यानमभिषेकस्य कर्म च ।

174 D12.14 om. 174. — ^{a}) K4 यत्र (for रथ-). — ^{b}) G1 तत्र (for यत्र). D1 भारत. — ^{d}) K4 कीर्तिते; D2 G2 °र्तितं; T G7 M (except M1) °र्तितः.

175 ^{b}) K1.2.6 G1 °राज्ञो महा°. K4 V1 B (B4 marg.) D (except D14) महात्मनः. — N (except Ko–2 D14; K5 missing) ins. after 175^{ab} (D2.5, after 175^{cd}):

157* शकुनेश्च वधोऽत्रैव सहदेवेन संयुगे ।
सैन्ये च हतभूयिष्ठे किंचिच्छिष्टे सुयोधनः ।
ह्रदं प्रविश्य यत्रासौ संस्तभ्यापो व्यवस्थितः ।
प्रवृत्तिस्तत्र चाख्याता यत्र भीमस्य लुब्धकैः ।
क्षेपयुक्तैर्वचोभिश्च धर्मराजस्य धीमतः ।
ह्रदात्समुत्थितो यत्र धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ।
भीमेन गदया युद्धं यत्रासौ कृतवान्सह ।
समवाये च युद्धस्य रामस्यागमनं स्मृतम् ।

— Ko.2–4.6 B (except B4) D (except D2.5.14) transp. 175^{cd} and 175^{ef}. — ^{c}) K3.4.6 V1 B D (except D14) च (for तु). — ^{d}) Ko.2.3 D2.14 T2 G2.3.7 M4 °कीर्त्यते. — ^{e}) K6 °स्वत्यादि-; G2 °स्तु. — ^{f}) K1 मुख्यता; G7 तीर्थता. D14 °तात्र प्रकी°. K1 °कीर्त्यते; M °कीर्तनं. — K3.4.6 B1–3 D (except D14) ins. after 175^{cd}: V1 B4, after 175^{ef}:

158* दुर्योधनस्य राज्ञोऽथ यत्र भीमेन संयुगे ।
ऊरू भग्नौ प्रसह्याजौ गदया भीमवेगया ।

176 ^{a}) D7.8.10.11.14 पर्वमुद्दिष्टं. — ^{b}) K1 °दद्भुतपूर्वकं; B4 °देवाद्भुतं महत् (m as in text). — ^{d}) K1 अत्र; K3 त्वत्र (for तत्र). K4 V1 B (B4 marg.) D (except D2.14) पर्वण्यत्र (D1 °पि; D8 °स्मिन्) प्रकीर्तिताः.

177 ^{a}) K4 संख्यायां. — ^{b}) V1 श्लोकानां. K2 चास्य; T2 यत्र (for चात्र). D14 M2.4 कथ्यते; T2 G6 M3 शब्द्यते; M1 दृश्यते. K1 श्लोका चैवात्र कथ्यते; K3 श्लोका ग्रंथार्थसंमताः; K4 Da D2.13 श्लोकसंख्यात्र शब्द्य°; K6 °श्चैवात्र भाषिताः; B1.2 D6 श्लोकसंख्यात्र कीर्त्य°; B3 श्लोकसंख्या च कीर्त्य°; B4 °नां चापि शब्द्य° (m चात्र कीर्त्य°); Dr Dn D1.3.4.7.9–12 श्लोकसंख्यात्र कथ्य°; D5 °नां चात्र गीय°; D8 श्लोकसंख्यात्र गण्य°; T1 °ग्र्यं यस्य शब्द्य°; G1.4.5 °नां चात्र शब्द्य°; G2 °ग्र्यं यत्र गण्य°; G3 °ग्र्या यत्र यस्य°; G7 श्लोका यत्र प्रशब्द्य°. Cd has at least श्लोकाग्रं. — ^{d}) D10 द्विशते. — ^{e}) D12 सुप्रणी°; Ko D14 संप्रगी°. — ^{f})

C. 1. 561 B. 1. 2. 291 K. 1. 2. 292 अतः परं प्रवक्ष्यामि सौप्तिकं पर्व दारुणम् ।
भग्नोरुं यत्र राजानं दुर्योधनममर्षणम् ॥ १७८
व्यपयातेषु पार्थेषु त्रयस्तेऽभ्याययू रथाः ।
कृतवर्मा कृपो द्रौणिः सायाह्ने रुधिरोक्षिताः ॥१७९
प्रतिजज्ञे दृढक्रोधो द्रौणिर्यत्र महारथः ।
अहत्वा सर्वपाञ्चालान्धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।
पाण्डवांश्च सहामात्यान्न विमोक्ष्यामि दंशनम् ॥१८०
प्रसुप्तान्निशि विश्वस्तान्यत्र ते पुरुषर्षभाः ।
पाञ्चालान्सपरीवाराञ्जघ्नुर्द्रौणिपुरोगमाः ॥ १८१
यत्रामुच्यन्त पार्थास्ते पञ्च कृष्णबलाश्रयात् ।
सात्यकिश्च महेष्वासः शेषाश्च निधनं गताः ॥ १८२
द्रौपदी पुत्रशोकार्ता पितृभ्रातृवधार्दिता ।
कृतानशनसंकल्पा यत्र भर्तॄनुपाविशत् ॥ १८३
द्रौपदीवचनाद्यत्र भीमो भीमपराक्रमः ।
अन्वधावत संक्रुद्धो भारद्वाजं गुरोः सुतम् ॥ १८४
भीमसेनभयाद्यत्र दैवेनाभिप्रचोदितः ।
अपाण्डवायेति रुषा द्रौणिरस्त्रमवासृजत् ॥ १८५
मैवमित्यब्रवीत्कृष्णः शमयंस्तस्य तद्वचः ।

Ko. 2. 4. 6 B (B1m as in text) D Cd यशोभृता; G1. 7 °हृता; G2. 3 महात्मनां.

178 a) D1 च (for प्र-). — b) T2 G7 यत्र (for पर्व). Dr पर्वमुत्तमं. — c) Dr1 भरतं; D14 भग्नोत्थं. — d) K2 °मधर्षणं; T G2. 3. 6. 7 °ममर्षि°.

179 a) K4 Dn T G7 अपया°. K6 प्रयातेष्वेव. — b) K1 पुनस्तेप्याययू; K2 यत्र तेभ्या°; T1 G5. 6 त्रयस्ते ह्या°; T2 G3. 7 त्रयस्तेभ्यो°; M1 त्रयस्त्वभ्या°. T G (except G6) रथैः. Dr1 यत्र सौम्याय यूथपाः; D2 °भ्यागमंस्तदा; D14 त्रय तेभ्यो महारथाः. — d) V1 D (except D14) °क्षितं; G2 °स्थिताः. — K3. 4. 6 V1 B D (except D14) ins. after 179:

159* समेत्य ददृशुर्भूमौ पतितं रणमूर्धनि ।

180 ab) V1 बृहत्क्रोधो; T2 G7 धृत°; M2. 4 दृढं क्रोधात्. D14 °णिश्चात्र; T2 G2. 3. 7 M2. 4 °णिस्तत्र. K2 °ज्ञे दृढो द्रौणिः स बभूव म°. — c) K4 नाहत्वा. D3. 4 पंच° (for सर्व°). K6 V1 Da1 Dr2 Dn2 D1. 9. 10 °पंचालान्. — e) Dr1. r4 D7. 10–12 G7 महामात्यान्; G2 महामान्यान्; G3 महाख्या°; G4–6 तथा°. — f) G4. 5 नाभिमो°. G2 °मोक्ष्यानि. K2 दर्श°; V1 दर्शने (for दंशनं). G7 न विमोक्ष्यमिमं शरं; M1 न विमोक्षे शरावरं. — K3. 4. 6 V1 B D (except D14) ins. after 180:

160* यत्रैवमुक्त्वा राजानमपक्रम्य त्रयो रथाः ।
सूर्यास्तमनवेलायामासेदुस्ते महद्वनम् ।
न्यग्रोधस्यात्र महतो यत्राधस्ताद्व्यवस्थिताः ।
ततः काकान्बहून्रात्रौ दृष्ट्वोलूकेन हिंसितान् ।
द्रौणिः क्रोधसमाविष्टः पितुर्वधमनुस्मरन् ।
पाञ्चालानां प्रसुप्तानां वधं प्रति मनो दधे ।
गत्वा च शिबिरद्वारि दुर्दर्शं तत्र राक्षसम् ।
घोररूपमपश्यत्स दिवमावृत्य धिष्ठितम् ।
तेन व्याघातमस्त्राणां क्रियमाणमवेक्ष्य च ।
द्रौणिर्यत्र विरूपाक्षं रुद्रमाराध्य सत्वरः ।

[(L. 2) K6m D1 महद्वटं; Dr4 D6–10. 12 °द्वलं. — (L. 7) D3. 4. 6–12 दुर्धर्षं.]

181 b) G3 य एते. K3 °र्षभान्. K1 यत्र तान्पुरुषर्षभान्; K4. 6 V1 B D (except D14) धृष्टद्युम्नपुरोगमान् (= 180d); D2m द्रौपदेयांश्च सर्वशः. — d) K4. 6 V1 B D (except D14) द्रौपदेयांश्च सर्वशः (D2m धृष्टद्युम्नपुरोगमान्). — K4. 6 V1 B D (except D14) G6 ins. after 181:

161* कृतवर्मणा च सहितः कृपेण च निजघ्निवान् ।

182 a) K4 V1 B (except B4) D (except D2. 14) transp. पार्थाः and ते. — c) D2 G2. 3 M तु (M3 ते) (for च). — K3. 4. 6 V1 B D (except D14) ins. after 182:

162* पाञ्चालानां प्रसुप्तानां यत्र द्रोणसुताद्वधः ।
धृष्टद्युम्नस्य सूतेन पाण्डवेषु निवेदितः ।

183 a) B4 T2 G2. 3. 7 M1. 3 यत्र (for पुत्र-). — b) B4 T2 G2. 3. 7 पुत्र° (for पितृ°). — c) G2 °कल्पात्. G3 कृशाननानसंकल्पान्. — d) Dr1 D14 यत्र भ्रातॄ°; G2 अन्यभ्रातॄ°. Arjp Cd उपालभत् (for उपाविशत्).

184 a) G4 °नात्तत्र. — K3. 4. 6 V1 B D (except D14) ins. after 184ab:

163* प्रियं तस्याश्चिकीर्षन्वै गदामादाय वीर्यवान् ।

— c) K4 °वत्ततः क्रोधात्; K6 B4 Dn D2 S (except G4–6) °वत्सुसं°; Da1 °वच्च तं क्रु°; Da2 D13 °वच्च सं°. K3 V1 B1–3 Dr D3–5. 7. 9–12 सक्रोधो. D1 अन्वाद्रवत्सुसु°.

185 b) B4 दैवेनाति-; D3. 4 °नापि; D7. 14 T1 M1 देवेनाभि-; G7 देवेशाभि-. Ko. 2 V1 D2 °प्रणो°. K6 दैवेनातिप्रवेशितः; G6 °न प्रतिचो°. — c) Ko D13 G1 पुरुषा (sic); T2 G7 ततो (for रुषा). — d) D6. 8 T1 °मपासृ°; T2 G3 °मुपा°. Ko द्रौणिः शस्त्रमिवासृ°; G7 °रस्त्रं तदासृ°.

186 b) G2. 3 M (except M1) शमयन्निव. Da1 तत्त्वतः; G5 तस्य च. B4 त्वसंश्रुत्य च त°. — c) K1 °स्त्रमंत्रेण. B4

यत्रास्त्रमस्त्रेण च तच्छमयामास फाल्गुनः ॥ १८६
द्रौणिद्वैपायनादीनां शापाश्चान्योन्यकारिताः ।
तोयकर्मणि सर्वेषां राज्ञामुदकदानिके ॥ १८७
गूढोत्पन्नस्य चाख्यानं कर्णस्य पृथयात्मनः ।
सुतस्यैतदिह प्रोक्तं दशमं पर्व सौप्तिकम् ॥ १८८
अष्टादशास्मिन्नध्यायाः पर्वण्युक्ता महात्मना ।
श्लोकाग्रमत्र कथितं शतान्यष्टौ तथैव च ॥ १८९
श्लोकाश्च सप्ततिः प्रोक्ता यथावदभिसंख्यया ।
सौप्तिकैषीकसंबन्धे पर्वण्यमितबुद्धिना ॥ १९०
अत ऊर्ध्वमिदं प्राहुः स्त्रीपर्व करुणोदयम् ।
विलापो वीरपत्नीनां यत्रातिकरुणः स्मृतः ।
क्रोधावेशः प्रसादश्च गान्धारीधृतराष्ट्रयोः ॥ १९१
यत्र तान्क्षत्रियाञ्शूरान्दिष्टान्ताननिवर्तिनः ।
पुत्रान्भ्रातॄन्पितॄंश्चैव ददृशुर्निहतान्रणे ॥ १९२
यत्र राजा महाप्राज्ञः सर्वधर्मभृतां वरः ।
राज्ञां तानि शरीराणि दाहयामास शास्त्रतः ॥ १९३ C. 1. 58S B. 1. 2. 320 K. 1. 2. 321

(before corr.) ततः; D_{14} च तम्; G_3 च यत्. — ^{d}) $D_{6.8}$ क्षमया°; D_{14} छादया°. — $K_{3.4.6}$ V_1 B D (except D_{14}) ins. after 186:

164* द्रौणेश्च द्रोहबुद्धित्वं वीक्ष्य पापात्मनस्तथा ।

187 ^{a}) S (except T_2 $G_{4.5}$ M_1) कृष्णद्वै°. — ^{b}) K_4 D_{14} $G_{2.3}$ शापश्चान्योन्यकारितः. — $K_{3.4.6}$ V_1 B D (except D_{14}) ins. after 187^{ab}:

165* मणिं तथा समादाय द्रोणपुत्रान्महारथात् ।
पाण्डवाः प्रददुर्हृष्टा द्रौपद्यै जितकाशिनः ।
एतद्वै दशमं पर्व सौप्तिकं समुदाहृतम् ।

— $K_{3.4}$ V_1 B D (except $D_{2.14}$) M read 187^{cd} and 188: T_1 G_7, 187^{cd} and 188^{ab}: after 193. — ^{c}) $G_{4.5}$ तेषां; G_6 चिता- (for तोय-). $K_{3.4.6}$ V_1 B D (except $D_{2.14}$) चारब्धे (for सर्वेषां). — ^{d}) K_2 °मुदयदायके.

188 For sequence cf. v. l. 187. — K_1 om. 188^{ab}. — ^{c}) K_1 सूतस्य तदिह; K_2 सुप्तस्येत°; K_6 मया चैत°; D_2 एवमेत°; $G_{2.3}$ सूतस्य तदिति. K_3 °दिति व्यक्तं. — ^{d}) $K_{3.4.6}$ V_1 B D (except $D_{2.14}$) व्यासेन परमर्षिणा; M स्त्रीपर्वैकादशं पुनः.

189 ^{a}) T_2 सप्तविंशतिरध्या°. — ^{b}) D_2 T_2 °ण्यस्मिन्नुदाहृताः; D_3 °ण्युत्तमतेजसा. — ^{c}) K_4 V_1 B D (except D_{14}) श्लोकानां कथितान्यत्र; K_6 °श्च यत्र कथिताः; D_2 °स्तथा च कथिताः; G_2 °काः समग्रं क°. Cd mentions श्लोकाग्रं. — ^{d}) K_4 V_1 B (except B_4) D (except $D_{2.14}$) प्रसंख्यया (for तथैव च). D_1 शताष्टौ प्रतिसंख्यया.

190 ^{b}) $K_{0.2.3.6}$ D_2 यथावदनु-; K_1 °वश्चात्र; B_4 D_{14} °वदिह. V_1 B_{1-3} Da Dn Dr $D_{1.3-13}$ मुनिना ब्रह्मवादिना. — ^{c}) K_3 $B_{1.2}$ D (except Dr_1 $D_{1.3.6.8.11.14}$) T_2 $G_{1.2.7}$ °संबद्धे. K_1 °प्तिके शोकसंबद्धे. — ^{d}) K_4 V_1 B D (except $D_{2.14}$) °ण्युत्तमतेजसा.

191 ^{a}) $K_{0.1.3}$ D_2 °मिह प्रोक्तं; K_2 °मिति प्रोक्तं; K_6 °न्निबोधेदं. — $K_{3.4.6}$ V_1 B D (except D_{14}) ins. after 191^{ab}:

166* पुत्रशोकाभिसंतप्तः प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ।
कृष्णोपनीतां यत्रासावायसीं प्रतिमां दृढाम् ।
भीमसेनद्रोहबुद्धिर्धृतराष्ट्रो बभञ्ज ह ।
तथा शोकाग्नितप्तस्य धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
संसारगमनं बुद्ध्या हेतुभिर्मोक्षदर्शनैः ।
विदुरेण च यत्रास्य राज्ञ आश्वासनं कृतम् ।
धृतराष्ट्रस्य चात्रैव कौरवायोधनं तथा ।
सान्तःपुरस्य गमनं शोकार्तस्य प्रकीर्तितम् ।

— ^{c}) Da विषयो; $G_{2.3}$ °वादो (for विलापो). — ^{d}) $D_{10.11}$ यत्रापि. K_1 °णो महान्; G_{4-6} °णं स्मृतं; $M_{1.3}$ °णं महत्. — ^{e}) D_{14} कोपा°; T_2 G (except $G_{2.3}$) क्रोधवेगः. K_1 प्रमादश्च; $K_{3.4.6}$m V_1 B D (except D_{14}) °मोहश्च.

192 ^{a}) D_2 यत्र ताः; D_5 यत्र वा; $G_{1.4-6}$ यत्र च. K_6 V_1 B_2 Da Dn D_9 Cd क्षत्रियाः शू°; D_{13} क्षत्रियाः दृष्ट्वा. K_0 B_1 Dr $D_{6.7.12}$ यत्र ताः क्षत्रियाः शू°; K_1 यत्र ते क्षित्रियाः शू°; D_1 यत्र ताः क्षत्रियाच्छूरा; M_3 यत्र तः क्षत्रियाः शू°. — In G_1 folio missing after क्षत्रि. — ^{b}) K_0 Cd दिष्टांतादनि°; K_2 निर्दिष्टा°; K_3 दृष्ट्वा ता°; $K_{4.6}$ B D संग्रामेष्वनि° (D_1 दिष्टांतादनिवृत्तिनः; $D_{7.12}$ संग्रामेष्वनु°; D_{14} निष्टाता°); B_1m Arjp Devp दृष्टांता°; T $G_{2.7}$ नष्टांस्ता°; G_{4-6} इष्टांस्ता°; M_1 निष्टास्वा°; $M_{2.4}$ निष्टोस्वा°; M_3 नष्टान्स्वा°. K_1 दृष्टांतादतिवर्तिताः; G_3 नष्टांताननिवर्तिनी. — ^{d}) $D_{6.8}$ संग्रामे निह°. G_{4-6} transp. ददृशुः and निहतान्. — $K_{3.4.6}$ V_1 B D (except D_{14}) ins. after 192:

167* पुत्रपौत्रवधार्तायास्तथात्रैव प्रकीर्तिता ।
गान्धार्याश्चापि कृष्णेन क्रोधोपशमनक्रिया ।

193 ^{b}) $K_{1.6}$ V_1 °शस्त्रभृतां; $G_{2.3.6}$ M °धर्मविदां. B_4 (m as in text) सर्वशास्त्रविशारदः; $G_{4.5}$ °धर्मविशारदः. — ^{d}) K_6 धर्मतः. — After 193, $K_{3.4}$ V_1 B D (except $D_{2.14}$) M read 187^{cd} and 188; T_1 G_7 read 187^{cd} and 188^{ab} only.

C. 1. 590
B. 1. 2. 322
K. 1. 2. 323

एतदेकादशं प्रोक्तं पर्वातिकरुणं महत् ।
सप्तविंशतिरध्यायाः पर्वण्यस्मिन्नुदाहृताः ॥ १९४
श्लोकाः सप्तशतं चात्र पञ्चसप्ततिरुच्यते ।
संख्यया भारताख्यानं कर्त्रा ह्यत्र महात्मना ।
प्रणीतं सज्जनमनोवैक्लव्याश्रुप्रवर्तकम् ॥ १९५
अतः परं शान्तिपर्व द्वादशं बुद्धिवर्धनम् ।
यत्र निर्वेदमापन्नो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
घातयित्वा पितॄन्भ्रातॄन्पुत्रान्संबन्धिबान्धवान् ॥ १९६
शान्तिपर्वणि धर्माश्च व्याख्याताः शरतल्पिकाः ।
राजभिर्वेदितव्या ये सम्यग्ज्ञयबुभुत्सुभिः ॥ १९७
आपद्धर्माश्च तत्रैव कालहेतुप्रदर्शकाः ।
यान्बुद्ध्वा पुरुषः सम्यक्सर्वज्ञत्वमवाप्नुयात् ।
मोक्षधर्माश्च कथिता विचित्रा बहुविस्तराः ॥ १९८
द्वादशं पर्व निर्दिष्टमेतत्प्राज्ञजनप्रियम् ।
पर्वण्यत्र परिज्ञेयमध्यायानां शतत्रयम् ।
त्रिंशच्चैव तथाध्याया नव चैव तपोधनाः ॥ १९९
श्लोकानां तु सहस्राणि कीर्तितानि चतुर्दश ।
पञ्च चैव शतान्याहुः पञ्चविंशतिसंख्यया ॥ २००
अत ऊर्ध्वं तु विज्ञेयमानुशासनमुत्तमम् ।
यत्र प्रकृतिमापन्नः श्रुत्वा धर्मविनिश्चयम् ।
भीष्माद्भागीरथीपुत्रात्कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ २०१
व्यवहारोऽत्र कार्त्स्न्येन धर्मार्थीयो निदर्शितः ।

---

194 M (except M1) om. 194^{ab}. — a) K4 V1 B D (except D2. 14) पर्व (for प्रोक्तं). — b) G2 पर्व स्त्री; G3 पर्वं हि. K4 V1 B D (except D2. 14) शोकवैक्लव्यकारकं (B3 D1. 6–12 °रणं). — After 194^{ab}, K4. 6 V1 B D (except D14) read 195^{ef}. — d) K0. 2–4 V1 B (except B4) D (except D2. 14) °स्मिन्प्रकीर्तिताः.

195 a) V1 D5. 6. 8. 10 श्लोकाः सप्तशती; B (except B4) Da Dn Dr D1. 3. 4. 7. 9. 12. 13 श्लोकसप्तशती. K4 सप्तशतानीव. K1 चैव; K3 B Dn Dr D1. 3–12. 14 S चापि; D2 प्रोक्ताः (for चात्र). — b) K4 B (except B4) D (except D2. 14) °तिसंयुता; V1 °तिसंख्यया. — K0–2 om. 195^{cd}. — c) K3. 6 B4 D1 G3 संख्याया. — d) K3 B4 कृतं; K4 V1 B2. 3 Da Dn Dr D3–13 T1 उक्तं; B1 D1 युक्ता (for कर्त्रा). K6 व्यासेनोक्ता; D2 कृता व्यास-; D14 तत्र गीतं; G2. 3 व्यासेनात्र; G4 तत्राख्यातं; G5 तत्राख्यानं; M1 तत्राख्याता (for कर्त्रा ह्यत्र). K3. 4 V1 B D (for D2. 14 see above) T2 G7 व्यासेन धीमता (for ह्यत्र महात्मना). K4. 6 V1 B D (except D14) read 195^{ef} after 194^{ab}. — f) K2 °विमोचनं; B2 S °वर्तनं (G1 as in text; G2 °वर्धनं; M1 °दास्रवर्तनं). D14 °वैक्लव्याच्च प्रतापनं.

196 a) G2 ततः. — b) D2 बुद्धिदर्शनं. — c) B4 (m as in text) T1 G4–6 M (except M1) °मापेदे. G2. 3 यत्र सर्वंदमोपेतः. — e) D6. 8 पातयित्वा. — f) K1 सुहृत् (for पुत्रान्). V1 B1–3. 4m D (except D2. 14) °मातुलान् (for °बांधवान्).

197 b) T1 G4–6 व्याहृताः. V1 B D (except Dr3. r4 D2. 11. 14) T2 G4 शार°. K4 D2. 14 G2 °तल्पिना; M शारतल्पिना (M1 °नः). — c) K3 V1 B D (except D14) °व्यास्ते; D3 °व्याश्च. T2 G7 राजर्षिभिर्वेदितव्याः. — d) K3 सम्यग्ज्ञाने; V1 B D सम्यग्ज्ञान- (B1. 3 सम्यग्ज्ञानं; D2 सम्यक्स्वर्ग-; D14 समृद्धार्थं); T1 G4. 5. 7 सम्यगर्थ-; T2 G6 M1 सम्यगर्थं; G2. 3 सम्यङ्मायाया-. K2 शश्वन्नयबुभुत्सया.

198 a) K1. 6 G2 °द्धर्मश्च. — b) K0. 2 काले. K1 °वर्तकः; K3. 4 °वर्तकाः; K6 G2 °दर्शकः; V1 °दर्शिकाः; B (except B4) D (except D2. 14) °दर्शिनः (B4m °दर्शनः); D3 °दर्शनाः. — c) K1 यद्बुध्वा; G2. 3 बुध्वा यान्. — d) K0 D1 सर्वतत्त्व°; K6 धर्मज्ञत्व°. — e) T1 G4–6 °श्च विविधा.

199 b) Dr1 G7 एतत्प्रज्ञा°. G2 °ज्ञमनःप्रियं. — c) G2. 3 परिज्ञातं; G7 प्रति°. V1 B (except B4) D (except D2. 14) अत्र पर्वणि विज्ञे°. — e) K6 विंशतिश्च; Dn3 Dr2 D10. 11 विंशच्चैव. — f) K0. 2. 3 नव चान्ये; B4 नवैव च. G2. 3 सप्त चैव तथापरे.

200 ab) V1 Da Dr D13 कीर्तितानीह षोडश. K0–2. 4. 6 B1 (m as in text). 2 Dn D1–12 चतुर्दश (D5 °विंशत्) सहस्राणि तथा सप्त (K1 नव) शतानि च. — c) Dr तथा पंच श°. K (K5 missing) B1. 2 Dn D1–9. 12 सप्त श्लोकास्तथैवात्र. — d) K2 सप्ताविंश°; D4 सप्तविंश°. K4 पाराशर्येण संख्यया; D1. 2 पाराशर्येण धीमता.

201 a) Dn Dr1 D3. 4. 7 च (for तु). — b) K1 V1 B D (except D2. 3. 8. 10–12) अनु°. Da D13 अद्भुतं (for उत्तमं). K2 आनुशासनिकं परं. — d) K0. 2 धर्मार्थमुत्तमं; K1. 3 °र्मार्थनि°; K4 D2 °र्मार्थनिश्चयान्. T G (G1 missing) M1 °निश्चयान्.

202 a) M2. 4 °हारश्च. — b) K1 योभिसंत्रितः; K3 धमार्थं यो नि°; K6 V1 B1–3 Da Dn Dr D3. 4. 13 °र्थः प्रकीर्तितः; B4 D5 °र्थाय प्रकीर्तितः; D1 °यः प्रकल्पितः; D3 °यो नियोजितः; D6–9. 11. 12 °र्थो यः प्रकीर्तितः; D10 °र्थो यत्र

विविधानां च दानानां फलयोगाः पृथग्विधाः ॥ २०२
तथा पात्रविशेषाश्च दानानां च परो विधिः ।
आचारविधियोगश्च सत्यस्य च परा गतिः ॥ २०३
एतत्सुबहुवृत्तान्तमुत्तमं चानुशासनम् ।
भीष्मस्यात्रैव संप्राप्तिः स्वर्गस्य परिकीर्तिता ॥ २०४
एतत्त्रयोदशं पर्व धर्मनिश्चयकारकम् ।
अध्यायानां शतं चात्र षट्चत्वारिंशदेव च ।
श्लोकानां तु सहस्राणि षट् सप्तैव शतानि च ॥ २०५
ततोऽश्वमेधिकं नाम पर्व प्रोक्तं चतुर्दशम् ।
तत्संवर्तमरुत्तीयं यत्राख्यानमनुत्तमम् ॥ २०६
सुवर्णकोशसंप्राप्तिर्जन्म चोक्तं परिक्षितः ।
दग्धस्यास्त्राग्निना पूर्वं कृष्णात्संजीवनं पुनः ॥ २०७
चर्यायां हयमुत्सृष्टं पाण्डवस्यानुगच्छतः ।
तत्र तत्र च युद्धानि राजपुत्रैरमर्षणैः ॥ २०८
चित्राङ्गदायाः पुत्रेण पुत्रिकाया धनंजयः ।
संग्रामे बभ्रुवाहेन संशयं चात्र दर्शितः ।
अश्वमेधे महायज्ञे नकुलाख्यानमेव च ॥ २०९ C. 1. 609 B. 1. 2. 342 K. 1. 2. 343

कीर्तितः; D_{14} °र्थौ यौ निदर्शितौ; T_1 °र्थौ येन द°; T_2 धर्मे चार्थे नि°; $G_{2.3}$ $M_{2.4}$ °र्थे यो नि°; $G_{4.5.7}$ °र्थौ यो नि°; G_6 °र्थौ येन द°; $M_{1.3}$ °र्थानां नि°. — D_{9-11} om. 202^{cd}. — ^{d}) G_3 फलभेदाः पृ°. Dn $D_{2-4.6-8.12}$ °गाः प्रकीर्तिताः. G_2 फलभेदः पृथग्विधः.

203 ^{a}) K_1 B_3 °शेषश्च. — ^{b}) K_1 च वरो; K_3 च तथा; G_2 चापरो; M_4 च पुरो. M_1 च प्रकीर्तिताः. — ^{c}) D_{14} °विनियो°. $K_{4.6}$ B_4 $D_{3.4.6.7.9-11}$ °योगाश्च. D_2 आचारा विधियोगाश्च. — ^{d}) Da D_{13} सत्यसत्यपरा. K_1 परो विधिः. — $K_{3.4.6}$ V_1 B D (except $D_{2.14}$) ins. after 203:

168* महाभाग्यं गवां चैव ब्राह्मणानां तथैव च ।
रहस्यं चैव धर्माणां देशकालोपसंहितम् ।

[(L. 2) K_3 बहुलोपाख्यान राजेंद्र दुर्वासाख्यानमुत्तमं.]

204 K_3 transp. the lines. — ^{b}) $K_{0.2-4}$ D_2 धर्मशासनं; S (except G_{1-3}) पुत्र°. K_1 धर्मशासनमुत्तमं; B_4 Da (Da_1 m as in text) D_{13} अनुशासनमुत्तमं; $G_{2.3}$ उक्तं चाप्यनु°. — ^{c}) K_1 °स्य स्वर्गसं°; K_6 V_1 B Da Dr $D_{3.4.13}$ T_2 $G_{6.7}$ M_1 °स्यैवात्र सं°. — ^{d}) K_1 धर्म्यस्य प°.

205 ^{a}) G_3 °शं सर्वं. — ^{b}) K_3 °निर्णय°. T_1 $G_{2.4-6}$ °कारणं. K_1 धर्मस्य परिकीर्तितं. — ^{c}) T_1 G_7 $M_{2.4}$ शते द्वेत्र; T_2 $G_{4.5}$ शते त्वत्र; G_2 शते द्वे तु; G_3 शतेपेत; G_6 शते तत्र; M_3 शते द्वे च. V_1 Da Dn $D_{1.3.4.6-9.12.13}$ M_1 त्वत्र; B Dr $D_{5.10.11}$ तत्र; D_{14} चैव (for चात्र). — ^{d}) K_2 °शद्दशैव च; D_2 °शत्तथैव च; D_{14} °शदाधिकं (for °शदेव च). Dn Dr $D_{1.3.4.6-12}$ तु (for च). T_1 G_{4-6} षट्पंचाशत्तथोत्तरं; T_2 $G_{2.3}$ M °पंचाशत्तथैव च (M_1 °चत्वारिंशदर्पितं). — ^{e}) $B_{3.4}$ $D_{3.4}$ T G_{4-7} च (for तु). K_{0-4} D_2 सप्त श्लोकसहस्राणि. — ^{f}) $K_{0.2.3}$ शतान्यष्टौ तथैव च; K_1 तष्टाचाष्टौ शतानि च; K_4 D_2 तथैवाष्टौ शतानि च; K_6 B D (except D_{14}; for D_2 see above) प्रोक्तान्यष्टौ प्रसंख्यया; V_1 प्रोक्तान्यष्टौ शतानि च; T G_{4-7} $M_{2.4}$ द्वादशैवेति कीर्त्यते; G_2 M_3 द्वादशैव तु की°; G_3 द्वादशैवात्र की°.

206 ^{a}) K_0 तथा°; K_2 D_{14} G_6 M_1 अथा°; K_3 D_2 G_5 अतो°: $D_{1.3}$ transp. नाम and पर्व (in ^{b}). — ^{b}) $K_{0.2}$ D_2 पर्वोक्तं च; K_3 प्रोक्तं पर्व; K_6 $B_{3.4}$ $D_{1.14}$ G_{4-6} पर्व चोक्तं. — ^{c}) K_3 संवर्तकमरु°. — ^{d}) T_1 $G_{4.6}$ अत्रा°; T_2 G_7 तत्रा°. K_4 °ख्यानकमु°. K_2 यत्रा व्याख्यानमुत्तमं.

207 ^{b}) $K_{1.4}$ प्रोक्तं; $G_{2.3}$ चैव (for चोक्तं). — ^{cd}) K_2 दग्धः शस्त्रा° °जीवितः पुनः.

208 K_0 om. 208. — ^{a}) $K_{2.4}$ T $G_{5.6}$ चर्यया; M_1 संतान-. D_3 °मुत्स्रष्टुं; G_2 M_{2-4} °मुत्सृज्य. G_3 यत्र चाश्वं समुत्सृज्य. — ^{d}) Dr (except Dr_1) राज्ञा पु°. M_1 °त्रैर्महारथैः.

209 ^{b}) $K_{1.4}$ D_2 °कायां ध°; B_4 यत्रायुध्यद्ध° (m as in text); D_{14} S (G_1 missing) स्वपुत्रेण ध° (M_1 आत्मजेन ध°). G_6 किरीटिनः (for धनं°). — ^{d}) K_{0-2} B_4 $D_{2.10.11.14}$ T_1 G_{2-4} संशयश्चात्र; B_3 °यं च प्र-. T_2 G_7 $M_{1.3}$ °त्र जग्मिवान्. — $K_{3.4}$ m ins. after 209^{cd}: Dr D_4, after 170*:

169* अनुगीता तथा प्रोक्ता सम्यग्भगवता पुनः ।
कथितः शाश्वतो धर्मः कृष्णेनार्जुनसंनिधौ ।
तथा ब्राह्मणगीता च संवादो गुरुशिष्ययोः ।

— K_6 D (except Da Dn $D_{6.12-14}$) S (except G_6; G_1 missing) ins. after 209^{cd}:

170* सुदर्शनं तथाख्यानं वैष्णवं धर्ममेव च ।
[D_5 सुधादर्शनमाख्यानं; S मृगदर्शं तथा चैव.]

After 170*, Dr D_4 ins. 169*. — D_3 om. 209^{ef}. — ^{e}) D_{14} °मेधो महायज्ञो; M_1 °मेधमहाख्याने. — ^{f}) G_5 नाकुल्याख्या°.

C. 1. 609 B. 1. 2. 343 K. 1. 2. 344 इत्याश्वमेधिकं पर्व प्रोक्तमेतन्महाद्भुतम् ।
अत्राध्यायशतं त्रिंशत्त्रयोऽध्यायाश्च शब्दिताः॥२१०
त्रीणि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।
विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥२११
तत आश्रमवासाख्यं पर्व पञ्चदशं स्मृतम् ।
यत्र राज्यं परित्यज्य गान्धारीसहितो नृपः ।
धृतराष्ट्राश्रमपदं विदुरश्च जगाम ह ॥ २१२
यं दृष्ट्वा प्रस्थितं साध्वी पृथाप्यनुययौ तदा ।
पुत्रराज्यं परित्यज्य गुरुशुश्रूषणे रता ॥ २१३
यत्र राजा हतान्पुत्रान्पौत्रानन्यांश्च पार्थिवान् ।
लोकान्तरगतान्वीरानपश्यत्पुनरागतान् ॥ २१४
ऋषेः प्रसादात्कृष्णस्य दृष्ट्वाश्चर्यमनुत्तमम् ।
त्यक्त्वा शोकं सदारश्च सिद्धिं परमिकां गतः ॥२१५
यत्र धर्मं समाश्रित्य विदुरः सुगतिं गतः ।
संजयश्च महामात्रो विद्वान्गावल्गणिर्वशी ॥ २१६
ददर्श नारदं यत्र धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
नारदाच्चैव शुश्राव वृष्णीनां कदनं महत् ॥ २१७
एतदाश्रमवासाख्यं पर्वोक्तं सुमहाद्भुतम् ।
द्विचत्वारिंशदध्यायाः पर्वैतदभिसंख्यया ॥ २१८
सहस्रमेकं श्लोकानां पञ्च श्लोकशतानि च ।
षडेव च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥२१९
अतः परं निबोधेदं मौसलं पर्व दारुणम् ।
यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शस्त्रस्पर्शहता युधि ।
ब्रह्मदण्डविनिष्पिष्टाः समीपे लवणाम्भसः ॥ २२०

---

210 G2.3 om. 210^{ab}. — ^{b}) D2 M1.3 °न्महात्मना. — ^{c}) K0.2.3 अध्यायानां श°; D2.5 T1 G7 अत्राध्यायाः श°. K6 V1 B1.2.4m Dr D3.4.8.13 चैव (for त्रिंशत्). B3 तत्राध्यायाः शतं चैव; D6.7.9–12 यत्राध्यायशतं चैव. — ^{d}) K1 सस्मिताः; K2 Dn कीर्ति°; V1 संमि°; D2 दर्शि°; D14 संशि°.

211 ^{a}) K6 D14 S (G1 missing) चत्वार्येव स° (M1 चत्वार्यथ स°). — ^{b}) K1.4 V1 Dr1 D2.9–11 G2 M1 तावत्येव. — ^{c}) K0 °था प्रोक्ताः.

212 ^{a}) K0.2.4 Dr1 D2 T1 G4.5 M2.4 ततश्चाश्र°; K1.3 V1 B Dn Dr2–r4 D1.3–12.14 M1.3 ततस्त्वा°; K6 ततोत्रा°; Da D13 अतस्त्वा°; G6 तत्र चा°. T2 ततश्चाश्रमवासं च; G2.3 ततश्चाश्रमवासश्च; G7 तत आश्रमवासश्च. — ^{b}) G3 सर्वं (for पर्व). — ^{c}) K2.4.6 V1 B D (except D2.14) G5 M1 °ज्यं समुत्सृज्य. — ^{d}) K0.2.3.6 V1 B (B4m) D (except D2.14) गांधार्या. G2 (m as in text). 3 गतवांश्च तथा नृपः. — ^{e}) K2–4.6 V1 B1.2 D T G4.5 °राष्ट्रोश्र° (D3–5 as in text; D10.11 °राष्ट्रेश्र°); G7 M1 °राष्ट्र आश्र°; M2.4 °राष्ट्रश्चाश्र°. G2 धृतराष्ट्रस्याश्रममनु (sic); G3 °ष्ट्रश्चाश्रमं तु.

213 ^{a}) D10 संदृष्ट्वा. K0 पथितं; Dr1.r2 D13 प्रथितं. B4 (m as in text) M1 तान्दृष्ट्वा प्रस्थितान्सर्वान्. — ^{b}) D14 पृथा चानु°. K6 °नुजगाम ह. Da D2.13 T G7 तथा. — ^{c}) G2.3 कुरुराज्यं; G7 पुत्रे रा°; M1 पुत्रांस्तत्र. — ^{d}) D7.9–11 परिशुश्रू°.

214 ^{b}) K6 पौरा° (त्रा over रा); T2 G7 गुरू°; G2.3 वीरा°; M (except M1) पितॄ°. — ^{c}) D6.7.12 °कांतरं.

215 ^{b}) K6 G2.7 तद्दृष्ट्वाश्चर्यमुत्तमं; T G3 M तं दृष्ट्वाश्चर्यमु°. — ^{c}) D2 मुक्त्वा. Dr1 G3 लोकं. K1 °दारांश्च. K6 तु (for च). — ^{d}) D4 पारमिकां; G3 प्रथ°; G6 °मतां.

216 Dr1 om. 216^{ab}. — ^{a}) K2 यतिधर्मं. — ^{b}) K0.2.3.6 D14 सद्गतिं; B (except B3) Da Dr (except Dr1) D2–4.9.13 M स्वर्गं°. — ^{c}) K0 V1 (by corr.) Dn Dr1.r3.r4 D1.3–5.7.10–12.14 G2 महामात्यो; K1 D13 °मंत्रो; K6 °प्राज्ञो; B2 °भागो; B4 Dr2 D2.6.8.9 G3 सहामात्यो. — ^{d}) T1 °णिस्तदा; T2 G7 °णिस्तथा.

217 ^{ab}) K0.4 V1 B1.2 Da Dr (except Dr2) D3 तत्र. K1 ददृशे नार[द]स्तत्र °राजं °ष्ठिरं. — G7 om. 217^{cd}. — ^{d}) M1.3 गुरूणां क°.

218 In D6, 218 is ins. in marg.; in D3, which om. 218, there is lacuna after 217. — ^{b}) K6 सुपर्व सु°; D2 यथोक्तं सु°. K2 सुमहात्मना; K6 Dn महदद्भु°. — ^{c}) K1 M1.3 त्रिचत्वा°; K4 द्वा°. V1 B (except B4) Da Dr D1.3.4.6.7.9–13 °दध्यायं. D14 M2.4 चत्वारिंशदथाध्यायाः; G2 चत्वारिंशत्तदा°; G3 चत्वारिंशतिर°. — ^{d}) G2.3 सर्वं तदभि°. K2 °तदिति सं°; D7.9.11 °तदपि सं°. B3.4 पर्वण्यत्राभि°; T G7 °ण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः.

219 ^{a}) G4.5 °मेतत् (for °मेकं). K0.2.3 श्लोकानां वै (K2 च) सहस्रं तु. — ^{b}) K3 परं श्लो°; D10.11 S नव श्लो° (G1 missing; G7 तत श्लो°). — ^{c}) D2 षट् चैव च. K0 तथा प्रोक्ताः. — ^{d}) K0.2.3.6 °ताः परमर्षिणा.

220 ^{a}) G7 ततः. B1 °बोधध्वं. — ^{b}) K0.2–4.6 V1 Da D1.2.5.13.14 मौशलं; B °ष°. K6 V1 D1.5 G4–6 M भृश- (for पर्व). — G7 om. 220^{cdef}–221. — ^{c}) Da Dn1 D13 अत्र. — ^{d}) K6 B3 Da D5.13.14 T2 G4–6 °हता; T1 °समा (for °सहा). D1 शस्त्रस्य सहितायुष. — ^{e}) K6 G5.6 °विनिर्दिष्टाः. — ^{f}) K1.2 °णांभसा.

आपाने पानगलिता दैवेनाभिप्रचोदिताः ।
एरकारूपिभिर्वज्रैर्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ २२१
यत्र सर्वक्षयं कृत्वा तावुभौ रामकेशवौ ।
नातिचक्रमतुः कालं प्राप्तं सर्वहरं समम् ॥ २२२
यत्रार्जुनो द्वारवतीमेत्य वृष्णिविनाकृताम् ।
दृष्ट्वा विषादमगमत्परां चार्तिं नरर्षभः ॥ २२३
स सत्कृत्य यदुश्रेष्ठं मातुलं शौरिमात्मनः ।
ददर्श यदुवीराणामापाने वैशसं महत् ॥ २२४
शरीरं वासुदेवस्य रामस्य च महात्मनः ।
संस्कारं लम्भयामास वृष्णीनां च प्रधानतः ॥ २२५

स वृद्धबालमादाय द्वारवत्यास्ततो जनम् ।
ददर्शापदि कष्टायां गाण्डीवस्य पराभवम् ॥ २२६
सर्वेषां चैव दिव्यानामस्त्राणामप्रसन्नताम् ।
नाशं वृष्णिकलत्राणां प्रभावानामनित्यताम् ॥ २२७
दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नो व्यासवाक्यप्रचोदितः ।
धर्मराजं समासाद्य संन्यासं समरोचयत् ॥ २२८
इत्येतन्मौसलं पर्व षोडशं परिकीर्तितम् ।
अध्यायाष्टौ समाख्याताः श्लोकानां च शतत्रयम् २२९
महाप्रस्थानिकं तस्मादूर्ध्वं सप्तदशं स्मृतम् ।
यत्र राज्यं परित्यज्य पाण्डवाः पुरुषर्षभाः । C. 1. 629 B. 1. 2. 365 K. 1. 2. 366

---

221 G7 om. 221 (cf. v. l. 220). — [a]) K4 D1.12 अपाने; G2 आसन्नाः; G3 आपन्ने. N (except K0–2 D5; for D14 see below) पानकलिताः; M1.3 °कुपिताः. D14 अपेयपाननिरताः. — [b]) K2.4 °प्रनो°; D2 °प्रणो°. — [c]) K2 एरिका°; D3.4 ऐर°; G2 धेर°; G4.5 एळ°. D2 °भिः शस्त्रैः. — [d]) D3 °रेतराः; G2.3.6 °रे.

222 [a]) D6 transp. यत्र and सर्वक्षयं. M2.4 सर्वं. B2m °यं भूत्वा; B4 (m as in text) G2.3 °यं दृष्ट्वा. — [c]) K1 D2 G4.5 नाभिचक्रामतुः; V1 Dr2 Dn2 D5.6.9–12.14 G3 °तिचक्रा°; D8 G2 तानि च°. D3 °क्रमितुं. — [d]) D14 प्राप्य. K2 सदा; K6 V1 B1 (m as in text).3.4m Da Dn D1.3–12 महत्; B4 शुभं; G4–6 परं (for समं). Dr सर्वसमं महत्. ❀ Arj: सहदित्यपपाठः (for महत् of K6 etc.). ❀

223 [a]) G2 °वत्यां. — [b]) D12 यत्र वृ°; D13 एता वृ°. K1.3 D14 G7 कृष्णनिरा°; T1 G2.4–6 कृष्णाद्वि°; T2 कृष्णवि°; M1 पुत्रवि°. — [d]) K1 G2.3 शांतिं (for चार्तिं).

224 [a]) K3.6 V1 B Da Dn Dr D2–13 T2 स संस्कृत्य (B4 स सस्मृत्य; Dr3.r4 स संस्कृतं); D1 T1 G4.5.7 संस्कृत्य च; G6 संत्यज्य च. V1 Dn Dr3 D6.9 G4.5 °त्य नरश्रे°. — [b]) K2 शूरमा°. — [c]) B4 युद्धं (for यदु-). — [d]) K1 आसन्नं; K6 आत्मनो; D1 अपानं; D3.6–12 अपाने; D14 °पातं; G7 अहाने (for आपाने). G2 श्रेयसं म°.

225 [a]) K0 B2.3 (latter two marg. as in text) Cd शरीरे. Da (erroneously) शरीरं (as in text). ❀ Arj (acc. to Da2): शरीरे द्वितीयाद्विवचनान्तं । शरीरमिति वा पाठः । ❀ — [c]) K1 D2 सत्कारं. Dr4 D13 लभया°.

226 [a]) B4 स बालवृद्ध°; D1 संवृद्धबल°; D14 स वज्रं बाल°. — [b]) K3 T °वत्यां तथा; D2 °कायास्ततो. K4 B2.3 D5.9–11.14 G2.3 M °स्ततोर्जुनः; G7 °स्तदार्जुनं. — [d]) K4 D1.14 गांजीवस्य.

227 [ab]) D13 चैव देवानां. D14 चैव शस्त्राणां दिव्यानामप्र°. K4 B1 Dr3.r4 °णां च प्र°; K6 V1 B2.3 Da Dr1.r2 D5.13 °णां चाप्र°. — [c]) D13 नानावृष्णि°; D14 तेषां वृ°. — [d]) D14 प्रहृताना°.

228 [b]) K0.2 D2 °प्रणोदितः; K4 °नोदि°; G3 °साद°. — [c]) K0.2.3 B4 °राजं समागम्य; G3 °राजानमाश्रित्य.

229 [a]) Da D13 T2 G7 इत्येवं; T1 G4–6 इतीदं. K0.3 V1 B (except B2) Da1 Dr2 D5.13.14 G7 मौशलं. — [c]) B4 अष्टाध्यायाः. K3 D2 प्रसंख्याताः; K4 च सं°. K0.2 अष्टाध्यायं समाख्यातं; D14 अष्टाध्यायास्तु सं; S (G1 missing) अष्टाध्यायाः प्रसं°. — [d]) T1 G4–6 M2.4 श्लोकाग्रं च. — K1.3.4.6 Da Dn Dr D1.2.4m.6.8–11.13 ins. after 229:

171* श्लोकानां विंशतिश्चैव संख्याता तत्त्वदर्शिना ।

[K1.3 विंशतिश्च तथा श्लोकाः सं°. Da D13 विंशतिश्च समाख्याता मुनिना तत्त्व°.]

230 [ab]) K1.3 B D14 °प्रास्था°. D2 °निकं पर्व तस्मात्सप्त°. — [c]) D3.4 तत्र. D3 राष्ट्रं (for राज्यं). — [e]) D3.12 द्रौपद्याः. D1 सहितं. D12 G5 देव्याः. G3 °हिताः सर्वे. — [f]) G7 om. 230f. K6 V1 B D (except D2.14) महाप्रस्थानमास्थिताः (B1.3 Da2 D13 °श्रि°). — K3.4.6 V1 B D (except D2.14) ins. after 230:

172* यत्र तेऽग्निं ददृशिरे लौहित्यं प्राप्य सागरम् ।
यत्राग्निना चोदितश्च पार्थस्तस्मै महात्मने ।
ददौ संपूज्य तद्दिव्यं गाण्डीवं धनुरुत्तमम् ।
यत्र भ्रातॄन्निपतितान्द्रौपदीं च युधिष्ठिरः ।
दृष्ट्वा हित्वा जगामैव सर्वाननवलोकयन् । [5]

C. 1. 630 B. 1. 2. 365 K. 1. 2. 366 द्रौपद्या सहिता देव्या सिद्धिं परमिकां गताः ॥ २३०
अत्राध्यायास्त्रयः प्रोक्ताः श्लोकानां च शतं तथा ।
विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥ २३१
स्वर्गपर्व ततो ज्ञेयं दिव्यं यत्तदमानुषम् ।
अध्यायाः पञ्च संख्याताः पर्वैतदभिसंख्यया ।
श्लोकानां द्वे शते चैव प्रसंख्याते तपोधनाः ॥ २३२
अष्टादशैवमेतानि पर्वाण्युक्तान्यशेषतः ।
खिलेषु हरिवंशश्च भविष्यच्च प्रकीर्तितम् ॥ २३३

एतत्सप्तदशं पर्व महाप्रस्थानिकं स्मृतम् ।

[(L. 3) D6.8.9 तद्दिष्टं; D10.11 °ष्टयं. — (L. 5) K6 स सर्वानव°. — (L. 6) B Dr3. r4 D4.9.10 °प्रास्था°.]

231 G7 om. 231–2. — ^{a}) B3 तत्रा°; Dn Dr D2–4.6.7.9–12 यत्रा°. S (except G1 M1.3; G7 om.) अध्यायाश्च त्रयः. K1 D1 °ध्यायत्रयं प्रोक्तं. — ^{b}) K0–2.4.6 V1 B4m Da Dn D1–13 शतत्रयं; K3 M1.3 शतद्वयं; B4 Dr D14 G2.4–6 तथा शतं; G3 शतं स्मृतं. — ^{d}) K1 D14 °ताः परमर्षिणा.

232 G7 om. 232 (cf. v.l. 231). — ^{a}) D2 ततः प्रोक्तं. — K3.4.6 V1 B D (except D14) ins. after 232^{ab}:

173* प्राप्तं देवरथं स्वर्गान्नेष्टवान्यत्र धर्मराट् ।
आरोढुं सुमहाप्राज्ञ आनृशंस्याच्छुना विना ।
तामस्याविचलां ज्ञात्वा स्थितिं धर्मे महात्मनः ।
श्वरूपं यत्र तत्त्यक्त्वा धर्मेणासौ समन्वितः ।
स्वर्गं प्राप्तः स च तथा यातना विपुला भृशम् ।
देवदूतेन नरकं यत्र व्याजेन दर्शितम् ।
शुश्राव यत्र धर्मात्मा भ्रातॄणां करुणा गिरः ।
निदेशे वर्तमानानां देशे तत्रैव वर्तताम् ।
अनुदर्शितश्च धर्मेण देवराज्ञा च पाण्डवः ।
आप्लुत्याकाशगङ्गायां देहं त्यक्त्वा स मानुषम् ।
स्वधर्मनिर्जितं स्थानं स्वर्गे प्राप्य स धर्मराट् ।
मुमुदे पूजितः सर्वैः सेन्द्रैः सुरगणैः सह ।
एतदष्टादशं पर्व प्रोक्तं व्यासेन धीमता ।

[(L. 1) B4 °रथं दृष्ट्वा. — (L. 2) K3 B1.4 D2 स महाप्रा°. — (L. 3) K4 °स्यामचलां; K6 °स्यान्निश्चलां; Da D13 °स्याविपुलां. — (L. 4) K3.4.6 V1 Da Dr1 D1.3.5–12 स्वरूपं. — (L. 5) K6 D2 स्वर्गप्राप्तिश्चैव तथा; V1 B (B1m as above) Da D6–13 स्वर्गं प्राप्तस्य च तथा. — (L. 6) K3.6 V1 B1 Dr D7–12 दर्शितः. — (L. 7) K3.4.6 V1 B4 Dr D2.5–8.10–12 श्रुत्वा यत्र स धर्मात्मा. — (L. 12) K3.6 V1 B Da Dr D2.5.13 °णैः सुखी. — K3.4m Dr D4 ins. after line 12 above:

174* कर्णस्य नरकप्राप्तिः प्रमोक्षश्चात्र कीर्त्यते ।
समागमश्च वीराणां स्वर्गलोके महात्मनाम् ।
कीर्त्यते यत्र विधिवत्स्वर्गसंवाद एव च ।
स्वानि स्थानानि च प्राप्ता यत्र ते पुरुषर्षभाः ।]

—Instead of 173*, G2.4 ins. after 232^{ab}:

175* यत्र दुर्योधनादीनां श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ।
निर्वेदं परमं गत्वा स्वर्गं नाकाङ्क्षदव्ययम् ।
देवानां वचनाद्यत्र तनुं त्यक्त्वा महारथः ।
स्वर्गं नित्यं महातेजाः स्वस्थानमगमद्धनम् ।

— ^{d}) K1 °तदिति सं°. K3.4 V1 B D (except D14) पर्वण्यस्मिन्महात्मना. — ^{c}) G7 द्विशते. M1 चापि (for चैव). — K4.6 Dn Dr D1.3.4.6.8.9.11 ins. after 232:

176* नव श्लोकास्तथैवान्ये संख्याताः परमर्षिणा ।

233 ^{a}) K1 M (except M1) °वमुक्तानि. — ^{b}) K3 V1 Dr (except Dr1) D2.4 T1 G3 पर्वण्यु°; Dn1. n2 M (except M1) °ण्येतान्य°. Dn3 पर्वाण्येतान्यनेकशः. — B2 Dr D7 om. 233^{cd}. — ^{c}) T2 खिले तु. K3 °वंशेषु; M3 °वंशं च. — ^{d}) K1 V1 °ष्यश्च; K6 B (B2 om.) Da Dn D1.5.13.14 °ष्यं च. K0 °च्चात्र की°. K4 V1 M2.4 °कीर्तितः. — K4 B2 (which om. 233^{cd}) ins. after 233^{ab}: B1 Da D13, after 233: a repetition of 69^{ab}, 91* (cf. v.l. 69), and 69^{cd}; that is to say:

177* हरिवंशस्ततः पर्व पुराणं खिलसंज्ञितम् ।
विष्णुपर्व शिशोश्चर्या विष्णोः कंसवधस्तथा ।
भविष्यं पर्व चाप्युक्तं खिलेष्वेवाद्भुतं महत् ।

Dr D4m ins. after 233^{ab}: V1, after 233: a repetition of 69^{ab} only (in Dr1 the repeated line is ins. after line 1 of 180*). — K3 ins. after 233: Dr D4m, after the repetition of 69^{ab}: K4m (om. lines 13–15, 18 and 19), after the repetition of 91* (cf. v.l. 69):

178* ततः परं विष्णुपर्व महत्पर्वेत्युदाहृतम् ।
जन्म यत्र तु देवस्य पद्मनाभस्य मानुषम् ।
वसुदेवकुले जातो नन्दगोपकुले धृतः ।
यत्र बाल्ये स्वकर्माणि रमणान्यद्भुतानि च ।
यत्र कंसवधं कृत्वा रङ्गमध्ये चकर्ष ह ।
अनेकैः संश्रयैश्चापि जरासंधवधेन ह ।
विक्रमाद्रुक्मिणीं देवीमाहृत्य परवीरहा ।
परीक्ष्य च निवासार्थं द्वारकां विनिवेशयत् ।
कलिङ्गं दन्तवक्रं च रणे विक्रम्य जघ्निवान् ।
राजशुल्कां च वै कृष्णः सत्यभामामथोद्वहत् ।
तयोदितः सत्यभामया गत्वा दिवमधोक्षजः ।
जित्वामराधिपं यत्र पारिजातमथानयत् ।
जघ्ने यत्र महाबाहुर्धेनुकं रणमूर्धनि ।

Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the Nirnaya Sagar Press, 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Parts are not sold singly.

ĀDIPARVAN: [illegible]

THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR, PH.D.

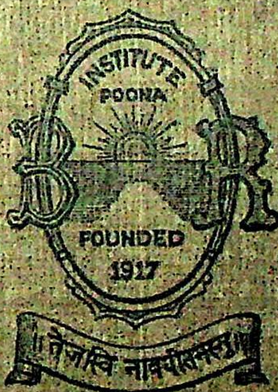
WITH THE CO-OPERATION OF

PROF. S. K. BELVALKAR; PROF. A. B. GAJENDRAGADKAR; PROF. P. V. KANE; PROF. R. D. KARMARKAR; PROF. P. L. VAIDYA; PROF. M. WINTERNITZ; PROF. R. ZIMMERMANN, S. J.; AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI, B. A.,

CHIEF OF AUNDH

Under the Patronage of the Chief of Aundh, the Governments of Bombay, Madras [illegible]
the University of Bombay and other distinguished donors [illegible]

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH [illegible]

[illegible]

OPINIONS & REVIEWS

[illegible] Sir Leslie Wilson, P. C., G. [illegible], Governor of Bombay: [illegible] congratulate you and all those who [illegible] working with you, on this production. [illegible] critical examination of the Mahabharata [illegible] undoubtedly a *national* work, and I sincerely [illegible] that you will receive whole-hearted support [illegible] this publication."

The late Prof. A. Hillebrandt: "Your enormous undertaking represents the greatest progress in the philological history of the Indian epic, and is sure to throw into shade all previous works and to add to the glory of Indian scholarship. I take the liberty to congratulate you on seeing your name, so well-known to your fellow workers, connected with that edition. It is one of the weakest (if not *the* weakest) points in Indian philology, that we have as yet no scientific editions of the Mahābhārata or the Rāmāyaṇa; and I am glad to see the much-felt gap now being filled up in a thoroughly worthy manner."

Prof. H. Jacobi, University of Bonn: "Your [illegible] us *just* with what we want. I [illegible] text as reliable as can be expected [illegible]. Your plan is the [illegible]."

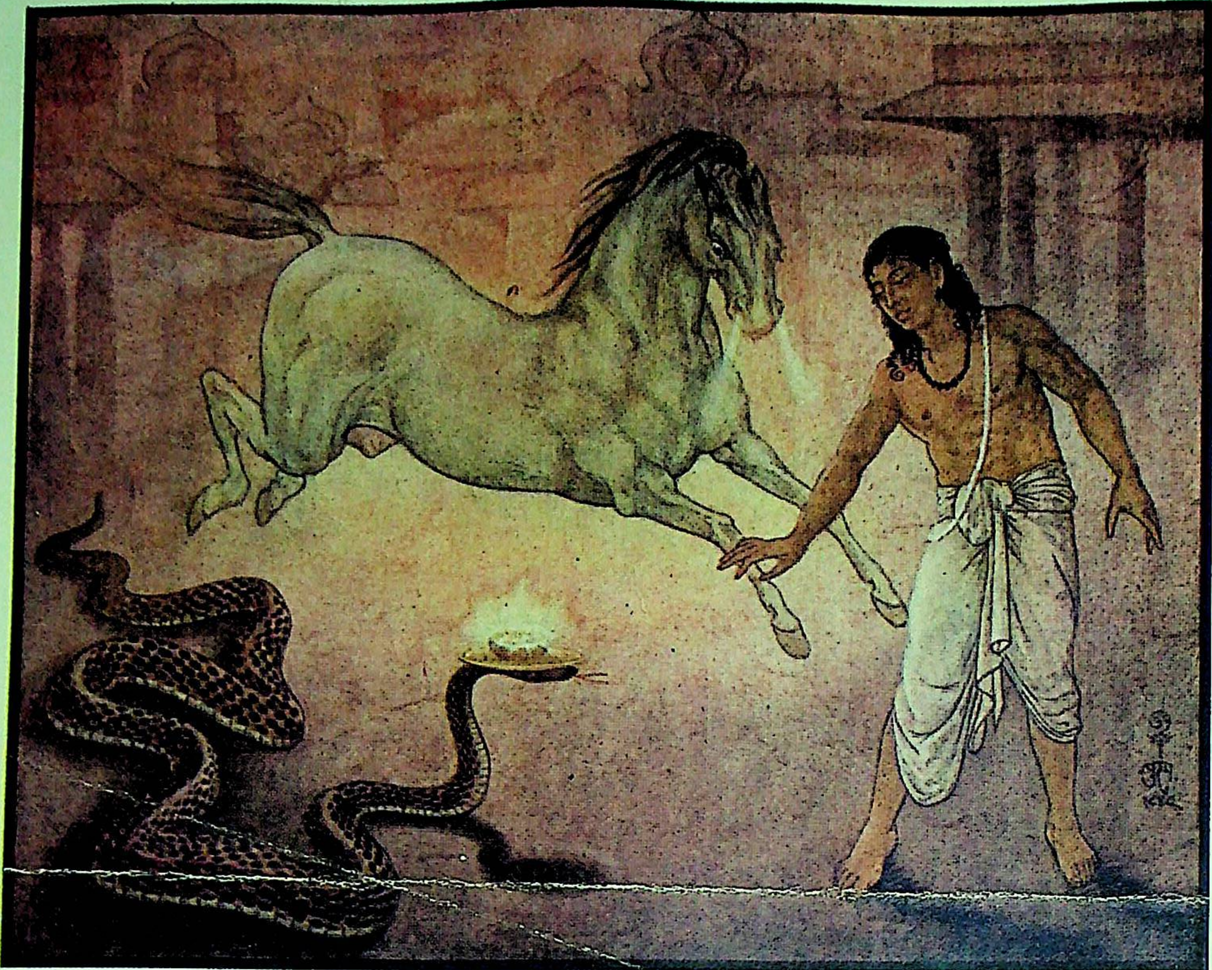
[illegible], University of Berlin: "I was [illegible] by the arrangements that have [illegible] the Institute for the collation of the [illegible] MSS. The arrangements are such [illegible] accuracy and perfect clearness [illegible] of the various readings. [illegible] to merit the highest posi[illegible] the constituting of the [illegible] with which [illegible] In my [illegible]

text. . . . I am happy to see that the actual beginning you have made *proves* not only the possibility, but also the absolute necessity and usefulness of such an edition."

Prof. F. W. Thomas, University of Oxford: "I agree with the views expressed in your "Foreword". It seems we can have a single text, much superior to what is represented by any existing edition."

Prof. Franklin Edgerton, Yale University: "I have examined very minutely considerable sections of the work on the first two Adhyāyas, as completed by Dr. Sukthankar, and he has fully explained to me the methods adopted in collating and classifying the MSS., establishing the text, and recording the manuscript variants. I do not think it would be possible to improve the work as it is now being done with the materials at the disposal of the editor. . . . His notions of text-criticism, his weighing of discordant readings, his estimates of the relations and comparative value of various MSS. and recensions, the clarity and succinctness with which he presents his results—all these seem to me to merit the highest possible praise."

Prof. A. Berriedale Keith, Edinburgh University: "The prime need appears to me to be fulfilled excellently by the form in which your collations are presented. . . . As to the possibility of arriving at a definitive early text, nothing can be added to your own observations, and after much consideration of reasons for and against, I think that you are right in endeavouring to carry the work of reconstruction out in the manner which has commended itself to you. . . . So far as I have tested the readings adopted, I can see that a good case can always be made out for them. I cannot therefore suggest any alterations in the [illegible] [illegible] adopted and I can [illegible] [illegible]

अथ ससंभ्रम[illegible]ऽभि[illegible] कुण्डले

गृहीत्वा सहसा स्व[illegible] ।

एते कुण्डले प्रतिगृह्णातु भवानिति ॥ १. ३. १५९

EDITORIAL NOTE

In this fascicule the following additional MSS. have been used:

Newārī Version (Ñ).

Ñ1, Ñ2, Ñ3 = Three Newārī MSS., in private possession, secured on loan, for purposes of collation, by courtesy of Rajaguru Pandit Hemraj, C. I. E., of Nepal.

Bangālī Version (B).

B5 = Dacca University Library MS. No. 485, dated S'aka 1708 (ca. 1630 A. D.).

Malayālam Version (M).

M5 = Pāliyam MSS. Library, Cochin, secured by courtesy of P. Anujan Achan Esq., Cochin.

Ñ1 begins with a short pras'asti addressed to the king (*s'rīmān bhūmahendra*) Jayasiṁharāma at whose bidding the MS. was copied; for him we have the date (Newārī) Saṁ. 516 (ca. A. D. 1395). — Besides the Ādiparvan, Ñ3 contains Sauptika–Aiṣika, and Vis'oka–Strī parvans. The last folio of this bundle bears the date (Newārī) Saṁ. 632 (ca. A. D. 1511). — Ñ2 agrees, as a rule, with the MSS. of the Maithilī–Bangālī (V1 B) group. Ñ1.3, strangely enough, show frequently features which they share with K and S. It is difficult to say, at this stage, whether these two MSS. (Ñ1.3) should be taken as true representatives of the Newārī version or whether they have in some way been influenced by the Kās'mīrī version: in either case they are valuable MSS.

From adhyāya 26 (of the critical text, corresponding to adhyāya 30 of the vulgate), begin the collations of an old fragmentary S'āradā MS. of the Ādiparvan, written on *bhūrjapatra*. This *unique* MS., belonging to Bombay Government MS. collection (No. 150 of 1875–76), was purchased in Kas'mīr by Bühler (vide Extra Number of *JBBRAS.* 1877, p. 64) and is now (along with other MSS. of the Government collection) preserved at the Institute.

August 1928.

V. S. SUKTHANKAR.

Abbreviations and Diacritical Signs

add. = adding.
adhy. = adhyāya.
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamis'ra.
comm. = commentary.
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Dev. = Devabodha.
fig. = figure.
fol. = folio.
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam.*
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
m *or* marg. = marginal(ly).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
p = pāṭhāntara (added to the name of a commentator), e. g. in Arjp, Nīlp.
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu.*
st. = stanza(s).
subst. = substitute(s).
Suparṇ. = Suparṇādhyāya (ed. Grube).
suppl. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam.*
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
var. = with variation.
v. l. = varia(e) lectio(nes)

[ ] besides their normal uses, enclose additions to MS. readings.
( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be omitted from MS. readings.
❀❀ in the critical notes, enclose citations from commentators.
* (superior star) in the text, indicates an emendation.
* * (body-stars) indicate syllables lost through injury to MS.

एतदखिलमाख्यातं भारतं पर्वसंग्रहात् ।
अष्टादश समाजग्मुरक्षौहिण्यो युयुत्सया ।
तन्महद्दारुणं युद्धमहान्यष्टादशाभवत् ॥ २३४
यो विद्याच्चतुरो वेदान्साङ्गोपनिषदान्द्विजः ।
न चाख्यानमिदं विद्यान्नैव स स्याद्विचक्षणः ॥ २३५
श्रुत्वा त्विदमुपाख्यानं श्राव्यमन्यन्न रोचते ।
पुंस्कोकिलरुतं श्रुत्वा रूक्षा ध्वाङ्क्षस्य वागिव ॥ २३६
इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्ते कविबुद्धयः ।
पञ्चभ्य इव भूतेभ्यो लोकसंविधयस्त्रयः ॥ २३७
अस्याख्यानस्य विषये पुराणं वर्तते द्विजाः ।
अन्तरिक्षस्य विषये प्रजा इव चतुर्विधाः ॥ २३८
क्रियागुणानां सर्वेषामिदमाख्यानमाश्रयः । C. 1. 650 B. 1. 2. 38 K. 1. 2. 388

नरकासुरकालीयहयग्रीवं च दानवम् ।
केशिं सकालियदमं कालनेमिनमेव च ।
दोष्णां सहस्रं चिच्छेद बाणस्याद्भुतकर्मणः ।
नष्टारं भार्यया सार्धं मुमोचद्यत्र संयुगे ।
भारतीया कथा यत्र वृष्णिवंशश्च कीर्त्यते ।
भविष्यद्धरिवंशस्य खिलानामिति कथ्यते ।
वाराहं नारसिंहं च वामनं पौष्करं तथा ।

[(L. 11) K_{3} चोदितः सत्यभामाया. — After line 12, K_{3} ins.:

179* जित्वा नृपान्नर्थांस्त्यक्त्वा भीमसेन भवत्प्रभुः ।

(L. 17) K_{3} उमया (for भार्यया). K_{4} संप्राप्तं शरणं यत्र भार्यया सह मोचयत्. — After line 20, K_{3} ins. a passage of 14 lines given in App. I (No. 4), which is further followed by a repetition of 233.]

— $K_{4.6}$ V_{1} B D (except Dr_{2} $D_{5.14}$; for D_{2} see v. l. 234) G_{7} ins. after 233 or (when any interpolations have been specified above or below, then) after the specified interpolations, the following lines ($D_{6.7.12}$ om. line 1; D_{10} G_{7} om. line 2):

180* दशश्लोकसहस्राणि विंशच्छ्लोकशतानि च ।
खिलेषु हरिवंशे च संख्यातानि महर्षिणा ।

[$K_{4.6}$ Dr $D_{1.3.4.6.8-11}$ ins. before line 1 (Dr_{2}, after line 20 of 178*):

181* अत्रापि परिसंख्याता कथिता तत्त्वबुद्धिना ।
अध्यायानां सहस्रं तु कीर्तितं वै द्विजोत्तमाः ।

(L. 1) $D_{3.4.6.8-11}$ विंशच्छ्लोक° (for दशश्लोक°). K_{4} $Dr_{1, r3, r4}$ subst. for line 1 of 180*: K_{6} ins. after line 2 of 181* (cf. v. l. 234):

182* अष्टादशसहस्राणि श्लोकानां कीर्तितानि वै ।

G_{7} subst. for line 1 of 180*:

183* अष्टादशसहस्राणि श्लोकानां च शतं तथा ।

K_{6} Dr $D_{1.3.6.8-11}$ ins. after line 1 of 180*:

184* श्लोकाश्च चतुराशीतिर्हरिवंशे प्रकीर्तिताः ।

(L. 2) K_{3} B_{3} Da $D_{6.13}$ °वंशेषु; D_{8} °वंशश्च. V_{1} B_{2} °नि महात्मना. K_{3} °वंशे च भविष्यश्चात्र कीर्तितः.]

— T_{1} $G_{2.4.5}$ ins. after 233:

185* खिलेषु हरिवंशस्य व्याख्याताः परमर्षिणा ।
यत्र दिव्याः कथाः पुण्याः कीर्तिताः पापनाशनाः ।
देवासुरकथाश्चैव विचित्राः समुदाहृताः ।
भविष्यदपि चाख्यानं विचित्रं पुण्यवर्धनम् ।
यत्र कृष्णस्य कर्माणि श्रूयन्ते जन्मना सह ।

234 ^{a}) $K_{1.2}$ एतच्चाखिल°; K_{3} °त्सुखिल°; K_{4} D_{2} °न्निखिल°; K_{6} V_{1} B Da Dn Dr $D_{1.3.4.6-13}$ °त्सर्वं समा°; D_{14} S °त्सखिल° (G_{1} missing; $G_{2.3.7}$ °त्सकल°). K_{0} असौ निखिल आख्यातः. — ^{b}) $K_{1.3}$ °ग्रहं; K_{4} °ग्रहः. K_{0} Dn Dr D_{2-4} भारते °ग्रहः. — After 234^{ab}, D_{2} ins. line 2 of 181*, followed by 182* (cf. v. l. 233). — D_{1} om. 234^{cdef}. — $234^{cd}=10^{cd}$. — ^{e}) K_{0} Da Dn $D_{2.5.6.13.14}$ तन्महादा°. — ^{f}) K_{2} T G_{7} °दशैव तु; $M_{1.3}$ °दशैव तत्.

235 D_{5} om. 235. — ^{a}) K_{3} नो (for यो). $K_{0.2-4}$ Dr (except Dr_{2}) $D_{13.14}$ विंद्या°. — ^{b}) K_{1} °दास्तथा; $K_{2.6}$ B_{1} (m as in text). 2. 4 D Devp. °दो द्विजः (for D_{2} see below; D_{5} om.; $D_{6-8.12}$ °दो गुरुः; D_{14} °दान्बुधः); Cd as in text. D_{2} सांगोपांगान्सविस्तरान्. — ^{c}) T_{1} G_{7} स चा°. K_{2-4} Dr (except Dr_{2}) D_{14} विंद्या°; $M_{1.3}$ विद्वान्. — ^{d}) $K_{2.4}$ D_{2} transp. स and स्यात्. — K_{6} V_{1} $B_{2.4}$ Dn $D_{2.6}$ m ins. after 235:

186* अर्थशास्त्रमिदं प्रोक्तं धर्मशास्त्रमिदं महत् ।
कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ।
[(L. 2) $B_{2.4}$ °मिततेजसा.]

236 G_{7} om. 236–7. — ^{b}) $K_{1.3}$ $B_{2.4}$ Da Dn_{1} $D_{1.7.11}$ श्रव्य°. Da D_{13} न विद्यते. — ^{c}) V_{1} Dn T_{1} °गिरं (for °रुतं). — ^{d}) B_{4} °क्षा काकस्य. B_{3} ध्वांक्षगिरो यथा. D_{14} वाग्यथा; T_{1} वा गिरा. $M_{1.3}$ रूक्षं ध्वांक्षस्य वाशितं. — After 236, B_{4} ins. a passage of 14 lines given in App. I (No. 5).

237 G_{7} om. 237 (cf. v. l. 236). — ^{a}) K_{4} B_{4} °माद्यस्मात्; T °मात्त°. — After 237^{ab}, B_{4} ins. a passage of 9 lines given in App. I (No. 5). — ^{d}) D_{14} °धयो यथा.

238 ^{d}) D_{14} इव च तद्विजाः.

239 K_{1} om. 239^{bc}. — ^{b}) K_{6} °नमुत्तमं. D_{14} G_{3-5}

C. 1. 650 B. 1. 2. 387 K. 1. 2. 388 इन्द्रियाणां समस्तानां चित्रा इव मनःक्रियाः ॥२३९
अनाश्रित्यैतदाख्यानं कथा भुवि न विद्यते ।
आहारमनपाश्रित्य शरीरस्येव धारणम् ॥ २४०
इदं सर्वैः कविवरैराख्यानमुपजीव्यते ।
उदयप्रेप्सुभिर्भृत्यैरभिजात इवेश्वरः ॥ २४१
द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं
पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ।
यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं
किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥ २४२
आख्यानं तदिदमनुत्तमं महार्थं
विन्यस्तं महदिह पर्वसंग्रहेण ।
श्रुत्वादौ भवति नृणां सुखावगाहं
विस्तीर्णं लवणजलं यथा प्लवेन ॥ २४३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ समाप्तं पर्वसंग्रहपर्व ॥

M1 °श्रयं. — [c]) Ko.2.4.6 D2 °णां च सर्वेषां. — [d]) Ko.2 D5 °क्रिया.

240 Cf. v. 1. 31. — [a]) Dr2 °श्रित्य तदा°; D1.12 °श्रित्येदमा°. — [c]) T2 G3 M3 °मनुपा°. — [d]) T2 G7 M4 °रणा.

241 Cf. v. 1. 31. — [a]) K2.4.6 B (except B4) D (except D14) transp. सर्वैः and कविवरैः. — [c]) B2 D14 उदयं; D13 उदये. G5 °भिर्भूतैः; G7 °भिर्नित्यैः. K6 उदयं प्रेप्सुभिर्मर्त्यैः. — [d]) K1 अतियत्त इ°; K2 अभिकांत इ°. — N (except D14; Ko D2 om. 188*; K5 missing) ins. after 241:

187* अस्य काव्यस्य कवयो न समर्था विशेषणे ।
साधोरिव गृहस्थस्य शेषास्त्रय इवाश्रमाः ॥
188* धर्मे मतिर्भवतु वः सततोत्थितानां
स ह्येक एव परलोकगतस्य बन्धुः ।
अर्थाः स्त्रियश्च निपुणैरपि सेव्यमाना
नैवात्मभावमुपयान्ति न च स्थिरत्वम् ॥

242 G6 om. 242. — [b]) K4 शुभं (for शिवं). — K3.4m.6 V1 B (except B1; B3 om. 190*) D (except D2.14; Da2 Dr1.r2 om. 191*) ins. after 242:

189* यदह्ना कुरुते पापं ब्राह्मणस्त्विन्द्रियैश्चरन् ।
महाभारतमाख्याय संध्यां मुच्यति पश्चिमाम् ॥
190* यद्रात्रौ कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
महाभारतमाख्याय पूर्वां संध्यां प्रमुच्यते ॥
191* यो गोशतं कनकशृङ्गमयं ददाति
विप्राय वेदविदुषे च बहुश्रुताय ।
पुण्यां च भारतकथां शृणुयाच्च नित्यं
तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ॥

[Da Dr (except Dr1) D13 transp. 189* and 191*.]

243 [a]) D3.14 °दमुत्तमं. K2 °हार्थात्. — [b]) Ko.2–4.6 B1.2m.3.4 Da D1.3–13 G2 विज्ञेयं; K1 द्वित्प्रायं; V1 यो विद्वान्; B2 Dr Nilp Cd द्विन्यास्यं; Arjp Devp द्विलाज्यं. Da reads (erroneously) विज्ञेयं, but the true Arj. reading appears to be द्विन्यास्यं (as in B2 etc. above). B4 महदिदं; M2.4 °दिव. — [c]) T2 G6 M (except M1) महति (for भवति). G2.4.5 सुखं तदानीं. Dr1 °वहार्थं; T G6.7 M °वगाहो; G3 °वहोयं. — [d]) B Da Dr D3.5–8.12.13 विस्तीर्णो लवणजलो; D9–11 S (G1 missing) °र्णे °जले (T1 निस्तीर्णे °जले; G7 निस्तीर्णो °जलो). K4 °निधिर् (for °जलं).

Colophon: K5 G1 missing. — Ko.2.4 इति श्रीमहाभारते (K4 om. श्री-) आदिपर्वणि पर्वसंग्रहः (Ko cont. नाम द्वितीयो°; K2 cont. समाप्तः); K1.3 G5 इ° श्रीम° शतसाहस्र्यां (G5 °सहस्रिकायां) संहितायां आदि° पर्वसंग्रहो नाम द्वितीयो° (K1 om. द्वितीयः); K6 इ° श्रीम° आदि° संग्रहाध्यायः समाप्तः; V1 B Da D13 इ° श्रीम° (B1.3 D13 om. श्री-; B2 om. श्रीम°) शत° सं° वैयासिक्यां (B2.4 om. शत° सं° वै°) आदि° पर्वसंग्रहः समाप्तः (B1.3 om. समा°); Dn इ° श्रीम° आदि° संग्रहः समा° (Dn3 cont. द्वितीयो° ॥ २ ॥); Dr D14 G6 इ° (Dr2 D14 G6 ins. श्रीम°) आदि° पौलोमे पर्वसंग्रहो नाम द्वितीयो° (Dr1 om. पर्वसं° नाम द्वितीयः; D14 cont. ॥ २ ॥); D1.3–5 इ° श्रीम° (D3.4 श्रीमन् for श्री; D5 om. श्रीमहा-) आदि° संग्रहः समा°; D2 इ° श्री आदि° पर्वसंग्रहः समा°; D6 इ° श्रीमन्म° शतसहस्रिकायां सं° वै° आदि° अष्टादशपर्वसंग्रहो नाम द्वितीयो° ॥२॥; D7.12 इ° श्रीम° (D12 श्रीमन् for श्री-) आदि° पर्वसंग्रहः; D8–11 G7 इ° श्रीम° (D11 om. -महाभा°; G7 om. श्रीम°) आदि° पर्वसंग्रहो नाम (D10 om. पर्वसं° ना°) द्वितीयो°; T इ° श्रीम° शत° (T2 °सहस्रिकायां) सं° वै° आदि° (T2 ins. पौलोम) पर्वसंग्रहो (T1 om. पर्व-) नाम द्वितीयो°; G2 श्रीम° आदि° संग्रहाध्यायो नाम द्वितीयो°; G3 इ° श्रीमन्म° शतसहस्रि° वै° आदि° पर्वसंग्रहाध्यायो नाम द्वितीयो°; G4 इ° श्रीम° शतसहस्रि° सं° आदि° पौष्ये पर्वसंग्रहो नाम द्वितीयो°; M इ° पौलोमे (M3 पौलोमपर्वणि) पर्वसंग्रहो (M2.4 पर्वसंग्रहाध्यायो) नाम द्वितीयो°.

३

सूत उवाच ।

जनमेजयः पारिक्षितः सह भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते । तस्य भ्रातरस्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन इति ॥ १ ॥ तेषु तत्सत्रमुपासीनेषु तत्र श्वाभ्यागच्छत्सारमेयः । स जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोरूयमाणो मातुः समीपमुपागच्छत् ॥ २ ॥ तं माता रोरूयमाणमुवाच । किं रोदिषि । केनास्यभिहत इति ॥ ३ ॥ स एवमुक्तो मातरं प्रत्युवाच । जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोऽस्मीति ॥ ४ ॥ तं माता प्रत्युवाच । व्यक्तं त्वया तत्रापराद्धं येनास्यभिहत इति ॥ ५ ॥ स तां पुनरुवाच । नापराध्यामि किंचित् । नावेक्षे हवींषि नावलिह इति ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रशोकार्ता तत्सत्रमुपागच्छद्यत्र स जनमेजयः सह भ्रातृभिर्दीर्घसत्रमुपास्ते ॥ ७ ॥ स तया क्रुद्धया तत्रोक्तः । अयं मे पुत्रो न किंचिदपराध्यति । C. 1. 669 B. 1. 3. 8 K. 1. 3. 8

3

[☞ The scope of the apparatus has been extended by the addition of the following 4 new MSS.: two Nepālī MSS. Ñ1, Ñ2; one Bangālī MS. B5; and one Malayālam MS. M5. On the other hand, the 14 MSS. mentioned below, misch-codices of small trustworthiness, have been discarded as being of no special value for critical purposes: K5. 6, Dr1–r4 (= Dr), D8–14 and G7. The reader should note the changes in the values of the versional sigla K, B, D, G and M caused by the change in the apparatus mentioned above.]

1 In G1, 1–44 and the words तमुपाध्यायः of 45 are lost on a missing folio (7). K1 S (G1 missing; G2 om.; T2 G3 with prefixed श्री) सूतः; K3. 4 Ñ1 V1 B (except B4) D सौतिरु°. — Dn2 D2. 6. 7 G2–5 M1. 2 पारीक्षितः; D5 परी°. G3–5 om. कुरु°. G2. 4–6 om. उप-. K2 उपातिष्ठन् (for उपास्ते). After °स्ते, B1–3 Da D2. 5 S (except M1. 3; G1 missing) Cd ins. स्म; cf. 7. — After तस्य, K4 ins. च; Ñ1 M1 आसन्. After त्रयः, D1 B5 ins. बभूवुः; D3. 4 आसन् (see Ñ1 M1 above); cf. 19. T1 G2. 4. 5 शूर° (for श्रुत°). B1–3 transp. उग्र° and भीम°. Before इति, K1 T2 G3 M ins. च.

2 G1 missing. — Ko Ñ1 G6 M1 तत्र चाभ्या(Ko M1 °भ्य)गच्छत्; K1 तत्राभिग°; K4 D2 तत्र चाभ्या(D2 श्वा)गमत्; V1 तत्रार्तोऽभ्याग°; B Da D5–7 अभ्याग°; Dn D1. 3. 4 आग° (for तत्र श्वाभ्यागच्छत्). T1 G2. 4. 5 श्वाभ्या (G2. 4 °भ्य)गात्. After श्वा, T2 G3 M2–5 ins. कश्चिद्. — Ko. 1 Ñ V1 B4 Dn (except Dn2) D1 T1 G2. 4. 5 M1. 2. 4 om. स. After स, K4 ins. तत्र. Kom °स्य स भ्रातृ°. T1 G2. 4–6 om. अभि-. V1 मातुः सकाशमग°. B5 G3 M1–4 अग°; D2 अगमत्; G2 M5 आग°; G6 अभ्याग° (for उपागच्छत्).

3 G1 missing. — B4 अपृच्छत् (for उवाच). — Ko. 4 किं करोषि; K3 B (except B5) किं रौषि (B1m as in text). — G3 om. from केना° up to end of 3.

4 G1 missing. — For 4 and 5, G3 subst. न किमपि मया कृतमिति. — K2 om. स. G2 अवोचत् (for प्रत्यु°). — D2 om. from जनमे° up to °रुवाच (6). T1 om. from भ्रातृ° up to स्थित्वा (46). K3 om. अभि-.

5 D2 T1 om. 5; G1 missing. For G3, cf. v. l. 4. — D5 °राधः कृतः (for °राद्धं).

6 D2 om. up to उवाच; T1 om. 6; G1 missing. — Ñ1 D5 स तां मातरं प्रत्यु°. — K1. 4 Ñ1 °वेक्षेहं ह°. K4 T2 न चावलीढ इति; B4 नावलिहामीति; D2 न चाव°; G (G1 missing) न चावलीढेहमिति (G4–6 om. च); M न चावलीढमिति (M1. 5 om. च).

7 T1 om. 7; G1 missing. — Before तच्छ्रु°, B2 ins. स; B4 सा. G2. 4–6 M1 om. तच्छ्रुत्वा. B4 om. तस्य. D2 M (except M1) om. तस्य माता. B2 तन्मा°; G3 सा (for तस्य माता). N (except K D2. 5) T2 G2. 4–6 °त्र दुःखार्ता. B4 (m as in text) T2 G3. 6 M2–5 अग°; D2 M1 अगमत्; G2. 4. 5 आग° (for उपाग°). K4 D1 om. यत्र स. K2 D3. 6. 7 T2 G6 M5 om. स. Ko. 3 असौ; D5 राजा (for स). After °जयः, B4 ins. पारिक्षितः. After 7, G (G1 missing) ins. स्म (cf. 1 and v. l.).

8 T1 om. 8; G1 missing. — M (except M1),

C. 1. 669 B. 1. 3. 8 K. 1. 3. 8 किमर्थमभिहत इति । यस्माच्चायमभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्टं त्वां भयमागमिष्यतीति ॥ ८ ॥ स जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया दृढं संभ्रान्तो विषण्णश्चासीत् ॥ ९ ॥

स तस्मिन्सत्रे समाप्ते हास्तिनपुरं प्रत्येत्य पुरोहितमनुरूपमन्विच्छमानः परं यत्नमकरोद्यो मे पापकृत्यां शमयेदिति ॥ १० ॥ स कदाचिन्मृगयां यातः पारिक्षितो जनमेजयः कस्मिंश्चित्स्वविषयोद्देशे आश्रममपश्यत् ॥ ११ ॥ तत्र कश्चिदृषिरासांचक्रे श्रुतश्रवा नाम । तस्याभिमतः पुत्र आस्ते सोमश्रवा नाम ॥ १२ ॥ तस्य तं पुत्रमभिगम्य जनमेजयः पारिक्षितः पौरोहित्याय वव्रे ॥ १३ ॥ स नमस्कृत्य तमृषिमुवाच । भगवन्नयं तव पुत्रो मम पुरोहितोऽस्त्विति ॥ १४ ॥ स एवमुक्तः प्रत्युवाच । भो जनमेजय पुत्रोऽयं मम सर्प्यां जातः । महातपस्वी स्वाध्यायसंपन्नो मत्तपोवीर्यसंभृतो मच्छुक्रं पीतवत्यास्तस्याः कुक्षौ संवृद्धः । समर्थोऽयं भवतः सर्वाः पापकृत्याः शमयितुमन्तरेण महादेवकृत्याम् । अस्य त्वेकमुपांशुव्रतम् । यदेनं कश्चिद्ब्राह्मणः कंचिदर्थमभियाचेत्तं तस्मै दद्यादयम् । यद्येत-

omitting स at the beginning, read it before तत्रो°. — K2.4 Da यन् (for अयं). D2–4 मम (for मे). B4 om. किंचित्. M1.3 transp. न and किंचित्. — After °राध्यति, K1 Ñ2 V1 B (except B4) Dn D1.3.4.6 ins.: नावेक्षते हवींषि नावलेढि (B2.3 °वलीढ इति). — After (the first) इति, V1 Dn D2.4m.5.6 S (T1 om.; G1 missing) ins.:

192* न किंचिदुक्तवन्तस्ते । सा तानुवाच ।

[D4m G2.4–6 °वतस्तानाह सरमा. D5 om. ते । सा. — T2 G3 M तान्पुनरुवाच.]

— K2 यस्मात्त्वभि°; K4 °स्मात्त्वयायमभि°; Ñ1 V1 D G6 °स्मादयमभि° (D2 as in text; D5 °स्मात्त्वयाभि°); B4 (m as in text) यतोयमभि°; G2.4.5 °स्मादभि°. K4 B4 G (G1 missing) M ना(M3.4 न)पराधी (B4m कारी); D4 नाप° (for ऽनपकारी). G2 तस्मादुष्टं; G3 °स्माद्विपतं.

9 T1 om. 9; G1 missing. — K4 Ñ V1 B (except B4) D om. स. Ñ2 V1 B1 D (except Da D2.5) G6 भृशं (for दृढं). D6.7 संतप्तो (for संभ्रा°).

10 T1 om. 10; G1 missing. D5 om. 10—11. — K0 D3.4 om. स. G2–5 M हस्तिन°. K0 T2 अभ्ये°; K1 समे° (for प्रत्ये°). K1 B2 Dn D1.3.4 अन्विष्यमाणः; K3 अभिगच्छ°; G2 °मानं. M (except M1) चिंताम् (for यत्नम्). G2.3 संशम°; G4–6 नाश° (for शम°).

11 D5 T1 om. 11; G1 missing. K1 V1 Dn D1.2 S (T1 om.; G1 missing) गतः (for यातः). Dn2 D6.7 G2–5 M (except M5) पारीक्षि°. K1 Ñ2 V1 B D (except D2; D5 om.) °विषये (for °विषयो°). G2.3 अगच्छत् (for अपश्यत्).

12 T1 om. 12; G1 missing. — K1 reads आसां° after (the first) नाम. G2.3 तत्र च निवेशयांचक्रे श्रुत° नाम कश्चिदृषिः. — Ñ1 D5 M1 तस्याभि(D5 °पि)हि(M1 °र)तः; Dn D1.3.4.6.7 तस्य तपस्यभिरतः. K1 पुत्र आसीत्; M (except M1) °त्रश्चास्ते. After 12, B3 T2 G (G1 missing) M2–4 ins.: तपोभिः संभृ(G2.3 °वृ)तः (T2 G6 M2–4 °तं).

13 T1 om. 13; G1 missing. — D2.6.7 om. तं. G2.3 पुत्रमुप(G2 °पा)गम्य. Ñ1 T2 om. पारि°. Dn D2.5–7 G2–5 M (except M5) पारी°.

14 T1 om. 14; G1 missing. — K1.2 T2 M2.4.5 om. स. — D1 G3 om. अयं. G2 om. अयं तव. B4 भवतु (for अस्तु).

15 T1 om. 15; G1 missing. — G4 om. स. After °वाच, B (B4 before °वाच) D (except D2) ins. जनमेजयं. K0.1.3 भो राजन् जन°; G2.3 भो भो जन°. K1.4 G4–6 om. अयं. K3 भार्यायां; D2.5 सर्पिण्यां (for सर्प्यां). — K2 G (G1 missing) °तपाः (for °तपस्वी). D2 °संयुतो (for °संपन्नो). B5 om. मत्तपोवीर्यसं°. V1 D3.4 G2 महत्तपो- (for मत्तपो-). K0.2–4 -संभृतं; K1 Ñ V1 B4 D (except Dn1.n2 D2.5) -संभू°; G2.3 -संपन्नो (for -संभृतो). T2 G4–6 M शुक्लं; G2 °क्रः (for शुक्रं). G4–6 पिबंत्याः (for पीतवत्याः). S (T1 om.; G1 missing) सर्प्याः (for तस्याः). K3 Ñ2 D5–7 T2 संभूतः; B °वृत्तः (B3m °भृतः; B4 °भूतः; B4m as in text); Dn D1.3.4 जातः (for संवृद्धः). — K1 transp. सर्वाः and पापकृत्याः. After शमयितुं, M2.4 ins. शक्तः and om. from अन्त° up to °मुक्तो (16). G2 शमयितुं महत्तरेण देवकृत्येन. — Before अस्य, T2 ins. अपि च. G3 om. अस्य. T2 G2.4–6 M3.5 अस्य वै विद्यते त्वेक°; M1 अपि चास्यास्त्येक°. D3.4 °शुमहाव्रतं. — D3.4 S (T1 M2.4 om.; G1 missing) यद्येनं. B4.5 °नं यः कश्चि°. G4–6 om. ब्राह्मणः. K3.4 Da1

दुःसहसे ततो नयस्वैनमिति ॥ १५ ॥ तेनैवमुक्तो जनमेजयस्तं प्रत्युवाच । भगवंस्तथा भविष्यतीति ॥ १६ ॥

स तं पुरोहितमुपादायोपावृत्तो भ्रातॄनुवाच । मयायं वृत उपाध्यायः । यदयं ब्रूयात्तत्कार्यमविचारयद्भिरिति ॥ १७ ॥ तेनैवमुक्ता भ्रातरस्तस्य तथा चक्रुः । स तथा भ्रातॄन्संदिश्य तक्षशिलां प्रत्यभिप्रतस्थे । तं च देशं वशे स्थापयामास ॥ १८ ॥

एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदृषिर्धौम्यो नामायोदः । तस्य शिष्यास्त्रयो बभूवुरुपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति ॥ १९ ॥ स एकं शिष्यमारुणिं पाञ्चाल्यं प्रेषयामास । गच्छ केदारखण्डं बधानेति ॥ २० ॥ स उपाध्यायेन संदिष्ट आरुणिः पाञ्चाल्यस्तत्र गत्वा तत्केदारखण्डं बद्धुं नाशक्नोत् ॥ २१ ॥ स क्लिश्यमानोऽपश्यदुपायम् । भवत्वेवं करिष्यामीति ॥ २२ ॥ स तत्र संविवेश केदारखण्डे । शयाने तस्मिंस्तदुदकं तस्थौ ॥ २३ ॥

ततः कदाचिदुपाध्याय आयोदो धौम्यः शिष्यानपृच्छत् । क्व आरुणिः पाञ्चाल्यो गत इति ॥२४॥ C. 1. 681 B. 1. 3. 25 K. 1. 3. 25

D3.5 T2 किंचिदर्थं°; B3 G2 कश्चि°. Ko.1 B4 D2 G2–5 °याचते; K3.4 B2 G6 M1 °याचेत (for °याचेत्). Ñ2 B4.5 Dn D1 G2.3 om. तं. B2 D5 T2 G4–6 तत् (see below); M1.5 ततः (for तं). G4–6 M3 transp. तं (G4–6 तत्; see above) and तस्मै. — Before यद्येत°, D2–4 ins. मयैतदुक्तं. T2 G (G1 missing) M1.3.5 यद्येतत्सहसि (T2 °से). Before ततो, D2 ins. यद्येतत्संपादयसि. T2 G3 इतो (for ततो).

16 T1 om. 16; G1 missing. — M2.4 om. तेनैवमुक्तो (cf. v.l. 15). D2.3 तेनेदमु°. — Before तथा, Dn D1.5–7 ins. तत्. B4 (m as in text). 5 क(B5 च)रिष्यामीति.

17 T1 om. 17; G1 missing. — After तं, T2 ins. पुत्रं. Da D1–3 °दायोपवृ°; G2.3 °दाय निवृ°; Cd as in text. — K4 आनीत (for वृत). M (except M1) transp. अयं and वृतः. — D2.3 om. अविचारयद्भिः. B4 (m as in text). 5 °विचार्यमिति. Ko.3 ins. भवद्भिः before, K1.4 Ñ2 B (B4 marg.) Da D1.2.6.7 after, अविचारयद्भिः; on the other hand after the latter, M (except M1) ins. युष्माभिः.

18 T1 om. 18; G1 missing. — G2.3.6 M ins. त्रयः before, and ते after, तस्य (M1 om. ते). K3 D5 अस्य (for तस्य). — B4 (m as in text) G4.5 om. स. After तथा, G4–6 ins. तान्. B3 °न्समुद्दिश्य. V1 संप्रतस्थे; B4 अभिप्र°; T2 प्रतिप्र°. K3 D1–4.6.7 G2–5 om. -प्र-. — D3 M1 om. च. D5 निजवशे; T2 G2.3 M3.5 स्वव°; G6 M2 स्वांशे; M4 स्ववं° (for वशे).

19 T1 om. 19; G1 missing. — D6.7 अवसरे (for अन्तरे). M1 om. कश्चिदृषिर्. K1.4 Ñ V1 B D (except D1; for D2 see below) नामापोदः; T2 G2.3 °मायातः; G6 °मायोनिजः; Nilp Cd as in text. ❁ Dev: अयोददिति वा पाठः। अयोमया दंता अस्येति। ❁ D2 नामापोदस्यापत्यं. T2 G2.3 M (except M1) ins. सं- before बभू°. B4 ins. च after °मन्युः. D4 S (T1 om.; G1 missing) °रुणिपांचालो (M °ल्यो). D4 M वै°; T2 G4–6 बै°; G2.3 बैल्वः (for वेदः). K1.2 Ñ1 D2–4 T2 G4–6 M1 om. च; cf. 1.

20 T1 om. 20; G1 missing. — M1 पुत्रं (for शिष्यं). B4 ins. आहूय after °ष्यम्. S (T1 om.; G1 missing) °णिपांचालं (G2 °लिं; M °ल्यं). — Before गच्छ, K3 ins. वत्स; T2 G2.3.6 भो; M भो आरुणिपांचाल्य. B1.4 M1.2.5 ins. उप- before बधा°. B1m बध्यतामिति.

21 T1 om. 21; G1 missing. — K2 om. up to °खण्डं. Dn1 D3 M2 om. स. M1 transp. स उपा° and संदि°. S (T1 om.; G1 missing) °णिपांचालः (M °ल्यः). K1 V1 B4 D7 G4–6 M om. तत्. K1 om. बद्धुं. B1m.4 D1.6.7 T2 G2–5 M (except M1.2) बंधुं. N °शकत् (K D5 as in text; D2–4 अशक्तः) (for नाश°).

22 T1 om. 22; G1 missing. — K (except K1) D3.4.6.7 M1.3.5 संक्लिश्य° (for स क्लि°). K1 नापश्यत्तपाय (sic); K2 अथाचिंतयदुपायं पश्यत्; K3 [ऽ]चिंतयदु°; K4 [ऽ]चिंतयदुपायं नापश्यत्; T2 G2.3.6 M2–5 गतिमपश्यत्; G4.5 [ऽ]भवत्किंचित् (for ऽपश्यदुपायं). Ñ1 M1 om. उपायम्. — G6 ins. तावत् before करि°. G4–6 om. इति.

23 T1 om. 23; G1 missing. — K3 transp. संवि° and केदा°. — After °याने, Ñ B4.5 D2–4 M3 ins. च; B1 Da तु; B3 तथा; Dn D1.6.7 M5 च तथा.

24 T1 om. 24; G1 missing. — K4 तत्र (for ततः). Ñ1 ins. स before, G2–5 M2.4 after, कदाचित्. After °ध्यायः, G4–6 ins. तस्मिन्ननायाते. K1 आयतौ; K3 °यादौ; Ñ1 G4.5 °यातो; Ñ2 V1 B D °पोदो; T2 स; G3 °योथ; G6 °योद- (for आयोदो); cf. v. l. 19. B4 D3.4 T2 G4–6 शिष्यावपृ°. — K4 S (T1 om.; G1 missing) °णिपांचालो (K4 M °ल्यो).

C. 1. 690
B. 1. 3. 26
K. 1. 3. 26
ते प्रत्यूचुः । भगवतैव प्रेषितो गच्छ केदारखण्डं
बधानेति ॥ २५ ॥ स एवमुक्तस्ताञ्शिष्यान्प्रत्यु-
वाच । तस्मात्सर्वे तत्र गच्छामो यत्र स इति ॥ २६
स तत्र गत्वा तस्याह्वानाय शब्दं चकार । भो आरुणे
पाञ्चाल्य क्वासि । वत्सैहीति ॥ २७ ॥ स तच्छ्रुत्वा
आरुणिरुपाध्यायवाक्यं तस्मात्केदारखण्डात्सहसो-
त्थाय तमुपाध्यायमुपतस्थे । प्रोवाच चैनम् । अयम-
स्म्यत्र केदारखण्डे निःसरमाणमुदकमवारणीयं संरोद्धुं
संविष्टो भगवच्छब्दं श्रुत्वैव सहसा विदार्य केदा-
रखण्डं भवन्तमुपस्थितः । तदभिवादये भगवन्तम् ।
आज्ञापयतु भवान् । किं करवाणीति ॥ २८ ॥ तमु-
पाध्यायोऽब्रवीत् । यस्माद्भवान्केदारखण्डमवदा-
र्योत्थितस्तस्माद्भवानुद्दालक एव नाम्ना भविष्यतीति
॥ २९ ॥ स उपाध्यायेनानुगृहीतः । यस्मात्त्वया
मद्वचोऽनुष्ठितं तस्माच्छ्रेयोऽवाप्स्यसीति । सर्वे च ते
वेदाः प्रतिभास्यन्ति सर्वाणि च धर्मशास्त्राणीति

---

25 T_1 om. 25; G_1 missing. — B_4 (m as in text). $_5$ D_{3-5} T_2 G_{4-6} तौ (for ते); cf. v. l. 24. After ते, $\tilde{N}$ V_1 $B_{1.2.4}$m D (except D_{2-5}) ins. तं. $B_{4.5}$ D_5 T_2 G_{4-6} °त्यूचतुः; $D_{3.4}$ प्रोचतुः (for प्रत्यू°). — $K_{1.4}$ $\tilde{N}$ D (except D_{2-4}) भगवंस्त्वयैव प्रे°. S (G_1 missing) om. गच्छ. B_4 ins. उप- before बधा°.

26 T_1 om. 26; G_1 missing. — K_2 G_{4-6} $M_{2.4}$ om. स. M (except M_1) om. शिष्यान्. B_4 (m as in text). $_5$ D_3 G_{4-6} तौ शिष्यौ (for ताञ्शिष्यान्); cf. v. l. 24, 25. — $D_{2.4}$ om. तत्र. K_1 B_4 Dn $D_{1.6.7}$ T_2 G_{3-6} transp. सर्वे and तत्र. After °च्छामो, B_4 ins. वयं. Before इति, $K_{1.3}$ $\tilde{N}_2$ V_1 B D (except D_{2-4}) ins. गत.

27 T_1 om. 27; G_1 missing. — Da_1 M_1 om. स. T_2 G_4 om. स तत्र. K_2 D_{2-4} $G_{2.3.5.6}$ M (except M_1) om. तत्र. T_2 तत्र; G_6 तत्र हि (for तस्य). — S (T_1 om.; G_1 missing) °णिपांचाल (M °ल्य).

28 T_1 om. 28; G_1 missing. — K_3 B_3 Dn_3 D_5 G_{4-6} om. स. S (except M_1; T_1 om.; G_1 missing) °णिपांचालः (M_{2-5} °ल्यः) (for आरुणिः). $D_{2.3}$ सहसोद्दाल्योत्थाय. $K_{0.3}$ B_4 om. तं. B_5 G_{3-6} M_1 om. उपाध्यायं. T_2 अथ धौम्यं (for तमुपाध्यायं). — M_5 om. from चैनं to सहसा. — K_3 om. अयं. T_2 G (G_1 missing) M_{2-4} अहं (for अयं). $K_{2.3}$ °स्मिन्; T_2 G_6 °स्मात् (for अस्मि). $K_{2.3}$ T_2 G_6 M_1 om. अत्र. T_2 G_6 °खंडात् (for °खण्डे). D_5 om. अवार°. $K_{0.4}$ V_1 B_4m अधार°; $\tilde{N}_2$ अवधार° (for अवार°). $\tilde{N}_1$ G_{2-5} M (except M_5) om. सं- (of संरो°). D_5 संदि°; T_2 प्रवि°; G_{2-5} संप्रवि° (for संविष्टो). After °च्छब्दं, $\tilde{N}$ V_1 D_5 ins. च. T_2 समश्रुत्यैव (sic) (for श्रुत्वै°). $G_{4.5}$ transp. एव and सह°. $K_{0.2}$ अवदाल्य; K_4 अवदा° (for विदार्य). — K_1 om. from विदार्य up to भवान् (29). — $K_{2.4}$ $\tilde{N}_2$ V_1 Da $D_{2.5-7}$ T_2 $G_{2.4-6}$ भगवंतं (for भवन्तं). — G_4 om. from तदभि° up to °र्योत्थितः (29). — D_{2-4} °वादयामि. $\tilde{N}_1$ om. भग°. $K_{3.4}$ B_{3-5} Da_1 T_2 G_3 भवंतं; $D_{2.5}$ °गवन्; $D_{3.4}$ °वान् (for भग°). — K_2 V_1 B_3 D_5 भगवान्; D_4 °गवन् (for भवान्). $D_{6.7}$ °ज्ञापय भगवन्. — $\tilde{N}_2$ V_1 B_4m Dn कं (for किं). After किं, $\tilde{N}_2$ V_1 B D (except $D_{2-4.6.7}$) ins. अर्थं (B_1 अहं; B_1m अर्थं). B_4 (m as in text) करोमि (for करवाणि).

29 T_1 om. 29; G_1 missing. K_1 om. up to भवान्; G_4 up to °र्योत्थितः (cf. v. l. 28). — $\tilde{N}_2$ V_1 Dn $D_{6.7}$ स एवमुक्तः (for तं). After तं, D_1 ins. स एवं. N (except K_{2-4} $\tilde{N}_1$ B_4 D_{2-4}; K_1 om.) प्रत्युवाच (for अब्रवीत्). — $D_{6.7}$ यत् (for यस्मात्). K_3 इदं (for the first भवान्). Before केदा°, $K_{0.2.4}$ $D_{2.4}$ ins. इमं; $\tilde{N}_1$ इति; B_4 इदं. After °खण्डं, B_1 ins. सहसा. $K_{0.3.4}$ °दाल्य; $\tilde{N}$ V_1 B D (except D_2) G_2 M (except M_1) विदा° (for अवदार्य). K_1 अवदार्यल्योत्थि° (sic). $D_{6.7}$ तत् (for तस्मात्). $\tilde{N}_2$ V_1 B (except B_4) D (except D_{2-5}; for D_1 see below) omitting भवान् before उद्दालकः, read it after नाम्ना. D_1 G_6 om. (the second) भवान्. K_1 $D_{6.7}$ om. एव. K (except K_1) B_4 D_{2-4} T_2 अस्तु; $\tilde{N}_1$ M_1 अस्ति; G (G_1 missing) M_{2-5} भवतु (for भविष्यति).

30 T_1 om. 30; G_1 missing. D_1 (hapl.) om. from उपा° up to °मुक्त (31). — K_3 $\tilde{N}_2$ V_1 B (except B_4) D (except D_{2-4}) om. स. — After यस्मात्, K_4 $\tilde{N}$ B D (except D_{2-4}; D_1 om.) ins. च. N (except K D_{2-4}; D_1 om.) मद्वचनं (for मद्वचः). $\tilde{N}_2$ एवाप्स्य° (for अवाप्स्य°). $\tilde{N}_1$ V_1 B (except B_4) Dn D_{2-5} T_2 G (G_1 missing) om. (the first) इति; cf. 77. — D_5 G_{4-6} om. (the first) च. $K_{0.4}$ D_{2-4} T_2 M_{2-5} om. ते; $G_{2.3}$ M_1 om. च ते. $K_{1.3}$ Da D_5 $G_{2.3}$ om. (the second) च. $M_{2.5}$ om. धर्म-. K_2 $G_{2.3}$ M_{2-5} om. (the last) इति. M_1 च (for इति).

॥ ३० ॥ स एवमुक्त उपाध्यायेनेष्टं देशं जगाम
॥ ३१ ॥

अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदस्य धौम्यस्योपमन्यु-
र्नाम ॥ ३२ ॥ तमुपाध्यायः प्रेषयामास । वत्सोप-
मन्यो गा रक्षस्वेति ॥ ३३ ॥ स उपाध्यायवचनाद-
रक्षद्गाः । स चाहनि गा रक्षित्वा दिवसक्षयेऽभ्याग-
म्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ३४ ॥ तमु-
पाध्यायः पीवानमपश्यत् । उवाच चैनम् । वत्सोप-
मन्यो केन वृत्तिं कल्पयसि । पीवानसि दृढमिति॥३५॥
स उपाध्यायं प्रत्युवाच । भैक्षेण वृत्तिं कल्पयामीति
॥ ३६ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । ममानिवेद्य भैक्षं
नोपयोक्तव्यमिति ॥ ३७ ॥

स तथेत्युक्त्वा पुनररक्षद्गाः । रक्षित्वा चागम्य
तथैवोपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ३८ ॥
तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वोवाच । वत्सोप-
मन्यो सर्वमशेषतस्ते भैक्षं गृह्णामि । केनेदानीं वृत्तिं
कल्पयसीति ॥ ३९ ॥ स एवमुक्त उपाध्यायेन
प्रत्युवाच । भगवते निवेद्य पूर्वमपरं चरामि । C. 1. 705 B. 1. 3. 41 K. 1. 3. 41

31 T1 om. 31; G1 missing. — D1 om. स एवमुक्त (cf. v. l. 30). — Ñ2 B3 Da D3 om. स. K3 transp. स and एवमु°. D2–4 स्व- (for इष्टं). G4.6 इष्टान्देशान्. — After 31, B1.3.4 ins. ह; Ko.4 D2–4 एतस्यैषा परीक्षा आरुणेः (D2 om. आ°).

32 T1 om. 32; G1 missing. — G4–6 om. शिष्यः after °परः; G4.5 read it after °योदस्य, G6 after धौम्यस्य. Ñ2 D2–4 तथा (for तस्य). K1.2.4 Ñ V1 B Da D6.7 G2 आपोद°; D2–4 T2 उपाध्याय° (for आयोद°). Dn D1 आपोदधौ°; G3.6 M (except M5) °योदधौ°. V1 om. धौम्यस्य. G2.3 om. नाम.

33 T1 om. 33; G1 missing. — After तं, K1 Ñ2 B D (except D2–4) ins. च. — Ñ2 V1 B (except B5) Da D5.6 G4.5 M1.5 रक्ष (for रक्षस्व).

34 T1 om. 34; G1 missing. — D6 om. (the first) स. — V1 सर्वदा; B4 M1 सदा (for स च). Ñ1 B3 D2–4 T2 G (G1 missing) M2.4.5 om. गा. M1.3 transp. गा and रक्षि°. After °क्षये, K1 Ñ2 B D (except D2–4) ins. गुरुगृहं. Ñ2 B D (except D2–4) आग°; T2 G2.6 M त्वाग° (for अभ्याग°).

35 T1 om. 35; G1 missing. — K2 प्रीत्या नमस्यंतं (for पीवानमपश्यत्). Before अपश्यत्, M1.5 ins. एव. D5 दृष्ट्वा; G2.3 पश्यते स; G4–6 एव दृष्ट्वा (for अपश्यत्). — D5 शिष्यं (for चैनं). G4–6 om. चैनं. — V1 om. वत्सोप°. K4 कां नु (for केन). G4.5 transp. केन वृत्तिं कल्प° and पीवानसि. Ko ins. परि- before कल्प°. T2 G6 om. पीवानसि. G4.5 om. दृढमिति. Ko.2 D2–5 दृढतरमि°; V1 दृढोसीति; B4 भृशमि°.

36 T1 om. 36; G1 missing. — D3.6 om. स. M1 °ध्यायवचनं श्रुत्वा प्रत्यु°. D5 om. प्रति-. — Ko (hapl.) om. from भैक्षेण up to °वाच (37). Before भैक्षे°, K1 B1.3m Da2 Dn D1.6.7 ins. भो. The MSS. vary between भैक्ष- and भैक्ष्य-, both here and below. G2.3 भैक्षवृत्तिं. D5 om. वृत्तिं °यामि.

37 T1 om. 37; G1 missing. Ko om. up to °वाच (cf. v. l. 36). — D6.7 तमुवाचोपाध्यायः (for तमु°–°वाच); cf. v. l. 41, 45. — Before ममा°, T2 ins. निवेद्य गुरवेनुज्ञातो भुंजीयादिति धर्मः तस्मात्. K1 Ñ2 V1 B D (except D2–4) मयि (for मम). G2.3 भिक्षितं (for भैक्षं). K1.2.4 D3–5 G2.3 °पभोक्तव्यं. B (except B1) D5 om. इति (ins. in B3 marg.). — After 37, N (except Ko.3 Ñ1) ins.:

193* स तथेत्युक्त्वा भैक्षं चरित्वोपाध्यायाय न्यवेदयत् ।
स तस्मादुपाध्यायः सर्वमेव भैक्षमगृह्णात् ।

[D2 om. स तथा. K1 V1 B1.3 Dn D1 उक्तः (for उक्त्वा). V1 B (except B1) Da °ध्यायस्य (for °ध्यायाय).]

38 T1 om. 38; G1 missing. — D6.7 om. तथेत्यु°. K4 V1 कदाचित् (for तथेत्यु°). Ko–2 B1.3 Dn D1–4 उक्तः (for उक्त्वा). — V1 om. from पुन° up to °क्षित्वा च. — Before रक्षि°, K1 Ñ2 B (except B4) D (except Dn D2–4) ins. अहनि; K4 ततः प्रभृति स. D6.7 भिक्षि° (for रक्षि°). After °क्षित्वा, K1 Ñ2 B D (except D2–4) ins. निशामुखे गुरुकुलं (Ñ2 B2.4.5 D5 °गृहं), and om. च. T2 G (G1 missing) पुनराग° (G2.3 पुनरुपा°) (for चागम्य). M1 om. रक्षित्वा चा°. M1 पुनर् (for तथैव). K1 Ñ2 B D (except D2–4) गुरोः (for तथैवोपाध्यायस्य).

39 T1 om. 39; G1 missing. — G2.3 M (except M1) om. तथापि. K (except K1) T2 तथैव (for तथापि). B2 G4–6 om. अपि. K1 G3 अवोचत्; Ñ1 चैनमुवा°; V1 अवादीत्; T2 तथोवा° (for उवाच). — D6.7 om. सर्वं. V1 एव (for अशेषतस्ते). — G2.3 om. इदानीं. — In G2, 39–45 are ins. in marg.

40 T1 om. 40; G1 missing. — After °मुक्तः, Ñ2 B (except B1) Da D5–7 ins. तं. K1 Ñ2 B D °ध्यायं.

C. 1. 705 B. 1. 3. 41 K. 1. 3. 41 तेन वृत्तिं कल्पयामीति ॥ ४० ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । नैषा न्याय्या गुरुवृत्तिः । अन्येषामपि वृत्त्युपरोधं करोष्येवं वर्तमानः । लुब्धोऽसीति ॥ ४१ ॥

स तथेत्युक्त्वा गा अरक्षत् । रक्षित्वा च पुनरुपाध्यायगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ४२ ॥ तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वा पुनरुवाच । अहं ते सर्वं भैक्षं गृह्णामि न चान्यच्चरसि । पीवानसि । केन वृत्तिं कल्पयसीति ॥ ४३ ॥ स उपाध्यायं प्रत्युवाच । भो एतासां गवां पयसा वृत्तिं कल्पयामीति ॥ ४४ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । नैतन्न्याय्यं पय उपयोक्तुं भवतो मयाननुज्ञातमिति ॥ ४५ ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय गा रक्षित्वा पुनरुपाध्यायगृहानेत्य गुरोरग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे ॥ ४६ ॥ तमुपाध्यायः पीवानमेवापश्यत् । उवाच चैनम् । भैक्षं नाश्नासि न चान्यच्चरसि । पयो न पिबसि । पीवानसि । केन वृत्तिं कल्पयसीति ॥ ४७ ॥ स एवमुक्त

V1 प्रोवाच (for प्रत्यु°). — G3–6 M (except M1) om. भग°. K3 D5 भगवंस्ते; Ñ1 B4 D3.4 भव°; D6 T2 M1 भवतो (for भग°). Before निवे°, V1 B2.4.5 S (T1 om.; G1 missing) ins. भैक्षं (also spelt °क्ष्यं). S (T1 om.; G1 missing) transp. निवे° and पूर्वं. Before अपरं, G6 ins. तुभ्यं; M1 मम. M5 परमं (for अपरं). After °परं, Ñ1 ins. भैक्ष्यं. — D2–4 om. इति.

41 T1 om. 41; G1 missing. — D6.7 तमुवाचोपाध्यायः; cf. v. l. 37, 45. — D2–4.6.7 गुरुकुलवृ°. — After °मपि, K1 Ñ2 V1 B D ins. भैक्षोप(D6.7 ins. -वृत्ति-)जीविनां. Before एवं, Ñ2 Dn D1 ins. इति. — G4.5 M1 om. इति.

42 T1 om. 42; G1 missing. — After °त्युक्त्वा, D2–4 ins. पुनर्; G4.5 ता; G6 अन्येद्युरपि. D2–4 S (except M1; T1 om.; G1 missing) transp. गाः and अरक्षत्. — Before रक्षि°, K2 ins. गा. K2 B4.5 D2–5 T2 G4–6 M2 om. च. K3 गाः; G2.3 अपि (for च). Ñ2 B4 G2.3 om. from उपा° up to °गम्य. T2 G4–6 M om. उपाध्यायगृहं. Ko.4 °क्षित्वा च गाः पुनरुपावृत्य गृह°. D3.4 °गत्य (for आगम्य). Da2 M5 °ध्यायाग्रतः.

43 T1 om. 43; G1 missing. — Ko Ñ1 B1.2 Da T2 G (G1 missing) M3–5 om. अपि. G2.3 om. एव. B4 अपश्यत् (for दृष्ट्वा). B4 Da1 T2 M1 om. पुनर्. — Before अहं, K2 ins. भो; K3 Ñ2 B D (except D2–5) वत्सोपमन्यो (B4 चैनं दृष्ट्वा). — B4 हंत वत्स; G2 हंत ते (for अहं ते). D5 तत् (for ते). S (except M1; G1 missing) om. सर्वं. — Before पीवा°, G3 ins. त्वं. Ko.1 D2 G6 पीवा (for °वान्). Before असि, Ko Ñ1 ins. एव च; K1.2.4 D2 एव. After असि, Ñ2 V1 B D (except D2–4) ins. भृशं. — K1 करोषि (for कल्प°). Ko.3.4 D2–4 om. इति.

44 T1 om. 44; G1 missing. — K3 B5 Dn1 om. स. Before उपा°, K1 Ñ2 V1 B D T2 ins. एवमुक्तस्तं (K1 B4 om. तं). — T2 G2.3.6 M2.5 om. भो. G4.5 M1 ततः (for भो). T2 तासां; G6 तवा° (for एता°).

45 T1 om. 45. — G1 sets in again from प्रत्युवाच (cf. v. l. 1). — Ñ2 V1 Dn D1.6.7 तमुवाचोपाध्यायः; cf. v. l. 37, 41. — T2 G3 नैवं; G2 M2–4 °व (for नैतन्). K (except K3) Ñ2 V1 D1–5 G1–3 °भोक्तुं. K1 तव; K4 Ñ1 D2–5 T2 G1.2 M भवता; D6 भग° (for भव°). K1 Ñ V1 B D (except D2–4) G4–6 M1.3 नाभ्यनु°; G2.3 M2.4.5 न ह्यनु° (for -ननुज्ञा°).

46 T1 om. up to स्थित्वा (cf. v. l. 4). — T2 उक्त्वा (for प्रति°). After °ज्ञाय, M1 ins. ररक्ष. K1 G1–3 °ध्यायस्य (for °ध्याय-). G2.3 om. -गृहाने°. K (except K4) Ñ2 B4.5 D (except Dn D6.7) T2 G1.4–6 M -गृहं (for -गृहान्). K2 D2–4 आगत्य; T2 आगम्य; G1.4–6 M आसाद्य (for एत्य).

47 Ñ2 ततः पुनर् (for तं). Before पीवा°, T G4–6 M1 ins. तथा. All MSS. except K Ñ1 B4 D2–4 T2 G1 M1 दृष्ट्वा (for अपश्यत्). — All MSS. except K Ñ1 B4 D2–4 G1.3 M1 om. चैनं. Before भैक्षं, N (except K Ñ1 B4 D2–4) G1 ins. वत्सोपमन्यो; G2.3 M (except M1) त्वं. D5 न भिक्षामश्ना°; T2 न तद्भैक्षमश्ना° (for भैक्षं ना°). B5 om. पयो न पि°. T G4–6 transp. पयः and न. — Before पीवा°, K2 D2–4 ins. तथापि. T1 G4.5 om. पीवानसि. K (except K2) पीवा (for पीवान्). After पीवान्, K Ñ1 G2.3 M1 ins. एव च (K2 G2.3 M1 om. च). After असि, K1 Ñ2 V1 B D (except D2–4) ins. भृशं. — After केन, K1 Ñ2 V1 B (except B4) D (except D1–4) ins. इदानीं. D2–4 G2 om. इति.

48 T2 om. स एव°. T2 तं (for उपा°). K1 transp. उपा° and प्रत्यु°. — D5 S वत्सानां वदनाच्च्युतं (for भोः). After °बामि, T2 G1.6 ins. इति. K1 om. इमे. K3 D5 T1 G1.4–6 M यदिमे (M1 om. मे); D2–4 य इमे; T2 G2

उपाध्यायं प्रत्युवाच । भोः फेनं पिबामि यमिमे वत्सा मातॄणां स्तनं पिबन्त उद्गिरन्तीति ॥ ४८ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । एते त्वदनुकम्पया गुणवन्तो वत्साः प्रभूततरं फेनमुद्गिरन्ति । तदेवमपि वत्सानां वृत्त्युपरोधं करोष्येवं वर्तमानः । फेनमपि भवान्न पातुमर्हतीति ॥ ४९ ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय निराहारस्ता गा अरक्षत् । तथा प्रतिषिद्धो भैक्षं नाश्नाति न चान्यच्चरति । पयो न पिबति । फेनं नोपयुङ्क्ते ॥ ५० ॥ स कदाचिदरण्ये क्षुधार्तोऽर्कपत्राण्यभक्षयत् ॥ ५१ ॥ स तैरर्कपत्रैर्भक्षितैः क्षारकट्वूषणविपाकिभिश्चक्षुष्युपहतोऽन्धोऽभवत् । सोऽन्धोऽपि चङ्क्रम्यमाणः कूपेऽपतत् ॥ ५२ ॥

अथ तस्मिन्ननागच्छत्युपाध्यायः शिष्यानवोचत् । मयोपमन्युः सर्वतः प्रतिषिद्धः । स नियतं कुपितः । ततो नागच्छति चिरगतश्चेति ॥ ५३ ॥ C. 1. 718 B. 1. 3. 53 K. 1. 3. 53

त इमे; G3 इमे (for यमिमे). M1 om. वत्सा. K2-4 B4 D1. 2 T2 स्तनात्; Ñ2 V1 B1-3 D (for D1. 2 see above) G1. 4 °नान्; T1 G2. 3. 5 M °नानि. D3. 4. 6 (before corr.). 7 T1 पिबंति (for °बन्तः). Before उद्गि°, T2 G1-3 M (except M1) ins. फेनं. N (except Ñ1 B4) T1 G4-6 om. इति.

49 K2 (hapl.) om. up to °द्गिरन्ति. B4 transp. तं and उपा°. T1 G1. 4-6 M1 read वत्साः after एते, omitting it after °वन्तो. T2 om. गुण° वत्साः before प्रभू°; ins. गुण° after फेनं. B5 D2-4 T G1. 2 प्रभूतं (for प्रभू°). T1 G4. 5 om. फेनं. After °रन्ति, T1 G1. 2. 4. 5 ins. इति. — N (except Ko. 2-4 Ñ1) एषां (for एवं). Before अपि, M (except M1) ins. वर्तमानः (see below). K2 G1 om. अपि. K3 गते (for अपि). Before वत्सा°, Ko. 3 ins. सर्व-; T2 च. After °त्सानां, K3 ins. अपि. K3 वृत्त्युपरोधे (om. करोष्येवं); T2 G6 M5 प्रत्युप°; G2 उप°; G3 °परोधकं (for वृत्त्यु°). M2-4 एव (for एवं). M (except M1) om. वर्त° (see above). M1 ins. इति after °मानः. M1 om. from फेनमपि up to end of 49. — T1 G4-6 om. अपि भवान्. Ko. 4 transp. भवान् and न. T2 G2. 3 M (M1 om.) transp. न and पातुं. After न, T1 G4-6 ins. एव. D5. 6 T1 G (except G1) अर्हसि. Ko. 4 D (except D1) om. इति.

50 T1 G1. 2. 4. 5 om. स. M1 पुनः (for स). After तथा, Ko. 4 ins. एव. Ñ2 V1 B (B4 marg.) D (for D2-4 see below) °श्रुत्य; D2-4 M1 उक्त्वा (for प्रति°). B4 (orig.) °रस्थः; G1 °रस्तथा (for °रस्ता). T1 G4-6 om. ता. K1 om. ता गा. After गाः, G2. 3 M2-5 ins. च. N (except K Ñ1 D2-4) M1 पुनररक्षद्गाः (B4 marg.; D7 cont. निराहारः)(for निरा°—°रक्षत्). — D2 om. from तथा प्रति° up to end of 51. — K3 B4 M5 om. तथा. M1 om. तथा प्रति°. G4. 5 °षेधे; M3 °क्रुद्धो (for °षिद्धो). Before भैक्षं, D3. 4 ins. असौ. — K4 T1 G4-6 transp. पयः and न. — After फेनं, K1 ins. च; B1 अपि. G4. 5 transp. फेनं and न. K1. 2. 4 Ñ2 D1. 4. 5. 7 G2. 3 नोपभुंक्ते.

51 D2 om. 51 (cf. v. l. 50). T1 G4-6 °रण्येषु. G4. 5 °पर्णानि (for °पत्राणि).

52 G4-6 °पर्णैः (for °पत्रैः). Ko. 3. 4 B5 D5 om. भक्षि°. K1 क्षारतिक्तकटूष्णरूक्षतीक्ष्णवि°; Ñ2 V1 B3 (m as in text) °ट्वम्लतीक्ष्णविपाकैः (V1 with तिक्त- ins. before क्षार-); B1. 2 °टूष्णविपाकैः; B4 °टुतावि° (m पाकैः); B5 °ट्वाम्लविपाकैश्च; Da Dn D1. 6. 7 क्षारतिक्तकटुरूक्षैस्तीक्ष्णविपाकैः; D2-4 °टुतिक्तवि°; D5 ins. -तीक्ष्ण- before -विपा°; T G1. 4. 5 M °टुकोष्ण° (M5 °टुकोष्णविपाकिरन्तः); G2. 3 °टुकोष्णवारिभिः; G6 °टुतीक्ष्णोष्णविपाकाच्च. D5 T1 G4. 5 चक्षुषा; G2. 3 °क्षुर् (for °क्षुषि). Ñ B3. 4 Da D6 G6 M2. 3 °हते; D2-4. 7 अप°; D5 M5 अपहते; G4. 5 अभ्युप°; M1 अभिहते (for उपहतो). N (except K Ñ1 D2-5) बभूव (forऽभवत्). — Before सोऽन्धो°, B3 D (except D1-5) M4. 5 ins. ततः. V1 B (except B3) om. सोऽन्धोऽपि and instead ins. तत्र (B4 तत्; B4 m तत्र; B5 m ततः सोंधोपि). Ñ2 तत्र (for सः). B4 D2-5 चंक्रम°. Before कूपे, B4 ins. इतस्ततः. N (except K Ñ1 D2-7) पपात (B4 marg.; orig. as in text); G2. 3 पतति स्म (for ऽपतत्).

53 B5 om. अथ. B4 (m as in text) तथा च (for अथ). After °गच्छति, K1 Ñ2 V1 B (B4 after °ध्यायः) D (except D5) ins. सूर्ये चास्ताचलावलंबिनि (V1 B2. 5 D2-4. 6. 7 om. च); G2. 3 ins. स. D6 T2 G6 शिष्यं (for °ष्यान्). K1 अब्रवीत्; M1 °चोदयत् (for अवोचत्). — K2. 3 Ñ2 V1 Dn D2-5 ins. after अवोचत्: K4, after 53:

194* नायात्युपमन्युः । त ऊचुः । वनं गतो गा रक्षितुमिति । तानाह उपाध्यायः ।

— K4 cont.: उपमन्युः प्रेषितः. — B4 T2 om. स. K3 D2-4 T1 G4-6 om. स नियतं. M1 नूनं (for निय°).

C. 1. 718 B. 1. 3. 53 K. 1. 3. 53 स एवमुक्त्वा गत्वारण्यमुपमन्योराह्वानं चक्रे । भो उपमन्यो क्वासि । वत्सैहीति ॥ ५४ ॥ स तदाह्वानमुपाध्यायाच्छ्रुत्वा प्रत्युवाचोच्चैः । अयमस्मि भो उपाध्याय कूपे पतित इति ॥ ५५ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । कथमसि कूपे पतित इति ॥ ५६ ॥ स तं प्रत्युवाच । अर्कपत्राणि भक्षयित्वान्धीभूतोऽस्मि । अतः कूपे पतित इति ॥ ५७ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । अश्विनौ स्तुहि । तौ त्वां चक्षुष्मन्तं करिष्यतो देवभिषजाविति ॥ ५८ ॥ स एवमुक्त उपाध्यायेन स्तोतुं प्रचक्रमे देवावश्विनौ वाग्भिर्ऋग्भिः ॥ ५९ ॥

प्र पूर्वगौ पूर्वजौ चित्रभानू
गिरा वा शंसामि तपनावनन्तौ ।
दिव्यौ सुपर्णौ विरजौ विमाना-
वधिक्षियन्तौ भुवनानि विश्वा ॥ ६०
हिरण्मयौ शकुनी सांपरायौ

— G4–6 M1 om. ततो. K3 नागतः; T1 °च्छत् (for °गच्छति). After °च्छति, K3 B5 D3 G2 ins. इति. G1. 3 om. चिरगतश्चेति. K2 Ñ V1 B3 D (except Da D5) T1 G5. 6 चिरं (for चिर-). Dn D1. 6. 7 om. -गतश्च. B3 om. च. T1 G4–6 M तु (for च). Before इति, Da ins. अन्विष्य; Dn D1. 6. 7 ततोन्वेष्य. After 53, K0 ins. अन्विष्यतामितश्चेतश्चेति, while K4 ins. a passage given above (q. v.).

54 Ñ2 V1 B (except B4) D (except D2–5) om. स. After °मुक्त्वा, K1 Ñ2 V1 B (except B4) D (except D5) ins. शिष्यैः सार्धं (D2–4 cont. अरण्यं). K1 Ñ2 V1 B D (for D5 see below) transp. गत्वा and अरण्यं. D5 G2. 3 गत्वारण्ये. Before उपमन्योः, G1–3 M2–5 ins. उपाध्याय. T G4–6 M1 उपाध्यायः (for उपमन्योः). N (except K Ñ1 B4 D2–5) तस्याह्वानाय शब्दं चकार (for उपमन्योराह्वानं च°). — T2 om. वत्स. G1 om. एहि.

55 D2–5 तथा° (for तदा°). T1 G4. 5 °ह्वानात् (for °ह्वानमुपाध्यायात्). K3 D5 °ध्यायस्य; B4 °ध्यायवचः (for °ध्यायात्). Ñ2 V1 B1–3. 5 Da Dn D1. 6. 7 उपाध्यायवचनं (for तदाह्वानमुपाध्यायात्). G2. 3 उप(G3 °पा)श्रुत्वा (for उपाध्यायाच्छ्रुत्वा). — K1 Ñ1 D2–5 T2 M3 अहम्; G1 अयमहम् (for अयम्). N (except K Ñ1 B4 D1. 5) G1. 4. 5 अस्मिन् (for अस्मि). N (except K Ñ1 B4 D2. 4. 5) T2 om. भो उपाध्याय. After पतितः, N (except K Ñ1 B4 D2–7) ins. अहम् (for K3 see below); K3 M1 अस्मि.

56 Before 56, D5 ins. स एवमुक्तवारण्ये. T1 G6 स (for तम्). — K0. 2. 4 D3. 5–7 G1. 6 अस्मिन्; K1 Ñ2 B Da Dn D1 त्वमस्मिन्; M2. 4. 5 अपि (for असि).

57 Before 57, K0. 2. 3. 4 m ins. ततः. — After स, T G4–6 ins. च. D6 om. तं. K1 B Da Dn D1 उपाध्यायं; G2. 3 तु (for तं). After तं, Ñ2 V1 ins. उपाध्यायं. — B4 D6 मया भक्षितानि । ततोऽस्मि (D6 °स्मिन्) (for भक्षयित्वा). T1 G4. 5 अंधोभू(G5 °भ)वं (for अन्धीभूतोऽस्मि). K0 B4 D6. 7 om. अस्मि. — B4 D6 om. अतः. K0. 4 D7 ततः (for अतः). Before कूपे, K4 G6 ins. अस्मिन्; D7 संक्रममाणः; T2 G1–3 M2–5 चंक्रम्य(M2. 4 °म)माणः. K2. 3 Ñ1 D2–5 G4. 5 M1 om. कूपे. K0 अस्मिन्; T1 अन्यस्मिन्; G4. 5 अस्म्यस्मिन् (for कूपे). D6 ins. नि- before पतित. After पतितः, B1 ins. अहम्.

58 G4 स्तुतौ (for तौ). Ñ2 V1 B (except B4) D (except D2–5) read देवभिषजौ after तौ; T1 G4–6, after त्वां. M1 स्तुत्वा (for त्वां). K0. 2. 4 D2–5 करिष्येते; Ñ2 V1 B (except B4) D (for D2–5 see above) कर्तारौ (for करि°).

59 T2 G4–6 M1 °ध्यायवचनेन (for °ध्यायेन). Before स्तोतुं, N (except K Ñ1 B4 D1–4) ins. उपमन्युरश्विनौ (D5 cont. देवौ). D6 om. from स्तोतुं up to °श्विनौ. K1 Dn D1. 7 G6 उप- (for प्र-). Before देवा°, K3 ins. उपमन्युरुवाच । ॐ. B1. 5 Da D5 transp. वाग्भिः and ऋग्भिः. G1. 3 om. ऋग्भिः.

60 [☞ The text of the As'vin hymn (st. 60–70) is still highly uncertain, in part even quite unintelligible, the MSS. being at this point all very corrupt.—One Devabodha MS. (Baroda 11372) incorporates the entire text of the hymn, in an extremely corrupt form; in the other Dev. MS. (Baroda 12928) the corresponding folios are missing. Since every word of the hymn has been commented on by Dev., it is possible to reconstruct the text of the entire hymn, as read by Dev., from the pratīkas in the comm. Just for the text of this hymn, therefore, the readings of Cd have been cited only when they differ from those of the constituted text, and not also when the two texts agree as has

नासत्यदस्रौ सुनसौ वैजयन्तौ ।
शुक्रं वयन्तौ तरसा सुवेमा-
वभि व्ययन्तावसितं विवस्वत् ॥ ६१
ग्रस्तां सुपर्णस्य बलेन वर्तिका-
ममुञ्चतामश्विनौ सौभगाय ।
तावत्सुवृत्तावनमन्त मायया
सत्तमा गा अरुणा उदावहन् ॥ ६२
षष्टिश्च गावस्त्रिशताश्च धेनव
एकं वत्सं सुवते तं दुहन्ति ।
नानागोष्ठा विहिता एकदोहना-
स्तावश्विनौ दुहतो घर्ममुक्थ्यम् ॥ ६३
एकां नाभिं सप्तशता अराः श्रिताः

C. 1.726
B. 1.3.61
K. 1.3.61

been done for those portions for which the text of Dev. is not known in its entirety.]

Before 60, K1 ins. ॐ अश्विभ्यां नमः; D2 G1.6 ॐ. — a) G2 om. प्र पूर्वगौ. Da1 (hapl.) om. पूर्वगौ. G3 transp. पूर्वगौ and °जौ. After °गौ, Ñ2 B4 ins. देवौ. — b) K0 Ñ1 S om. वा. K3 D6 चा-; D2 Arjp (MSS. erroneously वा) वां (for वा). D2 प्रशंसा° (for शं°). K0.2.4 Ñ B D (except D2.4) Cd तपसा ह्यनंतौ; T1 M3 तपसाव°; Arjp तपसा हलेतौ (? read हनंतौ), and तपनाव° (as in text). — c) K2 Ñ S सुप(T1 सव)र्णा-वरजौ (M1 °दौ); Arjp सुवर्णौ वरजौ, सुवर्णाव°. K0 Da2 सयुजौ (for विर°). K0 सहायौ (for विमानौ). — d) Dn1 M2.3.5 अधिक्षियंतौ (as in text); K0.3 M4 °क्षयंतौ; G2.3 °ष्ठीयंतौ; the rest °क्षिपंतौ.

61 a) Devp Arjp हिरण्ययौ. ❀Arj: आथर्वण्याः श्रुतेः हिरण्ययाविति पाठः।❀ — b) Ñ2 D2 G4–6 सुमनसौ; G2.3 सुनगौ (for सुन°). Cd Da जयंतौ (Da MSS. erroneously वैजयंतौ); Arjp विजयंतौ, वैज°(as in text). — c) Ñ V1 B5 Dn D1.2.5 G1.2.6 शुक्कुं (for °क्रं). K0.2 धयंतौ; B2 उपयंतौ; B4 उपंतौ (for वयन्तौ). G2.3 तपसा (for तर°). D2–5 T G सुवेपौ (G2.3 °दौ); M1.5 °वौ; M2.3 °पौ; Arjp °शौ. — d) N (except K3 Ñ1 V1 Da) Cd अधिव्ययंतौ; M1 अधिश्र°. K4 Arjp अनिशं; G2.3 चरितं (for असितं). N (except K0.2–4) G2.3 विवस्वतः; T1 °स्वते.

62 a) Cd ग्रथ्नां (=मिलितां Comm.); T2 अग्रस्तात् (for ग्रस्तां). — b) K1 D3.4.6 G2.3.6 अमुंचतावश्वि°. — cd) K0 तावत्सुवृत्तावनमंतमायया यासत्तमा गा; K1 तौ वत्सुवृत्तावनमंतमायया असतं तु मा गा; K2 तावत्सुवृत्ता-नमचपादौ सत्तमा मा; K3 तौ वत्सवृत्तावनमंतमायया यौ सत्तमौ गां; K4 B1 तावत्सुवृत्तावनमंतमायया तौ (B1 यौ) सत्तमा गा; Ñ Dn तावत्सुवृत्तावनमंतमाययावसत्तमा गा (Dn1 मा); V1 तावत्सुवृत्तावनमंतमायया यावत्समा गा; B2.3 तावत्सुवृत्तावनमत्त(B3 °न्त)मायायासत्तमा गा; B4.5 Da तावत्सुवृत्तावनमंतमाययासत्तमा गा; D1 तावत्सवृत्ता-वनवंतमाययामसत्तमा गा; D2 तौ वत्सवृत्तावनमंतमायया यौ सत्तमा गा; D3 तौ वत्सवृत्तावनमंतमाययावसन्तमा या; D4 तौ वत्सवृत्तावनमंतमायया वसत्तमा गा; D5 तौ वत्सु-वृत्तावनमन्तमाययौ सत्तमा गा; D6 तावत्सुवृत्तावनमंत-माययासद्गुत्तमांगा; D7 तावत्सुवृत्तावनमंतमाययासत्तमाङ्गा; T1 तावत्सुवृत्तावनमत्तमाययौ हे सत्तमौ गा; T2 तावत्सुवृत्ता-वनमत्तमायया न सत्तमौ गा; G1 तावत्सुवृत्तावनत्तुमत्तमाययौ नासक्तमौ गाः; G2 तावत्सुवृत्तावनमुत्तमा ये यौ सत्तमौ गात्; G3 तपन्सुवृत्तावनमुत्तमाये यौ सत्तमौ गा; G4.5 तावत्सुवृत्ता-वनमत्तमाययौ वसत्तमौ गा; G6 तावत्सुवृत्तावनमत्तमाययौ तौ सत्तमौ गा; M1 तावत्सुवृत्तावनमत्रमाययासक्तमया; M2.4 तावत्सुवृत्तावनमत्तमाययौ सत्तमा गा; M3 तावत्सु-वृत्तावनमत्त (*sup. lin.* त्र) मायया(corr. from माययौ)स (*sup. lin.* स)त्तमा गा; M5 तावत्सुवृत्तावनमत्तमाययौ अत्तमा गा (for तावत्सुवृत्तावनमन्त मायया सत्तमा गा). K2 व्यरुणा; D6.7 अरुण; T2 वरुणा; G4–6 अरुणाव् (for अरुणा). K Cd उदावहं (K1 तदावहन्); G2.3 उपाव°. Arjp तौ वत्सवृत्तावनमुत्तमाययौ सत्तमा गा अरुणा उदावहन्.

63 a) T2 M1.3 °शतं च. — b) D5 समलेमे; M1 दुहते तं (for सुवते तं). T1 सुमते दुरामतिः (for सुवते तं दु°). — c) T2 G4–6 °दोहन्नाः; M1 °दोहा नानाः (for °दोहनाः). — d) M1 om. तौ. T1 G1.2.4 M3.5 ताः (for तौ). K3 S अश्विभ्यां दुहते (T1 °तेर्; M4 as in text). K2 धर्म्यं; K3 धर्मं; Da M3 °र्म्यं (Da MSS. erroneously धर्म्मं); G2.3 वर्गं; M5 °र्पं. V1 उव्यों; Da उत्तयं (MSS. erroneously उक्थ्यं); M1 अर्प्यं; Arjp उक्थ्यं as in text (MSS. erroneously उत्तयां).

64 a) D5 तमेकनाभिं. B4 सप्तशतान्यराः. T1 अथा-श्रिताः. D3 om. श्रिताः. K2 स्मृताः (for श्रि°). — b) D5 corrupt; S प्रथिषु (T1 पति°; G2 बृणी°; G3 प्रणी°; M1 प्रतिष्ठा; M5 as in text). D5 om. अन्या. S (except T1 M2) अस्यां (for अन्या). K3 Ñ2 V1 D4 Arjp तथापरे (for प्रधिष्वन्या). After प्रधिष्वन्याः, D2.3 ins. तथापरे. G2.5 अर्पितानि (for अर्पिता अराः). — c) K1 D1.4.6 Arjp पण्णेमिः; Ñ1 V1 S (except M1.2) Arjp सुनेमि. V1 Da जगत्; B4 अज; G2 जनाः; G6 जरा (for अजरं). — d) D5 M1 मया; T2 G1.4.5 M2–5 मायया; G6 यथा

C. 1. 726
B. 1. 3. 61
K. 1. 3. 61

प्रधिष्वन्या विंशतिरर्पिता अराः ।
अनेमि चक्रं परिवर्ततेऽजरं
मायाश्विनौ समनक्ति चर्षणी ॥ ६४
एकं चक्रं वर्तते द्वादशारं प्रधि-
षण्णाभिमेकाक्षममृतस्य धारणम् ।
यस्मिन्देवा अधि विश्वे विषक्ता-
स्तावश्विनौ मुञ्चतो मा विषीदतम् ॥ ६५
अश्विनाविन्द्रममृतं वृत्तभूयौ
तिरोधत्तामश्विनौ दासपत्नी ।
भित्त्वा गिरिमश्विनौ गामुदाचरन्तौ
तद्वृष्टमह्ना प्रथिता वलस्य ॥ ६६
युवां दिशो जनयथो दशाग्रे
समानं मूर्ध्नि रथया वियन्ति ।
तासां यातमृषयोऽनुप्रयान्ति

(for माया-). M5 (hapl.) om. from समनक्ति up to °श्विनौ (65d). S (except T M5) अश्विना संसक्त (M1 °नौ सन्ममवर्ति; M3 समवर्ति) (for °नौ सम°). Ñ1 चक्षुषी; B1.2 D3.4 वर्षिणी; B5 Da Dn2 D2 चर्षिणी; M1 चाक्षिणी.

65 M5 om. up to °श्विनौ (cf. v. l. 64). — ab) K3 T G (except G2) M2.4 द्वादश (for द्वादशारं). K0.2.4 Ñ V1 Dn D1.3–5 M1 om. प्रधि-. Ñ2 V1 B2 D2.4 T G4 M (M5 om.) Arjp -षण्णाभं. D6.7 प्रदिपन्नाभिं; G2.3 प्रतिपन्नाहं; G5 प्रधिषण्णाहं. B4 om. एकाक्षम्. Ñ1 M1 एकं; D6.7 एकाक्षयं; T2 °क्षरं; G2.3 °काग्रं (for एकाक्षम्). K1 B1.5 Dn D4 T1 G2.3.6 M2–4 ऋतस्य (for अमृतस्य). Ñ2 V1 D2 Arjp धाम; T G M3 धारं (G2.3 धारयं) (for धार°). Ñ1 अपि विश्वे. Da Dn1 T1 निषक्ताः (for वि°). — d) K3 तावत्; B4 S (M5 om.) तम् (G4–6 तद्) (for तौ). Ñ1 D2.5 T1 G1.4–6 M3 मुंचथः; Ñ2 B3 °तं; D1 G2.3 °तौ; D7 मा मुंचतः (for मुञ्चतः). ❀ Arj: सुवतः इत्यपपाठः । ❀ D4 om. मा. Ñ1 V1 ह (for मा). K0.4 D1 विषीदत; K1.3 Ñ1 V1 D2 T2 G4–6 M Arjp °थः; D5 विषादं; D6.7 °तां; T1 G1 °थ; G2.3 °पीद.

66 a) Ñ2 B1 D3.4 अश्विनाविंदुं; Da1 °ना चंद्रम्; S (except M1.5) °ना धेनुम् (for °नाविन्द्रम्). K1 वृत्तं भूयौ; V1 °भूयिष्ठं; B5 D6 °भूयः; S प्रवृत्तं भूयः (M1.5 om. भूयः). K3 D2 (m as in text) इंद्रं वृत्तमवर्षासु भूयः (cf. 195*a). D5 अश्विनाविवृधामृतं वृत्तं भूयाः. — b) S (except M1.3.5) तिरोधाम् (for °धत्ताम्). K3 दासपत्नीं; T1 G1 M1.5 °पत्निः; T2 M3.4 °पत्नीः; G2.3 दानपत्नी. — cd) K1 Ñ2 B D (except D5) हित्वा; K4 गीत्वा. K2 M1 गिरं; T G M2–4 गिरीन्; M5 शिरं. D4 (m as in text). 5m मेघान् गिरं (for गिरिमश्विनौ). K0 गामुदाचरंतौ हृष्टमह्ना; K1 गामुदाचरतौ तद्दृष्टमह्ना; K2 गामुदाचरंतौ तद्वृष्टमह्ना; K3 गामुदाचरन् तत् दृष्टं कर्म्म; K4 गामुदाचरंतो तत् दृष्टमन्हा; Ñ1 गामुदाचरंतं तद्वृष्टिमन्हा; Ñ2 गामुदाचरंतौ तद्दृष्टमुक्त्वा; V1 गामुदाचरंतौ तद्दृष्टमज्ञा; B1.5 गामुदाचरन्तौ तद्वृष्टिमह्ना; B2–4 गामुदाचरन्तौ तद्दृष्टमह्ना; Da1 D6.7 गामुदाचरं(Da1 om. रं)तौ तद्दृष्टमह्ना; Da2 गुमुदाचरंतौ तद्दृष्टमह्ना; Dn1.n3 D2.5 गामुदाचरंतौ तद्वृष्टिमह्ना; Dn2 D2m.3.4 गामुदाचरंतौ तद्वृष्टिकर्म; D1 गामुदाचरंतौ तद्दृष्टिमहा; T गा उपा(T2 °दा)चरन्नदृष्टमहा (T2 °मह्ना); G1 गाचरन्नदृष्टमन्हा; G2 गाढताश्च दृष्टेमह्नो; G3 गाढताच दृष्टेमंहो; G4.5 M2–4 गा उदा(M3 *inf. lin.* पा)चरन्नदृष्टमह्ना (M2 °न्हा; M4 °न्हं); G6 गास्सदाचरन्नरगाअदृष्टं; M1 गामृदाचरन्तन्दृष्टमह्ना; M5 गा उदाचरन्नदृष्टमन्ना (for गामुदाचरन्तौ तद्वृष्टमह्ना). K0.1 D2–5 G2.3 प्रथितौ; Ñ V1 Dn °स्थितौ. N (except B D5) T1 G6 M1.3 बलस्य; T2 बलस्य ह; G1 °स्य हि; G2.3 वलस्य हि; G4.5 बलस्य भो (for वलस्य). — After 66, B5 Da G6 (om. the first half) ins.:

195* इदं वृत्तमपि वर्षासु भूय-
स्तिरोधत्तामश्विनौ दासपत्नीः ।
भित्त्वा मेघानशिवमुदाचरन्तं
यद्वृष्टिकर्म प्रथितौ बलस्य ॥

[a) Da1 B5 वृत्तमवर्षासु. — b) Da व्यतिरोध(Da1 °द)त्ताम्. — c) B5 गिरा मेघो (for भित्त्वा मेघान्). G6 भित्त्वा गिरीनश्विनौ गाः सदाच[र]त्. — d) B5 तद्वृष्टि°. G6 अदृष्टमह्ना प्रथिता वलस्य.]

— After 195*, B5 repeats 66ab. — At the end of the comm. on 195*, Arj. adds: एवं च पाठः । and repeats 66 [v. l. a) इदम् (for इन्द्रम्), वृत्तं भूयः; b) °पत्नीः; c) गा उदाचरन्; then 195*d].

67 G2 om. 67ab. — a) T1 भो युवां. D5 पूर्वां दिशो. V1 दिशाग्रे; D2 (m as in text) जगताग्रे; D6 M1 यथाग्रे. — b) V1 समानमूर्ध्वं; Dn2 S (except G3; G2 om.) °नमू°; Arjp °नमूर्ति. K0 रथयया; K1 Ñ Dn D2m.3.4 G3 °यानं; K3 °यासा; T G1 M2–5 रथता. K0.2 B5 D2–4 वियांति; K4 °यांतौ; B1–3 Da D6.7 °याति; B4 यांति. D1 मूर्ध्नि स्थितो रथयानं वियांति; M1 समानं मूर्ध्नि रथयोस्तु यंता. — c) M1 आसंते (for ता°). S यानं. Da M1

देवा मनुष्याः क्षितिमाचरन्ति ॥ ६७
युवां वर्णान्विकुरुथो विश्वरूपां-
स्तेऽधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ।
ते भानवोऽप्यनुसृताश्चरन्ति
देवा मनुष्याः क्षितिमाचरन्ति ॥ ६८
तौ नासत्यावश्विनावामहे वां
स्रजं च यां बिभृथः पुष्करस्य ।
तौ नासत्यावमृतावृतावृधा-
वृते देवास्तत्प्रपदेन सूते ॥ ६९
सुखेन गर्भं लभतां युवानौ
गतासुरेतत्प्रपदेन सूते ।
सद्यो जातो मातरमत्ति गर्भ-
स्तावश्विनौ मुञ्चथो जीवसे गाः ॥ ७०

एवं तेनाभिष्टुतावश्विनावाजग्मतुः । आहतुश्चैनम् । प्रीतौ स्वः । एष तेऽपूपः । अशानैनमिति ॥ ७१ ॥
स एवमुक्तः प्रत्युवाच । नानृतमूचतुर्भवन्तौ । न C. 1. 734 B. 1. 3. 70 K. 1. 3. 70

चर्पयो; S चर्पणयो (G_2 चर्पणं चे; for M_1 see above) (for ऋपयो). G_{1-3} M (except M_1) om. -प्र-.

68 K_2 D_1 M_1 Cd om. 68. K_0 transp. 68 and 69. B_5 ins. 68 in marg. — ^{a}) G (except $G_{1.3}$) पर्णान्. T_1 G M (M_1 om.) विरु($G_{2.3}$ °रो)धो (for विकुरुथो). T_2 युवां वर्णौ विरुधौ विश्वरूपौ. — ^{b}) $K_{0.4}$ Dn_2 $D_{3.4}$ येधिक्षियंते; K_1 G_1 °क्षयंति; K_3 °क्षिपंतो; $Ñ_1$ तेपिक्षपंते; $Ñ_2$ Da D_2 ते(D_2 ये)धिष्टियंते; V_1 °क्षिपंतौ; $B_{1.4}$ तेधिङ्कंते (sic); $B_{3.5}$ $Dn_{1.n3}$ °क्षिपंते; D_5 ते विक्षिपंतौ; $D_{6.7}$ ते ष्विद्यंते; T_1 ते दीक्षियंति; T_2 °क्षपंति; $G_{2.3}$ ते वीक्षंते; G_{4-6} °क्षिपंति (for तेऽधिक्षियन्ति). — ^{c}) $K_{0.3}$ °वोप्यनु°; K_4 °वोत्यनस्°; $Ñ_2$ °नुसूताः; V_1 °वोप्यन्यस्°; B_1 $D_{6.7}$ °वोत्यंतस्°; B_3 °वोप्यसृताः; B_4 °वोस्यंतसूताः; D_5 °वो येनु°; M_5 °नुसृ° (for °वोऽप्यनुसृताः). — ^{d}) $G_{2.3}$ क्षत्रियाः (sic) चरंति (for क्षितिमा°).

69 ^{a}) K_0 ततौ; K_1 सत्यौ; $Ñ_1$ B_3 सतो; $Ñ_2$ B_5m $D_{3.4}$ यतो; D_5 अतो; S संतौ (M_1 सते) (for तौ). K_1 om. अश्विनौ. $K_{0.2.4}$ $Ñ_2$ $B_{1.2.4.5}$ D_3 Dn D_5 °नौ वां महे (K_0 °हे वां; $Ñ_2$ Dn °हेहं); $Ñ_1$ B_3 D_{2-4} °नावात्मनैषा ($Ñ_1$ °त्मदेवा); B_5m °नावावात्मना; D_6 °नौ वां स्तुवामहे; S °नाह्वये वां (G_{1-3} $M_{3.5}$ तां; M_1 °नावावहेतां) (for °नावामहे वां). D_1 अहं (for वां). — ^{b}) D_{2-4} युवां (for च यां). K_0 T_1 G_{4-6} यौ; K_1 V_1 G_2 या; Da वां; M_3 या कौ (for यां). T_2 G_6 M_1 °भृतः; G_2 विकृता; Cd बिभ्रथ (for बिभृ°). — ^{cd}) K_2 transp. 69^c and 69^d. K_3 Ñ V_1 $B_{3.5}$m D_{2-4} S (except M_4) ततो (for तौ). K_1 $M_{1.2}$ om. -वृता-. K_2 °वृधौ च चक्रे देवाः; V_1 °वृता च वृद्धौ देवाः. $B_{3.5}$m D_5 °वसृतावधार्येते देवैः (D_5 देवान्). D_{2-4} देवैः; T G $M_{2.4.5}$ देवान् ($G_{4.5}$ देवौ) (for देवाः). G_1 तान् (for तत्). K_0 G_3 प्रपेदेन; K_1 पुनः प्रपदे°; D_2 पदे°; G_{3-5} प्रतिपे(G_4 °प)दे न प्रसू- (G_3 om. प्र-); M_1 तव प्रमदे°; $M_{2.4}$ तत्प्रददे° (for तत्प्रपदेन). K_3 om. 69^d, reading after 69^c: -मृतं गोपयंतो शिवाय । १० ते नासत्याहं प्रणमे शिवाय ततोमृतं गोपयंतोशिवाय । नासत्यावमृतावृतावृधो.

70 M_5 om. 70^{ab}. — ^{a}) Ñ V_1 Dn (except Dn_2) $D_{3.6.7}$ लभेतां; Da D_5 Cd °भेथां; M_1 °भते. M_3 युवाश्विनौ (for युवा°). — ^{b}) K_3 D_2 गतासुरत्र; Cd गतायुरे°; S (M_5 om.) गतासु($G_{2.3}$ °सु)रिक्तं (M_1 गतं सरिक्तं) (for गतासुरेतत्). $G_{2.3}$ प्रतिपेदेन सू°; $M_{1.2.4}$ प्रद(M_1 °म)देन सू°. — ^{c}) K_3 जाते; $B_{1.4.5}$ Da G_2 (before corr.) जातं (for जातो). B_1 Da धत्ति; D_5 अस्ति; $G_{2.3}$ मंत्रि; G_6 मुक्ति (for अत्ति). B_4 Da $D_{6.7}$ Cd गर्भे. — ^{d}) T G_{1-3} $M_{2.4.5}$ तमू; G_6 तव (for तौ). K_1 $D_{6.7}$ T_2 मुंचतो. G_4 विश्वसे गां; $M_{1.3}$ बीजसेकः (for जीवसे गाः). T $G_{1.5.6}$ $M_{2.5}$ गां (for गाः). — After 70, K_4m Dn_1 D_4m$_{.5.6}$ S (except $M_{1.3}$) ins.:

196* स्तोतुं न शक्नोमि गुणैर्भवन्तौ
चक्षुर्विहीनः पथि संप्रमूढः ।
दुर्गेऽहमस्मिन्पतितोऽस्मि कूपे
युवां शरण्यौ शरणं प्रपद्ये ॥
[^{b}) K_4 Dn_1 संप्रमोहः.]

71 Before 71, D_6 T_1 $M_{2.4.5}$ ins. सूतः; $G_{1.6}$ सूतः । एवं ऋग्भिश्चान्यैरस्तुवत्. — N (except K D_{2-4}) इत्येवं (for एवं). Da $D_{6.7}$ $G_{2.3}$ तौ (for तेन). Da M_5 om. अश्विनौ. — G_2 आगतौ चैनमूचतुः (s'loka rhythm!) (for आहतुश्चै°). Before चैनम्, K_3 ins. कूपेऽधीभूतमुपमन्युं प्रसादीकृतमवासवानसीति ऊचतुः. — After चैनम्, K_3 D_{2-4} ins. हे उपमन्यो; T G_1 आवां. K_3 G_2 om. प्रीतौ स्वः. — $G_{2.3}$ om. ते. After °पूपः, D_5 ins. दत्तः. — V_1 $B_{4.5}$ भक्षयस्व; S (except G_{4-6} M_1) खाद (for अशान). T om. एनम्. K_3 अपूपकं भक्षयस्वेति (for एष ते etc. up to end of 71). After 71, D_5 ins. पुनरनंधो भविष्यसीति.

72 K_2 om. स. $K_{0.3.4}$ transp. स and एवमु°, and

C. 1. 734 B. 1. 3. 70 K. 1. 3. 70 त्वहमेतमपूपमुपयोक्तुमुत्सहे अनिवेद्य गुरव इति॥७२॥ ततस्तमश्विनावूचतुः। आवाभ्यां पुरस्ताद्भवत उपाध्यायेनैवमेवाभिष्टुताभ्यामपूपः प्रीताभ्यां दत्तः। उपयुक्तश्च स तेनानिवेद्य गुरवे। त्वमपि तथैव कुरुष्व यथा कृतमुपाध्यायेनेति॥७३॥ स एवमुक्तः पुनरेव प्रत्युवाचैतौ। प्रत्यनुनये भवन्तावश्विनौ। नोत्सहेऽहमनिवेद्योपाध्यायायोपयोक्तुमिति॥७४॥ तमश्विनावाहतुः। प्रीतौ स्वस्तवानया गुरुवृत्त्या। उपाध्यायस्य ते कार्ष्णायसा दन्ताः। भवतो हिरण्मया भविष्यन्ति। चक्षुष्मांश्च भविष्यसि। श्रेयश्चावाप्स्यसीति॥७५॥ स एवमुक्तोऽश्विभ्यां लब्धचक्षुरुपाध्यायसकाशमागम्योपाध्यायमभिवाद्याचचक्षे। स चास्य प्रीतिमानभूत्॥७६॥ आह चैनम्। यथाश्विनावाहतुस्तथा त्वं श्रेयोऽवाप्स्यसीति। सर्वे च ते वेदाः

---

after स ins. उपमन्युस्तौ प्रणम्य. After °मुक्तः, D2–4 ins. तौ. Ko.3.4 om. प्रति°. — K3 om. नानृतमूचतुः. K1 Ñ V1 B D (except D2–5) M1 भग°; K3 भो देवौ (for भवन्तौ). — Before न त्व°, K3 ins. सुतरां क्षुधितोपि. T om. अहम्. Ko.3.4 B2.4.5 Da D2–5 M1.3 एनम्; Ñ1 G1 एतद्; G2.3 M2.4 तद्; G4–6 चैनम्; M5 तम् (for एतम्). T1 G2.3 M2.4.5 om. अपूपम्. K3 अपूपकम्. K1.2 D5 G1.2 °भोक्तु°; D2–4 G3 भो° (for उपयो°). N (except K B4.5 D2–4) transp. अनि° and गुर°. Before इति, T1 ins. चाहम्.

73 M om. ततः. K (K1 corrupt) D2–4 G5.6 तौ (for तम्). D2–4 आह° (for ऊच°). — G4–6 om. पुरस्ताद्. Ñ2 V1 B1–3 Da D6.7 °ध्याया (B1.2 °ध्यायाया) भि° (for उपा°—°भिष्टु°). K4 T M1 om. एवम्. G2.3.6 M2–4 om. एव. G1.4.5 om. एवमेव. — M5 om. from -मेवाभि° up to end of 73. — G4–6 transp. अपूपः and प्रीता°. G2.3 अभूतपूर्वं (for अपूपः). N (except Ko.2–4 Ñ1 D2–4) om. प्रीता°. — D5 °भुक्तः; M2–4 °युक्तं (sic) (for °युक्तः). K1 Ñ2 V1 B2 D (except D5) om. च. Ko.2–4 B1.3.5 G2 M3–5 om. स. G2 न नि°; G3 निवे°; M2.4 तेन नानि° (for तेनानि°). — Before त्वमपि, T G4–6 ins. अद्य. T उपयोक्तुमर्हसि (for कुरुष्व); om. from यथा up to end of 73 except इति. After यथा, K2.3 B3.5 Da G1.4–6 ins. ते; M1 तेन.

74 K1 D (except D2–5) S om. पुनरेव. K1.3.4 D2–4 एनौ; K2 T तौ; B1 Dn D6.7 एतत्; B4 प्रीत्याश्विनौ; B5 प्रीत्या; M (except M3) प्रीतौ (for एतौ). Before प्रत्यनु°, D1 ins. एतत्. D2–4 transp. प्रत्य° and भवन्ताव°. T प्रीतावनु°; G1 प्रीत्यनु° (for प्रत्य°). — K3 om. उत्सहे and उपाध्यायाय. After °वेद्य, K3 ins. स्वहस्तेन पूपकं. Ko D2–4 °ध्यायस्य; B (except B4.5) Da Dn D1.5–7 गुरवे (for उपाध्यायाय). M1 transp. अनिवेद्य and उपाध्यायाय. After °ध्यायाय, K1 B1.3 Da D1.6.7 ins. अपूपमेनं; K2 Ñ2 V1 Dn अपूपं. Ko.1.4 D2–5 G1.3 उपभोक्तु°; K3 भक्षयित्ये (for उपयोक्तु°).

75 G2–5 M (except M1) ऊच° (for आह°). — G2.3 om. from प्रीतौ up to °वृत्त्या. — B4.5 ins. सु- before प्रीतौ. N (except Ko.2–4 Ñ1) M3.4 °भक्त्या (for °वृत्त्या). — T °ध्यायाय (for °ध्यायस्य). After °ध्यायस्य, B4.5 ins. अपि. K3 D3 om. ते. G4 तद् (for ते). S (except M4) कार्ष्णायसो देहो दत्तः (G3 corrupt; G2.4–6 transp. °यसः and देहः; M1 °यसो दत्तं) (for °यसा दन्ताः). — G2 om. भवतो हिर° भवि°. After भवतो, N (except K1 B4 D5–7) M1.4 ins. अपि. After °ण्मया, B1.5 D2.4.6.7 ins. दंताः. S (except M4; G2 om.) हिरण्मयो भविष्यति. After °ष्यन्ति, B4.5 ins. इति. — Before चक्षु°, T2 G6 ins. एतौ गृहाण. K3 °ष्यति; G6 भवसि (for °ष्यसि). After °ष्यसि, Dn D1 ins. इति. After 75, K2 ins.: सर्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यंति सर्वाणि शास्त्राणीति (cf. 30, 77 and v. l. 77).

76 K1.2 Dn D1.6.7 G6 om. स. After °श्विभ्यां, D5 T2 G1–3.6 M2.4 ins. तथा (G1 om. तथा) भक्षयित्वा. T2 °समीपं; G3 °काशे (for °सकाशं). T2 आगत्य; G3 M (except M1) अभि° (M3 corr. to उप°) (for आगम्य). K1 Ñ2 D (except Da2 D2–7) S (except G1 M1) om. उपाध्यायम्. B5 तम् (for उपा°). G2.3 om. अभिवाद्य. N (except Ko.3.4) T1 G1.4–6 M1 अभ्यवादयत् (K2 °भिवादयित्वा) (for अभिवाद्य). Before आचचक्षे, D2.4 ins. तद्. K2 आचक्षौ; T2 आचक्षे; G2.3 सर्वमुक्तवान् (for आचचक्षे). After °चक्षे, N (except Ko.2–4 B4 D3.7) G4–6 M1 ins. च. — Ñ1 om. स. D6 om. चास्य. B1.2.5 Da2 D5 G1.4.5 अस्य स; B3 अस्य स च; B4 चाक्षुष्य (m स्य); D2–4 तदास्य; D7 M1 अस्य; T1 तथास्य स; T2 G2.3 M2–5 स (M3 interp. तत्) श्रुत्वा; G6 अस्य स दृष्ट्वा (for स चास्य). K2 प्रीतमना (for °तिमान्). Ñ1 D (except Da2 D2–5) बभूव (for अभूत्).

प्रतिभास्यन्तीति ॥ ७७ ॥ एषा तस्यापि परीक्षोपमन्योः ॥ ७८ ॥

अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदस्य धौम्यस्य वेदो नाम ॥ ७९ ॥ तमुपाध्यायः संदिदेश । वत्स वेद इहास्यताम् । भवता मद्गृहे कंचित्कालं शुश्रूषमाणेन भवितव्यम् । श्रेयस्ते भविष्यतीति ॥ ८० ॥ स तथेत्युक्त्वा गुरुकुले दीर्घकालं गुरुशुश्रूषणपरोऽवसत् । गौरिव नित्यं गुरुषु धूर्षु नियुज्यमानः शीतोष्णक्षुत्तृष्णादुःखसहः सर्वत्राप्रतिकूलः ॥ ८१ ॥ तस्य महता कालेन गुरुः परितोषं जगाम । तत्परितोषाच्च श्रेयः सर्वज्ञतां चावाप । एषा तस्यापि परीक्षा वेदस्य ॥ ८२ ॥

स उपाध्यायेनानुज्ञातः समावृत्तस्तस्माद्गुरुकुलवासाद्गृहाश्रमं प्रत्यपद्यत । तस्यापि स्वगृहे वसतस्त्रयः शिष्या बभूवुः ॥ ८३ ॥ स शिष्यान्न किंचिदुवाच । कर्म वा क्रियतां गुरुशुश्रूषा वेति । दुःखाभिज्ञो C. 1. 745 B. 1. 3. 81 K. 1. 3. 81

---

77 K3 G1–3 M (except M1) ऊचु° (for आहतुः). K B4.5 D (except Dn D5) T G5.6 M1 om. the first इति (cf. 30). — Ñ1 om. च. K1 अपि (for च). D5 om. च ते. Ko D2–4 S om. ते. K1 transp. ते and वेदाः. B2 (m as in text) देवाः (for वेदाः). B5 D2–5 om. (the second) इति. All MSS. except Ko.1.4 B4 T1 G4–6 M1 om. (the second) इति, and after 77 ins. सर्वाणि च धर्मशास्त्राणीति (D1 ins. before it चक्षुष्मांश्च भविष्ये; K2 B5 Da D1–5 T2 G2.3 om. च; G2 om. इति; K2 B3 प्रतिभास्यंति for इति); cf. 30.

78 K2.4 transp. एषा and तस्य. Ko.3 D2–4 एतस्यैषा (for एषा तस्य). K (except K1) D2–4 om. अपि.

79 B4.5 G2.3 तथा (for अथ). T G1–3 om. शिष्यः (see below). K1 T1 om. एव. G2.3 om. एवायोदस्य; T2 G1 corrupt. K1.4 Ñ V1 B D (except D2–4) आपोद° (for आयो°). T1 M2–5 आयोदधौ°. After °म्यस्य, T G1 ins. शिष्यः (see above). D4 T2 M वै°; D6 G बै° (G2.3 बैल्वो) (for वेदो).

80 Ñ V1 B1.3 D (except D6.7) समादिदेश; B2 समुपादि°. — D4 M (except M5) वै°; T G बै° (G2.3 बैल्व) (for वेद). B4.5 इहोष्य°; G2 इहावस्य° (for इहास्य°). After °स्यताम्, K3 Ñ V1 B Dn D1.5–7 ins. तावत्. — K2 Ñ V1 B (except B4.5) Dn D1.5–7 om. भवता. Da च (for भवता). Dn D6.7 मम गृ° (for मद्गृ°). M (except M1) transp. भव° and मद्गृ°. K4 Dn D6 T1 G2 किंचि° (for कंचि°). After °कालं, G1 ins. स्थित्वा. Ñ V1 B1–3 D (except D1–4) शुश्रूषुणा; B4.5 G1–3 गुरुशुश्रूषया; S (for G1–3 see above) गुरुशुश्रूषा(G4.6 °षण)प(M1 °भ)रेण (M4 गुरुशुश्रूषुणा); cf. 81. Before भवि°, N (except K B5 D1–4.6.7) M4 ins. च. K1 om. भवि°. — G2.3 M1 om. श्रेय°—°ष्यति; G2.3 om. इति also.

81 T °गृहे (for °कुले). G4–6 transp. गुरु° and दीर्घ°. G2.3 om. गुरु- (after °कालं). All MSS. except Ko.2–4 Da1 D2–7 T2 G1.4–6 M1.3 °शुश्रूषा° (for °शुश्रूषण°); cf. 80. K2.3 B4.5 D1 G M1.3 अभवत् (in M3 ins. before अव°); T बभूव (for अवसत्). — Before गौरिव, S (except G3–6) ins. स. After गौरिव, Ko.3 ins. च. K1 Ñ B1.2 D (except D2–4) G2.3 गुरुणा (D1 परगुरुणा) धूर्षु (D5 धुरि); K2 गुर्वीषु धू°; K4 °रुशुश्रूषुः; V1 T G1 M (except M1) °रुधुरि; B3.5 °रुधूर्षु (for गुरुषु धूर्षु). After धूर्षु, K2 ins. धुर्यवत्. Ñ V1 B (except B3) Dn (except Dn2) D1.6.7 G5 °योज्यं°; T1 G1 युज्य° (for नियुज्य°). K2.4 °तृषादुःख(K4 om. ख)सहः; D1 °ष्णादुःसहं; T1 °ष्णासह (sic); G2.3 °ष्णादिदुःख°. G4.5 सदा (for सर्वत्र).

82 K1 D6.7 om. (the first) च. G2.3 सर्वं; M1 सर्वज्ञत्वं (for सर्व°). K3 ins. परि- before आवाप. G2.3 प्राप्तवान् (for आवाप). — G2.3 om. from एषा up to end of 82. D4 S (G2.3 om.) वै(D4 M2.4 वे)द° (for वेद°).

83 G1.4.5 M1 om. स. G2.3 पुनः (for स). After स, K3 ins. कदाचित्. B1 °ध्यायेनाभ्यनु°; B5 °ध्यायाभ्यनु° (for °ध्यायेनानु°). K (except K1) समाप्तविद्यः; D2–4 सः (for समावृत्तः). G4–6 गुरुकुले(G6 °ल-) निवा°. T गृहस्था° (for गृहा°). D1 समपद्यत; D6.7 प्राप°; G3 °पद्यत्; G6 प्रतिप°. — After तस्यापि, K2 ins. वेदस्य. G4–6 om. स्व-. K2.4 D2.4 स्वे गृहे. T G2.3 M2.4.5 om. त्रयः. Before शिष्याः, G5 ins. तत्र. G1 शिष्या आसंस्त्रयः (for त्रयः—°भूवुः). G2.3 आययुः (for बभू°).

84 G4–6 om. स. K1 transp. शिष्यान्न and किंचिद्. — G2.3 कियती (for कर्म). K2 D2–5 om. वा (after कर्म). G4.6 om. गुरु-. G2.3 om. वेति. K2 G3–5 om. वा (before इति). Ko.2.4 D (except D1.2.6.7) T1 G4.5 चेति (for वेति). — G2.3 आज्ञा (for दुःखा°). K1.4 D2–4 S (except T1 G1 M4; for T2 see below) om. हि.

C. 1. 745 B. 1. 3. 81 K. 1. 3. 81 हि गुरुकुलवासस्य शिष्यान्परिक्लेशेन योजयितुं नेयेष ॥ ८४ ॥

अथ कस्यचित्कालस्य वेदं ब्राह्मणं जनमेजयः पौष्यश्च क्षत्रियावुपेत्योपाध्यायं वरयांचक्रतुः ॥८५॥ स कदाचिद्याज्यकार्येणाभिप्रस्थित उत्तङ्कं नाम शिष्यं नियोजयामास । भो उत्तङ्क यत्किंचिदस्मद्गृहे परिहीयते तदिच्छाम्यहमपरिहीणं भवता क्रियमाणमिति ॥८६॥ स एवं प्रतिसमादिश्योत्तङ्कं वेदः प्रवासं जगाम ॥ ८७ ॥

अथोत्तङ्को गुरुशुश्रूषुर्गुरुनियोगमनुतिष्ठमानस्तत्र गुरुकुले वसति स्म ॥८८॥ स वसंस्तत्रोपाध्यायस्त्रीभिः सहिताभिराहूयोक्तः । उपाध्यायिनी ते ऋतुमती । उपाध्यायश्च प्रोषितः । अस्या यथायमृतुर्वन्ध्यो न भवति तथा क्रियताम् । एतद्विषीदतीति ॥८९॥ स

B4 मत्; T2 अहं (for हि). M1 °कुलनिवास°. After शिष्यान्, B4.5 ins. मुनिः. B4 om. परि-. Ko D1 ins. न before शिष्यान् (see below). K2 B3 T1 G1–3 M2.4.5 °क्लेशे; K3 न °क्लेशे (for परिक्लेशेन). D2–5 °क्लेशयितुं (for °क्लेशेन योज°). T1 G1–3 M2.4.5 नियोक्तुं; T2 योक्तुं (for योजयितुं). Ko.3 D1 om. न (see above). K2 नैच्छत्; T1 G1 M2.4.5 नोत्सहते (G1 cont. इति); T2 नोत्सह इति; G2.3 नोत्सहे; Cd नेयेष (as in text).

85 Ñ1 B2m D (except Da1 D2–5) कस्मिंश्चित्काले (for कस्यचित्का°). D4.6 M1.3.4 वै°; T1 भै°; T2 G M2 बै° (G2.3 बैल्वं); M5 दैवं (for वेदं). D2–4 पौष्यकश्च (for °ष्यश्च). After क्षत्रियौ, D2–4 ins. उभौ. G4.5 अभ्युपे° (for उपेत्य). D5 om. उपा°. Ko.4 D3 om. वरयां-. Ñ V1 B2.3.5 D (except D2–5) वरयित्वा (B5 interp. तम्) उपाध्यायं च° (for उपाध्यायं वर°). — After 85, K2 D2–4 ins. याजनाय.

86 D1 om. याज्य-. Ñ V1 B3.4(m as in text) यज्ञ°; S राज° (for याज्य°). B3 T G3 M2–4 om. अभि-. After °स्थितः, K (except K1) D6.7 ins. गृहे; T M हि; G2.3 अपि. Ñ2 V1 B1 Dn D1.6 उत्तं(B1 °तं)कनामानं; B2–4 उतंकनाम-; S उदंकं ना.° After शिष्यं, B5 ins. मुनिर्. Ko.3.4 विनियो°; Ñ2 B (except B5) D (except Dn D1) G6 योज° (for नियोज°). After आस, D2–4 ins. गृहे. — K1 om. भो. Ñ2 V1 B Dn D1 G2.3 om. उत्तङ्क (B4 reads उतंक). S (G2.3 om.) उदंक (for उत्तङ्क). After उत्तङ्क, K4 ins. स्थेयं. T1 G2.3 मद्गृहे न किंचित्; M2–5 मद्गृहे यत्किंचिन्न (M3 om. यत्; M4 om. न) (for यत्किं°—°गृहे). K1 T2 G1.4.6 M1 मद्गृ°; K2 Ñ1 D2–4 मम गृ° (for अस्मद्गृहे). Ko.3 Ñ1 B1.3 Da D1.6.7 M3.4 परिहीयेत. D2–4 तत्तत् (for तत्). K1 B2.5 D1 M3.4 om. अहं. M1.5 om. अपरिहीणं. Ko.4 D5 T1 G1 M2 °हीयमाणं; K1 Ñ2 V1 B1–3.5 D2–4.6.7 G5 °हीनं; Ñ1 Dn T2 G3.6 M3.4 °हीयमानं; B4 D1 परिहीयमाणं (B4 °नं); G2 परीय्यमाणं (sic); G4 परिहीनं (for अपरिहीणं). G6 reads भवता after अहं and om. it before क्रिय°. K4 भवति (for भवता क्रि°).

87 N (except Ko.2–4 Ñ1 D2–4) प्रतिसंदि° (D6 प्रतिदि°); T2 समादि° (for °समादिश्य). Here and in the foll. passages (wherever the name occurs) up to the end of the adh., B उतंक-; S उदंक- (for उत्तङ्क- of the text). D4 M1.3–5 वै°; T1 भै°; T2 G M2 बै° (G2.3 बैल्वः) (for वेदः). T प्रतस्थे (for प्रवासं ज°).

88 K1 B2.5 D6.7 स शुश्रू°; K3 °श्रूषणे; Ñ V1 B1.3.4 D (for D6.7 see above) T G4–6 M1.5 शुश्रू°; G1 illegible; G2.3 स्वगुरु°; M2–4 स गुरु° (for गुरुशुश्रूषुः). T G4 °तिष्ठन् (for °ष्ठमानः). N (except K B4 D2–4) T om. तत्र. After तत्र, G2.3 ins. एव. K4 निवस°; T अवसत् (om. स्म); M1 प्रतिव° (for वस°).

89 Ko.1 G4–6 M om. स. Before वसं°, K D2–4 ins. एवं. K1 G1 वसतस्तत्र; Ñ1 °स्ततः; Ñ2 V1 B (except B4) D (except D2–4) तत्र वसमानः (Da तत्र वसन्) (for वसंस्तत्र). K2.4 °ध्यायस्य स्त्री°. G2 M1 om. सहिताभिर्. — K1.4 B2.3 Da1 D2–7 T G6 °ध्यायानी; B4.5 °ध्यायी; G2.3 °ध्यायी या च (for °ध्यायिनी). Before ते, B4 ins. भूया. After ते, K2.3 ins. इयं. — Ko.4 विप्रो°; B1.2.5 Da1 D5.7 ते प्रो° (for प्रोषि°). — G2.3 अस्यां; M2 तस्या (for अस्या). Ko.3 transp. अस्याः and यथा. K4 यथास्यां. B4 D2–4 G2 om. अयं. K (except K2) B3 D2–4 transp. वन्ध्यो and न. M अवंध्यो (for वन्ध्यो न). G1 M2.5 भविष्यति (G1 cont. इति) (for भवति). G2.3 कुमारो(G3 °रे) भविष्यति (for ऋतु°—भवति). After क्रियताम्, D2–4 G1 ins. इति. — B4 D5 T G2.3 M (except M1) om. एतद्विषीदति. Ñ V1 D6.7 एषा (for एतद्). After एतद्, D2–4 ins. परिहीनं. G1 (uncertain) एतद्धि नावसीदति (the upper portions of the akṣ. are lost on a torn margin); G4–6 एतस्यामेतद्धि सीद° (for एतद्वि°).

90 K1 Dn2 D4 G3.5.6 M5 om. स. After स, Ñ V1

एवमुक्तस्ताः स्त्रियः प्रत्युवाच । न मया स्त्रीणां वचनादिदमकार्यं कार्यम् । न ह्यहमुपाध्यायेन संदिष्टः । अकार्यमपि त्वया कार्यमिति ॥ ९० ॥ तस्य पुनरुपाध्यायः कालान्तरेण गृहानुपजगाम तस्मात्प्रवासात् । स तद्वृत्तं तस्याशेषमुपलभ्य प्रीतिमानभूत् ॥ ९१ ॥ उवाच चैनम् । वत्सोत्तङ्क किं ते प्रियं करवाणीति । धर्मतो हि शुश्रूषितोऽसि भवता । तेन प्रीतिः परस्परेण नौ संवृद्धा । तदनुजाने भवन्तम् । सर्वामेव सिद्धिं प्राप्स्यसि । गम्यतामिति ॥९२॥ स एवमुक्तः प्रत्युवाच । किं ते प्रियं करवाणीति । एवं ह्याहुः ॥ ९३ ॥

यश्चाधर्मेण विब्रूयाद्यश्चाधर्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं चाधिगच्छति ॥ ९४

सोऽहमनुज्ञातो भवता इच्छामीष्टं ते गुर्वर्थमुपहर्तुमि- C. 1. 753 B. 1. 3. 92 K. 1. 3. 92

B (except B_4) D_5 ins. च. $G_{4.5}$ om. ताः. — T_2 om. from स्त्रियः up to किं ते (92). — G_1 कुर्यां (for मया). Ñ V_1 B (except B_2) Da D_5 G (for G_1 see below) om. इदं. G_1 transp. इदं and अकार्यं. N (except K $\tilde{N}_1$ B_4 D_{2-4}) करणीयं; G_{1-3} M (except M_1) कर्तव्यं (for कार्यम्). After कार्यम्, K B_3m D_{2-4} ins. इति. — K D_{2-4} आदि°; B_4 अभियुक्तः (for संदिष्टः). — $K_{1.3}$ M_1 om. त्वया. — After 90, K_3 D_{2-5} ins.:

197* तस्य स्त्रीवाक्यं न कार्यमिति धर्मलोपभयादेवमवदत् ।

[K_3 D_3 om. तस्य. D_5 त्वया कार्यं (for तस्य). K_3 ins. कार्यं after स्त्रीवाक्यं and om. एवमवदत्.]

— Instead of the above, K_4 ins.: स एवमुक्त्वा नैच्छत्.

91 T_2 om. 91 (cf. v. l. 90). — Before तस्य, $\tilde{N}_1$ D_5 ins. स. After तस्य, K (except K_1) ins. एवं वसतः. After पुनर्, G_3 ins. अपि. K_3 G_6 कालांतरे (for °रेण). $K_{1.3.4}$ B_4 D_{2-4} $G_{1.3}$ $M_{1.2}$ उपाज°; $\tilde{N}_1$ V_1 $B_{1-3.5}$ D (for D_{2-4} see above) आज° (for उपज°). — $M_{1.3}$ आगतः (for सः). — After स, $\tilde{N}_2$ V_1 $B_{1.2.5}$ D (except D_{2-4}) ins. तु. B_4 सन्निवृत्तः (see below); B_5 D_1 T_1 G M स तद्वृत्तांतं (G_{4-6} °त्तांतस्य) (for स तद्वृत्तं). D_3 तद्वृत्तविशेषं (for °द्वृत्तं तस्याशेषं). B_5 $D_{2.4.5}$ S om. तस्य. K_1 Ñ $B_{1.2.4}$ Da D_5 T_1 G (except G_3) M_1 अशेषतः (for अशेषम्). Before उपल°, B_4 ins. वृत्तांतं (see above). K_0 उत्तंकस्याशेषवृत्तंश्चोपलभ्य (for स तद्वृ°—°लभ्य). $K_{2.4}$ G_{2-5} प्रीतमनाः (for °तिमान्). K_2 $G_{2.3}$ भूत्वा; D_6 बभूव (for अभूत्).

92 T_2 om. up to किं ते (cf. v. l. 90). Dn_2 om. 92–94. — B_3 G_1 om. च. $G_{2.3}$ om. किं. $G_{4.5}$ M (except M_1) om. इति. — After करवाणीति, K_4 ins.:

198* स उवाच । सर्वं कृतमिति । उपाध्यायः प्रत्युवाच ।

— G_3 (hapl.) om. from धर्मतो up to °वाणीति (93). S (except M_1) om. हि. D_{2-4} -भि- (for हि). K (except K_3) D_{2-4} °षिताः स्मः (for °षितोऽस्मि). $G_{2.4.5}$ om. भवता. — B_5 D_{2-4} M_1 अनेन (for तेन). $D_{6.7}$ G_5 प्रीतः; T_2 संप्री° (for प्रीतिः). D_5 transp. प्रीतिः and पर°. T G_2 M (except M_1) om. पर°. B_4 आवयोः; T अपि; G_2 M (except M_1) अभि- (for नौ). B_3m. $_5$ D_5 समृद्धा; B_4 अभिवृ°; G (except G_2; G_3 om.) °वृत्ता (for संवृ°). — T om. तद्. T_1 अनुजानामि; G_2 °जानन् (for °जाने). $G_{1.6}$ भवतः; G_2 °वान् (for °वन्तम्). — B_4 सर्वमेतत् (for °र्वामेव). Ñ V_1 $B_{1-3.5}$ D (except D_{2-4}; Dn_2 om.) T G_2 M_{2-5} सर्वानेव (T G_2 M_{2-5} om. एव) कामान् (B_5 interp. सिद्धिं च) अवाप्स्यसि; M_1 सर्वाः सिद्धीरवा° (for सर्वा°—°प्स्यसि).

93 Dn_2 om. 93; G_3 om. up to करवाणीति (cf. v. l. 92). — K_1 M_1 om. स. After प्रत्यु°, B_4 T G_2 ins. एनं. — $M_{2.4}$ om. इति. K_1 किं करवाणि ते (for किं ते—°वाणीति). — B_3 D_{2-4} om. हि. Dn (Dn_2 om.) D_1 G_3 च (for हि). $K_{3.4}$ D_2 (by corr.) S (except T_1) आह (for आहुः).

94 Dn_2 om. 94 (cf. v. l. 92). — [a]) K_3 V_1 B_1m. $_{4.5}$ D (except D_{2-7}; Dn_2 om.) वै ब्रू°; T $G_{2.3}$ M (except M_1) विब्रूते; Cd as in text. — [c]) D_2 (by corr.) प्रेत्य (for प्रैति). — [d]) K_1 Ñ B_1 Da_1 S वा (for च). B_4 अभिग°; B_5 अपि ग°; Dn_1 G_1 अति°; T_1 M नि°.

95 Before 95, B_4 ins. तेनैव; B_5 तेन च. S (except G_2) om. सः. G_1 om. अहम् (see below). After अहम्, T G_3 M (except M_1) ins. अपि. $D_{6.7}$ om. भवता. T भवेयं (for भवता). Before इच्छा°, G_1 ins. अहम् (see above). T $G_{2.3}$ M (except M_1) om. इच्छामि (see below). $G_{1.5.6}$ transp. इष्टं and ते. $K_{0.3}$ Ñ V_1 D (except $D_{2.3}$) G_4 om. ते. $K_{0.1.3.4}$ D_{2-4} T_2 G_6 उपाहर्तुं. In the sequel, MSS. vary at random between उपहृ and उपाहृ. After -हर्तुं, $G_{2.3}$ M (except M_1) ins. इच्छामि (see above). T $G_{4.5}$ $M_{2.4.5}$ om. इति.

C. 1. 756 B. 1. 3. 92 K. 1. 3. 92 ति ।।९५।। तेनैवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच । वत्सोत्तङ्क उष्यतां तावदिति ।।९६।। स कदाचित्तमुपाध्यायमाहोत्तङ्कः । आज्ञापयतु भवान् । किं ते प्रियमुपहरामि गुर्वर्थमिति ।।९७।। तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । वत्सोत्तङ्क बहुशो मां चोदयसि गुर्वर्थमुपहरेयमिति । तद्गच्छ । एनां प्रविश्योपाध्यायिनीं पृच्छ किमुपहरामीति । एषा यद्ब्रवीति तदुपहरस्वेति ।। ९८ ।। स एवमुक्त उपाध्यायेनोपाध्यायिनीमपृच्छत् । भवत्युपाध्यायेनास्म्यनुज्ञातो गृहं गन्तुम् । तदिच्छामीष्टं ते गुर्वर्थमुपहृत्यानृणो गन्तुम् । तदाज्ञापयतु भवती । किमुपहरामि गुर्वर्थमिति ।।९९।। सैवमुक्तोपाध्यायिन्युत्तङ्कं प्रत्युवाच । गच्छ पौष्यं राजानम् । भिक्षस्व तस्य क्षत्रियया पिनद्धे कुण्डले । ते आनयस्व । इतश्चतुर्थेऽहनि पुण्यकं भविता । ताभ्यामाबद्धाभ्यां ब्राह्मणान्परिवेष्टुमिच्छामि । शोभमाना यथा ताभ्यां कुण्डलाभ्यां तस्मिन्नहनि संपादयस्व । श्रेयो हि ते स्यात्क्षणं कुर्वत इति ।। १०० ।।

---

96 D2-4 एव (for एवम्). D2.7 M2.4 उक्तं. T om. उपा°. — B3 om. from उष्यतां up to भक्षयस्व (104); D2.3 (hapl.) om. from उष्य° up to वत्सोत्तङ्क (98). D4 ins. from उष्य° up to प्रत्युवाच (98) in marg.

97 B3 D2.3 om. 97 (cf. v. l. 96). — V1 B5 T1 om. स. K1 Ñ2 V1 D (except D4.5) om. तम्. — M5 (hapl.) om. from तमुपाध्या° up to end of 97. — G2.3 M2-4 पप्रच्छ (for आह). — G2.3 M2.3 om. उत्तङ्कः । आज्ञापयतु भवान्. — T आज्ञापय गुरो (for °पयतु भवान्). After °पयतु, K1.2.4 ins. मां. B4.5 भग° (for भवान्). — T2 तव किं (for किं ते). T1 om. ते. T2 M2.3 om. प्रियम्. After °रामि, B4 ins. इष्टं; M1 इति. K1 Da T G2.3 M2.3 om. गुर्वर्थम्.

98 B3 om. 98; D2.3 om. up to °त्युवाच (cf. v. l. 96), K1 up to चोदयसि. — G2.3 om. तम्. T गुरुः (for उपा°). — G4-6 मा (for मां). K0.2.4 D2-4 नोदयसि. M (except M1) transp. मां and चोद°. — T2 (hapl.) om. from उपहरे° up to ते गुर्वर्थम् (99). — K (except K1) Ñ V1 G4.5 उपाह°; B1.2 D1 M3 °हरामि; Dn2 उपाहरामि; D6.7 आहरामि (for उपहरेयम्). After (the first) इति, G1 ins.:

199* तेनैवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच । किमर्थमुपहरेयमिति ।

— K1 Ñ V1 B (B3 om.) Da1 D5 G2.3 एतां; D6.7 M1 इमां (for एनां). D2-4 T1 G1.4-6 om. प्रविश्य. K1 B2.5 Da1 D6 T1 G2 °ध्यायानीं; cf. v. l. 99, 100, 160. T1 transp. उपा° and पृच्छ. Before पृच्छ, G5 ins. गच्छ. Before किं, K2 ins. ते. — G2.3 सा (for एषा.) Da वदति (for ब्रवी°). G1 आहरस्व.

99 B3 om. 99 (cf. v. l. 96). T2 om. up to ते गुर्वर्थम् (cf. v. l. 98). — G4-6 om. स. T1 G2.3 M (for M1 see below) अंतः प्रविश्य (for °मुक्त उपाध्यायेन). M1 om. °ध्यायेन. K1 B1m.2.5 Da D5 T1 G1 °ध्यायानीं; B4 G6 °ध्यायीं. — K Ñ1 B2.5 D (except Da D6) भगवति. G1-3 M4.5 om. अस्मि. K2 अहं; G4.5 सम्यग् (for अस्मि). K1 transp. अस्मि and अनु°. K1 S om. गृहं. — N (except K B4 D2-4) om. (the first) तद्. T1 G2.3 om. इच्छामि. G1 M om. तदिच्छामि (see below). K3 Da D3.4 om. ते. D2 om. इष्टं ते. K2 ते इष्टं (by transp.). G2 अन्यतो; G3 अतो (for अनृणो B4 भवितुं (for गन्तुम्). After (the second) गन्तुम्, Ñ V1 B (except B4; B3 om.) D5-7 ins. इति; Da M1.3 इच्छामि (see above). — T G1-3 M2.4.5 om. (the second) तद्. After °पयतु, B4 ins. नः; D2-5 मां. After भवती, K1 ins. मां; T M5 इति. — T2 om. from किमुप° up to end of 99. K2 आहरामि.

100 B3 om. 100 (cf. v. l. 96). B4 om. सैवमुक्ता, for which M1 subst. तं. S (except G1.4-6) om. उपाध्यायिन्युत्तङ्कं (M1 om. only उत्तङ्कं). K1.4 B2.5 Da1 D5.6 G1 °ध्यायानी; B4 °ध्यायी. After °ध्यायिनी, Ñ2 V1 B2.4.5 Dn D1.5 ins. तं. K1 D2-4 S (except G4-6 M1) उवाच (for प्रत्यु°). — T M (except M1) om. गच्छ. T G2.3 M (except M1) om. पौष्यं राजानम् । भि°. After गच्छ, Da ins. पुत्र; G2.3 सौम्य. After पौष्यं, Ñ V1 B1.2.5 D (except D2-4) ins. प्रति. K1 Ñ1 G1.4-6 M1 om. राजा°. After राजा°, Ñ (Ñ1 after पौष्यं) V1 B4 D (except D2-4) G (except G2.3) M1 ins. कुंडले (D5 तस्य पत्न्याः कुंडले); B1.2.5 तस्य कुंडले (see below). — K1 B1.5 D5 om. भिक्ष°. Ñ1 V1 B2 D (except D2-4; D5 om.) भिक्षितुं; G1 M1 °क्षित्वा (for °क्षस्व). B1.2.5 D5 G2.3 M1 om. तस्य. T M3.5 पौष्यस्य पत्न्याः; M2.4 पौष्यपत्न्याः (for तस्य). K1.2 D1.2.5 T क्षत्रियायाः; G2.3 °याण्या (for °यया). Before पिनद्धे, K (except K1) D2-4 ins. ये. Before कुण्डले, M2-5 ins. ते. N (except K D2-4; B3 om.) G (except G2.3) M1 om.

स एवमुक्त उपाध्यायिन्या प्रातिष्ठतोत्तङ्कः । स पथि गच्छन्नपश्यदृषभमतिप्रमाणं तमधिरूढं च पुरुषमतिप्रमाणमेव ॥ १०१ ॥ स पुरुष उत्तङ्कमभ्यभाषत । उत्तङ्कैतत्पुरीषमस्य ऋषभस्य भक्षयस्वेति ॥ १०२ ॥ स एवमुक्तो नैच्छत् ॥ १०३ ॥ तमाह पुरुषो भूयः । भक्षयस्वोत्तङ्क । मा विचारय । उपाध्यायेनापि ते भक्षितं पूर्वमिति ॥ १०४ ॥ स एवमुक्तो बाढमित्युक्त्वा तदा तदृषभस्य पुरीषं मूत्रं च भक्षयित्वोत्तङ्कः प्रतस्थे यत्र स क्षत्रियः पौष्यः ॥ १०५ ॥

तमुपेत्यापश्यदुत्तङ्क आसीनम् । स तमुपेत्याशी-
र्भिरभिनन्द्योवाच । अर्थी भवन्तमुपगतोऽस्मीति C. 1. 766 B. 1. 3. 103 K. 1. 3. 103

कुण्डले (see above). After कुण्डले, D2–4 ins. स्तः. — All MSS. except K Da1 D2–4 G4–6 M1 om. ते. After आन°, K (except K3) Ñ1 B4 D2–4 G1.3 ins. इति. — K1.2 Ñ2 V1 B D (except D2–4) om. इतः. K3 पुण्यपाकं; Ñ1 D6 S (except G1 M1) °ण्यकर्म; Cd पुण्यकं (as in text); cf. v. l. 160. B4 भविष्यति; D5 भावि (for भवि°). After भविता, K4 ins. स्नाता; G1 मम; G4.5 M1 मे. Ñ1 S (except G1–5) एता° (for ताभ्याम्). B4 अपिबद्धा°; D6 पिनद्धा°; T M2.4 बद्धा°; G1–3 कुंडलाभ्यां; G4–6 M3.5 कुंडलाभ्यां बद्धा° (for आबद्धा°). After °बद्धाभ्यां (or its variants), Ñ2 V1 B1.5 D (except D2–4) S (except G1.4.5 M1) ins. शोभमाना (T शोभय°); see below. Ko.2–4 ब्राह्मणानां; K1 G2.3 °णं. After इच्छामि, T ins. इति. — Ñ2 V1 B1.2.5 D (except D2–4) S (except G1.4.5 M1) om. from शोभ° up to °न्नहनि (see above). K2 शोभमानां मां य°. G1.4 om. कुण्ड°. B4 om. तस्मिन्नहनि. Before संपाद°, K1 ins. मां; Ñ2 V1 B (B3 om.) D (except D2–4) M5 तत्; T G2.3.6 तथा त्वं; G1 M1 तथा. M2–4 om. संपाद°. K (except Ko) संपादयसि; B5 T °दय; D2–4 °दयामि (for °दयस्व). — Before श्रेयो, N (except K Ñ1; B3 om.) ins. एवं हि (B4 om. हि; D5 ते for हि) कुर्वतः (B5 cont. ते; D1 तव). — G1.6 om. हि. After हि, Ko.4 ins. यथा. Ñ2 V1 B (B3 om.) D (except D2–4) भविता (for हि ते स्यात्). Before क्षणं, K2 ins.: शापो हि ते स्यात्. G2.3 om. स्यात्. Ñ1 T M1 भिक्षणं कु°; Ñ2 V1 B (B3 om.) D (except D2–4) अन्यथा कुतः (B5 कुर्वतः; m कुतः) श्रेयः (D6.7 transp. कुतः and श्रेयः); G कुंडलभिक्षणं (G2.3 अस्मद्वीक्ष°) कु°; M2–5 भिक्षां कु° (for क्षणं कु°). After इति, Ñ1 ins.: अन्यथा शापं ददामीति.

101 B3 om. 101 (cf. v. l. 96). — G2.3 M5 om. स. Ñ2 V1 Dn D1.6.7 तया; B2.5 Da °ध्यायान्या; T गुरुपत्न्या (for °ध्यायिन्या). — D2–4 transp. पथि and गच्छन्नपश्यद्. K1.2.4 Dn1 D1–4.6.7 G3 वृषभं. After ऋषभम्, T ins. तं. T1 om. from अतिप्र° up to पुरुषम्. G2.3 M1.4 om. तं. K1 D6 G1.6 तद् (for तम्). K1 आरूढं (for अधि°). D3 M1.5 om. एव. V1 इति; D2.4 च (for एव). After एव, G4.5 ins. च.

102 B3 om. 102 (cf. v. l. 96). — G2.6 om. स. After पुरु°, Ko.3.4 ins. तमुपेत्य; D2–4 समुपेत्य. Ko इत्यभा°; K4 D2.6.7 अभा°; T1 उवाच; T2 उवाचेदं (for अभ्यभा°). — Before उत्तङ्क, N (except K B1.4 D1–5; B3 om.) G1 ins. भो. T अस्य; G2.3.6 एतस्य (for एतत्). D2–4 om. अस्य. T एतद्; G2 M2–4 मे (for अस्य). Dn1 G1.4.5 M1.5 om. ऋष°. K1.3.4 D2–4 वृष°. K2 D1 T2 भक्षस्व. After °स्वेति, V1 ins.: श्रेयस्ते भविष्यति.

103 B3 om. 103 (cf. v. l. 96). — T om. स. Dn (except Dn1) नैषत्; D5 नैवैच्छत् (for नै°). After °च्छत्, Ko.3.4 D5 ins. भक्षयितुं; D2–4 अत्तुं पुरीषं वृषभस्य.

104 B3 om. up to भक्षयस्व (cf. v. l. 96). — Before तमाह, K2 ins. अभक्षयंतं. Before पुरु°, K (except K1) B2 Dn (except Dn3) D1.2 G2 ins. स; G3 M2.4.5 च. M1 om. भूयः. — After °यस्व, D2–4 ins. इति (om. उत्तङ्क); T2 G3–6 M1.3 इदं; M2.4.5 एतत्. Ko.3.4 विचारयस्व; G1.3 चिराय; G2 चिरं (for विचा°). T G2.3 om. ते. K1 D2–4 S (except M4) om. पूर्वम्.

105 G4.5 om. इति. K2 B1 D2–5 M1 om. तदा. S (except G4.5; M1 om.) ततः (for तदा). M1 om. तद्. K B4 D2–4 G6 तस्य; Ñ2 गृहीतवान्दत्तं; B3.5 G4.5 दत्तं; D5 तदीय- (for तद्). G4.5 om. ऋषभ°. K (except K2) Ñ1 V1 D (except Da D6.7) T1 G2.6 M1 वृष°. All MSS. except K G4–6 transp. पुरीषं and मूत्रं (D2–4 मूत्रपुरीषे; G2.3 ins. च after मूत्रं). D2–4.7 T1 M1 om. च. After °त्तङ्कः, Dn ins. स. Before प्रत°, N (except K V1 D2–5) ins.: संभ्रांतः स्थित (B1 Dn संभ्रमादुत्थित) एव (Ñ B1.3 Dn एवाप) उपस्पृश्य. After यत्र, K2 ins. आस्ते. G1 om. स. T G1 om. क्षत्रियः. K (except K3) D2–4 सा क्षत्रिया. D6 transp. क्षत्रि° and पौष्यः. K (except K3) D2–4 M5 पौष्यं (for °ष्यः).

106 Ko.3.4 तत्रासीनमपश्यदुत्तंकस्तमुपेत्य (K3 ins. तमुपेत्य also before तत्र); K1.2 D2–4 तत्रा(K1 तम)पश्यदासीनमुत्तंकः समुपेत्य (K2 स तमु°; D2–4 तमु°); Ñ V1 B

C. 1. 766 B. 1. 3. 103 K. 1. 3. 103 ॥ १०६ ॥ स एनमभिवाद्योवाच । भगवन्पौष्यः
खल्वहम् । किं करवाणीति ॥ १०७ ॥ तमुवाचो-
त्तङ्कः । गुर्वर्थे कुण्डलाभ्यामर्थ्यागतोऽस्मीति ये ते
क्षत्रियया पिनद्धे कुण्डले ते भवान्दातुमर्हतीति
॥ १०८ ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच । प्रविश्यान्तःपुरं
क्षत्रिया याच्यतामिति ॥ १०९ ॥ स तेनैवमुक्तः
प्रविश्यान्तःपुरं क्षत्रियां नापश्यत् ॥ ११० ॥ स
पौष्यं पुनरुवाच । न युक्तं भवता वयमनृतेनोपच-
रितुम् । न हि ते क्षत्रियान्तःपुरे संनिहिता । नैनां
पश्यामीति ॥ १११ ॥ स एवमुक्तः पौष्यस्तं प्रत्यु-
वाच । संप्रति भवानुच्छिष्टः । स्मर तावत् । न हि
सा क्षत्रिया उच्छिष्टेनाशुचिना वा शक्या द्रष्टुम् ।

D_a D_n $D_{1.5}$ तमुपेत्या(B_3 स तमुपा°; D_a तमुपा)सीनमपश्यदुत्तंकः स तु (D_a D_n D_1 om. तु) उत्तंकस्तमुपेत्य (D_1 om. उपेत्य); $D_{6.7}$ तमुपेतमपश्यदुत्तंकः स (D_7 om. स) उत्तंकस्तमुपेत्य; T $G_{2.3}$ M_{2-5} तमुपेत्यासीनं; G_1 M_1 तमुपेत्यापश्यदासीनमुदंकस्तं (M_1 transp. आसी° and उदंकः) (for तमुपेत्यापश्यदुत्तङ्क आसीनम् । स तमुपेत्य). K_1 अभितंस्य (sic); B_3 °वाद्य; T_1 °वंद्य; M_1 वर्धयित्वाभीष्टं स्वस्य (for अभिनन्द्य). — Before अर्थी, D_{2-4} ins. अहं. K_0 आ°; K_1 B_5 D (except D_5) T M_3 उपा°; $K_{2.4}$ G_{4-6} अभि°; K_3 M_1 अधि° (for उपगतः). K_3 B_5 D_{a1} $G_{2.3}$ om. इति.

107 D_1 om. 107, and 108 upto °गतोऽस्मि. — S (except M_1) तम् (for एनम्). M_1 अभिनंद्य (for °वाद्य). — $K_{0.4}$ transp. भग° and पौष्यः. D_{2-4} transp. पौष्यः and खल्व°. $K_{0.4}$ ins. ते before, K_2 after, किं. — After 107, K (except K_1) D_{2-4} ins. तदाज्ञापयतु भ(K_2 भग)वान्.

108 D_1 om. up to °गतोऽस्मीति (cf. v. l. 107). — Before तम्, $K_{3.4}$ $\tilde{N}_2$ V_1 B (except B_5) D (except D_{2-5}; D_1 om.) ins. स. N (except K D_{2-5}) om. उत्तङ्कः. — B D (except D_{2-4}; D_1 om.) M_3 गुर्वर्थं. $\tilde{N}$ V_1 B_{2-5} D_5 कुंडलार्थं; B_1 D (except D_{2-4}; for $D_{1.5}$ see above) °लयोरर्थेन; T °लार्थी (for °लाभ्यामर्थी). $K_{1.4}$ om. अर्थी. K_4 B_1 D (except D_{2-5}; D_1 om.) $G_{4.5}$ अभ्याग° (for आग°). $K_{2.4}$ D_1 S (except $G_{1.6}$ $M_{1.3}$) om. (the first) इति. $\tilde{N}$ V_1 $B_{2.3.5}$ D_a ये ते ($\tilde{N}$ V_1 एते) वै; $B_{1.4}$ D_n D_1 ये वै ते; D_{2-4} T_1 G_{1-3} एते (for ये ते). $M_{1.3}$ om. ते. $K_{1.4}$ $D_{1.5}$ T G_6 क्षत्रियायाः; $D_{2-4.6}$ G_5 क्षत्रिया- (for °यया). $G_{1.4.5}$ M_1 om. कुण्ड°. B_2 $D_{6.7}$ T_1 G_2 om. ते. G_6 transp. कुण्ड° and ते. Before भवान्, $D_{3.4}$ G_2 ins. मे. T त्वं (for भवान्). T $G_{2.3}$ अर्हसि (for °ति). K_2 D_{2-4} T_1 $G_{2.3.6}$ om. इति.

109 $\tilde{N}_2$ V_1 D_n $D_{1.6.7}$ transp. पौष्यः and प्रत्यु°. $B_{1.2}$ $M_{2.4}$ प्रोवाच (for प्रत्यु°). — K_1 प्रविश (for °विश्य). T transp. क्षत्रि° and याच्यताम्. K_1 D_{n1} $G_{1.2}$ क्षत्रियायाः (for क्षत्रि°). K_1 $G_{1.2}$ उच्य°; $\tilde{N}_1$ प्रोच्य° (for याच्य°). — After °ताम्, K_4 ins.:

200* तस्यास्तत्स्त्रीधनं इंद्रेण यज्ञे तुष्टेन दत्तमासीत् ।

and om. इति.

110 G_6 (? hapl.) om. 110, 111. — D_{2-4} om. स. After स, $K_{0.3.4}$ ins. च. M_1 om. तेन. M_1 क्षत्रियांतःपुरं प्रविश्य (for प्रविश्या°). D_{2-4} °पुरे (for °पुरं). After क्षत्रि°, $G_{4.5}$ ins. तां.

111 G_6 om. 111 (cf. v. l. 110). — After पौष्यं, D_5 ins. आगत्य. T G_{1-3} पुनरेव (G_1 interp. तम्; $G_{2.3}$ एनम्) आगत्य (G_1 om. आ°) उवाच. — K_0 $G_{4.5}$ अयुक्तं (for न यु°). N (except K D_{2-4}; for D_5 see below) अहम्; D_5 T_1 अयम् (for वयम्). $K_{0.2.4}$ $B_{1.2.5}$ °चर्तुं; K_3 °कर्तुं; B_4 °वक्तुं; D_{2-4} °हर्तुं; G_1 चाचरि°; $G_{2.3}$ M_1 अपच°; $G_{4.5}$ आच° (for उपच°). — G_2 om. from न हि up to the first न in 112. S ($G_{2.6}$ om.) सा (for ते). N (except K D_{2-4}; D_7 corrupt) transp. क्षत्रिया and अन्तः°. K_2 $\tilde{N}$ B_4 D (except D_a D_5) $M_{3.4}$ om. इति.

112 G_2 om. up to the first न (cf. v. l. 111). — D_5 G_{3-5} om. स. $G_{1.6}$ तेन (for स). K_2 D_3 $G_{1.3}$ $M_{2.3.5}$ transp. पौष्यः and तं. After पौष्यः, N (except K D_{2-4}) M_4 ins. क्षणमात्रं (B_5 क्षणं) विमृश्य. $\tilde{N}_2$ B_5 D (except D_{2-5}) T $M_{1.4}$ om. तं. Before प्रत्यु°, N (except K D_{2-4}) ins. उत्तंकं. — After प्रत्यु°, T M_{2-5} ins. तत्र संनिहितैव सा; G_1 नैतदेवं; $G_{4.5}$ M_1 एतदेव. N (except K D_{2-4}) नियतं (for संप्र°). G_5 transp. संप्र° and भवान्. — K_0 transp. सा and क्षत्रि°. K_4 D_{2-4} om. सा. After क्षत्रि°, B_4 ins. अपि; B_5 D_5 हि. N (except K D_{2-4}) om. वा (K_1 subst. च for वा). $G_{2.3}$ पापिना (for वा शक्या). — K (except K_1) D_{2-5} °व्रतत्वात्. T_1 $G_{4.5}$ M_1 om. from एषा up to end of 112. — Before एषा, N (except K D_{2-4}) ins. सा (K_1 हि). K_1 transp. न and अशुचेर्. T_2 G_6 नाशुचिना त्वया द्रष्टव्या भविष्यति (for नाशुचे°—°मुपैति). K_0 B_3 D_{2-4} T_1 G (except $G_{1.3}$) M (except $M_{3.4}$) om. इति.

पतिव्रतात्वादेषा नाशुचेर्दर्शनमुपैतीति ॥ ११२ ॥ अथैवमुक्त उत्तङ्कः स्मृत्वोवाच । अस्ति खलु मयोच्छिष्टेनोपस्पृष्टं शीघ्रं गच्छता चेति ॥ ११३ ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच । एतत्तदेवं हि । न गच्छतोपस्पृष्टं भवति न स्थितेनेति ॥ ११४ ॥ अथोत्तङ्कस्तथेत्युक्त्वा प्राङ्मुख उपविश्य सुप्रक्षालितपाणिपादवदनोऽशब्दाभिर्हृदयंगमाभिरद्भिरुपस्पृश्य त्रिः पीत्वा द्विः परिमृज्य खान्यद्भिरुपस्पृश्यान्तःपुरं प्रविश्य तां क्षत्रियामपश्यत् ॥ ११५ ॥

सा च दृष्ट्वैवोत्तङ्कमभ्युत्थायाभिवाद्योवाच । स्वागतं ते भगवन् । आज्ञापय किं करवाणीति ॥ ११६ ॥ स तामुवाच । एते कुण्डले गुर्वर्थं मे भिक्षिते दातुमर्हसीति ॥ ११७ ॥ सा प्रीता तेन तस्य सद्भावेन पात्रमयमनतिक्रमणीयश्चेति मत्वा ते C. 1. 774 B. 1. 3. 111 K. 1. 3. 111

113 D_4 $G_{4.5}$ तथा; $G_{1.2}$ M (for M_1 see below) तेन (for अथ). After अथ, T ins. तेन. M_1 अथैनमुदंकः (for अथै°—°त्तङ्कः). G_{1-3} M (for M_1 see above) om. उत्तङ्कः. $G_{4.5}$ उक्तवंतं स्मृत्वाहोदंकः (for अथै°—°वाच). G_6 तत्राहोदंकः (for उत्त°—°वाच). — Before अस्ति, K_2 D_{2-4} ins. सत्यं. $G_{2.3}$ किंचित् (for खलु). $K_{0.4}$ मयोच्छिष्टेनानुपविष्टेनापः स्पृष्टाः; K_1 Ñ V_1 B Da Dn D_1 मयोत्थितेनो° ($B_{2.4}$ °ना°); $K_{2.3}$ G_1 मया (G_1 interp. भक्षितम्) उच्छिष्टे(K_3 G_1 °ष्टेन)नोपस्पृष्टं (K_2 °स्पृष्टा); D_{2-4} मयि उच्छिष्टं नाप°; T G_{4-6} M_{2-5} मया तु (G_5 मयापि; M_{2-5} om. तु) भक्षितं नो°; $G_{2.3}$ मम नो°; M_1 मया भक्षयता नो° (for मयोच्छिष्टेनो°). G_2 om. from शीघ्रं up to end of 113. All MSS. except $K_{0.2-4}$ D_{2-4} om. शीघ्रं; but cf. v. l. 114. S (except G_3; G_2 om.) आगच्छता. S (except M_{2-5}) om. च.

114 G_{4-6} om. तं. T transp. तं and पौष्यः; and before पौष्यः ins.: स (T_2 om. स) एवमुक्तः. $D_{2.3}$ $G_{1.4.5}$ M_1 om. तत्. K_1 G_1 M_1 om. हि. N (except $K_{0.2-4}$; for $D_{2.3}$ see above) एष ते (B_3 om. ते) व्यतिक्रमः (for एतत्तदेवं हि). — After न, G_1 M_1 ins. हि. K_4 खलु स्थि° (for न स्थि°). D_2 om. स्थितेन. $G_{4.5}$ M_1 om. भवति न स्थितेनेति. N (except K D_3; D_4 by corr.; for B_5 see below) नोत्थिते(Ñ$_1$ $B_{2.4}$ न स्थिते)नोपस्पृष्टं भवति इति शीघ्रं (Ñ$_1$ V_1 B_{2-4} Da_2 $D_{1.6.7}$ न for इति शी°; B_1 D_5 om. इति शी°) गच्छता चेति (B_5 उत्थितेनोपस्पृष्टं गच्छता चेति); T $G_{1-3.6}$ M_{2-5} एवं चेत् शुद्धो ($G_{2.3}$ शुद्धेन) भूत्वा गंतव्यं (for एतत्तदे°—स्थितेन). G_1 एवं चेत्तत् शुद्धो भूत्वा गच्छ (for भवति न स्थितेन).

115 Ñ$_1$ Dn_2 G_1 तथा; $G_{4.5}$ M_1 ततः (for अथ). After °त्तङ्कः, N (except K_{1-3} B_5 D_{2-4}) ins. तं. M_1 om. प्राङ्मुख उप°. T $G_{2.3}$ M (M_1 om.) भूत्वा; $G_{4.5}$ उपस्पृश्य (for उप°). Da_2 S (except G_1 M) om. सु-. $K_{0.2}$ सं-; D_1 स (for सु-). D_1 -दंत- (for -पाद-). M_1 °नयनो (for °वदनो). N (except K $D_{2.3}$; for D_4 see below) निःशब्दा°; D_4 S शुद्धा° (for अशब्दाभिर्). After -शब्दाभिर्, N (except K D_{2-4}) ins. अफेनाभिरनुष्णाभिः (D_{5-7} om. अनुष्णा°). B_5 $D_{3.5}$ $M_{2.4}$ om. हृदयंगमाभिः. N (except K $D_{2.4}$; B_5 $D_{3.5}$ om.) हृद्गता° (for हृदयंगमा°). K_2 D_{2-4} G_3 M_1 om. अद्भिः. K_4 transp. अद्भिः and उप°. Ñ V_1 B_{2-4} Dn $D_{1.5-7}$ G_2 transp. उप° and त्रिः. $B_{2.4}$ Dn $D_{1.5-7}$ om. पीत्वा. $G_{1.4-6}$ om. त्रिः पी°. Da om. त्रिः. Da M आचम्य (for पीत्वा). B_5 om. from पीत्वा up to खान्यद्भिर्. G_3 (hapl.) om. from (the first) अद्भिरुप° up to खानि. T om. from त्रिः पी° up to °रुपस्पृश्य. G_2 om. पीत्वा द्विः परि°. After पीत्वा, K D_{2-4} ins. आपः (K_3 cont. हिष्ठा इत्यनुवाकेन शीर्षाभिषिच्य). $D_{6.7}$ om. from द्विः up to °रुपस्पृश्य. K_3 om. द्विः परि°. Dn_1 D_5 अद्भिः (for द्विः). $K_{0.4}$ उन्मृ° (for परिमृ°). K_1 om. खान्यद्भिरुपस्पृश्य. G_1 मुखं; $G_{4.6}$ मुखानि (for खानि). M (except M_1) om. अद्भिः (after खानि). After (the second) °स्पृश्य, K_2 ins. मूर्धानं च; Ñ V_1 B D (except D_{2-4}) $G_{3.6}$ M_1 च. N (except K B_4 D_{2-4}) प्रविवेश ततः (for प्रवि°). K_3 T G_{4-6} M_1 om. तां.

116 D_{2-4} तं दृष्ट्वा (for दृष्ट्वैव). K_1 B_4 M_1 om. एव. K_1 M_1 उत्था°; N (except $K_{0.2-4}$; for K_1 see above; D_{2-4} om.) प्रत्यु° (for अभ्युत्थाय). — B_3 Da_1 T_2 om. ते. B_5 M_5 भवन्; D_5 भवान् (for भग°). — $K_{3.4}$ D_3 °ज्ञापयतु. $K_{0.3.4}$ किं ते; T $M_{2.4.5}$ भोः ते किं; $G_{2.3}$ ते किं; M_3 भोः किं (for किं).

117 After स, $G_{4.5}$ ins. च. After तां, $G_{2.3}$ ins. उदंकः प्रति-. — B_5 G_{1-3} $M_{2.4}$ ते (for एते). After एते, T ins. ते. Dn_2 D_{2-4} T $G_{2.3}$ गुर्वर्थे. D_{2-4} T $G_{2.3}$ om. मे. D_5 मया; G_1 मयि (for मे). K_2 transp. मे and भिक्षि°. K_3 भिक्षवे; G_1 M °क्षिता; $G_{2.3}$ °क्षां; Cd as in text.

C. 1. 774 B. 1. 3. 111 K. 1. 3. 111 कुण्डले अवमुच्यासै प्रायच्छत् ॥ ११८ ॥ आह
चैनम् । एते कुण्डले तक्षको नागराजः प्रार्थयति ।
अप्रमत्तो नेतुमर्हसीति ॥ ११९ ॥ स एवमुक्तस्तां
क्षत्रियां प्रत्युवाच । भवति सुनिर्वृता भव । न मां
शक्तस्तक्षको नागराजो धर्षयितुमिति ॥ १२० ॥
स एवमुक्त्वा तां क्षत्रियामामन्त्र्य पौष्यसकाश-
मागच्छत् ॥ १२१ ॥ स तं दृष्ट्वोवाच । भोः
पौष्य प्रीतोऽस्मीति ॥ १२२ ॥ तं पौष्यः प्रत्यु-
वाच । भगवंश्चिरस्य पात्रमासाद्यते । भवांश्च गुण-
वानतिथिः । तत्करिष्ये श्राद्धम् । क्षणः क्रियता-
मिति ॥ १२३ ॥ तमुत्तङ्कः प्रत्युवाच । कृतक्षण
एवास्मि । शीघ्रमिच्छामि यथोपपन्नमन्नमुपहृतं भव-
तेति ॥ १२४ ॥ स तथेत्युक्त्वा यथोपपन्नेनान्ने-
नैनं भोजयामास ॥ १२५ ॥
अथोत्तङ्कः शीतमन्नं सकेशं दृष्ट्वा अशुच्येतदिति
मत्वा पौष्यमुवाच । यस्मान्मे अशुच्यन्नं ददासि

---

118 T om. तेन. K$_2$ तत्र तेन (for तेन तस्य). B$_4$ D$_{2-5}$ G M transp. तेन and तस्य (G$_{2.3}$ M$_{2.4.5}$ om. तेन तस्य). K$_1$ Ñ B (except B$_1$) D (except D$_{2-4}$) पात्रः; K$_2$ साधु (for पात्रम्). G$_2$ इति इदं; G$_3$ M (except M$_1$) इदं (for अयम्). After अयम्, G$_{1.4.5}$ M$_1$ ins. भवति. S नाति(T न मयाति-; G$_{1.4.5}$ M$_1$ अनति-; G$_6$ मया नाति)क्रमणीयं (for अनतिक्रमणीयः). Ñ$_2$ Da$_1$ D$_{6.7}$ G M$_{3-5}$ om. ते. K$_1$ Ñ$_1$ B$_5$ Da$_1$ G$_{2.3}$ विमु° (for अवमु°). After °मुच्य, G$_1$ ins. अथ. D$_1$ तस्मै; D$_{2-4}$ असौ (for असै). K$_3$ अयच्छत्; T अदात् (for प्राय°).

119 B$_1$ नागाधिरा°; D$_4$ नाम नाग° (for नाग°). After -राजः, N (except K Dn$_1$ D$_{2-4}$) ins. सुभृशं. K D$_{2-4}$ G$_{2.3}$ प्रार्थयते. — Before नेतुं, K$_{0.3}$ ins. भवान्; K$_4$ भवन्. K$_0$ अर्हति (for °सि).

120 Ñ$_1$ D$_1$ G$_{4-6}$ om. स. G$_{2.3}$ om. क्षत्रि°. G$_{4.5}$ उवाच (for प्रत्यु°). — K$_0$ G$_{2.3}$ om. भवति. K$_{1.4}$ भवतु; K$_{2.3}$ G$_{4.5}$ M भवती (see below). K D$_{1-5.7}$ T$_2$ G$_{1.2}$ M$_{2.4}$ सुनिवृत्ता; D$_6$ G$_4$ निर्वृ°; D$_7$ G$_{5.6}$ निवृत्ता (for सुनि°). K$_0$ अस्तु भवतां; K$_{1.4}$ D$_{2.3}$ भवती; K$_3$ अस्तु; D$_4$ S भवतु (for भव); see above. — T transp. न and मां. K$_0$ मे (for मां). G$_{4-6}$ M$_1$ स मामश° (for न मां शक्तः). K$_3$ transp. शक्तः and तक्ष°. K$_1$ D$_{2-4}$ om. नाग°.

121 K$_3$ B$_4$ D$_{2-4}$ G$_{1.4.5}$ om. स. T G (except G$_1$) om. तां. K$_1$ D$_{2-4}$ G$_{4.5}$ M अगच्छत्; T$_2$ अगमत्; G$_1$ अभ्या°; G$_2$ अभिगच्छति; G$_3$ अभिग°.

122 G$_{4.5}$ om. स. N (except K Ñ$_1$ B$_4$ D$_{2-4}$) आह चैनं (for स तं दृष्ट्वोवाच). — T$_2$ om. भोः. D$_{2-4}$ om. भोः पौष्य. Da om. पौष्य. G$_{2.3}$ M$_{2.3}$(before corr.).$_{4.5}$ हे (for भोः).

123 After तं, K$_4$ Ñ$_2$ V$_1$ B (except B$_4$) D (except D$_{2-4}$) ins. उत्तंकं. — K$_1$ (hapl.) om. from भगवं° up to प्रत्युवाच (124). Da भगवान् (for °वन्). Dn D$_{1.6.7}$ चिरेण; D$_5$ °रमपि; T$_1$ उचितस्य (for चिर°). B$_4$ समासाद्यते; G$_2$ °दितः (for आसा°). — K$_{2.4}$ G$_6$ भग° (for भवान्). D$_3$ transp. भवान् and गुणवान्. G$_1$ M$_1$ om. च; G$_{2.3}$ om. च गुणवान्. — D$_{2-4}$ ततः (for तत्). Ñ$_1$ T G$_1$ M$_1$ प्रकरिष्ये; Ñ$_2$ V$_1$ B D (except D$_{2-4}$) इच्छे; G$_{2.3}$ M$_{2-5}$ करिष्येहं; G$_{4-6}$ प्रकरिष्ये(G$_5$ °ष्य)ते (G$_6$ हं) (for करि°). G$_{2.3}$ M (except M$_1$) श्राद्धकर्म (for श्राद्धम्). After श्राद्धम्, N (except K Ñ$_1$ D$_{2-4}$) ins. कर्तुं. K$_2$ G$_3$ क्षणं (for °णः). N (except K Ñ$_1$ D$_{2-4}$) transp. क्षणः and क्रियताम्. Ñ$_2$ G$_3$ स्थीय° (for क्रियताम्). Before इति, B$_4$ ins. प्रतिगृह्यतां.

124 K$_1$ om. up to °वाच (cf. v. l. 123). — G$_3$ कृतक्षणं. G$_{5.6}$ -भावः (for एव). After अस्मि, K$_3$ B$_4$ G$_{1.4.5}$ ins. इति. — After शीघ्रं, K$_1$ M$_1$ ins. तु; T G$_{1.2.6}$ M$_{2-5}$ अहं; G$_{4.5}$ त्वहं. D$_5$ om. इच्छामि. G$_6$ आगच्छामि (for इच्छा°). Before यथो°, D$_{2-5}$ G$_6$ ins. इति; T G$_1$ गंतुं. K$_{1-3}$ Ñ$_2$ Da D$_{5.7}$ T$_1$ G$_{1-3}$ om. अन्नम्. G$_{4.5}$ om. उपहृ°. K$_1$ उपसंहृ°; V$_1$ B$_2$ Dn D$_1$ G$_6$ उपा°; B$_3$ उपस्कृ°; G$_1$ उदाहृ° (for उपहृ°). D$_{6.7}$ पुर(D$_7$ उप)स्कृतमन्नं (for अन्नमुप°). K$_4$ D$_{6.7}$ भवति; S (except M$_1$) भवत्विति (for भवते°).

125 Ñ$_1$ D$_{2-4}$ G$_{1.2}$ om. स. Before अन्नेन, Ñ$_2$ V$_1$ D$_5$ G$_6$ ins. एव. D$_{2-4}$ G$_{2-5}$ om. अन्नेन. K D$_5$ T G$_{1.2.6}$ M$_{2-5}$ om. एनं. D$_1$ तं; D$_6$ एवं; M$_1$ °व (for एनं). B$_4$ एवार्थिनं तं (for अन्नेनैनं). K Ñ$_1$ V$_1$ B$_3$ D$_{2-4}$ G$_{4.5}$ M$_1$ सं(B$_3$ om. सं)योज° (K$_3$ G$_{4.5}$ °भोज°) (for भोज°).

126 M शीतल° (for शीत°). K$_1$ Ñ$_1$ S (except M$_{3.4}$) om. सकेशं. Ñ$_2$ V$_1$ B D transp. शीतम° and सके°. Before इति, G$_{4-6}$ ins. अन्नम्. Before पौष्यं, N (except K Ñ$_1$ B$_4$ D$_{2-4}$) ins. तं. T G$_{1-3}$ om. पौष्यमुवाच (see below). — Before यस्मात्, T G$_{2.3.6}$ ins. सकेशमन्नमुपहृतं शीतम् (T om. शी°) अशुचि; G$_1$ मुक्तकेश्या तव स्त्रिया सकेशमन्नमुपहृतमिति. D$_2$ om. from यस्मा° up to °ष्यसीति (127). T G$_{2.3.6}$ om. अशुच्यन्नं

तस्मादन्धो भविष्यसीति ॥ १२६ ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच । यस्मात्त्वमप्यदुष्टमन्नं दूषयसि तस्मादनपत्यो भविष्यसीति ॥ १२७ ॥ सोऽथ पौष्यस्तस्याशुचिभावमन्नस्यागमयामास ॥ १२८ ॥ अथ तदन्नं मुक्तकेश्या स्त्रियोपहृतं सकेशमशुचि मत्वोत्तङ्कं प्रसादयामास । भगवन्नज्ञानादेतदन्नं सकेशमुपहृतं शीतं च । तत्क्षामये भवन्तम् । न भवेयमन्ध इति ॥ १२९ ॥ तमुत्तङ्कः प्रत्युवाच । न मृषा ब्रवीमि । भूत्वा त्वमन्धो नचिरादनन्धो भविष्यसीति । ममापि शापो न भवेद्भवता दत्त इति ॥ १३० ॥ तं पौष्यः प्रत्युवाच । नाहं शक्तः शापं प्रत्यादातुम् । न हि मे मन्युरद्याप्युपशमं गच्छति । किं चैतद्भवता न ज्ञायते यथा ॥ १३१ ॥

नावनीतं हृदयं ब्राह्मणस्य
वाचि क्षुरो निहितस्तीक्ष्णधारः ।
विपरीतमेतदुभयं क्षत्रियस्य C. 1. 786 B. 1. 3. 123 K. 1. 3. 123

(see above). B4 G1.4.5 M अन्नमशुचि (by transp.). Before ददा°, G1 ins. अपि. Ko (? hapl.) om. from तस्मा° up to दूषयसि (127). T G2.3.6 त्वमंधो; G1 अंधस्त्वं (for अन्धो). — After 126, T G2 ins. पौष्यमुवाच (see above).

127 Ko om. up to दूषयसि; D2 om. 127 (cf. v. l. 126). Before तं, T1 ins. स. G2 om. तं पौष्यः प्र°. G3 om. तं. G3 उवाच (for प्रत्यु°). — D5 om. यस्मात्. B2 D6.7 S (except M1) om. अपि. K1 transp. अपि and अदुष्टम्. M1 transp. अदु° and अन्नं. After तस्मात्, Ñ V1 B2 D5–7 ins. त्वमपि; B1.3.5 Da Dn D1 T1 G2 त्वं. After 127, N (except Ko–3 Ñ1; D2 om. the first sentence) ins.:

201* तमुत्तङ्कः प्रत्युवाच । न युक्तं भवतान्नमशुचि दत्त्वा प्रतिशापं दातुम् । तस्मादन्नमेव प्रत्यक्षीकुरु ।

[After °तान्नम्, D2–4 ins. मम. K4 परीक्षस्व; Ñ2 B1.2.4 °कुरुष्व (for प्रत्यक्षी°).]

128 M1 om. सः. N (except K Ñ1 D2–5) ततः (for सोऽथ). T G1–3.6 om. पौष्यः. After पौष्यः, N (except K Ñ1 D2–5) ins.: तदन्नमशुचि दृष्ट्वा. G2.3 पौष्यस्य (for तस्य). Ñ1 V1 S (G1 om. अन्नस्य) transp. अशुचि° and अन्नस्य. B5 °चितां (for अशुचिभावम्). Ñ2 B D (except D4.5) G1 om. अन्नस्य. K1 शमयामास; K2 Ñ1 V1 B4 अवगम°; Ñ2 B1–3 D अपरोक्ष° (D5 अगण°); B5 अवेक्ष°; G6 दर्श° (for आगम°).

129 K2 Dn D1 यत्कृतं (for उपहृ°). After °हृतं, N (except K Ñ1 D2–5) ins. अनुष्णं. D6.7 om. सकेशम्. Before अशुचि, N (except Ñ1 B4 D2–7) ins. च. B4 S (except T1 G4.5 M1) om. अशुचि. Before मत्वा, N (except K Ñ1 D2–5) ins. एतदिति (B4 om. एतद्). T2 G1–3 M (except M1) आलक्ष्य; G6 आलोक्य (for मत्वा). Before उत्तङ्कं, K4 ins. अथ; Ñ2 तं; V1 B (except B4) D (except D2–5) तमृषिं. — After अज्ञानात्, T2 G3 M (except M1) ins. एव. Dn D1 transp. अज्ञानाद् and एतद्. T2 G1 तद् (for एतद्). Ko G1 transp. सके° and उपहृ°. Dn M5 उपाहृ°. G1 om. शीतं च. M1 शीतलत्वं; M3 °तलं (for शीतं). D (except Da1 D2–5) om. च. — T2 G6 एतत् (for तत्). K1 B1 Dn D5 क्षम°; D1 शम°; G2.3 क्षमाप° (for क्षाम°). K1.2 D2–4 G4.5 भगवंतं; Da1 G1 भगवन् (for भव°).

130 T1 om. 130–132. — K3 वृथा (for मृषा). M1.3 प्रब्रवीमि. — D2 T2 M1 om. त्वम्. K1 अपि; D5 च (for त्वम्). G1 om. त्वमन्धो. G2.3 इति (G2 om. इति) अंधो भूत्वा (for भूत्वा त्वमन्धो). D2–5 G3 M1 अचि° (for नचिरात्). K1 T2 G2.3 M2.5 om. इति. — G2.3 om. अपि. After ममापि, K1.2 B3 Da D7 ins. तु; D2–4 त्वत्. B4 त्वया; T2 G4–6 M1.3 भवद्- (for भवता). G2 यदुक्त; M1.3 उक्त (for दत्त). K1 न दत्तो भवेच्छापः; Ñ2 V1 Dn D1 शापो भवता दत्तो न भवेत्; G1 न शापो भवेद्भवद्दत्तः (for शापो — दत्तः).

131 T1 om. 131 (cf. v. l. 130). — After (the first) न, N (except K Ñ1 D2–5) M1.2 ins. च. G2.3 om. अहं. K2 D2–4 प्रत्याख्यातुं. T2 transp. शापं and प्रत्या°. — K3 स (for the second न); see below. T2 om. हि. G5 मां (for मे). G2.3 अपि (for अद्यापि). D2–4 शमं (for उप°). Before गच्छ°, K3 ins. न (see above). After °च्छति, K3 G (except G2.3) ins. इति. — S (except G4.5 M1) om. च. D2–4 तु (for च). M1 om. भव°. Before यथा, K3 ins. तत्. Ñ1 G4.5 M1 om. यथा. K4 श्लोकोत्र; Ñ2 V1 G1 तथा (for य°).

132 T1 om. 132 (cf. v. l. 130). — [a]) K2 (by corr.) D (except Da) S (T1 om.) नव°. After -नीतं, G4.5 ins. एव. G2 transp. हृद° and ब्राह्म°. — [b]) G2 corrupt. Ñ1 वाक्यं (for °चि). After वाचि, G6 ins. च. K Ñ1 V1 B4.5 Dn D1.3.5 G2 निशितः; T2 विनि° (for निहितः). — [c]) M1.3 om. एतद्. N (except K B4 D2)

C. 1.786 B. 1.3.123 K. 1.3.123 वाङ् नावनीती हृदयं तीक्ष्णधारम् ॥१३२॥
इति । तदेवं गते न शक्तोऽहं तीक्ष्णहृदयत्वात्तं
शापमन्यथा कर्तुम् । गम्यतामिति ॥ १३३ ॥ तमु-
त्तङ्कः प्रत्युवाच । भवताहमन्नस्याशुचिभावमागमय्य
प्रत्यनुनीतः । प्राक्च तेऽभिहितम् । यस्माददुष्टमन्नं
दूषयसि तस्मादनपत्यो भविष्यसीति । दुष्टे चान्ने
नैष मम शापो भविष्यतीति ॥ १३४ ॥ साधया-
मस्तावदित्युक्त्वा प्रातिष्ठतोत्तङ्कस्ते कुण्डले गृहीत्वा
॥ १३५ ॥
सोऽपश्यत्पथि नग्नं श्रमणमागच्छन्तं मुहुर्मुहुर्दृ-
श्यमानमदृश्यमानं च । अथोत्तङ्कस्ते कुण्डले भूमौ
निक्षिप्योदकार्थं प्रचक्रमे ॥ १३६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे
स श्रमणस्त्वरमाण उपसृत्य ते कुण्डले गृहीत्वा
प्राद्रवत् । तमुत्तङ्कोऽभिसृत्य जग्राह । स तद्रूपं

तदुभयमेतद्विपरीतं क्ष°. — d) K1.3 नावनीता; K2 (by corr.) Dn S (T1 om.) नवनीतं; Ñ V1 B1m.3 D6 °नीतं. D5 अस्य मुखं नवनीतं (for वाङ् ना°). B3 क्षुरधारं (for तीक्ष्ण°).

133 Ko om. 133. — D1 om. गते. B4 om. न (see below). B4 °धार° (for °हृदय°). K2 D2 T2 M (except M1) om. तं. K4 B4 न (see above); G2.3 च (for तं). K3.4 प्रत्यादातुं (for अन्यथा क°). — Ko.3.4 ins. after 133: D2 before गम्य°:

202* मम शापो भविष्यतीति ।

134 T2 G2.3 M3–5 भवतः (for °ता). B4 T2 G2.3 M (except M1) om. अहम्. K2 T1 G1.4–6 M1 आ(G6 om. आ)गमयित्वा; K3 Ñ2 B4.5 °गम्य; K4 D2.5 अवगम्य; B1–3 Da D3.4.6.7 आकलय्य; Dn D1 आलक्ष्य; T2 G2.3 M3 ज्ञात्वा; M2.4.5 अज्ञात्वा (for आगमय्य). B4 अनुनी°; D3 प्रत्यानी°; T2 G2.3 M (except M1) मयोक्तं; G1 °नुदितः (for प्रत्यनु°). — D5 T2 G2.3 M (except M1) om. प्राक्च. K (except Ko) B3 D2.6.7 G1 om. च. G6 तु (for च). K4 ते ब्रुवतेति (for च ते). T1 G4–6 एतत्; T2 G1–3 M (except M1) भवतापि (T2 om. पि) (for ते). T2 om. अभिहि°. D3.4 अभिमतं; M (except M1) °हितः. — Dn2 D3.4 तस्मात् (for य°). G2.3 M2.4.5 न दुष्टं (for अदु°). After तस्मात्, T2 ins. त्वं. T2 अभिहितः (for भवि°). G2 T2 om. इति. — G5 (? hapl.) om. from दुष्टे up to end of 134. G1.4.6 M1 om. नैष (see below). K1 न (for नैष). B4 D2.5 G3 M5 om. मम. D1 मे (for मम). D3.4.6.7 transp. नैष and मम. After मम, M1 ins. अपि. T2 transp. मम and शापो. Before भवि°, K1 T1 G1.4 M1 ins. न (see above); K4 ins. निविद्धो (sic). B3 S (except T1 G4.5) om. इति.

135 Ko.2.4 साधु या°; D2 °यामि (for साधयामः). G2 तम्; G3 M2.4.5 तर्हि (for तावद्). B3 Da read प्रातिष्ठतो° after गृही°. T1 G M1 प्रातिष्ठत् (G2.3 प्रस्थितः) (for °ष्ठत). T2 G2.3 om. ते.

136 After सः, G1 ins. अपि. After °पश्यत्, N (except K B4 D2.5) ins. अथ. D2 क्षपणकं नग्नं पथि आयांतं (for पथि—°च्छन्तं). Ñ1 नग्नश्र°. Ko.3.4 D5 श्रवणं; Ñ2 B (except B4) D4 M °मणकं (D4m as in Dn etc. below); V1 (m as in text) Da °वणकं; Dn D1.6.7 क्षपणकं (for श्रम°). After श्रमणम्, G1 ins. पृष्ठतः. K1.2 D2.5 मुहुर् (for मुहुर्मु°). Ko om. दृश्यमानम्. After दृश्यमानम्, K1.3 Ñ1 ins. मुहुः; K4 G6 मुहुर्मुहुः; G1 च. D5 G3 M1 om. अदृश्यमानं च. K1 B4 om. च. Ko.2.4 Ñ1 D2 T2 transp. अदृश्यमानं and च. — M1 om. ते. B4 भूम्यां (for °मौ). Ko.3 प्रक्षि°; K1 B4 M5 विनि°; T2 G2.3 निधाय (for निक्षिप्य). Ñ1 transp. भूमौ and निक्षिप्य. Ñ2 V1 B (for B4 see above) D (except D2.5) सं(B2 om. सं)न्यस्य भूमौ (for भूमौ निक्षिप्य). S (except T1 G4–6 M1) प्रतस्थे (for प्रच°).

137 D5 S (except G4–6 M5) तस्मिन् (for एत°). G2.3 अवसरे (for अन्तरे). B4 S om. स. Ko.3 D5 श्रवणः (K3m क्षपणकः); K4 V1 Da °वणकः; Ñ B D3.4 M °णकः; Dn D2.6.7 क्षपणकः (for श्रमणः). D2 S om. त्वर°. Before उप°, B4 ins. सहसा. T G4.5 उपासृ°; M1 °स्पृश्य (for उपसृ°). B4 G4.5 M1 om. ते. T2 प्रायात् (for प्राद्र°). — Before तम्, G1–3 M (except M1) ins.: तत आचम्य. B4 om. अभि°. Ko T1 G4.5 अपसृ°; K2.4 अप्युप°; D2.5 अभ्युप° (for अभिसृ°). — After -सृत्य, N (except K1.3 Ñ1) ins. (Ko.2.4 V1 om. the last two sentences):

203* कृतोदककार्यः शुचिः प्रयतो नमो देवेभ्यो गुरुभ्यश्च कृत्वा महता जवेन तमन्वयात् । तस्य तक्षको दृढमासन्नः । स तं जग्राह ।

[After प्रयतो, V1 ins. भूत्वा. Ko.2.4 D2.5 om. मह° जवे°. K2 अभिसृत्य जगाम; K4 उपसृत्य; D2.5 अनुजगाम (for अन्वयात्).]

— K2 D2 om. जग्राह. — Before स, N (except K Ñ1 V1 D2) ins. गृहीतमात्रः (B4 cont. श्रमणं). G1 अपहाय

विहाय तक्षकरूपं कृत्वा सहसा धरण्यां विवृतं
महाबिलं विवेश ॥ १३७ ॥ प्रविश्य च नागलोकं
स्वभवनमगच्छत् । तमुत्तङ्कोऽन्वाविवेश तेनैव
बिलेन । प्रविश्य च नागानस्तुवदेभिः श्लोकैः
॥ १३८ ॥
य ऐरावतराजानः सर्पाः समितिशोभनाः ।
वर्षन्त इव जीमूताः सविद्युत्पवनेरिताः ॥ १३९
सुरूपाश्च विरूपाश्च तथा कल्माषकुण्डलाः ।
आदित्यवन्नाकपृष्ठे रेजुरैरावतोद्भवाः ॥ १४०
बहूनि नागवर्त्मानि गङ्गायास्तीर उत्तरे ।
इच्छेत्कोऽर्कांशुसेनायां चर्तुमैरावतं विना ॥ १४१
शतान्यशीतिरष्टौ च सहस्राणि च विंशतिः । C. 1. 800 B. 1. 3. 137 K. 1. 3. 137

(for वि°). K1 तक्षकः (for °करूपं कृ°). Ñ2 V1 B1–3 D (except D2–5) M2 तक्षकस्वरू°. Ko om. from कृत्वा up to °लोकं (138). B4 चकार; S गृहीत्वा (for कृ°). G2 om. सह°. G3 असौ (for सह°). B5 transp. सह° and धर°. K3.4 T2 G1–3 M महद्बिलं (M1 बिलं) (for महा°). B1.4 D (except D2.5) G4–6 M1 प्रवि°; T2 G1 M2–5 आवि°; G2.3 आविशत् (for विवे°).

138 Ko om. प्रविश्य च ना° (cf. v. l. 137). Da1 D2.5 G6 om. च. D5 T G4.5 M (except M1) °लोके. After °लोकं, B5 ins. क्षणात्. G2.3 °लोकस्य भव°. K2.3 स्वभु°; T1 स्वं भ° (for स्वभ°). — G1 folio 8 ends with अगच्छत्; next folio (9) is missing. — After अगच्छत्, N (except K1 Ñ1) T1 G4.5 ins. (D5 T1 G4.5 om. the first sentence and K2 the last two):

204* अथोत्तङ्कस्तस्याः क्षत्रियाया वचः स्मृत्वा तं तक्षकमन्वगच्छत् । स तद्बिलं दण्डकाष्ठेन चखान । न चाशकत् । तं क्लिश्यमानमिन्द्रोऽपश्यत् । स वज्रं प्रेषयामास । गच्छास्य ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुरुष्वेति । अथ वज्रो दण्डकाष्ठमनुप्रविश्य तद्बिलमदारयत् ।

[Ko.2.4 V1 B1.2.5 स च (for अथ). — T1 G4.5 च खनितुं नाश° (for न चाश°), गत्वास्य (for गच्छास्य), and कार्यं (for साहाय्यं).]

— B4 तदा; M2.4 तत् (for तम्). B4 T2 G6 om. अन्वावि°. K2 प्रवि°; Ñ2 Dn D1.6.7 अनुवि°; B5 विवेश; G2 उपाविशत् (for अन्वावि°). Before तेनैव, K1 T2 G6 M ins. ज्ञात्वा. G2 om. तेनैव बि°. M transp. अन्वावि° and तेनैव बि°. — D2 om. प्रविश्य च. T2 G6 अन्वावि°; G2.3 अनुप्र° (for प्रवि°). D7 G4.5 transp. प्रवि° and च. K Da Dn D1.5 T G6 om. च. — After (the second) प्रविश्य च, N (except Ko.1 Ñ1) T1 G4.5 ins.:

205* तं नागलोकमपर्यन्तमनेकविधप्रासादहर्म्यवलभीनिर्यूहशतसंकुलमुच्चावचक्रीडाश्चर्यस्थानावकीर्णमपश्यत् । स तत्र.

[T1 °सदन°; G4.5 °वदन° (for °हर्म्य°). T1 G4.5 om. -वलभी- and read °क्रीडनवास° (for °क्रीडाश्चर्य°). — K3 om. स तत्र. Ko.4 तान् (for तत्र). Omitting स तत्र, K2 D5 cont. तेनैव विलेन प्रविश्य; T1 G4.5 तमुदंको ज्ञात्वा तेनैव बिलेनान्वाविश्य.]

— After नागान्, N (except K Ñ1 D2.5–7) ins. तान्. K D2.5 अस्तौषीद्; G2.3 अस्तौद् (for अस्तुवद्).

139 Before 139, B1.3 ins. उतंक उवाच; Da उत्तंक उ°; S (except M1.5; G1 missing) उदंकः. — ^{a}) K1 Ñ1 यदैरा°; V1 येत्रैरा°. S (G1 missing) यावंतो नागरा° (T1 G4.5 यद्येव नागाः सर्पा वा). Cd as in text. — ^{b}) M1 सर्वाः. T1 G4.5 सर्वे संमतविक्रमाः; T2 सर्वाः (sic) त्वमितविक्रमाः; G2.3 M2.3.5 सर्पाश्चामितविक्रमाः; G6 °स्त्वमितविक्रमाः; M4 °श्चामितिविक्रम (sic). — K1 om. 139^c–140^d. — ^{c}) N (except K Ñ1 B4.5 D2.5) क्षरंत इव.

140 K1 om. 140 (cf. v. l. 139). — G1 missing — ^{a}) M1 transp. सु- and वि-. G6 सुस्वरूपा (for सुरू°). N (except K D2) सुरूपा बहुरूपाश्च. — ^{b}) B4 अप्यथ; D2 G2.3 M2–4 अप्यथो; T1 अथ; T2 G5 अथो; G4 यथा; M1.5 तप्त- (for तथा). G6 विविधोपलकुंडलाः. — ^{c}) D7 G5 °वन्नागपृ°. T G2.3 आदित्या इव नागेंद्राः. — ^{d}) G2 °वता ध्रुवाः; G3 °वतोद्भवः.

141 G1 missing. — ^{a}) D T2 G2.3.6 M3–5 नागवेश्मा° (D2 as in text; D5 °वृंदानि); T1 G4.5 °सद्मा°; M2 राजवेश्मा°. — K4 V1 B1–3.5 D (except D2.5) ins. after 141^{ab}: B4, after 141:

206* तत्रस्थानपि संस्तौमि महतः पन्नगानहम् ।

[D3.4 °स्थानेन सं-; D6 °स्थाननिशं; D7 °स्थानानिशौ. K4 V1 B1–3 सततं (for मह°).]

— ^{cd}) S (G1 missing) इच्छंतो°. T1 G4.5 °सेवां च कर्तुं°; T2 G6 M3 °सेवायै वस्तु°; G2.3 सेवायां वस्तु°. D3 M2.4.5 वस्तुमैरा°.

142 G1 missing. — ^{a}) Da D2.5 °ति चाष्टौ. — ^{b}) G4.5 संति च (for विंश°). — ^{c}) K D5 °ग्रहं (K2 °ग्रहो). Ko.2 D5 याति; Cd as in text. — ^{d}) Da D1 °राष्ट्रे; Cd as in text. Ñ2 V1 B Dn D3.4.6.7 यमेजति; Da D1 समेज°; T1 यमिध्य°; T2 G2.3.6 जयेदि°; G4.5

C. 1. 800 B. 1. 3. 138 K. 1. 3. 138 सर्पाणां प्रग्रहा यान्ति धृतराष्ट्रो यदेजति ॥ १४२
ये चैनमुपसर्पन्ति ये च दूरं परं गताः ।
अहमैरावतज्येष्ठभ्रातृभ्योऽकरवं नमः ॥ १४३
यस्य वासः कुरुक्षेत्रे खाण्डवे चाभवत्सदा ।
तं काद्रवेयमस्तौषं कुण्डलार्थाय तक्षकम् ॥ १४४
तक्षकश्चाश्वसेनश्च नित्यं सहचरावुभौ ।
कुरुक्षेत्रे निवसतां नदीमिक्षुमतीमनु ॥ १४५
जघन्यजस्तक्षकस्य श्रुतसेनेति यः श्रुतः ।
अवसद्यो महद्द्युम्नि प्रार्थयन्नागमुख्यताम् ।
करवाणि सदा चाहं नमस्तस्मै महात्मने ॥ १४६
एवं स्तुवन्नपि नागान्यदा ते कुण्डले नालभद-
थापश्यत्स्त्रियौ तन्त्रे अधिरोप्य पटं वयन्त्यौ
॥ १४७ ॥ तस्मिंश्च तन्त्रे कृष्णाः सिताश्च तन्तवः ।
चक्रं चापश्यत्षड्भिः कुमारैः परिवर्त्यमानम् । पुरुषं

यदिच्छ°; M यजेदि° (M1 यमिच्छ°); Cd as in text.

143 G1 missing. — a) K4 D2.5 °मनुसर्पंति; B4 T1 °मुपश्रृण्वंति. T2 G (G1 missing) M ये चेद् (G4–6 चैव) मुपश्रृण्वंति. — b) V1 B3.5 दूरतरं; B1.2 °रपरं; Dn D1 °रं पथं; D2 °रे परे; D4 °रं पुरं; D6.7 °रपथं; T1 G (G1 missing) M2–4 °रं परा-. K1 corrupt. — cd) B4 °वतं ज्येष्ठं; B5 °वतो ज्येष्ठ-; D3 °ज्येष्ठं; D5 °स्नेष्ठ-; M1 °वतं ज्येष्ठ-; Cd as in text. G2 °भ्यस्तनुमो नमः; G3 °भ्योकदमो (sic) न°.

144 G1 missing. — b) Ko.2 Dn2 D6.7 वा (for च). G2.3 च भवत्यथ. N पुरा (K Ñ1 D2 as in text; D5 तदा) (for सदा). — c) Ñ2 V1 B1.3.4m.5 D (except D2.5) तं नागराज°; B2 तं नागवर्ज°. Da अश्रौषं.

145 G1 missing. — b) G4.5 संनिहितावुभौ. — c) Ko.2–4 D5 निवसतो; K1 V1 B Da D1–4 T2 M2.4 न्यव°; Ñ1 M1.3.5 ह्यव°; Ñ2 Dn च व°. — d) K (except K1) Dn2 °मिक्षुवती°; B (except B5) °मीक्षु°; D1 °मिक्ष्वावती°; M1.5 °मिक्षुनदी°. — After 145, G6 ins.:

207* नदीं मन्दाकिनीं रम्यां प्रसन्नसलिलामनु ।

146 G1 missing. — a) Ñ V1 B1.4 D5 °क्षकश्च. — b) Ko नः श्रुतः; K1 Dn D1 यः सुतः; B4 यं विदुः; M1.5 विश्रुतः. D2 S (G1 missing) °सेन इति श्रुतः (for M1.5 see above). — c) B4 (m as in text) अवहद्यो; G2.3.5 अनव°; G6 °सीद्यो; M1.3 (before corr.). 5 °धीद्यो. Ko–2 D6 महद्योम्नि; K3 V1 महेद्यु°; K4 महिद्यु°; Ñ2 महाद्युम्ने; B1.2 महाद्यु°; B3 (m as in text). 5 Da महद्युम्ने; D5 corrupt; T G3 M2–4 महानिम्ने; G2 महाद्युम्नः; G4.5 बृहद्युम्निः; M1.3 (*inf. lin.*). 5 बृहद्युम्निं; Cd महद्युम्नि. — D5 om. 146ef. — e) G2.3 तदा (for सदा). M1.5 सदाह्वानं. — After 146, N (except Ko–2; D5 om. line 1) ins.:

208* एवं स्तुत्वा स विप्रर्षिरुत्तङ्को भुजगोत्तमान् ।
नैव ते कुण्डले लेभे ततश्चिन्तामुपागमत् ।
[(L. 2) K4 अवाप ह; D5 जगाम ह (for उपा°).]

— After 146, M ins.:

209* नागराजाय मुख्याय कुण्डले आप्नुयां यथा ।

147 G1 missing. — Ñ V1 स्तुत्वापि. B4 एव (for अपि). After °न्नपि, M2–4 ins. तान्. G2.3 तस्मान्नागात् (for नागान्). T G (G1 missing) om. यदा ते. M2.3.5 om. ते. G4–6 (om. यदा ते) transp. कुण्ड° and नालभद्. After कुण्ड°, G5 ins. तदा. G2 om. नालभद्. Ko °लभंत; K1 पालभत; B (except B5) Da D3.4.6.7 G3 °लभत; M1.5 °भवद् (for नालभद्). — G4 ins. after कुण्डले: G5, after तदा (see above):

210* तदा वै चिन्तयामास उपाध्याय्या यदीरितम् ।
काले च समतिक्रान्ते शापं दास्यति मन्युना ।

— After नालभत (see above), B3 ins. the second half of line 2 of 208*. — After °लभद्, D5 ins. ततः. — After °भवद् (see above), M1 ins.: तत्र दृष्टवान्पटं. — Ñ1 B1.5 तथा; Ñ2 B1m.3 D (except D2–5) G2.3 M (except M1) तदा (for अथ). Da °पश्यत; D3.4 पश्यन्; T1 पश्यति; G2 नापश्यत्. G2 यज्ञे (for तन्त्रे). M1 चाधि° (for अधि°). After °रोप्य, K1 ins. सुचसं (sic); Ñ1 V1 सुधियौ; B D (except D2.5) सुवेमे (B4 °मौ). B (except B4) वपंत्यौ.

148 G1 missing. — Ñ V1 B2.3 Dn D1.4 G6 om. च. K2 तु; K3 पटे (for च). G2 यंत्रे (for तन्त्रे). K1 सिताः कृष्णाश्च; K2 कृष्णाः श्वेताश्च; B4 श्वेताः कृष्णाः; G2 कृष्णाश्च सि°; G4–6 कृष्णांश्च सितांश्च; M1 (om. तन्तवः) °ष्णांश्च तंत्रान्सितान्. G4.5 तंतून् (for तन्तवः). — M3 कचक्रं; M4 कचकं (sic) (for चक्रं). Da2 प्रप°; G2 चाविप°; G3.5 चाप्यप° (for चापश्यत्). Before षड्भिः, Ko Dn S (except M1; G1 missing; for T2 M5 see below) ins. द्वादशारं. — T2 om. from चापश्य° up to कुमाराः (150d). — M5 om. from षड्भिः up to °दश्वं च. — K4 परिषिच्य°; G2 °वर्त्यं; G3 °वृत्तं. — Before पुरुषं, S (G1 missing; T2 M5 om.) ins. अश्वारूढं (M1 °श्वमधि°; M2.4 °श्वाधि°). After °पश्यत्, N (except Ko–2.4 D5) ins.:

चापश्यद्दर्शनीयम् ॥ १४८ ॥ स तान्सर्वांस्तुष्टाव
एभिर्मन्त्रवादश्लोकैः ॥ १४९ ॥

त्रीण्यर्पितान्यत्र शतानि मध्ये
षष्टिश्च नित्यं चरति ध्रुवेऽस्मिन् ।
चक्रे चतुर्विंशतिपर्वयोगे
षड्यत्कुमाराः परिवर्तयन्ति ॥ १५० ॥
तन्त्रं चेदं विश्वरूपं युवत्यौ
वयतस्तन्तून्सततं वर्तयन्त्यौ ।
कृष्णान्सितांश्चैव विवर्तयन्त्यौ
भूतान्यजस्रं भुवनानि चैव ॥ १५१ ॥
वज्रस्य भर्ता भुवनस्य गोप्ता
वृत्रस्य हन्ता नमुचेर्निहन्ता ।
कृष्णे वसानो वसने महात्मा
सत्यानृते यो विविनक्ति लोके ॥ १५२ ॥
यो वाजिनं गर्भमपां पुराणं
वैश्वानरं वाहनमभ्युपेतः ।
नमः सदास्मै जगदीश्वराय
लोकत्रयेशाय पुरंदराय ॥ १५३ ॥

ततः स एनं पुरुषः प्राह । प्रीतोऽस्मि तेऽहम-
नेन स्तोत्रेण । किं ते प्रियं करवाणीति ॥ १५४ ॥
स तमुवाच । नागा मे वशमीयुरिति ॥ १५५ ॥
स एनं पुरुषः पुनरुवाच । एतमश्वमपाने धमस्वेति
॥ १५६ ॥ स तमश्वमपानेऽधमत् । अथाश्वाद्धम्य-
मानात्सर्वस्रोतोभ्यः सधूमा अर्चिषोऽग्नेर्निष्पेतुः C. 1. 814 B. 1. 3. 152 K. 1. 3. 152

अश्वं च. After च, B_2 ins. अतिप्रमाणं; B_4 चंक्रमसाणं. G (G_1 missing) दर्शनीयान्. After °नीयम्, B_5 ins. महाप्रमाणं.

149 T_2 om. 149 (cf. v. l. 148). — G_1 missing. — $G_{2.3.5}$ om. स. G_4 om. स तान्. $D_{6.7}$ सतः (for स तान्). K_1 om. सर्वान्. After सर्वान्, D_5 ins. च. $D_{2.5}$ अमीभिः; T $G_{3.6}$ तदेभिः; G_2 तदेवं; $G_{4.5}$ एतैः; M_{2-4} तदैभिः; M_5 तदादि (for एभिः). K_1 D_2 मंत्रवादैः; $B_{4.5}$ T_1 $G_{4.5}$ M °पदैः; Dn °वदेव; D_5 षड्भिः; G_2 निर्मंत्रपदैः; G_3 °पादैः; Nīlp Cd मंत्रवाद- (as in text). B_2m मंत्रतुल्यैः श्लो°.

150 Before 150, B_3 ins. उतंक उवाच. T_2 om. up to कुमाराः (cf. v. l. 148). — G_1 missing. — [b]) B_4 $G_{2.3}$ षष्टिश्च. G_2 परिदृश्यते (for चरति ध्रुवे). G_3 दृश्यते (for ध्रुवे). — [c]) M_1 चक्रं. K $D_{2.5}$ -पर्वयुक्ते; G_2 पंचयोगं; G_3 $M_{1.2}$ -पर्वयोगं; M_4 सर्वयोगे. — [d]) D_1 corrupt. K_1 इत्थं; K_3 $G_{2.3}$ $M_{2.4.5}$ तत् षट्; $Ñ_1$ V_1 Dn $D_{2.5}$ G_6 षड्वै; Da_1 षट्; Da_2 षट् षट्; T_1 $G_{4.5}$ तं षट्.

151 G_1 missing. — [a]) K_1 तत्रं चेति; D_7 तंत्रे हेदं; T $G_{4.5}$ तंतूंश्चेदं. All MSS. (incl. Cd; G_1 missing) except K_1 T_1 $G_{2.4-6}$ M °रूपे. S (except T_2 G_6; G_1 missing) वयंत्यौ. — [b]) K_1 वयतस्तत्; K_2 वयस्तंतून्; K_3 T_1 $G_{4.5}$ $M_{3.5}$ यतस्तं°; K_4 वयंतस्तनून्; B (except B_1) Da_2 वपत°; D_5 वस्रे तं°; D_6 वयंतं (sic); T_2 वयंत्यौ तं°; G_2 corrupt; G_3 यतस्तंतोः. Arjp विवर्तयंत्यौ. — [c]) M_1 om. 151[c]. K_4 कृष्णाशिताश्चै°; D_5 °ष्णासिता°. K_1 $G_{5.6}$ निवर्तं°. $G_{2.3}$ M (M_1 om.) इदं वयं(G_2 °दं)त्यौ पुनरावयंत्यौ. — [d]) K_1 corrupt. $G_{2.3}$ हुता° (for भूता°).

152 G_1 missing. — [a]) $G_{2.3}$ यज्ञस्य. Ko D_3 M_1 हर्ता; G_5 ध°; Cd as in text. — [b]) T G_6 वलस्य (for निहन्ता). — [d]) $G_{2.3}$ विविधानि.

153 G_1 missing. — [a]) B_5 तं (for यो). G_6 वाहनं ग°. — [b]) K (except Ko) Ñ V_1 B_2 Da $D_{1.2}$ °भ्युपेत्य; $B_{1.3}$ Dn D_{5-7} T_1 (by corr.) °पैति; $B_{4.5}$ °पेत्या; $D_{3.4}$ °भ्युपैति; G_2 M_4 °पेतं. — [c]) $Ñ_2$ B D (except $D_{2.5}$) नमोस्तु तस्मै. — After 153, G (G_1 missing) M (except M_1) ins. इति.

154 K_1 D_2 T_2 G (G_1 missing) om. स. T_1 एतदंतरं (for ततः स एनं). $D_{1.5}$ M transp. स and एनं. V_1 एवं; D_3 °तं; D_6 °व. K_3 पुनरुवाच; D_3 पुराणो; D_5 आह; M_2 (before corr.) प्रत्युवाह. — G_{4-6} om. अस्मि. K_3 T $G_{2.3}$ M om. ते. — K_3 om. from किं ते up to °रुवाच (156). — K_1 तव (for ते). G_{4-6} प्रियं ते किं (by transp.).

155 G_1 missing. — G_5 च (for तम्). — After उवाच, T $G_{2.3.6}$ M (except M_1) ins. उदंकः. — $K_{1.4}$ B_4 (m as in text) D_5 M_1 उपेयुः; $D_{6.7}$ नेयुः; T $G_{2.3.5}$ $M_{2.4.5}$ एयुः. M_3 वशगा भवे° (for वशमीयुः).

156 G_1 missing. — After स, N (except $Ko_{.2-4}$) ins. च (K_1 $D_{2.5}$ एव; B_4 एवमुक्त्वा). B_4 om. एनं. T $G_{2.3}$ $M_{2.3.5}$ प्रत्युवाच; G_6 प्रोवाच (for उवा°). — $Ko_{.2}$ (before corr.)$_{.3.4}$ B_3 $D_{6.7}$ S (except T_1 G_3 M_4; G_1 missing) एनं. $K_{1.2.4}$ आधम°; T_1 G_3 M धमेति; T_2 $G_{4.6}$ धम इति; G_3 धमिति; G_5 धमयेति.

157 G_1 missing. — K_1 om. up to °धमत्. — $K_{2.4}$

C. 1.815 B. 1.3.153 K. 1.3.153 ॥ १५७ ॥ ताभिर्नागलोको धूपितः ॥ १५८ ॥ अथ ससंभ्रमस्तक्षकोऽग्नितेजोभयविषण्णस्ते कुण्डले गृहीत्वा सहसा स्वभवनान्निष्क्रम्योत्तङ्कमुवाच । एते कुण्डले प्रतिगृह्णातु भवानिति ॥ १५९ ॥ स ते प्रतिजग्राहोत्तङ्कः । कुण्डले प्रतिगृह्याचिन्तयत् । अद्य तत्पुण्यकमुपाध्यायिन्याः । दूरं चाहमभ्यागतः । कथं नु खलु संभावयेयमिति ॥ १६० ॥ तत एनं चिन्तयानमेव स पुरुष उवाच । उत्तङ्क एनमश्वमधिरोह । एष त्वां क्षणादेवोपाध्यायकुलं प्रापयिष्यतीति ॥ १६१ ॥

स तथेत्युक्त्वा तमश्वमधिरुह्य प्रत्याजगामोपाध्यायकुलम् । उपाध्यायिनी च स्नाता केशानावपयन्त्युपविष्टोत्तङ्को नागच्छतीति शापायास्य मनो दधे ॥ १६२ ॥ अथोत्तङ्कः प्रविश्य उपाध्यायिनीमभ्यवादयत् । ते चास्यै कुण्डले प्रायच्छत् ॥१६३॥ सा चैनं प्रत्युवाच । उत्तङ्क देशे कालेऽभ्यागतः ।

D2 आधम°; D5 चाध°. Ñ2 V1 B D (for D2.5 see above) ततोश्वस्यापानमधमत्. M1 °श्वमपान उपागम्योपाध°. — N (except K Ñ1 D2.5; B4 om.) ततः; T1 ततोस्मात्; G2.3 M (except M1) तस्मात् (for अथ). T2 G4–6 om. अश्वात्. T1 धयनात्; G2 ध्मायमानं; G3 M ध्मायमानात्. T2 G4–6 °मानस्य. G6 सर्वतः (for सर्व-). G2 अग्नेरिव नि°. G6 om. अग्नेर्. N (except K Ñ1 B4 D2.5) पावकार्चिषः सधूमाः (for सधूमा — °ग्नेः). M2 सधूमोग्निर्निस्सृतः (for सधू° — °ष्पेतुः).

158 G1 missing. — G6 याभिः; M1 तेन. K0–3 आ(K1 उपा)धूमितः; K4 B Da G4–6 M1 उपधू°; Ñ V1 Dn D1.3.4.6.7 उपधूपिते (accordingly reading °लोके); D2.5 अवधूमि°; G2.3 दूपि°; T M2–5 as in text.

159 G1 missing. — N (except K B4 D2.5) T1 संभ्रांतः; T2 संभ्रमात्; G2 संभ्रमन् (for ससंभ्रमः). N (except K B4 D2.5) अग्नेस्तेजोभयाद्वि°; G2.3 M2.4.5 °तेजसा भयविषण्णः. Before ते, M2.4.5 ins. चासीत्. N (except K Ñ2 B4 D2.5) om. ते. K1.4 om. सह°. K0 B3 Da2 Dn D1 om. स्व-. D7 om. स्वभवनात्. G2.3 भयात् (for स्वभव°). After निष्क्रम्य, M1 ins. तम्. — N इमे (K1 Ñ1 B4 as in text; K0.2–4 D2.5 इमे ते) (for एते). S (except M1; G1 missing) मणिकुंड°. N (except K B4 D2.5) M2.4 om. प्रति-.

160 G1 missing. — B4 om. प्रतिजग्राह, and reads उतंकः after °गृह्य. T G4.5 om. from प्रतिज° up to कुण्डले. — K2 स तथेति (for कुण्डले). K1 गृहीत्वा (for °गृह्य). After °गृह्य, K ins. च. D (except Da D2.5) transp. कुण्डले and °गृह्य, inserting च before कु°. — D3.4.6.7 om. तत्. T G4.5 पुण्यकर्म; G2.3 °कर्मण्या (for पुण्यकम्); cf. v. l. 100. G6 पुण्यमहरुपा°. K1 B2.3.5 T2 °ध्यायान्याः; cf. v. l. 98, 99. — T G4.5 om. अभ्या°. K0.1 उपगतः; K2–4 D5 अभ्युप°; B4 उपा°; D2 अभ्युपा°; D6 अत्या°. B (except B4) D (except D2.5) स कथं (for कथं नु खलु).

161 G1 missing. — M1.5 om. तत. K1 तत्र (for ततः). T G4.5 तं; G3 M1.5 एवं (for एनं). B4 विचिंतयंतं; T चिंतयमानं. M om. एव. T2 G4–6 एवं. After पुरु°, B4 ins. पुनः. — Ñ2 V1 B (except B4) एतं. After एनम्, N (except K1.2.4 Ñ1 B4 D5) ins. एव. — Dn D1.6.7 om. एष. T1 स एष. N (except K D2.5) क्षणेनैव; T अद्यैव; G2.3 M2.4 एतत्क्षणं; G4–6 एतत्क्षणेन; M1.5 तत्क्षण ए°; M3 एतत्क्षण ए° (for क्षणादेव). K (except K1) D2.5 °गृहं प्रा°.

162 G1 missing. — M1.4.5 om. स. K1 om. तथेत्यु°. G4–6 om. तम्. T om. अश्वम्. B3 om. उपाध्या°. D6 °गृहे (for °कुलम्). — K1.4 B3.5 Da D3.4.6.7 T °यानी; K2 G2 °यनी. — D6 (hapl.) om. from च स्नाता up to °ध्यायिनी (163). — G4–6 om. च. T2 G2.3 M2.3.5 तु (for च). T1 om. च स्नाता; G2.3 om. स्नाता (see below). G4–6 स्नात्वा. K1 आकल्पयंती; Ñ V1 B (for B5 see below) D (except Dn2.n3 D1.2) आवाप°; B5 T M1.3.5 °वपंती. T ins. स्नाता after °वपंती, G3 after °वपयंती (see above). T om. उपविष्टा. G4.5 °च्छदिति. After °तीति, B4 ins.: तस्मिन्ननागच्छत्युपाध्यायिनी. K4 D5 S मतिं(T °नो) दध्रे. B4 शापायोतंकस्य मंत्रयांचक्रे.

163 G1 missing. — D6 om. up to °ध्यायिनी (cf. v. l. 162). After अथ, N (except K1 Ñ1 D2.5; D6 om.) ins.: एतस्मिन्नंतरे (B4 आजगाम) स (K0.2–4 B4 om. स). G4–6 उपविश्य (for प्र°). — After प्रवि°, N (except K1 Ñ1 B4 D2.5; D6 om.) ins. उपाध्यायकुलं (D7 °गृहे). — T2 (hapl.) om. from ते चा° up to °वादयत् (165). K1 om. च; and transp. अस्यै and कुण्डले. B4 स चा°; M1 ततो° (for ते चा°). D6.7 चास्याः K2 प्रादात्.

164 T2 om. 164 (cf. v. l. 163). — G1 missing.

स्वागतं ते वत्स । मनागसि मया न शप्तः । श्रेयस्तवोपस्थितम् । सिद्धिमाप्नुहीति ॥ १६४ ॥

अथोत्तङ्क उपाध्यायमभ्यवादयत् । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच । वत्सोत्तङ्क स्वागतं ते । किं चिरं कृतमिति ॥ १६५ ॥ तमुत्तङ्क उपाध्यायं प्रत्युवाच । भोस्तक्षकेण नागराजेन विघ्नः कृतोऽस्मिन्कर्मणि । तेनास्मि नागलोकं नीतः ॥ १६६ ॥ तत्र च मया दृष्टे स्त्रियौ तन्त्रेऽधिरोप्य पटं वयन्त्यौ । तस्मिंश्च तन्त्रे कृष्णाः सिताश्च तन्तवः । किं तत् ॥ १६७ ॥ तत्र च मया चक्रं दृष्टं द्वादशारम् । षड्चैनं कुमाराः परिवर्तयन्ति । तदपि किम् ॥ १६८ ॥ पुरुषश्चापि मया दृष्टः । स पुनः कः ॥ १६९ ॥ अश्वश्चातिप्रमाणयुक्तः । स चापि कः ॥ १७० ॥ पथि गच्छता मया ऋषभो दृष्टः । तं च पुरुषोऽधिरूढः । तेनास्मि सोपचारमुक्तः । उत्तङ्कास्य ऋषभस्य पुरीषं भक्षय । उपाध्यायेनापि ते भक्षितमिति । ततस्तद्- C. 1. 827 B. 1. 3. 165 K. 1. 3. 165

Ko.2.3 om. प्रति-. — Before उत्तङ्क, Ko.3 D5 G (G1 missing) M1.2.5 ins. वत्स. M1 om. from देशे up to °गतः. B (except B1) D (except Dn D3–5) देशकाले (Da1 °लं). K1 M (M1 om.) ins. च after काले. After °गतः, Ko.2 D1–7 ins. असि; K3.4 असीति. — K3 om. वत्स. — Ko.2.3 D2.6.7 अनागा असि; K1.4 B4 Dn2.n3 अनाग°; Ñ V1 B1.3 Dn1 D3.4 त्वमना°; Da त्वं मना°; T1 इदानीं यद्यनागतोसि; G (G1 missing) M ना(G6 मुहूर्तं ना)गच्छसि चेत् (for मनागसि). — G4.5 मत्वा (for मया). K1 B4 transp. मया and न. Ko.2.4 D2.5 कथमपि न शप्तः; T1 शप्तो भविष्यसीति; G2–5 शापायोपस्थितं (G4.5 °तः); M1 भविष्यत् (for न शप्तः). G6 मत्वा शप्तः श्रेयस्ते भविष्यति; M2–5 मया शापस्तवोपस्थितः (for मया—°स्थितम्). — Before सिद्धि°, G6 ins. अथोपस्थितां. Ko.2 B2 D2 M सिद्धिमवाप्नु° (M2.4 °प्नो°); T1 G4–6 °मवाप्स्यसीति.

165 G1 missing. — T2 om. up to °वादयत् (cf. v. l. 163). After उत्तङ्कः, Da ins. तं. — Ko om. from तमुपा° up to °ध्यायं (166). D2.5 transp. उपाध्या° and अभ्य°. — B1.2 प्रोवाच (for प्रत्यु°). After ते, G2.3 M (except M1) ins. अस्तु. — G2.3 चिरमिति; M (except M1) चिरकृ°.

166 G1 missing. — Ko om. तमुत्तङ्क उपा° (cf. v. l. 165). — M1 स (for तम्); om. उत्तङ्क. G2.3 M (except M1) om. उपा°. K1 M1 उवाच (for प्रत्यु°). — T om. भोस्. Ko Ñ V1 B Da Dn D1 ins. मे after °केण; B4m D3.4 after °राजेन. M1 om. नाग°. — K1 नागकुलं; K4 D2.5 M5 °लोके. Ñ V1 B (except B4) Da Dn D1.3.4.6.7 T2 G4 °लोकं गतः; T1 G5.6 °लोकगतः.

167 G1 missing. — T1 एव; T2 G4–6 एव च (for च). T2 transp. दृष्टे and स्त्रियौ. G2 यंत्रे; M1 तंत्रं. T1 G4.5 M1 om. अधिरोप्य पटं. G2.3 om. पटं. B वपंत्यौ. — D (except Da D2.5) om. (the second) तन्त्रे. Ko.2–4 T2 पटे (for तन्त्रे). D6.7 transp. कृष्णाः and सिताः. — D6.7 G2.3 om. किं तत्. After किं, K4 ins. नु. D3.4 om. तत्. B4 T G4–6 तत्र (for तत्). After तत्, K3 ins. स्यात्.

168 G1 missing. — Before तत्र, D6.7 G2.3 ins. किं च. K1.4 B2 D2.6.7 G2.3 om. च. B4 D5 T G4–6 om. तत्र च. M1 om. from दृष्टं up to कुमाराः. — After चक्रं, Ñ1 S (G1 missing; M1 om.) ins. अपि. After दृष्टं, G2.3 M (M1 om.) ins. तत्. — B5 om. च. Ko.3 चैतत्; K2.4 V1 चैव; Ñ1 B2.3 Dn (except Dn3) D1.7 वैनं. K2 om. from किम् up to पुनः (169).

169 G1 missing. K2 om. up to पुनः (cf. v. l. 168). — Before पुरु°, G2.3 M (except M1) ins. तत्र. K1 T2 G4–6 om. अपि. — Ñ V1 B D (except D2.5) अपि (B4 पुरुषः) (for पुनः). T G4–6 om. स and कः.

170 G1 missing. — M1 om. 170 and 171 up to उत्तङ्कास्य. N (except K D2.5) °माणो (B4.5 interp. मया) दृष्टः. After °युक्तः, G2.3 ins. दृष्टः.

171 G1 missing. — M1 om. up to उत्तङ्कास्य (cf. v. l. 170). T1 G4.5 कोपि (for गच्छ°). After गच्छ°, N (except K1 B4 D3.4) ins. च (K2 transp. च and मया). D6 om. मया. T1 transp. मया and ऋष°. Here and below a few MSS. write वृषभ- for ऋषभ-. After मया, B4 ins. अतिप्रमाण; D3 अपि. K (except K1) D2.5 transp. ऋष° and दृष्टः. G4.5 om. ऋष°. — After च, D2 ins. अपि; D5 अधि. — After तेन, K1 B4 ins. च. G4.5 सोपकार°. D6.7 °चार उक्तः. — B4 S (G1 missing) om. उत्तङ्क. Ñ V1 B3 Da D2.5 om. ऋष°. T G4–6 transp. ऋष° and पुरी°. Ko °क्षस्वेति; K2–4 D5 °क्षयस्वेति; D2 °क्षस्व; T G4–6 °क्षयेति. — Da G2.3 M5 om. ते. — K1 om. from ततस्त° up to end of 171.

C. 1. 827 B. 1. 3. 165 K. 1. 3. 165 चनान्मया तदृषभस्य पुरीषमुपयुक्तम् । तदिच्छामि
भवतोपदिष्टं किं तदिति ॥ १७१ ॥
तेनैवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच । ये ते स्त्रियौ
धाता विधाता च । ये च ते कृष्णाः सिताश्च तन्त-
वस्ते रात्र्यहनी ॥ १७२ ॥ यदपि तच्चक्रं द्वादशारं
षड्कुमाराः परिवर्तयन्ति ते ऋतवः षट् संवत्सरश्च-
क्रम् । यः पुरुषः स पर्जन्यः । योऽश्वः सोऽग्निः
॥ १७३ ॥ य ऋषभस्त्वया पथि गच्छता दृष्टः स
ऐरावतो नागराजः । यश्चैनमधिरूढः स इन्द्रः ।
यदपि ते पुरीषं भक्षितं तस्य ऋषभस्य तदमृतम्
॥१७४॥ तेन खल्वसि न व्यापन्नस्तस्मिन्नागभवने ।
स चापि मम सखा इन्द्रः ॥ १७५ ॥ तदनु-
ग्रहात्कुण्डले गृहीत्वा पुनरभ्यागतोऽसि । तत्सौम्य
गम्यताम् । अनुजाने भवन्तम् । श्रेयोऽवाप्स्यसीति
॥ १७६ ॥ स उपाध्यायेनानुज्ञात उत्तङ्कः क्रुद्धस्त-
क्षकस्य प्रतिचिकीर्षमाणो हास्तिनपुरं प्रतस्थे ॥१७७॥

— $\tilde{N}$ V_1 B D (except $D_{2.5}$) T G_{4-6} M_1 तस्य (for तद्). M_1 om. मया तद्. — After मया, $K_{2.4}$ $D_{2.5}$ T G_{4-6} ins. अपि. $K_{3.4}$ $\tilde{N}_1$ Dn_3 D_{2-5} $G_{2.3}$ उपभुक्तं; M (except M_1) भक्षितं. — After °युक्तम् (or its v. l.), K_3 $\tilde{N}$ V_1 B (except B_4) D (except $D_{2.5}$) ins. स चापि कः. — $\tilde{N}$ V_1 B D (except $D_{2.5}$) तदेतद् ($\tilde{N}_1$ om. एतद्) भ($\tilde{N}_1$ $D_{3.4}$ भग)-वतोपदिष्टमिच्छेयं श्रोतुं (for तदि°—°दिष्टं). M_1 भवतादिष्टं.

172 G_1 missing. — Before तेन, N (except K B_4 $D_{2.5}$) ins. स. $G_{2.3}$ transp. उपा° and प्रत्यु°. — K_1 $D_{3.7}$ S (except G_6; G_1 missing) एते (for ये ते). After स्त्रियौ, $K_{0.2.4}$ $\tilde{N}_1$ $B_{1-3.5}$ ins. ते; B_4 D_2 पटं वयंत्यौ ते; D_5 ते कर्मफलं; M_1 वयंत्यौ. G_6 °तारौ (for °ता च). — B_5 Dn D_1 G_6 M_1 om. च. B_2 om. च ते. T G_{2-6} एते (for ये च ते). $D_{6.7}$ transp. कृष्णाः and सिताः. B_{1-3} Dn D_1 T_1 om. च (after सिताः).

173 G_1 missing. — $K_{0.3}$ यदपि च; K_2 T_1 G_{4-6} M_1 तदपि; K_4 यद्यपि च; B_4 यत्तु. T_2 $G_{2.3}$ M_{2-5} transp. अपि and तत्. Ko T_1 G_{4-6} M_1 om. तत्. After षट्, $\tilde{N}_1$ B_{1-3} Da Dn ins. च. $G_{2.3}$ दर्शयंति (for परिव°). After ते, $K_{2.4}$ ins. च; $\tilde{N}$ V_1 B (except B_4) Da Dn D_1 अपि. — Ko om. from ऋत° up to end of 173. $\tilde{N}$ V_1 B (except B_4) D transp. ऋत° and षट्. After षट्, D_7 S (G_1 missing) ins.:

211* द्वादशारं द्वादश मासाः ।

— $D_{2.6.7}$ T $G_{4.5}$ M (except M_3) °त्सरं च°. — After चक्रम्, B_4 ins. ये अरास्ते मासाः (cf. 211*).

174 G_1 missing. — K_1 $D_{2.5}$ वृष°; $M_{2.4}$ अश्व ऋष° (for ऋष°). K_{2-4} transp. ऋष° and त्वया. B_4 T_1 G_{4-6} om. पथि ग°. B_5 T_2 $G_{2.3}$ M om. गच्छ°. G_3 (om. गच्छ°) transp. पथि and दृष्टः. After (the first) स, K_2 ins. च. After °वतो, K_1 $B_{1.2}$ D_5 G_6 ins. नाम. T_2 om. नाग°. N (except K B_4 $D_{2.5}$) °राट्; G_6 गजराजः. — After °रूढः, $\tilde{N}_1$ B_{1-3} D (except $D_{1.2.5}$) ins. पुरुषः. After (the second) स, N (except K B_4 $D_{2.5}$) ins. च. — After यदपि, $K_{0.2.3}$ ins. च. K_1 om. ते, transp. पुरीषं भ° and तस्य ऋ°. $\tilde{N}$ V_1 B (except B_4) D (except $D_{2.5}$) read पुरी° after ऋष°. M_5 om. from तस्य up to end of 174. T_2 $G_{2.3.6}$ M om. तस्य. $D_{3.4.6.7}$ तदृष° (for तस्य ऋ°). S (G_1 missing) om. ऋष°.

175 G_1 missing. — $\tilde{N}$ V_1 B_4 Da om. तस्मिन्. Ko °भुवने; Da D_2 °लोके. $\tilde{N}$ V_1 B Da Dn $D_{1.3.4.6.7}$ transp. (for omission of तस्मिन् see above) न व्या° and तस्मिन्नाग°. After °पन्नः, the same MSS. except B_4 ins. त्वं. D_5 स खल्वस्ति भवासिद्धस्तस्मिन् लोके (for तेन ख°—°भवने). T_2 इंद्रो मम सखा; $G_{2.3}$ M_{2-4} इंद्रः सखा मम (by transp.). N (except K $D_{2.5}$) स हि (B_4 om. स हि) भगवानिंद्रो मम सखा (for स चा°— इन्द्रः).

176 G_1 missing. — N (except K $D_{2.5}$) त्व(B_2 म)दनुक्रोशादिममनुग्रहं कृतवान् । तस्मात् (for तदनुग्रहात्). T_1 G_{4-6} गृह्य (sic); T_2 G_3 प्रतिगृह्य; M_{2-4} प्रगृह्य (for गृही°). G_2 (by transp.) प्रतिगृह्य कुंडले (see above). D_2 M_{2-4} om. पुनः. N (except K B_4 $D_{2.3}$) om. अभि-. After असि, $D_{2.5}$ ins. इति. — After तत्, D_5 ins. मनसाप्यगम्यं; and om. गम्य°. — K_1 अभ्यनु° (for अनु°).

177 G_1 missing. — K_2 (hapl.) om. from उत्तङ्कः up to राजानम् (178°). Before उत्तङ्कः, $\tilde{N}$ V_1 B D (except $D_{2.5}$) ins. भगवान्. $\tilde{N}$ V_1 $D_{3.4}$ S (G_1 missing) om. क्रुद्धः. $\tilde{N}$ V_1 B D (except $D_{2.5}$) °क्षकं प्रति°. B_4 हस्तिना°; S (except T_2; G_1 missing) हस्ति°.

स हास्तिनपुरं प्राप्य नचिराद्द्विजसत्तमः ।
समागच्छत राजानमुत्तङ्को जनमेजयम् ॥ १७८
पुरा तक्षशिलातस्तं निवृत्तमपराजितम् ।
सम्यग्विजयिनं दृष्ट्वा समन्तान्मन्त्रिभिर्वृतम् ॥१७९
तस्मै जयाशिषः पूर्वं यथान्यायं प्रयुज्य सः ।
उवाचैनं वचः काले शब्दसंपन्नया गिरा ॥ १८०
अन्यस्मिन्करणीये त्वं कार्ये पार्थिवसत्तम ।
बाल्यादिवान्यदेव त्वं कुरुषे नृपसत्तम ॥ १८१
एवमुक्तस्तु विप्रेण स राजा प्रत्युवाच ह ।
जनमेजयः प्रसन्नात्मा सम्यक्संपूज्य तं मुनिम् ॥ १८२
आसां प्रजानां परिपालनेन
स्वं क्षत्रधर्मं परिपालयामि ।
प्रब्रूहि वा किं क्रियतां द्विजेन्द्र
शुश्रूषुरस्म्यद्य वचस्त्वदीयम् ॥ १८३
स एवमुक्तस्तु नृपोत्तमेन
द्विजोत्तमः पुण्यकृतां वरिष्ठः ।
उवाच राजानमदीनसत्त्वं
स्वमेव कार्यं नृपतेश्च यत्तत् ॥ १८४
तक्षकेण नरेन्द्रेन्द्र येन ते हिंसितः पिता ।
तस्मै प्रतिकुरुष्व त्वं पन्नगाय दुरात्मने ॥ १८५
कार्यकालं च मन्येऽहं विधिदृष्टस्य कर्मणः ।
तद्गच्छापचितिं राजन्पितुस्तस्य महात्मनः ॥ १८६
तेन ह्यनपराधी स दष्टो दुष्टान्तरात्मना ।
पञ्चत्वमगमद्राजा वज्राहत इव द्रुमः ॥ १८७
बलदर्पसमुत्सिक्तस्तक्षकः पन्नगाधमः ।
अकार्यं कृतवान्पापो योऽदशत्पितरं तव ॥ १८८ C. 1. 843 B. 1. 3. 181 K. 1. 3. 181

---

178 G_1 missing. — K_2 om. 178[abe] (cf. v. l. 177). — [a]) B_4 S (except T; G_1 missing) हस्तिन°. K_1 गत्वा (for प्रा°). — [b]) $Ñ_2$ V_1 B D (except Da_1 $D_{2.5}$) विप्र° (for द्विज°). — [c]) B_4 °गतोयं रा°.

179 G_1 missing. — [a]) M_1 °शिलां (see below). K $B_{3.4}$ Dn D_{2-5} °संस्थं; Da $B_{1.3}$m °तस्थं; D_1 °तत्स्थं; D_6 °संस्थः; D_7 °तंकात्; S (G_1 missing) °यास्तु (T_2 °यास्तं; M_1 गत्वा). — [d]) G_2 सर्वतो मंत्रि°.

180 G_1 missing. — [a]) K_1 B_4 °शिषं; M_4 °षा. — [b]) D_1 T $G_{3.5}$ °न्याय्यं. D_5 प्रपद्य. — [c]) $K_{1.4}$ $G_{2.3}$ ततः (for वचः). — [d]) $Ñ_1$ सर्व-; B_1m सम्यक्; B_4 ततः (for शब्द-).

181 Before 181, D (except Da $D_{2.5}$) ins. उत्तंक उवाच; S (G_1 missing) उदंकः. — [a]) D_7 अस्मिन्यत्कार°; G_2 अथास्मिन्करणीयत्वे. $B_{1.2.3}$m D (except D_{2-5}) तु (for त्वं). — [c]) $K_{0.4}$ °ल्यादेवा°. — [d]) $K_{0.2.3}$ कुरुषे किमिदं नृप; $K_{1.4}$ B_4 $D_{2.5}$ किमिदं (K_1 °मेवं) कुरुषे नृप.

182 Before 182, D (except Da $D_{2.5}$) ins. सौतिरुवाच; S (G_1 missing) सूतः. — [b]) N (except K B_4 D_2) °जा जनमेजयः. — [cd]) N (except K D_2) subst. for (D_5 ins. before) 182[cd]: अर्चयित्वा यथान्यायं प्रत्युवाच द्विजोत्तमं. — $G_{2.3}$ मंत्रिभिः (for सम्यक्सं-). T_1 °पूजितं.

183 Before 183, all MSS. except Da $D_{1.3}$ G_2 M (G_1 missing) ins. जनमेजय उवाच. — [a]) S (G_1 missing) अहं (for आसां). — [b]) K_0 $D_{1.3.5}$ G_2 स्वक्षत्र°. D_5 प्रतिपाल°. — [cd]) K_0 मां किं; K_2 मां यत्; Ñ V_1 $B_{1-3.5}$ D मे किं (Da मे त्वं; $D_{2.5}$ वाक्यं); B_4 S (G_1 missing) किं वा. N (except K B_4 $D_{2.5}$) करणीयमद्य ($Ñ_1$ B_3 °स्ति) ये(V_1 के)नास्मि कार्येण समागतस्त्वं (for क्रिय° — °दीयम्).

184 Before 184, $B_{3.4}$ D (except Da $D_{2.3.5}$) ins. सौतिरुवाच; T G_{4-6} सूतः. — G_1 missing. — [b]) K (except K_1) पुण्यभृतां; $D_{2.5}$ °वतां. — [c]) B_1m $D_{3.4}$ °महीन°; $D_{6.7}$ °महीनकीर्तिं. — [d]) K_3 Ñ V_1 B D (except $D_{2.5}$) °पते कुरुष्व.

185 Before 185, all MSS. except G_6 (G_1 missing) ins. उत्तंक उवाच (B उतंक उ°; S उदंकः). — [a]) $K_{0.2.4}$ Da_1 D_{3-5} °केन. Ñ V_1 $B_{1.2}$ Da Dn $D_{1.3.4.6.7}$ महींद्रेंद्र; B_3 महेंद्रें°; B_5 मनुष्यें°; D_5 M_5 नरेंद्रेण; T $G_{2.3.6}$ हि राजेंद्र; M_{2-4} तु राजें°. — [d]) $G_{2.3}$ महात्मने.

186 G_1 missing. — K_2 om. 186. — [a]) K_1 कार्याकार्यं; Da_1 G_2 कार्यं का°. D (except Da $D_{2.5}$) हि (for च). — [b]) $K_{0.3}$ $Ñ_2$ V_1 $B_{1.2}$ Da $D_{2.5}$ °दृष्टेन कर्मणा.

187 G_1 missing. — [a]) D_5 त्वनपराधाच्च. $G_{2.3}$ °राधेन. — [b]) $B_{4.5}$ D_2 दुष्टात्मना तदा; D_5 °त्मना पिता. — [d]) $Ñ_2$ °ज्राघात. D_1 महाद्रुमः; $D_{2.5}$ इवाचलः.

188 G_1 missing. — [a]) Dn_1 बलादयं; D_5 विषदर्प; Cd as in text. B_1m °समुन्मत्तः; T_1 M_1 °युक्तः; T_2 G_4 (*sup. lin.*) °द्रिक्तः; $G_{4.5}$ M_2 °द्विप्तः. — [d]) G_2 यदेतत्पि°; G_3 यद्येतत्पि°.

G. 1. 644 B. 1. 3. 182 K. 1. 3. 182 राजर्षिवंशगोप्तारममरप्रतिमं नृपम् ।
जघान काश्यपं चैव न्यवर्तयत पापकृत् ॥ १८९
दग्धुमर्हसि तं पापं ज्वलिते हव्यवाहने ।
सर्पसत्रे महाराज त्वयि तद्धि विधीयते ॥ १९०
एवं पितुश्चापचितिं गतवांस्त्वं भविष्यसि ।
मम प्रियं च सुमहत्कृतं राजन्भविष्यति ॥ १९१
कर्मणः पृथिवीपाल मम येन दुरात्मना ।
विघ्नः कृतो महाराज गुर्वर्थं चरतोऽनघ ॥ १९२
एतच्छ्रुत्वा तु नृपतिस्तक्षकस्य चुकोप ह ।
उत्तङ्कवाक्यहविषा दीप्तोऽग्निर्हविषा यथा ॥ १९३
अपृच्छच्च तदा राजा मन्त्रिणः स्वान्सुदुःखितः ।
उत्तङ्कस्यैव सांनिध्ये पितुः स्वर्गगतिं प्रति ॥ १९४
तदैव हि स राजेन्द्रो दुःखशोकाप्लुतोऽभवत् ।
यदैव पितरं वृत्तमुत्तङ्कादशृणोत्तदा ॥ १९५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ समाप्तं पौष्यपर्व ॥

---

189 G1 missing. — a) D2 राजानं वं°. — b) B4.5 महेंद्रप्र°. — c) K1 ब्रह्मर्षिं; K4 जयासुं (sic); Ñ B D (except D2.5) यियासुं; Nīlp पिपासुं (for जघान). K (except K3) Ñ V1 B3.5 Dn D5.6 कश्य°. B5 तत्र (for चैव). — d) K1 संन्यवर्तत पा°.

190 G1 missing. — a) N होतुमर्ह° (K D2 as in text; D5 हंतु°). B2 transp. तं and पापं. S (G1 missing) राजंस्त्वं (T2 पापं त्वं). — d) K1 D5 G4.5 त्वया. K3 त्वयि एतद्धि°. Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 त्वरितं तद्विधीयतां.

191 G1 missing. — a) K1 तु (for च). — b) K4 V1 D (except Da D2.5) T G4 कृत°; G2 हृत°. — cd) D5 प्रियत्वं सु°. T च सुकृतं कृतं कर्म भ°.

192 G1 missing. — a) G4–6 कर्मणां. — b) K2 Ñ1 V1 Da1 Dn1 समयेन. M1.5 तेन. — c) K3 विघ्नकर्ता. — d) K D2.5 M1.5 मम; B4 महीं; T1 महान् (for ऽनघ).

193 Before 193, all MSS. except G6 (G1 missing) ins. सूत उवाच (v. l. सौतिरु°; सूतः). — Dn1 om. 193. — a) K1 एव; Da स (for तु). — b) B4 D (except D2.5; Dn1 om.) तक्षकाय.

194 G1 missing. — a) N (except K0.2.4) स (for च). T °च्छत. B5 G6 महाराज[:]. — b) Dn D1 T1 G2.3.6 M °णस्तान्सु°.

195 G1 missing. — b) B4 °शोकान्वितो; T M5 °तुरो; G2.3 °श्रितो; M1 °कपरो; M2–4 °वृतो. — c) K3 B2 D2 G4.5 यदैवं. N (except K D2.5) transp. पितरं and वृत्तम्. M1.3 पैतृकं. K2 °रं दृष्टं. T2 G6 यदैवासौ पितुर्वृत्तं. K0.3.4 T1 तथा; K2 पुरा; T2 G4–6 M द्विजात् (for तदा). After 195, G2.4.5 ins.:

212* पौष्ये पर्वणि राजेन्द्र स्वस्ति वाच्य द्विजानथ।
समाप्ते पर्वणि तदा स्वशक्त्या तर्पयेद्द्विजान्।

Colophon missing in G1. K0–2.4 इ° श्रीम° (K1 om. श्री; K4 om. श्री°; both interp. शत° सं°) आदि° (K0 interp. पौष्यं) काव्यवस्तूत्पादनं नामाध्यायः (K0 cont. तृतीयः; K1 ॥ ७ ॥; K2 ॥ ३ ॥; K4 समाप्तं पौष्यं); K3 Ñ V1 इ° श्रीम° (K3 om. -महा°) शत° सं° (Ñ1 interp. वै°; Ñ2 om. शत° सं°) आदि° पौष्यपर्वणि (K3 om. पौ°) पौष्योपाख्याने (K3 °ख्यानं नाम) तृतीयो° (Ñ V1 cont. ॥ ३ ॥ समाप्तं च पौष्यपर्व); B Da इ° श्रीम° (B3.5 Da om. श्री; B2 om. श्री°; B5 interp. शत° सं° वै°) आदि° पौष्योपाख्यानं (B1 cont. ॥ ३ ॥; B2.3 Da नाम; B4 समाप्तं); Dn इ° श्री (Dn3 interp. महा°) आदि° पौष्याख्यानं समाप्तं तृतीयो° (Dn1 cont. ॥ ३ ॥); D1.3.4.6.7 इ° (D3 interp. श्रीमन्म°) आदि° पौष्यं (D1 पौष्याख्यानं) समाप्तं (D4 cont. marg. *sec. m.* तृतीयो°); D2.5 इ° श्रीम° (D5 om. श्री°) आदि° कथा(D5 वाक्य)वस्तूत्पादनं नाम; T G4 इ° श्रीम° आदि° (T1 om. आ°) पौष्ये (T2 पौलोमे) कार्यवस्तूत्पादनं (T2 °ने) नाम (T2 om. ना°) तृतीयो°; G2.3 इ° श्रीम° (G3 श्रीमन्म°) पौलोमे पर्वणि वस्तूत्पादनो नाम तृतीयो°; G5.6 इ° महा° (G6 om. म°) आदि° तृतीयो°; M1 इ° पौलोमे काव्यवस्तूत्पादनं नाम तृतीयो°; M2–5 इ° पौलोमे (M3 पौलोमपर्वणि; M4 पौष्याख्याने) तृतीयो°.

४

लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवाः सूतः पौराणिको नैमिषारण्ये शौनकस्य कुलपतेर्द्वादशवार्षिके सत्रे ऋषीनभ्यागतानुपतस्थे ॥ १ ॥ पौराणिकः पुराणे कृतश्रमः स तान्कृताञ्जलिरुवाच । किं भवन्तः श्रोतुमिच्छन्ति । किमहं ब्रुवाणीति ॥ २ ॥ तमृषय ऊचुः । परमं लोमहर्षणे प्रक्ष्यामस्त्वां वक्ष्यसि च नः शुश्रूषतां कथायोगम् । तद्भगवांस्तु तावच्छौनकोऽग्निशरणमध्यास्ते ॥ ३ ॥

योऽसौ दिव्याः कथा वेद देवतासुरसंकथाः ।
मनुष्योरगगन्धर्वकथा वेद च सर्वशः ॥ ४ C. 1. 855 B. 1. 4. 5 K. 1. 4. 5

4

1 Cf. 1. 1. 1. — In G1 this adhy. is lost on a missing folio (9); cf. v. l. 1. 3. 138. — Before लोम°, K3 Ñ V1 B (except B3; B1 in brackets) Dn3 D1.4.6 Nīlp ins. सौतिरुवाच (cf. Nīl. comm.); T (T2 with prefixed श्री) G4–6 M2.4 (with prefixed श्री). ᵇ सूतः. S (except T1 G4 M5; G1 missing) रोम° (cf. v. l. 1. 1. 1; 2. 70). G2 M5 -पुत्रस्तु. K2 om. सूतः. K0.3.4 (by corr.) Ñ2 B D (except D2.5) सौतिः. G2.3 M (except M1) om. पौरा°. D7 S (except G4 M5; T2 om.; G1 missing) नैमिशा° (cf. v. l. 1. 1. 3; 2. 71). T2 om. कुलपतेर्. K1 S (except M2.4; G1 missing) om. द्वादश°. K1 om. सत्रे. After सत्रे, G2.3 M (except M1) ins. वर्तमाने (cf. v. l. 1. 1. 1). M2–4 transp. ऋषीन् and अभ्यागतान्. M5 सत्रे वर्तमानेभ्यागत(स्थे)पौराणिकानृषीनुप°. T2 G2.3 om. अभ्यागतानु°.

2 G1 missing. — T1 G4–6 M1 om. पौरा°. K1 om. from पौरा° up to °श्रमः; D3 T2 from पौरा° up to °रुवाच. D6.7 om. पुराणे. G2.3 पुराणज्ञः; M (except M1) °णाभिज्ञः (for पुराणे कृ°). Ñ2 V1 D4 G2.3 om. स. K3 om. तान्. Ñ V1 B1–3 Dn D1.3.4.6.7 transp. तान् and कृताञ्जलिः. Da सन्कृतांजलिस्तमुवाच. — Before किं भवन्तः, D2 T G4.5 ins.:

213* मयोदङ्कस्य चरितमशेषमुक्तम् । जनमेजयस्य सर्पसत्रस्य निमित्तान्तरमिदमपि ।

— D5 भवान्; G6 भगवंतः. D5 अर्हति; G6 इच्छथ; M2.4.5 अर्हति (for इच्छ°). — Da तदहं. M2.4.5 om. अहं. K2 Ñ V1 Dn (except Dn3) D1 ब्रवाणि; B4 ब्रवामि; S (G1 missing; M3 with prefixed प्र) ब्रवीमि (for ब्रुवाणि). T2 G2 om. इति.

3 G1 missing. — K1 B4.5 D3.4 om. तम्. — D2 T1 G4–6 M1.5 om. परमं. T2 G2.3 M2–4 शोभनं (for पर°). B Da Dn (Dn1 before corr.) D3.4.7 लौम°; T1 G6 रोम°; T2 G2.3 M2–4 सौते; G4.5 M1.5 रौम° (cf. v. l. 1. 1. 5, 8; 2. 70). B5 repeats परमं after °हर्षणे. K1.3 B5 Da1 D2.5 S (except M1.5; G1 missing) प्रवक्ष्यामः; Ñ V1 B1–4 Da2 Dn D1.3.4.6.7 वक्ष्या°. K1 D5 T G (G1 missing) त्वं (for त्वां). Ñ2 B1 D नः (Ñ3 om. नः) प्रतिवक्ष्यसि (Da2 D1.5 as in text; D3 प्रव°). B1 D (except Da D2.5) वचः; B4 G2.3 नः; T2 पुनः; G6 च (for च नः). Ñ V1 B Da °योगान्. T2 om. from शुश्रू° up to °योगम्. — After °योगम्, Dn D1.6.7 ins. नः कथायोगे. K1 om. from तद्भग° up to end of 3; D2 from तद्भग° up to तावत्. S (G1 missing) om. तद्; T2 om. भगवांस्तु also. B (except B1) D (except D5; D2 om.) तत्र (for तद्). Ñ V1 B1.4.5 Da om. भगवान्. K3 B2.3 T1 G3–6 M भवान् (for भगवान्). T1 G4–6 च (for तु). Before तु, Ñ V1 B D (except D5; D2 om.) ins. कुलपतिः. D (except Da D5) om. तावत्. After शौनको, T2 ins. अग्निमाराधयितुम् (orig. probably a gloss). S (G1 missing) °ण एवास्ते (T2 प्रविष्टः) (for °णमध्यास्ते). After एवास्ते (see above), T (T2 after प्रविष्टः) G4.5 ins. दीर्घसत्रत्वात् सर्वाः (T1 स्वः) कथाः श्रोतुं कालोस्ति; G3 (corrupt) तत्रत्वात्सर्वान्कामान् श्रोतुकामोस्मि; M2.4.5 दीर्घसत्रत्वात्.

4 G1 missing. — K0 om. up to °ष्योरग-; K1 up to °गन्धर्वक-. — ᵃ) Ñ1 दिव्य-; T2 सर्वाः. — ᵇ) K2 G2.3 वेद चासुरसं°; K4 वेद देवासुरीः क°; Ñ2 B1 (m as in text). 3 D °संश्रिताः (Da °संश्रयाः; D2.5 as in text); T1 देवदानवसं°; T2 देवासुरकथास्तथा; G4 देवदानवसंश्रिताः; G5.6 वेद दानवसं°; M वेद चासुरिकाः क°. — ᶜᵈ) K2 D2 T1 G4–6 M मनुष्यदेवगं°; K4 तथा मनुष्यगं°; T2 G3 मानुषीदैवगांधर्वीः (G3 °दैवगंधर्वीः) क°; G2 मानुषीदैवगं°. D3.4.6 वेदेह. D7 ह (for च).

C. 1. 856
B. 1. 4. 6
K. 1. 4. 6

स चाप्यस्मिन्मखे सौते विद्वान्कुलपतिर्द्विजः ।
दक्षो धृतव्रतो धीमाञ्शास्त्रे चारण्यके गुरुः ॥ ५
सत्यवादी शमपरस्तपस्वी नियतव्रतः ।
सर्वेषामेव नो मान्यः स तावत्प्रतिपाल्यताम् ॥ ६
तस्मिन्नध्यासति गुरावासनं परमार्चितम् ।
ततो वक्ष्यसि यत्त्वां स प्रक्ष्यति द्विजसत्तमः ॥ ७
सूत उवाच ।
एवमस्तु गुरौ तस्मिन्नुपविष्टे महात्मनि ।
तेन पृष्टः कथाः पुण्या वक्ष्यामि विविधाश्रयाः ॥ ८
सोऽथ विप्रर्षभः कार्यं कृत्वा सर्वं यथाक्रमम् ।
देवान्वाग्भिः पितॄनद्भिस्तर्पयित्वाजगाम ह ॥ ९
यत्र ब्रह्मर्षयः सिद्धास्त आसीना यतव्रताः ।
यज्ञायतनमाश्रित्य सूतपुत्रपुरःसराः ॥ १०
ऋत्विक्ष्वथ सदस्येषु स वै गृहपतिस्ततः ।
उपविष्टेषूपविष्टः शौनकोऽथाब्रवीदिदम् ॥ ११

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

शौनक उवाच ।
पुराणमखिलं तात पिता तेऽधीतवान्पुरा ।
कच्चित्त्वमपि तत्सर्वमधीषे लोमहर्षणे ॥ १
पुराणे हि कथा दिव्या आदिवंशाश्च धीमताम् ।

---

5 G1 missing. — ^{a}) G2.3 °प्यसत्सखा. M1.3.5 गृहे (for मखे). — ^{b}) S (except G2.3; G1 missing) गृहपतिर्. — ^{cd}) G6 om. 5^{c}–6^{b}. K1 corrupt. D2.5 बृहदारण्यके (D5 °को).

6 G1 missing. G6 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{b}) Ñ2 B1–3.5m Da Nīlp नियतेंद्रियः. — ^{c}) S (except M1; G1 missing) °षां चैव. T1 G4.5 मान्यो नः; G2 मानेन; G6 नो नाथः. — ^{d}) B5 Da1 D2.5 परि° (for प्रति°). G2.3 °पाद्यतां.

7 G1 missing. G6 om. 7. — ^{c}) D4.6 G3 वक्ष्यति; T2 वद त्वं. K1 तत्तत्त्वां; D2 पूर्वं त्वं; D4 स त्वां यत्; D5 सर्वं त्वं; T2 यत्त्वासौ. — ^{d}) K3 वक्ष्यते; D6.7 वक्ष्यति; S (G1 missing; G6 om.) पृच्छ°. K1 यत्स प्रक्ष्यति वै द्विजः; D2.5 यत्पृच्छति द्विजोत्तमः.

8 G1 missing. — K0.3.4 Ñ2 V1 B1–4.5m D (except Da D2.5) सौतिरु°; K1 S (G1 missing; G6 om.) सूतः. — ^{c}) D5 S (except T1 M5; G1 missing) पृष्टाः. D2.5 G3 दिव्या; T सर्वा (for पुण्या). — ^{d}) T1 विबुधाश्र°.

9 G1 missing. — ^{ab}) B4.5 D2.5 G3 सोपि. B1–3 D (except D2.5) transp. कार्यं and सर्वं; G2.4–6 transp. कार्यं and कृत्वा. V1 कृत्वाचारं. Dn2.n3 D1.3.4.6.7 यथाविधि; G3 °क्रियं.

10 G1 missing. — ^{b}) K (except K1) तदासीना; V1 उपा°; B1–3.5m D सुखा°; B4.5 समा°; G3 आम्नायनि-; M1 आसीना नि-. Ñ1 B1–3 D (except D2.5) धृतव्रताः; Ñ2 दृढ°. — ^{d}) K °पुरस्कृताः.

11 G1 missing. — ^{a}) D2 G3 M (except M1) °त्विक्षु च. — ^{b}) K1 D2.5 कुलपतिः. K (except K1) Ñ V1 B1–4 Da M1.3 (*inf. lin.*) द्विजः; B5 Dn D1–7 तदा; G3 सभाः (for ततः). — ^{d}) D6.7 °को वाक्यमब्रवीत्.

Colophon om. in T2 G (except G3). — K इ° श्रीम° (K1.3 cont. शत° सं°) आदि° कथाप्रवेशो नामाध्यायः (K1 om. from आदि° to °ध्यायः; K0 cont. चतुर्थः; K1 cont. ॥ ८ ॥; K3m ॥ ४ ॥); Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° कथाप्रवेशो नाम चतुर्थो° ॥ ४ ॥; B1–4 इ° श्रीम° (B1 om. श्री; B2.4 om. श्रीम°) आदि° कथाप्रवेशो नाम (B3.4 cont. अध्यायः) ॥ ४ ॥; B5 D3.4 इ° श्रीम° (B5 D4 om. श्रीम°) आदि° कथोपन्यासः (D4 cont. नाम चतुर्थो°) ॥ ४ ॥ (D3 om. the figure); Da Dn D1 इ° श्रीम° (Da2 om. श्री; Dn3 D1 om. श्रीम°) आदि° कथाप्रवेशो नामाध्यायः (Dn1.n3 cont. ॥ ४ ॥); D2.5 इ° श्रीम° (D5 om. महा°) आदि° कथाप्रवेशो नाम चतुर्थो° (D5 पंच चतुर्थो°) ॥ ४ ॥; D6.7 इ° आदि° कथाप्रवेशः ॥ ४ ॥ (D7 om. the figure); T1 इ° आदि° चतुर्थो°; G3 इ° श्रीमन्म° आदि° पौष्ये पौलोमे चतुर्थो° ॥ ४ ॥; M इ° पौलोमे चतुर्थो°.

5

1 In G1 this adhy. is lost on a missing folio (9); cf. v. l. 1. 3. 138. — K1 S om. उवाच. — After 1^{ab}, D2.4 (marg.). 6 ins.:

214* भारताध्ययनं सर्वं कृष्णद्वैपायनात्तदा ।

— ^{c}) G2.4 असि (for अपि). K2 भो (for तत्). — ^{d}) K2 अधीत्य; K3 D2 G6 M2.4 °ते; T2 G2.4.5 °तो.

कथ्यन्ते ताः पुरास्माभिः श्रुताः पूर्वं पितुस्तव ॥ २
तत्र वंशमहं पूर्वं श्रोतुमिच्छामि भार्गवम् ।
कथयस्व कथामेतां कल्याः स्म श्रवणे तव ॥ ३

सूत उवाच ।

यदधीतं पुरा सम्यग्द्विजश्रेष्ठ महात्मभिः ।
वैशंपायनविप्राद्यैस्तैश्चापि कथितं पुरा ॥ ४
यदधीतं च पित्रा मे सम्यक्चैव ततो मया ।
तत्तावच्छृणु यो देवैः सेन्द्रैः साग्निमरुद्गणैः ।
पूजितः प्रवरो वंशो भृगूणां भृगुनन्दन ॥ ५

इमं वंशमहं ब्रह्मन्भार्गवं ते महामुने ।
निगदामि कथायुक्तं पुराणाश्रयसंयुतम् ॥ ६
भृगोः सुदयितः पुत्रश्च्यवनो नाम भार्गवः ।
च्यवनस्यापि दायादः प्रमतिर्नाम धार्मिकः ।
प्रमतेरप्यभूत्पुत्रो घृताच्यां रुरुरित्युत ॥ ७
रुरोरपि सुतो जज्ञे शुनको वेदपारगः ।
प्रमद्वरायां धर्मात्मा तव पूर्वपितामहात् ॥ ८
तपस्वी च यशस्वी च श्रुतवान्ब्रह्मवित्तमः ।
धर्मिष्ठः सत्यवादी च नियतो नियतेन्द्रियः ॥ ९　C. 1. 873 B. 1. 5. 11 K. 1. 5. 11

$K_{0.1.3.4}$ B_4 $D_{1-3.6}$ लोम° (as in text); T $G_{2.5.6}$ रोम°; the rest लौम° or रौम° (cf. v. l. 1. 1. 5, 8; 2. 70; 4. 3).

2 G_1 missing. — ^{a}) G_3 $M_{2.4}$ याश्चैव (G_3 °वं) (for पुरा°). K M_2 च (for हि). — ^{b}) T कीर्तिताः (for धीम°). — ^{c}) K_4 Ñ V_1 $B_{1.2.4.5}$ $D_{3.4.6.7}$ $M_{1.3.5}$ तत्; B_3 Da Dn D_1 ये (for ताः). G_3 $M_{2.4}$ तस्मात्पुराणमस्माभिः. — ^{d}) K_2 स्मृत्वा (m as in text); Ñ B_3 $D_{3.4.6.7}$ G_3 श्रुतं. K_1 Da Dn M_5 श्रुतपूर्वाः; K_4 V_1 $B_{1.2.4.5}$ $D_{1.5}$ M_{1-4} श्रुतपूर्वं. $Ñ_1$ सर्वं (for पूर्वं). D_2 तथा (for तव).

3 G_1 missing. — ^{c}) K_1 दिव्यां; G_2 पुण्यां (for एतां). $M_{1.3}$ (*inf. lin.*) कथायोगं. — ^{d}) K कल्पाः (K_0 कथाः). $K_{0.1.3}$ B_2 D_4 M_3 स्मः; G_6 तत्. $K_{0.3}$ G_6 न च; G_3 ततः (for तव). B_4 विस्तरेण तपोधन (m as in text).

4 G_1 missing. — $K_{0.3.4}$ $B_{1.4}$ $D_{1.3.4}$ सौतिरु°; K_1 S (G_1 missing; G_3 with prefixed श्री) सूतः. — ^{a}) K_0 यदा; K_1 त्वया; $K_{2.4}$ $D_{2.5}$ तदा; G (G_1 missing) सदा; M_1 तथा (for पुरा). — ^{b}) K_3 Ñ V_1 B_1 Dn $D_{1.5}$ T $G_{2.6}$ °श्रेष्ठैर्म°. — ^{c}) Dn D_1 °विप्राद्यैस्. — ^{d}) T यच्चापि. N (except K_3) यथा (for पुरा).

5 G_1 missing. G_3 om. 5^a–7^b. — ^{a}) D_5 हि (for च). K D_2 °तं हि मे पित्रा. — ^{b}) D_5 श्रुतो (for ततो). K_1 यदधीतं च वै मया; M_2 सम्यग्द्वैपायनाज्ञया. — ^{c}) K_0 D_5 G_6 तं (for तत्). Dn तावच्छृणुष्व (for तत्तावच्छृ°). $K_{1.3}$ $D_{1.3}$ $G_{2.4.5}$ शृणुयाद्दे°. — ^{d}) $K_{0.2}$ सिद्धैः; G (G_1 missing; G_3 om.) सर्वैः. K $D_{2.5}$ T M_1 सा(K_1 अ)-ग्निपुरोगमैः; Ñ V_1 B Da Dn $D_{1.3.4.6.7}$ सर्षिम°. — ^{e}) B_5 परमो (for प्रव°). — ^{f}) N (except $K_{0-2.4}$ $D_{2.5}$) $G_{2.4.5}$ M_1 भार्गवो. G_6 भार्गवः पृथुनं°. K_1 भृगुवंशज.

6 G_1 missing. G_3 om. 6 (cf. v. l. 5). V_1 reads 6 in marg. — ^{a}) K_3 B D (except $D_{2.5}$) $M_{1.3}$ (*inf. lin.*) पूर्वं; G_{4-6} दिव्यं (for ब्रह्मन्). — ^{b}) K_4 महात्मने; $D_{2.5}$ °त्मनः. — ^{c}) B D (except $D_{2.5}$) यथायुक्तं. — ^{d}) K_1 °संस्थितं; G_2 °श्रुतं; G_4 M_{1-3} °श्रितं; G_5 °हितं; G_6 °मद्भुतं; M_5 °श्रियं; Cd as in text. — After 6, B_5 ins.:

215* शृणुष्वावहितो ब्रह्मन्पुराणे यच्छ्रुतं मया ।

N (except $K_{0.1}$) ins. after 6 (B_5 after 215*):

216* भृगुर्महर्षिर्भगवान्ब्रह्मणा वै स्वयंभुवा ।
वरुणस्य क्रतौ जातः पावकादिति नः श्रुतम् ।

After 216*, $Ñ_2$ V_1 ins. a passage given in App. I (No. 6).

7 G_1 missing. G_3 om. 7^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{a}) $D_{2.5}$ T तु; $G_{5.6}$ च (for सु-). — ^{c}) Ñ V_1 B (except B_5) D (except $D_{2.5}$) च (for अपि). — ^{d}) K_0 $D_{2.5}$ भार्गवः (for धार्मि°).

8 G_1 missing. — ^{d}) $D_{3.6.7}$ पूर्वं (for पूर्व-). K_1 $Ñ_2$ V_1 B_5 Dn $D_{2.4}$ (by corr.) S (except M_{2-5}; G_1 missing) °महः.

9 ^{b}) T_1 G (except G_3; G_1 missing) °वान्धर्मं°. — ^{c}) K_1 T_1 ब्रह्मिष्ठः; $Ñ_2$ V_1 D (except Da $D_{2.5}$) धार्मिकः. — ^{d}) B_5 नियतव्रतः; D (except Da $D_{2.5}$) °ताशनः; Cd Nīlp as in text. — After 9, Ñ V_1 B ins. an additional colophon: इत्यादिपर्वणि पौलोमे.

10 K_1 S (G_1 missing) om. उवाच. — ^{c}) $D_{2.5}$ कथं प्राप्तं (for परि°). — ^{d}) B_4m तत्व°; D_2 T G (except G_3; G_1 missing) सुव्रत (for पृच्छ°).

11 G_1 missing. — $K_{0.3.4}$ Ñ V_1 B D (except $D_{2.5}$) सौतिरु°; K_1 S (G_1 missing) सूतः. — ^{a}) T_2 $G_{4.5}$ च; G_6 $M_{1.2}$ तु (for सु-). — ^{c}) N (except K

C. 1. 874 B. 1. 5. 12 K. 1. 5. 12

शौनक उवाच ।

सूतपुत्र यथा तस्य भार्गवस्य महात्मनः ।
च्यवनत्वं परिख्यातं तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १०

सूत उवाच ।

भृगोः सुदयिता भार्या पुलोमेत्यभिविश्रुता ।
तस्यां गर्भः समभवद्भृगोर्वीर्यसमुद्भवः ॥ ११
तस्मिन्गर्भे संभृतेऽथ पुलोमायां भृगूद्वह ।
समये समशीलिन्यां धर्मपत्न्यां यशस्विनः ॥ १२
अभिषेकाय निष्क्रान्ते भृगौ धर्मभृतां वरे ।
आश्रमं तस्य रक्षोऽथ पुलोमाभ्याजगाम ह ॥ १३
तं प्रविश्याश्रमं दृष्ट्वा भृगोर्भार्यामनिन्दिताम् ।
हृच्छयेन समाविष्टो विचेताः समपद्यत ॥ १४
अभ्यागतं तु तद्रक्षः पुलोमा चारुदर्शना ।
न्यमन्त्रयत वन्येन फलमूलादिना तदा ॥ १५
तां तु रक्षस्ततो ब्रह्मन्हृच्छयेनाभिपीडितम् ।
दृष्ट्वा हृष्टमभूत्तत्र जिहीर्षुस्तामनिन्दिताम् ॥ १६
अथाग्निशरणेऽपश्यज्ज्वलितं जातवेदसम् ।
तमपृच्छत्ततो रक्षः पावकं ज्वलितं तदा ॥ १७
शंस मे कस्य भार्येयमग्ने पृष्ट ऋतेन वै ।
सत्यस्त्वमसि सत्यं मे वद पावक पृच्छते ॥ १८
मया हीयं पूर्ववृता भार्यार्थे वरवर्णिनी ।
पश्चात्त्विमां पिता प्रादाद्भृगवेऽनृतकारिणे ॥ १९

$D_{2.5}$) transp. गर्भः and समभ°. — ^{d}) $\tilde{N}$ V_1 B D भृगुवीर्य-. K_1 $D_{2.5}$ -समन्वितः.

12 G_1 missing. — ^{a}) K_1 सम्रतेथ (sic); $\tilde{N}$ V_1 B D (except $D_{2.5}$) M_3 [ऽ]थ (B_3 Da च) संभूते; T_1 समुत्पन्ने; T_2 $G_{2.3.6}$ $M_{3.4.5}$ समुद्भूते.

13 G_1 missing. — ^{d}) T_1 G_3 पुलोमेत्याज°; T_2 °माभिज°. — For Da_2 cf. v. l. 14.

14 G_1 missing. — Da_2 om. 14^{ab}. — ^{a}) D_6 (by corr.) G_3 M_1 तत्; M_{2-5} स (for तं). — ^{b}) T_1 पुलोमामभ्यनिं°. 14^{b} = 1. 6. 5^{d}. — Da_1 ins. 217* (cf. v. l. 16) after 14^{ab}; Da_2 (which om. 14^{ab}), after 13. — ^{c}) M हृच्छ्रयेण; Cd as in text. — ^{d}) B_3 $D_{3.4.6.7}$ प्रत्यपद्य°.

15 G_1 missing. — ^{a}) D_5 प्रत्यागतं. K_1 $G_{2.4-6}$ तु तं दृष्ट्वा. — ^{b}) $G_{2.4-6}$ M_1 चारुहासिनी. — ^{c}) T_1 वाक्ये°; T_2 G (G_1 missing) M (except M_1) पाद्ये° (for वन्ये°). — ^{d}) B_1 Da $D_{6.7}$ T_2 G_4 तथा; D_2 ततः.

16 G_1 missing. — ^{a}) Ko $\tilde{N}$ V_1 B D (except $D_{2.5}$) $G_{2.4-6}$ °स्तदा. — ^{b}) K_1 D_5 T हृच्छयाभिनिपीडितः (K_1 °तं); K_2 °पीडितः; G (G_1 missing) °येन निपीडितः; M °च्छ्रयेण निपी° (M_4 by corr. °डितः). — ^{c}) K_3 दृष्ट्वा ह्यभूत्; Dn_3 हृष्टमना (for हृष्टमभूत्). S (G_1 missing). °ष्टमना ($M_{3.5}$ °नो) भूत्वा. $\tilde{N}_1$ V_1 Dn $D_{1.3.4.6.7}$ राजन्; $\tilde{N}_2$ विद्वन्; B_4 विद्वान् (m as in text); B_5 Da ब्रह्मन् (for तत्र). — ^{d}) $K_{1.2}$ $\tilde{N}$ V_1 °र्षुं तां; B_5 M_{2-4} °र्षेत्तां; T_1 $G_{4.5}$ °र्षंस्तां; T_2 M_5 °र्षस्तां; Cd as in text. — K_1 (om. line 1). 4 $\tilde{N}$ V_1 B Dn D_1 (om. line 1). 3.4.6 (om. line 1) ins. after 16: Da_1, after 14^{ab}: Da_2 (which om. 14^{ab}), after 13:

217* जातमित्यब्रवीत्कार्यं जिहीर्षुर्मुदितः शुभाम् ।
सा हि पूर्वं वृता तेन पुलोम्ना तु शुचिस्मिता ।
तां तु प्रादात्पिता पश्चाद्भृगवे शास्त्रवत्तदा ।
तस्य तत्किल्बिषं नित्यं हृदि वर्तति भार्गव ।
इदमन्तरमित्येवं हर्तुं चक्रे मनस्तदा ।

[Cf. 19, 21 below. — (L. 1) K_4 $\tilde{N}$ V_1 B_1m Da $D_{3.4}$ कृतमि°; B हृतमि°. K_4 °वीत्सा तं; $\tilde{N}_1$ °वीच्चासौ; V_1 B Da $D_{3.4}$ °वीदेनां (B_3 °वीच्चैनां). K_4 विजिहीर्षु-मनिंदिता; $\tilde{N}_1$ B_1 तां जिहीर्षुमनः शु°; V_1 B_{3-5} Da $D_{3.4}$ विजिहीर्षुमनाः शु°; B_2 जिहीर्षुस्तामनिंदितां (= 16^{d}). — (L. 2) $\tilde{N}_1$ B $D_{3.4}$ पुलोमेन ($B_{4.5}$ °म्नैव). — (L. 3) V_1 $B_{1.2}$ हृष्टो (for पश्चाद्). $\tilde{N}_2$ Da $D_{3.4}$ मंत्र°; V_1 $B_{2.3.5}$ शास्त्रवित्तदा. — (L. 4) $\tilde{N}_2$ B °त्यं हृदि संपरिवर्तते.]

17 G_1 missing. — ^{b}) Ko $\tilde{N}_2$ D (except D_5) ज्वलंतं; $\tilde{N}_1$ ज्वरि°. — ^{d}) $\tilde{N}_1$ ज्वरितं.

18 G_1 missing. — Before 18, D_4 marg. (*sec. m.*) ins.: रक्ष उवाच (cf. v. l. 23). — ^{b}) K_1 G_3 अग्निः; K_4 मया (for अग्ने). K_3 पूर्वं; $\tilde{N}$ V_1 Dn D_1 पृच्छे; B_5 पृच्छामि (for पृष्टः). Da स तेन; G_6 M_1 वदस्व (for ऋते°). S (except M_1; G_1 missing) मे (for वै). D_5 अग्ने त्वं पृच्छतो मम. — ^{c}) K_1 $\tilde{N}_2$ $B_{1.3-5}$ Da Dn $D_{1.3.4}$ सुखं; K_4 corrupt; $\tilde{N}_1$ B_2 $D_{6.7}$ $G_{2.4.6}$ सत्यं (for सत्यः). $K_{1.3}$ $\tilde{N}$ V_1 B D (except D_5) देवानां (for सत्यं मे). S (except G_3; G_1 missing) वै (for मे). — ^{d}) $M_{1.5}$ तदा पा°. K D_5 $G_{3.6}$ पृच्छतः.

19 G_1 missing. — ^{a}) K (except K_1) $\tilde{N}_2$ V_1 B_1 D (except Da) वृता पूर्वं. — ^{c}) N (except Ko_{-2} D_5) om. तु. — ^{d}) $\tilde{N}_2$ V_1 [ऽ]नृतकारकः; T भूरितेजसे; Dn (MSS. erroneously) and Nilp both as in text.

सेयं यदि वरारोहा भृगोर्भार्या रहोगता ।
तथा सत्यं समाख्याहि जिहीर्षाम्याश्रमादिमाम् ॥ २०
मन्युर्हि हृदयं मेऽद्य प्रदहन्निव तिष्ठति ।
मत्पूर्वभार्यां यदिमां भृगुः प्राप सुमध्यमाम् ॥ २१
तद्रक्ष एवमामन्त्र्य ज्वलितं जातवेदसम् ।
शङ्कमानो भृगोर्भार्यां पुनः पुनरपृच्छत ॥ २२
त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि नित्यदा ।
साक्षिवत्पुण्यपापेषु सत्यं ब्रूहि कवे वचः ॥ २३
मत्पूर्वभार्यापहृता भृगुणानृतकारिणा ।
सेयं यदि तथा मे त्वं सत्यमाख्यातुमर्हसि ॥ २४
श्रुत्वा त्वत्तो भृगोर्भार्यां हरिष्याम्यहमाश्रमात् ।
जातवेदः पश्यतस्ते वद सत्यां गिरं मम ॥ २५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सप्तार्चिर्दुःखितो भृशम् ।
भीतोऽनृताच्च शापाच्च भृगोरित्यब्रवीच्छनैः ॥ २६ C. 1 892 B. 1. 5. 30 K. 1. 5. 32

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

❀ Nil: अत एव तस्याः पिता अनृतकारकः । अनृतकारिणे इति पाठे तु भृगोरेव विशेषणं । ❀ Cf. also 24^{b}.

20 G_1 missing. T_1 om. 20^{bc}. — ^{c}) K_4 T_2 G_{2-5} M ममाख्या°. — ^{d}) G_2 °र्षादाश्र°; $M_{2.5}$ °र्षादाश्रमामिमां.

21 G_1 missing. — ^{a}) K_1 हृदये सोद्य. K_2 मन्युर्मे हृदये ह्यद्य; Ñ V_1 B D (except $D_{2.5}$) स मन्युस्तत्र (D_1 °स्य) हृदयं. — ^{b}) D_5 $G_{2.4-6}$ निर्दह°; T_1 दहतीव च; T_2 G_3 M दहन्निव च. — ^{d}) Ñ V_1 B D आप (D_2 as in text; D_5 प्राप्य); T $G_{2.3}$ $M_{2.4.5}$ प्राप्तः. — After 21, $G_{2.4.5}$ ins.:

218* असंमतं कृतं मेऽद्य हरिष्याम्याश्रमादिमाम् ।
For latter half of this line, cf. 20^{d}, 25^{b} and v. l.

22 G_1 missing. — Before 22, K_1 ins. सूतः; Ñ V_1m $B_{1.2.4}$ Dn $D_{1.3.4.6.7}$ सौतिरु°; B_3 Da सूत उ°. — ^{a}) K_3 Ñ V_1 B D (except D_5) एवं रक्षस्तमामंत्र्य. — ^{c}) K_3 Ñ V_1 B D (except D_2) $M_{3.5}$ °मानं.

23 G_1 missing. — Before 23, D_4 marg. (*sec. m.*) ins.: रक्ष उवाच (cf. v. l. 18). — ^{a}) K_2 सर्वभावानां. — ^{b}) S (except T; G_1 missing) अंतर्वससि. K D_5 नित्यशः (K_3 पावक); B_2 T सर्वदा; D_2 पावकः. — ^{d}) $K_{2.4}$ कवे मम; D_5 शुचे मम; M_1 वचो मम.

24 G_1 missing. — ^{a}) D_5 °र्या यतता. Ñ V_1 B Dn $D_{1.3.4.6.7}$ मत्पूर्वापहृता भार्या. — ^{b}) $G_{4.5}$ °नृतचारिणा.

25 G_1 missing. — ^{b}) M_5 °माश्रयात्. N (except K $D_{2.5}$) T °ष्याम्याश्रमादिमां (T °मात्ततः); cf. 20^{d}.

26 G_1 missing. — Before 26, K_1 ins. सूतः; V_1 B_3 Dn_3 सौतिरु°; $B_{2.5}$ Da Dn_1.n_2 $D_{1.3.4.6.7}$ सूत उ°. — ^{a}) N (except K_{0-2}) T_1 $G_{2.4.5}$ M_1 तस्यैत°. — ^{b}) K_1 Ñ$_2$ V_1 B_1 Dn D_1 °तोभवत्. T_2 °र्चिर्भृशदुःखितः. — After 26^{ab}, T_1 $G_{2.4.5}$ ins.:

219* सत्यं वदामि यदि मे शापः स्याद्ब्रह्मवित्तमात् ।
असत्यं चेदहं ब्रूवे पतिष्ये नरकान्क्रमात् ।

After 26, N (except $K_{0.2}$ D_5; K_4 marg.) T_1 $G_{2.4.5}$ ins.:

220* अग्निरुवाच ।
त्वया वृता पुलोमेयं पूर्वं दानवनन्दन ।
किं त्वियं विधिना पूर्वं मन्त्रवन्न वृता त्वया ।
पित्रा तु भृगवे दत्ता पुलोमेयं यशस्विनी ।
ददाति न पिता तुभ्यं वरलोभान्महायशाः ।
अथेमां वेददृष्टेन कर्मणा विधिपूर्वकम् । [5]
भार्यामृषिर्भृगुः प्राप मां पुरस्कृत्य दानव ।
सेयमित्यवगच्छामि नानृतं वक्तुमुत्सहे ।
नानृतं हि सदा लोके पूज्यते दानवोत्तम ।

[T_1 $G_{2.4.5}$ om. अग्निरु°. — (L. 1) T_1 $G_{2.4.5}$ त्वया वृतेयं लोकेश. B Da दानवसत्तम (B_5m as above). — (L. 4) K_3 D_2 T_1 $G_{2.4.5}$ न तु तुभ्यं प्रदत्ता वै; K_4 Ñ B Da तुभ्यं प्रदत्ता न तु वै; V_1 ददाति तुभ्यं न तु वै; $D_{3.4.6.7}$ प्रदत्ता न तु वै तुभ्यं. T_1 $G_{2.4.5}$ वरारोहा (for वर°). — (L. 5) T_1 $G_{2.4.5}$ अथैनां. K_4 V_1 B_3m धर्मेण (for कर्मणा). — (L. 6) $D_{6.7}$ अपि (for ऋषिर्). T_1 $G_{2.4.5}$ गुरुः प्राप्तः. T_1 $G_{2.4}$ तं (for मां). — (L. 7) K_4 Ñ$_1$ V_1 B_5 पृष्टः सत्येन चैवा(K_4 दैत्या)हं ना°. — (L. 8) K_4 च सतां; B (except B_4) हि सतां; T_1 $G_{2.4.5}$ स (G_4 हि) तदा (for हि सदा). T_1 $G_{2.4.5}$ पूज्यं (G_5 °वै) दानवसत्तम.]

Colophon missing in G_1; $D_{5.6}$ om. it. — K इ° श्रीम° (K_{1-3} om. श्री°) आदि° पौलोमे ($K_{1.3}$ om. पौ°) अग्निपृच्छा नाम (K_1 om. अग्नि° ना° and cont. ॥ ९ ॥; K_2 cont. ॥ ५ ॥; K_3 marg. *sec. m.* cont. अध्यायः ॥ ५ ॥); Ñ V_1 इ° श्रीम° आदि° पौलोमपर्वणि पुलोमाग्निसंवादे पंचमो° ॥ ५ ॥; B Dn_1.n_2 D_1 इ° महा° ($B_{3.4.5}$ Dn_1.n_2 D_1 om. म°) आदि° पौलोमे; Da इ° महा° आदि° पौलोमे अग्निवाक्यं; Dn_3 इ° श्रीम° आदि° पंचमो° ॥ ५ ॥; D_2 आदि° अग्निपृच्छा नाम ॥ ५ ॥; $D_{3.4.7}$ इ° आदि° पौलोमे (D_4 marg. *sec. m.* cont. पंचमो°; D_7 cont. ॥ ५ ॥); T इ° श्रीम° आदि° पौलोमे भार्गववंशकथनं (T_1 om. -वंश-) नाम पंचमो° (T_2 चतुर्थो°); $G_{2.3}$ इ° श्रीम° (G_3 श्रीमत्स°) पौलोमे पर्वणि पंचमो° (G_3 चतुर्थो°); G_4 पौलोमे भार्गवकथनं नाम चतुर्थो°; $G_{5.6}$ इ° श्रीम° (G_6 om. श्री°) आदि° चतुर्थो° ॥ ४ ॥; M इ° पौलोमे पंचमो°.

६

C. 1. 897 B. 1. 6. 1 K. 1. 6. 1 सूत उवाच ।

अग्नेरथ वचः श्रुत्वा तद्रक्षः प्रजहार ताम् ।
ब्रह्मन्वराहरूपेण मनोमारुतरंहसा ॥ १
ततः स गर्भो निवसन्कुक्षौ भृगुकुलोद्वह ।
रोषान्मातुश्च्युतः कुक्षेश्च्यवनस्तेन सोऽभवत् ॥ २
तं दृष्ट्वा मातुरुदराच्च्युतमादित्यवर्चसम् ।
तद्रक्षो भस्मसाद्भूतं पपात परिमुच्य ताम् ॥ ३
सा तमादाय सुश्रोणी ससार भृगुनन्दनम् ।
च्यवनं भार्गवं ब्रह्मन्पुलोमा दुःखमूर्च्छिता ॥ ४
तां ददर्श स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
रुदतीं बाष्पपूर्णाक्षीं भृगोर्भार्यामनिन्दिताम् ।
सान्त्वयामास भगवान्वधूं ब्रह्मा पितामहः ॥ ५
अश्रुबिन्दूद्भवा तस्याः प्रावर्तत महानदी ।
अनुवर्तती सृतिं तस्या भृगोः पत्न्या यशस्विनः ॥ ६
तस्या मार्गं सृतवतीं दृष्ट्वा तु सरितं तदा ।
नाम तस्यास्तदा नद्याश्चक्रे लोकपितामहः ।
वधूसरेति भगवांश्च्यवनस्याश्रमं प्रति ॥ ७
स एवं च्यवनो जज्ञे भृगोः पुत्रः प्रतापवान् ।
तं ददर्श पिता तत्र च्यवनं तां च भामिनीम् ॥ ८
स पुलोमां ततो भार्यां पप्रच्छ कुपितो भृगुः ।
केनासि रक्षसे तस्मै कथितेह जिहीर्षवे ।
न हि त्वां वेद तद्रक्षो मद्भार्यां चारुहासिनीम् ॥ ९

6

1 In G1, 1–8^{ab} is lost on a missing folio (9); cf. v. l. 1. 3. 138. — D5 T2 G2.3 M4 om. सूत उ°. Ko.3.4 Ñ V1 B D (D5 om.) सौतिरु°; K1 T1 G4.5 M1.3.5 सूतः; M2 श्री. — ^{b}) B3 राक्षसः प्र°.

2 G1 missing. — ^{ab}) G4–6 M1 transp. गर्भो and कुक्षौ. K2 B5 D2 S (except M1–4; G1 missing) °द्वहः; B1 °द्भवः (m as in K2 etc.). — ^{c}) D5 corrupt. D6.7 °तः क्रुद्धः.

3 G1 missing. — ^{a}) D1 नंदत्या मातु°. — ^{b}) Da T °त्यतेजसं.

4 G1 missing. D5 om. 4. — ^{b}) K2 °नंदनः; K3 Dn D1 M (except M5) °न. — ^{c}) N (except K D2; D5 om.) °वं पुत्रं. — ^{d}) V1 पुत्रदुःखिता; T भृशदुःखिता.

5 G1 missing. D1 om. 5^{abcd}. — ^{a}) K2 °यं ब्रह्मन्. — ^{b}) K4 वधूं लो°; D3 ब्रह्मा लो°. — K1.2 D7 T G3.6 M (? hapl.) om. 5^{cdef}. B3 ins. 5^{cd} in marg. — ^{c}) Ko.3 Da1 D6 G2.4.5 रुदंतीं. K4 °रुद्राक्षीं. — 5^{d} = 1. 5. 14^{b}. — ^{f}) D5 ब्रह्मन्पि°.

6 G1 missing. — D4 ins. 6^{a}–7^{b} in marg. *sec. m.* — ^{a}) K3 °बिंदुभवा. D5 °बिंदुर्भवत्तस्याः; G4.5 M1 °बिंदोस्ततस्त°. — ^{c}) Hypermetric! Ko T1 M4 अनुवर्तिनी; K3.4 °वर्तंती; Ñ V1 B Da D3.6.7 आ(V1 प्रा)वर्तं°; D2.4 T2 G4–6 °वर्त्म (T2 G6 °र्त्यं); G2.3 M2 °वर्तीं; M1 °यांती; M3.5 °मार्गं. K2 Ñ1 V1 सुतं; K3.4 B2 (m as in text) सृतं; D2 G4–6 M सृता (M1 स्मृता; M5 गता); D4 T2 G2.3 स्रुता; T1 स्रुतिं. Cd स्मृतिः (? read सृतिः.) Dn D1 अनुवर्त्मा(Dn2 °र्त्या)श्रिता; D5 अन्ववर्तत सा. — ^{d}) Da1 पत्नी. K4 Da1 D5 यशस्विनी; Ñ Dn D1.3.6.7 तप°. M1 भृगोर्वासाद्यशस्विनी.

7 G1 missing. — For D4 cf. v. l. 6. — ^{a}) Ñ2 D4 T2 स्रुतवतीं; G6 गत°. — ^{b}) Ñ2 B (except B3) D4 तां दृष्ट्वा स°. — B3 ins. 7^{cdef} in marg. — ^{c}) D4.5 G2.3 तथा. Da1 चक्रे (for नद्याः). — ^{d}) Da1 ब्रह्मा (for चक्रे). — ^{e}) Da B3 विख्याता (for भग°).

8 G1 missing for 8^{ab}. — ^{a}) Ko.1 एवं स (by transp.). Dn2 D5 G2.4–6 एव. — G1 (fol. 10^{a}) resumes with 8^{c}. — ^{c}) T तदा त°. — ^{d}) K4 मानिनीं; Ñ V1 B Da Dn1 D1.3 (before corr.). 7 भावि° (cf. 1. 9. 5 and v. l.).

9 ^{a}) D5 T2 G4–6 M1 तदा भा°. — ^{b}) G3 अपृच्छत्. — Before 9^{cd}, Ñ V1 B3m.4 Dn D1.4m T1 ins. भृगुरुवाच; D6 भृगुः. — ^{c}) Ñ1 V1 केनेह; G1 °नापि. G2.3 रक्षसैतन्मे. — ^{d}) Ko corrupt. G4 कथिता वि-; G6 °ता हि; M3 °ते वि- (for कथितेह). G1 °र्षंते. K1 रक्षिणेह निवेदिता; Ñ V1 B D (except D2) T कथिता त्वं (Dn2 त्वां; D5 ह) जिहीर्षंते (Da T °वे as in text); G2 कथय त्वं जिहीर्षिता; G5 °ता विजिगीषवे; cf. v. l. 11^{b}. — ^{e}) K1

तत्त्वमाख्याहि तं ह्यद्य शप्तुमिच्छाम्यहं रुषा ।
बिभेति को न शापान्मे कस्य चायं व्यतिक्रमः ॥ १०

पुलोमोवाच ।

अग्निना भगवंस्तस्मै रक्षसेऽहं निवेदिता ।
ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥ ११

साहं तव सुतस्यास्य तेजसा परिमोक्षिता ।
भस्मीभूतं च तद्रक्षो मामुत्सृज्य पपात वै ॥ १२

सूत उवाच ।

इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्युमान् ।
शशापाग्निमभिक्रुद्धः सर्वभक्षो भविष्यसि ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

सूत उवाच ।

शप्तस्तु भृगुणा वह्निः क्रुद्धो वाक्यमथाब्रवीत् ।
किमिदं साहसं ब्रह्मन्कृतवानसि सांप्रतम् ॥ १
धर्मे प्रयतमानस्य सत्यं च वदतः समम् ।
पृष्टो यदब्रुवं सत्यं व्यभिचारोऽत्र को मम ॥ २
पृष्टो हि साक्षी यः साक्ष्यं जानमानोऽन्यथा वदेत् ।
स पूर्वानात्मनः सप्त कुले हन्यात्तथा परान् ॥ ३
यश्च कार्यार्थतत्त्वज्ञो जानमानो न भाषते ।

C. 1. 914
B. 1. 7. 4
K. 1. 7. 4

G5 M2.4.5 त्वा (for त्वां). — f) B1 (m as in text). 2.4 °सिनि.

10 a) Ko त्वं; D1 तत् (for तं). K1 त्वद्य; K3 मह्यं. — b) K3 °च्छामि तं. — c) Dn1 बिभेत; Dn3 G6 बिभेद; T1 G4.5 प्रबिभेत्. — d) K1 D3.4 G1.3.6 वायं. M1 कस्य वाच्यीं ह्यति°.

11 S om. उवाच. — b) K1 D1 °से ह. M1 °से सन्नि°. G2.3 M2-5 कथितेह (G2.3 °ताहं; M3 °तेव; M4.5 °ते वि-) जिहीर्षवे; cf. 9d. — d) K1 यथा (for इव).

12 b) M1 चास्मि मो°. Ko.2 °मोचिता; T1 °रक्षिता. — c) B5 °कृतं. Ko.4 D2.5-7 S (except G1-3 M1) तु (for च). — d) K2 समुत्सृज्य; G3 मां मुमोच. Ñ V1 B Da D5 ह (for वै).

13 D3.6.7 T1 M2.4.5 om. सूत उ°. Ko.3.4 Ñ V1 B Da D4 सौतिरु°; K1 T2 G (G2.3 with prefixed श्री) M1.3 सूतः. — K1 (? hapl.) om. 13. — a) Da °मा (sic) च. — c) Ñ V1 B D (except D3) M5 °मतिक्रु°; M1 °मपि क्रु°. — d) Ko.2.3 B3 (m as in text) Dn2 D1.7 T2 भविष्यति; G6 °वेदिति.

Colophon om. in K1 (cf. v. l. 1. 7. 1). — K (K1 om.) इ° श्रीम° (Ko om. महा-; K2 om. श्री°) आदि° पौलोमे अग्नि(K2.4 अग्नेः)शापो नामाध्यायः (K3 om. अध्या°; K2.3 (marg.) cont. ॥ ६ ॥); Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° पौलोमपर्वणि अग्निशापे षष्ठो° ॥ ६ ॥; B1.3 इ° महा° आदि° पौलोमे अग्निशापो नाम; B2.4 इ° आदि° अग्निशापो नामाध्यायः ॥ ६ ॥; B5 इ° पौलोमे; Da इ° महा° आदि° अग्निशापो नाम; Dn1.n2 इ° आदि° पौलोमे अग्निशापः (Dn1 cont. ॥ ८९८ ॥); Dn3 इ° महा° आदि° षष्ठो° ॥ ६ ॥; D1-3.5 इ° महा° (D1.3.5 om. म°) आदि° पौलोमे (D1.3 cont. अग्निशापः); D4 पौलोमे अग्निशापे (marg. *sec. m.* °शापो नाम षष्ठो°); D6.7 इ° आदि° (D6 cont. पौलोमे); T G4 इ° श्रीम° (G4 om. श्री°) आदि° (T1 om. आ°) पौलोमे पर्वणि (T2 G4 om. प°) अग्निशापो नाम षष्ठो° (T2 G4 पंचमो°); G1 इ° आदि° पौलोमे भृगुवंशानुकीर्तनो अग्निशापो नाम पंचमो°; G2.3 इ° श्रीम° (G3 श्रीमन्म°) पौलोमे पर्वणि (G3 om. प°) षष्ठो° (G2 पंचमो°; G3 cont. ॥ ६ ॥); G5.6 इ° श्रीम° (G6 om. श्री°) आदि° (G5 om. आ°) पंचमो°; M इ° पौलोमे षष्ठो° (M3.4 cont. ॥ ६ ॥).

7

1 K1 G2.3 om. सूत उ° (for K1 cf. v. l. 1. 6. 13). Ko.3.4 Ñ V1 B D (except D2.5) सौतिरु°; S (G2.3 om.) सूतः. — b) K3 क्रोधाद्वा°. V1 °द्धो भृगुमथा°; D2 स क्रुद्धो वाक्यमब्र°. — After 1ab, B3 D4 (*sec. m.*) marg. ins. अग्निरुवाच. — d) K4 Ñ B D (except D2.5) मां प्रति (for सांप्र°).

2 b) K1 समं (for सत्यं). K1.3 Ñ V1 D1 मम; K2.4 D6 T स्वयं (for समम्). — c) K2 यदवदं; D3 यदि वदेत्; T1 M2-5 °ब्रवं; G1 M1 [ऽ]हमब्रु°; G5 °ब्रवन्.

3 a) T1 °क्षी दुःसाक्ष्यं. K D2.5 पृष्टः साक्षी तु यः साक्ष्ये (K1 D5 °क्ष्यं). — b) Ko जानन्योस्मान्यथा; K1 D3.5.7 जानन्नप्य°; K2.4 जानतोप्य°; K3 D6 जानन्योप्य°; Ñ V1 B Da Dn D4 जानानोप्य° (Dn1.n2 °नो ह्य°); D1 जानतो ह्य°; T1 G4.5 जानानश्चा° (cf. v. l. 4b). D2 जानानो ह्यथा भवेत्. — c) Ko.2 D5 transp. स and सप्त. K1 °नात्मना. D6 स पूर्वमात्मनस्तत्र. — d) K D2.5 कुलान् (K3 सप्त).

4 b) Ko.4 D6.7 जानतोपि; K1.3 D2.5 °न्नपि; K2 Ñ

C. 1. 14 B. 1. 7. 4 K. 1. 7. 4 सोऽपि तेनैव पापेन लिप्यते नात्र संशयः ॥ ४
शक्तोऽहमपि शप्तुं त्वां मान्यास्तु ब्राह्मणा मम ।
जानतोऽपि च ते व्यक्तं कथयिष्ये निबोध तत् ॥ ५
योगेन बहुधात्मानं कृत्वा तिष्ठामि मूर्तिषु ।
अग्निहोत्रेषु सत्रेषु क्रियास्वथ मखेषु च ॥ ६
वेदोक्तेन विधानेन मयि यद्धूयते हविः ।
देवताः पितरश्चैव तेन तृप्ता भवन्ति वै ॥ ७
आपो देवगणाः सर्वे आपः पितृगणास्तथा ।
दर्शश्च पौर्णमासश्च देवानां पितृभिः सह ॥ ८
देवताः पितरस्तस्मात्पितरश्चापि देवताः ।
एकीभूताश्च पूज्यन्ते पृथक्त्वेन च पर्वसु ॥ ९
देवताः पितरश्चैव जुह्वते मयि यत्सदा ।
त्रिदशानां पितॄणां च मुखमेवमहं स्मृतः ॥ १०
अमावास्यां च पितरः पौर्णमास्यां च देवताः ।
मन्मुखेनैव हूयन्ते भुञ्जते च हुतं हविः ।
सर्वभक्षः कथं तेषां भविष्यामि मुखं त्वहम् ॥ ११
चिन्तयित्वा ततो वह्निश्चक्रे संहारमात्मनः ।
द्विजानामग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च ॥ १२
निरोंकारवषट्काराः स्वधास्वाहाविवर्जिताः ।
विनाग्निना प्रजाः सर्वास्तत आसन्सुदुःखिताः ॥ १३
अथर्षयः समुद्विग्ना देवान्गत्वाब्रुवन्वचः ।
अग्निनाशात्क्रियाभ्रंशाद्भ्रान्ता लोकास्त्रयोऽनघाः ।
विधध्वमत्र यत्कार्यं न स्यात्कालात्ययो यथा ॥ १४
अथर्षयश्च देवाश्च ब्रह्माणमुपगम्य तु ।
अग्नेरावेदयञ्शापं क्रियासंहारमेव च ॥ १५
भृगुणा वै महाभाग शप्तोऽग्निः कारणान्तरे ।

V_{1} B Da Dn $D_{1.3.4}$ $G_{4.5}$ जानानोपि; cf. v. l. 3^{b}.

5 ^{a}) T_{2} G_{6} °मभिशप्तुं. — ^{b}) B_{3}m ते (for तु). — ^{c}) N (except K $D_{2.5}$) ब्रह्मन् (for व्यक्तं). — ^{d}) $K_{2.3}$ कथयामि. D_{5} यत् (for तत्).

6 ^{a}) T_{1} G_{4-6} M एकोहं; Cd योगेन (as in text). — ^{c}) $B_{1.3}$ (m as in text) D_{5} सर्वेषु; Cd सत्रेषु (as in text). — ^{d}) Ko कर्मस्वथ; $K_{1.2}$ Ñ V_{1} B_{5} D (except Da_{1} D_{2-5}) T_{1} G_{4-6} क्रियासु च.

7 ^{b}) K_{2} एवं (for यत्). — After 7^{ab}, K_{1} reads 10. — $7^{c}=10^{a}$. — ^{d}) G_{4-6} M_{1} तृप्तास्तेन (by transp.). $Ko_{.2}$ G_{1} च; $Ñ_{2}$ B Da D_{3-7} उत; D_{1} T $G_{2.3}$ हि (for वै).

8 ^{a}) M_{3} (by corr.) आयुर्दैव°. — ^{b}) $G_{2.3}$ देवाः पितृ°; M_{3} (by corr.) आयुः पितृ°. G_{1} °स्ततः. — Ko om. 8^{c}–9^{b}. — ^{c}) K (Ko om.) $D_{2.5}$ T_{1} M_{1} दर्शं च. K_{1} °मास्यां; K_{2-4} °मासं; $D_{2.5}$ T_{1} M_{1} पूर्णमासं; G (except $G_{2.3}$) M_{2-5} पूर्ण°.

9 Ko om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — ^{a}) D_{5} G_{6} पितृभिः. K_{1} चैव (for तस्मात्). — ^{b}) K_{1} चैव (for चापि). — ^{c}) Dn दृश्यंते (for पूज्यन्ते). — ^{d}) B_{4} कर्मसु; $D_{6.7}$ सर्वशः.

10 K_{1} reads 10 after 7^{ab}. — $10^{a}=7^{c}$. — ^{a}) S देवाश्च. M पितरोश्नंति. — ^{b}) S (except G_{6} M) °यि सर्वदा. N (except K $D_{2.5}$) भुंजते मयि यद्धुतं (B_{1}m मन्मुखेनैव भुंजते). — ^{c}) K_{1} Ñ V_{1} B Da $Dn_{1.n2}$ $D_{1.3.4.6.7}$ G_{3} $M_{2.4}$ देवतानां; Dn_{3} G_{2} $M_{3.5}$ देवानां च. — ^{d}) N (except K $D_{2.5}$) °मेतदहं; G_{2} °मेवंविधः (*inf. lin.* महत्). N (except $K_{1.4}$) G_{6} स्मृतं.

11 ^{ab}) T अमायां चैव. Ñ V_{1} Dn D_{1} हि; $M_{1.3}$ तु (for च both times). — ^{c}) Ko $M_{2.4}$ तन्मुखे°; $G_{2.3}$ यन्मुखे°. K_{2} $Ñ_{1}$ B (except B_{3}) °खे चैव. D_{5} जुह्वंते. — ^{d}) G_{3} हूयंते (for भुञ्ज°). T G_{1-3} यद्धुतं. — ^{e}) $K_{1.3.4}$ Ñ V_{1} B_{1-3} Da_{2} Dn (except Dn_{2}) D_{5} M_{4} त्वेषां; M_{2} चैषां. — ^{f}) $K_{1.2}$ $G_{2.3}$ कथं (for मुखं).

12 Before 12, N (except K D_{5}) ins. सौतिरुवाच. — ^{a}) $Ñ_{1}$ श्रावयित्वा. — ^{d}) $M_{1.3}$ यज्ञे (for यज्ञ-). Ko B_{3} °क्रियादिषु.

13 ^{a}) Ko निराकार°; D_{5} निराकारवषट्कार-; $D_{6.7}$ M_{1} °वषट्कार-. — ^{b}) Ko D_{5} स्वाहास्वधावि°; Ñ V_{1} B Da $D_{3.4.6.7}$ स्वाहाकारवि°; T_{2} °स्वाहादि°. — ^{c}) $D_{6.7}$ °ना ततः. — ^{d}) Ñ V_{1} Dn_{3} G_{5} तत्र; $D_{6.7}$ $G_{2.3}$ प्रजाः; T G_{6} M_{2-4} तदा; M_{5} सदा (for ततः). K (except K_{3}) $G_{2.3}$ M (except M_{1}) चासन्; G_{6} ह्या°.

14 ^{b}) D_{1} G_{3} नत्वा. — Before 14^{cd}, B_{3} ins. ऋषय ऊचुः (cf. v. l. 15–17). — ^{c}) K V_{1} B (except B_{1}m. 5) Da D_{2-5} °शापात्क्रि° (B_{2}m °नाशक्रि°; B_{5}m शापात्); $D_{6.7}$ °शापक्रि°. — ^{d}) B_{2} (m as in text). 5 भ्रष्टा; G_{1} नष्टा (for भ्रान्ता). K_{1} Dn_{2} °कास्तथा°. D_{5} त्रयस्तथा. — ^{e}) $G_{2.3}$ यतध्व°; Cd as in text. D_{6} किमत्र वद तत्कार्यं. — ^{f}) D_{2} G_{4-6} $M_{1.2.4}$ महान्; D_{6} तथा (for यथा).

15 Before 15, B_{3} ins. सौतिरुवाच (cf. v. l. 14, 16, 17). — ^{a}) K_{2} अथर्षयो देवताश्च. — ^{b}) B ते; D_{5} G_{6} च (for तु). $G_{2.3}$ °पजग्मतुः.

16 Before 16, B_{3} ins. देवा ऊचुः (cf. v. l. 14, 15, 17). — ^{a}) K_{3} G_{3} °भागः. — ^{c}) D_{5} S ($G_{2.3}$ corrupt)

कथं देवमुखो भूत्वा यज्ञभागाग्रभुक्तथा ।
हुतभुक्सर्वलोकेषु सर्वभक्षत्वमेष्यति ॥ १६
श्रुत्वा तु तद्वचस्तेषामग्निमाहूय लोककृत् ।
उवाच वचनं श्लक्ष्णं भूतभावनमव्ययम् ॥ १७
लोकानामिह सर्वेषां त्वं कर्ता चान्त एव च ।
त्वं धारयसि लोकांस्त्रीन्क्रियाणां च प्रवर्तकः ।
स तथा कुरु लोकेश नोच्छिद्येरन्क्रिया यथा ॥ १८
कस्मादेवं विमूढस्त्वमीश्वरः सन्हुताशनः ।
त्वं पवित्रं यदा लोके सर्वभूतगतश्च ह ॥ १९
न त्वं सर्वशरीरेण सर्वभक्षत्वमेष्यसि ।
उपादानेऽर्चिषो यास्ते सर्वं धक्ष्यन्ति ताः शिखिन् ॥ २०
यथा सूर्यांशुभिः स्पृष्टं सर्वं शुचि विभाव्यते ।
तथा त्वदर्चिर्निर्दग्धं सर्वं शुचि भविष्यति ॥ २१
तदग्ने त्वं महत्तेजः स्वप्रभावाद्विनिर्गतम् ।
स्वतेजसैव तं शापं कुरु सत्यमृषेर्विभो ।
देवानां चात्मनो भागं गृहाण त्वं मुखे हुतम् ॥ २२
एवमस्त्विति तं वह्निः प्रत्युवाच पितामहम् ।
जगाम शासनं कर्तुं देवस्य परमेष्ठिनः ॥ २३
देवर्षयश्च मुदितास्ततो जग्मुर्यथागतम् ।
ऋषयश्च यथापूर्वं क्रियाः सर्वाः प्रचक्रिरे ॥ २४
दिवि देवा मुमुदिरे भूतसंघाश्च लौकिकाः ।
अग्निश्च परमां प्रीतिमवाप हतकल्मषः ॥ २५ C. 1. 937 B. 1. 7. 28 K. 1. 7. 28

°मुखं. — d) K0 °भागांश°; M1 °भागग्र°. G (except G1) M1 तदा. — e) B1 (m as in text). 5 °लोकेश; B3 Da G3 °भूतेषु; D2 °लोकस्य.

17 Before 17, B3 ins. सौतिरुवाच (cf. v. l. 14–16); T2 G4–6 सूतः. — a) K0.2 B4 D4.6.7 च; K3.4 अथ (for तु). D2.5 T G1–3.5 M (except M1) तद् (G2 तु) वचनं ते°. — b) D (except Da D2.5) विश्वकृत्. — d) K1–3 D2.5 T °मव्ययः.

18 Before 18, Ñ V1 B3 ins. ब्रह्मोवाच; S (except G4.5 M1) ब्रह्मा. — a) G1 °मपि; G2.3 M1 °मिव. T लोकानां च ऋषीणां त्वं. — b) K1 शांतिरेव; D5 चांतमेव. D1 T कर्ता चांतक एव च; G1 त्वं कर्तांतक एव च. — c) D5 भूतांस्त्रीन्. — d) T2 त्रयाणां; D6 गुणानां. G4.5 M1 त्वं (for च). — e) K1 G4–6 M1 देवेश; B5 (m as in text) लोकेषु. K0.2 तथा कुरुष्व लोकेषु. — f) K0 नोच्छिद्यंते; K3 °द्येत. Ñ V1 B Da Dn D1 यथा क्रियाः (by transp.); D6 यथा तथा; G1 क्रियास्तथा; G4–6 °दयः.

19 a) K0 यस्मा°; T G2.4 M1 तस्मा°. G1 सन् (for त्वम्). — b) G6 ईशस्त्वं हि. K3 सद्; D2.5 T G1–5 त्वं (for सन्). All MSS. except K0.2.4 Da1 D1 G1–3 M5 °शन. — c) Dn3 D2.5 पवित्रः. Ñ1 अथो; Ñ2 V1 B1.2.5 Dn D1.3.4.6.7 M3 सदा; B3 Da D2.5 T G1–3 M2.4.5 यथा. — d) K1 Dn D1.3.6 T °गतिश्च; M1.3 °हितश्च. G1 °गतिस्तथा. K (except K1) हि (for ह).

20 a) T G2.3 M (except M1) °प्रकारेण. — b) K0 °भक्षो भविष्यसि. — c) N (except K0–3 D5) अपाने ह्य(Ñ V1 Da2 त्व)र्चि°; G1.2 उदपानेर्चि°; M3 °दानार्चि°. — d) K1 Ñ V1 B D (except D3.4) M5 भक्ष्यंति. K1–3 B1 T G6 शिखाः. — After 20, N (except K0–3 D2.5) ins.:

221* क्रव्यादा च तनुर्या ते सा सर्वं भक्षयिष्यति ।

21 D1 om. 21. — c) K0 °र्चिर्भिर्दग्धं; K1 corrupt; B5 °र्चिषा द°; D2.5 °र्चिभिः स्पृष्टं; D3 G3 M2.4 °र्चिनिर्द°. B3 (m as in text) यदा यदर्चिनिर्द°. — d) G4–6 M1 शुद्धं वि°.

22 a) T महाभाग; G1 M (except M1) महातेजाः; G2.3 महातेजः. K0 तदग्ने त्वमभूत्ते°; Ñ V1 B D (except D2.5) त्वमग्ने परमं तेजः. — b) D5 T G3 M1 °गतः; G2 °र्मितं. — c) D2 ते शापं. — d) G2.3 मोक्तुमर्हसि सुव्रत. — e) K (except K4) G6 चात्मना; T1 G5 आत्मनो; G4 आत्मना. T2 च महाभाग. — f) K0 D5 M2 त्वन्मुखे. T2 मखे. K2 मुखे गतं.

23 Before 23, K0 Ñ V1 B D (except Da1 D2.5) ins. सौतिरुवाच (B3 सूत उ°); S (except T2 G1–3) सूतः. — a) K1 तं ह्यग्निः. — b) K1.4 D2.5 S (except G2 M3) प्रत्युक्त्वाथ (T2 °क्त्वा च). — After 23ab, B1 ins. 222* (cf. v. l. 25).

24 b) Ñ V1 B Da D3.4.6.7 T G6 प्रतिज°; D5 G1–4 M2–4 तथा ज°. — d) K1 M1 सर्वे.

25 a) D2 प्रमुदिरे. — b) M1 देवसंघाः. — d) K0 Ñ Da °किल्बिष; K1 B5 T गतक°; V1 गतकिल्बिषः; G (except G4) M4 हतक°. — B3–5 D1.3–5 ins. after 25: B1, after 23ab: K4 marg., after 26ab: D6, after 224* (cf. v. l. 1. 8. 2):

222* एवं स भगवाञ्शापं लेभेऽग्निर्भृगुतः पुरा ।

After 25, D6 ins. सूत उवाच, which is followed by (the first occurrence of) 1. 8. 2cd; then follows 224* (cf. v. l. 1. 8. 2); and finally 222*.

C. 1. 938 B. 1. 7. 29 K. 1. 7. 29 एवमेष पुरावृत्त इतिहासोऽग्निशापजः । पुलोमस्य विनाशश्च च्यवनस्य च संभवः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

सूत उवाच ।

स चापि च्यवनो ब्रह्मन्भार्गवोऽजनयत्सुतम् ।
सुकन्यायां महात्मानं प्रमतिं दीप्ततेजसम् ॥ १
प्रमतिस्तु रुरुं नाम घृताच्यां समजीजनत् ।
रुरुः प्रमद्वरायां तु शुनकं समजीजनत् ॥ २
तस्य ब्रह्मन्रुरोः सर्वं चरितं भूरितेजसः ।
विस्तरेण प्रवक्ष्यामि तच्छृणु त्वमशेषतः ॥ ३
ऋषिरासीन्महान्पूर्वं तपोविद्यासमन्वितः ।
स्थूलकेश इति ख्यातः सर्वभूतहिते रतः ॥ ४
एतस्मिन्नेव काले तु मेनकायां प्रजज्ञिवान् ।
गन्धर्वराजो विप्रर्षे विश्वावसुरिति श्रुतः ॥ ५
अथाप्सरा मेनका सा तं गर्भं भृगुनन्दन ।
उत्ससर्ज यथाकालं स्थूलकेशाश्रमं प्रति ॥ ६
उत्सृज्य चैव तं गर्भं नद्यास्तीरे जगाम ह ।

---

26 Before 26, D_7 ins. सूत उवाच. — ^{a}) Da T °मेव; $D_{2.5}$ °मेतत्. K_1 मया प्रोक्तः; D_2 T_2 G_3 °वृत्तं. — After 26^{ab}, K_4 ins. marg. 222* (cf. v. l. 25). — D_3 om. 26^{bcd}. — ^{c}) $K_{0.3.4}$ पुलोम्नस्तु; K_2 Dn $D_{2.5}$ M_3 (*inf. lin.* as in text). $_{4.5}$ °म्नश्च; Ñ V_1 B Da $D_{4.6.7}$ G_4 °म्नोथ. Ñ V_1 Dn Di विनाशोयं. T पुलोमदैत्यनाशश्च.

Colophon om. in D_3. — $K_{0.2-4}$ इ° श्रीम° ($K_{2.3}$ om. श्री°) आदि° (K_0 om. आ°) पौलोमे (K_0 om. पौ°) अग्निप्रसादो (K_3 °शापो) नामाध्यायः (K_3 om. अध्यायः; $K_{2.3}$ marg. cont. ॥ ७ ॥); K_1 महा° आदि° ॥ ११ ॥; Ñ V_1 इ° श्रीम° आदि° पौलोमपर्वणि च्यवनोत्पत्तिः सप्तमो° ॥ ७ ॥; $B_{1.3}$ Da इ° श्रीम° (B_3 Da_1 om. श्री) आदि° पौलोमे च्यवनोत्पत्तिः; $B_{2.4.5}$ इ° आदि° पौलोमे (B_4 interp. अग्निशापमोक्षः) च्यवनोत्पत्तिः; Dn_1. n_2 $D_{1.6.7}$ इ° आदि° पौलोमे (Dn_2 cont. ॥ ९२६ ॥); Dn_3 इ° महा° पौलोमोपाख्यानं सप्तमो° ॥ ७ ॥; D_2 आदि° पौलोमे ॥ ७ ॥; D_4 T_1 इ° आदि° पौलोमे सप्तमो°; D_5 T_2 G_4 इ° श्रीम° (G_4 om. श्री°; D_5 om. महा°) आदि° पौलोमे अग्निप्रसादो नाम (T_2 G_4 cont. षष्ठो°); G_1 इ° आदि° पौलोमे अग्निसर्वभक्षत्वं नाम षष्ठो°; $G_{2.5.6}$ इ° श्रीम° (G_6 om. श्री°) आदि° (G_5 om. आ°) पौलोमे ($G_{2.5}$ om. पौ°) षष्ठो°; G_3 इ° श्रीमन्म° पौलोमे सप्तमो° ॥ ७ ॥; M इ° पौलोमे सप्तमो°.

8

1 B_5 D_3 G_5 om. सूत उ°. $K_{0.3.4}$ Ñ V_1 $B_{1.4}$ D_1 सौतिरु°; K_1 S (G_5 om.; $G_{2.3}$ with prefixed श्री) सूतः. — ^{a}) K_2 °नो राजन्. — ^{b}) $G_{2.3}$ भार्गवं. — ^{c}) $D_{2.5}$ G (except G_1) महाभागं. — ^{d}) $D_{2.4}$ $G_{3.5}$ प्रमितिं. $M_{2.4}$ °चेतसं.

2 ^{a}) $D_{2.5}$ G_3 प्रमितेस्तु; D_4 G_5 प्रमिति°. — $D_{1.7}$ (? hapl.) om. 2^{cd}; Ñ$_1$ om. 2^{c}–3^{d}. Dn_1 transp. 2^{cd} and 3^{ab}. — ^{c}) K_4 $D_{2.5}$ S (except T_1) रुरोः. — ^{d}) K D_2 शुनक त्वं (K_4 -स्त्वं) यतोभवः; B_4 (m as in text) D_5 T M_{2-5} शुनकस्तु सुतो(D_5 यतो; T ततो)भवत्; G_{1-3} शुनकश्च (G_3° स्तु) ततोभवत्; G_{4-6} M_1 शुनकः समपद्यत. — After 2, G (except G_3) ins.:

223* शौनकस्तु महाभागः शुनकस्य सुतोऽभवत् ।

— Ñ$_1$ D_4 (marg. *sec. m.*) T G_3 $M_{2.4.5}$ ins. after 2: $G_{1.2.4-6}$ after 223*: D_6, after the first occurrence of 2^{cd} (cf. v. l. 1. 7. 25):

224* शौनकस्तु महासत्त्वः सर्वभार्गवनन्दनः ।
जातस्तपसि तीव्रे च स्थितः स्थिरयशास्ततः ।

[(L. 1) T $M_{2.4}$ शुनक°. — (L. 2) G_{4-6} इज्यातपसि. D_6 स्थितः स्थिर इवाश्रुतः; G_{4-6} $M_{2.4}$ स्थिरः स्थितवचः (G_6 स्थितिवशः; $M_{2.4}$ स्थिरयथा) श्रुतः; M_5 स्थितवांश्च यथाश्रुतः.]

3 Ñ$_1$ om. 3; Dn_1 transp. 2^{cd} and 3^{ab} (cf. v. l. 2). — ^{a}) $G_{2.3}$ तस्य तत्वम°; M (except M_1) श्रुणु तत्व($M_{2.4}$ सर्वं)म°.

4 ^{b}) G_{4-6} M_1 °द्याविशारदः. — ^{c}) K_2 समाख्यातः.

5 ^{b}) K_2 Dn $D_{2.6}$ G_{1-3} °जग्मिवान्. — ^{d}) K_2 (*sup. lin.*). $_3$ Ñ V_1 B (except B_3) D (except Da Dn_3) °ति स्मृतः. — For D_1 cf. v. l. 7 also.

6 D_1 om. 6^{a}–7^{b}. — ^{a}) K_3 तथाप्स°. Ñ V_1 B D (except $D_{2.5}$; D_1 om.) अप्सरा मेनका तस्य; G_1 अप्सरो मेनका चापि. — ^{b}) D_5 गर्भं भार्गवनंदन.

7 D_1 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — ^{a}) $G_{2.3}$ सा (for तं). — ^{b}) K_1 नदीतीरे. Ñ V_1 B D (except $D_{1.2.5-7}$) $M_{3.4}$ सा (for ह). — N (except K_{0-2} D_5) ins. after

कन्याममरगर्भाभां ज्वलन्तीमिव च श्रिया ॥ ७
तां ददर्श समुत्सृष्टां नदीतीरे महानृषिः ।
स्थूलकेशः स तेजस्वी विजने बन्धुवर्जिताम् ॥ ८
स तां दृष्ट्वा तदा कन्यां स्थूलकेशो द्विजोत्तमः ।
जग्राहाथ मुनिश्रेष्ठः कृपाविष्टः पुपोष च ।
ववृधे सा वरारोहा तस्याश्रमपदे शुभा ॥ ९
प्रमदाभ्यो वरा सा तु सर्वरूपगुणान्विता ।
ततः प्रमद्वरेत्यस्या नाम चक्रे महानृषिः ॥ १०
तामाश्रमपदे तस्य रुरुर्दृष्ट्वा प्रमद्वराम् ।
बभूव किल धर्मात्मा मदनानुगतात्मवान् ॥ ११
पितरं सखिभिः सोऽथ वाचयामास भार्गवः ।
प्रमतिश्चाभ्ययाच्छ्रुत्वा स्थूलकेशं यशस्विनम् ॥ १२
ततः प्रादात्पिता कन्यां रुरवे तां प्रमद्वराम् ।
विवाहं स्थापयित्वाग्रे नक्षत्रे भगदैवते ॥ १३
ततः कतिपयाहस्य विवाहे समुपस्थिते ।
सखीभिः क्रीडती सार्धं सा कन्या वरवर्णिनी ॥ १४
नापश्यत प्रसुप्तं वै भुजगं तिर्यगायतम् ।
पदा चैनं समाक्रामन्मुमूर्षुः कालचोदिता ॥ १५
स तस्याः संप्रमत्तायाश्चोदितः कालधर्मणा ।
विषोपलिप्तान्दशनान्भृशमङ्गे न्यपातयत् ॥ १६
सा दष्टा सहसा भूमौ पतिता गतचेतना ।
व्यसुरप्रेक्षणीयापि प्रेक्षणीयतमाकृतिः ॥ १७ C. 1. 958 B. 1. 8. 21 K. 1. S. 21

7^{ab} (D1, which om. 6–7^{ab}, after 5):

225* अप्सरा मेनका ब्रह्मन्निर्दया निरपत्रपा ।

— ^{c}) B5 °वर्णाभां; D5 °गर्भां तां. — ^{d}) K2 हि (for च). G2.3 विज्वलंतीमिव श्रि°.

8 ^{ab}) D6.7 transp. समु° and नदी°. K4 S (except G4–6 M1) नद्यास्तीरे. G2.3 महामुनिः. — Ko (hapl.) om. 8^{c}–9^{a}; T1 (hapl.) om. 8^{c}–10^{d}. — ^{c}) T2 तु; G1.4–6 सु- (for स). — ^{d}) G1.3 M (except M1) निर्जने. G2 जनव°; G3 बल°.

9 Ko om. 9^{a}; T1 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{b}) Ñ V1 B4.5 Dn D1.3.4.6.7 महाद्विजः; B1–3 Da महानृषिः. — ^{c}) Ko Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 च; K2 D2.5 स (for अथ). Ñ V1 B Da1 D3.4.6.7 M1.3 द्विजश्रेष्ठः. — ^{d}) K4 ह (for च). — ^{e}) G2.3 °धे चाप्सरा साध्वी. M1.5 महाभागा (for वरा°). — ^{f}) N (except K D2.5) शुभे. — After 9, Ko.2.4 Ñ V1 (marg.) B D (except D2.5) ins.:

226* जातकर्म क्रियाश्चास्या विधिपूर्वं यथाक्रमम् ।
स्थूलकेशो महाभागश्चकार सुमहानृषिः ।

[(L. 1) Ñ V1 B3 D3.4.6.7 जातकाद्याः क्रि°. B3 Da सर्वाः (for चास्याः). — (L. 2) Ko.2 स (for सु-).]

10 Ko T1 om. 10 (cf. v. l. 8). — ^{a}) K2 वरारोहा. — ^{b}) B1 Dn D3.4.7 सत्वरूप°; B5 रूपौदार्य°; Da सर्वभूत°; D6 सा च रूप°. T2 G1–3 M2–4 रूपशीलादिभिर्गुणैः; G4–6 M1.5 सर्व(M5 °त्व)रूपगुणैर्युता. — ^{c}) B4 तदा प्र°; G2.3 तस्मात्प्र°. D2 °वरा तस्या.

11 ^{d}) Dn D1 मदनोपहतस्तदा; T मन्मथानु°.

12 ^{a}) D5 ऋषिभिः सोथ; T G2.3 M2–4 सोथ सखिभिः. — ^{b}) Ñ B D श्रावया°; V1 वर°; S याच°. Ñ V1 Dn3 D6.7 G3 भार्गवं; Dn1.n2 D1.5 M2.4 °व. — ^{c}) D2–4 प्रमितिः. B1.4 Dn D1.3.4.7 °भ्ययाचत्तां; B3 Da °भ्यगाच्छ्रु°; D2 °स्तद्वचः श्रु°; D6 °भ्यधावत्तां; T °भ्ययात्तस्मात्. — ^{d}) T °केशाश्रमं प्रति. — After 12, B1 (marg.) D2.5 ins.:

227* याचयामास तां कन्यां पुत्रार्थे वरवर्णिनीम् ।
[MSS. °वर्णिनी.]

13 ^{a}) V1 तस्मै प्रा°; D6 तदा प्रा°. G1.4–6 °प्रादात्तदा. — ^{c}) T G2.3.6 M2–4 °हं कल्पयामास.

14 ^{a}) D2.4.6 S °हस्सु. — ^{c}) T G2.3 M2–4 क्रीडते (T1 M3 °ती) ब्रह्मन्. G1.4–6 M1.5 सर्वाभिः सखिभिस्तत्र (G6 °स्य). — ^{d}) Ko.2.4 D2.5 कन्या सा (by transp.); K1 सखी सा; G1.4–6 M1.5 क्रीडंती.

15 ^{a}) Ñ °श्यत्सुप्र°; V1 B D (except D2.5) G2.3 M2–4 ना(G2 सा)पश्यत्संप्र°; T1 G1.4–6 M1.5 °श्यत्तं प्र°. K2.4 सा (for वै). — ^{b}) Here and below the MSS. vary at random between भुजग- and भुजंग-. — ^{c}) D4.7 चैवं; T G1.2.4–6 M शीर्षे. G3 पादाकर्षणमात्रात्सा. — ^{d}) K (except K1) D1.5 °नोदिता.

16 ^{a}) Ñ V1 B (except B1) Da D2–4.6.7 स तु (D2 च) तस्याः प्र°; T2 G2.3 M (except M2.4) स तस्यां संप्रम(M1.5 °वृ)त्तायां. — ^{b}) K1 D2 G1 °धर्मिणा; K2 T2 °कर्म°. — ^{c}) D2–4 °लिप्तद°; T G6 °लिप्तैर्दशनैः; G1–5 M विषोप(M1 विषाव)लिप्तदंष्ट्राभ्यां. — ^{d}) K अदष्टोंगे (K4 स दष्टांगे); D2 तस्यांगुष्ठे; D5 तस्याश्चांगे; G M व्यदं(G4.5 M2–4 °द)शच्च. T अदशत्सा पपात च.

17 ^{a}) N (except K D2.5) तेन सर्पेण; T G3 M2–4 पतिता भूमौ (for सहसा भू°). — ^{b}) T G3 M (except M1) सहसा; G4–6 पपात (for पति°). N (except K

C. 1. 959
B. 1. 8. 22
K. 1. 8. 22

प्रसुप्तेवाभवच्चापि भुवि सर्पविषार्दिता ।
भूयो मनोहरतरा बभूव तनुमध्यमा ॥ १८
ददर्श तां पिता चैव ते चैवान्ये तपस्विनः ।
विचेष्टमानां पतितां भूतले पद्मवर्चसम् ॥ १९
ततः सर्वे द्विजवराः समाजग्मुः कृपान्विताः ।
स्वस्त्यात्रेयो महाजानुः कुशिकः शङ्खमेखलः ॥ २०
भारद्वाजः कौणकुत्स आर्ष्टिषेणोऽथ गौतमः ।
प्रमतिः सह पुत्रेण तथान्ये वनवासिनः ॥ २१
तां ते कन्यां व्यसुं दृष्ट्वा भुजगस्य विषार्दिताम् ।
रुरुदुः कृपयाविष्टा रुरुस्त्वार्तो बहिर्ययौ ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

सूत उवाच ।
तेषु तत्रोपविष्टेषु ब्राह्मणेषु समन्ततः ।
रुरुश्चुक्रोश गहनं वनं गत्वा सुदुःखितः ॥ १
शोकेनाभिहतः सोऽथ विलपन्करुणं बहु ।
अब्रवीद्वचनं शोचन्प्रियां चिन्त्य प्रमद्वराम् ॥ २
शेते सा भुवि तन्वङ्गी मम शोकविवर्धिनी ।

D2.5) पपात सहसा भुवि. — After 17ab, N (except Ko–3) ins.:

228* विवर्णा विगतश्रीका भ्रष्टाभरणचेतना ।
निरानन्दकरी तेषां बन्धूनां मुक्तमूर्धजा ।

— c) Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 सा; S (except G4.5) च (for अपि). D5 देवासुरमनुष्येषु. — d) N (except K D2.5) °तरा(Ñ V1 Dn °तमा)भवत्.

18 a) G2.3 °सा चाभ°. — c) K1 Ñ V1 B D3.4.6.7 T2 G1–3 M2–4 °तमा.

19 a) G2.3 तयोर्माता; G4–6 M1.5 तां ददर्श (by transp.). K3 D3.4 तत्र (for चैव). — b) Ko D7 ते वै चान्ये; K1 तथा चा°; B1 Dn D6 T ये चैवा°; B3.5 Da G4.5 तथैवा°; D2.5 अन्ये ये च. K1 तपोधनाः.

20 c) K3 D1 महाभागाः; B3 (m as in text) °भानुः; B4m °तेजाः. — d) K3 शंखलेखकः; G1.4.5 °मेखलौ. — After 20, K4 Dn D3.4.7 S (except M1) ins.:

229* उद्दालकः कठश्चैव श्वेतकेतुस्तथैव च ।

[K4 °को माठरकः; G1.4.5 °कः कमठर (sic). Dn श्वेतश्चैव महायशाः.]

21 a) K3 Ñ V1 B3.5m Dn D1.3.4 T2 G (except G4) M5 भर°. Ñ V1 B Dn D4–7 G5 M5 °कुत्स्य; M2.4 °कुत्स्थ. — b) B आर्ष्णि°. — d) T सहा(T1 तथा)न्ये च तपस्विनः.

22 a) Ko.4 D5 ते तां (by transp.); K1 ते च; K3 T1 तां तु; D2 ततो; G2.3 तां वै. Ñ V1 B (except B5) Da D3.4.6.7 तदा दृ°; D5 मृतां दृ°. — bc) G2.3 भयार्दितां, and करुणाविष्टा. — d) Ko.3 D1 °श्चार्तो; B5 °रार्तो. D1 विनिर्ययौ; G4–6 बहिर्गतः. — K4 D6.7 S ins. after 22; D4 (marg. sec. m.), after सौतिरु° in 1. 9. 1:

230* ते च सर्वे द्विजश्रेष्ठास्तत्रैवोपाविशंस्तदा ।

Colophon om. in Ko Da1. — K1 D2 इ° श्रीम° (K1 om. श्री) आदि°; K2–4 इ° (K4 interp. श्रीम°) आदि° पौलोमे प्रमद्वरोत्पत्तिर्नामाध्यायः ॥ ८ ॥ (K3 ins. the figure marg. sec. m.); Ñ V1 Da2 इ° श्रीम° आदि° प्रमद्वरोपाख्यानं अष्टमो° ॥ ८ ॥; B इ° महा° (B2.4.5 om. म°) आदि° पौलोमे (B3.4 om. पौ°) प्रमद्वरोपाख्याने (B1.2 cont. ॥ ९ ॥); Dn D1.4 इ° आदि° पौलोमे (Dn2 cont. ॥ १५१ ॥; Dn3 D4 marg. sec. m. cont. अष्टमो°); D3.6.7 इ° श्रीम° (D6.7 om. श्री°) आदि° पौलोमे; D5 इ° श्री आदि° प्रमद्वरोत्पत्तिर्नाम नवमो°; T G4 इ° श्रीम° (G4 om. श्री°) आदि° पौलोमे प्रमद्वराविवाहस्थापनं नाम सप्तमो° (T1 अष्टमो°); G1 इ° आदि° पौलोमे भृगुवंशानुकीर्तने रुरुद्वरप्रमद्वराख्यानं नाम सप्तमो°; G2.3 इ° श्रीम° पौलोमे पर्वणि अष्टमो° (G2 सप्तमो°); G5.6 इ° श्रीम° (G6 आदि°) सप्तमो°; M इ° पौलोमे अष्टमो°.

9

1 Ko.3.4 Ñ V1 B D (except D2.5) सौतिरु°; K1 S (G2 M5 om.; K1 G3 M4 with prefixed श्री) सूतः. — After सौतिरु°, D4 marg. sec. m. ins. 230* (cf. v. l. 1. 8. 22). — a) M1 ब्राह्मणमुख्येषु; M5 सत्रोप°. — b) M1 निविष्टेषु (for ब्राह्म°). N (except K D2.5) महात्मसु (B5 °मुने) (for सम°). — c) G M1 रुरुः शोकसमापन्नः (G2.3 रुरुश्च शोकगहनः). — d) G1.4–6 M1 प्ररुरोद सु°. Dn D1 अति (for सु-).

2 b) K (except K1) D2.5 विलप्य. — c) K4 G1 °वीत्करुणं. Ko.2.3 सोथ; K1 चैव (for शोचन्). — d) Dn स्मृत्वा; D1 मत्वा (for चिन्त्य).

बान्धवानां च सर्वेषां किं नु दुःखमतः परम् ॥ ३
यदि दत्तं तपस्तप्तं गुरवो वा मया यदि ।
सम्यगाराधितास्तेन संजीवतु मम प्रिया ॥ ४
यथा जन्मप्रभृति वै यतात्माहं धृतव्रतः ।
प्रमद्वरा तथाद्यैव समुत्तिष्ठतु भामिनी ॥ ५
देवदूत उवाच ।
अभिधत्से ह यद्वाचा रुरो दुःखेन तन्मृषा ।
न तु मर्त्यस्य धर्मात्मन्नायुरस्ति गतायुषः ॥ ६
गतायुरेषा कृपणा गन्धर्वाप्सरसोः सुता ।
तस्माच्छोके मनस्तात मा कृथास्त्वं कथंचन ॥ ७
उपायश्चात्र विहितः पूर्वं देवैर्महात्मभिः ।
तं यदीच्छसि कर्तुं त्वं प्राप्स्यसीमां प्रमद्वराम् ॥ ८
रुरुरुवाच ।
क उपायः कृतो देवैर्ब्रूहि तत्त्वेन खेचर ।
करिष्ये तं तथा श्रुत्वा त्रातुमर्हति मां भवान् ॥ ९
देवदूत उवाच ।
आयुषोऽर्धं प्रयच्छस्व कन्यायै भृगुनन्दन ।
एवमुत्थास्यति रुरो तव भार्या प्रमद्वरा ॥ १०
रुरुरुवाच ।
आयुषोऽर्धं प्रयच्छामि कन्यायै खेचरोत्तम । G. 1. 974 B. 1. 9. 12 K. 1. 9. 19

---

3 *a*) K1.2 D2 G1.4.5 M1 शेतेसौ. K2 (m as in text) मम (for भुवि). — *b*) K0 मनःशोक°. — After 3*ab*, G (except G3.6) ins.:

231* प्राणानपहरन्तीव पूर्णचन्द्रनिभानना ।
यदि पीनायतश्रोणी पद्मपत्रनिभेक्षणा ।
मुमूर्षुरपि मे प्राणानादायाशु गमिष्यति ।
पितृमातृसखीनां च लुप्तपिण्डस्य तस्य मे ।

— *c*) D6.7 तु (for च).

4 *d*) D1 G1.4–6 सा जीवतु. M1 °तु च मे. T G2.3 M2–5 समुत्तिष्ठतु मे प्रि° (cf. 11 and v. l.). — After 4, G2 ins. 233* (cf. v. l. 5).

5 G2 om. 5. — *a*) K4 D3.4 G4–6 तथा; M1 यदा. N (except K D2.5) G4–6 M1 च जन्मप्रभृति. — *b*) K0 जितात्मा°. K3 T G1.3 यतव्रतः; B3 Da Dn3 D4 M दृढ°. — *c*) K1 T2 G6 m तथाद्यासौ; Da1 यथा°; Dn D1 तथा ह्येषा; D2 तथा चैव; D3.4 तदा°; D5 °न्नैव; G1 °द्यासा; G4.5 यथाद्यासौ. — *d*) D6 संजीवयतु. Ñ V1 B Da D7 भाविनी (cf. v. l. 1. 6. 8); G3 M2–5 मे प्रिया. K1 T G4–6 M1 उत्तिष्ठतु मम प्रिया (K1 यशस्विनी). — N (except K1) ins. after 5 (D6, after line 2 of 233* below):

232* एवं लालप्यतस्तस्य भार्यार्थे दुःखितस्य च ।
देवदूतस्तदाभ्येत्य वाक्यमाह रुरुं वने ।

[Cf. Devībhāgavata, 2. 9. 26. — Before line 1, B3 ins. सौतिरु°. — (L. 1) D2.5 °स्तस्य ऋषिपुत्रस्य वै तदा. — (L. 2) V1 °रुं मुने.]

— D6 (om. lines 3–8) G1.4.5 ins. after 5: G2, after 4:

233* कृष्णे विष्णौ हृषीकेशे लोकेशेऽसुरविद्विषि ।
यदि मे निश्चला भक्तिर्मम जीवतु सा प्रिया ।
विलप्यमाने तु रुरौ सर्वे देवाः कृपान्विताः ।
दूतं प्रस्थापयामासुः संदिश्यास्य हितं वचः ।
स दूतस्त्वरितोऽभ्येत्य देवानां प्रियकृच्छुचिः ।
उवाच देववचनं रुरुमाभाष्य दुःखितम् ।
देवैः सर्वैरहं ब्रह्मन्प्रेषितोऽस्मि तवान्तिकम् ।
त्वद्धितं त्वद्धितैरुक्तं शृणु वाक्यं द्विजोत्तम ।

T2 G6 ins. after 5: G1.2.4.5 cont. after 233* above:

234* प्रलपन्तमतीवार्तं रुरुं दीनतरं तदा ।
देवदूतः समागम्य वचनं चेदमब्रवीत् ।

6 M1 om. देवदूत उ°. K1 D6 S om. उवाच. — D6 ins. 6 in marg. (*sec. m.*). — *a*) K0.2.3 D2.5 हि (for ह). G6 भवान् (for ह यद्). T M (M1 corrupt) अभियाचसि य°; G2.3 °याचे पुनर्वा°. — *b*) Dn D1 T G1.4–6 M दुःखेन (as in text); the rest दुःखान्न. — *c*) B4 (m as in text) Dn D1 यतो (for न तु). B5 तन्निवर्तस्व ध°. M (except M1) भगवन् (M3 *inf. lin.* as in text).

7 *ab*) K4 Ñ V1 D2 गतासु°. — Cf. Devībhāgavata, 2. 9. 27*cd* (v. l. सुश्रोणी for कृपणा).

8 *b*) K1 पूर्वैर्; D2 पूर्व-. — *c*) K3 transp. तं and त्वं. — *d*) T (T1 corrupt) G2.3 लप्स्यसेमां; G1.4–6 M1.3.5 लप्स्य°. N (except K D2.5) °सीह प्र°.

9 K1 S om. उवाच. — *a*) G2.3 कृपया च (G3 -य) कृतं (G3 °ता) दे°. — *c*) K3 V1 B3 m D (except Da) S °ष्येहं (D2 °ष्ये हि). — *d*) D5 वक्तुम्°. K0.2.4 Da1 D3.4.6 G2.3 °मर्हसि. K3 चानघ; Ñ V1 B Da D3.4.6.7 नो भवान्.

10 K1 S om. उवाच. — *a*) K1 B1.3 D (except D2.5) G3–5 M (except M1) °च्छ त्वं; B2 illegible; G3 °च्छध्वं. — *c*) D5 भृगो; D6.7 विभो (for रुरो).

11 K1 S om. उवाच. — *ab*) Cf. Devībhāgavata,

C. 1. 975 B. 1. 9. 12 K. 1. 9. 18 शृङ्गाररूपाभरणा उत्तिष्ठतु मम प्रिया ॥ ११

सूत उवाच ।

ततो गन्धर्वराजश्च देवदूतश्च सत्तमौ ।
धर्मराजमुपेत्येदं वचनं प्रत्यभाषताम् ॥ १२
धर्मराजायुषोऽर्धेन रुरोर्भार्या प्रमद्वरा ।
समुत्तिष्ठतु कल्याणी मृतैव यदि मन्यसे ॥ १३

धर्मराज उवाच ।

प्रमद्वरा रुरोर्भार्या देवदूत यदीच्छसि ।
उत्तिष्ठत्वायुषोऽर्धेन रुरोरेव समन्विता ॥ १४

सूत उवाच ।

एवमुक्ते ततः कन्या सोदतिष्ठत्प्रमद्वरा ।
रुरोस्तस्यायुषोऽर्धेन सुप्तेव वरवर्णिनी ॥ १५
एतद्दृष्टं भविष्ये हि रुरोरुत्तमतेजसः ।
आयुषोऽतिप्रवृद्धस्य भार्यार्थेऽर्धं ह्रसत्विति ॥ १६
तत इष्टेऽहनि तयोः पितरौ चक्रतुर्मुदा ।
विवाहं तौ च रेमाते परस्परहितैषिणौ ॥ १७
स लब्ध्वा दुर्लभां भार्यां पद्मकिञ्जल्कसप्रभाम् ।
व्रतं चक्रे विनाशाय जिह्मगानां धृतव्रतः ॥ १८
स दृष्ट्वा जिह्मगान्सर्वांस्तीव्रकोपसमन्वितः ।
अभिहन्ति यथासन्नं गृह्य प्रहरणं सदा ॥ १९
स कदाचिद्वनं विप्रो रुरुरभ्यागमन्महत् ।
शयानं तत्र चापश्यड्डुण्डुभं वयसान्वितम् ॥ २०

---

2. 9. 32^{ab} (v. l. नात्र संशयः for खेचरो°). — ^{c}) K (except K_1) $D_{2.5}$ °वेषाभरणा; D_1 °भरणा चेयं; $G_{2.3}$ °रादिविलासेन. — ^{d}) K_{2-4} Ñ V_1 B Da D_{2-7} $G_{4.5}$ प्रोत्तिष्ठतु; T M_1 चोत्ति°; $G_{1.6}$ सोत्ति°. Ñ V_1 B Da $D_{3.4.6.7}$ प्रमद्वरा (for मम प्रि°). Dn D_1 $G_{2.3}$ M_{2-5} समुत्तिष्ठतु मे प्रि° (cf. 4 and v. l.). — After 11, G_1 ins.:

235* संलापगुणसंपन्ना पूर्णचन्द्रनिभानना ।
मच्छोकं वाक्यतोयेन व्यपनीतं करिष्यति ।

For latter half of line 1, cf. line 1 of 231*.

12 D_3 om. सूत उ°. $Ko_{.3.4}$ Ñ V_1 Da Dn_3 D_1 सौतिरु°; K_1 S ($G_{2.3}$ with prefixed श्री) सूतः. — With 12 cf. Devībhāgavata, 2. 9. 34. — ^{b}) K_1 देवराजश्च. $D_{6.7}$ T_2 G_6 सत्तम; T_1 G_4 °मः; G_5 संमतः. — ^{c}) Da देवराज°. B_3 (m as in text) Da D_5 T $G_{4.5}$ एवं; G_{1-3} एनं (for इदं).

13 Before 13, B_5 ins. देवदूत उवाच; T $G_{1.6}$ $M_{2.4.5}$ देवदूतः; M_3 गंधर्वराजदेवदूतौ. — T_1 (hapl.) om. 13^{b}–15^{c}. — ^{c}) T_2 उत्तिष्ठतु च क°. — ^{d}) $K_{1.3}$ Ñ V_1 B D मृतैवं (Dn_1 °तेव; D_2 °तेयं); K_4 °तेवं; T_2 $G_{2.3}$ M (except M_1) मृता च.

14 T_1 om. 14 (cf. v. l. 13). — M_1 धर्मः. K_1 D_5 S om. उवाच. — ^{a}) K_2 Ñ V_1 Dn $D_{6.7}$ $G_{2.3}$ प्रमद्वरां (K_2 °रा) रुरोर्भार्यां. — 14^{bc} = Devībhāgavata, 2. 9. 37^{bc}. — ^{b}) D_5 देवदेव. $K_{1.2}$ D (except Dn_2 $D_{2.6.7}$) T_2 G_{3-6} M_5 यदिच्छसि. — ^{c}) $G_{2.3}$ °युरर्धेन (cf. v. l. 15^{c}); M_2 (by corr.) °युपार्धेन. — D_1 (hapl.) om. 14^{a}–15^{c}. — ^{d}) G_2 रुरुभार्या प्रमद्वरा (cf. 13^{ab}).

15 D_1 T_1 om. 15^{abc} (cf. v. l. 13, 14). G_2 om. सूत उ°. $Ko_{.3.4}$ Ñ V_1 B D (except $D_{2.5}$; D_1 om.) सौतिरु°; K_1 S (T_1 G_2 om.) सूतः. — ^{a}) K_1 D_5 T_2 $G_{2.3}$ $M_{2.4.5}$ तदा क°. — ^{c}) G_2 °युरर्धेन (cf. v. l. 14^{c}).

16 ^{a}) D_2 एवं दृष्टं; D_5 एतद्दि°. Ñ$_1$ ह (for हि). T $G_{2.3.6}$ महत्कर्म; $G_{4.5}$ भविष्यद्धि; Cd as in text. — ^{b}) T_1 °मचेतसः. — ^{c}) S तपसाति° (T °साभि°; G_6 °सा तीव्रवृ°). — ^{d}) K_2 ह्रसन्निति; K_4 ह्रसिष्य°; Ñ V_1 B D अलुप्यत (D_2 as in text; D_5 प्रदत्तवान्); S प्रदास्यतः (G_{4-6} M_1 प्रयच्छतः).

17 ^{c}) T_2 G_6 रेजाते.

18 ^{b}) K_3 S (except G_6 M_1) °संनिभां (M_3 *inf. lin.* as in text); Ñ V_1 D_2 °सुप्रभां; B Da $D_{3.4.6.7}$ °वर्चसं. — ^{c}) T G_6 M (except M_1) मतिं; Cd व्रतं (as in text). M_5 च (for वि-). G_3 किं चक्रे विदितं किंचित्. — ^{d}) M_1 द्विजिह्वानां. Ko_{-3} D_5 यत°; K_4 जित°; T_2 दृढ°; $G_{4.5}$ बृहद्व्रतः. — After 18, Ñ$_1$ ins. an additional colophon.

19 Before 19, Ñ$_1$ ins. सौतिरुवाच (cf. v. l. 18). — ^{a}) K_1 Ñ V_1 B Da $D_{3.4.6.7}$ जिह्मगं. K_0 D_5 T_2 G_{2-5} सर्पान्; K_1 B_{1-3} सर्वं; Ñ V_1 $B_{4.5}$ Da $D_{3.4.6.7}$ सर्पं. M_1 दृष्ट्वा द्विजिह्वकं सर्वं. — ^{b}) T_2 G_{4-6} M_1 तीक्ष्ण°. — ^{c}) $Ko_{.4}$ B Dn D_1 यथा (B_2 यदा; B_4 m as in text; Dn_3 तथा) सत्वं; K_1 °सर्वं; K_3 तथा°; G_{4-6} यदा°. — ^{d}) D_1 प्रगृह्य हरणं. $Ko_{.2.3}$ $D_{2.5}$ रुषा; K_1 क्रुधा; T ततः; G तदा (for सदा).

20 ^{a}) B (except B_3) कदाचित्तु वनं. D_5 प्राप्तो; $G_{2.3}$ विप्र. — ^{b}) Da °गतं; $G_{2.3}$ °गतो. D_2 G_5 महान्. — ^{c}) K_1 यत्र. $Ko_{.2.3}$ $D_{2.5}$ स (D_5 सं-) शयानं तदाप°. — ^{d}) $Ko_{.3}$ Da_2 डुंडुभं; Da_1 corrupt.

तत उद्यम्य दण्डं स कालदण्डोपमं तदा ।
अभ्यघ्नद्रुषितो विप्रस्तमुवाचाथ डुण्डुभः ॥ २१

नापराध्यामि ते किंचिदहमद्य तपोधन ।
संरम्भात्तत्किमर्थं मामभिहंसि रुषान्वितः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

रुरुरुवाच ।
मम प्राणसमा भार्या दष्टासीद्भुजगेन ह ।
तत्र मे समयो घोर आत्मनोरग वै कृतः ॥ १
हन्यां सदैव भुजगं यं यं पश्येयमित्युत ।
ततोऽहं त्वां जिघांसामि जीवितेन विमोक्ष्यसे ॥ २
डुण्डुभ उवाच ।
अन्ये ते भुजगा विप्र ये दशन्तीह मानवान् ।
डुण्डुभानहिगन्धेन न त्वं हिंसितुमर्हसि ॥ ३
एकानर्थान्पृथगर्थानेकदुःखान्पृथक्सुखान् ।
डुण्डुभान्धर्मविद्भूत्वा न त्वं हिंसितुमर्हसि ॥ ४
सूत उवाच ।
इति श्रुत्वा वचस्तस्य भुजगस्य रुरुस्तदा । C. 1. 991 B. 1. 10. 5 K. 1. 10. 5

---

21 a) Dn2 ततश्चोद्यम्य. K4 च; T1 वै; G2.3 तं (for स). — b) Da G5 M2 सदा; Dn2 तथा; T1 तु सः. G2.3 सोहनड्डुंडुभं तदा. — c) Ko.3 अभ्यहनत्; Ñ V1 B1–4 Da D3.4 जिघांसन्; B5 Dn D1.6.7 जिघांसुः; T G6 अहनत्. Ko.2 दुःखितो; B3.5 D (except D3.4.6.7) T2 G4–6 M3 कुपि°; T1 डुंडुभं; G1 द्विष°; G2.3 दूषि°.

22 Before 22, B3 D4 (*sec. m.*) ins. marg. डुंडुभ उवाच. — c) G4–6 संरंभः; M5 °भं. K1 तु; Dn D1.6 च; T1 -र्थं; T2 G1–3 M त्वं (for तत्). T2 G4–6 वै (for मां). — d) T2 G4–6 मा मा (T2 -भि-) हिंसी रु°.

Colophon om. in G4–6. — Ko.3 (marg. *sec. m.*). 4 B5 D1.2.4.6.7 इ° श्रीम° (B5 D1.4.6.7 om. श्री°) आदि° पौलोमे (D4 marg. *sec. m.* cont. नवमो°); K1.2 D5 आदि° पौलोमे ॥ ९ ॥ (D5 om. the fig.); Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° पौलोमपर्वणि प्रमद्वराजीवने नवमो° ॥ ९ ॥; B1–4 इ° महा° (B2.4 om. म°) आदि° पौलोमे (B3.4 om. पौ°) प्रमद्वरोपाख्याने (B4 प्रमद्वरे पौलोमे) ॥ १० ॥ (B3.4 om. the fig.); Da इ° श्रीम° आदि° प्रमद्वरोपाख्याने; Dn इ° म° (Dn1 om. इ° म°; Dn2 om. म°) आदि° पौलोमे (Dn2 cont. ॥ ९७३ ॥; Dn3 cont. नवमोध्यायः ॥ ९ ॥); D3 इ° श्रीम° आदि° पौलोमे; T G1 इ° आदि° पौलोमे नवमो° (T2 G1 अष्टमो°); G2.3 इ° श्रीम° (G3 om. श्री) आदि° (G3 om. आ°) पौलोमे (G3 interp. पर्वणि) नवमो°; M इ° पौलोमे नवमो°.

10

1 In B5 the adhy. is written on a suppl. folium. — G2.3 om. रुरुरु°. K1 S om. उवाच. — a) G2.3 अहो संभाषितः पूर्वं. — b) Ñ V1 B Da D3.4.6.7 दष्टा तु. Ko D2 हि; T2 G4–6 वै (for ह). — c) M5 ततो मे. — d) S (except G4–6 M1) आसीदुर(T1 °रु)ग. Ko °नोरुग. T डुंडुभ; G2 सत्तमं; G3 तच्छृणु; G4.5 वै कृतिः.

2 a) D3.4.6.7 फणिनं (for भुज°). K D2.5 सदैव भुजगं हन्यां; Da1 Dn D1 भुजगं वै सदा हन्यां; S भुजंगमान् (T1 G4.5 M1 °मं) सदा (G4–6 समा-) हन्यां. — b) G2.3.6 M (except M1) यान्यान्. G2.3 पश्येहमि°. G1 इति मे व्रतमाहितं. — c) G2.3 तान् (for त्वां). Ñ V1 B Da D3.4.6.7 हनिष्यामि. — d) Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 अद्य (for वि-). D5 नानृतं न विमोक्ष्यसि.

3 Ko (? hapl.) om. 3 (with डुंडुभ उ°) and 4^{ab}. K1 D5 S om. उवाच. — a) Ñ2 V1 तु (for ते). Dn D1 ब्रह्मन् (for विप्र). — b) K1 मानुषान्. — c) K3 °नभिधानेन; V1 °नहिदष्टे°; Da न हि हिंसंति; T °नभिदंडे°; G1.4–6 M2.5 °नहिशब्दे°; Cd as in text.

4 Before 4, G2 ins. सूतः (cf. 5). Ko om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — a) D5 एकसार्थान्; M2.4 एतानर्थान्. K2 m.4 विभक्तार्थान्; D1.5 पृथग्गर्भान् (D5 m °थग्भक्ष्यान्); T (T1 corrupt) G1.4–6 °थग्धर्मान्. K1 एकार्थां पृथगर्थां च; D6.7 एकार्थान्पृथगर्थान्वै; G2 एकार्थानेकपृतनान्. — b) K1 ह्येक°; K3 Dn1 T G3 नैक°. K1 पृथक्पृथक्; D2 °क्सुखी. — c) K3 सर्वविद्भू°; D1 धर्मक्रू°; T1 अभिदंडेन; T2 G1.4–6 M (except M1; M3 orig. corrupt, *inf. lin.* as in text) अहिशब्देन (cf. 3^{c} and v. l.).

5 Ko.3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.3.4 सौतिरु°; K1 (with prefixed श्री) S (G4.5 om.) सूतः. — ab) B1 transp. वचः and रुरुः. D5 वचः सत्यं. Ñ V1 B D (except Dn D1.5) डुंडुभस्य. — c) K D2 नाहनद्; B4 नाब्रवीद्. N (except D6.7) T1 G2.3 M5 °संविग्नं; G4.5 ध्यानसं°; M1 भृशसंविग्न. — d) Ko.1.2 m.3.4 ऋषिर्. K2 m दृष्ट्वा (for मत्वा). K (except K1; K2 m as in text) Ñ V1 स; G6 च; M5 तु (for अथ).

C. 1. 991 B. 1. 10. 5 K. 1. 10. 5 नावधीद्भयसंविग्न ऋषिं मत्वाथ डुण्डुभम् ॥ ५
उवाच चैनं भगवान्रुरुः संशमयन्निव ।
कामया भुजग ब्रूहि कोऽसीमां विक्रियां गतः ॥ ६
डुण्डुभ उवाच ।
अहं पुरा रुरो नाम्ना ऋषिरासं सहस्रपात् ।
सोऽहं शापेन विप्रस्य भुजगत्वमुपागतः ॥ ७
रुरुरुवाच ।
किमर्थं शप्तवान्क्रुद्धो द्विजस्त्वां भुजगोत्तम ।
कियन्तं चैव कालं ते वपुरेतद्भविष्यति ॥ ८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

डुण्डुभ उवाच ।
सखा बभूव मे पूर्वं खगमो नाम वै द्विजः ।
भृशं संशितवाक्तात तपोबलसमन्वितः ॥ १
स मया क्रीडता बाल्ये कृत्वा तार्णमथोरगम् ।
अग्निहोत्रे प्रसक्तः सन्भीषितः प्रमुमोह वै ॥ २
लब्ध्वा च स पुनः संज्ञां मामुवाच तपोधनः ।
निर्दहन्निव कोपेन सत्यवाक्संशितव्रतः ॥ ३
यथावीर्यस्त्वया सर्पः कृतोऽयं मद्विभीषया ।

---

6 b) K4 संसांत्वय°. D5 T1 G1-3 M गिरा (for इव). K3 तत्पीडां शम°; T2 G4-6 रुरुस्तं भुजगं तदा. — After 6^{ab}, B3 D4 (marg. *sec. m.*) ins. रुरुरुवाच; while G1 ins.:

236* केन कर्मविपाकेन भुजगत्वमुपागतः ।

— c) K1 काम्यया; K4 D4 को भवान्; Ñ V1 B2.4 Dn कामं मां (B2m मे); D2 इच्छामि; D5 इच्छया; T G4-6 केन त्वं. K1 भुजगश्रेष्ठ; K3 कारणं ब्रू°; G4.5 M4 भुजगो ब्रू°.

7 K1 S (except M3.4) om. उवाच. K1 (? hapl.) om. 7-8. — After डुण्डुभ उवाच, D5 ins.:

237* ब्राह्मणस्य तु शापेन प्राप्तोऽहं विक्रियामिमाम् ।
सदा समुपयुक्तस्य वेदाध्यायरतस्य च ।

8 K1 om. 8 (cf. v. l. 7). — S om. उवाच. — a) D6 G1-3 M (except M1) °वान्विप्रः (see below). — b) B Da विप्रस्त्वां; D3.4.7 विप्रः स; D6 क्रुद्धः स; G1-3 M (except M1) क्रुद्धस्त्वां (see above). — c) D2 कियता चैव कालेन.

Colophon om. in K1.4 D1 G4-6. — K0.2.3 इ° (K0 interp. श्रीम°) आदि° पौलोमे प्रमद्वराविवाहो नाम (K0 cont. अध्यायः; K2 cont. ॥ १० ॥; K3 marg. *sec. m.* cont. ॥ ९ ॥); Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° पौलोमपर्वणि रुरुडुंडभसंवादे दशमो° ॥ १० ॥; B1-3 इ° महा° (B2 om. म°) आदि° पौलोमे प्रमद्वरोपाख्याने (B1.2 cont. ॥ ११ ॥); B4 इ° आदि°; B5 इ° महा° शत° सं° वै° आदि° पौलोमे; Da इ° श्रीम° आदि° (Da2 om. आ°) प्रमद्वरोपाख्याने; Dn इ° आदि° पौलोमे (Dn2 cont. ॥ ९८१ ॥; Dn3 दशमो° ॥ १० ॥); D2 महा° आदि° पौलोमे प्रमद्वराविवाहो नाम एकादशो°; D3.4 इ° श्रीम° आदि° पौलोमे (D4 marg. *sec. m.* cont. दशमो°); D5-7 इ° आदि° पौलोमे (D5 cont. प्रमद्वराविवाहे एकादशो°); T G1-3 इ° श्रीम° (G1 om. श्री°; T2 om. महा°) आदि° (G3 om. आ°) पौलोमे (G3 cont. पर्वणि) दशमो° (T2 G1 नवमो°); M इ° पौलोमे दशमो°.

11

1 K1 om. डुण्डुभ उ°; S om. उवाच. — a) K1 transp. मे and पूर्वं. — b) K1 वैशाखो (for खग°). Ñ V1 B Da2 D3.4.7 Nilp वाडवः (B1m.3m ब्राह्मणः; B2m as in text); D6 बांधवः (for वै द्वि°). — c) B2.4.5 T1 शंसित°. M1.2.4 °वान् (for °वाक्). K0.2-4 D5 शंसित(K2 D5 संशित-; K3 संसत्य)वक्ता च; B3 (m as in text) D3.4.7 °वांस्तत्र; D1 सितववक्तात्व (sic); D2 संयतवाक्योथ; G1 हसितवांस्तात; G2.3 सुशीतवाक्चैव; G4.5 स हसितस्तात. — d) M2 ततो (for तपो-).

2 a) G4-6 सर्पं (for बाल्ये). D6 transp. बाल्ये and कृत्वा (in b). — b) K2m तू[र्णं-]; K3 तौर्णं-; G2 तस्य. N (except K) तार्णं (D1.3.5.7 तार्णं-; D2 तूर्णं; D6 तृण-) भुजंगमं (D1.2 महोरगं); T2 तृणमयो°; G1 तार्णं महो°; G4-6 तृणमयं तदा; M1 तार्णमिवो°. — c) K1 °होत्र-. S [ऽ]प्रमत्तः (G2.3 M3 °वृत्तः; M2.4.5 °वर्तः). Ñ2 B5 प्रसक्तोसौ; V1 °सुप्तोसौ. Ñ1 Dn D1 तु; D2 स (for सन्). B1-4 Da D3.4.6.7 °त्रप्रसक्तोसौ (D6 °क्तो वै). — d) K3 G2.3 स (for प्र-). M5 °मुमोच ह. G4.5 च (for वै).

3 a) K1 चापि (for च स). K2.4 Ñ V1 Da1 Dn D1.5-7 transp. च and स. — b) K0.3 °धन. Ñ2 transp. 3^b and 3^d. — After 3^{ab}, G1 ins. a passage of four lines given in App. I (No. 7). — d) K0.1 D2 संयतेंद्रियः; K2-4 स (K2 सं-) जितेंद्रियः; B4.5 Dn1.n3 D1 M5 शंसि°; D5 यो जितेंद्रियः(cf. v. l. 1. 1. 2, 53 etc.).

तथावीर्यो भुजंगस्त्वं मम कोपाद्भविष्यसि ॥ ४
तस्याहं तपसो वीर्यं जानमानस्तपोधन ।
भृशमुद्विग्नहृदयस्तमवोचं वनौकसम् ॥ ५
प्रयतः संभ्रमाच्चैव प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ।
सखेति हसतेदं ते नर्मार्थं वै कृतं मया ॥ ६
क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मञ्शापोऽयं विनिवर्त्यताम् ।
सोऽथ मामब्रवीद्दृष्ट्वा भृशमुद्विग्नचेतसम् ॥ ७
मुहुरुष्णं विनिःश्वस्य सुसंभ्रान्तस्तपोधनः ।
नानृतं वै मया प्रोक्तं भवितेदं कथंचन ॥ ८
यत्तु वक्ष्यामि ते वाक्यं शृणु तन्मे धृतव्रत ।
श्रुत्वा च हृदि ते वाक्यमिदमस्तु तपोधन ॥ ९
उत्पत्स्यति रुरुर्नाम प्रमतेरात्मजः शुचिः ।
तं दृष्ट्वा शापमोक्षस्ते भविता नचिरादिव ॥ १०
स त्वं रुरुरिति ख्यातः प्रमतेरात्मजः शुचिः ।
स्वरूपं प्रतिलभ्याहमद्य वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ११
अहिंसा परमो धर्मः सर्वप्राणभृतां स्मृतः ।　C. 1. 1007 B. 1. 11. 13 K. 1. 11. 13

4 ^{a}) D_5 वृथा°. G_{1-3} °वीर्यस्तथा. K_4 (m as in text) ब्रह्मन् (for सर्पः). T G_{4-6} transp. त्वया and कृतः (in ^{b}). — ^{b}) K_2 कृतो यस्माद्वि° (स्मा corr. marg. from म). K_1 भीषणो मयि; B Da $D_{3.4.6}$ °भीषणः; D_5 मंदबुद्धिना; D_7 °द्विभाषिणः; $G_{2.3}$ अतिभीषया; M_5 °भीषण. — ^{d}) G_6 आत्म- (for मम). K_3 Ñ V_1 B D शापाद्भ°.

5 ^{b}) K_0 जानानस्तत्तपो°; K_1 जानन्नासं तपो°; K_2 Dn $D_{1.4.6.7}$ जानानस्तं तपोधनं (Dn °न; D_1 °नः); $K_{3.4}$ Ñ V_1 B Da जानानः संस्तपोधन (K_3 °धनः); D_2 जानीमः संस्त°; D_3 जानतस्तं तपोधनं; D_5 जानन्नपि त°; G_2 जायमानस्तपोधनः. — After 5^{ab}, $G_{4.5}$ ins.:

238* मुहुरुष्णं च निःश्वस्य सुसंभ्रान्तस्तपोधनः ।

T_1 (hapl.) om. 5^{c}–8^{b}. — ^{c}) $D_{3.4}$ °मनसः; $G_{4.5}$ °मनसा (for °हृदयः). K_1 भृशोद्विग्नमनाः सौम्य. — ^{d}) $K_{0.4}$ तमुवाच. K_1 G तपोधनं; Dn अहं तदा; T_2 तपस्विनं; M (except M_1) द्विजोत्तमं. D_1 तमुवोचमहस्तदा.

6 T_1 om. 6 (cf. v. l. 5). — ^{a}) N (except K $D_{2.5}$) M_1 प्रणतः. G_{4-6} सन्प्रमादाच्च. M_{2-5} transp. संभ्रमात् and प्राञ्जलिः (in ^{b}). — ^{b}) N (except K D_2) पुरतः (D_1 पर°) (for प्रण°). M_1 transp. प्राञ्जलिः and प्रणतः. — ^{cd}) K_0 हसता चेदं; D_5 हसितस्तस्मात्. S (except M_1; T_1 om.) °ति साहसं तात हास्यार्थं वै. $K_{0.2}$ °र्थं विकृतं.

7 T_1 om. 7 (cf. v. l. 5). — ^{b}) D_2 यदि; T_2 सं- (for वि-). — ^{c}) S (except M_1; T_1 om.) स तु (for सोऽथ). B Da $D_{3.4.6.7}$ वाक्यं (for दृष्ट्वा). — ^{d}) $D_{3.4}$ °भ्रमानसं.

8 T_1 (cf. v. l. 5) G_3 om. 8^{ab}. — ^{a}) K_3 B_5 D_2 M_1 च (for वि-). — ^{b}) M_4 स समभ्रांत°. — ^{c}) D_5 वाक् (for वै). Dn D_1 पूर्वं; D_5 प्रोक्ता. — After 8^{c}, G_1 repeats from शापोऽयं (7^{b}) up to मया प्रोक्तं (8^{c}). — ^{d}) K_0 भवितैवं; K_2 °तैव (m भवेचेदं); D_5 प्रेषितेहं; D_6 (before corr.) भवतीदं.

9 ^{a}) K_3 यद्वक्ष्यामि च; B_5 यत्प्रवक्ष्यामि. $Ñ_1$ वाच्यं; B_5 तथ्यं; S सर्वं (for वाक्यं). — Da (? hapl.) om. 9^{bc}. — ^{b}) K_0 मे त्वं; K_2 मेतत् (m as in text) (for तन्मे). K_3 $D_{2.5}$ दृढव्रत. B_5 S शृणु तत्संशितव्रत (T °तः). — ^{c}) B_5 Dn तत्; D_2 $G_{2.3}$ M_{2-5} तु; M_1 अथ (for च). D_1 तद्विदिते (for च हृदि ते). D_6 T_1 G_5 M_{2-5} मे; G_1 मत् (for ते). — ^{d}) V_1 इदमस्मात्; D_5 एवमस्तु. Dn D_1 T G_1 M_1 सदानघ; G_{2-6} M_{2-5} तवानघ. — After 9, K_4 ins.:

239* यं समाभाष्य दृष्ट्वा च शापादस्माद्विमोक्ष्यसे ।

10 ^{a}) B_2 D_2 °त्स्यते; Dn_2 °त्स्यसि; $M_{2.4}$ उपेत्स्यसि. — ^{b}) $=11^{b}$. B_1 शुचेः; G_2 शुभः. — ^{d}) $G_{4.5}$ °दिह. — After 10, T_2 G_1 ins.:

240* एवमुक्तस्तु तेनाहमुरगत्वमवाप्तवान् ।

11 ^{b}) $=10^{b}$. B D (except $D_{2.5}$) °रात्मजोपि च (D_7 वा). — After 11^{ab}, B_5 ins.:

240a* शापमोक्षश्च भविता न चिराद्द्विजसत्तम ।

— ^{c}) K_0 $Ñ_1$ V_1 $B_{2.3}$ Dn $D_{1.3.4}$ T M (except M_5) स्वं रूपं; D_2 सुरूपं. B_5 परिलभ्य; B_1m. $_5$m Dn $D_{1.3.4.6.7}$ प्रतिपद्य. — ^{d}) K_0 $G_{2.3}$ अथ; K_2 प्रति; Da $D_{3.4.6.7}$ इह; D_2 सम्यक्; D_5 संप्र-; M अत्र (for अद्य). — K_4 Ñ B D (except D_5) ins. after 11: V_1, after 1. 12. 2:

241* स डौण्डुभं परित्यज्य रूपं विप्रर्षभस्तदा ।
स्वरूपं भास्वरं भूयः प्रतिपेदे महायशाः ।
इदं चोवाच वचनं रुरुमप्रतिमौजसम् ।

[Ñ $B_{1.3}$ Da $D_{2.4}$ (marg.) ins. सूत उवाच before these lines.]

— After 11, G_1 ins.:

242* सूतः ।
इति स्वरूपं गृह्याशु तमृषिं वाक्यमब्रवीत् ।

12 ^{a}) Da_1 प्रथमो. — ^{b}) $K_{0.1}$ $Ñ_1$ V_1 $B_{3.5}$ Dn $D_{2.4-7}$ T $G_{1.4-6}$ वर; K_{2-4} $D_{1.3}$ $M_{1.5}$ वरः (for स्मृतः). — ^{d}) G_6 M_1 हिंसेद्ब्रा°.

G. 1. 1008 B. 1. 11. 14 K. 1. 11. 14 तस्मात्प्राणभृतः सर्वान्न हिंस्याद्ब्राह्मणः क्वचित् ॥ १२
ब्राह्मणः सौम्य एवेह जायतेति परा श्रुतिः ।
वेदवेदाङ्गवित्तात सर्वभूताभयप्रदः ॥ १३
अहिंसा सत्यवचनं क्षमा चेति विनिश्चितम् ।
ब्राह्मणस्य परो धर्मो वेदानां धारणादपि ॥ १४
क्षत्रियस्य तु यो धर्मः स नेहेष्यति वै तव ।
दण्डधारणमुग्रत्वं प्रजानां परिपालनम् ॥ १५
तदिदं क्षत्रियस्यासीत्कर्म वै शृणु मे रुरो ।
जनमेजयस्य धर्मात्मन्सर्पाणां हिंसनं पुरा ॥ १६
परित्राणं च भीतानां सर्पाणां ब्राह्मणादपि ।
तपोवीर्यबलोपेताद्वेदवेदाङ्गपारगात् ।
आस्तीकाद्द्विजमुख्याद्वै सर्पसत्रे द्विजोत्तम ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

रुरुरुवाच ।
कथं हिंसितवान्सर्पान्क्षत्रियो जनमेजयः ।
सर्पा वा हिंसितास्तात किमर्थं द्विजसत्तम ॥ १
किमर्थं मोक्षिताश्चैव पन्नगास्तेन शंस मे ।

---

13 ^{a}) $D_{2.5}$ -भावो हि; D_6 (before corr.) एवायं; T_2 G_{4-6} -भावेन; D_7 T_1 एवाह. — ^{b}) $K_{0.3}$ जायतीति; K_1 °ते ह; Ñ B Da Dn D_1 भवतीति; V_1 °ते हि. G_6 पुरा. G_2 जायते परमा श्रुतिः. — ^{c}) K_4 Ñ °वेत्ता च; V_1 °विज्ञातः; Dn D_1 °विन्नाम. — ^{d}) T G_3 $M_{2.4.5}$ °भयंकरः (G_3 °र); G_2 °भूतभयंकरः.

14 ^{b}) M_5 चेदिति निश्चितं. $K_{0.2}$ T विनिश्च(K_0 °श्चि)-यं (T °यः). — ^{c}) K_1 ब्राह्मणानां. — ^{d}) $K_{0.2.4}$ पालनादपि; K_1 पारणावपि; K_3 धारणं तथा; Ñ V_1 B D (except $D_{2.5}$) धारणापि च; T_2 धारणं दमः.

15 ^{a}) K_1 ब्राह्मणस्य. K_{0-2} B_5 Dn $D_{1.3.4.6.7}$ G_4 $M_{3.4}$ हि; Da $G_{3.6}$ च; G_2 नु (for तु). K_4 परो (for तु यो). $D_{2.5}$ °यस्यापि यच्चा(D_5 °त्वा)सीत्. — ^{b}) K_0 स हि नार्हति (cf. K_3 D_5 below); K_1 स नैहैष्यति; K_2 Ñ V_1 B Da Dn $D_{1.3.4.6.7}$ स हि नेष्येत (K_2 D_6 °ष्यति; D_7 °ष्यामि); T_1 स चेहे°; M_1 सन्नेहे°; M_5 सन्दहे°. $G_{2.4.5}$ यस्तव; G_3 वै ततः. K_2 m. $_4$ स ब्रह्मंस्तव नेष्यते; K_3 स ते नार्हति वै द्विजः; $D_{2.5}$ धर्मः प्राणभृतां वर (D_5 °रः). — After 15^{ab}, D_5 ins.:

243* क्षत्रियस्य तु यो धर्मः स ते नार्हति वै द्विज ।

16 ^{a}) T_1 क्षत्रियस्यान्यत्; T_2 G_3 M_{2-4} °यस्य स्यात्. — ^{b}) G_6 कर्मणा. G_2 वै श्रवणे. Ñ V_1 °णु वै पुरा. — ^{c}) Hypermetric! Da_1 जन्मे°; D_5 °जयेन. $K_{0.3}$ D_2 वै राज्ञः; K_1 D_7 धर्मात्मा; K_2 (m as in text) वै धर्मात्; $Ñ_2$ V_1 Dn D_1 यज्ञेस्मिन्. — ^{d}) D_3 हिंसितं; S हिंसने (M_1 निधने).

17 ^{a}) K_2 भूतानां. — ^{b}) M_1 दहनादपि. — ^{c}) D_7 G_{3-5} ततो वीर्यं°. — ^{e}) $K_{0.2}$ (अ corr. to आ) D_6 G_3 आस्तिका°; S (except G_{1-3}) अस्तीका°. — ^{f}) K_1 M_1 °सत्राद्द्वि°.

Colophon om. in K_3 T G_{4-6}. — $K_{0.2.4}$ $B_{1.3}$ Da इ° श्रीम° ($B_{1.3}$ om. श्री) आदि° पौलोमे (K_2 cont. ॥ ११ ॥); K_1 इ° श्रीम° आदि° पौलोमं समाप्तं; Ñ V_1 इ° श्रीम° आदि° पौलोमपर्वणि डुंडुभशापमोक्षे एकादशो° ॥ ११ ॥; $B_{2.4.5}$ Dn_1. n_2 D_{1-7} इ° आदि° पौलोमे (D_4 marg. *sec. m.* interp. एकादशो°; D_5 द्वादशो°) ॥ ११ ॥ (Dn_2 ॥ १००० ॥; Dn_1 $D_{1-5.7}$ om. the figure); Dn_3 $G_{2.3}$ इ° श्रीम° (G_3 om. श्री) आदि° (G_3 om. आ°) पौलोमे (G_3 interp. पर्वणि) एकादशो°; G_1 इ° आदि° पौलोमे दशमो°; M इ° पौलोमे एकादशो° ($M_{3.4}$ cont. ॥ ११ ॥).

12

1 K_1 om. the adhy. S om. उवाच. — ^{b}) Ñ V_1 B D (except $D_{2.5}$) स राजा (for क्षत्रि°). — K_2 (? hapl.) om. from 1^{cd} to 1^{ab} of the foll. adhy. — ^{c}) K_0 ते; K_4 वै (corr. from वा); M_{2-4} वि- (for वा). K_3 $D_{2.5}$ S (except T G_1 M_1) °तास्तेन; Ñ V_1 B Da Dn $D_{1.3.4.6.7}$ °तास्तत्र. — ^{d}) T G_1 M ते द्विजोत्तम (M_1 तेन सत्तम); $G_{2.4-6}$ ऋषिस°. G_3 ते तु तत्र विमोक्षिताः.

2 $K_{1.2}$ om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{ab}) Da T_1 °तास्तेन. T_2 $G_{2.4-6}$ transp. चैव and तेन. K_4 °गास्ते च; G_3 °गाः केन. Ñ B D (except Da D_5) धीमता (for शंस मे). — D_3 om. 2^{c}–3^{d}. — ^{c}) K_0 Da_1 D_1 $G_{1.3}$ आस्तिकेन; D_5 आस्तीके वै; T_2 $G_{4.5}$ M_{1-3} अस्ती°; $G_{2.6}$ $M_{4.5}$ अस्ति°. B_3 Da Dn D_1 द्विजश्रेष्ठ; T $G_{1.3}$ M (except M_1) तदा (T °था) विप्र. — ^{d}) Da B $D_{4.6.7}$ °च्छामि तत्वतः; T_2 °च्छाम विशेषतः. — After 2, V_1 ins. 241* (cf. v. l. 1. 11. 11).

आस्तीकेन तदाचक्ष्व श्रोतुमिच्छाम्यशेषतः ॥ २
ऋषिरुवाच ।
श्रोष्यसि त्वं रुरो सर्वमास्तीकचरितं महत् ।
ब्राह्मणानां कथयताम्
इत्युक्त्वान्तरधीयत ॥ ३

सूत उवाच ।
रुरुश्चापि वनं सर्वं पर्यधावत्समन्ततः ।
तमृषिं द्रष्टुमन्विच्छन्संश्रान्तो न्यपतद्भुवि ॥ ४
लब्धसंज्ञो रुरुश्चायात्तच्चाचख्यौ पितुस्तदा ।
पिता चास्य तदाख्यानं पृष्टः सर्वं न्यवेदयत् ॥ ५ C. 1. 1019 B. 1. 12. 6 K. 1. 12. 9

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तं पौलोमपर्व ॥

---

3 K1.2 D3 om. 3 (cf. v. l. 1, 2). — B3 (m as in text) सौतिरुवाच. S om. उवाच. — ^{a}) G2.4.5 श्रोष्यसे. T G5 त्वं यथा. B5 T2 G2–6 M वत्स; T1 वतु; G1 विप्र (for सर्वं). — ^{b}) Ko T1 G1–4 आस्तीकं; Da1 आस्तिक-; G5 अस्तिकं; G6 M अस्तीक- (M1 अस्तीके). — ^{d}) Ñ D1 त्वरावान्गमने ह्यहं. — D1.5–7 ins. after 3: Ñ B3.5 D4, after सौतिरु°: D2, after सूत उ° (cf. 4):

244* इत्युक्त्वान्तर्हिते योगात्तस्मिन्नृषिवरे प्रभो ।
संभ्रमाविष्टहृदय ऋषिर्मेने तदद्भुतम् ।

[(L. 2) B5 D1.4 रुरुर्मेने. D5 रुरुरासीत्तदाद्भुतं.]

4 K1.2 om. 4 (cf. v. l. 1). Ko D1.5 M1 om. सूत उवाच. K4 Ñ V1 B Da Dn D3.4.6.7 सौतिरु°; S (M1 om.; G3 with prefixed श्री) सूतः. — ^{a}) Ko.3 रुरुश्च त- (Ko स्त)द्वनं; K4 D2 S (G1 missing) रुरुस्त्वथ वनं. Ñ B3.5 वनं च परमा(B3 परया; B5 पुनरा)यस्तः; D1 बलं च परमास्थाय. — ^{b}) T G5 परिधावत् (T °न्). B5 °वदितस्ततः. D1 ययौ धावन्नितस्ततः. — ^{c}) Ñ V1 B D (except D2.5) G4.5 नष्ट°; T2 प्रेष्टु°. Ñ2 V1 °मन्विष्य; B (except B5) Da °ष्यन्; Dn (except Dn2) °च्छत्; D5 °च्छ. — ^{d}) Ko.3 B (except B2.5) Da D2.3.5 G3 M स (Ko सन्) श्रांतो; D1.6 T2 G2.4.5 संभ्रां°. M5 न्यवसद्भुवि. — After 4, K3.4 Ñ V1 B D ins.:

245* स मोहं परमं गत्वा नष्टसंज्ञ इवाभवत् ।
तदृषेर्वचनं तथ्यं चिन्तयानः पुनः पुनः ।

[(L. 1) D1.5 संमोहं. K4 लब्धसंज्ञः. — (L. 2) K3 तद्वत्; K4 तस्य; B4 श्रुत्वा; D1 सत्यं (for तथ्यं).]

5 K1.2 om. 5 (cf. v. l. 1). — ^{a}) Ko.4 °रुस्त्वायात्; B5 °रुः प्रायात्; D2 °रुश्चाथ; D5 °रुश्चापि; Dn1 °रुश्चार्य; T G1.3 M2–5 °रुर्गत्वा; G2.4.6 °रुः सोथ; G5 रुः सोथः. — ^{b}) K3 तच्चाचक्षौ; Ñ V B Da Dn2 D7 तदाच°; Dn1 तत्वाच°; D2 तच्चास°; D5 तथाच°. B5 स्वमाश्रमपदं तथा. — After 5^{ab}, B5 ins.:

246* न्यवेदयत तत्सर्वं यथावृत्तं पितुर्द्विजः ।

After 5^{ab}, T2 G (except G3) ins.:

247* पित्रे तु सर्वमाख्याय डुण्डुभस्य वचोऽर्थवत् ।
अपृच्छत्पितरं भूयः सोऽस्तिकस्य वचस्तदा ।
यत्तदाख्यानमखिलं डुण्डुभेनाथ कीर्तितम् ।
तत्कीर्त्यमानं भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।

[(L. 3) T2 आस्तीकं (for अखिलं). G1 आख्यातवान्त- दाख्यानं डुंडु°.]

— ^{c}) M1 तस्य तदा°; M5 चाख्यात्तदा°. D5 चास्य नवाख्यानैः; G3 चाचख्यदाख्यानं. — ^{d}) Da G3 पृष्टं.

Colophon om. in K1.2 (cf. v. l. 1). — Ko D2.3.5–7 इ° श्रीम° आदि° पौलोमं समाप्तं (D6 cont. ॥१२॥); K3 इ° श्रीम° शत° सं° आदि° पौलोमे रुरोपाख्यानं । समाप्तं च पौलोम (cont. *sec. m.* ॥ १० ॥); K4 इ° पौलोमे पर्वणि पौलोमं समाप्तं; Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° पौलोमपर्वणि सर्प- सत्रप्रस्तावनायां द्वादशो° ॥ १२ ॥ समाप्तं पौलोमपर्व; B1–4 इ° महा° (B2.4 om. म°) आदि° पौलोमे सर्पसत्रप्रस्तावो (B2 °स्तावनो; B4 °स्तावना) नामाध्यायः (B1 cont. पौलोमं समाप्तं; B2 समाप्तं च पौलोमं; B3 इदं पौलोमं; B4 समाप्तं पौलोमं); B5 इ° आदि° पौलोमे; Da इ° श्रीम° (Da1 om. श्री) आदि° पौलोमे सर्पसत्रप्रस्तावनो नामाध्यायः । समाप्तं च पौलोमं; Dn1.n2 D1 इ° आदि° सर्पसत्रप्रस्तावना । पौलोमं समाप्तं; Dn3 D4 इ° महा° (D4 om. म°) आदि° (Dn3 cont. सर्पसत्रप्रस्तावनः) पौलोमं समाप्तं । द्वादशो° ॥ १२ ॥ (D4 marg. *sec. m.* ins. पौ° स° द्वा° and om. ॥ १२ ॥); T1 इ° आदि° पौलोमे एकादशो° । श्रीकृष्णाय नमः । पौलोमं समाप्तं; T2 G4 इ° श्रीम° (G4 om. श्री°) आदि° पौलोमे रुरुप्रश्नो नाम दशमो° (G4 अष्टमो°) । पौलोमं पर्व (G4 om. प°) समाप्तं; G1 इ° आदि° पौलोमे भृगुवंशानुकीर्तने रुरुडुंडुभसंवादो नाम एकादशो° । पौलोमः समाप्तः; G2.3 इ° श्रीम° आदि° (G3 om. आ°) पौलोमे पर्वणि (G2 om. प°) द्वादशो° । पौलोमपर्व समाप्तं (G2 समाप्तः पौलोमः); G5.6 इ° श्रीम° (G6 om. श्री°) आदि° (G5 om. आ°) अष्टमो° । पौलोमपर्व समाप्तं; M1 इ° पौलोमे द्वादशो°; M2 इ° श्रीम° शतसहस्रिकायां सं° आदि° पौलोमे; M3 इ° पौलोमपर्वणि द्वादशो° । पौलोमपर्व समाप्तं; M4.5 इ° महा° शतसहस्रिकायां सं° आदि° (M5 om. आ°) पौलोमे द्वादशो° (M4 cont. पौलोमे समाप्तं; M5 समाप्तं पौलोमं). — After समाप्तं, T1 G1.5 ins.: पौलोमे भरतश्रेष्ठ गन्धमाल्यैर्द्विजान्बहून् । विधिवद्भोजयेद्राजन्मधुपायससर्पिषा ॥

१३

C. 1. 1020
B. 1. 13. 1
K. 1. 13. 1

शौनक उवाच ।
किमर्थं राजशार्दूलः स राजा जनमेजयः ।
सर्पसत्रेण सर्पाणां गतोऽन्तं तद्वदस्व मे ॥ १
आस्तीकश्च द्विजश्रेष्ठः किमर्थं जपतां वरः ।
मोक्षयामास भुजगान्दीप्तात्तस्माद्धुताशनात् ॥ २
कस्य पुत्रः स राजासीत्सर्पसत्रं य आहरत् ।
स च द्विजातिप्रवरः कस्य पुत्रो वदस्व मे ॥ ३
सूत उवाच ।
महदाख्यानमास्तीकं यत्रैतत्प्रोच्यते द्विज ।
सर्वमेतदशेषेण शृणु मे वदतां वर ॥ ४
शौनक उवाच ।
श्रोतुमिच्छाम्यशेषेण कथामेतां मनोरमाम् ।
आस्तीकस्य पुराणस्य ब्राह्मणस्य यशस्विनः ॥ ५
सूत उवाच ।
इतिहासमिमं वृद्धाः पुराणं परिचक्षते ।
कृष्णद्वैपायनप्रोक्तं नैमिषारण्यवासिनः ॥ ६
पूर्वं प्रचोदितः सूतः पिता मे लोमहर्षणः ।
शिष्यो व्यासस्य मेधावी ब्राह्मणैरिदमुक्तवान् ॥ ७
तस्मादहमुपश्रुत्य प्रवक्ष्यामि यथातथम् ।
इदमास्तीकमाख्यानं तुभ्यं शौनक पृच्छते ॥ ८
आस्तीकस्य पिता ह्यासीत्प्रजापतिसमः प्रभुः ।
ब्रह्मचारी यताहारस्तपस्युग्रे रतः सदा ॥ ९

13

1 $M_{2.4.5}$ om. शौनक उ°. K_1 (with prefixed श्री) T G (G_1 with prefixed ॐ; G_3 with श्री) M_1 शौनकः. — K_2 om. 1^{ab} (cf. v. l. 1. 12. 1). — ^{b}) K (K_2 om.) Ñ V_1 B (except B_5; B_1 missing) D_2 स पुरा; D_5 पुरा स. — ^{d}) $K_{0.2.4}$ प्राप्तोंतं. K $D_{2.5}$ तद्ब्रवीहि (cf. v. l. 3). $K_{0.2}$ मां. — After 1, Ñ V_1 B (except B_4) D (except Da $D_{2.5}$) ins.:

248* निखिलेन यथातत्त्वं सौते सर्वमशेषतः ।
[$B_{2.5}$ °ते कथय मे स्फुटं.]

2 $K_{0.4}$ आस्तिको हि; K_2 आ(corr. from अ)स्तीको हि; T_2 G_{3-6} M अस्ती(G_4 °स्ति)कस्तु (M_1 °श्च). T_1 G_2 तु (for च). — ^{b}) K_1 D_1 यजतां; K_4 $Ñ_1$ $B_{1.5}$ Da_1 Dn $D_{2.5-7}$ जय°; Ñ1p as in text. — ^{c}) K_2 D_5 भगवान् (for भुज°). — ^{d}) K_4 दीनांस्तस्मा°; M_4 दीप्तांस्तस्मा°. Ñ V_1 B D प्रदीप्ताद्वसुरेतसः (D_2 as in text; D_5 तस्मादुद्धृतसासनात्).

3 D_5 om. 3. — ^{b}) B_3 यथाहरत् (m as in text); G_3 जहार तत्. — ^{d}) K D_2 ब्रवीहि (cf. v. l. 1) तं ($K_{0.4}$ मे; K_3 D_2 तत्); Ñ V_1 B Da Dn $D_{1.3.4.6.7}$ T_1 [ऽ]भिधत्स्व मे. G_2 नः; G_{4-6} M_1 तत् (for मे).

4 K_0 om. सूत उ°. K_1 (with prefixed श्री) D_3 S सूतः; Ñ V_1 $B_{1.3.4}$ Da Dn D_1 सौतिरु°. — S transp. 4 (with सूत उवाच) and 5. — ^{a}) K_1 एतदा° (cf. 45). B Da $D_{4.6.7}$ M_1 transp. आख्या° and आस्ती° (cf. v. l. 8, 45). T °मास्तिक्यं. D_3 एतदाश्चिकमाख्यानं. — ^{b}) K_1 यत्र तत्; $K_{2.4}$ अत्रै°; K_3 Ñ V_1 B_1 Dn D_1 $G_{2.4.5}$ यथै° (Dn_3 यथाव°); $B_{2.3}$ $D_{3.4.6.7}$ G_3 M (except M_1) यदे°; $D_{2.5}$ यच्चै°. S बुधैः (for द्विज). — After 4, $G_{3.6}$ M ins. an additional colophon.

5 S transp. 4 and 5 (cf. v. l. 4), and om. शौनक उ°. K_1 om. उवाच. — ^{b}) $G_{3.6}$ M_1 मनोहरां. — ^{c}) K_4 Ñ V_1 B D पुराणर्षेः. — ^{d}) S तपस्विनः. — After 5, K_1 ins. आदिपर्वणि.

6 T_1 $G_{2.4.5}$ om. सूत उ°; G_1 missing. $K_{0.4}$ Ñ V_1 $B_{1.3.4}$ Da Dn D_1 सौतिरु°; K_1 (with prefixed श्री) T_2 $G_{1.3.6}$ M_{1-4} सूतः. — ^{a}) Ñ V_1 B D (except $D_{2.5}$) °मं विप्राः. — ^{b}) B_4 G_1 °णं प्रति°. — ^{d}) S (except $M_{3.4}$) नैमिशा-; cf. 1. 1. 1, 3; 2. 71; 4. 1 etc. K (except K_0; K_2 m as in text) Ñ V_1 B_1m.2 (m as in text). 3 D (except Da) M (M_3 *inf. lin.* as in text) -वासिषु (D_5 °नं); G_6 -वासिभिः.

7 ^{a}) $K_{2.4}$ D_2 प्रणोदितः; K_3 संचो°. — ^{b}) S रोम° (cf. v. l. 1. 1. 1, 5; 2. 70; 4. 1 etc.). — ^{d}) B_3m Dn $D_{3.4.6}$ S (except G_6) ब्राह्मणेष्विद°.

8 ^{b}) M_5 यथा तथा. — ^{c}) K_1 T $G_{4.5}$ M_1 transp. आस्ती° and आख्या° (cf. 4, 45 and v. l.). — After 8, N G (except $G_{3.6}$) ins.:

249* कथयिष्याम्यशेषेण सर्वपापप्रणाशनम् ।

9 ^{a}) K_1 पितेहासी°; B Da $D_{3.4.6.7}$ पिता चासी°

जरत्कारुरिति ख्यात ऊर्ध्वरेता महानृषिः ।
यायावराणां धर्मज्ञः प्रवरः संशितव्रतः ॥ १०
अटमानः कदाचित्स स्वान्ददर्श पितामहान् ।
लम्बमानान्महागर्ते पादैरूर्ध्वैरधोमुखान् ॥ ११
तानब्रवीत्स दृष्ट्वैव जरत्कारुः पितामहान् ।
के भवन्तोऽवलम्बन्ते गर्तेऽस्मिन्वा अधोमुखाः ॥ १२
वीरणस्तम्बके लग्नाः सर्वतः परिभक्षिते ।
मूषकेन निगूढेन गर्तेऽस्मिन्नित्यवासिना ॥ १३

पितर ऊचुः ।

यायावरा नाम वयमृषयः संशितव्रताः ।
संतानप्रक्षयाद्ब्रह्मन्नधो गच्छाम मेदिनीम् ॥ १४
अस्माकं संततिस्त्वेको जरत्कारुरिति श्रुतः ।
मन्दभाग्योऽल्पभाग्यानां तप एव समास्थितः ॥ १५
न स पुत्राञ्जनयितुं दारान्मूढश्चिकीर्षति ।
तेन लम्बामहे गर्ते संतानप्रक्षयादिह ॥ १६
अनाथास्तेन नाथेन यथा दुष्कृतिनस्तथा । C. 1. 1039 B. 1. 13. 21 K. 1. 13. 21

— ^{b}) Ko.2 (m as in text). 3.4 D2.5 °समद्युतिः; T G3.6 पितामहसमो भुवि; G1 illegible; G2.4.5 पितामहसमप्रभुः (G4 °भः); M2-5 °समो भुवि. — ^{c}) Ko.4 D2.5 जिताहारः. — ^{d}) D2.5 °स्यभिरतः. Dn3 T2 G2.5.6 रतस्तदा; M4 यतः स°.

10 ^{b}) K महामुनिः (K1 °ऋषिः); Ñ V1 B D (except D2.5) °तपाः. — ^{cd}) D5 om. 10^{cd}. K3 ins. 10^{cd} in marg. *sec. m.* Ko धर्मज्ञः प्रभवः; K1.2 °ज्ञः प्रसवः; K3 प्रभवो धर्मज्ञः; Ñ V1 B 1.3-5 Dn D1.3.4.6.7 प्रवरो धर्मज्ञः (by transp.); B2 Da प्रवरः प्रसवः; T G °ज्ञः सततं. K (except K1) Da2 Dn1.n2 D1.4 शंसित° (cf. 1. 1. 2, 53; 11. 3 etc.). — After 10, K3 (om. lines 1-5) Ñ V1 B Da Dn D1-4.5 (om. line 1). 6.7 ins.:

250* स कदाचिन्महाभागस्तपोबलसमन्वितः ।
चचार पृथिवीं सर्वां यत्र सायंगृहो मुनिः ।
तीर्थेषु च समाप्लावं कुर्वन्नटति सर्वशः ।
चरन्दीक्षां महातेजा दुश्चरामकृतात्मभिः ।
वायुभक्षो निराहारः शुष्यन्ननिमिषो मुनिः । [5]
इतस्ततः परिचरन्दीप्तपावकसप्रभः ।

[Cf. beginning of adhy. 41. — (L. 2) B Da कृत्स्नां (for सर्वां). B1m.2 (m as in text) यत्र तत्र स्थितो मुनिः. — (L. 4) Ñ1 B (except B1) Da D4.6 °रां तपसि स्थितः (B5m as in text); V1 D2.5 °रां तीव्र(V1 °र्थे)विक्रमः; D3.4.6.7 °रं तप आश्रि(D4.6 °स्थि)तः (for °रामकृतात्मभिः).]

11 ^{ab}) Ñ V1 D (except Da) T2 transp. स and स्वान्. G2 च (for स). G3 °चिच्च ददर्श स्वपिता°. — K1 G4 (hapl.) om. 11^{c}–12^{b}; D5 (? hapl.) om. 11^{d}–12^{c}. — ^{d}) Ñ V1 B Da Dn D3.4.6.7 M (except M2.4) अवाङ्मुखान्; D1 पराङ्मु°. K3 corrupt.

12 K1 G4 om. 12^{ab}; D5 om. 12^{abc} (cf. v. l. 11). — ^{a}) D2 ततोब्र°. Dn3 प्राब्रवीत्स च दृ°. — ^{b}) T2 G3 महातपाः; G6 प्रतापवान् (for पिता°). G5 repeats 12^{ab} after 17^{ab}. — Before 12^{cd}, B3 D4 ins. जरत्कारुरुवाच; T2 G (except G2.6) जरत्कारुः. — ^{cd}) Ko (hapl.) om. 12^{d}–13^{c}. K1 corrupt. K4 -त्र लंबंते; T2 -भिलं°; G3 प्रलं°. G6 M3 के वै (M3 वा) भवंतो लंबंते. Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 M1.3.4 ह्यस्मिन्; M5 -स्य° (for ऽस्मिन्वा). K3.4 D2 T2 G2.3.6 M2 वै (for वा). T2 G2.3.6 M2 ह्यधो°. D5 कस्मिन्वै मद्यधो°. K2 लंबमाना महागर्ते किं भवंतो अधोमुखाः.

13 Ko om. 13^{abc} (cf. v. l. 12); M1 om. 13. — ^{c}) The MSS. vary at random between मूषकेन and मूषि°. — ^{d}) G3 °त्यपातिताः.

14 K1 S om. ऊचुः. — ^{a}) G3 नाम पराः. — ^{b}) K (except K1) B4 Dn1 D1.4 (by corr.). 6.7 T1 शंसित° (cf. v. l. 1. 1. 2; 13. 10 etc.). — ^{c}) K D2.5 °नस्य क्षया°. T G2.3 °नप्रेक्ष(G2 °ष)या ब्र°. Cf. 16^{d} and v. l. — ^{d}) B1.2.4 Da गच्छेम. — K4 ins. after 14; D3.4.6.7, after 17^{ab}:

251* येषां तु संततिर्नास्ति मर्त्यलोके सुखावहा ।
न ते लभन्ते वसतिं स्वर्गे पुण्यव्रता अपि ।

15 ^{a}) K D2.5 संततावेको; B3 Da1 °तिर्ह्येको. — ^{b}) K3 श्रुतिः; Ñ V1 B D (except D2.5) T G1-3 स्मृतः. — ^{c}) M1.3 मंदभागो. — Ko om. 15^{d}–16^{c}. — ^{d}) Ñ V1 B D (except D2) तप एकं. Ñ V1 B (B4 marg.) Da D3.4 G6 समा(B4 orig. मया)श्रितः; D1 समन्वितः.

16 Ko om. 16^{abc} (cf. v. l. 15). — ^{a}) D5 स प्रजां; D7 सत्पुत्रान्; G5 M2.4.5 स पुत्रं. — ^{b}) G3 दारांश्चाथ चि°. — ^{c}) K1 ततो (for तेन). D2.5 सर्वे (for गर्ते). — ^{d}) Dn D1 °नस्य क्ष°. D2.5 गर्ते संतानसंक्षयात्. Cf. 14^{c} and v. l.

17 ^{a}) G3 °स्तेन पितरः. — After 17^{ab}, D3.4.6.7 ins. 251* (cf. v. l. 14). G5 repeats 12^{ab} after 17^{ab}.

C. 1. 1039 B. 1. 13. 21 K. 1. 13. 22 कस्त्वं बन्धुरिवास्माकमनुशोचसि सत्तम ॥ १७
ज्ञातुमिच्छामहे ब्रह्मन्को भवानिह धिष्ठितः ।
किमर्थं चैव नः शोच्यानतुकम्पितुमर्हसि ॥ १८

जरत्कारुरुवाच ।

मम पूर्वे भवन्तो वै पितरः सपितामहाः ।
ब्रूत किं करवाण्यद्य जरत्कारुरहं स्वयम् ॥ १९

पितर ऊचुः ।

यतस्व यत्नवांस्तात संतानाय कुलस्य नः ।
आत्मनोऽर्थेऽस्मदर्थे च धर्म इत्येव चाभिभो ॥ २०
न हि धर्मफलैस्तात न तपोभिः सुसंचितैः ।
तां गतिं प्राप्नुवन्तीह पुत्रिणो यां व्रजन्ति ह ॥ २१
तद्दारग्रहणे यत्नं संतत्यां च मनः कुरु ।
पुत्रकास्मन्नियोगात्त्वमेतन्नः परमं हितम् ॥ २२

जरत्कारुरुवाच ।

न दारान्वै करिष्यामि सदा मे भावितं मनः ।
भवतां तु हितार्थाय करिष्ये दारसंग्रहम् ॥ २३
समयेन च कर्ताहमनेन विधिपूर्वकम् ।
तथा यद्युपलप्स्यामि करिष्ये नान्यथा त्वहम् ॥ २४
सनाम्नी या भवित्री मे दित्सिता चैव बन्धुभिः ।
भैक्षवत्तामहं कन्यामुपयंस्ये विधानतः ॥ २५
दरिद्राय हि मे भार्यां को दास्यति विशेषतः ।
प्रतिग्रहीष्ये भिक्षां तु यदि कश्चित्प्रदास्यति ॥ २६
एवं दारक्रियाहेतोः प्रयतिष्ये पितामहाः ।
अनेन विधिना शश्वन्न करिष्येऽहमन्यथा ॥ २७
तत्र चोत्पत्स्यते जन्तुर्भवतां तारणाय वै ।
शाश्वतं स्थानमासाद्य मोदन्तां पितरो मम ॥ २८

— K_4 repeats पितर ऊचुः before 17^{cd}. — ^{c}) K_4 $\tilde{N}_1$ M_1 °रिहास्माकं. — ^{d}) D_1 सुव्रत; $D_{3.4.6.7}$ वा($D_{6.7}$ चा) नघ; G_1 पुत्रक (for सत्त°). D_5 °शोचितुमर्हसि (cf. 1. 1. 183 and v. l. 18 below).

18 D_5 om. 18. — ^{a}) T M (except M_1) °मिच्छाम (T M_5 °मि) तत्वेन. — ^{b}) K_1 T G $M_{1-3.5}$ तिष्ठति; $\tilde{N}$ V_1 B_{1-4} Dn $D_{1.3.4.7}$ M_4 Arjp नः स्थितः; $B_{1}m._5$ Da विष्टि°; D_6 संस्थि°; Cd as in text. — ^{d}) S (except T_1) °तुमिच्छसि ($G_{4.5}$ M_5 °ति). $\tilde{N}$ V_1 B Da Dn $D_{1.3.4.6.7}$ अनुशोचसि सत्तम (=17^{a}).

19 K_1 S om. उवाच. — ^{a}) $D_{3.4}$ मम सर्वे. G_1 पूर्वे भवंतो मम वै. — ^{c}) $D_{6.7}$ °ण्यत्र. — ^{d}) D_2 $G_{2.5}$ °रिति स्वयं; D_5 °रहं सुतः.

20 K_1 D_3 S om. ऊचुः. — After पितर ऊचुः, $D_{4.6.7}$ ins.:

252* पितरस्ते वयं तात संतारय कुलं स्वयम् ।

— ^{a}) $G_{2.3}$ °स्व वै महाभाग. — Ko (hapl.) om. 20^{b}–21^{a}. — ^{c}) G_6 वा (for च). — ^{d}) K_1 M_1 चाभिभोः; $\tilde{N}$ V_1 B D $G_{1.4}$ वा विभो ($G_{1.4}$ °भोः); M_5 चापि भोः. G_6 गृहमेधी भवाद्य भो.

21 Ko om. 21^{a} (cf. v. l. 20). — ^{a}) $G_{5.6}$ °वलैस्तात. — ^{b}) G_6 स्वसंचितैः. — ^{c}) M_1 न तां गतिं प्राप्नुवंति. — ^{d}) $Ko_{.2-4}$ B_5 $D_{2.5}$ M हि; K_1 Dn D_1 वै; D_6 G_{4-6} च; G_{1-3} उत (for ह).

22 ^{a}) V_1 दारसंग्र°. — ^{b}) D_2 °त्यै च; G_2 °त्याश्च; G_6 °त्यर्थे. $G_{1.4.5}$ M °त्यर्थे च नः कुरु. — ^{c}) K_3 °योगार्थं; D_5 °गे त्वं; $G_{2.3}$ °गाच्च. T $G_{1.4-6}$ पुत्रक त्वां नियोक्ष्यामः (T_1 G_5 °म). — ^{d}) T_1 एवं नः; $G_{2.3}$ त्वमेव.

23 K_1 S om. उवाच. — ^{a}) M तु (for वै). $\tilde{N}$ V_1 B_3 D (except $D_{2.5}$) T $G_{1.6}$ M करिष्येह°; $B_{1.2.4.5}$ करोमीति. — ^{b}) T $G_{1.6}$ M (except M_1) इति मे. $\tilde{N}_1$ V_1 B_3m D (except Da $D_{2.5}$) न धनं जीवितार्थतः; $G_{4.5}$ बुद्धिर्मे तपसि स्थिता; Cd as in text. — ^{c}) T_1 हि (for तु).

24 ^{c}) Ko $\tilde{N}_1$ V_1 B_3 Dn $D_{6.7}$ यथा; D_5 ततः. D_2 यद्यपि ल°; $D_{6.7}$ -वदुपल°; M_1 -हमुपल°. — ^{d}) $\tilde{N}$ V_1 B D (except $D_{2.5}$) हि (for तु).

25 ^{a}) D_2 मन्नाम्ना; T $G_{1.4.5}$ स्वनाम्नी (T_2 °म्ना). $G_{2.3}$ सा हि जाया; M_1 (before corr.) सनामा वा. T_1 G_5 वा (for या). — ^{b}) D_5 दापिता; $G_{2.3}$ ई(G_3 वी)प्सिता. K $D_{2.5}$ बांधवैः. — ^{c}) The MSS. vary at random between भैक्ष- and भैक्ष्य- (cf. 1. 3. 36). T G_{3-5} भैक्षदत्ता°; G_2 चरन्भैक्षा°.

26 ^{a}) Ko तु; D_5 च (for हि). $G_{1.4-6}$ M (except M_1) मे कन्यां. G_2 जरत्कारुं मदीयाख्यां; G_3 जरत्कार्वीत्यभिधानं. — ^{b}) B_5 विधानतः.

27 ^{a}) $G_{2.3}$ °हेतौ; G_6 °योगे. — ^{b}) $\tilde{N}$ V_1 B Da $D_{3.4.6.7}$ यतिष्येहं. — ^{c}) K (except K_1) $D_{2.5}$ सम्यक् (for शश्वत्). — ^{d}) S करिष्ये नाहम°.

28 ^{a}) S तत्रोत्पत्स्यति चेज्जंतुः ($G_{2.3}$ यः पुत्रः). — ^{b}) D_5 यः (for वै). — ^{d}) T G M_1 मोदंतु. — After 28, B_2 (marg.)$_{.3}$ Da $Dn_{2}.n_{3}$ ins. an additional colophon: इत्यादिपर्वणि आस्तीके; Dn_2 cont. ॥ ३७ ॥; Dn_3 ॥ ९३ ॥.

सूत उवाच ।

ततो निवेशाय तदा स विप्रः संशितव्रतः ।
महीं चचार दारार्थी न च दारानविन्दत ॥ २९
स कदाचिद्वनं गत्वा विप्रः पितृवचः स्मरन् ।
चुक्रोश कन्याभिक्षार्थी तिस्रो वाचः शनैरिव ॥ ३०
तं वासुकिः प्रत्यगृह्णादुद्यम्य भगिनीं तदा ।
न स तां प्रतिजग्राह न सनाम्नीति चिन्तयन् ॥ ३१
सनाम्नीमुद्यतां भार्यां गृह्णीयामिति तस्य हि ।
मनो निविष्टमभवज्जरत्कारोर्महात्मनः ॥ ३२
तमुवाच महाप्राज्ञो जरत्कारुर्महातपाः ।
किंनाम्नी भगिनीयं ते ब्रूहि सत्यं भुजंगम ॥ ३३

वासुकिरुवाच ।

जरत्कारो जरत्कारुः स्वसेयमनुजा मम ।
त्वदर्थं रक्षिता पूर्वं प्रतीच्छेमां द्विजोत्तम ॥ ३४

सूत उवाच ।

मात्रा हि भुजगाः शप्ताः पूर्वं ब्रह्मविदां वर ।
जनमेजयस्य वो यज्ञे धक्ष्यत्यनिलसारथिः ॥ ३५
तस्य शापस्य शान्त्यर्थं प्रददौ पन्नगोत्तमः ।
स्वसारमृषये तस्मै सुव्रताय तपस्विने ॥ ३६
स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ।
आस्तीको नाम पुत्रश्च तस्यां जज्ञे महात्मनः ॥ ३७
तपस्वी च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारगः ।
समः सर्वस्य लोकस्य पितृमातृभयापहः ॥ ३८
अथ कालस्य महतः पाण्डवेयो नराधिपः । C. 1. 1062 B. 1. 15. 5 K. 1. 15. 5

---

29 Ko.3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.2 सौतिरु°; K1 S (G3 with prefixed श्री) सूतः. — After उवाच, K3.4 D2 ins.:

253* इत्युक्तमात्रे वचने तथेत्युक्त्वा पितामहाः ।
अन्तर्धानं गताः सर्वे विस्मयं स ययौ मुनिः ।

— [a]) T2 विवाहाय (orig. prob. a gloss). Ñ V1 B (B3 m as in text) Da D3.4 Nilp यतिः; M1 गतः (for तदा). — [b]) K (except K1) D2 स मुनिः. K (except K1) Dn1 D1.2.4 (by corr.). 7 शंसित° (cf. v. l. 1. 1. 2; 13. 10, 14 etc.); G2 सर्वतो धृतः. — [c]) Ko.2 B5 D5 दारार्थं; K4 °र्थे. — [d]) D2.5–7 G2.3.7 °रान्स विंदति (D7 G3.7 °त); T G1.6 °रांस्त्ववि°. K3 स च दारान्न (corr. to °न *sec. m.*) विंद°.

30 [a]) G2 °नं भिक्षुः. — [b]) K1 द्विजः (for विप्रः). Ko. 2–4 D2 पितॄणां च वचः (K3 D2 वचनं) स्म°. — [d])K1 B4 शनैरिति; B3 °रिह; D3.4 S (except M1) शनैः शनैः.

31 [b]) K1 °दुद्दिश्य. T °नीं ततः. — [cd]) K1 om. 31[cd]. G1 च (for स). G2.3 नवयौवनसंपन्नां सनाम्नीमिति चिं°.

32 [a]) K3 स्वनाम्नी°. Ñ V1 B (except B5) D (except D2.5) °म्नीं चोद्यतां; G6 °म्नीमुत्तमां.

33 B5 om. 33[ab]. — [b]) K1 महत्तपाः; G4–6 °मनाः. — After 33[ab], D4 marg. *sec. m.* ins. जरत्कारुरुवाच. — [c]) D3 भगिनी चेति.

34 K1 S om. उवाच. — After 34[ab], N (except Ñ1 B1.4 Da) ins.:

254* प्रतिगृह्णीष्व भार्यार्थे मया दत्तां सुमध्यमाम् ।
[D5 गृह्णीष्व भद्रं ते भूयान्मया.]

— [cd]) G2.3 °क्षिता चेयं पत्न्यर्थे तु द्वि°. — K Ñ V1 B1 (marg.).2.5 D (except Da) G (except G3.6) ins. after 34: B3 marg., after 36:

255* एवमुक्त्वा ततः प्रादाद्भार्यार्थे वरवर्णिनीम् ।
[Dn3 D4 ins. सौतिरुवाच before 255*.]

— After 255*, K4 (marg.) Ñ B1 (marg.).2.5 Dn D (except D2.5) ins. (for the first time) 37[ab]. In Dn the first occurrence of 37[ab] is followed by an additional colophon.

35 Ko.3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.2.4m सौतिरु°; K1 Da2 T G (G2–5 om.) M सूतः. — [a]) Ñ B2–4 Da च; B1.5 D1.3.4.6.7 तु (for हि). — [c]) K1 यज्ञे वै; D5 वै यज्ञे. — [d]) D5 प्रज्वाल्यानिल°.

36 [a]) G2.3 तस्य कोपस्य. — [b]) D5 पन्नगेश्वरः; M1.5 भुजगो°. — [d]) Ko.4 सुप्रीताय; G4–6 °वृत्ताय; M1.5 संप्रधार्य. K1 द्विजन्मने; V1 Dn D1S महात्म°. — After 36, B3 marg. ins. 255* (cf. v. l. 34).

37 [a]) B3m तां वरयामास. — [c]) Here and below (wherever the name occurs) the majority of S write अस्तीक-. M2.3 D3.4 °कनामा. G2–5 तु (for च). — [d]) K1 द्विजन्मनः; K2 °तपाः; B3 Dn (except Dn3) G6 °मनाः.

38 [a]) G4.5 यशस्वी (for महा°).

39 Before 39, T2 G4.5 M1.5 ins. सूतः. — [a]) Ñ V1 B D (except D2.5) अथ दीर्घस्य कालस्य. — [c]) D3.4 महासत्रं; G2 °रंभः. — [d]) B3 °त्रं महाद्युतिः. D3.4 T G1.3–6 श्रु(T2 स्नु)तं. G2 यज्ञाः सर्पश्रुतिस्स्मृतिः (sic).

C. 1. 1062 B. 1. 15. 5 K. 1. 15. 5 आजहार महायज्ञं सर्पसत्रमिति श्रुतिः ॥ ३९
तस्मिन्प्रवृत्ते सत्रे तु सर्पाणामन्तकाय वै ।
मोचयामास तं शापमास्तीकः सुमहायशाः ॥ ४०
नागांश्च मातुलांश्चैव तथा चान्यान्स बान्धवान् ।
पितॄंश्च तारयामास संतत्या तपसा तथा ।
व्रतैश्च विविधैर्ब्रह्मन्स्वाध्यायैश्चानृणोऽभवत् ॥ ४१
देवांश्च तर्पयामास यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ।
ऋषींश्च ब्रह्मचर्येण संतत्या च पितामहान् ॥ ४२
अपहृत्य गुरुं भारं पितॄणां संशितव्रतः ।
जरत्कारुर्गतः स्वर्गं सहितः स्वैः पितामहैः ॥ ४३
आस्तीकं च सुतं प्राप्य धर्मं चानुत्तमं मुनिः ।
जरत्कारुः सुमहता कालेन स्वर्गमीयिवान् ॥ ४४
एतदाख्यानमास्तीकं यथावत्कीर्तितं मया ।
प्रब्रूहि भृगुशार्दूल किं भूयः कथ्यतामिति ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

शौनक उवाच ।
सौते कथय तामेतां विस्तरेण कथां पुनः ।
आस्तीकस्य कवेः साधोः शुश्रूषा परमा हि नः ॥ १
मधुरं कथ्यते सौम्य श्लक्ष्णाक्षरपदं त्वया ।

---

40 a) T2 °त्ते यज्ञे. — cd) T G1.2 M1.5 मोक्षया°. Ñ V1 B Da D3.4.6.7 G6 M1.5 ताञ्(M5 याञ्)छापादा° (B4 तान्सर्पाना°); Dn D1 तान्नागाना°; G2–5 तच्छापमा°. D2.5 G6 स; G2.3 तु (for सु-). K3 Dn D1.2.5 S (except G1 M1.3.5) -तपाः (for -यशाः).

41 a) K (except K3) नागान्स-; Ñ B D भ्रातॄंश्च (D2 नागान्स्व-; D5 as in text). M1.5 चापि (for चैव). — b) K0.4 D2 चान्यांश्च (D2 °स्व-); D5 -न्यांश्चापि; T G1–3.6 M2–4 संबंधि-; M1.5 चार्यान्स. K1 Ñ B Da Dn D1.3.4.6.7 तथैवान्या(Ñ B3 °र्यां)न् स पन्नगान् (K1 स्वबांधवान्). — M1 om. 41^{cdef}. — e) M2.4 कारयामास. — D4 ins. 41^{d}–42^{a} in marg. *sec. m.* (hapl. omission).

42 For D4 cf. v. l. 41. — a) G1 M1 वेदांश्च. M1 तोषयामास.

43 a) Da अपकृत्य; D2 अपा°. — b) B4 भ्रातॄणां; M1 गुरू°. — b) K Dn D1.2.4 (by corr.) शंसित° (K1 स महातपाः); cf. v. l. 1. 1. 2; 13. 10, 14 etc. — d) K1.2 D5 स(K1 स्व)हितैः. Ñ V1 B3–5 Da D3.4.6.7 G2–5 M (except M1) तैः; G1 स्व- (for स्वैः).

44 K0 om. 44. — a) D6.7 तु (for च). — b) V1 विभुः; T1 मुनेः (for मुनिः). — D3 om. from 44^{c} to end of the adhy. — c) K3 M2.4 स (for सु-). — d) B5 सुदमीयि°. K2 Ñ V1 Dn D1.6 (by corr.) S °मेयिवान्.

45 Before 45, D2.5 ins. सूत उवाच. — D3 om. 45 (cf. v. l. 44). — a) B Da D4.6.7 M (except M3) transp. आख्या° and आस्ती° (cf. v. l. 4, 8). — b) Dn D1.4.6.7 G6 यथावत्कथितं; G2.3 भवतः श्रावितं; M1 संक्षेपात्की°. — c) K1 मुनिशा°; M5 किल शा°. — d) K3 Dn D1 किमन्यत्; B Da D4.6.7 भूयः किं (by transp.). — K (except K1) Ñ V1 B5 Dn D1.2.5 कथयामि ते; S (except G4–6) श्रोतुमिच्छसि.

Colophon: K0–2.4 इ° श्रीम° (K1 om. इ° श्री°) आदि° आस्तीके; K3 इ° श्रीम° आदि° जरत्कारुसंतानप्रशंसा नामाध्यायः (cont. *sec. m.* ॥ ११ ॥); Ñ V1 इ° श्रीम° आदि° आस्तीकपर्वणि सर्पाणां मातृशापप्रस्तावे पंचदशो° ॥ १५ ॥; B1–4 Da D1.3.6.7 इ° महा° (B2.4 D1.3.6.7 om. म°) आदि° आस्तीके (B1.2 cont. ॥ १४ ॥); B5 D4 इ° आस्तीके (D4 marg. *sec. m.* cont. त्रयोदशो°); Dn T1 इ° आदि° आस्तीके पंचदशो° (Dn2 om. पंच°; T1 reads द्वादशो°; Dn3 cont. ॥ १५ ॥); D2.5 आदि° आस्तीके (D5 marg. cont. ॥ १४ ॥); T2 G1.4.5 इ° श्रीम° (G1.4 om. श्री°) आदि° (G1.5 om. आ°) आस्तीके (G5 om. आ°) कथासंक्षेपो नाम प्रथमो° (T2 एकादशो°); G2.3.6 इ° श्रीम° (G6 om. श्री°) आदि° (G3 om. आ°) आस्तीके (G3 interp. पर्वणि) द्वितीयो°; M इ° आस्तीके (M1 interp. कथासंक्षेपो नाम) द्वितीयो° (M2 *sup. lin. sec. m.* प्रथमो°). — For B2.3 Da Dn cf. v. l. 28, 34; for G3.6 M cf. v. l. 4 also.

14

[☞ Here begin the collations of a newly acquired Nepālī MS. Ñ3.]

1 T2 G3 om. शौनक उ°. K1 D6 S (except M3) om. उवाच. — a) K3 D2 S कथय तत्वेन; Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 त्वं कथयस्वेमां. — b) K2m S कथामिमां. — Ñ3 reads 1^{c}–6^{f} after 1. 13. 44^{ab}. — c) M1 तु वै (for कवेः). K2 D2.3 T G2–5 M1 साधो. — d) G3 परं कौतूहलं हि नः.

प्रीयामहे भृशं तात पितेवेदं प्रभाषसे ॥ २
असच्छुश्रूषणे नित्यं पिता हि निरतस्तव ।
आचष्टैतद्यथाख्यानं पिता ते त्वं तथा वद ॥ ३
सूत उवाच ।
आयुष्यमिदमाख्यानमास्तीकं कथयामि ते ।
यथा श्रुतं कथयतः सकाशाद्वै पितुर्मया ॥ ४
पुरा देवयुगे ब्रह्मन्प्रजापतिसुते शुभे ।
आस्तां भगिन्यौ रूपेण समुपेतेऽद्भुतेऽनघे ॥ ५
ते भार्ये कश्यपस्यास्तां कद्रूश्च विनता च ह ।
प्रादात्ताभ्यां वरं प्रीतः प्रजापतिसमः पतिः ।
कश्यपो धर्मपत्नीभ्यां मुदा परमया युतः ॥ ६
वरातिसर्गं श्रुत्वैव कश्यपादुत्तमं च ते ।
हर्षादप्रतिमां प्रीतिं प्रापतुः स्म वरस्त्रियौ ॥ ७
वव्रे कद्रूः सुतान्नागान्सहस्रं तुल्यतेजसः ।
द्वौ पुत्रौ विनता वव्रे कद्रूपुत्राधिकौ बले ।
ओजसा तेजसा चैव विक्रमेणाधिकौ सुतौ ॥ ८
तस्यै भर्ता वरं प्रादादध्यर्धं पुत्रमीप्सितम् ।
एवमस्त्विति तं चाह कश्यपं विनता तदा ॥ ९
कृतकृत्या तु विनता लब्ध्वा वीर्याधिकौ सुतौ ।
कद्रूश्च लब्ध्वा पुत्राणां सहस्रं तुल्यतेजसाम् ॥ १० C. 1. 1050 B. 1. 16. 12 K. 1. 16. 12

---

2 a) G2 परमं क°. Ko सम्यक्; D2.5 G6 M1 सौते; G1 सूत (for सौम्य). — b) Ko मधुराक्षर°; B4 सूक्ष्मा°. G2.3 °पदान्वितं. — c) K4 Da1 Dn (except Dn2) D3.6.7 T G M1 प्रिया° (G2.3 प्रियमाह). M (except M1) वयं ता°. — d) S (except G6) त्वं (for इदं). Ñ3 प्रभाषतः. K (except K4) D2.5 पितृवत्ते प्रभाषतः.

3 a) D3.4 °णे पूर्वं. — c) K3m (*sec. m.*) आचचक्षे; Da1 T2 G1–3 M1 आचष्टे तद्; D6.7 °ष्टैनं (for °ष्टैतद्). B5 °न्यायं; G2.3 °ज्ञानं; M1.5 यदा° (for यथा°). — d) T G2.3 पिते(T1 °त्रे)व. Ñ1 तत् (for त्वं).

4 Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1 सौतिरु°; K1 D3 S सूतः. — a) K1.4 Ñ B1m.3.4 Dn D1–5 S आयुष्मन्. K4 परम्; Ñ3 अयम्; B4 अहम्; T एतद् (for इदम्). — d) T2 च; M (except M1) मे (for वै). B1 T2 G2.3 M1 मम; M2–5 तथा (for मया).

5 a) Ko.2.4 कृतयुगे. G2.3 विप्र; M2 *sup. lin.* कन्ये (for ब्रह्मन्). M4 ins. कन्ये पितामहसुते between ब्रह्मन् and प्रजा° (in b). — b) Ñ1.3 T G4–6 M (M2 *sup. lin.* as in text) पितामहसुते; G2.3 दक्षकन्ये भृशं. K1 तदा; D2 G1 M1 उभे (for शुभे). — d) K1 तदानघे; K2m °द्भुतेन ते; K4 (by corr.) B1–4 Da Dn D1.3.4 M1 °द्भुतेनघ; Ñ1.2 उभेनघ; V1 B3m शुभेनघ; D6.7 °द्भुतेन ह; G1 तपोधने; G4.5 M2.3.5 तपोधन (M2 *sup. lin.* नवेद्भुते, which M4 ins. before तपोधन); G6 °द्भुते तदा. Ko संपन्ने चाद्भुतेन वै; T G2.3 सुमुदाते तदानघ (T1 तपोधनं; T2 तपोधने).

6 a) D5 द्वे (for ते). Ñ3 नार्यौ (for भार्ये). Here and below (generally) S काश्यप°. — b) K2 कद्रूर्विनतया सह; G2 कद्रवद्विनता सह. — c) K3 G2.3.6 M वरौ; Ñ3 च यो. D5 प्रीत्या. — d) G6 पितामहसमः. G1 °मः प्रभुः. — K3 (hapl.) om. 6e–7a. — f) M3.5 °मयान्वितः. Ko.1.4 D2.5 G6 M1 परया च (Ko.4 स; M1 वै) मुदान्वितः; K2 Ñ3 परया मुदयान्वितः; T G4.5 सम्यक्प्रीत्या समन्वितः.

7 a) K3 om. 7a (cf. v. l. 6). Ñ1 वराभिसंगं; Ñ2 V1 Cd °भिसर्गं. B1.3.4 Dn श्रुत्वैवं; M1 °तं. — b) G2.3 °दुत्तरं. B Da D3.4.6 तु; D2.5 हि (for च). K2 हितैः; D7 सुते (for च ते). — G3 om. 7cd. — c) Ñ2 V1 B Da D3.4.6.7 °दभ्य(B3–5 °प्य)धिकां; D5 °च्च प्रतिमां; M2 °दवाप्नुयां (*sup. lin.* as in text). — d) B5 D5 ते; D6 च (for स्म). D2 वरे.

8 b) B D (except D2.5) तुल्यवर्चसः. — d) D5 बलैः; M5 °लौ. — e) K1 Dn D1 तेजसा वपुषा (K1 तपसा) चैव; Nilp as in text. — f) Ñ3 °मे चाधिकौ. K2 इभौ (m as in text); Ñ1.2 B D (except D2.5) G2.3 M (except M1) च तौ (for सुतौ). — After 8, K4 (marg.) D4 (marg. *sec. m.*) ins.:

256* भवतो भवतो युक्तौ प्रसादात्तनयौ मम ।

9 M1 om. 9a–10b. — b) K4 Ñ1.2 V1 B Dn D1 T2 अत्यर्थं; Da D3.4.6 अत्यंतं; D5 तदर्थं (for अध्यर्धं). Ñ3 T2 ईदृशं (for ईप्सि°). K1 अवध्यं सुतमी°; T1 ददृशाते भविष्यतः; G M (M1 om.) ई(M5 की)दृशौ तौ (G4.5 M2–5 ते) भविष्यतः. — c) K2 Ñ3 B4.5 D6 T1 G2.3 प्राह (for चाह). — d) G2.3 तथा. — D5 ins. after 9: Ko.2.4, after 11:

257* उक्ते समाहिते गर्भावेतौ धारयतस्तदा ।
[Ko सुतौ; K2.4 शुभौ (for तदा).]

N (except Ñ1.3) ins. after 9 (D5 after 257*):

258* यथावत्प्रार्थितं लब्ध्वा वरं तुष्टाभवत्तदा ।

10 M1 om. 10ab (cf. v. l. 9). — a) K1 D6.7 च (for तु). T1 G4.5 M (M1 om.) सा प्रीता चाभवत्तौ तु°

C. 1. 1080 B. 1. 16. 12 K. 1. 16. 12 धार्यौ प्रयत्नतो गर्भावित्युक्त्वा स महातपाः ।
ते भार्ये वरसंहृष्टे कश्यपो वनमाविशत् ॥ ११
कालेन महता कद्रूरण्डानां दशतीर्दश ।
जनयामास विप्रेन्द्र द्वे अण्डे विनता तदा ॥ १२
तयोरण्डानि निदधुः प्रहृष्टाः परिचारिकाः ।
सोपस्वेदेषु भाण्डेषु पञ्च वर्षशतानि च ॥ १३
ततः पञ्चशते काले कद्रूपुत्रा विनिःसृताः ।
अण्डाभ्यां विनतायास्तु मिथुनं न व्यदृश्यत ॥ १४
ततः पुत्रार्थिनी देवी व्रीडिता सा तपस्विनी ।
अण्डं बिभेद विनता तत्र पुत्रमदृक्षत* ॥ १५

पूर्वार्धकायसंपन्नमितरेणाप्रकाशता ।
स पुत्रो रोषसंपन्नः शशापैनामिति श्रुतिः ॥ १६
योऽहमेवं कृतो मातस्त्वया लोभपरीतया ।
शरीरेणासमग्रोऽद्य तस्माद्दासी भविष्यसि ॥ १७
पञ्च वर्षशतान्यस्या यया विस्पर्धसे सह ।
एष च त्वां सुतो मातर्दास्यत्वान्मोक्षयिष्यति ॥ १८
यद्येनमपि मातस्त्वं मामिवाण्डविभेदनात् ।
न करिष्यस्यदेहं वा व्यङ्गं वापि तपस्विनम् ॥ १९
प्रतिपालयितव्यस्ते जन्मकालोऽस्य धीरया ।
विशिष्टबलमीप्सन्त्या पञ्चवर्षशतात्परः ॥ २०

— b) G2.3 कद्रू भार्याधिका (G2 °कान्) सुतान्. — d) Ko.2–4 D2 दीप्त°; Dn D1.3–7 °वर्चसां.

11 b) K4 Ñ3 B4 D2.3.5–7 G2.3 सु- (for स). K3 महायशाः; B3 °बलाः. — c) D6 द्वे (for ते). K1 V1 Dn D5 °संतुष्टे; M1 परिसंतुष्टे. Ñ1.2 B (B1m as in text) Da वरं प्रदाय भार्याभ्यां; T G1–3 M2–5 भार्ये परमसंहृ(G3 °सृ)ष्टे. — After 11, Ko.2.4 ins. 257* (cf. v. l. 9).

12 Before 12, K1 D3 ins. सूतः; Ñ2 V1 Dn D1 सौतिरु°; B1m.2.3 D2.4.6.7 सूत उ°. — a) K3 °न गच्छता. — b) Ko.1 B4 च शतां (Ko शती; B4 शतीर्) दश; M (except M1) दश वै शतं; Cd दशतीर्दश (as in text). T2 G1.2.4.5 अंडान् (G2 अस्यां) दश शतान्यथ (G2.4.5 °था). — c) Ko.2.4 Ñ1.2 B Da D3.4.6.7 विप्रर्षे; G2.3 च तदा. — d) Ko Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 G2.3 द्वे चांडे; K1.2.4 D2.5 T G1.4–6 M द्वे त्वंडे; K3 alone as in text. K1.3 D2.5 G6 M तथा.

13 a) K1 तयोस्त्वंडानि; G4–6 ततोप्यं°; M1 तत ह्यं° (sic). D5 तयोरंडं समदधुः. — b) G2 निर्दिष्टाः. Ko.1.4 Ñ3 D3 T G2.4.6 M2 °चारकाः. — c) G2.3 सौवर्णादिषु; G4–6 °स्नेहेषु; M2.3 (both *inf. lin.*) घृतपूर्णेषु; M4 lacuna. T G2.3 कुंभेषु; G1.4–6 M कुंडे°. — d) Ñ1.2 B Da D3.6.7 उत; Ñ3 S (except G6) तु; D5 वै (for च).

14 a) S °ते पूर्णे (G1.6 M1 वर्षे). — b) K1 विनिर्ययुः. — c) S (except G1.6 M1) अंडेभ्यो. — d) Ko.2.4 न प्रदृ°; B3 च न दृ°; M1 नाभ्यदृ°.

15 a) V1 पुत्रं विना दे°. — b) K1 अपि; Ñ1.2 V1 Dn D1 T G4.5 च (for सा). — c) B4 तूर्णं (for अण्डं). V1 सहसा (for विन°). — d) Ko D2 T G6 अदृश्य°; K1 ददर्श सा; K2.4 Ñ V1 Dn D1.5 G1.4.5 M अपश्य°; B Da D3.4.6.7 ददर्श ह (for अदृक्षत*). K3 तत्र पुत्रस्त्वजायत; G2.3 क्रोधेन महतान्विता.

16 a) Da Cd अध्यर्ध°; D5 °संविग्नं; G4.5 °संपूर्णं; Dn (erroneously) Nilp as in text. T पूर्वार्धेनाति(T2 °र्धे काय)सं°. — b) K1 T2 G1.6 M1 °काशितं; K4 T1 M5 °शिता; D5 °शतां. G2 उदरेण प्रकाशत (sic). — c) K (except K1) Ñ3 B3 D2–7 रोषसंतप्तः; Ñ1.2 V1 B (B3 marg.) M1 °रब्धः; Da °बद्धः; Dn क्रोधसंरब्धः; T G4.5 °युक्तः; M3 °पूर्णः; M5 °रब्धं. — d) G2 इतः श्रुतः; G6 इति श्रुतं.

17 Before 17, B3 D4 (marg.) ins. पुत्र उवाच. — a) B4 S (except G4.5 M1) सोहम्. — b) Ñ3 लोभाभिभूतया; G3 °विनीतया. B4 त्वं मामंडविभेदनात् (m त्वया मोहपरीतया); cf. 19b. — c) K3 °समग्रोयं; Ñ2 B1m.3.4 Dn D1.2.5 G2.4.5 M2.3 (*inf. lin.*).4.5 °ग्रेण.

18 b) Ko.2.4 °या वै स्प°; M1 °तिस्प°; M2 °पिस्प°. T2 सदा (for सह). — c) Ñ3 (before corr.) तु (for च). D6 त्वां च (by transp.). G2.3 M3 त्वत्सुतो भूयः (M3 मातः). — d) Ko.2.4 D2.5 M1 दासत्वात्; K1 Dn D1.3.4.6.7 G1.4.5 दासी°; Ñ1.2 V1 B Da दास्याद्वै; G3 दास्यां त्वां; G6 दास्यकात्; M2–4 दास्यात्त्वां. K1.3 Dn D2.5 T1 मोचयि°. G2 दास्यं त्वां परिमोक्ष्यति.

19 a) Ko.2 B2 यद्येतदपि; Ñ B1.3–5 Da D6.7 M1 °तमपि; D3.4 (m as in text) °वमपि; D5 तदेनम°. — c) Ko °स्यदेहत्वात्; Ñ1 V1 B D (except D2) °स्यनंगं वा; G1 °स्यर्धदेहं. K4 त्वं (for वा). — d) Ko Dn D5 चापि; D2 चैनं (for वापि). B5 D3.4.6.7 यशस्विनं; D2.5 G1.4.5 °स्विनी.

20 a) K1 तत् (for ते). — c) K3.4 Ñ1.2 V1 B3 D (except Da Dn3) S (except T1 G2) विशिष्टं. S (except T1) फलम् (for -बलम्). M3 इच्छंत्या. — d) Ko

एवं शप्त्वा ततः पुत्रो विनतामन्तरिक्षगः ।
अरुणो दृश्यते ब्रह्मन्प्रभातसमये सदा ॥ २१
गरुडोऽपि यथाकालं जज्ञे पन्नगसूदनः ।
स जातमात्रो विनतां परित्यज्य खमाविशत् ॥ २२
आदास्यन्नात्मनो भोज्यमन्नं विहितमस्य यत् ।
विधात्रा भृगुशार्दूल क्षुधितस्य बुभुक्षतः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

सूत उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु भगिन्यौ ते तपोधन ।
अपश्यतां समायान्तमुच्चैःश्रवसमन्तिकात् ॥ १
यं तं देवगणाः सर्वे हृष्टरूपा अपूजयन् ।
मथ्यमानेऽमृते जातमश्वरत्नमनुत्तमम् ॥ २
महौघबलमश्वानामुत्तमं जवतां वरम् ।
श्रीमन्तमजरं दिव्यं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥ ३
शौनक उवाच ।
कथं तदमृतं देवैर्मथितं क्व च शंस मे ।
यत्र जज्ञे महावीर्यः सोऽश्वराजो महाद्युतिः ॥ ४
सूत उवाच । C. 1. 1098 B. 1. 17. 5 K. 1. 17. 5
ज्वलन्तमचलं मेरुं तेजोराशिमनुत्तमम् ।

D_5 °शतोपरः; K_1 °शतीपरा; K_2 °शतोरपि; $\tilde{N}_{1.2}$ °शतानि ह. $K_{3.4}$ B_5 S (except G_5) परं (for परः).

21 Before 21, $D_{4.5}$ ins. सूत उ°; G (except $G_{2.3}$) M (except M_3) सूतः. — D_5 om. 21^{cd}. — ^{c}) $G_{2.3}$ °ते यस्मात्. — ^{d}) $D_{3.4}$ प्रभाते. $B_{2.4}$ Dn (except Dn_2) ग्रदा; T_1 G $M_{1.5}$ तदा. — After 21, K_{2-4} $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) ins.:

259* आदित्यरथमध्यास्ते सारथ्यं समकल्पयत् ।

G (except $G_{3.6}$) ins. after 21: D_6 (om. lines 4, 5), after 259*:

260* उद्यन्नथ सहस्रांशुर्दृष्ट्वा तमरुणं प्रभुः ।
स्वतेजसा प्रज्वलन्तमात्मनः समतेजसम् ।
सारथ्ये कल्पयामास प्रीयमाणस्तमोनुदः ।
सोऽपि तं रथमारुह्य भानोरमिततेजसः ।
सर्वलोकप्रदीपस्य ह्यरुणोऽप्यमरोऽभवत् ।

22 ^{b}) B_3 D (except Da $D_{2.5}$) °भोजनः. — ^{d}) K_1 खमाश्रितः.

23 ^{a}) K_0 अपश्यन्; K_1 अदायान्. K_2 भक्षं; D_5 भोग्यं. — ^{d}) $\tilde{N}_3$ $G_{2.5}$ बुभुक्षितः. K (except K_1) B D क्षुधितः पत($K_{0.3.4}$ Da D_2 °न्न)गेश्वरः; $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 °तश्च खगेश्वरः.

[☞ Hereafter to the end of the Ādip., only significant constituent elements of the colophons will be noted.]

Colophon om. in K_1. — *Sub-parvan:* all MSS. (K_1 om.) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it B_5 G_1 M_1 add सौपर्ण. — *Adhy. name:* K (K_1 om.) $D_{2.5}$ M_1 गरुडोत्पत्तिः; $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 विनताशापः; G_1 अरुणोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_0 T_1 13; K_2 B_1 Dn_2 15; K_3 (*sup. lin. sec. m.*) T_2 12; B_2 Dn_3 16; D_4m 14; $G_{1.4.5}$ M_2 2; $G_{2.3.6}$ $M_{1.3-5}$ 3. — *S'loka no.:* $\tilde{N}_3$ 18; Dn 24. *Aggregate s'loka no.:* Dn_2 1079.

15

1 $G_{4.5}$ $M_{2.4.5}$ om. सूत उ°. $K_{0.3.4}$ B_1 (m as in text). $_4$ सौतिरु°; K_1 D_6 T $G_{1-3.6}$ $M_{1.3}$ सूतः ($G_{2.3}$ with prefixed श्री). — ^{c}) $K_{1.3.4}$ $B_{2.5}$ $D_{2-4.6}$ $G_{2.3.6}$ M (except M_3) अपश्येतां. $\tilde{N}_{1.2}$ समायाते. — ^{d}) $D_{3.4.6.7}$ अंतिके.

2 ^{a}) V_1 $G_{4.5}$ M_1 यं तु; G_6 यं ते; M_5 यस्तु. — ^{b}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B_1m D (except $D_{2.5}$) G_1 °रूपं. S ह्य(G_2 प्य)पूज°. — ^{cd}) T °तं ह्यश्व°.

3 ^{a}) K_3 $\tilde{N}_{1.2}$ B D T_1 अमोघबल°; V_1 महाबलाना°. — ^{b}) K_4 V_1 Dn $D_{1.3.4.6.7}$ जयतां; $\tilde{N}_2$ °गतां; G_1 °यिनां; $G_{2.3}$ जीव° (for जवतां as in K_1 $\tilde{N}_3$). $K_{0.2.3}$ $\tilde{N}_1$ B Da $D_{2.5}$ जवे तुल्यं नभस्वता (K_0 °नः); T G_{4-6} M दिव्यं जववतां वरं. — ^{d}) K (except K_1) दिव्य°; $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B Da Dn $D_{1.3.4.6.7}$ °पूजितं; $D_{2.5}$ $G_{2.3}$ °संयुतं.

4 M_1 om. 4. — K_1 D_6 S om. उवाच. — ^{b}) K_2 तत्र (for क्व च). — After 4^{ab}, T_1 G (except $G_{3.6}$) ins.:

261* कारणं चाथ मथने किं जातममृतात्परम् ।

— ^{c}) T G (except G_6) M_3 जातो (for जज्ञे). — ^{d}) T_1 सोर्वरा°; G_1 सोश्वजातो.

5 $K_{0.3.4}$ $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 $B_{1.4}$ $D_{1.4.7}$ सौतिरु°; K_1 S (M_1 om.; G_3 with prefixed श्री) सूतः; D_3 सौतिः. — After सौतिरु° (see above), K_4 ins.:

262* पूर्वं सुरगणाः सर्वे तथा दैत्याश्च सर्वशः ।

G. 1. 1093 B. 1. 17. 5 K. 1. 17. 5
आक्षिपन्तं प्रभां भानोः स्वशृङ्गैः काञ्चनोज्ज्वलैः ॥५
काञ्चनाभरणं चित्रं देवगन्धर्वसेवितम् ।
अप्रमेयमनाधृष्यमधर्मबहुलैर्जनैः ॥ ६
व्यालैराचरितं घोरैर्दिव्यौषधिविदीपितम् ।
नाकमावृत्य तिष्ठन्तमुच्छ्रयेण महागिरिम् ॥ ७
अगम्यं मनसाप्यन्यैर्नदीवृक्षसमन्वितम् ।
नानापतगसंघैश्च नादितं सुमनोहरैः ॥ ८
तस्य पृष्ठमुपारुह्य बहुरत्नाचितं शुभम् ।
अनन्तकल्पमुद्विद्धं सुराः सर्वे महौजसः ॥ ९
ते मन्त्रयितुमारब्धास्तत्रासीना दिवौकसः ।
अमृतार्थे समागम्य तपोनियमसंस्थिताः ॥ १०
तत्र नारायणो देवो ब्रह्माणमिदमब्रवीत् ।
चिन्तयत्सु सुरेष्वेवं मन्त्रयत्सु च सर्वशः ॥ ११
देवैरसुरसंघैश्च मथ्यतां कलशोदधिः ।
भविष्यत्यमृतं तत्र मथ्यमाने महोदधौ ॥ १२
सर्वौषधीः समावाप्य सर्वरत्नानि चैव हि ।
मन्थध्वमुदधिं देवा वेत्स्यध्वममृतं ततः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

सूत उवाच ।
ततोऽभ्रशिखराकारैर्गिरिशृङ्गैरलंकृतम् ।
मन्दरं पर्वतवरं लताजालसमावृतम् ॥ १
नानाविहगसंघुष्टं नानादंष्ट्रिसमाकुलम् ।

क्षुज्जराभ्यां समाक्रान्ता ब्रह्माणमुपतस्थिरे ।
— a) D2.5 अजरं (for अचलं). D5 दिव्यं (for मेरुं). — d) Ñ2 V1 D7 G2 स-; M4 सु (for स्व-). B4 G1 °नोपमैः.

6 a) Ko.1.3 Ñ1 कानना°; Dn D1 कनका°; T °भरणैः. K1 G1–3 M दिव्यं. K2 काननार्चिसमायुक्तं (m as in text).

7 a) G2.3 मृगैराच°. K3 आसेवितं. — b) K (except K1) °समन्वितं; N1.2 V1 °विभूषि°. — c) K2m आश्रित्य. — d) K1 Ñ1.2 V1 Da D4 T2 G3 उच्छ्रायेण.

8 b) G6 M2.4.5 °गणान्वितं. — c) D1 G2 °पतंग°; D2.5 °पतत्रि°; G1 °विहग°. — d) Ñ3 G1 M °हरं.

9 a) G4.5 M (except M1) चित्र- (for तस्य). K1 उपाश्रित्य; K2–4 V1 D2.5 G6 M (except M3) समारुह्य. — b) Ñ1.2 V1 Dn3 D6 °न्वितं. Ñ3 °रत्नमयं शिवं. — c) B2 °रत्न° (for °कल्प°). K1 Ñ V1 B3–5 D2.5.7 °मुद्विप्नाः (D7 °प्नं); K2m °मुद्दिष्टं; B1m °मुन्नद्धं; D1 °महिमं; S °मद्दद्धं. — d) G1–3 M3 देवाः सर्वे; M1 दुराधर्षं. G2 महागताः; G3 समागताः (for महौ°).

10 a) K1 ते मंत्रयित्वा संरब्धाः. — b) G2.3 तत्र दीना; G4 (before corr.). 5 तत्रादीना. — c) Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 अमृताय; Ñ3 B4m D2.5 °र्थं. G4 पुरोगम्य. — d) K3 Ñ3 V1 B2.4.5 D5 °संभृताः; Ñ1 B1.3 Da °वृताः; Ñ2 Dn D1–4.6.7 °युताः; M1.2.4.5 °चिताः. T G M3 सर्वे चेंद्र(M3 शक्र)पुरोगमाः.

11 T transp. 11^{ab} and 11^{cd}. — a) K1 ततः; T2 अत्र; M2.4 यत्र. — c) Ñ3 G2 अचिंतयत् (for चिन्त°). Ñ3 एतत्; D6 T2 G2 M1.2 एव (for एवं). — d) K1 Ñ2 सर्वतः. Ñ3 मंत्रयित्वा च सर्वथा.

12 a) G2.3 °रमरसं°. — b) Ñ2 V1 पयसो निधिः; T स महो°; Cd as in text. — d) K1 महांबुधौ. G2.3 मथनात्कलशोदधेः.

13 a) Ko.3 स(Ko स्व)मादाय; K2.4 D2.5 °धाय; Ñ1 V1 B1.3 (both m as in text). 4 Da D3.4.6.7 °नाय्य. — b) Ñ V1 B D (except D2.5) M ह; T1 च (for हि). — c) Ko.3 Ñ3 B1.2.5 Da D2.6 M1 मथध्वम्; K1 B4 मश्न°; K2 मध्य°. K1 D1 T1.2 (*sup. lin.*) G2 अमृतं (for उदधिं). — d) Ñ1.2 V1 D1.2.5 लप्स्यध्वम्; D6.7 विंद°; Cd as in text. G2 तथा (for ततः).

Colophon. *Sub-parvan:* Ko.3 Ñ1.2 V1 B1.5 Dn1 D6.7 T G1–4.6 M आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it B5 G1.2 add सौपर्णं. — *Adhy. name:* Ko.2–4 Ñ V1 B D T2 G1–3 अमृतमथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 B1.2 Dn2 16; K3 (*sup. lin. sec. m.*) D2.5 T2 13 (D5m 17); Ñ1.2 V1 Dn1.n3 17; D4m 15; T1 14; G1.4.5 3; G2.3.6 M 4. — *S'loka no.:* Ñ3 Dn1.n2 13; Dn3 12.

16

1 G4.5 M2.4.5 om. सूत उ°. Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1 सौतिरु°; K1 D6 T G1–3.6 M1.3 सूतः (G2.3 with prefixed श्री). — b) K1 B2 गिरिं शृंगैर्; G1 गिरिकूटैर्. — c) G2.3 वृक्षैर्बहुभिराकीर्णं. — d) K1 °समन्वितं; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6 °समाकुलं; D7 नानाविहगसंयुतं

किंनरैरप्सरोभिश्च देवैरपि च सेवितम् ॥ २
एकादश सहस्राणि योजनानां समुच्छ्रितम् ।
अधो भूमेः सहस्रेषु तावत्स्वेव प्रतिष्ठितम् ॥ ३
तमुद्धर्तुं न शक्ता वै सर्वे देवगणास्तदा ।
विष्णुमासीनमभ्येत्य ब्रह्माणं चेदमब्रुवन् ॥ ४
भवन्तावत्र कुरुतां बुद्धिं नैःश्रेयसीं पराम् ।
मन्दरोद्धरणे यत्नः क्रियतां च हिताय नः ॥ ५
तथेति चाब्रवीद्विष्णुर्ब्रह्मणा सह भार्गव ।
ततोऽनन्तः समुत्थाय ब्रह्मणा परिचोदितः ।
नारायणेन चाप्युक्तस्तस्मिन्कर्मणि वीर्यवान् ॥ ६
अथ पर्वतराजानं तमनन्तो महाबलः ।
उज्जहार बलाद्ब्रह्मन्सवनं सवनौकसम् ॥ ७
ततस्तेन सुराः सार्धं समुद्रमुपतस्थिरे ।
तमूचुरमृतार्थाय निर्मथिष्यामहे जलम् ॥ ८
अपांपतिरथोवाच ममाप्यंशो भवेत्ततः ।
सोढास्मि विपुलं मर्दं मन्दरभ्रमणादिति ॥ ९
ऊचुश्च कूर्मराजानमकूपारं सुरासुराः ।
गिरेरधिष्ठानमस्य भवान्भवितुमर्हति ॥ १०
कूर्मेण तु तथेत्युक्त्वा पृष्ठमस्य समर्पितम् ।
तस्य शैलस्य चाग्रं वै यन्त्रेणेन्द्रोऽभ्यपीडयत् ॥ ११
मन्थानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रं च वासुकिम् ।
देवा मथितुमारब्धाः समुद्रं निधिमम्भसाम् । C. 1. 1124 B. 1. 18. 13 K. 1. 18. 13

(cf. 2^{a}); T1.2 (*sup. lin.*) प्रभाजाल°.

2 Ñ1 D7 (? hapl.) om. 2^{ab}. — a) The MSS. vary at random between °विहंग° and °विहग°. — b) D6 °दंति°; G1 °धातु°; G6 °व्याळ° (for °दंष्ट्रि°). T नानासिंहगणा(T2 °णैर्)युतं. — d) G2 सु- (for च). G1.6 शोभितं; M2.4.5 पूजि°.

3 c) Ñ3 अंतर्भूमेः; D5 भूमौ चापि. K V1 D2.4 (by corr.). 5 सहस्राणि. — d) K V1 D2.5 तावंत्येव; T2 तापत्येव.

4 a) D (except Da D2.5) अशक्ता. — b) K2 D3.5 सर्वदेव°. K1 ततः; B5 G6 तथा. — cd) T1 एतद्; T2 एवम् (for इदम्). G2.3 विष्णुमासाद्य ब्रह्माणमिदं वचनमब्रुवन्.

5 Before 5, Ñ1.2 B4 D4 (marg.) ins. देवा ऊचुः. — a) K2m भगवंस्तोव (sic); D5 भगवंस्तान् च. V1 B (except B5) Da Dn D3.4.6 कुर्वीतां; D7 कुर्वं°. — b) G2 वै (for नैः-). D6 प्रियां; G2 पुरा; G3 परात्. — d) G6 तु (for च).

6 Before 6, Ñ1.2 B Da2 Dn D1.4 (marg.). 5.6 ins. सौतिरु°; V1 Da1 सूत उ°. — b) Ñ3 भारत (for भार्ग°). — After 6^{ab}, Ñ2 V1 Dn D1.2.4 (marg.) S (except M1) ins.:

263* अचोदयदमेयात्मा फणीन्द्रं पद्मलोचनः ।

Before 6^{cd}, G4.5 ins. सूतः. — d) K0.4 Dn D1.2 °नोदितः. — f) G2.3 पर्वतं समुपेयिवान्.

7 b) Da1 G2.3 अनंतः सु(Da1 स)महा°. — c) K1 T2 (before corr.) महान्; K3 तदा; T1 महद् (for बलाद्). Ñ3 तस्मिन् (for ब्रह्मन्). — After 7^{c}, K3 ins.:

264* लीलया मधुसूदनः ।
सिद्धर्षिसेवितं दिव्यं.

— d) Ñ2 corrupt. B3 पर्वतं (m as in text); G1 सस्वनं (for सवनं).

8 a) G2.3 °स्ते दानवैः सा°. — c) K2-4 Ñ1.2 V1 B D M5 अमृतस्यार्थे; Ñ3 M1-4 °तार्थं वै (Ñ3 ते); T G °तार्थे वै (G1 तु). — d) K0-2 Ñ3 D2 T G3.6 M3 °थ्याम(K0 G3 °मि) ते (K0-2 वै).

9 b) K1 इति; G2.3 तदा (G2 corr. to °था) (for ततः). — c) Ñ1.2 V1 B3 (m as in text) विपुलामर्दं. — d) K1 B3 D2.5 °दिभिः; G4-6 M °दिह. G2.3 मंथानं (G3 मंदरं) धारयिष्यथ.

10 a) D5 तं (for च). — b) B (except B4) Dn1 D5 G4-6 अकूपारे; Cd Nīlp Dn2. n3 (both erroneously) as in text. — c) K0.2.4 Ñ1.2 V1 B D M (except M1) अधिष्ठानं गिरेर् (by transp.). G1-3 गिरेरस्य ह्य(G1 °स्याप्य)धिष्ठानं.

11 a) K1 G2.3 M (except M1) च (for तु). K1 D5 S (except M1) °त्युक्ते (G1 °क्तो). — b) K1 Ñ3 T2 G4-6 M2-4 समर्पितः; G1 °ते; G2 °र्थितः. G3 प्रहृष्टैस्तैः समुत्थितः. — c) K1 Ñ3 D5 T G M2-5 स शैलस् (K1 शैलः स) तस्य; K3 D2 M1 शैलस्य तस्य. G2 चाश्रृंगैः (for चाग्रं वै). Ñ1.2 V1 B (B1 marg.; B3m as in text) Da Dn D1.3.4.6.7 तं शैलं तस्य पृष्ठस्थं (Dn D1 °स्थः). — d) D2.6 T G1.4-6 M2-5 वज्रेण (for यन्त्रेण). Ñ3 Dn M (except M1) न्य°; B3 D3.4 G6 -प्य°; G4 नि° (for ऽभ्य°). G2.3 पर्वतेंद्रस्य पीडयत्.

12 b) Ñ3 T G1.4-6 M2-4 ततः. Ñ1.2 V1 चक्षुं (!);

G. 1. 1125 B. 1. 18. 14 K. 1. 18. 13 अमृतार्थिनस्ततो ब्रह्मन्सहिता दैत्यदानवाः ॥ १२

एकमन्तमुपाश्लिष्टा नागराज्ञो महासुराः ।
विबुधाः सहिताः सर्वे यतः पुच्छं ततः स्थिताः ॥१३

अनन्तो भगवान्देवो यतो नारायणस्ततः ।
शिर उद्यम्य नागस्य पुनः पुनरवाक्षिपत् ॥ १४

वासुकेरथ नागस्य सहसाक्षिप्यतः सुरैः ।
सधूमाः सार्चिषो वाता निष्पेतुरसकृन्मुखात् ॥ १५

ते धूमसंघाः संभूता मेघसंघाः सविद्युतः ।
अभ्यवर्षन्सुरगणाञ्श्रमसंतापकर्शितान् ॥ १६

तस्माच्च गिरिकूटाग्रात्प्रच्युताः पुष्पवृष्टयः ।
सुरासुरगणान्माल्यैः सर्वतः समवाकिरन् ॥ १७

बभूवात्र महाघोषो महामेघरवोपमः ।
उदधेर्मथ्यमानस्य मन्दरेण सुरासुरैः ॥ १८

तत्र नानाजलचरा विनिष्पिष्टा महाद्रिणा ।
विलयं समुपाजग्मुः शतशो लवणाम्भसि ॥ १९

वारुणानि च भूतानि विविधानि महीधरः ।
पातालतलवासीनि विलयं समुपानयत् ॥ २०

तस्मिंश्च भ्राम्यमाणेऽद्रौ संघृष्यन्तः परस्परम् ।
न्यपतन्पतगोपेताः पर्वताग्रान्महाद्रुमाः ॥ २१

तेषां संघर्षजश्चाग्निरर्चिर्भिः प्रज्वलन्मुहुः ।
विद्युद्भिरिव नीलाभ्रमावृणोन्मन्दरं गिरिम् ॥ २२

ददाह कुञ्जरांश्चैव सिंहांश्चैव विनिःसृतान् ।

T_2 $G_{1.4-6}$ योक्त्रं; Cd नेत्रं (as in text). $D_{3.4.6.7}$ तु (for च). K B_4 $D_{2.5}$ $G_{2.3}$ M_1 नेत्रं ($G_{2.3}$ योक्त्रं) कृत्वा तु ($K_{1.3.4}$ M_1 च; G_3 -थ) वासुकिं. — ^{d}) $G_{2.3}$ °द्रं सरितां पतिं. — ^{e}) Hypermetric! $K_{3.4}$ $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B $D_{3.4}$ T_2 °तार्थे; Da Dn $D_{1.2.5-7}$ $G_{1.6}$ M °र्थं; G_2 °र्थी (for °तार्थिनस्). B Da $D_{3.4.6.7}$ पुरा; T_1 तदा (for ततो). K_2 om. ब्रह्मन्. K_2m अमृतार्थि ततो ब्रह्मन्. — ^{f}) K_1 S (except $G_{1.4.5}$) °दानवैः; $\tilde{N}_3$ Dn देव°. $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B Da $D_{3.4.6.7}$ तथैवासुरदानवाः.

13 ^{a}) D_2 एके सुख°; T_1 $G_{1.4.5}$ एकस्थान°; T_2 $G_{2.3.6}$ M_{2-5} एकं पक्ष° (T_2 पंच°); M_1 एतस्याग्र°. K_2 एकमुखमुपाधिष्ठा (m एकांतं समुपाश्लिष्टा). — D_1 om. from 13^{a} up to उद्यम्य in 14^{c}. — ^{b}) T_2 $G_{1-3.6}$ महाबलाः (cf. 265*). — M_{2-4} om. 13^{cd}. — ^{d}) K_1 यत्र; D_3 ततः (for यतः). D_3 यतः (for ततः). — After 13, D_7 T G M_5 ins.:

265* वासुकेरग्रमाश्लिष्टा नागराज्ञो महासुराः ।

(cf. 13^{ab}).

14 D_1 om. up to उद्यम्य (cf. v. l. 13). — T_1 G_{4-6} transp. 14^{ab} and 14^{cd}. — ^{b}) S (except M_1) स्थितः (for ततः). — ^{c}) K_3 $D_{2.7}$ शिरम्(!). B_1 Dn उत्क्षिप्य (for उद्यम्य). — ^{d}) $K_{0.2}$ T_1 °रिवाक्षिपत्; K_1 $\tilde{N}_3$ T_2 $G_{2.3}$ °रथाक्षि°.

15 ^{b}) D_2 T G_{3-6} M क्षिप्यतो(D_2 °प्यतं; G_3 °पतो; $G_{5.6}$ °पते)सुरैः. T_1 (*sup. lin.*) $G_{1.2}$ तु तैः (for सुरैः). — D_2 (hapl.) om. 15^{c}–18^{d}. — ^{c}) G_6 °श्चार्चिषो; M_1 °स्त्वर्चिषो. G_6 $M_{1.2}$ (*sup. lin.*). 5 वह्नेः (for वाताः). M_4 ins. वह्नेः before वाताः. — After 15, S (except M_1) ins. a passage given in App. I (No. 9).

16 D_2 om. 16 (cf. v. l. 15). — ^{a}) G_6 corrupt. G_1 तेन धूमेन संभूताः. — ^{b}) B_4 मेघा इव; $G_{4.5}$ महामेघाः (for मेघ°). — ^{d}) K_1 °मूर्च्छितान्; Dn_1 G_2 M_1 धूम°. A few N MSS. -कर्पितान्.

17 D_2 om. 17 (cf. v. l. 15). — ^{c}) T G_{4-6} ततः सुर°. $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B Da Dn $D_{1.3.4.6.7}$ सर्वान्; G_1 मूलैः (for माल्यैः). $\tilde{N}_3$ सुरासुराणां माल्यैश्च. — ^{d}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except D_5; D_2 om.) समंतात्; $G_{2.3}$ गंधैश्च (for सर्व°).

18 D_2 om. 18 (cf. v. l. 15). — ^{a}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except D_5; D_2 om.) महाना(Da $D_{3.6}$ °न्ना)दो. G_6 धूमो बभूवात्र महान्. — ^{b}) $\tilde{N}_{1.2}$ B Da $D_{3.4.6.7}$ °स्वनोपमः; $G_{2.3}$ महतो मंदरस्य च; G_6 घोषो मेघा°. — ^{c}) G_3 जलधेर्म°. — ^{d}) $G_{2.3}$ मंदरस्य. K_0 महासुरैः.

19 ^{a}) $D_{3.4}$ ततो; M_1 अत्र. $M_{1.3.5}$ नागा (for नाना-). — ^{b}) $\tilde{N}_3$ V_1 S विनिर्धूता (M_5 °तं). K_1 महीध्रेण विनि * ताः. — ^{d}) B_5 कलसांभसि; M_2 (*sup. lin.*). 3. 5 वरुणालये.

20 ^{a}) K_0 D_5 दारुणानि. — ^{b}) T_1 विविधाश्च महीचराः. — ^{c}) $G_{4.5}$ पातालमूल°.

21 ^{a}) K_1 तु (for च). — ^{b}) Da $G_{1.5.6}$ संघुष्यंतः; T_1 सस्वजं°; T_2 संसृजं°; $G_{2.3}$ संघर्षात्तु; M_{2-4} संघर्षं°. — ^{d}) K (except K_3) $\tilde{N}_3$ $D_{2.5}$ पुष्पिताग्रा.

22 ^{a}) K_1 M_1 स घर्षजः (M_1 °तः); K_2 M_5 °र्षयन्; G_2 °र्षणः. D_2 °जन्योग्निर्. — ^{b}) Da उत्थितः (for अर्चि°). G_6 M_1 बहु; M_{2-4} इव (for मुहुः). — ^{c}) G_2 मूलाग्रं; G_3 नीलाभिः; M_2 नीलाभं.

23 ^{a}) $\tilde{N}_{1.2}$ B_5 Dn $D_{1.3.4.6.7}$ M_5 तत्र; $B_{1.2}$ चापि; $B_{3.4}$ Da चात्र; D_5 जीवान्. — ^{b}) D_5 बहिश्चैव. K (except K_1) D (except Da) $G_{4.5}$ विनिर्गतान्. $G_{2.3}$

विगतासूनि सर्वाणि सत्त्वानि विविधानि च ॥ २३
तमग्निममरश्रेष्ठः प्रदहन्तं ततस्ततः ।
वारिणा मेघजेनेन्द्रः शमयामास सर्वतः ॥ २४
ततो नानाविधास्तत्र सुस्रुवुः सागराम्भसि ।
महाद्रुमाणां निर्यासा बहवश्चौषधीरसाः ॥ २५
तेषाममृतवीर्याणां रसानां पयसैव च ।
अमरत्वं सुरा जग्मुः काञ्चनस्य च निःस्रवात् ॥२६
अथ तस्य समुद्रस्य तज्जातमुदकं पयः ।
रसोत्तमैर्विमिश्रं च ततः क्षीरादभूद्घृतम् ॥ २७
ततो ब्रह्माणमासीनं देवा वरदमब्रुवन् ।
श्रान्ताः स्म सुभृशं ब्रह्मन्नोद्भवत्यमृतं च तत् ॥ २८
ऋते नारायणं देवं दैत्या नागोत्तमास्तथा ।
चिरारब्धमिदं चापि सागरस्यापि मन्थनम् ॥ २९
ततो नारायणं देवं ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
विधत्स्वैषां बलं विष्णो भवानत्र परायणम् ॥ ३०

विष्णुरुवाच ।

बलं ददामि सर्वेषां कर्मैतद्ये समास्थिताः ।
क्षोभ्यतां कलशः सर्वैर्मन्दरः परिवर्त्यताम् ॥ ३१

सूत उवाच ।

नारायणवचः श्रुत्वा बलिनस्ते महोदधेः ।
तत्पयः सहिता भूयश्चक्रिरे भृशमाकुलम् ॥ ३२
ततः शतसहस्रांशुः समान इव सागरात् ।　　C. 1. 1145 B. 1. 18. 34 K. 1. 18. 48

सिंहांश्च परिनिःसृतान्; G6 M1 सिंहांश्चान्यान्सहस्रशः. — cd) K1 गतासूनि च; D6.7 निर्गता°. T G4.5 M3.5 कृत्वाग्निः (for सर्वा°). G2.3 विकृतासूनि कृत्वा(G3 °त्तो)ग्निः. G1.6 M1 transp. सर्वा° and सत्त्वा°. M2.4 कृत्वा निःसत्वानि (for सर्वाणि स°).

24 a) D5 अचलश्रेष्ठं. — b) G2 प्राहरंस्ते; G3 °हरंतः (for प्रद°). K1 मुहुर्मुहुः; Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) इतस्ततः. — c) G2 मेघसंघानां; G3 °संकाशा. D1 वारिमेघ-गजेंद्रेण. — d) G2.3 मोक्षया°. K4 Dn D1 T G3–5 M1 सर्वशः.

25 a) K D2.5 G6 M1 °रसास्तत्र. — b) G1 बभूवुः. — c) G6 ततो द्रु°. G2.3 निर्याता.

26 a) B4m °कार्येण; G2.3 °कार्याणां. — b) Ñ3 सर्वेषां; T रसेन. Ñ3 T तपसैव; B3.4 Da पयसोपि; G1 आसवेन; G2.3 च तथैव; G4–6 M तेजसैव. D6 हि; D7 ह (for च). — c) G2.3 अमृतत्वं. M1 सुराः सर्वे. — d) K1 कांचनस्येव. B4 विनिश्रयात्; D2 T G2.3 विनिस्र°; D5 परिस्र° (for च निः°).

27 a) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) ततस्तस्य. — b) S (except M2.4.5) संजातम्. — c) T G4.5 विनिर्मिश्रं; G2.3 विसंभिन्नं; M (except M1) तैर्विमिश्रं. G1 रसोपमर्दै-र्मिश्रं च. — d) G2.3 क्षीरमभू°. — After 27, K4 ins. a passage of 14 lines given in App. I (No. 10).

28 b) K4 B4m Da D2.5 वचनमब्रु° (cf. 30b). — After 28ab, Ñ1 B3 D4 (marg.) ins. देवा ऊचुः. — d) D5 नोद्भूतम्; G2.3 M2–4 न भवति (for नोद्भवति). D1.5 च यत्; T G1.4.5 M चिरात् (M1 जलात्). M3 *sup. lin.* असुरा बलशालिनः.

29 a) Dn D1 विना; G2.3 ततो (for ऋते). K1.2.4 B4 D2.5 M1 सर्वे (for देवं). — b) K1 °त्तमाः सुराः; D5 °त्तमा यथा; T G2.3 °त्तमैस्तथा (G2 °दा); M4 °रगास्तथा; M5 °त्तमास्ततः. Ñ1.2 V1 B (except B4) D1.3.4.6.7 सर्वेन्ये देवदानवाः. — d) K1 °स्यापि मर्दनं; K2.3 B1.3 Da T1 M2.4 °स्याभिमं°; B2.4 °स्यातिमं°; G2.3 °स्य विमं°. — After 29, D2.4 (marg.).5 ins.:

266* ग्लानिरस्मान्समाविष्टा न चात्रामृतमुत्थितम् ।

After 29, S (except G6 M1) ins.:

267* देवानां वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा लोकपितामहः ।

(cf. v. l. 30).

30 Before 30, Ñ1.2 B3 D4 (marg.) ins. सौतिरुवाच. — ab) D6 transp. देवं and ब्रह्मा. D7 ब्रह्मा ततो (for देवं ब्र°). G1–5 M2–5 वचनं (M3 वरदं; M4 वदनं) चेदम° (cf. 267*). — Before 30cd, Ñ1.2 B3 D4 (marg.) ins. ब्रह्मोवाच (see above). — d) G2.3 भगवन् कः (G3 कं) परः परः.

31 K1 श्रीनारायणः; K3 श्रीविष्णु°; D6.7 श्रीविष्णुः; T1 G6 श्रीभगवान्; T2 G2.3 M3 श्रीभगवानु°; G1.4.5 M2.4.5 भगवान्; M1 विष्णुः. — a) K0 तत्तेषां (for सर्वे°). — b) B4 कर्मैतत्सु- (m as in text); D2 °ते ये; D5 °तद्वै. K0 Dn1 समाश्रिताः; B1.4 °हिताः. — c) K1 कलशोब्धिर्वै; Ñ3 °शः श्रांतै[ः]. — d) G2.3 मंदरं पात्य (G3 वाद्य) पर्वतं.

32 K0.3.4 B1 Dn3 D1.3.4.7 सौतिरु°; K1 S (G2 with prefixed श्री) सूतः. — b) T G (except G1.6) महोदधौ. — c) B1 (m as in text).2.5 D3.4 तद्धृतं; D5 corrupt; M1 तद्वचः. K1 सहसा भूयः; B1 (m as in text).5 पयसा मिश्रं. G2.3 आरोप्य पर्वतं तत्र. — d) G2.3 भृशमेव समा°. — After 32, D4 (marg.).6 S ins.:

268* तत्र पूर्वं विषं जातं तद्ब्रह्मवचनाच्छिवः ।

C. 1. 1145 B. 1. 18. 34 K. 1. 18. 48 प्रसन्नभाः समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः ॥ ३३
श्रीरनन्तरमुत्पन्ना घृतात्पाण्डुरवासिनी ।
सुरा देवी समुत्पन्ना तुरगः पाण्डुरस्तथा ॥ ३४
कौस्तुभश्च मणिर्दिव्य उत्पन्नोऽमृतसंभवः ।
मरीचिविकचः श्रीमान्नारायणउरोगतः ॥ ३५
श्रीः सुरा चैव सोमश्च तुरगश्च मनोजवः ।
यतो देवास्ततो जग्मुरादित्यपथमाश्रिताः ॥ ३६
धन्वन्तरिस्ततो देवो वपुष्मानुदतिष्ठत ।
श्वेतं कमण्डलुं बिभ्रदमृतं यत्र तिष्ठति ॥ ३७
एतदत्यद्भुतं दृष्ट्वा दानवानां समुत्थितः ।

प्राग्रसल्लोकरक्षार्थं ततो ज्येष्ठा समुत्थिता ।
कृष्णरूपधरा देवी सर्वाभरणभूषिता ।

[(L. 1) T $G_{3.5.6}$ ब्रह्मणो वचना°; G_4 शिवो ब्रह्माभियाचनात्. — (L. 3) G_6 कृष्णांबरधरा. T_2 contains both कृष्णरूप° and कृष्णांबर°.]

33 a) $K_{0.1.4}$ Da $D_{2.6.7}$ $M_{1.5}$ °सहस्रांतात्; K_3 स्फीतसह°; Cd Nilp °सहस्रांत:; Arjp as in text. — b) $Ñ_{1.2}$ V_1 B D मथ्यमानात्तु (D_5 °च्च) सा°. — c) $K_{1.3}$ Ñ V_1 B D प्रसन्नात्मा (D_5 °न्नत:). — d) D_{n1} °निर्मल:; $D_{2.5}$ G_3 °मंडल:; $G_{4.5}$ M_1 °रुज्वलन्.

34 b) $K_{1.2}$ (m as in text). ₄ घृतपांडुरवासिनी (K_1 °वर्णिनी); $D_{6.7}$ घृतपांडु(D_7 °ड)र°; T_1 घृत्वा पांडववाससि; T_2 $G_{1.2.4-6}$ M घृतात् (G_2 धूत°; M_1 गृहात्) पांडरवासिनी (M_{2-5} °वाससि); G_3 अमृतत्व परवारिधे: (sic). — c) $G_{2.3}$ सुरा चैव. $K_{1.3.4}$ ततो(K_4 °थो)त्पन्ना; $G_{2.3}$ समुद्भूता. — d) $B_{3.5}$ पांडवस्; D_7 S (except T_1) पांडरस्. B_3 D_3 T_1 $G_{2.6}$ तदा. $Ñ_3$ तुरगश्चैव पाण्डुर:.

35 a) K_{2-4} $Ñ_{1.2}$ V_1 B_1 D (except D_5) G_{3-5} M_5 तु (for च). — b) $B_{1.3}$ D (except Da $D_{2.5}$) घृतसं°. — d) $K_{0.2.4}$ D_5 °विभूषणं; K_1 °शिरोगत:; $Ñ_3$ G_{2-5} M °शिरोपग:; B_4 °मनागत:; D_2 °शिरोमणि:. T G_6 स च नारायणं गत:. — After 35, D_2 ins. lines 3–7 of 274* (cf. v. l. 38). — D_6 T_2 $G_{1.6}$ ins. after 35: D_4 (marg.) $G_{2.4.5}$, after 36^{ab}: T_1, after 36:

269* पारिजातश्च तत्रैव सुरभिश्च महामुने ।
जज्ञाते तौ तदा ब्रह्मन्सर्वकामफलप्रदौ ।
ततो जज्ञे महाभाग चतुर्दन्तो महागजः ।

[(L. 2) D_4 जातौ तौ च, सर्वलोक°. — (L. 3) D_4 T G_2 °ज्ञे महाकाय:.]

— After 269*, D_4 (marg.) G_2 ins. 271*; while $G_{4.5}$ ins. 272* (cf. v. l. 36).

36 After 36^{ab}, $D_{2.5}$ ins.:

270* अतः परं महाकायश्चतुर्दंष्ट्रो महोत्कटः।
ऐरावणस्तु नागेन्द्र उत्थितोऽमृतसंभवः।

(cf. lines 1, 2 of 274* and v. l.). — After 36^{ab}, D_4 (marg.) $G_{2.4.5}$ ins. 269* (cf. v. l. 35). — $G_{1.3.6}$ (om. line 2) M_{2-4} subst. for 36^{ab}: D_4 (marg.) G_2 ins. after 269*: T_2 (om. line 1) ins. after 36^{ab}:

271* विषं ज्येष्ठा च सोमश्च श्रीः सुरा तुरगस्तथा ।
कौस्तुभश्चाप्सराश्चैव ऐरावतमहागजः ।

[Cf. 268* (v. l. 32). — (L. 2) $G_{2.3}$ ऐरावतगजस्तथा.]

$G_{4.5}$ ins. after 269*: G_6, after line 1 of 271*:

272* कपिला कामवृक्षश्च कौस्तुभश्चाप्सरोगणाः ।

T_2 G_{1-3} ins. after 271*: $G_{4.5}$, after 272*:

273* ऐरावतः स वै नागो नागानां प्रवरः शुभः ।

(cf. 270* and line 2 of 274*). — c) K_1 अत्र देवा:. — d) T_1 $G_{2.3}$ °पदमा°. Ko $D_{3.6}$ T_2 °माश्रिता:. — After 36, T_1 ins. 269* (cf. v. l. 35); while K_4 ins. a passage of four lines given in App. I (No. 11).

37 a) G_6 तदा (for तत:). M_1 जातो (for देवो). — b) K_3 वपुषाभूदति°. K_1 °नुदपद्यत. — d) K_1 चात्र; B_3 तत्र. $D_{6.7}$ संस्थितं (for तिष्ठ°). — After 37, $K_{0.3.4}$ (om. lines 3–7) D_{a2} (om. 38–9) D_7 (om. lines 1, 2) ins. 274*; D_6 ins. lines 3–7 of 274* after 37 and the remaining lines (1, 2) after 38.

38 D_{a2} om. 38–9. — b) $Ñ_3$ दानवां समुपस्थितं. — c) K_1 T_2 महावादो; $K_{2.3}$ D_5 $G_{4.5}$ °नादो; T_1 °न्वादो. — d) D_{a1} corrupt. — V_1 D_{a1} Dn $D_{1.3.4.6}$ (lines 1, 2) ins. after 38: $K_{0.3.4}$ (om. lines 3–7) D_{a2} (om. 38–9) D_6 (lines 3–7). ₇ (om. lines 1, 2), after 37: D_2 (om. lines 1, 2), after 35:

274* श्वेतैर्दन्तैश्चतुर्भिस्तु महाकायस्ततः परम् ।
ऐरावणो महानागोऽभवद्वज्रभृता धृतः।
अतिनिर्मथनादेव कालकूटस्ततः परः ।
जगदावृत्य सहसा सधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ।
त्रैलोक्यं मोहितं यस्य गन्धमाघ्राय तद्विषम् ।
दधार भगवान्कण्ठे मन्त्रमूर्तिर्महेश्वरः ।
तदा प्रभृति देवस्तु नीलकण्ठ इति श्रुतिः ।

[(L. 1) $K_{0.3.4}$ ततः परं महाकायः श्वेतैर्दंतैः मदोत्कटः (cf. 270*). — (L. 2) $K_{0.3.4}$ V_1 Da °णो नागराजो. After line 2, K_4 ins.:

275* एतस्मिन्नन्तरे दैत्या देवान्निर्जित्य कृत्स्नशः ।
जगृहुरमृतं दिव्यं देवा विमनसोऽभवन् ।

With lines 3–7 cf. passage No. 9 in App. I.

अमृतार्थे महान्नादो ममेदमिति जल्पताम् ॥ ३८
ततो नारायणो मायामास्थितो मोहिनीं प्रभुः ।
स्त्रीरूपमद्भुतं कृत्वा दानवानभिसंश्रितः ॥ ३९
ततस्तदमृतं तस्यै ददुस्ते मूढचेतसः ।
स्त्रियै दानवदैतेयाः सर्वे तद्गतमानसाः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

सूत उवाच ।
अथावरणमुख्यानि नानाप्रहरणानि च ।
प्रगृह्याभ्यद्रवन्देवान्सहिता दैत्यदानवाः ॥ १
ततस्तदमृतं देवो विष्णुरादाय वीर्यवान् ।
जहार दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहितः प्रभुः ॥ २
ततो देवगणाः सर्वे पपुस्तदमृतं तदा ।
विष्णोः सकाशात्संप्राप्य संभ्रमे तुमुले सति ॥ ३
ततः पिबत्सु तत्कालं देवेष्वमृतमीप्सितम् ।
राहुर्विबुधरूपेण दानवः प्रापिबत्तदा ॥ ४
तस्य कण्ठमनुप्राप्ते दानवस्यामृते तदा ।
आख्यातं चन्द्रसूर्याभ्यां सुराणां हितकाम्यया ॥ ५
ततो भगवता तस्य शिरश्छिन्नमलंकृतम् । C. 1. 1163 B. 1. 19. 6 K. 1. 19. 7

— (L. 3) K$_0$ D$_{2.7}$ बभूव विषमुल्बणं; K$_3$ बभूव च तथापरः; D$_{1.3.4}$ समजायत्तथा°. — After line 5, Dn ins.:

276* प्राग्रसह्लोकरक्षार्थं ब्रह्मणो वचनाच्छिवः ।

(cf. lines 1, 2 of 268* in v. l. 32). — (L. 6) K$_0$ D$_{2.7}$ अष्टमूर्तिर्महे°. — (L. 7) K$_0$ °स्मृतः; Da D$_{2-4.7}$ श्रुतः.]
— After line 7, V$_1$ Dn D$_{1.3.4}$ ins.:

277* एतत्तदद्भुतं दृष्ट्वा निराशा दानवाः स्थिताः ।
अमृतार्थे च लक्ष्म्यर्थे महान्तं वैरमाश्रिताः ।

After 38, D$_6$ ins. lines 1, 2 of 274* (see above).

39 Da$_2$ om. 39 (cf. v. l. 38). — ^{a}) V$_1$ B$_3$ °यणो देवो (cf. 30^{a}). — ^{b}) K$_2$ संस्थितो. K$_1$ विभुः (for प्रभुः). Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B Da$_1$ Dn D$_{1.3.4.6.7}$ मोहिनीं समुपाश्रितः. — ^{c}) T G$_{1.4.5}$ M$_3$ °रूपमतुलं. — ^{d}) D$_5$ °संवृतः; D$_6$ °सृतः. T$_1$ दानवानां समाश्रितः.

40 ^{a}) T G$_{4.5}$ गृहीतममृतं. — ^{c}) D$_5$ corrupt. G$_{1.5}$ स्त्रियो. G$_{2.3}$ दारार्थमागम्य. — ^{d}) G$_{1-3}$ M$_{2.4.5}$ °चेतसः. — After 40, D$_4$ (marg.) T G (except G$_{2.3}$) ins.:

278* सा तु नारायणी माया धारयन्ती कमण्डलुम् ।
आस्यमानेषु दैत्येषु पङ्क्त्या च प्रति दानवैः ।
देवानपाययद्देवी न दैत्यांस्ते च चुक्रुशुः ।

Colophon. *Sub-parvan:* K$_{0.2-4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_{1.3.5}$ D$_5$ T$_1$ G$_{1-4.6}$ M आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it B$_5$ G$_2$ add सौपर्ण. — *Adhy. name:* K$_{0.2-4}$ अमृतोत्पत्तिः; K$_1$ Ñ$_{1.3}$ V$_1$ B$_{1.2.4.5}$ D G$_{2.3}$ अमृतमथनं; Ñ$_2$ समुद्रमथने अमृतोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K$_2$ B$_1$ Dn$_1$.n$_2$ 17; K$_3$ (*sup. lin. sec. m.*) D$_5$ 14; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn$_3$ D$_5$m 18; D$_4$m T$_1$ 16; T$_2$ 15; G$_{1.4-6}$ M$_1$ 5; G$_{2.3}$ M$_{2-5}$ 6. — *S'loka no.:* Ñ$_3$ 41; Dn 46. — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_2$ 1138.

17

1 K$_{0.3.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_{1.4}$ Dn D$_{1.2}$ सौतिरु°; K$_1$ S (G$_1$ M$_1$ om.; G$_{2.3}$ with prefixed श्री) सूतः. — K$_{0.2.3}$ D$_{2.5}$ transp. 1 and 2. — ^{a}) G$_{2.3}$ अथाभर°. — ^{b}) Ñ$_3$ T$_2$ G$_{1-3}$ महाप्र°. — ^{c}) D$_5$ परिगृह्याभवन्देवाः. — ^{d}) D$_{6.7}$ देवदानवाः.

2 K$_{0.2.3}$ D$_{2.5}$ transp. 1 and 2. — ^{b}) T G$_{2.3}$ M (except M$_1$) विष्णुरुत्तमः. — ^{c}) G$_{4-6}$ M$_1$ जगाम. G$_1$ ततो जग्राह दैत्येभ्यो. — ^{d}) M$_{2-4}$ सहितं. Ñ$_{1.2}$ B Da D$_{3.4.6.7}$ विभुः. V$_1$ नारीरूपेण स प्रभुः.

3 ^{b}) K$_{0.2.3}$ D$_{2.5}$ मुदं प्राप्य परां तदा (D$_5$ परंतपः); see below. — ^{d}) V$_1$ G (except G$_6$) M$_{2-4}$ संग्रामे. T$_1$ तथा (for सति). K$_{0.2.3}$ D$_{2.5}$ पपुस्तदमृतं तदा (= ^{b}); see above. — D$_4$ (marg.) T$_2$ G (except G$_3$) ins. after 3:

279* पाययत्यमृतं देवान्हरौ बाहुबलेन च ।
निरोधयति चापेन दूरीकृत्य धनुर्धरान् ।

4 D$_5$ (? hapl.) om. 4^{a}–5^{b}. — ^{a}) S (except M$_4$) तत्काले. — ^{b}) K$_1$ S (except M$_{3.4}$) °तमुत्तमं. G (except G$_{3.6}$) ins. after 4^{ab}: D$_4$, marg. after 279*:

280* ये येऽमृतं पिबन्ति स्म ते ते युध्यन्ति दानवैः ।

after which G$_{4.5}$ repeat 4^{ab}. — ^{d}) Ñ$_3$ °वः पीतवांस्तदा.

5 D$_5$ om. 5^{ab} (cf. v. l. 4); D$_4$ reads it in marg. — ^{ab}) K$_4$ D$_2$ °प्राप्ते, °स्यामृतं. G$_{1-3}$ M (except M$_1$) सति (for तदा). — ^{c}) Dn$_3$ T G$_3$ M$_{1.5}$ °ख्यातः (T$_2$ *sup. lin.* तं).

6 ^{c}) K$_3$ दीप्तेन; Ñ$_3$ देवेन (for चक्रे°). — ^{d}) B$_5$ T$_1$ °तेजसा; M$_1$ °मुत्तमं.

C. 1. 1163 B. 1. 18. 6 K. 1. 19. 7 चक्रायुधेन चक्रेण पिबतोऽमृतमोजसा ॥ ६
तच्छैलशृङ्गप्रतिमं दानवस्य शिरो महत् ।
चक्रेणोत्कृत्तमपतच्चालयद्वसुधातलम् ॥ ७
ततो वैरविनिर्बन्धः कृतो राहुमुखेन वै ।
शाश्वतश्चन्द्रसूर्याभ्यां ग्रसत्यद्यापि चैव तौ ॥ ८
विहाय भगवांश्चापि स्त्रीरूपमतुलं हरिः ।
नानाप्रहरणैर्भीमैर्दानवान्समकम्पयत् ॥ ९
ततः प्रवृत्तः संग्रामः समीपे लवणाम्भसः ।
सुराणामसुराणां च सर्वघोरतरो महान् ॥ १०
प्रासाः सुविपुलास्तीक्ष्णा न्यपतन्त सहस्रशः ।
तोमराश्च सुतीक्ष्णाग्राः शस्त्राणि विविधानि च ॥ ११
ततोऽसुराश्चक्रभिन्ना वमन्तो रुधिरं बहु ।
असिशक्तिगदारुग्णा निपेतुर्धरणीतले ॥ १२
छिन्नानि पट्टिशैश्चापि शिरांसि युधि दारुणे ।
तप्तकाञ्चनजालानि निपेतुरनिशं तदा ॥ १३
रुधिरेणावलिप्ताङ्गा निहताश्च महासुराः ।
अद्रीणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते ॥ १४
हाहाकारः समभवत्तत्र तत्र सहस्रशः ।
अन्योन्यं छिन्दतां शस्त्रैरादित्ये लोहितायति ॥ १५
परिघैश्चायसैः पीतैः संनिकर्षे च मुष्टिभिः ।
निघ्नतां समरेऽन्योन्यं शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥ १६
छिन्धि भिन्धि प्रधावध्वं पातयाभिसरेति च ।

---

7 ^{b}) B$_5$ शिरोहरत्. — ^{cd}) Ko reads 7^{cd} after 282*. T$_2$ चचाल. T$_1$ तच्चचाल वसुंधरां. — K$_{2-4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B Da Dn D$_{1-3.5.7}$ subst. for 7^{cd}: Ko ins. after 7^{ab}: D$_4$ (marg.). $_6$ ins. after 7^{cd}:

281* चक्रच्छिन्नं खमुत्पत्य ननादातिभयंकरम् ।
[Ko.$_2$ D$_{2.5-7}$ समुत्पत्य.]

Ko.$_{2-4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D cont.:

282* तत्कबन्धं पपातास्य विस्फुरद्धरणीतले ।
सपर्वतवनद्वीपां दैत्यस्याकम्पयन्महीम् ।

D$_{6.7}$ ins. after line 1 of 282*: D$_4$, marg. after 10^{ab}:

283* त्रयोदशसहस्राणि योजनानि समन्ततः ।
[D$_{6.7}$ चतुरस्रं (for योज°).]

8 ^{b}) B$_4$ °ग्रहेण वै. — ^{c}) Ko D$_{3.5}$ T$_1$ G$_{2.3}$ M$_{2-4}$ शाश्वतं. — ^{d}) Ñ$_{1.3}$ जग्राह; G (except G$_{2.3}$) M (except M$_3$) ग्रसते. Ko.$_4$ तावुभौ. D$_5$ सः; G$_1$ तं (for तौ).

9 ^{c}) G$_{2.3}$ M$_{1.2.5}$ दिव्यैर्; G$_6$ दीप्तैर्; M$_4$ मुख्यैर् (for भीमैर्). K D$_{2.5}$ ततो नानाप्रहरणैः (D$_5$ °णो).

10 ^{a}) G$_{2.3}$ प्रवृत्ते संग्रामे. — ^{b}) =1. 2. 220^{d}. — After 10^{ab}, D$_4$ marg. ins. 283* (cf. v. l. 7). — ^{d}) Ko.$_{2.3}$ बभौ; K$_4$ स च; B$_5$ G$_{1-3}$ M (except M$_1$) स वै; G$_6$ स सु- (for सर्व-). K$_{2-4}$ V$_1$ B$_{2.3}$ Da -घोरतमो. T G$_{4.5}$ घोररूपतरस्तदा.

11 ^{a}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B Da Dn D$_{1.3.4.6.7}$ G$_1$ च; D$_2$ तु (for सु-). — ^{b}) K$_{2-4}$ Ñ$_3$ D$_6$ T न्यपतंतः; B$_{4.5}$ भुशुण्ड्यश्च; G$_{2.3}$ M$_{2-4}$ न्यपतंश्च. K$_1$ समंततः (for सह°); cf. v. l. 15^{b}. — ^{c}) G$_{2.3}$ महाघोराः (for सुती°). — ^{d}) G$_2$ चक्राणि; G$_3$ चास्त्रा°.

12 ^{a}) T$_1$ तथा. D$_5$ च निर्भिना; T चक्रहता; G$_{2-5}$ M$_{2-4}$ शस्त्रभिन्ना. — ^{b}) B$_4$ मुहुः (for बहु). — ^{c}) Ko.$_3$ D$_{2.5}$ T G$_{4.5}$ °भिन्ना; K$_4$ Ñ$_1$ °भग्ना; D$_6$ °नुन्ना. — ^{d}) D$_3$ न्यपतंत सहस्रशः (= 11^{b}).

13 D$_3$ om. 13^{a}–15^{b}. — ^{a}) T भिन्नानि. S पट्टसैः. K$_1$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D$_{1.4.6.7}$ चैव (for चापि). M$_1$ पट्टसैश्चापविद्धानि. — ^{b}) Ñ$_3$ मृधि (for युधि). Ko.$_{2-4}$ Ñ$_{1.2}$ B$_{1.2}$ Dn D$_{1.5}$ G$_{1.6}$ M$_1$ दारुणैः. G$_{4.5}$ विबुधद्विषां (for युधि दा°). — ^{c}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B Da D$_{4.6.7}$ °चित्राणि; Ñ$_3$ Dn °माली°; D$_1$ M$_1$ °माला°; D$_5$ T G M$_{2-5}$ °माल्या°. — ^{d}) Ñ$_3$ प्रपेतु°. B$_5$ तथा.

14 D$_3$ om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{a}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_1$ Dn G$_6$ अनु-; G$_1$ वि-; G$_2$ एव (for अव-). — ^{b}) K$_4$ Ñ$_3$ निपेतुश्च. — ^{d}) G$_{2.3}$ निकृत्तानीव शे°. — T$_2$ G$_6$ ins. after 14: M (except M$_1$), after 15^{ab}:

284* ततो हलहलाशब्दः संबभूव समन्ततः ।
[M (except M$_1$) °शब्दाः संबभूवुः.]

15 ^{ab}) D$_3$ om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). Ñ$_3$ °रवाः संबभूवुः; T G$_{4.5}$ °काराः संबभूवुः. G$_6$ M$_1$ संबभूव. K$_1$ Ñ$_3$ T G$_{4-6}$ M$_1$ समंततः (for सह°); cf. v. l. 11^{b}. G$_{2.3}$ M$_{2-5}$ निहतास्तत्र तत्रैव संबभूवुः समंततः. — After 15^{ab}, M (except M$_1$) ins. 284* (cf. v. l. 14). — ^{c}) K$_2$ M$_5$ छिंद्यतां; K$_4$ T$_1$ भिंद°; D$_5$ M$_{2-4}$ छिद्य°; M$_1$ निघ्न°. — ^{d}) D$_5$ °त्यो लोहितो दिवि.

16 ^{a}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_2$) om. च. T$_2$ आयतैः. Ko.$_2$ D$_5$ T$_2$ (*sup. lin.*) G$_6$ पीनैः; K$_1$ Dn D$_1$ तीक्ष्णैः; K$_{3.4}$ D$_2$ पाशैः; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B Da D$_{3.4.6.7}$ प्रासैः; Ñ$_3$ पातैः; T$_1$ M$_{2-5}$ स्फीतैः; G$_2$ तेषां; G$_3$ ते वै; M$_1$ भीतैः (for पीतैः as in T$_2$ G$_{4.5}$). G$_1$ °श्चायुधैर्घोरैः. — ^{b}) Ko.$_4$ B$_5$ D$_5$ G$_1$ °कर्षैश्च; Ñ$_3$ °कर्षेण; D$_1$ संकर्षेण च; T G$_{4.5}$ °कर्षाच्च; G$_{2.3.6}$ °कृष्टैश्च. — ^{d}) K (except K$_1$) D$_5$ G$_1$ अथ (for इव). D$_5$ आवृणोत् (for अस्पृ°). B$_{2.3}$ शब्दा — °स्पृशन्.

व्यश्रूयन्त महाघोराः शब्दास्तत्र समन्ततः ॥ १७
एवं सुतुमुले युद्धे वर्तमाने भयावहे ।
नरनारायणौ देवौ समाजग्मतुराहवम् ॥ १८
तत्र दिव्यं धनुर्दृष्ट्वा नरस्य भगवानपि ।
चिन्तयामास वै चक्रं विष्णुर्दानवसूदनम् ॥ १९
ततोऽम्बराच्चिन्तितमात्रमागतं
महाप्रभं चक्रममित्रतापनम् ।
विभावसोस्तुल्यमकुण्ठमण्डलं
सुदर्शनं भीममजय्यमुत्तमम् ॥ २०
तदागतं ज्वलितहुताशनप्रभं
भयंकरं करिकरबाहुरच्युतः ।
मुमोच वै चपलमुदग्रवेगव-
न्महाप्रभं परनगरावदारणम् ॥ २१
तदन्तकज्वलनसमानवर्चसं
पुनः पुनर्न्यपतत वेगवत्तदा ।
विदारयद्दितिदनुजान्सहस्रशः
करेरितं पुरुषवरेण संयुगे ॥ २२
दहत्क्वचिज्ज्वलन इवावलेलिह-
त्प्रसह्य तानसुरगणान्न्यकृन्तत ।
प्रवेरितं वियति मुहुः क्षितौ तदा
पपौ रणे रुधिरमथो पिशाचवत् ॥ २३
अथासुरा गिरिभिरदीनचेतसो
मुहुर्मुहुः सुरगणमर्दयंस्तदा ।
महाबला विगलितमेघवर्चसः
सहस्रशो गगनमभिप्रपद्य ह ॥ २४
अथाम्बराद्भयजननाः प्रपेदिरे C. 1 1183 B. 1.19.26 K. 1.19.28

---

17 a) M1 भिंधि भिंधि. K3 प्रधावंति; Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) G1 प्रधाव त्वं; G2 °हरतां; G3 °हारध्वं. — b) D5 पातयध्वं; G1 घ्नत चाभि-; M (except M1) पाटयाभि-. G3 °पतेति च. — c) Ñ1.2 V1 B3 G2.3 अश्रूयंत. — d) G4.5 तत्र तत्र स°.

18 a) K (except K1) Dn D7 °तुमले. — b) K1 महाबले; Ñ V1 B (B3 marg.) D (except D2.3.5) T महाभये; G1 भयानके; G2.3 M (except M1) भयंकरे. — d) D2.5–7 T G2.4.5 M1 (before corr.) आहवे.

19 a) K1 दिव्यं धनुस्ततो दृष्ट्वा; M1 तस्य दिव्यं वपुर्दृ°. — c) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) तत् (for वै). — d) K4 T G1 M (except M5) °सूदनः; G2.3 °मर्दनः.

20 a) G2.3 ततोंबराच्च सहसा (G3 सहा) चिंतितं चक्रमागतं (s'loka line!). — b) K3 °प्रघातनं. — c) Ko om. 20c. B1 °मवर्णं; D6.7 °वर्चसं; G1 °वैभवं; G2 अखंडमंडलं; G3 अमित्रकर्शनं. — d) V1 अगम्यम्; D2 G6 अजेयम्; D5 असह्यम्; G4.5 अमेयम् (for अजय्यम्). Ñ3 °जय्यविक्रमं. Ñ1.2 B Da Dn D1.3.4.6.7 °नं संयति भीमदर्शनं.

21 a) T तथा (for तद्). — c) Ko–2.4 Ñ3 T1 M1 °वेगवान्; Ñ1.2 V1 B2.4 Dn D6.7 प्रबलवदुग्रवेगवा(B2.4 D6.7 °व)न्; B1.3.5 Da D3.4 बलवदुदग्रवेगवा(B1.3.5 D3 °व)न्; D1 ज्वलदुदग्रवेगवान्; D2 बलापलमुदग्रवेगवान्; D5 चक्रमुग्र°; T2 G (except G3) विपुलमुदग्रवेगवा(T2 G6 °व)न्; M2.4 चचलमुदग्र°. K3 मुमोच चैनं बलमुग्रवेगा; M3 °च चैवालमुदग्र°. — d) T1 सन् (for पर-). T -मर्दनं (for -दारणम्).

22 a) Ñ3 G3.5.6 M1 तदंतकं. T -ज्वलनदिवाकरप्रभं; G M (except M1) -ज्वलितहुताशसंनिभं (cf. 28c). — b) Ko D2 न्यपतत्; G2.3 निपतति. T ततः (for तदा). — c) K D2.5 T2 G3.6 M व्यदार° (K1 विदारयं; K2m as in text). K D2.5 M1 दितितनयान्; Ñ3 दितिजवरान्. G6 सहासून्.

23 a) K1.3 B D3–7 G2.4–6 M5 दहत् (as in text); the rest (with B3m) दहन्. M1 इव (for क्वचित्). T1 दनुज; T2 G2 M2 दहन (for ज्वलन). Ko.2–4 अर्चिषालिहन्; K1 Ñ3 T2 G2.3 अभिलेलिहन्; D (except D3.7) T1 M1–3 °लेलिहन्; G1 अर्चिलेलिहन्; G4 अभिले°. — b) K1 D3.5.6 T1 G1.4.5 °णान्नकृंतत; G2.3 °णान्निकृं°. — c) T1 G M3.5 प्रवेपितं (G6 °चोदितं); T2 °वेपिता (sup. lin. प्रचोदिता). Ñ1.2 V1 B D (except D2) M2.4 तथा. — In G2.3, 22d is written twice over. — d) K2 अत्र (for अथो).

24 a) Ko अथो; Ñ1.2 V1 B2 Dn (except Dn3) D1.3.4.6.7 G6 M2.4 तथा; B3 Da तदा (for अथ). K4 °सुराप्यरिभिर्. K Ñ3 D2.5 G6 °मानसा; M1.5 °सत्वा (for °चेतसो). — b) K1 Ñ3 B Da Dn T2 M2.4 °मार्दं°. B3.4 (m as in text) तथा. — c) M1 महासुराः. K (except K1) D2.5 °मेघनिस्वनाः. — d) B4 °प्रतस्थिरे; T G1 °प्रदुद्रुवुः; G2.3.6 M °प्रविश्य ह (G2.3 तु; G6 ते); G4.5 °प्रतत्य ह. Ñ3 गिरमभितः प्रतन्य ह; D5 गगननिभाभिपद्य ह.

25 a) M2.4.5 तथा. G2.3 M2.3 °जनकाः. K4 B1 °पेतिरे. — b) D6 तथाविधा (for सपा°). B3 °घघोररूपि°.

C. 1. 1:83
B. 1. 19. 26
K. 1. 19. 25

सपादपा बहुविधमेघरूपिणः ।
महाद्रयः प्रविगलिताग्रसानवः
परस्परं द्रुतमभिहत्य सस्वनाः ॥ २५
ततो मही प्रविचलिता सकानना
महाद्रिपाताभिहता समन्ततः ।
परस्परं भृशमभिगर्जतां मुहू
रणाजिरे भृशमभिसंप्रवर्तिते ॥ २६
नरस्ततो वरकनकाग्रभूषणै-
र्महेषुभिर्गगनपथं समावृणोत् ।
विदारयन्गिरिशिखराणि पत्रिभि-
र्महाभयेऽसुरगणविग्रहे तदा ॥ २७
ततो महीं लवणजलं च सागरं
महासुराः प्रविविशुरर्दिताः सुरैः ।
वियद्गतं ज्वलितहुताशनप्रभं
सुदर्शनं परिकुपितं निशाम्य च ॥ २८
ततः सुरैर्विजयमवाप्य मन्दरः
स्वमेव देशं गमितः सुपूजितः ।
विनाद्य खं दिवमपि चैव सर्वश-
स्ततो गताः सलिलधरा यथागतम् ॥ २९
ततोऽमृतं सुनिहितमेव चक्रिरे
सुराः परां मुदमभिगम्य पुष्कलाम् ।
ददौ च तं निधिममृतस्य रक्षितुं
किरीटिने बलभिदथामरैः सह ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

सूत उवाच ।
एतत्ते सर्वमाख्यातममृतं मथितं यथा ।
यत्र सोऽश्वः समुत्पन्नः श्रीमानतुलविक्रमः ॥ १
यं निशाम्य तदा कद्रूर्विनतामिदमब्रवीत् ।

— ^{c}) K_{1} प्रविचलिताग्र°; $K_{2.3}$ D_{2} °ताग्र्य°; K_{4} °ताद्रि°; $\tilde{N}_{1.2}$ V_{1} B Dn $D_{1.4.6.7}$ $M_{4.5}$ परि(B_{3} प्र)गलि°; $\tilde{N}_{3}$ प्रतिगलि°; D_{3} परिगलिताद्रि°; G_{1} °तोग्र°; $G_{2.3}$ °ताद्रि°. — ^{d}) K_{4} अभिपत्य. T M (except M_{1}) सस्वनुः; G_{1-3} °नः; $G_{4.5}$ °नं.

26 ^{a}) T G_{4-6} धरा (for मही). B_{3} $D_{3.6}$ M_{5} प्रचलिता; $M_{1.2.4}$ °विगलिता (cf. 25^{c}). — ^{b}) K_{1} महाद्रिभिः समभिहता; $G_{2.6}$ (*sup. lin.* as in text) M_{3} महाद्रिवा(M_{3} °घा)ताभि°. T_{2} $G_{4.5}$ महाद्रिभिर्भृशमभिसंहतं तदा. — ^{c}) B_{5} समम्; $G_{2.3}$ द्रुतम् (for भृशम्). D_{2} अपि (for अभि-). $D_{3.4}$ M_{1} °गर्जितं. G_{1-3} M_{2-5} अभि(M_{5} अ)गम्य (M_{4} °त्य) सस्वनं (G_{1} गर्जतां). — ^{d}) S (except G_{6} M_{1}) विमर्दनं (for रणा°). K_{1} °वर्तिताः; $K_{3.4}$ B_{3} $D_{3.5}$ T_{2} G_{2-5} $M_{1.2.5}$ °वर्तते. G_{1} भृशमपि संप्रवर्तते; G_{6} ध्वनिरनिशं प्रवर्तते.

27 ^{a}) K_{1} नवकनका°; K_{3} G_{4} °काग्र्यभू°. — ^{b}) $M_{2.4.5}$ व(M_{5} प)रेषुभिः. K_{0} गगनतलं; $\tilde{N}_{3}$ S पवनपथं ($G_{2.3}$ °दं). — ^{c}) $\tilde{N}_{3}$ Da विदारयद्. — ^{d}) K_{3} D_{2} T_{1} $G_{1.4.5}$ महाहवे.

28 ^{a}) $G_{2.3}$ महाघोरं (for ततो महीं). K_{3} D_{2} भागशः (for साग°). — ^{b}) K_{4} (by corr.) भृशं; T_{1} G_{4-6} M_{1} शरैः (for सुरैः). — ^{d}) $M_{2.4}$ हुताशनं (for सुद°). B_{5} प्रविकुपितं. N (except $K_{0.1}$ $\tilde{N}_{3}$) $G_{2.3.6}$ निशम्य. $K_{2.4}$ D_{5} तत्; $\tilde{N}_{1.2}$ V_{1} B Da Dn $D_{1.3.4.6}$ ते; $\tilde{N}_{3}$ ह; D_{7} तं (for च).

29 ^{b}) D_{5} स (for सु-). — G_{3} om. 29^{cd}. — ^{c}) D_{3} M (except M_{1}) विनद्य. D_{5} सर्वदा. — ^{d}) T $G_{4.5}$ तदा गताः. K_{1} सलिलमुचः.

30 ^{a}) D_{5} सुनियतम्; G_{5} सुनिभृ°; M_{1} सुविहि°. K_{3} °मेव रक्षते. — ^{b}) $D_{2.5}$ $G_{2.3}$ परं; G_{5} पुरा (for परां). D_{1} G_{6} M_{1} (by corr.). 2.3 (*inf. lin.*) अधिगम्य. — ^{c}) $\tilde{N}_{3}$ T G_{3-6} M_{2-5} ददुः; G_{1} M_{1} दधुः; G_{2} ययुः (for ददौ). K_{1} अधिगम्य (for अमृतस्य). — ^{d}) D_{5} T G (except $G_{1.4}$) बलि(G_{2} °ल)भिर्; M_{1} बलिनम्. $\tilde{N}_{3}$ इह (for अथ).

Colophon. *Sub-parvan:* $K_{0.2-4}$ V_{1} $B_{1.5}$ $D_{2.6.7}$ T $G_{2-4.6}$ आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it B_{5} adds सौपर्ण. — *Adhy. name:* $K_{0.2-4}$ $\tilde{N}_{3}$ B_{4} $Dn_{1}.n_{3}$ $D_{1.2}$ M_{1} अमृतमथनं समाप्तं; K_{1} $B_{1-3.5}$ Da Dn_{2} D_{3-5} G_{1-4} अमृतमथनं; $\tilde{N}_{1.2}$ V_{1} अमृतमथनसमाप्तिः; T_{2} अमृतमथने देवासुरयुद्धं; $G_{1.3}$ देवासुरयुद्धे देवविजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{2} B_{1} Dn_{2} 18; K_{3} (*sup. lin. sec. m.*) D_{5} T_{1} 15; $\tilde{N}_{1.2}$ V_{1} D_{5}m 19; D_{4}m 17; T_{2} 16; $G_{1.4-6}$ M_{1} 6; $G_{2.3}$ M_{2-5} 7. — *S'loka no.:* $\tilde{N}_{3}$ 30; Dn 31.

18

1 $K_{0.3.4}$ $\tilde{N}_{1.2}$ V_{1} $B_{1.2.4}$ Dn D_{2} सौतिरु°; K_{1} S ($M_{2.4}$ om.; K_{1} G_{3} with prefixed श्री) सूतः. — ^{a}) $\tilde{N}_{1.2}$

उच्चैःश्रवा नु किंवर्णो भद्रे जानीहि माचिरम् ॥ २

विनतोवाच ।

श्वेत एवाश्वराजोऽयं किं वा त्वं मन्यसे शुभे ।
ब्रूहि वर्णं त्वमप्यस्य ततोऽत्र विपणावहे ॥ ३

कद्रूरुवाच ।

कृष्णवालमहं मन्ये हयमेनं शुचिस्मिते ।
एहि सार्धं मया दीव्य दासीभावाय भामिनि ॥ ४

सूत उवाच ।

एवं ते समयं कृत्वा दासीभावाय वै मिथः ।
जग्मतुः स्वगृहानेव श्वो द्रक्ष्याव इति स्म ह ॥ ५

ततः पुत्रसहस्रं तु कद्रूर्जिह्मं चिकीर्षती ।
आज्ञापयामास तदा वाला भूत्वाञ्जनप्रभाः ॥ ६
आविशध्वं हयं क्षिप्रं दासी न स्यामहं यथा ।
तद्वाक्यं नान्वपद्यन्त ताञ्शशाप भुजंगमान् ॥ ७
सर्पसत्रे वर्तमाने पावको वः प्रधक्ष्यति ।
जनमेजयस्य राजर्षेः पाण्डवेयस्य धीमतः ॥ ८
शापमेनं तु शुश्राव स्वयमेव पितामहः ।
अतिक्रूरं समुद्दिष्टं कद्र्वा दैवादतीव हि ॥ ९
सार्धं देवगणैः सर्वैर्वाचं तामन्वमोदत ।
बहुत्वं प्रेक्ष्य सर्पाणां प्रजानां हितकाम्यया ॥ १०
तिग्मवीर्यविषा ह्येते दन्दशूका महाबलाः । C. 1. 1199 B. 1. 20. 11 K. 1. 20. 11

V1 B D (except D2.5) °त्ते कथितं (D6.7 -भिहितं) सर्वं. — b) G2.3 मथितं त्वमृतं यथा. — c) K2 Ñ3 B4 D5 G6 तत्र. G5 तत्राथोश्वः.

2 a) G1.4.5 तं (for यं). K1–3 Ñ1.2 V1 B D (except D3.4) G2.3.6 M1 निशम्य. — b) Ko.2.3 D2 वाक्यम् (for इदम्). — After 2^{ab}, Ñ1.2 B3 D4 (marg.) ins. कद्रूरुवाच. — c) K1 Ñ1.2 V1 B4 (m as in text) Dn M1 हि; K3 ह; B2 m D2.5 G1–3.6 M2–5 तु (for नु). T G4.5 किमुच्चैःश्रवसो वर्णः. ❀ Arj: उच्चैःश्रवाहात्यपपाठः। (sic). ❀ — d) K2 m.4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) प्रब्रूहि (for जानी°). T G2.4–6 जानीहि ब्रूहि माचिरं; G3 विनता इदमब्रवीत् (cf. 2^{b}).

3 G2.3 om. विनतो°. D6 S om. उवाच. — a) K D2.5 °राजोसौ; G4.5 °वालोयं. — c) K1 सत्यं (for वर्णं). T2 G2.3 त्वमश्वस्य. — d) D3.4.6.7 ततस्तु; T1 तथात्र. D6 हि पणा°. M2.4.5 °पणामहे. K3 ततो आवां पणावहे.

4 K1 S om. उवाच. — a) Ñ1.2 V1 B Da D1–4.7 कृष्णवर्णम्. — b) G6 सुमध्यमे (for शुचि°). — c) T G1–3.6 M (except M4) पश्य; G4.5 देवि. — d) Ko.2–4 B4 Da D2.5 G6 M1 दास°; K1 G2 दासभावेन (cf. v. l. 5). B Da D7 भाविनि.

5 Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D2 सौतिरु°; K1 S (G3 with prefixed श्री) सूतः. — a) G6 तु (for ते). Ko.2–4 Ñ3 (by corr.) B1 m.3.4 Da D2.5 G6 M1 दास°; K1 दासभावेन (cf. v. l. 4). — c) Ñ3 °गृहांश्चैव; M (except M1) °गृहायैव. — d) K3 D3 द्रक्ष्याम. M2.4 स्म ते.

6 a) T °सहस्राणि; G6 °स्रं तत्. — b) M2.4.5 transp. कद्रूः and जिह्मं. G1 °जिह्मचिकीर्षया. B4 m चिकीर्षितुं; D2 °कीर्षितं (sic). — c) M1 कृष्णत्वं प्रापयामास.

7 a) D5 अपिदध्वं; M1 प्रा°; M2 अपिबध्वं; M4 आविद°. T2 G (except G6) M2–4 शीघ्रं (for क्षिप्रं). — b) G5 तथा. — After 7^{ab}, Ñ1.2 B3 ins. सौतिरुवाच. — c) G1–3 M2–4 ततस्ते (for तद्वा°). Ko.2–4 Ñ V1 B D नान्व(Ñ V1 D1 नानु; B1.2.4 Dn नाव)पद्यंत ये(D5–7 ते) वाक्यं (D2 वाचं); K1 ये वै वाक्यं नान्वपद्यन्.

8 Before 8, Ñ1.2 B3 D4 (marg.) ins. कद्रूरुवाच. — c) = 1. 1. 8. Ko B4 Da1 D5 जन्मे° (cf. v. l. 1. 1. 8, 18, 57 etc.).

9 Before 9, Ñ1.2 B3 ins. सौतिरु° (cf. v. l. 7, 8). — a) Ko.2 M1 °मेतं; K3 Ñ1.2 B5 D2 T1 G4.5 M2–5 °मेवं. T G2–5 M (except M1) स; G1 प्र- (for तु). — b) M1 स्मयमानः पि°. — c) B4 m अतिजिह्मं; M2.4 °क्रमं. K2 D5 G2.3 समादिष्टं; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 समुत्सृ°. — d) B4 m मात्रा (for कद्र्वा). K1 दूराद्; G2.3 द्वेषाद्. M इति (for अति). D6.7 S (except G6 M1) ह (for हि).

10 b) Ñ3 शापं तं चानु°; D3 वाच्यं तामनु°; S वचनं चान्व°.

11 a) K1 °बला; K3 तीव्र°; S उग्र° (G3 वक्र°; M1 as in text). M2 अपि (for हि). — D3.4.6 (for the second time). 7 read 11^{cd} after line 9 of 285*; D4 repeats it in marg. — c) K2 °विषं चास्ति; B5 °विषत्वं च. M (except M1) च (for हि). — d) D5 तु (for च). V1 Dn D1.3.6 S (except G6 M1) च (for वै). — Ko.3.4 V1 (marg.) Da1 Dn D1 (om. line 7). 2.5.6 (om. line 10) ins. after 11^{cd}: D3 (om. line 10). 4.7 (om. lines 1, 2, 10), after 11^{ab}:

285* युक्तं मात्रा कृतं तेषां परपीडोपसर्पिणाम् ।

C. 1. 1199 B. 1. 20. 11 K. 1. 20. 11 तेषां तीक्ष्णविषत्वाद्धि प्रजानां च हिताय वै । प्रादाद्विषहरणीं विद्यां काश्यपाय महात्मने ॥ ११

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

सूत उवाच ।
ततो रजन्यां व्युष्टायां प्रभात उदिते रवौ ।
कद्रूश्च विनता चैव भगिन्यौ ते तपोधन ॥ १
अमर्षिते सुसंरब्धे दास्ये कृतपणे तदा ।
जग्मतुस्तुरगं द्रष्टुमुच्चैःश्रवसमन्तिकात् ॥ २
ददृशाते तदा तत्र समुद्रं निधिमम्भसाम् ।
तिमिंगिलझषाकीर्णं मकरैरावृतं तथा ॥ ३
सत्त्वैश्च बहुसाहस्रैर्नानारूपैः समावृतम् ।

अन्येषामपि सत्त्वानां नित्यं दोषपरास्तु ये ।
तेषां प्राणान्तिको दण्डो दैवेन विनिपात्यते ।
एवं संभाष्य देवस्तु पूज्य कद्रूं च तां तदा ।
आहूय कश्यपं देव इदं वचनमब्रवीत् ।
यदेते दन्दशूकाश्च सर्पा जातास्त्वयानघ ।
विषोल्बणा महाभोगा मात्रा शप्ताः परंतप ।
तत्र मन्युस्त्वया तात न कर्तव्यः कथंचन ।
दृष्टं पुरातनं ह्येतद्यज्ञे सर्पविनाशनम् ।
इत्युक्त्वा सृष्टिकृद्देवस्तं प्रसाद्य प्रजापतिम् ।

[Cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27. 127. — (L. 2) Ko.3.4 Da1 D2 सर्वेषां; D3.4 भूतानां. Ko.3.4 Da1 D2 परपीडारतास्तु(K4 °श्च) ये. — (L. 4) Ko.3.4 Da1 D2–7 एवमुक्त्वा स दे°. Ko Da1 स तां; K3 सुतां; K4 सतीं (for च तां). V1 कद्रूं संसज्य वै तदा. — (L. 6) Ko.3.4 Da1 हि ते; D3–7 च ते (for त्वया). — (L. 7) Ko.3.4 Da1 D6.7 महाभाग; D2–5 °भागा. — After line 9: D6 repeats, D3.4.7 ins. 11^{cd}.]

— G1 om. 11^{ef}. — e) K1 B3.4 (m as in text) Da1 Dn M4 °हरीं; Ñ1.2 V1 B1.2 Da2 D1.3.4.6.7 Nilp °हरां; Cd °हणं (sic). Ñ3 विषहरणा विद्या; D5 °ह्रीं विद्यां च; G4.5 °हणीर्विद्याः. — f) N (except B4.5 Da) कश्यपाय. — K4 D4 (marg.).6 S (except M1) ins. after (G1 before) 11^{ef}:

286* एवं शप्तेषु नागेषु कद्र्वा च द्विजसत्तम ।
उद्विग्नः शापतस्तस्याः कद्रूं कर्कोटकोऽब्रवीत् ।
मातरं परमप्रीतस्तदा भुजगसत्तमः ।
आविश्य वाजिनं मुख्यं वालो भूत्वाञ्जनप्रभः ।
दर्शयिष्यामि तत्राहमात्मानं काममाश्वस ।
एवमस्त्विति तं पुत्रं प्रत्युवाच यशस्विनी ।

[*Contra* Winternitz (*loc. cit.*), who seems inclined to regard these lines as genuine.]

Colophon. *Sub-parvan:* Ko.2–4 Ñ V1 B1m.3.5 D3–7 T G1–4.6 M आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ V1 B1(marg.).3.5 add सौपर्ण. B2.4 Da Dn (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* Ko.4 D2.5 नागशापः; K2 शापः; K3 सर्पशापप्रदानः; Ñ1.2 सर्पशापः; G1 कद्रूवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 B1.2 Dn2 19; K3 (*sup. lin. sec. m.*) D5 16; Ñ1.2 V1 Dn3 20; D4m 18; T2 17; G1.4–6 M1 7; G2.3 M2–5 8. — *S'loka no.:* Ñ3 12; Dn 16.

19

1 Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1.3.4 Da Dn D2 सौतिरु°; K1 S (M2.4.5 om.; G2 with prefixed श्री) सूतः. — For 1^{a}–2^{d}, Ñ3 subst. the first three lines of a passage given in App. I (No. 12); also cf. v. l. 3. — a) S (except G6 M1) ततो (T2 °था) राज्यां व्यतीतायां. — b) Ñ1.2 V1 Dn D1 प्रभातेभ्यु°.

2 For Ñ3 cf. v. l. 1. — a) G2.3 सुसंक्रुद्धे; M (except M1) तु संर°. — After 2^{ab}, K4 D4 (both marg.) ins.:

287* सागरस्य परं पारं वेलावनविभूषितम् ।

— d) K1 D2.5 °संतिके.

3 For Ñ3 see below. — a) K1.3 तथा; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4.6 7 -थ ते; B Da तु ते; D2 च ते; M1 उभे (for तदा). K3 तेत्र (for तत्र). — K V1 (marg.) Dn D1–6 T G (except G6) ins. after 3^{ab}: Ñ3 subst. for 3^{ab}:

288* महान्तमुदकागाधं क्षोभ्यमाणं महास्वनम् ।

[K4 °कावासं; Ñ3 °कागारं; T G (except G6) °काधारं.] — c) B4 °समाकीर्णं (m as in text); D5 °गणाकीर्णं. — d) Ko G2.3 सदा; K2.3 Ñ3 D2.5 T1 G4.5 M1 तदा.

4 a) K D2.5 संवृतं; Ñ3 संयुतं; G2.3 ना(G3 न)-स्त्वैश्च (for सत्त्वैश्च); see below. — b) M2.4.5 अपावृतं. K D2.5 सत्त्वै(K2.4 °त्वैं)र्नानाविधैरपि (K1 °धैस्तथा); see

उग्रैर्नित्यमनाधृष्यं कूर्मग्राहसमाकुलम् ॥ ४
आकरं सर्वरत्नानामालयं वरुणस्य च ।
नागानामालयं रम्यमुत्तमं सरितां पतिम् ॥ ५
पातालज्वलनावासमसुराणां च बन्धनम् ।
भयंकरं च सत्त्वानां पयसां निधिमर्णवम् ॥ ६
शुभं दिव्यममर्त्यानाममृतस्याकरं परम् ।
अप्रमेयमचिन्त्यं च सुपुण्यजलमद्भुतम् ॥ ७
घोरं जलचरारावरौद्रं भैरवनिस्वनम् ।
गम्भीरावर्तकलिलं सर्वभूतभयंकरम् ॥ ८
वेलादोलानिलचलं क्षोभोद्वेगसमुत्थितम् ।
वीचीहस्तैः प्रचलितैर्नृत्यन्तमिव सर्वशः ॥ ९
चन्द्रवृद्धिक्षयवशादुद्वृत्तोर्मिदुरासदम् ।
पाञ्चजन्यस्य जननं रत्नाकरमनुत्तमम् ॥ १०
गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा ।
वराहरूपिणा चान्तर्विक्षोभितजलाविलम् ॥ ११
ब्रह्मर्षिणा च तपता वर्षाणां शतमत्रिणा ।
अनासादितगाधं च पातालतलमव्ययम् ॥ १२
अध्यात्मयोगनिद्रां च पद्मनाभस्य सेवतः ।
युगादिकालशयनं विष्णोरमिततेजसः ॥ १३
वडवामुखदीप्ताग्नेस्तोयहव्यप्रदं शुभम् ।
अगाधपारं विस्तीर्णमप्रमेयं सरित्पतिम् ॥ १४
महानदीभिर्बह्वीभिः स्पर्धयेव सहस्रशः ।
अभिसार्यमाणमनिशं ददृशाते महार्णवम् ॥ १५
गम्भीरं तिमिमकरोग्रसंकुलं तं　　C. 1. 1222 B. 1. 21. 18 K. 1. 21. 18

---

above. — After 4^{ab}, Ñ1.2 V1 B D (except D3–5.7) T2 ins.:

289* भीषणैर्विकृतैरन्यैर्घोरैर्जलचरैस्तथा ।

— ^{d}) G2.3 बहुग्राह°; M1 °झषाकुलं.

5 M1 om. 5–7. Ñ3 om. 5^{ab} and reads 5^{c}–6^{b} (om. 6^{cd}), 7 and 15 after 10^{ab}. — ^{a}) G4.5 transp. आकरं and आलयं (in ^{b}). K3 D2 °भूतानां; G2.3 °सत्वानां. — ^{b}) G1 ह (for च). — ^{c}) D5 °लयं दिव्यं.

6 M1 om. 6; for sequence of Ñ3 cf. v. l. 5. — ^{b}) K3 D2 निवेशनं; B1m तथालयं; Dn D1.4 G6 च बांधवं; D5 Cd निवं°; T2 *sup. lin.* च मंदरं; Nilp as in text. — Ñ3 M5 om. 6^{cd}. — ^{c}) B1m G2.6 °कराणां. — ^{d}) K (except K1) D2.5 अंभसां. B1m निधिमव्ययं; T G M2–4 निधिमद्भुतं (G1 च निबंधनं; G2 नीतिमद्भुतं).

7 M1 om. 7; for sequence of Ñ3 cf. v. l. 5. — ^{a}) T2 G1.4.5 शुभ्रं. — ^{b}) K4 प्रियं; Ñ V1 B (except B4) Da M3.4 वरं. — ^{c}) D5 तं (for च). — ^{d}) K3 Ñ1.3 D2 G2.3 सुपुण्यं. K3 D2 महदद्भुतं.

8 ^{a}) K D2.5 घोरैः; Ñ3 रौद्रं. K D2.5 °रावैः; Ñ1 V1 °रावं; Ñ2 °धराकारं; B5 G2 °वासं; T G1.3–6 M °कीर्णं. — ^{b}) Ko.1.4 D5 T2 रौद्र-. — ^{c}) B4 (m as in text) S °सलिलं.

9 ^{a}) K D2.5 °चलत्; S °लोलानिलबलं. — ^{b}) K3 क्षोभादिव. Ñ2 V1 °समन्वितं; B Da Dn D1.6.7 °समुच्छ्रितं. D5 क्रोधोद्वेगसमुच्छ्रितं; S क्षोभवेगसमुत्थितैः. — ^{c}) The MSS. vary at random between वीची- and वीचि-. Ñ3 G2.3 M प्रसरितैः. — ^{d}) K4 Ñ3 D (except Da D2.5) S (except T2) सर्वतः.

10 ^{b}) Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.4 °समाकुलं; B2 उद्भृतोर्मिसमाकुलं; B3–5 Da D3.6.7 उद्धू(B4.5 D6 °द्ध-; Da2 °द्धू-; D3.7 °द्धृ)तोर्मिसमाकुलं; T1 उद्धुक्तोर्मिसमाकुलं; T2 उच्छ्रि-(*sup. lin.* त्थि)तोर्मि°; G M1 उद्धृतोर्मि° (G2 उत्थितं सुदु°; G3 उद्धितास्मिन्दु°); M2–5 उद्वृत्तोदं दु°. — After 10^{ab}, Ñ3 reads 5^{c}–6^{b}, 7 and 15. — ^{c}) G2.3 M (except M1) जनकं. — ^{d}) Ñ3 रत्नागार°.

11 ^{c}) Ko.4 D1.2.5 वाराह°. K3.4 भ्रांत- (for चान्तर्). — ^{d}) K4 प्रक्षो°.

12 ^{a}) K3 D2 महर्षिणा. Ñ1.2 V1 B D (except D3.5) व्रतवता (for च त°). — ^{b}) D5m °तंद्रिणा; M2 °मुत्तमं. — ^{c}) T G2.3 अनासाद्यमगाधं. G1 °दितपर्यंतं.

13 ^{b}) Ko सेवितुः; V1 D3.4 धीमतः. — ^{c}) Ko T2 (*sup. lin.* as in text) G1.4–6 युगांत°; Cd as in text. D2.6.7 M °काले; G2 °कालं. — After 13, N (except K1 Ñ3) G2 ins.:

290* वज्रपातनसंत्रस्तमैनाकस्याभयप्रदम् ।
डिम्बाहवार्दितानां च असुराणां परायणम् ।

[(L. 2) Ko.2.4 Ñ1 V1 D5.6 देवा(Ñ1 तथा)हवजितानां; K3 दिग्मोहवर्जितानां; Ñ2 B °व(B4 °वे)जितानां; D1.2.7 Nilp तिग्माहवा°.]

14 ^{a}) K1 °तोयाग्नि-; K4 Ñ3 Da1 °दीप्ताग्नि-. — ^{b}) Dn D1.6.7 °दं शिवं. — ^{c}) Ko G3 M अगाध(M3–5 °धा)पार-; Ñ1 D2 °धपरि-; T G1.4–6 °धतल-; G2 °धमपि.

15 For sequence of Ñ3 cf. v. l. 5. — ^{a}) T2 G1.2 बहुभिः. — ^{b}) Ñ3 G2.3 स्पर्धमानं; G4.5 स्पर्धते यः. K1 समंततः (cf. v. l. 1. 17. 11^{b}, 15^{b}). — ^{c}) B4 °णसलिलं (m as in text). — ^{d}) T1 om. 15^{d}. T2 M1 तत्र तत्र

C. 1. 1222
B. 1. 21. 18
K. 1. 21. 18

गर्जन्तं जलचररावरौद्रनादैः ।
विस्तीर्णं ददृशतुरम्बरप्रकाशं
तेऽगाधं निधिमुरुमम्भसामनन्तम् ॥ १६
इत्येवं झषमकरोर्मिसंकुलं तं

गम्भीरं विकसितमम्बरप्रकाशम् ।
पातालज्वलनशिखाविदीपितं तं
पश्यन्त्यौ द्रुतमभिपेततुस्तदानीम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

सूत उवाच ।
तं समुद्रमतिक्रम्य कद्रूर्विनतया सह ।
न्यपतत्तुरगाभ्याशे नचिरादिव शीघ्रगा ॥ १
निशाम्य च बहून्वालान्कृष्णान्पुच्छं समाश्रितान् ।

(for दद°). Ñ3 G M2–5 तत्र तत्र समंततः. — After 15, K4 B (except B1) D (except D2–7) ins.:

291* आपूर्यमाणमत्यर्थं नृत्यमानमिवोर्मिभिः ।

16 M1 transp. 16 and 17. — a) G2 transp. गम्भीरं and गर्जन्तं (in b). M1 °रोर्मिसं° (cf. 17a). Ko.3 Ñ3 B4 D7 G2 om. तं. — b) B4 °रौद्रमुग्रैः; D5 °चररौद्रनादरावैः; S °राव(G2 om. राव; G3 by corr. वारि)नादितैस्तैः (T1 om. तैः; M1 °रावसंनिनादैः). — d) Ko.2.3 तमगाधं; K2m.4 D2 ते भीमं; T2 ते गाढं. G2 निधिमसुम्; G6 निधिगुरुम्. S अपारं (M1 नदंतं) (for अनन्तम्). D5 तं भीमं किल निधिमंभसा°.

17 K Ñ3 D1.5 om. 17; Ñ1.2 V1 B D (D1.5 om.) read it at the end of an interpolated adhy. given in App. I (No. 12). M1 transp. 16 and 17, interchanging 16b and 17b. — a) Cf. 16a. Ñ1.2 V1 B D (D1.5 om.) इत्येवं तरलतरोर्मि°. — b) Cf. 16c. — c) Ñ1.2 V1 B D (D1.5 om.) °वि(B2.4.5 D3.4.6.7 °व)दीपितांगं; T1 M1 °पितांतं. — d) Ñ1.2 V1 B D (D1.5 om.) गर्जन्तं द्रुतमभिजग्मतुस्ततस्ते.

Colophon om. in T G3–6. — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 B1.3.5 D3.4.6.7 G1.2 M आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ1.2 V1 B1.3.5 M2–5 add सौपर्ण. Ko–2.4 Ñ3 B2.4 Da Dn D1 (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* K3 समुद्रवर्णनः; Ñ1.2 V1 G1 समुद्रदर्शनं; D2 समुद्र. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 B1.2 Dn2 D5m 20; K3 (*sup. lin. sec. m.*) D5 17; Ñ1.2V1 Dn3 21; D4m 19; G1 M1.2.4 8; G2 M3.5 9. — *S'loka no.:* Ñ3 16; Dn 18.

After adhy. 19, Ñ1.2 V1 B D ins. an additional adhy. given in App. I (No. 12); in Dn D1–4 this interpolated adhy. is preceded by a passage of 6 lines given in the same App. (No. 13), a passage which some other MSS. ins. at the beginning of the foll. adhy. ❀ Nil. *ad loc.:* नागाश्च संविदं कृत्वेति द्वादशश्लोकमध्यायं केचिन्न पठंति [।] कांश्चिदत्रत्यान् श्लोकान्पूर्वत्रैव च पठंति [।] अन्ये तु पंचषान्पठंत्यपीत्यत्र कोशशुद्धिं न प्रतीमः [।] ❀ Cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27. 127.

20

1 K1 S (K1 G3 with prefixed श्री) सूतः; Dn3 D1.4.5 सौतिरु°. After सूत उ° (resp. its v. l.), K (except K1) V1 (marg.) Da D5–7 G (except G3.6) ins. a passage given in App. I (No. 13). After this passage, G (except G3.6), irrelevantly, ins. 294*, which is irrefutable evidence of contamination of these four G MSS. from late Northern sources. — c) D5 अपतत्. K2 तुरगं पार्श्वे; K3.4 Da D2.3 T1 °भ्यासे; T2 G3–5 °भ्याशां. — d) D5 °रादेव. — After 1, Ko.2 (both om. line 2). 4 Ñ V1 B D (except D5) ins.:

292* ततस्ते तं हयश्रेष्ठं ददृशाते महाजवम् ।
शशाङ्ककिरणप्रख्यं कालवालमुभे तदा ।

[(L. 1) Ko.2 हयपृष्ठे. Ko.2.4 महाबलं.]

2 K1 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1–3.7 निशम्य. B1m.4 बहूनागान्. D5 दृष्ट्वा वहंतं वै बालान्. — b) Ko.2–4 D2 पुच्छे; K1 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3–7 G1.3 पुच्छ°; M4 पुच्छः. T G2.4–6 उपाश्रि°. — After 2ab, K (except K1) Da1 D2 ins.:

293* विषण्णवदना तत्र विनता सर्वतोऽभवत् ।
दृष्ट्वा कृष्णं तु पुच्छं सा वाजिराजस्य विस्मिता ।
अवाक्शिरा दीनमना कद्र्वा दासत्वमागता ।

[(L. 1) K2 च ततो (for सर्वतो). — (L. 3) Ko Da1 दीनमुखा.]

— c) K4 विनतां दीनवदनां; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 विषण्णरूपां विनतां; D5 G6 विषण्णवदनां कद्रूः

विनतां विषण्णवदनां कद्रूर्दास्ये न्ययोजयत् ॥ २
ततः सा विनता तस्मिन्पणितेन पराजिता ।
अभवद्दुःखसंतप्ता दासीभावं समास्थिता ॥ ३
एतस्मिन्नन्तरे चैव गरुडः काल आगते ।
विना मात्रा महातेजा विदार्याण्डमजायत ॥ ४
अग्निराशिरिवोद्भासन्समिद्धोऽतिभयंकरः ।
प्रवृद्धः सहसा पक्षी महाकायो नभोगतः ॥ ५
तं दृष्ट्वा शरणं जग्मुः प्रजाः सर्वा विभावसुम् ।
प्रणिपत्याब्रुवंश्चैनमासीनं विश्वरूपिणम् ॥ ६
अग्ने मा त्वं प्रवर्धिष्ठाः कच्चिन्नो न दिधक्षसि ।
असौ हि राशिः सुमहान्समिद्धस्तव सर्पति ॥ ७
अग्निरुवाच ।
नैतदेवं यथा यूयं मन्यध्वमसुरार्दनाः ।
गरुडो बलवानेष मम तुल्यः स्वतेजसा ॥ ८
सूत उवाच ।
एवमुक्तास्ततो गत्वा गरुडं वाग्भिरस्तुवन् ।
अदूरादभ्युपेत्यैनं देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ ९
त्वं ऋषिस्त्वं महाभागस्त्वं देवः पतगेश्वरः । C. 1. 1249 B. 1. 23. 15 K. 1. 23. 15

(see below). — ^{d}) D5 दास्ये तां वै; G6 न तां दास्ये. Ko.2 G1 नियोज°; K1 न्यवेशयत्.

3 K1 D5 M1 om. 3. Cf. 1. 21. 2. — ^{b}) S (M1 om.) पणिते वै. — ^{d}) Ko.2.3 B1.4 Da दासभावं. K3 B1.5 D1–4 समाश्रिता. Ñ3 दासभावाय मास्थिता; S (M1 om.) दासी(G3.6 °स)भावे नि(M2–5 भावेन)योजिता.

4 ^{a}) Ñ V1 B D (except D2.5) चापि (for चैव). — Ko.2.4 Ñ V1 B D (except D2) ins. after 4: G (except G3.6), irrelevantly, before 1 (cf. v. l. 1):

294* महासत्त्वबलोपेतः सर्वा विद्योतयन्दिशः ।
कामरूपः कामगमः कामवीर्यो विहंगमः ।

[(L. 1) Ko.2.4 Dn2 महाभद्र°. G2 शशिवत् द्योत°. — (L. 2) B1–3 Da कामरूपी (for °रूपः). G2 °गमः कामरूपो वियत्तमः.]

5 ^{a}) K D2 °रिवोद्भासः (K1 °द्भसन्); D5 °रिवाभासः. — ^{b}) D5 स मृधे विजयंकरः. — After 5^{ab}, Ko.2.4 Ñ V1 B D (except D2.5) ins.:

295* विद्युद्विस्पष्टपिङ्गाक्षो युगान्ताग्निसमप्रभः ।

[Ko विद्युद्वर्णः स्फुलिंगांगो; K2.4 विद्युद्वर्णश्च पिंगांगो (K4 °गाक्षो).]

— ^{c}) K D2.5 विवृद्धः; G3 ववृधे. D2.5 S (except M1) स (D2 सु-) महापक्षी. — After 5, N (except K1 D5) ins.:

296* घोरो घोरस्वनो रौद्रो वह्निरौर्व इवापरः ।

[D6.7 घोराद्घोर°. Ko.2.4 °स्वनोपेतो.]

After 296*, Ñ2 ins. an additional colophon (इ° श्रीम° आदि° सुपर्णोत्पत्तिः) and सूत उवाच; B3 ins.: सूत उवाच (cf. v. l. 7) only.

6 ^{b}) Ñ1.2 V1 Dn G1.2 देवाः सर्वे वि°. — ^{c}) K4 G1.2 °स्त्वाब्रवीचैनं. K1.2 Ñ3 T एवम् (for एनम्).

7 Before 7, Ñ1.2 B3 D3.4 ins. प्रजा ऊचुः. — ^{a}) G6 transp. अग्ने and मा त्वं. K2 T G2.4.5 transp. मा and त्वं. D6.7 प्रमर्दिष्ठाः. — ^{b}) Ko.2.3 D2 नः (K2 न; K3 अपि) प्रधक्ष्यति; D5 न विध°; T1 न नध°; G2 न निधक्ष्यसि. M1 कच्चित्त्वं नो दिधक्ष(ति)सि. — ^{c}) M2.4 रश्मिः (for राशिः). — After 7, B2–4 Da ins. an additional colophon: इ° महा° आदि° सुपर्णोत्पत्तिः (B2 om. सुप°; B3 सौपर्णे for सुप°); cf. v. l. 5.

8 S om. उवाच (M5 om. the reference altogether). — ^{b}) Ñ3 °मसुरोत्तमाः. — ^{c}) T भगवानेष. — ^{d}) K4 Ñ V1 Dn D1 T1 च; D7 स (for स्व-). — K4 Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 G1.2 ins. after 8: D2, after line 2 of 298* below:

297* जातः परमतेजस्वी विनतानन्दवर्धनः ।
तेजोराशिमिमं दृष्ट्वा युष्मान्मोहः समाविशत् ।

[(L. 2) K4 B Da D2 तु तं (for इमं).]

K4 Da Dn D1.3.4.6 T1 G1.2 cont.: K3 D2 G4.5 ins. after 8:

298* नागक्षयकरश्चैव काश्यपेयो महाबलः ।
देवानां च हिते युक्तस्त्वहितो दैत्यरक्षसाम् ।
न भीः कार्या कथं चात्र पश्यध्वं सहिता मम ।

[(L. 2) K3.4 D2 पन्नगान्प्रति; G4.5 यक्षरक्षसां. — After line 2, D2 ins. 297* above. — (L. 3) K3.4 D2 G1.2.4.5 कथंचिद्वै. K3.4 Da D2.6 G1.2.4.5 मया (for मम).]

9 N (except Ñ1.2 B3.5 D4) T G2.4.5 M5 om. सूत उ°. G1.3(with prefixed श्री).6 M (M5 om.) सूतः. — Da2 om. 9^{ab}. — ^{a}) Dn D1 M4 तदा (for ततो). G6 देवाः (for गत्वा). — ^{c}) K1 तं दूरं°; Ñ V1 B D (except D2–5) ते (Da1 सु-) दूरा° (Ñ3 अदूरमभ्यु°); T2 अंबरा°; G3 अमरा अभ्यु°. — ^{d}) B3.4 (m as in text) D5.6 T1 तथा.

10 Before 10, B2.3.5 D (except Da D5) ins. देवा ऊचुः; T G1.3 M1 देवाः. — ^{b}) K1 प्लवगे°; K4 Ñ1.2 V1

C. 1. 1249 B. 1. 23. 16 K. 1. 28. 16 त्वं प्रभुस्तपनप्रख्यस्त्वं नस्त्राणमनुत्तमम् ॥ १०
बलोर्मिमान्साधुरदीनसत्त्वः
समृद्धिमान्दुष्प्रसहस्त्वमेव ।
तपः श्रुतं सर्वमहीनकीर्ते
अनागतं चोपगतं च सर्वम् ॥ ११
त्वमुत्तमः सर्वमिदं चराचरं
गभस्तिभिर्भानुरिवावभाससे ।
समाक्षिपन्भानुमतः प्रभां मुहु-
स्त्वमन्तकः सर्वमिदं ध्रुवाध्रुवम् ॥ १२
दिवाकरः परिकुपितो यथा दहे-
त्प्रजास्तथा दहसि हुताशनप्रभ ।
भयंकरः प्रलय इवाग्निरुत्थितो
विनाशयन्युगपरिवर्तनान्तकृत् ॥ १३
खगेश्वरं शरणमुपस्थिता वयं

B$_{1}$m.$_{2.3.4}$(m as in text).$_{5}$ Da M$_{1}$ परमेश्वरः (K$_{4}$ M$_{1}$ °र); T G$_{1.2.4.5}$ M$_{2-5}$ पतगोत्तम (T$_{1}$ M$_{5}$ °मः); G$_{3}$ °श्वर. — ^{c}) B$_{4}$ देवः; M$_{1.3.5}$ विभुः. B$_{1-3}$ D$_{1}$ M$_{1.3}$ तपनः प्र°; Dn G$_{1.2}$ °नः सूर्यः. — After 10, K$_{4}$ (marg.) Dn D$_{4}$ (marg.) S ins.:

299* त्वं विभुस्तपनः सूर्यः परमेष्ठी प्रजापतिः ।
त्वमिन्द्रस्त्वं हयमुखस्त्वं शरस्त्वं जगत्पतिः ।
त्वं मुखं पद्मजो विप्रस्त्वमग्निः पवनस्तथा ।
त्वं हि धाता विधाता च त्वं विष्णुः सुरसत्तमः ।
त्वं महानभिभूः शश्वदमृतं त्वं महद्यशः । [5]
त्वं प्रभास्त्वमभिप्रेतं त्वं नस्त्राणमनुत्तमम् ।
त्वं गतिः सततं त्वत्तः कथं नः प्राप्नुयाद्भयम् ।

[Dn D$_{4}$ inserting 299* between 10^{c} and 10^{d}, om. the first half of line 1, the second half of line 6 and the whole of line 7. — (L. 2) G$_{3}$ भयं घोरं (for हयमुखः). T G$_{3}$ M$_{1}$ शक्रः; G$_{2.4.5}$ विष्णुः; G$_{6}$ सर्वः; M$_{3.5}$ शर्वः (for शरः). G$_{3}$ बृहस्पतिः (for जग°). — (L. 4) T$_{2}$ G$_{2.4.5}$ ईश्वरः (for त्वं विष्णुः). G$_{2.4.5}$ सुरनायकः. — (L. 6) G$_{2.4-6}$ M$_{1.3.5}$ °मभिप्रेतः. The second half of the line = 10^{d}.]

11 ^{a}) S (except M$_{4}$) बलोत्तमः. — ^{b}) K$_{1}$ सुबुद्धि°; D$_{7}$ प्रवृद्धि°. K$_{0.2.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B D (except D$_{2}$) दुर्विषहस्; — ^{c}) K$_{3}$ Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B (B$_{1}$m as in text) D (except D$_{5}$) त्वत्तः; T G$_{1.3.6}$ M$_{2-4}$ तव (for तपः). Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B$_{1.3.4}$ Dn D$_{1}$ M$_{5}$ स्रुतं. K Ñ$_{3}$ M$_{1}$ °कीर्तिः; D$_{5}$ °सत्व; G$_{1}$ °वृत्ते:. — ^{d}) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B D T$_{1}$ G$_{6}$ M$_{4}$ ह्यनागतं.

12 ^{a}) Ñ$_{3}$ अनागतः (for त्वमु°). — ^{b}) K$_{1.2}$ D$_{1}$ T$_{1}$ G$_{1.2}$ °वभासे. G$_{3.6}$ M$_{1}$ °भिर्भासि दिवाकरो यथा. — ^{c}) D$_{2}$ प्रभावं (for प्रभां मुहुस्).

13 ^{a}) Ñ$_{3}$ B$_{4.5}$ दहन्. — ^{b}) Ñ$_{3}$ हरसि. Ñ$_{3}$ B$_{1}$ Da D$_{2}$ T G$_{3}$ M$_{2-4}$ °प्रभः. — ^{c}) D$_{5}$ -महाग्निर्; G$_{2.4.5}$ -हुताग्निर्. — ^{d}) D$_{5}$ विनाशनं.

14 ^{a}) Ñ V$_{1}$ B D (except D$_{2}$) T$_{1}$ °मुपागता. — ^{b}) K$_{0}$ D$_{3}$ वरौजसं; G$_{3}$ महेश्वरं. — After महौजसं, Dn D$_{1}$ T$_{1}$ ins.:

300* ज्वलनसमानवर्चसम् । तडित्प्रभं.

K (except K$_{4}$) D$_{2}$ °जसं वरदमजेयमक्रमं (D$_{2}$ °मुत्तमं); Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B Da °जसं ज्वलनतडित्समप्रभं; D$_{5}$ °जसा चिरमभ्रगोचर (sic). — ^{d}) K$_{0.1}$ om. 14^{d}. K$_{2.4}$ D$_{5}$ महौजसं; Da D$_{3}$ M$_{4.5}$ परापरं. K$_{4}$ Ñ$_{3}$ Da$_{1}$ D$_{2}$ G$_{1.6}$ M$_{2-4}$ अजेयवि° (K$_{4}$ °मक्रमं; Ñ$_{3}$ °मप्लवं); T$_{2}$ G$_{2-5}$ अमेयवि°. — After 14, K$_{2}$ (marg.).$_{3.4}$ Ñ V$_{1}$ B D T$_{1}$ G (except G$_{3.6}$) ins.:

301*
1) तवौजसा सर्वमिदं प्रतापितं
जगत्प्रभो तप्तसुवर्णवर्चसा ।
भयान्विता नभसि विमानगामिनः
विमानिता विपथगतिं प्रयान्ति ते ॥
2) ऋषेः सुतस्त्वमसि दयावतः प्रभो
महात्मनः खगवर कश्यपस्य ह ।
स मा क्रुधः कुरु जगतो दयां परां
त्वमीश्वरः प्रशममुपैहि पाहि नः ॥
3) महाशनिस्फुरितसमस्वनेन ते
दिशोऽम्बरं त्रिदिवमियं च मेदिनी ।
चलन्ति नः खग हृदयानि चानिशं
निगृह्यतां वपुरिदमग्निसंनिभम् ॥
4) तव द्युतिं कुपितकृतान्तसंनिभां
निशाम्य नश्चलति मनो व्यवस्थितम् ।
प्रसीद नः पतगपते प्रयाचतां
शिवश्च नो भव भगवन्सुखावहः ॥

[1^{b}) G$_{1.2.4.5}$ तपन सुवर्णव°. — After 1^{ab}, Dn D$_{1}$ T$_{1}$ ins.:

302* त्वं पाहि सर्वांश्च सुरान्महात्मनः ।

— ^{c}) G$_{2.4.5}$ त्वयार्दिता. — ^{d}) K$_{2.4}$ स्खलितगतिं; G$_{1.2.4.5}$ विषम°. — 2^{a}) K$_{2-4}$ D$_{2}$ त्वमाशुग. G$_{1.2.4.5}$ परमम् (for प्रशमम्). — 3^{b}) K$_{2.4}$ G$_{1.2.4.5}$ दिशां (K$_{4}$ °शों)तरं. Ñ V$_{1}$ B Da D$_{2-7}$ T$_{1}$ G$_{1.2.4.5}$ चानघ. K$_{2.4}$ बलं निशाम्य निगदाम तेनघ. — 4^{b}) The MSS. vary at random between निशाम्य and °शाम्य. K$_{2}$ Ñ V$_{1}$ B$_{3.4}$

महौजसं वितिमिरमभ्रगोचरम् ।
महाबलं गरुडमुपेत्य खेचरं
परावरं वरदमजय्यविक्रमम् ॥ १४

एवं स्तुतः सुपर्णस्तु देवैः सर्षिगणैस्तदा ।
तेजसः प्रतिसंहारमात्मनः स चकार ह ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

सूत उवाच ।
ततः कामगमः पक्षी महावीर्यो महाबलः ।
मातुरन्तिकमागच्छत्परं तीरं महोदधेः ॥ १
यत्र सा विनता तस्मिन्पणितेन पराजिता ।
अतीव दुःखसंतप्ता दासीभावमुपागता ॥ २
ततः कदाचिद्विनतां प्रवणां पुत्रसंनिधौ ।
काल आहूय वचनं कद्रूरिदमभाषत ॥ ३
नागानामालयं भद्रे सुरम्यं रमणीयकम् ।
समुद्रकुक्षावेकान्ते तत्र मां विनते वह ॥ ४
ततः सुपर्णमाता तामवहत्सर्पमातरम् ।
पन्नगान्गरुडश्चापि मातुर्वचनचोदितः ॥ ५
स सूर्यस्याभितो याति वैनतेयो विहंगमः । C. 1. 1284 B. 1. 25. 6 K. 1. 25. 6

D5 व्यवस्थितिः; K3 B1.2.5 Da °स्थितेः.] — After the Triṣṭubh st., Ñ B (except B4) D2–4 S (except T1) ins. सूत उवाच (resp. its v. l. सौतिरु° or सूतः).

15 ^{b}) B4 ऋषिगणैः; D5 सर्वे°. Ko D5 तथा. — ^{d}) K Ñ3 D1.2.5 प्र- (K3 D1 प्रति-); T2 G3.6 M (except M1) तु (for स). — The first two stanzas, designated here A*, B*, of an adhy. interpolated in some N MSS. after adhy. 20 (see below) are ins. in G1.2.4.5 at the end of the present adhy., the sequence being as follows:

G1: A*, 15, B*, colophon.
G2: 15, A*, B*, colophon.
G4.5: A*, B*, 15, colophon.

Colophon. *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 B1.3.5 D3.4.6.7 T1 G1.2.4 M आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ1.2 V1 B1.3.5 add सौपर्ण. K Ñ3 D2.4 Da Dn D2 G3 (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* Dn1.n2 स्तुतिः; D1.6.7 सुपर्णस्तुतिः; G1 गरुडोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 B3 22; K3 *sup. lin. sec. m.* 18; Ñ1.2 V1 Dn3 23; D4m 21; T2 19; GM 9 (G2.3 10). — *S'loka no.:* Ñ3 22; Dn 26. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1241.

After this adhy., K4 (marg.) Ñ V1 B D (except D5; D2 on a suppl. fol.) T1 G (except G3.6) ins. an adhy. given in App. I (No. 14). Cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27. 128.

21

1 K1 T1 M4 om. सूत उ°. Ko.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1 सौतिरु°; G (except G3.6) M (M4 om.) सूतः. Before 1, G3 ins. the first two st. of an adhy. given in App. I (No. 14); cf. remarks on the last st. of the preceding adhy. — ^{b}) Ñ3 D3.4.6.7 M कामवीर्यो. — After 1^{ab}, G3.6 ins. line 5 of the interpolated adhy. mentioned above. — ^{d}) Ko.2.3 Ñ1.2 V1 B D T1 M5 परं पारं.

2 Cf. 1. 20. 3. — ^{a}) S (except G3.6 M5) तत्र (for तस्मिन्). — ^{b}) K1.4 D5 S (except M1.5) पणिते (K1 °ता) वै. — D3 om. 2^{cd}. — ^{c}) B4 दुःखं संप्राप्ता; D5 °संपन्ना. — ^{d}) K (except K4) Ñ3 B1.3.4 Da G6 M1 दासभाव°. D5 दासभावे समागता.

3 ^{b}) Ñ1.2 V1 B D T प्रणतां (D2 as in text; D5 ब्रुवाणा); G3 कृपणां (for प्रव°). — ^{c}) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) काले चा(B Da त्वा)हूय. — ^{d}) G3 कद्रूस्त्विद°. Ñ3 उवाच ह (for अभा°).

4 Before 4, Ñ1.2 B3 D4 (marg.) ins. कद्रूरुवाच. — ^{b}) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) चारुदर्शनं (for रम°). — ^{c}) =1. 24. 2^{a}. M1 °वेवास्ते. — ^{d}) Ñ2 Dn नय (for वह). — After 4, V1 repeats 294* (v. l. गरुडस्य यथाकालं जज्ञे for महासत्त्वबलोपेतः सर्वा). — Cf. Suparṇādhyāya, 5. 2 [v. l. ^{abc}) समुद्रे रमणीयकं द्वीपं शुश्रुम शाश्वतम् । नागानामालयं पूर्वं; ^{d}) नो (for मां)].

5 Before 5, Ñ1 ins. सूत उ°; B3 D4 (marg.) सौतिरु°; T G3 M (except M1) सूतः. — ^{c}) Ñ3 मारुतश्चापि. — ^{d}) Ko.2.4 D1.2.5 °नोदितः.

6 ^{a}) Ko.2.3 Ñ1.2 V1 B D सूर्यमभितो; T1 M3 °र्याभिमुखो. T G (except G3) [ऽ]गच्छत् (for याति). — ^{c}) K1 G3 °परीताङ्गाः; Ñ2 V1 B Da Dn D1.6.7 T1

C. 1. 1264 B. 1. 25. 6 K. 1. 25. 6 सूर्यरश्मिपरीताश्च मूर्छिताः पन्नगाभवन् ।
तदवस्थान्सुतान्दृष्ट्वा कद्रूः शक्रमथास्तुवत् ॥ ६
नमस्ते देवदेवेश नमस्ते बलसूदन ।
नमुचिघ्न नमस्तेऽस्तु सहस्राक्ष शचीपते ॥ ७
सर्पाणां सूर्यतप्तानां वारिणा त्वं प्लवो भव ।
त्वमेव परमं त्राणमस्माकममरोत्तम ॥ ८
ईशो ह्यसि पयः स्रष्टुं त्वमनल्पं पुरंदर ।
त्वमेव मेघस्त्वं वायुस्त्वमग्निर्वैद्युतोऽम्बरे ॥ ९
त्वमभ्रघनविक्षेप्ता त्वामेवाहुः पुनर्घनम् ।
त्वं वज्रमतुलं घोरं घोषवांस्त्वं बलाहकः ॥ १०
स्रष्टा त्वमेव लोकानां संहर्ता चापराजितः ।
त्वं ज्योतिः सर्वभूतानां त्वमादित्यो विभावसुः ॥ ११
त्वं महद्भूतमाश्चर्यं त्वं राजा त्वं सुरोत्तमः ।
त्वं विष्णुस्त्वं सहस्राक्षस्त्वं देवस्त्वं परायणम् ॥ १२
त्वं सर्वममृतं देव त्वं सोमः परमार्चितः ।
त्वं मुहूर्तस्तिथिश्च त्वं लवस्त्वं वै पुनः क्षणः ॥ १३
शुक्लस्त्वं बहुलश्चैव कला काष्ठा त्रुटिस्तथा ।
संवत्सरर्तवो मासा रजन्यश्च दिनानि च ॥ १४
त्वमुत्तमा सगिरिवना वसुंधरा
सभास्करं वितिमिरमम्बरं तथा ।
महोदधिः सतिमितिमिंगिलस्तथा
महोर्मिमान्बहुमकरो झषालयः ॥ १५
महद्यशस्त्वमिति सदाभिपूज्यसे
मनीषिभिर्मुदितमना महर्षिभिः ।
अभिष्टुतः पिबसि च सोममध्वरे
वषट्कृतान्यपि च हवींषि भूतये ॥ १६
त्वं विप्रैः सततमिहेज्यसे फलार्थं
वेदाङ्गेष्वतुलबलौघ गीयसे च ।

°प्रतप्ताश्च; D_4 °प्रदीपाश्च. — d) K_1 व्यथिताः; G_3 प्रतप्ताः (for मूर्छि°). $K_{0.2.4}$ D_5 फणिनो°; K_1 चाहयो° (for पन्नगा°). — c) G_3 तथावस्थान्.

7 Before 7, $Ñ_1$ $B_{3.5}$ D_2 ins. कद्रूरुवाच; $G_{3.6}$ कद्रूः. — a) $Ñ_{2.3}$ V_1 B (except B_3) D (except $D_{2.5}$) G_3 सर्व°; T_2 G (except $G_{3.6}$) °लोकेश. — b) T_2 G_3 M बलसू°.

8 b) $D_{3.6.7}$ संप्लवो. M_{2-4} त्वं भवो भव. — c) T_2 $G_{1.2}$ परम-.

9 b) $G_{3.6}$ त्वं ह्यनल्पं; $M_{1.3}$ त्वं ह्यनंतं. K (except K_1) D_2 सुरेश्वर (for पुरं°). — c) B Da $D_{3.4.6.7}$ transp. मेघः and वायुः. — d) V_1 B Dn $D_{1.6.7}$ °र्विद्युतो°; D_5 °मरुतां वरः; T °र्वि(T_1 °र्वै)द्युतो नरः.

10 a) Ñ V_1 B D (except $D_{2.5}$) °गण° (for °घन°). — b) $K_{2.3}$ D_2 पुरंदरं; Ñ V_1 D_1 महाघनं; $D_{4.7}$ पुनर्वनं; S घनं (G_3 परं) पुनः. — c) M_5 °मखिलं. — d) T G (except $G_{3.6}$) घोषणस्त्वं. K_1 महाबलः (for बला°).

11 c) K_3 D_2 त्वं योनिः. K $D_{2.5}$ G_3 सर्वलोकानां.

12 a) K_1 महाद्भुतं; T $G_{1.3.6}$ M (except M_5) महाभू°; $G_{2.4.5}$ महाश्च°. — b) M_{2-5} सुरसत्तमः (for त्वं सुरो°). K_2 $G_{1.2.4.5}$ °त्तम. K_3 D_2 त्वं च राजा सुरोत्तमः (D_2 °म); D_5 त्वं राज्यं त्वं सुरेश्वरः; $G_{3.6}$ M_1 राजा त्वं सुरसत्तम. — c) D_5 त्वं विभुस्. — d) K_4 $Ñ_{1.2}$ V_1 $B_{1.4.5}$ Da $D_{3.6.7}$ T_1 G_3 परायणः.

13 b) K_4 D_5 त्वं सोमस्त्वं परार्चितः; G_3 M त्वं च सोमः परा°. — c) K_4 D_5 T_2 G_{3-6} M (except M_5) मुहूर्तं. D_6 मुहूर्तस्त्वं. $K_{0.2.3}$ $Ñ_3$ $D_{2.3}$ M_1 स्थितिः. Dn $D_{1.5}$ त्वं च; D_2 T_2 G (except $G_{3.6}$) M (except M_5) चैव. — d) $Ñ_3$ B Da $D_{3.4.6.7}$ $G_{3.6}$ $M_{1.3}$ च त्वं; T_2 $G_{1.2.4.5}$ चैव; $M_{2.4.5}$ त्वं च (for त्वं वै). K_2 त्वं वस्त्रं वै. $Ñ_{1.2}$ V_1 Dn D_1 त्वं लवस्त्वं; T_1 त्वंबरस्त्वं (for लवस्त्वं वै). K_{2-4} तथा; D_2 तदा; G_6 परः (for पुनः). K_0 क्षणः पुनः (by transp.).

14 a) K_3 $Ñ_{1.2}$ V_1 B D (except $D_{2.5}$) T °लस्त्वं च. — b) $K_{1.4}$ स्थितिस्तथा; $Ñ_3$ तथास्फुटः; S (except T_1) तथा त्रुटिः. — G_6 om. 14^{cd}. — c) =1. 1. 35^a. — d) T_2 G (except $G_{3.6}$) पक्षाहोरात्रयः क्रमात् (=1. 1. 35^b).

15 a) K_2 D_5 S (except T) °मुत्तमः. K_2 m. 4 सगिरिवरा. — b) G_3 तिमिरमथांबरं; M_5 वितिमिरांबरं. — c) B Da $D_{3.5-7}$ T_2 G (except $G_{3.6}$) °गिलश्च वै. — d) K_3 Ñ V_1 B D (except $D_{4.5}$) T G झषाकुलः (G_3 °श्रयः).

16 a) K_0 महद्यशाः; $Ñ_{1.2}$ V_1 B Da Dn $D_{1.3.6.7}$ T_1 महायशाः; D_4 महाद्युतिः. G (except $G_{3.6}$) हि (for अभि-). K_2 *sup. lin.* प्रीयसे. — b) K_1 G_1 M_5 transp. मनीषिभिः and मह°. B Da D_5 M_5 मुदितमनो-. G_6 मुदितहृदंबुजे विभो. — c) $Ñ_3$ (before corr.) अम्बरे (for अध्व°). K_1 °तः पिब सोममंबरे. — d) K_1 भूतले; T_2 हूयते; $G_{1.2}$ हूयसे; G_4 (before corr.). 5 भूयसे.

17 a) $G_{2.5}$ सुहु°; G_4 सुहि° (for सततम्). K_3

Prof. STEN KONOW, Ethnographic [illegible], Christiania: "Every serious student will feel sincerely thankful to you and your collaborators for the great and conscientious work you have given us."

Prof. LIONEL D. BARNETT, British Museum: "I heartily congratulate you on the excellent manner of the work. The critical method is thoroughly scientific and the results are very interesting. I hope that the enterprise will receive all the support that it deserves."

Prof. F. BELLONI FILIPPI, University of Pisa: "I congratulate you and your colleagues of the Mahābhārata Editorial Board on the difficult task you have fulfilled with the first fascicule of the *editio critica* of the Great Epic of India. All the Sanskrit scholars who follow your endeavour with the most lively interest will be satisfied with the constituted text, that seems to give the most faithful picture of the original possible to be retraced under the present circumstances."

Prof. H. ZIMMER, University of Heidelberg: "Your edition will be the classical one, of this classical text, superseding all former editions, and may serve for all further investigation concerning the great Indian Epic."

Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Leipzig: "Eine gediegene Leistung, die zu den besten Hoffnungen berechtigt und sowohl dem durch seine scharfsinnigen Arbeiten wohlbekannten Herausgeber als auch den anderen beteiligten alle Ehre macht. . . . Wir müssen uns dankbar damit zufrieden geben, dass Indien das leistet, was zur Zeit möglich und notwendig ist. Wir sehen schon jetzt, das die bahnbrechenden Arbeiten der Kommission uns eine reiche wissenschaftliche Ernte schenken werden."

Rivista degli Studi Orientali, Rome: "L'avvenimento è troppo importante perchè non meriti di esser segnalato ai sanscritisti ed agli amici dell' India. . . . Il "General Editor", dott. V. S. Sukthankar, che accoppia all'acutezza dell'ingegno e alla vastità delle letture la severità dei metodi europei, direttamente appresi alla scuola [illegible], parla del lavoro come di un "very [illegible] work" nè risparmia fatica per la [illegible] [illegible] per sempre [illegible]

[illegible]
zione [illegible]

Orientalistische [illegible] kann schon jetzt festge[illegible] Herausgeber offenbar mit [illegible] Akribie gearbeitet und sich [illegible] hat, um einen wahrhaft kritisch[illegible] zustellen. Wenn es den indisch[illegible] möglich werden wird—was wir [illegible] hoffen—in absehbarer Zeit einen [illegible] des ganzen gewaltigen Epos [illegible] werden sie sich damit ein [illegible] perennius errichtet haben und [illegible] barkeit vieler Generationen von S[illegible] zugesichert haben."

Journal of the American O[illegible] "One of the most valuable of [illegible] results is his establishment for [illegible] of a "Kāśmīrī" recension of the [illegible] Sukthankar deserves to be [illegible] tulated on the brilliant success of [illegible] than that, he deserves the [illegible] Sanskritists, and of all who are [illegible] furtherance of this supremely [illegible] which none could do better than [illegible]

Indian Historical Quarterly: [illegible] is to be congratulated on the [illegible] that has been made, under the [illegible] of Dr. Sukthankar, of a truly [illegible] we sincerely hope it will be [illegible] successful completion. . . . So [illegible] from the published specimen [illegible] by the editor is fully [illegible] case, and the [illegible] reconstructed [illegible] which may [illegible] purposes. [illegible] excused for [illegible] [illegible] [illegible] if it is completed [illegible] ment of Indian [illegible]

The Indian Press

The Times of India, Bombay: "There is no doubt, that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievment of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance.

The Bombay Chronicle, Bombay: "With the best efforts of the best available editors, the progress of this national work of pre-eminent importance is severely handicapped for lack of funds. . . . The whole public of India, especially the Indian Princes and Universities, owe it to themselves and the country to finance this project."

The Leader, Allahabad: "The task is truly a herculean one, but the scholarship of those engaged in it is a guarantee that conscientious care and thoroughness will characterize the editing of the publication. . . . Considering the importance of the undertaking which is of a national character, every financial help renderd to the Institute for the successful completion of the enterprise, will be help rendered to a very deserving object."

The Hindu, Madras: "When the present edition of the great epic reaches completion, it will stand out as unchallengeable evidence of what Indian scholarship could achieve in the field of textual criticism and research."

United India and Indian States, Delhi: "When this is done for the whole work, the Institute will have accomplished a great task of international importance, which would be admired and highly prized both by the Indian and European scholars."

Acknowledgment of Contributions (of Rs. 250 and above) to the Mahābhārata Publication Fund

The Chief of Aundh	Rs. 36000*
Government of Bombay	Rs. 33000*
University of Bombay	Rs. 20250*
Government of Madras	Rs. 7000*
Government of Baroda	Rs. 4000*
Government of Burma	Rs. 3600*
Bhavnagar Darbar	Rs. 2000
H. A. Shah Esq., Bombay	Rs. 1000
V. P. Vaidya Esq., Bar.-at-law, Bombay	Rs. 500
Harilal Jagannath Esq., Bombay . . .	Rs. 500
Tulsidas Charities, Bombay	Rs. 500
Haridas Dhanji Mulji Esq., Bombay . .	Rs. 300
Jaikrishna Jivanram S. Dh. Trust, Bombay	Rs. 300
Bai Savitribai Bhat Trust, Bombay . .	Rs. 300

* Amount realised from annual grants up to April 1928.

Critical Edition of the Mahābhārata: Rates of Subscription

Class A (Payment *in advance*):

(i) Paper-cover, volumes or fascicules . . . . Rs. 140

(ii) Cloth bound volumes . . . . . Rs. 150

Class B (*Deferred* payment):

(i) Paper-cover, volumes or fascicules . . . . Rs. 165

(ii) Cloth bound volumes . . . . . Rs. 175

Subscribers of class B are required to deposit Rs. 10 out of the price for registration of the name; the balance will be recoverd by V. P. P. as the fascicules or the volumes are published. Permanent members of the Institute obtain the edition at reduced rates; these rates for class A (i) and (ii) are Rs. 112 and 120 respectively.

Price of fascicule 2 . . . . . . Rs. 2- 8

Price of fascicules 1 & 2 . . . . . Rs. 4-12

All the above prices are exclusive of postage.

For further particulars, apply to the Secretary, Mahābhārata Editorial Board, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 4.

***N. B.* All prices are liable to be enhanced after 1929.**

Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.
Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the Nirnaya Sagar Press, 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Parts are not sold singly.

ĀDIPARVAN: FASCICULE 3.

THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR, PH.D.

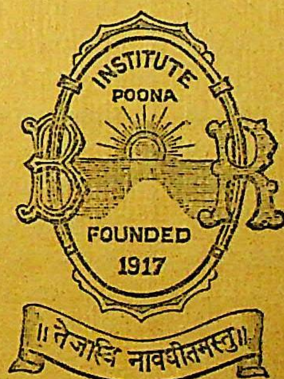
WITH THE CO-OPERATION OF

PROF. S. K. BELVALKAR; PROF. A. B. GAJENDRAGADKAR; PROF. P. V. KANE;
PROF. R. D. KARMARKAR; PROF. P. L. VAIDYA; PROF. M. WINTERNITZ;
PROF. R. ZIMMERMANN, S. J.; AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI, B.A.,

CHIEF OF AUNDH

Under the Patronage of the Chief of Aundh, the Governments of Bombay, Madras, Burma, Baroda and Mysore, the University of Bombay and other distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1929

Opinions and Reviews

His Excellency Sir LESLIE WILSON, P. C., G. C. I. E., C. M. G., D. S. O., Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you, on this production. The first critical examination of the Mahabharata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

The late Prof. A. HILLEBRANDT: "Your enormous undertaking represents the greatest progress in the philological history of the Indian epic, and is sure to throw into shade all previous works and to add to the glory of Indian scholarship. I take the liberty to congratulate you on seeing your name, so well known to your fellow workers, connected with that edition. It is one of the weakest (if not *the* weakest) points in Indian philology, that we have as yet no scientific editions of the Mahābhārata or the Rāmāyaṇa; and I am glad to see the much-felt gap now being filled up in a thoroughly worthy manner."

Prof. H. JACOBI, University of Bonn: "Your edition furnishes us *just* with what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances. . . . Your plan is the best which can be advised."

Prof. H. LUEDERS, University of Berlin: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings. . . . Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded....In my reading of the text I came across no passage of any importance, where I had occasion to differ from you, as to the choice of the right reading."

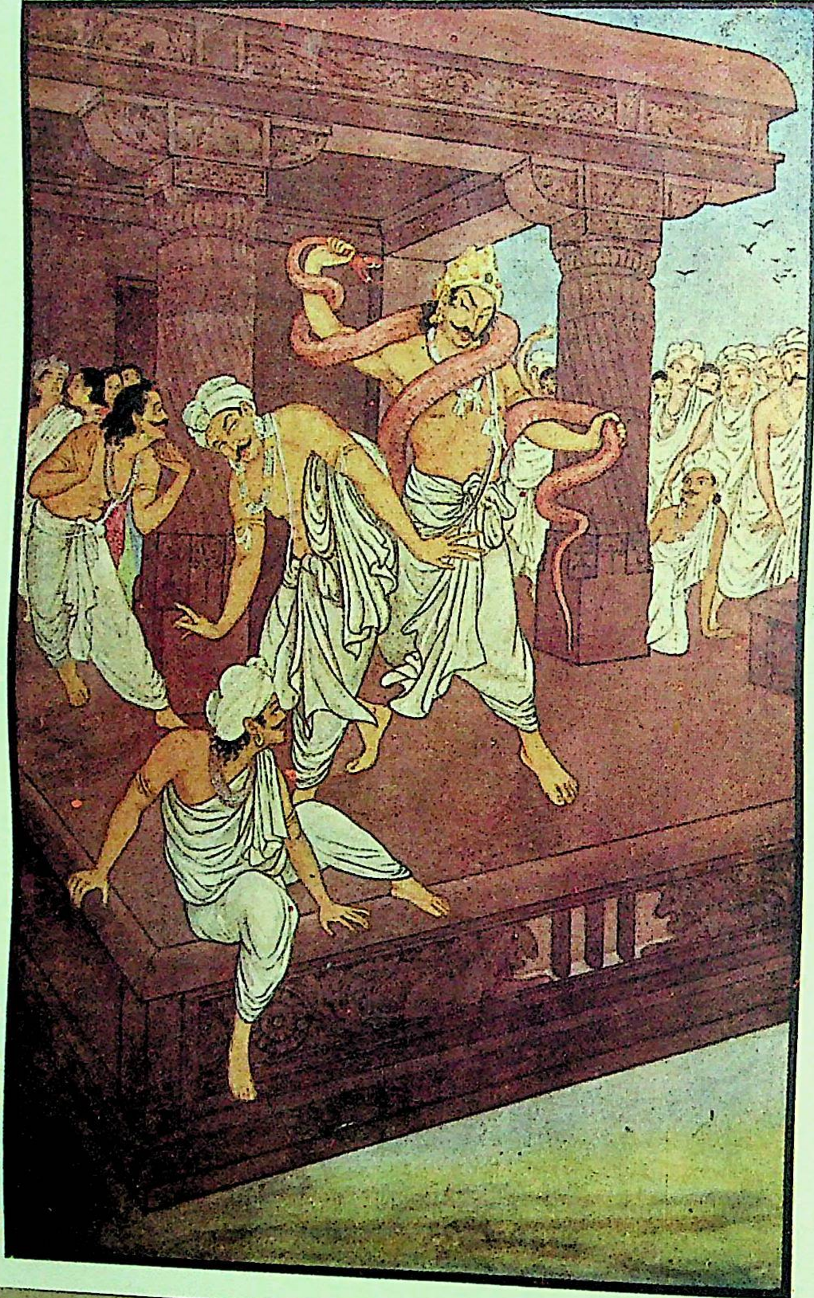
Prof. M. WINTERNITZ, University of Prag: "I have read very carefully your "Foreword," and I may say that I fully agree with the general principles laid down in it. . . . As far as I have read in the text it seems to me that you have done your level best in the work of "purifying" the text. . . . I am happy to see that the actual beginning you have made *proves* not only the possibility, but also the absolute necessity and usefulness of such an edition."

Prof. F. W. THOMAS, University of Oxford: "I agree with the views expressed in your "Foreword". It seems we can have a single text, much superior to what is represented by any existing edition."

Prof. FRANKLIN EDGERTON, Yale University: "I have examined very minutely considerable sections of the work on the first two Adhyāyas as completed by Dr. Sukthankar, and he has fully explained to me the methods adopted in collating and classifying the MSS., establishing the text, and recording the manuscript variants. . . . I do not think it would be possible to improve on the work as it is now being done, with the materials at the disposal of the editor. . . . His notions of text-criticism, his weighing of discordant readings, his estimates of the relations and comparative value of various MSS. and recensions, the clarity and succinctness with which he presents his results—all these seem to me to merit the highest possible praise."

Prof. A. BERRIEDALE KEITH, Edinburgh University: "The prime need appears to me to be fulfilled excellently by the form in which your collations are presented....As to the possibility of arriving at a definitive early text, nothing can be added to your own observations, and after much consideration of reasons for and against, I think that you are right in endeavouring to carry the work of reconstruction out in the manner which has commended itself to you. . . . So far as I have tested the readings adopted, I can see that a good case can always be made out for them. I cannot, therefore, suggest any alterations in the mode of procedure adopted and I consider that by working along the lines already followed a very important service will be rendered to the study of the epic."

Mahamahopadhyaya Dr. GANGANATHA JHA, Vice-Chancellor, University of Allahabad: "As the work has been so well done, I do not find anything to suggest or criticize. Allow me to congratulate you on the success of your work."

हसन्नेव च भोगेन तक्षकेणाभिवेष्टितः ।
तस्मात्फलाद्विनिष्क्रम्य यत्तद्राज्ञे निवेदितम् ॥

१.३९.३३

Editorial Note (2)

This fascicule presents, as far as I know for the first time in the history of Mahābhārata studies, collations of a S'āradā manuscript of the Mahābhārata. The unique and valuable manuscript (S'1) added here to the *apparatus criticus* of the Ādiparvan (cf. v. l. 1. 26. 10) belongs to the Bombay Government Manuscripts collection, bearing the identification no. 159 of 1875-76. It was purchased for the Government by Bühler in Kas'mīr and is cursorily mentioned by him at p. 64 and listed at p. xi of his *Detailed Report of a Tour in search of Sanskrit MSS. made in Kas'mīr, Rajputana and Central India*, which was printed as Extra Number of the *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society* for 1877.

This birch-bark (*bhūrjapatra*) codex measures 12 in. by 9½ in. and comprises 339 folios. The characters are Old S'āradā, of perhaps the sixteenth or seventeenth century. The lines of writing, as is usual in S'āradā manuscripts, run parallel to the narrow side of the leaf. There are on an average 24 lines on a page, and 36 akṣaras (*i. e.* a little over a s'loka) in a line. A page, therefore, contains on an average 26 (Anuṣṭubh) stanzas. Each folio bears on its reverse side, in the left-hand margin, a cipher representing the serial number of the folio and a signature indicating the title of the work and of the parvan.

The manuscript, which is unfortunately incomplete and fragmentary, must have originally contained at least the first three parvans (Ādi, Sabhā and Araṇya), written, as far as one can judge, by the same hand. The extant portion contains the Sabhā in its entirety, but only fragments of the other two parvans, the beginning of Ādi and the end of Araṇya being lost. The Ādiparvan, which extended from the beginning of the volume up to folio 155, is particularly fragmentary. A continuous text begins only from folio 63 (adhyāya 87 of the Bombay edition). Of the first 62 folios, the extant portion contains only lower segments (with 10 to 15 lines of writing on each page) of folios 24-25, 36-37, 39, 47-48, 53-57 and 61-62; while the initial 23 folios as also 15 other intermediate folios (*viz.* folios 38, 40-46, 49-52, 58-60) are entirely missing.

Such is the lamentable condition of the only genuine extant representative of the old Kās'mīrī version of the Ādiparvan, a version which must be pronounced to be far superior not only to the vulgate but also to the Southern text and far older than either of them. Under these circumstances it must be considered a piece of singularly good fortune that there has been preserved at least one complete Devanāgarī manuscript of the Ādiparvan that may, without hesitation, be treated as a moderately trustworthy, though comparatively modern (? end of the 18th century) and incorrect transcript of a S'āradā exemplar. This manuscript is the India Office codex No. 2137, our K1.

Even the outward form and get-up of the India Office codex are suggestive of Kās'mīrī origin: the lines of writing, as in S'āradā Bhūrja manuscripts, run parallel to the narrow side of the folio; the signatures in the margin are like those found in Kās'mīrī books; the dimensions of the glossy paper are 16 in. by 9 in. The numerous clerical errors which disfigure every page betray the writer to be a professional scribe with a modicum of the knowledge of Sanskrit, frequently and easily misled by the deceptive similarity

Abbreviations and Diacritical Signs

add.	=	adding.
adhy.	=	adhyāya(s).
App.	=	Appendix.
Arj.	=	Arjunamis'ra.
B.	=	Bombay edition of the Mbh. (S'aka 1799).
C.	=	Calcutta edition of the Mbh. (*editio princeps*).
comm.	=	commentary.
cont.	=	continue(s).
corr.	=	corrected, correction.
Dev.	=	Devabodha.
fig.	=	figure(s).
fol.	=	folio(s).
foll.	=	following.
fragm.	=	fragment(ary).
hapl.	=	haplographic(ally).
illeg.	=	illegible.
inf. lin.	=	*infra lineam.*
int. lin.	=	*inter lineas.*
interp.	=	interpolate(s).
introd.	=	introduction, introductory.
K.	=	Kumbhakonam edition of the Mbh.
m *or* marg.	=	marginal(ly).
Mbh.	=	Mahābhārata.
Nīl.	=	Nīlakaṇṭha.
om.	=	omit(s), omitting.
orig.	=	original(ly).
p	=	pāṭhāntara (added to the name of a commentator), *e. g.* in Arjp, Nīlp.
ref.	=	refer(ence).
resp.	=	respective(ly).
sec. m.	=	*secunda manu.*
st.	=	stanza(s).
subst.	=	substitute(s).
Suparṇ.	=	Suparṇādhyāya (ed. Grube).
suppl.	=	supplementary.
sup. lin.	=	*supra lineam.*
transp.	=	transpose(s), transposition.
v.	=	verse.
(var.)	=	(with variation).
v. l.	=	varia(e) lectio(nes).

❀❀	in the critical notes, enclose citations from commentators.
[ ]	besides their normal uses, enclose additions to MS. readings.
( )	besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be omitted from MS. readings.
* *	(body-stars) indicate syllables lost through injury to MS.
*	(superior star) in the text, indicates an emendation.
~~	printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is uncertain.

Erratum

In 1. 39. 30, *for* स्तअमभ्येति *read* अस्तमभ्येति.

त्वद्धेतोर्यजनपरायणा द्विजेन्द्रा | वेदाङ्गान्यभिगमयन्ति सर्ववेदैः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

सूत उवाच ।

एवं स्तुतस्तदा कद्रवा भगवान्हरिवाहनः ।
नीलजीमूतसंघातैर्व्योम सर्वं समावृणोत् ॥ १
ते मेघा मुमुचुस्तोयं प्रभूतं विद्युदुज्ज्वलाः ।
परस्परमिवात्यर्थं गर्जन्तः सततं दिवि ॥ २
संघातितमिवाकाशं जलदैः सुमहाद्भुतैः ।
सृजद्भिरतुलं तोयमजस्रं सुमहारवैः ॥ ३
संप्रनृत्तमिवाकाशं धारोर्मिभिरनेकशः ।
मेघस्तनितनिर्घोषमम्बरं समपद्यत ॥ ४
नागानामुत्तमो हर्षस्तदा वर्षति वासवे ।
आपूर्यत मही चापि सलिलेन समन्ततः ॥ ५ C. 1. 1302 B. 1. 26. 7 K. 1. 26. 7

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

G2.4.5 इहेड्यसे; D5 इहाध्वरे. — b) D2 चंद्रांगे°; G (except G3.5) वेदांते°. M (except M1) °बलोभि(M5 °धी)गीयसे. G M2–4 त्वं (for च). T2 °स्त्वतुलमभिष्टुतः सदा त्वं. — c) Ñ3 °र्यंजनपरा. — d) M1.3 वेदार्थान्. K (except K1) Ñ3 D2 M1.3 अधिगम°; D6.7 °गमयंश्च. K D2.5 सर्ववेदै(K1 D5 °दे)व; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 °यत्नैः.

Colophon om. in D3.6.7 T G1.2.4.5 M2–5. — *Sub-parvan:* Ñ V1 B1.3.5 Dn1 G3.6 M1 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ V1 B3.5 Dn1 G3 add सौपर्ण. K B2.4 Da Dn2 D1.2.4.5 (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* Ko.2–4 D2.5 शक्रस्तवनः; G3 इंद्रस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 *sup. lin. sec. m.* 19; Ñ1.2 V1 Dn3 25; B1 24; D4m 23; D5 21; G3 11; G6 M1 10. — *S'loka no.:* Ñ3 Dn 17. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1277.

22

1 Ko.4 Dn D1 सौतिरु°; D6 S (G1.3 with prefixed श्री) सूतः. — a) G3 ततः (for °दा). — b) K2m हृदिवाहन (for हरि°). — After 1[ab], K4 ins. 303*. — M1 om. 1[cd]. — c) D5 °संकाशैः; T2 °संघैश्च. — d) K1 अथावृणोत्. Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 सर्वमंबरमावृणोत्. — K4 (marg.) repeats after 1,: Dn D3.4(marg.).6 T G ins. after 1: M1 ins. after 1[ab]:

303* मेघानाज्ञापयामास वर्षध्वमुदकं शुभम् ।

[Dn T1 अमृतं (for उदकं).]

2 b) K (except K1) D2 °दुल्बणाः; D5 °दुज्वलं. — cd) V1 अत्युच्चं; G (except G3) अत्यंतं (for अत्यर्थं). — D1 om. from -त्यर्थं up to end of 2.

3 D1 transp. 3 and 4. — a) Ko संघातिकं; K2 m.4 D5 T2 M2–5 °छादितं; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 °वर्तितं; G M1 अद्रिसंघैः (G1 °शृंगैः; G3.6 M1 °संघं). — K1 D2 (hapl.) om. 3[b]–4[a]. — b) Da च; G3.6 M1.2 तु (for सु-). — d) G1.2.4.5 संवृतं; G3 असक्तं (for अजस्रं). K4 सुमहाहवे; G3 °हत्तदा.

4 D1 transp. 3 and 4; K1 D2 om. 4[a] (cf. v. l. 3). — a) Ko सुसंवृत्तं; Ñ1.3 D3.7 T2 G3–6 °वृत्तं (G3 °द्धं); V1 समावृ°; B °विष्टं (B5 °वृत्य); Da °कृष्टं. — b) D5 जातोर्मि°. — c) Ko.2–4 D2 मेघैः स्तनि(K3 स्तिमि)तनिर्घोषैः; K1 D6 °स्वनितनिर्घोषं (D6 °षैः); Ñ V1 B Da Dn D1.3.4.7 T1 °निर्घोषैः. — After 4[c], N (except K1; K2 marg.) T1 ins.:

304* विद्युत्पवनकम्पितैः ।
तैर्मेघैः संततासारं वर्षद्भिरनिशं तदा ।
नष्टचन्द्रार्ककिरणम्.

[(L. 1) K2m वायुना तत्र कं°; K4 अंबरं समपद्यत (=4[d]). — (L. 2) Ko.3 Ñ1.2 V1 Dn D2 T1 सतता°. Ko °द्भिर्नियतं.]

5 a) B4 बहुशो हर्षः. — b) Ko.3 Ñ1.2 V1 Dn D1.2.5 T G3.6 M1 तथा; K2.4 °तः (for °दा). K3 °ति माधवे. — c) K1 B2 D1.6 G3 अपूर्यत. — After 5, K3.4 Ñ (Ñ3 om. line 2) V1 B D T1 ins.:

305* रसातलमनुप्राप्तं शीतलं विमलं जलम् ।
तदा भूरभवच्छन्ना जलोर्मिभिरनेकशः ।
रामणीयकमागच्छन्मात्रा सह भुजंगमाः ।

[(L. 2) B1m D3.4.6.7 तदाभवन्नभश्छन्नं. — (L. 3) K3 D2.3.6.7 रमणी°. B5 °यकमातिष्ठन्.]

Colophon om. in K1 T1 G1 M1. — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 B1.3.5 G2–6 M2–5 आस्तीक (v. l. आस्तिक,

२३

C. 1. 1304
B. 1. 27. 1
K. 1. 27. 1

सूत उवाच ।
सुपर्णेनोह्यमानास्ते जग्मुस्तं देशमाशु वै ।
सागराम्बुपरिक्षिप्तं पक्षिसंघनिनादितम् ॥ १
विचित्रफलपुष्पाभिर्वनराजिभिरावृतम् ।
भवनैरावृतं रम्यैस्तथा पद्माकरैरपि ॥ २
प्रसन्नसलिलैश्चापि ह्रदैश्चित्रैर्विभूषितम् ।
दिव्यगन्धवहैः पुण्यैर्मारुतैरुपवीजितम् ॥ ३
उपजिघ्रद्भिराकाशं वृक्षैर्मलयजैरपि ।
शोभितं पुष्पवर्षाणि मुञ्चद्भिर्मारुतोद्धुतैः ॥ ४
किरद्भिरिव तत्रस्थान्नागान्पुष्पाम्बुवृष्टिभिः ।
मनःसंहर्षणं पुण्यं गन्धर्वाप्सरसां प्रियम् ।
नानापक्षिरुतं रम्यं कद्रूपुत्रप्रहर्षणम् ॥ ५

अस्तीक); to it Ñ1.2 V1 B1.3.5 G2.3 add सौपर्ण. Ko. 2–4 Ñ3 B2.4 D (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 (*sup. lin. sec. m.*) T2 20; Ñ1.2 V1 B1 Dn3 26; B2 D4m 24; D3 23; D5 20 in word and 23 in figures; G2.3 12; G4.5 M2.4.5 10; G6 M3 11. — *S'loka no.:* Ñ3 7; Dn 8. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1285.

23

1 G1.3 M1 om. सूत उ°. K1 T G2 (with prefixed श्री). 4–6 M2–5 सूतः; K3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.2 सौतिरु°. — After सूत उ° (resp. its v. l.), Ñ V1 B D (except D5) T1 ins.:

306* संप्रहृष्टास्ततो नागा जलधाराप्लुतास्तदा ।
[B Da °धाराभिराप्लुताः.]

— b) Ñ1.2 V1 B D (except Da D2.5) द्वीपम् (for देशम्). — After 1^{ab}, K3 Ñ V1 B D (for Da see below) T1 G (except G3.6) M5 (om. line 3) ins.:

307* तं द्वीपं मकरावासं विहितं विश्वकर्मणा ।
इन्द्रतुल्यबला घोरं ददृशुः सर्वमायतम् ।
सुपर्णसहिताः सर्पाः काननं च मनोरमम् ।

[(L. 1) B (except B4) Da °वासे. — (L. 2) Da read this line after 2^{ab}. Ñ1 Dn D1 M5 तत्र ते लवणं घोरं. Dn D1 M5 पूर्वमागता; D2 सर्वमाशु तं; G1.2.4.5 सर्वमालयं. — (L. 3) B4 Da G5 कांचनं.]

— D5 om. 1^{c}–3^{b}. — c) G5 काननांबु°. — d) K1 °संगेन नादितं; K2 (before corr.). 3.4 Ñ3 D2.7 G1.3.6 M °विनादितं.

2 D5 om. 2 (cf. v. l. 1). — b) Some D MSS. °राजीभिर्. K1 आचितं; D6.7 आजि°. — T1 om. 2^{c}–3^{d}. — c) G1 °राचितं; G3.6 M1 °श्चावृतं. G1.3.6 M1 दिव्यैः.

3 D5 om. 3^{ab}; T1 om. 3 (cf. v. l. 1, 2); K1 (hapl.) om. 3^{a}–4^{b}. — b) D2 द्रुमैः (for ह्रदैः). K3.4 Ñ1.2 V1 B D (D5 om.) दिव्यैर् (for चित्रैर्). G3 कुसुदैश्च वि°. — K2 om. 3^{c}–4^{b}. — d) D5 °शोभितं; M2.4 अभिवी°.

4 K1.2 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). B5 om. 4. — a) K3.4 Ñ3 B1.3.4 उपघ्नद्भिरिवा°; Ñ1.2 V1 B2.3m D T1 उत्पतद्भिरिवा° (D2 उदयद्भिरिवा°); T2 G1.3.6 आजिघ्रद्भिरिवा°. — c) K3 सेवितं; G3–5 शोभितैः. G3 M1.5 °वर्षं च; G6 °वर्षैश्च. — d) Ñ V1 B2.3 D5 T2 G3–5 M3–5 मारुतोद्धतैः; Dn D1 T1 G6 M1 °तेरितैः; D4 °तोद्भवैः; G1 °तोद्यतैः. K1 वर्षद्भिर्मारुताधुतैः. — K4 Ñ1.2 V1 B1–4 D (except D5) T1 ins. after 4: B5, after 3:

308* वायुविक्षिप्तकुसुमैस्तथान्यैरपि पादपैः ।

5 a) D6 अपि (for इव). G6 नागेंद्रान् (for तत्र°); see below. G3 तैः किरद्भिरिव त्रस्तान्. — b) D5 पुष्पान्सुवृ°; G3 पुष्पाभिवृ°. G6 तत्रस्थान्पुष्पवृष्टिभिः (see above). — c) K2.4 °सो हर्षणं पु°; Ñ1 Dn D1 T1 °संहर्षजं दिव्यं; B Da1 D4 °नःप्रहर्षणं पु°; G3 मानसं हर्षजं ब्रह्मन्. — d) D5 जनं (for प्रियं). — After 5^{cd}, Ko.2.4 Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 ins.:

309* मत्तभ्रमरसंघुष्टं मनोज्ञाकृतिदर्शनम् ।
रमणीयं शिवं पुण्यं सर्वैर्जनमनोहरैः ।

[(L. 2) Dn D1 T1 °मनोहरं. K4 सर्वतः सुमनोहरं; B1 सर्वभूतमनोरमं; B2–5 Da D3.4.6.7 गंधर्वाप्सरसां प्रियं ($=5^{d}$).]

— e) K1 T2 M (except M1) °युतं; D3.6.7 °रुतैः; G4.5 °धृतं. M1 पुण्यं (for रम्यं). — f) D6 °निबर्हणं (m as in text).

6 a) M2.4.5 समास्थाय. D5 तं तेन वनमासाद्य. — b) K (except K1) Ñ2 Dn D1.2 T1 तदा; D5 तथा (for मुदा). — After 6^{ab}, G1 ins. an additional colophon: इत्यास्तिके पर्वणि कद्रूस्तुतिर्नाम दशमोध्यायः. — d) K1.4 G1.2 पन्नगो°; Ñ1.2 V1 B Da D (except D2–5) T1 पतगेश्वरं; T2 G4–6 °पन्नगोत्तमाः.

तत्ते वनं समासाद्य विजहुः पन्नगा मुदा ।
अनुवंश्च महावीर्यं सुपर्णं पतगोत्तमम् ॥ ६
वहास्मानपरं द्वीपं सुरम्यं विपुलोदकम् ।
त्वं हि देशान्बहूनरम्यान्पतन्पश्यसि खेचर ॥ ७
स विचिन्त्याब्रवीत्पक्षी मातरं विनतां तदा ।
किं कारणं मया मातः कर्तव्यं सर्पभाषितम् ॥ ८

विनतोवाच ।

दासीभूतास्म्यनार्याया भगिन्याः पतगोत्तम ।
पणं वितथमास्थाय सर्पैरुपधिना कृतम् ॥ ९

सूत उवाच ।

तस्मिंस्तु कथिते मात्रा कारणे गगनेचरः ।
उवाच वचनं सर्पांस्तेन दुःखेन दुःखितः ॥ १०
किमाहृत्य विदित्वा वा किं वा कृत्वेह पौरुषम् ।
दास्याद्वो विप्रमुच्येयं सत्यं शंसत लेलिहाः ॥ ११
श्रुत्वा तमब्रुवन्सर्पा आहरामृतमोजसा ।
ततो दास्याद्विप्रमोक्षो भविता तव खेचर ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

सूत उवाच ।

इत्युक्तो गरुडः सर्पैस्ततो मातरमब्रवीत् ।
गच्छाम्यमृतमाहर्तुं भक्ष्यमिच्छामि वेदितुम् ॥ १ C. 1. 1320 B. 1. 28. 1 K. 1. 28. 1

7 Before 7, Ñ$_{1.2}$ B$_3$ D$_4$ (marg.) ins. सर्पा ऊचुः; D$_3$ G$_{1.3}$ नागाः. — ^{a}) D$_5$ वै परं (for अपरं). G$_{1.2}$ °परद्वीपं. B$_5$ G$_6$ M$_1$ दिव्यं (for द्वीपं). — ^{b}) B$_2$ सुपुण्यं; M$_1$ सुपर्णं. K$_{0.2.3}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_{1.5}$ Dn D$_{1-4.7}$ T G$_{1.3.4}$ M$_1$ विमलो°; D$_6$ बहुलो°. — ^{c}) G$_3$ त्वं विदेशान्. K$_0$ त्वं हि रम्यान्बहून् (om. देशान्). K$_1$ पतत्रस्थान् (for बहून्र°). B$_4$ V$_1$ अन्यान् (for रम्यान्). — ^{d}) Ñ$_2$ Dn D$_1$ T$_1$ व्रजन्; B$_4$ रम्यान्; G$_3$ बत (for पतन्).

8 Before 8^{ab}, B$_3$ ins. सौतिरु°. Before 8^{cd}, D$_4$ (marg.) ins. गरुड उ°; M (except M$_{1.5}$) सुपर्णः. — ^{d}) D$_{3.6.7}$ °भाषणं. — After 8, K$_4$ ins.:

310* किमर्थं च वयं सर्पान्वहामो दुर्बलाधमान् ।

After 8, B$_4$ ins.:

311* एवमुक्तस्तदा तेन विनता प्राह खेचरम् ।
पुत्रं सर्वगुणोपेतं महावीर्यबलाचलम् ।

9 K$_1$ S om. उवाच. — ^{ab}) K$_3$ T$_2$ G$_{5.6}$ °ता ह्यना°. Ñ$_{1.2}$ B D (except D$_{2.5}$) °तास्मि दुर्योगात्सपत्न्याः. D$_5$ पतगेश्वर.

10 B$_3$ सूत उ° (as in text); D$_4$m सौतिरु°; G$_{1.2.6}$ M सूतः; the rest om. the reference. — ^{a}) D$_2$ च (for तु).

11 = (var.) Suparṇ. 11. 5 [v. l. ^{ab}) किमा हृत्वा किं वि जित्वा किमु कृत्वा तु पौ°; ^{c}) दास्याद्धि वो प्रमुच्येय; ^{d}) तदु (for सत्यं)]. Before 11, B$_3$ D$_4$ (marg.) ins. गरुड उवाच; D$_3$ S (except T$_2$ G$_3$ M$_1$) गरुडः. — ^{a}) D$_5$ किमानये; T$_2$ G$_{2.4.6}$ किं वाहृत्य; G$_3$ कं वाहृतं; G$_5$ किं वा कृत्वा. T$_2$ G$_6$ वितीर्य; G$_3$ विजित्वा. Dn$_1$ G$_3$ M$_1$ च; D$_5$ G$_{1.2}$ M$_{2-5}$ किं; T$_2$ G$_6$ -हं (for वा). — ^{b}) D$_5$ M$_5$ इव; T$_2$ G$_{3-6}$ एव (for इह). T$_1$ किं चाहृत्यैव. — ^{c}) K$_{0.3}$ B Da D$_{2.5-7}$ M$_1$ वै; B$_1$m भो; K$_4$ G$_6$ वा (for वो). K$_0$ °च्ये वै; K$_{3.4}$ B$_5$ D$_{2.6}$ °च्येत; B$_{1-3}$ Da °च्येम; D$_3$ G$_{1.2}$ °च्येहं; D$_7$ M$_1$ °च्येय. K$_2$ तदा स्याद्विप्रमुच्येत (m दास्याद्वै विप्रमुच्येम); Ñ$_3$ दास्यादहं विमु°. — ^{d}) N तथ्यं (K$_1$ as in text; K$_2$m तन्मे; D$_3$ यथा; D$_4$ तथा); M$_1$ क्षिप्रं (for सत्यं). Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn D$_{1.3.6.7}$ वदत. K$_{0.2}$m रेरिहाः; K$_2$ जिह्मगाः; K$_3$ D$_2$ पन्नगाः; Ñ$_3$ रेलिहाः; G$_2$ मे शुभाः.

12 Before 12, K$_{0.3.4}$ Ñ V$_1$ B$_{1.4}$ Dn D$_{1.2}$ ins. सौतिरु°; K$_1$ D$_6$ सूतः; K$_2$ B$_{2.3.5}$ Da D$_{3-5.7}$ सूत उ°. — ^{a}) D$_5$ श्रुतं ते चाब्रु°; T G$_{4.5}$ श्रुत्वैवमब्रु°; M$_{2.4.5}$ श्रुत्वैव चाब्रु°. — ^{b}) T$_2$ G$_{2.4.5}$ M (except M$_1$) आहृत्यामृत°. — ^{c}) S (except G$_{1.3}$ M$_{1.3}$) तदा (for ततो). — ^{d}) D$_5$ भविता स्यास्तु; M$_1$ नचिरादिव.

Colophon om. in S. — *Sub-parvan:* Ñ V$_1$ B$_{1.3.5}$ D$_3$ आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it the same MSS. except D$_3$ add सौपर्ण. K B$_{2.4}$ Da Dn$_{1.n3}$ D$_{1.2.4-7}$ (om. sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K$_3$ *sup. lin. sec. m.* 21; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn$_3$ 27; B$_1$ 26; B$_2$ D$_{3.4}$m 25; D$_5$ 22 in words and 24 in figures. — *S'loka no.:* Ñ$_3$ 15; Dn 16. — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_2$ 1293.

C. 1. 1321
B. 1. 28. 2
K. 1. 28. 2

विनतोवाच ।

समुद्रकुक्षावेकान्ते निषादालयमुत्तमम् ।
सहस्राणामनेकानां तान्भुक्त्वामृतमानय ॥ २
न तु ते ब्राह्मणं हन्तुं कार्या बुद्धिः कथंचन ।
अवध्यः सर्वभूतानां ब्राह्मणो ह्यनलोपमः ॥ ३
अग्निरर्को विषं शस्त्रं विप्रो भवति कोपितः ।
भूतानामग्रभुग्विप्रो वर्णश्रेष्ठः पिता गुरुः ॥ ४

गरुड उवाच ।

यथाहमभिजानीयां ब्राह्मणं लक्षणैः शुभैः ।
तन्मे कारणतो मातः पृच्छतो वक्तुमर्हसि ॥ ५

विनतोवाच ।

यस्ते कण्ठमनुप्राप्तो निगीर्णं बडिशं यथा ।
दहेदङ्गारवत्पुत्र तं विद्याद्ब्राह्मणर्षभम् ॥ ६

सूत उवाच ।

प्रोवाच चैनं विनता पुत्रहार्दादिदं वचः ।

24

1 D2 G1 om. सूत उ°. K0.3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1 सौतिरु°; K1 S (G1 om.; K1 G3 with prefixed श्री) सूतः. — d) A few MSS. भक्षम् (for भक्ष्यम्). K D2 त्विच्छामि. M (except M1) देहि तत् (M3 *inf. lin.* as in text).

2 M1 om. विनतो°. K1 S om. उवाच. — a) = 1. 21. 4^{c}. — b) K1 °लय उच्चतः; B1 G (except G3.6) °लय उत्तमः. — After 2^{ab}, D4 G2.4.5 ins.:

312* भवनानि निषादानां तत्र सन्ति द्विजोत्तम ।
पापिनां नष्टलोकानां निर्घृणानां दुरात्मनाम् ।

— c) K0.2 D5 T1 अनेकेषां. Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 निषादानां सहस्राणि; G2.4.5 M3 सहस्राणि ह्यनेकानि. — d) G3 जित्वा (for भुक्त्वा). G1 °माहर.

3 a) K1 त्वत्र; Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) M4 तु च (for तु ते). — b) K1 कदाचन.

4 a) Ñ1 V1 B1.3.4 Da सर्पो (for शस्त्रं). — Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 ins. after 4^{ab}: K3 (om. lines 5, 6) Ñ3 D2.5, after 4:

313* एवमादिभी रूपैस्तु सतां वै ब्राह्मणो मतः ।
स ते तात न हन्तव्यः संक्रुद्धेनापि सर्वदा ।
ब्राह्मणानामभिद्रोहो न कर्तव्यः कथंचन ।
न ह्येवमग्निर्नादित्यो भस्म कुर्यात्तथानघ ।
यथा कुर्यादभिक्रुद्धो ब्राह्मणः संशितव्रतः । [5]
तदेतैर्विविधैर्लिङ्गैस्त्वं विद्यास्तं द्विजोत्तमम् ।

[Ñ2 ins. before the first line: B3, after the last line:

314* गुरुर्हि सर्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्तितः ।

(L. 1) B3 °मादिस्वरूपै°. K3 Ñ1.3 V1 B1.4.5 Da D2.5 सद्भिर्वै. K3 Ñ V1 B1.2m.4 D2 °णः खग; D5 °णो वरः; D7 °णोत्तमः. — (L. 2) A few MSS. सर्वथा. — (L. 3) B (except B4) Da D2 कदाचन. — (L. 4) K3 B5 Da2 D2.5 न ह्येवा(D5 मे चा)ग्निर्न चादित्यो. — (L. 6) B (B3m as in text) D3.5–7 यद्येतैर्. B D3.5–7 न (for त्वं).]

— After the last line: D5 repeats 4^{cd}; B3 ins. 314* (see above) and after it repeats 4; D3 ins.:

315* तर्हि वक्ष्यामि विस्पष्टं कारणं तन्निबोधथ ।

— c) Ñ1.2 V1 B D1.3.4.6.7 °मग्रभूर्विप्रो; D5 M2.4.5 °मग्रणीर्वि°; T °मग्रणीश्रेष्ठो. — d) G6 तथा (for पिता).

5 K3 D5 om. गरुड उ°. K1 D6 S om. उवाच (G6 moreover वैनतेयः for गरुडः). Ñ2 B5 Da Dn D1.3.4.6.7 ins. after गरुड उवाच: K3 Ñ1 V1 B1–4 D2, after 5: D5 (om. line 2), after the repetition of 4^{cd} (cf. v. l. 4):

316* किंरूपो ब्राह्मणो मातः किंशीलः किंपराक्रमः ।
किंस्विदग्निनिभो भाति किंस्वित्सौम्यप्रदर्शनः ।

[(L. 1) B4.5 Da D5 किंपरायणः (for °क्रमः). — (L. 2) B4 Da कच्चिदग्नि°. K3 D3.6.7 °ग्निसमो. B4 Da कच्चित्सौम्य°.]

— a) K3 B5 D1.2 अपि (for अभि-). — b) D6 ब्राह्मणैः शुभलक्षणैः. — c) K0.2.3 D2 एतन्मे कारणं मातः. — d) G3.6 M1 transp. पृच्छतः and वक्तुम°.

6 M2.4.5 om. विनतो°. K1 T G M1.3 om. उवाच. — After विनता, M1.3 ins. a passage of 8 lines given in App. I (No. 15). — a) G6 कंठबिलं प्रा°. B (except B2) Da °प्राप्य. — b) K0.2–4 D2–7 T1 G1.2.4.5 निगीर्णो. K0 विडशौ (sic); K2–4 D2–7 बडिशो. — c) K1 तत्र (for पुत्र). — d) K1 Da1 T2 M3 विद्याः. G2 विद्यात्तं (by transp.); G4.5 विद्यास्तं. — After 6, Ñ2 Dn D1.3.4.6 repeat line 2 of 313* (v. l. विप्रस्त्वया for स ते तात).

7 N (except Ñ1 V1 B3.4) G3 om. सूत उ°. S om. उवाच. — Ñ1 V1 B Da D7 read 7^{ab} and Dn D1.3.4.6 (with slight variation) repeat 7^{ab} after 317*. — a) Ñ1 V1 B D (except D2.5; Dn D1.3.4.6 in the repeated line) पुनः (D4 ततः) प्रोवाच (for प्रोवाच चैनं). — b) K (except K1) D2 पुत्रस्नेहा°. M5 पयः (for

जानन्त्यप्यतुलं वीर्यमाशीर्वादसमन्वितम् ॥ ७
पक्षौ ते मारुतः पातु चन्द्रः पृष्ठं तु पुत्रक ।
शिरस्तु पातु ते वह्निर्भास्करः सर्वमेव तु ॥ ८
अहं च ते सदा पुत्र शान्तिस्वस्तिपरायणा ।
अरिष्टं व्रज पन्थानं वत्स कार्यार्थसिद्धये ॥ ९
ततः स मातुर्वचनं निशम्य
वितत्य पक्षौ नभ उत्पपात ।
ततो निषादान्बलवानुपागम-
द्बुभुक्षितः काल इवान्तको महान् ॥ १०
स तान्निषादानुपसंहरंस्तदा
रजः समुद्धूय नभःस्पृशं महत् ।
समुद्रकुक्षौ च विशोषयन्पयः
समीपगान्भूमिधरान्विचालयन् ॥ ११
ततः स चक्रे महदाननं तदा
निषादमार्गं प्रतिरुध्य पक्षिराट् ।
ततो निषादास्त्वरिताः प्रवव्रजु-
र्यतो मुखं तस्य भुजंगभोजिनः ॥ १२
तदाननं विवृतमतिप्रमाणव-
त्समभ्ययुर्गगनमिवार्दिताः खगाः ।
सहस्रशः पवनरजोऽभ्रमोहिता C. 1. 1338 B. 1. 28. 20 K. 1. 28. 21

वचः). — $Ñ_1$ V_1 B Da D_7 ins. before 7^{ab}: $Ñ_2$ Dn $D_{1.3.4.6}$, after (the first occurrence of) 7^{ab}:

317* जठरे न च जीर्येयस्त्वं जानीहि द्विजोत्तमम् ।
[B_2 Da जीर्येत त्वं.]

— ^{c}) Ko जानन्त्यप्य°; $K_{1.4}$ जानानाप्य°; K_2 Da जानन्त्रप्य°; B_4 जानान्यप्य°; D_5 जानती ह्य°. — ^{d}) $Ñ_2$ Dn $D_{1.4}$ °र्वादपरायणा. — After 7, $Ñ_3$ ins.:

318* पुत्रहार्दाद्बुवाचेनं विनता गरुडं तदा ।

$Ñ_{1.2}$ V_1 B (except $B_{1.2}$) D (except Da $D_{2.5}$) ins. after 7: $Ñ_3$, after 318*:

319* प्रीता परमदुःखार्ता नागैर्विप्रकृता सती ।
[$Ñ_{1.3}$ $D_{3.6.7}$ विनिकृता.]

8 Before 8, $Ñ_2$ $D_{3.6.7}$ ins. विनतोवाच. — ^{a}) K_2 मारुता पांतु. — ^{b}) $Ko_{.2.4}$ $Ñ_3$ D_5 S (except $G_{3.6}$) च (for तु). $Ñ_2$ Dn D_1 चंद्रसूर्यौ च पृष्ठतः. — ^{c}) N (except K_1 B_4) च (for तु). N (except K_1) transp. ते and वह्निः. — ^{d}) $Ko_{.2-4}$ $D_{2.5}$ वरुणः; K_1 $Ñ_3$ मारुतः. K $D_{2.5}$ हि; G_1 M_1 च (for तु). Da Dn $D_{1.3.4.6.7}$ वसवः (Da भास्करः) सर्वतस्तु. — After 8, G (except $G_{3.6}$) ins.:

320* विष्णुः सर्वगतः सर्वमङ्गानि तव चैव च ।
[G_1 ह्व (for the final च).]

9 ^{a}) G_3 तु (for च). T_2 M_5 तदा (for सदा). D_1 अहं ते सर्वदा पुत्र. — After 9^{ab}, Ñ V_1 B D (except $D_{2.5}$) T_1 ins.:

321* इहासीना भविष्यामि स्वस्तिकारे सदा रता ।
[$Ñ_{1.3}$ V_1 B_{3-5} Da D_6 Nilp इहासती. Ñ V_1 D_1 रता सदा.]

— After 9^{ab}, $G_{2.4.5}$ ins.:

322* व्रतोपवासनियता भवामि सुरलोकतः ।
भविष्यति न संदेहो यावदागमनं तव ।

— ^{c}) G (except $G_{3.6}$) M_{2-4} गच्छ (for व्रज). — ^{d}) Ñ V_1 B D (except D_2) पुत्र (for वत्स).

10 Before 10, $Ko_{.3.4}$ Ñ V_1 $B_{1.4}$ Dn $D_{1.2}$ ins. सौतिरु°; K_1 D_6 T G M_3 सूतः; K_2 $B_{2.3.5}$ Da $D_{3-5.7}$ सूत उ°. — ^{b}) $Ko_{.2}$ विवृत्य. K_1 °पात ह. — ^{c}) $Ñ_{1.2}$ V_1 Dn $D_{1.3.6.7}$ °पागतो. — ^{d}) $Ko_{.3}$ B_{1-4} D °कोपरः; B_5 $G_{3.6}$ M_1 °कोपमः.

11 ^{a}) $K_{1.2}$ सर्वान्; D_4 स वै; S (except $G_{2.4}$) ततो (for स तान्). G_3 अभि- (for उप-). — ^{b}) $Ko_{.3.4}$ D_2 °स्पृशन्; $Ñ_3$ °स्पृहं. K_3 महान्; D_5 इव (for महत्). — ^{c}) B Da D_4 स; G_6 हि (for च). $G_{2.4.5}$ अपः (for पयः). M_4 °कुक्षौ परिशोषयन्नपि. — ^{d}) Ko Ñ V_1 $B_{1.3.5}$ $D_{1.3.4.6.7}$ समीपजान्. Ñ V_1 $B_{1.3}$ $D_{4.6.7}$ भूधरजान्. $Ko_{.2.4}$ च (for वि-). K_1 व्यचालयत्.

12 In B_1, 12^{ab} is partly illegible. — ^{b}) S (except T_1) °मार्गान्. — After 12^{ab}, Ko ins.:

323* तदा निपत्याशनिचण्डविक्रमः
प्रसार्य पक्षौ स निषादमागतः ।

— In B_2, 12^c–13^b is illegible. — ^{c}) $Ko_{.2}$ $Ñ_3$ B Da D_4 G (except $G_{4.5}$) त्वरितं. $Ko_{.2}$ B_3 (m as in text) Da प्रदुद्रुवुः; T_2 $G_{3.6}$ प्रजग्मुः. — ^{d}) $Ko_{.1.3}$ $Ñ_3$ B_4 Da $D_{2.6.7}$ $M_{2.4.5}$ भोगिनः.

13 In B_2, 13^{ab} is illegible (cf. v. l. 12). — ^{a}) G_3 अथाननं. D_2 विततम्. $Ko_{.2}$ D_3 अतिप्रमाणं. — ^{b}) K_1 समुद्ययुः. — ^{c}) K_3 $Ñ_{1.2}$ V_1 D (except Da) T_1 G_6 °विमो°; $Ñ_3$ °नुमो°; M °भिमो° (for °भ्रमो°). G_{3-5} °रयेण मोहिताः. — ^{d}) $Ñ_{1.2}$ V_1 B D (except Da D_2) T_1 G_6 यथानिलं°.

14 ^{a}) $M_{3.5}$ अतिप्रमाणवत् (for अमित्र°); cf. 13^a. — ^{b}) K_3 D_2 T_2 °हरस्वतिचपलो; $B_{1.2.4}$ Da °हरत्य-निलबलो; B_5 °त्पवनबलो. K $D_{2.5}$ महाद्युतिः. — ^{c}) V_1

C. 1. 1338 B. 1. 28. 20 K. 1. 28. 21 महानिलप्रचलितपादपे वने ॥ १३
ततः खगो वदनममित्रतापनः
समाहरत्परिचपलो महाबलः ।
निषूदयन्बहुविधमत्स्यभक्षिणो
बुभुक्षितो गगनचरेश्वरस्तदा ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

सूत उवाच ।
तस्य कण्ठमनुप्राप्तो ब्राह्मणः सह भार्यया ।
दहन्दीप्त इवाङ्गारस्तमुवाचान्तरिक्षगः ॥ १
द्विजोत्तम विनिर्गच्छ तूर्णमास्यादपावृतात् ।
न हि मे ब्राह्मणो वध्यः पापेष्वपि रतः सदा ॥ २
ब्रुवाणमेवं गरुडं ब्राह्मणः समभाषत ।
निषादी मम भार्येयं निर्गच्छतु मया सह ॥ ३
गरुड उवाच ।
एतामपि निषादीं त्वं परिगृह्याशु निष्पत ।
तूर्णं संभावयात्मानमजीर्णं मम तेजसा ॥ ४
सूत उवाच ।
ततः स विप्रो निष्क्रान्तो निषादीसहितस्तदा ।
वर्धयित्वा च गरुडमिष्टं देशं जगाम ह ॥ ५
सहभार्ये विनिष्क्रान्ते तस्मिन्विप्रे स पक्षिराट् ।
वितत्य पक्षावाकाशमुत्पपात मनोजवः ॥ ६
ततोऽपश्यत्स पितरं पृष्टश्चाख्यातवान्पितुः ।
अहं हि सर्पैः प्रहितः सोममाहर्तुमुद्यतः ।
मातुर्दास्यविमोक्षार्थमाहरिष्ये तमद्य वै ॥ ७

समर्दयन्. Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_{2.5}$) T$_1$ °मत्स्यजीविनो. — ^{d}) B$_5$ तथा.

Colophon. — *Sub-parvan :* Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_{1.5}$ D$_3$ T$_1$ G M आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_{1.5}$ G$_3$ add सौपर्ण. K Ñ$_3$ B$_{2-4}$ Da Dn D$_{1.2.4-7}$ (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K$_3$ *sup. lin. sec. m.* 22; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn$_3$ 28; B$_1$ 27; D$_4$m (*sec. m.*) 26; D$_5$ 25; T 21; G M 11 (G$_{2.3}$ 13; G$_6$ M$_3$ 12). — *S'loka no.:* Ñ$_3$ 19; Dn 20. — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_2$ 1313.

25

1 Cf. Suparṇ. 18. 2. — Ñ$_3$ M$_{2.4}$ om. सूत उ°. K$_1$ S (M$_{2.4}$ om.) सूतः; K$_{3.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_{1.4}$ D (except Da D$_{2.5}$) सौतिरु°. — ^{c}) K$_{0.2}$ कंठं दहति चा(K$_2$ दहन्निवा)त्युग्रं.

2 Cf. Suparṇ. 18. 4. — Before 2, B$_3$ D$_4$ ins. गरुड उ°. — ^{a}) Ñ$_3$ M$_1$ विनिःसर्प. G$_{2.3}$ द्विजोत्तमो विनिर्गच्छत् (G$_3$ °निःसर्पत्). — ^{b}) K$_1$ विदारितात्; K$_2$ M$_{1.3}$ अना(M$_1$ °वा)वृ°. — ^{d}) K$_3$ पापेपि; G$_{2.6}$ पुण्येषु (for पापेषु). K$_3$ Ñ$_3$ V$_1$ B$_{1.5}$ Da D$_{1.2.4.6}$ G$_3$ M$_{1.4.5}$ अभिरतः (for अपि रतः). T$_2$ G$_{1-3}$ तदा. K$_{0.2.4}$ सर्वपापेष्वपि (K$_0$ °व-) स्थितः. — After 2, K$_4$ ins. two lines given in App. I (No. 16); cf. v. l. 3.

3 Cf. Suparṇ. 18. 5. — Before 3, B$_3$ D$_4$ ins. सूत उ° (cf. v. l. 2). — G$_3$ (hapl.) om. 3^{a}–5^{b} — ^{a}) G$_{4.5}$ °वं करुणं. — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B (except B$_3$) D (except D$_{2.3}$) T$_1$ G$_6$ प्रत्यभाषत. — ^{d}) M$_1$ °गच्छेत. — After 3^{ab} and after 3^{cd}, K$_4$ ins. certain lines given in App. I (No. 16); cf. v. l. 2 also.

4 G$_3$ om. 4 (cf. v. l. 3). K$_1$ D$_{3.6}$ S om. उवाच. — ^{ab}) K$_2$ °ह्य सुतांस्ततः. K$_3$ निःसर; Ñ$_3$ निष्क्रम. T$_2$ G$_{2.4.5}$ M (except M$_1$) निषादीमपि गृह्य त्वमेनामाशु विनिष्पत. — ^{c}) K$_2$ सभावयन्मां च; K$_3$ °वयामास. — ^{d}) K$_{0.4}$ D$_5$ T$_2$ G$_{2.4.5}$ M (except M$_1$) अजीर्णौ; K$_2$ न जीर्णं.

5 Cf. Suparṇ. 18. 6. — G$_3$ om. 5^{ab} (cf. v. l. 3). — K$_{0.3.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_1$ D (except Da D$_{4.5}$) सौतिरु°; K$_1$ S (G$_{2.3}$ om.) सूतः. — ^{a}) D$_5$ स द्विजो. K$_{0.4}$ D$_{2.5}$ निष्क्रम्य; K$_2$ व्यक्रामत्; K$_3$ Ñ$_3$ T$_2$ M$_1$ निष्क्रामत्. G (G$_3$ om.) M (except M$_1$) निश्चक्राम ततो (M$_{2.4}$ °दा) विप्रः. — ^{c}) M$_{2.4.5}$ तु (for च). — ^{d}) D$_{3.7}$ सः (for ह).

6 ^{a}) K$_3$ Ñ$_3$ D$_5$ T$_2$ G$_2$ M सभार्ये तु (Ñ$_3$ च; T$_2$ G$_2$ हि); D$_2$ समर्पितु (sic); G$_{3-6}$ सभार्येभि- (for सहभार्ये). Da च (for वि-). — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D$_{1.3.4.7}$ T$_1$ च; D$_6$ M$_1$ -थ (for स).

7 ^{a}) G$_2$ M$_{2.5}$ स्वपितरं. — ^{b}) K$_1$ अपि (for च). Ñ$_3$ D$_{3.6}$ °वान्प्रभुः. G (except G$_{3.6}$) काश्यपं दीप्ततेजसं. — After 7^{ab}, K$_0$ (om. line 3).$_{3.4}$ (om. line 3) Ñ V$_1$

मात्रा चास्मि समादिष्टो निषादान्भक्षयेति वै ।
न च मे तृप्तिरभवद्भक्षयित्वा सहस्रशः ॥ ८
तस्माद्भोक्तव्यमपरं भगवन्प्रदिशस्व मे ।
यद्भुक्त्वामृतमाहर्तुं समर्थः स्यामहं प्रभो ॥ ९
कश्यप उवाच ।
आसीद्विभावसुर्नाम महर्षिः कोपनो भृशम् ।
भ्राता तस्यानुजश्चासीत्सुप्रतीको महातपाः ॥ १०
स नेच्छति धनं भ्रात्रा सहैकस्थं महामुनिः ।
विभागं कीर्तयत्येव सुप्रतीकोऽथ नित्यशः ॥ ११
अथाब्रवीच्च तं भ्राता सुप्रतीकं विभावसुः ।
विभागं बहवो मोहात्कर्तुमिच्छन्ति नित्यदा ।
ततो विभक्ता अन्योन्यं नाद्रियन्तेऽर्थमोहिताः ॥ १२ C. 1. 1357 B. 1. 29. 18 K. 1. 29. 19

B D (except D5) T1 ins.:

324* यथान्यायममेयात्मा तं चोवाच महानृषिः ।
कच्चिद्वः कुशलं नित्यं भोजने बहुलं सुत ।
कच्चिच्च मानुषे लोके तवान्नं विद्यते बहु ।

[Cf. Suparṇ. 19. 2. — Before line 1, Ko. 3. 4 Da D2 ins.:

325* समुत्पत्याभिविश्रान्तः पितरं च समेत्य सः ।

(L. 1) Ko. 3. 4 B Da D2 om. च. — After line 1, Ko Ñ2 B3 Dn D1. 3. 4. 6. 7 ins. कश्यप उ°. — (L. 2) B4 (m as in text) Da कच्चिच्च. — (L. 3) K3 D2 °के त(K3 m कु)त्र ते विद्यते गतिः.]

— After 7^{ab}, G (except G3. 6) ins.:

326* ववन्दे पततां श्रेष्ठो ब्रह्म ब्रह्मविदां प्रभुम् ।
पृष्टश्च पित्रा बलवान्वैनतेयः प्रतापवान् ।
क्व गन्तासीति वेगेन मम त्वं वक्तुमर्हसि ।

[(L. 1) G4. 5 पततां श्रेष्ठ तं श्रेष्ठं ब्रह्म ब्र° वरः.]

Ko. 3. 4 Ñ V1 B D (except D5) T1 ins. after 324*: G2. 4. 5, after 326*:

327* गरुड उवाच ।
माता मे कुशला शश्वत्तथा भ्राता तथा ह्यहम् ।
न हि मे कुशलं तात भोजने बहुले सदा ।

[Cf. Suparṇ. 19. 3. — D3. 6 T1 G2. 4. 5 om. उवाच. — (L. 1) D3. 7 G2. 4. 5 कुशली. Ko. 4 G2. 4. 5 तात (for शश्वत्). — (L. 2) G2. 4. 5 न च. Ko. 3. 4 Ñ3 B Da D2. 4 T1 बहुलं.]

— Before 7^{cd}, G1 T2 ins. गरुडः. — ^{c}) D3 M3 सर्पैः; M1. 5 सर्पः. — ^{d}) Ko–3 D2 ओजसा; K4 Ñ V1 B Da Dn D1. 3–7 T1 G3. 6 उत्तमं (for उद्यतः). — ^{f}) K1–4 B5 D2. 5 M1. 3 तत् (for तं).

8 ^{a}) K2 चास्मिन्; Ñ V1 Dn D1. 3. 6. 7 चात्र. Ko. 2 समुद्दिष्टो. — ^{b}) Ko. 2 °येदिति; K4 B4 T2 G4. 5 M °येति च; Ñ1. 2 V1 D (except D2. 5) T1 G2 °येदिह. — D5 om. 8^{c}–9^{d}. — ^{c}) K3 हि; B5 तु (for च). Ñ1 तुष्टिर्; D4 प्रीतिर्.

9 D5 om. 9 (cf. v. l. 8). — ^{a}) Ko. 2. 4 °स्मात्वं भक्ष्यम्; K1 Ñ3 °स्मादत्तव्यम्; Ñ2 Dn D1. 3. 6. 7 T1 M °स्माद्भक्ष्यं त्वम्. — ^{b}) G1. 2. 5 प्र(G1 सं)दिशस्व; G3 संदि°. — ^{d}) K1. 3 D2 विभो. — After 9, Ñ V1 B5 D (except Da D2. 5) T1 ins.:

328* क्षुत्पिपासाविघातार्थं भक्ष्यमाख्यातु मे भवान् ।

10 Cf. Suparṇ. 13. 1f. — K1 (with prefixed श्री) D6 T1 M5 कश्यपः; K3 श्रीकश्यप उ°; T2 G M1–4 काश्यपः (cf. v. l. 1. 26. 5). — After कश्यप उ° (resp. its v. l.), K3. 4 (om. lines 2–4) Ñ V1 B D (except D5) T1 G (except G3. 6) ins.:

329* इदं सरो महापुण्यं देवलोकेऽपि विश्रुतम् ।
यत्र कूर्मोग्रजं हस्ती सदा कर्षत्यवाङ्मुखः ।
तयोर्जन्म तु ते कृत्स्नं प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
तन्मे तत्त्वं निबोधस्व यत्प्रमाणौ च तौ मतौ ।

[(L. 1) G1. 2. 4. 5 आसीत् (for इदं). K4 असौ देशो महापुण्यः. K4 B Da च; G1. 2. 4. 5 अति- (for अपि). Ñ3 एषो सरो महानस्मिन्दिवि लोके महाबलः. — (L. 2) D3 G1. 2. 4. 5 कूर्मो गजं हत्वा. G1. 2. 4. 5 समक(G1. 2 °ह)र्षत्. — (L. 3) Ñ Dn D1. 6. 7 T1 तयोर्जन्मांतरे वैरं संप्रवक्ष्याम्यशेषतः. — (L. 4) Ñ2. 3 Dn D1. 3. 4. 6. 7 T1 °णौ च तावुभौ. — After line 4, G (except G3. 6) ins.:

330* शृणु त्वं वत्स भद्रं ते कथां वैराग्यवर्धिनीम् ।
पित्रोरर्थविभागे वै समुत्पन्नां पुराण्डज ।]

— ^{b}) G1 क्रोधनो. — ^{c}) Ko बालः (for भ्राता). K D2 G1 श्रीमान्; D5 नाम (for चासीत्). — ^{d}) K Dn3 D2. 5 महायशाः.

11 ^{a}) Ñ V1 B3 Dn D3. 5–7 T1 G3. 6 M5 भ्राता. — K4 (hapl.) om. 11^{b}–12^{a}. — ^{b}) Ko सहव्यस्तं; K2 स्पृहैकस्थं. B4 सहैव तु महामतिः (m as in text). — ^{d}) D2 सुप्रतीकाय. K3 Ñ2 V1 B Da Dn D1. 3. 4. 6. 7 T1 हि; G3. 4 सः (for अथ). For 11^{d}, Ñ3 subst. 10^{d}.

12 K4 om. 12^{a} (cf. v. l. 11). — ^{a}) K1 तु; B4 T2 G3–6 M स (for च). G1. 2 धनं (for च तं). — ^{b}) D2 M1 °तीको °वसुं. — M (except M1) subst. for 12^{cd}: D3. 4 (marg.). 6 T1 G4. 5 ins. after 12^{ab}:

331* विभागे बहवो दोषा भविष्यन्ति महातपाः ।

Before 12^{cd}, B3 ins. विभावसुरुवाच. — ^{c}) T2 °बो

C. 1. 1557 B. 1. 29. 19 K. 1. 29. 20 ततः स्वार्थपरान्मूढान्पृथग्भूतान्स्वकैर्धनैः ।
विदित्वा भेदयन्त्येतानमित्रा मित्ररूपिणः ॥ १३
विदित्वा चापरे भिन्नानन्तरेषु पतन्त्यथ ।
भिन्नानामतुलो नाशः क्षिप्रमेव प्रवर्तते ॥ १४
तस्माच्चैव विभागार्थं न प्रशंसन्ति पण्डिताः ।
गुरुशास्त्रे निबद्धानामन्योन्यमभिशङ्किनाम् ॥ १५
नियन्तुं न हि शक्यस्त्वं भेदतो धनमिच्छसि ।
यस्मात्तस्मात्सुप्रतीक हस्तित्वं समवाप्स्यसि ॥ १६
शप्तस्त्वेवं सुप्रतीको विभावसुमथाब्रवीत् ।
त्वमप्यन्तर्जलचरः कच्छपः संभविष्यसि ॥ १७
एवमन्योन्यशापात्तौ सुप्रतीकविभावसू ।
गजकच्छपतां प्राप्तावर्थार्थं मूढचेतसौ ॥ १८
रोषदोषानुषङ्गेण तिर्यग्योनिगतावपि ।
परस्परद्वेषरतौ प्रमाणबलदर्पितौ ॥ १९
सरस्यस्मिन्महाकायौ पूर्ववैरानुसारिणौ ।
तयोरेकतरः श्रीमान्समुपैति महागजः ॥ २०
तस्य बृंहितशब्देन कूर्मोऽप्यन्तर्जलेशयः ।
उत्थितोऽसौ महाकायः कृत्स्नं संक्षोभयन्सरः ॥ २१
तं दृष्ट्वावेष्टितकरः पतत्येष गजो जलम् ।
दन्तहस्ताग्रलाङ्गूलपादवेगेन वीर्यवान् ॥ २२

दोषात्. — d) K1 Ñ1.2 V1 B2m D (except Da D5) T G3–6 M1 नित्यशः; B5 वै तदा. — e) N (except K1 Ñ3) T1 G6 °क्तास्त्व(D5 °स्ते)न्यो°; T2 G1–5 M °क्ताश्चान्यो°. — f) Dn T1 विक्रुध्यंते; G4.5 नाश्रयंते. Dn3 विमो°; M सुमोहिताः.

13 a) Ñ3 °तश्चार्थं°; G3 °तस्त्वर्थं°. — b) S (except G2.3) °कैर्जनैः. — c) K1 B2 (m as in text).5 Da D4 T2 G1.4.5 M1 एनान्; G3 अस्मान् (for एतान्). V1 भेदयंत्यपरे चैनान्.

14 a) G6 विदीर्णाः. K (except K3) D2.5 च परे. — b) D5 T2 G (except G2.3) नरकेषु. B Da अंतरे प्रहरं(B4 °पतं)त्यथ (B5 °त्युत); B3m अंतरेषु प्रहृत्य ह. — c) D5 अभितो (for अतुलो). — After 14, G1.2 ins. 332* (cf. v. l. 15).

15 a) G1 विभागं तं. Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 तस्माद्विभागं भ्रातॄणां; T2 G4.5 M (except M1) तस्मादेनं विभागं वै. — b) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 साधवः (for पण्डिताः). — D3.4(marg.).6 T2 G4–6 M (except M1) ins. after 15^{ab}: G1.2, after 14:

332* एवमुक्तः सुप्रतीको भागं कीर्तयतेऽनिशम् ।
एवं निर्बध्यमानस्तु शशापैनं विभावसुः ।

— c) K (except K1) Ñ3 D2 G3 M1 °शा(Ñ3 °श)स्त्रेण ब° (D2 G3 बृ°); G4.5 M2.3.5 °शास्त्रनिब°. — d) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T1 अन्योन्येन. K0.2–4 D2.5 अभिशंसिनां; K1 °शंसतां; G (except G3) M2–5 अवि(G5.6 M5 °पि)शं°; M1 शंकिताः. Ñ3 तमन्योन्याभि°. — After 15, D3.6 T2 G6 ins.:

333* तेषां मध्ये त्वमप्येकश्छद्मकृच्च महात्मभिः ।

16 a) K1 D3 T1 G2.3.6 M1 निहंतुं. K1 Dn3 G3.6 शक्तस्त्वं. — D7 om. 16^{c}–17^{d}. — d) M1 समवाप्सुहि.

17 Before 17, B3 ins. कश्यप उ°. — K3 D7 (cf. v. l. 16) om. 17. — Before 17^{cd}, B3 ins. सुप्रतीक उ°. — d) D3.6 T2 G1–3 त्वं भ°; G4.5 M (except M1) तु भ°.

18 Before 18, T2 ins. सूतः. — a) T G5 शापार्तौ. — For ins. in V1 D3.6.7, cf. v. l. 25–6. — d) K1.2 अर्थार्थे; B3 अन्योन्यं; T2 G6 धनार्थं. B3 °चेतनौ; G1 मुग्धचे°. Cf. v. l. 26.

19 a) B4.5 रोषस्य वशमापन्नौ; G1 द्वेषानुषंगेण तदा. — b) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 °गतावुभौ. — c) K0.1.4 D1.3 T2 G6 °स्परं. K0 द्वेषकरौ; K3 B5 D2.5 G1 °गतौ; G3 °वंतौ; G6 दोषर°. — d) T1 प्रत्यहं वधमिच्छतः.

20 c) B Da Dn3 D1.3–7 T1 °रन्यतरः (D6 °मः); T2 G2.4–6 °रेकः सरः; G3 M °रेष स(G3 व)रः.

21 a) K1 Ñ3 Da1 Dn D1.3.7 यस्य. K (except K1) D2.5 गर्जित°. — b) D5 जले स्थितः; S (except T1) जलेचरः. — c) Ñ1 दुःखितोसौ; G2.4.5 उत्तिष्ठति. Ñ3 °तो हि; T2 M (except M1) °तो वै. — d) M (except M1) सर्वं (for कृत्स्नं). K1 Ñ V1 Dn D3.4–7 वि(Ñ3 स)क्षोभयन्; D1 विक्षोभते; T2 M (except M1) क्षोभयते.

22 a) N (except K1 Ñ3) यं. G3 कूर्मोपि वेष्टि°. — b) G3 M1 °त्येव. D1 ततो; G1 गतो (for गजो). D5 G3.6 °जो बली (G3 °लं). — c) K0.2.4 °लांगूलः; D5 °लांगूली. — d) K1 °वीर्येण वेगवान्.

23 K1 (hapl.) om. 23. — a) K4 तत्तु विक्षोभ्य मा°; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4.6.7 T1 विक्षोभयंस्ततो नागः; B1.4.5 Da विक्षोभयंतं तं (Da °यत्ततो) नागं; D5 M तद्वि(M2 sup. lin. 4.5 °द्रुत्)क्षोभयमाणस्तु. — b) M1 कूर्मो ब°. — c) D5 °भ्युदिते रागे; T1 G2.4.5 M (except M1) °भ्युद्गतशिरा. G1.6 स कूर्मोभ्युद्ग(G6 °प्युन्न)तशिरा.

तं विक्षोभयमाणं तु सरो बहुझषाकुलम् ।
कूर्मोऽप्यभ्युद्यतशिरा युद्धायाभ्येति वीर्यवान् ॥ २३
षड्डुच्छ्रितो योजनानि गजस्तद्द्विगुणायतः ।
कूर्मस्त्रियोजनोत्सेधो दशयोजनमण्डलः ॥ २४
तावेतौ युद्धसंमत्तौ परस्परजयैषिणौ ।
उपयुज्याशु कर्मेदं साधयेप्सितमात्मनः ॥ २५
सूत उवाच ।
स तच्छ्रुत्वा पितुर्वाक्यं भीमवेगोऽन्तरिक्षगः ।
नखेन गजमेकेन कूर्ममेकेन चाक्षिपत् ॥ २६
समुत्पपात चाकाशं तत उच्चैर्विहंगमः ।
सोऽलम्बतीर्थमासाद्य देववृक्षानुपागमत् ॥ २७
ते भीताः समकम्पन्त तस्य पक्षानिलाहताः ।
न नो भञ्ज्यादिति तदा दिव्याः कनकशाखिनः ॥२८
प्रचलाङ्गान्स तान्दृष्ट्वा मनोरथफलाङ्कुरान् ।
अन्यानतुलरूपाङ्गानुपचक्राम खेचरः ॥ २९
काञ्चनै राजतैश्चैव फलैर्वैडूर्यशाखिनः । C. 1. 880 B. 1. 29. 41 K. 1. 29. 43

24 ^{b}) $G_{2.4.5}$ गजस्तु; G_{3} विस्तारो (for गजस्तद्). — G_{5} om. 24^{c}–25^{d}. — ^{c}) B_{6} °र्मो द्वियो°. — ^{d}) $K_{0.2}$ (m as in text)$_{.4}$ D_{5} °नमायतः.

25 G_{5} om. 25 (cf. v. l. 24). — ^{a}) Ñ V_{1} B D (except $D_{2.5}$) T_{1} तावुभौ. $K_{0.2-4}$ $D_{2.5}$ °संयु(K_{3} D_{2} °स)क्तौ; K_{1} B_{5} Da युद्ध(B_{5} सत्व)संपन्नौ; D_{1} °संप्राप्तौ. — ^{b}) Ñ V_{1} B D (except $D_{2.5}$) T_{1} °वधैषिणौ. — ^{c}) K_{3} °भुज्य; D_{2} भुक्त्वायुज्य; G_{3} °युंक्ष्व; M_{1} °युक्त्वा. T_{2} कर्मैतत्; G_{2} कूर्मेभौ; G_{4} कूर्मेदं. $Ñ_{3}$ Da_{1} उपयुंक्त्वा स कूर्मेदं; G_{6} °भुक्त्वा कूर्मगजौ. — ^{d}) $G_{1.2}$ साधय प्रीतिमा°; G_{3} स्वादु चेप्सि°. $Ñ_{1.2}$ V_{1} Dn $D_{1.3.6}$ °हितमा°. — $Ñ_{1.2}$ Dn ins. after 25: V_{1}, after 18^{ab}: $D_{3.6.7}$, after 18^{cd}:

334* महाभ्रघनसंकाशं तं भुक्त्वामृतमानय ।
महागिरिसमप्रख्यं घोररूपं च हस्तिनम् ।
[(L. 1) $D_{3.6.7}$ °शं भुक्त्वा त्वमृ°.]

After 334*, V_{1} $D_{3.6.7}$ ins. प्रमतिरुवाच(!). — For further ins., cf. v. l. 26.

26 $K_{0.4}$ $Ñ_{1.2}$ B_{1} D (except Da $D_{4.5}$) सौतिरु°; K_{1} S (G_{3} with prefixed श्री) सूतः. — $K_{2.4}$ (both om. lines 5–9) Ñ B Da Dn $D_{1.2.4}$ T_{1} G (except $G_{3.6}$) ins. after सूत उ° (resp. its v. l.): V_{1} $D_{3.6.7}$, after प्रमतिरुवाच (cf. v. l. 18, 25):

335* इत्युक्त्वा गरुडं सर्पिः माङ्गल्यमकरोत्तदा ।
युध्यतः सह देवैस्ते युद्धे भवतु मङ्गलम् ।
पूर्णकुम्भो द्विजा गावो यच्चान्यत्किंचिदुत्तमम् ।
शुभं स्वस्त्ययनं चापि भविष्यति तवाण्डज ।
युध्यमानस्य संग्रामे देवैः सार्धं महाबल । [5]
ऋचो यजूंषि सामानि पवित्राणि हवींषि च ।
रहस्यानि च सर्वाणि सर्वे वेदाश्च ते बलम् ।
इत्युक्तो गरुडः पित्रा गतस्तं ह्रदमन्तिकात् ।
अपश्यन्निर्मलजलं नानापक्षिसमाकुलम् ।

[Cf. Suparṇ. 19. 4. — (L. 1) $Ñ_{2}$ Dn $D_{1.3.6.7}$ सोथ (for सर्पिः). — (L. 2) $K_{2.4}$ सदा पुष्यंतु; B_{1-4} सहा (B_{1} °ह) युध्यंतु; $G_{1.2.4.5}$ सह पुत्रैस्तु (for युध्यतः सह). $Ñ_{3}$ Dn_{2}. n_{3} $D_{1-4.6.7}$ T_{1} शुभं; $G_{1.2.4.5}$ युद्धं. — (L. 3) $K_{2.4}$ B (except B_{3}) Da $D_{2.4}$ T_{1} G_{1} पूर्णकुंभाः; $G_{2.5}$ °कुंभ-. $G_{1.2.4.5}$ °न्यद्भुवि चोत्तमं. — (L. 8) V_{1} $D_{2.4}$ गत्वा तं; B Da $G_{1.2.4.5}$ तं गत्वा. $G_{1.2.4.5}$ देशमंति°. — (L. 9) $G_{1.2.4.5}$ °मैलं स्वच्छं.]

— V_{1} (om. line 2) B_{2} (marg.)$_{.3.4}$ (marg.) $D_{3.6.7}$ ins. after 335*:

336* एतस्मिन्नेव काले तु तावृषी वित्तलोलुपौ ।
गजकच्छपतां प्राप्य युयुधाते परस्परम् ।
[(L. 2) B_{2-4} °सौ युद्धासक्तौ ददर्श ह.]

— ^{a}) V_{1} तच्छ्रुत्वापि. Ñ $B_{1.2.5}$ Dn $D_{1.3.4}$ G_{6} स्मृत्वा. — ^{c}) T_{1} G_{6} $M_{2.3}$ (*sup. lin.* as in text)$_{.4.5}$ करेण ग°; G_{3} पादेन ग°.

27 ^{c}) K_{1} पौलस्त्य-; K_{2} सालंबी-; Ñ V_{1} B Dn_{1}. n_{2} T_{1} सोलंबं; Dn_{3} G_{3} सालंबं; D_{1} सालंब-; $D_{3.4}$ T_{2} G_{4-6} M_{5} स लंबं; $G_{1.2}$ $M_{1.2.4}$ स लंब-. K_{4} जंबुतीर्थं समासाद्य. — ^{d}) $M_{1.5}$ देवतीर्थां°.

28 ^{a}) D_{6} ते धूताः; G_{3} ते वृक्षाः. — ^{c}) $K_{0.3}$ $Ñ_{3}$ Da D_{5} $G_{2.4.5}$ ततो. D_{5} भक्षेत्; T_{2} $G_{2-4.6}$ M भंजेत् (M_{3} *inf. lin.* भाक्षत्). G_{3} मनोहराः शुभाः कांक्षन्. K (except K_{3}) काननशा°; D_{5} काननवासिनः.

29 ^{a}) $K_{0.2}$ प्रचलांगा°. T_{2} G_{6} तदाद्द°; M ततो द्द°. — ^{b}) B_{4} $D_{2.4}$ T_{2} G M मनोहर° (G_{3} °हरणपल्लवान्); Dn $D_{1.7}$ °फलद्रुमान्; $D_{3.6}$ मनोहरफलद्रुमान्; T_{1} °चलांकुरात्. — ^{d}) B_{1} (m as in text) Da_{2} $G_{4.5}$ अपचक्राम.

30 ^{a}) $G_{3.6}$ M_{1} transp. काञ्चनैः and राजतैः. — ^{b}) $D_{3.4.6}$ °शालिनः. — D_{5} (hapl.) om. from -द्रुमान् up to महा- (32^{a}). — After 30, D_{3} $G_{1.2}$ (om. line 4)$_{.4.5}$ ins.:

337* तेषां मध्ये महानासीत्पादपः सुमनोहरः ।
सहस्रयोजनोत्सेधो बहुशाखासमन्वितः ।
खगानामालयो दिव्यो नाम्ना रोहिणपादपः ।

C. 1.1380 B. 1.29.41 K. 1.29.43 सागराम्बुपरिक्षिप्तान्भ्राजमानान्महाद्रुमान् ॥ ३०
तमुवाच खगश्रेष्ठं तत्र रौहिणपादपः ।
अतिप्रवृद्धः सुमहानापतन्तं मनोजवम् ॥ ३१
यैषा मम महाशाखा शतयोजनमायता ।
एतामास्थाय शाखां त्वं खादेमौ गजकच्छपौ ॥ ३२
ततो द्रुमं पतगसहस्रसेवितं
महीधरप्रतिमवपुः प्रकम्पयन् ।
खगोत्तमो द्रुतमभिपत्य वेगवा-
न्बभञ्ज तामविरलपत्रसंवृताम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

सूत उवाच ।
स्पृष्टमात्रा तु पद्भ्यां सा गरुडेन बलीयसा ।
अभज्यत तरोः शाखा भग्नां चैनामधारयत् ॥ १
तां भग्नां स महाशाखां स्मयन्समवलोकयन् ।
अथात्र लम्बतोऽपश्यद्वालखिल्यानधोमुखान् ॥ २
स तद्विनाशसंत्रासादनुपत्य खगाधिपः ।

यस्य छायां समाश्रित्य सद्यो भवति निर्वृतः ।

31 D5 om. 31 (cf. v. l. 30). G2 om. 31[ab]. — [a]) K1 उवाच च ख°. — [b]) T2 ततो रो°. Ko रोहणि°; K2 रोहिणी°; K3 रोहण°; K4 D2 रोहिणि°; Ñ V1 B (except B5) Dn1.n2 D3.6.7 रौहिण° (D6.7 °ण्य°); G6 रोचन° (cf. v. l. 32). — [c]) Ñ3 अतिवृद्धं महाकायं.

32 Before 32, K1 Ñ2 Dn3 ins. रौहिण उ°; B3 रुरुरुवाच; G6 रोचनः (cf. v. l. 31). — [a]) D5 om. up to महा- (cf. v. l. 30). Ñ3 वेयं; D2.6 T2 G1.2.6 एषा. — [c]) K1 शाखां वै; V1 श्रांतस्त्वं.

33 Before 33, M (except M1) ins. सूतः. — [a]) M ततोपतत्प°. — [c]) Da D5.6 T2 G (except G3.6) द्रुमं; D2 *sup. lin.* हृदं. T2 G2.4–6 M2–5 अभिगम्य; G3 M1 °हत्य. — [d]) Ñ3 पतत्स (for बभञ्ज). B D (except D2.5) T1 °संचयां; T2 G2.4.5 °संयुतां.

Colophon. *Sub-parvan:* Ñ V1 B1.3.5 D3 S (except T2) आस्तीक (v. l. अस्तीक, आस्तिक); to it Ñ V1 B1.3.5 D3 add सौपर्ण. K B2 Da Dn D1.2.4–7 (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* K (except K1) D2.5 कश्यपवाक्यं; G1 अमृतापहरणं; G3 भक्ष्यलाभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 *sup. lin. sec. m.* 23; Ñ1.2 V1 Dn3 29; B1 28; B2 D3.4 (marg. *sec. m.*).5 27; T2 22; G M 12 (G2.3 14; G6 M3 13). — *S'loka no.:* Ñ3 45; Dn 44. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1357.

26

1 K1 D3 S (G1 om.; G2.3 with prefixed श्री) सूतः; K3.4 Ñ V1 B1.4 Dn D1.2.6.7 सौतिरु°. — [a]) T G2.4.6 M1 °त्रे तु; G1.3.5 °त्रेण. M2–5 °त्रे ततः पद्भ्यां. K4 B Da D4 T1 transp. पद्भ्यां and सा. — [b]) K1 महात्मना (for बली°). — [d]) D3.6.7 लग्नां; G1 पद्भ्यां.

2 Cf. Suparṇ. 13. 4. — [a]) Ko.2.4 Dn भक्त्वा; K1 भुंक्त्वा; K3 Ñ V1 B Da D1–4.6.7 भंक्त्वा; T1 भुक्त्वा. B Da G1.3 M2.4.5 सुमहा°. T2 G2.4.5 भं(G4 भुं)क्त्वा तु तां महा°. K2 D2.5 महतीं (for स महा-). — [b]) Ñ1.2 V1 B D T1 स्मयमानो विलो° (D2 as in text; D5 स्मयंतमव°); Ñ3 समंतादव°; G1 शाखां सम°. — [c]) Ko.2–4 D2 अथाव-; T2 स तत्र; G1.2.4.5 अत्राव-; G3 ततः प्र-; M1 ततोत्र. — [d]) Ko.3 Ñ3 B Da2 D1 वालि° (cf. 35 below and 1. 27. 1, 6, 16, 21 etc.). G M तपोधनान् (G3.6 अवाङ्मुखान्). — K3 Ñ V1 B Da Dn D1–4.6.7 T1 ins. after 2: Ko.1.2 (marg.).4 D5, after 3:

338* ऋषयो ह्यत्र लम्बन्ते न हन्यामिति तानृषीन् ।

[D5 repeats this line after 2, with वालखिल्या ह्यधोगताः as the second half. Ko–2.4 D5 तानहं. K3 Ñ1.2 V1 B Da D2.4 T1 °ते वाल(K3 B Da °लि)-खिल्यास्तपोधनाः.]

— Ko.1.2 (marg.).4 Ñ2 Dn D1.3–7 ins. after 338*:

339* तपोरताँल्लम्बमानान्ब्रह्मर्षीनभिवीक्ष्य सः ।

[Ko–2.4 D5 °नान्वालखिल्यानधोमुखान्.]

After 2, G (except G3.6) M ins.:

340* वैखानसांश्च शाखायां लम्बमानानधोमुखान् ।

[Cf. Suparṇ. 13. 4. — M °मानानवाङ्मुखान्.]

K3 (om. line 2) Ñ1 B Da D2 (om. line 2) T1 ins. after 338*: Ko–2.4 Ñ2 Dn D1.3–7, after 339*: G (except G3.6), after 340*:

341* हन्यादेतान्संपतन्ती शाखेत्यथ विचिन्त्य सः ।
नखैर्दृढतरं वीरः संगृह्य गजकच्छपौ ।

[(L. 1) K3 B Da D2 G2.4.5 °तान्पतंतीयं. G1.2.4.5

शाखामास्येन जग्राह तेषामेवान्ववेक्षया ।
शनैः पर्यपतत्पक्षी पर्वतान्प्रविशातयन् ॥ ३
एवं सोऽभ्यपतद्देशान्बहून्सगजकच्छपः ।
दयार्थं वालखिल्यानां न च स्थानमविन्दत ॥ ४
स गत्वा पर्वतश्रेष्ठं गन्धमादनमव्ययम् ।
ददर्श कश्यपं तत्र पितरं तपसि स्थितम् ॥ ५
ददर्श तं पिता चापि दिव्यरूपं विहंगमम् ।
तेजोवीर्यबलोपेतं मनोमारुतरंहसम् ॥ ६
शैलशृङ्गप्रतीकाशं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ।
अचिन्त्यमनभिज्ञेयं सर्वभूतभयंकरम् ॥ ७
मायावीर्यधरं साक्षादग्निमिद्धमिवोद्यतम् ।
अप्रधृष्यमजेयं च देवदानवराक्षसैः ॥ ८
भेत्तारं गिरिशृङ्गाणां नदीजलविशोषणम् ।
लोकसंलोडनं घोरं कृतान्तसमदर्शनम् ॥ ९
तमागतमभिप्रेक्ष्य भगवान्कश्यपस्तदा ।
विदित्वा चास्य संकल्पमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १०
पुत्र मा साहसं कार्षीर्मा सद्यो लप्स्यसे व्यथाम् ।
मा त्वा दहेयुः संक्रुद्धा वालखिल्या मरीचिपाः ॥ ११
प्रसादयामास स तान्कश्यपः पुत्रकारणात् ।
वालखिल्यांस्तपःसिद्धानिदमुद्दिश्य कारणम् ॥ १२ C. 1. 1399 B. 1. 30. 16 K. 1. 30. 16

विचिंतयन्. — (L. 2) B Da D_4 T_1 विदारयन् (for दृढ°). $G_{1.2.4.5}$ शनैर्विदारयामास सं°. $K_{0-2.4}$ D_5 °रः स जग्राह महाबलः.]

— After 2, T_2 G_6 ins.:

342* तपस्यतो भयाविष्टो वैनतेयो महाबलः ।

3 ^{a}) G_3 सर्पिः (for स तत्). — ^{b}) $K_{3.4}$ $Ñ_{1.2}$ V_1 B D T_1 अभि(K_3 Da_1 D_2 °धि-; K_4 °वि)पत्य (D_4 °द्य); $Ñ_3$ उपपत्य; T_2 G_6 उत्पत्य (G_6 °द्य) च; $G_{1.2.4}$ M अनुत्पत्य (M_5 अनपत्य); G_3 अनुत्सृज्य. K_1 खगेश्वरः; G_6 महाखगः. — ^{c}) $K_{0.1.3}$ $D_{2.5}$ G_3 M_1 जगृहे. — ^{d}) $Ñ_3$ तेषां चैवा°. D_5 $G_{1.2}$ °वानुकंपया. — After 3^{cd}, K_3 Ñ V_1 B D (except D_5) T_1 G (except $G_{3.6}$) ins.:

343* अतिदैवं तु तत्तस्य कर्म दृष्ट्वा महर्षयः ।
विस्मयोत्कम्पहृदया नाम चक्रुर्महाखगे ।
गुरुं भारं समासाद्योड्डीन एष विहंगमः ।
गरुडस्तु खगश्रेष्ठस्तस्मात्पन्नगभोजनः ।

[(L. 1) $G_{1.2.4.5}$ transp. तस्य and कर्म. — (L. 2) $Ñ_3$ $G_{1.2.4.5}$ °योत्फुल्लहृ°. B_1 गरुत्मतः; $G_{1.2.4.5}$ महात्मनः.] — ^{e}) G_3 °नैरवतरत्. K_1 पत्री (for पक्षी). B Da Dn $D_{1.3.4.6.7}$ T_1 ततः शनैः परि($B_{2.3.5}$ Dn $D_{1.3.6.7}$ °र्य)पतत्. — ^{f}) K_3 D_2 पर्वताग्रान्; $Ñ_{1.2}$ V_1 B Da Dn $D_{1.4.6.7}$ T_1 पक्षैः शैलान्; $Ñ_3$ पर्वताश्च. K_3 D_2 विनाशयन्; $Ñ_{1.2}$ V_1 B Da Dn $D_{1.4.6.7}$ T_1 प्र(B Da D_4 T_1 वि)कंपयन्; $Ñ_3$ विचालयन्. T_2 G M प्रवि(T_2 $G_{4.5}$ विप्र-; G_6 परि)चालयन्. D_5 पर्वतप्रतिमा तु या. — After 3, $K_{0-2.4}$ D_5 ins. 338* (cf. v. l. 2).

4 ^{c}) T_2 $G_{2.5.6}$ भयात्तु; G_4 भयार्तं (for दया°).

5 ^{b}) $Ñ_{1.2}$ V_1 D (except D_5) T_1 °मंजसा; $B_{2.5}$ °मोजसा; $G_{2.3}$ °पर्वतं. — ^{c}) Here and below S (generally) काश्यप-; cf. v. l. 1. 25. 10. $K_{1.4}$ transp. कश्यपं and पितरं (in ^{d}). — ^{d}) G_1 संशितव्रतं; $G_{2.3}$ समुपस्थितं.

7 $K_{1.2}$ G_2 (hapl.) om. 7^c–8^b. — ^{c}) Ñ V_1 B D (except $D_{2.5}$) °भिध्येयं. — ^{d})=1. 19. 8^d.

8 $K_{1.2}$ G_2 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^{a}) $Ñ_{1.2}$ V_1 Dn $D_{1.3.6.7}$ S (G_2 om.) महावीर्य°. D (except Da $D_{2.5}$) T_1 रौद्रं (see below). — ^{b}) B Da वह्निं. Dn $D_{1.3.4.6.7}$ T_1 साक्षादग्निं (see above). — ^{c}) M (except M_1) °समेयं. — ^{d}) $M_{2.4}$ दैत्यदा°.

9 ^{a}) B_4 कंपनं नगशृं°. — ^{b}) Ñ V_1 B D (except $D_{2.5}$) T_1 समुद्रजलशोष(B °षि)णं. — ^{c}) B Da लोकसंमोहनं; T_1 °संजनयन्; T_2 क्रोधनं लोलनं; $G_{1.4.5}$ त्रासनं लोलनं; G_2 °संक्षोभकं; $G_{3.6}$ M °संलोलनं (G_3 M_1 °कं). — ^{d}) K_4 °विक्रमं.

10 ☞ Here sets in the fragm. Śāradā MS. ($Ś_1$), beginning: कश्यपः । विदित्वा चास्य सङ्कल्पमिमं etc. (fol. 24a); the upper half of this fol. is missing.

11 Before 11, $K_{0.2-4}$ Ñ V_1 B Da Dn D_{1-6} ins. कश्यप उ°; K_1 (with prefixed श्री) D_7 कश्यपः; S (except G_3) काश्यपः. — ^{b}) S (M_1 *sup. lin.*) त्वं (for मा). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ T_2 G_{4-6} M_{2-5} मा त्वा (as in text); $Ñ_3$ G_{1-3} M_1 न त्वा; the rest मा त्वां. K_4 शपेयुः. — ^{d}) $Ś_1$ *sup. lin.* तपोधनाः (for मरी°).

12 Before 12, $Ś_1$ K_1 S ins. सूतः; $K_{0.3.4}$ $Ñ_{1.2}$ V_1 B_1 Dn $D_{2.3.6.7}$ सौतिरु°; K_2 $Ñ_3$ B_{2-5} Da $D_{4.5}$ सूत उ°. — ^{a}) $K_{0.2.3}$ D_5 ततः; D_2 T_2 $G_{1.4.5}$ च तान्; $G_{2.3}$ तदा. $Ñ_{1.2}$ V_1 B Da Dn $D_{1.3.4.6.7}$ T_1 ततः प्रसादयामास. — ^{b}) K_1 पुत्रकाम्यया. — ^{cd}) K_3 $G_{2.3}$ ततः सिद्धा°. $Ñ_2$ V_1 D (except Da $D_{2.5}$) T_1 वालखिल्यान्महाभागांस्तपसा हतकल्मषान्.

13 Before 13, $Ś_1$ K_1 $D_{3.6}$ T_1 ins. कश्यपः; $K_{0.2-4}$ Ñ V_1 B Da Dn $D_{1.2.4.5.7}$ कश्यप उ°; T_2 G $M_{1.3.5}$ काश्यपः.

C. 1. 1400
B. 1. 30. 17
K. 1. 30. 17

प्रजाहितार्थमारम्भो गरुडस्य तपोधनाः ।
चिकीर्षति महत्कर्म तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १३
एवमुक्ता भगवता मुनयस्ते समभ्ययुः ।
मुक्त्वा शाखां गिरिं पुण्यं हिमवन्तं तपोऽर्थिनः ॥१४
ततस्तेष्वपयातेषु पितरं विनतात्मजः ।
शाखाव्याक्षिप्तवदनः पर्यपृच्छत कश्यपम् ॥ १५
भगवन्क्व विमुञ्चामि तरुशाखामिमामहम् ।
वर्जितं ब्राह्मणैर्देशमाख्यातु भगवान्मम ॥ १६
ततो निष्पुरुषं शैलं हिमसंरुद्धकन्दरम् ।
अगम्यं मनसाप्यन्यैस्तस्याचख्यौ स कश्यपः ॥ १७
तं पर्वतमहाकुक्षिमाविश्य मनसा खगः ।
जवेनाभ्यपतत्तार्क्ष्यः सशाखागजकच्छपः ॥ १८
न तां वध्रः परिणहेच्छतचर्मा महानणुः ।
शाखिनो महतीं शाखां यां प्रगृह्य ययौ खगः ॥ १९
ततः स शतसाहस्रं योजनान्तरमागतः ।
कालेन नातिमहता गरुडः पततां वरः ॥ २०
स तं गत्वा क्षणेनैव पर्वतं वचनात्पितुः ।
अमुञ्चन्महतीं शाखां सस्वनां तत्र खेचरः ॥ २१
पक्षानिलहतश्चास्य प्राकम्पत स शैलराट् ।
मुमोच पुष्पवर्षं च समागलितपादपः ॥ २२
शृङ्गाणि च व्यशीर्यन्त गिरेस्तस्य समन्ततः ।
मणिकाञ्चनचित्राणि शोभयन्ति महागिरिम् ॥ २३

---

14 Before 14, $K_{0.3.4}$ Ñ V_1 $B_{1.4}$ Dn $D_{1-3.7}$ ins. सौतिरु°; K_1 S (except $G_{2.3}$ M_1) सूतः; K_2 $B_{2.3.5}$ Da $D_{4.5}$ सूत उ°. — ^{a}) $Ś_1$ K_1 °मुक्ते. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 B_5 D_5 समुद्ययुः. — ^{c}) $Ś_1$ K B_5 $D_{2.5}$ त्यक्त्वा. D_5 गिरिश्रेष्ठं. — ^{d}) B_4 D_5 T $G_{1.4.5}$ M_{2-5} तपोधनाः; B_5 तपस्विनः; $G_{2.3.6}$ M_1 प्रपेदिरे.

15 ^{a}) $Ś_1$ $K_{3.4}$ Da D_2 $G_{2.3}$ °षु प्रया°; K_1 B_4 D_4 T_1 °षूपया°. — ^{b}) K_{2-4} $Ñ_{1.2}$ V_1 B D T_1 G_5 °तासुतः. — ^{c}) $G_{2.3}$ °निक्षिप्त°.

16 Before 16, $Ś_1$ D_2 S (except T_1 M_1) ins. गरुडः; B_3 गरुड उ°. — ^{a}) $D_{5.6}$ T_2 $G_{4.5}$ क्व च; G_1 कुत्र; $G_{2.3.6}$ क्व नु; M_5 क्वापि (for क्व वि-). — ^{b}) $Ñ_{1.2}$ V_1 B D (except D_2) T_1 तरोः शा°. D_5 °मिमां हरन्. — ^{c}) $Ś_1$ K Dn $D_{1-3.6.7}$ T_1 मानुषैर्; D_5 मनुजैर्.

17 Before 17, S (except T_1 $G_{2.3}$) ins. सूतः. — ^{a}) T_2 G (except $G_{1.4}$) देशं (for शैलं). — ^{b}) $Ś_1$ K_1 Dn_3 D_6 °कंधरं; $M_{2.4}$ °कन्मपं (sic). — ^{c})=1. 15. 8^a. — ^{d}) $K_{0.2}$ $D_{2.3.6}$ तमा°; B_3 तच्चा°; D_7 तदा°; G_1 तथा°. K_4 B_3 Da_2 D_5 च (for स). $Ś_1$ स पूरुषः (m as in text).

18 ^{a}) K_4 Ñ V_1 B D (except D_2) T $G_{1.2.4}$ पर्वतं. — ^{b}) K_4 उद्यस्य; $Ñ_{1.2}$ V_1 Dn D_5 S (except T_1) उद्दिश्य. K_3 $B_{1.2.4m.5}$ Da D_2 सहसा; $Ñ_{1.2}$ V_1 $B_{3.4}$ Dn $D_{1.3.4.6.7}$ T_1 स महा-; T_2 तरसा. — ^{c}) M_1 नखेन. D_3 M_5 °नाभिप°. — ^{d}) K $Ñ_3$ Dn_1 सशाखग°; G_3 सशाखो ग°.

19 Cf. Suparṇ. 15. 4^{ab} (नैनां वध्रः परिहरच्छतचर्मानुच्छिदः ।). — G_1 transp. 19 and 20. — ^{a}) T_2 $G_{2.3.6}$ सतां. $Ś_1$ (by corr.) K_1 $Ñ_{1.2}$ V_1 $B_{1m.3m.4.5}$ Dn $D_{1.2.4}$ T_1 वध्री; K_2 $G_{2.3}$ गृध्रः; K_3 बध्रा (m as in text); $B_{1-3.4m}$ Da (erroneously) Arjp नध्री (Arj. comm. नध्रः); $D_{3.7}$ वध्रा; D_5 वज्री; D_6 M_1 वाध्रः; T_2 तान्तः; G_{4-6} M_{2-4} वार्ध्रः; M_5 वन्धिः; Cd as in text. K_4 परिवहेत्; $D_{3.7}$ °णह°; T_2 M °रि($M_{1.5}$ °री)णाहे°; $G_{2.3}$ °रीणाहः. G_1 स च तान्तौ परिवहन्. — ^{b}) $K_{0.2.3}$ $Ñ_3$ D_5 Cd शतवर्मा; K_1 °धर्मा; K_4 °वर्त्मा; D_1 कृतवर्मा; T_1 शुभकर्मा; M_5 शतपर्वा. $Ñ_{1.2}$ V_1 महातनुं; $Ñ_3$ $D_{3.7}$ °हनुः; B ($B_{1m.2m.3m}$ as in text) Da Dn $D_{1.2}$ °तनुः; D_6 °नगः; T_1 महा अणुः; T_2 अणुच्छदः; G_2 °सनः; G_3 °सरः; $G_{4.5}$ ह्यणुच्छिदः (cf. Suparṇ. 15. 4). Arjp महातनुः (same as Da!) and महानुनु (sic); the true Arj. reading appears to be as in text. Cd as in text. G_1 छदवर्मारुणच्छदः. — ^{c}) K_2 Da_1 Dn_1 $D_{1-3.7}$ G_5 महती. $Ś_1$ K_1 शाखिनश्चापि तां शाखां. — ^{d}) K_1 G_1 परिगृह्य; $Ñ_3$ G_{2-6} M प्रगृह्य प्र- (for यां प्र°). $Ś_1$ K_1 transp. ययौ and खगः.

20 G_1 transp. 19 and 20. — ^{a}) $K_{0.2.3}$ Ñ V_1 B D (except D_5) T_1 स ततः; G_1 M_1 स तदा; $G_{2.3}$ स तु तं (for ततः स). G_6 ततः शतसहस्रं स. — ^{b}) G_2 °नांतमुपागतः. M_{2-5} योजनानां तदा (M_5 शतं) गतः (M_5 °तं). — ^{d}) $Ñ_{1.2}$ V_1 D (except Da $D_{2.5}$) T_1 पतगेश्वरः.

21 ^{a}) T_2 $G_{1.4-6}$ स गत्वा तत्क्षणे°. — In $Ś_1$, 21^b–35^d is lost on the missing upper half of a fol. (24b). — ^{c}) G_1 M (except M_1) प्रामुंच°. — ^{d}) $Ñ_{1.2}$ V_1 B D (except $D_{2.4.5}$) T_1 G_3 M_1 सस्वनं; B_{4m} पुनस्तत्.

23 $Ś_1$ missing. — ^{b}) T_2 $G_{4.5}$ पर्वतस्य (for गिरे°). K_1 हि भारतः; $Ñ_3$ महात्मनः (for सम°). — ^{d}) $B_{1m.2-5}$ शाखया तत्र भारत; Da शाखायास्तस्य भारतः.

शाखिनो बहवश्चापि शाखयाभिहतास्तया ।
काञ्चनैः कुसुमैर्भान्ति विद्युत्वन्त इवाम्बुदाः ॥ २४
ते हेमविकचा भूयो युक्ताः पर्वतधातुभिः ।
व्यराजञ्शाखिनस्तत्र सूर्यांशुप्रतिरञ्जिताः ॥ २५
ततस्तस्य गिरेः शृङ्गमास्थाय स खगोत्तमः ।
भक्षयामास गरुडस्तावुभौ गजकच्छपौ ॥ २६
ततः पर्वतकूटाग्रादुत्पपात मनोजवः ।
प्रावर्तन्ताथ देवानामुत्पाता भयवेदिनः ॥ २७
इन्द्रस्य वज्रं दयितं प्रजज्वाल व्यथान्वितम् ।
सधूमा चापतत्सार्चिर्दिवोल्का नभसश्च्युता ॥ २८
तथा वसूनां रुद्राणामादित्यानां च सर्वशः ।
साध्यानां मरुतां चैव ये चान्ये देवतागणाः ।
स्वं स्वं प्रहरणं तेषां परस्परमुपाद्रवत् ॥ २९
अभूतपूर्वं संग्रामे तदा देवासुरेऽपि च ।
ववुर्वाताः सनिर्घाताः पेतुरुल्काः समन्ततः ॥ ३०
निरभ्रमपि चाकाशं प्रजगर्ज महास्वनम् ।
देवानामपि यो देवः सोऽप्यवर्षदसृक्तदा ॥ ३१
मम्लुर्माल्यानि देवानां शेमुस्तेजांसि चैव हि ।
उत्पातमेघा रौद्राश्च ववर्षुः शोणितं बहु ।
रजांसि मुकुटान्येषामुत्थितानि व्यधर्षयन् ॥ ३२
ततस्त्राससमुद्विग्नः सह देवैः शतक्रतुः ।
उत्पातान्दारुणान्पश्यन्नित्युवाच बृहस्पतिम् ॥ ३३
किमर्थं भगवन्घोरा महोत्पाताः समुत्थिताः ।
न च शत्रुं प्रपश्यामि युधि यो नः प्रधर्षयेत् ॥ ३४ C. 1. 1422 B. 1. 30. 39 K. 1. 30. 39

---

24 Ś1 missing. — b) B (except B1) G1 °या निहतास्. K0.2.4 B4 Da1 D3–6 G5.6 तथा; M1 तदा.

25 Ś1 missing. — a) T2 G1.4.5 M °रजसा; G2.3.6 °सदृशैर् (for °विकचा). K3 Ñ V1 B D (except D5) T1 भूमौ. G2 M1 transp. भूयः and युक्ताः (in b). B4 ते तया निहता भूयो (m as in text). — b) K1.3.4 Ñ V1 B D T1 G4.5 युताः. — c) K0 विराजन्; K3 D2.5 विरेजुः; G1.3 M व्यरोचन्; G2 रोचयन्. — d) K0.2.3 D2.5 °परि°; K4 °प्रवि°; G4.5 °परिरक्षिताः.

26 Ś1 missing. — b) K3 D2 खगसत्तमः; D5 G4.5 स खगेश्वरः; G2.3 M खचरो°. — After 26, K3.4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 ins.:

344* तावुभौ भक्षयित्वा तु स तार्क्ष्यः कूर्मकुञ्जरौ ।

27 Ś1 missing. — b) K1 Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) G महाजवः (G1 विहंगमः); M1 महागजः. — d) K (except K1) Ñ1.2 V1 B D T1 भयशंसिनः; Ñ3 B3m °दर्शिनः.

28 Ś1 missing. — a) K2.4 transp. वज्रं and दयितं. M (except M1) ज्वलितं. G4.5 वज्रो दयितः. — Da1 om. 28^{b}–29^{c}. — b) K3 यथानलं; Ñ1.2 V1 B Da2 Dn D1.3.4.6.7 T1 भयात्ततः; Ñ3 G1 M3 व्यथन्निव; T2 भया°; G2.3 महाग्निना; M2.4 व्यथद्दिवं. G4–6 M1 जज्वाल व्यथयन्निव; M5 प्रजज्वालाव्यथन्दिवं. — cd) Ñ1.2 V1 B Da2 Dn D1.3–7 T1 न्यपत°; M1 चाभव°. K0.1 G3 M1 चार्चिः. K0.4 D2.3 महोल्का; D7 इहो°; T2 G6 दीप्तो°; G5 इवो°; M2–5 उल्का च. G2 च नभश्च्युता; G4 M1 नभसा च्युता. G1 सधूमाः सार्चिषः सोल्का न्यपतंत सहस्रशः.

29 Ś1 missing. Da1 om. 29^{abc} (cf. v. l. 28). — a) G2.3.6 M1 ततः (for तथा). — c) D5 M1 चापि. — e) D3.6.7 स्वस्व-.

30 Ś1 missing. — a) G1 वचनं; G2.3 संरंभं (G3 °भः). — b) K2.4 D5 आदौ; T2 G1.4–6 M तथा. K2–4 D2 हि; D5 ह (for च). K0 Ñ3 T2 G4–6 M °सुरेष्वपि; K1 °सुरैरपि. G2.3 आ(G3 अ)सुरेषु (G3 °ष्व-) सुरेष्वपि. — d) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 G2–5 सहस्रशः (for सम°); cf. v. l. 1. 17. 11, 15; 19. 15 etc.

31 Ś1 missing. — a) K3 Ñ3 इव; Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 G2.3.6 M एव (for अपि). — b) T2 G4.5 M2.4.5 प्रागर्जत; M1.3 °गर्जति. — d) K3 T2 G2.3 M सोभ्य° (M1 स व्य°). K (except K1) Ñ1.2 V1 B D °र्षत शोणितं.

32 Ś1 missing. — b) K1 Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T नेशुस्ते°. K4 Ñ3 B Da D4.6 G6 M (except M3) ह (for हि). — c) G2.3 तथैव मे°. G1 संघाश्च; G2.3 घोराश्च. — d) K2 Ñ1.2 V1 B Dn D1.3.6.7 T1 M ववृषुः. M2–5 मुहुः. — e) K1 मुकुटाः; K3 D2 मुकुटेषु; K4 Ñ3 G2 मु(G2 म)कुटान्; T2 G1.4.5 M3–5 मकुटानि; G3 मुकुटां; G6 मकुटां; M1 मकुटात्. K1 तेषां; K4 Ñ3 G2.3.6 चैषां. — f) Ñ3 D3.7 व्युत्थि°. K0.4 S (except T1 G6) प्र(K0.4 वि-; T1 अव)धर्ष°.

33 Ś1 missing. — a) G1–3 तत्र (for ततः). G2 संभ्रमस्तु°; G3 त्रासनमु°. — b) G4.5 सर्वदेवैः. — d) D2.5 प्रत्युवाच; G1 उवाच च; G3 इत्युक्त्वा च.

34 Ś1 missing. Before 34, K2.3 Ñ V1 B D

C. 1. 1423
B. 1. 30. 40
K. 1. 30. 40

बृहस्पतिरुवाच ।

तवापराधाद्देवेन्द्र प्रमादाच्च शतक्रतो ।
तपसा वालखिल्यानां भूतमुत्पन्नमद्भुतम् ॥ ३५
कश्यपस्य मुनेः पुत्रो विनतायाश्च खेचरः ।
हर्तुं सोममनुप्राप्तो बलवान्कामरूपवान् ॥ ३६
समर्थो बलिनां श्रेष्ठो हर्तुं सोमं विहंगमः ।
सर्वं संभावयाम्यस्मिन्नसाध्यमपि साधयेत् ॥ ३७

सूत उवाच ।

श्रुत्वैतद्वचनं शक्रः प्रोवाचामृतरक्षिणः ।
महावीर्यबलः पक्षी हर्तुं सोममिहोद्यतः ॥ ३८
युष्मान्संबोधयाम्येष यथा स न हरेद्बलात् ।
अतुलं हि बलं तस्य बृहस्पतिरुवाच मे ॥ ३९
तच्छ्रुत्वा विबुधा वाक्यं विस्मिता यत्नमास्थिताः ।
परिवार्यामृतं तस्थुर्वज्री चेन्द्रः शतक्रतुः ॥ ४०
धारयन्तो महार्हाणि कवचानि मनस्विनः ।
काञ्चनानि विचित्राणि वैडूर्यविकृतानि च ॥ ४१
विविधानि च शस्त्राणि घोररूपाण्यनेकशः ।
शिततीक्ष्णाग्रधाराणि समुद्यम्य सहस्रशः ॥ ४२
सविस्फुलिङ्गज्वालानि सधूमानि च सर्वशः ।
चक्राणि परिघांश्चैव त्रिशूलानि परश्वधान् ॥ ४३
शक्तीश्च विविधास्तीक्ष्णाः करवालांश्च निर्मलान् ।
स्वदेहरूपाण्यादाय गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ॥ ४४
तैः शस्त्रैर्भानुमद्भिस्ते दिव्याभरणभूषिताः ।
भानुमन्तः सुरगणास्तस्थुर्विगतकल्मषाः ॥ ४५

(except D_1) ins. इंद्र उवाच; T_1 इंद्रः; M_{2-5} शक्रः. — ^{a}) D_5 °र्थैमभवन्; G_4 °र्थै बहवो. — ^{b}) K_{2-4} $D_{2.5}$ सुदारुणा: (for समु°). $K_{0.1}$ उत्पाता: समुपस्थिताः; $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B Da Dn $D_{1.3.4.6.7}$ T_1 उत्पाता: सहसो°. — ^{c}) D_5 $G_{2.3}$ M (except M_5) हि (for च). K_0 transp. च and शत्रुं. G_1 न हि पश्यामि शत्रुं मे.

35 $Ś_1$ missing. — K_1 D_6 S om. उवाच. — ^{a}) $G_{1-3.6}$ M °द्देवेश. — ^{c}) $K_{0.2.3}$ B Da वालि° (cf. v. l. 1. 27. 1, 6, 16, 21 etc.). — ^{d}) D_5 भयं (for भूतं). $M_{2.4}$ उद्भूतं; M_5 उल्बणं (for उत्पन्नं). $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except $D_{2.5}$) महर्षीणां महात्मनां; T_2 भयमद्भुतमुत्तमं.

36 $Ś_1$ resumes with 36^{a}. — ^{b}) K_{2-4} $D_{2.5}$ °या: खगेश्वरः. — ^{c}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except $D_{2.5}$) T_1 °मभिप्राप्तो. — ^{d}) G_2 गरुत्मान्नाम°. K_1 $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 Dn $D_{1.3.6.7}$ T_1 °रूपधृत्.

37 ^{a}) $G_{2.3}$ M_1 °र्थो बलवान्. — ^{b}) G_1 सोममिहागतः.

38 V_1 om. सूत उ°. $Ś_1$ K_1 T G ($G_{2.3}$ with prefixed श्री) सूतः; $K_{0.3}$ $\tilde{N}$ B_1 D (except Da $D_{4.5}$) सौतिरु°. — ^{a}) B Da D_4 बृहस्पतेः (for एतद्व°).

39 ^{a}) K_{2-4} $D_{2.5}$ संभावया°. — After 39^{a}, G (except $G_{3.6}$) ins.:

345*
गृहीत्वा वरुणायुधान् ।
परिवार्यामृतं सर्वे यूयं मद्वचनादिह ।
रक्षध्वं विबुधा वीरा.

— ^{b}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 Dn T_1 G_6 M_1 transp. स and न. K_2 सोमं (for स न). — ^{c}) M_1 अलं हि वै ब°. — ^{d}) Dn T $G_{1.4.5}$ M (except M_1) ह (for मे).

40 Before 40, B_3 ins. सौतिरु°; G_6 सूतः. — ^{b}) D_5 भयमा°. — After 40^{c}, D_5 ins. सर्वे क्षुभितमानसः, transp. 40^{d} and 41^{a}, and om. 41^{b} (cf. v. l. 41). — ^{d}) D_5 चैव (for चेन्द्रः). K (except K_1) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) T_1 प्रतापवान् (for शत°).

41 For D_5 cf. v. l. 40. — ^{a}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 Dn $D_{1.3.6.7}$ T_1 विचित्राणि; Da महास्त्रा°. — ^{b}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B_1 Dn $D_{1.3.6.7}$ कांचनानि; B_2 D_4 साधना°. B Da D_4 तरस्विनः. — ^{c}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 Dn $D_{1.3.6.7}$ कवचानि महार्हाणि. — After 41, $\tilde{N}$ V_1 B D (except D_2) T_1 ins.:

346* चर्माण्यपि च गात्रेषु भानुमन्ति दृढानि च ।
[B Da_1 $D_{4.7}$ वर्मा°. D_3 साधनानि च गा°.]

42 ^{ab}) T_2 $G_{1.4.5}$ M शस्त्राणि घोररूपाणि नानारू° (M_1 subst. 41^{d} for 42^{b}). — D_5 om. 42^{cd}. — ^{c}) T_2 $G_{1.4.5}$ M °तीक्ष्णत(G_4 M_3 °ध)राग्राणि (M_1 शितानि तीक्ष्णधाराणि). — ^{d}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except $D_{2.5}$) T_1 सुरोत्तमाः (for सह°).

43 ^{b}) M (except M_1) °नि सहस्रशः. — After 43^{ab}, $\tilde{N}_3$ (partly illeg.) B_3 Da ins.:

347* भूषितानि च अन्यानि ज्वलितान्यपराणि च ।
शिततीक्ष्णाग्रधाराणि वज्रछेदीनि सर्वशः ।

— ^{d}) K (except K_1) Da D_1 परस्व°.

44 ^{a}) $\tilde{N}_3$ G (except G_1) $M_{2.4.5}$ विमलास्ती°; T_2 M_1 विपुला°. — ^{d}) D_5 गदाश्चैवोग्रद°.

45 ^{a}) T_2 $G_{4.5}$ शस्त्रैश्च; G_3 तैरस्त्रैर्; M_2 तैश्चक्रैर्.

46 ^{ab}) G_2 अनुपं बलवीर्यास्ते तेजसो धृतमानसः (s'loka rhythm!). — ^{c}) $\tilde{N}_3$ D_5 T_2 G_6 ins. ते after सुराः. — In $Ś_1$, the rest of this adhy. (along with some portion of the foll. adhy.) is lost on the missing

अनुपमबलवीर्यतेजसो
　　धृतमनसः परिरक्षणेऽमृतस्य ।
असुरपुरविदारणाः सुरा
　　ज्वलनसमिद्धवपुःप्रकाशिनः ॥ ४६

इति समरवरं सुरास्थितं
　　परिघसहस्रशतैः समाकुलम् ।
विगलितमिव चाम्बरान्तरे
　　तपनमरीचिविभासितं बभौ ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

शौनक उवाच ।

कोऽपराधो महेन्द्रस्य कः प्रमादश्च सूतज ।
तपसा वालखिल्यानां संभूतो गरुडः कथम् ॥ १
कश्यपस्य द्विजातेश्च कथं वै पक्षिराट् सुतः ।
अधृष्यः सर्वभूतानामवध्यश्चाभवत्कथम् ॥ २
कथं च कामचारी स कामवीर्यश्च खेचरः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पुराणे यदि पठ्यते ॥ ३

सूत उवाच ।

विषयोऽयं पुराणस्य यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
शृणु मे वदतः सर्वमेतत्संक्षेपतो द्विज ॥ ४
यजतः पुत्रकामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः ।
साहाय्यमृषयो देवा गन्धर्वाश्च ददुः किल ॥ ५
तत्रेध्मानयने शक्रो नियुक्तः कश्यपेन ह ।
मुनयो वालखिल्याश्च ये चान्ये देवतागणाः ॥ ६
शक्रस्तु वीर्यसदृशमिध्मभारं गिरिप्रभम् ।
समुद्यम्यानयामास नातिकृच्छ्रादिव प्रभुः ॥ ७
अथापश्यदृषीन्ह्रस्वानङ्गुष्ठोदरपर्वणः ।
पलाशवृन्तिकामेकां सहितान्वहतः पथि ॥ ८　C. 1. 1443 B. 1. 31. 8 K. 1. 31. 8

---

upper half of a fol. (25a). — [d]) Ko ins. इव after ज्वलन. D$_{3}$ ज्वलदनलवपुः; D$_{6.7}$ ज्वलदनलसमि°. After °शिनः, D$_{1.3.6.7}$ T$_{1}$ ins. च सर्वे; T$_{2}$ G$_{6}$ च.

47 [a]) T G$_{2.3}$ °मरसुखं; G$_{4-6}$ °मरवरैः. K$_{2.3}$ D$_{2.5}$ सुराः स्थिताः; K$_{4}$ °श्रितं; Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ Dn D$_{1}$ T$_{1}$ सुराः स्थितास्ते; Ñ$_{3}$ G$_{1}$ M$_{1.3}$ समास्थि°; G$_{4.5}$ सुरैः स्थितैः; G$_{6}$ सुरैर्वृतं तत्. — [b]) K$_{1}$ M$_{1}$ समावृतं. — [c]) K D$_{2}$ G$_{4.5}$ विलुलि°; G$_{6}$ विलिखि°. K$_{3}$ G$_{1}$ चांबरे (G$_{1}$ °रं); Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ Dn D$_{1.5-7}$ G$_{4-6}$ M$_{1.3}$ °रांतरं. — [d]) M$_{2.4.5}$ पवनम°. Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ Dn D$_{1.4}$ °विकाशितं; D$_{3.6.7}$ T$_{1}$ °विकासि°; T$_{2}$ G$_{1}$ M$_{2.4.5}$ °भिराचि°; G$_{5}$ °विराचि°; G$_{6}$ °विभावि°.

Colophon. Ś$_{1}$ illegible. — *Sub-parvan:* Ñ V$_{1}$ B$_{1.3.5}$ S आस्तीक; to it Ñ V$_{1}$ B$_{1.3.5}$ G$_{2.3}$ add सौपर्ण and G$_{1}$ सोमहरण. K B$_{2.4}$ D (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* K (except K$_{1}$) D$_{2.5}$ उत्पातदर्शनं; G$_{1.3}$ देवसन्नाहः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K$_{3}$ *sup. lin. sec. m.* 24; Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ Dn$_{3}$ 30; B$_{1}$ 29; B$_{2}$ D$_{3.4}$ (marg. *sec. m.*).$_{5}$ 28; T$_{2}$ 23; G M 13 (G$_{2.3}$ 15; G$_{6}$ M$_{3}$ 14). — *S'loka no.:* Ñ$_{3}$ Dn 52.

27

1 In Ś$_{1}$, 1–13[a] is lost on the missing upper half of a fol. (25a). — K$_{1}$ S (G$_{3}$ with prefixed श्री) शौनकः; D$_{3}$ सूत उ°. — [ab]) Ko.$_{2}$ D$_{5}$ om. कः. K$_{1}$ Ñ$_{3}$ S (except T$_{1}$) transp. अपराधः and प्रमादः. — [c]) Ko.$_{2.3}$ B Da वालि° (cf. v. l. 6, 16, 21 etc.).

3 Ś$_{1}$ missing. — [a]) Ko.$_{2.3}$ D$_{2}$ T$_{2}$ G$_{4.5}$ वा (for च). Ñ$_{3}$ S (except T$_{1}$) कामरूपी; D$_{4}$ °कारी.

4 Ś$_{1}$ missing. — Ko.$_{3.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B$_{1}$ Dn D$_{2.6.7}$ सौतिरु°; K$_{1}$ S (G$_{2.3}$ with prefixed श्री) सूतः; D$_{3}$ सौतिः. — [ab]) G$_{1}$ पुराणानां यो मां. Da °पृच्छसे.

5 Ś$_{1}$ missing. — [d]) D$_{5}$ °श्च सुदुर्बलाः.

6 Ś$_{1}$ missing. — [b]) Ko.$_{1}$ B$_{1}$ T$_{1}$ G$_{6}$ हि; T$_{2}$ G$_{4.5}$ M (except M$_{1}$) तु (for ह). — [c]) Ko.$_{2}$ Ñ$_{3}$ B Da वालि° (cf. v. l. 1, 16, 21 etc.). K$_{1}$ °ल्याद्या.

7 Ś$_{1}$ missing. — [a]) T$_{2}$ च; G (except G$_{2.3}$) M (except M$_{1}$) स्व- (for तु). — [c]) B Da D$_{4.5}$ समुत्क्षिप्या°. — [d]) G$_{3}$ °दिति प्रभो. G$_{6}$ प्रभो.

8 Cf. Suparṇ. 2. 3. — Ś$_{1}$ missing. — [a]) D$_{5}$ अथो दृष्ट्वा ऋ°. D$_{6}$ S (except T$_{2}$ M$_{1.3}$) सर्वान् (for ह्रस्वान्). — [b]) K$_{1}$ Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B (except B$_{4}$) D (except D$_{2.5.6}$) T$_{1}$ °वर्ष्मणः; T$_{2}$ G M ह्रस्वा(T$_{2}$ M$_{3}$ सर्वा-; M$_{1}$ दिव्या)नंगुष्ठमात्रकान्. — [c]) Ko–3 Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B$_{2}$ D$_{2.5.7}$ M$_{1}$ °वर्तिकां; K$_{4}$ Ñ$_{3}$ Da Dn D$_{1.4.6}$ T G$_{6}$ M$_{5}$ °वृत्तिकां; D$_{3}$ G$_{2-5}$ °वृंतकां. — [d]) K$_{1}$ G transp. सहितान् and

C. 1. 1444 B. 1. 31. 9 K. 1. 31. 9 प्रलीनान्स्वेष्विवाङ्गेषु निराहारांस्तपोधनान् ।
क्लिश्यमानान्मन्दबलान्गोष्पदे संप्लुतोदके ॥ ९
तांश्च सर्वान्स्मयाविष्टो वीर्योन्मत्तः पुरंदरः ।
अवहस्यात्यगाच्छीघ्रं लङ्घयित्वावमन्य च ॥ १०
तेऽथ रोषसमाविष्टाः सुभृशं जातमन्यवः ।
आरेभिरे महत्कर्म तदा शक्रभयंकरम् ॥ ११
जुहुवुस्ते सुतपसो विधिवज्ज्ञातवेदसम् ।
मन्त्रैरुच्चावचैर्विप्रा येन कामेन तच्छृणु ॥ १२
कामवीर्यः कामगमो देवराजभयप्रदः ।
इन्द्रोऽन्यः सर्वदेवानां भवेदिति यतव्रताः ॥ १३
इन्द्राच्छतगुणः शौर्ये वीर्ये चैव मनोजवः ।
तपसो नः फलेनाद्य दारुणः संभवत्विति ॥ १४
तद्बुद्ध्वा भृशसंतप्तो देवराजः शतक्रतुः ।
जगाम शरणं तत्र कश्यपं संशितव्रतम् ॥ १५
तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ प्रजापतिः ।
वालखिल्यानुपागम्य कर्मसिद्धिमपृच्छत ॥ १६
एवमस्त्विति तं चापि प्रत्यूचुः सत्यवादिनः ।
तान्कश्यप उवाचेदं सान्त्वपूर्वं प्रजापतिः ॥ १७
अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद्ब्रह्मणः कृतः ।
इन्द्रार्थं च भवन्तोऽपि यत्नवन्तस्तपोधनाः ॥ १८
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्तुमर्हथ सत्तमाः ।
भवतां च न मिथ्यायं संकल्पो मे चिकीर्षितः ॥ १९
भवत्वेष पतत्रीणामिन्द्रोऽतिबलसत्त्ववान् ।
प्रसादः क्रियतां चैव देवराजस्य याचतः ॥ २०

वहतः. Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn D$_1$ T$_1$ M$_1$ वहतः सं(M$_1$ स)हतान्प°; Ñ$_3$ वृद्धितां बहवः प°; D$_5$ सहतः व°; D$_{6.7}$ बहवो वह°.

9 Cf. Suparṇ. 2. 3. — Ś$_1$ missing. — ^{a}) K$_0$ स्वेषु गात्रेषु; D$_{3.5.6}$ स्वेषु चांगे°. — ^{b}) K$_{2-4}$ D$_5$ तपोरतान्; Ñ$_3$ °न्वितान्. — ^{c}) G$_{2.3}$ मंदप(G$_3$ °पा)दान्.

10 Cf. Suparṇ. 2. 4. — Ś$_1$ missing. — ^{a}) Ñ$_3$ स; G$_{1.4.5}$ M (except M$_1$) तु; G$_6$ स्म (for च). K$_{0.2.3}$ D$_2$ मदाविष्टो. Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B Da Dn D$_{1.3-7}$ T G$_{2.3}$ तान्सर्वान् (D$_5$ °न्दृष्ट्वा) विस्म°. — ^{c}) K$_{1.2}$ Ñ V$_1$ B$_{1.3.4}$ Dn D$_{1.2.4.7}$ अवहस्याभ्यगा°; K$_3$ °हास्यातया°; B$_{2.5}$ Da °स्याभ्यया°; D$_3$ अपाहस्याभ्य°; D$_5$ corrupt; D$_6$ G$_{3.5}$ अपहास्याभ्य°; T$_1$ °हास्याभ्य°; T$_2$ G$_{1.2.4.6}$ M (except M$_1$) अपहास्या°. — ^{d}) T$_2$ G$_{1.3.5}$ M अव(M$_{3.5}$ °प)मत्य.

11 Ś$_1$ missing. — ^{a}) K$_0$ G$_{1.6}$ M$_5$ तु; K$_4$ D$_5$ च; D$_2$ -पि; D$_6$ स (for ऽथ). G$_{4.5}$ °पवशादेनं. — ^{b}) G$_6$ M$_1$ भृशं संजात°.

12 Ś$_1$ missing. — ^{a}) K$_4$ Ñ$_3$ सु(Ñ$_3$ स्व)तपसा; D$_{2.7}$ स°; D$_5$ स्वपयसा. — ^{b}) B$_{1-3.4m.5m}$ वसुरेतसं; T$_2$ °वेदसि; G$_1$ °वेधसि. — ^{c}) K (except K$_4$) M$_1$ विप्र.

13 Ś$_1$ resumes with 13^b (cf. v. l. 1). — ^{b}) Ś$_1$ K Ñ$_3$ D$_{2.5}$ M$_1$ °भयंकरः (cf. 11^d). — ^{c}) Ñ$_3$ T$_2$ G$_{4-6}$ M सर्वभूतानां. — ^{d}) K$_2$ भवत्विति (cf. 14^d).

14 Cf. Suparṇ. 2. 5. — ^{a}) G$_2$ स्थैर्ये; G$_6$ वीर्यैं. G$_1$ इंद्राश्च ते गुणः सर्वें. — ^{b}) G$_6$ शौर्यैं. K (except K$_1$) B Da D$_{2.4.5}$ चापि (for चैव). Ś$_1$ K D$_{2.5}$ महाबलः (for मनो°). — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ G$_3$ M अस्य; Ñ$_3$ स्यात् (for अद्य). — ^{d}) K$_0$ Da D$_5$ M$_5$ स (for सं-). K$_3$ संभवेदिति (cf. 13^d); G$_3$ °भविष्यति; G$_6$ समपद्यताम्.

15 ^{a}) K (except K$_1$) D$_{2.5.6}$ T$_2$ G M$_{1.5}$ तच्छ्रुत्वा (cf. 16^a). — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ पुरंदरः (for शत°). — ^{d}) K$_{0.2.3}$ D$_{1.2.4}$ शंसित°; Ñ$_3$ तपसंश्रितं (cf. v. l. 1. 1. 2, 53; 11. 3 etc.).

16 T$_1$ (hapl.) om. 16^c–17^d. — ^{c}) K$_{0.2.3}$ B (except B$_1$) Da वालि° (cf. v. l. 1, 6, 21 etc.) — After 16, D$_3$ G (except G$_{3.6}$) ins.:

348* काश्यपः ।
केन कामेन चारब्धं भवद्भिर्होमकर्म च ।
याथातथ्येन मे ब्रूत श्रोतुं कौतूहलं हि मे ।
वालखिल्याः ।
अवज्ञाताः सुरेन्द्रेण मूढेनाकृतबुद्धिना ।
ऐश्वर्यमदमत्तेन सदाचारान्निरस्यता ।
तद्विघातार्थमारम्भो विधिवत्तस्य काश्यप ।
[D$_3$ कश्यप उवाच.]

17 T$_1$ om. 17 (cf. v. l. 16). D$_4$ repeats 17^{ab} with v. l. (see below). — ^{a}) K$_3$ B (B$_1$m as in text) Da D$_{2.4}$ (second time) अथ ते तं महात्मानं. — After the repetition of 17^{ab}, D$_4$ reads (for the first time) 22^{ab}. — ^{d}) K$_3$ D$_2$ G$_{2.3}$ °पूर्वमिदं वचः.

18 Before 18, G$_{2.3}$ ins. प्रजापतिः. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ Ñ V$_1$ D (except Da D$_{4.5}$) T M$_{3.4}$ इंद्रार्थें.

19 ^{c}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B (except B$_1$) Da Dn D$_{1.3.4.6.7}$ T$_1$ हि न; D$_2$ न च; G$_{2.3}$ चैव (for च न). M$_{2.4.5}$ वै (for अयं). — ^{d}) K$_2$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D T$_1$ M$_{1.3}$ वै (D$_5$ अपि); T$_2$ G$_{4-6}$ हि; G$_{2.3}$ न; M$_{2.4.5}$ अयं (for मे). T$_2$ G$_{3-6}$ भवेदिति (G$_3$ °त्तथा).

20 ^{a}) T$_2$ G$_{4.5}$ पतत्रीणां भवेच्छ्रेष्ठः. — ^{b}) B$_5$ M$_1$

एवमुक्ताः कश्यपेन वालखिल्यास्तपोधनाः ।
प्रत्यूचुरभिसंपूज्य मुनिश्रेष्ठं प्रजापतिम् ॥ २१
इन्द्रार्थोऽयं समारम्भः सर्वेषां नः प्रजापते ।
अपत्यार्थं समारम्भो भवतश्चायमीप्सितः ॥ २२
तदिदं सफलं कर्म त्वया वै प्रतिगृह्यताम् ।
तथा चैव विधत्स्वात्र यथा श्रेयोऽनुपश्यसि ॥ २३
एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षायणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यशस्विनी ॥ २४
तपस्तप्त्वा व्रतपरा स्नाता पुंसवने शुचिः ।
उपचक्राम भर्तारं तामुवाचाथ कश्यपः ॥ २५
आरम्भः सफलो देवि भवितायं तवेप्सितः ।
जनयिष्यसि पुत्रौ द्वौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरौ ॥ २६
तपसा वालखिल्यानां मम संकल्पजौ तथा ।
भविष्यतो महाभागौ पुत्रौ ते लोकपूजितौ ॥ २७
उवाच चैनां भगवान्मारीचः पुनरेव ह ।
धार्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः ॥ २८
एकः सर्वपतत्रीणामिन्द्रत्वं कारयिष्यति ।
लोकसंभावितो वीरः कामवीर्यो विहंगमः ॥ २९
शतक्रतुमथोवाच प्रीयमाणः प्रजापतिः ।
त्वत्सहायौ खगावेतौ भ्रातरौ ते भविष्यतः ॥ ३०
नैताभ्यां भविता दोषः सकाशात्ते पुरंदर ।
व्येतु ते शक्र संतापस्त्वमेवेन्द्रो भविष्यसि ॥ ३१
न चाप्येवं त्वया भूयः क्षेप्तव्या ब्रह्मवादिनः ।
न चावमान्या दर्पात्ते वाग्विषा भृशकोपनाः ॥ ३२
एवमुक्तो जगामेन्द्रो निर्विशङ्कस्त्रिविष्टपम् ।
विनता चापि सिद्धार्था बभूव मुदिता तदा ॥ ३३ C. 1. 1468 B. 1. 31. 33 K. 1. 31. 36

इंद्रोपि. $G_{2.3}$ °बलवीर्यं°. D_5 इंद्रोयं बहुविक्रमः. — ^{c}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except $D_{2.5}$) T_1 अस्य; T_2 चास्य (for चैव). — ^{d}) Ko याचितुः; $K_{2.3}$ °चितुं; D_2 °चितः.

21 ^{a}) K (except K_1) D_2 कश्यपेनैवमुक्तास्ते. — ^{b}) $K_{0.3}$ $\tilde{N}_3$ B Da Dn_3 वालि° (cf. v. l. 1, 6, 16 etc.). K $D_{2.5}$ तपस्विनः. — ^{c}) B Da $D_{4.6}$ $G_{2.3}$ M_1 °संप्रेक्ष्य.

22 Before 22, $K_{1.3}$ Ñ V_1 B D T_1 M_1 ins. वाल(B Da °लि)खिल्या ऊचुः ($\tilde{N}_3$ D_1 °ल्य उवाच). — For D_4 cf. v. l. 17. — ^{a}) K_2 °र्थाय; Dn °र्थेयं; M_2 °र्थो यः. — ^{b}) D_5 कृतोस्माभिः प्र°; M_1 कृतः सर्वैः प्र°. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 G_1 °र्थः; K_{2-4} D_2 °र्थे.

23 Cf. Suparṇ. 1. 3; 2. 5, 6. — ^{ab}) M_1 transp. तदिदं and सफलं. $Ś_1$ $K_{1.3}$ सकलं. Ko एतत्; $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 Dn $D_{1.3.4.6.7}$ T_1 एव; B तु; Da G_1 च (for वै). $\tilde{N}_3$ °दं सगुणं कर्म सफलं प्र°. — ^{c}) Ñ V_1 B D (except D_1) T_1 $G_{1.4.5}$ M_5 चैवं (B_4 एव च). — ^{d}) B_4 D_4 $M_{1.3}$ °यो भविष्यति.

24 Before 24, $Ś_1$ (with prefixed श्री) T_2 $G_{1.4}$ M ins. सूतः; $K_{0.3.4}$ $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B_1 Dn $D_{1.2}$ सौतिरु°; K_1 श्रीवत्सः; K_2 $\tilde{N}_3$ B_{2-5} Da D_5 सूत उ°. — ^{a}) = 1. 8. 5^{a}; 15. 1^{a}. — ^{d}) In $Ś_1$, the portion from यशस्विनी up to खेचरः (1. 28. 5^{b}) is lost on the missing upper half of a fol. (25b).

26 $Ś_1$ missing. — ^{ab}) B_5 transp. सफलः and भविता. G_1 विनतेयं; G_2 वितेयं (sic). $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 Dn $D_{1.3.6.7}$ °यस्त्वयेप्सि°; D_4 °यस्तवे°. G_3 भवितेदं तवेप्सितं.

27 $Ś_1$ missing. — ^{a}) $K_{0.2.3}$ B (except B_1) Da वालि° (cf. v. l. 1, 16, 21 etc.). — ^{b}) T_2 $G_{4.5}$ $M_{2.4.5}$ °ल्पतः. G_3 $M_{1.3}$ यथा. — ^{c}) D_5 $M_{1.3}$ °भागे; G_1 °बाहू. — ^{d}) G_1 द्वौ (for ते). Ñ V_1 B_3 Dn D_1 T_1 त्रैलोक्यपू°; $D_{2.3.6.7}$ T_2 G_{4-6} $M_{2.4.5}$ त्रैलोक्य(D_2 ते लोक)विश्रुतौ; D_4 लोकसुपू° (for ते लो°).

28 $Ś_1$ missing. — ^{b}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except $D_{2.5}$) T_1 G_1 M कश्यपः (for मारीचः). K (except K_1) $D_{4.5}$ T_2 हि (for ह).

29 ^{a}) N ($Ś_1$ missing) G_3 M_1 एतौ (D_3 °ते); G_1 एषः; G_2 एतत्. — ^{b}) N (except D_3; $Ś_1$ missing) $G_{2.3}$ M_1 °ष्यतः. — D_5 om. 29^{c}–30^{d}; M_1 om. 29^{cd}. — ^{c}) N (except D_3; $Ś_1$ missing; D_5 om.) T_1 $G_{2.3}$ °वितौ वीरौ. — ^{d}) K $\tilde{N}_3$ $B_{1-3.4m}$ D_2 कामवीर्यौ; $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 $B_{4.5}$ Da Dn $D_{1.3.4.6.7}$ T_1 $G_{2.3}$ °रूपौ (D_3 °पो). N (except D_3; $Ś_1$ missing; D_5 om.) T_1 $G_{2.3}$ विहंगमौ.

30 $Ś_1$ missing. D_5 om. 30 (cf. v. l. 29). — ^{a}) $G_{2.3}$ °तुमुवाचाथ. — Before 30^{cd}, $G_{1.6}$ M (except M_1) ins. काश्यपः. — ^{c}) $G_{5.6}$ M_{3-5} °त्सखायौ. $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except D_2; D_5 om.) T_1 °यौ महावीर्यौ (Dn_3 °रौ). — ^{d}) B (B_{1m} as in text) Da तौ; D_2 वै (for ते).

31 $Ś_1$ missing. — ^{b}) $G_{4.5}$ वै (for ते). — ^{c}) M व्यैतु. $G_{2.3}$ ते व्यैतु श°. G_2 संत्रासात् (for संतापस्). — ^{d}) D_5 त्वमिंद्रो वै.

32 $Ś_1$ missing. — ^{a}) D_6 °वं तथा. — ^{c}) B_4 (m as in text). $_5$ D_4 विप्रास्ते (B_{5m} दर्पास्ते). — ^{d}) $\tilde{N}_{1.2}$ $\bar{V}_1$

C. 1. 1469 B. 1. 31. 34 K. 1. 31. 37 जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा ।
अरुणस्तयोस्तु विकल आदित्यस्य पुरःसरः ॥ ३४
पतत्रीणां तु गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत ।
तस्यैतत्कर्म सुमहच्छ्रूयतां भृगुनन्दन ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

सूत उवाच ।
ततस्तस्मिन्द्विजश्रेष्ठ समुदीर्णे तथाविधे ।
गरुत्मान्पक्षिराट् तूर्णं संप्राप्तो विबुधान्प्रति ॥ १
तं दृष्ट्वातिबलं चैव प्राकम्पन्त समन्ततः ।
परस्परं च प्रत्यघ्नन्सर्वप्रहरणान्यपि ॥ २
तत्र चासीदमेयात्मा विद्युदग्निसमप्रभः ।
भौवनः सुमहावीर्यः सोमस्य परिरक्षिता ॥ ३
स तेन पतगेन्द्रेण पक्षतुण्डनखैः क्षतः ।
मुहूर्तमतुलं युद्धं कृत्वा विनिहतो युधि ॥ ४
रजश्चोद्धूय सुमहत्पक्षवातेन खेचरः ।
कृत्वा लोकान्निरालोकांस्तेन देवानवाकिरत् ॥ ५
तेनावकीर्णा रजसा देवा मोहमुपागमन् ।
न चैनं ददृशुश्छन्ना रजसामृतरक्षिणः ॥ ६
एवं संलोडयामास गरुडस्त्रिदिवालयम् ।

B D (except D_{2}) T_{1} वाग्वज्रा.

33 Ś$_{1}$ missing. — Before 33, T_{2} G_{2} (with prefixed श्री).$_{3.6}$ M ins. सूतः. — [d]) Ñ V_{1} D (except Da D_{2}) T_{1} तथा.

34 Ś$_{1}$ missing. — [c]) G_{1} अरुणो द्वयोस्तु; $M_{1.5}$ °णः पदोस्तु. K_{4} Ñ$_{1.2}$ V_{1} B D (except D_{2}) T_{1} विकलांगोरुणस्तत्र. — [d]) Ñ$_{1.2}$ V_{1} B D (except $D_{2.5}$) T_{1} भास्करस्य.

35 Ś$_{1}$ missing. — [a]) K_{1} Da M °त्रिणां. Ko Ñ V_{1} $B_{4.5}$ D (except Da D_{2}) T_{1} च (for तु). K_{2} Ñ$_{1.2}$ V_{1} B (except B_{1}) D (except Da D_{1}) T_{2} $G_{3.6}$ गरुडं; Nilp as in text. — [b]) K_{3} Ñ$_{3}$ Da °षिच्यते; K_{4} Ñ$_{1.2}$ V_{1} B_{3} Dn $D_{1-3.6}$ T_{1} $G_{2.3}$ M_{1} °षिंचत; M_{5} °भिषिच्यते. — Ñ$_{1}$ B Da D_{4} read 35^{cd} after सूत उ° (resp. its v. l.) of the foll. adhy. — [c]) $M_{2.4}$ तस्य तत्. G_{6} transp. कर्म and सु°.

Colophon. Ś$_{1}$ missing. — *Sub-parvan:* Ñ V_{1} $B_{1.3.5}$ D_{3} S (except T_{1}) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ V_{1} $B_{1.3.5}$ D_{3} $G_{2.3}$ add सौपर्ण. K (except Ko) $B_{2.4}$ Da Dn $D_{1.2.4-7}$ (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* $K_{0.2.4}$ D_{2} ब्राह्मणमाहात्म्यं; K_{3} G_{3} गरुडोत्पत्तिः; D_{5} ब्राह्मणवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{3} marg. *sec. m.* 25; Ñ$_{1.2}$ V_{1} Dn_{3} 31; B_{1} 30; B_{2} $D_{3.4}$ (marg. *sec. m.*).$_{5}$ 29; T_{2} 24; G M 14 ($G_{2.3}$ 16; G_{6} M_{3} 15). — *S'loka no.:* Ñ$_{3}$ Dn 35.

28

1 In Ś$_{1}$, $1-5^{b}$ is missing (cf. v. l. 1. 27. 24). — T_{2} G_{5} om. सूत उ°. $K_{0.3.4}$ Ñ V_{1} B_{1} Dn $D_{1-3.7}$ सौतिरु°; K_{1} T_{1} $G_{1-4.6}$ M सूतः ($G_{2.3}$ with prefixed श्री); D_{6} सौतिः. — After सूत उ°, Ñ$_{1}$ B Da D_{4} read the last line of the foregoing adhy. — [a]) $G_{4.5}$ ततः; G_{6} तस्मात् (for तस्मिन्). B_{3} भृगुश्रे°; T_{2} ऋषिश्रे°. D_{3} G (except G_{3}) M_{5} °ष्ठः. — [b]) $K_{0.2}$ समुत्क्षोभे; K_{3} $B_{1.3.4}$ (m as in text) $D_{2.4}$ Arjp ("*apapāṭha*") °दिष्टे; D_{3} T_{2} M_{4} °दीर्णः (G_{2} °दीते); Cd as in text. D_{3} तथाविधः; T_{2} G (except $G_{2.3}$) महाबलः; $M_{2.4.5}$ महाबले; M_{3} °बले. — [cd]) Ñ V_{1} D (except Da $D_{2.4}$) T_{1} गरुडः प°. $G_{2.3.6}$ °त्मानथ (G_{6} °पि) संप्राप्तो जवेन विबु°.

2 Ś$_{1}$ missing. — [a]) $K_{0.1.3.4}$ Ñ$_{3}$ $D_{2.5}$ चापि (for चैव). K_{2} दृष्ट्वा प्रतिबलं चापि. — [b]) B D (except D_{2}) T_{1} सुरास्ततः (for सम°). — [d]) Cf. 1. 26. 29^{cd}. Ñ$_{1.2}$ V_{1} B Da Dn $D_{1.3.4.6.7}$ T_{1} G_{1} M_{1} °णान्युत (Da_{1} °णः श्रुतः); D_{5} °णैरपि; G_{3} °णान्युधि; G_{6} °णा युधि.

3 Cf. Suparṇ. 23. 1, 2. — Ś$_{1}$ missing. — [c]) K_{2} भौनामा; Ñ$_{1.2}$ V_{1} B D (except Da $D_{1.2}$) T G_{1-3} Cd भौमनः. — [d]) $G_{4.5}$ सोमः सोमस्य रक्षिता.

4 Ś$_{1}$ missing. — [b]) K_{3} Ñ V_{1} D (except Da D_{5}) T_{1} G_{1} °नखक्षतः; M °तुंडेन विक्षतः. — [cd]) K_{1} मुहूर्तं तुमुलं. $K_{0.2-4}$ $D_{2.5}$ कृत्वा सुतुम($D_{2.5}$ °मु)लं युद्धं मुहूर्तान्निह°.

5 Ś$_{1}$ resumes with 5^{b} (cf. v. l. 1. 27. 24). — [c]) Ś$_{1}$ देवान् (for लोकान्). M लोकं निरालोकं.

6 [a]) B D_{5} T_{1} G_{2} °कीर्ण-. — [b]) G_{4-6} समा(G_{6} उपा)विशन्. — [c]) Ñ$_{1.2}$ V_{1} $B_{1.2}$ Dn D_{6} T_{1} G_{1} चैवं.

7 [a]) Ś$_{1}$ K (except K_{3}) Dn_{3} $D_{1.4.5}$ स लोड°; S (except T_{1}) सं($M_{1.3}$ स)लोल°. — [b]) $K_{0.2}$ B_{3} D_{5} त्रिदशालयं; K_{1} $G_{1.4-6}$ M °लयान्; T_{2} $G_{2.3}$ M_{3} (before

पक्षतुण्डप्रहारैश्च देवान्स विददार ह ॥ ७
ततो देवः सहस्राक्षस्तूर्णं वायुमचोदयत् ।
विक्षिपेमां रजोवृष्टिं तवैतत्कर्म मारुत ॥ ८
अथ वायुरपोवाह तद्रजस्तरसा बली ।
ततो वितिमिरे जाते देवाः शकुनिमार्दयन् ॥ ९
ननाद चोच्चैर्बलवान्महामेघरवः खगः ।
वध्यमानः सुरगणैः सर्वभूतानि भीषयन् ।
उत्पपात महावीर्यः पक्षिराट् परवीरहा ॥ १०
तमुत्पत्यान्तरिक्षस्थं देवानामुपरि स्थितम् ।
वर्मिणो विबुधाः सर्वे नानाशस्त्रैरवाकिरन् ॥ ११
पट्टिशैः परिघैः शूलैर्गदाभिश्च सवासवाः ।
क्षुरान्तैर्ज्वलितैश्चापि चक्रैरादित्यरूपिभिः ॥ १२
नानाशस्त्रविसर्गैश्च वध्यमानः समन्ततः ।
कुर्वन्सुतुमुलं युद्धं पक्षिराण्न व्यकम्पत ॥ १३
विनर्दन्निव चाकाशे वैनतेयः प्रतापवान् ।
पक्षाभ्यामुरसा चैव समन्ताद्व्याक्षिपत्सुरान् ॥ १४
ते विक्षिप्तास्ततो देवाः प्रजग्मुर्गरुडार्दिताः ।
नखतुण्डक्षताश्चैव सुस्रुवुः शोणितं बहु ॥ १५
साध्याः प्राचीं सगन्धर्वा वसवो दक्षिणां दिशम् ।
प्रजग्मुः सहिता रुद्रैः पतगेन्द्रप्रधर्षिताः ॥ १६
दिशं प्रतीचीमादित्या नासत्या उत्तरां दिशम् ।
मुहुर्मुहुः प्रेक्षमाणा युध्यमाना महौजसम् ॥ १७
अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च पक्षिणा ।
क्रथनेन च शूरेण तपनेन च खेचरः ॥ १८ C. 1. 1488 B. 1. 32. 18 K. 1. 32. 18

---

corr.) °दशालयान्. — ^{c}) M °प्रहारेण. Ñ1.2 V1 B2.4 D (except Da D2.5) T1 तु (for च). — ^{d}) T2 G4.5 transp. देवान् and स. G2.3.6 च (for स). Ś1 °वान्विप्रद°. T2 G4–6 M1 विरराद.

8 ^{b}) K2.4 D5 °मनोदयत्; G2.3 °मथाब्रुवन्. — ^{c}) Ko.2.4 प्रक्षिप; G2.3 क्षपय. Ś1 B Da D4 एतां; K1 D3 एनां (for इमां). — ^{d}) Ñ V1 B4 Dn D1 T1 M तवेदं; D3.6.7 G2.3.5 °देवं; G1 °दैव.

9 Before 9, B3 ins. सौतिरु°. — ^{d}) K1m शत्रुमथा°; G1 शत्रून्यमर्द°. Ś1 K1 Ñ3 D3–5 T G M1.3 अर्दयन्.

10 ^{a}) K (except K1) Ñ1.2 V1 B D T1 उच्चैः स (for चोच्चैः). — ^{b}) Ś1 महाघोरतरः. Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 °घ इवांबरे. — K2 om. 10^{cdef}. — ^{c}) B3 °युध्यमानः (m as in text).

11 ^{a}) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) M2.4.5 समु°; G2–5 तमुपेत्यांत°. M2.4.5 °क्षं तं. — ^{cd}) Ko °धाः शस्त्रैर्नानारूपैर°.

12 ^{a}) G (except G3) M (except M5) पट्टसैः. M1 मुसलैः (for परि°). — ^{c}) Ñ V1 B1.3.5 D (except Da D1.2.5) T2 G1.3.5.6 M1 क्षुरप्रैर् (B1m क्षुरास्त्रैः); B4 T1 G4 °रप्र-; M2–5 °राग्रैर्. K D2.5 चैव; M2–4 वापि. — K3 (? hapl.) om. 12^{d}–15^{c}. — ^{d}) M (except M1) प्रासैः (for चक्रैः). B2.3.5 Da D4 चक्रैश्चादि°. Ko.2.4 D2.5 M2.5 °त्यसंनिभैः.

13 K3 om. 13 (cf. v. l. 12). — ^{a}) G2.3 °विमोक्षैश्च. Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 तैः; Ñ3 G6 M1.3.5 तु (for च). — ^{c}) K2 D4 G2 स (for सु-). Ko.2.4 T1 -तुमलं.

14 K3 om. 14 (cf. v. l. 12). — ^{a}) Ś1 K1.2 विनदन्; Ñ1.2 V1 B1–3.5m Da Dn D1–4.6.7 T G1.4.5 M1 निर्दहन्; Ñ3 विवर्द्धन्; B4 निरुध्यन्; B5 निरुंधन्. B3 T2 G1.4.5 °काशं. D5 नदन्विहन्निवाकाशं; G2.3 विनर्दयन्निवा°; G6 M3 विनिर्दहन्निवा°. — ^{d}) Ñ V1 B (except B5) D (except D2) T2 G6 व्यक्षिपत्; T1 पक्षिराट्.

15 K3 om. 15^{abc} (cf. v. l. 12). — ^{a}) T2 G4.5 तेन क्षि°. G6 °साः सुराः सर्वे. — ^{b}) Ñ1.2 V1 B (B4 marg.) D (except D2.5) T1 दुद्रुवुर्ग°. — ^{c}) Ñ3 °प्रहारैश्च; G4 °क्षतां चैव; G6 °हतां चापि. — ^{d}) G4.5 प्रसुस्रुः. B4 मुहुः (m बहु as in text).

16 With 16–7, cf. Suparṇ. 26. 2. — ^{a}) G3 °ध्याः प्रतीचीं गं°. T2 G4.5 M2.4.5 °चीं दिशं सर्वे. — K4 om. 16^{cd}. — ^{c}) D5 जग्मुस्ते स°. Ñ1.2 V1 Dn1.n3 रुद्राः. — ^{d}) M1 पतगेन.

17 Cf. v. l. 16. — ^{a}) K1 °चीं चादि°. — ^{b}) Ś1 K (except K4) Ñ3 D2.5 S (except T1 G1) °त्यौ (G3 °त्या) चोत्त°. — ^{d}) K3.4 B2.3.4m Da D2.5 °मानं. K2 Ñ1.2 V1 B5 D (except Da D2.5) T1 °जसः. K4 °ने महौजसे; Ñ3 T2 G M °मानम(T2 °स्त्व)नेकशः.

18 With 18–9, cf. Suparṇ. 23. 3–5. — ^{a}) B4 °श्वक्रांतेन (m as in text); G3 °श्वक्रूंतेन. — ^{b}) Ñ1.2 V1 B D T G4 पक्षिराट् (D5 खेचरः); cf. 19^{b}, and v. l. 18^{d}. Ś1 घसेन प्रघसेन च (cf. 349* below). — K (K2 marg.) V1 D2.4 ins. after 18^{ab}: Da, after 18:

C. 1. 1489 B. 1. 32. 19 K. 1. 32. 19 उलूकश्वसनाभ्यां च निमेषेण च पक्षिणा ।
प्ररुजेन च संयुद्धं चकार प्रलिहेन च ॥ १९
तान्पक्षनखतुण्डाग्रैरभिनद्विनतासुतः ।
युगान्तकाले संक्रुद्धः पिनाकीव महाबलः ॥ २०
महावीर्या महोत्साहास्तेन ते बहुधा क्षताः ।
रेजुरभ्रघनप्रख्या रुधिरौघप्रवर्षिणः ॥ २१
तान्कृत्वा पतगश्रेष्ठः सर्वानुत्क्रान्तजीवितान् ।
अतिक्रान्तोऽमृतस्यार्थे सर्वतोऽग्निमपश्यत ॥ २२
आवृण्वानं महाज्वालमर्चिभिः सर्वतोऽम्बरम् ।
दहन्तमिव तीक्ष्णांशुं घोरं वायुसमीरितम् ॥ २३
ततो नवत्या नवतीर्मुखानां
कृत्वा तरस्वी गरुडो महात्मा ।
नदीः समापीय मुखैस्ततस्तैः
सुशीघ्रमागम्य पुनर्जवेन ॥ २४
ज्वलन्तमग्निं तममित्रतापनः
समास्तरत्पत्ररथो नदीभिः ।
ततः प्रचक्रे वपुरन्यदल्पं
प्रवेष्टुकामोऽग्निमभिप्रशाम्य ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

349* बलाकेन च शूरेण घसेन प्रघसेन च ।

D5 om. 18^{cd}. — Ñ3 S (except T1 G1) transp. 18^{cd} and 19^{ab}. — ^{c}) Ś1 K (K2 marg.) श्वसनेन (K2 orig. क्रकचे°). Ś1 Ñ3 वीरेण. — ^{d}) K4 पवनेन; Ñ3 B1m.3 (m as in text) Da G1 पतगे°; D1 T1 पत°. — After 18^{cd}, Ñ3 ins.:

350* सुपर्णेन च शूरेण श्वसनेन च पक्षिराट् ।

19 Cf. v. l. 18. — Ś1 K1.4 om. 19^{ab}. — Ñ3 S (except T1 G1) transp. 18^{cd} and 19^{ab}. — ^{b}) K0.2 D6 M3.4 निमि°. Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 M1.3.5 पक्षिराट्; G1 पत्रिणा (cf. 18^{b}). — ^{c}) Ś1 K1 प्रजनेन; K0.2 प्रजंघे° (cf. K3 D2 below); B D3.4 पुरु°; Da पुर°; D5 प्रविघ्ने°; G2.3.6 वर°; G4 M1 प्ररुचे°. Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 संग्रामं; Ñ3 G2.3 M5 संरु(G2 °क्रु)द्धं. K3 D2 प्रज(D2 °जं)घेन समं युद्धं; K4 प्रभंजनेन सं°. — ^{d}) Ñ1.2 V1 D T1 पुलिनेन (D2 as in text; D3.4 पुल°; D5 पल°); B (except B4) पुलि°.

20 ^{a}) T2 G4.5 पक्षतुंडाग्रनखैः. — ^{b}) D5 G2 अहनत्; G4.5 अभ्यहन्. Ś1 K (except K4) Ñ3 Da D2 °तात्मजः. — ^{c}) K2 Ñ3 Da °काल-. G2.3 युगांतेनातिसं°. — ^{d}) Ñ1.2 V1 B D (except Da D2.5) T1 परंतपः (for महा°).

21 ^{a}) K2 Ñ2.3 D (except Da D2.4.5) S महाबला (for °वीर्या); cf. 1. 1. 163^{b}. Ñ3 S (except T1) महावीर्याः. — ^{b}) G2.3 M बहुशः. — ^{c}) M (except M1.5) रेजिरेभ्र°. B4 °भ्रचयप्र°. — G2 om. 21^{d}–23^{c}. — ^{d}) G4.5 °विवर्षि°.

22 G2 om. 22 (cf. v. l. 21). — ^{a}) Da तान्दृष्ट्वा. — M4 om. 22^{b}–23^{a}. — ^{d}) K1 सर्वत्र.

23 D5 om. 23; D7 23^{cd}; G2 23^{abc}; M4 23^{a}. — ^{a}) T2 G1 °ज्वालैः. — ^{b}) K4 Ñ1 V1 B Da D4 G1 M1 °तो दिशं. — ^{c}) G1 M (except M1) दीप्तांशुं. — ^{d}) K2 G4.6 M1 घोर-; Ñ1 V1 B1–3.5 Da भीम-; Ñ2 B4 Dn D1.3.4.6 T1 चंड-. G2.3 घोरवी(G2 °सी)र°. — After 23, G (except G3.6) ins.:

351* नभः स्पृशन्तं ज्वालाभिः सर्वभूतभयंकरम् ।

24 Cf. Suparṇ. 26. 4. — ^{a}) Ś1 K Da D1.3.5.7 T1 M1.3 Nīlp Cd नवत्यो न°; D2 M4.5 °त्यां न°. G1.2 नवतिं मु°. — ^{b}) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 °त्वा महात्मा गरुडस्तर(Ñ1.2 V1 Dn D1 °प)स्वी. — After 24^{b}, D5 ins.:

352* मुखं सहस्रं स चकार पक्षी
नदीयुतं वह्निविनाशहेतोः ।
महायुतैस्तैः सबलैर्महात्मा
तमग्निमिद्धं शमयांचकार ॥

— ^{c}) Ś1 K1 ततः (for नदीः). G2.3 M1.5 समानीय. T2 G1.4.5 M (except M1.5) समस्तैः. — ^{d}) Ś1 K1 D1 G6 स (for सु-). M1.3m.5 ततः समा°. Ś1 G3 M1.5 जलेन.

25 ^{b}) Ñ1.2 V1 B3m.4 G1–3 समावृणोत्; B4m °स्तनोत्; Cd as in text. B1 पक्षर° (m as in text); D5 पक्षिर°. — ^{c}) G1 M (except M1.5) स (for प्र-). T2 G5 M2.4 वपुरत्यनल्पं; G2.3 व(G2 स)पुरस्य कल्पं. M1.5 अर्थं (for अल्पं). — ^{d}) M1.3 °प्रणाश्य; M3 (*inf. lin.*).5 °प्रणाश्यं.

Colophon om. in Dn1. — *Sub-parvan:* Ñ V1 B1.3.5 S (except T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ V1 B1.3.5 G2 add सौपर्ण. Ś1 K B2.4 D (Dn1 om.) (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* K0.2.4 D2.5 देवराजपराजयः (K2 om. राज; D5 om. परा); K3 विबुधपराजयः; G1 सोमरक्षनिरासः; M1.3.5 वैनतेययुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 illegible; K3 *sup. lin. sec. m.* 26; Ñ1.2 V1 Dn3 32; B1 31; B2 D3.4 (marg. *sec. m.*).5 30; T2 25; G M 15 (G2.3 17; G6 M3 16). — *S'loka no.:* Ñ3 Dn 25. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1469.

२९

सूत उवाच ।
जाम्बूनदमयो भूत्वा मरीचिविकचोज्ज्वलः ।
प्रविवेश बलात्पक्षी वारिवेग इवार्णवम् ॥ १
स चक्रं क्षुरपर्यन्तमपश्यदमृतान्तिके ।
परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस्मयम् ॥ २
ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम् ।
घोररूपं तदत्यर्थं यन्त्रं देवैः सुनिर्मितम् ॥ ३
तस्यान्तरं स दृष्ट्वैव पर्यवर्तत खेचरः ।
अरान्तरेणाभ्यपतत्संक्षिप्याङ्गं क्षणेन ह ॥ ४
अधश्चक्रस्य चैवात्र दीप्तानलसमद्युती ।
विद्युज्जिह्वौ महाघोरौ दीप्तास्यौ दीप्तलोचनौ ॥ ५
चक्षुर्विषौ महावीर्यौ नित्यक्रुद्धौ तरस्विनौ ।
रक्षार्थमेवामृतस्य ददर्श भुजगोत्तमौ ॥ ६
सदा संरब्धनयनौ सदा चानिमिषेक्षणौ ।
तयोरेकोऽपि यं पश्येत्स तूर्णं भस्मसाद्भवेत् ॥ ७
तयोश्चक्षूंषि रजसा सुपर्णस्तूर्णमावृणोत् ।
अदृष्टरूपस्तौ चापि सर्वतः पर्यकालयत् ॥ ८
तयोरङ्गे समाक्रम्य वैनतेयोऽन्तरिक्षगः ।
आच्छिनत्तरसा मध्ये सोममभ्यद्रवत्ततः ॥ ९
समुत्पाट्यामृतं तत्तु वैनतेयस्ततो बली । C. 1. 1504 B. 1. 29. 10 K. 1. 33. 11

29

1 K$_1$ T$_2$ G$_{1-3}$ M$_5$ om. सूत उ°. Ś$_1$ T$_1$ G$_{4-6}$ M$_{1-4}$ सूतः; K$_{0.3.4}$ Ñ V$_1$ B$_1$ Dn D$_{1-3.7}$ सौतिरु°; D$_6$ सौतिः. — ^{a}) Ś$_1$ K ततो जांबूनदो भू°. — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_1$ D (except Da D$_{1.2.5}$) T$_1$ °निकरोज्व°; Ñ$_3$ T$_2$ °कनकोज्व°. Ś$_1$ G (except G$_6$) °ज्वलन्. — ^{c}) T$_2$ G$_{4.5}$ जवात्पक्षी; M$_{1.5}$ महाप°; M$_{2.4}$ महान्प°. Ś$_1$ K D$_{2.5}$ विवेश बलवान्पक्षी. — ^{d}) K$_0$ वातवेगः; B$_5$ T G$_1$ M$_{2.4}$ वायु°.

2 Cf. Suparṇ. 25. 3, 4. — ^{d}) Ñ$_3$ क्षुरधा°. K$_0$ T$_2$ G$_3$ °मयोमयं; Cd as in text.

3 ^{a}) Ñ$_3$ B$_4$ ज्वलितार्क°. M$_{1.3}$ (*inf. lin.*)$_{.5}$ सोमं (for घोरं). — ^{b}) G$_2$ corrupt. G$_{3.6}$ किंकिणीजालसंवृतं. — ^{c}) K$_2$ D$_5$ T$_2$ तदा; T$_1$ °था (for तत्). — Ñ$_3$ घोररूपिणमत्यर्थं. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ वि° (for सु°). D$_5$ यत्नाद्देवैस्तु नि°.

4 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ M$_5$ तत्; G$_1$ तु (for स). — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ अरा अरेणा°(!); Ñ$_3$ Da D$_{6.7}$ T अवां(Ñ$_3$ °नं-; T$_1$ °त्रां-; T$_2$ °थां)तरे°; D$_5$ आरांतरे सो°; G$_2$ परिभ्रमन्नभ्य°; G$_3$ चिरंतरे°. — ^{d}) G$_{1-3}$ M °क्षिप्तांगः. K$_1$ G$_5$ च; K$_4$ D$_5$ हि (for ह).

5 K$_4$ reads 5^{ab} after 6^{ab}. — ^{a}) D$_{1.3.6.7}$ T$_1$ G$_{2.3}$ अंतश्च°. D$_2$ T$_2$ G$_{1.4-6}$ चैवास्तां; D$_5$ चैवाथ. — ^{b}) K$_3$ Da$_1$ D$_{3.6.7}$ T G$_2$ M$_{1.3.5}$ महाद्युतिः. — ^{c}) Ñ V$_1$ B D (except D$_{2.5}$) T$_1$ G$_2$ महावीर्यौ; T$_2$ G$_{1.4-6}$ M$_{2-4}$ °कायौ. — ^{d}) D$_2$ M$_5$ दीर्घ°; G$_2$ °तेजसौ.

6 ^{a}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B Dn D$_{1.3.4.6.7}$ T$_1$ °घोरौ; Da °वीरौ. — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_{2.3.5}$ D (except Da D$_{2.3.5}$) T$_1$ G$_2$ M$_5$ नित्यं. Ś$_1$ K$_{0.1}$ तप(Ś$_1$ °म)स्विनौ. — ^{c}) B Da अमृतस्यैव रक्षार्थं. — ^{d}) Ś$_1$ K Ñ$_3$ D$_{2.5}$ ददृशे. B$_{1.3.5}$ Da D$_4$ ददर्शाथ भुजंगमौ.

7 ^{a}) B$_{4.5}$ S (except G$_{2.3}$ M$_{1.5}$) संरक्त°; D$_{3.7}$ संस्तब्ध°; D$_6$ संस्तंभ°. — ^{d}) Ś$_1$ K (except K$_4$) D$_{2.5}$ व्रजेत् (for भवेत्). — After 7, D$_3$ G (except G$_{3.6}$) ins.:

353* तौ दृष्ट्वा सहसा खेदं जगाम विनतात्मजः ।
कथमेतौ महावीर्यौ जेतव्यौ हरिभोजिनौ ।
इति संचिन्त्य गरुडस्तयोस्तूर्णं निराकरः ।

8 ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B Da Dn D$_{1.3.4.6.7}$ T$_1$ °र्णः सहसावृ°; D$_5$ T$_2$ G M °र्णस्तु समा°. — ^{c}) K$_{0.2}$ Ñ$_3$ D$_5$ M$_{1.5}$ तं चैव; Ñ$_3$m B Da D$_4$ तत्रासौ; G$_{2.3}$ तौ चैव. Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ अदृष्टपूर्वं (K$_{3.4}$ °रूपं) तं चैव; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn D$_{1.3.6.7}$ T$_1$ ताभ्यामदृष्टरूपोसौ; D$_2$ °ष्टपूर्वौ तौ चैव. — ^{d}) Ś$_1$ K पर्वतं (K$_4$ पतंतं); D$_2$ पन्नगौ. Ś$_1$ K D$_2$ पर्यलोडयत्; Ñ$_{1.2.3}$m V$_1$ B Da Dn D$_{1.3.4.6.7}$ T$_1$ समताड°; Ñ$_3$ समलोल°; D$_5$ च व्यलोड°; G$_5$ परिकाल°; M$_1$ °चाल°; M$_5$ °पाल°.

9 ^{a}) B (except B$_5$) Da D$_{3.5.6}$ °रंगं. M (except M$_3$) तयोरंतरमाग(M$_{2.4}$ °क्र)म्य. — ^{b}) B$_4$ °यो महाबलः; G$_1$ M$_{2-4}$ °यो विहंगमः. — ^{c}) B$_{1.2.5}$ Da D$_4$ T M$_{1.5}$ अच्छि°. K$_3$ D$_2$ सहसा (for तर°). — ^{d}) K$_1$ °मभ्यापत°; B$_4$ °मभ्यहर° (m as in text).

10 G$_4$ om. 10^a–11^b. — ^{a}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_{3.4}$ Dn D$_{1.3.6.7}$ T$_1$ M$_3$ तत्र; D$_2$ G$_2$ तं तु; D$_5$ तं चै; G$_1$ तस्मात्. — ^{b}) D$_6$ (hapl.) om. from ततो up to वैनतेयः (12^b). G (G$_4$ om.) M तदा (for ततो). B$_4$ महाबली; T$_2$ प्रतापवान्. — ^{c}) K$_{2.4}$ G$_1$ बलेनैव. — ^{d}) K$_1$ उत्पाट्यवी°.

11 D$_6$ om. 11; G$_4$ om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^{a}) B

C. 1. 1504 B. 1. 33. 10 K. 1. 33. 11 उत्पपात जवेनैव यन्त्रमुन्मथ्य वीर्यवान् ॥ १०
अपीत्वैवामृतं पक्षी परिगृह्याशु वीर्यवान् ।
अगच्छदपरिश्रान्त आवार्यार्कप्रभां खगः ॥ ११
विष्णुना तु तदाकाशे वैनतेयः समेयिवान् ।
तस्य नारायणस्तुष्टस्तेनालौल्येन कर्मणा ॥ १२
तमुवाचाव्ययो देवो वरदोऽस्मीति खेचरम् ।
स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरिक्षगः ॥ १३
उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः ।
अजरश्चामरश्च स्याममृतेन विनाप्यहम् ॥ १४
प्रतिगृह्य वरौ तौ च गरुडो विष्णुमब्रवीत् ।
भवतेऽपि वरं दद्मि वृणीतां भगवानपि ॥ १५
तं वव्रे वाहनं कृष्णो गरुत्मन्तं महाबलम् ।
ध्वजं च चक्रे भगवानुपरि स्थास्यसीति तम् ॥ १६
अनुपत्य खगं त्विन्द्रो वज्रेणाङ्गेऽभ्यताडयत् ।
विहंगमं सुरामित्रं हरन्तममृतं बलात् ॥ १७
तमुवाचेन्द्रमाक्रन्दे गरुडः पततां वरः ।
प्रहसञ्श्लक्ष्णया वाचा तथा वज्रसमाहतः ॥ १८
ऋषेर्मानं करिष्यामि वज्रं यस्यास्थिसंभवम् ।
वज्रस्य च करिष्यामि तव चैव शतक्रतो ॥ १९
एष पत्रं त्यजाम्येकं यस्यान्तं नोपलप्स्यसे ।

Da T1 च (for एव). — b) Ś1m निर्गतः; Ko धैर्यतः; Ñ1.2 V1 B1 (m as in text).2.4.5 Da (erroneously) Dn D3.4.7 T1 Arjp ("*cintya*") निःसृतः; D5 T2 वीर्यतः; G5 वेगतः. Ś1 K1.2 Da D1 Cd °ह्य (K2 Da1m °ह्या) शुचिर्यतः; K3 D2 °ह्य स्ववीर्यतः (D2 °वान्); K4 °ह्य शुचिव्रतः. — c) Ñ1.2 V1 B3–5 D1–4.6.7 T1 G3.5.6 M4 आगच्छ°. — d) D5 आस्थाय (for °वार्य). Ñ2 Dn D1.3.7 ततः (for खगः).

12 D6 om. up to वैनतेयः (cf. v. l. 10). — a) K1.3.4 Ñ V1 B4 Dn D1–3.5 T1 M च (for तु). — b) K2.4 B4 समीयिवान्. — c) Da1 तेन; Da2 (m as in text) तदा (for तस्य). — d) G4.5 तदा (for तेन). Ś1 (m as in text) Ko °लौक्येन; S (except T1) °तुल्येन.

13 b) K2 M5 खेचरः; K3.4 D1.3 °र.

14 Before 14cd, B3 ins. गरुड उ°. — c) Dn D1.3.6.7 S (except M1.5) अमृतः (G3 °तं) (for अमरः). — After 14, K3.4 Ñ V1 B D T1 ins.:

354* एवमस्त्विति तं विष्णुरुवाच विनतासुतम् ।
[Ñ3 °ष्णुः प्रत्युवाचान्तरिक्षगः.]

15 a) Ñ3 D5 G1 परि°; G3 प्रत्या°. Ko B Da तौ तु; T2 चैव. — c) K2.3 B2.3 D2.7 T2 G (except G4.5) M1 भवतो. D6 तु; M3 हि (for ऽपि). Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 दद्यां. — d) Ś1 (corr. from वृणोति) K1.3.4 (by corr.) Ñ1.2 V1 B D T1 वृणोतु.

16 a) M2.3 स (for तं). G2.3 °व्रे भगवान्. K3.4 Ñ V1 D (except Da D5) T1 विष्णुः. — b) D4 G2–5 M2–4 गरुडं तं. — c) Ko Dn1 चक्रे स; Da चक्रेषु; M1.5 चक्रे तु (for च चक्रे). — d) B1.2.5 Da D2.5 G5.6 M2 स्थास्यति; D1 °प्यसि. Ś1 K D5 च; D3 मां (for तं). — K3.4 Ñ1.2 V1 B D T1 ins. after 16: G (except G3.6; all om. line 1), after 357* below:

355* एवमस्त्विति तं देवमुक्त्वा नारायणं खगः ।
वव्राज तरसा वेगाद्वायुं स्पर्धन्महाजवः ।
[(L. 2) G1.2.4.5 °द्वायुमार्गान्मनोजवः.]

After 16, S (except T1) ins.:

356* तथेत्येवाब्रवीत्पक्षी भगवन्तं सनातनम् ।

G (except G3.6) cont.:

357* एतस्मिन्नेव काले तु भगवान्हरिवाहनः ।

which is followed by line 2 of 355* above.

17 a) Ko.3 Ñ1.2 V1 B D T1 तं व्रजंतं; K2 अभिपत्य; Ñ3 M1.5 अनूत्प°; T2 G4.5 M2–4 अथा(T2 तदा)भ्ये°; G1 अनुक्रम्य; G2.3.6 अभ्युपे°. Ñ1.2 V1 B D T1 खगश्रेष्ठं (D2 as in text; D5 खगं चेन्द्रो); M1.5 खमिंद्रोपि. K2 G4.5 तु (K2 च) खं (for खगं). — b) Ko.4 वज्रेणांस(K4 °ग)मता°; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 °णेंद्रोभ्य°; Ñ3 °णात्मभ्य°; D5 °णागम्य ता°; T2 G4.5 M2–4 °णैवाभ्य°; G1 °णैवासता°; G2.3.6 M1.5 °णांगे न्य(G2 °स्य; G3 °नु)पातयत्. — cd) G2.3.6 °गम (G6 °मं) सुराञ्जित्वा ह°. Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 हरंतममृतं रोषाद् (B4 रौद्रं) गरुडं पक्षिणां वरं.

18 a) K4 °क्रंदन्; D3.6.7 °मामंत्र्य; T2 M °माक्र(T3 °ग)म्य; G1.4.5 °मालोक्य; G6 °माक्रांतः; Cd as in text. G2.3 अनंतरमुवाचेंद्रं.

19 = Suparṇ. 27. 6. — Before 19, B3 ins. गरुड उ°. — D7 (hapl.) om. 19bc. — d) Ñ V1 D (except Da D2–5) T1 तवैव च (for तव चै°).

20 a) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T एतत्; D5 अहं (for एष). Ś1 Ko.1.3 पक्षं. K2 D2 एकपक्षं (K2m °पत्रं). — b) Ko.2.3 D1.2 °स्यांतः. Ś1 K1 °लक्ष(K1 °क्ष्य)से; Ko.2.3 Ñ3 D2 °लभ्यते (Ñ3 °से); D1 M1.5 °लप्स्यते; G2

न हि वज्रनिपातेन रुजा मेऽस्ति कदाचन ॥ २०
तत्र तं सर्वभूतानि विस्मितान्यब्रुवंस्तदा ।
सुरूपं पत्रमालक्ष्य सुपर्णोऽयं भवत्विति ॥ २१
दृष्ट्वा तदद्भुतं चापि सहस्राक्षः पुरंदरः ।
खगो महदिदं भूतमिति मत्वाभ्यभाषत ॥ २२
बलं विज्ञातुमिच्छामि यत्ते परमनुत्तमम् ।
सख्यं चानन्तमिच्छामि त्वया सह खगोत्तम ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि ऊनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

गरुड उवाच ।
सख्यं मेऽस्तु त्वया देव यथेच्छसि पुरंदर ।
बलं तु मम जानीहि महच्चासह्यमेव च ॥ १
कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तः स्वबलसंस्तवम् ।
गुणसंकीर्तनं चापि स्वयमेव शतक्रतो ॥ २
सखेति कृत्वा तु सखे पृष्टो वक्ष्याम्यहं त्वया । C. 1. 1523 B. 1. 84. 3 K. 1. 84. 4

°पद्यते. — After 20^{ab}, Ko.4 ins.:

358* तस्याग्रखण्डादभवन्मयूरो
मध्ये द्विवक्त्रा भुजगेन्द्रराजी ।
मूले च शत्रुर्नकुलः फणीनां
ते वै त्रयः सर्पविषापहा[:] स्मृताः॥

[^{abc}) = Suparṇ. 28. 1^{bcd}. — ^{d}) Ko तथा च ते जाहक तु जाती.]

— ^{c}) Ñ V1 B D (except D2.5) T1 च (for हि). — ^{d}) D5 व्यथा (for रुजा). K1 कथंचन. K2 रुग्जाता मेस्ति काचन; K4 Ñ1.2 V1 B (except B4) Da Dn D1.3.4.6.7 T1 रुजा मेस्तीह (K4 मेंगेस्ति) का°; Ñ3 तत्कृत्यं मे कथं°; T2 G4–6 M2–4 वेदना मेस्ति का°; G1 रुजा मम कथं°; G2.3 M1.5 रुजा हि मम का° (G2.3 किं°). — After 20, Ko.2.3 (all om. line 2) Ñ1.2 V1 B D T1 ins.:

359* एवमुक्त्वा ततः पत्रमुत्ससर्ज स पक्षिराट् ।
तदुत्सृष्टमभिप्रेक्ष्य तस्य पर्णमनुत्तमम् ।

[Before line 1, B3 ins. सौतिरु°.]

After 20, T2 G M (except M1.5) ins.:

360* इत्येवमुक्त्वा गरुडः पत्रं चैकं व्यसर्जयत् ।

21 ^{a}) Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 हृष्टानि; D5 ततस्तं; G2.3 तत्र वै; G6 तत्रैव. — ^{b}) Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1 नाम चक्रुर्गरुत्मतः. — ^{c}) B (except B1.3) Da D4 पर्णम् (for पत्रम्). B5 G5 आलोक्य. D5 सुपर्णं पक्षसा°. — ^{d}) D6 G2.3 भविष्यति. — After 21, T2 G (except G3.6) ins.:

361* त्रिधा कृत्वा तदा वज्रं गतं स्थानं स्वमेव हि ।

[Cf. Suparṇ. 28. 1^{a}. — T2 वृथा (for त्रिधा).]

22 ^{a}) Ñ1.2 V1 B1.2.5 Da2 Dn2.n3 D4.6.7 तदृष्ट्वा; B3.4 Da1 Dn1 D1.3 T1 तं दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा तत्). G3 तं (for तत्). Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) T1 महदा (B3 Da सुमहा) श्चर्यं (for अद्भुतं चापि). — ^{c}) G1 खगोत्तममिदं.

23 Cf. Suparṇ. 28. 2. — Before 23, K1 Ñ3 D5 ins. इंद्र उ°; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.2.4.6.7 शक्र उ°; D3 T1 शक्रः; T2 G1–3.6 M इंद्रः. — ^{a}) G6 वेदि° (for विज्ञा°). — B5 G5 (hapl.) om. 23^{bc}. — ^{b}) B3.4 D5 M1.5 परमसुत्तमं. — ^{c}) K1 Da D2.4 T2 G1.3.4.6 M चानंत्य°; D5 °त्वंत°.

Colophon om. in K3 D2; K2 reads it in marg. — *Sub-parvan:* Ko.4 Ñ1.2 V1 B1.3.5 S (except T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ko.4 Ñ1.2 V1 B1.3.5 G3 M3 add सौपर्ण and G1 सोमहरण. Ś1 K1.2 Ñ3 B2.4 Da Dn2 D1.3–7 (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* G1 इंद्रविजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko G2.3 18; Ñ1.2 V1 Dn3 33; B1 32; B2 D4 (marg. *sec. m.*).5 31; T 26; G M 16 (G6 M3 17). — *S'loka no.:* Ñ3 24; Dn 25. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1494.

30

1 G (except G6) ins. before गरुड उ°: M2–4, before 1:

362* इत्येवमुक्तो गरुडः प्रत्युवाच शचीपतिम् ।

[M2–4 read सूतः before 362*.]

M2–4 om. गरुड उ°. Ś1 K1 G1.4.5 सुपर्णः; Ko.2–4 Ñ3 D2.5 सुपर्ण उ°; D6 T G2.6 M1.5 गरुडः. — ^{c}) Ko.2–4 D2.5 G3 च (for तु). — ^{d}) G2.3 °चानंत (G3 °त्य)मे°.

2 ^{a}) G2.3 एव (for एतत्). — ^{b}) G1–3 M1.5 स्वगुण°; B (B3 marg.) °संभवं. Ñ3 संतोत्मबल°; G1.5 °तो ह्यात्मबलस्तवं. — After 2^{ab}, G (except G3.6) ins.:

363* अनिमित्तं सुरश्रेष्ठ सद्यः प्राप्नोति गर्हणाम् ।

— ^{c}) Ś1 K1 वापि; K4 चैव. — After 2^{c}, G (except G3.6) ins.:

364* पृष्टेनान्येन गोपते । वक्तव्यं न तु वक्तव्यं.

C. 1. 1523
B. 1. 84. 3
K. 1. 84. 4
न ह्यात्मस्तवसंयुक्तं वक्तव्यमनिमित्ततः ॥ ३
सपर्वतवनामुर्वीं ससागरवनामिमाम् ।
पक्षनाड्यैकया शक्र त्वां चैवात्रावलम्बिनम् ॥ ४
सर्वान्संपिण्डितान्वापि लोकान्सस्थाणुजङ्गमान् ।
वहेयमपरिश्रान्तो विद्धीदं मे महद्बलम् ॥ ५

सूत उवाच ।

इत्युक्तवचनं वीरं किरीटी श्रीमतां वरः ।
आह शौनक देवेन्द्रः सर्वभूतहितः प्रभुः ॥ ६
प्रतिगृह्यतामिदानीं* मे सख्यमानन्त्यमुत्तमम् ।
न कार्यं तव सोमेन मम सोमः प्रदीयताम् ।
अस्मांस्ते हि प्रबाधेयुर्येभ्यो दद्याद्भवानिमम् ॥ ७

गरुड उवाच ।

किंचित्कारणमुद्दिश्य सोमोऽयं नीयते मया ।
न दास्यामि समादातुं सोमं कस्मैचिदप्यहम् ॥ ८
यत्रेमं तु सहस्राक्ष निक्षिपेयमहं स्वयम् ।
त्वमादाय ततस्तूर्णं हरेथास्त्रिदशेश्वर ॥ ९

शक्र उवाच ।

वाक्येनानेन तुष्टोऽहं यत्त्वयोक्तमिहाण्डज ।
यदिच्छसि वरं मत्तस्तद्गृहाण खगोत्तम ॥ १०

सूत उवाच ।

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं कद्रूपुत्राननुस्मरन् ।
स्मृत्वा चैवोपधिकृतं मातुर्दास्यनिमित्ततः ॥ ११

---

3 a) G1.2 सखे तु. Ś1 K D2.5 मत्वा. G2 त्वां सख्ये; G3 तं संख्या (sic). — c) Ś1 ह्यात्मसंस्तवं युक्तं; K (except K1) D2.5 °त्मगुणसं°. — d) D3 °व्यमिति तत्वतः.

4 With this and the foll. st., cf. Suparṇ. 28. 3. — b) K0 D2 °धरा°; K2.4 °पुरा°; K3 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3.4.6.7 T1 °जला°; T2 G1–3.6 M2–4 °नदी°; M1.5 °नगा° (for °वना°). D5 तथैव च ससागरां. — c) K1 पक्षणा ऐकया; K2 °क्षेत्तोह्यैक°; K3 Da1 °क्षे ना°. Ñ2.3 (marg. sec. m.) Dn D3.6.7 वहे पक्षेण वै; Ñ3 °क्षयाप्यैक°; D1 वहेभ्यक्षेण च; D2 S °क्षेणैकेन वै (G4.5 वा); D5 पक्षतावैकया; Cd as in text. — d) Ś1 त्वा चात्रैवाव°; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 त्वामप्यत्रा°. K4 D5 °त्राविलंबिनं.

5 Cf. v. l. 4. — a) Ñ1 °ताल्लोकान्; B4 °तांश्चापि; D5 °ताञ्चापि; T2 °तांश्चैव. G2 सर्वान्पितामहान्वापि; G3 सर्वान्सदैवता°. Nīlp संपीडितान् ("apapāṭha"). — b) Ñ1 ह्यर्णवः स्था°. Ñ3 T G (except G1) M1.3.5 °कान्स्थावरजंग°. Cd as in text. — After 5, K0.4 ins.:

365* अष्टौ भूमीर्नव दिवस्त्रीन्समुद्रान्शचीपते ।
परः सहस्रान्पर्वतान्वहेयं कामयेथ चेत् ।

= (var.) Suparṇ. 28. 3.

6 Ś1 K1 D5 S (G4.5 om.) सूतः; K0.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1–3.7 सौतिरु°; D6 सौतिः. — a) Ñ1.3 G6 M5 °त्युक्त्वा; K4 T G1–5 M2.4 त्युक्तः. Ś1 K2.4 T2 G वीरः (K2 G2 °र). — c) K0.4 प्राह. — d) Ś1 K1 सर्वदेवहितः (K1 °त-) प्रभुः; K0.2.4 M1.5 °हितं (K2.4 °त-) प्र°; K3 D2 G6 M2 (sup. lin. as in text).3.4 °हिते रतः; Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.3–7 T1 °वैलोकहितः (Da2 T1 °त-; Dn1 °तं) प्र°; G4.5 °भूतप्रभुं प्रभुः. — After 6, K2 Ñ V1 B D T1 ins.:

366* शक्र उवाच ।
एवमेव यथात्थ त्वं सर्वं संभाव्यते त्वयि ।

[K2 Ñ2.3 V1 Dn D1.3–7 om. शक्र उ°. K2 B3 Da Dn2 D4 एतत् (for एव).]

7 a) Hypermetric! — K0 (om. मे) प्रतिगृह्यताम् (as in text); Ś1 K1 प्रदेह्येतत् (Ś1 °तम्); K2.4 Ñ3 B1–4 Da D2 T2 G M प्रगृह्य°; K3 प्रतिगृह्यम्; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4.6.7 T1 संगृह्य°; B5 D5 आ(D5 अ)गृह्य°. — b) Ñ1.2 V1 B3m.4 D (except Da D2.5) T1 सख्यमत्यंतमु°. — With the foll. two lines, cf. Suparṇ. 28. 4. — c) K1.3.4 Ñ V1 B D (except D2) T1 यदि (for तव). — D5 om. 7ef. — e) Ś1 K1 °स्ते विप्रबा°; K0 °स्ते प्रतिषे°; K2.4 D2 °स्ते प्रति°; K3 °स्मात्ते प्रति°; B3 °स्तेषु प्र°; T2 अस्माकं तु प्र°; G4 °स्ते नु प्र°; G5 °स्तेभिप्र°; G6 °स्तेभि च बंधे°. — f) Ñ1 B1–3 Da येषां. Ś1 K3 Ñ3 G1 °न्निदं.

8 T1 om. गरुड उ°. Ś1 K1.3 (with prefixed श्री) D3.6 T2 G M गरुडः. — b) G2 °मो निर्यात्यते. — c) Ñ3 त्वथादातुं; D3 T2 G (except G2.3) समापातुं; M1.5 त्वया दत्तं; M2–4 सखे पातुं. — d) T2 G1.4.5 M कस्यचि°.

9 a) Ñ3 B Da D5 यत्रेदं. K3 यत्र सोमं स°. — b) D5 रक्षिष्येय°. G1 M2–4 °हं शुभं. — c) Ñ3 Dn1 G4.5 तमा°; G6 समा°. — d) T2 G1.4.5 व्रजस्व; G6 व्रजेथाः (for हरे°). Ñ V1 B3.4 D (except Da D2.3) T1 G1.3.4.6 त्रिदिवेश्वर.

10 T2 om. शक्र उ°. — K3 श्रीशक्र उ°; Ś1 K1 T1 G M1.5 शक्रः; M2–4 इंद्रः. — a) D3.6.7 संतुष्टः; G4–6 M2–4 तुष्टोस्मि. — c) Ś1 K1 Ñ3 M1 यदी°; K0.2–4 Ñ1.2 V1 B3 D (except Da D4) T1 G3.4.6 M2–5 यमि°. — d) K (except K1) Ñ1.2 V1 D (except Da D5) T1 G2.4–6

ईशोऽहमपि सर्वस्य करिष्यामि तु तेऽर्थिताम् ।
भवेयुर्भुजगाः शक्र मम भक्ष्या महाबलाः ॥ १२
तथेत्युक्त्वान्वगच्छत्तं ततो दानवसूदनः ।
हरिष्यामि विनिक्षिप्तं सोममित्यनुभाष्य तम् ॥ १३
आजगाम ततस्तूर्णं सुपर्णो मातुरन्तिकम् ।
अथ सर्पानुवाचेदं सर्वान्परमहृष्टवत् ॥ १४
इदमानीतममृतं निक्षेप्स्यामि कुशेषु वः ।
स्नाता मङ्गलसंयुक्तास्ततः प्राश्नीत पन्नगाः ॥ १५
अदासी चैव मातेयमद्यप्रभृति चास्तु मे ।
यथोक्तं भवतामेतद्वचो मे प्रतिपादितम् ॥ १६
ततः स्नातुं गताः सर्पाः प्रत्युक्त्वा तं तथेत्युत ।
शक्रोऽप्यमृतमाक्षिप्य जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ १७
अथागतास्तमुद्देशं सर्पाः सोमार्थिनस्तदा ।
स्नाताश्च कृतजप्याश्च प्रहृष्टाः कृतमङ्गलाः ॥ १८
तद्विज्ञाय हृतं सर्पाः प्रतिमायाकृतं च तत् ।
सोमस्थानमिदं चेति दर्भांस्ते लिलिहुस्तदा ॥ १९ C. 1. 1542 B. 1. 34. 23 K. 1. 34. 27

M3 तं; T2 G3 सं-; M2.4 त्वं (for तद्). K1.3 खगेश्वर.

11 Ś1 K1 S सूतः; Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1-3.7 सौतिरु°; D6 सौतिः. — a) G5.6 M1.5 °त्युक्तं. G2.3 °चेंद्रं. — c) K2 (before corr.) D5 T2 G6 चैवोपाधि°; G1.4.5 वैरोप°; G2 वचोपाधि°. Cd mentions उपधिकृतं. G3 स्तुत्वोवाचोप°. — d) Ś1 K1 B5 Nīlp दास्यं; G1.2 °स्ये.

12 Cf. Suparṇ. 30. 5. — Before 12, Ñ1 S (except T1) ins. गरुड उ°. — b) D2 इति तेर्थितं; D3.6.7 च तेर्थितं; T2 G M1.5 यथेप्सितं; M2-4 त्वदर्थितं. — c) M2.4 उरगाः श°. — d) A few MSS. भक्षा. B Da D5 महाविषाः.

13 Before 13, B3 T G (except G5) M1 ins. सूतः. — a) Ś1 -नुगच्छंतं; K (except K1) तु गच्छंतं; T2 G1 M2-4 -न्वगाच्छक्रः. — b) D3 तथा; G M1.5 शक्रो (G1 तदा). K4 भगवांस्त्रिदशेश्वरः. — Ś1 Ko (om. lines 1, 2).1.2 (om. line 3).3 (om. lines 1, 2) Ñ2 V1 D (except Da) T1 ins. after 13ab: Ñ1, after 13:

367* देवदेवं महात्मानं योगिनामीश्वरं हरिम् ।
स चान्वमोदत्तत्सर्वं यथोक्तं गरुडेन वै ।
इदं भूयो वचः प्राह भगवांस्त्रिदशेश्वरः ।

[(L. 2) Ñ1.2 V1 Dn (except Dn3) °दत्तं चार्थे. Ś1 K1.2 यदुक्तं.]

— d) K3 °न्वभाषत; K4 °नुभाषत; D3 °नुभाषितं; D4 °न्वगच्छत.

14 b) T2 G (except G1.3) °रंतिके. — After 14ab, G (except G3.6) ins.:

368* विनयावनतो भूत्वा वचनं चेदमब्रवीत् ।
गरुडः ।
इदमानीतममृतं देवानां भवनान्मया ।
प्रशाधि किमतो मातः करिष्यामि शुभव्रते ।
विनता ।
परितुष्टाहमेतेन कर्मणा तव पुत्रक ।
अजरश्चामरश्चैव देवानां सुप्रियो भव ।

— After 368*, G2 ins. 371* (cf. v. l. 18). — cd) G4-6 transp. सर्पान् and सर्वान्. B1.2 (both marg. as in text).3m D1-4.7 T1 °ष्टवान्; B3 °हर्षवान्; G1.5 °हर्ष°; Cd °प्रकृष्टवान्.

15 With this and the foll. st., cf. Suparṇ. 29. 1, 4. — Before 15, K4 ins. गरुड उ°; B3 सुपर्ण उ°; G1.6 गरुडः. — b) B4 D3 T1 निक्षिप्या°; B5 T2 G M °क्षिपा°; Da निःक्षिप्या°. K2-4 B4 D (except Dn) G2 च (for वः). — c) Ś1 K1 °युक्ताश्च; K4 °संपन्नाः. — d) Ñ3 °त सत्तमाः. — After 15, Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1 ins.:

369* भवद्भिरिदमासीनैर्यदुक्तं तद्वचस्तदा ।

16 Cf. v. l. 15. — a) M1.5 °व मे माता. — b) M2-4 वोस्तु. M1.5 वै (for मे). — c) T2 °तामत्र; G2.3 °ता मात्रा. — d) B4 त्वमोघं (m as in text); T2 G2.3 तथा मे; M2.3 (m as in text) वचनं (for वचो मे).

17 Before 17, M2-4 ins. सूतः. — b) M3 transp. प्रत्यु° and तं. B1.2 °थेति च. — c) Ko.3.4 D2 G1 M °मादाय.

18 b) M1.5 पुनः (for तदा). — d) G6 M1.5 हृष्टाश्च (for प्रहृ°). T कृतकौतुकमंगलाः. — After 18, K2.4 Ñ1.2 V1 B D (except D2) ins.:

370* यत्रैतदमृतं चापि स्थापितं कुशसंस्तरे ।

[K2.4 B D4.5 यतस्तद°; Da यच्छतस्तद° (sic).]

G1.4.5 ins. after 18: G2, after 368*:

371* परस्परकृतद्वेषाः सोमप्राशनकर्मणि ।
अहं पूर्वमहं पूर्वमित्युक्त्वा ते समाद्रवन् ।

19 a) Ś1 K1 T2 G1 °ज्ञायाहृतं. Ś1 मंदाः (for सर्पाः). — b) G6 शक्रमाया°. B5 °हृतं (m as in text). K4 Da T1 M1.3.5 यत्; T2 G3-5 तं (for तत्). — c) Ś1 *sup. lin.* रसत्वं. — d) D5 सर्पाः (for दर्भान्). Ś1 K (except K4) Ñ3 D2 G1 तान् (for ते).

20 a) Ñ V1 B Da Dn D1.4-7 द्विधा कृ°. Ś1 K1

C.1.1542 B.1.34.28 K.1.34.27 ततो द्वैधीकृता जिह्वा सर्पाणां तेन कर्मणा ।
अभवंश्चामृतस्पर्शाद्दर्भास्तेऽथ पवित्रिणः ॥ २०
ततः सुपर्णः परमप्रहृष्टवा-
न्विहृत्य मात्रा सह तत्र कानने ।
भुजंगभक्षः परमार्चितः खगै-
रहीनकीर्तिर्विनतामनन्दयत् ॥ २१
इमां कथां यः शृणुयान्नरः सदा
पठेत वा द्विजजनमुख्यसंसदि ।
असंशयं त्रिदिवमियात्स पुण्यभा-
ङ्महात्मनः पतगपतेः प्रकीर्तनात् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

शौनक उवाच ।
भुजंगमानां शापस्य मात्रा चैव सुतेन च ।
विनतायास्त्वया प्रोक्तं कारणं सूतनन्दन ॥ १
वरप्रदानं भर्त्रा च कद्रूविनतयोस्तथा ।
नामनी चैव ते प्रोक्ते पक्षिणोर्वैनतेययोः ॥ २
पन्नगानां तु नामानि न कीर्तयसि सूतज ।
प्राधान्येनापि नामानि श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ३
सूत उवाच ।
बहुत्वान्नामधेयानि भुजगानां तपोधन ।
न कीर्तयिष्ये सर्वेषां प्राधान्येन तु मे शृणु ॥ ४
शेषः प्रथमतो जातो वासुकिस्तदनन्तरम् ।
ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनंजयौ ॥ ५

Ñ1.2 V1 B Da1 Dn2 D5 G4 जिह्वाः. D3 ततो भवद्द्विधा जिह्वा. — c) K1.2 Da D1.2.7 G1.2 M2.5 °स्पर्शाः; K3 °तस्यांशाः; G3 °मृतास्वादात्. — d) K1 कुशाः (for दर्भाः). Ś1 K (except K3) Da D2 G5 (*sup. lin.*) तेन; Ñ3 G1 ते च; D3.6.7 तेपि; D5 ते तु. — After 20, K2.4 Ñ V1 B D ins.:

372* एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च ।
द्विजिह्वाश्च कृताः सर्पा गरुडेन महात्मना ।

After 20, G (except G3.6) ins.:

373* नागाश्च वञ्चिता भूत्वा विसृज्य विनतां तदा ।
विषादमगमंस्तीव्रं गरुडस्य बलात्प्रभो ।

21 a) Ko.2.3 Da °मः प्रहृ°; Ñ V1 B (except B3) Dn D1.4.5.7 T2 G2–5 M1.3.5 °प्रहर्षवान्; D3.6 °मं प्रहर्षं°; G6 °मः प्रहर्षात्. — b) T2 °त्रा सहितः स का°. D6.7 देव- (for तत्र). — c) K1 G2.5 M1.5 °पक्षः. G2 खगः. — d) D4 अक्षीणकी°.

22 D3 om. 22. — b) K3 पठेत्तथा द्वि°. Ñ1.2 V1 B D (except D2; D3 om.) G5 द्विजगणमु°. — d) D6.7 खग° (for पतग°). — After 22, Ko.4 ins. two st. (*phalas'ruti*) given in App. I (No. 17).

Colophon. *Sub-parvan:* Ñ V1 B1–3.5 Dn D1 S आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ1.2 V1 B5 G1.3–5 add सौपर्ण. B1–4 Da D5 (om. the sub-parvan name) mention only सौपर्ण. — *Adhy. name:* K2 सुपर्णचरितं; B4 Da अमृताहरणं; G1 दास्यनिष्क्रयः; M1.3.5 विनतादास्यविमोचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 27; Ñ1.2 V1 Dn3 34; B1 33; B2 D4 (marg. *sec. m.*).5 32; G M 17 (G2.3 19; G6 M3 18). — Ś1 Ko.1.3.4 Ñ3 Dn D1–4.6.7 G1 M2 add (some before and some after the adhy. no.) सौपर्णं (Ko.3 सुपर्णचरितं) समाप्तं. — *S'loka no.:* Ñ3 24; Dn 26. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1520.

31

1 Ś1 Ko.1 S om. उवाच.

2 a) Ko °रदानं च. B1.2 भर्त्राथ; B5 D5 °तुश्च; G2.3 M1.5 अभवत्. — b) D3.5 T2 G1.4.5 तदा; G2.3 तयोः; M1.5 यथा. — d) D2 पत्रिणोर्; D5 पुत्रयोर्.

3 a) Ś1 K1 G1 च (for तु). — Ś1 K1 (hapl.) om. 3bc. — b) K4 मम कीर्तय; D1 कीर्तयिष्यसि. — c) S (except T1 G1) तु (for अपि). — d) K1 G1 °च्छाम ते; G4.5 °च्छामि ते.

4 Ś1 K1 S (G1 om.) सूतः; Ko.3.4 Ñ V1 B1 D (except Da D5) सौतिरु°. — b) Ñ1.2 V1 B D T1 पन्नगानां; the rest vary at random between भुजगानां and भुजं°.

5 a) T2 G2–6 M1.5 शेषस्तु प्रथमो जा°. — b) G4.5 M (except M2) °नंतरः. — c) G2 °कस्तु. — d) Ś1 K1 D3 S (except T) कार्कौ°.

कालियो मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा ।
नागस्तथा पिञ्जरक एलापत्रोऽथ वामनः ॥ ६
नीलानीलौ तथा नागौ कल्माषशबलौ तथा ।
आर्यकश्चादिकश्चैव नागश्च शलपोतकः ॥ ७
सुमनोमुखो दधिमुखस्तथा विमलपिण्डकः ।
आप्तः कोटनकश्चैव शङ्खो वालशिखस्तथा ॥ ८
निष्ठ्यूनको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा ।
बाह्यकर्णो हस्तिपदस्तथा मुद्गरपिण्डकः ॥ ९
कम्बलाश्वतरौ चापि नागः कालीयकस्तथा ।
वृत्तसंवर्तकौ नागौ द्वौ च पद्माविति श्रुतौ ॥ १०
नागः शङ्खनकश्चैव तथा च स्फण्डकोऽपरः ।
क्षेमकश्च महानागो नागः पिण्डारकस्तथा ॥ ११
करवीरः पुष्पदंष्ट्र एळको बिल्वपाण्डुकः ।
मूषकादः शङ्खशिराः पूर्णदंष्ट्रो हरिद्रकः ॥ १२

C. 1. 1557
B. 1. 35. 12
K. 1. 35. 12

---

6 ^{a}) K$_{4}$ Dn D$_{1.3.6.7}$ G (except G$_{4.6}$) काली°. — ^{b}) D$_{5}$ पूरणस्तु तथैव च. — M$_{5}$ om. 6^{c}. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ पंजवकः(!); K$_{0.2-4}$ G$_{3}$ M$_{1}$ पं(K$_{2}$ प्यं)ज°; Ñ$_{3}$ पं(पिं *sup. lin. sec. m.*)जरगः; D$_{5}$ पिंगर°; G$_{1}$ °रिकः; G$_{5}$ °रगः; G$_{6}$ पंचशिराः. — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ ऐला(K$_{1}$ °ल)प°; B$_{4}$ (m as in text) तुला°; T$_{2}$ G$_{2.3}$ °पुत्रो.

7 ^{a}) Ñ$_{3}$ नीलानलौ; D$_{2}$ मीन°; T$_{1}$ °निलौ. — ^{b}) G$_{4.5}$ कलापि° (G$_{5}$ °पी°); M$_{1.2}$ (before corr.).$_{5}$ °शकलौ. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ आर्यकश्चैत्र°; K$_{0.2}$ °श्चानु°; K$_{3}$ °श्चार्तं°; K$_{4}$ °श्चेंद्र°; Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B D T$_{1}$ °श्चोग्र°; Ñ$_{3}$ °श्चाद्र°; M$_{2-4}$ °श्चांद्र°; G$_{4}$ °श्चार्द्र°; G$_{5.6}$ °श्चार्द°; M$_{1.3}$ (*inf. lin.*).$_{5}$ °श्चाद्रवश्चैव. T$_{2}$ G$_{1-3}$ सूर्यकश्चं(G$_{1}$ °श्चां)द्रक°. — ^{d}) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B D T$_{1}$ नागः कलशपो°; G$_{1}$ M$_{2-4}$ नागौ वै शालपोतकौ; G$_{4-6}$ °श्च हलपो°; M$_{1.5}$ °श्च लशपो°.

8 ^{a}) Hypermetric! Ś$_{1}$ सोममुखो; K$_{0.3.4}$ B$_{2}$ Dn D$_{1.3.4.6.7}$ T$_{1}$ सु(B$_{2}$ शु)नामु°; K$_{1}$ सुमुनामु°; K$_{2}$ सुतामु°; Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ सुमनाख्यो; B$_{2}$m सुरामु°; B$_{4}$ खवामु°; Da$_{1}$ मनोमु°; G$_{2}$ सुम्नोमु°; M$_{2.3}$ (*inf. lin.* as in text).$_{4}$ सुमारो वै. T$_{2}$ G$_{1.4-6}$ सुमुखो दुर्मुखश्चैव (cf. 375*). — ^{b}) Ś$_{1}$ °पिंडिकः; D$_{5}$ °पीडिकौ. T$_{2}$ G$_{4-6}$ विमुखोसि(T$_{2}$ °धि-; G$_{4}$ °डि)मुखस्तथा (cf. 375*). — ^{c}) K$_{1}$ D$_{4}$ कोटरकः; Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ Dn$_{3}$ G क(G$_{1}$ का)कोंट°; Da$_{1}$ कैटन°; Dn$_{1}$.n$_{2}$ D$_{1.3.6.7}$ करोट°; D$_{5}$ कोरंट°; T$_{1}$ कनेट°; M$_{2.3}$ (*inf. lin.* as in text).$_{4}$ °नगः. Ñ$_{3}$ आसकः कोरकश्चैव; T$_{2}$ G$_{4-6}$ विमलः पिंडकः क्षुसः (T$_{2}$ क्षांतः; G$_{6}$ चैव); G$_{2.3}$ आसः (G$_{3}$ °स्ति)-कोपरतश्चैव. — ^{d}) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B Da Dn D$_{1.3-6}$ T$_{1}$ वालि(B$_{3}$ °न)शिखः; D$_{7}$ वालिखितः; T$_{2}$ वारिजितः; G$_{4.5}$ विलिखितः. — G$_{6}$ repeats 8^{cd} as : आसकोटरवश्चैव शंखपालशिखिस्तथा.

9 G$_{4}$ om. 9^{ab}. — ^{a}) Ś$_{1}$ निष्पूरको; K$_{0}$ °र्व्यूर°; K$_{1.3.4}$ °ष्टूर°; K$_{2}$ °ष्कूर°; Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ Dn D$_{1.3.4.6.7}$ T$_{1}$ °ष्टान°; Ñ$_{3}$ B Da$_{1}$ D$_{2}$ T$_{2}$ G$_{5.6}$ M$_{1.5}$ °ष्टुरि°; Da$_{2}$ भिष्टरि°; D$_{5}$ °ष्कुरि°; G$_{2}$ °ष्ठाधि°; G$_{3}$ °ष्माति°; M$_{3}$ °नगो. K$_{4}$ हेमगुह्यो; Da D$_{2}$ °गुडो; T$_{2}$ G$_{5}$ पोत°; G$_{2}$ °गुणो; M$_{1.5}$ मल्गु°. — ^{b}) K (except K$_{1}$) नाहुषः; B$_{3}$m Da लघुषः. — M$_{2.4}$ om. 9^{c}–11^{d}. — ^{c}) G$_{2.3}$ बाहु°. Ś$_{1}$ Da$_{2}$ हस्तिपादः; K (except K$_{1}$) Da$_{1}$ °मुखः; T$_{2}$ °कर्णः; G$_{2}$ °पको; G$_{3.6}$ °बको. — ^{d}) Ñ$_{3}$ मुद्गल°; B$_{1}$ D$_{4}$ मुकुर°.

10 M$_{2.4}$ om. 10 (cf. v. l. 9). — ^{a}) K$_{2}$ कंबराश्व°. — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{2.4}$ Da$_{1}$ D$_{3}$ M$_{3.5}$ कालि°; D$_{6}$ °यनः; G$_{1}$ कालिंककुः; G$_{4.5}$ कालिंगकः; G$_{6}$ °लिकटः. — After 10^{ab}, D$_{1}$ reads 12. — ^{c}) K$_{3}$ वर्तंसं°; G$_{1.4}$ वृत्रः (G$_{1}$ °त्तः) संवर्तकः. B$_{2}$ D$_{1}$ G$_{2.3.6}$ M$_{1.3.5}$ °संवृत्तकौ (M$_{3}$ °गौ). M$_{1.5}$ द्वौ च (for नागौ). — ^{d}) Da D$_{2.3.6.7}$ द्वौ पद्मा(D$_{6}$ मद्मा)विति विश्रुतौ.

11 G$_{1}$ M$_{2.4}$ om. 11 (cf. v. l. 9). — ^{a}) K$_{4}$ B$_{1-3}$ Da G (except G$_{6}$; G$_{1}$ om.) शंखणकः; Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ Dn D$_{3.6.7}$ T$_{1}$ °मुखः; Ñ$_{3}$ B$_{4.5}$ M$_{3}$ °नखः; D$_{1}$ °शिराः; D$_{2}$ °गणः. — ^{b}) Ś$_{1}$ च स्फांड°; K$_{0}$ Ñ$_{3}$ च स्पंड°; K$_{1}$ च फंड°; K$_{2.3}$ च स्पंड°; K$_{4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B D T$_{1}$ कूष्मां(*or* °श्मां)डको°; T$_{2}$ G$_{4.5}$ चंड(T$_{2}$ °द्र)प्रकोपनः; G$_{2.3}$ M$_{3}$ चाप्य(M$_{3}$ °व्य)जको वरः; G$_{6}$ गंधवृकोदनः; M$_{1.5}$ चाप्यजकेश्वरः. — ^{c}) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B D T G$_{4-6}$ तथा(G$_{6}$ °दा) नागो. — ^{d}) Da पिंजर°; G$_{2.3}$ पांडुर°; G$_{6}$ पिंडीर°; M$_{1.3.5}$ पिंडर°. — After 11, Ś$_{1}$ marg. ins.:

374* विप्रस्यावज्ञया शक्रो मातुः सर्पा विपद्गताः ।
सुपर्णस्तूभयप्रीत्या हरेरप्युपरि स्थितः ।

12 For D$_{1}$ cf. v. l. 10. — ^{a}) G$_{1}$ पद्मदंष्ट्रः. K$_{2.4}$ Da$_{1}$ °वीरपुष्पदंष्ट्रौ. — ^{b}) Ś$_{1}$ K Ñ$_{3}$ शै(K$_{2}$ न-; K$_{4}$ श)लको बिल्व(K$_{3}$ विधि)पांडु(Ś$_{1}$ °मंड)कः; Ñ$_{1}$ वनुको बिलपांडुरः; Ñ$_{2}$ V$_{1}$ B D T बि(B$_{2.3.4}$m Da बै)ल्वको बिल्वपांडु(*or* °ड)रः(D$_{2}$ वैलुको बिल्वपांडुरः; D$_{5}$ बेलुको बिलुपांडुरः); G$_{1}$ M$_{2-4}$ °को बहुपांडरः; G$_{2.3}$ नशको बि°; G$_{4-6}$ वैलूको बि°; M$_{1.5}$ बलको बि°. — ^{c}) MSS. vary at random between मूष° and मूषि°; D$_{4}$ सूच्याननः. — ^{d}) K$_{0-2}$ हरिद्रुकः; G$_{3}$ °रींदुकः; M (except M$_{1.5}$) °द्रुमः. — After 12, M$_{2.4}$ read 15^{ab}. For G$_{1}$ cf. v. l. 15.

C. 1. 1558 B. 1. 35. 13 K. 1 35. 13 अपराजितो ज्योतिकश्च पन्नगः श्रीवहस्तथा ।
कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च पुष्करः शल्यकस्तथा ॥ १३
विरजाश्च सुबाहुश्च शालिपिण्डश्च वीर्यवान् ।
हस्तिभद्रः पिठरको मुखरः कोणवासनः ॥ १४
कुञ्जरः कुररश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ।
कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिर्हलिकस्तथा ।
कर्कराकर्करौ चोभौ कुण्डोदरमहोदरौ ॥ १५

एते प्राधान्यतो नागाः कीर्तिता द्विजसत्तम ।
बहुत्वान्नामधेयानामितरे न प्रकीर्तिताः ॥ १६
एतेषां प्रसवो यश्च प्रसवस्य च संततिः ।
असंख्येयेति मत्वा तान्न ब्रवीमि द्विजोत्तम ॥ १७
बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
अशक्यान्येव संख्यातुं भुजगानां तपोधन ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

---

13 [a]) Hypermetric ! Ś1 transp. अप° and ज्योतिकः. M2–4 अपारतः. K0.4 ज्योतिष(K4 °षि)कः; D1 अंतिकस्य; D2 ज्योतिषश्च; M2–4 द्रौ(M3 द्यौ)तिकश्च. G2.3.6 M1.3 (*inf. lin.*).5 अपानमित्रो ज्योतीकः. — [b]) T2 transp. पन्न° and श्रीवहः. G6 शिवगः; M1 श्रीवगः. — [d]) K पुष्पकः; Ñ3 मस्करः. K0 कल्पकः; K2–4 शिल्प(K4 °लिप)कः. Ñ1.2 V1 B D T1 शंखपिंडश्च (D5 °क)वीर्यवान् (cf. 14[b]).

14 D7 om. 14[ab]. — [a]) Ś1 K1 विराटश्च; K2.3 G1 विरज°; Ñ3 G4–6 विराज°. B1 Da चर्मवासाः (for च सुबाहुः). — [b]) Cf. v. l. 13[a]. T2 रालिपिं°; G2–5 शल°; M1.5 बल°. — [c]) Ś1 हस्तिरुद्रः पिटिरकः; K1 °रुद्रः पठि°; K4 हस्तीरजः पीठ°; Ñ1.2 V1 Dn T1 °पिंडः पि°; Ñ3 G6 °द्रः पी°; B1–3.5 Da D2.4 °कर्णः पि°; B4 °कर्णः पिठकर्णः (m as in text); D1 °स्तीकर्णः पिड°; D3 °कर्णः पीठकरः; D5 हस्तिकः पिंडरकः; D6.7 °कर्णः पीठ°; G2 °स्तभेदः पित्तकश्च; G3 °स्तभेदः पीतर°; G4.5 °द्रः पीठनखः; M1–4 °द्रः पीठ° (M1 पीव°); M5 हस्तिबभ्रुर्विवर°. — [d]) Ñ1.2 V1 B D सुमुखः (for मुखरः). Ś1 K कोणवाहनः (K0 °कः); Ñ1.2 V1 B2.3 Dn D1.3.4.6.7 कौणपा(B2.3 °वा)शनः; B4.5 कौण(B5 °ल)वाहकः (B5 °नः); D5 कोतबांसनः; S को(M3 कौ)ण(M1.5 °णू)नासि(M2 °पि-; M4 °वि)कः.

15 For M2.4 cf. v. l. 12. — [a]) K1 कुडरः; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 कुठ(D1 °ठा)रः; B4 कुरजः (for कुञ्जरः). Ś1 K1.2 कुरवः; K0 कुरु°; K4 कुहकः; Ñ1.2 V1 B4 Dn D1.3.6.7 T1 G2.4.5 कुंज°; B1–3.5 D2.4.5 कुठ°; Da कुच°; G1 खुर°; G6 तुरगः (for कुररः). — [b]) T G (except G1.6) प्रहारकः (for प्रभा°). — G1 reads 15[ef] and 15[cd] after 12, and between the two (former) lines ins.:

375* सुमुखो विमुखश्चैव विमुखोऽसिमुखस्तथा ।

(cf. v. l. 8[ab]). — [e]) K0.2.3 °दाख्यश्च; D5 °दाक्षि°. — [d]) Ś1 K1 °हैलकः; K0 °क्षह्ल°; K2.3 °भिंह्ल°; K4 °भैह्ल°; Ñ3 तिहिरिहैरिकः; D1 °रहैलि°; D2 °लिहै°; D5 °रिहाणिकः; T1 °हांचि°; T2 G4.5 °हैलिलः; G1 °लिहैरि°; G2.3.6 °हैरिलः; M1 °लिखः; M2.4 °हैरिकः; M3 °लिपः; M5 °लिवः. — After 15[cd], K0.2.4 Ñ1.2 V1 B D T1 ins.:

376* कर्दमश्च महानागो नागश्च बहुमूलकः ।
[K4 B1–3.4 m Da D1.2.4 तथा (for महा-).]

— [e]) K2 °राबर्क°; K3 °चर्क°; D2 कर्णराकर्करौ; G2.3 कर्कणः कर्ककः. Ñ1.2 V1 B D T1 नागौ (for चोभौ). — [f]) D5 कृशो°; M2.4 कुंदो°.

16 [a]) Ś1 K1 नात्र; K0.2.4 Ñ3 B4 T2 G4.6 तु न; Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) नानु-; T1 त्वनु-; G5 न तु (for न प्र-).

17 [a]) K2 तेषां वै (for एतेषां). B2.3 Da D2 तु (for च). — [b]) K0 अपि (for च). — [c]) Da असंख्याये°; Dn1.n3 D1.3.6.7 °ख्य इ°; D4 T1 °ख्यमि°. Ś1 K (except K4) °ति मन्वानो; असंख्येयान्विदित्वा; G (except G3.6) °ति मत्वाहं; M2.4 °यमिति त्वाहं. — [d]) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T1 G1 °मि तपोधन.

18 [a]) Ś1 K1 °नि हि; K3 °नां च; K4 Da1 T1 °नि ह; D5 °नी हि; T2 G M °नि च. — [b]) G4.5 प्रसूतानि (for प्रयु°). Ñ3 G4.5 अयुता°; M1.5 अंबुदा°. — [c]) K2.4 B5 D2 असंख्यान्ये(K4 D2 °ने)व. — [d]) A few MSS. भुजं°. Ñ1.2 V1 B D T1 पन्नगानां. G1 द्विजोत्तम.

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. except Ś1 K1 T2 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* K0 पन्नगानां नामानुकथनं; Ñ1.2 V1 G1 सर्प(G1 नाग)नामकथनं; G3 नागनामकीर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 28; Ñ1.2 V1 Dn3 35; B1 34; B2 D3.4m 33; G M 18 (G2.3 20; G6 M3 19). — *S'loka no.:* Ñ3 Dn 19.

३२

शौनक उवाच ।
जाता वै भुजगास्तात वीर्यवन्तो दुरासदाः ।
शापं तं त्वथ विज्ञाय कृतवन्तो नु किं परम् ॥ १
सूत उवाच ।
तेषां तु भगवाञ्शेषस्त्यक्त्वा कद्रूं महायशाः ।
तपो विपुलमातस्थे वायुभक्षो यतव्रतः ॥ २
गन्धमादनमासाद्य बदर्यां च तपोरतः ।
गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ॥ ३
तेषु तेषु च पुण्येषु तीर्थेष्वायतनेषु च ।
एकान्तशीली नियतः सततं विजितेन्द्रियः ॥ ४
तप्यमानं तपो घोरं तं ददर्श पितामहः ।
परिशुष्कमांसत्वक्स्नायुं जटाचीरधरं प्रभुम् ॥ ५
तमब्रवीत्सत्यधृतिं तप्यमानं पितामहः ।
किमिदं कुरुषे शेष प्रजानां स्वस्ति वै कुरु ॥ ६
त्वं हि तीव्रेण तपसा प्रजास्तापयसेऽनघ ।
ब्रूहि कामं च मे शेष यत्ते हृदि चिरं स्थितम् ॥ ७
शेष उवाच ।
सोदर्या मम सर्वे हि भ्रातरो मन्दचेतसः ।
सह तैर्नोत्सहे वस्तुं तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ८
अभ्यसूयन्ति सततं परस्परममित्रवत् ।
ततोऽहं तप आतिष्ठे नैतान्पश्येयमित्युत ॥ ९
न मर्षयन्ति सततं विनतां ससुतां च ते । C. 1. 1573 B. 1. 36. 10 K. 1. 36. 10

32

1 Ś$_1$ K$_1$ S (G$_3$ with prefixed श्री) शौनकः. — ^{a}) Ś$_1$ जात्या वै; K$_1$ °स्त्यैव; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_2$ D (except Da D$_{2.5}$) T$_1$ आख्याताः; T$_2$ G M एते वै. D$_5$ ते तु (for तात). — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ G$_{4.5}$ तं त्वनुवि°; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_3$ Dn D$_{1.3.4.6.7}$ तं तेभिवि°; Ñ$_3$ B$_{1.2.4.5}$ Da D$_5$ T$_1$ तं त्वभिवि°; D$_2$ त्वेतं त्वभि°; T$_2$ तदभिवि°. G$_{1-3.6}$ M$_{2.4}$ शापतत्व(G$_3$ °कं)मभि(G$_{3.6}$ °त्रि)ज्ञाय. — ^{d}) Ś$_1$m परमुत्तरमनुत्तरं (sic). Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D °वंतः किमुत्तरं. — After 1, K$_{0.4}$ Da$_1$ ins. a passage of three lines given in App. I (No. 18).

2 Ś$_1$ K$_1$ S (K$_1$ G$_3$ with prefixed श्री) सूतः; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_1$ Dn$_3$ सौतिरु°. — ^{a}) D$_5$ शेषस्तु; M$_{2.4.5}$ शेषां तु (sic). K$_1$ बलवान् (for भग°). — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D transp. त्यक्त्वा and कद्रूं. G$_3$ त्वेको कद्रूं. G$_{1.4-6}$ कद्रूसुतानपि. — ^{c}) Ñ$_1$ आगच्छत्; Ñ$_3$ G$_1$ °स्थाय; D$_5$ °तेपे. Ñ$_2$ V$_1$ Dn D$_{1.3.6.7}$ उग्रं तपः समातस्थे. — ^{d}) G (except G$_{4.5}$) M °क्षो जितेंद्रियः.

3 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ G$_3$ आस्थाय. — ^{b}) Ñ$_3$ S (except T$_1$) तपोधनः. — ^{c}) Ś$_1$ K दशार्णे पु°.

4 ^{a}) Ñ$_3$ G$_1$ रम्ये°; D$_{3.6.7}$ सर्वे° (for पुण्ये°). — ^{b}) Cf. 1. 1. 10^d. — ^{c}) Ś$_1$ (by corr.) Ñ V$_1$ B Da D$_{2.5}$ T G M$_{1.5}$ °शीलो. — ^{d}) K$_2$ Ñ$_3$ नियतेंद्रियः. — After 4, K$_4$ ins. 1. 41. 3^{ab} (cf. 250*); while G (except G$_{3.6}$) ins.:

377* शीतवातातपसहः परित्यक्तप्रियाप्रियः ।
धर्मे मनः समाधाय स्नाने त्रिषवणे तथा ।

5 ^{b}) K$_2$ G$_{3.6}$ ददर्श च; G$_2$ ददृशे च (for तं द°). — G$_6$ om. 5^c–6^b. — ^{c}) Hypermetric! K$_{0.2.4}$ वि-; K$_3$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D T$_1$ सं-; Ñ$_3$ G$_3$ प्र-; G$_2$ तं (for परि-). — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ T$_2$ G$_{1.4.5}$ M (except M$_{1.5}$) प्रभुः; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D T$_1$ मुनिं. Ñ$_3$ जटामकुटधारिणं.

6 G$_6$ om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{a}) M$_{2.4.5}$ °धृतिः. — Before 6^{cd}, K$_4$ D$_{4.5}$ ins. ब्रह्मोवाच; G$_{2.3.6}$ M (except M$_2$) ब्रह्मा. — ^{c}) M$_{1.5}$ °दं क्रियते.

7 ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ Ñ V$_1$ B$_{2-4}$ D (except D$_{2.5}$) T$_1$ यस्ते. Ś$_1$ K$_{1.4}$ स्थितः. Ñ$_{1.2}$ V$_1$ D T$_1$ व्यवस्थितः (D$_{2.5}$ °तं); B as in D$_{2.5}$; T$_2$ G M चिकीर्षि° (G$_2$ चिरास्थि°; G$_3$ corrupt).

8 K$_3$ श्रीशेष उ°. Ś$_1$ K$_1$ D$_6$ S om. उवाच. — ^{a}) Ś$_1$ K T G$_{4.5}$ M$_2$ ते; Ñ$_3$ M$_{1.5}$ -पि (for हि). — ^{b}) Ñ$_3$ प्रायशो (for भ्रा°).

9 ^{c}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_1$) तप आ(D$_3$ तपसा)तिष्ठं. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ Da$_1$ G$_{1.4}$ M (except M$_{1.5}$) नैनान्.

10 ^{a}) K$_0$ (? hapl.) om. from सततं up to द्विषन्ति (11^a). Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn D$_{1.3.4.7}$ T$_1$ ससुतां (for सत°). — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn D$_{1.4.7}$ T$_1$ सततं विनतां; M$_5$ सततं ससुतं. D$_6$ G$_6$ M$_3$ transp. विन° and ससु°. — ^{d}) K$_3$ प्रतापवान्; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D T$_1$ अंतरिक्षगः (for पिता°).

11 K$_0$ om. up to द्विषन्ति (cf. v. l. 10). — ^{a}) M$_1$

C. 1. 1573 B. 1. 36. 10 K. 1. 36. 10 अस्माकं चापरो भ्राता वैनतेयः पितामह ॥ १०
तं च द्विषन्ति तेऽत्यर्थं स चापि सुमहाबलः ।
वरप्रदानात्स पितुः कश्यपस्य महात्मनः ॥ ११
सोऽहं तपः समास्थाय मोक्ष्यामीदं कलेवरम् ।
कथं मे प्रेत्यभावेऽपि न तैः स्यात्सह संगमः ॥ १२

ब्रह्मोवाच ।

जानामि शेष सर्वेषां भ्रातॄणां ते विचेष्टितम् ।
मातुश्चाप्यपराधाद्वै भ्रातॄणां ते महद्भयम् ॥ १३
कृतोऽत्र परिहारश्च पूर्वमेव भुजंगम ।
भ्रातॄणां तव सर्वेषां न शोकं कर्तुमर्हसि ॥ १४
वृणीष्व च वरं मत्तः शेष यत्तेऽभिकाङ्क्षितम् ।
दित्सामि हि वरं तेऽद्य प्रीतिर्मे परमा त्वयि ॥ १५
दिष्ट्या च बुद्धिर्धर्मे ते निविष्टा पन्नगोत्तम ।
अतो भूयश्च ते बुद्धिर्धर्मे भवतु सुस्थिरा ॥ १६

शेष उवाच ।

एष एव वरो मेऽद्य काङ्क्षितः प्रपितामह ।
धर्मे मे रमतां बुद्धिः शमे तपसि चेश्वर ॥ १७

ब्रह्मोवाच ।

प्रीतोऽस्म्यनेन ते शेष दमेन प्रशमेन च ।
त्वया त्विदं वचः कार्यं मन्नियोगात्प्रजाहितम् ॥ १८
इमां महीं शैलवनोपपन्नां
ससागरां साकरपत्तनां च ।
त्वं शेष सम्यक्चलितां यथाव-
त्संगृह्य तिष्ठस्व यथाचला स्यात् ॥ १९

शेष उवाच ।

यथाह देवो वरदः प्रजापति-

---

transp. च and द्विषन्ति. Ñ1.2 V1 B D T1 सततं (for ते°). G2.3 तं सर्वभूतलेत्यर्थं. — ^{b}) T2 G4.5 अयं (for अपि). Ñ1.2 V1 B D T1 बलवत्तरः (for सुम°). — ^{c}) B Da D2.4.5 G1 च; G4–6 स्व- (for स). — ^{d}) Here and below S (generally) काश्यप-. Ñ2 V1 B Da D5 पितामह (for महा°).

12 ^{b}) K1 Ñ3 त्यक्ष्यामि. — ^{c}) Ś1 K वा (for मे). — ^{d}) G2.3.6 M1.3.5 transp. न and तैः. Ś1 K1 तैः स्यात् सह (K1 मम) न सं°. — After 12, Ñ V1 B D T1 ins.:

378* तमेवंवादिनं शेषं पितामह उवाच ह ।

[Before this line, B3 D4 ins. सूत उ°; Dn3 सौतिरु°.]

13 Ñ2 V1 Dn1. n2 D2.6.7 G3 om. ब्रह्मो°. Ś1 (with prefixed श्री) G1.2.5.6 M1.5 ब्रह्मा; Ko.2–4 पितामह उ°; K1 T2 G4 M2–4 पितामहः. — ^{c}) B4 °श्चास्या°; G2.3 M1.5 °श्चैवा°.

14 ^{c}) K2 D3 चैव; G4.5 एव (for तव). — ^{d}) D3 G4.5 M1.5 सुवृत्तानां विमोक्षणं. — D3 S ins. after 14: D4, marg. after 15^{ab}:

379* शापात्तस्मान्महाघोराद्युक्तान्मात्रा महाबल ।

[Before this line, D4 (marg.) T G1 repeat 14^{cd}, reading सुवृत्तानां विमोक्षणं for the second half (cf. v. l. 14^{cd}). — D3 T2 G2–5 M (except M1.5) °घोरान्मुक्तास्मात्त्वं; G1 °बाहो विविक्तस्त्वं.]

15 ^{a}) B3 D4 °ष्व वरमस्मत्तः. — ^{b}) K (except K1) T1 यस्ते; D7 T2 यन्ते. K2–4 -भिकांक्षितः; M (except M1.5) विव°. — ^{c}) K (except K1) Ñ2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 दास्यामि, K (except K1) G3.6 इह (for हि). T2 G4.5 M (except M1.5) °मि ते वरं त्वद्य. D2 corrupt.

16 ^{ab}) Ñ1.2 V1 B D T1 transp. च and बुद्धिः, as also धर्मे and ते. G1 बुद्धिर्धर्मे ते निविष्टा वरिष्ठा प°. — After 16^{ab}, G1 repeats 14^{cd}, reading the second half as in D3 G4.5 M1.5 (cf. v. l. 14). — ^{c}) Ñ1.2 V1 B D T1 भूयो (for अतो). Ś1 K1 T2 G2.3 transp. ते and बुद्धिः. — ^{d}) Ñ3 B4.5 D1.5 M5 सुस्थिता.

17 Ś1 K1 S om. उवाच. — B5 (? hapl.) om. 17. — ^{ab}) Ñ1.2 V1 B (B5 om.) D T1 देव (for मेऽद्य), and मे (for प्र-). — ^{d}) T2 ज्ञाने तपसि च प्रभो.

18 Ko.2.3 (with prefixed श्री).4 Ñ3 पितामह उ°; K1 M2.4 पितामहः; Ś1 T G M1.3.5 ब्रह्मा. — D5 om. 18. — ^{b}) D2 अनेन; T1 धर्मे° (for दमे°). Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1.3.4.6.7 च (for प्र-). Ś1 (by corr.) B2m Da Cd Nilp प्रश्रयेन; M1.5 प्रमदेन.

19 M5 om. 19, 20. — ^{a}) Ś1 शेष वनो°; G4.5 °वरोप°. — ^{b}) Ko.4 आकर°; K2 G1 सागर°; T2 G4–6 सनगर°. Ñ (Ñ3 *inf. lin.*) V1 B D (for D5 see below) ससागरग्रामविहारपत्तनां; G2.3 सनागरस्थानविपट्टणां च. — ^{c}) Ko.2.4 कलितां; D2 बलवान्; G2.3 गलि°. M1 च पूर्वं (for यथा°). — ^{d}) T2 M1 प्रगृह्य संतिष्ठ; G2.3 संदिष्ट (G3 °तिष्ठ) संगृह्य. — D5 subst. for 19:

380* अन्यमेव वरं दद्मि तवाहं भुजगोत्तम ।
इमां त्वं सकलां पृथ्वीं मूर्ध्ना संधारयिष्यसि ।

20 M1.5 om. 20 (cf. v. l. 19). Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{b}) Ñ3 भुजग°; B2 लोक°; B4 (m as in text)

महीपतिर्भूतपतिर्जगत्पतिः ।
तथा महीं धारयितास्मि निश्चलां
प्रयच्छ तां मे शिरसि प्रजापते ॥ २०

ब्रह्मोवाच ।

अधो महीं गच्छ भुजंगमोत्तम
स्वयं तवैषा विवरं प्रदास्यति ।
इमां धरां धारयता त्वया हि मे
महत्प्रियं शेष कृतं भविष्यति ॥ २१

सूत उवाच ।

तथेति कृत्वा विवरं प्रविश्य स
प्रभुर्भुवो भुजगवराग्रजः स्थितः ।
बिभर्ति देवीं शिरसा महीमिमां
समुद्रनेमिं परिगृह्य सर्वतः ॥ २२

ब्रह्मोवाच ।

शेषोऽसि नागोत्तम धर्मदेवो
महीमिमां धारयसे यदेकः ।
अनन्तभोगः परिगृह्य सर्वां
यथाहमेवं बलभिद्यथा वा ॥ २३

सूत उवाच ।

अधो भूमेर्वसत्येवं नागोऽनन्तः प्रतापवान् ।
धारयन्वसुधामेकः शासनाद्ब्रह्मणो विभुः ॥ २४
सुपर्णं च सखायं वै भगवानमरोत्तमः ।
प्रादादनन्ताय तदा वैनतेयं पितामहः ॥ २५ C. 1. 1588 B. 1. 36. 25 K. 1. 36. 25

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

T G1–3 M2–4 भुवन° (for भूतपतिर्). — Ko om. 20cd. — d) Ś1 K1.3 transp. तां and मे. B3 विवरं (for शिर°).

21 Ś1 (with prefixed श्री) S (G3 M1.5 om.) ब्रह्मा; K1 पितामहः. — a) M1 अतो; M5 इमां (for अधो). Ko.2.4 °गमेश्वर. — b) T1 (evidently with mislection of exemplar) प्रतेसा (for तवैषा). — c) K4 D2 G3.6 °मां महीं.

22 D5 om. 22. G (except G2.3) M (except M1.5) transp. 22 and 23. — G2 M om. सूत उ°. Ś1 K1 T G (G2 om.) सूतः; Ko Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.3.6.7 सौतिरु°. — a) Ñ V1 Dn3 G2 M4 तथैव. Ś1 K Ñ3 Da D2 G6 om. स. T2 तत् (for स). — b) G2.3 भुवोंतरे (for प्रभुर्भु°). K °वरो(K1 °तरा)ग्रजः; T2 °वरोत्तमः; G M2.4 °वरो(G3.6 °रा)ग्रतः. Ko.2.3 सितः. B5 m प्रभुर्भुजंगप्रवरा°. M1.3.5 प्रभो भु(M1 -र्भु)जंगप्रवरोग्रजः (M3 °तः). — d) A few MSS. °नेमीं. B4 T2 G (except G4.5) सर्वशः.

23 For G1.4–6 M2–4 cf. v. l. 22. — G5.6 om. ब्रह्मो°. Ś1 (with prefixed श्री) K1 T G2.3 M1.5 ब्रह्मा. — D2 om. 23. — a) D5 T2 G2.3 °देहो. — b) T2 G M धारयिता (M1.5 °यतां). G (except G2.3) त्वमेकः; M3 (by corr.) त्वदेकः. — c) G6 अनेकभोगान्. K2 °भोगात्; Ñ1.2 V1 Dn °गैः; D5 G1 M1.5 °गं. Ś1 K सर्वतो; Ñ3 B (except B4) Da Dn D1.4.6.7 T2 M3 (by corr.) °र्वं; D5 °र्वं; G6 °र्वान्. — d) K3 °मेनां; G4.5 °मेको. Ś1 K1 बलिभि°. B3.4 च; G4.5 मया; M1.5 एव (for वा).

24 D2 G1.4–6 M1.5 om. सूत उ°. Ś1 K1 T G2.3 M2–4 सूतः; Ko.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.3.6.7 सौतिरु°. — a) Ś1 Ko–2.4 D3.6.7 T1 अंतर्भूमौ; K3 Ñ1.2 V1 B3.4 D5 अधो भूमौ. Ñ3 D6 G1.6 M एव (for एवं). — c) M3 वै धरामेकः. — d) K1 विभोः; Ñ1.2 V1 Dn3 D2–4.6.7 विदुः; G4–6 प्रभो.

25 D5 om. 25. — a) K3 Ñ V1 B D (except D2; D5 om.) T G1.4.5 सहायं. — b) M1.5 प्रददावमरो°. — c) T2 G (except G4.5) M1.5 प्रादाद्दे(M1.5 °साद्दै)नमनंताय. — D3.4.6 S (except M1.5) ins. after 25: K4 D5, before st. 1 of the foll. adhy.:

381* अनन्तेऽभिप्रयाते तु वासुकिः स महाबलः ।
अभ्यषिच्यत नागैस्तु दैवतैरिव वासवः ।
[(L. 2) D3–6 T1 G1 देवैरिव स (G1 च) वा°.]

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. except K1.3 Dn1 T2 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* Ko.2.4 अनंतवरप्रदानः; K3 श्रीशेषस्य वरप्रदानं; Ñ1.2 V1 शेषवृत्तकथनं; G1 शेषभूभारनियोजनं; G3 शेषभूभारं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 43; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T2 29; Ñ1.2 V1 B1 Dn3 36; B2 D4m.5 34; D3 33; G M 19 (G2.3 21; G6 M3 20). — *S'loka no.:* Ñ3 26; Dn 24. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1563.

३३

C. 1. 1589
B. 1. 37. 1
K. 1. 37. 1

सूत उवाच ।

मातुः सकाशात्तं शापं श्रुत्वा पन्नगसत्तमः ।
वासुकिश्चिन्तयामास शापोऽयं न भवेत्कथम् ॥ १
ततः स मन्त्रयामास भ्रातृभिः सह सर्वशः ।
ऐरावतप्रभृतिभिर्ये स्म धर्मपरायणाः ॥ २

वासुकिरुवाच ।

अयं शापो यथोद्दिष्टो विदितं वस्तथानघाः ।
तस्य शापस्य मोक्षार्थं मन्त्रयित्वा यतामहे ॥ ३
सर्वेषामेव शापानां प्रतिघातो हि विद्यते ।
न तु मात्राभिशप्तानां मोक्षो विद्येत पन्नगाः ॥ ४
अव्ययस्याप्रमेयस्य सत्यस्य च तथाग्रतः ।
शप्ता इत्येव मे श्रुत्वा जायते हृदि वेपथुः ॥ ५
नूनं सर्वविनाशोऽयमस्माकं समुदाहृतः ।
न ह्येनां सोऽव्ययो देवः शपन्तीं प्रत्यषेधयत् ॥ ६
तस्मात्संमन्त्रयामोऽत्र भुजगानामनामयम् ।
यथा भवेत सर्वेषां मा नः कालोऽत्यगादयम् ॥ ७
अपि मन्त्रयमाणा हि हेतुं पश्याम मोक्षणे ।
यथा नष्टं पुरा देवा गूढमग्निं गुहागतम् ॥ ८
यथा स यज्ञो न भवेद्यथा वापि पराभवेत् ।
जनमेजयस्य सर्पाणां विनाशकरणाय हि ॥ ९

सूत उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे काद्रवेयाः समागताः ।
समयं चक्रिरे तत्र मन्त्रबुद्धिविशारदाः ॥ १०
एके तत्राब्रुवन्नागा वयं भूत्वा द्विजर्षभाः ।

33

1 Ś$_1$ K$_1$ S (T$_2$ G$_2$ with prefixed श्री) सूतः; K$_{0.3.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_1$ Dn D$_{1.3.6.7}$ सौतिरु°. — After सूत उ°, K$_4$ D$_5$ ins. 381* (cf. v. l. 1. 32. 25). — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D T$_1$ श्रुत्वा वै पन्नगोत्तमः.

2 ^{d}) K स्युर्; T$_2$ G स्व- (G$_1$ त्व-) (for स्म). Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D T$_1$ सर्वैर् (D$_1$ °वैं) धर्मपरायणैः (Da °णः; D$_1$ °णाः).

3 Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच. — ^{a}) Ñ$_3$ T$_2$ G$_{2.3}$ M$_{1.5}$ यथा सृष्टो; G$_{1.4.5}$ M$_{2-4}$ यथोत्सृ°; G$_6$ यथादृ°. — ^{b}) B$_5$ (m as in text) D$_{2.3}$ T$_2$ G$_{4-6}$ M$_{2.4}$ विदितो; G$_{2.3}$ मुंचतो. K$_{0.2.4}$ यथा; T$_2$ G$_6$ तदा; G$_{2-5}$ सदा. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ G$_{4.5}$ M$_3$ शांत्यर्थं; G$_{2.3}$ M$_{1.5}$ °र्थें.

4 ^{a}) T$_2$ G (except G$_1$) M अपि (M$_{1.5}$ अभि-) (for एव). — D$_7$ (hapl.) om. 4^{cd}. — ^{c}) B$_5$ °त्रा प्र-; G$_{1.3.6}$ M$_5$ °त्रा हि. — ^{d}) Ś$_1$ K °क्षो भवति. Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (D$_7$ om.) मोक्षः क्वचन विद्यते. — After 4, K$_{0.4}$ Da$_1$ ins. two lines given in App. I (No. 19).

5 ^{b}) M (except M$_{1.5}$) तु (for च). K$_3$ D$_4$ T G$_6$ M यथा. B$_4$ श्रुतिः; T$_2$ M$_{1.2.3}$ (*inf. lin.* as in text).$_5$ श्रुतः; G$_2$ श्रुतेः; G$_3$ श्रुतं (for अग्रतः). — ^{c}) Ñ$_3$ °व श्रुत्वा तु.

6 ^{b}) Ś$_1$ K समुपस्थितः; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D T$_1$ °पागतः. — After 6^{ab}, G (except G$_{3.6}$) ins.:

382* शापः सृष्टो महाघोरो मात्रा खल्वविनीतया ।

— ^{c}) Ś$_1$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D T$_1$ ह्येतां; K$_{2.3}$ corrupt; M (except M$_{1.5}$) ह्यस्मान्. G$_{1.4.5}$ अव्ययो; G$_2$ प्रति नो; G$_3$ प्रत्यजो; M$_{1.5}$ यो° (for सो°).

7 ^{a}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_2$) T$_1$ G (except G$_{2.3}$) M$_{2.4}$ अद्य (for अत्र). — D$_3$ om. 7^{cd}. — ^{c}) K (except K$_1$) भवति; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (D$_3$ om.) T$_1$ भवेद्धि; T$_2$ °त्तु. K$_{3.4}$ वै क्षेमं (for सर्वे°). — ^{d}) G$_2$ मा सः; G$_3$ मा सु- (for मा नः). — K$_{1.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D T$_1$ ins. after 7 (D$_3$, after 7^{ab}):

383* सर्वं एव हि नस्तावद्बुद्धिमन्तो विचक्षणाः ।

8 ^{a}) Ñ$_3$ M अभि- (for अपि). K$_{2.3}$ T$_2$ °माणो हि; G$_{1-3}$ M$_{1.5}$ °माणोपि. G$_{4-6}$ मंत्रयाम इहैवाथ. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{0.1}$ D$_2$ पश्येम; K$_{2.4}$ T$_2$ G (except G$_{4.5}$) M$_{1.5}$ °मि. — ^{d}) G$_2$ शुभागतं; M$_5$ हुता°.

9 ^{b}) B Da M$_{1.5}$ चापि; T$_2$ G$_{1-3}$ शापः. Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_{2-4}$ D (except Da D$_{3.6.7}$) T$_1$ M$_{1.5}$ पराभवः; Cd as in text. K (except K$_1$) तस्य राज्ञो महात्मनः. — ^{d}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D T$_1$ वै (for हि). T$_2$ G$_{2.3.6}$ M$_{1.3}$ (*sup. lin.* as in text).$_5$ °करणं प्रति.

10 Ś$_1$ K$_1$ S सूतः; K$_{0.3}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_1$ D (except Da D$_{2.4.5}$) सौतिरु°. — ^{a}) Ñ V$_1$ D (except Da D$_{2.4.5}$) T G$_{2.3.6}$ M$_{1.5}$ ततः (for तु ते). — ^{b}) G$_{2.3.6}$ समाहिताः. — ^{d}) Ñ$_3$ मंत्रं मंत्रवि°. — After 10, G$_1$ (partly damaged).$_{4.5}$ ins.:

384* तेषु तत्रोपविष्टेषु पन्नगेषु द्विजोत्तम ।
एलापत्रोऽब्रवीत्तेषां मन्त्रविद्योत्तमो बलैः ।

जनमेजयं तं भिक्षामो यज्ञस्ते न भवेदिति ॥ ११
अपरे त्वब्रुवन्नागास्तत्र पण्डितमानिनः ।
मन्त्रिणोऽस्य वयं सर्वे भविष्यामः सुसंमताः ॥ १२
स नः प्रक्ष्यति सर्वेषु कार्येष्वर्थविनिश्चयम् ।
तत्र बुद्धिं प्रवक्ष्यामो यथा यज्ञो निवर्तते ॥ १३
स नो बहुमतान्राजा बुद्ध्वा बुद्धिमतां वरः ।
यज्ञार्थं प्रक्ष्यति व्यक्तं नेति वक्ष्यामहे वयम् ॥ १४
दर्शयन्तो बहून्दोषान्प्रेत्य चेह च दारुणान् ।
हेतुभिः कारणैश्चैव यथा यज्ञो भवेन्न सः ॥ १५
अथवा य उपाध्यायः क्रतौ तस्मिन्भविष्यति ।
सर्पसत्रविधानज्ञो राजकार्यहिते रतः ॥ १६
तं गत्वा दशतां कश्चिद्भुजगः स मरिष्यति ।
तस्मिन्हते यज्ञकरे क्रतुः स न भविष्यति ॥ १७
ये चान्ये सर्पसत्रज्ञा भविष्यन्त्यस्य ऋत्विजः ।
तांश्च सर्वान्दशिष्यामः कृतमेवं भविष्यति ॥ १८
तत्रापरेऽमन्त्रयन्त धर्मात्मानो भुजंगमाः ।
अबुद्धिरेषा युष्माकं ब्रह्महत्या न शोभना ॥ १९
सम्यक्सद्धर्ममूला हि व्यसने शान्तिरुत्तमा ।
अधर्मोत्तरता नाम कृत्स्नं व्यापादयेज्जगत् ॥ २०
अपरे त्वब्रुवन्नागाः समिद्धं जातवेदसम् । C. 1. 1608 B. 1. 37. 21 K. 1. 37. 21

---

11 Before 11, $G_{1.4.5}$ ins. एलापत्रः (cf. v. l. 10). — ^{a}) $G_{1.4.5}$ शृण्वंतु नागा हृत्स्थं मे. — ^{b}) K (except K_1; K_2m as in text) द्विजोत्तमाः. — ^{c}) K_0 Da_1 जन्मे° (cf. v. l. 1. 1. 8; 18. 8 etc.). Ś$_1$ K_1 D_2 $G_{2.3.6}$ M (except M_4) तं (as in text); the rest तु.

12 ^{ab}) $12^{a}=21^{a}$. Ñ$_3$ transp. नागाः and तत्र. — ^{c}) K_3 हि (for ऽस्य). — ^{d}) K_3 समंततः; Ñ$_1$ B Da सुसंह°; T_2 सुसत्तमाः; G_2 समाश्रि°; $G_{4.5}$ समाग°.

13 ^{a}) S (except T_1 M_5) पृच्छति. K_2 D_1 $M_{2.4}$ transp. सर्वे° and कार्येषु (in ^{b}). — ^{b}) K_0 अथ; B_4 सु- (for अर्थ-). Ñ$_3$ G_1 °श्चयात्; $D_{2.5}$ °श्चयान्. — ^{c}) Ś$_1$ तथा (for °त्र). Ñ$_{1.2}$ V_1 B D प्रदास्यामो; T_1 G_3 प्रयो°; G_2 प्रवे°. — ^{d}) $D_{6.7}$ राज्ञो (for य°). Ś$_1$ T_1 निवर्त्स्यंते; K_1 Ñ$_{1.2}$ V_1 B D °र्त्स्यति (B_4 D_5 °ते); Ñ$_3$ न वत्स्यति; T_2 G M न व°.

14 ^{a}) Ñ$_3$ $B_{4.5}$ बहुमतो; D_2 बुद्धिमतो. D_1 बुद्ध्वा (for राजा). — ^{b}) Ñ$_3$ B_4 G M बुद्धौ (G_2 °द्धिं; G_3 °द्धे; $M_{1.5}$ °द्धो); $B_{1-3.5}$ Dn $D_{1.4.6}$ T_1 °ध्या. — ^{c}) Ñ$_1$ B $D_{2.5}$ सत्रार्थं (B_4 D_2 °र्थे). K_2 M_{2-4} प्रक्ष्यते; T G_{2-4} $M_{1.5}$ पृच्छते; $G_{5.6}$ वक्ष्यते. $G_{2.3}$ युक्तं (for व्यक्तं). — ^{d}) Ś$_1$ K (except K_4) वक्ष्याम तं ($K_{0.3}$ ते).

15 ^{b}) G_5 om. 15^{b} excepting चेह. $G_{1.4}$ सु- (for च). — ^{c}) $M_{1.3.5}$ विविधैश्चैव; $M_{2.4}$ °श्चापि. — ^{d}) $M_{1.5}$ यज्ञेन चेतसः.

16 ^{a}) Ñ$_{1.2}$ V_1 B $Dn_{1}.n_{2}$ $D_{3.5}$ अयम् (for य). — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V_1 B D (except $D_{1.2}$) T $G_{4.5}$ क्रतोः; M (except $M_{1.5}$) यज्ञे. Ñ$_{1.2}$ V_1 B D T_1 $G_{2.3.6}$ M तस्य; T_2 $G_{1.4.5}$ °त्र. — T_2 om. 16^{c}–21^{b}.

17 T_2 om. 17 (cf. v. l. 16). — ^{a}) K_1 transp. दश° and भुज° (in ^{b}). K_4 G_3 दश्यतां; G_3 दिश्य°. — ^{c}) Ñ$_{1.2}$ V_1 B D T_1 मृते; $G_{4.5}$ ग°. K_1 Ñ$_{1.2}$ V_1 B (except B_5) D (except $D_{2.5}$) T_1 $G_{1.6}$ $M_{1.5}$ यज्ञकारे; K_3 °विधि. — ^{d}) K (except K_1) यज्ञोसौ. M (except $M_{1.5}$) च (for स).

18 T_2 om. 18 (cf. v. l. 16); D_6 (hapl.) om. 18. — ^{b}) K_1 Ñ$_{1.2}$ V_1 Dn $D_{1.3.7}$ M °त्यस्य चर्त्वि°; K_3 $G_{2.3}$ °त्यस्य च द्विजाः; T_1 °ति स चर्त्वि°; G_6 °त्यत्र चर्त्वि°. — ^{c}) Ś$_1$ हनिष्यामः. D_3 G_6 तान्सर्वान्दंशयिष्यामः. — ^{d}) K_3 Da_1 क्रतुर्नैव; Ñ$_3$ °मेतद्; D_2 (by corr.) क्रतुरे°; G_2 कृतः स न; Cd कृतमेवं (as in text).

19 T_2 om. 19 (cf. v. l. 16). — ^{a}) Ś$_1$ Ñ$_3$ मंत्रयंतो (Ś$_1$ corr. to °यंतु); K_1 धर्मरता; K_4 S (except T_2) मंत्रयंति ($G_{4.5}$ °ते). Ñ$_{1.2}$ V_1 B D अपरे त्वब्रुवन्नागाः (D_5 °वन्तत्र); cf. 21^{a}, 25^{a} etc. — ^{b}) K_1 मंत्रयंतो; M (except $M_{1.5}$) महा° (for धर्मा°). Ñ$_{1.2}$ V_1 B D दयालवः. — ^{c}) Da_1 कुबुद्धि°. Ñ$_{1.2}$ V_1 B D भवतां (for यु°). — ^{d}) Ñ$_3$ $M_{1.5}$ ब्रह्मवध्या. Ñ$_{1.2}$ V_1 B D न शोभनं (D_1 विनाशनं; D_4 as in text); Ñ$_3$ भविष्यति.

20 T_2 om. 20 (cf. v. l. 16). — ^{a}) G_1 $M_{2.4}$ संपत् (for सम्यक्). $G_{2.3}$ संपत्तिर् (for सम्यक्सद्-). Ñ$_{1.2}$ V_1 D (except Dn $D_{1.5}$) M_1 Nilp सध°; T_1 G_1 सुध°; G_6 सा ध° (for सद्ध°). Ñ$_{1.2}$ V_1 $B_{3.4}$ D T_1 $G_{2.3.6}$ $M_{1.5}$ वै (for हि). $G_{4.5}$ सत्यव्रता धर्ममूला. — ^{b}) Ś$_1$ K °रुच्यते (K_3 °रिष्यते) (for °रुत्तमा). — ^{c}) K_2 अधर्मोयं भुजंगा हि; G_{4-6} $M_{2.4}$ °र्मे एवं चरितं (G_5 M_2 °तः; M_4 °ता). — ^{d}) G_2 आपतये°; G_3 आपा°; G_5m $M_{2.4}$ व्याघातये°.

21 T_2 om. 21^{ab} (cf. v. l. 16). — ^{b}) $M_{1.5}$ ज्वलितं जा°. — ^{c}) T सर्वे (for वर्षैर्). Ś$_1$ $K_{1.2}$ D_5 G_1 निवारयि°. — ^{d}) $M_{1.5}$ वर्षा भू°. Ñ$_3$ समंततः (for सवि°).

22 ^{a}) T_2 $G_{3.6}$ $M_{2.4}$ °भांडान्; M_3 °डौ. K_2 Ñ$_{1.2}$

C. 1.1608 B. 1.37.21 K. 1.37.21 वर्षैर्निर्वापयिष्यामो मेघा भूत्वा सविद्युतः ॥ २१
स्रुग्भाण्डं निशि गत्वा वा अपरे भुजगोत्तमाः ।
प्रमत्तानां हरन्त्वाशु विघ्न एवं भविष्यति ॥ २२
यज्ञे वा भुजगास्तस्मिञ्शतशोऽथ सहस्रशः ।
जनं दशन्तु वै सर्वमेवं त्रासो भविष्यति ॥ २३
अथवा संस्कृतं भोज्यं दूषयन्तु भुजंगमाः ।
स्वेन मूत्रपुरीषेण सर्वभोज्यविनाशिना ॥ २४
अपरे त्वब्रुवंस्तत्र ऋत्विजोऽस्य भवामहे ।
यज्ञविघ्नं करिष्यामो दीयतां दक्षिणा इति ।
वश्यतां च गतोऽसौ नः करिष्यति यथेप्सितम् ॥ २५
अपरे त्वब्रुवंस्तत्र जले प्रक्रीडितं नृपम् ।
गृहमानीय बध्नीमः क्रतुरेवं भवेन्न सः ॥ २६
अपरे त्वब्रुवंस्तत्र नागाः सुकृतकारिणः ।
दशामैनं प्रगृह्याशु कृतमेवं भविष्यति ।
छिन्नं मूलमनर्थानां मृते तस्मिन्भविष्यति ॥ २७
एषा वै नैष्ठिकी बुद्धिः सर्वेषामेव संमता ।
यथा वा मन्यसे राजंस्तत्क्षिप्रं संविधीयताम् ॥ २८
इत्युक्त्वा समुदैक्षन्त वासुकिं पन्नगेश्वरम् ।
वासुकिश्चापि संचिन्त्य तानुवाच भुजंगमान् ॥ २९
नैषा वो नैष्ठिकी बुद्धिर्मता कर्तुं भुजंगमाः ।

V1 B D T2 G2.6 M च (M1 तु); G1 अथ (for वा). — b) Ś1 K1.2 (*sup. lin.*) T G2.6 M (except M1) अप्यपरे; K2 (before corr.).4 G4.5 त्वपरे; G1 परे (for अप°). — c) Ś1 प्रसुप्तानां. — d) Dn (except Dn3) D1.7 G2.3 M1.5 विघ्नमेवं; D3 G1 °स्त्वेवं.

23 Ś1 (hapl.) om. 23. — a) D6 ये; G1 च; M2.4 -थ (for वा). G1 तत्र (for तस्मिन्). — c) K1 Ñ1.2 V1 D (except Da D5) जनान्. K1 Dn1.n3 D1–4.6.7 सर्वान्; Ñ1.2 V1 B1 Dn2 G2.3 °र्वै. — d) Ñ1.2 V1 B1 Dn2 नैवं. T transp. एवं and त्रासः.

24 a) Ś1 K1 संभृतं; T2 संस्तु°. — c) M2 स्वेद-. G1 स्वेदमूत्रपुरीषैश्च. — d) Ś1 K1 °भक्ष्य°; D2 °भोग°; G4.5 M2–4 °भोक्तृ°. T G1–3.6 °भोक्तृविनाशनं (T1 °शिनं; G1 °शनाः); M1.5 °भोक्तृन्विनाशय.

25 B Da D2.4 transp. 25 and 26. — a) = 26a and 27a. K3 T G1 M1.5 तस्य; M2–4 नागाः (for तत्र); cf. 21 and v. l. 19. — K2 reads 25b–27a in marg. — b) D6 G1 च; T G5 अत्र (for अस्य). Ś1 महीपतेः (for भवा°). — c) K2 T1 G4.5 यज्ञे वि°. — d) Ś1 K1 B1.4.5 Da2 दीयंतां. — e) G1 M5 पश्यतां. G4–6 चागतो. Ñ3 M1.5 गतः सोथ. T G2.3 पश्यतो जगतः सोक्तः (T1 सो नः); M2–4 पश्यन्नान्यां गतिं सोथ (M2.4 नैव).

26 K3 (hapl.) om. 26. For B Da D2.4 cf. v. l. 25. — ab) 26a = 25a and 27a. Ś1 अत्र; T नागाः (cf. 21). — Ś1 K2 जल-. D3 जलेन क्रीडितं. D4 विक्री°; M2 विजिडितं; M4 विजित्वितं. — d) Ś1 K4 Dn1 D6.7 M5 एव; M1 °व (for एवं). T1 न भवेत्क्रतुरीदृशः.

27 a) = 25a and 26a. — b) K2 D2.5 दुःकृतकारिणः (D2 °णं); Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 M4 पंडितमानिनः; B Da D4 G2 °कारिणं. — c) K3 दशाम्येनं; Ñ1.2 V1 Dn D1.6 T1 °मस्तं; G2.3 दंशामैनं (G3 °वं); M1.5 जगा°; M3 गच्छामेनं. Ś1 K Ñ3 G4–6 प्रसह्याशु. — d) Ñ3 कृतकार्यं; T2 G1–3 °मेनं. Ś1 भवेच्छुभं; B4 करि°. K (except K1) क्रतुरेवं भवेन्न सः (= 26d). — e) K3 B1.3.4 Dn1 D2.3.5.6 T G1.2.5 M (except M3) छिन्न-. — f) B D2 हते त°.

28 G6 has confused the sequence of st. 28–30; it is ignored here. — a) K2 वा; Ñ V1 B D T1 G1.4.5 नो (D6 नौ). — b) G1 corrupt. G4.5 यदि (for एव). Ñ3 B4 G1.4.5 रोचते; T2 G2.3 पन्नगाः; M1.3.5 नः कृता (for सं°). Ñ1.2 V1 B (B4 marg.) D T1 सर्वेषामीक्षणश्रवः (D3.4 T1 °वाः); M2.4 °षां च भुजंगमाः. — c) Ś1 यथा वै; Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 अथ यन्; M2.4 यथा वो. — d) Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 द्रुतं तत्सं°; G1.4.5 तद्वै क्षिप्रं वि°.

29 a) Ñ3 Dn1.n3 D1.5–7 G2 समुदीक्षं(D5 °क्ष्यं)त; T1 समवीक्षंत; M1.5 °देक्षंत. — b) Ñ1.2 V1 B D पन्नगोत्तमं (B1.2.4m Da D2.4 °माः). — After 29, G1.4.5 (last two with वासुकिः added before the lines) ins. lines 1, 2 of 385*.

30 Before 30, Ñ3 B3 D5 ins. वासुकिरु°; T2 G1.6 वासुकिः. — a) Cf. 28a. K1 D5 S (except T2) एषा. K1.2 D5 G2 वै; M4 वा. — D1 (hapl.) om. 30bc. — b) Ś1 K1 न तां; T2 मतां; G1.4.5 जाता; G2 M4 माता. G1 बुद्धिं (for कर्तुं). — After 30ab, Ñ3 reads 31cd. — c) K1 बुद्धिनैः; Ñ3 D5 T2 G (except G4.5) M बुद्धिर्मे (by transp.).

31 a) K4 Ñ1.2 V1 B2 D (except Da D2.4) T G M2.4 किं तत्र (G2.3 तदत्र). — b) Ñ1.2 V1 B D T1 स्याद्धि(D5 साधि)तं तु यत्; Ñ3 यद्यदीप्सितं; T2 चैव य°; G6 यद्धितं भवेत्. — K4 Ñ1.2 V1 B D (for D6 see below) T1 ins. after 31ab: Ñ3 (om. lines 3, 4), after

सर्वेषामेव मे बुद्धिः पन्नगानां न रोचते ॥ ३०
किं त्वत्र संविधातव्यं भवतां यद्धवेद्धितम् ।
अनेनाहं भृशं तप्ये गुणदोषौ मदाश्रयौ ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

सूत उवाच ।
श्रुत्वा तु वचनं तेषां सर्वेषामिति चेति च ।
वासुकेश्च वचः श्रुत्वा एलापत्रोऽब्रवीदिदम् ॥ १
न स यज्ञो न भविता न स राजा तथाविधः ।
जनमेजयः पाण्डवेयो यतोऽस्माकं महाभयम् ॥ २
दैवेनोपहतो राजन्यो भवेदिह पूरुषः ।
स दैवमेवाश्रयते नान्यत्तत्र परायणम् ॥ ३
तदिदं दैवमस्माकं भयं पन्नगसत्तमाः ।
दैवमेवाश्रयामोऽत्र शृणुध्वं च वचो मम ॥ ४
अहं शापे समुत्सृष्टे समश्रौषं वचस्तदा ।
मातुरुत्सङ्गमारूढो भयात्पन्नगसत्तमाः ॥ ५
देवानां पन्नगश्रेष्ठास्तीक्ष्णास्तीक्ष्णा इति प्रभो । C. 1. 1627 B. 1. 38. 6 K. 1. 38. 7

31: $G_{1.4.5}$ (om. lines 3, 4), after 29:

385* श्रेयः प्रसादनं मन्ये कश्यपस्य महात्मनः ।
ज्ञातिवर्गस्य सौहार्दादात्मनश्च भुजंगमाः ।
न च जानाति मे बुद्धिः किंचित्कर्तुं वचो हि वः ।
मया हीदं विधातव्यं भवतां यद्धितं भवेत् ।

[(L. 2) K_4 B Da D_2 $G_{1.4.5}$ °वंशस्य. — D_6 om. lines 3 and 4, and repeats 30^{c}–31^{b}. — (L. 4) Second half =(var.) 31^{b}.]

— Ñ$_3$ reads 31^{cd} after 30^{ab}. — ^{c}) Ko B Da $D_{2.4.5}$ अनेन सुभृशं. T_2 $G_{1.4.5}$ M तप्स्ये.

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. except K_1 T आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* $K_{0.2.4}$ नागमंत्रः; K_3 सर्पमंत्रः; Ñ$_{1.2}$ V_1 वासुक्यादिमंत्रणं; G_1 वासुकीसर्पसंतापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ 44; Ko 32; K_3 (marg. *sec. m.*) T 30; Ñ$_{1.2}$ V_1 Dn 37; B_1 36; B_2 $D_{3.4}$m 35; D_5 3 (sic); G M 20 ($G_{2.3}$ 22; G_6 M_3 21). — *S'loka no.:* Ñ$_3$ 33; Dn 34.

34

1 Ko om. सूत उ°. Ś$_1$ K_1 S ($G_{2.3}$ with prefixed श्री) सूतः; $K_{3.4}$ Ñ$_{1.2}$ V_1 $B_{1.4}$ Dn $D_{1.3.6.7}$ सौतिरु°. — ^{a}) Ñ$_{1.2}$ V_1 B D T_1 सर्पाणां तु (D_6 च) वचः श्रुत्वा. — ^{b}) D_3 T_2 G_{1-3} M_3 °षामेव; G_{4-6} $M_{1.2.4.5}$ °षामपि. T_2 G $M_{1.2.4.5}$ चैव (for चेति). D_3 T_2 G हि; $M_{1.2.4.5}$ ह. M_3 भोगिनां (for चेति च). — ^{c}) $K_{2.4}$ Da G_1 तु (for च). M_4 वासुके ते. — After 1, G (except $G_{3.6}$) ins.:

386* प्रागेव दर्शिता बुद्धिर्मयैषा भुजगोत्तमाः ।
हेयेति यदि वो बुद्धिस्तवापि च तथा प्रभो ।
अस्तु कामं ममाद्यापि बुद्धिः स्मरणमागता ।
तां शृणुष्व प्रवक्ष्यामि यथातथ्येन पन्नगाः ।

2 Before 2, B_4 D_1 ins. एलापत्र उ°; T_2 एलापुत्रः. — ^{b}) $K_{0.3}$ B_3 D_5 T_2 G स (T_2 G_1 न) च (for न स). Arjp (like Da) न स (as in text). — ^{c}) Ko Da_1 Dn_1 जन्मे° (cf. v. l. 1. 1. 8; 18. 8 etc.). — ^{d}) $K_{0.2.4}$ Ñ$_3$ $M_{1.5}$ °कमनामयं (K_2 °यः); B D T °कं महद्भयं. G (except $G_{2.3}$) M_{2-4} °कमिदं भयं. Ñ$_3$ (*inf. lin. sec. m.*) भवतां भयवद्धितं.

3 ^{a}) D_6 G_6 °पहतं; T_2 °हते; $G_{4.5}$ °द्रुतो. $M_{1.5}$ कार्ये (for राजन्). — ^{b}) Ko पौरुषः. T_2 $G_{2.3.6}$ $M_{1.5}$ न कर्तव्यं च पौरुषं. — ^{c}) T_1 देवम्. Ñ$_3$ $D_{2.3.7}$ G_6 M °श्रयेत; T_2 °श्रयीत; G_1 °श्रयिता. — ^{d}) Ś$_1$ K_1 B_3 Dn_3 D_7 नान्यस्तत्र; K_3 $Dn_{1}.n_{2}$ D_1 T_1 नान्यो(K_3 °न्य)स्त्यत्र; D_5 नान्यं तत्र.

4 ^{a}) Ñ V_1 Dn °दं चैवम°. G_6 पौरुषं नैतदस्माकं; — ^{b}) M (except $M_{1.5}$) °सत्तम. G_{4-6} भयदं पन्नगोत्तमाः. — Ś$_1$ K_1 (hapl.) om. 4^{c}–5^{d}. — ^{d}) K_3 वदतो; T_2 $G_{3.6}$ $M_{1.5}$ वचनं (for च वचो).

5 Ś$_1$ K_1 om. 5 (cf. v. l. 4). Before 5, $K_{0.4}$ ins. एलापत्र उ°; $G_{2.6}$ एलापत्रः. — ^{b}) $G_{2.3}$ समावर्तें ततस्तदा. — ^{d}) M °सत्तम.

6 ^{a}) Ś$_1$m °गाः श्रौषं; T_2 $G_{1.4.5}$ M_{2-4} °गश्रेष्ठ. $G_{2.3.6}$ $M_{1.5}$ देवैः (G_2 दैवं) श्लोकं (G_6 चोक्तं) तदा(M_5 °था)श्रौषं. — ^{b}) $D_{3.6}$ T_1 तीक्ष्णास्तीक्ष्ण; D_5 $G_{1.2.4.5}$ M_{2-4} °क्ष्णं तीक्ष्णं; T_2 G_6 °क्ष्णतीक्ष्णं (G_6 °क्ष्ण); M_1 °क्ष्णा तीक्ष्णा; Cd as in text. — After 6^{ab}, G (except $G_{3.6}$) ins.:

387* शापदुःखाग्नितप्तानां पन्नगानामनामयम् ।
कृपया परयाविष्टाः प्रार्थयन्तो दिवौकसः ।

C. 1. 1627 B. 1. 38. 6 K. 1. 38. 9 पितामहमुपागम्य दुःखार्तानां महाद्युते ॥ ६

देवा ऊचुः ।

का हि लब्ध्वा प्रियान्पुत्राञ्शपेदेवं पितामह ।
ऋते कद्रूं तीक्ष्णरूपां देवदेव तवाग्रतः ॥ ७
तथेति च वचस्तस्यास्त्वयाप्युक्तं पितामह ।
एतदिच्छाम विज्ञातुं कारणं यन्न वारिता ॥ ८

ब्रह्मोवाच ।

बहवः पन्नगास्तीक्ष्णा भीमवीर्या विषोल्बणाः ।
प्रजानां हितकामोऽहं न निवारितवांस्तदा ॥ ९
ये दन्दशूकाः क्षुद्राश्च पापचारा विषोल्बणाः ।
तेषां विनाशो भविता न तु ये धर्मचारिणः ॥ १०
यन्निमित्तं च भविता मोक्षस्तेषां महाभयात् ।
पन्नगानां निबोधध्वं तस्मिन्काले तथागते ॥ ११
यायावरकुले धीमान्भविष्यति महानृषिः ।
जरत्कारुरिति ख्यातस्तेजस्वी नियतेन्द्रियः ॥ १२
तस्य पुत्रो जरत्कारोरुत्पत्स्यति महातपाः ।
आस्तीको नाम यज्ञं स प्रतिषेत्स्यति तं तदा ।
तत्र मोक्ष्यन्ति भुजगा ये भविष्यन्ति धार्मिकाः ॥ १३

देवा ऊचुः ।

स मुनिप्रवरो देव जरत्कारुर्महातपाः ।
कस्यां पुत्रं महात्मानं जनयिष्यति वीर्यवान् ॥ १४

ब्रह्मोवाच ।

सनामायां सनामा स कन्यायां द्विजसत्तमः ।
अपत्यं वीर्यवान्देवा वीर्यवज्जनयिष्यति ॥ १५

— ^{d}) D$_{3}$ °तांस्ते महीपते; G$_{2.3}$ M$_{1.5}$ °तानां महात्मनां. G$_{1.4.5}$ देवा वचनमब्रुवन्.

7 Ś$_{1}$ K Ñ$_{3}$ (*sup. lin. sec. m.* as in text) D$_{5}$ S (except T$_{1}$) om. देवा ऊ°. — ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ D$_{2.7}$ को हि. G$_{1.4.5}$ M (except M$_{1.5}$) का हि पुत्रान्प्रियाल्लँब्ध्वा. — K$_{2}$ (hapl.) om. 7^{c}–8^{b}. — ^{c}) G$_{3}$ कद्रूवदेतेषां. T G$_{4-6}$ M तीक्ष्णरोषां; G$_{2}$ बतैतेषां. D$_{5}$ ऋते च कद्रूं तीक्ष्णत्वाद्. — ^{d}) G$_{2}$ जगत्पते; G$_{4.5}$ पितामह (for तवा°). D$_{5}$ एकमेव ममाग्रतः.

8 K$_{2}$ G$_{5}$ om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^{a}) T G$_{2.3.6}$ वचनं (for च वचस्). T$_{1}$ श्रुत्वा. — K$_{0}$ om. 8^{cd}. — ^{c}) Dn D$_{1}$ T G$_{4.5}$ °च्छामि. G$_{2.3}$ °च्छामहे श्रोतुं. — ^{d}) D$_{5}$ यस्तदा भवेत्. Da वा विभो; D$_{3}$ T$_{1}$ M$_{1.5}$ वारितं.

9 D$_{5}$ om. 9. K$_{0}$ om. ब्रह्मो°. — Ś$_{1}$ (with prefixed श्री) S (except M$_{3}$) ब्रह्मा; K$_{1-4}$ Ñ$_{3}$ पितामह उ° (K$_{1}$ om. उ°). — ^{b}) K$_{1}$ भीमवेगा; Ñ$_{2}$ V$_{1}$ Dn D$_{1.3.4.6.7}$ T$_{1}$ घोररूपा; B Da D$_{2}$ °रूपा; M$_{1.5}$ तीक्ष्ण°. G$_{2.4.5}$ M$_{1.5}$ विषोद्बणाः. — Ś$_{1}$ K$_{1}$ (hapl.) om. 9^{c}–10^{b}. — ^{c}) M$_{2.4}$ देवानां. Ñ$_{1}$ B Da D$_{2}$ °कामस्तान्; G$_{1-3}$ °कामाय. — ^{d}) Ñ$_{1}$ B Da D$_{2}$ नाहं वा°; Ñ$_{2}$ V$_{1}$ Dn D$_{1.3.4.6.7}$ T$_{1}$ न च वा°. G$_{4.5}$ ततः (for तदा). Ñ$_{3}$ T$_{2}$ G$_{6}$ M$_{1.5}$ न वारयितवांस्तदा (Ñ$_{3}$ °था); G$_{3}$ नानुज्ञापितवांस्तथा.

10 Ś$_{1}$ K$_{1}$ om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). — ^{c}) G$_{1}$ नाशोत्र (for वि°). — ^{d}) = 1. 35. 9^{d}. K$_{0}$ च (for तु).

11 Ś$_{1}$ K$_{0-3}$ स(K$_{1}$ स्व)निमि°; Ñ$_{3}$ G$_{2.3.6}$ M$_{1.5}$ सनि(G$_{6}$ तन्नि)मित्तश्च; B$_{1-3.4}$ (m as in text).$_{5}$m D$_{2.5}$ T$_{2}$ G$_{1.4.5}$ M$_{3}$ °मित्तश्च; Cd as in text. — ^{b}) Ś$_{1}$ transp. मोक्षः and तेषां. G$_{2.3}$ भयावहात्. — ^{c}) K$_{0}$ विबुध्यध्वं; K$_{3}$ निबुध्य त्वं. — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ उपागते; K$_{0.2}$ यथा°; Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ Dn D$_{1.3.6.7}$ T$_{1}$ समा°. T$_{2}$ G$_{2.3.6}$ M$_{1.5}$ यथा वो (G$_{2.6}$ वै) गदितं मया.

12 ^{b}) G$_{2.3}$ भविता स. — ^{c}) = 1. 13. 10^{a}. — ^{d}) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B D T$_{1}$ तपस्वी. D$_{5}$ G$_{4.5}$ M (except M$_{1.5}$) विजितेंद्रियः.

13 ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B D T$_{1}$ भविष्यति तपोधनः. — ^{c}) Here and below the MSS. vary at random between आस्तीक-, अस्तीक- and आस्तिक-. — ^{e}) Ś$_{1}$ K मोक्ष्यं(K$_{2.3}$ °क्षं)ते तत्र भु°; G$_{1.4.5}$ मोक्ष्यंते तेन भु°. — ^{f}) G$_{4.5}$ M (except M$_{1.5}$) भवंतीह. M$_{1.5}$ साधवः (for धा°).

14 Ś$_{1}$ S (except G$_{1}$) om. ऊचुः. Ñ$_{1}$ पूर्वदेवा ऊचुः. — ^{a}) G$_{2.3}$ स तु (G$_{3}$ समं) विप्रवरो. Ñ V$_{1}$ B D T$_{1}$ °रो ब्रह्मन्. — ^{c}) G$_{1}$ महावीर्यं. — ^{d}) D$_{3}$ °ति सर्वशः.

15 Ś$_{1}$ (with prefixed श्री) K$_{1}$ S ब्रह्मा. — After ब्रह्मा, G (except G$_{3.6}$) ins.:

388* वासुकेर्भगिनी कन्या समुत्पन्ना सुशोभना ।
तस्मै दास्यति तां कन्यां वासुकिर्भुजगोत्तमः ।
तस्यां जनयिता पुत्रं वेदवेदाङ्गपारगम् ।

— ^{c}) Ś$_{1}$ K (except K$_{3}$) Ñ$_{3}$ वीर्यवद्देवा; Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ D (except Da D$_{2.4.5}$) T$_{1}$ °संपन्नं; G$_{2}$ °वान्धीरं; G$_{3}$ °वान्वीर्यं; M$_{1.5}$ °वांस्तस्यां. — ^{d}) Ś$_{1}$ K Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ D (except Da D$_{2.4.5}$) T$_{1}$ वीर्यवान्जन°; G$_{2}$ धीरः संजन°; G$_{3}$ वीर्यं च जन°; M$_{1.5}$ सुवीर्यं जन°; M$_{2-4}$ जनयिष्यति वीर्यवत्. — After 15, K$_{4}$ Ñ$_{2}$ V$_{1}$ B$_{3}$ D (except Da D$_{2.5}$) T$_{1}$ ins.:

389* वासुकेः सर्पराजस्य जरत्कारुः स्वसा किल ।
स तस्यां भविता पुत्रः शापान्नागांश्च मोक्ष्यति ।

16 Ś$_{1}$ K$_{1}$ ऐलापत्रः; S °पत्रः. — ^{c}) T$_{2}$ G$_{1-3}$ M

एलापत्र उवाच ।
एवमस्त्विति तं देवाः पितामहमथाब्रुवन् ।
उक्त्वा चैवं गता देवाः स च देवः पितामहः ॥ १६
सोऽहमेवं प्रपश्यामि वासुके भगिनीं तव ।
जरत्कारुरिति ख्यातां तां तस्मै प्रतिपादय ॥ १७
भैक्षवद्भिक्षमाणाय नागानां भयशान्तये ।
ऋषये सुव्रताय त्वमेष मोक्षः श्रुतो मया ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

सूत उवाच ।
एलापत्रस्य तु वचः श्रुत्वा नागा द्विजोत्तम ।
सर्वे प्रहृष्टमनसः साधु साध्वित्यपूजयन् ॥ १
ततः प्रभृति तां कन्यां वासुकिः पर्यरक्षत ।
जरत्कारुं स्वसारं वै परं हर्षमवाप च ॥ २
ततो नातिमहान्कालः समतीत इवाभवत् ।
अथ देवासुराः सर्वे ममन्थुर्वरुणालयम् ॥ ३
तत्र नेत्रमभून्नागो वासुकिर्बलिनां वरः ।
समाप्यैव च तत्कर्म पितामहमुपागमन् ॥ ४
देवा वासुकिना सार्धं पितामहमथाब्रुवन् ।
भगवञ्शापभीतोऽयं वासुकिस्तप्यते भृशम् ॥ ५
तस्येदं मानसं शल्यं समुद्धर्तुं त्वमर्हसि । C. 1. 1646 B. 1. 39. 6 K. 1. 39. 6

(except M1.5) नत्वा. G1 M (except M1.5) चैनं; G3.6 चैव. Ñ1 उक्त्वा चैनं गतो देवः; Ñ2 V1 B D T1 उक्त्वैवं (D3 °नं) वचनं देवान् (D2 उक्त्वा चैवागतं देवाः). — d) Ñ1.2 V1 B D (except D2) विरिंचिस्त्रिदिवं ययौ; G1.2 देवदेवं पितामहं.

17 a) Ś1 K D2.5 °मेतां (K3 D2 °नां). B5 तु (for प्र-). — b) K0.4 B1 D2.7 G1 वासुकेर्. B1.2.4 D (except D2.5) T भगिनी. — c) Cf. 12c. Ñ V1 B (except B3) D (except D2) T G1.5.6 M5 ख्याता. — d) K3 G2.3 तामस्मै; B3 M (except M1.5) तस्मै तां; D1 तस्मै त्वं.

18 a) D5 भैक्ष्यं हि. — b) Ś1 शाप° (for भय°). — c) Ñ1.2 V1 B3 D (except Da D2.5) T1 °तायैनाम्. — d) G2 एवं (for एष). M1.5 transp. श्रुतः and मया.

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. except Dn1.n3 T2 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* K (except K1) Ñ1.2 V1 एलापत्रवाक्यं; G3 एलापुत्रवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 33; Ñ1.2 V1 38; B1 37; B2 D3.4m 36; D5 4; T 31; G M 21 (G2.3 23; G6 M3 22). — *S'loka no.:* Dn 19. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1616.

35

1 Ś1 K1 S (G3 with prefixed श्री) सूतः; K0.3.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Dn D1.3.6.7 सौतिरु°. — a) Ś1 K1 ऐला°. K0 च (for तु). G1 वचनं (for तु वचः). K3 Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T1 G2.3 एलापत्रवचः श्रुत्वा. — b) B5 श्रुत्वा ते च; D4 ते नागाश्च; G2.3.6 नागराजो. Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 ते नागा द्विजसत्तम. — d) Ñ1.2 V1 Dn T1 °त्यथाब्रुवन्.

2 b) T1 G4 परिरक्षत. — d) K1 Ñ3 ह (for च).

3 a) M2.3 (*inf. lin.* as in text).4 ततोतीव. — b) D2 °तीतोभवत्तदा. — After 3ab, B3 ins.: क्वचिदत्रैव अध्यायः ॥ सौतिरुवाच. — c) G4–6 M2.4 ततो (for अथ). K2 (first *visarga sup. lin.*).4 D2.4.6.7 T2 G (except G2) देवाः सुराः.

4 a) T2 G योक्त्रम् (G3 वे°). G2.3 °महात्मा(G3 °ना)गो. — c) K4 समाप्यैवं च; Ñ3 G1.5 M1.5 संस्थाप्य चैव; G1 M2–4 ते संस्थाप्य च (G1 तु). T2 संस्थाप्य चैवं तत्सर्वं; G2.3.6 संस्थाप्य च महत्कर्म. — d) K0.2.3 Dn1.n3 D1.2.6.7 T1 G2–5 M1 °गमत्. B3 सेंद्राः प्रांजलयस्ततः (m as in text).

5 T2 (? hapl.) om. 5ab. — b) K0.3.4 ते पितामहमब्रुवन्; G4.5 M (except M1.5) ते च (G4.5 -थ) ब्रह्माणमब्रु°.

6 a) K0.4 Ñ3 G5 तस्येमं; K2 °स्यैमं; K3 °स्यैनं; Ñ1.2 V1 B D T1 अस्यैतन् (Da D5 तस्यैतन्; D2 अस्यैदं); G4 अस्ये°; M1.5 तस्य तन्. G1 M मनसः. — b) Ś1 अथ; Ñ3 इह (for त्वम्). G1 transp. समु° and त्वम्. T2 त्वमुद्धर्तुमिहार्हसि. — c) K1 जननी-; B3 D5 °न्या; M (except M1.5) °न्यां. K3.4 चैव (for देव). — d) Ñ1.2 V1 B Da Dn D3.4.6.7 T1 हितमिच्छतः; D1 हर्षमिच्छतः; D5 M1.6 °कांक्षिणा (D5 °णां); M2.4 °कारिणं.

C. 1. 1646 B. 1. 39. 6 K. 1. 39. 6 जनन्याः शापजं देव ज्ञातीनां हितकाङ्क्षिणः ॥ ६
हितो ह्ययं सदास्माकं प्रियकारी च नागराट् ।
कुरु प्रसादं देवेश शमयास्य मनोज्वरम् ॥ ७

ब्रह्मोवाच ।

मयैवैतद्वितीर्णं वै वचनं मनसामराः ।
एलापत्रेण नागेन यदस्याभिहितं पुरा ॥ ८
तत्करोत्वेष नागेन्द्रः प्राप्तकालं वचस्तथा ।
विनशिष्यन्ति ये पापा न तु ये धर्मचारिणः ॥ ९
उत्पन्नः स जरत्कारुस्तपस्युग्रे रतो द्विजः ।
तस्यैष भगिनीं काले जरत्कारुं प्रयच्छतु ॥ १०
यदेलापत्रेण वचस्तदोक्तं भुजगेन ह ।
पन्नगानां हितं देवास्तत्तथा न तदन्यथा ॥ ११

सूत उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा स नागेन्द्रः पितामहवचस्तदा ।
सर्पान्बहूञ्जरत्कारौ नित्ययुक्तान्समादधत् ॥ १२
जरत्कारुर्यदा भार्यामिच्छेद्वरयितुं प्रभुः ।
शीघ्रमेत्य ममाख्येयं तन्नः श्रेयो भविष्यति ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

---

7 a) G2.4.5 भीतो. Ñ1.2 V1 G5 ह्यहं. M1.5 सहितोयं यदस्माकं. — b) B4 M1 स (for च). — c) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 transp. कुरु and प्रसा°. Ñ3 अस्य त्वं (for दे°). — d) D1 M2.4 शमयस्व.

8 Ś1 (with prefixed श्री) S ब्रह्मा (G4 पितामहः); K Ñ3 D2.5 पितामह उ° (K1 as in G4). — After पितामह उ°, K2.4 ins. two lines given in App. I (No. 20). — a) Ś1 Ñ1.2 V1 B (except B5) Dn D5 G2.3 मयैव तद्; M1.5 मया चैतद्. T2 मे (for वै). K1 मयैव तद्वि तीर्णं वै; K2 मयि चैत° (m °तत्कथितं वै); K4 Da D3 °तद्विचीर्णं वै; D2 मयैतद्विदितं चैव; T1 मयैव तद्वि संपूर्णं; G1 मम चै(? read वै)विद्धि विदितं; G4-6 M2-4 मयैतच्चिंतितं पूर्वं. Cd विचीर्णं. — b) B Da D4 G2.3 M3 °सा सुराः; T2 M1.5 °सा घृतं; G4 °सा पुरा. — c) Ś1 K1 ऐलाप°. — d) G1 यदत्रा°; G4.5 M2.4 यदस्य व्याहृतं.

9 b) D5 corrupt. Ś1 K1 कालप्राप्तं; Ñ3 D2 काले प्राप्तं; T2 G (except G4.5) काले प्राप्ते. Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4.6.7 T1 स्वयं; Ñ3 D2 G2-5 M तदा; B Da च तत् (B5 चरेत्) (for तथा). — c) D1.2 विनश्यं(D2 °क्ष्यं)ति च. Ś1 K1 Da1 G6 ते; D2 वै (for ये). — d) = 1. 34. 10d.

10 b) S (except T1 G1) रतः सदा. — c) Ś1 K2 D6.7 तस्यैषा; Ko.3 G1-5 M1.3 (inf. lin.).5 तस्यैव; B4.5 Da1 D3 तस्यै स; D4.5 T2 G6 तस्यै स्व-. Ś1 K2 D6.7 G2.5 (sup. lin.) भगिनी. — d) Ś1 °रोः प्रदीयतां. M1.5 प्रयच्छत.

11 a) Ś1 यदैलप°; K1 यदैलाप°. Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1 एलापत्रेण यत्प्रोक्तं; T2 G1 M1.5 एलापत्रेण तु (M1.5 च) वचः (cf. 1a); G2-6 M2-4 एलापत्रेण वचनं. — b) Ś1 T2 तदुक्तं; Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1 वचनं; G2.3 यथोक्तं; M1.5 तवो°; M2-4 पुरो°. G2.3 भुजगस्य तु; G6 °गोत्तम. D1 M2-4 हि (for ह). — c) G2.3.6 भुजगानां. G2 तु तद्; G3 तु यद् (for हितं). G4-6 M (except M1.5) चैव (for देवाः). — d) T2 G M1 तथा तन्; M5 तदा तन् (for तत्तथा). M2-4 तत्कुरुष्वाविचारयन् (M3 °ष्व भुजंगम).

12 Ś1 K1 S (G1.3 M1.5 om.) सूतः; Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.3.6.7 सौतिरु°. — a) Ñ V1 B1 D (except Da D2.5) T1 तु (for स). — After 12ab, Ñ2 V1 B5 (marg.) D (except Da D2.5) T1 ins.:

390* संदिश्य पन्नगान्सर्वान्वासुकिः शापमोहितः ।
स्वसारमुद्यम्य तदा जरत्कारुमृषिं प्रति ।

— c) Ś1 युक्तान् (for बहून्). Ś1 G2.3 M1.5 °त्कारोः — d) K1.2 D4 T2 G4.5 समादधात्; D2 तदाद°. D5 नित्यं युक्तान्समाददत्; G2.3 नियुक्तान्स समावदत्.

13 c) Ś1 Ko.2.4 समाख्येयं; Ñ1.2 V1 B D (except D2) T1 तदाख्येयं. G1 शीघ्रमेव ममाख्यात. — d) Ñ3 ततः; Da1 G1.2 M (except M5) तन्न; D7 यन्नः; T1 G4.5 तत्र.

Colophon om. in G4.5. — *Sub-parvan:* All MSS. except T2 G4.5 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* Ko.2-4 पितामहवाक्यं; Ñ1.2 V1 जरत्कार्वन्वेषणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 34; K3 (marg. *sec. m.*) T 32; Ñ1.2 Dn3 39; B1 38; B2 D4 (marg.).5 37 (D5 ins. पंचमोध्यायः before the figure 37); D3 G2.3 24; G1 M1.2.4.5 22; G6 M3 23. — *S'loka-no.:* Da1 13; Dn 14. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1630.

३६

शौनक उवाच ।

जरत्कारुरिति प्रोक्तं यत्त्वया सूतनन्दन ।
इच्छाम्येतदहं तस्य ऋषेः श्रोतुं महात्मनः ॥ १
किं कारणं जरत्कारोर्नामैतत्प्रथितं भुवि ।
जरत्कारुनिरुक्तं त्वं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ २

सूत उवाच ।

जरेति क्षयमाहुर्वै दारुणं कारुसंज्ञितम् ।
शरीरं कारु तस्यासीत्तत्स धीमाञ्शनैः शनैः ॥ ३
क्षपयामास तीव्रेण तपसेत्यत उच्यते ।
जरत्कारुरिति ब्रह्मन्वासुकेर्भगिनी तथा ॥ ४
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा शौनकः प्राहसत्तदा ।
उग्रश्रवसमामन्त्र्य उपपन्नमिति ब्रुवन् ॥ ५

सूत उवाच ।

अथ कालस्य महतः स मुनिः संशितव्रतः ।
तपस्यभिरतो धीमान्न दारानभ्यकाङ्क्षत ॥ ६
स ऊर्ध्वरेतास्तपसि प्रसक्तः
स्वाध्यायवान्वीतभयक्लमः सन् ।
चचार सर्वां पृथिवीं महात्मा
न चापि दारान्मनसाप्यकाङ्क्षत् ॥ ७
ततोऽपरस्मिन्संप्राप्ते काले कस्मिंश्चिदेव तु । C. 1. 1664 B. 1. 40. 10 K. 1. 40. 10

36

1 Ś$_1$ K$_1$ S (T$_2$ G$_3$ with prefixed श्री) शौनकः. — ^{a}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn D$_{1.3.6.7}$ T$_1$ ख्यातः (cf. 1. 13. 10 etc.); D$_4$ G$_1$ प्रोक्तः. — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn D$_{1.3.6.7}$ T$_1$ G$_1$ यस्त्वया; B Da D$_{2.4.5}$ त्वया यत् (by transp.). — ^{cd}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ D (except Da D$_{2.4.5}$) T G (except G$_{4.5}$) M$_{1.5}$ तद् (for एतद्). Ñ V$_1$ D (except Da D$_{2.4.5}$) T$_1$ transp. तस्य and श्रोतुं. M$_{1.5}$ तत्र (for तस्य). T$_2$ ऋषेर्ज्ञातुं; G$_5$ नाम ऋषेः. G$_4$ ऋषेर्नाम महामतेः.

2 ^{b}) Ś$_1$ D$_1$ नाम तत्. — ^{c}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ D (except Da D$_{1.2.5}$) T$_1$ G$_{1.5}$ °निरुक्तिं त्वं; T$_2$ G$_{2.3.6}$ °निमित्तं स (T$_2$ त्वं; G$_6$ मे); M$_{2.4}$ °नियुक्तं त्वं. M$_{1.3.5}$ तत् (for त्वं). — After 2, B$_4$ D$_{3.4.6.7}$ T$_1$ ins.:

391* तत्तस्य वचनं श्रुत्वा प्रोवाच स महाद्युतिः ।

3 D$_6$ T$_2$ G$_2$ om. सूत उ°. Ś$_1$ K$_1$ T$_1$ G$_{1.3–6}$ M सूतः; K$_{0.3.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_{1.4}$ Dn D$_{1.3.7}$ सौतिरु°. — ^{a}) M जरेति च क्षपामाहुः. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ चारु (for का°). — ^{d}) M$_{1.3.5}$ तु (for स).

4 ^{b}) T G$_{4–6}$ °सेत्येतदुच्यते. — ^{c}) Ñ$_3$ °ति प्रोक्तं (cf. 1^{a}). — ^{d}) K$_2$ transp. वासु° and भगि°. G$_2$ -पतिं; G$_{3.6}$ M -पतिः (for तथा).

5 ^{b}) Ñ$_3$ G$_{2.3}$ प्रहसन्; T$_2$ G$_{1.6}$ प्राह तं. G$_3$ तथा. K$_1$ प्राहसं शौनकस्तदा. — After 5^{ab}, G$_2$ ins. 392*, which is followed by 393* (cf. v. l. 6). — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ उग्रप्रभावसा°. — K$_{3.4}$ Ñ$_{2.3}$ (om. line 3) V$_1$ B D (D$_2$ om. line 3) T G$_{1.4.5}$ ins. after 5: G$_2$, after 5^{ab}:

392* शौनक उवाच ।
उक्तं नाम यथापूर्वं सर्वं तच्छ्रुतवानहम् ।
यथा तु जातो ह्यास्तीक एतदिच्छामि वेदितुम् ।
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सूतः प्रोवाच शास्त्रतः ।

[Ñ$_3$ T$_2$ G$_{1.2.4.5}$ om. शौनक उ°. — (L. 1) K$_{3.4}$ Ñ$_3$ B Da D$_{2.5}$ T$_2$ G$_{1.2.4.5}$ यथावच्च (T$_2$ G$_{1.2.4.5}$ °तत्वं) सर्वं यत्पृष्टवानहं. — (L. 3) K$_{3.4}$ B$_{1.4}$ T$_2$ G$_{1.2.5}$ सौतिः प्रो°. T$_2$ G$_{2.4.5}$ शाश्वतं; G$_1$ शाश्वतः.]

6 Ś$_1$ K$_1$ S (T$_2$ G$_{4.5}$ om.) सूतः; K$_{3.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn D$_1$ सौतिरु°. — K$_4$ Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D T$_1$ ins. after सूत उ° (resp. its v. l.): T$_2$ G$_{1.2.4.5}$, after 392* (cf. v. l. 5):

393* संदिश्य पन्नगान्सर्वान्वासुकिः सुसमाहितः ।
स्वसारमुद्यम्य तदा जरत्कारुमृषिं प्रति ।

[(L. 1) Ñ$_3$ B Da D$_{2.4.5}$ G$_{1.2.4.5}$ शापमोहितः (for सुसमा°). — (L. 2) Cf. 1. 13. 31.]

— ^{b}) G$_{4.5}$ स ऋषिः. Ś$_1$ संश्रित°; K (except K$_1$) B$_{1.2.5}$ Da$_2$ Dn शंसित° (Dn$_3$ संक्षित°); cf. 1. 1. 2, 53 etc. — ^{c}) T$_2$ शीमान् (sic). — ^{d}) K$_{3.4}$ ब्रह्मचर्ये व्यवस्थितः; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ D (except Da D$_{2.5}$) स दारान्नाभ्य° (D$_3$ °भि°). G$_1$ अभिकांक्षति.

7 ^{a}) Ś$_1$ K$_{0.1.3}$ T$_2$ G (except G$_1$) M स ह्यूर्ध्वं°; K$_{2.4}$ Ñ V$_1$ Dn D$_1$ T$_1$ स तूर्ध्वं°. G$_1$ प्रयुक्तः; G$_{2.3}$ °सिद्धः. B Da D$_{2.5}$ °रेता हि महात(D$_5$ °न्त)पस्वी. — ^{b}) Ñ$_{1.3}$ शीलगुणोपपन्नः; Ñ$_2$ V$_1$ Dn D$_{1.3.4.6.7}$ T$_1$ °भयः कृतात्मा; B$_5$ °भयः कृशश्च; G$_2$ °भयः समश्च. K$_3$ B$_{1–4}$ Da D$_{2.5}$ G$_{1.3}$ M (except M$_{1.5}$) च (for सन्). — ^{c}) B Da D$_{2.4.5}$ °र्वीं वसुधां. K$_0$ जितात्मा; K$_3$ यता°. — ^{d}) K$_{0.2}$ (m as in text).$_{3.4}$ T$_2$ G$_6$ M$_{2.3}$ अभि-; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn$_2$ अधि-; G$_{2.3}$ हि (for अपि). Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ Da Dn$_2$ D$_{1.4}$ अकांक्षत; K$_2$ °क्षतां; G$_6$ °क्षयत्. — After 7, G$_{4.5}$ ins. an

C. 1. 1634 B. 1. 40. 10 K. 1. 40. 10

परिक्षिदिति विख्यातो राजा कौरववंशभृत् ॥ ८
यथा पाण्डुर्महाबाहुर्धनुर्धरवरो भुवि ।
बभूव मृगयाशीलः पुरास्य प्रपितामहः ॥ ९
मृगान्विध्यन्वराहांश्च तरक्षून्महिषांस्तथा ।
अन्यांश्च विविधान्वन्यांश्चचार पृथिवीपतिः ॥ १०
स कदाचिन्मृगं विद्ध्वा बाणेन नतपर्वणा ।
पृष्ठतो धनुरादाय ससार गहने वने ॥ ११
यथा हि भगवान्रुद्रो विद्ध्वा यज्ञमृगं दिवि ।
अन्वगच्छद्धनुष्पाणिः पर्यन्वेषं ततस्ततः ॥ १२
न हि तेन मृगो विद्धो जीवन्गच्छति वै वनम् ।
पूर्वरूपं तु तन्नूनमासीत्स्वर्गगतिं प्रति ।
परिक्षितस्तस्य राज्ञो विद्धो यन्नष्टवान्मृगः ॥ १३
दूरं चापहृतस्तेन मृगेण स महीपतिः ।
परिश्रान्तः पिपासार्त आससाद मुनिं वने ॥ १४
गवां प्रचारेष्वासीनं वत्सानां मुखनिःसृतम् ।
भूयिष्ठमुपयुञ्जानं फेनमापिबतां पयः ॥ १५
तमभिद्रुत्य वेगेन स राजा संशितव्रतम् ।
अपृच्छद्धनुरुद्यम्य तं मुनिं क्षुच्छ्रमान्वितः ॥ १६
भो भो ब्रह्मन्नहं राजा परिक्षिदभिमन्युजः ।
मया विद्धो मृगो नष्टः कच्चित्त्वं दृष्टवानसि ॥ १७
स मुनिस्तस्य नोवाच किंचिन्मौनव्रते स्थितः ।
तस्य स्कन्धे मृतं सर्पं क्रुद्धो राजा समासजत् ॥ १८
धनुष्कोट्या समुत्क्षिप्य स चैनं समुदैक्षत ।
न च किंचिदुवाचैनं शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ १९

---

additional colophon: इत्यास्तिके (G4 interp. पर्वणि) द्वाविंशोध्यायः.

8 c) D2 M (except M5) परीक्षि°. Ś1 K1 Ñ3 परिक्षिदवरेणासीत्; K0.2 परि(K2 °री)क्षिदवनेरासीत्; K3.4 B Da D2.4.5 G4.5 परी(B1–4 D4 °रि)क्षिदिति नामासीत्; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 T1 परीक्षिन्नाम राजासीत्. — d) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 ब्रह्मन् (for राजा). K3 Ñ1 °वंशधृक्; K4 °कृत्; Ñ2 V1 B D T1 G4.5 °जः.

9 b) K0.2.3 विभुः; Ñ V1 B D T1 G1–3 M युधि (for भुवि). — After 9^{ab}, T2 G6 ins. 394*. — c) Ñ3 स तथा; G6 पांडुस्तु (for ब°). G1 मृगयासक्तः. — d) M1.3.5 पुरेव प्र°. — D3 G1.2.4.5 ins. after 9: T2 G6 after 9^{ab}:

394* तथा विख्यातवाँल्लोके परिक्षिदभिमन्युजः ।

10 b) M2.4 तदा. — c) Ś1 °धांस्त्वन्यान्; K2.4 B5 °धान्वध्यान्; Dn1 D7 G2 °धानन्यान्. — d) D5 तथा च; G6 जघान (for च°).

11 a) B4 M1.5 मृगान्. T2 G4.5 घोरं (for विद्ध्वा). — b) M1.5 गतप°. K4 Ñ V1 B D (except D5) बाणेनानत°; T1 °नानतिदारुणा; T2 G4.5 विध्वा तीक्ष्णेन पत्रिणा. — d) Ś1 K1 D5 चचार; D3.6.7 स राजा (for स°).

12 a) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 यथैव. G2.3 पुरा यथा हि भगवान्. — b) G2.3 °गं प्रति. — d) Ś1 K G1–3.6 M1–4 पर्यन्वेषंस्त(K3 °ष्टुं त)तस्ततः; Ñ1.2 V1 B D T1 °न्वेष्टुमितस्ततः (B1m °न्वेषान्वित°; D5 °न्वेषन्नित°); G4.5 °न्विष्यंस्तत°; M5 पयसेपस्तत° (sic).

13 a) G2.3 M (except M1.5) स हि. — b) K3 नैवते; K4 Ñ V1 B D G4.5 वै वने; G2.3 वै स्वयं. — K0 om. 13^{cdef}. — c) K3.4 °दृष्टं; Ñ3 पूर्णं°; D7 पूर्वं रूपं. Ś1 तद्वीर्यं; Ñ2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 तत्तूर्णं; G2.3 M तस्या(M1.5 °न्ना)सीत्. T2 G1.4–6 अभूत(G1 अपूर्व)पूर्वं (G6 °र्वंस्) तन्ना(G4.5 °त्वा)सीत्. — d) Ñ1.2 V1 Dn D1.6.7 T1 सोगात्; T2 G M राज्ञः (for आसीत्). — e) Ñ V1 B D T1 परिक्षितो (D5 °क्षिष्टो) नरेंद्रस्य (D2 परीक्षिता नरेंद्रेण); T2 G1–3.6 M1.5 परीक्षिता (G6 °तो) महाराज्ञा (G6 °ज्ञो); G4.5 M2–4 पांडवेयस्य ब्रह्मर्षेः.

14 a) G2.3 त्वप°; G4.5 चापि हृतस्. — cd) G4.5 °सार्तस्त्वास°.

15 a) G2.3 °ष्वालीनं. — b) D5 मुखनिर्गतं; G2.3 अभिनिः°. — c) Ś1 K1 Da D3.5.7 T2 °भुंजानं. — d) G (except G2.3) फेनं वै.

16 D2 om. 16^{ab}. — a) B5 तमभिप्रेत्य; M5 तदभिश्रु°. — b) G4.5 स ऋषिं. Ś1 संश्रित°; K (except K1) Dn1.n2 D1 T1 शंसि(K4 °शि)त° (cf. 1. 1. 2, 53 etc.). Ś1 K1 om. 16^{cd}. — d) T2 G1 तमृषिं; N3 (*inf. lin. sec. m.* as in text) G2–6 M (except M1.5) तं मृगं. K2 Da1 कृच्छ्रमास्थितं (Da1 °श्रितः); D2 क्षुत्तृषा°; D5 क्षुत्सम°.

17 Before 17, B3 D4 ins. परीक्षिदुवाच. — a) G1 ब्राह्मण राजाहं. — d) K1.2 Ñ1.2 V1 B D (except Da D2.6) T1 M1.5 तं (for त्वं).

18 Before 18, B3 ins. सौतिरु°; D4m सूत उ°. — a) Ś1 किं च नोवाच; Ñ1.2 V1 D (except Da D1.2.5) T1 तं तु नो°; M तं न चो°. — b) Ś1 तस्य (for किंचित्). Ś1 K3 °व्रतान्वितः; M1.5 °व्रतस्थितः. — d) K2.4 B4 Dn3

स राजा क्रोधमुत्सृज्य व्यथितस्तं तथागतम् ।
दृष्ट्वा जगाम नगरमृषिस्त्वास्ते तथैव सः ॥ २०
तरुणस्तस्य पुत्रोऽभूत्तिग्मतेजा महातपाः ।
शृङ्गी नाम महाक्रोधो दुष्प्रसादो महाव्रतः ॥ २१
स देवं परमीशानं सर्वभूतहिते रतम् ।
ब्रह्माणमुपतस्थे वै काले काले सुसंयतः ।
स तेन समनुज्ञातो ब्रह्मणा गृहमीयिवान् ॥ २२
सख्योक्तः क्रीडमानेन स तत्र हसता किल ।
संरंभी कोपनोऽतीव विषकल्प ऋषेः सुतः ।
ऋषिपुत्रेण नर्मार्थं कृशेन द्विजसत्तम ॥ २३
तेजस्विनस्तव पिता तथैव च तपस्विनः ।
शवं स्कन्धेन वहति मा शृङ्गिन्गर्वितो भव ॥ २४
व्याहरत्स्वृषिपुत्रेषु मा स्म किंचिद्वचो वदीः ।
अस्मद्विधेषु सिद्धेषु ब्रह्मवित्सु तपस्विषु ॥ २५
क्व ते पुरुषमानित्वं क्व ते वाचस्तथाविधाः ।
दर्पजाः पितरं यस्त्वं द्रष्टा शवधरं तथा ॥ २६ C. 1. 1665 B. 1. 40. 31 K. 1. 40. 31

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

$D_{1-3.5-7}$ T_1 G M_{2-4} °सृजत्; $M_{1.5}$ समुत्सृ° (cf. v. l. 1. 37. 8).

19 [a]) Ñ$_{1.2}$ V_1 D (except Da $D_{2.4.5}$) T_1 transp. धनु° and समु°. B_5 $G_{2.3}$ समाक्षिप्य; T_2 समुत्कृप्य (sic). — [b]) D_6 G (except G_6) न चैनं. K_3 Ñ$_{1.2}$ V_1 B D (except Da $D_{5.6}$) T_1 समुपैक्षत; G_{1-3} M (M_3 *inf. lin.*) समवै° (G_3 °वे°). — [c]) Ñ V_1 B Da Dn $D_{1.7}$ न स; D_4 न हि; D_6 नासौ; T_1 स न. — G_3 om. 19[d]–21[c].

20 G_3 om. 20 (cf. v. l. 19). — [c]) G_{4-6} नगरीं. — [d]) K_1 ऋषिरास्ते; Ñ$_{1.2}$ V_1 B D T_1 °स्त्वासीत् (D_2 °रासीत्; D_5 तं दृष्ट्वा ते). $G_{4.5}$ तथाविधः. K_2m $D_{2.6}$ T_2 $G_{2.6}$ M_5 च (for सः). — Dn D_1 (om. line 1).$_3$ (in reverse order).$_4$ (om. line 1).$_{6.7}$ T_1 (om. line 1) ins. after 20:

395* न हि तं राजशार्दूलं क्षमाशीलो महामुनिः ।
स्वधर्मनिरतं भूपं समाक्षिप्तोऽप्यधर्षयत् ।
[D_4 न (for स्व-).]

K (except K_1) Ñ$_{1.3}$ V_1 B Da D_3 G (except $G_{3.6}$) ins. after 20: Dn $D_{1.4.6.7}$ T_1, after 395*: D_3, after line 1 of 395*:

396* न हि तं राजशार्दूलस्तथा धर्मपरायणम् ।
जानाति भरतश्रेष्ठस्तत एनमधर्षयत् ।

21 G_3 om. 21[abc] (cf. v. l. 19). — [a]) Ś$_1$ $K_{1.4}$ रोषण°; K_3 रोषेण° (for तरु°). — [b]) Ś$_1$ K D_5 गवि जातो (for तिग्म°). $G_{4.5}$ °यशाः. — [c]) Ś$_1$ G_2 महाक्रुद्धो; K (except K_1) °तेजा. — [d]) K (except K_1) °दोतिकोपनः; Da °दो महातपाः.

22 [a]) K_0 M_4 सदैवं; K_2 G_1 °दैव; D_2 G_4 °देव. Ś$_1$ K (except K_4) Ñ$_3$ $D_{3.6.7}$ परमेशानं; Ñ$_2$ V_1 Dn D_1 T_1 °मासीनं; $G_{1.4}$ वर°; G_2 पशु°; G_3 पति°. — [d]) Ś$_1$ यतव्रतः; K_1 द्विजोत्तमः; $D_{5.7}$ तु सं°. — [f]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ ब्रा(K_2 ब्र)ह्मणो. Ś$_1$ Ñ$_{1.2}$ V_1 D (except Da $D_{2.4.5}$) S °मेयिवान्; Ñ$_3$ °मेधिना.

23 [b]) G (except $G_{4.5}$) सहसा किल. D_5 सततं वसता किल (m as in text). — [c]) Ñ$_2$ V_1 Dn $D_{1.3.5-7}$ T_2 $G_{2.3.6}$ $M_{1.2.5}$ संरंभात्; B Da D_2 G_1 °रब्धः. — [d]) K (except K_1) Ñ$_{1.2}$ V_1 D (except D_5) T_1 मुनेः. $M_{1.3}$ ins. तु before ऋषेः. — After 23[cd], $K_{2.4}$ Ñ$_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) T_1 $G_{1.2}$ ins.:

397* उद्दिश्य पितरं तस्य यच्छ्रुत्वा रोषमाहरत् ।

[K_2 भरतस्तस्य. $K_{2.4}$ तत्; Dn $D_{1.3.7}$ T_1 यः (for यत्).] — [e]) K_3 ऋषेः; Ñ$_1$ सखि- (for ऋषि-). Ś$_1$ $K_{1.2}$ B_3 Da_1 धर्मार्थं; Ñ$_2$ V_1 Dn $D_{1-3.7}$ धर्मार्थे; Ñ$_3$ धर्मात्मा; T_1 कर्मा°; T_2 G (except $G_{4.5}$) तत्वा°. — [f]) Ñ$_3$ Da D_4 $G_{2.3.6}$ °सत्तमः.

24 Before 24, Ś$_1$ Ñ$_{2.3}$ V_1 B_{3-5} D (except Da $D_{2.5}$) T_1 ins. कृश उ°. — [b]) K (except K_1) तथा चैव. $D_{3.6.7}$ यशस्विनः. — [c]) Ś$_1$ $K_{0.1}$ $M_{1.5}$ शावं (M_5 °पं) (!); $K_{3.4}$ सर्पं. K_3 transp. स्कंधे° and वह°. — [d]) T_1 मादितो (for गर्वि°).

25 [a]) K_1 °पुत्रेण; K_4 Ñ$_3$ °रत्नृषिपुत्रेषु (Ñ$_3$ °ण). — [b]) Ñ$_3$ S मा च ($G_{2.3}$ न च; $M_{1.5}$ as in text). $B_{1.3-5}$ Da व(B_4 त)दोत्तरं; Ñ$_{1.2}$ V_1 B_2 Dn $D_{1.3.4.6.7}$ T वद; D_2 $G_{2.3.6}$ °दत्; D_5 °दीत्; $M_{1.3}$ ब्रवीः; M_5 ब्रवीत्. K_1 मा स्म किंचिद्धि चाब्रवीः.

26 [b]) Ś$_1$ T $G_{1.2}$ M क्व च. M (except $M_{1.5}$) वादास्तथा°. — [cd]) Ñ$_3$ $G_{2.3}$ यस्त्वं. K_3 T G $M_{1.3.5}$ दृष्ट्वा. Ñ$_{1.2}$ V_1 B D (for D_5 see below) द्रष्टा ($D_{3.6.7}$ दृष्ट्वा) यस्त्वं (by transp.). Ś$_1$ K_1 शावपरं; $K_{0.2-4}$ शववहं; M_1 शाव°; $M_{2.4}$ शावधनुं; M_5 शाप°. Ñ$_3$ $G_{3.6}$ तदा. D_5 तत्तेजपितरं यंस्त्व (sic) दृष्ट्वा शवधरस्तथा. — After 26, Ñ$_2$ V_1 B_4 D (except Da $D_{2.5}$) ins.:

23

३७

C. 1. 1690
B. 1. 41. 1
K. 1. 41. 1

सूत उवाच ।
एवमुक्तः स तेजस्वी शृङ्गी कोपसमन्वितः ।
मृतधारं गुरुं श्रुत्वा पर्यतप्यत मन्युना ॥ १
स तं कृशमभिप्रेक्ष्य सूनृतां वाचमुत्सृजन् ।
अपृच्छत कथं तातः स मेऽद्य मृतधारकः ॥ २
कृश उवाच ।
राज्ञा परिक्षिता तात मृगयां परिधावता ।
अवसक्तः पितुस्तेऽद्य मृतः स्कन्धे भुजंगमः ॥ ३
शृङ्ग्युवाच ।
किं मे पित्रा कृतं तस्य राज्ञोऽनिष्टं दुरात्मनः ।
ब्रूहि त्वं कृश तत्त्वेन पश्य मे तपसो बलम् ॥ ४
कृश उवाच ।
स राजा मृगयां यातः परिक्षिदभिमन्युजः ।
ससार मृगमेकाकी विद्ध्वा बाणेन पत्रिणा ॥ ५
न चापश्यन्मृगं राजा चरंस्तस्मिन्महावने ।
पितरं ते स दृष्ट्वैव पप्रच्छानभिभाषिणम् ॥ ६
तं स्थाणुभूतं तिष्ठन्तं क्षुत्पिपासाश्रमातुरः ।
पुनः पुनर्मृगं नष्टं पप्रच्छ पितरं तव ॥ ७
स च मौनव्रतोपेतो नैव तं प्रत्यभाषत ।
तस्य राजा धनुष्कोट्या सर्पं स्कन्धे समासृजत् ॥ ८

398* पित्रा च तव तत्कर्म नानुरूपमिवात्मनः ।
कृतं मुनिजनश्रेष्ठ येनाहं भृशदुःखितः ।
[(L. 2) B4 कृतरूपं पितुश्चैव ये°.]

Colophon om. in Da1. — *Sub-parvan:* All MSS. except Da1 Dn2.n3 T आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ1.2 V1 add परिक्षिदुपाख्याने. — *Adhy. name:* K (except K1) कृशवाक्यं; G2 मृगान्वेषणं; G3 शेपं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 35; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 33; Ñ1.2 V1 Dn3 40; B1 39; B2 D4 (marg.).5 38 (D5 reads षष्ट अध्यायः before 38); G M 23 (G2.3 25; G6 M3 24). — *S'loka no.:* Ñ3 31; Dn1 33; Dn2.n3 32.

37

1 Ś1 K1 S (M2.4 om; T2 G3 with prefixed श्री) सूतः; K0.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1.3.6.7 सौतिरु°. — a) M2.4 तु (for स). — b) D5 °समन्वितं; G1 परमकोपनः. Ś1 K शृंग्या(Ś1 K1.2 °गी; K0 °गा)क्षेपसमन्वितं. — c) Ś1 K1.2 मृतहारं; K3 शव°; D5 मृतावहं; G4.5 °भारं (cf. v. l. 2). Da °रुं दृष्ट्वा. — d) G4.5 °तप्यन्महामनाः.

2 a) T2 (before corr.) M4 °प्रेत्य. — b) Ñ3 वाक्यमु°. — c) Ñ1.2 V1 D (except Da D4) T1 अपृच्छत्तं. — d) Ś1 K2 Da2 G1.2.6 समेत्य. Ś1 K1 मृतहारकः (cf. v. l. 1). B4 सखे मे मृतवाहकः (m as in text); D3 G4.5 सर्वभूतहिते रतः; D5 शंस मे मृतहारकः. — After 2, D3 T2 G (except G3.6) ins.:

399* अनन्यचेताः सततं विष्णुं देवमतोषयत् ।
वन्यान्नभोजी सततं मुनिर्मौनव्रते स्थितः ।
एवंभूतः स तेजस्वी स मेऽद्य मृतधारकः ।
[Cf. v. l. 16.—(L. 3) G1.2.5 सखे (for स मे). Latter half = 2^d.]

3 Ś1 K1 S om. उवाच. B3 reads 3, 4 in marg. — a) K2 तत्र; M1.5 तं तु (for तात). — d) Ñ3 T2 G4–6 M1.5 कंठे (for स्कन्धे).

4 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ñ3 S (except T1) तात (for तस्य). — b) K1 राज्ञो दुष्टं. G4.5 राज्ञे—°त्मने. — c) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T1 तत् (for त्वं).

5 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 K1 D5 मृगयायां वै; T2 G1–3 M1.3.5 °याशीलः. — d) Ñ2 V1 B D (except D5) T1 °न शीघ्रगं.

6 a) G1 °श्यन्महातेजा. — b) T2 स च; G1 मृगं (for चरन्). Ś1 तपोवने. — c) G3 °रं तव. T2 °रं ते वै दृष्ट्वाथ. — d) K3 Dn3 D5.6 T1 G6 M1.5 °भाषणं. G2.3 पप्रच्छ न बभाष तं.

7 a) M1.5 मौनव्रते च (M5 °न) ति°. — b) G (except G2.3) M1–3 °श्रमान्वितः. — d) G1 °रं तदा.

8 a) G2.3 °व्रतो वाचा. — b) K1 D5 G1 न चैनं; T2 G6 वचो न; G2.3 M1.5 न च तं. — d) Ñ3 G6 मृतं सर्पं; D1 सर्पं स्कंधम्; D2 मृतं स्कंधे; G4.5 कंठे सर्पं. Ś1 K1 Ñ1.2 V1 B (except B4) Dn2 D4 T2 समासजत्; D1 G6 अवा°; M4 समुत्सृ° (cf. v. l. 1. 36. 18).

9 a) G6 स्कंधे तव. Ñ V1 B1 D T1 पिता सोपि

शृङ्गिंस्तव पिताद्यासौ तथैवास्ते यतव्रतः ।
सोऽपि राजा स्वनगरं प्रतियातो गजाह्वयम् ॥ ९

सूत उवाच ।

श्रुत्वैवमृषिपुत्रस्तु दिवं स्तब्ध्वेव* विष्ठितः ।
कोपसंरक्तनयनः प्रज्वलन्निव मन्युना ॥ १०
आविष्टः स तु कोपेन शशाप नृपतिं तदा ।
वार्युपस्पृश्य तेजस्वी क्रोधवेगबलात्कृतः ॥ ११

शृङ्ग्युवाच ।

योऽसौ वृद्धस्य तातस्य तथा कृच्छ्रगतस्य च ।
स्कन्धे मृतमवास्राक्षीत्पन्नगं राजकिल्बिषी ॥ १२
तं पापमतिसंक्रुद्धस्तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
आशीविषस्तिग्मतेजा मद्वाक्यबलचोदितः ॥ १३
सप्तरात्रादितो नेता यमस्य सदनं प्रति ।
द्विजानामवमन्तारं कुरूणामयशस्करम् ॥ १४

सूत उवाच ।

इति शप्त्वा नृपं क्रुद्धः शृङ्गी पितरमभ्ययात् ।
आसीनं गोचरे तस्मिन्वहन्तं शवपन्नगम् ॥ १५
स तमालक्ष्य पितरं शृङ्गी स्कन्धगतेन वै ।
शवेन भुजगेनासीद्भूयः क्रोधसमन्वितः ॥ १६
दुःखाच्चाश्रूणि मुमुचे पितरं चेदमब्रवीत् ।
श्रुत्वेमां धर्षणां तात तव तेन दुरात्मना ॥ १७
राज्ञा परिक्षिता कोपादशपं तमहं नृपम् ।
यथार्हति स एवोग्रं शापं कुरुकुलाधमः ॥ १८
सप्तमेऽहनि तं पापं तक्षकः पन्नगोत्तमः ।
वैवस्वतस्य भवनं नेता परमदारुणम् ॥ १९
तमब्रवीत्पिता ब्रह्मंस्तथा कोपसमन्वितम् ।

C. 1. 1/10
B. 1. 41. 19
K. 1. 41. 20

(D$_{2.5}$ °ताद्यापि); B$_{2.4.5}$ °सौ च; T$_2$ G$_{2.3.6}$ °ता चासौ; G$_1$ M °ता सौम्य (M$_{1.5}$ तत्र); G$_{4.5}$ °थासौ. — ^{b}) D$_2$ धृतव्रतः. — ^{d}) Ñ$_2$ V$_1$ D (except Da D$_{2.4}$) T$_1$ प्रस्थितो (D$_5$ प्रतीधं) गजसाह्वयं.

10 Ś$_1$ K$_1$ S (M$_{1.5}$ om.) सूतः; Ko.$_{3.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_1$ Dn D$_{1.3.7}$ सौतिरु°. — ^{a}) K (except K$_1$) Ñ$_3$ D$_5$ G$_{4-6}$ M$_{1.5}$ एतद्; T$_2$ एव (for एवम्). Ś$_1$ Ko.$_1$ G$_3$ M$_{2-4}$ स; Ñ$_3$ च; D$_5$ T$_2$ G$_2$ M$_{1.5}$ -स्य; G$_1$ सन् (for तु). G$_6$ ऋषितः सख्युः. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ G$_{3-5}$ M स्तब्धेव. Ko दिवं तस्थेव धिष्ठितः; K$_2$ दिवं भूत्वेव धिष्ठिते; K$_3$ दिदृक्षुश्चाधितस्थिवान्; K$_4$ दिधक्षुश्चापि धि°; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn D$_{1.3.6.7}$ T$_1$ शवं स्कंधे प्रतिष्ठितं; Ñ$_3$ स दिवंस्त्वव°; B Da D$_{2.4}$ भृशं स्तब्धेव तस्थिवान्; D$_5$ वाचं तस्य च तिष्ठतः; T$_2$ वाचं तत्रैव वि°; G$_1$ शवं स्कंधेवतिष्ठति; G$_2$ वचस्तब्ध्वैव विस्मितः; G$_6$ वचः स्तब्ध्वा च वि°. — ^{d}) G$_1$ M$_{2-4}$ तेजसा; G$_{2.3}$ वह्निना (for मन्यु°).

11 ^{a}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ D (except Da D$_{2.4.5}$) T$_1$ हि (for तु). — ^{d}) Ś$_1$ K क्रोधाद्दे(Ko.$_1$ °द्दे)व°; T$_2$ G$_{2.3.6}$ M$_{1.5}$ °समन्वितः; M$_{2-4}$ क्रोधेन च ब°.

12 Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच. — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ D (except Da D$_{2.5.6}$) T$_1$ ह (for च). — ^{c}) K$_1$ मृतं स्कंधे; G$_{1.2.4}$ कंठे मृतम्. Ś$_1$ K$_1$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ D (except Da D$_{2.5}$) T$_1$ समास्रा°; K$_2$ G$_5$. इवास्रा°; T$_2$ इदं स्रा°.

13 ^{a}) D$_5$ तमेवम्. K (except K$_1$) B$_5$ D$_2$ G$_3$ अभिसं°. — ^{b})=19^b. Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_5$) T$_1$ पन्नगेश्वरः. — ^{d}) Ko.$_{2.4}$ B$_4$ D$_5$ °नोदितः.

14 ^{c}) D$_5$ विप्राणाम°. — After 14, B$_3$ ins. an additional colophon, while Ko.$_4$ ins.:

400* नो चेत्ततस्तक्षकोऽपि यास्यते यममन्दिरम् ।

15 Ś$_1$ missing. Ko.$_{3.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_1$ Dn D$_{3.6.7}$ सौतिरु°; K$_1$ S (G$_3$ om.) सूतः. — ^{a}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn D$_{1.3.4.6.7}$ T$_1$ -तिसंक्रुद्धः; B Da भृशं शृंगी (B$_1$ क्रुद्धः); B$_4$m D$_2$ नृपं शृंगी. — ^{b}) B$_{2-5}$ Da D$_2$ क्रुद्धः पि°. K$_{2-4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_1$ D (except Da D$_{2.3.5}$) T G$_5$ अभ्यगात्; G$_{2.3}$ अब्ययं. — ^{c}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D गोव्रजे; T$_1$ °व्रतः. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ M$_{1.3.4}$ शाव°; M$_5$ शाप°.

16 ^{a}) G$_{4.5}$ स तमालोक्य; G$_6$ वृद्धमालोक्य; M$_{1.5}$ समालक्ष्याथ. — D$_5$ (? hapl.) om. 16^b–17^a. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.4}$ M$_1$ शावेन; M$_5$ शापे°. — ^{d}) Ñ$_{1.3}$ भृशं (for भूयः). Ñ$_2$ V$_1$ B D (D$_5$ om.) T$_1$ °समाकुलः; Ñ$_3$ G$_{2.3}$ कोप°; G$_{4.5}$ °वशं गतः; M$_{1.3}$ (*inf. lin.* as in text).$_5$ शोक°. — After 16, G$_1$ repeats lines 1 and 3 of 399* (cf. v. l. 2).

17 ^{a}) D$_5$ om. 17^a (cf. v. l. 16). K$_{1.3}$ G$_{4.5}$ om. च. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ °रं चैवम°; D$_5$ चेदं वचनम°; M$_4$ वचनं चेदम°. — After 17^b, T$_2$ G$_{1-3}$ M$_{2-4}$ ins. शृंगी. — ^{d}) K$_4$ कृतां; G$_6$ राज्ञा (for तव).

18 ^{ab}) M$_{1.5}$ °पं तं महानृपं. G$_6$ कोपात्तमशपं तात राजानं दुष्टचेतसं. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ यद्; G$_{2.3}$ तथा (for यथा). T$_2$ G तथा (G$_1$ नृपं; G$_2$ सदा) चोग्रं; M$_{1.5}$ स एवोग्रः; M$_2$ सदेवो° (for स ए°). — ^{d}) T$_2$ G$_6$ शप्तः कु°.

19 D$_7$ om. 19^{ab}. — ^{b})=13^b. — After 19^{ab}, G$_1$ ins. सूतः, while M (except M$_{1.5}$) repeat 13^{cd}.

C. 1. 1711 B. 1. 41. 20 K. 1. 41. 21 न मे प्रियं कृतं तात नैष धर्मस्तपस्विनाम् ॥ २०
वयं तस्य नरेन्द्रस्य विषये निवसामहे ।
न्यायतो रक्षितास्तेन तस्य पापं न रोचये ॥ २१
सर्वथा वर्तमानस्य राज्ञो ह्यस्मद्विधैः सदा ।
क्षन्तव्यं पुत्र धर्मो हि हतो हन्ति न संशयः ॥ २२
यदि राजा न रक्षेत पीडा वै नः परा भवेत् ।
न शक्नुयाम चरितुं धर्मं पुत्र यथासुखम् ॥ २३
रक्ष्यमाणा वयं तात राजभिः शास्त्रदृष्टिभिः ।
चरामो विपुलं धर्मं तेषां चांशोऽस्ति धर्मतः ॥ २४
परिक्षित्तु विशेषेण यथास्य प्रपितामहः ।
रक्षत्यस्मान्यथा राज्ञा रक्षितव्याः प्रजास्तथा ॥ २५
तेनेह क्षुधितेनाद्य श्रान्तेन च तपस्विना ।
अजानता व्रतमिदं कृतमेतदसंशयम् ॥ २६
तस्मादिदं त्वया बाल्यात्सहसा दुष्कृतं कृतम् ।
न ह्यर्हति नृपः शापमस्मत्तः पुत्र सर्वथा ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

— ^{c}) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B D (except D$_{5}$) T$_{1}$ G$_{6}$ सदनं; M$_{1.5}$ नगरं.

20 Before 20, K$_{0.4}$ ins. शमीक उ°; B$_{3}$ D$_{4}$ (marg.) सौतिरु°; T$_{2}$ G$_{2.6}$ M (except M$_{1.5}$) सूतः. — ^{a}) D$_{3.6}$ सुह्यं; D$_{7}$ मह्यं (for ब्रह्मन्). — ^{b}) Cf. 16^{d}. D$_{5}$ क्रोधस°. — After 20^{ab}, K$_{3}$ Ñ V$_{1}$ B D (except D$_{5}$) ins. शमीक उ°; T$_{1}$ शमीकः. — After 20, K$_{0.4}$ ins. a passage of six lines given in App. I (No. 21).

21 ^{c}) G$_{1.4.5}$ M$_{3.4}$ न्यायेन. G$_{1-3}$ °तास्तात. — ^{d}) D$_{4}$ transp. तस्य and पापं. Ś$_{1}$ K$_{1.4}$ B$_{4.5}$ Da D$_{2.6}$ T$_{2}$ G (except G$_{4.5}$) शापं.

22 ^{b}) B$_{2}$ Da D$_{2}$ तु; T$_{2}$ G (except G$_{1}$) अपि (for हि). T$_{1}$ °धैः सह. — After 22, G (except G$_{3.6}$) ins. 402* (cf. v. l. 26), all om. line 3.

23 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ यतो रा°. Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ D (except Da D$_{2.4.5}$) T$_{1}$ न संरक्षेत्. — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B D T$_{1}$ G$_{1}$ नः (G$_{1}$ वै) परमा भवेत् (D$_{5}$ वै नः सदा भ°). G$_{2}$ (*inf. lin.* as in text) प्रजा वै नः पराभवत्. — ^{c}) K (except K$_{1}$) Da$_{1}$ M (except M$_{1.5}$) °यामश्च°.

24 ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ शस्त्रवृष्टि(K$_{1}$ °त्ति)भिः; Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B D (except D$_{5}$) धर्मदृ°. — ^{c}) K$_{2.4}$ Ñ$_{3}$ T G$_{1.4.5}$ M$_{1.2.4.5}$ चराम; G$_{2.3}$ M$_{3}$ °मि. — ^{d}) K$_{3.4}$ B Da D$_{2}$ om. च. G$_{1}$ तु (for च). Ñ V$_{1}$ D (except Da D$_{2}$; D$_{5}$ corrupt) T G$_{2.3.6}$ M$_{1.5}$ भागोस्ति (M$_{1.5}$ °स्तु). — After 24, Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B D T$_{1}$ ins.:

401* सर्वथा वर्तमानस्य राज्ञः क्षन्तव्यमेव हि ।

[Cf. 22. — B Da D$_{2.4.5}$ °मानानां राज्ञां.]

25 ^{c}) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B D तथा. Ś$_{1}$ K यथान्यायं (K$_{1}$ °य्यं). M$_{1.5}$ रक्षत्वस्मांस्तथा राज्ञो. — ^{d}) K$_{0.2-4}$ D$_{5}$ इति; Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B Dn D$_{3.4.6.7}$ M$_{1.5}$ विभो (for तथा). Ś$_{1}$ K$_{1}$ रक्षितव्यः (K$_{1}$ °व्यं) पिता त्विति; Da D$_{1}$ °व्या प्रजा विभो; D$_{2}$ °व्यास्तथा विभो.

26 ^{a}) T$_{2}$ G$_{4.6}$ M क्षुधितेनै(M$_{2.4}$ °ने)त्य; G$_{2.3}$ °तेनेत्थं. — ^{b}) K$_{0.3.4}$ च यशस्विना; B$_{1}$ च तर° (m as in text); S (except T$_{1}$ G$_{5}$) मृगलिप्सुना (G$_{6}$ °प्सया). — ^{c}) K$_{0.2.4}$ D$_{5}$ पापमिदं; K$_{3}$ Ñ V$_{1}$ B Da Dn D$_{1.3.4.6.7}$ T$_{1}$ G$_{5}$ कृतं मन्ये; D$_{2}$ कृतं बाल्यात्; T$_{2}$ M$_{1.5}$ कृतमिदं; G$_{2.3.6}$ कृतं तात. — ^{d}) K$_{3}$ D$_{2}$ पापम्; Ñ V$_{1}$ B Da Dn D$_{1.3.4.6.7}$ T$_{1}$ G$_{5}$ व्रतम्; T$_{2}$ G$_{2.3.6}$ ध्रुवम् (for कृतम्). Ñ V$_{1}$ B Da Dn D$_{1.3.4.6.7}$ T$_{1}$ G$_{5}$ इदं मम; D$_{2}$ G$_{2.3}$ न संशयः (for असं°). M$_{1.5}$ कर्म नैवात्र संशयः. — K$_{3.4}$ (om. line 6) Ñ (Ñ$_{1}$ om. line 4) V$_{1}$ B D T$_{1}$ ins. after 26: G (except G$_{3.6}$; all om. line 3), after 22:

402* अराजके जनपदे दोषा जायन्ति वै सदा ।
उद्वृत्तं सततं लोकं राजा दण्डेन शास्ति वै ।
दण्डात्प्रतिभयं भूयः शान्तिरुत्पद्यते तदा ।
नोद्विग्नश्चरते धर्मं नोद्विग्नश्चरते क्रियाम् ।
राज्ञा प्रतिष्ठितो धर्मो धर्मात्स्वर्गः प्रतिष्ठितः ।
राज्ञो यज्ञक्रियाः सर्वा यज्ञाद्देवाः प्रतिष्ठिताः ।
देवाद्वृष्टिः प्रवर्तेत वृष्टेरोषधयः स्मृताः ।
ओषधिभ्यो मनुष्याणां धारयन्सततं हितम् ।
मनुष्याणां च यो धाता राजा राज्यकरः पुनः ।
दशश्रोत्रियसमो राजा इत्येवं मनुरब्रवीत् ।

[(L. 1) G$_{1.2.4.5}$ दोषो जायेत वै तदा. — (L. 2) K$_{3}$ Da$_{1}$ D$_{1}$ G$_{1.2.4.5}$ उद्धृतं. G$_{1.2.4.5}$ °जा धर्मेण. — (L. 4) G$_{1.2.4.5}$ राज्ञा प्रवर्तते धर्मो नोद्विग्नश्चरते प्रजाः. — (L. 5) K$_{3}$ B$_{1-4}$ Da D$_{4.5}$ प्रवर्तते; K$_{4}$ B$_{5}$ D$_{2}$ °वर्त्यते; D$_{1.3}$ °वर्तितो (for प्रतिष्ठितो). — (L. 8) B$_{4}$ Da D$_{4.5}$ धारयेत्; G$_{1.2.4.5}$ जायते. — (L. 10) D$_{3}$ सुखदः श्रोत्रियो राजा; G$_{1.2.4.5}$ सुदुःखः श्रोत्रियः सोम (G$_{1}$ साम; G$_{4}$ सोम्य).] — After 402*, K$_{3.4}$ Ñ$_{3}$ B Da D$_{2.4}$ repeat 26^{cd}; while

३८

शृङ्ग्युवाच ।
यद्येतत्साहसं तात यदि वा दुष्कृतं कृतम् ।
प्रियं वाप्यप्रियं वा ते वागुक्ता न मृषा मया ॥ १
नैवान्यथेदं भविता पितरेष ब्रवीमि ते ।
नाहं मृषा प्रब्रवीमि स्वैरेष्वपि कुतः शपन् ॥ २
शमीक उवाच ।
जानाम्युग्रप्रभावं त्वां पुत्र सत्यगिरं तथा ।
नानृतं ह्युक्तपूर्वं ते नैतन्मिथ्या भविष्यति ॥ ३
पित्रा पुत्रो वयःस्थोऽपि सततं वाच्य एव तु ।
यथा स्याद्गुणसंयुक्तः प्राप्नुयाच्च महद्यशः ॥ ४
किं पुनर्बाल एव त्वं तपसा भावितः प्रभो ।
वर्धते च प्रभवतां कोपोऽतीव महात्मनाम् ॥ ५
सोऽहं पश्यामि वक्तव्यं त्वयि धर्मभृतां वर ।
पुत्रत्वं बालतां चैव तवावेक्ष्य च साहसम् ॥ ६
स त्वं शमयुतो भूत्वा वन्यमाहारमाहरन् ।
चर क्रोधमिमं त्यक्त्वा नैवं धर्मं प्रहास्यसि ॥ ७
क्रोधो हि धर्मं हरति यतीनां दुःखसंचितम् ।
ततो धर्मविहीनानां गतिरिष्टा न विद्यते ॥ ८   C. 1. 1732 B. 1. 42. 8 K. 1. 42. 8

Ñ2 V1 Dn D1.7 T1 G4.5 repeat 26: a further indication of the spurious character of the passage.

27 a) K3 Ñ2.3 V1 B D (except D5) T1 कस्मात्. Ko.2.4 एतत् (for इदं). G2.3 °दं कृतं. — d) G1 स मत्तः; G2 रक्षिता (for अस्मत्तः). T सर्वदा. — After 27, Ko.4 ins. four lines given in App. I (No. 22).

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. except Dn3 आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* Ko.2.4 ऋषिशापदानं; Ñ1.2 V1 G2.3 परिक्षिच्छापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1m 48; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 34; Ñ1.2 V1 Dn3 41; D4m 39; D5 7; G M 24 (G2.3 26; G6 M3 25). — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 Dn1.n2 33; Dn3 32. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1694.

38

1 Ś1 K1 S (M4 with prefixed श्रीः) शृंगी. — a) Ś1 यद्येदं (sic); Ko G2.3 यदेतत्; K1 यद्येवं. — c) B4 विप्रियं वा प्रि°. Ko.2.4 D5 T2 G2.3.6 M1.3 अपि. — d) D5 G2.4.5 प्रागुक्ता (D5 °क्तं). Ñ1.2 V1 B D T1 भवेत्; G2.3.6 मम (for मया).

2 a) D3.6.7 न चान्य°; T2 G1.6 °न्यथा तत्; G5 °न्यथावत्; M2.4 °न्यथैवं. G2.3 याव(G3 यत्व)दुक्तं तु भवता. — b) Ko.2.4 B3.4.5m D5 T2 G पितरेतद् (G2.3 पुनरेव); M1.5 °रेवं. — c) T1 न हि (for नाहं). D4 °हं वृथा. Ñ1.2 V1 B D2-7 T1 ब्रवीम्येवं. — d) D2 संरब्धोपि; D3 स्वैरं वापि. Ś1 K D5 कुतोन्यथा.

3 Ś1 D6 S om. उवाच. — a) G2 M2 °प्रतापं. M (except M2) त्वा. — b) K3 Ñ1.2 V1 B D T1 M तात; T2 G2.3.6 तव (for पुत्र). T G2.3.6 सत्यां गिरं. — c) K3 Ñ1.2 V1 B D च (for हि).

4 c) Ñ3 B1.2.4.5 D2.4 G5 °युक्तश्च; B3 Da D5 G4 °युक्तस्तु (for °संयुक्तः).

5 a) G2.3 किं बाल एव त्वं वत्स. — b) K3 द्योतितप्रभः; G1 भावितात्मना. K2.4 D2 प्रभुः; Ñ1.2 V1 B1.2m Dn D1.3.4.6.7 T1 सदा (for प्रभो). — c) S (except T1 G2.6) चेत् (for च). — d) Ś1 Ko.1.2m Ñ3 D5 मनीषिणां; K2-4 मनस्वि° (for महा°). — After 5, D3.6 S (except T1 G3.6 M1.5) ins.:

403* उत्सीदेयुरिमे लोकाः क्षमा चास्य प्रतिक्रिया ।

6 c) Ś1 K1 पुत्रतां; D2 पुत्र ते. G1.4.5 बालकत्वं च. T2 G2.3.6 M1.5 पुत्रत्वाद्बाल(G2 °ल्य)भावाच्च. — d) Ś1 K B1.3 Da D2.4.5 तथावे(Ś1 K1.3 D5 वी)क्ष्य. Ko.2 इह (for च).

7 a) Ñ1.2.3 (*sup. lin. sec. m.*) V1 Dn D1.3.6.7 T शमपरो (Ñ3 orig. corrupt); B Da D2.4 सुसंयतो; G1 M4 °यितो; G2.3 °यिता. — b) Ñ1.2 V1 B4 D (except Da D3.4.5) T1 °माचरन्. G6 नातः साहसमाचर. — c) D2.5 G2.3.6 चरन्. G1 कोपम्. Ñ1.2 V1 Dn D1 T1 हत्वा; B Da D2-4.6.7 हित्वा. — d) K1 D3.4.7 G3.6 M नैव.

8 a) G4.5 °र्मं हंतीमं. — b) Ko पूर्वसंचितं. — c) G2.3 तपोधर्मं°. — After 8, Ko.4 ins. two lines given in App. I (No. 23); cf. v. l. 11.

9 a) G4 क्षमैव तु; G5.6 क्षम एव; Cd as in text. M (except M1.5) तु (for हि). — b) Ś1 सिद्धिदायकः.

C. 1.1733 B. 1.42.9 K. 1.42.9 शम एव यतीनां हि क्षमिणां सिद्धिकारकः ।
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ॥ ९
तस्माच्चरेथाः सततं क्षमाशीलो जितेन्द्रियः ।
क्षमया प्राप्स्यसे लोकान्ब्रह्मणः समनन्तरान् ॥ १०
मया तु शममास्थाय यच्छक्यं कर्तुमद्य वै ।
तत्करिष्येऽद्य ताताहं प्रेषयिष्ये नृपाय वै ॥ ११
मम पुत्रेण शप्तोऽसि बालेनाकृतबुद्धिना ।
ममेमां धर्षणां त्वत्तः प्रेक्ष्य राजन्नमर्षिणा ॥ १२

सूत उवाच ।

एवमादिश्य शिष्यं स प्रेषयामास सुव्रतः ।
परिक्षिते नृपतये दयापन्नो महातपाः ॥ १३
संदिश्य कुशलप्रश्नं कार्यवृत्तान्तमेव च ।
शिष्यं गौरमुखं नाम शीलवन्तं समाहितम् ॥ १४
सोऽभिगम्य ततः शीघ्रं नरेन्द्रं कुरुवर्धनम् ।
विवेश भवनं राज्ञः पूर्वं द्वाःस्थैर्निवेदितः ॥ १५
पूजितश्च नरेन्द्रेण द्विजो गौरमुखस्ततः ।
आचख्यौ परिविश्रान्तो राज्ञे सर्वमशेषतः ।
शमीकवचनं घोरं यथोक्तं मन्त्रिसंनिधौ ॥ १६
शमीको नाम राजेन्द्र विषये वर्तते तव ।
ऋषिः परमधर्मात्मा दान्तः शान्तो महातपाः ॥ १७
तस्य त्वया नरव्याघ्र सर्पः प्राणैर्वियोजितः ।
अवसक्तो धनुष्कोट्या स्कन्धे भरतसत्तम ।
क्षान्तवांस्तव तत्कर्म पुत्रस्तस्य न चक्षमे ॥ १८
तेन शप्तोऽसि राजेन्द्र पितुरज्ञातमद्य वै ।
तक्षकः सप्तरात्रेण मृत्युस्ते वै भविष्यति ॥ १९
तत्र रक्षां कुरुष्वेति पुनः पुनरथाब्रवीत् ।
तदन्यथा न शक्यं च कर्तुं केनचिदप्युत ॥ २०
न हि शक्नोति संयन्तुं पुत्रं कोपसमन्वितम् ।

— d) Ś1 K1 परलोकः. Ñ3 D5 T2 G2.3.6 M1.5 चापि (for चैव). Ñ3 D5 G2.3 M1.5 तपस्विनां.

10 a) K3 पुण्यं तस्माच्चरेथास्त्वं. — c) G4.5 लोकं. — d) D3 T1 G4.5 समनंतरं.

11 a) G6 अहं (for मया). Ś1 K1 अत्र (for तु). — b) Ś1 K1 °मर्हसि. G6 वक्तुं तद्वाक्यमद्य वै. — c) K2 °ष्ये तथा शिष्यं; Ñ1.2 V1 B D T1 °ष्याम्यहं तात (B6 शिष्यं); T2 G1–5 M °ष्यामि ताता(G2.3 तत्रा)हं. G6 शिष्यं धर्मभृतस्तात. — d) S (except T1) नृपस्य वै. — After 11, K4 ins. two lines given in App. I (No. 23); cf. v. l. 8.

12 b) Ñ1.2 V1 B1 बालेन कृश(B1 °त)बु°. — c) K (except K1) ममैतां; G4.5 ममैनां.

13 Ś1 K1 S (G3 om.) सूतः; K0.4 Ñ1.2 V1 B1 D (except Da D2.4.5) सौतिरु°. — a) D6 G3 पुत्रं; M1.5 सूतं (for शिष्यं). G1 M2.3 स्वं; G2.3.6 वै. — d) K (except K1) Cd कृपापन्नो; D5 दययान्नो; G2 यथा वक्तुं; G3 यथा°. K1 G1.4.5 महामनाः.

14 a) Ś1 K गुणान्वितं.

15 b) K4 B4 D1 G (except G6) M (except M1.5) कुलवर्धनं. — c) G2.3 भवनद्वारं.

16 a) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 G6 तु (for च). — b) K2 Ñ1.2 V1 B D G1.3 M (except M1.5) तदा (B4 D7 °था); T1 G2.6 as in B4 D7. — c) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.4.5) T1 M2.3 (*inf. lin.* as in text).4 च परि-; G4.5 विपरि- (for परिवि-). G2.3 आचरव्याव(G2 °वि)परिश्रांतो. — d) K3.4 Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 G2 राज्ञः. — f) G2.3 मित्रसं°.

17 Before 17, K3 B1.2 ins. ऋषिरु°; Ñ2.3 V1 B3–5 Dn D1–4.7 गौरमुख उ°; D6 T1 G2.3.6 M गौरमुखः. — a) Ś1 राजर्षे. — b) Ñ1.2 V1 Da1 Dn (except Dn1) transp. विष° and वर्त°. D1 transp. वर्त° and तव. G2.3.6 वसते तव; M1.5 वसतीह ते. — c) T2 G2.3.6 M1.5 ऋषिः शमदमोपेतो. — d) Ś1 G4.5 M2–4 transp. दान्तः and शान्तः. M2.4 (*sup. lin.* as in text) जितेंद्रियः, T2 G2.3.6 M1.5 मौनव्रतसमन्वितः (G2.3 °परायणः).

18 T2 G2.3.6 transp. 18b and 18a. — b) M1.3 (*inf. lin.* as in text).5 मृगयां परिधावता (=1. 37. 3b). — d) For 18d, M1.5 read 18b. Ñ1.2 V1 B D T1 स्कंधे मौनान्वितस्य च (B3.5 Da D5 ह). K1 ins. प्रमाणं नवरालत्रयं between °ष्कोट्या and स्कन्धे. — M1.5 om. 18ef. — e) G2.3 क्षं(G3 क्षां)तव्य°. Ś1 K1 तात (for तव). — f) D5 च नाक्षमत् (for न च°).

19 ab) D5 °जेंद्र न पितुः संनिधौ परं. M1.5 तस्य पुत्रेण शप्तोसि श्रुत्वेमां धर्षणां पितुः. — c) Ś1 K0.1 D2 G6 M1.5 तक्षकात्. — d) Ś1 K1 Ñ3 T2 G2.3.6 M1.5 transp. ते and वै. Ñ1.2 V1 B D T1 तव (for ते वै).

20 ab) T2 G (except G1) तस्य (for तत्र). M (except M1.5) °रभापत. D5 पुनः पुनरुवाचेदं तव रक्षां कुरुष्विति. — c) Ś1 वै; T2 G1–3 M (except M4) हि

ततोऽहं प्रेषितस्तेन तव राजन्हितार्थिना ॥ २१
इति श्रुत्वा वचो घोरं स राजा कुरुनन्दनः ।
पर्यतप्यत तत्पापं कृत्वा राजा महातपाः ॥ २२
तं च मौनव्रतधरं श्रुत्वा मुनिवरं तदा ।
भूय एवाभवद्राजा शोकसंतप्तमानसः ॥ २३
अनुक्रोशात्मतां तस्य शमीकस्यावधार्य तु ।
पर्यतप्यत भूयोऽपि कृत्वा तत्किल्बिषं मुनेः ॥ २४
न हि मृत्युं तथा राजा श्रुत्वा वै सोऽन्वतप्यत ।
अशोचदमरप्रख्यो यथा कृत्वेह कर्म तत् ॥ २५
ततस्तं प्रेषयामास राजा गौरमुखं तदा ।
भूयः प्रसादं भगवान्करोत्विति ममेति वै ॥ २६
तस्मिंश्च गतमात्रे वै राजा गौरमुखे तदा ।
मन्त्रिभिर्मन्त्रयामास सह संविग्नमानसः ॥ २७
निश्चित्य मन्त्रिभिश्चैव सहितो मन्त्रतत्त्ववित् ।
प्रासादं कारयामास एकस्तम्भं सुरक्षितम् ॥ २८
रक्षां च विदधे तत्र भिषजश्चौषधानि च ।
ब्राह्मणान्सिद्धमन्त्रांश्च सर्वतो वै न्यवेशयत् ॥ २९
राजकार्याणि तत्रस्थः सर्वाण्येवाकरोच्च सः ।
मन्त्रिभिः सह धर्मज्ञः समन्तात्परिरक्षितः ॥ ३०
प्राप्ते तु दिवसे तस्मिन्सप्तमे द्विजसत्तम ।
काश्यपोऽभ्यागमद्विद्वांस्तं राजानं चिकित्सितुम् ३१
श्रुतं हि तेन तदभूदद्य तं राजसत्तमम् ।
तक्षकः पन्नगश्रेष्ठो नेष्यते यमसादनम् ॥ ३२
तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण करिष्येऽहमपज्वरम् । C. 1. 1759 B. 1. 42. 35 K. 1. 42. 36

(for च). — d) K2 वाक्यं (for कर्तुं).

21 a) Ś1 यो न; K1 तव; D7 न च (for न हि). Ñ1.2 V1 Dn D1.3.7 तं यंतुं; D5 तं शप्तुं. — b) B5 क्रोधस°. — c) G2.3 इदानीं प्रे°.

22 Before 22, Ko.2 (marg.).4 B3.4 Dn3 D1.4 ins. सौतिरु°; K3 Ñ2 V1 Dn1.n2 D3.5 (marg.).7 सूत उ°; D6 S (except G3) सूतः. — b) G2.3 कुरुणां (!) वरः. — d) Ko.4 रोषात्; K2 शोचन; Ñ3 ब्रह्मन्; D6 राजन्. Ko.2–4 Ñ3 महामनाः; D2.5 °यशाः. S (except T1) कृत्वा ब्रह्मन्महात्मनः.

23 a) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4.6.7 T1 °व्रतं श्रुत्वा; Da °व्रतचरं. G2.3 तच्च गौरमुखाद्घोरं. — b) Ñ1.2 V1 D (except Da D2.5) T1 वने (for श्रुत्वा). Ś1 K1 Ñ3 G1.4.5 ततः; Ko T2 G6 °था (for °दा). G2.3 शापस्य विवरं तदा. — Ś1 K1 D3 (hapl.) om. 23d–25a. — d) Ko G2 °संताप°.

24 Ś1 K1 D3 om. 24 (cf. v. l. 23). — b) Ko.3 T2 G4–6 °कस्योपधार्य तु (K3 °धारयन्). Ñ1.2 V1 B D (D3 om.) T1 च (for तु). — d) M2.4 transp. कृत्वा and तत्.

25 Ś1 K1 D3 om. 25a (cf. v. l. 23). K3 मृत्युभयाद्राजा. G (except G3.6) M1.3.5 तदा (for °था). M2.4 °था श्रुत्वा. — b) G2.3 दृष्ट्वा वै; M2.4 राजा वै. K3 पर्य°; G3 °पद्यत. — c) M1.3.5 °चतामर°.

26 d) K2 अद्य; Ñ1.2 V1 B (except B5) D T1 M4 इह (for the first इति). S (except T1) एष (for the second इति). — After 26, B3 ins. an additional colophon; while T2 G (except G3) ins.:

404* श्रुत्वा तु वचनं राज्ञो मुनिर्गौरमुखस्तदा ।
तमनुज्ञाप्य वेगेन प्रजगामाश्रमं गुरोः ।

27 Before 27, B3 ins. सौतिरु°. — a) S (except T1 G1) तु (for च). Ñ1.2 V1 B D T1 अथ; Ñ3 स; T2 G (except G2) M1.5 तु (for वै). — b) Ś1 Ko–2 ततः; D3 °था (for °दा). — d) G2.3 सर्वैः (for सह). K4 सह संव्यग्र°; B3 D2 सहसोद्विग्न°. Cd has उद्विग्रमनसः (sic).

28 ab) Ñ1.2 V1 B D T1 संमंत्र्य (for नि°), and स तथा मंत्र°. M1.3.5 °तो हितमात्मनः. — d) G2.3.6 चैक°. D5 एकस्तंभेन र°.

29 c) K3 मंत्रसंसिद्धान्; Ñ1.2 V1 B D T1 मंत्रसिद्धांश्च. — d) Ñ1.2 V1 B D T1 न्ययोजयत्; M2.4 °वेद°.

30 b) Da °व चकार सः; D3 °व करोति सः. — c) G1.2.4–6 मंत्रज्ञैः; G3 M1.5 मंत्रज्ञः. — After 30, K3.4 Ñ2.3 (marg. *sec. m.*) V1 B D T1 ins.:

405* न चैनं कश्चिदारूढं लभते राजसत्तमम् ।
वातोऽपि निश्चरंस्तत्र प्रवेशे विनिवार्यते ।

[(L. 1) K4 B (except B1) D (except Dn) T1 Nilp °दा रोढुं. K4 B1.2.5 Da D2.5 द्विजसत्तम. — (L. 2) Da विचरं°.]

31 a) Ñ1.2 V1 B D T1 च; G2 हि (for तु). — b) K3.4 Ñ V1 B (except B4) D (except D5) T1 °सत्तमः. — c) Ś1 K (except K3) D5 कश्यपो.

32 G1.4.5 transp. 32 and 33. — a) G2 कृतं; G3 ज्ञा°. K3 तत्सर्वं; B5 तदहः; D5 तद्भूतं. — b) Ko.3 Ñ1.2 V1 B D T1 G5 यथा (for अद्य). — For 32d, Ko.2.4 G1 subst. 36d.

C. 1. 1759 B. 1. 42. 35 K. 1. 42. 36 तत्र मेऽर्थश्च धर्मश्च भवितेति विचिन्तयन् ॥ ३३
तं ददर्श स नागेन्द्रस्तक्षकः काश्यपं पथि ।
गच्छन्तमेकमनसं द्विजो भूत्वा वयोऽतिगः ॥ ३४
तमब्रवीत्पन्नगेन्द्रः काश्यपं मुनिपुंगवम् ।
क्व भवांस्त्वरितो याति किं च कार्यं चिकीर्षति ॥ ३५

काश्यप उवाच ।

नृपं कुरुकुलोत्पन्नं परिक्षितमरिंदमम् ।
तक्षकः पन्नगश्रेष्ठस्तेजसाद्य प्रधक्ष्यति ॥ ३६
तं दष्टं पन्नगेन्द्रेण तेनाग्निसमतेजसा ।
पाण्डवानां कुलकरं राजानममितौजसम् ।
गच्छामि सौम्य त्वरितं सद्यः कर्तुमपज्वरम् ॥ ३७

तक्षक उवाच ।

अहं स तक्षको ब्रह्मंस्तं धक्ष्यामि महीपतिम् ।
निवर्तस्व न शक्तस्त्वं मया दष्टं चिकित्सितुम् ॥ ३८

काश्यप उवाच ।

अहं तं नृपतिं नाग त्वया दष्टमपज्वरम् ।
करिष्य इति मे बुद्धिर्विद्याबलमुपाश्रितः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

तक्षक उवाच ।

दष्टं यदि मयेह त्वं शक्तः किंचिच्चिकित्सितुम् ।
ततो वृक्षं मया दष्टमिमं जीवय काश्यप ॥ १
परं मन्त्रबलं यत्ते तद्दर्शय यतस्व च ।

---

33 For $G_{1.4.5}$ cf. v. l. 32. — ^{a}) $G_{1.4.5}$ M (except $M_{1.5}$) भुजगेंद्रेण. — ^{c}) $M_{1.5}$ मेर्थं च धर्मं च. — ^{d}) $G_{1.4}$ $M_{2.3}$ भवेदिति; $G_{2.3}$ विद्य(G_3 °द्ये)तेति.

34 ^{b}) $M_{1.5}$ (? hapl.) om. 34^{b}–35^{a}. Dn_2 D_5 $G_{2.3}$ प्रति (for पथि). K_4 $M_{2.4}$ transp. काश्य° and पथि. — ^{d}) S (except $M_{1.3.5}$) वयोधिकः; Cd as in text.

35 $M_{1.5}$ om. 35^{a} (cf. v. l. 34). — ^{b}) K_3 G_1 M °सत्तमं; $G_{4.5}$ द्विज°. — K_1 om. 35^{c}–36^{b}. — ^{c}) G_1 M (except $M_{1.5}$) क्व वै भवानितो याति. — ^{d}) $Ś_1$ भोस्त्वं (for कार्यं). $Ś_1$ D_6 G_3 चिकीर्षसि; D_5 °र्षितं.

36 $Ś_1$ D_6 S om. उवाच. — K_1 om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). — ^{d}) Cf. v. l. 32. $B_{1.5}$ D_2 अभि-; B_4 वि-; T_2 सं- (for अद्य). $Ś_1$ प्रधक्ष्यति स्वतेजसा.

37 ^{b}) $Ñ_{1.2}$ V_1 Dn °तेजसं. — ^{c}) $M_{1.5}$ कुलधरं. $G_{4.5}$ पांडवेयं महात्मानं. — ^{e}) $Ñ_3$ S (except G_2) त्वरितः. $Ñ_{1.2}$ V_1 B D T_1 transp. सौम्य and त्वरि°. — ^{f}) D_5 सखे (for सद्यः). — After 37, G (except $G_{3.6}$) ins.:

406* विज्ञातविषविद्योऽहं ब्राह्मणो लोकपूजितः ।
असद्गुरुकटाक्षेण कल्योऽहं विषनाशने ।

38 $Ś_1$ K_1 D_6 S तक्षकः. — ^{a}) T_2 $G_{2.3.6}$ हि; Cd स (as in text). — ^{cd}) G_2 निवर्तयेथा श°; G_3 निवर्तय न श°. $G_{1.4-6}$ निवर्तस्व मया दष्टं न शक्यं स्याच्चि°.

39 $Ś_1$ K_1 D_6 S om. उवाच. — ^{a}) K_3 transp. अहं and तं. D_5 हि; T_2 G तु (for तं). $Ñ_{1.2}$ V_1 B D T_1 °तिं गत्वा. — ^{c}) $Ñ_2$ D (except $D_{2.5}$) T_1 M (except $M_{1.5}$) करिष्यामीति. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 °मु(K_1 °म)पाश्रिता. $Ñ_2$ Dn_1.n_3 D_7 $M_{2.4}$ °समन्विता; B_3 D_4 T_2 $G_{3.6}$ $M_{1.3.5}$ °समाश्रितः (G_6 M_1 °ता; M_5 °त); Dn_2 $D_{1.3.5.6}$ T_1 °समन्वितः (T_1 °तं); G_2 °समाश्रयं.

Colophon om. in D_2. — *Sub-parvan:* All MSS. (D_2 om.) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* $Ko_{2.4}$ राज्ञो रक्षाविधानं; K_3 तक्षककाश्यपसमागमः; $Ñ_{1.2}$ V_1 काश्यपागमनं; T_2 G_3 काश्यपतक्षकसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_1$ 49; Ko 37; K_1 9; K_3 (marg. *sec. m.*) T 35; $Ñ_{1.2}$ V_1 Dn_3 42; B_1 41; B_2 $D_{3.4}$m 40; D_5 8; G M 25 ($G_{2.3}$ 27; G_6 M_3 26). — *S'loka no.:* $Ñ_3$ 43; Dn 41. — *Aggregate s'loka no.:* Dn_2 1735.

39

1 $Ś_1$ K_1 D_3 S (T_2 with prefixed श्री) तक्षकः. — ^{a}) $Ñ_{1.2}$ V_1 B D T_1 transp. दष्टं and यदि. — ^{b}) $Ko_{.3}$ B_2 कच्चित्; K_2 कं°; $M_{1.3.5}$ किल. — ^{c}) G M (except $M_{1.5}$) transp. वृक्षं and दष्टं. $Ś_1$ इदं; G_1 इमं (for मया). $Ko_{.2}$ $Ñ_3$ दग्धं. — ^{d}) $Ś_1$ मया; D_7 इदं.

2 ^{b}) D_1 $G_{1.4.5}$ M (except $M_{1.5}$) दर्शयस्व य°. T_1 ततः स्वयं; $G_{2.3}$ यतव्रत. K_2 तद्दर्शयत तत्वतः (m as in text). — ^{c}) $M_{2.3}$ °नं दशामि. — After 2, M ins.:

407* सूतः ।
एवमुक्तस्तक्षकेण काश्यपः पुनरब्रवीत् ।
[$M_{1.5}$ om. सूतः.]

न्यग्रोधमेनं धक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ॥ २

काश्यप उवाच ।

दश नागेन्द्र वृक्षं त्वं यमेनमभिमन्यसे ।
अहमेनं त्वया दष्टं जीवयिष्ये भुजंगम ॥ ३

सूत उवाच ।

एवमुक्तः स नागेन्द्रः काश्यपेन महात्मना ।
अदशद्वृक्षमभ्येत्य न्यग्रोधं पन्नगोत्तमः ॥ ४
स वृक्षस्तेन दष्टः सन्सद्य एव महाद्युते ।
आशीविषविषोपेतः प्रजज्वाल समन्ततः ॥ ५
तं दग्ध्वा स नगं नागः काश्यपं पुनरब्रवीत् ।
कुरु यत्नं द्विजश्रेष्ठ जीवयैनं वनस्पतिम् ॥ ६
भस्मीभूतं ततो वृक्षं पन्नगेन्द्रस्य तेजसा ।
भस्म सर्वं समाहृत्य काश्यपो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
विद्याबलं पन्नगेन्द्र पश्य मेऽस्मिन्वनस्पतौ ।
अहं संजीवयाम्येनं पश्यतस्ते भुजंगम ॥ ८
ततः स भगवान्विद्वान्काश्यपो द्विजसत्तमः ।
भस्मराशीकृतं वृक्षं विद्यया समजीवयत् ॥ ९
अङ्कुरं तं स कृतवांस्ततः पर्णद्वयान्वितम् ।
पलाशिनं शाखिनं च तथा विटपिनं पुनः ॥ १०
तं दृष्ट्वा जीवितं वृक्षं काश्यपेन महात्मना ।
उवाच तक्षको ब्रह्मन्नेतदत्यद्भुतं त्वयि ॥ ११
विप्रेन्द्र यद्विषं हन्या मम वा मद्विधस्य वा ।
कं त्वमर्थमभिप्रेप्सुर्यासि तत्र तपोधन ॥ १२
यत्तेऽभिलषितं प्राप्तुं फलं तस्मान्नृपोत्तमात् ।
अहमेव प्रदास्यामि तत्ते यद्यपि दुर्लभम् ॥ १३
विप्रशापाभिभूते च क्षीणायुषि नराधिपे ।
घटमानस्य ते विप्र सिद्धिः संशयिता भवेत् ॥ १४
ततो यशः प्रदीप्तं ते त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
विरश्मिरिव घर्मांशुरन्तर्धानमितो व्रजेत् ॥ १५

काश्यप उवाच ।

धनार्थी याम्यहं तत्र तन्मे दित्स भुजंगम ।
ततोऽहं विनिवर्तिष्ये गृहायोरगसत्तम ॥ १६ C. 1. 1081 B. 1. 43. 16 K. 1. 43. 16

---

3 M om. काश्यप उ°. Ś$_1$ K$_1$ T$_1$ कश्यपः; K$_{0.2.4}$ Da$_1$ कश्यप उ°; D$_6$ T$_2$ G काश्यपः. — [b]) K$_3$ B$_{1-3}$ यद्येतम°; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_{4.5}$ D T$_1$ यद्येतदभि° (D$_4$ यद्येनम°); Ñ$_3$ यमेवम°; G$_4$ यद्येवम°; M$_4$ यमेतम°. — [c]) G$_{1.4.5}$ °या दग्धं. — After 3, T$_2$ G$_1$ M ins.:

408* पश्य मन्त्रबलं मेऽद्य न्यग्रोधं दश पन्नग ।

4 Ñ$_{1.3}$ om. सूत उ°. Ś$_1$ K$_1$ S (G$_{2.3}$ with prefixed श्री) सूतः; K$_{0.3.4}$ Ñ$_2$ V$_1$ B$_1$ D (except Da D$_{2.4.5}$) सौतिरु°. — [d]) M$_{1.5}$ पन्नगेश्वरः.

5 [a]) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D T$_1$ M$_{1.5}$ तु (for सन्). — [b]) K$_2$ महामुने; K$_3$ °द्युतिः. Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D T$_1$ पन्नगेन महात्मना.

6 [a]) Ś$_1$ (*sup. lin.* as in text) तं दृष्ट्वा; G$_3$ संदृष्ट्वा; M$_5$ संदग्धं. G$_1$ तं च दृष्ट्वा स नागेंद्रः. — [c]) G$_{2.3}$ कुरुतत्वं.

7 Before 7, Ś$_1$ K$_1$ S (except G$_3$) ins. सूतः; K$_{0.3.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_1$ Dn D$_{1.3.7}$ सौतिरु°; K$_2$ Ñ$_3$ B$_{2-5}$ Da D$_{2.4.5}$ सूत उ°; D$_6$ सौतिः. — K$_0$ om. 7[a]– 8[b]. — [a]) G$_{4.5}$ °भूते—वृक्षे. M (except M$_{1.5}$) तु तं (for ततो).

8 K$_0$ om. 8[ab] (cf. v. l. 7). — Before 8, B$_3$ ins. काश्यप उ°. — [b]) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ D (except D$_{2.5}$) T$_1$ G$_2$ मेद्य. — [c]) K$_{0.3}$ Ñ$_3$ (*sup. lin. sec. m.* as in text) अयं; G$_{2.3}$ अमुं.

9 Before 9, D$_5$ ins. सूत उ°; T$_2$ G M (except M$_{1.5}$) सूतः. — [a]) K$_{3.4}$ ततः सोचिंतयद्विद्वान्; D$_5$ ततः स नागो भग°; G$_{2.3}$ ततस्तु सहसा वि°. — [b]) K$_3$ मुनिस°.

10 [a]) D$_{3.6}$ S (except T$_1$ M$_1$) सांकुरं. Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn D$_1$ T$_1$ कृतवांस्तत्र; M कृतवान्पूर्वं (for स कृ°). — [b]) Ś$_1$ K D$_{3.6.7}$ पुनः (for ततः). Ś$_1$ पर्णमया°; K$_1$ °वया°; B$_5$ G$_{1.4.5}$ पत्र°; G$_{2.3}$ °फला°; M$_5$ °दला°.

11 [a]) Ś$_1$ दृष्ट्वा तु; B$_4$ दृष्ट्वा च; D$_5$ स दृष्ट्वा. — [cd]) K$_{1.3}$ Ñ V$_1$ B D T G$_{1.6}$ M ब्रह्मन्नैतद्; G$_{2.3}$ °न्निदम्; Nilp as in text. D$_{3.6.7}$ अप्यद्भुतं.

12 [a]) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D T$_1$ द्विजेंद्र. Ś$_1$ K$_1$ सद्विषं; G$_2$ मद्वि°. K$_{1.2}$ हन्यात्. Ñ$_3$ विप्रेण तद्विषं हत्वा (°न्या *sup. lin. sec. m.*). — [c]) K$_{0.2.4}$ B$_{1.2.4}$ D$_{2.5}$ T$_1$ G$_{4.5}$ M किं त्व°. Ñ$_3$ G$_6$ °भिप्रेक्ष्य; T$_2$ G$_{2.3}$ M$_{2.4}$ °भिप्रेत्य. — [d]) K$_3$ गच्छसे द्विजसत्तम.

13 [a]) Ś$_1$ K (K$_3$m as in text) Ñ$_3$ अभिकांक्षितं; D$_{3.6}$ G (except G$_{3.6}$) °षितुं. — [c]) G$_6$ तत्तेहं संप्र°. — [d]) T$_2$ G (except G$_{4.5}$) निवर्तस्व द्विजोत्तम.

14 [a]) T$_2$ G$_{2.3}$ तु; M$_{1.5}$ अपि (for च). — [b]) G$_{2.3}$ °षि नृपोत्तमे. — [cd]) Ñ$_3$ G$_2$ यतमान°. M$_{1.5}$ transp. विप्र and सिद्धिः.

15 [a]) D$_5$ सुदीप्तं; G$_{2.3}$ प्रतिष्ठां (G$_3$ °ष्ठं). — [b]) Cf. 1. 2. 12[d]. — [c]) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D T$_1$ निरंशु°. G$_{2.3}$

C. 1. 1082
B. 1. 43. 17
K. 1. 43. 17

तक्षक उवाच ।
यावद्धनं प्रार्थयसे तस्माद्राज्ञस्ततोऽधिकम् ।
अहं तेऽद्य प्रदास्यामि निवर्तस्व द्विजोत्तम ॥ १७
सूत उवाच ।
तक्षकस्य वचः श्रुत्वा काश्यपो द्विजसत्तमः ।
प्रदध्यौ सुमहातेजा राजानं प्रति बुद्धिमान् ॥ १८
दिव्यज्ञानः स तेजस्वी ज्ञात्वा तं नृपतिं तदा ।
क्षीणायुषं पाण्डवेयमपावर्तत काश्यपः ।
लब्ध्वा वित्तं मुनिवरस्तक्षकाद्यावदीप्सितम् ॥ १९
निवृत्ते काश्यपे तस्मिन्समयेन महात्मनि ।
जगाम तक्षकस्तूर्णं नगरं नागसाह्वयम् ॥ २०
अथ शुश्राव गच्छन्स तक्षको जगतीपतिम् ।
मन्त्रागदैर्विषहरै रक्ष्यमाणं प्रयत्नतः ॥ २१
स चिन्तयामास तदा मायायोगेन पार्थिवः ।
मया वञ्चयितव्योऽसौ क उपायो भवेदिति ॥ २२
ततस्तापसरूपेण प्राहिणोत्स भुजंगमान् ।
फलपत्रोदकं गृह्य राज्ञे नागोऽथ तक्षकः ॥ २३
तक्षक उवाच ।
गच्छध्वं यूयमव्यग्रा राजानं कार्यवत्तया ।
फलपत्रोदकं नाम प्रतिग्राहयितुं नृपम् ॥ २४
सूत उवाच ।
ते तक्षकसमादिष्टास्तथा चक्रुर्भुजंगमाः ।
उपनिन्युस्तथा राज्ञे दर्भानापः फलानि च ॥ २५
तच्च सर्वं स राजेन्द्रः प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।

शीतांशुर्. — d) Ś1 K1 Ñ3 G1.4.5 इह; Ko.2–4 D5 G6 इव (for इतो).

16 Ś1 K1 T1 कश्यपः; Ko.2–4 कश्यप उ°; T2 G M काश्यपः. — a) M1.5 त्वद्य (for तत्र). — b) G6 तद्ददस्व; M (except M1.5) दित्स (M3 देहि) तन्मे (for तन्मे दित्स). Ś1 K1 दत्स्व; K3 Ñ1.2 V1 B D T1 देहि; G1.4.5 दिश. — c) G3 अस्मात् (for अहं). — d) Ñ3 गृहीतोर°. Ñ1.2 V1 B D T1 स्वापतेयं प्रगृह्य वै (D5 गृहीत्वोरगसत्तम). — After 16, D5 ins.:

409* यत्तेयं च प्रगृह्य वै विनिवर्तें भुजंगम ।

17 Ś1 K1 S om. उवाच. — b) G3 विप्र (for राज्ञः). D1 °द्राजससत्तमात्. — c) Ñ1.2 V1 B D T1 एव (Da °वं; D6 °नं; D7 °तत्); M1.5 तेभ्यः. M2–4 धनं तेहं प्र°. — d) D5 तपोधन; G2.3.6 M1.5 महामुने. Ñ3 निवर्तं द्विजसत्तम. — After 17, Ko.4 ins. two lines given in App. I (No. 24).

18 Ś1 K1 S सूतः; Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 D (except Da D2.4.5) सौतिरु°. — K2 om. 18ab. — c) Ś1 K1 D1 G (except G3.6) M स (for सु-).

19 a) G2.3 °ज्ञानात्. M2.4 °ज्ञानेन तें°. — b) M1.5 तु (for तं). Ko.1.3 Ñ3 T2 G2.3 M1.5 ततः. — d) K1.3.4 Da G2.6 उपाव°. — After 19cd, D5 ins. a passage of four lines given in App. I (No. 25). — Before 19ef, T2 ins. सूतः. — e) G2 वरं; G3 धनं (for वित्तं). — After 19, B3 ins. an additional colophon.

20 Before 20, B3 ins. सूत उ°. — a) G2 °त्ते ब्राह्मणे. — b) K4 महामनाः; Dn3 D3 °मुनिः. — cd) Ś1 transp. तक्षकः and नगरं.

21 a) B1–3 D5 गच्छंस्तं. — b) G2.3 तं गुप्तं ज°. — c) Ñ Dn D1 मंत्रैर्गदैः; D5 मंत्रविद्भिः; G4.5 तत्रागतैः. Ñ3 विषहणैः. T G2.3.6 M मंत्रैर्विषहरै(M2–4 °णै)र्दिव्यैः; G1 विप्रैर्विषहरैरेव.

22 Before 22, Ñ2 V1 B1.4 Dn3 D1 ins. सौतिरु°; Ñ3 B2.3.5 Dn1.n2 D2–7 सूत उ°; T1 सूतः. — c) G1.2 मायया वंचित°. M अयं (for असौ).

23 cd) Ś1 फलपातोदकं; K3 Ñ3 G6 °पात्रो°; B (B4 marg.) D (except Da D5) M3 °दर्भो°; T1 °पुष्पादिकं; M1.2.4.5 °मूलो° (cf. v. l. 24). D5 transp. गृह्य and राज्ञे. Ś1 K1.4 G4.5 राज्ञो. M1.3.5 तस्य राज्ञोथ. M2.4 स (for अथ).

24 T2 G2–6 M1.5 om. तक्षक उ°. Ś1 K1 D3.6 T1 G1 M2–4 om. उवाच. — b) Ñ1 V1 कार्यचिंतया; M1.3 (*inf. lin.*).5 °गौरवात्. — c) Ś1 फलपातो°; Ko.1.3 G6 °पात्रो°; Ñ2.3 Da1 Dn D1 °पुष्पो°; B (B4 marg.) D2–4.6.7 °दर्भो° (cf. v. l. 23). T2 G1 (by corr.).4.5 नागाः (for नाम). — d) Ś1 K1 °तुं क्षमं.

25 D3.6.7 T2 M2.4 om. सूत उ°. Ś1 K1 G M1.3.5 सूतः; Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरु°. — b) D5 कर्तुं; G6 निन्युर् (for चक्रुर्). — K1 om. from निन्यु- (25c) up to गम्यता- (26d). — c) Ś1 Ko.3 T1 G4 M1.2.5 तदा. M1.3.5 राज्ञो. — d) Ś1 K (K1 om.) D5 दर्भानंबु-; D2 दर्भमूल-; S (except T1 M4) °नंभः.

26 K1 om. up to गम्यता- (cf. v. l. 25). — c) T2 G1.4.5 श्रुत्वा. D1 T2 G6 M (except M1.5) तु (for च). Ñ1.2 V1 B4 D (except D2.4.5) T1 G1–3 transp. च and

कृत्वा च तेषां कार्याणि गम्यतामित्युवाच तान् ॥ २६
गतेषु तेषु नागेषु तापसच्छद्मरूपिषु ।
अमात्यान्सुहृदश्चैव प्रोवाच स नराधिपः ॥ २७
भक्षयन्तु भवन्तो वै स्वादूनीमानि सर्वशः ।
तापसैरुपनीतानि फलानि सहिता मया ॥ २८
ततो राजा ससचिवः फलान्यादातुमैच्छत ।
यद्गृहीतं फलं राज्ञा तत्र कृमिरभूदणुः ।
ह्रस्वकः कृष्णनयनस्ताम्रो वर्णेन शौनक ॥ २९
स तं गृह्य नृपश्रेष्ठः सचिवानिदमब्रवीत् ।
स्तअमभ्येति सविता विषादद्य न मे भयम् ॥ ३०
सत्यवागस्तु स मुनिः कृमिको मां दशत्वयम् ।
तक्षको नाम भूत्वा वै तथा परिहृतं भवेत् ॥ ३१
ते चैनमन्ववर्तन्त मन्त्रिणः कालचोदिताः ।
एवमुक्त्वा स राजेन्द्रो ग्रीवायां संनिवेश्य ह ।
कृमिकं प्राहसत्तूर्णं मुमूर्षुर्नष्टचेतनः ॥ ३२
हसन्नेव च भोगेन तक्षकेणाभिवेष्टितः ।
तस्मात्फलाद्विनिष्क्रम्य यत्तद्राज्ञे निवेदितम् ॥ ३३ C. 1. 1801 B. 1. 43. 36 K. 1. 43. 36

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

तेषां. — d) K (except K1) D3.6.7 ह (for तान्).

28 Before 28, B3 ins. परीक्षिदु°; D4 राजोवाच.

29 Before 29, B3 D4 ins. सौतिरु°. — a) G2.3.6 अथ (for ततो). — b) K (except K1) फलान्युत्तमियेष सः; D5 °न्यादाय वैच्छत. — After 29ab, Ñ2.3 V1 B3.4 (om. line 2).5 Dn D1.4 ins.:

410* विधिना संप्रयुक्तो वै ऋषिवाक्येन तेन तु ।
यस्मिन्नेव फले नागस्तमेवाभक्षयत्स्वयम् ।

— c) Ś1 यत्तु त्रातुं; K1 यत्तु त्रातां; Ñ1 यत्तत्र तु; Ñ3 यत्तत्रांतं; V1 यत्तदासं; B Da D3.4.6.7 यत्तद्त्तं; D2 यत्तु दत्तं; T2 G (except G1) M1.5 यज्ज(G2 स ज)ग्राह. B Da D2–4.6.7 राज्ञे; T2 G (except G1) M1.5 राजा. Ñ2 Dn D1 T1 ततो भक्षयतस्तस्य. — d) Ñ1.2 V1 Dn D1 T1 फलात्; G2.3 M तस्मिन् (for तत्र). Here and below many MSS. write क्रिमि- for कृमि-, a difference ignored in the foll. readings. B Da D2.4 कृमिस्तत्र भवेदणुः (B2 °ल्पः; B4.5m °थ); D3.6.7 कृमिस्तत्राभवत्तनुः. — ef) Ś1 ताम्रनयनः कृष्णो व°. Ko.2.3 Ñ1.2 V1 Dn D1 T1 ताम्रवर्णोथ; B3 D2–7 M4 ताम्रव°. D3.6.7 सोभवत् (for शौ°).

30 a) K2 G2.3 तत् (for तं). D3 स गृह्य तं नृ°; D6.7 G1 तं गृह्य नृपतिश्रे°. — Before 30cd, B3 ins. परीक्षिदु°; D4 राजोवाच. — d) D3 विषादस्मात्; T2 °दस्य.

31 b) A few MSS. मा (for मां). G3 दशेदयं; G5 °शत्विति. Ś1 K1 कृमिः कोपाद्द°; Ñ1.2.3 (sup. lin. sec. m.) B D (except D3) T1 कृमिर्मां दशतामयं. — c) G4.5 M3.4 transp. भूत्वा and वै. G3 भूतो वै; M2 वै नागः. — d) B3 Da परिकृतं.

32 Before 32, B3 D4 ins. सौतिरु° (cf. v. l. 28–9). — a) K4 तं; M (except M1.5) न (for ते). K2 B4m G1.3 चैव°; D7 चैत°. Ś1 अनुमन्यंत; Ko B4 Dn D1 T1 °नुवर्तं°; G2 °न्वमन्यंत. — b) Ko.2.4 D1.5 °नोदिताः; T1 G1 °चोदितः; M (except M1.5) °तं. — d) B2 D3.6.7 संन्य(D3 °नि)वेशयत्; G2.3 तं नियम्य ह. — e) G2.3 प्राह तं. M1.3 (inf. lin. as in text).5 प्रहसंस्तू°. — f) M (except M1.5) °र्षुः कालचोदितः.

33 D3 om. 33ab. — a) K3 हसन्निव च; Ñ1.2 V1 B1–3 Dn D1.2.4 प्रहसन्नेव; T1 प्रहसन्निव. T2 G2.3.6 M (except M1.5) नागेन. — b) Ś1 K1 °णाभ्यवेष्टयत; Ñ V1 Dn T1 °केण त्व(Ñ3 °णान्व)वेष्टयत; Ñ3 (sup. lin. sec. m.) °केन स वेष्टि°; B1–3 D2 °केनान्ववेष्टय(B1 °ष्ट)त; D1 °केन त्ववेष्टयत्; D4 °णान्व°; D5 °क्षकः समवेष्टयत्; G2.3 °णाभ्य°; M1.5 °णाभ्यवेष्टत; M4 inf. lin. °णाभ्यवेष्टयत. — c) K2 transp. फलात् and विनि°. — d) Ś1 K M1.5 राज्ञो. — After 33, K3.4 Ñ2.3 V1 B D T G (except G3) ins.:

411* वेष्टयित्वा च भोगेन विनद्य च महास्वनम् ।
अदशत्पृथिवीपालं तक्षकः पन्नगेश्वरः ।

[(L. 1) K3 B D1.4 तु (for च). Ñ2.3 V1 Dn T1 G1.2 वेगेन.]

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. (except T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* Ko.2.4 M1.5 क(M1.5 का)श्यपनि(Ko °श्यप परि)वर्तनं; K3 परीक्षितस्वर्गगमनं; Ñ1.2 V1 तक्षकदंशः. *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 38; K1 50; K3 (*sup. lin. sec. m.*) Ñ3 T 36; Ñ1.2 V1 Dn3 43; B1 42; B2 D4m 41; D5 9; G M 26 (G2.3 28; G6 M3 27). — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 Dn 36. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1771.

४०

C. 1. 1802
B. 1. 44. 1
K. 1. 44. 1

सूत उवाच ।
तं तथा मन्त्रिणो दृष्ट्वा भोगेन परिवेष्टितम् ।
विवर्णवदनाः सर्वे रुरुदुर्भृशदुःखिताः ॥ १
तं तु नादं ततः श्रुत्वा मन्त्रिणस्ते प्रदुद्रुवुः ।
अपश्यंश्चैव ते यान्तमाकाशे नागमद्भुतम् ॥ २
सीमन्तमिव कुर्वाणं नभसः पद्मवर्चसम् ।
तक्षकं पन्नगश्रेष्ठं भृशं शोकपरायणाः ॥ ३
ततस्तु ते तद्गृहमग्निना वृतं
प्रदीप्यमानं विषजेन भोगिनः ।
भयात्परित्यज्य दिशः प्रपेदिरे
पपात तच्चाशनिताडितं यथा ॥ ४
ततो नृपे तक्षकतेजसा हते
प्रयुज्य सर्वाः परलोकसत्क्रियाः ।
शुचिर्द्विजो राजपुरोहितस्तदा
तथैव ते तस्य नृपस्य मन्त्रिणः ॥ ५
नृपं शिशुं तस्य सुतं प्रचक्रिरे
समेत्य सर्वे पुरवासिनो जनाः ।
नृपं यमाहुस्तममित्रघातिनं
कुरुप्रवीरं जनमेजयं जनाः ॥ ६
स बाल एवार्यमतिर्नृपोत्तमः
सहैव तैर्मन्त्रिपुरोहितैस्तदा ।
शशास राज्यं कुरुपुंगवाग्रजो
यथास्य वीरः प्रपितामहस्तथा ॥ ७
ततस्तु राजानममित्रतापनं
समीक्ष्य ते तस्य नृपस्य मन्त्रिणः ।
सुवर्णवर्माणमुपेत्य काशिपं
वपुष्टमार्थं वरयांप्रचक्रमुः ॥ ८
ततः स राजा प्रददौ वपुष्टमां
कुरुप्रवीराय परीक्ष्य धर्मतः ।
स चापि तां प्राप्य मुदा युतोऽभव-

40

1 Ś$_{1}$ K$_{1}$ S (G$_{2-5}$ om.) सूतः; K$_{0.3.4}$ B$_{1}$ Dn$_{3}$ D$_{1}$ सौतिरु°. — ^{a}) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ Dn ते तथा; G$_{2.3}$ तत्क्षणात्. — ^{b}) D$_{5}$ भोगिना; T G$_{2.3.6}$ नागेन. — ^{c}) K$_{1}$ Ñ V$_{1}$ B D G$_{1}$ विषण्ण°.

2 ^{a}) D$_{3.6}$ M$_{2-4}$ च (for तु). B$_{3}$ (m as in text) G$_{1.5}$ M$_{2-4}$ नागं. G$_{1.4.5}$ M$_{2-4}$ दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). T$_{2}$ दह्यमानं तथा दृष्ट्वा; G$_{2.3}$ तं दशंतं तदा दृ°; G$_{6}$ M$_{1.5}$ दह्यं (G$_{6}$ °हं)तं तं तथा दृ°. — ^{b}) K$_{0}$ सच्चिवास्ते. — ^{c}) K$_{4}$ अपश्यंश्चैव चै सर्वे; Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B D T$_{1}$ °श्यंत (B$_{4}$ °स्ते) तथा यांतं. — ^{d}) K$_{1}$ अद्भुतं; K$_{4}$ ते यांतं (for आकाशे). K$_{1.3.4}$ M नागमुत्तमं.

3 ^{b}) K$_{2}$ D$_{3.6.7}$ G$_{2}$ M$_{1.5}$ °वर्चसः. — ^{d}) K$_{1}$ Ñ$_{3}$ D$_{4}$ G$_{2.3}$ M$_{2.4}$ °शं कोप°. — After 3, Ś$_{1}$ K$_{1}$ ins. ५१; Ś$_{1}$ marg. ins. an additional colophon: इत्यादिपर्वण्येकपंचाशत्तमोध्यायः (!).

4 ^{b}) G$_{2.3}$ वह्निना (for भो°). — ^{d}) K$_{4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B D T$_{1}$ °त राजाशनिताडितो (D$_{2}$ °पातितो).

5 ^{d}) B$_{2}$ तस्यापि; M$_{1.5}$ येन्येथ (for ते तस्य).

6 ^{a}) D$_{3.4.6.7}$ M$_{2-4}$ transp. नृपं and सुतं. M$_{1.5}$ सुतं (for नृपं). K$_{0.2-4}$ transp. शिशुं and सुतं. Ś$_{1}$ G$_{6}$ M$_{1.5}$ नृपस्य चक्रिरे (for सुतं प्र°). — ^{b}) Ñ$_{3}$ S स (G$_{2.3}$ ते) मंत्रिणस्तत् (G$_{1}$ °स्तं) पुर°. — Ś$_{1}$ om. 6^{cd}. — ^{c}) K$_{0.2.4}$ G (except G$_{2.3}$) °त्रतापनं (cf. 8). — ^{d}) G$_{1}$ नृपं; G$_{6}$ तदा (for जनाः).

7 Before 7, B$_{4}$ ins. सूत उ°. — ^{b}) Da D$_{3.6.7}$ °पुरोगमैस्. — D$_{2}$ om. 7^{cd}. — ^{c}) Ś$_{1}$ K कुरुपांडवाग्र°; T °त्मजः.

8 ^{a}) T$_{1}$ M$_{1.5}$ °त्रघातिनं (cf. 6). — After 8^{a}, G$_{1}$ erroneously repeats 6^{d}. — ^{b}) T$_{1}$ °क्ष्य ते मंत्रिणस्तस्य सर्वे. — ^{c}) M$_{1.5}$ स्ववर्ण°. Ś$_{1}$ K$_{1}$ °मवेत्य; K$_{0.2}$ °मथैत्य; T$_{2}$ G$_{5.6}$ °मथेत्य; G$_{2.3}$ °मथेह. Ś$_{1}$ K$_{1}$ B$_{3}$ G$_{1-4.5}$m M$_{2.4}$ काश्यपं. K$_{2}$m सवर्णधर्माणमुपेत्य का°. — ^{d}) K$_{4}$ T$_{2}$ G$_{4-6}$ वपुष्टमार्थे; G$_{2}$ विनष्टमर्थे; G$_{3}$ विष्ठुष्टमा°; M$_{1.3.5}$ °मां तां. Cd वपुष्टमा (as in text). T$_{1}$ °यांबभूवुः; T$_{2}$ G$_{1}$ M °चक्रिरे; G$_{6}$ यांबभूविरे.

9 ^{b}) Ś$_{1}$ प्रवीक्ष्य; K$_{1}$ निरी°; B$_{1}$ G$_{6}$ M$_{1.5}$ समी°. — ^{c}) G$_{4.5}$ मुदान्वितो.

न चान्यनारीषु मनो दधे क्वचित् ॥ ९
सरःसु फुल्लेषु वनेषु चैव ह
प्रसन्नचेता विजहार वीर्यवान् ।
तथा स राजन्यवरो विजह्रिवा-
न्यथोर्वशीं प्राप्य पुरा पुरूरवाः ॥ १०

वपुष्टमा चापि वरं पतिं तदा
प्रतीतरूपं समवाप्य भूमिपम् ।
भावेन रामा रमयांबभूव वै
विहारकालेष्ववरोधसुन्दरी ॥ ११

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

सूत उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु जरत्कारुर्महातपाः ।
चचार पृथिवीं कृत्स्नां यत्रसायंगृहो मुनिः ॥ १
चरन्दीक्षां महातेजा दुश्चरामकृतात्मभिः ।
तीर्थेष्वाप्लवनं कुर्वन्पुण्येषु विचचार ह ॥ २
वायुभक्षो निराहारः शुष्यन्नहरहर्मुनिः ।
स ददर्श पितॄन्गर्ते लम्बमानानधोमुखान् ॥ ३
एकतन्त्ववशिष्टं वै वीरणस्तम्बमाश्रितान् ।
तं च तन्तुं शनैराखुमाददानं बिलाश्रयम् ॥ ४
निराहारान्कृशान्दीनान्गर्तेऽ*र्तांस्त्राणमिच्छतः ।
उपसृत्य स तान्दीनान्दीनरूपोऽभ्यभाषत ॥ ५
के भवन्तोऽवलम्बन्ते वीरणस्तम्बमाश्रिताः । C. 1. 1818 B. 1. 45. 6 K. 1. 45. 6

10 ^{a}) K2m D1 कुंजेषु (for फुल्ले°). Ś1 K Ñ3 T G (except G2.3) M1.5 नगेषु (for वने°). Ś1 K2 Ñ V1 B4 Da Dn D4 T1 G2.3 M1.3.5 om. ह. K0.2m.3.4 चारुषु; D2 T2 G1.4–6 चैव हि. — ^{b}) G6 सप्रियः (for वीर्य°). — ^{c}) T1 G4.5 तया. B5 अपि; D5 च (for स). S राजप्रवरो (G1 राजाप्रतिमो). G1–3 विजह्रे. — ^{d}) G4.5 transp. पुरा and पुरू°.

11 ^{a}) K2 अवाप्य; D5 सापि; T1 चैव; M5 वापि. T2 G1.4.5 परं; Cd as in text. B4 transp. वरं and पतिं. Ñ1.2 V1 Dn पतिव्रता; M (except M1.5) °तिं तथा. — ^{b}) Ñ1.2 V1 B (B1m as in text) Dn D1.2.5 M3–5 °रूपा; Da (by contamination) Arjp प्रतिस्वरूपं; Cd as in text. Arj. in his comm. explains प्रतीतरूपं (as in text). G3 प्रतीतमापन्नमवा°. G1.2.4–6 तमवाप्य. K0.1 Ñ1.2 V1 B5 Dn D1.2 भूपतिं. — ^{c}) S अनन्यभावा (G1.2.4.5 सुखेन रामा). Ñ1.2 V1 B D तं; S सा (for वै).

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. (except T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* K (except K1) जनमेजयाभिषेकः; Ñ1.2 V1 जनमेजयराज्याभिषेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 39; K1 52; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 37; Ñ1.2 V1 Dn3 44; B1 43; B2 D3.4m 42; D5 10; G M 27 (G2.3 29; G6 M3 28). — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 Dn 11. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1782.

41

1 With adhy. 41–44 cf. adhy. 13. — With 1–3^{ab} cf. 250* (v. l. 1. 13. 10). D1 om. सूत उ°. Ś1 K1 S (T2 with prefixed श्री) सूतः; K0.3.4 Dn3 सौतिरु°. — ^{a})=1. 8. 5^{a}; 15. 1^{a}. — ^{c}) Ś1 K1.4 D1 T1 M (except M1.5) °वीं सर्वां.

2 Cf. 250* (v. l. 1. 13. 10). — ^{c}) Ñ2 V1 B D (except D3.4.6.7) °नं कृत्वा. — ^{d}) D1 °षु विविधेषु च. M (except M1.5) पुष्करेषु चचार ह.

4 ^{a}) Ś1 (before corr.) K1 Ñ3 Da1 D1–4.6.7 G6 °वशिष्टान्; B3.4 एकतस्त्वव°. — ^{b})=22^{b}. — M2.4 om. 4^{c}–5^{b}. — ^{c}) Da तु (for च). Ñ Dn transp. च and तन्तुं. B1 transp. तं च and तन्तुं. D1.3.4.6.7 तंतुं तं दशनै°. — ^{d}) Ñ1.2 V1 B Dn D1.5 G (except G3.6) M3 बिलेशयं; Da °शयं.

5 M2.4 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). — ^{a}) T निराश्रयान्. — ^{b}) Ś1 K1 गर्तैं तत्त्राण°; K0.2–4 °र्तें तांस्त्रा°; Ñ1.2 V1 B3 Dn D5 T G2.4–6 °र्तें स्वत्रा°; Ñ3 B1.2.4.5 Da D3.4.6.7 °र्तेषु त्रा°; D1 °र्तें स्वशरण°; D2 आर्तान्स्वत्रा°; G1 M (M2.4 om.) °र्तांस्त्रिस्त्रा°; G3 °र्तें संत्रा° (for गर्तेऽर्तांस्त्राणम्* = गर्ते + आर्तान् + त्रा°). — ^{c}) G (except G3.6) °त्य तदा दी°. M3 सर्वान् (for दीनान्).

6 Before 6, B3 D4 (marg.) M3 ins. जरत्कारुरु°. — ^{a})=1. 13. 12^{c}. — ^{b}) Ś1 K1 °णस्तंभ°. — ^{c}) Ñ3

C. 1. 1818 B. 1. 45. 6 K. 1. 45. 6 दुर्बलं खादितैर्मूलैराखुना बिलवासिना ॥ ६
वीरणस्तम्बके मूलं यदप्येकमिह स्थितम् ।
तदप्ययं शनैराखुरादत्ते दशनैः शितैः ॥ ७
छेत्स्यतेऽल्पावशिष्टत्वादेतदप्यचिरादिव ।
ततः स्म पतितारोऽत्र गर्ते अस्मिन्नधोमुखाः ॥ ८
ततो मे दुःखमुत्पन्नं दृष्ट्वा युष्मानधोमुखान् ।
कृच्छ्रामापदमापन्नान्प्रियं किं करवाणि वः ॥ ९
तपसोऽस्य चतुर्थेन तृतीयेनापि वा पुनः ।
अर्धेन वापि निस्तर्तुमापदं ब्रूत माचिरम् ॥ १०
अथवापि समग्रेण तरन्तु तपसा मम ।
भवन्तः सर्व एवास्मात्काममेवं विधीयताम् ॥ ११

पितर ऊचुः ।
वृद्धो भवान्ब्रह्मचारी यो नस्त्रातुमिहेच्छति ।
न तु विप्राग्र्य तपसा शक्यमेतद्व्यपोहितुम् ॥ १२
अस्ति नस्तात तपसः फलं प्रवदतां वर ।
संतानप्रक्षयाद्ब्रह्मन्पतामो निरयेऽशुचौ ॥ १३
लम्बतामिह नस्तात न ज्ञानं प्रतिभाति वै ।
येन त्वां नाभिजानीमो लोके विख्यातपौरुषम् ॥ १४
वृद्धो भवान्महाभागो यो नः शोच्यान्सुदुःखितान् ।
शोचस्युपेत्य कारुण्याच्छृणु ये वै वयं द्विज ॥ १५
यायावरा नाम वयमृषयः संशितव्रताः ।
लोकात्पुण्यादिह भ्रष्टाः संतानप्रक्षयाद्विभो ॥ १६

दुर्बलाः; $G_{1.2}$ M (except $M_{1.5}$) °ले. Da D_2 T G_{3-6} $M_{1.5}$ खादितं; $G_{1.2}$ M_{2-4} °ते. Da D_2 S मूले ($M_{1.5}$ °लं). — $G_{2.4.5}$ om. 6^{d}, 7^{a}. — ^{d}) T_1 G_1 ह्याखु°; M (except $M_{1.5}$) त्वाखु°.

7 $G_{2.4.5}$ om. 7^{a} (cf. v. l. 6). — ^{a}) $Ś_1$ $D_{3.5}$ °स्तंभ° (cf. v. l. 6). — ^{b}) K (except K_1) °कमवस्थि°. — ^{d}) $D_{3.6.7}$ तुदते. D_5 °नैः शनैः.

8 ^{a}) T_2 G छि(G_6 छे)द्यते; $M_{1.5}$ भेत्स्य°. — ^{c}) K (except K_1) ततश्च; Ñ V_1 $B_{1.3}$ (both m as in text).4.5 D T_1 M (except M_1) °तस्तु; T_2 $G_{1.3.6}$ तत्रस्थाः; $G_{2.4.5}$ तत्र ते. B_4 G (except G_3) °ता रौद्रे; D_5 °ता गर्ते. — ^{d}) D_5 रौद्रे (for गर्ते). $Ś_1$ K_1 $Ñ_3$ T $G_{2.4.5}$ ब्रह्मन्न°; $K_{0.2-4}$ सर्वेप्य°; $Ñ_{1.2}$ V_1 B D व्यक्तम°; $G_{1.6}$ M ह्यस्मि°; G_3 तस्मि° (for अस्मिन्न°).

9 Before 9, $B_{2.5}$ ins. जरत्कारुरु°. — ^{a}) Ñ V_1 B D तस्य (B_5 अस्य; B_5m $D_{3.4.6.7}$ अत्र; Da_2 तत्र); T $G_{3.6}$ तस्मात्; $G_{1.2.4.5}$ M_{2-4} तेन. $Ś_1$ °मापन्नं (cf. ^{c}). $M_{1.5}$ तत्तु दुःखं समु°. — ^{c}) $Ś_1$ T G_3 °पन्नाः ($Ś_1$ *sup. lin.* T_2 G_3 °न्नः); G_1 °मारूढान्.

10 ^{a}) G_1 $M_{2.3}$ अद्य (for अस्य). — ^{b}) $Ñ_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) °नाथवा; T G_6 M °न च वा. G_3 मदीयेन तथा पुनः. — ^{c}) K_{2-4} चापि; $M_{1.5}$ वाथ. $Ś_1$ K_1 तां तर्तुं; T $G_{3.6}$ M_1 संत°. — ^{d}) M (except $M_{1.5}$) °पदः.

11 ^{a}) D_1 वै; G_3 सु-; G_6 $M_{1.5}$ तु (for अपि). — ^{c}) $Ś_1$ K_1 G_6 एक(G_6 °त)स्मात्; $Ñ_{1.2}$ V_1 B D °वेह; T_1 G_3 $M_{1.3.5}$ °व स्म.

12 $Ś_1$ K_1 D_6 S om. ऊचुः. — ^{a}) $Ś_1$ Ñ V_1 Dn $D_{1.4}$ G_3 वृद्धो; D_3 T_2 $G_{1.2.4-6}$ कुतो; D_5 सिद्धो (cf. v. l. 15^{a}). — ^{b}) K_{2-4} Ñ V_1 D (except Da_2 D_{3-5}) T_1 G_{1-3} M (except $M_{1.5}$) °च्छसि. — ^{c}) G_3 तु सर्वेण. — ^{d}) Ñ V_1 B_4 Dn $D_{2.5}$ °क्यते तद्. $K_{0.2}$ D_5 वि(D_5 अ)पोहि°.

13 ^{a}) $Ñ_3$ T $G_{3.6}$ $M_{1.5}$ transp. तात and तप°. D_5 अस्ति चान्यत्तु त°. — ^{c})=1. 13. 14^{c}. $Ś_1$ K $Ñ_3$ T $M_{1.5}$ °प्र(T_2 °प्रे)क्षयात्त्व(T °द)स्मिन्; G_{1-3} °प्र(G_3 °प्रे)क्षया ब्र°. — ^{d}) Ñ V_1 Da_1 Dn S पताम (G_3 वसतं). B_4 °येषु वै (m as in text); M (except $M_{1.5}$) °ये वयं. — After 13, Dn ins.:

412* संतानं हि परो धर्म एवमाह पितामहः ।

14 ^{a}) B_4 नस्तत्र (m as in text). M (except $M_{1.5}$) इह मे (M_3 नो) लंबमानानां. — ^{b}) D_5 रक्षा न (for न ज्ञानं). — ^{c}) K (except K_1) D_2 तेन. $Ś_1$ K_1 D_1 त्वा. S (except T_1 $M_{1.5}$) om. न.

15 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ Ñ V_1 Dn D_{1-3} T $G_{1.2.4.5}$ वृद्धः; $D_{6.7}$ रुद्रः; G_3 ऋषिः (cf. v. l. 12^{a}). B D (except Dn D_1) महातेजा; T G °योगी; M ब्रह्मचारी. — ^{b}) $G_{1.2.4.5}$ शोचसि दुःखि°; G_3 °च्यांश्च दुः°; M (except $M_{1.5}$) त्रातुमिहेच्छति (cf. 12^{b}). — After 15^{ab}, G (except $G_{3.6}$) M (except $M_{1.5}$) ins.:

413* शोच्यान्सुदुःखितानस्मान्कस्माद्वेदविदां वर ।

[First half of this line = 15^{b}; but cf. v. l. 15.]

— ^{c}) K_3 Da शोचत्युपे°; $Ñ_2$ V_1 B Dn $D_{1-4.6.7}$ °चते चैव. — ^{d}) D_5 ये संति च द्वि°. T G transp. ये and वै. $M_{1.3.5}$ च (for वै).

16 ^{ab})=1. 13. 14^{ab}. $Ś_1$ $Ñ_3$ संश्रित°; K (except K_1) Dn_1 $D_{1.4.6}$ T_1 शंसित° (cf. v. l. 1. 1. 2; 13. 10 etc.). — ^{c}) $Ś_1$ (*sup. lin.* as in text) $K_{1.3}$ G (except $G_{3.6}$) स्रस्ताः; $K_{0.2.4}$ प्राप्ताः (for भ्रष्टाः). — ^{d}) $Ś_1$ °त्प्रभो; $Ñ_{1.2}$ V_1 B D °न्मुने; $Ñ_3$ T G_{2-6} °न्विताः; G_1 M

प्रनष्टं नस्तपः पुण्यं न हि नस्तन्तुरस्ति वै ।
अस्ति त्वेकोऽद्य नस्तन्तुः सोऽपि नास्ति यथा तथा १७
मन्दभाग्योऽल्पभाग्यानां बन्धुः स किल नः कुले ।
जरत्कारुरिति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ।
नियतात्मा महात्मा च सुव्रतः सुमहातपाः ॥ १८
तेन स्म तपसो लोभात्कृच्छ्रमापादिता वयम् ।
न तस्य भार्या पुत्रो वा बान्धवो वास्ति कश्चन ॥१९
तस्माल्लम्बामहे गर्ते नष्टसंज्ञा ह्यनाथवत् ।
स वक्तव्यस्त्वया दृष्ट्वा अस्माकं नाथवत्तया ॥ २०
पितरस्तेऽवलम्बन्ते गर्ते दीना अधोमुखाः ।
साधु दारान्कुरुष्वेति प्रजायस्वेति चाभिभो ।
कुलतन्तुर्हि नः शिष्टस्त्वमेवैकस्तपोधन ॥ २१

यत्तु पश्यसि नो ब्रह्मन्वीरणस्तम्बमाश्रितान् ।
एषोऽस्माकं कुलस्तम्ब आसीत्स्वकुलवर्धनः ॥ २२
यानि पश्यसि वै ब्रह्मन्मूलानीहास्य वीरुधः ।
एते नस्तन्तवस्तात कालेन परिभक्षिताः ॥ २३
यत्त्वेतत्पश्यसि ब्रह्मन्मूलमस्यार्धभक्षितम् ।
तत्र लम्बामहे सर्वे सोऽप्येकस्तप आस्थितः ॥ २४
यमाखुं पश्यसि ब्रह्मन्काल एष महाबलः ।
स तं तपोरतं मन्दं शनैः क्षपयते तुदन् ।
जरत्कारुं तपोलुब्धं मन्दात्मानमचेतसम् ॥ २५
न हि नस्तत्तपस्तस्य तारयिष्यति सत्तम ।
छिन्नमूलान्परिभ्रष्टान्कालोपहतचेतसः ।
नरकप्रतिष्ठान्पश्यास्मान्यथा दुष्कृतिनस्तथा ॥ २६

C. 1. 1840
B. 1. 45. 29
K. 1. 45. 29

°दिति (M1.5 °द्विज).

17 ^{a}) G2.4.5 तु (for नस्). Ñ1.2 V1 B D तीव्रं (for पुण्यं). G1 प्रनष्टस्तपसः पु°. — ^{c}) B3 वैको; B4 D4 ह्येको. — ^{d}) M1.5 स हि (for सोऽपि).

18 ^{a})=1. 13. 15^c. M1.5 मंदभागा; M2–4 °भागो. K0 °पुण्यानां; M2–4 °भागानां. — ^{b}) Ś1 K1 transp. स and किल. D5 बांधवः कि°. Dn D3.4.6.7 तप एकं समास्थि (D3.6.7 °श्रि)तः; D1 यस्य एकांतमास्थितः (cf. 1. 13. 15^d). — ^{e})=1. 13. 10^a. — ^{f}) Ś1 K1 च; K4 स (for सु-).

19 ^{a}) K2 वै; K3 अस्य; B3 M1.3 स्व-; D3 अस्मत् (for स्म). M2.4 ते तस्य. T1 °सो मोहात्. — ^{b}) B1.3.5 °दिता महत्; B2.4 D3.6.7 °तं महत्. G3 कृच्छ्ररूपादितो वयं. — ^{c}) B1 transp. भार्या and पुत्रो. — ^{d}) D2 °वो वेति; T1 °वा शपि (sic); T2 °वा चापि; G1.2.4–6 °वो वापि; G3 M1.3.5 °वा अपि; M2.4 °वा वापि. Ñ3 S केचन (G1 कच्चन; G2 as in text).

20 ^{c}) G1 transp स and वक्तव्यः. Ś1 सम्यक्; Ñ1.2 V1 B दृष्टः. — ^{d}) Ś1 K1 Ñ3 Da Dn1.n3 D1–4.6.7 T अस्माकं (as in text); G3 M1.5 चास्मा°; the rest ह्यस्मा°.

21 ^{a}) K2 D1 T1 °स्तव; D3 M1.5 °स्त्वेव. — ^{b}) Ś1 K1 D4 T G3.6 अधोमु° (as in text); G2.4.5 ह्यवाङ्मु°; the rest ह्यधोमु°. — ^{d}) K2 वाभिभो; Ñ1.2 V1 B Da D2–7 वा वि°. K4 Dn D1 प्रजामुत्पादयेति च. Cd प्रजायस्व (as in text). — After 21^{cd}, B4 ins. a passage of 6 lines given in App. I (No. 26). — ^{e}) Da G1 कुले. — ^{f}) D5 T2 G स एवैकः (G3 तमेकन्नः); M (except M1.5) स चैवैकः. Ñ3 B3.4 Da1 D1–3.5–7 T2 M (except M1.5) °धनः.

22 ^{a}) K0 Ñ3 B1m.2 Da D3 G (except G3) M1.3.5 यं तु; Ñ1.2 V1 Dn D1 यस्त्वं (Dn3 यं त्वं); B4 यच्च. K3 वै; M1.5 मे (for नो). — K2 (hapl.) om. 22^b–23^a. — ^{b})=4^b. — ^{c}) K0.4 Da D5 G2.4.5 एको°. Ś1 °स्तंभ; K1 °स्तस्य; Da1 D5 कुले तंतुः. — ^{d}) Ñ1.2 V1 Dn D1 आस्ते. Ś1 K0.1.3 Ñ3 B (except B4) G6 स (for स्व-).

23 K2 om. 23^a (cf. v. l. 22). — ^{a}) Ñ3 S चैव (G3 चेदं) त्वं (for वै ब्रह्मन्). — Ś1 K1.3 om. (hapl.) 23^b–24^a. — ^{b}) K4 T G3.6 M मू(G3 कु)लानीमानि वी°. — ^{c}) K4 B5 Dn1 D1.3.6 T G2 एतेन तं°; G3 °न कूपतस्ता°.

24 Ś1 K1.3 om. 24^a (cf. v. l. 23). — ^{a}) K0 यत्ते तत्; K4 ये त्वे°; B4 G4–6 M2–4 °त्त्वेकं; D2 नन्वे°; D3.6.7 यच्चै°; T यद्वै°; G1.2 °त्त्वेकः; G3 M1.5 यदे°. — ^{b}) D6.7 मूलमस्या हि; G1.5 °मर्धास्य; G6 °मस्य न. — ^{c}) K3.4 Ñ2 V1 B1–3.5 D यत्र; B4 T G1.3.6 M अत्र (M1.5 तेन). Ñ1.2 V1 Dn D1 G3 M (except M1.5) गर्त्ते (for सर्वे). — ^{d}) Ś1 K1 M2.4 तपसि स्थितः; K0.2.3 D3 तप आश्रितः; D2 तपसा स्थितः; G3.6 -स्तंब आश्रि(G3 °हि)तः.

25 ^{b}) K3 D5 T एव (for एष). — ^{c}) Ñ V1 B (except B3) Da T G2–5 °रतिं; M1.5 °रतिः. G6 स तंतुमेकं दिवसैः; M2–4 स तंतुं वितुदन्नाखुः. — ^{d}) B2.3 T G3 M1.5 भक्षयते. D2 ह्यदन्; D5 रज°; D6 रुद°; G2.4.5 तु नः; M (except M1.5) द्विजः; Cd तुदन्. G6 दशनैः क्षयते तु°. — ^{e}) G1.2 तपोवृद्धं. — ^{f}) K2 D6 महात्मा°. K1.4 B (except B4) D (except Dn) °चेतनं (cf. v. l. 1. 1. 98^d).

26 ^{e}) Hypermetric! Only Ñ1.3 M2.3 as in text. K नरकस्थान्प्रपश्यास्मान् (K0 °श्यामि); Ñ2 V1 B D अधः प्रविष्टान्प°; T G M1.5 अप्रतिष्ठान्प्रपश्या°; M4 नरकप्रविष्टा°.

C. 1. 1841 B. 1. 45. 29 K. 1. 45. 29

असासु पतितेष्वत्र सह पूर्वैः पितामहैः ।
छिन्नः कालेन सोऽप्यत्र गन्ता वै नरकं ततः ॥ २७
तपो वाप्यथवा यज्ञो यच्चान्यत्पावनं महत् ।
तत्सर्वं न समं तात संतत्येति सतां मतम् ॥ २८
स तात दृष्ट्वा ब्रूयास्त्वं जरत्कारुं तपस्विनम् ।
यथादृष्टमिदं चास्मै त्वयाख्येयमशेषतः ॥ २९
यथा दारान्प्रकुर्यात्स पुत्रांश्चोत्पादयेद्यथा ।
तथा ब्रह्मंस्त्वया वाच्यः सोऽस्माकं नाथवत्तया ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

सूत उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा जरत्कारुर्दुःखशोकपरायणः ।
उवाच स्वान्पितॄन्दुःखाद्बाष्पसंदिग्धया गिरा ॥ १
अहमेव जरत्कारुः किल्बिषी भवतां सुतः ।
तद्दण्डं धारयत मे दुष्कृतेरकृतात्मनः ॥ २
पितर ऊचुः ।
पुत्र दिष्ट्यासि संप्राप्त इमं देशं यदृच्छया ।
किमर्थं च त्वया ब्रह्मन्न कृतो दारसंग्रहः ॥ ३

— ^{f}) = 1. 13. 17^{b}. G$_{6}$ दुष्कृतकारिणः.

27 ^{a}) M$_{1.5}$ अस्माभिस्तु परीतैस्तु. — ^{b}) Ñ$_{2}$ B$_{2.3.5}$ Dn D$_{1}$ G$_{2.4.5}$ M$_{4}$ सर्वैः (for पूर्वैः). Ś$_{1}$ K Ñ$_{3}$ G$_{6}$ सहान्वयैः; Ñ$_{1}$ कुलान्वयः; Ñ$_{2}$ Dn D$_{1}$ सबांधवैः (for पिता°). — ^{c}) Ñ$_{1}$ D$_{2}$ M$_{1}$ छिन्नका°; T$_{1}$ छिन्नमू°. — ^{d}) T$_{1}$ G$_{3.6}$ तथा; T$_{2}$ यथा.

28 ^{b}) Da$_{1}$ D$_{2-4.6.7}$ T$_{2}$ G$_{3}$ M$_{1.5}$ यद्वान्यत्. — ^{cd}) G$_{6}$ एतत् (for इति). Ñ$_{1.2}$ Dn D$_{1}$ °र्वैमपरं तात न संतत्या समं मतं.

29 ^{a}) Ko स तान् (sic); K$_{1}$ एतत्तु; Ñ$_{3}$ V$_{1}$ D$_{2.7}$ G (except G$_{6}$) तं तात; D$_{5}$ तं ततः. D$_{1}$ तान्दृष्ट्वैव (for तात दृ°). K$_{3}$ transp. दृष्ट्वा and ब्रूयाः. K$_{1}$ Ñ V$_{1}$ B D$_{4.5}$ तं (for त्वं). Ś$_{1}$ एतद्दृष्ट्वा तु भूयस्त्वां (m अस्मान्दृष्ट्वा ततो ब्रूयात्). — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B$_{1}$ Dn D$_{1.4.5}$ तपोधन; B$_{2-5}$ Da D$_{2.3.6.7}$ T तपोधनं (for तप°). — ^{c}) M$_{1.5}$ अद्य (for यथा). Ñ$_{3}$ वृत्तं (for दृष्टं). Ś$_{1}$ K$_{1}$ दृष्ट्वा वयं. Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B D चात्र (D$_{5}$ सर्वं); T G चाद्य (G$_{1}$ as in D$_{5}$; G$_{5}$ चास्य).

30 ^{a}) G$_{5}$ प्रगृह्यात्. M (except M$_{1.5}$) च (for स). — ^{b}) M$_{2.3}$ पुत्रं. Ś$_{1}$ Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B D (except Da) M$_{5}$ °त्रानुत्पा°. — ^{c}) M (except M$_{1.5}$) एतत् (for तथा). — ^{d}) G$_{4.5}$ ह्यस्माकं. — After 30, Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B$_{3.4.5}$ (marg.; om. line 1) Dn D$_{1.2.4}$ ins.:

414* बान्धवानां हितस्येह यथा चात्मकुलं तथा ।
कस्त्वं बन्धुमिवास्माकमनुशोचसि सत्तम ।
श्रोतुमिच्छाम सर्वेषां को भवानिह तिष्ठति ।

[(L. 1) Ñ$_{1}$ V$_{1}$ B$_{3}$ अनुकूलं यथा तथा; B$_{4}$ यथा मे कुशलं तथा. — (L. 2, 3) = (var.) 1. 13. 17^{cd}, 18^{ab}. D$_{2}$ बंधुरिवा°. D$_{2.4}$ °मिच्छामि.]

Colophon. *Sub-parvan name:* All MSS. (except Dn$_{3}$ T$_{2}$ G$_{3}$) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* Ko पितृवाक्यं; K$_{3}$ जरत्कारुपितृसमागमः; Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ जरत्कारुपितृदर्शनं; G$_{3}$ M$_{1.5}$ पितृजरत्कारुसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 40; K$_{1.4}$ 53; K$_{3}$ (*sup. lin. sec. m.*) T 38; Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ 45; B$_{1}$ 44; B$_{2}$ 47; D$_{3.4}$ (marg.) 43; D$_{5}$ 11; G M 28 (G$_{2.3}$ 30; G$_{6}$ M$_{3}$ 29). — *S'loka no.:* Dn 33. — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_{2}$ 1915.

42

1 Ko.$_{3.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B$_{1}$ Dn D$_{1}$ सौतिरु°; K$_{1}$ S (T$_{2}$ with prefixed श्री; G$_{4.5}$ M$_{2.4}$ om. the ref.) सूतः. — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ Dn D$_{1}$ S भृशं (for दुःख-); cf. 1. 43. 30^{d}; 46. 34^{f}. — ^{c}) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B D (for D$_{5}$ see below) तान् (for स्वान्). D$_{3}$ सर्वान्; G$_{3}$ मुख्यान् (for दुःखात्). D$_{5}$ आह तांश्च पि°. — ^{d}) V$_{1}$ B D (except Dn D$_{1}$) G$_{6}$ बाष्पगद्गदया; Cd as in text (cf. 1. 43. 31). — After 1, K$_{2-4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B D ins.:

415* जरत्कारुरुवाच ।
मम पूर्वे भवन्तो वै पितरः सपितामहाः ।
तद्ब्रूत यन्मया कार्यं भवतां प्रियकाम्यया ।

[L. 1 = 1. 13. 19^{ab}.]

2 Before 2, Ś$_{1}$ S (except G$_{3.6}$ M$_{1.5}$) ins. जरत्कारुः. — ^{c}) Ñ$_{2}$ Dn ते (for तत्). — ^{d}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ °तेनाकृता°; D$_{3.7}$ °तेतरकर्मणः; M$_{1.5}$ पुष्कलं चाकृ°.

3 Ś$_{1}$ S om. ऊचुः (M$_{5}$ om. the ref.). — ^{c}) K (except K$_{1}$) तु (for च). — After 3, Ko.$_{4}$ Da$_{1}$ ins. a passage given in App. I (No. 27).

जरत्कारुरुवाच ।

ममायं पितरो नित्यं हृद्यर्थः परिवर्तते ।
ऊर्ध्वरेताः शरीरं वै प्रापयेयममुत्र वै ॥ ४
एवं दृष्ट्वा तु भवतः शकुन्तानिव लम्बतः ।
मया निवर्तिता बुद्धिर्ब्रह्मचर्यात्पितामहाः ॥ ५
करिष्ये वः प्रियं कामं निवेक्ष्ये नात्र संशयः ।
सनाम्नीं यद्यहं कन्यामुपलप्स्ये कदाचन ॥ ६
भविष्यति च या काचिद्भैक्षवत्स्वयमुद्यता ।
प्रतिग्रहीता तामस्मि न भरेयं च यामहम् ॥ ७
एवंविधमहं कुर्यां निवेशं प्राप्नुयां यदि ।
अन्यथा न करिष्ये तु सत्यमेतत्पितामहाः ॥ ८

सूत उवाच ।

एवमुक्त्वा तु स पितॄंश्चचार पृथिवीं मुनिः ।
न च स्म लभते भार्यां वृद्धोऽयमिति शौनक ॥ ९
यदा निर्वेदमापन्नः पितृभिश्चोदितस्तथा ।
तदारण्यं स गत्वोच्चैश्चुक्रोश भृशदुःखितः ॥ १०
यानि भूतानि सन्तीह स्थावराणि चराणि च ।
अन्तर्हितानि वा यानि तानि शृण्वन्तु मे वचः ॥ ११
उग्रे तपसि वर्तन्तं पितरश्चोदयन्ति माम् ।
निविशस्वेति दुःखार्तास्तेषां प्रियचिकीर्षया ॥ १२
निवेशार्थ्यखिलां भूमिं कन्याभैक्षं चरामि भोः ।
दरिद्रो दुःखशीलश्च पितृभिः संनियोजितः ॥ १३ C. 1. 1861 B. 1. 46. 16 K. 1. 46. 16

---

4 Ś1 K1.2 D6 S (except G5) om. उवाच. — b) G3.6 हृदि संपरि°. — d) B2 D2.5 °येहम°; Cd as in text. B1.2.4 Da D5 T G1–5 M5 ह; D2 G6 च (for वै). — After 4, K4 Ñ1.2 V1 B D ins.:

416* न दारान्वै करिष्येऽहमिति मे भावितं मनः।
=(var.) 1. 13. 23ab.

5 b) M1.5 शोकार्तानिव.

6 a) G (except G1.6) कार्यं (for कामं). — b) Ñ1.2 V1 B D °क्ष्येहमसंशयं. — c) Ñ3 S सनामां.

7 a) Ś1 K हि (for च). M (except M1.5) °ति यदा का°. — b) Here and below the majority of N MSS. भैक्ष्य-. — c) G3 प्रतिगृह्य सनामां च. — d) B5 reads न after च. G6 उद्वहेयं; Cd as in text. K2 D2.5 S (except G1) तां (for यां). Ś1 K1 नेतरां रोचयाम्यहं.

8 ab) B4 G2–4 °विधा°. B4 भार्यां; G3.6 कन्यां (for कुर्यां). M1.5 कुर्यां निवेशं पितर एवं संप्रा°. — c) Ś1 K M (except M1.5) करिष्यामि; Ñ V1 B D °ष्येहं; T2 G6 °ष्ये तत्. — d) K1 न संशयः (for पिता°). T सत्यमेव ब्रवीमि वः. — After 8, K3.4 (om. line 1) Ñ1.2 V1 B D ins.:

417* तत्र चोत्पत्स्यते जन्तुर्भवतां तारणाय वै।
शाश्वतांश्चाव्ययांश्चैव तिष्ठन्तु पितरो मम।
[=(var.) 1. 13. 28. — (L. 2) K4 शाश्वतं चाव्ययं चैव पितरो वै मतं मम.]

9 Ś1 K1 S (G3 om.) सूतः; K0.3.4 B1 D1 सौतिरु°. — a) D2 स मुनिः; G3 पृथिवीं. — b) G3 °र स महामुनिः. — c) M1.5 कार्यं (for भार्यां). — d) D6.7 चानघ (for शौ°).

10 Before 10, K0 (irrelevantly) ins. शौनक उ°. — b) D2 °भिर्देशितस्त°; D5 °भिर्नोदितो यथा; T G3.6 M1.5 °भिश्च प्रचोदितः. — c) B4 ततो°; B5 G3 तथा° (for तदा°). K0 स गत्वा वै; M1 प्रविश्योच्चैः; M5 प्रपश्यो°. — After 10, Ñ1.2 V1 B D (except Da) ins.:

418* स त्वरण्यगतः प्राज्ञः पितॄणां हितकाम्यया।
उवाच कन्यां याचामि तिस्रो वाचः शनैरिमाः।
[(L. 1) B D2 प्रियका°. — (L. 2) Cf. 1. 13. 30. Ñ1 V1 B1–3.4m D2–7 भिक्षां (for कन्यां).]

11 a) Ś1 K1.4 transp. भूतानि and सन्तीह. — b) K0 G1.2.4–6 जंगमस्थावराणि च; K2.3 Ñ3 T G3 M जंगमानि स्थिराणि च; K4 स्थिराणि च च°; D5 °णि च सर्वशः. — c) Ś1 K0.1.4 D2.3.6.7 यानीह; Da1 यावंति; T G1.3.6 M1.5 चान्यानि.

12 b) D5 °तरो नोद°. B4 वै (for माम्). — c) K0 D2.5 G1 निवेशस्वे°; B3 निविशं वोत्र; G2.4.5 निवेशये(G2 °य)ति. Cd appears to have read निवेशं (cf. B3 above). — d) Ñ2 Dn D1 संतानस्य चि°.

13 a) K4 Ñ V1 B3 D T2 G3 M2–4 निवेशाया(D5 °र्थो)खि°; B4.5 निविशास्य(B5 °प्य)खि°; T1 निवेशिदखि°; G1 निवेशार्थं खि°; G2 निवेशाद्यखि°; M1.5 निवेश्यर्थो(M5 °त्वा)खि°. — b) D1 T G3.6 M अहं (for भोः). — d) D2 M3 °भिश्च नियो°.

14 a) K4 B4 (m as in text) कस्य; M1.5 तस्या (sic). — b) D5.7 T1 या (for ये). D1 मयेह परिकीर्तितं; S (except T1 G3 M1.5) गुणैः सम्यक् प्रकीर्तिताः (M2–4 °र्तितां). — c) D5 कन्यां प्रयच्छतु स मे; G (except G3) M (except M1.5) प्रयच्छतु स मे कन्यां.

C. 1. 1862 B. 1. 46. 17 K. 1. 46. 17 यस्य कन्यास्ति भूतस्य ये मयेह प्रकीर्तिताः ।
ते मे कन्यां प्रयच्छन्तु चरतः सर्वतो दिशम् ॥ १४
मम कन्या सनाम्नी या भैक्षवच्चोद्यता भवेत् ।
भरेयं चैव यां नाहं तां मे कन्यां प्रयच्छत ॥ १५
ततस्ते पन्नगा ये वै जरत्कारौ समाहिताः ।
तामादाय प्रवृत्तिं ते वासुकेः प्रत्यवेदयन् ॥ १६
तेषां श्रुत्वा स नागेन्द्रः कन्यां तां समलंकृताम् ।
प्रगृह्यारण्यमगमत्समीपं तस्य पन्नगः ॥ १७
तत्र तां भैक्षवत्कन्यां प्रादात्तस्मै महात्मने ।
नागेन्द्रो वासुकिर्ब्रह्मन्न स तां प्रत्यगृह्णत ॥ १८
असनामेति वै मत्वा भरणे चाविचारिते ।
मोक्षभावे स्थितश्चापि द्वन्द्वीभूतः परिग्रहे ॥ १९
ततो नाम स कन्यायाः पप्रच्छ भृगुनन्दन ।
वासुकें भरणं चास्या न कुर्यामित्युवाच ह ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

सूत उवाच ।
वासुकिस्त्वब्रवीद्वाक्यं जरत्कारुमृषिं तदा ।
सनामा तव कन्येयं स्वसा मे तपसान्विता ॥ १
भरिष्यामि च ते भार्यां प्रतीच्छेमां द्विजोत्तम ।
रक्षणं च करिष्येऽस्याः सर्वशक्त्या तपोधन ॥ २
प्रतिश्रुते तु नागेन भरिष्ये भगिनीमिति ।

---

15 a) B1 transp. मम and कन्या. Ñ3 S (except G2) सनामा. T1 एव; T2 G3 M3.5 वै (for या). — b) Ś1 K2 Ñ1.2 V1 B2 D3.6.7 चोदिता. — c) T1 केवलं (for चैव यां). G3 नाहं तां (for यां नाहं). — d) G3 एवं (for तां मे). K2 B3 D3.5.7 S (except T2 G3 M1.5) °च्छतु (G6 °श्च).

16 Before 16, K0 ins. सूत उ°; K4 सौतिरु°; S (except G3 M3) सूतः. — a) T2 G2.4.5 तु (for ते). D3.6.7 ते; M1.5 च (for वै). — b) K1 D5 T1 G3 °त्कारोः; K2 °त्कारु. M2.3 (*inf. lin.*). 4 सुयोजिताः. — c) Ś1 D3.6.7 वै (for ते). — d) G3 वासुकिं. Ś1 संन्यवे°; K1 पर्यवे°.

17 a) G6 अथ (for स). — b) K3 Ñ1.2 V1 D (except D2.5) M transp. कन्यां and तां. G3 कन्यकां सम°.

18 a) B1 ततस्तां; Dn3 तत्रैतां; T G1.3.6 M1.5 स तत्र. — c) T1 G3.6 M1 कालेन (for नागेंद्रो). — d) Ś1 न च तां; K0.2.3 Ñ3 न च स. D2 न स प्रत्यग्रहीच्च तां.

19 ab) Ś1 K1 B1.5 M °नाम्नीति. D5 G3 M तां (for वै). T2 G1.2.4.5 °ति कृत्वा वै. Ś1 K1 च वि°; D5-7 चावि°. K4 सनामा तु भवेद्या मे न भरेयं तु यामहं. — c) G (except G3.6) मोक्ष एव; M1.5 भैक्षभा°; Cd as in text. — d) K0 T G3 M द्वैधीभू°; Ñ2 V1 Dn द्वंद्वभू°; D5 G1.4-6 मंदीभू°; G2 मंत्रीभू°; Cd as in text. Ś1 K1 प्रतिग्र°.

20 b) G2 अपृच्छत्. — After 20c, K4 Ñ3 ins. 1. 13. 33 (v. l. भुजंगमं for महातपाः). — c) Ś1 K1 B2 Da1 D5 T2 G1-5 M वासुके (as in text); T1 G6 °किः; the rest °किं. — d) M1.3.5 तं (for ह). — After 20, B3 ins. a passage of six lines consisting of a question by Ruru (2 lines) and answer by Pramati (4 lines), the latter being merely a repetition of 1. 13. 35-6 (see App. I, No. 28).

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. (except Dn3 D7 T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* K3 कन्याप्रदानं; Ñ1.2 V1 वासुकिजरत्कारुसमागमः; G3 भार्यान्वेषणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K1 54; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T1 39; B1 45; B2 D3.4 (marg.) 44; D5 12; T2 G M 29 (G2.3 31; G6 M3 30). — *S'loka no.:* Ñ3 21; Da1 Dn 23. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1836.

43

1 Ś1 K1 S (G4-6 om. the ref.) सूतः; K0.3.4 (with prefixed श्री) Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरुवाच. — b) G1 इदं (for ऋषिं). D6 प्रति (for तदा). — c) The MSS. vary at random between सनामा and °म्नी (cf. v. l. 1. 42. 19). — d) M1.5 वै (for मे).

2 a) Ñ1.3 ते कन्यां. — Ś1 om. 2cd. — d) B4 यथाशक्त्या. B8 द्विजोत्तम. — After 2, K3.4 Ñ V1 B D T2 G (except G3) ins.:

जरत्कारुस्तदा वेश्म भुजगस्य जगाम ह ॥ ३
तत्र मन्त्रविदां श्रेष्ठस्तपोवृद्धो महाव्रतः ।
जग्राह पाणिं धर्मात्मा विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ४
ततो वासगृहं शुभ्रं पन्नगेन्द्रस्य संमतम् ।
जगाम भार्यामादाय स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ ५
शयनं तत्र वै क्लृप्तं स्पर्ध्यास्तरणसंवृतम् ।
तत्र भार्यासहायः स जरत्कारुरुवास ह ॥ ६
स तत्र समयं चक्रे भार्यया सह सत्तमः ।
विप्रियं मे न कर्तव्यं न च वाच्यं कदाचन ॥ ७
त्यजेयमप्रिये हि त्वां कृते वासं च ते गृहे ।
एतद्गृहाण वचनं मया यत्समुदीरितम् ॥ ८
ततः परमसंविग्ना स्वसा नागपतेस्तु सा ।
अतिदुःखान्विता वाचं तमुवाचैवमस्त्विति ॥ ९
तथैव सा च भर्तारं दुःखशीलमुपाचरत् ।
उपायैः श्वेतकाकीयैः प्रियकामा यशस्विनी ॥ १०
ऋतुकाले ततः स्नाता कदाचिद्वासुकेः स्वसा ।
भर्तारं तं यथान्यायमुपतस्थे महामुनिम् ॥ ११
तत्र तस्याः समभवद्गर्भो ज्वलनसंनिभः ।
अतीव तपसा युक्तो वैश्वानरसमद्युतिः ।
शुक्लपक्षे यथा सोमो व्यवर्धत तथैव सः ॥ १२
ततः कतिपयाहस्य जरत्कारुर्महातपाः ।
उत्सङ्गेऽस्याः शिरः कृत्वा सुष्वाप परिखिन्नवत् ॥ १३
तस्मिंश्च सुप्ते विप्रेन्द्रे सवितास्तमियाद्गिरिम् ।
अह्नः परिक्षये ब्रह्मंस्ततः साचिन्तयत्तदा । C. 1. 1884 B. 1. 47. 16 K. 1. 47. 16

419* त्वदर्थं रक्ष्यते चैषा मया मुनिवरोत्तम ।
ऋषिरुवाच ।
न भरिष्येऽहमेतां वै एष मे समयः कृतः ।
अप्रियं च न कर्तव्यं कृते चैनां त्यजाम्यहम् ।

[(L. 1) K3 Ñ3 D5 T2 G (except G3) रक्षिता. K4 Ñ3 B Da D2. 5 T2 G (except G3) मुनिवर प्रभो. — (L. 2) Dn वै (for मे). T2 G (except G3) अप्रियं मा करिष्येच्च.]

3 Before 3, K0 Ñ3 (*sup. lin. sec. m.*) B3 D2 ins. सूत उ°; K4 Ñ1. 2 V1 B1 Dn D1. 4 सौतिरु°; T G M2. 4 सूतः (G4. 5 सौतिः). — a) B5 D3. 6. 7 °श्रुते च; D2 °श्रुतेन; M1. 3. 5 °ज्ञाते तु. — c) K3 ततो (for °दा). — d) The MSS. vary at random between भुजग- and भुजं°.

4 a) K3 तत्र वेदविदां; M1 तदापि द्विविदां; M5 ततो विद्विविदां. — b) K3 तपोनिष्ठो. D4 G1. 2. 4. 5 महातपाः; T1 °बलः; T2 G3. 6 M °मतिः. — c) B1 कन्यायाः (m धर्मात्मा as in text).

5 Ñ1 om. 5^{ab}. — a) G6 °गृहे शुभ्रे. K2 शुद्धं; Ñ2. 3 V1 B D रम्यं. — b) S धीमतः (G1 भूभृतः) (for सं°). — c) Ś1 K1 जग्राह भा°. — d) G6 मनीषिभिः.

6 a) Ñ V1 D संक्लृप्तं (D2. 5 as in text; D3. 7 क्लृप्तं स). — b) K1 सव्यास्तरण°; K2 महा°; D2 स्वच्छा°; D3 स्वृध्या°; T1 G4 स्वाध्या°; G1 सुभ्रा°; G2. 5 स्वध्या°; Cd as in text. D5 G3. 6 M (except M1. 5) पराध्यास्तरणावृ(D5 °न्वि)तं. — c) K0 T1 G1–3 सन्; K4 तु; Ñ V1 Dn वै; B Da D1. 2. 4. 5 असौ (for स). G6 स तत्र भार्यासहितो.

7 b) K0. 2. 4 G1. 2. 4 M1. 5 सत्तम. D2 भार्यामामंत्र्य वै मुनिः; D3. 6. 7 जरत्कारुस्त्रिया सह. — After 7^{ab}, D4 G (except G3) M (except M5) ins. जरत्कारुः. — c) G3 अप्रियं. — d) Ś1 K1 G3 कथंचन.

8 a) Ñ1. 2 V1 B D विप्रिये च (for अप्रिये हि). — b) K4 T G3 कृतवासः (T2 °सं); M1. 5 गृहे वा°. M1. 5 के (for ते).

9 Before 9, B3 D4 (marg.) ins. सौतिरु°. — a) D5 परमविन्नासीत्. — b) Ñ1. 2 V1 B D T1 °पतेस्तदा (D1 as in text; D6 °पतेः सुता). — c) K4 Ñ1. 2 V1 B D G (except G3. 6) M3 वाक्यं. — d) G (except G3. 6) °वाच मन(G4 तप)स्विनी.

10 b) Da दुःखशीला उपा°; G1 °शीलसमन्विता. — c) Ś1 श्वेतकाकेयैः; K2 यश्च तानीयैः; B4 सकलैस्तस्य (m as in text); G3 श्वेतहारीयैः; M1. 5 चेत°; M2 चेक°; Cd as in text.

11 In Ś1, 11^{cd} is lost on a torn portion. — c) Ñ1. 2 V1 B D वै (D1 चैव; D3. 6. 7 सा); T2 G1. 3. 6 तु (for तं). — d) Ñ1 मुदा (for महा-).

12 a) K4 B1 M (except M1. 5) ततः; D4 कुक्षौ (for तत्र). S (except G1. 4. 5) तस्यां. — b) B4 Da2 D3. 6. 7 °सप्रभः; Da1 °संभवः. — c) Ñ2 V1 B4 D (except D2. 5) T1 °वतेजसा. — d) D6 G4 °प्रभः. With 12^{ef} cf. 1. 44. 16^{cd}. — f) Ñ3 T G3 च (for सः).

13 a) = 1. 8. 14^{a}. D2–4 S °हस्सु. — The fragm. MS. B2 ends with 13^{a}. — b) B (B2 missing) D (except D2. 3. 6. 7) °र्महायशाः.

14 a) D2 प्रसुप्ते; D5 M (except M1. 5) तु सुप्ते; G (except G3. 6) सुप्ते तु. — b) K1 °स्तमगाद्; Da Dn2 D1. 5–7 T2 G M1. 5 °स्तमयात् (G1 °स्तमिताद्). — c) G2 °क्षयाद्. M1. 5 °ये तस्मिन्. — e) T1 °नी ब्रह्मन्. — f) G

C. 1. 1884 B. 1. 47. 16 K. 1. 47. 16 वासुकेर्भगिनी भीता धर्मलोपान्मनस्विनी ॥ १४
किं नु मे सुकृतं भूयाद्भर्तुरुत्थापनं न वा ।
दुःखशीलो हि धर्मात्मा कथं नास्यापराध्नुयाम् ॥१५
कोपो वा धर्मशीलस्य धर्मलोपोऽथवा पुनः ।
धर्मलोपो गरीयान्वै स्यादत्रेत्यकरोन्मनः ॥ १६
उत्थापयिष्ये यद्येनं ध्रुवं कोपं करिष्यति ।
धर्मलोपो भवेदस्य संध्यातिक्रमणे ध्रुवम् ॥ १७
इति निश्चित्य मनसा जरत्कारुर्भुजंगमा ।
तमृषिं दीप्ततपसं शयानमनलोपमम् ।
उवाचेदं वचः श्लक्ष्णं ततो मधुरभाषिणी ॥ १८
उत्तिष्ठ त्वं महाभाग सूर्योऽस्तमुपगच्छति ।
संध्यामुपास्स्व भगवन्नपः स्पृष्ट्वा यतव्रतः ॥ १९
प्रादुष्कृताग्निहोत्रोऽयं मुहूर्तो रम्यदारुणः ।
संध्या प्रवर्तते चेयं पश्चिमायां दिशि प्रभो ॥ २०

एवमुक्तः स भगवाञ्जरत्कारुर्महातपाः ।
भार्यां प्रस्फुरमाणोष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ २१
अवमानः प्रयुक्तोऽयं त्वया मम भुजंगमे ।
समीपे ते न वत्स्यामि गमिष्यामि यथागतम् ॥ २२
न हि तेजोऽस्ति वामोरु मयि सुप्ते विभावसोः ।
अस्तं गन्तुं यथाकालमिति मे हृदि वर्तते ॥ २३
न चाप्यवमतस्येह वस्तुं रोचेत कस्यचित् ।
किं पुनर्धर्मशीलस्य मम वा मद्विधस्य वा ॥ २४
एवमुक्ता जरत्कारुर्भर्त्रा हृदयकम्पनम् ।
अब्रवीद्भगिनी तत्र वासुकेः संनिवेशने ॥ २५
नावमानात्कृतवती तवाहं प्रतिबोधनम् ।
धर्मलोपो न ते विप्र स्यादित्येतत्कृतं मया ॥ २६
उवाच भार्यामित्युक्तो जरत्कारुर्महातपाः ।
ऋषिः कोपसमाविष्टस्त्यक्तुकामो भुजंगमाम् ॥ २७

(except $G_{3.6}$) M (except $M_{1.5}$) तपस्विनी.

15 [b]) $Ś_1$ K_1 D_5 G (except G_3) °पनेन वा; $B_{4.5}$ °पनं प्रति. — [c]) K_0 सुदुःखशीलो ध°. — [d]) $Ś_1$m दुःखं (for कथं, which is erased). $Ś_1$ K_1 वा(K_1 ना)स्यादवाप्नुयां; Da_1 $G_{1.2.6}$ तस्याप°.

16 G (except $G_{3.6}$) $M_{2.4}$ transp. 16 and 17. — D_3 (hapl.) om. 16^c–17^b. — [c]) D_2 स्यात्; T_1 G_3 M मे (for वै). — [d]) $Ñ_{1.2}$ V_1 Dn D_1 G (except $G_{3.6}$) M स्यादित्यत्र; D_2 उत्थाने च (for स्यादत्रेति). Dn D_1 $M_{2.4}$ मतिं.

17 D_3 om. 17^{ab}. For G (except $G_{3.6}$) $M_{2.4}$ cf. v. l. 16. — [b]) T G $M_{1.5}$ कोपो भविष्यति. — [d]) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ °क्रमणात्; B_3 °क्रमदो; G_3 °निष्क्रमणे. D_1 °क्रमणेन तु.

18 [b]) $Ś_1$ मनस्विनी; K_1 $G_{2.3}$ भुजंगमी. — [c]) G_1 °मनसं; G_3 °वदनं. — [e]) T ततः (for वचः).

19 Before 19, B_3 D_4 (marg.) ins. जरत्कारुरुवाच. — [b]) Da उपतिष्ठति. — [c]) D_2 T_1 $G_{2.4.6}$ उपास्य; G_3 स्वमास्व. — [d]) T_1 M_1 महाव्रत; T_2 G_6 M_5 महाव्रतः. K_3 नापो मे प्रगुणीकृताः(!); G_{1-5} M_{2-4} उ(M_3 अ)पस्पृश्य महाव्रत.

20 [a]) K_3 तथा कृता°; T_1 प्राविष्कृतो°; Cd as in text. — [c]) B_4m M (except $M_{1.5}$) चैषा; G_3 सेयं. — [d]) The MSS. vary at random between पश्चिमायां and °मस्यां.

21 Before 21, B_3 D_4 (marg.) ins. सूत उ°. — [a]) K_3 M (except $M_{1.5}$) तु (for स). — [c]) $B_{1.3.4m.5}$ Da_1 $D_{2.4.5}$ $G_{3.6}$ तां भार्यां (for भार्यां प्र-). The MSS. vary at random between °माणोष्ठ and °माणौष्ठ.

22 Before 22, B_3 D_4 ins. जरत्कारुरुवाच; T G (except $G_{3.6}$) M (except $M_{1.5}$) जरत्कारुः. — [b]) $Ś_1$ K (except K_3) °या मेद्य. — [c]) T_1 पश्यामि; G_5 वत्स्येहं. — [d]) $G_{1.5}$ यथासुखं.

23 [a]) $Ñ_2$ V_1 B (B_2 missing) D शक्तिरस्ति न वा°. — [d]) $Ś_1$ K_1 transp. हृदि and वर्त°. T M वर्तते मतिः; G_3 वर्तते पथि.

24 [a]) D_3 न च मेवमतस्येह; T_1 corrupt. — [b]) $Ñ_2$ D (except Da $D_{2.5}$) M_4 वासो. — [d]) = 1. 39. 12^b. — After 24, K_0 ins.:

420* नावमानात्कृतवती दिवसोऽस्तमुपेयिवान् ।

With this line cf. 26^a.

25 Before 25, B_3 ins. सूत उ°; D_4 (marg.) सौतिरु°; S (except G_3 $M_{1.3.5}$) सूतः. — [d]) $Ś_1$ स्व-; K_1 सु-; D_5 तन्; S (except T_1 G_3 $M_{1.5}$) तु; Cd सं- (as in text).

26 Before 26, B_3 D_4 (marg.) ins. जरत्कारुरुवाच (cf. v. l. 25); G_3 भुजंगी. — [b]) $Ñ_{1.2}$ V_1 D (except Da $D_{2.5}$) विप्र बोधनं. — [d]) T_2 $G_{3.6}$ °दित्येवं; $M_{1.5}$ °दित्येव. $Ñ_{1.2}$ V_1 Dn $D_{1.3.6.7}$ transp. कृतं and मया.

27 Before 27, K_0 B_3 ins. सूत उ°; K_4 सौतिरु°; T_2 $G_{3.6}$ $M_{1.5}$ सूतः. — [b]) D_5 °महायशाः. — [d]) $Ś_1$ K_1

न मे वागनृतं प्राह गमिष्येऽहं भुजंगमे ।
समयो ह्येष मे पूर्वं त्वया सह मिथः कृतः ॥ २८
सुखमस्म्युषितो भद्रे ब्रूयास्त्वं भ्रातरं शुभे ।
इतो मयि गते भीरु गतः स भगवानिति ।
त्वं चापि मयि निष्क्रान्ते न शोकं कर्तुमर्हसि ॥ २९
इत्युक्ता सानवद्याङ्गी प्रत्युवाच पतिं तदा ।
जरत्कारुं जरत्कारुश्चिन्ताशोकपरायणा ॥ ३०
बाष्पगद्गदया वाचा मुखेन परिशुष्यता ।
कृताञ्जलिर्वरारोहा पर्यश्रुनयना ततः ।
धैर्यमालम्ब्य वामोरूर्हृदयेन प्रवेपता ॥ ३१
न मामर्हसि धर्मज्ञ परित्यक्तुमनागसम् ।
धर्मे स्थितां स्थितो धर्मे सदा प्रियहिते रताम् ॥३२
प्रदाने कारणं यच्च मम तुभ्यं द्विजोत्तम ।
तदलब्धवतीं मन्दां किं मां वक्ष्यति वासुकिः ॥३३

मातृशापाभिभूतानां ज्ञातीनां मम सत्तम ।
अपत्यमीप्सितं त्वत्तस्तच्च तावन्न दृश्यते ॥ ३४
त्वत्तो ह्यपत्यलाभेन ज्ञातीनां मे शिवं भवेत् ।
संप्रयोगो भवेन्नायं मम मोघस्त्वया द्विज ॥ ३५
ज्ञातीनां हितमिच्छन्ती भगवंस्त्वां प्रसादये ।
इममव्यक्तरूपं मे गर्भमाधाय सत्तम ।
कथं त्यक्त्वा महात्मा सन्गन्तुमिच्छस्यनागसम् ॥३६
एवमुक्तस्तु स मुनिर्भार्यां वचनमब्रवीत् ।
यद्युक्तमनुरूपं च जरत्कारुस्तपोधनः ॥ ३७
अस्त्येष गर्भः सुभगे तव वैश्वानरोपमः ।
ऋषिः परमधर्मात्मा वेदवेदाङ्गपारगः ॥ ३८
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा जरत्कारुर्महानृषिः ।
उग्राय तपसे भूयो जगाम कृतनिश्चयः ॥ ३९ C. 1. 1911 B. 1. 47. 43 K. 1. 47. 43

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

G2.3 भुजंगमीं.

28 Before 28, Ñ3 (*sup. lin.*) B3 D4 (marg.) ins. जरत्कारुरुवाच. — ^{b}) K3 D4 गमिष्यामि. — ^{c}) Ś1 G6 transp. मे and पूर्वं. — ^{d}) G1 त्वया साकं.

29 ^{a}) D3 G6 °मध्युषितो (G6 °तं). — ^{c}) Da °ते ब्रूहि.

30 Before 30^{ab}, B4 ins. सूत उ°; D4 marg. सौतिरु°; S (except G3) सूतः. — ^{b}) Ñ1.2 V1 Dn D1 G2 मुनिं तदा; B (B2 missing) Da D2.4 वचस्त°. — ^{c}) Ś1 Da1 T1 transp. जरत्कारुं and °त्कारुः; G3 जरत्कार्वी जरत्कारुं. — ^{d}) G (except G3.6) °समन्विता; M (except M1.5) °बलात्कृता (cf. 1. 42. 1^{b}; 46. 34^{f}).

31 ^{a}) K (except K3) बाष्पसंदिग्धया (cf. 1. 42. 1^{d}). D2 om. 31^{c}–32^{d}. — ^{c}) K1 G4.5 M2.4 कृत्वांजलिं (G5 °लिः); G2 °जलिं. — ^{d}) K3.4 T G3.6 तदा. — ^{e}) Ś1 K1 धर्ममा°. — ^{f}) K3.4 Dn (except Dn3) T2 G (except G3.6) प्रवेपिता; T1 विदूयता.

32 Before 32, B3 D4 (marg.) ins. जरत्कारुरुवाच. — D2 om. 32 (cf. v. l. 31). — ^{a}) Ś1 मां च नार्हसि ध°. — ^{b}) D3.6 G M अनागसीं (G2 °सिं). — ^{c}) D4 transp. स्थितां and °तः. Ñ3 धर्मस्थित[:] स्थितां धर्मे.

33 After 33^{ab}, T2 G (except G3) ins.:

421* अपत्यार्थं तु मे भ्राता ज्ञातीनां हितकाम्यया ।

— K2 (hapl.) om. 33^{c}–34^{b}. — ^{c}) T न तल्लब्ध°; — ^{d}) Ś1 D3.4.6.7 T M1.5 वा (for मां).

34 K2 om. 34^{ab} (cf. v. l. 33). — ^{b}) G1.2 द्विजसत्तम. — ^{c}) M2.4 अवश्यमी°.

35 ^{b}) G (except G3.6) च (for मे). T M1.3 (*inf. lin.*).5 सुखं; G3.6 शुभं (for शिवं). — ^{c}) G1 °न्नाथ. — ^{d}) D1.3 T G3.6 M2.4 त्वयानघ; M1.3.5 तवानघ.

36 D5 reads 36^{abcd} in marg. — ^{a}) G6 M2.4 °नां सुखम्. G3 हितकामार्थं. — ^{b}) G3 त्वामहं संप्र°. — ^{c}) Dn1 D5 T2 G1.2 M इदम्. — ^{d}) Ś1 K1 Dn D5.6 T1 °मादाय. — ^{e}) K3 B5 महात्मानं; T G3.6 °भाग. — ^{f}) D3 G M °गसीं. — B3 reads from 36^{f} up to स (37^{a}) in marg.

37 Before 37, K0.4 D4 (marg.) ins. सौतिरु°; K2 D5 सूत उ°; S सूतः. — For B3 cf. v. l. 36. — ^{a}) M1.5 transp. तु and स. — ^{c}) K0.2.4 T G1–3 यदुक्त°; D4 M1.5 तदुक्त°. — ^{d}) Ñ V1 Dn D1.3.6.7 G6 जरत्कारुं. D2 T1 जरत्कारो तपोधने; G3 जरत्कार्वि त्वयाधुना.

38 Before 38, B3 D4 (marg.) ins. जरत्कारुरुवाच (cf. v. l. 26). — D1 om. 38^{a}–39^{b}. — ^{a}) Ñ1.2 V1 Da2 Dn D3.4.6.7 अयं; B3–5 S (except G3.6) एव (for एष). Ñ1.2 V1 Dn D3.4.6.7 transp. गर्भः and सु°. — ^{b}) Ś1 K (except K3) D5 G1 °नरप्रभः; M1.5 °नरोत्तमः. — ^{d}) =1. 13. 38^{b}.

39 Before 39, B3 ins. सूत उ°; D4 (marg.) सौतिरु°

४४

C. 1. 1912
B. 1. 48. 1
K. 1. 48. 1

सूत उवाच ।
गतमात्रं तु भर्तारं जरत्कारुरवेदयत् ।
भ्रातुस्त्वरितमागम्य यथातथ्यं तपोधन ॥ १
ततः स भुजगश्रेष्ठः श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
उवाच भगिनीं दीनां तदा दीनतरः स्वयम् ॥ २
जानासि भद्रे यत्कार्यं प्रदाने कारणं च यत् ।
पन्नगानां हितार्थाय पुत्रस्ते स्यात्ततो यदि ॥ ३
स सर्पसत्रात्किल नो मोक्षयिष्यति वीर्यवान् ।
एवं पितामहः पूर्वमुक्तवान्मां सुरैः सह ॥ ४
अप्यस्ति गर्भः सुभगे तस्मात्ते मुनिसत्तमात् ।
न चेच्छाम्यफलं तस्य दारकर्म मनीषिणः ॥ ५
कामं च मम न न्याय्यं प्रष्टुं त्वां कार्यमीदृशम् ।
किं तु कार्यगरीयस्त्वात्ततस्त्वाहमचूचुदम् ॥ ६
दुर्वासतां विदित्वा च भर्तुस्तेऽतितपस्विनः ।
नैनमन्वागमिष्यामि कदाचिद्धि शपेत्स माम् ॥ ७
आचक्ष्व भद्रे भर्तुस्त्वं सर्वमेव विचेष्टितम् ।
शल्यमुद्धर मे घोरं भद्रे हृदि चिरस्थितम् ॥ ८
जरत्कारुस्ततो वाक्यमित्युक्ता प्रत्यभाषत ।

(cf. v. l. 38). — D1 om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). — ^{a}) K3 जरत्कारुं (for स ध°). — ^{b}) Ko.4 G5.6 जरत्कारुं. K1 महाऋषिः; D2 T G3.6 M1.5 °मुनिः; G1 M2–4 °तपाः.

Colophon om. in G3. — *Sub-parvan:* All MSS. (except T2 G1; B2 missing; G3 om.) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* Ko.2.4 जरत्कारुगमनं; K3 जरत्कारुपरित्यागः; Ñ1.2 V1 जरत्कारुनिर्गमः. — *Adhy. no.:* Ś1 K1 55; Ko 42; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 40; B1 46; Da1 45; Dn3 47; D3.4 (marg.) 45; D5 in words 13, in figures 48; G1.4.5 M1.2.4.5 30; G2 32; G6 M3 31. — *S'loka no.:* Da1 44; Dn1 42; Dn3 43. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1881.

44

1 Ko G3 M5 om. सूत उ°. Ś1 K1 S (G3 M5 om.) सूतः; K3.4 Ñ V1 B1 Dn D1.3.6.7 सौतिरु°. — ^{c}) Ñ2 V1 B (B2 missing) D सकाशम् (for त्वरितम्). M1.5 °स्त्विति स(M5 त)मा°. K3 Ñ V1 आगत्य. — ^{d}) The MSS. vary at random between यथातथ्यं and याथा°. K4 B1.3 D2.4 °धनाः; Da सुमध्यमा; G (except G3.6) M (except M1.5) द्विजोत्तम.

2 ^{b})=1. 1. 95^{b}. — ^{cd}) Ñ3 दीनाशयां (*sup. lin.* दीनां तदा as in text). Ś1 K1 भयात्; Ko.2.4 M5 ततो; K3 T2 G6 तथा (for °दा). G3 तदानीं तु ततः स्वयं.

3 Before 3, Ś1 K1.2 S (except G3) ins. वासुकिः; Ko.3.4 Ñ V1 B3–5 D वासुकिरुवाच. — ^{a}) K2.4 यत्किंचित्; K3 त्वं भर्तुः; T2 तत्कार्यं. — ^{b}) K3 प्रसवे; D7 प्रदानं. Ko.2.4 कारणं तव. K1 प्रचने (कारणं ने) कारणं च यत् (sic). — ^{d}) D1 G1.2.4–6 transp. ते and स्यात्. T G3 M1.5 पुत्रस्तेद्य (G3 °स्तव) भवेद्यदि.

4 ^{a}) K3 अस्मान्; G2.4.5 वै (for नो). M1.5 स सर्वान्किल नो भद्रे. — ^{d}) Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2) तु; G1.2 च (for मां).

5 ^{c}) G3 न चेद्भाम्यफलं तस्य. — ^{d}) D1 G2.3 दानकर्म°.

6 ^{a}) M (except M1.5) तु (for च). — ^{b}) Ś1 K1 काममी°. — ^{d}) K3 G5 ततश्चाह°; D6 ततस्त्वह°; T G6 M1.5 तस्मादह°. Ko.2.4 °स्त्वाहमनूनुदं; B4 °स्त्वाहमहच्छदं (sic); D5 °स्त्वामहमब्रुवं.

7 D3 om. $7–8^{ab}$. — ^{a}) Ñ2 V1 Dn दुर्वार्यतां; Ñ3 *sup. lin. sec. m.* क्रोधतां तां; B4 (m as in text) Da °सत्वं; D5 °चं तां; G2.4.5 °रतां; Cd as in text. K3 D6 तु (for च). — ^{b}) D5 तु; T G2.3 च (for ऽति-). G2.3 मनस्विनः (for तप°). G4.5 भर्तुस्ते निय(G5 °हि)तात्मनः. — ^{c}) B4 (m as in text) T नैवम्. — ^{d}) B1.3 Da D2.5 M (except M1.5) स (Da1 सं-); T1 तु; G1.2 च (for हि). K3 Da Dn3 शपेत मां; B1.3 D2.5 G1.2 M °द्धि मां; T1 corrupt; T2 °दिति; G3 °दथ; G4.5 °च्च मां.

8 D3 om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — ^{a}) G3.6 सर्वं (for भर्तुः). K2 B5 M1.5 ते (for त्वं). — ^{b}) Ñ1 सर्वमेतद्; T सर्वं चैव; G3 भर्तुस्नेह-; G6 भर्तुश्चैव. K3 वासे सर्वं प्रतिष्ठितं. — ^{c}) T चैनं (for घोरं). Ñ2 V1 B (B2 missing) D उद्धरस्व च शल्यं मे. — ^{d}) Ñ2 V1 B (B2 missing) D घोरं; T M1.5 इमं; G3.6 इदं (for भद्रे). K2.4 D2.4.7 G1 M2–4 हृदि चिरं स्थितं; D5 हृदि च संस्थितं; T G3 M1.5 हृदयसं(G3 °सु)स्थितं (cf. v. l. 13).

9 Before 9, B3 D4 (marg.) ins. सौतिरु°. — ^{b}) M1.5

आश्वासयन्ती संतप्तं वासुकिं पन्नगेश्वरम् ॥ ९
पृष्टो मयापत्यहेतोः स महात्मा महातपाः ।
अस्तीत्युदरमुद्दिश्य ममेदं गतवांश्च सः ॥ १०
स्वैरेष्वपि न तेनाहं स्मरामि वितथं क्वचित् ।
उक्तपूर्वं कुतो राजन्सांपराये स वक्ष्यति ॥ ११
न संतापस्त्वया कार्यः कार्यं प्रति भुजंगमे ।
उत्पत्स्यति हि ते पुत्रो ज्वलनार्कसमद्युतिः ॥ १२
इत्युक्त्वा हि स मां भ्रातर्गतो भर्ता तपोवनम् ।
तस्माद्व्येतु परं दुःखं तवेदं मनसि स्थितम् ॥ १३
एतच्छ्रुत्वा स नागेन्द्रो वासुकिः परया मुदा ।
एवमस्त्विति तद्वाक्यं भगिन्याः प्रत्यगृह्णत ॥ १४
सान्त्वमानार्थदानैश्च पूजया चानुरूपया ।
सोदर्यां पूजयामास स्वसारं पन्नगोत्तमः ॥ १५
ततः स ववृधे गर्भो महातेजा रविप्रभः ।
यथा सोमो द्विजश्रेष्ठ शुक्लपक्षोदितो दिवि ॥ १६
यथाकालं तु सा ब्रह्मन्प्रजज्ञे भुजगस्वसा ।
कुमारं देवगर्भाभं पितृमातृभयापहम् ॥ १७
ववृधे स च तत्रैव नागराजनिवेशने ।
वेदांश्चाधिजगे साङ्गान्भार्गवाच्च्यवनात्मजात् ॥ १८
चरितव्रतो बाल एव बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः । C. 1. 1929 B. 1. 48. 19 K. 1. 48. 19

इति तं (for इत्युक्त्वा). K (except K1) प्रत्युवाच ह. — c) G6 संतापं (for °तप्तं). — d) D5 G (except G3.6) M (except M1.5) पन्नगोत्तमं.

10 Before 10, Ś1 K1.2 S (except T2 G1.6) ins. जरत्कारुः; Ko.3.4 Ñ V1 B (B2 missing) D जरत्कारुरुवाच (D6 om. उवाच). — a) B5 वंशहेतोः. — b) K3 जरत्कारुर्महा°; M1.5 °व्रतः (for °तपाः). — c) Ñ1.2 V1 Dn °त्युत्तर°. — d) M (except M1.5) तु (for च). G4 मुनिः (for च सः). G1.5 ममेदं कृतवान्मुनिः. — After 10, D5 ins.:

422* भूय एवाभवद्भ्राता शोकसंतप्तमानसः ।

11 a) K1 हि; G2.3 स (for न). Da2 M (except M1.5) न तस्याहं; G1.5 ततो नाहं. — b) T1 G2.3 corrupt. Ñ2 V1 B (B2 missing) D वचः (for क्वचित्). — c) K4 उक्तमर्थं. Ñ3 तथा (for कुतो). S वाक्यं (for राजन्). — d) K4 विवक्षति.

12 a) Ś1 K1 मा (for न). G1–3 M2 कार्यं. — b) Ñ3 B (B2 missing) D (except Dn D1) मा(D5 स)मुद्दिश्य. G3.6 कामं प्रति. K1 Ñ2 B1.4 D2.4.6 T1 G3 M °गम. — c) Ñ1.2 V1 Dn च (for हि). Ñ3 B (B2 missing) D2–4.6.7 M1.3.5 मे (for ते). K1 पुत्रो मे; G3 मत्पुत्रो. Ko om. from पुत्रो up to 13^{b}. — d) Ñ V1 B (B2 missing) D (except D2) °प्रभः.

13 Ko om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — a) Ś1 स; K1 आशु; D2 तु; M1.5 अपि (for हि). K4 Ñ1.2 V1 Da Dn D1 T G3.6 M2–4 transp. हि and स. Ś1 मम (for स मां). K2.4 G3 मे (for मां). B1 स ततो; B3.4 (m महिषां).5 D4.6.7 स इतो (for हि स मां). — b) Ñ2.3 V1 B (B2 missing) D T1 M1.4.5 तपोधनः (D2 as in text; D5 °वने). Ś1 गतवान्स महातपाः. — d) T2 तदेदं; G1 तव यन्; G3 तदिदं. D3 हृदि संस्थितं. D6.7 तदेव(D7 °वं) हृदि संस्थितं (cf. v. l. 8).

14 Before 14, Ś1 K1 S (except T1) ins. सूतः; Ko.3.4 Ñ V1 B (B2 missing) D सौतिरु° (Ñ3 D5 सूत उ°). — a) K2 च (m as in text); K4 B4 G1 M2.4 तु (for स). — c) G1 वाक्यं सः (for तद्वा°). — d) Ñ3 जगृहे तदा (for प्रत्य°).

15 a) K3 D1 transp. -मान- and -दान-. B4 °मानानु°. G3 °वाक्यैश्च; M1.5 °मानैश्च. — c) Ś1 सोदरां; K (except K1) सौं(K3 सौ)दर्यां; G3 सोदरीं. — d) G1 सोदर्यां; M3 सादरं (for स्व°). S (except T G6) पन्नगेश्वरः.

16 K1 om. 16^{a}–17^{b}. — a) Ñ1.2 V1 B1.3.4 D (except D2.4.5) प्र- (for स). — b) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D महाप्रभः (D5 as in text; D7 °प्रभुः). K3 ज्वलनार्कसमद्युतिः (= 12^{d}). — With 16^{cd} cf. 1. 43. 12^{ef}. — c) D2–4.6 T G3.6 °श्रेष्ठः.

17 K1 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — a) Ñ2 Dn अथ काले. G3 ततो; G6 तथा; M1.5 च सा (for तु सा). — b) K3 प्रसूता; G1 संजज्ञे; Cd as text. — With 17^{cd} cf. 1. 13. 38^{d}. — d) G2.4.5 नाग°.

18 a) Ko.1.4 M1.5 transp. स and च. Ñ1.2 V1 B1.3.5 D तु (for च). — b) K3 बालो नागनि°. — c) Ko.4 G2 चाधिजगौ; Dn D1.4 चाधिगमे. K3 सर्वान्. — d) K3 निखिलान्; D2.3.6 G1.2.4–6 M3 (*inf. lin.* as in text) भार्गव- (for भार्गवात्). Ñ1.2 V1 Dn D1 च्यवनान्मुने; M1.5 °नाद्द्विजात्. T1 G3 भार्गवच्यवनाद्द्विजात्.

19 a) Hypermetric! K2 चरित्वृतो (sic); K3.4 Ñ V1 Dn D1.4 चीर्णव्रतो. D5 corrupt. — b) D5 सत्वबुद्धि- (by transp.). — c) B4 यस्या° (m as in text); D3.6.7 G (except G3.6) M (except M1.5) तस्या° (for चास्या°).

C. 1. 1929
B. 1. 48. 19
K. 1. 48. 19

नाम चास्याभवत्ख्यातं लोकेष्वास्तीक इत्युत ॥ १९
अस्तीत्युक्त्वा गतो यस्मात्पिता गर्भस्थमेव तम् ।
वनं तस्मादिदं तस्य नामास्तीकेति विश्रुतम् ॥ २०
स बाल एव तत्रस्थश्चरन्नमितबुद्धिमान् ।
गृहे पन्नगराजस्य प्रयत्नात्पर्यरक्ष्यत ॥ २१
भगवानिव देवेशः शूलपाणिर्हिरण्यदः ।
विवर्धमानः सर्वांस्तान्पन्नगानभ्यहर्षयत् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

शौनक उवाच ।
यदपृच्छत्तदा राजा मन्त्रिणो जनमेजयः ।
पितुः स्वर्गगतिं तन्मे विस्तरेण पुनर्वद ॥ १
सूत उवाच ।
शृणु ब्रह्मन्यथा पृष्टा मन्त्रिणो नृपतेस्तदा ।
आख्यातवन्तस्ते सर्वे निधनं तत्परिक्षितः ॥ २
जनमेजय उवाच ।
जानन्ति तु भवन्तस्तद्यथावृत्तः पिता मम ।
आसीद्यथा च निधनं गतः काले महायशाः ॥ ३
श्रुत्वा भवत्सकाशाद्धि पितुर्वृत्तमशेषतः ।

K4 B3 Da2 M1.5 भवेत्. K3 स्फीतं; G1 लोके (for ख्यातं) — d) Ś1 K1 लोके चा°; K0.2 S लोकेष्व° (M5 as in text; G1 ख्यातिरास्तीक); D6 लोके ह्या°.

20 b) T1 G1.3 M2.5 च; G2.4.5 सः (for तम्). — cd) K0.2 D5 ततः; T G6 M1.5 एवं (for वनं). B4 m तात (for तस्य). Ś1 K1 °स्तीक इति श्रुतं; T1 आस्तीकेति च वि°. G2.4.5 तस्मादिदं (G2 °मं) तस्य नामा(G2 interp. आ)स्तीकेति च वि°.

21 a) B4 सर्वान् (m स बाल as in text). — d) K3 Ñ1.3 T G3 M1.3 (*inf. lin.*).5 समंतात् (for प्रयत्नात्). K0.2.4 परिरक्ष्यते; Ñ V1 D परिरक्षितः.

22 a) D3.6.7 °वानपि. — b) Ś1 (*sup. lin.*) K4 Ñ2 V1 B4.5 (both m as in text) Dn हिरण्मयः; T1 G3 °ण्यजः; T2 G1.2.4–6 M (except M1.5) पिनाकधृक् (G1.2 °धृत्). ❀Dev: हिरेण्यदो (sic) ज्ञानदः ।❀ — c) G3 स (for वि-). T1 तान्सर्वान् (by transp.). — d) K0 अभ्यरक्षयत्; Ñ1.3 पर्यहर्ष°.

Colophon. D3 lacuna. — *Sub-parvan:* All MSS. (except K0.2.4 T2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* K (except K1) आस्तीकोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K1 56; K0 43; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 41; Ñ1.2 V1 48; B1 47; Da1 D4 (marg.).6 46; D5 14; G M 31 (G2 33; G3.6 M3 32). — *S'loka no.:* Ñ3 Dn 22; Da1 23. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1903.

45

1 D3 om. शौनक उ°, but has lacuna at that place. Ś1 K1 S (G3 with prefixed श्री) शौनकः. — After शौनक उ° (or its v. l.), D3 G (except G3.6) ins.:

423* सूतस्य वचनं श्रुत्वा शौनकः प्राह विस्मितः ।

— a) K3 Ñ1.3 V1 B1.4.5 D (except Dn D1.5) G (except G4.5) ततो (for °दा). — c) G1 मे तु (for तन्मे).

2 Ś1 K1 D3 S (G3 with prefixed श्री) सूतः; K3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरु°. — M2.4 om. 2 and जनमे° उ° (3). — a) Ñ1 राजन्; Ñ3 राज्ञा (for ब्रह्मन्). K4 Ñ2 V1 B1.3.4 D (except D2) T1 पृच्छन्. B5 शृण्वपृच्छद्यथा ब्रह्मन्. — b) Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2) T1 नृपतिस्; Ñ3 भूपतेस्. K2.4 B5 तथा. — c) Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2) यथा चा(D5 ख्या)ख्यातवंतस्ते. — d) The MSS. vary at random between परिक्षितः and परी° (cf. v. l. 1. 1. 8).

3 K1 D3.6 S (M2.4 om. the ref.) om. उवाच. — With 3^{ab} cf. 6^{cd}. — a) K0.2.4 च; Ñ1 न; Ñ3 M2.4 हि; B (B2 missing) D स (for तु). D2 भवंतोस्य (for भवंतस्तद्). — b) M4 पितुर्मम. Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D T2 G यथावृत्तं पितुर्मम. — cd) Ś1 आपद्यथा; K1 आप यथा. Ñ2.3 (*sup. lin.*) V1 B (B2 missing) D स (D6 सं-) (for च). Ś1 K1 स तत् (for गतः). K3 आचक्षध्वं यथाकामं कथं च निधनं गतः.

4 a) T2 °त्सकाशं तु. K3 T1 G3.6 तु; D6 वै (for हि). — b) T2 G3.5 पितृवृत्त°. — c) Ś1 K (except K3) °पत्स्येहं. — d) Ś1 तु (*sup. lin.* न as in text).

5 T2 om. सूत उ°. Ś1 K1 S सूतः; K0.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरु°. — a) Ś1 K1 °थावदन्वा°. — b) G2.4.5 ससादरं (for महा°). — c) Ñ2.3 V1 Dn D1.4 G (except G3.6) M (except M1.5) सर्वे धर्म°.

कल्याणं प्रतिपत्स्यामि विपरीतं न जातुचित् ॥ ४
सूत उवाच ।
मन्त्रिणोऽथाब्रुवन्वाक्यं पृष्टास्तेन महात्मना ।
सर्वधर्मविदः प्राज्ञा राजानं जनमेजयम् ॥ ५
धर्मात्मा च महात्मा च प्रजापालः पिता तव ।
आसीदिह यथावृत्तः स महात्मा शृणुष्व तत् ॥ ६
चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्थं स कृत्वा पर्यरक्षत ।
धर्मतो धर्मविद्राजा धर्मो विग्रहवानिव ॥ ७
ररक्ष पृथिवीं देवीं श्रीमानतुलविक्रमः ।
द्वेष्टारस्तस्य नैवासन्स च न द्वेष्टि कंचन ।
समः सर्वेषु भूतेषु प्रजापतिरिवाभवत् ॥ ८
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव स्वकर्मसु ।
स्थिताः सुमनसो राजंस्तेन राज्ञा स्वनुष्ठिताः ॥ ९
विधवानाथकृपणान्विकलांश्च बभार सः ।
सुदर्शः सर्वभूतानामासीत्सोम इवापरः ॥ १०
तुष्टपुष्टजनः श्रीमान्सत्यवाग्दृढविक्रमः ।
धनुर्वेदे च शिष्योऽभून्नृपः शारद्वतस्य सः ॥ ११
गोविन्दस्य प्रियश्चासीत्पिता ते जनमेजय ।
लोकस्य चैव सर्वस्य प्रिय आसीन्महायशाः ॥ १२
परिक्षीणेषु कुरुषु उत्तरायामजायत ।
परिक्षिदभवत्तेन सौभद्रस्यात्मजो बली ॥ १३
राजधर्मार्थकुशलो युक्तः सर्वगुणैर्नृपः ।
जितेन्द्रियश्चात्मवांश्च मेधावी वृद्धसेवितः ॥ १४
षड्वर्गविन्महाबुद्धिर्नीतिधर्मविदुत्तमः ।
प्रजा इमास्तव पिता षष्टिं वर्षाण्यपालयत् ।
ततो दिष्टान्तमापन्नः सर्पेणानतिवर्तितम्* ॥ १५ C. 1. 1949 B. 1. 49. 17 K. 1. 49. 17

---

6 Before 6, Ś1 K1 G6 ins. मंत्रिणः; K0.2.4 Ñ V1 B (B2 missing) D मंत्रिण ऊचुः. — After मंत्रिण ऊचुः, K4 Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) ins.:

424* शृणु पार्थिव यद्ब्रूषे पितुस्तव महात्मनः ।
चरितं पार्थिवेन्द्रस्य यथा निष्ठां गतश्च सः ।

[(L. 1) K4 Ñ3 शृणु राजन्यथा ब्रूषे. Ñ3 °स्त्वमशेषतः.] — ^{ab}) D2 स धर्मात्मा; G6 धर्मज्ञश्च (for धर्मात्मा च). G1 प्रजाहेतो (for महात्मा च). G2.4-6 transp. महात्मा च and प्रजा°. — With 6^{cd} cf. 3^{ab}. — ^{d}) G4.5 महात्मन्.

7 ^{a}) Ś1 (*sup. lin.* as in text) च; G1 सु- (for स्व-). — ^{b}) D3.6 कृत्वा वै (for स कृ°).

8 ^{a}) T G (except G3) M1.5 अरक्षत्. D1 पृथिवीं सर्वां; G2.4.5 प्रथितः पृथ्वीं. — ^{b}) = 1. 18. 1^{d}. — ^{c}) T1 G3 M1.5 वै नासन्. — ^{d}) Ś1 K1 स च नाद्वेष्टि. K0 Ñ V1 B5 Da Dn D4 transp. न and द्वेष्टि. B1 स च द्वेष्टि च; B4m D2 न स द्वेष्टि च. B4 स च द्वेष्टि न कस्यचित्.

9 ^{b}) K3 स्वकर्मणि; B4 स्वकर्मभिः (m as in text). — ^{d}) K0.2.3 Ñ2 V1 B (B2 missing) D स्वधिष्ठिताः.

10 ^{ab}) Ñ1.2 V1 Dn D1.3.6.7 transp. °कृपणान् and विकलान्. K3 स पोषयन्; M1.5 बभार तान्.

11 ^{a}) B4 हृष्टपुष्ट°; D3.6.7 पुष्टस्तुष्ट°; M1.5 इष्टपुष्ट°. — ^{b}) B4 G5 सत्यवान्. Ś1 K (except K3) Ñ1.3 B1.3.5 D5 दृढसंगतः (D5 °तिः); B4 गूढवि° (m as in text); D2 °संमतः; D3 °निश्चयः; G1 °संकरः. — G2 reads 14^{c}–15^{b} before 11^{cd}; T G3.6 M, after 11^{cd}. — ^{c}) Ñ2 V1 B3-5 D G2 तु (D3.6 as in text; D5.7 अपि); M1.5 स (for च). T वेदे च (for शिष्योऽभून्). — ^{d}) D2 च; M1.5 तु (for सः). K3 कृपस्य [? स] महात्मनः; T शिष्यः शारद्वतस्य ह.

12 ^{a}) K3 प्रियवाक्सु°; K4 प्रियश्चासीन्. G3 महातपाः.

13 ^{b}) Ś1 चोत्तरायां; K3 Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D सोत्त°; T ह्युत्त°. Ś1 K Ñ V1 Dn D1.5 M (except M1.5) अजीजनत्. — ^{c}) A few N and most S MSS. परीक्षि° (cf. v. l. 2). G3 तस्मात् (for तेन). — ^{d}) D2 नृप (for बली).

14 ^{a}) Ñ1 G3.5.6 M (except M1.5) राजा (for राज-). M2.4 सर्वार्थे° (for -धर्मार्थे°). — ^{b}) Ñ2 V1 Dn (except Dn1) D1 वृतः (for नृपः). — G2 reads 14^{cd} before 11^{cd}; T G3.6 M, after 11^{cd}. — ^{c}) B4m.5 Dn2 चार्थवांश्च; D3.6 चाप°; Cd as in text. — ^{d}) K3 धर्मज्ञो; Cd मेधावी (as in text). K1 Ñ1.3 T2 वृद्धसेविता; K2.3 M2-4 °सेवकः; Ñ2 V1 B (B2 missing) D धर्मसेविता (B5 D3 धर्मसेवितः; D5 सर्वसेवितः); G1.4.5 °संमतः; G2.3.6 M1.5 °सेवया.

15 G2 reads 15^{ab} before 11^{cd}; T G3.6 M, after 11^{cd}. — ^{a}) Ñ2 V1 B1.3 D T2 G (except G2.3) षड्वर्गजिन् (Da as in text; D3 षड्वर्मिजि°; D6.7 षड्वर्मिवि°). G1.4.5 महाप्राज्ञो. — ^{b}) Ñ2 V1 B (B2 missing) D नीतिशास्त्र°; G6 नीतिकर्म°. K0.2.4 नीतिधर्मार्थवित्तमः; M1.5 नीतं धर्मविशारदः. — ^{d}) K0.2.4 Ñ V1 B1.3 Da Dn2 D1.3.5.7 M3 षष्टि-; T1 G2.5 षष्टिर्. — After 15^{d}, G3 ins.:

425* ततो गतिं समापन्नः सर्वेषामनिवर्तिनीम् ।

C. 1. 1949 B. 1. 49. 18 K. 1. 49. 18 ततस्त्वं पुरुषश्रेष्ठ धर्मेण प्रतिपेदिवान् ।
इदं वर्षसहस्राय राज्यं कुरुकुलागतम् ।
बाल एवाभिजातोऽसि सर्वभूतानुपालकः ॥ १६

जनमेजय उवाच ।

नास्मिन्कुले जातु बभूव राजा
यो न प्रजानां हितकृत्प्रियश्च ।
विशेषतः प्रेक्ष्य पितामहानां
वृत्तं महद्वृत्तपरायणानाम् ॥ १७
कथं निधनमापन्नः पिता मम तथाविधः ।
आचक्षध्वं यथावन्मे श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १८

सूत उवाच ।

एवं संचोदिता राज्ञा मन्त्रिणस्ते नराधिपम् ।
ऊचुः सर्वे यथावृत्तं राज्ञः प्रियहिते रताः ॥ १९
बभूव मृगयाशीलस्तव राजन्पिता सदा ।
यथा पाण्डुर्महाभागो धनुर्धरवरो युधि ।
अस्मास्वासज्य सर्वाणि राजकार्याण्यशेषतः ॥ २०
स कदाचिद्वनचरो मृगं विव्याध पत्रिणा ।
विद्ध्वा चान्वसरत्तूर्णं तं मृगं गहने वने ॥ २१
पदातिर्बद्धनिस्त्रिंशस्ततायुधकलापवान् ।
न चाससाद गहने मृगं नष्टं पिता तव ॥ २२
परिश्रान्तो वयःस्थश्च षष्टिवर्षो जरान्वितः ।
क्षुधितः स महारण्ये ददर्श मुनिमन्तिके ॥ २३
स तं पप्रच्छ राजेन्द्रो मुनिं मौनव्रतान्वितम् ।
न च किंचिदुवाचैनं स मुनिः पृच्छतोऽपि सन् ॥ २४

— ^{e}) Ko. 2. 4 दिष्ट्यां (K4 °ष्ट्यां) तमगमत्. Cd has दिष्टांतं (as in text). — ^{f}) Ś1 सर्वे (*sup. lin.* सर्पे)णानतिवर्तिनां; Ko. 2 सर्वेषामनि (Ko °मपिनि) वर्तनं; K1 °वर्तितां; K3 सर्वे प्राप्यानिवर्तनं; K4 सर्पेणेति विनिश्चितं; Ñ1 सर्वेषां न निवर्तिनां; Ñ2 V1 B (B2 missing) D सर्वेषां दुःखमावहन्; Ñ3 सर्वेशाप्यतिवर्तिनां; T1 °तिपर्वणा; T2 G M2. 4 °वर्तिना (G6 °नम्); M1. 3 (*inf. lin.* as in T2 etc. above). 5 सर्वैरनतिवर्तितं.

16 ^{a}) K2. 3 Ñ1 M (except M1. 5) °षन्याघ्र. — ^{c}) Ñ1. 2 V1 °सहस्राणि; T1 G3 °स्रं तु; M1. 5 °स्रांतं. — ^{d}) T G2–6 M1. 5 कलियुगा (T1 G3. 6 °गे) गतं (G3 शतं); G1 M2. 4 कुलधरागतं; M3 कलियुगे सति. — ^{e}) Ñ1. 3 V1 B (B2 missing) D4. 6. 7 °भिजानासि; Ñ2 Dn °भिषिक्तस्त्वं; Da °भिजानाति. — ^{f}) Ś1 सर्वभूताभिपालक; Ñ1. 3 V1 °पालनं; B (B2 missing) D3. 4. 6. 7 °भिपालनं; T G3. 6 M1. 3 °नुकंपनः; M5 सर्वं एवानुकंपनः.

17 Ś1 (with prefixed श्री) K1. 2 D6 S जनमेजयः. — ^{a}) K1 नास्मत्कुले. — ^{b}) K4 Ñ3 D1. 3. 6. 7 G1. 2. 4. 5 M2 नः; G3 ना (for न). Ñ3 G3. 4 (*sup. lin.* as in text) प्रियाणां (Ñ3 °नां). K3 Ñ V1 Dn D1 S प्रि (T1 प्रे) यकृत्. K3 M3 हितश्च. — ^{c}) G6 महीपतीनां (for पिता°). Ko. 2. 4 विशेषतोस्मत्पिताम°. — ^{d}) T2 G (except G3) महावृत्त°.

18 Ko om. 18^{cd}. — ^{c}) Ñ3 आचक्ष्व वै. K3 यथातथ्यं; D2 T G3. 6 M1. 5 य (G3 त) था तन्मे. — ^{d}) K3 °मि कृत्स्नशः.

19 Ko–2 D5 om. सूत उ°. Ś1 D6 S सूतः; K3. 4 Ñ1. 2 V1 B1. 3. 5 Dn D1. 2 सौतिरु°. — ^{a}) K2–4 D5 सं (K3 स) नोदिता (D5 °तो). G (except G3. 6) तेन (for राज्ञा). — ^{b}) Ś1 K1 त (K1 य) थोदितं (for नरा°). — K2 om. 19^c–20^b. — ^{c}) K1 Ñ1. 2 V1 D3. 7 G2. 4. 5 M1 सर्वं. K3 Ñ V1 T G3 M1. 5 यथातत्वं. — ^{d}) Ñ2 V1 Dn D1 M3 °हितैषिणः. — After 19, Ś1 ins. (the fig.) ५७ (adhy. no.!)

20 K2 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). Before 20, Ś1 Ko. 1 D6 T2 G1. 3–5 M1. 5 ins. मंत्रिणः; K4 Ñ1. 2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1. 3–5. 7 मंत्रिण ऊचुः. — K4 Ñ V1 B (B2 missing) D ins. after मंत्रिण ऊचुः (resp. its v. l.) (Ñ3 D2 which om. the ref. altogether, after 19):

426* स राजा पृथिवीपालः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।

Cf. 1. 36. 9. — ^{a}) Ñ2 V1 B (B2 missing) D M3 महाबाहुः; Ñ3 °योधो; G1 M1. 2. 4. 5 °राजो; G2. 4. 5 °बाहो. — ^{c}) K3 कर्माणि; B5 राज्या°; T2 धर्मा° (for सर्वा°). — ^{f}) Ko राज्य°; B5 सर्व°. G3 कार्याण्यानीय सर्वशः.

21 ^{a}) Ko. 2 मृगवने; K4 वनं गत्वा; Ñ1. 2 V1 B (B2 missing) D G (except G1. 3) वनगतो (D5 as in text; D3. 6. 7 वनं यातो); M1 वनधरो. — ^{c}) Ś1 K1. 4 चानु°; T2 G6 M1. 4. 5 चान्वचर°; G1 सो न्यचर°; G3 चान्यपत°; G4. 5 सोन्व° (for चान्व°). G2 विध्वंसो विचर°. — ^{d}) T1 न; T2 G3. 6 M1. 5 स (for तं).

22 ^{b}) Ś1 (*sup. lin.* as in text) Ko. 2. 4 तथायुधकलापधृत् (K2. 4 °धृक्); K1 Ñ1. 3 °कलापधृक्; K3 °तूणायुधकलापधृक्; D1. 2 तथायुध°; S शरपाणिर्धनुर्धरः. — ^{c}) D2 नैवास°; D5 न वास°; G3 स चास°.

23 ^{a}) G2. 3 पथि श्रांतो. — ^{b}) D6. 7 T2 G2. 4. 5

ततो राजा क्षुच्छ्रमार्तस्तं मुनिं स्थाणुवत्स्थितम् ।
मौनव्रतधरं शान्तं सद्यो मन्युवशं ययौ ॥ २५
न बुबोध हि तं राजा मौनव्रतधरं मुनिम् ।
स तं मन्युसमाविष्टो धर्षयामास ते पिता ॥ २६
मृतं सर्पं धनुष्कोट्या समुत्क्षिप्य धरातलात् ।
तस्य शुद्धात्मनः प्रादात्स्कन्धे भरतसत्तम ॥ २७
न चोवाच स मेधावी तमथो साध्वसाधु वा ।
तस्थौ तथैव चाक्रुध्यन्सर्पं स्कन्धेन धारयन् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

मन्त्रिण ऊचुः ।
ततः स राजा राजेन्द्र स्कन्धे तस्य भुजंगमम् ।
मुनेः क्षुत्क्षाम आसज्य स्वपुरं पुनराययौ ॥ १
ऋषेस्तस्य तु पुत्रोऽभूद्गवि जातो महायशाः ।
शृङ्गी नाम महातेजास्तिग्मवीर्योऽतिकोपनः ॥ २
ब्रह्माणं सोऽभ्युपागम्य मुनिः पूजां चकार ह ।
अनुज्ञातो गतस्तत्र शृङ्गी शुश्राव तं तदा ।
सख्युः सकाशात्पितरं पित्रा ते धर्षितं तथा ॥ ३
मृतं सर्पं समासक्तं पित्रा ते जनमेजय ।
वहन्तं कुरुशार्दूल स्कन्धेनानपकारिणम् ॥ ४
तपस्विनमतीवाथ तं मुनिप्रवरं नृप ।
जितेन्द्रियं विशुद्धं च स्थितं कर्मण्यथाद्भुते ॥ ५ C. 1. 1969 B. 1.50. 6 K. 1.50. 6

षष्टिर्वर्षो; T1 M1.5 °वर्ष-. — c) G1 सु- (for स). G6 तदारण्ये. — d) Ñ2 V1 Dn D1 मुनिसत्तमं.

24 b) Ś1 °व्रताश्रितं; Ñ2 V1 D (except D5) M (except M1.5) °व्रते स्थितं. — c) Ś1 °वाचास्य; Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 °वाचेदं. — d) K1 मुनिं; G1.2 पुनः. M2.4 पृष्ट उत्तरं. Ś1 K1 वै (for सन्). K0.2.4 Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D पृष्टोपि स (D5 च) मुनिस्तदा; M3 राजानं पृष्ट उत्तरं (*inf. lin.* as in text, reading only ह for अपि).

25 a) T2 G4.5 M2.4 दृष्ट्वा (for राजा). Ś1 क्षुत्तृषार्तः; D1 श्रमार्तस्तं; D5 क्षुधार्तः सन्. — b) D1 मुनिं स्थाणुमिव स्थितं; T1 तं स्थाणुमिव च स्थि°. — c) Ñ3 दान्तं; G3 M श्रांतः (M4 श्रांतं). — d) Ñ2 V1 B1.3.4 D (except D2.5) T2 G6 गतः; B5 गतं (for ययौ).

26 a) Ñ2 V1 B4 Dn D1 च (for हि). — c) Ñ2 V1 B4 (m as in text) D (except D2.5) क्रोधसमा°.

27 b) K3 महीतलात्. — d) Ś1 K1 Da1 G1.2.6 M1.3.5 °सत्तमः.

28 a) G6 तं नोवाच स; M1.3.5 स न चोवाच. — b) K (except K1) वचनं; G1 तमसौ; G3.6 राजानं (for तमथो). — c) Ś1 K1 न चैव (for तथैव). K1 G1 न क्रु°; Ñ V1 B (B2 missing) D T1 चाक्रुद्धः; G6 M1.5 नाक्रुध्यत्.

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. (except K2 Dn3) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ1.2 V1 add पारिक्षितीय. — *Adhy. name:* K (except K1) मंत्रिवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 44; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 42; Ñ1.2 V1 Dn3 49; D3.4 (marg.) 47; D5 15; G M 32 (G2 34; G3.6 M3 33). — *S'loka no.:* Ñ3 32; Da1 33; Dn 31. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 1934.

46

1 Ś1 K1 S मंत्रिणः; K2 सूत उ°. — c) K3 वक्ष्यसि चा°; M (except M1.5) क्षुधार्तं आ°. D5 आसाद्य. — d) K2 Ñ2 V1 B (B2 missing) D प्रययौ पुनः (for पुन°).

2 b) T2 G6 भुवि. K0.2.4 Ñ3 D1.3.6.7 महातपाः. — d) D3.4.6.7 दुष्प्रसादोति°; G3 स्निग्धविद्योति°; M1.3.5 तिग्मकोपोतिदारुणः.

3 a) Ś1 T2 G1.6 सोप्युपा°; Ñ2 V1 Dn D1.3.5–7 समुपा°; B (B2 missing) Da D2.4 स उपा°. — c) Ś1 K1 Ñ1.3 B (B2 missing) Da D3.6.7 स यज्ञाय (Da D3.6.7 °या-) ग°; Ñ2 V1 Dn D1 G2.4.5 सोनुज्ञातस् (G2.4.5 °ज्ञाय) ततस्त°; D2.4 T G6 M सोनुज्ञाय (D2.4 °या-; T1 M2–4 °तो) गतस्तत्र (G6 °स्य); G1 सोनुज्ञातो मुनिस्त°; G3 नानुज्ञाय ततस्त°. — d) D5 G1.3 M1.3.5 तत् (for तं). — T1 (? hapl.) om. 3e–6b. — f) K3 Ñ3 B4 G (except G1) M तदा; Ñ1.2 V1 B1.3.4 m.5 D पुरा.

4 T1 om. 4 (cf. v. l. 3). — a) Ñ1 T2 G2.4.5 समायुक्तं; G3.6 M1.5 तथास°. — b) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D स्थाणुभूतस्य तस्य तं (D2 ह). — c) Ñ2 V1 Dn M (except M1.5) राजशा°.

C. 1.1969 B. 1.50. 6 K. 1.50. 6 तपसा द्योतितात्मानं स्वेष्वङ्गेषु यतं तथा ।
शुभाचारं शुभकथं सुस्थिरं तमलोलुपम् ॥ ६
अक्षुद्रमनसूयं च वृद्धं मौनव्रते स्थितम् ।
शरण्यं सर्वभूतानां पित्रा विप्रकृतं तव ॥ ७
शशापाथ स तच्छ्रुत्वा पितरं ते रुषान्वितः ।
ऋषेः पुत्रो महातेजा बालोऽपि स्थविरैर्वरः ॥ ८
स क्षिप्रमुदकं स्पृष्ट्वा रोषादिदमुवाच ह ।
पितरं तेऽभिसंधाय तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ ९
अनागसि गुरौ यो मे मृतं सर्पमवासृजत् ।
तं नागस्तक्षकः क्रुद्धस्तेजसा सादयिष्यति ।
सप्तरात्रादितः पापं पश्य मे तपसो बलम् ॥ १०
इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र पिता यत्रास्य सोऽभवत् ।
दृष्ट्वा च पितरं तस्मै शापं तं प्रत्यवेदयत् ॥ ११
स चापि मुनिशार्दूलः प्रेषयामास ते पितुः ।
शप्तोऽसि मम पुत्रेण यत्तो भव महीपते ।
तक्षकस्त्वां महाराज तेजसा सादयिष्यति ॥ १२
श्रुत्वा तु तद्वचो घोरं पिता ते जनमेजय ।
यत्तोऽभवत्परित्रस्तस्तक्षकात्पन्नगोत्तमात् ॥ १३
ततस्तस्मिंस्तु दिवसे सप्तमे समुपस्थिते ।
राज्ञः समीपं ब्रह्मर्षिः काश्यपो गन्तुमैच्छत ॥ १४
तं ददर्शाथ नागेन्द्रः काश्यपं तक्षकस्तदा ।
तमब्रवीत्पन्नगेन्द्रः काश्यपं त्वरितं व्रजन् ।
क्व भवांस्त्वरितो याति किं च कार्यं चिकीर्षति १५

काश्यप उवाच ।

यत्र राजा कुरुश्रेष्ठः परिक्षिन्नाम वै द्विज ।
तक्षकेण भुजंगेन धक्ष्यते किल तत्र वै ॥ १६

---

5 T1 om. 5 (cf. v. l. 3). — a) G1.6 महात्मानं; G2.4.5 गतक्रोधं (for अती°). — b) G1 तदा (for नृप). — d) Ñ V1 Dn D1 G (except G3.6) °ब्धुतं.

6 T1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 3). — b) D2 श्रेष्ठं सुनियतं. Ñ1.2 V1 D5 T2 G (except G3.6) M1.5 तदा; Dn D1.3.6.7 सदा. — c) G3 M3 (*inf. lin.* as in text) °कारं (for °चारं). — d) Ñ V1 B (B2 missing) D (except D6) M1.5 सुस्थितं. T1 तमलोकयत्; G3 धर्मलो°.

7 c) Ś1 K (except K1) Ñ1.3 °भूतेषु. — d) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D (except D5) विनिकृ°. K1 तथा. T1 G (except G3.6) पित्रा ते विकृतं तदा.

8 a) Ñ2 V1 B (B2 missing) D महातेजाः (for स त°). Ś1 शशाप स च तच्छ्रु°; K3 श्रृंगी शशाप तच्छ्रु°. — c) K2.4 B1 G1.6 ऋषिपु°. — d) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D (except D5) स्थविरद्युतिः; T1 °रैः सह; G1 °रो गुणैः; G3 °रैः समः; M1.5 °रैर्वृतः. Cd mentions स्थविरैः (as in text).

9 b) K0.2.4 °दमभाषत. — c) D5 तेपि संरब्धः.

10 Before 10, B3 ins. श्रृंग्युवाच. — c) D2 तेजसा (for तक्षकः). — d)=12^{f}. Ś1 (*sup. lin.* as in text) दाहयि°; K1 धर्ष°; K2 शात°; Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2.5) प्रदहि°; T G2 साध°; G1 दंश°; G3 सूद°; G5 विदहि°. — After 10^{cd}, K4 B3.5 m Dn D1.4.5 ins.:

427* आशीविषस्तिग्मतेजा मद्वाक्यबलचोदितः ।

— e) M1.5 इमं (for इतः). — f) G3 दश्यतां पन्नगोत्तम.

11 Before 11, B3 ins. मंत्रिण ऊ°. — a) B (B2 missing) D (except Dn D1) स (for प्र-). — b) Ś1 यत्र सोस्य पिताभवत्. — d) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D transp. शापं and तं. Ñ3 स्वं (for तं).

12 b) Ñ2 V1 प्रेरया°. G3 M4 विभुः (for पितुः). — After 12^{ab}, K4 (om. line 1) Ñ2 V1 B3 D (except D3.5–7) ins.:

428* शिष्यं गौरमुखं नाम शीलवन्तं गुणान्वितम् ।
आचख्यौ स च विश्रान्तो राज्ञः सर्वमशेषतः ।

[(L. 2) K4 Da वृत्तांतं (for विश्रान्तो). D2 राज्ञ आह यथा मुनिः.]

— f)=10^{d}. Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1 °सा दाहयि°; Ñ2 V1 B1.3.4 m.5 Da Dn D1.4.6.7 °सासौ दहिष्य°; B4 °सा पातयि°; D3 °सा प्रदहिष्य°; G2 °सा साधयि°. D5 T G1.3.6 M सप्तरात्रेण धक्ष्यति.

13 a) K0 अथ; K1.2.4 B1.4.5 D4 G2.4.5 सः; K3 Ñ1.2 V1 B3 Da Dn D1.3.5–7 च (for तु).

14 Here and below many N MSS. write कश्यप- for काश्यप-.

15 K3 D7 (hapl.) om. 15^{bc}. — b) Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D1.2.4–6 T M1.3.5 transp. काश्यपं and तक्षकः. D3 कंपंतं तक्षकं तदा. — c) G3 M1.5 स (G3 च) नागेन्द्रः. — d) D5 त्वरितोदितं. Ñ2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1.2.4.6.7 द्विजं; D3 तदा; T1 ब्रुवन्. — 15^{ef}=1. 38. 35^{cd}. — e) K3 नु भोः; G3 भो वा (for भवान्). Ś1 G3–5 त्वरितं. K0.3 G3 M1 यासि. G3 om. 15^{f}–17^{c}. — f) Ś1 ते (for च). Ś1 K1 भविष्यति; B4 G1

गच्छाम्यहं तं त्वरितः सद्यः कर्तुमपज्वरम् ।
मयाभिपन्नं तं चापि न सर्पो धर्षयिष्यति ॥ १७

तक्षक उवाच ।

किमर्थं तं मया दष्टं संजीवयितुमिच्छसि ।
ब्रूहि काममहं तेऽद्य दद्मि स्वं वेश्म गम्यताम् ॥१८

मन्त्रिण ऊचुः ।

धनलिप्सुरहं तत्र यामीत्युक्तश्च तेन सः ।
तमुवाच महात्मानं मानयञ्श्लक्ष्णया गिरा ॥ १९
यावद्धनं प्रार्थयसे तस्माद्राज्ञस्ततोऽधिकम् ।
गृहाण मत्त एव त्वं संनिवर्तस्व चानघ ॥ २०
स एवमुक्तो नागेन काश्यपो द्विपदां वरः ।
लब्ध्वा वित्तं निववृते तक्षकाद्यावदीप्सितम् ॥ २१
तस्मिन्प्रतिगते विप्रे छद्मनोपेत्य तक्षकः ।
तं नृपं नृपतिश्रेष्ठ पितरं धार्मिकं तव ॥ २२
प्रासादस्थं यत्तमपि दग्धवान्विषवह्निना ।
ततस्त्वं पुरुषव्याघ्र विजयायाभिषेचितः ॥ २३
एतद्दृष्टं श्रुतं चापि यथावन्नृपसत्तम ।
अस्माभिर्निखिलं सर्वं कथितं ते सुदारुणम् ॥ २४
श्रुत्वा चैतं नृपश्रेष्ठ पार्थिवस्य पराभवम् ।
अस्य चर्षेरुत्तङ्कस्य विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २५ C. 1. 1991 B. 1. 50. 31 K. 1. 50. 31

चिकीर्षितं; Da_1 °र्च्यंते.

16 G_3 om. 16 (cf. v. l. 15). $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_6 S om. उवाच. — ^{b}) A few N MSS. and most S MSS. परी° (for परि°); cf. v. l. 1. 1. 8; 36. 8 etc. V_1 $K_{2.4}$ -तः; V_1 B_4 Da $D_{3.4.6.7}$ सः (for वै). K_2 Da_1 D_3 द्विजः; S (except G_6; G_3 om.) नृपः. D_1 °क्षिदभिमन्युज. — ^{c}) $Ś_1$ K_{0-3} B_5 Da_2 Dn (except Dn_2) $D_{1.5-7}$ $G_{2.4.5}$ °केन. K_4 तक्षको नाम नागेंद्रः. — ^{d}) Dn D_1 सोद्य; T_2 यत्र (for तत्र).

17 G_3 om. 17^{abc} (cf. v. l. 15). — 17^{ab} = (var.) 1. 38. 37^{ef}. — ^{a}) $M_{1.5}$ इच्छा°. B_4 $D_{3.6.7}$ त्वरितं. — ^{c}) G (G_3 om.) M (except $M_{1.5}$) °भिमन्त्रितं (G_1 M_8 °तः). — ^{d}) K_3 सर्पों नाभिभविष्यति.

18 $Ś_1$ K_1 D_6 S (T_1 om. the ref.) om. उवाच. — ^{a}) $G_{1.2.5}$ $M_{1.5}$ त्वं (for तं). G_1 द्विजश्रेष्ठ. — K_4 (om. line 7) Ñ V_1 B (B_2 missing) D T_1 ins. after 18^{ab}: $G_{4.5}$ (om. lines 1, 2, 7), after 18:

429* अहं स तक्षको ब्रह्मन्पश्य मे वीर्यमद्भुतम् ।
न शक्तस्त्वं मया दष्टं तं संजीवयितुं नृपम् ।
इत्युक्त्वा तक्षकस्तत्र सोऽदशद्वै वनस्पतिम् ।
स दष्टमात्रो नागेन भस्मीभूतोऽभवन्नगः ।
काश्यपश्च ततो राजन्नजीवयत तं नगम् । [5]
ततस्तं लोभयामास कामं ब्रूहीति तक्षकः ।
स एवमुक्तस्तं प्राह काश्यपस्तक्षकं पुनः ।

[(L. 2) Da $D_{3.6.7}$ °तुं स्वयं. — (L. 6) For $G_{4.5}$ see below. — (L. 7) B (B_2 missing) एवमुक्तस्तु (for स एव°). D_5 तक्षकेनैवमुक्तस्तु प्रोवाचेदं स कश्यपः.] — $Ñ_{2.3}$ V_1 B (B_2 missing) D T_1 M_3 om. 18^{cd}. — $G_{4.5}$ repeat 18^{cd} after line 6 of 429*, an indication that the passage is interpolated in $G_{4.5}$. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.4}$ $Ñ_1$ $M_{2.4}$ कं ते; $K_{0.2}$ किं ते; T_2 $G_{4.5}$ तं ते; $G_{2.6}$ तत्ते; G_3 दास्ये; $M_{1.5}$ किं तु (for तेऽद्य). — ^{d}) G_3 यदि (for दद्मि).

19 $Ñ_2$ V_1 B (B_2 missing) D G_3 om. मन्त्रिण ऊ°. $Ś_1$ K_1 मंत्रिणः; $K_{0.4}$ $Ñ_3$ काश्यप उ°; S (G_3 om.) काश्यपः. — ^{c}) B_4 तं प्राह काश्यपं भूयः. — ^{d}) $Ñ_2$ V_1 B (B_2 missing) D तक्षकः; S वारयन्.

20 = (var.) 1. 39. 17. — ^{a}) K_3 अर्थं (for धनं). — ^{b}) K (except K_3) $Ñ_{1.2}$ V_1 B (B_2 missing) D transp. तस्मात् and राज्ञः. — ^{c}) D_1 transp. मत्तः and एव. $M_{1.5}$ स्वं (for त्वं).

21 Before 21, B_3 ins. मंत्रिण ऊ°. — ^{a}) K (except K_1) Dn_3 एवमुक्तः स (K_3 तु). — ^{b}) M (except $M_{1.5}$) °पो द्विजसत्तमः. — 21^{cd} = (var.) 1. 39. 19^{cf}; cf. v. l. 20. — ^{c}) D_1 धनं नि°. K_3 °त्तं निवृत्तोथ. — ^{d}) G पन्नगोत्तमात् (for याव°).

22 ^{b}) $Ś_1$ K_1 D_5 छद्मनाभ्येत्य (D_5 °ति). $G_{1.2}$ तक्षकश्छद्मनागतः. — ^{c}) $Ñ_2$ V_1 $B_{1.3}$ Da_1 Dn_2 $D_{1.3.6}$ $G_{3.6}$ °श्रेष्ठं.

23 ^{a}) $Ś_1$ अप्रमादं; K सप्रा($K_{1.2}$ °प्र)सादं; T G $M_{1.5}$ क्षणेनैव (for यत्त°). $Ñ_1$ सप्रसादीयं तमपि; M_{2-4} स प्रासादस्थितं यत्तं. — ^{b}) G_3 दृष्टवान्. — ^{c}) M (except $M_{1.5}$) °षश्रेष्ठ. — ^{d}) D_7 G_6 $M_{1.5}$ विषया°; G_3 वीर्यवानभि°.

24 ^{a}) T G (except $G_{1.3}$) $M_{1.5}$ एवं. — ^{b}) $Ś_1$ राजस°; K_1 द्विजस°. — ^{c}) $G_{2.4.5}$ अस्माकं. G_4 अखिलं. D_3 T G (except G_3) वृत्तं; M (except $M_{1.5}$) राजन्. — ^{d}) $Ñ_2$ V_1 B (B_2 missing) D अतिदा°.

25 ^{a}) $K_{1.4}$ D_5 चैनं; K_3 T $G_{1.4-6}$ $M_{1.5}$ चैव; G_3 चापि. $Ñ_{1.2}$ V_1 B_5 D G_3 M_4 नरश्रे°. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 Dn_1 D_1 °रुतंक°; D_3 S °रुदंक°. D_2 उत्तङ्कस्य मुनेश्चैव. — After 25, Da ins. an additional colophon. — K_4 $Ñ_3$ B (B_2

C. 1. 1997
B. 1. 50. 37
K. 1. 50. 37

जनमेजय उवाच ।
एतत्तु श्रोतुमिच्छामि अटव्यां निर्जने वने ।
संवादं पन्नगेन्द्रस्य काश्यपस्य च यत्तदा ।। २६
केन दृष्टं श्रुतं चापि भवतां श्रोत्रमागतम् ।
श्रुत्वा चाथ विधास्यामि पन्नगान्तकरीं मतिम् ।। २७
मन्त्रिण ऊचुः ।
शृणु राजन्यथास्माकं येनैतत्कथितं पुरा ।
समागमं द्विजेन्द्रस्य पन्नगेन्द्रस्य चाध्वनि ।। २८
तस्मिन्वृक्षे नरः कश्चिदिन्धनार्थाय पार्थिव ।
विचिन्वन्पूर्वमारूढः शुष्कशाखं वनस्पतिम् ।
अबुध्यमानौ तं तत्र वृक्षस्थं पन्नगद्विजौ ।। २९
स तु तेनैव वृक्षेण भस्मीभूतोऽभवत्तदा ।
द्विजप्रभावाद्राजेन्द्र जीवितः सवनस्पतिः ।। ३०
तेन गत्वा नृपश्रेष्ठ नगरेऽस्मिन्निवेदितम् ।
यथावृत्तं तु तत्सर्वं तक्षकस्य द्विजस्य च ।। ३१
एतत्ते कथितं राजन्यथावृत्तं यथाश्रुतम् ।

---

missing) D ins. after 25: V$_1$ (om. lines 1, 2), after 34^{ef}:

430* सौतिरुवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु स राजा जनमेजयः ।
उवाच मन्त्रिणः सर्वानिदं वाक्यमरिंदमः ।
जनमेजय उवाच ।
अथ तत्कथितं केन यद्वृत्तं तद्वनस्पतौ ।
आश्चर्यभूतं लोकस्य भस्मराशीकृतं तदा ।
यद्वृक्षं जीवयामास काश्यपस्तक्षकेण वै ।
नूनं मन्त्रैर्हतविषो न प्रणश्येत काश्यपात् ।
चिन्तयामास पापात्मा मनसा पन्नगाधमः ।
दष्टं यदि मया विप्रः पार्थिवं जीवयिष्यति ।
तक्षकः संहतविषो लोके यास्यति हास्यताम् ।
विचिन्त्यैवं कृता तेन ध्रुवं तुष्टिर्द्विजस्य वै ।
भविष्यति ह्युपायेन यस्य दास्यामि यातनाम् ।

[(L. 1) Da D$_{3.5}$ सूत उ°. — (L. 3) V$_1$ * * मया हि तत्त्वेन यमुद्धर्तुं च°. — (L. 7) D$_5$ चिंतयन्बहुरूपा°. K$_4$ B$_{1.3.5}$ D$_{2.5}$ पन्नगो बहुधा च सः. — (L. 9) B$_{1.3.5}$ Da D$_5$ संयत°; D$_{2-4}$ Nilp संहत°. — (L. 11) Da$_1$ कश्यपस्य (for भवि°). B (B$_2$ missing) Da$_1$ D$_{2-4.7}$ तस्य; D$_5$ योस्य; D$_6$ तदा.]

☞ V$_1$ contains both 430* and 431*, but in a confused sequence. The sequence of st. beginning with 25 is as follows: 25, 33, 34^{abcd}, lines 1 and 2 of 431*, 34^{ef}, lines 3–11 of 430*, then 26–32, and finally 35, 36 etc.

26 Ś$_1$ K (except K$_4$) Ñ$_{1.3}$ G$_3$ M$_{1.5}$ om. 26–32. For V$_1$ cf. v. l. 25 also. — K$_4$ Ñ$_2$ V$_1$ B$_{1.3.4}$ D (except D$_6$) M$_{3.4}$ om. जनमेजय उ°. — ^{a}) K$_4$ B$_{1.4.5}$ Da Dn$_3$ D$_{2.5}$ एवं; Ñ$_2$ B$_3$ Dn$_1$.n$_2$ D$_{1.3.6.7}$ एकं (for एतत्). — ^{b}) Ñ$_2$ V$_1$ Dn D$_1$ तद्वृत्तं; G$_{4-6}$ ह्यटव्यां. — ^{c}) G$_2$ M (M$_{1.5}$ om.) संवादः. — ^{d}) K$_4$ अभवत्; Ñ$_2$ V$_1$ B$_{1.3.5}$ Da D$_{2-7}$ च कः; B$_4$ Dn D$_1$ वचः; T$_2$ G$_1$ च यः. Dn D$_1$ तथा.

27 Ś$_1$ K (except K$_4$) Ñ$_{1.3}$ G$_3$ M$_{1.5}$ om. 27 (cf. v. l. 26). — ^{a}) K$_4$ Ñ$_2$ V$_1$ B (B$_2$ missing) D श्रुतवान्दृष्टवान् चा(K$_4$ B$_{1.3.5}$ वा)पि. — ^{b}) Dn कथं; D$_1$ केन (for श्रोत्रं). Ñ$_2$ V$_1$ B (B$_2$ missing) D (except Dn D$_1$) भवत्सु कथमागतं (B$_1$m.$_3$ Da °तः). — ^{c}) K$_4$ Ñ$_2$ V$_1$ B (B$_2$ missing) D तस्य; G$_1$ चैव; G$_5$ -पि च; M$_{2.4}$ चास्य; M$_3$ चाद्य. Ñ$_2$ V$_1$ B$_4$ D (except D$_{2.5}$) विधास्येहं; M$_{2.4}$ °धित्सामि.

28 Ś$_1$ K (except K$_4$) Ñ$_{1.3}$ G$_3$ M$_{1.5}$ om. 28 (cf. v. l. 26). K$_4$ D$_5$ S (G$_3$ M$_{1.5}$ om.) om. ऊचुः. — ^{b}) K$_4$ Ñ$_2$ V$_1$ B (B$_2$ missing) D (except D$_3$) तत् (for एतत्). — ^{c}) K$_4$ Ñ$_2$ M (M$_{1.5}$ om.) °गमः; V$_1$ Da$_2$ Dn °गतं.

29 Ś$_1$ K (except K$_4$) Ñ$_{1.3}$ G$_3$ M$_{1.5}$ om. 29 (cf. v. l. 26). — ^{a}) T$_2$ G$_{2.4-6}$ वने नरः; T$_1$ वनचरः. — ^{c}) D$_5$ सर्वमारूढं (for पूर्व°). — ^{d}) K$_4$ D$_4$ शुष्काः शाखाः; Ñ$_2$ V$_1$ Dn D$_2$ °शाखाः; B$_{3.4}$ D$_5$ शुष्कां शाखां; Da D$_{3.6.7}$ °शाखां. K$_4$ Ñ$_2$ V$_1$ B (B$_2$ missing) D °स्पतौ. — ^{e}) K$_4$ B (B$_2$ missing) Da D$_{2-7}$ न बुध्येतां तु (D$_3$ च; B$_1$ D$_5$ तं) तौ तत्र; Ñ$_2$ V$_1$ Dn D$_1$ न बुध्येतामुभौ तौ च; T G (G$_3$ om.) °नौ तत्रास्तां. — ^{f}) K$_4$ Ñ$_2$ V$_1$ B (B$_2$ missing) D नगस्थं (Da$_1$ गच्छंतौ). Nilp पुरुषद्विजौ.

30 Ś$_1$ K (except K$_4$) Ñ$_{1.3}$ G$_3$ M$_{1.5}$ om. 30 (cf. v. l. 26). — ^{a}) K$_4$ D$_5$ सहसैव तु; Ñ$_2$ V$_1$ B$_{1.4}$ Da Dn D$_{1.3.4.6.7}$ सह तेनै°; B$_{3.5}$ D$_2$ स सहैव तु. — ^{b}) K$_4$ B$_{3-5}$ Da D$_2$ नृपोत्तम; Ñ$_2$ V$_1$ B$_1$ Dn D$_{1.3.4.6.7}$ °वन्नृप; D$_5$ द्विजोत्तम. — ^{c}) D$_5$ T$_1$ विप्रप्र°. — ^{d}) K$_4$ Ñ$_2$ V$_1$ B (B$_2$ missing) D व्यजीवत् (for जीवितः).

31 Ś$_1$ K (except K$_4$) Ñ$_{1.3}$ G$_3$ M$_{1.5}$ om. 31 (cf. v. l. 26). — ^{a}) K$_4$ Ñ$_2$ V$_1$ B (B$_2$ missing) D तेनागम्य; M (M$_{1.5}$ om.) तेनागत्वा. K$_4$ Ñ$_2$ V$_1$ Dn D$_1$ द्विज°; D$_{3.6.7}$ T$_1$ G (G$_3$ om.) नर°. — ^{b}) K$_4$ पुंसा लोके; Ñ$_2$ V$_1$ B$_{1.3}$ D पुंसा(D$_5$ पुरा)स्मासु (B$_{1.3}$ D$_{2.5}$ °कं); G$_{1.5}$

श्रुत्वा तु नृपशार्दूल प्रकुरुष्व यथेप्सितम् ॥ ३२
सूत उवाच ।
मन्त्रिणां तु वचः श्रुत्वा स राजा जनमेजयः ।
पर्यतप्यत दुःखार्तः प्रत्यपिंषत्करे करम् ॥ ३३
निःश्वासमुष्णमसकृद्दीर्घं राजीवलोचनः ।
मुमोचाश्रूणि च तदा नेत्राभ्यां प्रततं नृपः ।
उवाच च महीपालो दुःखशोकसमन्वितः ॥ ३४
श्रुत्वैतद्भवतां वाक्यं पितुर्मे स्वर्गतिं प्रति ।
निश्चितेयं मम मतिर्या वै तां मे निबोधत ॥ ३५
अनन्तरमहं मन्ये तक्षकाय दुरात्मने ।
प्रतिकर्तव्यमित्येव येन मे हिंसितः पिता ॥ ३६
ऋषेर्हि शृङ्गेर्वचनं कृत्वा दग्ध्वा च पार्थिवम् ।
यदि गच्छेदसौ पापो ननु जीवेत्पिता मम ॥ ३७
परिहीयेत किं तस्य यदि जीवेत्स पार्थिवः ।
काश्यपस्य प्रसादेन मन्त्रिणां सुनयेन च ॥ ३८
स तु वारितवान्मोहात्काश्यपं द्विजसत्तमम् । C. 1. 2012 B. 1. 50. 52 K. 1. 50. 52

गुरवेस्मिन्. — ^{c}) K_4 $B_{1.3.5}$ $D_{2.5}$ G_1 च (for तु). — ^{d}) M_3 पन्नगस्य द्वि°.

32 $Ś_1$ K (except K_4) $Ñ_{1.3}$ G_3 $M_{1.5}$ om. 32 (cf. v. l. 26). — ^{a}) $G_{1.2.4.5}$ सर्वं (for राजन्). — ^{b}) K_4 $Ñ_2$ V_1 B (B_2 missing) D यथादृष्टं श्रुतं च (D_5 तु) यत् ($D_{3.6.7}$ तत्). — ^{c}) K_4 $Ñ_2$ V_1 B (B_2 missing) D (except D_5) G_6 च (for तु). $G_{2.4.5}$ नर°; G_6 कुरु°. — ^{d}) K_4 $Ñ_2$ V_1 B (B_2 missing) D विधत्स्व यदनंतरं (D_1 यदभीप्सितं); T_1 °ष्व यथामति (cf. 25^{d}).

33 D_5 T_1 $M_{1.5}$ om. सूत उ°. $Ś_1$ K_1 D_3 T_2 G M_{2-4} सूतः; $K_{0.3.4}$ $Ñ_{1.2}$ V_1 B_1 Dn_3 D_1 सौतिरु°. — ^{a}) $K_{3.4}$ D_3 च; $M_{1.5}$ तत् (for तु). G M_{2-4} °णां वचनं. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ D_2 प्रत्यपीषत्; K_4 पर्यपी°; $Ñ_1$ B_5 G_3 पर्यपिं°; $Ñ_3$ प्रतिपी°; B_4 प्रत्यर्पय (m as in text); D_5 °पिष्य; D_6 T_1 °पीडत्; T_2 G_6 °पिंक्षत्; $G_{1.2.4.5}$ $M_{2.4}$ पर्यपिंक्षत्; M_1 °विक्षत्; M_5 °पिक्षत्. $Ñ_{1.2}$ V_1 $B_{1.3}$ D (except $D_{1.5}$) transp. करे and करं.

34 ^{a}) T $G_{1.2}$ M (except $M_{1.5}$) निःश्वसन्; G_{4-6} निःश्वासन्. D_3 विनिश्वसन्नुष्ण स°. K_3 उत्सृज्य (for असकृत्). — ^{b}) $Ñ_1$ दीप्तः (for दीर्घं). — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $Ñ_3$ $D_{1.2.5}$ G_6 transp. अश्रूणि and च. D_6 स (for च). $Ś_1$ K_1 तथा; $K_{2.4}$ ततः (for तदा). B_4 सहसा; G_1 M (except $M_{1.5}$) नेत्राभ्यां (for च तदा). — ^{d}) $Ñ_{1.3}$ D_2 नेत्रयोः. K_0 $Ñ_1$ सततं; $K_{2.4}$ सं°; K_3 T $G_{2.3.5.6}$ प्रापतत्; $Ñ_2$ V_1 B (B_2 missing) Da Dn D_4 $M_{1.5}$ °रुदन्; $Ñ_3$ प्रापतं; $D_{1.3.6.7}$ G_4 प्रारुदत्; D_2 पतितः; D_5 प्रीतितः. K_3 जलं; B_1 इव; D_1 तदा (for नृपः). G_1 M_{2-4} प्रापतच्च नृपस्तदा. — ^{e}) G_3 जनमेजयो मही°. B_1 M (except $M_{1.5}$) स (for च). — ^{f}) = (var.) 1. 42. 1^{b}. — K_4 $Ñ_2$ Dn $D_{1.2.4}$ ins. after 34^{ef}: V_1 (om. line 3), after 34^{cd}:

431* दुर्धरं बाष्पमुत्सृज्य स्पृष्ट्वा चापो यथाविधि ।
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा निश्चित्य मनसा नृपः ।
अमर्षी मन्त्रिणः सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ।

[(L. 1) K_4 D_2 सस्वरं वाक्यमु°. K_4 पद्भ्या चापो यथागतं. ❀ Nil: दुर्धरमित्यादिः सार्धः श्लोकः क्षिप्त इति भाति । ❀]

35 Before 35, K_4 $Ñ_2$ V_1 B_3 Dn $D_{1.2.4.6}$ $G_{2.3}$ ins. जनमेजय उ°. — ^{a}) $Ś_1$ K_1 तु; $D_{3.6.7}$ एव; D_5 एवं (for एतत्). — ^{b}) $D_{2.5}$ G_1 M (except $M_{1.5}$) पितुः स्वर्गगतिं. — ^{c}) T_1 $G_{1.6}$ निश्चितेयं (T_1 °ता च) मतिर्या वै. — ^{d}) $Ñ_2$ V_1 B (B_2 missing) Da Dn $D_{1-4.6.7}$ $M_{1.5}$ च (for वै). B_{3-5} Da_1 $D_{2.3.7}$ एतां; D_6 $M_{1.5}$ एनां (for तां). K (except K_1) यादृशी तां; D_5 अमात्या वै; M_{2-4} तां मे यूयं (for या वै तां मे). T_1 $G_{1.6}$ तां निबोधत सत्तमाः.

36 ^{a}) $Ñ_{1.2}$ V_1 B (B_2 missing) D (except D_5) °रं च मन्येहं. — ^{b}) $Ś_1$ $Ñ_3$ $D_{6.7}$ महात्मने. D_1 G_1 तक्षकस्य दुरात्मनः. — ^{c}) Ñ V_1 B (B_2 missing) D (except D_5) T_2 $M_{2.4}$ एवं. — ^{d}) = (var.) 1. 3. 185.

37 ^{a}) K_3 ऋषिः शृंगेस्तु वच°; $Ñ_1$ B (B_2 missing) Da $D_{2-4.6.7}$ °र्हि शृंगिणो वाक्यं; $Ñ_2$ V_1 Dn D_1 शृंगिणं हेतुमात्रं यः; G_2 °र्हि वचनं शृंगेः. — ^{b}) T_1 श्रुत्वा; G_2 दृष्ट्वा (for कृ°). K_2 G_5 दृष्ट्वा; T_2 $G_{1.4.6}$ दष्ट्वा; G_2 कृत्वा. $M_{1.5}$ °त्वा संदश्य पा°. — $Ñ_{2.3}$ V_1 B (B_2 missing) Dn $D_{1.2.4.6.7}$ ins. after 37^{ab}: K_4 Da D_3, after 37^{cd}:

432* इयं दुरात्मता तस्य काश्यपं यो न्यवर्तयत् ।

D_5 om. 37^{c}–38^{b}. After 432*, D_3 repeats 37^{cd} with the reading of the vulgate (see below). — ^{c}) K_4 Da विप्रः (for पापः). Ñ ($Ñ_3$ *sup. lin.*) V_1 B (B_2 missing) Dn $D_{1.2.3}$ (second time)$._{4.6.7}$ यद्यागच्छेत् स वै (D_2 असौ) विप्रः.

38 D_5 M_3 om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). — ^{b}) $M_{2.4}$ °वेत्पिता मम. — ^{c}) $Ñ_{1.3}$ S प्र(G_3 नि)योगेण (G_3 °न). — ^{d}) $Ñ_2$ V_1 $B_{4.5}$ Da_2 Dn $D_{3.4.6.7}$ विनये°; Da_1 D_1 विजये°. $D_{3.7}$ वा (for च).

39 ^{a}) T $G_{3.6}$ M_1 च (for तु). — ^{b}) K_4 मुनिस°. — ^{c}) T_2 $G_{3.6}$ $M_{1.5}$ स ($M_{1.5}$ तं) संजीवयितुं. B_4m

C. 1. 2012 B. 1. 50. 52 K. 1. 50. 52 संजिजीवयिषुं प्राप्तं राजानमपराजितम् ॥ ३९
महानतिक्रमो ह्येष तक्षकस्य दुरात्मनः ।
द्विजस्य योऽददद्द्रव्यं मा नृपं जीवयेदिति ॥ ४०
उत्तङ्कस्य प्रियं कुर्वन्नात्मनश्च महत्प्रियम् ।
भवतां चैव सर्वेषां यास्याम्यपचितिं पितुः ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

सूत उवाच ।
एवमुक्त्वा ततः श्रीमान्मन्त्रिभिश्चानुमोदितः ।
आरुरोह प्रतिज्ञां स सर्पसत्राय पार्थिवः ।
ब्रह्मन्भरतशार्दूलो राजा पारिक्षितस्तदा ॥ १
पुरोहितमथाहूय ऋत्विजं वसुधाधिपः ।
अब्रवीद्वाक्यसंपन्नः संपदर्थकरं वचः ॥ २
यो मे हिंसितवांस्तातं तक्षकः स दुरात्मवान् ।
प्रतिकुर्यां यथा तस्य तद्भवन्तो ब्रुवन्तु मे ॥ ३
अपि तत्कर्म विदितं भवतां येन पन्नगम् ।
तक्षकं संप्रदीप्तेऽग्नौ प्राप्स्येऽहं सहबान्धवम् ॥ ४
यथा तेन पिता मह्यं पूर्वं दग्धो विषाग्निना ।
तथाहमपि तं पापं दग्धुमिच्छामि पन्नगम् ॥ ५

विप्रं (for प्राप्तं).

40 Dn_3 transp. 40 and 41. — ^{a}) D_5 °तिशयो; $M_{1.5}$ महागति°. G_6 ह्यस्य. — ^{b}) Ś$_1$ K_1 G_5 महात्म°. — ^{c}) T G_6 $M_{1.5}$ काश्यपस्य (T_1 °स्या-) दद(T_2 G_6 °दा)त्; G_3 काश्यपस्य ददौ. Ś$_1$ K (except K_3) $G_{1.4.5}$ [ऽ] ददात्; M_{2-4} ददौ. $K_{0.2.4}$ B_1 D_5 वित्तं (for द्रव्यं). — ^{d}) G_3 नृपतिं; M_3 मा मृतं. T G_6 $M_{1.5}$ न (for मा). Ś$_1$ K_1 °येति च.

41 Dn_3 transp. 40 and 41. — ^{a}) Ś$_1$ K_1 उत्तं°; S उदं°; cf. v. l. 1. 3. 86, 87 etc. Ñ$_{1.2}$ V_1 B (B_2 missing) D (except D_5) °यं कर्तुं. — ^{b}) G_2 मनःप्रि°; M_5 क्वचित्प्रि°. — ^{d}) Ñ$_2$ V_1 D (except $D_{2.4.5}$) गच्छाम्य°. — After 41, K_4 ins.:

433* सर्पसत्रं विधास्यामि नागानां क्षयकारकम् ।

Colophon. *Sub-parvan:* All MSS. (except T_2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* K (except K_1) जनमेजयवाक्यं; G_3 सर्पसत्रप्रतिज्ञा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ K_1 59; K_0 45; K_3 (*sup. lin. sec. m.*) T 43; Ñ$_{1.2}$ V_1 Dn_3 50; Da_1 49; D_4 marg. 48; D_5 16; G M 33 (G_2 35; $G_{3.6}$ M_3 34). — *S'loka no.:* Da_1 (reckoning from st. 26, where an additional colophon is ins.; cf. v. l. 25 above) 24; Dn 53. — *Aggregate s'loka no.:* Dn_2 1988.

47

1 In Ś$_1$, the portion from सूत उ° to मन्त्रिभिः (in^b) is lost on the missing upper half of a fol. (35b). — $K_{0.3}$ B_1 Dn D_1 सौतिरु°; K_1 S (G_3 om.) सूतः. — ^{a}) D_2 द्विजः (for ततः). — ^{c}) $M_{1.5}$ ततोकरोत् (for आरु°). Ñ$_{1.3}$ G_6 वै (for स). — ^{d}) T_1 सर्पराजाय(!). — ^{e}) K_3 ब्रह्मर्षे नृपशा°. — ^{f}) A few N MSS. and most S पारी° (for पारि°); cf. v. l. 1. 1. 8; 36. 8 etc.

2 ^{b}) K Ñ$_{1.3}$ B_3 T G_3 M सर्त्विजं; Ñ$_2$ V_1 Dn $D_{2.3.5}$ °जः $G_{2.4.5}$ सर्त्विजः स नराधिपः. — ^{d}) K_3 तद्यदर्थं°; Ñ$_2$ V_1 B (B_2 missing) D कार्यसंपत्क° (D_2 सम्यगर्थं°); $G_{1.6}$ संपन्नार्थं°; G_3 स्वयमर्थं°.

3 Before 3, $K_{0.4}$ B_3 D_4 $G_{3.6}$ M (except $M_{1.5}$) ins. जनमेजय उ°. — ^{a}) Ś$_1$ K_1 Ñ$_3$ यो नः; B (B_2 missing) $D_{2.4}$ योसौ. $K_{0.2}$ (m as in text).$_4$ येन नो हिंसितस्तातः (K_4 °त). — ^{b}) Da D_5 G (except $G_{3.5}$) सु- (for स). $M_{1.5}$ तक्षकस्य दुरात्मनः. — ^{c}) T_2 प्रतिक्रियां. Ñ$_3$ अहं; B_3 Dn (except Dn_3) $D_{1.4.5.7}$ तथा. G_1 सद्यः (for तस्य). $D_{3.6}$ °यां तक्षकस्य. — ^{d}) Ś$_1$ K_1 transp. तत् and भवन्तः. K_3 मां (for मे).

4 ^{b}) Ś$_1$ पतितं ये°. — ^{c}) T $G_{1.3.6}$ °दीप्ताग्नौ. — ^{d}) $K_{0.2.4}$ Ñ$_{1.2}$ V_1 B (B_2 missing) D G_3 M_{2-4} प्रक्षिपेयं सबां°; K_1 T $G_{1.2.4.5}$ प्रापयेयं सबांधवं (T_1 °वैः); K_3 प्रदहेयं सबां°; Ñ$_3$ प्रास्येयं वै सबां°; G_6 $M_{1.5}$ प्राप्स्येयं सह बांधवैः.

5 ^{ab}) K_0 यथास्माकं. $K_{2.4}$ B_4 D_5 पितास्माकं; Ñ$_1$ °ता मे तु. $M_{1.5}$ transp. मह्यं and पूर्वं. K_1 T_2 $G_{1.2}$ पूर्व-. — ^{c}) $M_{1.5}$ नागं (for पापं).

6 G_5 om. ऋत्विज ऊ°. Ś$_1$ K_1 T $G_{1.2.4.6}$ $M_{1.3.5}$ ऋत्विजः; Ñ$_1$ ऋत्विगुवाच; Ñ$_2$ V_1 $M_{2.4}$ ऋषिः; G_3 ब्राह्मणाः. — ^{a}) $D_{1.2.5}$ T_2 $G_{1.6}$ महास°. — ^{b}) B_4 G_6 तदर्थं. $B_{1.4.5}$ D_3 दैवनि°; G_3 परिनि°. — $M_{1.5}$ om. 6^c–7^b.

ऋत्विज ऊचुः ।

अस्ति राजन्महत्सत्रं त्वदर्थं देवनिर्मितम् ।
सर्पसत्रमिति ख्यातं पुराणे कथ्यते नृप ॥ ६
आहर्ता तस्य सत्रस्य त्वन्नान्योऽस्ति नराधिप ।
इति पौराणिकाः प्राहुरस्माकं चास्ति स क्रतुः ॥ ७

सूत उवाच ।

एवमुक्तः स राजर्षिर्मेने सर्पं हि तक्षकम् ।
हुताशनमुखं दीप्तं प्रविष्टमिति सत्तम ॥ ८
ततोऽब्रवीन्मन्त्रविदस्तान्राजा ब्राह्मणांस्तदा ।
आहरिष्यामि तत्सत्रं संभाराः संभ्रियन्तु मे ॥ ९
ततस्ते ऋत्विजस्तस्य शास्त्रतो द्विजसत्तम ।
देशं तं मापयामासुर्यज्ञायतनकारणात् ।
यथावज्ज्ञानविदुषः सर्वे बुद्ध्या परं गताः ॥ १०
ऋद्ध्या परमया युक्तमिष्टं द्विजगणायुतम् ।
प्रभूतधनधान्याढ्यमृत्विग्भिः सुनिवेशितम् ॥ ११
निर्माय चापि विधिवद्यज्ञायतनमीप्सितम् ।
राजानं दीक्षयामासुः सर्पसत्राप्तये तदा ॥ १२
इदं चासीत्तत्र पूर्वं सर्पसत्रे भविष्यति ।
निमित्तं महदुत्पन्नं यज्ञविघ्नकरं तदा ॥ १३
यज्ञस्यायतने तस्मिन्क्रियमाणे वचोऽब्रवीत् ।
स्थपतिर्बुद्धिसंपन्नो वास्तुविद्याविशारदः ॥ १४
इत्यब्रवीत्सूत्रधारः सूतः पौराणिकस्तदा ।
यस्मिन्देशे च काले च मापनेयं प्रवर्तिता ।
ब्राह्मणं कारणं कृत्वा नायं संस्थास्यते क्रतुः ॥ १५ C. 1. 2030 B. 1. 51. 16 K. 1. 51. 16

— ^{d}) T_2 G_{2-5} पुराणं; G_6 °णैः. $\tilde{N}$ V_1 B D °णे परिपठ्यते.

7 $M_{1.5}$ om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — ^{a}) G_3 सर्पस°; M ($M_{1.5}$ om.) तस्य यज्ञस्य. — ^{b}) D_5 त्वत्तो नान्यो. K $\tilde{N}_3$ G_1 M ($M_{1.5}$ om.) जनाधि°; Da $D_{1.6.7}$ °धिपः. — M_4 om. from प्राहुर° up to end of 8.

8 M_4 om. 8 (cf. v. l. 7). K_3 $\tilde{N}_{1.2}$ Dn G_{2-5} om. सूत उ°. $Ś_1$ K_1 T $G_{1.6}$ M (M_4 om.) सूतः; $K_{0.4}$ $B_{1.4}$ D_1 सौतिरु°. — ^{a}) S (except G_1; M_4 om.) राजेंद्रः. — ^{b}) K_4 $\tilde{N}_2$ V_1 B (B_2 missing) D (except D_5) दग्धं (for सर्पं). — ^{c}) $\tilde{N}$ V_1 B (B_2 missing) D (except D_5) मुखे दीप्ते. — ^{d}) $B_{1.3}$ (m as in text)$._{4.5}$ $D_{2.5}$ G_1 इव; T G_{2-6} $M_{1.5}$ द्विज- (for इति). K_2 $D_{2.5}$ सत्तमः. $M_{2.3}$ प्रविष्टं सह बंधुभिः.

9 ^{a}) T_2 G_{4-6} बह्मविदः. T_1 G_3 ततो ब्रह्मविदः सर्वान् (G_3 तांस्तान्); G_2 °वीन्मंत्रवित्तान्. — ^{b}) D_5 $G_{1.6}$ कर्मज्ञान्; G_3 स राजा. T_1 प्राह राजा महीपतिः. — ^{c}) $D_{3.6.7}$ अहं (for तत्). — ^{d}) K_3 D_4 T संभारान्. $Ś_1$ संभवंतु; $K_{0.2.3}$ G_4 °भरंतु. $K_{2.3}$ च; G_5 वै; $M_{1.5}$ नः.

10 Before 10, S (except $G_{2.6}$) ins. सूतः. — ^{a}) $\tilde{N}$ V_1 $B_{1.3}$ M (except $M_{1.5}$) ततस्त; Da ततस्तु; T ततो हि. $M_{1.5}$ चर्त्विज°. — ^{b}) D_5 निर्दिष्टाः; $G_{1.6}$ शास्त्रेण; M (except $M_{1.5}$) °ज्ञाः. K_3 $\tilde{N}_1$ Da_1 D_5 M (except $M_{1.5}$) °सत्तमाः. — ^{c}) $\tilde{N}$ V_1 B (B_2 missing) D (except $D_{3.6.7}$) transp. देशं and तं. K_2 कार°; D_5 याप°; $G_{1.6}$ प्राप°; G_2 ताप°; G_3 ज्ञाप°. — ^{d}) K_3 °कारिणः; D_6 °कांक्षणात्. — ^{e}) $K_{0.3}$ $\tilde{N}_1$ यथा च. $Ś_1$ K_1 $\tilde{N}_3$ ज्ञानविद्वांसः; $\tilde{N}_1$ तज्ज्ञा विद्वांस (sic); $\tilde{N}_2$ V_1 B (B_2 missing) D वेदविद्वांसः; G_1 ज्ञानविद्याश्च. $G_{2.4.5}$ यथा यज्ञविदः; G_3 $M_{1.3.5}$ यथा विज्ञान°; G_6 यथा विज्ञान-विद्वांसः. — ^{f}) $K_{3.4}$ $\tilde{N}_2$ V_1 B (B_2 missing) D (except D_5) M (except $M_{1.5}$) बुद्धेः. D_6 बुद्ध्या परंतपाः; T_2 G_6 °द्धिं परां ग°; G_3 °द्धिमतां वराः.

11 ^{a}) $Ś_1$ दृष्टया; $\tilde{N}_3$ धृत्या; G_3 वेद्या (for ऋद्ध्या). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{0.1.3}$ G_1 इष्ट-; K_2 इष्टैर्; K_4 शिष्ट-. K_0 D_2 °गुणान्वितं; K_1 $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B_5 °गणावृ°; K_2 °गणैर्युतः; K_3 °जनावृ°; $\tilde{N}_3$ G_6 M_{2-4} °जनायु°; $B_{1.3}$ D_5 T $G_{2.4.5}$ °गणान्वि°; Dn D_4 °गणैर्यु°; D_1 देवगणैर्यु°. — ^{c}) $\tilde{N}_3$ D_5 °धान्यं च; $D_{3.6.7}$ °रत्नाढ्यं. — ^{d}) T_1 G_1 M_3 (*inf. lin.* as in text) ऋत्विजः. $Ś_1$ K_1 संनिवेष्टितं; $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B_5 D (except $D_{2.4.5}$) °पेवितं; B_3 $G_{2.4-6}$ °वेदि°; B_4 °वेष्टि°; G_3 संनिवे°.

12 ^{a}) G_3 सर्वं (for चापि). — *In $Ś_1$, the portion from 12^{b} up to 1. 48. 3 is lost on the missing upper half of a fol.* (36). — ^{b}) S (except G_1) °नमुत्तमं. — ^{d}) D_5 °त्राय ये; T_2 $G_{3.6}$ °त्राय वै. T_2 $G_{3.6}$ $M_{1.5}$ द्विजाः (for तदा). T_1 °सत्राय चर्त्विजः.

13 $Ś_1$ missing. — ^{a}) M (except $M_{1.5}$) om. च. K_3 तदा पूर्वमिदं चासीत्. — M_5 om. 13^{b}. — ^{c}) M_5 °दुल्बणं. — ^{d}) T_2 महत् (for तदा).

14 $Ś_1$ missing. G_5 om. 14^{a}–15^{b}. — ^{a}) K_1 °स्यावसरे. — ^{b}) K_1 °णेथ सोत्र°. — ^{c}) G_1 प्रवृत्तेर्बुद्धि°.

15 $Ś_1$ missing. G_5 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{a}) K_3 °वीद्वार्धुकिकः. — ^{b}) $K_{1.2}$ T G_2 तथा. — ^{c}) B_5 transp. देशे and काले. — ^{d}) $G_{1.2.4.5}$ M_2 (*inf. lin.* as in text)$._4$ स्थापनेयं; G_3 रूपनीयं. T_1 $G_{3.6}$ प्रकीर्ति°. — ^{f}) $K_{0.1}$ $\tilde{N}_3$ S °स्थाप्यते (T_1 °स्थापये;

C. 1. 2031
B. 1. 51. 17
K. 1. 51. 17
एतच्छ्रुत्वा तु राजा स प्राग्दीक्षाकालमब्रवीत् ।
क्षत्तारं नेह मे कश्चिदज्ञातः प्रविशेदिति ॥ १६
ततः कर्म प्रववृते सर्पसत्रे विधानतः ।
पर्यक्रामंश्च विधिवत्स्वे स्वे कर्मणि याजकाः ॥ १७
परिधाय कृष्णवासांसि धूमसंरक्तलोचनाः ।
जुहुवुर्मन्त्रवच्चैव समिद्धं जातवेदसम् ॥ १८
कम्पयन्तश्च सर्वेषामुरगाणां मनांसि ते ।
सर्पानाजुहुवुस्तत्र सर्वानग्निमुखे तदा ॥ १९
ततः सर्पाः समापेतुः प्रदीप्ते हव्यवाहने ।
विवेष्टमानाः कृपणा आह्वयन्तः परस्परम् ॥ २०
विस्फुरन्तः श्वसन्तश्च वेष्टयन्तस्तथा परे ।
पुच्छैः शिरोभिश्च भृशं चित्रभानुं प्रपेदिरे ॥ २१
श्वेताः कृष्णाश्च नीलाश्च स्थविराः शिशवस्तथा ।
रुवन्तो भैरवान्नादान्पेतुर्दीप्ते विभावसौ ॥ २२
एवं शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
अवशानि विनष्टानि पन्नगानां द्विजोत्तम ॥ २३
इन्दुरा इव तत्रान्ये हस्तिहस्ता इवापरे ।
मत्ता इव च मातङ्गा महाकाया महाबलाः ॥ २४

G_3 as in text); K_3 °स्थायते; $B_{4.5}$ °ति.

16 Ś$_1$ missing. Before 16, B_3 ins. सौतिरु°. — ^{a}) K_1 Ñ$_{1.2}$ V_1 च; T_1 M_4 स (for तु). $K_{0.2.4}$ प्राक्; Ñ$_2$ V_1 B (B_2 missing) D M_4 असौ (D_1 तु); T च (for स). $M_{1-3.5}$ °त्वा स राजेंद्रः. — ^{b}) K (except K_1) दीक्षा(K_3 प्राप्त)कालमथाब्र°; $M_{1.5}$ °काल अब्र°; M_{2-4} °क्षाया वचोब्र°. — ^{c}) G_1 अंतरा; G_2 कर्तारं. K_2 Ñ$_{1.2}$ V_1 D (except $D_{2.5}$) न हि; K_3 जहि. — ^{d}) D_5 अविज्ञातो विशे°. K_1 T_1 °शेदिह. — After 16, $K_{0.4}$ Ñ$_2$ B (B_2 missing) D (except D_5) ins. an additional colophon.

17 Ś$_1$ missing. Before 17, $K_{0.4}$ Ñ$_2$ V_1 B (B_2 missing) D ins. सौतिरु° ($D_{3.5}$ सूत उ°); cf. v. l. 16. — ^{a}) Ñ$_3$ transp. कर्म and प्रववृते. — ^{b}) Ñ$_2$ Dn D_{1-3} T_1 °सत्र-; $M_{1.5}$ °सत्रं. — ^{c}) $K_{1.2}$ B_1 D_6 M_3 पर्या(B_1 °र्यै)क्र(K_1 °क्रा)मंश्च. — ^{d}) $K_{0.2}$ याज्ञिकाः; G_3 योजिताः.

18 Ś$_1$ missing. — ^{a}) Hypermetric! $K_{0.2}$ विधाय; K_1 विविधाय; $K_{3.4}$ पिधाय; Ñ$_2$ V_1 B (B_2 missing) D प्रा(D_1 आ)वृत्य. — ^{b}) Dn D_5 धूम्र°. — ^{c}) $G_{2.4.5}$ मंत्रतश्चैव. — ^{d}) K_1 समृद्धां; K_3 $M_{1.5}$ °मृद्धं; K_4 M_{2-4} °मिद्धे. M (except $M_{1.5}$) °वेदसि.

19 Ś$_1$ missing. — ^{a}) T_2 G_6 $M_{1.5}$ °यंति. B_3 तु; T G_6 $M_{1.5}$ स (for च). — ^{b}) $B_{4.5}$ पन्नगानां म°. D_6 मनस्विनां. $K_{3.4}$ Ñ$_{1.2}$ V_1 B (B_2 missing) Da Dn $D_{1-4.7}$ T_1 G_5 M_4 च; D_6 $M_{1.5}$ वै (for ते). — ^{c}) $K_{1.4}$ B_{3-5} D_2 T_1 सर्वाना°; K_3 सर्वांश्चा°. D_5 सत्रे (for तत्र). K_2 ते सर्वान् जुहुयास्तत्र. — ^{d}) K Ñ$_3$ B (B_2 missing) Da_1 D_2 T_1 $G_{2.3.6}$ सर्पानग्नि°.

20 Ś$_1$ missing. — ^{a}) $G_{2.4.5}$ ततः (for सर्पाः). After 20^a, there begins in K_1 a big lacuna, which reaches up to 1. 54. 4, the fol. being left blank. — ^{b}) $G_{2.4.5}$ समिद्धे (for प्र°). $M_{1.2}$ (before corr.)$_{.5}$ °प्ते जातवेदसि (cf. v. l. 18). — ^{c}) K (except $K_{0.1}$) Ñ V_1 B (B_2 missing) D विचेष्ट°. Ñ V_1 B (B_2 missing) D (except $D_{2.5}$) M_3 °पणं.

21 Ś$_1$ K_1 missing. — ^{a}) K_0 निःश्वसंतः; G_1 स्फुरंतश्च; G_3 निरंतरं. K_0 Da_1 G_2 स्फुरंतः; G_1 स्वरंतः. — ^{b}) $K_{3.4}$ B_5 $D_{1.3}$ चेष्ट°. K_2 तथारुचिः; Ñ$_2$ V_1 B (B_2 missing) D परस्परं. — K_2 om. 21^c–22^b. — ^{c}) G_1 भोगैः शि°. T_2 G_6 पुच्छैश्चैव शि°; $G_{2.3}$ पुच्छैः श्वेतशि°. T_2 $G_{2.3.6}$ om. भृशं. B_5 सु- (for च).

22 Ś$_1$ K_1 missing. K_2 om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). — ^{a}) K_3 पीताः (for श्वेताः). T_1 transp. कृष्णाः and नीलाः. $D_{3.4}$ T_2 G (except G_3) M (except $M_{1.5}$) रक्ताः (for नीलाः). — ^{b}) $M_{1.5}$ शिशवोशिश°. — ^{c}) Ñ V_1 T_1 G रवंतो; B (B_2 missing) D T_2 नदं(D_2 °दं)तो. B (B_2 missing) D विविधान्; T $G_{3.6}$ $M_{1.5}$ भैरवं. K_3 Ñ$_1$ D_2 $G_{2.4.5}$ रावान्; T_1 $M_{1.5}$ रावं; T_2 $G_{3.6}$ नादं; G_1 रम्यान्. — ^{d}) $M_{1.5}$ प्रदीप्ते च वि°. G_1 °प्ते हुताशने. — After 22, Dn $D_{3.4}$ (marg. *sec. m.*; om. line 2)$_{.5}$ T G (except G_3) M (except $M_{1.5}$) ins.:

434* क्रोशयोजनमात्रा हि गोकर्णस्य प्रमाणतः ।
पतन्त्यजस्रं वेगेन चाग्नावग्निमतां वर ।
[(L. 2) Dn °न वह्नावग्नि°.]

23 Ś$_1$ K_1 missing. — ^{a}) Ñ$_1$ अमुख्यानां (for अव°). D_1 $G_{3.6}$ निवि°; T G_1 M प्रवि° (for विन°). $K_{0.3}$ अवशानां प्रवि° (K_0 विन°); $K_{2.4}$ असंख्यातानि नष्टा°; $G_{2.4.5}$ अग्नावेतानि नष्टा°. — ^{d}) Ñ$_2$ D (except D_2) तु तत्र वै (for द्विजो°). T $G_{3.6}$ $M_{1.5}$ नागानां द्विजसत्तम.

24 Ś$_1$ K_1 missing. — ^{a}) $K_{0.2.4}$ उरगाः; K_3 इद्दंकाः; Ñ V_1 B (B_2 missing) D तुर(B_4 D_3 °रं)गाः; T $G_{1.2.4.5}$ $M_{2.3}$ (*inf. lin.* as in text)$_{.4}$ दर्दु(T_2 °र्दु)राः; G_3 असुराः (for इन्दुराः as in G_6 $M_{1.5}$). — ^{b}) $K_{2.3}$ तथापरे. — ^{c}) K_2 $D_{3.6.7}$ सु(K_2 प्र)मत्ता इव मा°.

25 Ś$_1$ K_1 missing. — ^{a}) K_2 °वचश्च बहुशः.

उच्चावचाश्च बहवो नानावर्णा विषोल्बणाः ।
घोराश्च परिघप्रख्या दन्दशूका महाबलाः ।
प्रपेतुरग्नावुरगा मातृवाग्दण्डपीडिताः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

शौनक उवाच ।
सर्पसत्रे तदा राज्ञः पाण्डवेयस्य धीमतः ।
जनमेजयस्य के त्वासन्नृत्विजः परमर्षयः ॥ १
के सदस्या बभूवुश्च सर्पसत्रे सुदारुणे ।
विषादजननेऽत्यर्थं पन्नगानां महाभये ॥ २
सर्वं विस्तरतस्तात भवाञ्शंसितुमर्हति ।
सर्पसत्रविधानज्ञा विज्ञेयास्ते हि सूतज ॥ ३

सूत उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि नामानीह मनीषिणाम् ।
ये ऋत्विजः सदस्याश्च तस्यासन्नृपतेस्तदा ॥ ४
तत्र होता बभूवाथ ब्राह्मणश्चण्डभार्गवः ।
च्यवनस्यान्वये जातः ख्यातो वेदविदां वरः ॥ ५
उद्गाता ब्राह्मणो वृद्धो विद्वान्कौत्सार्यजैमिनिः ।
ब्रह्माभवच्छार्ङ्गरवो अध्वर्युर्बोधपिङ्गलः ॥ ६ C. 1. 2046 B. 1. 53. 6 K. 1. 53. 6

— b) G1 नानारूप-. Ñ1 विषोद्धताः; G1.2 M2 °द्बणाः. — d) = 1. 18. 11b. — e) K2 पेतुरुग्रा तुवुरुगाः (sic). — f) K2 मातुः शापनिपी°; K3 °शापाभिपी°; Ñ3 मातृदंडनिपी°; T2 G3 मंत्रवाग्दंड°.

Colophon. Ś1 K1. missing. — *Sub-parvan:* All MSS. (except Dn T2; Ś1 K1 missing) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* Ko.2.4 सर्पसत्रप्र(K2 om. प्र)वर्तनं; Ñ1.2 V1 सर्पसत्रोपक्रमः; Dn1.n2 D1 सर्पसत्रं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 47; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 44; Ñ1.2 V1 52; B1 51; D3.4 (marg.) 50; D5 17; G M 34 (G2 36; G3.6 M3 35). — *S'loka no.:* Da1 Dn (reckoning from st. 17, where an additional colophon is ins.; cf. v. l. 16 above) 10.

48

1 This adhy. is missing in K1, which has a lacuna here (cf. v. l. 1. 47. 20). In Ś1, st. 1–3 are lost on the missing upper half of a fol. (36); cf. v. l. 1. 47. 12. K3 श्रीशौनक उ°; D3 ऋषय ऊ°; D6 S शौनकः. — a) K4 G3.6 महाराज्ञः; T महाप्राज्ञः; M1.5 महायज्ञे. — b) D7 पांडवस्य च धी°. — d) Ñ3 पुरुषर्षभाः.

2 Ś1 K1 missing. — a) D2 तु (for च). — b) Ko.2.4 Ñ1.3 तत्र सत्रे; K3 सत्रे तत्र; G6 तस्य स°. — d) Ñ3 D3.5–7 भयावहे; G3 महामते.

3 Ś1 K1 missing. — a) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1.3 विस्तरशः; D5 G2 °स्तार°; G1 °स्तरितं. — b) G1 व्याहर्तुं; G2.4.5 M (except M1.5) व्याख्यातुं (for शंसि°). Ko Ñ3 D1.6.7 T1 G1.2 अर्हसि. — c) B4 Dn M4 °नज्ञ. — d) K3 Ñ1 T G3–6 M (except M3) तेपि; Ñ2 V1 Dn D1 के च; B (B2 missing) Da D2–4.6.7 के हि; D5 G1.2 तव. K3 तत्वतः; D6 सत्तम.

4 K1 missing. Ś1 resumes with मनीषिणां (in b); cf. v. l. 1. 47. 12. Ko.3.4 B1.4 Dn D1 सौतिरु°; S सूतः. — a) K3 अथ; T2 G अहं. Ñ3 वर्तयि°. — c) A few MSS. make the abhinihita saṁdhi. G2 ऋत्विजश्च सद्°. — d) K (K1 missing) तत्रास°.

5 K1 missing. — cd) G3 तस्यैव चान्वये जातं. Ñ V1 B1.3.4 D (except D2.3.5–7) G1 transp. जातः and ख्यातः. Ñ3 वेदविशारदः.

6 K1 missing. — b) Ś1 Ñ1 V1 B5 Dn D1–7 G1.2.4.5 कौत्सोथ; Ko.2 Da1 °त्सेय-; K3 °त्सः स; K4 °शल्य-; Ñ3 °त्सेर्य-; B4 °स्यश्च; T G3.6 M कौ(G3 कु)त्सस्तु. — cd) G2 °भवच्चांगिरसः. Ś1 Ko.2.4 °वो[ऽ]ध्वर्युर्वोढाधि-(Ś1 °थ)पिंगलः; K3 Ñ V1 M1.2.4.5 °वो[ऽ]थाध्वर्युर्बोधि° (M2.4 °ध°); B (B2 missing) D °वो अ(D2 ह्य)ध्वर्युश्चापिपिं° (D5 °वो[ऽ]प्यध्वर्जुर्हेमपिं°); T G3.4.6 M3 °वो ह्य(G4 °था)ध्वर्यु°. — After 6, K4 D5 ins.:

435* उत्तङ्को ह्यभवत्तत्र नेता च ब्राह्मणोत्तमः ।
कुण्डलद्वेषतस्तत्र सर्पान्दहति सर्वतः ।

7 K1 missing. Dn1 om. 7. — b) T1 transp. पुत्र and शिष्य. M1.5 °शिष्यैः. T G3.5.6 M1.5 °समन्वितः; G2.4 °समावृतः. D5 वैशंपायनसहा°. — After 7ab, B5 reads 9cd. — c) K3 शमीकश्च; Ñ2 V1 Dn (Dn1 om.)

C. 1. 2047
B. 1. 53. 7
K. 1. 53. 7

सदस्यश्चाभवद्व्यासः पुत्रशिष्यसहायवान् ।
उद्दालकः शमठकः श्वेतकेतुश्च पञ्चमः ॥ ७
असितो देवलश्चैव नारदः पर्वतस्तथा ।
आत्रेयः कुण्डजठरो द्विजः कुटिघटस्तथा ॥ ८
वात्स्यः श्रुतश्रवा वृद्धस्तपःस्वाध्यायशीलवान् ।
कहोडो देवशर्मा च मौद्गल्यः शमसौभरः* ॥ ९
एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ।
सदस्या अभवंस्तत्र सत्रे पारिक्षितस्य ह ॥ १०
जुह्वत्स्वृत्विक्ष्वथ तदा सर्पसत्रे महाक्रतौ ।
अहयः प्रापतंस्तत्र घोराः प्राणिभयावहाः ॥ ११
वसामेदोवहाः कुल्या नागानां संप्रवर्तिताः ।
ववौ गन्धश्च तुमुलो दह्यतामनिशं तदा ॥ १२
पततां चैव नागानां धिष्ठितानां तथाम्बरे ।
अश्रूयतानिशं शब्दः पच्यतां चाग्निना भृशम् ॥ १३
तक्षकस्तु स नागेन्द्रः पुरंदरनिवेशनम् ।
गतः श्रुत्वैव राजानं दीक्षितं जनमेजयम् ॥ १४
ततः सर्वं यथावृत्तमाख्याय भुजगोत्तमः ।
अगच्छच्छरणं भीत आगस्कृत्वा पुरंदरम् ॥ १५
तमिन्द्रः प्राह सुप्रीतो न तवास्तीह तक्षक ।
भयं नागेन्द्र तस्माद्वै सर्पसत्रात्कथंचन ॥ १६

D4 प्रमतकः; Ñ3 G1.6 M2–4 क(G6 का)मठ°; B (B2 missing) Da D1–3.6.7 प्रम(Da1 °प)ठ(D2 °थ)कः (D1 °नः); D5 मवर°; T G2–5 M1.5 शमध(T G3 °प)रः. — ^{d}) D3.6.7 श्वेतधेनुश्च. T1 तु (for च). Ñ2 V1 B (B2 missing) Da Dn (Dn1 om.) D1–4.6.7 पिंगलः; D5 T2 G1.6 M2 शांडिलः (T2 °लिः; also *inf. lin.* पंचमः as in text).

8 K1 missing. — B3 om. 8^{cd}. — ^{c}) Ś1 transp. 8^{c} and 9^{a}. K3 कुंडधारोथ; Ñ V1 Dn D1.3.6.7 °जठरौ; D5 T1 G1.6 M कण्व(G1 कर्णं; M1.5 कंड)जठरौ; T2 G2–5 कण्वज°. — ^{d}) K2.4 कुट्टि°; K3 कर्कां°; Ñ1 °घटि°; Ñ2 V1 B1.4.5 D कालघट° (Da1 °वर°); Ñ3 °घटा°; T1 कट°; T2 G1 M3 कटि°; G2 करिकट°; G3 द्विज°; G4.5 कटिघटि°; G6 किरिकट°; M1.5 कटिकट°.

9 K1 missing. — ^{a}) Ś1 transp. 9^{a} and 8^{c}. — ^{b}) Ś1 Ñ V1 B (B2 missing) Da2 D2.6.7 वयःस्वा°; Dn D1.4 जपस्वा°. — B5 reads 9^{cd} after 7^{ab}. — ^{c}) Ś1 कोहडो; K0 कोहाडा; K3.4 Da1 D3.5 T2 G1.3.4 M1.3.5 °होलो; Ñ V1 B (B2 missing) Da2 Dn D1.2.4.6.7 G2.5.6 M2.4 कोहलो; T1 कहेलो. — ^{d}) K4 मौद्गलः; G5 मुद्गलः. Ś1 K4 D5 च स सौरभः; K0.2 च स सौभ°; K3 चैव सौभरिः; Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D1–4.6.7 समसौरभः (Dn2 समसौभरः); T1 शर्मंदो हरः; T2 G2.4.5 °ठो हरः; G1 °ठो रहः; G3 °लो नरः; G6 °ठोरगः; M1.5 °ठो नरः; M2.4 °ठो रभः; M3 °ठो भरः.

10 K1 missing. — ^{b}) Ś1 संश्रित°; K (K1 missing) T1 शंसित°; Ñ2 V1 B (B2 missing) D M1.5 वेदपारगाः. — ^{c}) K3 Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D2.4–7 चाभवं°; D3 T1 G1.2.4.5 M5 त्वभवं°; T2 स्म भवं°; G3 तेभवं°. D1 सदस्याश्चाभवंश्चान्ये. — ^{d}) Ñ3 यज्ञे; T1 G2 M (except M3) सर्वे. Some MSS. of both recensions पारी° (for पारि°); cf. v. l. 1. 1. 8; 47. 1 etc. K0 D1 च (for ह).

11 K1 missing. — ^{a}) M1.3.5 ins. च after जुह्वत्सु. K0.2.3 ऋत्विक्षु हि; B5 G1 M2.4 °त्विक्षु च; G3 °त्विजेषु. Ś1 D5 M2.4 तथा; G3 अत्र. K2 m जुहुत्सु तेष्वथ तदा; K4 °त्सु द्विजमुख्येषु. — ^{d}) G3 सर्वे प्रा°; G6 सर्पप्रा°. Ś1 B5 D5 °भयंकराः.

12 K1 missing. — ^{a}) Ñ1.3 तेषां (for वसा-). K3 G3 °महाकु°. — ^{b}) K3 परिवर्तिताः. — ^{c}) T1 M ततो गं°. T2 G6 तु; G3 सु- (for च). K (K1 missing) Da1 D1.5 तुमलो (cf. v. l. 1. 1. 76 etc.).

13 K1 missing. — ^{a}) M2.4 °व दिव्यानां. — ^{b}) Ś1 Da1 D2 वेष्टि°; Ñ3 B (B2 missing) Dn (except Dn2) T G3.6 M विष्टि°; G2.4.5 निष्टि°. Ś1 B (B2 missing) Da D2.4 M3 तथांतरा; Ñ3 तथांतरात्; T1 °बले; G1.3 तदांबरे; M5 °बरात्. — ^{c}) D1.3.6.7 G2.4.5 °यंतानिशं शब्दाः. — ^{d}) D2 ज्वलतां; G6 दह्यतां. Ś1 K (K1 missing) D5 M (except M1.5) om. च.

14 K1 missing. — ^{a}) Ś1 D5 transp. तु and स. — After 14^{ab}, D6 ins.:

436* जगाम भयसंविग्नः शरणार्थी सुरर्षभम् ।

15 K1 missing. — ^{a}) M (except M1.5) तस्मै स°. Ñ3 यथान्यायं. — ^{b}) K3 स भुजंगमः. — In Ś1 the portion from 15^{c} up to 1. 49. 3^{d} is lost on the missing upper half of a fol. (36). G1 om. 15^{c}–17^{b}. — ^{c}) K0.2.4 V1 Da D1 आगच्छ°. — ^{d}) D3 अग्रे कृत्वा; D6 नमस्कृत्य; T1 रोह्यागस्य (sic); T2 G2.6 नमस्कृत्वा. Cd mentions आगः.

16 Ś1 K1 missing. G1 om. 16 (cf. v. l. 15).

प्रसादितो मया पूर्वं तवार्थाय पितामहः ।
तस्मात्तव भयं नास्ति व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ १७
एवमाश्वासितस्तेन ततः स भुजगोत्तमः ।
उवास भवने तत्र शक्रस्य मुदितः सुखी ॥ १८
अजस्रं निपतत्स्वग्नौ नागेषु भृशदुःखितः ।
अल्पशेषपरीवारो वासुकिः पर्यतप्यत ॥ १९
कश्मलं चाविशद्घोरं वासुकिं पन्नगेश्वरम् ।
स घूर्णमानहृदयो भगिनीमिदमब्रवीत् ॥ २०
दह्यन्तेऽङ्गानि मे भद्रे दिशो न प्रतिभान्ति च ।
सीदामीव च संमोहाद्घूर्णतीव च मे मनः ॥ २१
दृष्टिर्भ्रमति मेऽतीव हृदयं दीर्यतीव च ।
पतिष्याम्यवशोऽद्याहं तस्मिन्दीप्ते विभावसौ ॥ २२
पारिक्षितस्य यज्ञोऽसौ वर्ततेऽस्मज्जिघांसया ।
व्यक्तं मयापि गन्तव्यं पितृराजनिवेशनम् ॥ २३
अयं स कालः संप्राप्तो यदर्थमसि मे स्वसः ।
जरत्कारोः पुरा दत्ता सा त्रायस्वास्मान्सबान्धवान् ॥ २४
आस्तीकः किल यज्ञं तं वर्तन्तं भुजगोत्तमे ।
प्रतिषेत्स्यति मां पूर्वं स्वयमाह पितामहः ॥ २५
तद्वत्से ब्रूहि वत्सं स्वं कुमारं वृद्धसंमतम् ।
ममाद्य त्वं सभृत्यस्य मोक्षार्थं वेदवित्तमम् ॥ २६ C. 1. 2066 B. 1. 53. 26 K. 1. 53. 26

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

— [a]) Da $D_{3.4.6.7}$ संप्रीतो. — [b]) $M_{2.4}$ °स्तीति. — [d]) $Ñ_2$ V_1 B (B_2 missing) D M_5 कदाचन.

17 $Ś_1$ K_1 missing. G_1 om. 17^{ab} (cf. v. l. 15). — [b]) K_2 तवार्थं स; D_5 तवार्थं प्र-; $M_{2.4}$ तदार्थाय. — [d]) M (except M_1) व्यैतु. $G_{1.3}$ $M_{1.5}$ मनसो. G_1 भयं.

18 $Ś_1$ K_1 missing. Before 18, $K_{0.4}$ B_3 Dn D_1 T_1 ins. सौतिरु°; $K_{2.3}$ B_5 Da D_{3-7} सूत उ°. — [c]) $K_{3.4}$ भुवने. K (K_1 missing) $Ñ_3$ T $G_{2.4.5}$ M तस्य; $Ñ_{1.2}$ V_1 B (B_2 missing) G_3 तस्मिन्.

19 $Ś_1$ K_1 missing. — [b]) G_2 नागेंद्र भृश°.

20 $Ś_1$ K_1 missing. — [a]) G_6 $M_{1.5}$ प्राविशत्. — [b]) $K_{2.3}$ D_3 S वासुकिः. $K_{2.3}$ $Ñ_3$ T G_{2-5} M °गेश्वरः; V_1 Dn $D_{1.3.4.6.7}$ $G_{1.6}$ °गोत्तमं ($G_{1.6}$ °मः). — [c]) $K_{0.4}$ Da संघू°; T_1 $G_{2.4.5}$ सुघू°.

21 $Ś_1$ K_1 missing. Before 21, K_4 D_4 ins. वासुकिरु°; T_2 G (except G_3) वासुकिः. — [a]) Ñ V_1 B (B_2 missing) Da Dn $D_{2.4}$ T_1 G_4 दह्यंति; D_1 G_1 दहंते. — [b]) $Ñ_{1.2}$ V_1 B (B_2 missing) D (except D_5) transp. दिशः and न. $D_{3.6.7}$ मे; D_5 वै (for च). — [d]) D_2 भ्रमतीव; T_1 घूर्णमानं; $M_{1.5}$ दह्यतीव. $K_{0.2}$ D_5 च मेदिनी.

22 $Ś_1$ K_1 missing. — [a]) $Ñ_1$ B_5 D (except $D_{2.4.5}$) भ्राम्य°; $Ñ_3$ भवति. — [b]) D_5 शीर्य°. $M_{1.5}$ इति (for इव). K_2 वः; K_4 मे (for च). — K_4 om. 22^{cd}. — [c]) $Ñ_3$ °ष्याम्येव सोद्याहं. — [d]) $K_{2.3}$ $Ñ_2$ V_1 B (B_2 missing) D (except Dn D_1) हुताशने (for विभा°).

23 $Ś_1$ K_1 missing. — [a]) Some MSS. of both recensions पारी° (for पारि°); cf. v. l. 1. 1. 8; 47. 1 etc T_1 वा (for असौ). — [b]) K_4 Da $D_{1.2.4}$ T_2 स्म (for ऽस्मज्). — [c]) $G_{2.4.5}$ अवश्यमपि. $Ñ_3$ हि (for अपि). — [d]) $Ñ_2$ V_1 B (B_2 missing) D प्रेतराज°; $M_{1.5}$ तत्र राज°.

24 $Ś_1$ K_1 missing. — [a]) T_1 $M_{2.4}$ हि (for स). — [b]) T_1 G_3 M अपि (for असि). — [c]) K_3 Ñ V_1 D (except Da $D_{1.3}$) °त्कारौ. K_3 $Ñ_2$ V_1 B (B_2 missing) D G_2 मया (for पुरा). — [d]) K (K_1 missing) $Ñ_{1.2}$ V_1 Dn D_1 (all om. सा) त्रायस्वास्मान्; G_1 संत्राह्यस्मान्; $M_{1.5}$ सत्रादस्मान्.

25 $Ś_1$ K_1 missing. — [a]) $K_{0.2.4}$ transp. यज्ञं and तं. M (except $M_{1.5}$) °ल वर्तंतं. — [b]) M (except $M_{1.5}$) यज्ञं वै (M_4 तं) भु°. T_2 G (except G_3) वर्तमानं भुजंगमे. — [c]) T_2 M (except $M_{1.5}$) मा. K_3 प्राह (for पूर्वं). $Ñ_3$ G_3 प्रतिषेत्स्यतीति मे ($Ñ_3$ मा) पूर्वं. — [d]) K_3 पूर्वं; G_2 एव (for आह).

26 $Ś_1$ K_1 missing. — [a]) $M_{1.5}$ अस्मात्सा; $M_{2.4}$ तद्वसेत्. $K_{0.2.4}$ D_3 M वत्सं तं ($M_{1.5}$ वर्तंतं); $D_{6.7}$ G_3 °त्सं त्वं. — [d]) T_1 वीर्यवत्तमं.

Colophon. $Ś_1$ K_1. missing. — *Sub-parvan:* $K_{0.2.4}$ Ñ V_1 B (B_2 missing) Da $D_{2.3.6.7}$ S आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it $Ñ_{1.2}$ V_1 add सर्पसत्रे; K_3 Dn D_1 om. आस्तीक, mention only सर्पसत्रे. — *Adhy. name:* $K_{0.2.4}$ $Ñ_{1.2}$ V_1 वासुकिवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 48; K_3 (*sup. lin. sec. m.*) T 45; $Ñ_{1.2}$ V_1 B_1 Da_1 Dn_3 52; D_4 marg. 51; G M 35 (G_2 37; $G_{3.5.6}$ M_3 36). — *S'loka no.:* Da_1 Dn 26. — *Aggregate s'loka no.:* Dn_3 2041.

४९

सूत उवाच ।
C. 1. 2067 B. 1. 54. 1 K. 1. 54. 1 तत आहूय पुत्रं स्वं जरत्कारुर्भुजंगमा ।
वासुकेर्नागराजस्य वचनादिदमब्रवीत् ॥ १
अहं तव पितुः पुत्र भ्रात्रा दत्ता निमित्ततः ।
कालः स चायं संप्राप्तस्तत्कुरुष्व यथातथम् ॥ २
आस्तीक उवाच ।
किंनिमित्तं मम पितुर्दत्ता त्वं मातुलेन मे ।
तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन श्रुत्वा कर्तास्मि तत्तथा ॥ ३
सूत उवाच ।
तत आचष्ट सा तस्मै बान्धवानां हितैषिणी ।
भगिनी नागराजस्य जरत्कारुरविक्लवा ॥ ४
भुजगानामशेषाणां माता कद्रूरिति श्रुतिः ।
तया शप्ता रुषितया सुता यस्मान्निबोध तत् ॥ ५
उच्चैःश्रवाः सोऽश्वराजो यन्मिथ्या न कृतो मम ।
विनतानिमित्तं पणिते दासभावाय पुत्रकाः ॥ ६
जनमेजयस्य वो यज्ञे धक्ष्यत्यनिलसारथिः ।
तत्र पञ्चत्वमापन्नाः प्रेतलोकं गमिष्यथ ॥ ७
तां च शप्तवतीमेवं साक्षाल्लोकपितामहः ।
एवमस्त्विति तद्वाक्यं प्रोवाचानुममोद च ॥ ८
वासुकिश्चापि तच्छ्रुत्वा पितामहवचस्तदा ।
अमृते मथिते तात देवाञ्शरणमीयिवान् ॥ ९
सिद्धार्थाश्च सुराः सर्वे प्राप्यामृतमनुत्तमम् ।
भ्रातरं मे पुरस्कृत्य प्रजापतिमुपागमन् ॥ १०
ते तं प्रसादयामासुर्देवाः सर्वे पितामहम् ।

49

1 This adhy. is missing in K1, which has a lacuna here (cf. v. l. 1. 47. 20). In Ś1, 1–3 are lost on the missing upper half of a fol. (36); cf. v. l. 1. 48. 15. Ko.3.4 B1.4 Dn D1 सौतिरु°; S (M2.4 om.; T2 G3 with prefixed श्री) सूतः. — a) Ñ3 transp. पुत्रं and स्वं.

2 Ś1 K1 missing. Before 2, Ko.4 Ñ1 B3 D4 T G3–6 ins. जरत्कारुरु°. — b) K3 महात्मना (for निमि°). — d) Ko ते; T2 G2.4.5 तं. K3 यथामतं; T1 °सुखं.

3 Ś1 K1 missing. D6 S om. उवाच. — b) B5 Dn2 D3.6.7 वै (for मे). — d) Ko.2.4 अहं (for तत्). B5 तदा (m as in text).

4 K1 missing. G3 om. 4 and 5. Ś1 resumes. D3.6.7 om. सूत उ°. Ś1 S (G3 om.) सूतः; Ko.3.4 B1.4 Dn D1 सौतिरु°. — a) Ñ3 transp. सा and तस्मै. T1 तत् (for सा). B5 (m as in text) Da तस्मिन्. K3 तत आचक्षदस्मै सा; G1 आचचक्षे ततस्तस्मै. — d) Nilp अविप्लवा.

5 K1 missing. G3 om. 5 (cf. v. l. 4). Before 5, V1 (*inf. lin.*) B3.5 D T G (G3 om.) ins. जरत्कारुः. — a) K3 G (G3 om.) भुजं°; Ñ2 V1 B (B2 missing) D पन्नगा°. — b) Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D1.4.5 G1.5 श्रुता; D3.6.7 T G2.4.6 M (except M3) स्मृता. — c) G1 कुपितया. — d) M2.3 (*inf. lin.* as in text).4 मे (for तत्).

6 K1 missing. — a) D5 om. सः. K3 °श्रवास्तुरंगोयं; Ñ3 G1 °श्रवस्याश्वराज्ञः; T G2.4–6 M °श्रवस्यश्वराजे. — b) Ko यन्न मिथ्याकृ°; K2 D1 यस्मिन्मिथ्याकृ°. D3.6.7 मया (for मम). Ñ1.3 T1 G3 M यन्मिथ्या कुरुतेह (M3 °पि) मा (Ñ3 सा; M1.5 तत्; M2.4 मां); V1 °थ्या कुरुतामिमां; T2 G1.4.5 यो मे न कुरुते वचः; G2 मन्मिथ्या कुरुते महान्; G6 °थ्या कुरुते मम. — cd) Hypermetric! Ko.4 Ñ2 V1 B (B2 missing) D विनतार्थाय. M1.5 पणितौ. S (except G5.6 M1.5) दासी° (cf. v. l. 1. 18. 4, 5). K3 marg. *sec. m.* पणिते दासभावाय विनतायास्तु पुत्रकाः.

7 K1 missing. — a) Hypermetric! Ko D5 जन्मे°. Ś1 B4 यज्ञे वै; D2 यज्ञो यः. B1.3 T1 M1.5 transp. वो and यज्ञे. — d) G (except G1.3) M3 पितृलो°.

8 K1 missing. — a) Ñ2 V1 B (B2 missing) D देवः (for एवं). — d) Ś1 उवाच. G3 स (for अनु-). T2 G3 ह.

9 K1 missing. — b) Ś1 K4 Ñ3 G2.4.5 तथा. — c) K2 वापि; K4 चापि; D1 तावत् (for तात). — d) Ñ3 Da1 D6 S (except M1) °मेयि°.

10 K1 missing. — a) D5 हि (for च). K3 °श्चामराः. — b) T1 प्राश्या°. G1 प्राप्य चामृतमुत्तमं. — d) K3 Ñ2 V1 B (B2 missing) D पितामहमु°.

राज्ञा वासुकिना सार्धं स शापो न भवेदिति ॥ ११
वासुकिर्नागराजोऽयं दुःखितो ज्ञातिकारणात् ।
अभिशापः स मात्रास्य भगवन्न भवेदिति ॥ १२

ब्रह्मोवाच ।

जरत्कारुर्जरत्कारुं यां भार्यां समवाप्स्यति ।
तत्र जातो द्विजः शापाद्भुजगान्मोक्षयिष्यति ॥ १३

जरत्कारुरुवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वासुकिः पन्नगेश्वरः ।
प्रादान्मामरप्रख्य तव पित्रे महात्मने ।
प्रागेवानागते काले तत्र त्वं मय्यजायथाः ॥ १४
अयं स कालः संप्राप्तो भयान्नस्त्रातुमर्हसि ।
भ्रातरं चैव मे तस्मात्त्रातुमर्हसि पावकात् ॥ १५
अमोघं नः कृतं तत्स्याद्यदहं तव धीमते ।
पित्रे दत्ता विमोक्षार्थं कथं वा पुत्र मन्यसे ॥ १६

सूत उवाच ।

एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽस्तीको मातरं तदा ।
अब्रवीद्दुःखसंतप्तं वासुकिं जीवयन्निव ॥ १७
अहं त्वां मोक्षयिष्यामि वासुके पन्नगोत्तम ।
तस्माच्छापान्महासत्त्व सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १८
भव स्वस्थमना नाग न हि ते विद्यते भयम् ।
प्रयतिष्ये तथा सौम्य यथा श्रेयो भविष्यति ।
न मे वागनृतं प्राह स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ १९
तं वै नृपवरं गत्वा दीक्षितं जनमेजयम् ।
वाग्भिर्मङ्गलयुक्ताभिस्तोषयिष्येऽद्य मातुल । C. 1. 2087 B. 1. 54. 21 K. 1. 54. 21

---

11 K1 missing. — a) M1.5 सं- (for तं). — b) Ś1 transp. देवाः and सर्वे. Dn (except Dn3) D1.3.6.7 सुराः (for देवाः). B (B2 missing) D सर्वेऽब्जसंभवं (D2 °वें स्वयंभुवं). — Before 11cd, K0.4 T1 G1.3.6 ins. देवा ऊचुः. — c) D6 °ना पूर्वं. — d) Ñ2 V1 B (B2 missing) D शापोसौ (D6 °यं) न.

12 K1 missing. Before 12, Ñ V1 B (B2 missing) D T1 M (except M1.5) ins. देवा ऊचुः. — a) G2.4.5 °राजोपि. — c) K2.3 अपि शा°. K0.2.4 स मातुश्च; K3 समग्रोस्य; Ñ2 V1 B (B2 missing) D स मातुस्तु (D5 °वैं); T2 G2 स्वमात्रा°. M1.3.5 अभिशापश्च मातुः स. — d) Ś1 D5 G3 यथा; Ñ1 T2 G4.5 M तथा (M5 °तः); Ñ2.3 V1 B (B2 missing) Da Dn D1–4.6.7 कथं; T1 G1.2.6 तदा (for इति). — After 12, K4 ins.:

437* तथा विधीयतामेतद्देवदेव जगत्पते ।

13 K1 missing. D7 om. ब्रह्मो°. Ś1 (with prefixed श्री) T2 G2–4 पितामहः; K0.2m.4 Ñ1.3 D5 पितामह उ°; K3 श्रीब्रह्मा उ°; D1.6 T1 G1.5.6 M ब्रह्मा. — b) Ś1 K2 T G M1.5 यो (G1 अथ) भा°; M2 भार्यायां (*sup. lin.* as in text); M3 भार्यां तां. — c) Ś1 तस्मात्; K0.2.4 ततो; K3 तस्यां. G6 M5 शापो (for जातो). — d) A few MSS. भुजंगा°. K0.4 मोच°. Ñ2 V1 B (B2 missing) D मोक्षयिष्यति पन्नगान्.

14 K1 missing. In Ś1, the portion from 14a–28b is lost on the missing upper half of a fol. (37). Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2.4.5) G1–3 om. जरत्कारुरु°. — b) Ñ2 V1 B (B2 missing) D M1.5 पन्नगोत्तमः. — e) G3 यज्ञे (for काले). — f) K2 Dn D1 M3.4 तस्मात्त्वं; K3 तत्सत्त्वं; D3.6.7 ततस्त्वं; M1.2.5 पुत्र त्वं.

15 Ś1 K1 missing (cf. v. l. 14). — b) S (except T1 M1.5) भवान्न°. D3 S (except M1) अर्हति. — c) Da Dn D1.3.6.7 चापि (for चैव). — d) D7 G (except G3.6) M1.2.5 अर्हति.

16 Ś1 K1 missing. — a) Ñ V1 B (B2 missing) D T1 M2.4 न (T1 अ)मोघं (T1 °घः; M2.4 °घे). Ñ2 V1 B (B2 missing) D तु; G3 तत् (for नः). K3 न मोघं तत्कृतं नः स्यात्. — b) D3.6.7 यदयं धीमते तव. — c) M3 दत्तास्मि मो°.

17 Ś1 K1 missing. K0.4 B1.4 Dn D1 सौतिरु°; S सूतः. — b) Ñ V1 Dn (except Dn3) सास्तीको; D3.6.7 आस्ती°. ❀Nil.: सोस्तीक [text] इत्यपपाठः। ❀ D3.7 मुदा; G3 तथा. — d) G3 वचनं (for वासुकिं).

18 Ś1 K1 missing. — Before 18, B3 ins. आस्तीक उ°. — a) G2 अतः; G5 अत्र (for अहं). — b) Ñ1.3 T2 पन्नगेश्वर. — c) K3 महाभाग; V1 B4 (m as in text) विरमये; G3 °सत्रे; M1.5 °तत्व.

19 Ś1 K1 missing. — a) G1 तात (for नाग). K3 D2 भव स्वस्थो महाना(D2 °भा)ग; S (except G1) स्वस्थो भव महाभा(G3.5 M2–4 °ना)ग. — D1 om. 19c–20b. — c) D5 °तिष्यास्यहं. Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2.5; D1 om.) राजन् (for सौम्य). — d) D3.4.6.7 भवेदिति. — e) Cf. 1. 38. 2; 43. 28.

20 Ś1 K1 missing. D1 om. 20ab (cf. v. l. 19). — d) K0.2.4 D2.5 °यिष्यामि मा°; K3 Ñ1.3 V1 B1 (m as in text).3–5 ज्ञा(Ñ3 जा; B5 गा)पयिष्येद्य (K3 °थ). — e) M1.5 न (for स). D2.5 G1 यज्ञं. Da D2.5 G1

C. 1. 2087 B. 1. 54. 21 K. 1. 54. 21 यथा स यज्ञो नृपतेर्निर्वर्तिष्यति सत्तम ॥ २०
स संभावय नागेन्द्र मयि सर्वं महामते ।
न ते मयि मनो जातु मिथ्या भवितुमर्हति ॥ २१

वासुकिरुवाच ।

आस्तीक परिघूर्णामि हृदयं मे विदीर्यते ।
दिशश्च न प्रजानामि ब्रह्मदण्डनिपीडितः ॥ २२

आस्तीक उवाच ।

न संतापस्त्वया कार्यः कथंचित्पन्नगोत्तम ।
दीप्ताग्नेः समुत्पन्नं नाशयिष्यामि ते भयम् ॥ २३
ब्रह्मदण्डं महाघोरं कालाग्निसमतेजसम् ।
नाशयिष्यामि मात्र त्वं भयं कार्षीः कथंचन ॥ २४

सूत उवाच ।

ततः स वासुकेर्घोरमपनीय मनोज्वरम् ।
आधाय चात्मनोऽङ्गेषु जगाम त्वरितो भृशम् ॥२५
जनमेजयस्य तं यज्ञं सर्वैः समुदितं गुणैः ।
मोक्षाय भुजगेन्द्राणामास्तीको द्विजसत्तमः ॥ २६
स गत्वापश्यदास्तीको यज्ञायतनमुत्तमम् ।
वृतं सदस्यैर्बहुभिः सूर्यवह्निसमप्रभैः ॥ २७
स तत्र वारितो द्वाःस्थैः प्रविशन्द्विजसत्तमः ।
अभितुष्टाव तं यज्ञं प्रवेशार्थी द्विजोत्तमः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

नृपतिः. — ^{f}) D$_{2.5}$ न करिष्य°; S न भविष्य° (G$_{1}$ as in text; M$_{1.5}$ भविष्यति च). K$_{3}$ मानद (for स°).

21 Ś$_{1}$ K$_{1}$ missing. — ^{a}) D$_{2}$ तत् (for स). K$_{3}$ G$_{1.6}$ संभावयस्व (G$_{6}$ °य त्वं); T$_{1}$ G$_{3}$ स त्वं भावय; T$_{2}$ समं भा°. D$_{2}$ विप्रेंद्र. — ^{b}) T$_{2}$ महीपते; G$_{1.6}$ महाद्युते (G$_{6}$ °ति). — ^{d}) M$_{1.5}$ मोघं भ°.

22 Ś$_{1}$ K$_{1}$ missing. S om. उवाच. — ^{a}) B$_{4}$ G$_{1}$ °पूर्णोसि (G$_{1}$ °स्मि); D$_{5}$ °चूर्णामि. — ^{b}) T G$_{3}$ M$_{1.5}$ च (for मे). Ñ$_{2}$ V$_{1}$ B$_{4.5}$ प्रदीर्य°; M$_{1.5}$ विशीर्य°. K (K$_{1}$ missing) D$_{2}$ °यं दीर्यतीव मे. — ^{c}) K$_{3}$ विजा°. Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B (B$_{2}$ missing) D (except D$_{2}$) °शो न प्रतिजाना°. — ^{d}) D$_{5}$ G$_{1}$ M (except M$_{1.5}$) °दंडेन पी°.

23 Ś$_{1}$ K$_{1}$ missing. S om. उवाच. — ^{b}) M$_{1.5}$ पन्नगेश्वर. — ^{c}) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B (B$_{2}$ missing) D प्रदीप्ताग्नेः.

24 Ś$_{1}$ K$_{1}$ missing. — ^{a}) B$_{4}$ मया घोरं (m as in text). — ^{b}) M (except M$_{1.5}$) दीप्ताग्नि°. — ^{c}) K$_{4}$ M$_{4}$ नात्र; T G$_{1.2.4-6}$ M$_{1.3.5}$ माद्य; G$_{3}$ M$_{2}$ नाद्य.

25 Ś$_{1}$ K$_{1}$ missing. K$_{3}$ Ñ$_{1.3}$ Da$_{1}$ T$_{2}$ G$_{3}$ om. सूत उ°. B$_{1.4}$ Dn D$_{1.4}$ सौतिरु°; T$_{1}$ G$_{1.2.4-6}$ M सूतः. — ^{c}) T$_{1}$ G$_{2.6}$ आदा°. K$_{0}$ इव (for च). K$_{3}$ अवधायात्म°. — ^{d}) K$_{0.2.4}$ तदा (for भृशं).

26 Ś$_{1}$ K$_{1}$ missing. — ^{a}) Hypermetric! K$_{0}$ जन्मे°. D$_{6}$ transp. तं and यज्ञं. — ^{b}) Cf. 1. 1. 171^{d}. — ^{d}) A few MSS. °सत्तम.

27 Ś$_{1}$ K$_{1}$ missing. M$_{1.5}$ (hapl.) om. 27^{a}–28^{b}. — ^{d}) T G$_{3.6}$ transp. सूर्य and वह्नि.

28 K$_{1}$ missing; Ś$_{1}$ resumes with 28^{cd} (cf. v. l. 14). M$_{1.5}$ om. 28^{ab} (cf. v. l. 27); Ñ$_{3}$ om. 28^{bc}. — ^{b}) T G$_{1.3.4}$ (*inf. lin.*).$_{6}$ M (M$_{1.5}$ om.) अतिष्टद्वि°; G$_{2}$ प्रशसद्वि°. — G$_{6}$ om. 28^{cd}. — ^{d}) Ś$_{1}$ °शार्थे; K$_{4}$ D$_{4}$ G$_{3}$ °शार्थं. Ñ$_{2.3}$ B (B$_{2}$ missing) D (except D$_{5}$) परंतपः (for द्विजो°). — After 28, K$_{2}$ (marg. *sec. m.*).$_{4}$ Ñ$_{2.3}$ V$_{1}$ B (B$_{2}$ missing) D ins.:

438* स प्राप्य यज्ञायतनं वरिष्ठं
द्विजोत्तमः पुण्यकृतां वरिष्ठः ।
तुष्टाव राजानमनन्तकीर्ति-
मृत्विक्सदस्यांश्च तथैव चाग्निम् ॥

[^{a}) K$_{4}$ B$_{4.5}$ Da$_{1}$ D$_{5}$ संप्रा°. — ^{b}) K$_{2}$ मुनिस्तदा संप्रविशन्निरुद्धः.]

Colophon om. in G$_{6}$. — *Sub-parvan:* All MSS. (except K$_{0.1.3}$ Dn T$_{2}$; G$_{6}$ om.) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* K$_{0.1}$ आस्तीकन्नोदनं; K$_{3}$ Dn D$_{1}$ सर्पसत्रं; Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ सर्पसत्रे आस्तीकागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_{1}$ 63; K$_{3}$ (*sup. lin. sec. m.*) T 46; B$_{1}$ Dn$_{3}$ 53; D$_{3.4}$ (marg.) 52; D$_{5}$ in words 19, in figures 54; G M 36 (G$_{2}$ 38; G$_{3.5}$ M$_{3}$ 37; G$_{6}$ om.). — *S'loka no.:* Da$_{1}$ 31; Dn 30. — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_{2}$ 2071.

50

1 This adhy. is missing in K$_{1}$, which has a lacuna here (cf. v. l. 1. 47. 20). Ś$_{1}$ S om. उवाच. Da$_{1}$ D$_{1}$ om. आस्तीक उ°. — ^{c}) Here and in the foll. st. up to 7, Ś$_{1}$ K$_{0.4}$ Ñ$_{1.3}$ Cd भारताद्य (for °ताग्र्य). — After 1, D$_{4}$ marg. *sec. m.* ins. a st. given in App. I (No. 29); cf. v. l. 5.

2 K$_{1}$ missing. D$_{1.6}$ G$_{4.5}$ M$_{1.5}$ om. 2; K$_{3}$ T$_{2}$ reads it after 7, while in M$_{3}$ it is ins. *int. lin*,

५०

आस्तीक उवाच ।
सोमस्य यज्ञो वरुणस्य यज्ञः
प्रजापतेर्यज्ञ आसीत्प्रयागे ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ १
शक्रस्य यज्ञः शतसंख्य उक्त-
स्तथापरस्तुल्यसंख्यः शतं वै ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ २
यमस्य यज्ञो हरिमेधसश्च
यथा यज्ञो रन्तिदेवस्य राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ३
गयस्य यज्ञः शशविन्दोश्च राज्ञो
यज्ञस्तथा वैश्रवणस्य राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ४
नृगस्य यज्ञस्त्वजमीढस्य चासी-
द्यथा यज्ञो दाशरथेश्च राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ५
यज्ञः श्रुतो नो दिवि देवसूनो-
र्युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य
पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ६
कृष्णस्य यज्ञः सत्यवत्याः सुतस्य
स्वयं च कर्म प्रचकार यत्र ।
तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य

C. 1. 2103
B. 1. 55. 7
K. 1. 55. 7

— ^{a}) D_5 $G_{1.2}$ -युक्तः; G_3 -स्रुक्तः (for उक्तः). T_1 शशिबिंदोश्च यज्ञः (for शत° उक्तः). — ^{b}) Ś$_1$ Ñ V_1 $B_{1.3.4}$ Da Dn $D_{2-4.7}$ तथापरं; D_5 T G_6 M_3 त(T_2 य)था पूरोः; G_2 यथास्तु पूरोः; G_6 यथातथं. Ñ V_1 $B_{1.3.4}$ Da Dn D_2 T G_6 $M_{2.4}$ तुल्यसंख्यं; $D_{3.7}$ शतसंख्यं. $K_{0.2.3}$ ततो वै; K_4 B_5 तथैव; D_2 श्रुतं वै; $D_{3.7}$ च सत्रं. G_1 तथास्त्संप्रति विद्यते हि। न्दाश्शतं व (sic).

3 K_1 missing. Da_1 D_5 G_1 $M_{1.5}$ om. 3. T reads 3 after 6. $D_{3.6.7}$ (om. 4^{a}) $G_{4.5}$ M_3 transp. 3 and 4. — ^{a}) G_2 धर्मस्य (for यम°). K_2 marg. *sec. m.* °मेधयज्ञः; K_3 हरिश्चंद्रश्च यज्ञः; M_3 °मेधस्य यज्ञः. — ^{b}) $B_{1.3.4}$ D_4 G (G_1 om.) तथा (for यथा). T M_3 transp. यथा and यज्ञो. Ñ$_1$ $B_{1.3}$ transp. यज्ञः and राज्ञः. Ñ$_3$ यज्ञः (for रा°). K_3 यज्ञस्तथा दाशरथेर्नृपस्य.

4 K_1 missing. D_2 T_1 om. 4. $D_{3.6.7}$ (om. 4^{a}) $G_{4.5}$ M_3 transp. 3 and 4; K_0 $M_{1.5}$ transp. 4 and 5. K_3 reads 7 before 4. — ^{a}) G_1 नलस्य (for गय°). Ś$_1$ G_{2-4} शशि°; K_3 शिशुबिंदुश्च; G_6 शत° (cf. v. l. 1. 1. 168). $K_{2.3}$ T_2 $G_{2.4.5}$ $M_{1.5}$ यज्ञो (for रा°). — ^{b}) $K_{0.3.4}$ T_2 यज्ञो यथा; M तथा ($M_{1.5}$ यथा) यज्ञो. D_3 वरुणस्य (for वैश्र°).

5 K_1 missing. $D_{5.6}$ om. 5. D_2 reads 5 after 7. K_0 $M_{1.5}$ transp. 4 and 5; K_2 transp. 5 and 6. — ^{a}) T G_3 नहुषस्य; G_2 तु नलस्य. T $G_{1.2.4.5}$ $M_{1.3.5}$ यज्ञः; G_6 $M_{2.4}$ राज्ञः (for चासीत्). — ^{b}) Ś$_1$ Ñ$_{1.3}$ V_1 $B_{3.5}$ Da $D_{2.3.7}$ $G_{3.6}$ M तथा; $G_{1.2}$ भवस्य (for यथा). K_3 transp. यथा and यज्ञो. K_3 रंतिदेवस्य (for दाश°). G (except $G_{2.6}$) यज्ञः (for रा°). A st. given in App. I (No. 29) is ins. in D_5 T_2 G_6 after 5, and in D_4 marg. *sec. m.* after 1.

6 K_1 missing. Ś$_1$ D_1 G_1 om. 6. K_2 transp. 5 and 6. — ^{a}) G_6 यज्ञस्तुतो. B_5 Da $D_{3.4.6.7}$ मे; D_5 T G_6 यो; M [ऽ]यं (for नो). B_1m. $_{3.5}$ Da $D_{3.4.6.7}$ भुवि (for दि°). K_2 देवयाने; Ñ$_3$ T_2 °यानो; D_2 °योनेर्; T_1 °योनौ; G (except G_6; G_1 om.) M देवेषु राज्ञो (G_3 चैव; $M_{1.5}$ राज्ञां; M_3 राजन्). Ñ$_{1.2}$ V_1 Dn दिवि देवस्य सूनोः (for नो दिवि देवसूनोः). $K_{0.3.4}$ यज्ञो यथा शंतनोर्देवयानो (K_4 °नोः पार्थिवस्य). — ^{b}) $G_{2.4.5}$ यु(G_2 यौ)धिष्ठिरो हरिश्चंद्रस्य यज्ञः. — ^{c}) $G_{4.5}$ नळस्य यज्ञस्तव भा°. — After 6, T reads 3; while D_2 ins. a st. given in App. I (No. 30).

7 K_1 missing. D_1 om. 7. — ^{b}) B_1 स; B_{3-5} G_6 स्व- (for च). G_1 यज्ञः स्वयं स्व प्रकर्म (for स्वयं च कर्म प्र-). G_{2-5} $M_{1.5}$ यथा यज्ञो ($M_{1.5}$ यज्ञोयं) भारतस्य ययातेः;

C. 1. 2103 B. 1. 55. 7 K. 1. 55. 7 पारिक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ७
इमे हि ते सूर्यहुताशवर्चसः
समासते वृत्रहणः क्रतुं यथा ।
नैषां ज्ञानं विद्यते ज्ञातुमद्य
दत्तं येभ्यो न प्रणश्येत्कथंचित् ॥ ८
ऋत्विक्समो नास्ति लोकेषु चैव
द्वैपायनेनेति विनिश्चितं मे ।
एतस्य शिष्या हि क्षितिं चरन्ति
सर्वर्त्विजः कर्मसु स्वेषु दक्षाः ॥ ९
विभावसुश्चित्रभानुर्महात्मा
हिरण्यरेता विश्वभुक्कृष्णवर्त्मा ।
प्रदक्षिणावर्तशिखः प्रदीप्तो
हव्यं तवेदं हुतभुग्वष्टि देवः ॥ १०
नेह त्वदन्यो विद्यते जीवलोके
समो नृपः पालयिता प्रजानाम् ।
धृत्या च ते प्रीतमनाः सदाहं
त्वं वा राजा धर्मराजो यमो वा ॥ ११
शक्रः साक्षाद्वज्रपाणिर्यथेह
त्राता लोकेऽस्मिंस्त्वं तथेह प्रजानाम् ।
मतस्त्वं नः पुरुषेन्द्रेह लोके
न च त्वदन्यो गृहपतिरस्ति यज्ञे ॥ १२
खट्वाङ्गनाभागदिलीपकल्पो

M2–4 यथा ययातेर्भरतस्य राज्ञः.

8 K1 missing. D3 om. 8^{a} and 8^{d}, and reads the first half of the refrain (तथा यज्ञोऽयं etc.) after 8^{c}. — ^{a}) Ñ2 V1 B (B2 missing) D च (D3 om.; D7 न) (for हि). K0.3 Ñ V1 B (B2 missing) D (except D1.5; D3 om.) सूर्यसमानव°; G1 °शनार्चिषः. — ^{b}) D3.6.7 सभासदः; G2 समावृतो; G3 °हिता. D3.6.7 S क्रतौ (G1 क्रतोर्; M2.4 शतक्रतौ) (for क्रतुं). D5 समासते मंत्रविदः प्रयत्नात्. — ^{c}) Ñ2 V1 B3m Da Dn D6.7 ज्ञातुं; B1m.3–5 D2.4 यज्ञे; D3 T1 ज्ञानात्; D5 अज्ञातं; G6 ज्ञेयं; M1.5 यज्ञं (for ज्ञानं). M5 विज्ञातं (for °द्यते). Ś1 ज्ञातुमत्र; K0 जातु°; K2.4 जातु नाद्य; Ñ1 D2 T2 G6 M3 ज्ञात°; Ñ2 V1 B5 Da Dn ज्ञान°; Ñ3 T1 ज्ञानमन्यत्; D3 ज्ञातमत्र; D5 जातु किंचित्; D6.7 ज्ञानमत्र; G2 ज्ञानमन्यं; G4 ज्ञातमन्यत्; G5 ज्ञातुमन्यत्; M1.2.4.5 ज्ञातमस्य. G3 एषां यज्ञा नाद्यते ज्ञानमन्यत्; Arjp नैषां यज्ञे विद्यते ज्ञानमद्य. Cd reads the whole pāda exactly as in text! — ^{d}) D5 वृत्रं; G1 मंदान् (for दत्तं). K3 T G1.2.4.5 चैभ्यो; Ñ1 तेभ्यो; Ñ3 G3.6 M1.3.5 चैषां; M2.4 चैतेभ्यो (for येभ्यो). K3 Ñ V1 B (B2 missing) D (except Da1; D3 om.) T G3.6 M1.4.5 कदाचित्.

9 K1 missing. — ^{a}) Ñ2 B4 Dn2 D4 T1 °क्स नो. G1.2 कश्चित् (for चैव). — ^{b}) In Ś1 the portion from विनिश्चितं up to 1. 51. 2 is lost on the torn lower edge of a fol. (37). B3.4 च निश्चितं. — ^{c}) T2 G3–6 अथास्य. K3 Ñ1.3 M हि (K3 -य) महीं चरंति; K4 D3.6.7 T1 G2–5 क्षितिमाच°; B1 (m as in text).3 D2 भुवनं च°; D5 क्षमावंतश्च; T2 G1 क्रतुमाच°; G6 क्षितिमासते ते. — ^{d}) Ñ3 B1.4 सर्वद्विजः (Ñ3 °जैः); D2 साध्वृत्विजः; G2 स ऋत्विजां; G6 य ऋत्विजः. K (K1 missing) Ñ1.3 चैव दक्षा; Ñ2 V1 Dn स्वेषु दीक्षाः; D2 वै प्रसिद्धाः; D6.7 कर्मसुखेषु दक्षाः; T2 G2.4.5 ये सुदक्षाः; Nīlp as in text. G3 °जः स्वेषु कर्मसु दीक्षिताः.

10 Ś1 K1 missing. — ^{b}) Ñ1 Dn D1.3 T G4 हुतभुक्; Ñ3 विश्वकृत्. — ^{c}) D3.5 °वर्ति°; G1 °वृत्त° (for °वर्त°). K (K1 missing) Ñ3 T G4.5 Cd प्रतीतो; Ñ1 प्रतिष्ठते (for प्रदी°). — ^{d}) K0 तदेवं; K2 त्विदं (for तवे°). M5 हुतभुगनक्ति नेह (for हुतभुग्वष्टि देवः). K0 अष्टि; K4 योत्ति; B1 ऋष्टि; D2 इष्ट (sic); Cd as in text. D3 T G M1–4 भुनक्ति (om. देवः); D4 भुनक्ति देवः (for वष्टि देवः) K0 देवं; Dn1 D1 Nīlp देवान्; D6.7 देव.

11 Ś1 K1 missing. — ^{a}) D5 न हि (for नेह). — ^{b}) K3 द्विजानां (for प्र°). — ^{d}) K4 Ñ1.2 B1.3m D3.4.6.7 G3 वै; B4.5 Da1 च (for वा). V1 Da2 Dn D1 वरुणो; M (except M1.5) राजन्; Nīlp राजा (as in text). Da1 स त्वं वरो धर्म°. D2 °राजोपमेय; D5 M4 °राजोपमो वा (M4m as in text).

12 Ś1 K1 missing. — ^{a}) G1.2 M (except M1.5) यथैव; G5 यथेंद्रः. — ^{b}) B1 om. अस्मिन्. K0 D2.5 S तथैव; Ñ1.3 तथा वै. After तथेह, D6.7 ins. त्वं. K2.4 त्राता नित्य त्वं तथा जीवलोके. K2 repeats 11^{b} in marg. after 12^{b}. — ^{c}) Ñ1 न चास्त्यन्यः; Ñ3 मतस्त्वन्यः; V1 B5 D3 अतस्त्वं नः; T G2.5.6 M2.4 अतस्त्वं नाथः; G1 अतस्त्वां नः; G3.4 अथ त्वं नाथः; M1.5 मम त्वं नाथः; M3 तत्वं नाथः (for मतस्त्वं नः). — ^{d}) Dn D1 भूपति°; G2.4.5 M (except M1.5) नृपतिश्चा(G2.4.5 °र)स्ति. Da D6.7 लोके (for यज्ञे). Nīl. comments on and explains जज्ञे (which has been adopted in the printed ed. of the vulgate); but Dn read यज्ञे (as in text), which

ययातिमान्धातृसमप्रभावः ।
आदित्यतेजःप्रतिमानतेजा
भीष्मो यथा भ्राजसि सुव्रतस्त्वम् ॥ १३
वाल्मीकिवत्ते निभृतं सुधैर्यं
वसिष्ठवत्ते नियतश्च कोपः ।
प्रभुत्वमिन्द्रेण समं मतं मे
द्युतिश्च नारायणवद्विभाति ॥ १४
यमो यथा धर्मविनिश्चयज्ञः
कृष्णो यथा सर्वगुणोपपन्नः ।
श्रियां निवासोऽसि यथा वसूनां
निधानभूतोऽसि तथा क्रतूनाम् ॥ १५
दम्भोद्भवेनासि समो बलेन
रामो यथा शस्त्रविदस्त्रविच्च ।
और्वत्रिताभ्यामसि तुल्यतेजा
दुष्प्रेक्षणीयोऽसि भगीरथो वा ॥ १६
सूत उवाच ।
एवं स्तुताः सर्व एव प्रसन्ना
राजा सदस्या ऋत्विजो हव्यवाहः ।
तेषां दृष्ट्वा भावितानीङ्गितानि
प्रोवाच राजा जनमेजयोऽथ ॥ १७ C. 1. 2113 B. 1. 55. 17 K. 1. 55. 17

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

---

is a Nilp.

13 Ś1 K1 missing. — a) K2.4 B3 खट्वंग-; B1m कट्वांग; B4.5 कट्वंग-. K1.4 Ñ V1 B (B2 missing) D T G M1.5 °कल्प (D2 °तुल्यो; D5 as in text); K3 °राम-. — b) Ñ V1 B1.3.4 D (except Da1 D2.3.5) T G3-6 M1.5 °प्रभाव; Cd as in text. — D5 om. 13c–14b. — c) B3 T G3 M1.5 °मानतेजो. — d) Ko.3 M2-4 भ्राजसे; K2 °ते; Ñ V1 B (B2 missing) D राजसि (D1.2 राजसु; D5 om.); G3 M1.5 °ति. K2 सुव्रत त्वं; S सुव्रतत्वे.

14 Ś1 K1 missing. D5 om. 14ab (cf. v. l. 13). — a) K2 वाल्मीकिवृत्ते; M1.5 °कि(M5 °क)वत्त्वं. T1 G5 सुभृतं; G3 सुभृशं; M1 सुधृतौ; M5 सुधृता. Ko.2 G5.6 च; K3.4 Ñ3 T2 G1.4 स्व-; V1 तु; G3 स्व (for सु-). Ñ1.2 B (B2 missing) D (D5 om.) T1 स्व(B1 Dn3 T1 सु)वीर्यं; M1.5 सुधैर्ये. — b) D3.6.7 T G3 निभृतश्च को°; G1.2 निभृतस्वकोपः (G1 °पं); Cd as in text. M1.5 वसिष्ठवद्धृद्रवत्ते हि कोपः. — c) Dn D1.6.7 इंद्रत्वसमं. Da1 मतं ते; D5 समं ते; T1 महाद्युते.

15 Ś1 K1 missing. — a) M1.5 om. 15a. T G1 धर्मो (for यमो). — c) K3 G (except G2.3) M श्रियो (M4 श्रेयो-). K3 निवासो हि; G1.6 निकेतोसि; G2 °सोपि. Dn3 T G4.6 M तथा; G3 धनं (for यथा). — d) K3 निवासभूमिर्हि. K4 D3.4.6 T1 G1.3 यथा. Ñ3 M4 व्रतानां; G3 व्रती°; M1.2 (*inf. lin.*).3.5 प्रजा°.

16 Ś1 K1 missing. — a) S (except T1) डं(G1 डिं; G3 सं)भोद्भवेन. K3 T2 G (except G1) अपि (for असि). — b) K2 वेदविद°; K3.4 Ñ V1 B1.4.5 Da Dn D1.4 M2.5 शास्त्रविद°. D5 शस्त्रबलेन तुल्यः. — c) K2 अग्नित्रयीभ्याम्; D3 G2.4.5 और्वात्रिजाभ्याम्; T G6 M रुक्मि(T2 G6 °क्म-; M1.2.4.5 °ग्नि)द्रुमाभ्याम्; G1 रश्मिद्रिमाभ्याम्; G3 रुग्मिध्रुवाभ्याम्; Cd और्वत्रेता (probably a corruption of text reading). — d) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D भगीरथेन; S भगीरथो यथा (T1 यथा भगीरथः). K4 °क्षणीयो भगीरथो यथा. — After 16, Ñ3 ins.:

439* तुल्योऽसि तेनैव महात्मना वा
गङ्गा देवी मानयामास यो वै ।

B5 ins. after 16: गंधां दिवश्चानयमोस यो वै (sic); cf. 439*.

17 Ś1 K1 missing. K3.4 Ñ V1 B4 D2.5 G3 om. सूत उ°. Ko B1 Dn D1 सौतिरु°; S (G3 om.) सूतः. — b) K (K1 missing) Ñ1 D2 G4.5 M3 सर्त्विजो. B4.5 Da D5 G2.3 °वाहाः. — c) Ko नैषां; K3 ए°. Ñ2 V1 B (B1 in marg.; B2 missing) D (except Dn) Nilp भार(B1 °व)तर्स्त्विवगि°; Arjp as in B1. — d) Ko.2.4 असौ; Ñ1 G1.3 M1.3.5 यथा (for अथ).

Colophon om. in Da. Ś1 K1 missing. — *Sub-parvan:* Ko.2.4 Ñ V1 B (B2 missing) D (Da om.) S आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); to it Ñ V1 add सर्पसत्रे. — *Adhy. name:* Ko.2.4 G3 M1.5 यज्ञस्तुतिः; K3 आस्तीकवाक्यं; Ñ1.2 V1 आस्तीककृतराजस्तवः; G4 आस्तीकस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 47; Ñ1.2 V1 55; B1 Dn3 54; D3.4 (marg.) 53; D5 20; G M 37 (G2 39; G3.5 M3 38). — *S'loka no.:* Da1 16; Dn 17. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2088.

५१

C. 1. 2114
B. 1. 56. 1
K. 1. 56. 1

जनमेजय उवाच ।
बालो वाक्यं स्थविर इव प्रभाषते
नायं बालः स्थविरोऽयं मतो मे ।
इच्छाम्यहं वरमस्मै प्रदातुं
तन्मे विप्रा वितरध्वं समेताः ॥ १
सदस्या ऊचुः ।
बालोऽपि विप्रो मान्य एवेह राज्ञां
यश्चाविद्वान्यश्च विद्वान्यथावत् ।
सर्वान्कामांस्त्वत्त एषोऽर्हतेऽद्य
यथा च नस्तक्षक एति शीघ्रम् ॥ २
सूत उवाच ।
व्याहर्तुकामे वरदे नृपे द्विजं
वरं वृणीष्वेति ततोऽभ्युवाच ।
होता वाक्यं नातिहृष्टान्तरात्मा
कर्मण्यस्मिंस्तक्षको नैति तावत् ॥ ३
जनमेजय उवाच ।
यथा चेदं कर्म समाप्यते मे
यथा च नस्तक्षक एति शीघ्रम् ।
तथा भवन्तः प्रयतन्तु सर्वे
परं शक्त्या स हि मे विद्विषाणः ॥ ४
ऋत्विज ऊचुः ।
यथा शास्त्राणि नः प्राहुर्यथा शंसति पावकः ।
इन्द्रस्य भवने राजंस्तक्षको भयपीडितः ॥ ५
सूत उवाच ।
यथा सूतो लोहिताक्षो महात्मा
पौराणिको वेदितवान्पुरस्तात् ।

51

1 This adhy. is missing in K1, which has a lacuna here (cf. v. l. 1. 47. 20). — In Ś1, 1 and 2 are lost on the missing upper half of a fol. (cf. v. l. 1. 50. 9). S om. उवाच. — ^{a}) Ñ1 B5 Dn D1.3.4.6.7 बालोप्ययं; Ñ2 V1 बालोपि वाक्यं; B4 (m as in text) Da बालो ह्ययं. K3 एव; G3 -रूपं (for इव). Dn D1.7 इवावभाषते (D7 °भाषे); D3 -वद्भभाषते. — ^{d}) M1.5 बुध्वा (for विप्रा). T संवद°; G1.6 M3 (*inf. lin.*) प्रवद°; M2 प्रवदस्त्वं (for वित°). Ñ2 B (B2 missing) D संवि(B3 m. 5 संव; Da D3.6.7 विव)दध्वं यथावत् (D5 समेताः as in text).

2 Ś1 K1 missing. — D6 S सदस्याः (G6 सभासदः; M4 broken). — ^{a}) G1.6 M1.2.5 om. ऽपि. B (B2 missing) D (except Dn D1.5) G3 राज्ञो; T1 G6 M राज्ञा (M5 यज्ञः); G2.4.5 °जन्. — ^{b}) K3 विद्वांस्तथैव. Ñ1.2 V1 (all marg. as in text) D (except D2.5) विद्वान्यो वै (Da यश्च विद्वान्) स पुनर्वै यथा°. — After 2^{ab}, D3.4 (marg. *sec. m.*) G (except G3) ins.:

440* प्रसादयैनं त्वमतो नरेन्द्र
द्विजातिवर्यं सकलार्थसिद्धये ।

— ^{c}) K4 एको°; Ñ2 Dn D1 S एवा°; D5 ह्येषो° (for एषो°). — ^{d}) = 4^{b}. D5 स्व; D6 ह; G1 स (for च).

3 Ś1 resumes. K1 missing. D1 om. 3. — Ś1 S (G1.3 om.) सूतः; Ko.3.4 Ñ1.2 V1 Dn सौतिरु°. — M2 reads this st. *int. lin.* (cf. v. l. 4). — ^{a}) D5 नृपेंद्रे (for नृपे द्विजं). D3 T2 G2.4.5 °कामो वरदो नृपो द्विजं. G3 corrupt. — ^{b}) Ś1 °भ्युवाच ह. — ^{c}) K3 M2–4 वाचं; T G2.6 M1.5 वाचा; G1 तावत्; G3 पश्चात्; G4.5 अवोचत् (for वाक्यं). — ^{d}) Ko.2 राजन्; T शीघ्रं; G5 यावत् (for तावत्).

4 K1 missing. M2 reads जनमेजयः *int. lin.* and st. 4 in marg. (cf. v. l. 3). Ś1 D3.6 S om. उवाच. — ^{b}) = 2^{d}. Ñ2 V1 B1.3.4 D च वै (Dn3 चैव; D2 चैवं) (for च नः). B5 om. नः. G1.2 एतु (for एति). — ^{c}) Ś1 *sup. lin.* संविदध्वं[तु] (for प्रयतन्तु). — ^{d}) K3 यथाशक्त्या. Nilp दिद्विषाणः.

5 K1 missing. Ś1 D6 S ऋत्विजः; D2 ऋषिरुवाच. — ^{a}) Ñ V1 Da1 Dn1.n2 D2.4.7 T1 शस्त्राणि; Nilp as in text. — ^{b}) Ś1 यथा शंसंति पावकाः; S निमित्तानि तथैव च. — After 5, D3.6 T2 G (except G3.6) ins.:

441* आस्ते विषधरो नागो निहन्ता जनकस्य ते ।

6 All MSS. (K1 missing) except T G6 om. सूत उ°; T G6 om. उ° (cf. v. l. 7, 8). — ^{a}) K4 S (except G1.6) तथा. D3.6.7 transp. यथा and सूतो. K2m

पतिष्यमाणे नागेन्द्रे तक्षके जातवेदसि ।
इदमन्तरमित्येवं तदास्तीकोऽभ्यचोदयत् ॥
वरं ददासि चेन्मह्यं वृणोमि जनमेजय ।
सत्रं ते विरमत्वेतन्न पतेयुरिहोरगाः ॥

१.५१.१६-१७

स राजानं प्राह पृष्टस्तदानीं
यथाहुर्विप्रास्तद्वदेतन्नृदेव ॥ ६
पुराणमागम्य ततो ब्रवीम्यहं
दत्तं तस्मै वरमिन्द्रेण राजन् ।
वसेह त्वं मत्सकाशे सुगुप्तो
न पावकस्त्वां प्रदहिष्यतीति ॥ ७
एतच्छ्रुत्वा दीक्षितस्तप्यमान
आस्ते होतारं चोदयन्कर्मकाले ।
होता च यत्तः स जुहाव मन्त्रै-
रथो* इन्द्रः स्वयमेवाजगाम ॥ ८

विमानमारुह्य महानुभावः
सर्वैर्देवैः परिसंस्तूयमानः ।
बलाहकैश्चाप्यनुगम्यमानो
विद्याधरैरप्सरसां गणैश्च ॥ ९
तस्योत्तरीये निहितः स नागो
भयोद्विग्नः शर्म नैवाभ्यगच्छत् ।
ततो राजा मन्त्रविदोऽब्रवीत्पुनः
क्रुद्धो वाक्यं तक्षकस्यान्तमिच्छन् ॥ १०
इन्द्रस्य भवने विप्रा यदि नागः स तक्षकः ।
तमिन्द्रेणैव सहितं पातयध्वं विभावसौ ॥ ११ C. 1. 2125 B. 1. 56. 11 K. 1. 56. 12

सूत्रधारो (for लोहि°). — ^{b}) Da D3.4.6.7 G1.3 चोदित° (for वेदित°). — Before 6^{cd}, Ko D5 (marg.) ins. लोहिताक्ष उवाच; M2.4 सूतः. — ^{c}) Ko.3.4 B1.5 G1.4–6 M1 हृष्टः; T2 वि°; G2 इ° (for पृष्टः). K3 तथा वै (for तदानीं). — ^{d}) Ś1 देवाः (for विप्राः). Ś1 K3.4 D2 M (except M1.5) तद्वदेवं; Ko D5 तत्तदेवं; K2 तत्त(m °द्व)देतत्. D1 नृपेंद्रः; T G2.3 M2–4 नरेंद्र; G1.6 नरेंद्रः; M1.5 नरेंद्रं.

7 K1 missing. K3 om. 7^{a} and 7^{d}. Before 7^{a}, G1–3.6 M1.5 ins. सूतः (cf. v. l. 6, 8). — ^{a}) G6 corrupt. M2.4 ततोहमुक्तवान्. — ^{c}) M1.5 सखे ह (for वसेह). D5 °शे ह गुप्तो; G1 °शेतिगु°. — ^{d}) Ś1 Ko.2.4 D2 प्रतिधक्ष्यतीति.

8 K1 missing. Before 8, K4 ins. सौतिरु°; D2.5 सूत उ°; S (except T2 M1.5) सूतः (cf. v. l. 6, 7). — ^{b}) K2 आसीद्; G3 तं (for आस्ते). K (K1 missing) D5 नोद°. — After 8^{ab}, D4 (marg.) G (except G3.6) ins.:

442* इन्द्रेण सार्धं तक्षकं पातयध्वं
विभावसोर्न तु मुच्येत नागः ।

— ^{c}) Ko यत्र प्र-; K3 यत्नात्सु-; K4 यत्तः प्र-; Ñ1.2 V1 यत्तोस्या-; B (B2 missing) D य(B4 म)त्तोस्य (D5 सेंद्रः सु-); G2 यत्तत्स-; G4.5 यत्तः सु-. After जुहाव, Da2 D5 ins. अथ. Ś1 होता च मंत्रैराजुहाव यत्नतो; Ñ3 होता प्रमत्तः प्रजुहाव मंत्रैर्. — ^{d}) Ś1 अथ पृथा(*sup. lin.* दा)कुः (sic); Ko G3 M1.3.5 अथात्रेंद्रः; K2 अथं चेंद्रः; K3 ततस्त्विंद्रः; K4 B (B2 missing) Da Dn1.n2 D2–4.6.7 T2 G4–6 अथा(B3.4 T2 यथा; Dn2 अथो)मरेंद्रः; Ñ1.2 V1 Dn3 D1.5 G2 अथो (G2 यथा) महेंद्रः; Ñ3 G1 यथा त्विंद्रः; T1 यथा चेंद्रः; M2.4 अथ त्विंद्रः. Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D om.

एव. — After 8, D3.4 (marg.) T G ins.:

443* आयातु चेन्द्रोऽपि सतक्षकः पते-
द्विभावसौ नागराजेन तूर्णम् ।
जम्भस्य हन्तेति जुहाव होता
तदाजगामाहिदत्ताभयः प्रभुः ॥

9 K1 missing. — ^{a}) Ś1 यथानुभावः; D4 तदैव देवः; M1.5 महाप्र°. G3 गंधर्वसिद्धाप्सरसां गणैश्च (cf. ^{d}). — ^{b}) Ko.2.4 संपरिस्तू°; K3 Ñ3 G1 M (except M1.5) परितः स्तू°; T स्तूयमानः समंतात्. — ^{c}) Ñ1.3 °श्चाप्युपरीय°; T1 °श्चानुविगम्य°. — In Ś1 the portion from प्यनुग up to व in 1. 53. 27^{a} is lost on the missing upper half of a fol. (39). — ^{d}) B1 ins. च after °धरैः. — After 9, G2.4.5 ins.:

444* नागस्य नाशो मम चैव नाशो
भविष्यतीत्येव विचिन्त्यमानः ।

10 Ś1 K1 missing. — ^{a}) T2 ततोत्तरीये. G4.5 पिहितः. — ^{b}) T2 शनैश्चैवा°; G4 शनकैश्चैवा°. — G1 om. 10^{cd}. — ^{c}) G3 मंत्रविदस्त्रवित्पुनः. — ^{d}) S (G1 om.) तदा (for वाक्यं).

11 Ś1 K1 missing. Before 11, Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D1.2.4.5.7 ins. जनमेजय उ°; D3.6 T1 G2.6 M (except M1.5) जनमेजयः. — ^{ab}) T2 G2.4–6 transp. विप्राः and नागः. G3 पन्नगः स तु तक्षकः. — ^{c}) G3 तं तु तेनैव सहितं. — After 11, D3.4 (marg.).6 T G (except G3) ins.:

445* न त्यजेद्यदि तं चेन्द्रः स नागं तक्षकं तथा ।

K4 Da Dn D1.2.5 M (except M1.5) ins. after 11: D3.4 (in text).6 T G (except G3), after 445*:

446* सूत उवाच ।
जनमेजयेन राज्ञा तु चोदितस्तक्षकं प्रति ।

G. 1. 2132
B. 1. 56. 18
K. 1. 56. 17

ऋत्विज ऊचुः ।

अयमायाति वै तूर्णं तक्षकस्ते वशं नृप ।
श्रूयतेऽस्य महान्नादो रुवतो भैरवं भयात् ॥ १२
नूनं मुक्तो वज्रभृता स नागो
भ्रष्टश्चाङ्कान्मन्त्रविस्रस्तकायः ।
घूर्णन्नाकाशे नष्टसंज्ञोऽभ्युपैति
तीव्रान्निःश्वासान्निःश्वसन्पन्नगेन्द्रः ॥ १३
वर्तते तव राजेन्द्र कर्मैतद्विधिवत्प्रभो ।
अस्मै तु द्विजमुख्याय वरं त्वं दातुमर्हसि ॥ १४

जनमेजय उवाच ।

बालाभिरूपस्य तवाप्रमेय
वरं प्रयच्छामि यथानुरूपम् ।
वृणीष्व यत्तेऽभिमतं हृदि स्थितं
तत्ते प्रदास्याम्यपि चेददेयम् ॥ १५

सूत उवाच ।

पतिष्यमाणे नागेन्द्रे तक्षके जातवेदसि ।
इदमन्तरमित्येवं तदास्तीकोऽभ्यचोदयत् ॥ १६
वरं ददासि चेन्मह्यं वृणोमि जनमेजय ।

होता जुहाव तत्रस्थं तक्षकं पन्नगं तथा ।
हूयमाने तथा चैव तक्षकः सपुरंदरः ।
आकाशे ददृशे चैव क्षणेन व्यथितस्तदा ।
पुरंदरस्तु तं यज्ञं दृष्ट्वोरुभयमाविशत् ।
हित्वा तु तक्षकं त्रस्तः स्वमेव भवनं ययौ ।
इन्द्रे गते तु नागेन्द्रस्तक्षको भयमोहितः ।
मन्त्रशक्त्या पावकार्चिःसमीपमवशो गतः ।

[(L. 3) G$_{1.2.4.5}$ तस्मिन् (for चैव). — (L. 4) D$_5$ T G$_{1.2.4-6}$ M$_{2-4}$ तत्र (for चैव). — (L. 5) Da D$_{5.6}$ T G$_{1.6}$ दृष्ट्वा तु; G$_{2.4.5}$ दृष्टवान्; M$_{2-4}$ दृष्ट्वा स. — (L. 6) D$_{2.5}$ T$_1$ शक्रः; G$_{1.2.4-6}$ M$_{2-4}$ नागं (for त्रस्तः). M$_{2-4}$ देवेंद्रो दिवमा(M$_3$ °द्रस्त्रिदिवं)ययौ. — (L. 7) Dn D$_1$ M$_3$ राजेंद्र (for नागेन्द्रस्). — (L. 8) T G$_{1.2.4-6}$ M$_{2-4}$ तु सप्तार्चिः(T$_2$ M$_{2.3}$ °र्चैः)स°. D$_5$ T G$_{1.2.4-6}$ M$_{2-4}$ °मवशोगमत्.]

— D$_4$ (marg.).$_6$ T G (except G$_3$) M$_3$ cont.:

447* तं दृष्ट्वा ऋत्विजस्तत्र वचनं चेदमब्रुवन् ।

12 N (Ś$_1$ K$_1$ B$_2$ missing) G$_3$ M$_{1.5}$ transp. 12–13 and 14–15, inserting (a second) ऋत्विज ऊचुः between the transposed pairs. — T$_1$ om. from 12^a up to तीव्रान् in 13^a. — G$_{1.2.4-6}$ M$_2$ om. ऋत्विज ऊ°; D$_6$ T$_2$ G$_3$ M$_{1.5}$ om. ऊचुः. — ^{a}) Ñ V$_1$ B (B$_2$ missing) D T$_2$ G$_3$ तूर्णं स; G$_{1.2.4.5}$ ते तूर्णं; M$_{1.5}$ नस्तू°. — ^{b}) G (except G$_{3.6}$) तु (for ते). G (except G$_3$) M (except M$_{1.5}$) वशं गतः. — ^{c}) M$_{1.5}$ महाञ्छब्दो. — ^{d}) Ñ V$_1$ B (B$_2$ missing) D नदतो (D$_2$ °दंतो; D$_5$ °दन्वै); G$_6$ कुर्वंतो. K$_3$ भैरवान् रवान् (anuprāsa!). Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B (B$_2$ missing) D G$_6$ रवं (D$_2$ स्वनं); G (except G$_{3.6}$) M (except M$_{1.5}$) महत् (for भयात्).

13 Ś$_1$ K$_1$ missing. T$_1$ om. up to तीव्रान् (cf. v. l. 12). — ^{b}) K$_2$m घृष्टः; T$_2$ G$_{3.6}$ ततः (for भ्रष्टः). K$_2$ corrupt (m चाकाशान् and वेगान्); Ñ V$_1$ B$_{3-5}$ D नाकान् (D$_2$ राजन्; D$_5$ स्वर्गान्); T$_2$ G$_{3.6}$ त्रस्तः; G$_{1.2.4.5}$ चांगान्; M$_{2-4}$ चायं (for चाङ्कान्). G$_3$ मंत्रगृहीत°; G$_6$ °वित्रस्तगात्रः. — ^{c}) Ko.$_{2.4}$ वशम्; M$_{1.5}$ तूर्णमेव (for नष्टसंज्ञः). K$_3$ संघूर्णमानो हि तथा ह्युपैति; T$_2$ G M$_{2-4}$ आ(G$_2$ M$_3$ अ)घूर्णमानो हि (G$_2$ M$_3$ -पि) समभ्यु°. — ^{d}) T$_2$ G$_3$ M (except M$_3$) तीव्रं. K$_3$ तीव्रोच्छ्वासान्.

14 Ś$_1$ K$_1$ missing. For sequence cf. v. l. 12. — ^{c}) B$_4$ D$_5$ त्वं; B$_5$ Dn$_1$ D$_{1.7}$ T M (except M$_3$) तद्; G (except G$_5$) च (for तु). — ^{d}) B$_4$ D$_5$ T$_1$ तं (for त्वं). Ko.$_{2.4}$ D$_{3.6.7}$ transp. त्वं and दातुं.

15 Ś$_1$ K$_1$ missing. G$_1$ om. 15^a–16^b. Ko.$_{2.4}$ Ñ$_{1.3}$ राजोवाच; D$_{3.6}$ T$_1$ जनमेजयः; T$_2$ G (G$_1$ om.) M (M$_{1.5}$ om.) राजा. — ^{a}) K$_3$ T G$_{2.5.6}$ M °रूपाय; Ñ$_3$ °पन्नाय. Ko.$_{2.4}$ मनस्विनोस्य; Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B$_4$ D$_5$ T$_2$ तवा(B$_4$ °व)प्रमेयं. — ^{b}) Ñ$_3$ D$_{2.3}$ T G$_3$ M (except M$_3$) तवा(D$_3$ तथा)नु°; B$_4$ °भिरूपं; G$_{4.5}$ तथा(G$_5$ °वा)प्रमेयं (cf. ^{a}). — ^{c}) Ko.$_2$ यत्ते हि वरं; Da$_1$ G$_{2.3}$ मत्तेभि°. K$_3$ Ñ V$_1$ B$_{1.4.5}$ Da D$_{3.6.7}$ G$_6$ M$_1$ हृदिस्थं.

16 Ś$_1$ K$_1$ missing. G$_1$ om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). Ko.$_{3.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn D$_1$ सौतिरु°; D$_6$ S (T$_1$ G$_1$ M$_3$ om.) सूतः. — ^{b}) K$_2$ Ñ$_3$ °वेदसं. — ^{c}) D$_{3.6.7}$ एतदंतर°. K$_3$ D$_5$ S °त्येव (G$_3$ °त्येतद्). — ^{d}) K (K$_1$ missing) °नोदयत्; B$_4$ °वेदयत्; T G$_{1.2.4-6}$ °भाषत. G$_3$ अस्तीको ह्यभ्यभाषत; M$_{1.5}$ तमस्तीकोभ्यभाषत.

17 Ś$_1$ K$_1$ missing. Before 17, Ko.$_4$ Ñ$_{2.3}$ B (B$_2$ missing) Da Dn D$_{1-5.7}$ ins. आस्तीक उ°; D$_6$ T G (except G$_1$) आस्तीकः. — ^{c}) G$_3$ विरमत्वेव. — ^{d}) K$_2$ नृपते जातवेदसं; K$_3$ न वै दह्युर्भुजंगमाः.

18 Ś$_1$ K$_1$ missing. Before 18, K$_4$ ins. सौतिरु°; B$_3$ सूत उ°; S (except G$_{1.3}$) सूतः (cf. v. l. 17).

सत्रं ते विरमत्वेतन्न पतेयुरिहोरगाः ॥ १७
एवमुक्तस्ततो राजा ब्रह्मन्पारिक्षितस्तदा ।
नातिहृष्टमना वाक्यमास्तीकमिदमब्रवीत् ॥ १८
सुवर्णं रजतं गाश्च यच्चान्यन्मन्यसे विभो ।
तत्ते दद्यां वरं विप्र न निवर्तेत्क्रतुर्मम ॥ १९

आस्तीक उवाच ।

सुवर्णं रजतं गाश्च न त्वां राजन्वृणोम्यहम् ।
सत्रं ते विरमत्वेतत्स्वस्ति मातृकुलस्य नः ॥ २०

सूत उवाच ।

आस्तीकेनैवमुक्तस्तु राजा पारिक्षितस्तदा ।
पुनः पुनरुवाचेदमास्तीकं वदतां वरम् ॥ २१
अन्यं वरय भद्रं ते वरं द्विजवरोत्तम ।
अयाचत न चाप्यन्यं वरं स भृगुनन्दन ॥ २२
ततो वेदविदस्तत्र सदस्याः सर्व एव तम् ।
राजानमूचुः सहिता लभतां ब्राह्मणो वरम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

५२

शौनक उवाच ।

ये सर्पाः सर्पसत्रेऽस्मिन्पतिता हव्यवाहने ।
तेषां नामानि सर्वेषां श्रोतुमिच्छामि सूतज ॥ १

सूत उवाच ।

सहस्राणि बहून्यस्मिन्प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
न शक्यं परिसंख्यातुं बहुत्वाद्वेदवित्तम ॥ २ C. 1. 2148 B. 1. 57. 2 K. 1. 57. 2

— ^{a}) V_1 $B_{4.5}$ D (except $D_{2.4}$) T G $M_{1.5}$ तदा (for ततो). V_1 Dn D_1 तेन (for राजा). M (except $M_{1.5}$) transp. राजा and ब्रह्मन् (in ^{b}). K_3 स राजेंद्रो (for ततो रा°). — ^{b}) Dn D_1 तु सः (for तदा). — ^{c}) $K_{0.2.4}$ विप्रम्; $Ñ_2$ V_1 B D चेदम् (for वाक्यम्). — ^{d}) $K_{0.2.4}$ $Ñ_2$ V_1 B D $M_{1.5}$ वाक्यम्; K_3 पुनर्; $Ñ_{1.3}$ विप्रम् (for इदम्).

19 $Ś_1$ K_1 missing. Before 19, B_3 ins. राजोवाच; T_2 M (except $M_{1.5}$) राजा. — ^{a})=20^{a}. — ^{b}) D_2 धनं यन्. S (except G_2) °से द्विज. — ^{c}) G_1 विप्रवर्य (for वरं वि°). G_6 ब्रह्मन्; M (except $M_{1.5}$) विद्वन् (for विप्र). — ^{d}) D_3 $G_{4.5}$ न निवर्तेः. D_3 T_2 G_3 क्रतुं.

20 $Ś_1$ K_1 missing. — S अस्तीकः. — ^{a})=19^{a}. — ^{b}) S (mostly) त्वा. — ^{d}) $Ñ_2$ V_1 D_5 S (except M_{2-4}) मातुः कु°. $Ñ_3$ स्वस्ति नोस्तु कुलस्य च.

21 $Ś_1$ K_1 missing. $K_{0.3.4}$ $Ñ_{1.2}$ V_1 B_1 Dn D_1 सौतिरु°; S (T_1 om.) सूतः. — ^{b}) A few MSS. पारीक्षि° (cf. v. l. 1. 1. 8; 36. 8 etc.). — ^{d}) The MSS. vary at random between वरः and वरं; K as in text.

22 $Ś_1$ K_1 missing. Before 22, B_3 ins. राजोवाच; T_2 $G_{4.5}$ राजा. — ^{a}) $Ñ_1$ $G_{1.2}$ अन्यद्. — Before 22^{cd}, B_3 ins. सौतिरु°. — ^{c}) D_5 T_2 G_{3-5} °प्यन्यत्. T_1 $G_{1.2.6}$ M (except $M_{1.5}$) नायाचदयमप्यन्यं ($G_{1.2}$ °न्यत्).

23 $Ś_1$ K_1 missing. — ^{a}) $Ñ_{1.2}$ V_1 $B_{1.4.5}$ D तात (Da_1 D_5 as in text; D_2 तावत्); $B_{1m.3}$ ते च; T G (except G_1) तस्य (for तत्र). — ^{b}) G_3 corrupt. D_5 T $G_{2.4-6}$ $M_{1.5}$ ते; G_1 च (for तम्). — ^{c}) $G_{1.2}$ सचिवा (for सहि°). — ^{d}) $K_{0.2.4}$ transp. लभ° and ब्राह्म°. — After 23, D_4 marg. *sec. m.* ins.:

448* श्रुत्वा तन्नृपतिर्वाक्यं ददौ तस्मै वरं तदा ।
सर्वेषां पश्यतां तत्र पूर्णकामो द्विजोऽभवत् ।

Colophon. K_1 missing. — *Sub-parvan:* $K_{0.2.4}$ Ñ V_1 $B_{1.5}$ D (except Dn_3) S (except T_2) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* $K_{0.2}$ वरप्रार्थनं; $K_{3.4}$ $B_{3.4}$ Da_2 $D_{2.4}$ वरप्रदानं; $Ñ_{1.2}$ V_1 $Dn_{1.n2}$ D_1 आस्तीकवरप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_3 (*sup. lin. sec. m.*) T 48; $Ñ_{1.2}$ V_1 56; B_1 55; Da_1 43; Dn_3 55; $D_{3.4}$ (marg.) 54; D_5 21; G M 38 (G_2 40; $G_{3.5}$ M_3 39). — *S'loka no.:* Da_1 42; Dn 27.

52

1 $Ś_1$ K_1 missing (cf. v. l. 1. 50. 1; 51. 9). S (G_3 with prefixed श्री) शौनकः. — ^{a}) G_3 सर्पाः के सर्प°. — ^{d}) K (K_1 missing) तत्वतः (for सूत°).

2 $Ś_1$ K_1 missing. $K_{0.3.4}$ $Ñ_{1.2}$ V_1 B_1 Dn $D_{1.3.6.7}$ सौतिरु°; S (G_3 with prefixed श्री) सूतः. — ^{a}) $K_{0.2.4}$ अयुतानि; K_3 D_5 हुतानि; G_5 अर्बुदानि (for बहूनि). — ^{b})=1. 47. 23^{b}. $M_{3.5}$ पतितान्य°. — ^{c}) $K_{0.2.4}$ शक्याः. M_5 transp. परि- and -सं-. — ^{d}) $Ñ_2$ V_1 B (B_3

C. 1. 2144
B. 1. 57. 3
K. 1. 57. 3

यथास्मृति तु नामानि पन्नगानां निबोध मे ।
उच्यमानानि मुख्यानां हुतानां जातवेदसि ॥ ३
वासुकेः कुलजांस्तावत्प्राधान्येन निबोध मे ।
नीलरक्तान्सितान्घोरान्महाकायान्विषोल्बणान् ॥ ४
कोटिको मानसः पूर्णः सहः पैलो हलीसकः ।
पिच्छिलः कोणपश्चक्रः कोणवेगः प्रकालनः ॥ ५
हिरण्यवाहः शरणः कक्षकः कालदन्तकः ।
एते वासुकिजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ ६
तक्षकस्य कुले जातान्प्रवक्ष्यामि निबोध तान् ।
पुच्छण्डको मण्डलकः पिण्डभेत्ता रभेणकः ॥ ७
उच्छिखः सुरसो द्रङ्गो बलहेडो विरोहणः ।
शिलीशलकरो मूकः सुकुमारः प्रवेपनः ॥ ८

---

missing) D द्विजसत्तम; M (except M1.5) ब्रह्मवित्त°.

3 Ś1 K1 missing. — ^{a}) D5 °स्मृतिं च; G1.2 °श्रुतं तु; M1.5 °स्मृतिस्तु. — ^{b}) K3 भुजंगानां. — ^{d}) T2 पततां; G1 दग्धा°; G2.4.5 हता°; G3 सर्पाणां.

4 Ś1 K1 missing. — ^{a}) Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D कुलजातांस्तु (Da °श्च). — ^{c}) B1 M2–4 °रक्तसि°; Da D3.4.6.7 M1.5 °रक्तासि°. T2 G5.6 नीला रक्ताः सिता घोराः; G3.4 °रक्तासिता घोराः. — ^{d}) T2 G4.6 °कायाः. Ñ3 महाबलान्; T2 G4.6 विषोल्बणाः; G2.3.5 M2.3 °द्बणाः. — After 4, K (K1 missing) D (except D2.3.5–7) ins.:

449* अवशान्मातृवाग्दण्डपीडितान्कृपणान्हुतान् ।

☞ At this point the MSS. are all extremely corrupt. The readings adopted for the names of the serpents are in many cases merely tentative stop-gaps.

5 Ś1 K1 missing. — ^{a}) K4 Ñ1.2.3 (*sup. lin.*) V1 B (B2 missing) D (except D5) कोटिशो (Da1 कौटिज्ञो). G4 नाम सः; M1.3.5 ता(M3 न)मसः. T2 G2.3.5.6 M2.4 नाम (M2.4 °क-) संपूर्णः. — ^{b}) Ñ1 शदः; Ñ2 V1 B1.4.5 Da Dn D1–4.6.7 शलः; Ñ3 M1.5 सदः; B3 गणः (m झ्यलः); M4 सलः (for सहः). K4 सहपौलो; D5 सत्वपालो; T2 G1.6 सदयालो; G2.4.5 सदवालो; M2.3 सदयोलो (M2 °ला). K2 पौलो; Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D1–4.6.7 M1.4.5 पालो. K2.4 Ñ V1 B3–5 D (except D3.6) M4 हलीमकः; K3 °समः; B1 °मठः (m as in text); T2 हरी°; G2 °सिकः; G6 भलीढकः; M1.5 °यकः; M2.3 हनीलकः. T1 सदयालुर्हलः खगः; G3 नीलो नीलदयः सखः. — ^{c}) Ko.3.4 Ñ2 B4.5 Dn D1.3.4.6.7 G1 M4 पिच्छ°; V1 मिच्छ°; B1.3 Da पिच्छकः; D2 पिष्टपः; G2.4 पुलहः; G5 कुणपः; G6 °पः; M3 त्रि°. Ko.2.3 कोपनः; K4 कोनपः; Ñ V1 Dn D1.4 T2 G4.6 कौ°; B5 कौशलः; D2 °शः; G1.2 M1.5 °कः; G5 पुलहः; M2–4 °णि°. T1 G3–6 शक्रः; T2 G1.2 M (except M1.5) शंखः. — ^{d}) B3–5 D (except D2.5) कालवेगः; G1 क्रा°; G3 कैंद्र°. K3 प्रचालकः; B3 (m as in text) T1 °काश°; T2 °कारितः; G1 °घाल°; G2–5 M1.5 °लिकः; G6 °लितः.

6 Ś1 K1 missing. — ^{a}) K3 Ñ3 V1 B4.5 D (except D2) G1 °ण्यबाहुः. — ^{b}) Ko.2.4 कक्षर्णः; K3 °र्पणः; Ñ1 °र्षकः; B4 D2 T G1.2.4–6 तक्ष°; Dn1 (by corr.) °क्षर्कः; M1.5 °त्थनः; M2.4 °त्थकः. Ko कालवत् (sic); K3 °वंतकः; D2m °दक्षकः; T1 °दंडकः. G3 तक्षकर्णश्च दंतकः. — Ko (? hapl.) om. 6^{c}–7^{a}. — ^{d}) = 9^{d}. Ñ1.2 B3.4 Da2 Dn D1 °वाहने. — After 6, Ñ2 V1 B (B2 missing) D ins.:

450* अन्ये च बहवो विप्र तथा वै कुलसंभवाः ।
प्रदीप्ताग्नौ हुताः सर्वे घोररूपा महाबलाः ।

7 Ś1 K1 missing. Ko om. 7^{a} (cf. v. l. 6); G3 M1.5 (hapl.) om. 7–9. — ^{a}) B3 कुलात्; M (M1.5 om.) कुलं. K2 T G4–6 तावत्; K3 Ñ3 तात (for जातान्). — ^{b}) M (M1.5 om.) °ध तत्. — ^{c}) K (K1 missing) Ñ1 पुच्छंडलो; Ñ2 B (B2 missing) Da Dn D1.3.4.6.7 °च्छांड°; V1 °च्छोड°; D5 °च्छादको; T प्रच्छंद°; G1 °शंडिलो; M2 पि°; M3 त्रिच्छंडि°. T2 G4.5 मंगलकः; G1.6 M (M1.5 om.) °लिकः. G2 पुच्छको मंगलो नागः. — ^{d}) Ñ V1 B (B2 missing) Da Dn D1.3–7 पिंडसेक्ता; T1 °वेत्ता; G1 °गोप्ता; G4.5 पंडभेक्ता. Ko °पिंडभः कार°; K2 पंडारुः कर°; K3 पिंडारुस्तार°; K4 पांडुरुः कर°. B1 (m as in text) °भेक्षणः; B4 T2 G2.4–6 चभे(G6 °हे)ण(B4 °न)कः; B5 °भेल°; D5 °भक्षणः; D7 रभा°; T1 हरेण°; G1 रहे°. D2 पिंडः सीत्कारभेक्षणः.

8 Ś1 K1 missing. G3 M1.5 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) B1.4.5 D2.3.6.7 G (G3 om.) °च्छिकः (D2 °काः); Da °त्सिकः. K3 सरसो; Ñ2 V1 B (B2 missing) D शरभो; G2 शिरसो; G4–6 °रभो. K4 व्यंगो; Ñ1.2 V1 B1.3.4m.5 D भं°; B4 जं°; G1.4–6 रं°; G2 M (M1.5 om.) भृं°. Ñ3 उच्छिरः सुतपो द्रुह्यो; T उच्छिरः सुरभः संघो (T2 रंगो). — ^{b}) K2 बलदंडो; Ñ1 B5 Da Dn D1.4.7 बिल्वतेजा (Da °जो); Ñ2 चिरतेजा; Ñ3 वेल्ल°; V1 चित्तभोजो; B1.4 बिलतेजा (B4 °जो); B3 बिलभंगो; D2 बिल्वभेजो; D3.6 विश्वतेजा; D5 वलितेजा; G1 वलभोथ. Ñ1 विरोचनः. T1

मुद्गरः शशरोमा च सुमना वेगवाहनः ।
एते तक्षकजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ ९
पारावतः पारियात्रः पाण्डरो हरिणः कृशः ।
विहंगः शरभो मोदः प्रमोदः संहताङ्गदः ॥ १०
ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ।
कौरव्यकुलजान्नागाञ्शृणु मे द्विजसत्तम ॥ ११
ऐण्डिलः कुण्डलो मुण्डो वेणिस्कन्धः कुमारकः ।
बाहुकः शृङ्गवेगश्च धूर्तकः पातपातरौ ॥ १२
धृतराष्ट्रकुले जाताञ्शृणु नागान्यथातथम् ।
कीर्त्यमानान्मया ब्रह्मन्वातवेगान्विषोल्बणान् ॥ १३
शङ्कुकर्णः पिङ्गलकः कुठारमुखमेचकौ ।
पूर्णाङ्गदः पूर्णमुखः प्रहसः शकुनिर्हरिः ॥ १४ C. 1. 2157 B. 1. 57. 16 K. 1. 57. 16

फेनपोढाधिरो°; T$_2$ G$_{4-6}$ वल्लभोथ (T$_2$ G$_6$ °था) विरा°; G$_2$ वल्लगोथ विरा°; M (M$_{1.5}$ om.) वल्लभो रवि°. — ^{c}) K$_{0.2.3}$ श(K$_2$ शि)लीस(K$_3$ °सः)कनको; K$_4$ सलीसनकको; Ñ$_3$ सिलीसलकणो; V$_1$ शिलीपानकरो; B$_{1.3}$ D$_{2.5}$ शालि(D$_5$ शली)शा°; D$_{3.7}$ शीली°; B$_4$m शीलशालकरौ; Da °करौ; T$_1$ सल्लसल्लगणो; T$_2$ G$_{4.5}$ स(G$_5$ ह)लः सलगणो; G$_{1.2.6}$ M (M$_{1.5}$ om.) सिलः (G$_1$ सलः; G$_{2.6}$ सिल-) सि (G$_2$ -स्थि; G$_6$ -स्थ)लग(G$_{1.2}$ °क)णो. Ñ$_2$ यूकः; D$_2$ B$_4$m शूकः; D$_5$ गूढः. — ^{d}) K$_{2.4}$ कुमारश्च प्र°.

9 Ś$_1$ K$_1$ missing. G$_3$ M$_{1.5}$ om. 9 (cf. v. l. 7). — ^{a}) B$_1$ D$_4$ मुकुरः; D$_5$ मंगु°; D$_7$ मुक°; G$_1$ उ°; G$_{4.5}$ मुरगः. Ñ$_{2.3}$ V$_1$ Dn D$_1$ शिशुरोमा; Da °लोमा; T$_1$ शरभो°; T$_2$ शर°. — ^{b}) T$_2$ G$_{1.2.4.5}$ सुमहा (G$_1$ °हान्). Ñ$_2$ B (B$_2$ missing) D (except D$_5$) सुरोमा च महाहनुः; G$_6$ समरो वेगवान्हरः. — ^{c}) T$_1$ तक्षकदायादाः. — ^{d}) = 6^{d} and 11^{b}. — After 9, D$_4$ reads 11^{cd}.

10 Ś$_1$ K$_1$ missing. D$_{1.3}$ (hapl.) om. 10^{a}–11^{b}. D$_4$ reads 10 after 12. — ^{a}) K$_0$ Da$_1$ ऐरा°; B$_4$ (m as in text) पारिभारः; Da$_2$ पाराप°; M$_3$ वारा°. K$_0$ पारया°; Ñ$_3$ Dn °यातः; V$_1$ B (B$_2$ missing) Da$_2$ D$_{5.7}$ पा(Da$_2$ प)रिपा°. — ^{b}) K$_{0.2.3}$ Da D$_{2.5}$ पांडुरो; B$_3$ G$_{2.4.5}$ °वो. K$_3$ रोहिणः. — After 10^{ab}, K (K$_1$ missing) D$_2$ ins.:

451* सुभोजनः पराशश्च वीर्यवानेकसाहसः ।

[K$_2$ परासुभ्रुः; K$_4$ °शुभ्रः; D$_2$ °सुश्र. K$_{2.4}$ पाय(K$_4$ °प)याते (K$_4$ °ने) प(K$_4$ पु)रो हितः.]

— ^{c}) The MSS. vary at random between विहं° and विह°. T$_2$ विवाहः; G$_1$ विभवः; M$_5$ पिशंगः. K$_{2.4}$ गोदः; Ñ$_{1.3}$ V$_1$ B$_{1.3.4}$m Dn D$_{2.4.6.7}$ T$_1$ मेदः; Ñ$_2$ वेदः; B$_{4.5}$ मेघः. — ^{d}) K$_4$ प्रमादः; Ñ$_1$ °माहः; Ñ$_3$ °हः. Ñ$_{1.3}$ T$_1$ G$_1$ सह(G$_1$ °हि)तांगकः; Ñ$_2$ B$_{1.5}$ Dn D$_7$ °तापनः; V$_1$ B$_{3.4}$ Da$_1$ D$_{2.4.6}$ सहतापनः; D$_5$ सहयोग°; T$_2$ सहतांगतः; G$_{2-6}$ सं(G$_2$ सिं)हताशनः; M$_{1.5}$ सह°.

11 Ś$_1$ K$_1$ missing. D$_{1.3}$ om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^{a}) Ñ$_3$ B$_1$m G$_1$ °कुला एते. — ^{b}) = 9^{d}. Ñ$_{1.3}$ G$_{1.2}$ M पतिता (for प्रविष्टा). M$_{1.5}$ °वाहने. After 11^{ab}, D$_4$ reads 13^{ab}. — D$_{5.6}$ om. 11^{c}–12^{d}. — D$_4$ reads 11^{cd} after 9. — ^{c}) K$_3$ °जातानां. — ^{d}) Ñ$_2$ V$_1$ B$_{1.3.5}$ Da$_1$ Dn D$_{1.2-4.7}$ M$_2$ श्रृणु मे त्वं (D$_{3.7}$ त्वं मे) द्विजोत्तम; Da$_2$ श्रृणु नामान्यथातथं (cf. 13^{b}). — After 11, K$_0$ Da$_1$ read (for the first time) 13^{cd}.

12 Ś$_1$ K$_1$ missing. D$_{5.6}$ om. 12 (cf. v. l. 11). D$_4$ reads 12 before 10. — ^{a}) K$_3$ एंडिरः; Ñ$_{1.3}$ एभिलः; Ñ$_2$ एरंडः; V$_1$ B (B$_2$ missing) D (D$_{5.6}$ om.) एरकः; S जटिलः. Ñ$_3$ तुच्छो; V$_1$ D (D$_{5.6}$ om.) वेणी (D$_2$ मंडो); S (except G$_{1.2}$) कुंडो. — ^{b}) Ñ V$_1$ B (B$_2$ missing) D (D$_{5.6}$ om.) T$_1$ वेणी(Ñ$_3$ °ण)स्कंधः (Ñ$_1$ °कंकः); T$_2$ G$_{4.6}$ °ग्रंधः; G$_3$ वेणीगृध्रः; G$_5$ वेणीगंधः. — ^{c}) K$_{0.3}$ चक्रकः; K$_2$ वक्त्र°; K$_4$ चंद्र°; G$_{4.5}$ चाहु°. Ñ$_3$ V$_1$ B$_{1.3.5}$ Dn D$_{1-4.7}$ श्रृंगवेरः; Da संग°; T G$_{2.3.5}$ M$_{1.5}$ °वेष्टः; G$_1$ °वेपः; G$_4$ °चेष्टः; G$_6$ °यष्टिः. Ñ$_2$ श्रृंगलकश्चैव. — ^{d}) K$_0$ °पातपाधरौ; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ °याजकौ; B$_{1.3}$ D$_2$ या(D$_2$ वा)तयातनौ (B$_3$ °कौ); B$_4$ घातघातनौ; B$_5$ प्रात°; Da Dn D$_{1.3.4.7}$ प्रा(D$_{3.4}$ प्रां; D$_7$ शं)तरां (Da$_2$ Dn °रा)तकौ; S पो(T$_2$ M$_{1.5}$ पा)तपोत(M$_{2-4}$ °त्र)कौ. — After 12, K (K$_1$ missing) Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B (B$_2$ missing) D (except D$_{5.6}$) ins.:

452* कौरव्यकुलजास्त्वेते प्रविष्टा हव्यवाहनम् ।

[K (K$_1$ missing) एते कौरव्यजा नागाः (K$_0$ om. नागाः); B (B$_2$ missing) Da D$_2$ °व्यस्य कुलादेते. K$_0$ om. the latter half.]

— After 12, M ins.:

453* एते कौरव्यजा नागा विभावसुमुखं गताः ।

13 Ś$_1$ K$_1$ missing. D$_4$ reads 13^{ab} after 11^{ab}. K$_0$ om. up to श्रृणु (in ^{b}). — ^{b}) V$_1$ D$_5$ G$_1$ राजन् (for नागान्). M$_{2.4}$ om. यथातथं. D$_1$ यथातथा; D$_4$ °गतं; G$_1$ °क्रमं. — ^{c}) K$_3$ उच्यमा°. T$_2$ G$_{4.5}$ यथा; G$_3$ अथो (for मया). G$_{1.2.6}$ दंद(G$_6$ °त)शूकान्महाकायान्. — ^{d}) K$_3$ M$_{1.3.5}$ °वेगविषो°; G$_{1.2.4}$ M$_2$ °न्विषोद्ध°; G$_3$ °वेगविषोद्ध°.

14 Ś$_1$ K$_1$ missing. — ^{a}) Ñ$_2$ V$_1$ B (B$_2$ missing)

C. 1. 2157 B. 1. 57. 16 K. 1. 57. 16
आमाहठः कोमठकः श्वसनो मानवो वटः ।
भैरवो मुण्डवेदाङ्गः पिशङ्गश्चोद्रपारगः ॥ १५
ऋषभो वेगवान्नाम पिण्डारकमहाहनू ।
रक्ताङ्गः सर्वसारङ्गः समृद्धः पाटराक्षसौ ॥ १६
वराहको वारणकः सुमित्रश्चित्रवेदिकः ।
पराशरस्तरुणको मणिस्कन्धस्तथारुणिः ॥ १७

इति नागा मया ब्रह्मन्कीर्तिताः कीर्तिवर्धनाः ।
प्राधान्येन बहुत्वात्तु न सर्वे परिकीर्तिताः ॥ १८
एतेषां पुत्रपौत्रास्तु प्रसवस्य च संततिः ।
न शक्याः परिसंख्यातुं ये दीप्तं पावकं गताः ॥ १९
सप्तशीर्षा द्विशीर्षाश्च पञ्चशीर्षास्तथापरे ।
कालानलविषा घोरा हुताः शतसहस्रशः ॥ २०

Da Dn D1.3–7 पि(D1.3.6 पी)ठरकः; D2 M1.3.5 पिंड(D2 °ज)रकः. — b) Ñ V1 B1m.3.5 Da Dn D1.4 °सेचकौ; B1.4 D3.5–7 T G M2–4 °सेव(G1 °सेल)कौ. M1.5 कुमारसुखसेवकौ. — d) K4 प्रहसिः; Ñ1.2 B (B2 missing) D (except D2) प्र(B4 प्रा)हासः; Ñ3 T2 °सहः; V1 °हरः; G1 °कुनिः; G2 M (except M1.5) प्रघ(G2 °ध)सः; G6 °हस्तः. Ñ3 Dn1.n2 D1 दरिः; G1.2 हरः.

15 Ś1 K1 missing. — a) K4 D1 आ(D1 अ)पो°; Ñ1.2 V1 B1.3.5 Da Dn D3.4.6.7 अमा° (D3.6 °मो°); Ñ3 आमांतकः; D2 अमावहः; D5 G1.2 M2–4 अष्टा(D5 °ष्ट)वक्रः (M2–4 °कः); T1 अधामकः; T2 G3 आमोदकः (G3 °मः); G4–6 आ(G4 अ)मोथकः; M1.5 आत्मावा(M5 °या)नः. K2.4 D1 कोह(D1 °प)ठकः; K3 कोणच°; Ñ1 कोपब°; Ñ2 B1.3.5 Da Dn D2–4.6.7 का(D2 क)म°; Ñ3 °रकः; V1 माठरकः; D5 केमिल्लि°; T1 G3–6 कामवि(G3 °पि)कः; T2 कौमत्रिकः; G1.2 M2–4 कोमल°; M1.5 कामसेनः. B4 अमाहः कामठकश्च. — b) K3 सुमना; K4 Ñ1.2 D (except Da1 D2.5) सुषेणो; T2 G4–6 खनसो (for श्वसनो). K2 नामवो; K3 मनयो; K4 नामचो; Ñ3 हवनो; T1 मास°; G1.2 मानसो. V1 B (B2 missing) Da Dn D1.3.4.6.7 मानसो(B1 °लवो)व्ययः. Ñ2 D2 [ऽ]व्ययः; T1 टिकः; G (except G1.2) नटः; M3 पटः. — c) K3 यमभेदांगः; Ñ3 गंड°; D5 G1.2 मंडलीपिंगः; T G3–6 M1.2.4 मं(T1 मा)त्र (M1.2.4 °ड)वेग(M2.4 °ट)श्च; M3.5 °वेगश्च. — d) D5 S पिंगलः (for °शंगः). Ñ2 शास्त्रपा°; V1 Dn D1 °पारकः; B1.3 चोडु(B3m as in text)पारकः; B4 T1 G2.4–6 चोडुपा°; B5 Da D2 T2 चोर्धपा°; D3 चोढ°; D4.6 चोंडु-पारगौ (D6 °कः); D5 G1 M2–4 चोग्रचा(G1 °वा)रकः (D5 °णः); D7 चोडू°; G3 चारु°; M1.5 डुंडु°.

16 Ś1 K1 missing. — a) K0.2.4 Ñ3 V1 Dn D1.3 M5 नागः; Ñ1 T1 G1 °दः; D6.7 रामः; G6 M1 °थः (for नाम). — b) V1 पिंडाकर°; M1.5 पिंडोदर°. K4 Da2 D3 T2 G (except G5) °हनुः. K3 °रको महाहनुः; B4 °रेकमहाहनुः. — c) K0 °सर्वांगः (for रक्ताङ्गः). — d) G1 प्रसिद्धः. K2.4 पाठरा°; B5 सादरा°; D2 पिठराक्षकौ; T1 °लांगकः; G1 M2–4 °लाक्षकः; M1.5 पटलाक्षकौ. K3 सुसमृद्धपरा°; Ñ1.2 V1 B1.3.4 Da °द्ध(B1 °द्ध)पट(B4 °द)रा°; Ñ3 समिद्धपटराक्षकौ; B3m Dn D1.3.4.6.7 °द्धपट-वासकौ (D1 °कः); D5 °द्धपाठराक्षसः; T2 G2–6 °द्धपटला (G3 °दल)क्षकौ.

17 Ś1 K1 missing. — a) K0.4 वारा°; T G (except G1) वला°; M5 पारा°. K3 T1 वारु°; Ñ2 धार°; V1 कार°; B3 Dn D1 वीर°. — b) Ñ V1 B (B2 missing) D सुचित्रः; T1 सुमंत्रः; G1 M3 सचित्रः. K3 चित्रदेवकः; Ñ2 B3 Da Dn D1.3.4.6.7 °वेगिकः; V1 °वेश°; B1.4 °वेशि°; B5 °वेणि°; D2 °वेद°; D5 °वेपितः; G (except G3) °वेदि-(G1 °द)तः. — B3 repeats 17^{ab} as:

454* वराहको वारुणकः सुचित्रा एत्रवेणिकः ।

— B5 om. 17^{cd}. — c) K0.3.4 °सरः; D5 M2–4 पारा°; G1 पारावतः (cf. 10^{a}); G2 पालाक्षकः; G3 °शतः; G4.5 पलाशकः; G6 °शकः. K0.2.4 चारुणि° (K2 °ण°); K3 तार°; Da D4 G1 तर°; T1 तारुणि°; G3 तंकुण°. — d) K3 मणिबंधः; Ñ1.2 V1 B3.4 Da2 D2–6 G1–3 °णिः स्कंधः (D5 °दः); Ñ3 कोणि°; B1 माल°. G3 तथा कुणिः; G6 M1.5 °रुणः.

19 Ś1 K1 missing. D6 (? hapl.) om. 19. With 19^{ab} cf. 1. 31. 17^{ab}. — a) K2.4 तेषां तु (for एते°). Ñ1.3 T2 G (except G3.6) पुत्रपौत्रं; Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D5; D6 om.) M (except M1.5) प्रसवो यः. Ñ2 V1 B (B2 missing) D (D6 om.) T1 G1.6 M च (for तु). — c) Ñ V1 B1.4.5 D (except D2.3.7; D6 om.) T2 G2.4.5 M शक्यं. — d) V1 D3 प्र- (for ये).

20 Ś1 K1 missing. — a) Dn त्रिशीर्षा सप्तशीर्षाश्च. — b) Dn D1 दशशीर्षा°. B3 D2 तथैव च. — After 20^{ab}, K3 ins.:

455* शतशीर्षास्तथा नागाः कालानलविषोल्बणाः ।;

while D3.4 T G (except G3) ins.:

456* दशशीर्षाः शतशीर्षास्तथान्ये बहुशीर्षकाः ।

महाकाया महावीर्याः शैलशृङ्गसमुच्छ्रयाः ।
योजनायामविस्तारा द्वियोजनसमायताः ॥ २१

कामरूपाः कामगमा दीप्तानलविषोल्बणाः ।
दग्धास्तत्र महासत्रे ब्रह्मदण्डनिपीडिताः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

सूत उवाच ।
इदमत्यद्भुतं चान्यदास्तीकस्यानुशुश्रुमः ।
तथा वरैश्छन्द्यमाने राज्ञा पारिक्षितेन ह ॥ १
इन्द्रहस्ताच्च्युतो नागः ख एव यदतिष्ठत ।
ततश्चिन्तापरो राजा बभूव जनमेजयः ॥ २
हूयमाने भृशं दीप्ते विधिवत्पावके तदा ।
न स्म स प्रापतद्वह्नौ तक्षको भयपीडितः ॥ ३
शौनक उवाच ।
किं सूत तेषां विप्राणां मन्त्रग्रामो मनीषिणाम् ।
न प्रत्यभात्तदाग्नौ यन्न पपात स तक्षकः ॥ ४
सूत उवाच ।
तमिन्द्रहस्ताद्विस्रस्तं विसंज्ञं पन्नगोत्तमम् । C. 1. 2170 B. 1. 58. 5 K. 1. 58. 5

— c) T2 G2-5 °नलसमाः. K3 आशीविषायुता घोराः (marg. *sec. m.* महा for युता). — d) D5 T1 M (except M2.4) हुताशनसमप्रभाः; T2 G (except G1) हुताशनसमार्चिषः.

21 Ś1 K1 missing. — a) B5 °काला; Da °वेगा (for °काया). Ñ2 V1 B (B2 missing) D °वेगाः (Da °कायाः) (for वीर्याः). T M (except M2.4) transp. °कायाः and °वीर्याः. — b) M1.5 °च्छ्रिताः. — c) Ñ1.3 °नायतवि°. — d) G3-5 ते द्वियोजनसमा°. — After 21, D4 ins.:

457* पञ्चयोजनविस्तारा दशद्वादशसंख्यया ।

22 Ś1 K1 missing. — a) Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) T G (except G1.2) °बला (B4m °चरा) (for °गमा). — b) G (except G4) M2 °विषोद्बणाः. — d) D5.6 °निपातिताः; G (except G1) °दंडेन पी°.

Colophon. Ś1 K1 missing. *Sub-parvan:* All MSS. (except Dn3 T2; Ś1 K1 B2 missing) आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक). — *Adhy. name:* K2.4 दग्ध(K4 interp. सर्पाणां)नामानुकीर्तनं; Ñ1.2 V1 सर्पनामकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 52; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T 49; Ñ1.2 V1 57; B1 Dn3 56; D2 (marg.).3 55; D5 22; G M 39 (G2 41; G3.5 M3 40). — *S'loka no.:* Ñ3 Dn3 23; Dn1.n2 24. *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2139.

53

1. This adhy. is missing in K1, which has a lacuna here (cf. v. l. 1. 47. 20). Ś1 missing (cf. v. l. 1. 51. 9). Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरु°; S सूतः. — a) D3m चासी°. — b) B4m Da1 °स्यात्र; T1 °स्यापि; G1.6 °स्य च. Ñ1.2 V1 B (B2 missing) Dn D2-4 M3 °शुश्रुम. — c) B5 M1.3 यथा; M5 एवं. K (K1 missing) Ñ3 D6.7 T M (except M3) °द्यमानः (K3 °नैः); D3 G3.6 °श्छिद्यमानः (G3 °ने); G1 °श्चोद्यमानः; G2 °श्छाद्यमानैः. — d) G2.4.5 तथा (for राज्ञा). Here and below, the MSS. vary at random between पारि°, पारी° and परि°. K2.4 Ñ1.2 V1 B1.4 Da Dn D1.2.4.5 T2 हि; B3 D3.7 M (except M1.5) वै; D6 तु; G (except G1.4) च.

2 Ś1 K1 missing. — b) Ñ1 D1 T1 यदि तिष्ठति. D5 खमेवमधितिष्ठति; T2 G स ख (G2 संघ) एव व्यवस्थितः.

3 Ś1 K1 missing. — b) Ñ2 B1.3 D (except D3.5) वसुरेतसि; V1 जातवेदसि (for पावके तदा). — c) K3 तु; K4 स; D2 च (for स्म). K4 Ñ3 D2 T1 G1.4.5 M2.3 संप्रा°. T2 G3.6 नष्टसंज्ञोभवन्नागः.

4 Ś1 K1 missing. S (G3 with prefixed श्री) शौनकः. — b) K3 Ñ1.3 S महात्मनां (for मनी°). — c) T1 प्रत्यगात्. K3 ततः; V1 तथा; B4 Da तत्; T2 G4.5 यतः (for तदा). T1 M हुतेग्नौ यत्; G2 हुतो वह्नौ. Ñ1.3 निवेशं (Ñ3 न वै सं-) प्रतिभाति स्म; G1.6 न प्रत्युज्ज्य- (G6 °पद्य)ताग्नौ यत्; G3 न प्रत्यभाग्वायतोग्नौ (sic). — d) Ñ2 V1 B3.5 Da Dn D1.2.5 transp. न and स. Ñ1.3 येनाग्नौ न पपात सः; B4 पपात न च त°.

C. 1. 2170 B. 1. 58. 5 K. 1. 58. 5

आस्तीकस्तिष्ठ तिष्ठेति वाचस्तिस्रोऽभ्युदैरयत् ॥ ५
वितस्थे सोऽन्तरिक्षेऽथ हृदयेन विदूयता ।
यथा तिष्ठेत वै कश्चिद्गोचक्रयोरन्तरा नरः ॥ ६
ततो राजाब्रवीद्वाक्यं सदस्यैश्चोदितो भृशम् ।
काममेतद्भवत्वेवं यथास्तीकस्य भाषितम् ॥ ७
समाप्यतामिदं कर्म पन्नगाः सन्त्वनामयाः ।
प्रीयतामयमास्तीकः सत्यं सूतवचोऽस्तु तत् ॥ ८
ततो हलहलाशब्दः प्रीतिजः समवर्तत ।
आस्तीकस्य वरे दत्ते तथैवोपरराम च ॥ ९
स यज्ञः पाण्डवेयस्य राज्ञः पारिक्षितस्य ह ।
प्रीतिमांश्चाभवद्राजा भारतो जनमेजयः ॥ १०
ऋत्विग्भ्यः ससदस्येभ्यो ये तत्रासन्समागताः ।
तेभ्यश्च प्रददौ वित्तं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ११
लोहिताक्षाय सूताय तथा स्थपतये विभुः ।
येनोक्तं तत्र सत्राग्रे यज्ञस्य विनिवर्तनम् ॥ १२
निमित्तं ब्राह्मण इति तस्मै वित्तं ददौ बहु ।
ततश्चकारावभृथं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १३
आस्तीकं प्रेषयामास गृहानेव सुसत्कृतम् ।
राजा प्रीतमनाः प्रीतं कृतकृत्यं मनीषिणम् ॥ १४
पुनरागमनं कार्यमिति चैनं वचोऽब्रवीत् ।

---

5 Ś1 K1 missing. K4 Ñ1.2 V1 B1.4.5 Dn D1 सौतिरु°; S सूतः. — a) Ñ1 V1 D5 विभ्रष्टं. — b) D2 विषण्णं; D5 विवसं. — d) G1.2 transp. वाचः and तिस्रः. K0.2.4 Da1 Dn1 °भ्युदीरयन्; Ñ2.3 V1 Dn3 D4–6 T1 G1–3 M5 °भ्युदीर°; D2 °भ्युवाच ह. G4.5 ह्युदैर°.

6 Ś1 K1 missing. — a) K0.2 वितस्थौ; K3 वित्रस्तः; K4 प्रतस्थौ; D1 तिर्यक्स्थः; D2 व्यतिष्ठत्; G2 विसृस्ते; M3 स तस्थौ. K2 Ñ2 V1 B (B2 missing) D G3 च (for ऽथ). M1.5 स विनष्टोत्तरीयोथ. — c) K0.4 B5 T G1.2.6 M1.2.4.5 तिष्ठेति; K3 Ñ V1 D (except Da) G4.5 °ष्ठति; B3 हि तिष्ठेत्. T1 G (except G3.6) M2.4 चैवोक्तः; M1.5 वै किंचित्. M3 यदा तिष्ठन्निपिद्धः खे. — d) K3 Ñ1.3 गां चक्रं चांतरा (K3 °रां); Ñ2 V1 Dn D1.3.6.7 खं च गां चांत°; B1.3.4m Da D4.5 गां च खं चांतरा (D5 °रे); B4.5 रथचक्रांतरे; D2 गां दिवं चांत°; M1.5 तथा चक्रेंतरा (M5 °रं); M2.4 तथा तस्थेंतरा. K0 अंतरे (for अन्तरा). K3 गतः; B1.4m M1.2.4.5 ततः; B4.5 पुनः (for नरः). T1 तथातिष्ठदथांतरा; T2 G3.6 नावगच्छेत्तथांतरं; G1.2.4.5 तदा तस्थौ नभोंतरे; M3 वाग्भिर्मित्रस्य तक्षकः(!). ❀ Arj. (corrupt): गां च चां खंतरेत्यपि पाठः। Cd (corrupt) गां चक्रं चान्तरा उक्तो रथाङ्गस्य च मध्ये समय इति यावत्। ❀

7 Ś1 K1 missing. — a) T1 M3 तदा. — b) K3 बोधितो; D5 नोदितो. Ñ3 °स्यैरभिवादितः. — c) Ñ3 एव; G1 °वं (for एतत्). Ñ3 एतं; T2 G °व (for एवं). K3 °मेवं संभवतु. — d) K3 °स्तीकेन. K0.2.4 D5 कांक्षितं.

8 Ś1 K1 missing. — c) D5 corrupt; G1 एवं; G3 इदं (for अयं). — d) T2 G6 मम; Cd सूत- (as in text). G1.2.4.5 °चोस्त्विति; G3 M1.5 °चोद्भुतं.

9 Ś1 K1 missing. Before 9, K0.4 B3 ins. सौतिरु°; D5 सूत उ°; S (except G5.6) सूतः. — b) Ñ2 B (B2 missing) D (except Da) प्रीतिदः. Ñ1.3 T2 G1–4.6 M2–4 °वर्धत; Ñ2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1.5 G5 समजायत; M1.5 समर्द्धत (sic). — d) T1 G1 M (except M3) तदैव. M1.5 विरराम (for उपर°). Da D5 G1 M (except M4) ह.

10 Ś1 K1 missing. — b) G1 तथा (for राज्ञः). K3 D3.6 G1 च (for ह). — After 10ab, G6 ins.:

458* समापिते ततः सत्रे विधिवद्विधिदर्शिभिः ।

— c) B5 G6 om. च.

11 Ś1 K1 missing. — a) B1 D2 अथ; D5 अपि; T1 G3.6 M च (for स). — c) M1 स तेभ्यः प्र°.

12 Ś1 K1 missing. — b) K2 M1.5 यथा. G4 प्रभुः. — c) Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2.3.5.6) तस्य (for तत्र). Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D2.5) M3 तत्रा(D3.6 °स्या)ग्रे; G4 संग्रामे. — d) T1 सत्रस्य. M1.5 च (for वि-). Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D5) सर्पसत्रनिवर्तने (B1m °प्रवर्तने; B5 °निवृत्तये; D2 °निवंर्तनं; D3.6.7 °निबर्हणं).

13 Ś1 K1 missing. — After 13ab, K4 Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D (D5 om. line 2) ins.:

459* दत्वा द्रव्यं यथान्यायं भोजनाच्छादनान्वितन् ।
प्रीतस्तस्मै नरपतिरप्रमेयपराक्रमः ।
[(L. 1) Ñ2 B1.3 D2 °च्छादनादिकं.]

Ñ1.2 V1 B1 (marg.).3–5 D2 cont.:

460* ततो गत्वा चावभृथं कृत्वा स्नानमनन्तरम् ।

(cf. 13c).

14 Ś1 K1 missing. — a) Ñ1 पूजयामास. — b) M2.4 गृहायैव. K3 Ñ2 Dn D1.2.4 सुसंस्कृ°. T2 प्रदाय

भविष्यसि सदस्यो मे वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ १५

तथेत्युक्त्वा प्रदुद्राव स चास्तीको मुदा युतः ।
कृत्वा स्वकार्यमतुलं तोषयित्वा च पार्थिवम् ॥ १६

स गत्वा परमप्रीतो मातरं मातुलं च तम् ।
अभिगम्योपसंगृह्य यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ १७

एतच्छ्रुत्वा प्रीयमाणाः समेता
ये तत्रासन्पन्नगा वीतमोहाः ।
तेऽस्तीके वै प्रीतिमन्तो बभूवु-
रूचुश्चैनं वरमिष्टं वृणीष्व ॥ १८

भूयो भूयः सर्वशस्तेऽब्रुवंस्तं
किं ते प्रियं करवामोऽद्य विद्वन् ।
प्रीता वयं मोक्षिताश्चैव सर्वे
कामं किं ते करवामोऽद्य वत्स ॥ १९

आस्तीक उवाच ।
सायं प्रातः सुप्रसन्नात्मरूपा
लोके विप्रा मानवाश्चेतरेऽपि ।
धर्माख्यानं ये वदेयुर्ममेदं
तेषां युष्मद्भ्यो नैव किंचिद्भयं स्यात् ॥ २०

सूत उवाच ।
तैश्चाप्युक्तो भागिनेयः प्रसन्नै-
रेतत्सत्यं काममेवं चरन्तः ।
प्रीत्या युक्ता ईप्सितं सर्वशस्ते
कर्तारः स प्रवणा भागिनेय ॥ २१

* *

जरत्कारोर्जरत्कार्वां समुत्पन्नो महायशाः । C. 1. 2189 B. 1. 58. 24 K. 1. 58. 24

वसु स°; G$_{2.4.5}$ विधाय वसुस°; G$_3$ वसुवर्षसु°; M$_{1.5}$ गृहाय वसुस°.

15 Ś$_1$ K$_1$ missing. — ^{c}) K$_2$ वै (for मे). — ^{d}) G$_{2.4.5}$ अश्वमेधे.

16 Ś$_1$ K$_1$ missing. Before 16, B$_3$ ins. सौतिरु°. — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B (B$_2$ missing) D तदास्ती°; T$_1$ तथास्ती°. K$_3$ मुदान्वितः. — ^{c}) G$_3$ गतः (for कृत्वा). K$_{2-4}$ V$_1$ B$_{3.4}$ D$_{2.4}$ स; G$_3$ च (for स्व-). D$_5$ °मिति तं; G$_3$ °मखिलं. — ^{d}) T$_1$ तोषयामास पा°. M$_{1.5}$ तु (for च).

17 Ś$_1$ K$_1$ missing. — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B (B$_2$ missing) D transp. मात° and मातु°. K (K$_1$ missing) Ñ$_3$ च तत्; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B (B$_2$ missing) D च तां; M$_{1.5}$ तथा. — ^{c}) G$_3$ अभिनंद्योप°.

18 Ś$_1$ K$_1$ missing. Before 18, K$_{0.4}$ Dn (except Dn$_3$) D$_{1.4}$ ins. सौतिरु°; K$_2$ D$_2$ सूत उ°; T G$_{1.2}$ M$_3$ सूतः. — ^{b}) G$_1$ सर्वे ह्यास°. K (K$_1$ missing) G$_3$ वीतशोकाः. — ^{c}) K$_3$ D$_2$ ते आस्तीके; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn D$_1$ आस्तीके वै; Ñ$_3$ T$_1$ G$_{2-5}$ M तेस्तीके च; B$_{4.5}$ ते आस्तीके वै; D$_{3.5-7}$ ते चास्तीके; G$_1$ आस्तीके ते; G$_6$ अस्तीकं ते. T$_2$ om. वै. — ^{d}) G$_6$ आहुः (for ऊचुः). T$_1$ वृणु त्वं.

19 Ś$_1$ K$_1$ missing. — ^{a}) Ñ$_1$ G$_6$ सर्वतस्ते. K$_3$ सर्वे इत्यब्रु°; B (B$_2$ missing) °शस्त्वब्रुवंस्ते; D$_2$ °शस्तं स्तुवंस्ते; G$_1$ संस्तवैरब्रु°. T$_1$ M (except M$_3$) ते ब्रुवाणाः; G$_3$ ते ब्रुवंतः. — ^{b}) B$_4$ वयं; G$_3$ कामं (for प्रियं). K$_0$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_3$ Dn D$_{1-4.6.7}$ T G (except G$_3$) °माद्य (cf. ^{d}). D$_5$ °मो यच्च ब्रह्मन्. — ^{c}) T$_2$ G (except G$_{4.6}$) प्रीताश्चैवं. — ^{d}) K$_{0.3.4}$ B$_3$ D$_2$ T$_1$ G$_3$ M$_{2.4}$ कं. Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_{3.5}$ D (except Da D$_5$) T G (except G$_{1.3}$) M$_5$ °माद्य (cf. ^{b}). G$_{1.3}$ विद्वन्. — After 19, K$_4$ marg. ins. an additional colophon: इत्यादिपर्वणि आस्तीके.

20 Ś$_1$ K$_1$ missing. D$_6$ S om. उवाच. — ^{a}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B (B$_2$ missing) D M$_4$ ये (D$_5$ मे) (for सु-). K$_0$ °न्नाः सुरूपाः; K$_3$ वासुके सुप्रसन्नाः; B$_4$ °न्नानुरू°; G$_1$ M$_3$ पन्नगेंद्रा नरेंद्राः; G$_2$ °न्नाः कुरूद्वाः; G$_3$ °न्ना हि लोके; G$_4$ °न्नाः कुरू°; G$_5$ °न्ना नरेंद्राः. — K$_3$ transp. 20^b and 20^c. — ^{b}) Ñ$_1$ T$_2$ G$_{1.2.4.5}$ M लोके विप्रेंद्रा मा°; G$_3$ विप्रा वंद्या मा°. G$_{1.2}$ क्षत्रियाः (for मानवाः). K$_4$ Ñ$_1$ वेतरे°; Ñ$_2$ V$_1$ B (B$_2$ missing) D ये परे°. T$_1$ ह; T$_2$ G$_{1.3.6}$ M वा; G$_{2.4.5}$ च (for ऽपि). — ^{c}) Dn पठेयुर्. G$_3$ ये मदीयं वदंतः. — ^{d}) K$_2$ B$_4$ युष्मत्तो; Ñ$_2$ B$_{1.3.5}$ D G$_3$ युष्मत्.

21 Ś$_1$ K$_1$ missing. Before 21, B$_3$ Dn$_3$ ins. सौतिरु°; M$_3$ सूतः. — ^{b}) T G M$_3$ वचनं ते (for काम°). K$_2$ B$_5$ D$_{3.4.6.7}$ M$_{2.4}$ चरंतु; K$_3$ T$_2$ G M$_3$ °रामः; K$_4$ D$_2$ वरं नः; Ñ$_2$ B$_{1.4}$ Da वरं तु; B$_3$ ब्रुवंतु; Dn D$_1$ वरं ते; D$_5$ वचस्ते. — ^{c}) Ñ$_2$ V$_1$ B (B$_2$ missing) D (except D$_{3-7}$) कामितं; M$_{1.5}$ चेप्सितं. — ^{d}) B$_{4.5}$ स; G$_3$ त्वत् (for स). B$_5$ प्रणयात् (m as in text).

22 The serpent spells (in 22 and 23) form a somewhat irrelevant interruption in the narrative

C. 1. 2189 B. 1. 58. 24 K. 1. 58. 24

आस्तीकः सत्यसंधो मां पन्नगेभ्योऽभिरक्षतु ॥ २२

असितं चार्तिमन्तं च सुनीथं चापि यः स्मरेत् ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्य सर्पभयं भवेत् ॥ २३

*   *

सूत उवाच ।

मोक्षयित्वा स भुजगान्सर्पसत्राद्द्विजोत्तमः ।
जगाम काले धर्मात्मा दिष्टान्तं पुत्रपौत्रवान् ॥ २४

इत्याख्यानं मयास्तीकं यथावत्कीर्तितं तव ।

---

of the Sūta, and are probably an *old* interpolation. — Ś1 K1 missing. — Before 22, T G ins. अस्तीकः (G6 सूतः). — K2 Dn D1 transp. 22 and 23. D4 repeats 22 with text-reading, in marg. *sec. m.*, inserting it after 21. The last line in the three-lined st., subst. for 22 in the majority of N is given below (for convenience of reference) as line 1 of 463* (*q. v.*). — ^{a}) K0.2.3 Ñ V1 B (B2 missing) D (for D4 see above) यो जरत्कारुणा जातः. — ^{b}) K0.2 B1 D5 जरत्कार्वां; K3 जरत्कन्यां; Ñ V1 B5 Da Dn D1 जरत्कारौ; B1m.4 D2–4.6.7 जरत्कारोर् (for समुत्पन्नो). K0.2 D5 महातपाः. — After 22^{ab}, D5 ins.:

461* गुणवान्वै महातेजा कार्यकर्ता महायशाः ।

— ^{c}) K0 Ñ3 सर्पसत्रेभ्यः; K2 सत्यसंधानः; K3 सत्यसमयो यः; Ñ1.2 V1 B (B2 missing) D सर्पसत्रे वः (D2 नः; D3.5–7 च). K4 तं (for मां). — ^{d}) K0 Ñ V1 B (B2 missing) D पन्नगान्योभ्यरक्षत (D3 °भ्यरक्षतु; D5 °भिरक्षिता); K2.3 पन्नगानभ्यरक्षयत्. — After 22, K2.3 ins.:

462* आस्तीकेनोरगैः सार्धं यः पुरा समयः कृतः ।

K0 (om. the final st.).4 Ñ V1 (om. lines 4 and 5) B (B2 missing) D ins. after 22: K2 (om. the final st.).3 (om. from line 4 onwards) ins. after 462*:

463* तं स्मरन्तं महाभागा न मां हिंसितुमर्हथ ।
सर्पापसर्प भद्रं ते गच्छ सर्प महाविष ।
जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर ।
आस्तीकवचनं स्मृत्वा यः सर्पो न निवर्तते ।
शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिंशवृक्षफलं यथा । [5]
सूत उवाच ।
स एवमुक्तस्तु तदा द्विजेन्द्रः
समागतैस्तैर्भुजगेन्द्रमुख्यैः ।
संप्राप्य प्रीतिं विपुलां महात्मा
ततो मनो गमनायाथ दध्रे ।

[(L. 1) K2.3 यदि सत्यं स°. Ñ1 महाभाग; D3.6.7 महानागाः; D5 महात्मानं. K2.3 दंशितुं. — After line 1, D3.6 repeats 22. — (L. 2) K0.2.3 Ñ2.3 D2 दूरं गच्छ (for गच्छ सर्प). K4 V1 B (B2 missing) D (except Dn D2) वनांतरं (for महा°). — (L. 5) K0 Ñ2 B (B2 missing) Da D3.4.6.7 शिरीषस्य फलं. — (Final stanza) K4 Ñ2.3 V1 B3–5 Da D2 उरगेंद्र° (for भुज°). K4 Ñ1.3 V1 B (B2 missing) D (except Dn D1) द्विजेंद्रः (for महात्मा). K4 Ñ1.2 B (B2 missing) D2.5 ततो मनो वै (K4 D5 ऽसौ) गमनाय दध्रे (D5 चक्रे).]

23 Ś1 K1 missing. K2 Dn D1 transp. 22 and 23. — ^{ab}) T G1.3.6 अस्तीकं. D3 S (except G4 M2.4) चार्चिमं°; D6.7 कीर्ति°. D2 सुनीतिं; T2 °ढं; G3 °तं; M1.5 °गीथं. K3 marg. *sec. m.* असितार्तिमत्सुनीथाः शेषवासुकितक्षकाः. — ^{d}) M1.5 नास्ति. D6 लभेत्; G3 क्वचित्; M1.5 ततः. — After 23, T G (except G3) M3 ins.:

464* इत्येवं नागराजोऽथ नागानां मध्यमस्तथा ।
उक्त्वा सहैव ते सर्वैः स्वमेव भवनं ययौ ।

24 Ś1 K1 missing. K0.2 Ñ2 D (except D2.4.5) om. सूत उ°. K3 Ñ1 V1 B1 सौतिरु°; S सूतः (cf. 463*). — ^{a}) K3 Ñ V1 B (B2 missing) D T1 G1 M1.3.5 तु (B3 च; D3 अथ; D5 as in text) (for स). T2 G (except G1.3) भगवान् (for भुज°). — ^{b}) K2 T1 G2.4.5 M3 °सत्रे. T2 G (except G1.3) भुजंगमान्. — ^{cd}) K2 M2.4 transp. धर्मा° and दिष्टा°. G2.4.5 दिष्टात्मा; Cd as in text.

25 Ś1 K1 missing. — ^{a}) G2.4.5 M1.5 इति ख्यातं. M2.3 °त्यास्तीकमुपाख्यानं. — ^{b}) K2 विधिवत्. G3 कथितं. Ñ1.2 V1 B5 Da Dn D1.3.4.7 transp. कीर्ति° and तव. B1.3 D2 °वत्ते प्रकीर्तितं; B4 यथावृत्तं च कीर्तितं; D6 °वद्द्विजकीर्तितं. — K4 Ñ V1 B (B2 missing) Da D2.3.6.7 ins. after 25: Dn D1.4.5 (line 1 in marg.), after 26^{ab}:

465* यन्मां त्वं पृष्टवान्ब्रह्मञ्श्रुत्वा डुण्डुभभाषितम् ।
व्येतु ते सुमहद्ब्रह्मन्कौतूहलमरिंदम ।

In D5 the above st. is followed by 466*.

26 Ś1 K1 missing. Dn D1.4 transp. 26^{ab} and 26^{cd}. D5 reads 26^{ab} in marg. — ^{a}) T G6 श्रुत्वेदं धर्मसमा°; G1 M2.4 °त्वा च धर्म(G1 °र्म्यं)मा°; G2 °त्वैतं धर्मसमा°; G3 °त्वैतत्पुण्यसमा°; G4.5 °त्वैतद्धर्मसमा°; M1 °त्वेमं धर्मसमा°; M5 °त्वेव धर्मसमा°. — ^{b}) G3 धर्मवर्धं°; G4.5 पुण्यसंमतम्. — K0 ins. after 26^{ab}: D5, after 465*:

466* सर्वपापैर्विनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ।

यत्कीर्तयित्वा सर्पेभ्यो न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २५
श्रुत्वा धर्मिष्ठमाख्यानमास्तीकं पुण्यवर्धनम् ।
आस्तीकस्य कवेर्विप्र श्रीमच्चरितमादितः ॥ २६

शौनक उवाच ।

भृगुवंशात्प्रभृत्येव त्वया मे कथितं महत् ।
आख्यानमखिलं तात सौते प्रीतोऽस्मि तेन ते ॥ २७
प्रक्ष्यामि चैव भूयस्त्वां यथावत्सूतनन्दन ।
यां कथां व्याससंपन्नां तां च भूयः प्रचक्ष्व मे ॥ २८
तस्मिन्परमदुष्प्रापे सर्पसत्रे महात्मनाम् ।
कर्मान्तरेषु विधिवत्सदस्यानां महाकवे ॥ २९
या बभूवुः कथाश्चित्रा येष्वर्थेषु यथातथम् ।
त्वत्त इच्छामहे श्रोतुं सौते त्वं वै विचक्षणः ॥ ३० C. 1. 2201 B. 1. 59. 4 K. 1. 59. 4

Ñ1.2 V1 B (B2 missing) Da ins. after 26^{ab}: Dn D1.4.5 (marg.), after 25: Ñ3 D2.3.7, after 26: K4, after 465*:

467* यथा कथितवान्ब्रह्मन्प्रमतिः पूर्वजस्तव ।
पुत्राय रुरवे प्रीतः पृच्छते भार्गवोत्तम ।
यद्वाक्यं श्रुतवांश्चाहं तथा च कथितं मया ।

[Before line 1, Dn1.n2 D2 ins. सूत उ°; Ñ3 सौतिरु°. — (L. 1) Ñ1 Da2 D3.5.7 यथावत्कथितं ब्र°. Ñ3 B4.5 D2.4.5 तदा (for तव).]

— After 467*, Ñ3 D2.3.7 repeats 26^{cd} (indicating interpolation). — c) T1 G1.2 M3 (*inf. lin.* corr. to) तस्य (for विप्र). — After 26, K2 ins.:

468* श्रुत्वास्तीकस्य चरितं यः स्मरेद्भक्तितत्परः ।
पुत्रपौत्रधनायुश्च कुलसंतति चाक्षया ।
महापुण्यं यशश्चैव लभते नात्र संशयः ।

After 26, T2 G (except G3.6) ins.:

469* सर्वपापविनिर्मुक्तो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ।
गार्हस्थ्यं धर्ममखिलं प्रयायात्पुत्रपौत्रवान् ।

After 26, K0.4 Da1 Dn D1.4.5 ins. an additional colophon ending the Āstīka-parvan; its details are as follows. *Adhy. name:* K0 सर्पसत्रमित्यास्तीकं; K4 Dn2 सर्पसत्रम्; Da1 आस्तीकवरप्रदानम्. — *Adhy. no.:* K0 53; Da1 55; Dn3 57; D4 56. — *S'loka no.:* Dn 32. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2171.

27 K1 missing. K2 (? hapl.) om. 27–31. Ś1 resumes from the last letter (व) in 27^{a}. — S (T2 G3.5 with prefixed श्री) शौनकः. — a) G1 °वंशप्रभृत्यैवं. T2 G2–6 M2 °त्येतत्. — b) D3.6.7 तथा (for त्वया). Ñ2.3 V1 B (B2 missing) D (except D5) कीर्तितं म°. — c) D5 सौते (for तात). — d) D5 वत्स; T G (except G1) M1.2.4 भृशं; M5 प्रियं (for सौते). M2.4 विप्रः (for प्रीतः). K3 S (except G1.6 M3) तेनघ; B5 तेन वै; D5 ते तथा.

28 K1 missing. K2 om. 28 (cf. v. l. 27). — a) Ś1 Ñ1.2 V1 B (B2 missing) Da Dn D1.3.4.6.7 वक्ष्यामि; K0 प्रख्या°; D2 M1.5 पृच्छा°. Ñ3 T G1.2.4–6 प्रवक्ष्यामि च भू°; D5 वक्ष्यामि भूयस्त्वां चैव; G3 प्रयच्छामि वचो भूयः; M2.4 पूर्वां प्र(M4 व)क्ष्यामि भू°. — c) G2.3 M1.5 °संप्रोक्तां. Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) T1 G1.6 M3 याः कथा व्याससंपन्नाः (T1 G1.6 °संप्रोक्ताः). — d) K4 त्वेतां; Ñ V1 B (B2 missing) D (except D5) T1 G1.6 M3 ताश्च. K4 Ñ2.3 Dn2 D5 Cd भूयो विचक्ष्व; Ñ1 °यो विधत्स्व; G3 °योनुचक्ष्व; M2.4 °योभिधत्स्व. D2.7 प्रचक्ष्य(D7 °क्ष)ते; M1.5 प्रचक्रमे; M3 विवक्ष्महे.

29 K1 missing. K2 om. 29 (cf. v. l. 27). — a) Ñ1.2 V1 B1.3.4m.5 D (except D5) °दुष्पारे (D2 °रं). — b) Ś1 K0.3.4 B3 T1 G1.3 M3 महात्मनः; D5 °त्मना. — c) Cf. 1. 1. 58^{c}. Dn3 कर्मारंभेषु; D3.6.7 °रे तु. Ñ2 V1 B (B2 missing) D (except D5) यज्ञस्य (for विधि°). — d) Ś1 महार्णवे; Ñ1.3 V1 Da2 D3.4.6.7 T1 G1 तथा कवे; Ñ2 Dn D1 तथाध्वरे; B1 तथा करे; B2 missing; B3 तथांतरे; B4 यथा करेः; B5 तथापरे; G3 तथा तव. M2.4 °स्यानंतरा कवे.

30 K1 missing. K2 om. 30 (cf. v. l. 27). — b) D2 येषु येषु. Ś1 K0 D5 यथा तथा; K3 °क्रमं; G3 °गतं. — c) K3 B5 D1 M2.4 ततः; D3 तत्र; D6.7 तत्तत्; G3 तत्वं (for त्वत्तः). K0.4 D5 T G1–3 M1.5 इच्छामि ताः (G2.3 तां); K3 Ñ3 G4–6 °च्छाम ताः (G4.5 तां); D4 °च्छाम्यहं. Ś1 इच्छाम त्वत्तस्तां श्रोतुं. — d) G2.4–6 सूत; G3 काले. Ś1 त्वेवं; K4 त्वत्तः; Ñ3 तत्वं; V1 D5 G1 M त्वं हि; D2 तास्त्वं (for त्वं वै). B4 विप्रचक्ष्व नः (for वै वि°). Ś1 K3 Ñ V1 B1.3.5 D (except D5) प्र(Ś1 K3 Ñ3 Da वि)चक्ष्व नः.

31 K1 missing. K2 om. 31 (cf. v. l. 27). D3.6.7 om. सूत उ°. — Ś1 S सूतः; K0.3.4 Ñ1.2 V1 B1 Dn D1 सौतिरु°. — c) M भगवान् (for अकथयन्). Ñ1.2 V1 B

C. 1.2202. B. 1.59.5 K. 1.59.5

सूत उवाच ।

कर्मान्तरेष्वकथयन्द्विजा वेदाश्रयाः कथाः ।
व्यासस्त्वकथयन्नित्यमाख्यानं भारतं महत् ॥ ३१

शौनक उवाच ।

महाभारतमाख्यानं पाण्डवानां यशस्करम् ।
जनमेजयेन यत्पृष्टः कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ ३२
श्रावयामास विधिवत्तदा कर्मान्तरेषु सः ।
तामहं विधिवत्पुण्यां श्रोतुमिच्छामि वै कथाम् ॥ ३३
मनःसागरसंभूतां महर्षेः पुण्यकर्मणः ।
कथयस्व सतां श्रेष्ठ न हि तृप्यामि सूतज ॥ ३४

सूत उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् ।
कृष्णद्वैपायनमतं महाभारतमादितः ॥ ३५
तज्जुषस्वोत्तममते कथ्यमानं मया द्विज ।
शंसितुं तन्मनोहर्षो ममापीह प्रवर्तते ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ समाप्तमास्तीकपर्व ॥

(B$_2$ missing) D चित्रं (for नित्यं). — ^{d}) M$_3$ अब्रवीद्द्वा°.

32 K$_1$ missing. Ñ$_3$ om. शौनक उ°. — Ś$_1$ S (G$_3$ with prefixed श्री) शौनकः. — ^{a}) K$_3$ Ñ$_{1.3}$ °माद्यंतं. — ^{b}) K$_3$ उपाख्यानं य°. Ś$_1$ G$_1$ यशस्विनां. — ^{c}) Hypermetric! Ko जन्मे° (cf. v. l. 1. 1. 8, 18, 57 etc.). Ñ V$_1$ Dn D$_{1.3.4.6.7}$ पृष्टः सन् (cf. 1. 1. 57); G$_{1.2.4.5}$ °ष्टं; G$_3$ यः पृ°. D$_5$ om. यत्. — ^{d}) K$_2$ T$_1$ M$_{2.4}$ तथा.

33 K$_1$ missing. — ^{a}) Ś$_1$ विधिना. — ^{b}) D$_3$ T$_2$ G$_{2.4-6}$ तथा; G$_{1.3}$ कथाः; M$_{2.4}$ कथां (for तदा). Dn D$_1$ °रे तु. — ^{c}) G$_1$ M$_{2.4}$ °हं सुमहापुण्यां.

34 K$_1$ missing. — ^{b}) Ñ$_2$ V$_1$ B (B$_2$ missing) D T G (except G$_1$) M$_{1.3}$ (*inf. lin.* as in text).$_5$ भावितात्मनः (for पुण्य°). Nīlp (should be for ^{d}, and not for ^{b} as the MSS. have) न हि तृप्यामि कथ्यति; cf. Arj. below. — ^{c}) G$_1$ M कथां श्रेष्ठां. — ^{d}) Ś$_1$ कथ्यतां; K$_2$ जल्पतां; K$_3$ जल्पतः; Ñ$_3$ कथ्यते; B$_5$m Cd कथ्यति (for सूत°). Ko.$_4$ न तृप्तिः शृण्वतो मम; T G (except G$_1$) M$_{1.5}$ परं कौतूहलं हि नः (G$_2$ मे). ❀Arj: कथ्यति कथ्यमाने ॥ सूतवे (? read °जे)त्यपपाठः ॥❀

35 K$_1$ missing. — Ś$_1$ (with prefixed श्री) S सूतः; Ko.$_{3.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_1$ Dn D$_1$ सौतिरु°. — ^{a}) K$_4$ B$_4$ (m as in text).$_5$ अहं (for हन्त). Ñ$_{1.3}$ G (except G$_1$) M (except M$_3$) तेहं (M$_{1.5}$ ते सं)प्रवक्ष्यामि. — ^{b}) G$_{2.4.5}$ महाख्यानमनुत्तमं. — ^{c}) M$_{1.5}$ °नम्प्रोक्तं.

36 K$_1$ missing. — ^{a}) G$_2$ M$_{1.3.5}$ शृणुष्व; Cd as in text. Ñ$_2$ B$_{4.5}$ Dn D$_{1.3.4.6.7}$ शृणु सर्वमशेषेण; M$_3$ *inf. lin.* शुश्रूषस्वो°. — ^{b}) Ko.$_{2.4}$ द्विजोत्तम; M$_{1.3}$ (*inf. lin.*).$_5$ मयानघ. — ^{c}) Ś$_1$ G$_2$ तन्मनोहर्षं; Ko.$_2$ त्वन्मनोहर्षात्; K$_4$ D$_5$ °हर्षात्; Da$_2$ Dn D$_{1.2}$ तन्म(D$_2$ सुम)हान्ह°; G$_1$ तन्महद्धर्षः; M$_{1.5}$ ते मनो°. K$_3$ प्रशंसितुं महाहर्षः. — ^{d}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ M प्र(M$_{1.5}$ वि)वर्धते; T G$_{3.6}$ च वर्ध°; G$_{2.4.5}$ च वर्त°.

Colophon. K$_1$ missing. — Cf. especially v. l. 26. — *Sub-parvan:* Ś$_1$ Ñ$_3$ B (B$_2$ missing) Da D$_{2.3.6.7}$ S आस्तीक (v. l. आस्तिक, अस्तीक); Ko Ñ$_{1.2}$ V$_1$ अंशावतरण; to which Ñ$_{1.2}$ V$_1$ add कथानुबंध, while D$_4$ has कथानुबंध only. — *Adhy. name:* Ko.$_{2.4}$ कथापीठबंधः; Dn$_2$.n$_3$ D$_1$ कथाबंधः; D$_6$ कथाप्रवेशः; T$_2$ वरप्रदानं; G$_1$ सर्पसत्रसमाप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_1$ (before the colophon) 66 (!); Ko 54; K$_3$ (*sup. lin. sec. m.*) T 50; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ 59; Da$_1$ 56; Dn$_3$ 58; D$_4$ marg. 57; D$_5$ 1 (? of the new sub-parvan); G M 40 (G$_2$ 42; G$_{3.5}$ M$_3$ 41). — *S'loka no.:* Dn 10 (cf. v. l. 26). — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_2$ 2181. — Ñ$_1$ V$_1$ D$_3$ T G (except G$_1$) M$_{1.3}$ indicate the end of the sub-parvan by phrases like आस्तीकं समाप्तं, समाप्तमास्तीकपर्व etc. — G$_{3.4}$ ins. at the end namaskāras like श्रीकृष्णाय नमः, श्रीमत्स्वामिने नमः; while M MSS. close the sub-pravan with some benedictory st. In M$_5$ the latter are followed by the date: ९१८ चिङ्ङम् २१ तेदि (*i. e.* Malabar year 918, month Siṁha, day 21st; *ca.* A. D. 1742-3). — M$_{1.2.4}$ end with this adhy.

Prof. STEN KONOW, Ethnographic Museum, Christiania: "Every serious student will feel sincerely thankful to you and your collaborators for the great and conscientious work you have given us."

Prof. LIONEL D. BARNETT, British Museum: "I heartily congratulate you on the excellent manner of the work. The critical method is thoroughly scientific, and the results are very interesting. I hope that the enterprise will receive all the support that it deserves."

Prof. F. BELLONI FILIPPI, University of Pisa: "I congratulate you and your colleagues of the Mahābhārata Editorial Board on the difficult task you have fulfilled with the first fascicule of the *editio critica* of the Great Epic of India. All the Sanskrit scholars who follow your endeavour with the most lively interest will be satisfied with the constituted text, that seems to give the most faithful picture of the original possible to be retraced under the present circumstances."

Prof. H. ZIMMER, University of Heidelberg: "Your edition will be the classical one, of this classical text, superseding all former editions, and may serve for all further investigation concerning the great Indian Epic."

Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Leipzig: "Eine gediegene Leistung, die zu den besten Hoffnungen berechtigt und sowohl dem durch seine scharfsinnigen Arbeiten wohlbekannten Herausgeber als auch den anderen beteiligten alle Ehre macht. . . . Wir müssen uns dankbar damit zufrieden gehen, dass Indien das leistet, was zur Zeit möglich und notwendig ist. Wir sehen schon jetzt, das die bahnbrechenden Arbeiten der Kommission uns eine reiche wissenschaftliche Ernte schenken werden."

Rivista degli Studi Orientali, Rome: "L'avvenimento è troppo importante perchè non meriti di esser segnalato ai sanscritisti ed agli amici dell' India. . . . Il "General Editor", dott. V. S. Sukthankar, che accoppia all'acutezza dell'ingegno e alla vastità delle letture la severità dei metodi europei, derettamente appresi alla scuola del Lüders, parla del lavoro come di un "very fascinating work" nè risparmia fatica per la riuscita di un'opera, a cui resterà per sempre legato il nome dei dotti collaboratori. E lo stabilimento tipografico *Nirnaya Sagar* di Bombay . . . non ha lesinato i mezzi per giungere a un'edizione, la quale per nitidezza di caratteri e bontà di materiali impiegati nulla ha da invidiare alle migliori edizioni europee."

Orientalistische Literatur Zeitung: "Nur soviel kann schon jetzt festgestellt werden, dass der Herausgeber offenbar mit der rühmenswertesten Akribie gearbeitet und sich alle Mühe gegeben hat, um einen wahrhaft kritischen Text herzustellen. Wenn es den indischen Gelehrten möglich werden wird—was wir immer ernstlich hoffen—in absehbarer Zeit einen kritischen Text des ganzen gewaltigen Epos hervorzubringen, so werden sie sich damit ein monumentum aere perennius errichtet haben und sich die Dankbarkeit vieler Generationen von Sanskritgelehrten zugesichert haben."

Journal of the American Oriental Society: "One of the most valuable of Sukthankar's results is his establishment for the first time of a "Kās'mīrī" recension of the epic. . . . Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he."

Indian Historical Quarterly: "The Institute is to be congratulated on the admirable beginning that has been made, under the able editorship of Dr. Sukthankar, of a truly colossal task, which we sincerely hope it will be able to bring to a successful completion. . . . So far as one can judge from the published specimen, the course adopted by the editor is fully justified by the facts of the case, and the major part of the text has been reconstructed with a degree of approximation which may be deemed sufficient for all critical purposes. The reviewer, as an Indian, may be excused for entertaining a pardonable pride in the fact that the first critical edition of the great Indian epic is undertaken, as it should be, by a band of Indian scholars. Let us hope that when it is completed it will stand as a glorious monument of Indian scholarship."

The Times, Literary Supplement: "The lines... on which they are proceeding appear to be thoroughly sound. This first tiny instalment shows that the work has been begun in earnest, and all Sanskrit scholars will wish it success."

The Indian Press

The Times of India, Bombay: "There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievment of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance."

The Bombay Chronicle, Bombay: "With the best efforts of the best available editors, the progress of this national work of pre-eminent importance is severely handicapped for lack of funds. . . . The whole public of India, especially the Indian Princes and Universities, owe it to themselves and the country to finance this project."

The Leader, Allahabad: "Considering the importance of the undertaking, which is of a national character, every financial help renderd to the Institute for the successful completion of the enterprise, will be help rendered to a very deserving object."

United India and Indian States, Delhi: "When this is done for the whole work, the Institute will have accomplished a great task of international importance, which would be admired and highly prized both by the Indian and European scholars."

Acknowledgment of Donations (of Rs. 250 and above)

Chief of Aundh	Rs. 42,000*
Government of Bombay	„ 38,822*
University of Bombay	„ 21,430*
Government of Madras	„ 8000*
Government of Baroda	„ 4500*
Government of Burma	„ 4100*
Bhavnagar Darbar	„ 2000
H. A. Shah Esq., Bombay	„ 1000
Government of Mysore	„ 500†
Chief of Phaltan	„ 500†
Chief of Bhor	„ 500
V. P. Vaidya Esq., Bar.-at-law, Bombay	Rs. 500
Harilal Jagannath Esq., Cambay	„ 500
Tulsidas Charities, Bombay	„ 500
Shantaram N. Dabholkar Esq., Bombay	„ 500
Haridas Dhanji Mulji Esq., Bombay	„ 300
Jaikrishna Jivanram S. Dh. Trust, Bombay	„ 300
Bai Savitribai Bhat Trust, Bombay	„ 300
Chief of Sangli	„ 250†
Chief of Vishalgad	„ 100†
Chief of Ramdurg	„ 100†
Chief of Bavda	„ 100†

*Amount realized from annual grants up to April 1929.

† Amount of annual grant promised with effect from 1928-29.

Critical Edition of the Mahābhārata: Rates of Subscription

Class A (Payment *in advance*):

(i) Paper-cover fascicules . . . Rs. 140

(ii) Cloth bound volumes . . . . „ 150

Class B (*Deferred* payment):

(i) Paper-cover fascicules. . . . Rs. 165

(ii) Cloth bound volumes . . . . „ 175

Subscribers of class B are required to deposit Rs. 10 out of the price for registration of the order; the balance will be recoverd by V. P. P. as the fascicules or the volumes are published. Permanent members of the Institute obtain the edition at reduced rates; these rates for class A (i) and (ii) are Rs. 112 and 120 respectively.

Price of fascicule 3 . . . . . Rs. 3- 0

Price of fascicules 1—3 . . . . . „ 7-12

All the above prices are exclusive of postage.

For further particulars, apply to the Secretary, Mahābhārata Editorial Board, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 4.

☞ **All prices are liable to be enhanced after 1929.**

Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the Nirnaya Sagar Press, 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Parts are not sold singly.

ĀDIPARVAN: FASCICULE 4.

THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

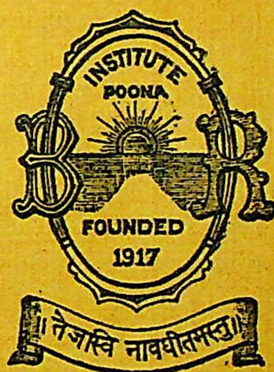
VISHNU S. SUKTHANKAR, Ph.D.

WITH THE CO-OPERATION OF

Shrimant BALASAHEB PANT PRATINIDHI; Prof. S. K. BELVALKAR; Prof. A. B. GAJENDRAGADKAR; Prof. P. V. KANE; Prof. R. D. KARMARKAR; Prof. P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA Esq.; Prof. M. WINTERNITZ; Prof. R. ZIMMERMANN, s. j.; and OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI, B.A.,
CHIEF OF AUNDH

Under the Patronage of the Chief of Aundh; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras, and Burma; the Baroda and Mysore Governments; the University of Bombay; and other distinguished Donors

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1930

Opinions and Reviews

His Excellency Sir LESLIE WILSON, P. C., G. C. I. E., C. M. G., D. S. O., Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you, on this production. The first critical examination of the Mahabharata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

The late Prof. A. HILLEBRANDT: "Your enormous undertaking represents the greatest progress in the philological history of the Indian epic, and is sure to throw into shade all previous works and to add to the glory of Indian scholarship. I take the liberty to congratulate you on seeing your name, so well known to your fellow workers, connected with that edition. It is one of the weakest (if not *the* weakest) points in Indian philology, that we have as yet no scientific editions of the Mahābhārata or the Rāmāyaṇa; and I am glad to see the much-felt gap now being filled up in a thoroughly worthy manner."

Prof. H. JACOBI, University of Bonn: "Your edition furnishes us *just* with what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances. . . . Your plan is the best which can be advised."

Prof. H. LUEDERS, University of Berlin: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings. . . . Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded....In my reading of the text I came across no passage of any importance, where I had occasion to differ from you, as to the choice of the right reading."

Prof. M. WINTERNITZ, University of Prag: "I have read very carefully your "Foreword," and I may say that I fully agree with the general principles laid down in it. . . . As far as I have read in the text it seems to me that you have done your level best in the work of "purifying" the text. . . . I am happy to see that the actual beginning you have made *proves* not only the possibility, but also the absolute necessity and usefulness of such an edition."

Prof. F. W. THOMAS, University of Oxford: "I agree with the views expressed in your "Foreword". It seems we can have a single text, much superior to what is represented by any existing edition."

Prof. FRANKLIN EDGERTON, Yale University: "I have examined very minutely considerable sections of the work on the first two Adhyāyas' as completed by Dr. Sukthankar, and he has fully explained to me the methods adopted in collating and classifying the MSS., establishing the text, and recording the manuscript variants. . . . I do not think it would be possible to improve on the work as it is now being done, with the materials at the disposal of the editor. . . . His notions of text-criticism, his weighing of discordant readings, his estimates of the relations and comparative value of various MSS. and recensions, the clarity and succinctness with which he presents his results—all these seem to me to merit the highest possible praise."

Prof. A. BERRIEDALE KEITH, Edinburgh University: "The prime need appears to me to be fulfilled excellently by the form in which your collations are presented....As to the possibility of arriving at a definitive early text, nothing can be added to your own observations, and after much consideration of reasons for and against, I think that you are right in endeavouring to carry the work of reconstruction out in the manner which has commended itself to you. . . . So far as I have tested the readings adopted, I can see that a good case can always be made out for them. I cannot, therefore, suggest any alterations in the mode of procedure adopted and I consider that by working along the lines already followed a very important service will be rendered to the study of the epic."

Mahamahopadhyaya Dr. GANGANATHA JHA, Vice-Chancellor, University of Allahabad: "As the work has been so well done, I do not find anything to suggest or criticize. Allow me to congratulate you on the success of your work."

Editorial Note (3).

The section of the Ādiparvan published in this fascicule (4) is interesting, from the view-point of the textual critic, mainly for two reasons: firstly, because of the far-reaching divergence—met with for the first time in the Ādiparvan—between the two recensions as regards the sequence of adhyāyas or adhyāya-groups; and secondly, because of the stupendous additions—there cannot be much doubt that they are additions—found made in the Southern recension to the well-known S'akuntalā episode.

How different the arrangement of the subject matter of adhyāyas 57–90 is in the Northern and Southern recensions may be seen at a glance from the Table of Contents (*viṣayānukramaṇī*) of the Kumbhakonam edition of the Mahābhārata, which includes a convenient concordance of the adhyāyas in the Bombay and the Kumbhakonam editions. The differences between the divergent recensions may be summarized thus. In the first place, the S'akuntalā and the Yayāti episodes change places with each other: the Northern order is S'akuntalā–Yayāti, the Southern Yayāti–S'akuntalā. Bharata, the son of S'akuntalā and eponymous ancestor of the Pāṇḍavas, lived long after the time of Yayāti, a very early king, according to the chronicles, only the tenth from the Prajāpati. The Southern arrangement, we observe at once, presents an orderly sequence. In combination with the setting of these two episodes in their correct perspective, we may consider the Southern dissection of the genealogical adhyāya (89) into two sections, widely separated from each other, of which the first section (dealing with the genealogy from Pūru to Bharata), formed into a separate short adhyāya of about 19 stanzas, is placed, in the Southern recension, between its Yāyāta and S'ākuntala, while the second section (from Bharata to S'aṁtanu) is incorporated bodily in the final adhyāya of the S'ākuntala. We thus get in the Southern recension an altogether better sequence of the subject matter in adhyāyas 57–89: first, the story of Yayāti; then the genealogy from Yayāti's son Pūru to Bharata; and finally, the story of Bharata (or the S'ākuntala), including the genealogy from Bharata to S'aṁtanu. As against this we have in the Northern recension (which the constituted text follows): first, the S'ākuntala (or the story of Bharata); then the story of Yayāti; and finally, the genealogy (in one stretch) from Yayāti's son Pūru to S'aṁtanu. Logically, therefore, the Southern arrangement of the whole of this section is much superior to that of the rival recension; only it looks, in comparison with the other, a trifle artificial, as though it were an afterthought, conceived and carried out by a diaskeuast.

It may be incidentally mentioned that in the constituted text (as in the Northern recension) there is a palpable hiatus between adhyāyas 69 and 70. The thread of the narrative dropped at the end of adhyāya 69 seems to be resumed at adhyāya 89 (or, strictly speaking, at stanza 17 of that adhyāya), after skipping the entire Yayāti episode. The situation is this. Adhyāya 69, which is the final adhyāya of the S'ākuntala, ends with the

remark of Vais'aṁpāyana that he will now enumerate the names of the more important kings among the descendants of Bharata. Instead of a list of the successors of Bharata, there follows in our text (as in the Northern recension) the story of Yayāti, of which the initial adhyāya contains, besides the argument of the fable, the genealogy of the Solar dynasty from the Prajāpati to Yayāti, but not a word about the descendants of Bharata. Notwithstanding that the Southern recension transposes the S'ākuntala and the Yāyāta, this hiatus is not removed: owing to the circumstance that this recension further dissects and displaces adhyāya 89, with the result that the portion of this adhyāya which does contain a list of the descendants of Bharata stands now just *before* the above-mentioned remark of Vais'aṁpāyana, instead of standing, as it should, after it. Thus Vais'aṁpāyana's connecting remark is again left hanging in the air. The transposition in the Southern recension, then, was not made with a view to remedying this defect. The context can be restored, as far as I can judge, only by deleting, in the *Northern* recension, the Yayāti episode (which, it may be noted, finds no mention in the Parvasaṁgraha, not in any of the numerous versions or manuscripts examined and which, moreover, is but a replica of the story as narrated in the Matsyapurāṇa) together with the first 16 stanzas of adhyāya 89 (containing the genealogy from Pūru to Bharata), which latter are in a way the connecting link between the Yāyāta and the S'ākuntala.

There remains now only one final transposition to consider, that of adhyāya 90 of our text. This adhyāya, which is in prose and—be it noted—has a separate *phalas'ruti*, contains again a complete genealogy of the Solar dynasty from the Prajāpati to the Pāṇḍavas, or rather to the sons of Janamejaya, the grandson of Arjuna. This genealogy, which differs in part from the metrical genealogy (adhyāya 89) and which occurs in our text after the S'ākuntala and the Yāyāta, is placed in the Southern recension between our adhyāyas 56 and 57. This prose adhyāya, in other words, occurs in the Southern recension *before*, in the Northern recension *after*, what may be termed the Section of Purāṇic Genealogy (adhyāyas 57-89). The *phalas'ruti* at the end of the adhyāya strongly suggests that the adhyāya was borrowed from an older source and incor- porated *en bloc* in our text at the time of its last redaction or at some subsequent stage of its development.

As regards the additions to the S'akuntalā episode, their extent may be realized by comparing the lengths of this episode in the Bombay and the Kumbhakonam editions. The former contains only about 325 stanzas, while the latter has over 590. The constituted text is of about the same length as the Bombay text, only a trifle shorter. The Southern text is, therefore, nearly twice as long as the constituted text. Whichever version is the original one, the difference between them is astounding.

When there is discrepancy, as for instance in this case, between the two recensions, it is difficult, as a rule, to give a strict proof of the originality of either version. It is, perhaps, as easy to conceive that one recension has interpolated the additional lines as that the other recension has accidentally (or even intentionally) omitted the lacking lines. The probability lies, in my opinion, always in favour of the shorter version; but, it must be admitted, it is in general no more than a proba-

bility. Instances do occur, however, where the intrinsic evidence is so strong as to be decisive, determining in favour of the shorter version. Of this character are two clear instances in the present fascicule where a Southern editor, in the interests of morality and piety, has, out of misdirected zeal, carefully recast two passages of the original text, which disclose the lax sexual life and the erratic marital relations of some epic characters and which must have sorely outraged his sense of moral rectitude. One of the instances occurs in the Yayāti episode. According to the Northern recension S'armiṣṭhā was in reality no more than a concubine of Yayāti; and their sons Druhyu, Anu and Pūru were born out of wedlock. The entire course of the narrative implies clearly such a state of things. Yet we find in the Southern recension an additional passage (807*) stating that the marriage of Yayāti and S'armiṣṭhā was celebrated with pomp and ceremony, in the presence of counsellors, priests, ācāryas and domestic chaplains, with distribution of profuse largesse (*dakṣiṇā*) to Brahmins! The other instance (610*) occurs in the S'akuntalā episode. Here the interpolator startles us by making Duḥṣanta, against the unanimous evidence of tradition, summon his domestic chaplain in the hermitage of Kaṇva to solemnize his marriage with S'akuntalā "in order that his son of great lustre may not be born without ceremonies"!

These little retouchings in the Southern recension are, however, wholly eclipsed by a wild extravaganza in the Grantha version (cf. Kumbh. ed. vol. 1, pp. 110 ff. = our App. I, Nos. 36-39). This fantastic interpolation of about 90 stanzas describes, among other things, with circumstantial detail, the marriage ceremony of Parās'ara and Satyavatī. At this ceremony the ancestors of both the bride and the bridegroom are invoked, all the details of a regular Hindu marital rite (of mediaeval times) are minutely observed and the marriage is solemnized in the presence of Vasiṣṭha, Yājñavalkya and other great Ṛṣis living in the Naimiṣa forest, again with the distribution of profuse largesse (*dakṣiṇā*) to Brahmins!

It will, I think, be readily conceded that in the three instances just cited it is not a mere question of an elusive factor of ambiguous character that may be interpreted on the one hand as an interpolation in one recension or on the other hand as an omission in the other, according to the view-point or predilection of the critic. To refute the charge of interpolation in the Southern recension, one must establish that that version of the story alone is right and the rest of the entire Indian tradition is wrong, which is obviously an untenable proposition. There is a further implication involved in the assumption of the authenticity of the Southern version. Not only would the Northern version in that case be defective, it would be corrupt in the extreme and calumnious to boot, nay even blasphemous! Could such a charge against the Northern recension be conceivably substantiated? Certainly not. Then the only alternative is to conclude that in these instances at any rate the epic text has in Southern India been surreptitiously altered by some over-pious Vyasaïd of the South. This is, in other words, a palpable instance of a literary fraud, albeit that it is a *pia fraus*.

However laudable the motives of the interpolator may be and however venal such transgression may appear from the purely human stand-point, this propensity to alter an inherited text, perverting its

sense, is obviously fatal to any claim of superiority that might be set up on behalf of the Southern recension in questions concerning textual purity and integrity. It puts this recension at once on its defence whenever it differs from the Northern.

Returning for a moment to the question of the puerile additions to the S'akuntalā episode in the Southern recension, they appear now in a somewhat different light. To the reckless editor who does not hesitate to introduce changes into a text so as to alter its purport, it would be the most natural thing in the world to add small details here and there, embellishing and amplifying the original: that would be merely a gentle and lowly service for the greater glory of God.

If a few more unequivocal instances of this character could be found, we should be justified in concluding that even after its final fixation in the North our epic was subjected in the South to a systematic diaskeuasis, during which the text was altered, amplified and even expurgated on a large scale.

It is fair to add that in all probability the Northern recension likewise contains some flagrant additions and alterations. The vulgate text contains, for instance, a lengthy, superfluous adhyāya towards the end of the Ādiparvan which is missing in the Southern recension and which must, therefore, be discarded as a Northern interpolation. But that only means that we must build up the critical text on both recensions, using each to control and correct the other. Only that portion of the text which is documented by both recensions may be considered as wholly certain and authentic; the rest is doubtful, in varying degrees.

March 1930. V. S. SUKTHANKAR.

Abbreviations and Diacritical Signs

add. = adding.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamis'ra.
B. *or* Bomb. = Bombay edition of the Mbh. (S'aka 1799).
C. *or* Calc. = Calcutta edition of the Mbh. (*editio princeps*).
comm. = commentary.
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Dev. = Devabodha.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam.*
int. lin. = *inter lineas.*
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. *or* Kumbh. = Kumbhakonam edition of the Mbh.
m *or* marg. = marginal(ly).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
p = pāṭhāntara (added to the name of a commentator), *e. g.* in Arjp, Nīlp.
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu.*
st. = stanza(s).
subst. = substitute(s).
Suparṇ. = Suparṇādhyāya (ed. Grube).
suppl. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam.*
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = (with variation).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀❀ in the critical notes, enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose additions to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be omitted from MS. readings.

* (superior star) in the text, indicates an emendation.

* * (body-stars) indicate syllables lost through injury to MS.

〰 printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is uncertain.

५४

सूत उवाच ।
श्रुत्वा तु सर्पसत्राय दीक्षितं जनमेजयम् ।
अभ्यागच्छदृषिर्विद्वान्कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ १
जनयामास यं काली शक्तेः पुत्रात्पराशरात् ।
कन्यैव यमुनाद्वीपे पाण्डवानां पितामहम् ॥ २
जातमात्रश्च यः सद्य इष्ट्या देहमवीवृधत् ।
वेदांश्चाधिजगे साङ्गान्सेतिहासान्महायशाः ॥ ३
यं नाति तपसा कश्चिन्न वेदाध्ययनेन च ।
न व्रतैर्नोपवासैश्च न प्रसूत्या न मन्युना ॥ ४
विव्यासैकं चतुर्धा यो वेदं वेदविदां वरः । C. 1. 2212 B. 1. 60. 5 K. 1. 60. 5

☞ The critical apparatus has now been modified as follows: The fragm. MS. B$_2$ has been replaced by B$_6$; the three incomplete MSS. M$_{1.2.4}$ (which end with adhy. 53) have been replaced by three new MSS. M$_{6.7.8}$; furthermore the two mixed codices D$_{6.7}$ have been discontinued, as being of no special value for critical purposes. The MSS. which have ended or have been discarded will be *wholly* ignored in the sequel. Accordingly, B shall hereafter denote only the five Bangālī MSS. B$_{1.3-6}$; D only the Devanāgarī MSS. Da Dn D$_{1-5}$ and M only the five Malayālam MSS. M$_{3.5-8}$. — Over 2200 stanzas of the vulgate text having been now fully and minutely dealt with in the critical notes, it is deemed permissible, and (to a certain extent) even desirable, to curtail the notes in some measure. The notes will, accordingly, now include only variations which appear to be actually or potentially important. Curtailment will be effected in the following manner: (1) simple clerical blunders will be totally ignored or silently corrected; (2) unimportant variations (for instance like those of the common particles, adverbs or conjunctions च-वै-तु-हि, चैव-चापि, ततः-तथा-तदा) occurring in a *single* MS. will, as a rule, be ignored, when all other MSS. are unanimously against it; (3) detailed enumeration of MSS. will be commonly replaced by general remarks like "some MSS.", "a few MSS." (cf. v. l. 1. 56. 15, 29; 59. 11), when it may be considered unimportant to know exactly how the respective variants are distributed among the different MSS.; (4) unessential differences in the spellings of common words will be, as a rule, ignored; oft-repeated variations in the spellings of proper names (like दुःषंत-दुष्कंत-दुष्मंत-दुष्यंत, or शंतनु-शांतनु) will be registered fully once or twice and ignored thereafter. On the other hand, even small errors or coincidences which may be deemed important in text criticism as helping to determine the inter-relationship of MSS., as well as *all* real variants (as distinguished from clerical mistakes) of important MSS. like Ś$_1$, K$_1$ will be registered with scrupulous care as hitherto.

54

1 Stanzas 1–4 (with सूत उ°) are missing in K$_1$ (cf. v. l. 1. 47. 20). — Before सूत उ° (or its v. l.), G$_2$ ins. हरिः ॐ; M$_3$ स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः। अविघ्नमस्तु; M$_{5-8}$ हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु (M$_6$ cont. श्रीगुरुभ्यो नमः). — Ñ$_3$ T$_1$ om. सूत उ°. Ś$_1$ D$_3$ T$_2$ G M$_{6.8}$ सूतः; K$_{0.3.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_1$ Dn D$_1$ सौतिरु°. — In Ś$_1$, 1–17 are lost on the missing upper half of a fol. (39). — ^{a}) K$_{2-4}$ च (for तु). — ^{c}) K (K$_1$ missing) B$_5$ Da$_1$ Dn$_2$ D$_{2.3}$ T G (except G$_{2.4}$) अभ्या° (as in text); the rest अभ्य°. — ^{d}) K$_3$ °यनो द्विजः.

2 Ś$_1$ K$_1$ missing. — ^{b}) K$_2$ ऋषेः पुत्रा°. — ^{c}) G$_3$ यमुनातीरे. — ^{d}) B$_1$ भरतानां (m as in text) (for पाण्ड°).

3 Ś$_1$ K$_1$ missing. — ^{a}) V$_1$ यः सत्यास्; D$_3$ सद्यः स (for यः सद्यः). — ^{b}) D$_{2.5}$ इष्टं; D$_3$ दिष्टया; Cd इष्टया (as in text). B$_1$(m as in text).$_3$ Nilp देवीम् (for देहम्). Da (erroneously) देहम्, which is Arjp, the true Arj. reading being देवीम्. S वव्रृधे वेदवित्तमः (G$_{1-3}$ बालसूर्यवत्). — ^{c})=1. 44. 18^c. K$_2$ °धिगमत्; K$_4$ G$_2$ °धिजगौ. — ^{d}) S इतिहासांश्च सर्वशः.

4 Ś$_1$ K$_1$ missing. — ^{a}) K$_3$ Ñ$_2$ V$_1$ B$_{1.3.6}$ Dn

C. 1. 2212 B. 1. 60. 5 K. 1. 60. 5 परावरज्ञो ब्रह्मर्षिः कविः सत्यव्रतः शुचिः ॥ ५
यः पाण्डुं धृतराष्ट्रं च विदुरं चाप्यजीजनत् ।
शंतनोः संततिं तन्वन्पुण्यकीर्तिर्महायशाः ॥ ६
जनमेजयस्य राजर्षेः स तद्यज्ञसदस्तदा ।
विवेश शिष्यैः सहितो वेदवेदाङ्गपारगैः ॥ ७
तत्र राजानमासीनं ददर्श जनमेजयम् ।
वृतं सदस्यैर्बहुभिर्देवैरिव पुरंदरम् ॥ ८
तथा मूर्धावसिक्तैश्च नानाजनपदेश्वरैः ।
ऋत्विग्भिर्देवकल्पैश्च कुशलैर्यज्ञसंस्तरे ॥ ९
जनमेजयस्तु राजर्षिर्दृष्ट्वा तमृषिमागतम् ।
सगणोऽभ्युद्ययौ तूर्णं प्रीत्या भरतसत्तमः ॥ १०
काञ्चनं विष्टरं तस्मै सदस्यानुमते प्रभुः ।
आसनं कल्पयामास यथा शक्रो बृहस्पतेः ॥ ११
तत्रोपविष्टं वरदं देवर्षिगणपूजितम् ।
पूजयामास राजेन्द्रः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ १२
पाद्यमाचमनीयं च अर्घ्यं गां च विधानतः ।
पितामहाय कृष्णाय तदर्हाय न्यवेदयत् ॥ १३
प्रतिगृह्य च तां पूजां पाण्डवाज्जनमेजयात् ।
गां चैव समनुज्ञाय व्यासः प्रीतोऽभवत्तदा ॥ १४
तथा संपूजयित्वा तं यत्नेन प्रपितामहम् ।
उपोपविश्य प्रीतात्मा पर्यपृच्छदनामयम् ॥ १५
भगवानपि तं दृष्ट्वा कुशलं प्रतिवेद्य च ।
सदस्यैः पूजितः सर्वैः सदस्यानभ्यपूजयत् ॥ १६
ततस्तं सत्कृतं सर्वैः सदस्यैर्जनमेजयः ।
इदं पश्चाद्द्विजश्रेष्ठं पर्यपृच्छत्कृताञ्जलिः ॥ १७
कुरूणां पाण्डवानां च भवान्प्रत्यक्षदर्शिवान् ।

$D_{4.5}$ यं नैति (or यन्नैति); D_1 T_1 यं नेत्ति; Cd as in text. — ^{b}) $G_{2.3}$ °ध्ययनेपि सः. — ^{c}) T_2 G (except $G_{1.3}$) न व्रतेनोपवासेन. — ^{d}) $D_{2.5}$ S प्रशांत्या; Cd as in text.

5 $Ś_1$ missing. B_5 reads 5–10 in marg. — ^{b}) G_3 वेदवेदांगपारगः. — ^{c}) D_5 परं विरक्तो (for परा°). $Ñ_{1.3}$ °ज्ञो धर्मज्ञः. — ^{d}) $Ñ_3$ B_5 Da T $G_{2.4.5}$ M सत्यः शुचिः प्रभुः; B_3 m. $_6$ D_{2-4} सत्यः शुचिव्रतः; G_1 °वचः शुचिः.

6 $Ś_1$ missing. — ^{c}) Ñ V_1 B Da Dn शांतनोः. Da संततिः. $K_{2.4}$ तद्वत्; $Ñ_{1.2}$ V_1 B (except B_3) Da तत्र; T_1 $G_{1.2}$ M सत्रां. — ^{d}) T G उद्धरिष्यन्महातपाः ($G_{1.3}$ °यशाः); M कृतत्रानृषिसत्तमः.

7 $Ś_1$ missing. — ^{a})=1. 1. 8^{a}; 18. 8^{c} etc. Hypermetric! Ko जन्मे°. — ^{b}) Dn D_1 महात्मा (for तद्यज्ञ-). S तस्मिन् (T_1 सर्प-) सत्रे महात्मनः; cf. 1. 1. 8^{b}. — ^{cd}) $Ñ_{1.2}$ V_1 B D सहितः शिष्यैः (by transp.). M विवेश यज्ञायतनं सह शिष्यैः सहानुगैः.

8 $Ś_1$ missing. — ^{d}) Da (erroneously) देवैर्; Arj. Cd मेघैर्; Nilp (through misunderstanding!) मेधैर्. S °रिव शतक्रतुं.

9 $Ś_1$ missing. — ^{a}) $K_{0.2.4}$ $Ñ_1$ V_1 B D मूर्धाभि°; Cd as in text. — ^{c}) $Ñ_{1.2}$ V_1 B D ब्रह्म° (for देव°). — ^{d}) D_2 शोभिते (for कुशलैर्).

10 $Ś_1$ missing. — ^{a}) Cf. 7^{a} above and 1. 1. 8^{a} etc. Ko जन्मे°. K_1 स; K_3 Da T_2 च (for तु). — ^{c}) D_3 स राजा (for सगणो). K_3 °भ्युदियात्; K_4 D_4 °भ्याययौ; B_6 D_2 °भिय(D_2 °यै)यौ; T_2 $G_{4.6}$ M_5 °भ्युद्यतः; G_{1-3} °भ्युत्थितः; G_5 °भ्युद्गतः. — ^{d}) S ततो भ°.

11 $Ś_1$ missing. — ^{b}) $Ñ_1$ °नुमतं; D °नुमतः ($D_{2.5}$ as in $Ñ_1$). S स एव नृपतिः स्वयं.

12 $Ś_1$ missing. — ^{b}) Ko ब्रह्मर्षि°; B_3 M_5 °सेवितं.

13 $Ś_1$ missing. — ^{b}) K_{0-2} M राज्यं गां च; K_3 B_4 गामर्घ्यं (B_4 °र्घं) च. — D_2 om. 13^{cd} and 14. — ^{c}) $G_{2.3}$ प्रपितामहाय (hypermetric!).

14 $Ś_1$ missing. D_2 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^{a}) K Ñ V_1 Dn_{1}, n_2 $D_{1.4.5}$ G_3 M_3 तु (for च). — ^{b}) M_{6-8} पार्थिवाज्ज°. — ^{c}) K_4 Dn D_1 °ज्ञाप्य. — ^{d}) S मुनिः (T_1 G_2 °निं) (for व्यासः).

15 $Ś_1$ missing. Da om. 15^{ab}. — ^{a}) $Ñ_2$ V_1 B D (Da om.) च; T G_{4-6} तं (for सं-). S तु (for तं). — ^{b}) $Ñ_2$ V_1 B D (Da om.) प्रणयात्; $Ñ_3$ प्रयत्नात् (for यत्नेन). — ^{cd}) B_4 तत्रोपविश्य, and °पृच्छदृषिस्तदा.

16 $Ś_1$ missing. — ^{b}) K_1 परिवेद्य; B_4 प्रतिपद्य; Cd as in text. T_1 $G_{2.5.6}$ दयालुः प्रति(T_1 °त्य)नंद्य च; T_2 G_4 M दयालुः प्रत्यनंद(T_2 G_4 °द्य)त. — ^{d}) $Ñ_2$ V_1 B D प्रत्यपूज°; T $G_{1.6}$ अभ्यपूज°.

17 $Ś_1$ missing. — ^{a}) S (except $G_{1.3}$) तथा (for ततस्). V_1 Dn D_1 M (except M_5) तु (for तं). $Ñ_2$ B Da D_{2-5} पूजितं; V_1 Dn D_1 सहितः. S सद्भिः (for सर्वैः). — ^{b}) S (except G_{1-3}) कथांते (for सदस्यैर्). — ^{c}) S इममर्थं कुरुश्रेष्ठः.

तेषां चरितमिच्छामि कथ्यमानं त्वया द्विज ॥ १८
कथं समभवद्भेदस्तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
तच्च युद्धं कथं वृत्तं भूतान्तकरणं महत् ॥ १९
पितामहानां सर्वेषां दैवेनाविष्टचेतसाम् ।
कार्त्स्न्येनैतत्समाचक्ष्व भगवन्कुशलो ह्यसि ॥ २०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
शशास शिष्यमासीनं वैशंपायनमन्तिके ॥ २१
कुरूणां पाण्डवानां च यथा भेदोऽभवत्पुरा ।
तदस्मै सर्वमाचक्ष्व यन्मत्तः श्रुतवानसि ॥ २२
गुरोर्वचनमाज्ञाय स तु विप्रर्षभस्तदा ।
आचचक्षे ततः सर्वमितिहासं पुरातनम् ॥ २३
तस्मै राज्ञे सदस्येभ्यः क्षत्रियेभ्यश्च सर्वशः ।
भेदं राज्यविनाशं च कुरुपाण्डवयोस्तदा ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

वैशंपायन उवाच ।
गुरवे प्राङ्नमस्कृत्य मनोबुद्धिसमाधिभिः ।
संपूज्य च द्विजान्सर्वांस्तथान्यान्विदुषो जनान् ॥ १
महर्षेः सर्वलोकेषु विश्रुतस्यास्य धीमतः । C. 1. 2232 B. 1. 61. 2 K. 1. 61. 3

---

18 B4 om. 18^{ab}. Ś1 resumes with 18^{cd}. — Before 18, N (except K1; Ś1 missing) ins. जनमे(Ko जन्मे)जय उ° (D3.4 om. उ°). — ^{a})$=22^{a}$. Cf. 1. 1. 11^{c}. Devp प्रत्यक्षदर्शनः. — ^{d}) S त्वयानघ (G1 इदं त्वया; G3.6 इह त्वया).

19 ^{ab}) S कथं च भगवन्भेदस्तेषामासीन्महात्मनां. — ^{b})$=1. 55. 43^{b}$.

20 ^{c}) Ko Ñ V1 B D G1.3 समाचक्ष्व (Da1 as in text; D3 द्विजश्रेष्ठ). T G2.4–6 M इच्छामि तत्वतः श्रोतुं. — ^{d}) Ñ V1 B D G1.3 यथावृत्तं द्विजोत्तम (D3 समाचक्ष्व यथाविधि).

21 Before 21, Ko.3.4 Ñ1 Da2 Dn D1.4 ins. सौतिरु°; K2 B3.6 D2 सूत उ°; T G सूतः. — After 21^{ab}, Ko.2.4 ins.:

470* ब्राह्मणानां पुरस्तात्स नृपेणैवं प्रणोदितः ।

— ^{cd})$=1. 1. 57^{cd}$. — ^{c}) S (except G1.3.6) उवाच वरदः (M5 °दं) शिष्यं. — ^{d}) G2.4.5 M3 (*inf. lin.* as in text) °मंतिकात्.

22 Before 22, Ñ V1 B1 D (except D1.2.5) ins. व्यास उ°. — ^{a})$=18^{a}$. Cf. 1. 1. 11^{c}. Ś1 K M3 transp. कुरू° and पाण्ड°. — ^{d}) G4.5 M यद्वृत्तं तत्र तत्वतः.

23 Before 23, Ñ3 Dn3 ins. सौतिरु°; B3 D4 सूत उ°. — ^{a}) K2–4 °मादाय. — ^{c}) B4.6 °क्षे तदा; G1.2.4 °क्षे [ऽ]थ (G4 च) तत्. — ^{d}) M5 °हासमिमं तदा.

24 ^{a}) Ñ V1 B D G1.3.6 transp. तस्मै and राज्ञे. T G2.4.5 M उवाच राज्ञे तस्मै स (T1 तत्सर्वं). — ^{b}) Ñ2 V1 B D पार्थिवेभ्यः; T G2.4.5 M सदस्ये°. — ^{c}) Cf. 1. 55. 43^{c}. K3 राष्ट्र-; Ñ2 V1 B D सर्वं; G1.3 राज्ञां (for राज्य-).

Colophon. *Major parvan:* D5 T2 G1–5 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko.2.4 अंशावतरण (Ko °तार). — *Adhy. name:* Ko.2.4 G1.3 M (except M3) व्यासागमनं; Ñ1.2 V1 B Da D2.4 वैशंपायनानुशासनं; Dn कथानुबंधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K1 67; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T1 51; Ñ1.2 V1 D3 57; Da1 56; Da2 60; Dn3 53; D4 58; D5 T2 G M 1 (of the संभवपर्व). — *S'loka no.:* Da1 Dn1.n2 23. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2204.

55

1 Ś1 om. वैशं° उ°. D6 S (except M3.6) om. उ°. — After उ°, K4 ins.:

471* पातु वः कविमातङ्गो व्यासः सत्यवतीसुतः ।
यस्य वाग्मदगन्धेन वासितं भुवनत्रयम् ।;

while D3.6 S (M3.5 om. line 2!) ins.:

472* शृणु राजन्यथा वीरा भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
विरोधमन्वगच्छन्त धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ।
[(L. 2) G3 M6–8 महात्मभिः.]

— ^{a}) S °स्कृत्वा. — ^{b}) B4.5 समाहितः (both m as in text).

2 ^{ab})$=$(var.) 1. 1. 23^{ab}; 56. 12^{ab}. Ñ1.2 V1 B D T2 G4.5 विश्रुतस्येह सर्वलोकेषु (Da2 T2 G4.5 °कस्य) धी°; T1 °षु पूजितस्य महात्मनः. — ^{cd})$=1. 1. 23^{cd}$; 56. 12^{cd}. Ś1 K1 पुण्यं (for कृत्स्नं). Ñ2 V1 B D °स्यास्य महात्मनः.

C. 1. 2232 B. 1. 61. 2 K. 1. 61. 3 प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ २
श्रोतुं पात्रं च राजंस्त्वं प्राप्येमां भारतीं कथाम् ।
गुरोर्वक्तुं परिस्पन्दो मुदा प्रोत्साहतीव माम् ॥ ३
शृणु राजन्यथा भेदः कुरुपाण्डवयोरभूत् ।
राज्यार्थे द्यूतसंभूतो वनवासस्तथैव च ॥ ४
यथा च युद्धमभवत्पृथिवीक्षयकारकम् ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि पृच्छते भरतर्षभ ॥ ५
मृते पितरि ते वीरा वनादेत्य स्वमन्दिरम् ।
नचिरादिव विद्वांसो वेदे धनुषि चाभवन् ॥ ६
तांस्तथा रूपवीर्यौजःसंपन्नान्पौरसंमतान् ।
नामृष्यन्कुरवो दृष्ट्वा पाण्डवाञ्श्रीयशोभृतः ॥ ७
ततो दुर्योधनः क्रूरः कर्णश्च सहसौबलः ।
तेषां निग्रहनिर्वासान्विविधांस्ते समाचरन् ॥ ८
ददावथ विषं पापो भीमाय धृतराष्ट्रजः ।
जरयामास तद्वीरः सहान्नेन वृकोदरः ॥ ९
प्रमाणकोट्यां संसुप्तं पुनर्बद्ध्वा वृकोदरम् ।
तोयेषु भीमं गङ्गायाः प्रक्षिप्य पुरमाव्रजत् ॥ १०
यदा प्रबुद्धः कौन्तेयस्तदा संछिद्य बन्धनम् ।
उदतिष्ठन्महाराज भीमसेनो गतव्यथः ॥ ११
आशीविषैः कृष्णसर्पैः सुप्तं चैनमदंशयत् ।
सर्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा ॥ १२
तेषां तु विप्रकारेषु तेषु तेषु महामतिः ।
मोक्षणे प्रतिघाते च विदुरोऽवहितोऽभवत् ॥ १३
स्वर्गस्थो जीवलोकस्य यथा शक्रः सुखावहः ।

---

3 Ś1 K Ñ1.3 B1m.4 Cd श्रोतृपात्रं (Ñ3 °त्रः); Da श्रोता पा°. T2 G4–6 तु (for च). Ś1 K (except K4) Ñ2 V1 राजंस्त्वां (K1m राजानं). — b) Ś1 K Ñ3 G3 प्राप्येयं. — In Ś1 the portion from 3b to 1. 60. 61b is lost on the missing fol. 40–46. K (except K4) भारती; G4.5 महतीं. K0–3 शुभा; K4 Ñ3 M5 शुभां. — c) K0.3.4 Ñ2.3 B D Cd गुरोर्वक्त्र-; V1 °वाक्य-. K0.2–4 Ñ3 °स्पंदं; K1 B Da D2.4 °स्पंद-; M6–8 परीप्संतो. — d) Ñ2 V1 B3m Dn D1 मनः (for मुदा). K0 Ñ V1 B3m Dn D1 मे (for माम्). B Da2 D2–4 मुदु(D2 समु-; D3 मुदो-; D4 स उ)त्साहयतीव मां; Da1 corrupt. Dev. has मुत् and प्रोत्साहयति.❀ Arj. (corrupt): मुत्प्रोत्साहयति वां इति वा पाठः गौडसंमतादौ। मुदा प्रोत्साहतीव मां इति वा काश्याः पुस्तके ॥ Nil.: प्रोत्साहयतीव परिस्पंदमुत्प्रोत्साहयतीव मे इति पाठे परिस्पंदशब्दे क्लीबत्वमार्षम् ॥❀ — After 3, K4 ins. a passage of 27 lines given in App. I (No. 31), followed by an additional colophon (ending the adhy.) and वैशं°.

4 Ś1 missing. — c) G2.4.5 °संभूतिर्.

5 Ś1 missing. — b) Da D3 °कारणं. — c) Ñ2 V1 B D कथयिष्यामि (for संप्र°).

6 Ś1 missing. — c) Ñ1.2 V1 B (except B1) D एव (for इव).

7 Ś1 missing. — a) K1 वीर्यरूपौजः-; K2 शौर्य(m रूप)वी°; Ñ2 V1 Dn सत्ववी°; B1 वीर्यसत्वौजः-; S रूपसंपन्नान्. — b) D3 वीर° (for पौर°). T1 वीर्ये परमसं°; T2 G3.6 वीर्येण परमेण ह; G1.2.4.5 वीर्यौजैः (G1 °जः-) परिसंमितान्; M वीर्यौजःपरि (M3.5 °र)सं°. — c) D (except D2–5) नामृषन्. — d) Ñ1 श्रीयशोवृतान्; S धृतराष्ट्रजाः (G2 °जान्).

8 Ś1 missing. For S see below. — a) K क्षुद्रः; Ñ1.2 V1 B6 क्रुद्धः (for क्रूरः). — c) K (except K4) Ñ3 Cd °निर्नाशान्. — d) Ñ V1 B D (except Da D5) समारभन्. — S subst. for 8: Dn ins. after 8:

473* ततो दुर्योधनः क्रूरः कर्णस्य च मते स्थितः ।
पाण्डवान्विविधोपायै राज्यहेतोरपीडयत् ।

[(L. 1) Dn कुलिंगस्य; T2 G6 कर्णस्तस्य; G4 कर्णिकस्य G5 मातुलस्य; M कर्णिकस्य (for कर्णस्य च).]

9 Ś1 missing. — a) G2.3 तथाविधं वि°. — c) T G M5 तं वीरः. — d) S त्वन्नेन सह भारत.

10 Ś1 missing. — abc) S °ट्यां क्रीडित्वा ब(G1 बु)ध्वा सुसमनागसं। तथैव मध्ये (M5 °मेते) गंगायाः (M5 °यां). — d) K4 Ñ1 पुनरागमत्; Ñ3 D5 T G पुनराव्र°.

11 Ś1 missing. — a) K0 Ñ2 V1 B D विबुद्धः; G4–6 -बुध्यत. — b) B3.6 M7 संछिंद्य; G3.4 स छिंद्य. G1 M3 बंधनात्. B4.5 तदा संछिन्नबंधनः. — c) B (except B1) D (except D2.5) M7.8 महाबाहुः.

12 Ś1 missing. — d) B3 ह; S (except M7) स (for च). — After 12, D3 S (except T2) ins.:

474* उपायैर्बहुभिः क्षुद्रैः संवृतैर्विवृतैरपि ।
पाण्डवान्पीडयामास न च किंचिदसाधयत् ।

With line 1 cf. 15ab.

13 Ś1 missing. M3 reads 13 (with 15) after 25; cf. v. l. 14. — a) K1 च; Dn3 ते (for तु). S स तेषां

पाण्डवानां तथा नित्यं विदुरोऽपि सुखावहः ॥ १४
यदा तु विविधोपायैः संवृतैर्विवृतैरपि ।
नाशक्नोद्विनिहन्तुं तान्दैवभाव्यर्थरक्षितान् ॥ १५
ततः संमन्त्र्य सचिवैर्वृषदुःशासनादिभिः ।
धृतराष्ट्रमनुज्ञाप्य जातुषं गृहमादिशत् ॥ १६
तत्र तान्वासयामास पाण्डवानमितौजसः ।
अदाहयच्च विस्रब्धान्पावकेन पुनस्तदा ॥ १७
विदुरस्यैव वचनात्खनित्री विहिता ततः ।
मोक्षयामास योगेन ते मुक्ताः प्राद्रवन्भयात् ॥ १८
ततो महावने घोरे हिडिम्बं नाम राक्षसम् ।
भीमसेनोऽवधीत्क्रुद्धो भुवि भीमपराक्रमः ॥ १९
अथ संधाय ते वीरा एकचक्रां व्रजंस्तदा ।
ब्रह्मरूपधरा भूत्वा मात्रा सह परंतपाः ॥ २०
तत्र ते ब्राह्मणार्थाय बकं हत्वा महाबलम् । C. 1. 2258 B. 1. 61. 28 K. 1. 61. 29

वि°. — ^{b}) K$_{2.3}$ Ñ$_{3}$ T$_{1}$ G$_{3}$ M महाकविः. — ^{c}) Ñ$_{2}$ V$_{1}$ B D प्रतिकारे.

14 Ś$_{1}$ missing. K (except K$_{4}$) T$_{2}$ om. 14. M (for M$_{8}$ cf. v. l. 13) transp. 14 and 15. — ^{a}) T$_{1}$ G$_{1.3}$ मार्गस्थो; M मार्गतो. — G$_{5}$ om. 14^{cd} and 15. — ^{d}) T$_{1}$ G$_{1.3}$ वै; G$_{2.4}$ [ऽ]भूत् (for ऽपि).

15 Ś$_{1}$ missing. For G$_{5}$ and M cf. v. l. 13–14. Cf. also 474*. — ^{b}) Ñ$_{1}$ विविधैरपि. — ^{c}) Ñ$_{2.3}$ V$_{1}$ B (except B$_{3}$) Da Dn D$_{1.3.4}$ नाशकद्; D$_{2.5}$ G$_{3}$ M$_{6-8}$ न (M$_{6-8}$ ना-) शक्तो. K$_{1}$ Ñ$_{1.3}$ T$_{2}$ G$_{6}$ °नियंतुं; G$_{4}$ °नियोक्तुं. — ^{d}) K$_{3}$ दैवभावाच्च; B$_{5}$ °भावान्सु- (m °भावार्थ-); B$_{6}$ °भावानु-; D$_{5}$ T$_{2}$ G (G$_{5}$ om.) M$_{3.6-8}$ दै(G$_{2-4}$ दे)वेनात्यंत- (D$_{5}$ °त्यर्थ-); T$_{1}$ °तैरभि-; M$_{5}$ देवतात्यर्थ-. — After 15, T$_{2}$ G$_{1.2.4}$ ins. lines 1–4, 6 and 7 of 476* (cf. v. l. 21). In T$_{2}$ there follow line 11 of 476* and a repetition of st. 14 (with v. l.); in G$_{2}$, line 11 of 476*, a repetition of line 2 of 474* (cf. v. l. 12) and of st. 14 (with v. l.); and finally, in G$_{4}$, line 2 of 474*, a repetition of st. 14 (with v. l.) and line 11 of 476*.

16 Ś$_{1}$ missing. D$_{3}$ T$_{2}$ G$_{4}$ om. 16. — ^{ab}) K$_{3}$ ततः स सचिवैः सर्वैः. K$_{3}$ D$_{1.2.4.5}$ कर्णदुःशा°. S (T$_{2}$ G$_{4}$ om.) ततो दुर्योधनः क्षुद्रः कर्णश्च सहसौबलः =(var.) 8^{ab}. — ^{d}) K$_{3.4}$ °माविशत्. S (T$_{2}$ G$_{4}$ om.) °षं चक्रुरालयं.

☞ Stanzas 17–21 of the text are based on the shorter version as preserved in S; for the text of the longer version (476*) found in N (which contains some repetition and shows other signs of inflation and recasting), cf. v. l. 21.

17 Cf. v. l. 21. — ^{d}) T$_{2}$ पुनः सदा; G$_{4.5}$ पुरस्तदा.

18 Cf. v. l. 21. — ^{b}) G$_{3}$ खनिको. T$_{1}$ प्रहतः; T$_{2}$ G$_{1-3}$ प्रहितः; G$_{4.5}$ °तः; M$_{5.6.8}$ °तात्. G (except G$_{4.5}$) तदा. — ^{d}) G$_{3}$ वनं (for भयात्). — After 18, G$_{1}$ ins. line 11 of 476*. S (except G$_{1}$) ins. after 19: Dn D$_{3.4}$, after line 15 of 476*:

475* प्राप्ता हिडिम्बी भीमेन यत्र जातो घटोत्कचः ।
[Dn$_{1}$ हिडंबी; Dn$_{2}$ हिडिंबा.]

20 Cf. v. l. 21. — ^{b}) M (except M$_{5}$) गतास्तदा.

21 ^{a}) G$_{3}$ तदा; M$_{3}$ प्रति (for ततः).

☞ For 17–21 (both incl.) N (Ś$_{1}$ missing), which contains the longer version, subst.:

476*

सुतप्रियैषी तान्राजा पाण्डवानम्बिकासुतः ।
(17^{ab}) ततो विवासयामास राज्यभोगबुभुक्षया ।
ते प्रातिष्ठन्त सहिता नगरान्नागसाह्वयात् ।
प्रस्थाने चाभवन्मन्त्री क्षत्ता तेषां महात्मनाम् ।
येन मुक्ता जतुगृहान्निशीथे प्राद्रवन्वनम् ।
ततः संप्राप्य कौन्तेया नगरं वारणावतम् ।
न्यवसन्त महात्मानो मात्रा सह परंतपाः ।
धृतराष्ट्रेण चाज्ञप्ता उषिता जातुषे गृहे ।
पुरोचनाद्रक्षमाणाः संवत्सरमतन्द्रिताः ।
(18^{ab}) सुरुङ्गां कारयित्वा ते विदुरेण प्रचोदिताः ।
आदीप्य जातुषं वेश्म दग्ध्वा चैव पुरोचनम् ।
(18^{cd}) प्राद्रवन्भयसंविग्ना मात्रा सह परंतपाः ।
(19^{ab}) ददृशुर्दारुणं रक्षो हिडिम्बं वननिर्झरे ।
हत्वा च तं राक्षसेन्द्रं भीताः समनुबोधनात् ।
निशि संप्राद्रवन्पार्था धार्तराष्ट्रभयार्दिताः ।
(20^{ab}) एकचक्रां ततो गत्वा पाण्डवाः संशितव्रताः ।
(20^{cd}) वेदाध्ययनसंपन्नास्तेऽभवन्ब्रह्मचारिणः ।
ते तत्र प्रयताः कालं कंचिदूषुर्नरर्षभाः ।
मात्रा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ।
तत्राससाद क्षुधितं पुरुषादं वृकोदरः ।
(21^{ab}) भीमसेनो महाबाहुर्बकं नाम महाबलम् ।
तं चापि पुरुषव्याघ्रो बाहुवीर्येण पाण्डवः ।
निहत्य तरसा वीरो नागरान्पर्यसान्त्वयत् ।
ततस्ते शुश्रुवुः कृष्णां पञ्चालेषु स्वयंवराम् ।
श्रुत्वा चैवाभ्यगच्छन्त गत्वा चैवालभन्त ताम् ।

[Lines 1–4, 6, 7 and 11 have been interpolated at different places in T$_{2}$ G$_{1.2.4}$; their variants are

C. 1. 2260 B. 1. 61. 31 K. 1. 61. 32 ब्राह्मणैः सहिता जग्मुः पाञ्चालानां पुरं ततः ॥ २१
ते तत्र द्रौपदीं लब्ध्वा परिसंवत्सरोषिताः ।
विदिता हास्तिनपुरं प्रत्याजग्मुररिंदमाः ॥ २२
त उक्ता धृतराष्ट्रेण राज्ञा शान्तनवेन च ।
भ्रातृभिर्विग्रहस्तात कथं वो न भवेदिति ।
अस्माभिः खाण्डवप्रस्थे युष्मद्वासोऽनुचिन्तितः ॥२३
तस्माज्जनपदोपेतं सुविभक्तमहापथम् ।
वासाय खाण्डवप्रस्थं व्रजध्वं गतमन्यवः ॥ २४
तयोस्ते वचनाज्जग्मुः सह सर्वैः सुहृज्जनैः ।
नगरं खाण्डवप्रस्थं रत्नान्यादाय सर्वशः ॥ २५
तत्र ते न्यवसन्राजन्संवत्सरगणान्बहून् ।
वशे शस्त्रप्रतापेन कुर्वन्तोऽन्यान्महीक्षितः ॥ २६
एवं धर्मप्रधानास्ते सत्यव्रतपरायणाः ।
अप्रमत्तोत्थिताः क्षान्ताः प्रतपन्तोऽहितांस्तदा ॥२७
अजयद्भीमसेनस्तु दिशं प्राचीं महाबलः ।
उदीचीमर्जुनो वीरः प्रतीचीं नकुलस्तथा ॥ २८
दक्षिणां सहदेवस्तु विजिग्ये परवीरहा ।
एवं चक्रुरिमां सर्वे वशे कृत्स्नां वसुंधराम् ॥ २९
पञ्चभिः सूर्यसंकाशैः सूर्येण च विराजता ।
षट्सूर्येवाबभौ पृथ्वी पाण्डवैः सत्यविक्रमैः ॥ ३०
ततो निमित्ते कस्मिंश्चिद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
वनं प्रस्थापयामास भ्रातरं वै धनंजयम् ॥ ३१

---

also given below. — (L. 1) T2 G1 °प्रियोथ तान्दृष्ट्वा; G3 सुप्रीतयोपि तान्दृष्ट्वा; G4 °प्रियोचितं दृष्ट्वा. — (L. 2) K (except K1) B6 D1–3 G4 °बुभुत्सया. — (L. 3) T2 G1. 2. 4 transp. lines 3 and 4. K Ñ3 T2 G4 transp. सहिता and नगरात्. V1 D2. 3 सहसा (for सहिता). — (L. 4) K Ñ1. 3 T2 G4 मित्रं (for मन्त्री). — (L. 5) K (except K1) प्राविशन्वनं. — (L. 6) K (except K1) ते सर्वे (for कौन्तेया). — With line 7 cf. line 12, and v. l. line 15. — K1 om. lines 8–10. — (L. 8) K (K1 om.) हर्षिता (for उषि°). — (L. 10) Ñ3 B5 D (except D5) तु (for ते). — (L. 11) K T2 G1. 2. 4 तत्र (for चैव). — (L. 12) Ko. 2. 3 om. line 12 (cf. v. l. line 15). — (L. 13) K (except K1) वनगोचरं; D3. 5 °गह्वरे. — (L. 14) For this line D3 subst. 19^{cd}. Dn D3 समवबो°; D2 समनुबुध्य तान्. Ko. 2. 3 D5 भीमः समनुबोध्य तान्. — (L. 15) K Ñ1. 3 °र्थौ मात्रा सह परंतपाः (cf. line 12). — After line 15, Dn D3. 4 ins. 475*. — (L. 17) K Ñ3 om. ते. — (L. 18) B1 Dn D1 नियताः. — (L. 23) K Ñ1 D3 भीमो (for वीरो). K Ñ2 V1 पर्यहर्षयत्.]

22 Ś1 missing. G1 om. 22. — ^{a}) S (G1 om.) transp. ते and तत्र. — ^{b}) Ñ3 प्रतिसं°; S (G1 om.) बहून्मासान्सुखोषिताः. — ^{c}) S (G1 om.) सहिता. T1 G4–6 M हस्ति°. — ^{d}) Ko. 2 G5 °जग्मुरनिंदिताः.

23 Ś1 missing. — ^{a}) K D2. 5 तत्रोक्ता (K1 त तक्ता sic); Ñ2. 3 Da1 D1 ते उक्ता; S उक्तास्ते. — ^{c}) G2. 4. 5 भ्रातृणां वि°. B Da1 D4 ताताः. — After 23^{cd}, G5 reads 24^{cd}. M om. 23^{ef}. G4 reads 23^{ef} after 24. — ^{f}) Ñ3 °सोभिरोचितः; D2 °सोत्र चिं°; D3. 5 T G °सो वि(T2 *sup. lin.* पि)चिं°.

24 Ś1 missing. — ^{a}) S पुरं ज(G2. 4–6 जा)न°. — ^{b}) T G1. 2. 6 °भक्तं. — K3 (hapl.) om. 24^{d}–25^{c}. G5 reads 24^{cd} after 23^{cd}. — ^{d}) Ko. 2. 4 गच्छध्वं. Ñ2 V1 B D °मत्सराः. — After 24, G4 reads 23^{ef}.

25 Ś1 missing. K2 om. 25; K3 om. 25^{abc}. — ^{b}) Ko. 4 °वैः सहोदरैः. — ^{d}) T G M5 रत्नं; M3. 6–8 राज्यं. D3 S भागशः. — After 25, M3 reads 13 and 15.

26 Ś1 missing. — ^{a}) Ñ3 transp. तत्र and ते. S (except G1) पांडवाः (for तत्र ते). D (except Da D2. 5) पार्थाः (for राजन्). — ^{b}) K1 परिसंवत्सरान्बहून्. — ^{c}) D3 वश्यांश्चास्त्र°. T °प्रभावेन; G3 °प्रपातेन. — ^{d}) Ñ2 V1 B D महीभृतः.

27 Ś1 missing. — ^{c}) K3 Ñ1. 2 D1. 3 T G (except G3) °मत्ताः स्थिताः. D3 क्षत्राः; T2 कांताः; G6 क्षत्रे. — ^{d}) Ñ1. 2 V1 D M बहून्; T2 G3 तथा; G1. 3 ततः (for तदा).

28 Ś1 missing. — ^{b}) Ñ2 V1 B D (except D4) महायशाः.

29 Ś1 missing. — ^{cd}) Ko परिचक्रु°, and °शे सर्वां.

30 Ś1 missing. — ^{b}) Ko. 4 शौर्येण. T G वसुंधरा; M जगत्तथा (M3 °दा). — ^{c}) K1 °र्यैवर्धभौ; Ñ1. 2 V1 B D °र्यैवाभवत्; Ñ3 °र्यैव बभौ. T1 षट्सूर्येणैव बभ्राज; T2 G °र्यैव च बभ्राज (T2 G5. 6 °जे); M °र्यैमिव बभ्राजे (M3. 5 °ज).

31 Ś1 missing. — After 31^{ab}, Ko. ins.:

477* स वै संवत्सरान्दश द्वे चैव तु वने वसन् ।

स वै संवत्सरं पूर्णं मासं चैकं वनेऽवसत् ।
ततोऽगच्छद्धृषीकेशं द्वारवत्यां कदाचन ॥ ३२
लब्धवांस्तत्र बीभत्सुर्भार्यां राजीवलोचनाम् ।
अनुजां वासुदेवस्य सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ॥ ३३
सा शचीव महेन्द्रेण श्रीः कृष्णेनेव संगता ।
सुभद्रा युयुजे प्रीता पाण्डवेनार्जुनेन ह ॥ ३४
अतर्पयच्च कौन्तेयः खाण्डवे हव्यवाहनम् ।
बीभत्सुर्वासुदेवेन सहितो नृपसत्तम ॥ ३५
नातिभारो हि पार्थस्य केशवेनाभवत्सह ।
व्यवसायसहायस्य विष्णोः शत्रुवधेष्विव ॥ ३६
पार्थायाग्निर्ददौ चापि गाण्डीवं धनुरुत्तमम् ।
इषुधी चाक्षयैर्बाणै रथं च कपिलक्षणम् ॥ ३७
मोक्षयामास बीभत्सुर्मयं तत्र महासुरम् ।
स चकार सभां दिव्यां सर्वरत्नसमाचिताम् ॥ ३८
तस्यां दुर्योधनो मन्दो लोभं चक्रे सुदुर्मतिः ।
ततोऽक्षैर्वञ्चयित्वा च सौबलेन युधिष्ठिरम् ॥ ३९
वनं प्रस्थापयामास सप्त वर्षाणि पञ्च च ।
अज्ञातमेकं राष्ट्रे च तथा वर्षं त्रयोदशम् ॥ ४०
ततश्चतुर्दशे वर्षे याचमानाः स्वकं वसु ।
नालभन्त महाराज ततो युद्धमवर्तत ॥ ४१
ततस्ते सर्वमुत्साद्य हत्वा दुर्योधनं नृपम् ।
राज्यं विद्रुतभूयिष्ठं प्रत्यपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ४२ C. 1. 2282 B. 1. 61. 53 K. 1. 61. 55

(cf. 32^{ab}). — ^{c}) D$_5$ वीरं (for वनं). — After 31^{c}, N ins.:

478* तेजस्वी सत्यविक्रमः ।
प्राणेभ्योऽपि प्रियतरं,

reads सव्यसाचिनं for धनंजयम्, and after 31 ins.:

479* अर्जुनं पुरुषव्याघ्रं स्थिरात्मानं गुणैर्युतम् ।

S ins. after 31 : D$_{3.4}$, after 479*:

480* धैर्याद्धर्माच्च सत्याच्च विजयाच्चाधिकं प्रियम् ।
अर्जुनो भ्रातरं ज्येष्ठं नात्यवर्तत जातुचित् ।

32 Ś$_1$ missing. — ^{a}) K$_1$ एवं संव°. — ^{b}) T G$_{2.6}$ M चैव. K$_{0.3.4}$ Ñ V$_1$ B$_4$ Dn$_3$ D$_{1.4}$ T G (except G$_1$) वसन्. — After 32^{ab}, D$_{2-5}$ S ins.:

481* तीर्थयात्रां च कृतवान्नागकन्यामवाप्य च ।
अथ पाण्ड्यस्य तनयां लब्ध्वा ताभ्यां सहोषितः ।

[(L. 2) D$_5$ लब्धामल्पप्रसादितः; M$_3$ अवाप्य च धनंजयः. G$_{2.4-6}$ M$_5$ om. अथ, and ins. तत्र after लब्ध्वा.]
— ^{d}) D$_3$ द्वारकायां.

33 Ś$_1$ missing. — ^{a}) S तत्र लेभे च बी°. — ^{c}) G$_{1.3}$ भगिनीं (for अनु°).

34 Ś$_1$ missing. — ^{b}) V$_1$ D$_5$ कृष्णेन च संग(D$_5$ °यु)ता. — ^{c}) K (except K$_1$) °द्रा मुमुदे. Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B D (except Da) प्रीत्या. — ^{d}) K$_4$ T G (except G$_{4.5}$) M$_3$ च (for ह). Ñ$_1$ °वेन यशस्विनी.

35 Ś$_1$ missing. — ^{ab}) K जातवेदसं (for हव्य°). S तत्र (T$_1$ G$_{1-3}$ M$_{3.5}$ ततः) संतर्पयामास कौंतेयो ह°. — ^{d}) Ñ$_2$ भूपसत्तम; S खां(M$_5$ पां)डवे वने.

36 Ś$_1$ missing. M om. 36^{ab}. — ^{a}) Ñ$_3$ °रोस्ति; V$_1$ °रोस्य; T G$_{1.3.6}$ °रोथ. — ^{b}) Ñ V$_1$ B D °वेन सहाभवत्. — ^{c}) T$_1$ G$_{3-5}$ °सायं द्वितीयस्य; T$_2$ °सायो द्वि°; G$_{1.6}$ M °सायद्वि°; G$_2$ °सायाद्वि°.

37 Ś$_1$ missing. — ^{a}) S तत्र (for चापि). — ^{c}) Da$_1$ M$_{3.6.7}$ चाक्षयौ.

38 Ś$_1$ missing. — ^{a}) S (except G$_3$) मोचया°. — ^{b}) Ñ$_3$ Dn D$_{1.3.4}$ यत्र. — ^{d}) Da$_1$ Dn$_2$ D$_{1.3.5}$ °समन्वितां; S °विभूषि°.

39 Ś$_1$ missing. — ^{a}) K$_2$ राजा; D$_1$ लोभं; S क्षुद्रो (for मन्दो). — ^{b}) D$_1$ चक्रे दुष्टः सु°. — ^{c}) K$_3$ S (except G$_{1.3.6}$) वंचयामास. K$_2$ तं; Ñ$_3$ स; B (except B$_4$) Da D$_5$ G$_{1.3.6}$ तु (for च). — M$_5$ (hapl.) om. 39^{d}–40^{a}.

40 Ś$_1$ missing. — ^{c}) T अज्ञातवासं. T$_1$ G$_{1-3}$ राष्ट्रेषु; T$_2$ G$_{2.4}$ राष्ट्रात्तु; G$_6$ M राष्ट्रे तु. — ^{d}) Ñ V$_1$ B D ततो; M$_5$ तदा.

41 Ś$_1$ missing. — ^{a}) S गते त्रयोदशे. K$_3$ प्राप्ते (for वर्षे).

42 Ś$_1$ missing. — ^{a}) B$_{1.4}$ D (except Da D$_{2.5}$) क्षत्रमु°. M$_3$ °स्ते सहिताः सर्वे. — ^{b}) S °नं रणे. — ^{c}) Ñ$_2$ B$_1$ (m as in text).$_{3.6}$ Da Dn D$_{4.5}$ विहत°; Ñ$_3$ °पर्यंतं; B$_4$m D$_1$ विहित°; D$_3$ निहत°; T विक्रम°; G$_6$ विदूय°; Cd as in text. — After 42, D$_{3-5}$ S (except M$_{6.8}$) ins.:

482* इष्ट्वा क्रतूंश्च विविधानश्वमेधादिकान्बहून् ।
धृतराष्ट्रे गते स्वर्गं विदुरे पञ्चतां गते ।
गमयित्वा स्त्रियः स्वर्गं राज्ञाममिततेजसाम् ।
वार्ष्णेये निलयं प्राप्ते कृष्णदारान्प्ररक्ष्य च ।
महाप्रस्थानिकं कृत्वा गताः स्वर्गमनुत्तमम् ।

[(L. 3) G$_{2.4.5}$ °त्वा क्रियां स्वर्ग्यां. — (L. 4) G$_{2.4.5}$

C. 1. 2282 B. 1. 61. 53 K. 1. 61. 58 एवमेतत्पुरावृत्तं तेषामक्लिष्टकर्मणाम् । | भेदो राज्यविनाशश्च जयश्च जयतां वर ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

जनमेजय उवाच ।
कथितं वै समासेन त्वया सर्वं द्विजोत्तम ।
महाभारतमाख्यानं कुरूणां चरितं महत् ॥ १
कथां त्वनघ चित्रार्थामिमां कथयति त्वयि ।
विस्तरश्रवणे जातं कौतूहलमतीव मे ॥ २
स भवान्विस्तरेणेमां पुनराख्यातुमर्हति ।
न हि तृप्यामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ॥ ३
न तत्कारणमल्पं हि धर्मज्ञा यत्र पाण्डवाः ।
अवध्यान्सर्वशो जघ्नुः प्रशस्यन्ते च मानवैः ॥ ४
किमर्थं ते नरव्याघ्राः शक्ताः सन्तो ह्यनागसः ।
प्रयुज्यमानान्संक्लेशान्क्षान्तवन्तो दुरात्मनाम् ॥ ५
कथं नागायुतप्राणो बाहुशाली वृकोदरः ।
परिक्लिश्यन्नपि क्रोधं धृतवान्वै द्विजोत्तम ॥ ६
कथं सा द्रौपदी कृष्णा क्लिश्यमाना दुरात्मभिः ।
शक्ता सती धार्तराष्ट्रान्नादहद्घोरचक्षुषा ॥ ७
कथं व्यतिक्रमन्द्यूते पार्थौ माद्रीसुतौ तथा ।

स्वं धाम याते वार्ष्णेये; M5 वृष्णयो निधनं प्राप्ते.]

43 Ś1 missing. — ^{b}) = 1. 54. 19^{b}. — ^{c}) Cf. 1. 54. 24^{c}. Ñ2 V1 B1.3.6 D (except D5) °विनाशाय.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (G4 सभा°) (for आदि°). — *Sub-parvan:* K2-4 अंशावतरण. — *Adhy. name:* K0.2-4 कथावस्तूत्पादनं; Ñ V1 B Da Dn1.n2 D1.3.4 कुरु(Ñ3 om. कुरु)पाण्डवचरितसूत्रं (Ñ1.2 V1 D3 om. सूत्रं); M कथासंक्षेपः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 56; K1 98; K3 (*sup. lin. sec. m.*) T1 52; Ñ1.2 V1 61; Da1 D3 58; Dn3 60; D4 marg. 59; T2 G M 2 (of the संभवपर्व). — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 Dn1.n2 52; Dn3 53. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2256.

56

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 1. 55. 3); the MS. is ignored here.

1 K1 D3.5 S om. उवाच. — ^{b}) K2 त्वया वै द्विजसत्तम.

2 ^{a}) Ñ1 V1 B Da D2.5 इमामनघ; D4 इमां त्व°; T कथां कथय; G3 तथा त्व°; M3 °मनघ; M6-8 पुण्यामनघ. G1.2.4.5 कथामेनां (G1 °तां) विचि°; G6 °थां तेषां विचि°. — ^{b}) Ñ1 V1 B Da D2.4.5 कथां (for इमां). Ñ2 Dn D1.3 कथयस्व तपोधन. — ^{d}) K (except K1) परं कौतूहलं महत् (K3.4 °लं हि मे).

3 G3 reads 3 after 6^{ab}. — ^{a}) G3 M (except M5) भगवन्वि°. — ^{b}) K (except K3) D3.5 G1 M (except M5) °मर्हसि. — ^{c}) B4 D2 G3 सर्वेषां. G2 °प्यास्यहं शृण्वन्. — ^{d}) T2 G4-6 शृण्वन्नाच°; G2 कुरूणां च°.

4 ^{a}) T G1-3 M5 नैतत्का°. V1 B1 D (except D2.4.5) वै (for हि). M3.6-8 अनल्पकारणं ब्रह्मन्. — ^{c}) K1 Ñ1.3 B1.5 T G M3 सर्वतो.

5 ^{a}) G1.3 M6-8 ते महावीर्याः. — ^{b}) K1 °क्ताः सर्वे; G1.3 शक्नुवंतो; G6 शांताः संतो. T1 G अपि (for हि). — ^{d}) D2.5 S दुरात्मभिः.

6 ^{b}) K (except K1) भीमसेनो महाबलः. After 6^{ab}, G3 reads 3. — T1 M om. 6^{cd}. — ^{cd}) G3 °क्लिष्टोपि चक्रो°—°न्वै वृकोदरः. — T1 M ins. after 6^{ab}: T2 G (except G3), after 6:

483* भ्रातॄणां क्लेशमायातं गतवान्वै परंतपः ।
[M °मायांतं. T G1.6 धृतवान्वै; M3 सोढ°.]

7 ^{d}) Ñ B Da Dn D1 G4 क्रोधचक्षुषा; D3 क्रोधवह्निना. — After 7, G1 ins.:

484* कथं सा द्रौपदी शक्ता धार्तराष्ट्रांश्च नादहत् ।

8 K1.3 Ñ1 om. 8. — ^{a}) K0.2.4 D2.5 विनिर्जितं (K0 D5 °ता) द्यूते; Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.3.4 व्यसनिनं (B4m व्यवसिनं) द्यू°; T1 यातिक्रमद्यू°; T2 °क्रमं द्यू°; G1 °क्रमाद्यू°; G2.6 °क्रमद्यू°; G3 °क्रमो द्यू°; G5 °क्रमे द्यू°; M5 °क्रमद्यू°: G4 M3.6-8. as in text. — ^{b}) G3 पार्थान्; G6 M6-8 पार्थौ. K2.4 B6 Dn D1.3 G3.6 तदा. — ^{c}) B1 G4-6 M3 अन्वम°. Ñ2 V1 B3.6 Da D4 T1 M5-8 °व्याघ्रा.

अनुव्रजन्नरव्याघ्रं वञ्चयमानं दुरात्मभिः ॥ ८
कथं धर्मभृतां श्रेष्ठः सुतो धर्मस्य धर्मवित् ।
अनर्हः परमं क्लेशं सोढवान्स युधिष्ठिरः ॥ ९
कथं च बहुलाः सेनाः पाण्डवः कृष्णसारथिः ।
अस्वन्नेकोऽनयत्सर्वाः पितृलोकं धनंजयः ॥ १०
एतदाचक्ष्व मे सर्वं यथावृत्तं तपोधन ।
यद्यच्च कृतवन्तस्ते तत्र तत्र महारथाः ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

महर्षेः सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः ।
प्रवक्ष्यामि मतं कृत्स्नं व्यासस्यामिततेजसः ॥ १२
इदं शतसहस्रं हि श्लोकानां पुण्यकर्मणाम् ।
सत्यवत्यात्मजेनेह व्याख्यातममितौजसा ॥ १३
य इदं श्रावयेद्विद्वान्यश्चेदं शृणुयान्नरः ।
ते ब्रह्मणः स्थानमेत्य प्राप्नुयुर्देवतुल्यताम् ॥ १४
इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
श्राव्याणामुत्तमं चेदं पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥ १५
अस्मिन्नर्थश्च धर्मश्च निखिलेनोपदिश्यते ।
इतिहासे महापुण्ये बुद्धिश्च परिनैष्ठिकी ॥ १६
अक्षुद्रान्दानशीलांश्च सत्यशीलाननास्तिकान् ।
कार्ष्णं वेदमिमं विद्वाञ्श्रावयित्वार्थमश्नुते ॥ १७
भ्रूणहत्याकृतं चापि पापं जह्यादसंशयम् ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा पुरुषोऽपि सुदारुणः ॥ १८ C. 1. 2207 B. 1. 62. 19 K. 1. 62. 21

Ko. 2. 4 D5 अनुव्रजे(D5 °ते)तां राजानं; B4. 5 D2. 3 अन्वव्रजन्नरव्याघ्रा; Dn D1 अन्वयुस्ते नरव्याघ्रा. — d) K4 corrupt; Ñ2. 3 V1 B3. 4 Dn बाध्यमाना; B1. 5. 6 Da D2. 4 बा(Da1 व)ध्य°; D1 बाच्यमाना; D3 T G2 वच°; M वंच्यमाना (M5 बाध्यमानान्).

9 b) K2–4 धर्मभृत्; M5 मंत्र°. — d) G3 नु; M6–8 वै (for स).

10 a) S बहुलां (G1 बलवान्) सेनां. — c) G3 तप्यन्ने°. D3 S सर्वान् (G1. 3 सेनां).

11 a) Ñ3 °क्ष्व तत्वेन. D4 G1 transp. मे and सर्वं. — b) G1. 3 °त्तं द्विजोत्तम. — After 11, K1 ins. the figure 69 (? misplaced adhy. no.).

12 =(var.) 1. 1. 23; 55. 2. — K1 Dn2 D5 S om. उवाच. — After वैशं° उ°, N ins.:

485* क्षणं कुरु महाराज विपुलोऽयमनुक्रमः ।
पुण्याख्यानस्य वक्तव्यः कृष्णद्वैपायनेरितः ।

— Ñ1 om. 12; D2 om. 12^{ab}. — a) Ñ3 G6 °लोकस्य; D4 °लोकानां.

13 ab)=(var.) line 1 of 27*. Cf. 486*. — a) G1. 2 °स्राणां; G3–5 °स्राणि. M3 चतुर्विंशतिसाहस्रं. — b) K Dn1. n2 °कर्मणा. — S subst. for 13^{cd}: D3. 4 ins. after 13:

486* उपाख्यानैः सह ज्ञेयं श्राव्यं भारतमुत्तमम् ।
संक्षेपेण तु वक्ष्यामि सर्वमेतन्नराधिप ।
अध्यायानां सहस्रे द्वे पर्वणां शतमेव च ।
श्लोकानां तु सहस्राणि नवतिश्च दशैव च ।
ततोऽष्टादशभिः पर्वैः संगृहीतं महर्षिणा ।

[(L. 1)=Line 2 of 27* (cf. v. l. 1. 1. 60).—(L. 3) M3. 5 सहस्रं च. — (L. 4) T G2. 4 M3. 5 नवतिर्दश ए(T1 चै)व च. — (L. 5) T मनीषिणा; G1. 6 महात्मना.] — c) K1 °वत्याः सुतेने°.

14 a) K °दं कीर्तये°. — b) K3 य इदं; T1 यश्चैतत्. K1 Ñ V1 B D (except D2. 3) ये चेदं (K1 °यं) शृणुयुर्न(K1 °यन्न)राः; M5 नित्यं श्रद्धासमन्वितः. — c) D3 T G4. 5 M5 स (for ते). K (except K1) ब्रह्मणः स्थानमभ्येत्य; B4 ते ब्रह्मस्थानमासाद्य; G1–3. 6 M (except M5) स (G2 M6–8 सं-) प्राप्य ब्रह्मणः स्थानं. — d) K D2. 3 T G4. 5 M5 प्राप्नुयाद्देव- (K1 °यंत्येव); G1–3 देवैर्गच्छ(G1 °च्छं)ति; G6 देवैर्याति च; M3. 6–8 देवैर्व्रजति.

15 a) T1 G1. 3. 6 °दैः सहितं. — b) T G1. 6 M °त्रं चोत्तमं मतं (G1. 6 महत्); G2 °त्रं चोत्तमोत्तमं; G3 भारताख्यानमादितः. — K1 reads 25–26 after 15^{ab}; and 15^{cd} after 21. — c) A few MSS. श्रव्याणा°. G1. 6 श्राव्यं (for चेदं). G3 संपृक्तमुत्तमं श्राव्यं. — d) Ñ1 G1. 3 °संमतं; T1 °सत्कृ°; G2. 4–6 M5 °संस्कृ°.

16 a) Ko. 1. 4 Ñ3 °स्मिन्ह्यर्थश्च; K3 °स्मिंस्त्वर्थश्च. Ko. 2 V1 B6 D (except D2. 5) G2 कामश्च. — b) K1 Ñ V1 B Da Dn D4. 5 °देक्ष्यते; K3 °लक्ष्य°; D1 °लिप्य°; D3 °पद्य°. K2 धर्मोपि निखिलः स्थितः. — d) K3 B1 Cd पर°; Ñ1 °निष्ठिता; S परमार्पिता. V1 बुद्धिः परमनै°.

17 a) G1 धर्म° (for दान°). G3 गुरुशिष्यादिशी°. — b) S (except T1 G1. 3. 6) सत्यवादिन°. — c) Ñ2 कात्स्न्र्येन (hypermetric!); D2 T2 G3. 6 कात्स्नं. G1 वेदविदे; G2 °विदं. — d) Ko. 2. 4 श्रावयन्नर्थं°; G (except G1. 3) ज्ञापयि°. — 17^{cd}–18^{ab}=(var.) 1. 1. 205.

18 ab)=(var.) 1. 1. 205^{cd}. Ñ3 °हत्यान्वितं. Ko D3 पापं (for चापि). Ko अपि; B4 शापं (for पापं). Ñ2 B1 दह्याद्. T G2. 5 M3. 5 °ह्यान्न संशयः. D3 जह्यादत्र न

C. 1. 2302 B. 1. 62. 20 K. 1. 62. 22 जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।
महीं विजयते सर्वां शत्रूंश्चापि पराजयेत् ॥ १९
इदं पुंसवनं श्रेष्ठमिदं स्वस्त्ययनं महत् ।
महिषीयुवराजाभ्यां श्रोतव्यं बहुशस्तथा ॥ २०
अर्थशास्त्रमिदं पुण्यं धर्मशास्त्रमिदं परम् ।
मोक्षशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ॥ २१
संप्रत्याचक्षते चैव आख्यास्यन्ति तथापरे ।
पुत्राः शुश्रूषवः सन्ति प्रेष्याश्च प्रियकारिणः ॥ २२
शरीरेण कृतं पापं वाचा च मनसैव च ।
सर्वं तत्त्यजति क्षिप्रमिदं शृण्वन्नरः सदा ॥ २३
भारतानां महज्जन्म शृण्वतामनसूयताम् ।
नास्ति व्याधिभयं तेषां परलोकभयं कुतः ॥ २४
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं पुण्यं तथैव च ।
कृष्णद्वैपायनेनेदं कृतं पुण्यचिकीर्षुणा ॥ २५
कीर्तिं प्रथयता लोके पाण्डवानां महात्मनाम् ।
अन्येषां क्षत्रियाणां च भूरिद्रविणतेजसाम् ॥ २६

संशयः (for पापं ज°). $G_{1.3.6}$ M_{6-8} मुच्यते भ्रूणहत्याया (M_{6-8} कृत्वा तु भ्रूणहत्यां वा) यच्चान्यद्वृजिनं भवेत्. — After 18, K_3 $\tilde{N}_{2.3}$ V_1 B D ins.:

487* मुच्यते सर्वपापेभ्यो राहुणा चन्द्रमा यथा ।
[K_3 D_5 राहोर्वै; $\tilde{N}_2$ B_3 राहुतः. $\tilde{N}_3$ राहुचन्द्रमसा यथा.]

$K_{0.2.4}$ ins. after 18: D_5, after 487*:

488* तत्क्षणाज्जायते दान्तः शश्वच्छान्तिं नियच्छति ।
[K_0 D_5 °ते पूतः.]

19 ^{b}) $G_{1.3}$ M (except M_5) विजयार्थिना. — ^{c}) K $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 T_1 $M_{3.5}$ ह्या(K_3 $M_{3.5}$ चा-; T_1 आ)शु जयेत् (K_1 च यत्); $\tilde{N}_3$ चापि जयेत्. K (except K_1) $\tilde{N}$ V_1 कृत्स्नां; B D राजा; G_1 M_{6-8} क्षिप्रं (for सर्वां). — ^{d}) G_1 शत्रुं चाप्यधितिष्ठति; M (except M_5) °श्चाप्यतितिष्ठति. — After 19, D_6 ins.:

489* प्रसूते गर्भिणी पुत्रं कन्या सत्पतिमश्नुते ।

20 ^{ab}) D_2 पुण्यमिदं (for पुंस°). T G (except $G_{1.3}$) M_5 transp. पुंस° and स्वस्त्य°. $G_{1.3}$ M (except M_5) चैव तथा (for श्रेष्ठमिदं). T_1 व्रतं (for महत्). — ^{c}) B_1 G_6 M_{6-8} महर्षि°; Cd as in text. — ^{d}) G_{1-3} M (except M_5) स्यात् (G_{1-3} च) पुनः पुनः. — After 20, K_4 $\tilde{N}_{2.3}$ V_1 B D ins.:

490* वीरं जनयते पुत्रं कन्यां वा राज्यभागिनीम् ।

21 =(var.) 186*. — ^{ab}) K (except K_1) $\tilde{N}_2$ V_1 B D transp. अर्थं° and धर्मं°. $G_{3.6}$ महत् (for परम्). G_1 अर्थशास्त्रं धर्मशास्त्रं सर्वशास्त्रमिदं जगत्. — ^{c}) Dn_{1}.n_3 पुण्यं (for प्रोक्तं). — ^{d}) S °मिततेजसा. — After 21, K_1 reads 15^{cd}; D_3 S read 33.

22 With 22^{ab} cf. 1. 1. 24. — ^{a}) K (except K_2) $\tilde{N}$ V_1 Dn $D_{1.3-5}$ चेदं; B D_2 केचित्; Da चैके. — ^{b}) K_1 $\tilde{N}$ V_1 D (except D_2) तथाख्यास्यं(Dn $D_{1.3.4}$ श्रोष्यं)ति चापरे; S कथयिष्यंति चा°. — ^{c}) G_3 पुत्रार्थिनोर्थकामाश्च. — ^{d}) K (except K_1) B_1 Da D_2 शिष्याश्च. T $G_{1.3.6}$ M प्रियवादिनः. $G_{2.4.5}$ संति प्रेष्याश्च वादिनः. — In S (which om. 24^{cd}), 22–26 occur in the foll. sequence: 22, 24^{ab}, 25^{ab}, 23, 25^{cd}, 26.

23 For S cf. v. l. 22. — ^{b}) $K_{0.2}$ °चा यन्मन°; $K_{3.4}$ वाचया मन°. K_1 D_1 मनसापि. — ^{c}) $\tilde{N}$ V_1 B D सं(Da Dn_{1}.n_3 स)त्यज°; S त्यजति वै. — ^{d}) $K_{2.4}$ इमं (for इदं). T_1 G_1 श्रुत्वा (for शृण्वन्). $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D य इदं शृणुयान्नरः (cf. 14^{b}).

24 $\tilde{N}_1$ om. 24. — For S cf. v. l. 22. — ^{a}) K_4 $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except Da_1 $D_{1.5}$) T_1 भर°. K_2 G_3 महाजन्म. — ^{b}) $\tilde{N}_3$ पुराणम°. T_1 G_3 M शृण्वतो ह्यनसूयतः (M_5 °कः); T_2 $G_{1.2.4-6}$ शृण्वतो ह्य(G_1 -भ्य)नसूयवः; Cd as in text. — ^{cd}) S om. 24^{cd}. $K_{0.3.4}$ transp. नास्ति व्याधि° and पर°. K_2 परलोकभयं तेषां नास्ति व्याधिकृतं भयं.

25 K_1 reads 25–26 after 15^{ab}. — For S cf. v. l. 22. — ^{a}) M_5 सत्यं (for धन्यं). — ^{b}) $\tilde{N}$ V_1 B D transp. स्वर्ग्यं and पुण्यं. M_{6-8} तथा स्वस्त्ययनं महत्. — ^{cd}) K repeats the line after 27 (with v. l.). D_4 °चिकीर्षया; S (G_3 *sup. lin.*) धर्मं°.

26 For K_1 cf. v. l. 25; for K, v. l. 27; for S, v. l. 22. — ^{a}) Da_2 प्रार्थयता; T_1 प्रयच्छ°. — ^{b}) K_1 $\tilde{N}_1$ T G (except $G_{1.3}$) $M_{3.5}$ °नां यशस्विनां. — K ins. after the repetition of 26^{ab} (K_3, after that of 26^{cd}): $\tilde{N}_{2.3}$ V_1 B (except B_6) D, after 26:

491* सर्वविद्यावदातानां लोके प्रथितकर्मणाम् ।

K ins. after 26: $\tilde{N}_{2.3}$ V_1 B (except B_6) D ins. after 26^{ab} (Dn D_1, after 491*):

492* य इदं मानवो लोके पुण्यान्वै ब्राह्मणाञ्शुचीन् ।
श्रावयेत महापुण्यं तस्य धर्मः सनातनः ।
कुरूणां प्रथितं वंशं कीर्तयन्सततं शुचिः ।

After the above, K_3 repeats 26^{cd} (which is followed by 491*); while Dn $D_{1.4}$ ins.:

493* वंशमाप्नोति विपुलं लोके पूज्यतमो भवेत् ।

N ins. after 492* (K_3, after 491*; Dn $D_{1.4}$, after

यथा समुद्रो भगवान्यथा च हिमवान्गिरिः ।
ख्यातावुभौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ॥ २७
य इदं श्रावयेद्विद्वान्ब्राह्मणानिह पर्वसु ।
धूतपाप्मा जितस्वर्गो ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ २८
यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।
अक्षय्यं तस्य तच्छ्राद्धमुपतिष्ठेत्पितॄनपि ॥ २९
अह्ना यदेनश्चाज्ञानात्प्रकरोति नरश्चरन् ।
तन्महाभारताख्यानं श्रुत्वैव प्रविलीयते ॥ ३०
भारतानां महज्जन्म महाभारतमुच्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३१
त्रिभिर्वर्षैः सदोत्थायी कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
महाभारतमाख्यानं कृतवानिदमुत्तमम् ॥ ३२

C. 1. 2333
B. 1. 62. 32
K. 1. 62. 55

493*): T_2 $G_{2.4-6}$, after 26:

494* योऽधीते भारतं पुण्यं ब्राह्मणो नियतव्रतः ।
चतुरो वार्षिकान्मासान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
विज्ञेयः स च वेदानां पारगो भारतं पठन् ।
देवा ब्रह्मर्षयो यत्र पुण्या राजर्षयस्तथा ।
कीर्त्यन्ते धूतपाप्मानः कीर्त्यते केशवस्तथा ।

With lines 4–5 cf. 1. 1. 192. — N cont.:

495* भगवांश्चापि देवेशो यत्र देवी च कीर्त्यते ।
अनेकजननो यत्र कार्त्तिकेयस्य संभवः ।
ब्राह्मणानां गवां चैव माहात्म्यं यत्र कीर्त्यते ।
सर्वश्रुतिसमूहोऽयं श्रोतव्यो धर्मबुद्धिभिः ।

After the above, K_1 reads 31.

☞ The rest of this adhy., as preserved in the different versions, is in a chaotic condition, containing much repetition and showing obvious signs of interpolation and recasting. The constituted text is frankly eclectic, representing as it does the irreducible minimum, comprising only stanzas authenticated by both recensions and following in general the sequence of K. The divergent (and evidently amplified) version of D_3 S has been relegated to App. I (No. 32), where also its points of contact with N are shown.

27 Occurs in Ñ V_1 B D in the course of a passage ins. after 31 (App. I, No. 33); and in S, that of a passage subst. for 29–33 (ibid., No. 32). — [a]) K (except K_1) सुमहान्; G [ऽ]तिमहान्; M_3 हि महान्. — [b]) K_1 स (for च). B_5 D (except $D_{2.4.5}$) यथा मेरुर्महा°. — [c]) Ñ V_1 B D (D_5 om.) transp. ख्यातौ and उभौ. K_1 ख्यातौ रत्नाकरावेतौ; S ख्यातौ (T_1 G_1 °तो) रत्नाकरौ (T_1 G_1 °करस्) तद्वत्. — [d]) S महाभा°. K_2 *sup. lin.* °मुत्तमं. — K repeats after 27 (K_1, after 494*): 25[cd] (v. l. °दं नियतं सत्यवादिना), and 26[ab] (v. l. °र्तिं वितरता); then follows 491* (in K_3 it is a repetition; cf. v. l. 26).

28 [a]) D_3 transp. यः and इदं. S यश्चेदं पठते वि°. — [b]) K_1 S सदा पर्वसु (K_1 °णि) पर्वसु (K_1 °णि). — [c]) K_1 गत°; G_{2-5} पूत°. B_5 जितः सुद्धो (sic). — [d]) $K_{3.4}$ -भूयाय गच्छति; $Ñ_{1.2}$ V_1 B_4 Dn D_3 गच्छति शाश्वतं; $Ñ_3$ $B_{1.3.5.6}$ Da गच्छेत्स ($Ñ_3$ °द-) शाश्वतं; D_1 corrupt; D_2 गच्छेत्सनातनं.

☞ For 29–32, D_3 S subst. a lengthy passage of about 40 lines, given in App. I (No. 32), which includes, in slightly altered form but in the same relative sequence, all the remaining lines of the text. D_4 includes some stray stanzas of the Southern passage, inserted at various points of its own text.

29 =(var.) 1. 1. 203. — M_5 om. 29. — [a]) S (M_5 om.) पित्र्ये (for श्राद्धे). Ñ V_1 B D श्रावयेद्ब्राह्मणाञ्श्राद्धे. — [b]) Ñ V_1 Dn_3 $D_{1.4}$ यश्चेमं; $B_{1.3.6}$ यश्चात; B_1m Da Dn_{1}, n_2 यश्चेदं; B_5 यश्चात्र; D_2 यश्चैतत्; D_3 यस्त्विदं; D_5 यस्तात (for ब्राह्मणान्). B_4 यश्च श्रद्धासमन्वितः. — [c]) Some MSS. अक्षयं. T G M_3 अन्नपानं च; M_{6-8} स्वर्गगामीयं. — [d]) K_2 इह (for अपि). Ñ V_1 B D उपावर्तेत्पितॄनिह (D_5 पितुस्तस्योपतिष्ठते); S (M_5 om.) पितॄंस्तस्योपतिष्ठति.

30 S expands 30 into two stanzas, which are included in a long passage given in App. I (No. 32); while B_1 D (except D_2) expand 30[ab] into the following two lines:

496* अह्ना यदेनः क्रियते इन्द्रियैर्मनसापि वा ।
ज्ञानादज्ञानतो वापि प्रकरोति नरश्च यत् ।

[D_5 om. line 1; B_1 Da om. line 2. D_4 repeats line 1, reading रात्र्या for अह्ना.]

— [d]) K_3 प्रतिमुच्यते.

31 K_1 reads 31 after 495*. — [b]) K (except K_3) इत्युत (for उच्यते). — After 31, N ins. a passage of about 20 lines given in App. I (No. 33).

C. 1. 2383
B. 1. 62. 53
K. 1. 62. 26 धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ । यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

वैशंपायन उवाच ।

राजोपरिचरो नाम धर्मनित्यो महीपतिः ।
बभूव मृगयां गन्तुं स कदाचिद्धृतव्रतः ॥ १
स चेदिविषयं रम्यं वसुः पौरवनन्दनः ।
इन्द्रोपदेशाज्जग्राह ग्रहणीयं महीपतिः ॥ २
तमाश्रमे न्यस्तशस्त्रं निवसन्तं तपोरतिम् ।
देवः साक्षात्स्वयं वज्री समुपायान्महीपतिम् ॥ ३
इन्द्रत्वमर्हो राजायं तपसेत्यनुचिन्त्य वै ।
तं सान्त्वेन नृपं साक्षात्तपसः संन्यवर्तयत् ॥ ४

इन्द्र उवाच ।

न संकीर्येत धर्मोऽयं पृथिव्यां पृथिवीपते ।
तं पाहि धर्मो हि धृतः कृत्स्नं धारयते जगत् ॥ ५

---

32 ^{ab}) S °वर्षैर्महाभागः, and °यनोऽब्रवीत्. — ^{cd}) S नित्योत्थितः सदायोगी महाभारतमादितः.

33 D_3 S read 33 after 21. — ^{d}) D_3 न कुत्रचित्. — After 33, K_4 ins. a passage of six lines given in App. I (No. 34), while D_3 S ins.:

497* इदं हि ब्राह्मणैर्लोके आख्यातं ब्राह्मणेष्विह ।

Colophon. — *Major parvan:* T_2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K_0 अंशावतार; T_1 संभव. — *Adhy. name:* K_0 महाभारतप्रसंख्यानं; K_1 (after adhy. no.) जयो नामेतिहासः; $K_{2.3}$ Ñ$_{1.2}$ V_1 (Ñ$_{1.2}$ V_1 with prefixed महा-) B_6 Dn D_5 भारतप्रशंसा (K_3 °साख्यानं); K_4 D_1 प्रशंसा; T_2 $G_{1.4}$ भारतप्रश्नः; M_5 भारतप्रसन्नं; M_{6-8} जनमेजयप्रश्नः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_0 57; K_3 (*sup. lin. sec. m.*) T_1 53; Ñ$_{1.2}$ V_1 62; Da_1 D_3 59; Dn_3 61; D_4 60; T_2 G M 3 (of the संभवपर्व). — *S'loka no.:* Da_1 Dn 51. — *Aggregate s'loka no.:* Dn_2 2307.

☞ In D_3 S this adhy. is followed by the prose adhy. (90) setting forth the genealogy of the Pauravas, commonly known as पूरुवंशानुकीर्तन.

57

1 This adhy. is missing in Ś$_1$ (cf. v. l. 1. 55. 3); the MS. is ignored here. — K_1 Dn_1 D_3 S om. उवाच. — ^{b}) B_4 (m as in text) $D_{2.5}$ °निष्ठो. B_3m $D_{3.4}$ महामतिः (cf. v. l. 2^{d}); Cd as in text. — ^{c}) S मृगयाशीलः. — ^{d}) Ñ V_1 D (except D_2) सदा किल (for स कदाचित्). S शश्वत्स्वाध्यायवान् शुचिः (T G_4 M_5 विभुः).

2 ^{b}) K वसुश्चेदिपतिर्नृपः. — K_0 om. 2^{c}–3^{b}. — ^{d}) K_2 Ñ$_2$ V_1 $B_{1.3}$ (both m as in text).$_{5.6}$ D (except $D_{4.5}$) रमणीयं (B_6m सिद्धोपायं); S स्पृह°; Cd as in text. K_2 Da D_3 महामतिः (cf. v. l. 1^{b}).

3 K_0 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). — ^{a}) $G_{1.2}$ त्यक्तशस्त्रं. — ^{b}) K_1 Ñ$_3$ V_1 °धनं; K_2 (*sup. lin.* धनं).$_{3.4}$ D_5 °रतं; Ñ$_2$ B Da Dn D_{1-4} G_1 °निधिं. — ^{cd}) Ñ V_1 B D देवाः शक्रपुरोगा वै राजानमुपतस्थिरे; S देवराड् वज्र(G_3 भद्र)सहित उपतस्थे मरुद्गणैः.

4 ^{ab}) K_2m इन्द्रस्तमाह राजानं. S इन्द्रोह($M_{3.6-8}$ °य)मिति धैर्येण तपसा चे($G_{2.3}$ अ)त्यमन्यत. — After 4^{ab}, G_6 ins.:

498* त्वं नो गतिर्महाराजन्निति वज्र्यवदन्मुहुः ।

— ^{c}) Ñ$_3$ तं सांत्व्य नृपतिं; Da_1 तस्मात्वेनं नृ°; S तं वै देवपतिः. K सांत्वयित्वा च (K_3 स) नृपतिं; D_5 तं सांत्वयित्वा नृपतिं. — ^{d}) $K_{2.3}$ Ñ V_1 B D $G_{5.6}$ संन्यवर्तयन्. Cf. 500*.

5 K_1 S इन्द्रः; Ñ V_1 B D देवा ऊचुः (cf. v. l. 3^{cd}) — ^{ab}) D_5 reads it in marg. G_3 न संतीत्येव धर्मा वै. K_2 सर्वथा (for पृथिव्यां). — ^{c}) K_4 Ñ$_{1.2}$ V_1 $B_{1.4}$ D M_{6-8} त्वया (K_4 D_2 M_{6-8} तपो) हि (for तं पाहि). K_4 Ñ$_{1.2}$ V_1 B D विधृतः; M_3 हि कृतं (for हि धृ°). — ^{d}) Ñ$_{1.3}$ S पालयते. — T $G_{1.2.4-6}$ ins. after 5: D_4 marg. after उवाच (cf. v. l. 6):

499* देवानहं पालयिता पालय त्वं हि मानुषान् ।

6 Before 6, Ñ V_1 B D ins. इन्द्र उ° (D_5 देवा ऊचुः). — ^{a}) K_3 लोक-; Ñ$_3$ B_4 Dn $D_{1.4}$ लोके; D_2 M_{6-8} लोकं; T_1 शौर्यं; G_3 कार्यं; the rest लो(or लौ)क्यं; Cd as in

लोक्यं धर्मं पालय त्वं नित्ययुक्तः समाहितः ।
धर्मयुक्तस्ततो लोकान्पुण्यानाप्स्यसि शाश्वतान् ॥ ६
दिविष्ठस्य भुविष्ठस्त्वं सखा भूत्वा मम प्रियः ।
ऊधः पृथिव्या यो देशस्तमावस नराधिप ॥ ७
पशव्यश्चैव पुण्यश्च सुस्थिरो धनधान्यवान् ।
स्वारक्ष्यश्चैव सौम्यश्च भोग्यैर्भूमिगुणैर्युतः ॥ ८
अत्यन्यानेष देशो हि धनरत्नादिभिर्युतः ।
वसुपूर्णा च वसुधा वस चेदिषु चेदिप ॥ ९
धर्मशीला जनपदाः सुसंतोषाश्च साधवः ।
न च मिथ्याप्रलापोऽत्र स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ॥१०
न च पित्रा विभज्यन्ते नरा गुरुहिते रताः ।
युञ्जते धुरि नो गाश्च कृशाः संधुक्षयन्ति च ॥ ११
सर्वे वर्णाः स्वधर्मस्थाः सदा चेदिषु मानद ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचित्त्रिषु लोकेषु यद्भवेत् ॥ १२
देवोपभोग्यं दिव्यं च आकाशे स्फाटिकं महत् ।
आकाशगं त्वां मद्दत्तं विमानमुपपत्स्यते ॥ १३
त्वमेकः सर्वमर्त्येषु विमानवरमास्थितः ।
चरिष्यस्युपरिस्थो वै देवो विग्रहवानिव ॥ १४
ददामि ते वैजयन्तीं मालामम्लानपङ्कजाम् ।
धारयिष्यति संग्रामे या त्वां शस्त्रैरविक्षतम् ॥ १५
लक्षणं चैतदेवेह भविता ते नराधिप ।
इन्द्रमालेति विख्यातं धन्यमप्रतिमं महत् ॥ १६

C. 1. 2349; B. 1. 63. 16; K. 1. 64. 16

---

text. B4 धर्मान्; D2 धर्मात्. K2 पालयंस्त्वं (m as in text); G2 °यित्वा. D5 लोकान्धर्मेण रक्षित्वा. — b) K3 सन्नियुक्तः; T G3.5 नित्यं युक्तः (G3 °क्ति-). — d) K1 प्राप्नोषि; Ñ1.2 V1 Dn पश्य°; B3.6 D2 T G1.3 M3.6-8 प्राप्स्य°; G2.4-6 M5 लप्स्य°. M8 शोभनान्.

7 a) K (except K1) Ñ3 D5 G3 M द्विवि(Ñ3 °व)स्थस्य. K (except K1) Ñ3 B1.5 D5 G1.3 M भुविस्थ°. — b) Ñ1.2 V1 D (except D2) सखा भूतो. — c) K0.2.4 ऋद्धः; K1 रूपं; Ñ V1 ऊर्ध्वः; B1.3.6 उच्चः (B1m as in Da Dn etc.); B4.5 ऊर्ध्वं; Da Dn D1.3 रम्यः; D2.5 श्रेष्ठः; D4 उच्चैः; T1 G3 ऊढः; G1 ऊचुः; G2 गूढः. K3 T2 G4-6 M as in text. K3 B4 G4-6 M6-8 पृथिव्या (as in text); the rest °व्यां. — d) D3.4 नरेश्वर.

8 a) B4 प्रशस्यश्चैव (m as in text). K1 D3 °व्यश्च सु-; D5 °व्यं च सु-. K D5 रम्यश्च. — T1 om. 8^{bc}. — b) K (except K1) M5 सुस्थितो; Ñ2 V1 B D (except D5) T2 प्रभूत-. — c) K2.3 T2 G2.5.6 सुरक्ष°; Ñ2 D2 G1.3 M सुरक्ष्य°. Ñ3 S (T1 om.) धन्यः (Ñ3 *sup. lin.* पुण्यः; M5 धर्म्यः) (for सौम्यः). K2m शुद्धो मेध्यश्च रम्यश्च. — d) Ñ3 T1 G1.3 भोगैर्; T2 G2.4-6 भाग्यैर्. T2 G2-6 भूरिगुणैर्.

9 ab) K1 अन्नवान्; Ñ1.3 B1m Dn D1.3 अर्थवान्; B5.6 Da D4 अन्नवान्; D2 अन्यस्मात्; T2 G6 अनन्यः; G1 धनवान्. Da1 D2 एव; Da2 इव. K1 वै देशो; B5.6 D2 देशोयं; Da °शोति; G1 °शोपि. K4 Ñ2 V1 B1.3.4 अनन्यावेश(Ñ2 V1 °न्यवेष-; B4 °न्यादेश)देशोयं (K4 B3 °शो हि). Da °रत्नर्द्धिभिर्; G3.5 °धान्यादिभिर्. K3 °दिसंयुतः. D5m अतिक्रम्यापरान्देशान्धनरत्नादिभिर्युतान्. — c) T2 G (except G1.3) वसो रक्षस्व वसुधां. — d) B5 transp. चेदिषु and °प. K (except K1) T2 भूमिप; Ñ3 चेदिह (m भूमिप) (for चेदिप).

10 a) G1.3 जनाश्चात्र. — b) K (except K1) सुसंतुष्टाश्च. Ñ1 मानवाः.

11 b) Dn D1.4 पुत्रा (for नरा). Ñ2 V1 B Da2 न गुरोरहि°. — With 11^{cd} cf. 1. 58. 19^{cd}. — c) T G M3 युंजंति; M6-8 युज्यंति. K न गामयुंजन्त धुरि (K3 न गां प्रयुंजन्ति धुरं). — d) K0.2 कृशं; K3.4 कृशां; Ñ V1 B D T G6 M कृशान्. B6 संरक्ष°; D2 संवर्ध°; G3 त्विंद्रुक्षयेपि(!). ❀ Arj.: धुरि नो गाश्च। हलशकटादौ स्त्रीगवीर्न युंजते नापि कृशान्वृषानपि। कृशा इति पाठे स्त्रीगवीरेव।❀

12 a) K3 B1 T2 G (except G3) M3.5 सर्वे-. Ñ1.3 T1 M स्वकर्म°; D2 च कर्म°. — b) Dn1.n3 मानव; Dn2 G M °वाः; T मानुषाः. — c) B5 G3 M6-8 तेष्वविं°; T2 तेप्यवि°.

13 a) A few MSS. दैवो°. B (except B4) D (except D2-5) त्वां (for च). — M6-8 om. 13^{bc}. — b) Ñ3 आकाशं; T2 ह्याकाशे; G6 विमानं. — c) D3 G3-5 त्वं; T G1.2 M3 च; M5 तं. B4.5 Da G6 मया (G6 त्विदं) दत्तं. T M3.5 दिव्यं च (for मद्दत्तं). — d) D3 °पत्स्यसे; S °लप्स्यसि (G1.2.4-6 °से).

14 a) Ñ3 °वर्णेषु (*sup. lin.* as in text). — c) B4-6 Da D3 M3 उपरिष्ठो. Ñ1.2 V1 B D (except D5) हि (for वै).

15 a) B Da2 M5 ददानि. — c) S °ष्यसि. — d) S यां. S त्वं (G2.4-6 च) (for त्वां). K0-2 M5 अपि क्षतां(K0 M5 °तं); K3 अपि क्षितं; D2 T2 G2-6 M3.6-8 °क्षतः; T1 G1 अवीक्षितः.

16 a) Ñ3 लोकानां; G6 लांछनं; Cd लक्षणं (as in text). — c) T G विख्यातां; M °ता. — d) V1 शूरं

C. 1. 2350
B. 1. 63. 17
K. 1. 64. 17

वैशंपायन उवाच ।
यष्टिं च वैणवीं तस्मै ददौ वृत्रनिषूदनः ।
इष्टप्रदानमुद्दिश्य शिष्टानां परिपालिनीम् ॥ १७
तस्याः शक्रस्य पूजार्थं भूमौ भूमिपतिस्तदा ।
प्रवेशं कारयामास गते संवत्सरे तदा ॥ १८
ततः प्रभृति चाद्यापि यष्ट्याः क्षितिपसत्तमैः ।
प्रवेशः क्रियते राजन्यथा तेन प्रवर्तितः ॥ १९
अपरेद्युस्तथा चास्याः क्रियते *उच्छ्रयो नृपैः ।
अलंकृतायाः पिटकैर्गन्धैर्माल्यैश्च भूषणैः ।
माल्यदामपरिक्षिप्ता विधिवत्क्रियतेऽपि च ॥ २०
भगवान्पूज्यते चात्र हास्यरूपेण शंकरः ।
स्वयमेव गृहीतेन वसोः प्रीत्या महात्मनः ॥ २१

(for धन्यं). T G धन्यामप्रतिमां वह; M धन्या चाप्रतिमा भुवि ($M_{3.5}$ भवेत्). — $D_{3.4}$ (marg.) T $G_{1.3}$ ins. after 16: $G_{2.4-6}$, after 17:

500* एवं संसान्त्व्य नृपतिं तपसः संन्यवर्तयत् ।
[Cf. 4^{cd}. — G_1 T_1 तु सांत्व्य; G_2 संसृज्य.]

After the above line, $G_{2.4-6}$ ins. 501* (cf. v. l. 17).

17 All MSS. except G_6 om. वैशंपायन उ°. — ^{a}) Dn_1 G (except $G_{1.3}$) वैष्णवीं. D_3 तत्र. — ^{b}) $G_{1.3}$ प्रादात्. MSS. mostly °निसूदनः. — ^{c}) G_6 शत्रूणामपि संहर्त्रीं. — ^{d}) K_1 $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 Dn D_{1-3} प्रति°; K_3 T_2 M °पालनीं; B Da D_4 प्रतिपालनीं; T_1 अनु°; $G_{1.3}$ °पालनं. — $D_{3.4}$ (marg.) T $G_{1.3}$ ins. after 17: $G_{2.4-6}$ after 500*:

501* प्रययौ देवतैः सार्धं कृत्वा कार्यं दिवौकसाम् ।
ततस्तु राजा चेदीनामिन्द्राभरणभूषितः ।
इन्द्रदत्तं विमानं तदास्थाय प्रययौ पुरीम् ।
[(L. 3) D_3 T_1 $G_{1.3.6}$ पुरम्.]

18 ^{a}) $D_{3.5}$ T_2 तस्य; G_6 स तु. — ^{b}) $K_{0.2.4}$ सदा (for त°). — After 18^{c}, T G ins.:

502* सर्वोत्सववरं तदा ।
मार्गशीर्षे महाराज.
[Cf. 503*. T G_3 सर्वोत्साहं परंतपः (for सर्वो° etc.).]

— ^{d}) G (except G_3) पूर्वपक्षे महामखं. — After 18, $M_{3.5}$ ins.:

503* मार्गशीर्षे महाराज पौर्णमास्यां महामहम् ।

19 ^{a}) B_4 Da S (except M_{6-8}) तदा. — ^{b}) Dn D_1 यष्टेः; $G_{4.5}$ यष्टयां.

20 ^{a}) $\tilde{N}$ V_1 B D (except D_5) °द्युस्ततस्तस्याः. — ^{b}) $M_{3.6-8}$ transp. क्रियते and उच्छ्रयः. K_1 $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 Dn $D_{1.3.5}$ Cd -स्त्युच्छ्रयो; K_{2-4} B_3 Da D_4 -भ्युच्छ्रयो; D_2 द्युत्सवो. $\tilde{N}_3$ M_6 क्रिया($\tilde{N}_3$ °य)त्युच्छ्रायणं नृपैः (sic); T G कुर्वंत्येते ध्वजोच्छ्रयं (G_3 °जोत्सवं). — ^{c}) S पुलकैर्; Cd पिटकैर् (as in text). — ^{d}) K_3 $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B Da D_{2-4} T_1 G_{2-6} गंधमा°. $B_{1.3.4}$ Da D_{2-4} M (except M_3) सु- (for च). — ^{e}) $D_{3.4}$ T $G_{3.5.6}$ °क्षिप्तां. — $D_{3.4}$ T G ins. after 20^{e} (G_1, which om. 20^{ef}, ins. after 20^{d}, omitting the first $3\frac{1}{2}$ lines; G_3 om. line 3):

504* द्वात्रिंशत्किष्कुसंमिताम् ।
उद्धृत्य पीठके चापि द्वादशारत्निकोच्छ्रिते ।
महाराजतवासोभिः परिक्षिप्य ध्वजोत्तमम् ।
वासोभिरन्नपानैश्च पूजितैर्ब्राह्मणर्षभैः ।
पुण्याहवाचनं कृत्वा ध्वज उच्छ्रीयते तदा ।
शङ्खभेरीमृदङ्गैश्च.
[After the first half-line, G_6 ins.:
505* चतुर्विंशत्यङ्गुलात्मा हस्तः किष्कुरिति स्मृतः ।
(L. 2) G_3 वितते चापि. — (L. 3) $D_{3.4}$ महारजत°.]

— $M_{3.5}$ ins. after 20^{e}:

506* द्वात्रिंशत्किष्कुरायता ।
पीठे च द्वादशारत्नीरुच्छ्रिते रत्नभूषिते ।
वासोभिः पञ्चवर्णैस्तु समाल्यैर्भूषितं ध्वजम् ।

^{f}) In D_3, 20^{f} is repeated (see below). M (except M_5) °यतेति च. D_3 (both times) क्रियते विधिवत्तदा (cf. v. l. 21); T $G_{1.3}$ संनादः क्रियते तदा ($G_{1.3}$ °तः); $G_{2.4-6}$ संनाहं चक्रिरे तदा (G_6 °तः).

21 In D_3, 21^{ab} is repeated (see below). — ^{a}) T तत्र (for चा°). — ^{b}) N हंस(K_1 हास्यहास्य-; B_1 m Cd हास-; D_3 यष्टि)रूपेण. B_5 Dn चेश्वरः (for शं°). D_3 (both times) T G यष्टिरूपेण वासवः. ❀Nil.: हंसरूपेण वासव इति पाठे स्पष्टोऽर्थः।❀ — $D_{3.4}$ T G ins. after 21^{ab}: D_6, after 21:

507* माणिभद्रादयो यक्षाः पूज्यन्ते दैवतैः सह ।
नानाविधानि दानानि दत्वार्थिभ्यः सुहृज्जनैः ।
अलंकृत्वा माल्यदामैर्वस्त्रैर्नानाविधैस्तथा ।
व्रतिभिः सजलैः सर्वैः क्रीडित्वा नृपशासनात् ।
सभाजयित्वा राजानं कृत्वा नर्माश्रिताः कथाः ।
रमन्ते नागराः सर्वे तथा जानपदैः सह ।
सूताश्च मागधाश्चैव नटन्ते नटनर्तकैः ।
प्रीत्या च नरशार्दूल सर्वे चक्रुर्महोत्सवम् ।
सान्तःपुरः सहामात्यः सर्वाभरणभूषितः ।
महाराजतवासांसि वसित्वा चेदिराट् तथा ।
जातिहिङ्गुलिकेनाक्तः सदारो मुमुदे तदा ।

एतां पूजां महेन्द्रस्तु दृष्ट्वा देव कृतां शुभाम् ।
वसुना राजमुख्येन प्रीतिमानब्रवीद्विभुः ॥ २२
ये पूजयिष्यन्ति नरा राजानश्च महं मम ।
कारयिष्यन्ति च मुदा यथा चेदिपतिर्नृपः ॥ २३
तेषां श्रीर्विजयश्चैव सराष्ट्राणां भविष्यति ।
तथा स्फीतो जनपदो मुदितश्च भविष्यति ॥ २४
एवं महात्मना तेन महेन्द्रेण नराधिप ।
वसुः प्रीत्या मघवता महाराजोऽभिसत्कृतः ॥ २५
उत्सवं कारयिष्यन्ति सदा शक्रस्य ये नराः ।
भूमिदानादिभिर्दानैर्यथा पूता भवन्ति वै ।
वरदानमहायज्ञैस्तथा शक्रोत्सवेन ते ॥ २६
संपूजितो मघवता वसुश्चेदिपतिस्तदा ।
पालयामास धर्मेण चेदिस्थः पृथिवीमिमाम् ।
इन्द्रप्रीत्या भूमिपतिश्चकारेन्द्रमहं वसुः ॥ २७
पुत्राश्चास्य महावीर्याः पञ्चासन्नमितौजसः ।
नानाराज्येषु च सुतान्स सम्राडभ्यषेचयत् ॥ २८
महारथो मगधराड्विश्रुतो यो बृहद्रथः ।
प्रत्यग्रहः कुशाम्बश्च यमाहुर्मणिवाहनम् ।
मच्छिल्लश्च यदुश्चैव राजन्यश्चापराजितः ॥ २९
एते तस्य सुता राजन्राजर्षेर्भूरितेजसः । C. 1. 2364 B. 1. 63. 32 K. 1. 64. 46

एवं जानपदाः सर्वे चक्रुरिन्द्रमहं तदा ।
यथा चेदिपतिः प्रीतश्चकारेन्द्रमखं वसुः ।

[After line 1, D3 repeats the last half-line of 504*, 20^{f} and 21^{ab}. — After line 10, D3 G6 ins.:

508* रेजे चेदिपतिस्तत्र दिवि देवपतिर्यथा ।]

— D3 T G om. 21^{cd}.

22 ^{a}) Dn D1.5 स तां (for एतां). Ko पूजामेवं [म]हेंद्र°. — ^{b}) Read देवकृतां? B1 (m as in text) Dn देवः; D3 T G वसु-; M (except M5) तेन. Dev. appears to have construed देवकृतां as a compound. G1 तदा (for शुभाम्). ❀ Nil.: देवः कृतामिति पाठः । विसर्गाभावे तु देवेति जनमेजयसंबोधनम् ।❀ — After 22^{ab}, D3.4 T G ins.:

509* हरिभिर्वाजिभिर्युक्तमन्तरिक्षगतं रथम् ।
आस्थाय सह शच्या च वृतो ह्यप्सरसां गणैः ।

23 ^{a}) D3 पूजयिष्यन्ति च न°. — ^{b}) D3 G (except G3) मखं; Cd as in text. B4.5 यष्टिमेतां शुभां मम. — ^{c}) M6–8 च तथा. — ^{d}) T2 G4–6 नृप.

24 ^{a}) T G श्रीर्विभव°. — ^{b}) G1.2 नरेन्द्राणां. — ^{c}) Ñ1.3 D3 T G2.3 तस्य (Ñ3 *sup. lin.* ततः) स्फीतो; G4–6 तस्येप्सितो; M3.6–8 तेषां स्फी(M3 प्री)तो. — After 24, D3.4 (marg.) T G ins.:

510* निरीतिकानि सस्यानि भवन्ति बहुधा नृप ।
राक्षसाश्च पिशाचाश्च न लुम्पन्ते कथंचन ।

[(L. 1) G2.4.5 निरातंकानि. G3 भविष्यन्त्यम्बुदानि च.]

25 Before 25, Ñ2 D3.4 (marg.) ins. वैशंपायन उ°; T G वैशं°. — ^{ab}) M (except M5) एवमुक्तो महात्माथ सुरेंद्रे°. — ^{c}) Ñ2 B5m.6 वरैः. K2–4 भगवता (cf. v. l. 27^{a}). — ^{d}) K D2.5 M3 °राज्ये. B3.4 T G6 °राजेति स°. G1–4 M3.5 °षेचितः. M6–8 महेंद्रेणाभिषेचितः. — After 25, D4 (marg.) T G (except G3) ins.:

511* एवं कृत्वा महेन्द्रस्तु जगाम स्वं निवेशनम् ।

26 ^{b}) M6–8 तदा. T शक्राय. K (except K1) Ñ1.3 (*sup. lin.*) D5 G3 M जनाः. — ^{c}) Ñ1.2 V1 D (except D5) भूमिरत्ना°. — ^{d}) T2 G1.2.4 यथाभूता. B G2.4 ते (for वै). K3 Ñ1.2 V1 B D (except D5) तथा पूज्या (B पूता as in text) भवंति ते. — ^{e}) Ñ3 B5m नरा दा°; B4 नानादा°; B6 (m as in text) नवा दा°; Cd as in text. — ^{f}) N (except K1 Ñ3 D5) च (for ते). — T G1–3.6 read 27^{ef} after 26; T repeats it after 27^{cd}.

27 ^{a}) K1.3 B3.4.5m.6 D4 भगवता (cf. v. l. 25^{c}). — ^{b}) B Da Dn D1–4 चेदीश्वरो नृपः. K1.2.4 D5 G4.6 M3.5 तथा. — ^{d}) B6 दिविस्थः (m as in text). — For T G1–3.6 cf. v. l. 26. — ^{e}) B D (except D5) G3.6 M (except M5) चेदिपतिः. — ^{f}) D3 G1.2.5.6 °मखं. T (first time) G4.5 तदा; cf. v. l. 26.

28 ^{c}) K2m G1.3.6 M3 °राष्ट्रेषु. D5 तान्पुत्रान्; G3 च स्फीतान्; M (except M5) अपि च तान्. — ^{d}) G3 समृद्धोभ्य°.

29 ^{a}) T G1.3 महाराजो. Ñ3 D (except D2.3.5) मागधानां. — ^{b}) K2 योपराजितः. — K2 reads 29^{cdef} in marg. (*sec. m.*). — ^{c}) S प्रत्यग्रश्च. — ^{d}) Ko D5 मणिपूरकम्. — ^{e}) Ko Ñ V1 B3.5 Dn D1–4 मावेल्लः (B5m °चे°); K1 सशेलुः; K2.3 B1.6 D5 माचे° (B1m.6m °वे°); K4 Da माचेलुः; B4 मावेंदः; D1 मावेदः; T1 °चल्लिः; T2 G5 °चिं°; G2 M3 °ज्झि°; G3 यज्वलः; G4 °चं°; G6 °जि°; M6–8 °वे°. Ko.3 D5 ललित्थश्च; K1 ललितूश्च; K2 तलिच्छश्च; B4m यम° (for यदु°). For the K reading cf. Pargiter, *Ancient Ind. Hist. Trad.* p. 118. — ^{f}) B3.6 राजा यश्चा°; D3 G (except G6) राजन्याश्चा°.

C. 1. 2365 B. 1. 63. 32 K. 1. 64. 45

न्यवेशयन्नामभिः स्वैस्ते देशांश्च पुराणि च ।
वासवाः पञ्च राजानः पृथग्वंशाश्च शाश्वताः ॥ ३०
वसन्तमिन्द्रप्रासादे आकाशे स्फाटिके च तम् ।
उपतस्थुर्महात्मानं गन्धर्वाप्सरसो नृपम् ।
राजोपरिचरेत्येवं नाम तस्याथ विश्रुतम् ॥ ३१
पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शुक्तिमतीं गिरिः ।
अरौत्सीच्चेतनायुक्तः कामात्कोलाहलः किल ॥ ३२
गिरिं कोलाहलं तं तु पदा वसुरताडयत् ।
निश्चक्राम नदी तेन प्रहारविवरेण सा ॥ ३३
तस्यां नद्यामजनयन्मिथुनं पर्वतः स्वयम् ।
तस्माद्विमोक्षणात्प्रीता नदी राज्ञे न्यवेदयत् ॥ ३४
यः पुमानभवत्तत्र तं स राजर्षिसत्तमः ।
वसुर्वसुप्रदश्चक्रे सेनापतिमरिंदमम् ।
चकार पत्नीं कन्यां तु दयितां गिरिकां नृपः ॥ ३५
वसोः पत्नी तु गिरिका कामात्काले न्यवेदयत् ।
ऋतुकालमनुप्राप्तं स्नाता पुंसवने शुचिः ॥ ३६
तदहः पितरश्चैनमूचुर्जहि मृगानिति ।
तं राजसत्तमं प्रीतास्तदा मतिमतां वरम् ॥ ३७
स पितॄणां नियोगं तमव्यतिक्रम्य पार्थिवः ।
चचार मृगयां कामी गिरिकामेव संस्मरन् ।

30 ^{a}) K2 वस्य (m वसो) (for तस्य). T पंच (for राजन्). G1.3.6 एते पंच सुतास्तस्य (G1 °श्चास्य); M एवं पंच सुतास्तस्य. — ^{cd}) K4 D5 G1.2.6 निवे°. K (except K1) transp. स्वैः and ते. Ñ3 T2 तैः (for स्वैः). D3 T G देशांश्चैव (D3 °श्चापि). — ^{e}) T2 G (except G1.3) चैव (for पञ्च). — ^{f}) S सर्वे वंशकराः पृथक्.

31 ^{a}) K (except K1) D2.5 वसुं तं; M5 एवं तं (for वसन्तं). G1.3 M3.6–8 एवमिंद्रप्रसादात्तं. — ^{b}) D5 °केथवा; G1.3 °कं रथं. K स्थि(K1 श)तं; T नृपं; G2.6 रथे; G4.5 रतं (for च तम्). M आकाशस्फाटिके रतं. — ^{e}) K एतद् (for एवं). — ^{f}) K D5 °स्याभिविश्रुतं; Ñ3 °स्य परिश्रुतं. S अवोचन्पार्थिवा नृपं (G2 °र्थिवर्षभं).

32 ^{b}) M शुक्तिमतीं.

33 ^{a}) Da गिरिको°. — ^{c}) Ñ2 V1 B D (except D5) ततः; T1 महीं (for नदी). T G (except G1.3) तत्र (G6 °स्य) (for तेन).

34 ^{b}) T1 G1.3 °तद्वयं. — G1 om. 34^{c}–35^{b}. — ^{c}) Ñ1.2 V1 B Da D1.3.4 तस्या (for तस्माद्). — T2 G2.4–6 ins. after 34: T1, after 35^{ab}:

512* महिषी भविता कन्या पौष्यः सेनापतिर्भवेत् ।
शुक्तिमत्या वचः श्रुत्वा दृष्ट्वा तौ राजसत्तमः ।

35 G1 om. 35^{ab} (cf. v. l. 34). — ^{b}) K (except K1) transp. तं and स. After 35^{ab}, T1 ins. 512* (cf. v. l. 34). — ^{d}) A few MSS. °दमः. — ^{e}) T तां कन्यां (for कन्यां तु). G1.2.5 तां (for तु). — ^{f}) K (except K1) transp. दयि° and गिरि°. D (except D2.5) तथा तां (for दयि°).

36 ^{b}) Dn D1.4 T1 कामकालं (T1 °ले); D3 ऋतुकाले. — ^{c}) K3 Ñ V1 B4.5 D (except Da) T2 G1–4.6 M3.5 °प्राप्ता. G5 ऋतुकाले तु संप्राप्ते. — ^{d}) = 1. 27. 25^{b}. T2 G (except G1.3) काले पुं°.

37 ^{a}) K1 M (except M3) तदहं. — ^{c}) G (except G4.5) श्रुत्वा पितृवचः प्रीतः. — ^{d}) Some MSS. वरः and वर.

38 ^{a}) T G4.5 नियोगेन. — ^{b}) B4 D2 न व्यति°; Da अभ्यति°; Dn D1 G3.6 M अनति°; T1 G4.5 तामति°; T2 तमसं°. — ^{c}) Ñ2 V1 B (except B6) D4 T1 चकार. — Dn T G2.4–6 ins. after 38^{cd}: G1, after 38:

513* अशोकैश्चम्पकैश्चूतैस्तिलकैरतिमुक्तकैः ।
पुन्नागैः कर्णिकारैश्च बकुलैर्दिव्यपादपैः ।
पनसैर्नारिकेलैश्च चन्दनैश्चार्जुनैस्तथा ।
एतैरन्यैर्महावृक्षैः पुण्यैः स्वादुफलैर्युतम् ।
कोकिलाकुलसंनादं मत्तभ्रमरनादितम् ।
वसन्तकाले तत्पश्यन्वनं चैत्ररथोपमम् ।
मन्मथाभिपरीतात्मा नापश्यद्गिरिकां तदा ।
अपश्यत्कामसंतप्तश्चरमाणो यदृच्छया ।
पुष्पसंछन्नशाखाग्रं पल्लवैरुपशोभितम् ।
अशोकस्तबकैश्छन्नं रमणीयं तदा नृपः ।
तरोरधस्ताच्छाखायां सुखासीनो नराधिपः ।
मधुगन्धैश्च संपृक्तं पुष्पगन्धं मनोरमम् ।
वायुना प्रेर्यमाणं तमाघ्राय मुदमन्वगात् ।

[(L. 1) Dn T1 अनेकैर् (for तिलकैर्). — (L. 2) Dn बकुलैर्. Dn T °पाटलैः (for °पादपैः). — (L. 3) Dn T पाटलैर् (for पनसैर्). — (L. 4) Dn रम्यैः (for अन्यैः). — (L. 6) Dn तत्तस्य (for तत्पश्यन्). — (L. 8) Dn अपश्यन्. — (L. 10) Dn अशोकं स्त°. Dn T °यमपश्यत. — (L. 11) Dn अधस्तात्तस्य छायायां. — (L. 12) Dn संयुक्तं (for संपृ°). Dn T गंधमनोहरं (T °रमं). — (L. 13) Dn °माणस्तु धूम्राय. — After 513*, T2 G6 repeat 38^{cd}; while G1 repeats 38^{ef}: a sure indication that the passage is an interpolation.]

अतीव रूपसंपन्नां साक्षाच्छ्रियमिवापराम् ॥ ३८
तस्य रेतः प्रचस्कन्द चरतो रुचिरे वने ।
स्कन्नमात्रं च तद्रेतो वृक्षपत्रेण भूमिपः ॥ ३९
प्रतिजग्राह मिथ्या मे न स्कंदेद्रेत इत्युत ।
ऋतुश्च तस्याः पत्न्या मे न मोघः स्यादिति प्रभुः ॥ ४०
संचिन्त्यैवं तदा राजा विचार्य च पुनः पुनः ।
अमोघत्वं च विज्ञाय रेतसो राजसत्तमः ॥ ४१
शुक्रप्रस्थापने कालं महिष्याः प्रसमीक्ष्य सः ।
अभिमन्त्र्याथ तच्छुक्रमारात्तिष्ठन्तमाशुगम् ।
सूक्ष्मधर्मार्थतत्त्वज्ञो ज्ञात्वा श्येनं ततोऽब्रवीत् ॥ ४२
मत्प्रियार्थमिदं सौम्य शुक्रं मम गृहं नय ।
गिरिकायाः प्रयच्छाशु तस्या ह्यार्तवमद्य वै ॥ ४३
गृहीत्वा तत्तदा श्येनस्तूर्णमुत्पत्य वेगवान् ।
जवं परममास्थाय प्रदुद्राव विहंगमः ॥ ४४
तमपश्यदथायान्तं श्येनं श्येनस्तथापरः ।
अभ्यद्रवच्च तं सद्यो दृष्ट्वैवामिषशङ्कया ॥ ४५
तुण्डयुद्धमथाकाशे तावुभौ संप्रचक्रतुः ।
युध्यतोरपतद्रेतस्तच्चापि यमुनाम्भसि ॥ ४६
तत्राद्रिकेति विख्याता ब्रह्मशापाद्वराप्सराः ।
मीनभावमनुप्राप्ता बभूव यमुनाचरी ॥ ४७
श्येनपादपरिभ्रष्टं तद्वीर्यमथ वासवम् ।
जग्राह तरसोपेत्य साद्रिका मत्स्यरूपिणी ॥ ४८
कदाचिदथ मत्सीं तां बबन्धुर्मत्स्यजीविनः ।
मासे च दशमे प्राप्ते तदा भरतसत्तम ।
उज्जह्रुरुदरात्तस्याः स्त्रीपुमांसं च मानुषम् ॥ ४९
आश्चर्यभूतं मत्वा तद्राज्ञस्ते प्रत्यवेदयन् । C. 1. 2391 B. 1. 63. 62 K. 1. 64. 77

— D_4 T $G_{2,4,5}$ ins. after 38^{ef}: G_1, after the repetition of 38^{ef}:

514* भार्यां चिन्तयमानस्य मन्मथाग्निरवर्धत ।

39 ^{b}) $\tilde{N}_2$ V_1 B D (except D_5) °तो गहने. K_3 चरतो न भवेदिति; T_1 द्विविधा चैव शोभितः. — After 39^{ab}, T_1 ins.:

515* तद्रेतश्चापि तत्रैव प्रतिजग्राह भूमिपः ।

— K_3 om. 39^{c}–40^{b}. — ^{c}) G (except $G_{1,3}$) °मात्रेण (om. च). K (K_3 om.) B_1 M_5 तु (for च). — ^{d}) G (except $G_{1,3}$) °पर्णेन; M_5 वटप°; M_{6-8} ह्यर्कप°.

40 K_3 om. 40^{ab} (cf. v. l. 39). — ^{b}) Dn D_3 पतेद् (for स्कंदेद्). After 40^{ab}, K (except K_3) Dn D_1 ins.:

516* इदं वृथा परिस्कन्नं रेतो वै न भवेदिति ।

[Dn D_1 मिथ्या (for वृथा) and मे (for वै).]

After 40^{ab}, T G_1 ins.:

517* अङ्गुलीयेन शुक्रस्य रक्षां प्रविदधे नृपः ।
अशोकस्तबकैस्ताम्रैः पल्लवैश्चाप्यबन्धयत् ।
इदं वृथैव स्कन्नं मे रेतः स सुमहान्वधः ।

With the last line cf. 516*. — ^{c}) K (except K_1) T $G_{1,3}$ transp. तस्याः and पत्न्याः.

41 ^{a}) K_2 D_4 G (except G_3) M_3 एव (for एवं). K_1 M_{6-8} ततो (for °दा). — ^{d}) $\tilde{N}_3$ S तेजसो रा°.

42 ^{a}) Here and in the foll. st. S (mostly) शुक्ल- for शुक्र-. — ^{b}) $\tilde{N}_{1,2}$ V_1 D (except D_5) वै; $\tilde{N}_3$ S च (G_3 तु) (for सः). — ^{c}) $B_{1,3,6}$ S (except G_{1-4}) आशु; $B_{4,5}$ D_4 स (for अथ). — ^{f}) $\tilde{N}_2$ B_{4-6} D (except $D_{2,3,5}$) गत्वा (for ज्ञा°). K D_5 अथ (for ततः).

43 Before 43, B_3 D_4 (marg.) ins. वसुरुवाच. — ^{b}) K D_5 गृहान्. T_1 मच्छुक्लं मद्गृहं नय. — ^{c}) K $\tilde{N}_1$ D_5 $G_{4,5}$ गिरिकायै.

44 Before 44, B_3 D_4 (marg.) ins. वैशंपायन उ° (cf. v. l. 43). — ^{a}) Da $B_{3,5}$ तु (for तत्). K_3 D_3 $G_{2,3}$ तथा (for °दा). T इत्याज्ञप्तस्तु तं गृह्य. — ^{b}) $G_{1,4,5}$ उत्प्लुत्य. — ^{c}) G_{4-6} M (except M_3) वेगं. K (except K_1) परं जवं समा°.

45 ^{a}) $\tilde{N}_3$ T G_3 तदा; $G_{1,2,4-6}$ M तथा (for अथ). — G_5 om. 45^{c}–47^{b}. — ^{c}) D_5 °च्च संहृष्टो. — ^{d}) $\tilde{N}_3$ °षकांक्षया.

46 G_5 om. 46 (cf. v. l. 45). — ^{a}) $G_{2,3}$ वल्गुयुद्धं. — ^{c}) M_{6-8} °तो ह्यपतद्. — ^{d}) T_1 °नाजले.

47 G_5 om. 47^{ab} (cf. v. l. 45). — ^{a}) G_6 M_3 तदा (for तत्र). T °केत्यभि°. G_1 तदाद्रिकेत्यभिमता; $G_{2,4}$ अद्रिकेत्यभि°; G_3 M_{5-8} तदादि(M_5 °द्रि)केत्यभिख्या(G_3 °प्री)ता. — ^{b}) $K_{0,4}$ D_3 $G_{1,3,4}$ M_{6-8} °प्सरा. — ^{c}) T_1 मत्स्यभाव°.

48 ^{c}) $M_{3,5,8}$ जग्रास. Da D_2 T_2 (*inf. lin.*) G_6 °सोत्पत्य. — ^{d}) K_1 अद्रिका; M_{6-8} सादिका (sic); cf. v. l. 47.

49 ^{a}) $\tilde{N}_{1,2}$ V_1 D (except $D_{2,4,5}$) °चिदपि; $\tilde{N}_3$ °चित्त्वथ. K_1 B_4 T_1 G (except G_3) मत्स्यां. — ^{b}) S °घातिनः. — ^{c}) K $\tilde{N}_3$ D_5 [ऽ]थ; G_2 द्वा- (for च). — ^{d}) $D_{3,4}$ G (except G_3) भारत°. — ^{e}) K_1 B_5

C. 1. 2392 B. 1. 63. 62 K. 1. 64. 77 काये मत्स्या इमौ राजन्संभूतौ मानुषाविति ॥ ५०
तयोः पुमांसं जग्राह राजोपरिचरस्तदा ।
स मत्स्यो नाम राजासीद्धार्मिकः सत्यसंगरः ॥ ५१
साप्सरा मुक्तशापा च क्षणेन समपद्यत ।
पुरोक्ता या भगवता तिर्यग्योनिगता शुभे ।
मानुषौ जनयित्वा त्वं शापमोक्षवाप्स्यसि ॥ ५२
ततः सा जनयित्वा तौ विशस्ता मत्स्यघातिना ।
संत्यज्य मत्स्यरूपं सा दिव्यं रूपमवाप्य च ।
सिद्धर्षिचारणपथं जगामाथ वराप्सराः ॥ ५३
या कन्या दुहिता तस्या मत्स्या मत्स्यसगन्धिनी ।
राज्ञा दत्ताथ दाशाय इयं तव भवत्विति ।
रूपसत्त्वसमायुक्ता सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ ५४
सा तु सत्यवती नाम मत्स्यघात्यभिसंश्रयात् ।
आसीन्मत्स्यसगन्धैव कंचित्कालं शुचिस्मिता ॥ ५५
शुश्रूषार्थं पितुर्नावं तां तु वाहयतीं जले ।
तीर्थयात्रां परिक्रामन्नपश्यद्वै पराशरः ॥ ५६
अतीव रूपसंपन्नां सिद्धानामपि काङ्क्षिताम् ।
दृष्ट्वैव च स तान्धीमांश्चकमे चारुदर्शनाम् ।
विद्वांस्तां वासवीं कन्यां कार्यवान्मुनिपुंगवः ॥ ५७
साब्रवीत्पश्य भगवन्पारावारे ऋषीन्स्थितान् ।

आजह्रुः; Cd as in text. G_3 corrupt. — f) $\tilde{N}$ V_1 Dn_3 D_5 M_7 स्त्रीं पु°. $K_{0.2-4}$ D_5 अ- (for च). $\tilde{N}_2$ B D_2 स्त्री($B_{5.6}$ स्त्रीं)पुंसमथ मा°; $\tilde{N}_3$ T G स्त्रीपुमांसौ च ($\tilde{N}_3$ स्म; G_3 चैव) मानुषौ. K_1 ins. न before च, and a ष is erased between न and च.

50 a) $\tilde{N}_1$ V_1 Dn D_1 तद्दृत्वा; $\tilde{N}_2$ B Da D_{2-4} तज्ज्ञात्वा; $\tilde{N}_3$ मत्वा तं; $G_{1.3}$ मत्वाथ; M_5 तं मत्वा. D_5 अत्याश्चर्यतमं मत्वा. — b) K_1 (before corr.) राज्ञे ते; $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except D_{2-5}) राज्ञेथ; $\tilde{N}_3$ राज्ञस्तत्; $G_{1.3}$ तद्राज्ञे. — c) T_1 transp. काये and मत्स्याः. G_3 मत्स्यात् (for मत्स्याः). D_5 मत्स्यकायादिमौ राजन्; $G_{1.2.4.5}$ कथं मत्स्यादिमौ राजन् (G_1 जातौ); G_6 कायान्मात्स्यादिमौ राजन्. — d) G_1 हे राजन्मानु°.

51 T_2 om. 51–52. — b) M_{6-8} °चरः स्वयं. — c) G (except G_1) मात्स्यो (for म°). G_3 राज एवासीत्.

52 T_2 om. 52 (cf. v. l. 51). — c) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B_6 D (except $D_{2.4.5}$) transp. पुरो° and या. S (except $M_{3.5}$; T_2 om.) सा (for या). — d) $K_{2.4}$ D_5 °ता सती; $\tilde{N}_1$ B_6 Dn $D_{1.4}$ °ता शुभा; S (except M_3; T_2 om.) °ताशु वै. — ef) K_1 D_3 T_1 मानुषं. S (T_2 om.) तु (for त्वं). $\tilde{N}_1$ S (T_2 om.) मुक्तशापा भविष्यसि. $\tilde{N}_3$ जनयिष्यस्यपत्यं ते स्त्रीपुमांसौ तु भामिनि.

53 a) $\tilde{N}_3$ एतस्मात्; D_5 अतः सा; T $M_{3.5}$ अतः सं; $G_{1.4-6}$ सुतौ सं-; $G_{2.3}$ M_{6-8} अथ सं-. S सा ($G_{4.5}$ तु) (for तौ). — b) S °घातिभिः. — c) V_1 तं; B तत् (B_6 तु) (for सा). — d) MSS. indiscriminately दिव्य- and दिव्यं. K_1 °व्यं देहम°. — e) K_1 T_1 $G_{3.6}$ °णपदं. — f) MSS. indiscriminately °प्सरा and °प्सराः.

54 ab) $\tilde{N}_2$ B_6 D (except $D_{2.5}$) सा (for या). K_1 D_5 transp. तस्याः and मत्स्याः. S (except G_{1-3}) म($G_{4.5}$ मा)त्स्याः (for तस्याः). G_3 सासीन् (for मत्स्याः). Da मत्स्यगंधा वरानना; D_3 तस्या मत्स्यसुगंधिनी; T $G_{1.2.4-6}$ M सा तस्या (T_1 च सै; T_2 कन्या; $G_{1.2.6}$ चासीन्; M_3 तु स्यान्; M_5 तु सा) मत्स्यगंधिनी. — c) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 D (except D_5) M_3 च (for अथ). N (mostly) दासाय. — d) V_1 B_6 Dn $D_{1.4}$ कन्येयं ते; T_1 $G_{3.6}$ सुतेयं ते. G_3 भविष्यति. — e) K_3 $\tilde{N}_3$ S सा तु (K_3 $\tilde{N}_3$ M_5 सत्व-; G_3 सत्य-) रूप°; B_5 रूपसंपत्°.

55 a) $\tilde{N}_3$ गंधवती. — b) $K_{0.2.3}$ $\tilde{N}_1$ °घाताभि-; K_1 °घातिनि; K_4 °जात्याभि-; B_3 $D_{3.4}$ $G_{1.2.4.5}$ °जात्यभि-; G_3 °वत्यपि; G_6 °गात्राभि-. Da °संश्रया. $\tilde{N}_3$ °घाताभिसंश्रया. — c) T_1 $M_{3.5}$ तस्मिन्मत्स्य°. Dn D_1 G_3 सा मत्स्यगंधैव; $D_{3.5}$ °सुगंधैव; $G_{4.5}$ °सगंधेव. — d) $K_{0.2}$ Da $G_{2.3}$ किंचित्. — After 55, D_3 G_{1-3} read an additional colophon, with the following details. *Adhy. name:* G_1 सत्यवत्युद्भवः. *Adhy. no.:* D_3 62; G_{1-3} 5 (of संभवपर्व).

56 Before 56, D_3 ins. वैशंपायन उ°; T G_{1-3} वैशं° (cf. v. l. 55). — b) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) वाहयंतीं जले च तां.

57 d) $\tilde{N}_2$ V_1 B D चारुहासिनीं. — e) $\tilde{N}_1$ ज्ञात्वा; $\tilde{N}_2$ V_1 B D (except $D_{2.3.5}$) दिव्यां; G_3 बुध्वा (for विद्वान्). — f) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except $D_{3.5}$) रंभोरुं. D_3 T_1 $G_{2.3}$ उपमंत्रयत् (for मुनि°). — After 57, $K_{0.3.4}$ $\tilde{N}_2$ V_1 B D ins. (D_4 ins. after the passage No. 35 in App. I; D_3, ins. after line 52 of that passage):

518* संगमं मम कल्याणि कुरुष्वेत्यभ्यभाषत ।

— After 57, $D_{3.4}$ (om. line 53) T_2 G ins. a passage of 53 lines given in App. I (No. 35).

58 b) D_3 T $G_{2.4-6}$ परे पारे; G_1 M_3 परपारे; M_3

आवयोर्दृश्यतोरेभिः कथं नु स्यात्समागमः ॥ ५८
एवं तयोक्तो भगवान्नीहारमसृजत्प्रभुः ।
येन देशः स सर्वस्तु तमोभूत इवाभवत् ॥ ५९
दृष्ट्वा सृष्टं तु नीहारं ततस्तं परमर्षिणा ।
विस्मिता चाब्रवीत्कन्या व्रीडिता च मनस्विनी॥६०
विद्धि मां भगवन्कन्यां सदा पितृवशानुगाम् ।
त्वत्संयोगाच्च दुष्येत कन्याभावो ममानघ ॥ ६१
कन्यात्वे दूषिते चापि कथं शक्ष्ये द्विजोत्तम ।
गन्तुं गृहं गृहे चाहं धीमन्न स्थातुमुत्सहे ।
एतत्संचिन्त्य भगवन्विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ६२
एवमुक्तवतीं तां तु प्रीतिमानृषिसत्तमः ।
उवाच मत्प्रियं कृत्वा कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥ ६३
वृणीष्व च वरं भीरु यं त्वमिच्छसि भामिनि ।
वृथा हि न प्रसादो मे भूतपूर्वः शुचिस्मिते ॥ ६४
एवमुक्ता वरं वव्रे गात्रसौगन्ध्यमुत्तमम् ।
स चास्यै भगवान्प्रादान्मनसः काङ्क्षितं प्रभुः ॥ ६५
ततो लब्धवरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूषिता ।
जगाम सह संसर्गमृषिणाद्भुतकर्मणा ॥ ६६
तेन गन्धवतीत्येव नामास्याः प्रथितं भुवि ।
तस्यास्तु योजनाद्गन्धमाजिघ्रन्ति नरा भुवि ॥ ६७
ततो योजनगन्धेति तस्या नाम परिश्रुतम् ।
पराशरोऽपि भगवाञ्जगाम स्वं निवेशनम् ॥ ६८
इति सत्यवती हृष्टा लब्ध्वा वरमनुत्तमम् ।
पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुषाव सा । C. 1. 2413 B. 1. 63. 84 K. 1. 64. 126

पारे पारे. K0 °वारं ऋ° (sic); K1 °वरसृ°; K2 परावरसृ°; K3 Ñ3 B D1.2.5 °वारसृ°; K4 °वारानृ°. Ñ1.2 V1 Da Dn D3.4 T M6-8 transp. ऋषीन् and स्थितान्. M5 ऋषीनिमान्. G3 द्वारस्थान्परमेष्ठिनः. — cd) Ñ V1 B D (except D5) दृष्टयोर्; G3 दृश्ययोर्. B3 D2.3 तु (for नु). G1.2.4-6 आवयोश्च कथं ब्रह्मन्भविष्यति स°.

59 Before 59, Ñ1.2 B3 ins. वैशंपायन उ°. — a) Ñ3 °वं तदा स. — b) K D5 ततः (K3 °दा); D2 मुनिः; G3.6 विभुः (for प्रभुः). — c) M तेन (for ये°). T2 G3.6 येनैव देशः स°. — d) Ñ2 B4.5 S (except T G3) तमोवृत.

60 b) D3 G2.3 सद्यस्त°. — c) K0 T सा; G1.4.5 M अथ (for च). K1 Ñ1.2 V1 B D (D5 corrupt) सा (K1 चा)भवत्; G2.3.6 [ऽ]भूत्तदा (G3 °तः). — d) K4 Ñ1.2 V1 B D M3 तप° (D3.5 as in text; D4 यश°) (for मन°). G2 °ता ईषदब्रवीत्; G3 °ता ऋषिमब्रवीत्; G6 °ता त्विदमब्रवीत्.

61 Before 61, Ñ1.2 B (B5 marg.) D (except D2.5) ins. सत्यवत्युवाच. — b) T1 न्यायात्; G1 मुग्धां (for सदा).

62 a) K0-2 Dn1.n3 वापि; G (except G3) चाहं. — b) K1 B1 (m as in text).3 D1 शक्ये; K2.4 स्वां वै; Ñ2 B4.5 °क्यं; Ñ3 °क्या; V1 °क्यो. — c) Ñ V1 B1 Dn D1.4 transp. गन्तुं and गृहं. K0 गंतुं स्वा स्वे; B3-6 गृहान्गान्तुं; Da1 G2 गन्तुं गृहे; Da2 गृहानां तु; D3 गृहे गन्तुं; D5 गन्तुं पितुः; G3 गन्तुं न स्व-. K2-4 गन्तुं वा स्वगृहे (K2 °हं). Ñ3 सदा; V1 Dn D1 ऋषे (for गृहे). B1 वाहं; D3 S चापि (T2 G1.2.4.5 वापि) (for चाहं). — d) D1 G2 धीमाना-; T2 अहं न; G3 अनर्हा; G4 धीमन्ना-; G6 अहं ना-; M6-8 भीता न. — e) K (except K1) Ñ3 एवं सं°. — K1 (hapl.) om. from 62f up to व (in 64a).

63 K1 om. 63 (cf. v. l. 62). — d) G (except G2.3) पुनः कन्या भ°.

64 K1 om. up to व (cf. v. l. 62). — a) G (except G2.3) भद्रे (for भीरु). — b) G2 M5 ईप्ससि. B Da2 Dn भाविनि. — After 64, G3 repeats lines 40-44 of passage No. 35 given in App. I.

65 Before 65, B3 ins. वैशंपायन उ°; G6 वैशं. — b) G3 °सौभाग्यम्. — cd) G1.2.4-6 वरदः (for भग°). D4 M5 मनसा; G1.2.4-6 भगवान्; M3 वरं वै. Da2 Dn भुवि; T2 *inf. lin.* वरं (for प्र°). G3 अददात्तं वरं चास्यै यथावत्पुण्यकर्मकृत्.

66 After 66ab, G (except G3.6) ins.:

519* लज्जानतमुखी भूत्वा मुनेरभ्याशमागता।

— c) G2 सहसा सम्यक्.

67 a) Ñ1.2 V1 B6 D (except D2.3.5) एवं (for °व). — Da om. 67cd. — d) K2.4 Ñ1.2 V1 B D (except D2.3; Da om.) आजिघ्रंत. K (except K1) नरा यतः.

68 a) K Ñ3 D5 अतो; B1.3.5.6 Da Dn D1-3 तस्याः; B4 D4 तस्मात्. — b) K D4.5 transp. तस्याः and नाम. Ñ3 प्रतिस्थितं; D4 परं स्मृतं; G1 पि न श्रुतं. Ñ2 V1 B Da Dn D1-3 ततो नामापरं स्मृतं; G2.3 द्वितीयं नाम ते (G3 वि-) श्रुतं. — After 68ab, D3 T2 G (except G6) ins. a passage of 97 lines given in App. I (No. 36). — T2 G om. 68cd (cf. App. I, No. 38, 39, lines 2 and 1 respectively). — c) Ñ1 °पि धर्मात्मा. — d) T1 °स ब्रह्मणोन्तिकं.

69 Before 69, G6 ins. वैशं. — a) T1 मया; T2 G

C. 1. 2414
B. 1. 68. 84
K. 1. 64. 126

जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्यः स वीर्यवान् ॥ ६९
स मातरमुपस्थाय तपस्येव मनो दधे ।
स्मृतोऽहं दर्शयिष्यामि कृत्येष्विति च सोऽब्रवीत् ॥७०
एवं द्वैपायनो जज्ञे सत्यवत्यां पराशरात् ।
द्वीपे न्यस्तः स यद्बालस्तस्माद्द्वैपायनोऽभवत् ॥ ७१
पादापसारिणं धर्मं विद्वान्स तु युगे युगे ।
आयुः शक्तिं च मर्त्यानां युगानुगमवेक्ष्य च ॥ ७२
ब्रह्मणो ब्राह्मणानां च तथानुग्रहकाम्यया ।
विव्यास वेदान्यस्माच्च तस्माद्व्यास इति स्मृतः ॥७३
वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमान् ।
सुमन्तुं जैमिनिं पैलं शुकं चैव स्वमात्मजम् ॥ ७४
प्रभुर्वरिष्ठो वरदो वैशंपायनमेव च ।
संहितास्तैः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकाशिताः ॥ ७५
तथा भीष्मः शान्तनवो गङ्गायाममितद्युतिः ।
वसुवीर्यात्समभवन्महावीर्यो महायशाः ॥ ७६
शूले प्रोतः पुराणर्षिरचोरश्चोरशङ्कया ।
अणीमाण्डव्य इति वै विख्यातः सुमहायशाः ॥७७
स धर्ममाहूय पुरा महर्षिरिदमुक्तवान् ।
इषीकया मया बाल्यादेका विद्धा शकुन्तिका ॥ ७८
तत्किल्बिषं स्मरे धर्म नान्यत्पापमहं स्मरे ।
तन्मे सहस्रसमितं कस्मान्नेहाजयत्तपः ॥ ७९
गरीयान्ब्राह्मणवधः सर्वभूतवधाद्यतः ।
तस्मात्त्वं किल्बिषादस्माच्छूद्रयोनौ जनिष्यसि ॥ ८०
तेन शापेन धर्मोऽपि शूद्रयोनावजायत ।

एवं (for इति). — K$_2$ om. 69^{bc}. — ^{b}) T$_1$ लब्ध्वा भरतसत्तम; T$_2$ G पूजां लब्ध्वा (T$_2$ G$_3$ कृत्वा) यथेष्टतः. — ^{c}) K$_3$ संयोगात्. — ^{d}) D$_{3.5}$ G$_{1-3}$ अवाप (for सुषा°). — After 69, D$_3$ T$_2$ G ins. a passage of 44 lines given in App. I (No. 37), while T$_1$ ins. only the first line thereof.

70 D$_3$ T$_2$ G transp. 70^{ab} and 70^{cd}. — ^{a}) Dn D$_3$ T$_2$ G °तरमनुज्ञाप्य. — After 70, D$_3$ T$_2$ G ins. a passage of 7 lines given in App. I (No. 38).

71 D$_1$ om. 71^{ab}. — ^{c}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ Dn D$_1$ transp. द्वीपे and न्य°. K$_{2.4}$ तया बालः; D$_2$ तयाज्ञानात्. — ^{d}) K$_1$ Ñ$_2$ V$_1$ B D (except D$_{3.5}$) °नः स्मृतः.

72 T$_1$ om. 72^{ab}. — ^{a}) Ko Ñ$_3$ B$_1$ (m as in text).$_{4.5}$m.$_6$ G$_6$ M$_3$ पादाव°; K$_1$ पदानु°; K$_2$ पादाघ°; G$_{1-5}$ पादानु°; Cd as in text. — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_{3.5}$) transp. विद्वान् and स तु. Ko.$_{2.4}$ बुध्वा; K$_3$ दृष्ट्वा; D$_5$ तत्र (for स तु). — ^{c}) B$_1$ अल्पमायुश्च (m as in text). — ^{d}) K (except K$_1$) V$_1$ D$_{2.5}$ युगावस्थाम्; Ñ$_2$ युगांतं सम्-; Ñ$_3$ Dn$_2$ °युगम्; S °द्युगम्. B$_{1.3.6}$ Da D$_{1.4}$ ह (for च).

73 ^{a}) Ñ V$_1$ Da$_1$ Dn$_2$ D$_2$ M$_{3.5}$ ब्राह्मणो; B$_1$m वेदस्य; D$_3$ G ब्रह्मर्षिः (G$_{1.2}$ °र्षि-). T$_1$ M हि (for च). — ^{b}) M$_{6-8}$ तदा. Ñ V$_1$ B D (except D$_5$) T M °कांक्षया. — ^{c}) Ñ V$_1$ B D (except D$_3$) स (for च). — ^{d}) K$_4$ तेन; D$_3$ G$_{1.3}$ वेद- (for तस्माद्). — After 73, D$_3$ T G ins.:

520* ततः स महर्षिर्विद्वाञ्शिष्यानाहूय धर्मतः ।
[T$_2$ ततो महर्षिर्विद्वान्स. G$_{4-6}$ °य धर्मवित्.]

74 D$_3$ T G read 74^{ab} after 75^{ab}.

75 ^{cd}) G$_{2.4.5}$ समाहितैः पृ° भारतं च. Ko.$_3$ D$_3$ S प्रकीर्तिताः (G$_{2.4.5}$ °तं). — After 75, D$_3$ T$_2$ G ins. a passage of 13 lines (ending with a *phalas'ruti!*) given in App. I (No. 39), which is followed by a colophon in D$_3$ T$_2$ G$_{1-3.6}$. Details of the colophons :- *Adhy. name:* G$_1$ व्याससंभवः; G$_6$ व्यासोत्पत्तिः. *Adhy. no.:* D$_3$ 63; T$_2$ G$_6$ 5 and G$_{1-3}$ 6 (of संभवपर्व).

76 Before 76, K$_1$ D$_3$ T$_2$ G ins. वैशंपायनः (cf. v. l. 75). — ^{a}) M (except M$_5$) ततो (for °था). — ^{b}) D$_5$ °यां च महा°. — ^{c}) B$_1$ °त्समुत्पन्नो. — After 76, Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B (B$_3$ marg.) D (except D$_5$) ins.:

521* वेदार्थविच्च भगवानृषिर्विप्रो महायशाः ।
[B$_4$ repeats the line with स कदाचित्तु for वेदा°.]

77 K$_2$ om. 77. — ^{b}) N (mostly) चौर- for चोर- (both times). — ^{c}) K$_1$ आणी°; K$_4$ Da$_1$ T$_1$ अणि°; T$_2$ G M आणि°. K$_1$ इति यो; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_5$) इत्येवं. — ^{d}) K$_4$ Ñ$_3$ Da$_1$ Dn B$_{4.6}$ G$_3$ स (for सु-).

78 ^{a}) T धर्ममाहूय स पुरा. Nilp आहत्य. — Before 78^c, B$_3$ ins. माण्डव्य उ°. — ^{d}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D विद्धा ह्येका. Ñ$_2$ V$_1$ B (except B$_4$) Da$_1$ D$_4$ तु झि(Da$_1$ रु)ल्लिका; D$_3$ तु मक्षिका.

79 ^{a}) G$_{4-6}$ transp. तत् and कि°. K$_4$ G$_6$ भवेत् (for स्मरे). — ^{b}) D$_3$ मया (for अहं). Da D$_{1.3.4}$ कृतं (for स्मरे). — ^{c}) K$_1$ Ñ V$_1$ B$_{3.5.6}$ Dn D$_{2.3.5}$ T G$_{1.3}$ °स्रमसितं; M °स्रगुणितं.

80 ^{b}) D$_5$ °वधोपमः; M$_{3.5}$ °वधादपि. — ^{c}) D (except D$_{2.5}$) °ल्बिषी धर्म. — ^{d}) T$_1$ (hapl.) om. from

विद्वान्विदुररूपेण धार्मी तनुरकिल्बिषी ॥ ८१
संजयो मुनिकल्पस्तु जज्ञे सूतो गवल्गणात् ।
सूर्याच्च कुन्तिकन्यायां जज्ञे कर्णो महारथः ।
सहजं कवचं बिभ्रत्कुण्डलोद्द्योतिताननः ॥ ८२
अनुग्रहार्थं लोकानां विष्णुर्लोकनमस्कृतः ।
वसुदेवात्तु देवक्यां प्रादुर्भूतो महायशाः ॥ ८३
अनादिनिधनो देवः स कर्ता जगतः प्रभुः ।
अव्यक्तमक्षरं ब्रह्म प्रधानं निर्गुणात्मकम् ॥ ८४
आत्मानमव्ययं चैव प्रकृतिं प्रभवं परम् ।
पुरुषं विश्वकर्माणं सत्त्वयोगं ध्रुवाक्षरम् ॥ ८५
अनन्तमचलं देवं हंसं नारायणं प्रभुम् ।
धातारमजरं नित्यं तमाहुः परमव्ययम् ॥ ८६
पुरुषः स विभुः कर्ता सर्वभूतपितामहः ।
धर्मसंवर्धनार्थाय प्रजज्ञेऽन्धकवृष्णिषु ॥ ८७
अस्त्रज्ञौ तु महावीर्यौ सर्वशस्त्रविशारदौ ।
सात्यकिः कृतवर्मा च नारायणमनुव्रतौ ।
सत्यकाद्धृदिकाच्चैव जज्ञातेऽस्त्रविशारदौ ॥ ८८
भरद्वाजस्य च स्कन्नं द्रोण्यां शुक्रमवर्धत ।
महर्षेरुग्रतपसस्तस्माद्द्रोणो व्यजायत ॥ ८९
गौतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्बाच्छरद्वतः ।
अश्वत्थाम्नश्च जननी कृपश्चैव महाबलः ।
अश्वत्थामा ततो जज्ञे द्रोणादस्त्रभृतां वरः ॥ ९०
तथैव धृष्टद्युम्नोऽपि साक्षादग्निसमद्युतिः ।
वैताने कर्मणि तते पावकात्समजायत । C. 1. 2437 B. 1. 63. 109 K. 1. 64. 151

ज° up to °योनौ (81^{b}). Ko. 2 D2. 3 गमि°; T2 G6 भवि°.

81 T1 om. up to °योनौ (cf. v. l. 80). — Before 81, Ñ2 B6 ins. वैशंपायन उ°. — ^{a}) T2 G (except G1. 6) पापेन (for शा°). — ^{d}) B4 धर्मसूनुर्. T G धार्मिकः किल्बिषात्ततः; M (except M5) धर्मो विग्रहवानिव.

82 ^{b}) G1–3 जज्ञे गावद्गणात्ततः. — ^{c}) G1. 3 °र्यात्कुंत्यां च (G3 हि). T G2. 4–6 कुंत्यां (for कुन्ति-). Cd (corrupt) probably as in text. — ^{d}) D (except D2. 4. 5) महाबलः. — ^{f}) D3 G (except G4. 5) °लद्यो°.

83 ^{c}) S स (G1–3 च) (for तु).

84 ^{a}) M (except M5) °नं देवं. — ^{b}) K2 D5 M5 न कृतः (for ज°); cf. 522* below. Ko. 3. 4 सर्वकृत् (K3 °ज्ञः) सर्वदः प्र°; K2 m संहर्ता परमप्र°; Ñ3 कर्ता हर्ता जगत्प्र°; T G4–6 साक्षाल्लोकेश्वरः प्र°; G1. 2 सर्वकर्ता जगत्प्र°; M3 कर्तारमकृतं प्रभुं; M6–8 संहर्तारमृषिं प्रभुं. — T G2. 4–6 ins. after 84^{ab}: G1, after 84:

522* आदेरादिः समस्तानां स कर्ता न कृतः प्रभुः ।

[T2 स कृतः; G2 नः कृतिः; G4 नः कृतः (for न कृतः). T1 सत्कर्ता सत्कृतिः सदा; G1 साक्षाल्लोकेश्वरः प्रभुः.]

— ^{d}) Ñ1. 2 V1 B D (except D5) °नं त्रिगु°.

85 ^{b}) K2–4 Da D2 प्रकृति; T G प्रकृतेः. B4. 5 D (except D2. 5) प्रभुं (for परम्). — ^{c}) M6–8 °कर्तारं. — ^{d}) K1 Ñ1 B4. 5 Da D5 Cd सत्व(Ñ1 °वं)योग; S (except G3 M3) सत्य°. Ko. 2–4 विश्वरूपं क्ष(Ko प)राक्षरं; Ñ2 V1 B1. 3. 6 D2 °योगबलाश्रयं.

86 ^{a}) K1 °तमव्ययं; G4. 5 °ततल्पं तं. S (except G1) मेरुं (for देवं). — ^{b}) Ko. 3 हरिं; Cd हंसं (as in text). — ^{c}) Ñ1 अजितं; T1 अचलं; G6 अचरं. K B4 अजम(B4 m अवह)व्यक्षं; Ñ2 V1 B3 Dn D1. 3–5 अजमव्यक्तं. Ñ1. 3 B1. 3. 6 D2 दिव्यं; Da व्यक्तं (for नित्यं). — ^{d}) Ñ2 V1 B D (except D5) G4. 6 यं (for तं). K (except K1) परमं पदं. G1 आहुः परममव्ययं. — After 86, Ko. 3. 4 Ñ V1 B D (except D5) ins.:

523* कैवल्यं निर्गुणं विश्वमनादिमजमव्ययम् ।

87 ^{b}) Ñ3 G1. 3 °वंलोक°. — After 87^{ab}, K (except K3) D2 repeat 1. 1. 196^{cd} (v. l. भगवान्हरिः for परि°). — ^{c}) Ñ1. 3 S °संस्थाप° (= Gītā, 4. 8^{c}). — ^{d}) G4. 5 जज्ञे सः (for प्रजज्ञे).

88 ^{a}) K (except K1) च (for तु). — ^{b}) N (except Ko) G2 M5. 7 सर्वशास्त्र°; G1. 3 धर्मशास्त्र°. — After 88^{ab}, D5 ins. (the foll. derivation of आत्मन्, excerpted, with v. l., from Devabodha's comm. *ad* 85):

524* यदाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयाणि च ।
यच्चास्य सततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते ।

— T1 om. 88^{cdef}. — ^{f}) Ñ1. 3 S (T1 om.) °तेर्थं°. K Ñ1. 3 D5 °विद्वावुभौ (K2 *sup. lin.* as in text); Ñ2 V1 B D2 °विदां वरौ. — After 88, K2 marg. ins.:

525* हृदिकः कृतवर्मा च युयुधानस्तु सात्यकिः ।

89 ^{ab}) K1 D2. 3 G2. 4 भार°. Ñ3 transp. स्कन्नं and द्रोण्यां. — ^{d}) K3 Ñ2 V1 B (except B4) तस्मिन् (for °स्मात्). K1. 3. 4 °णो[ऽ]भ्य°.

90 D1 (hapl.) om. 90^{cd}. — ^{c}) K2 G1. 2 M6–8 तु (for च). — ^{d}) G4–6 महारथः. — ^{f}) K1 शस्त्रभृतां; Ñ1

C. 1. 2438 B. 1. 63. 109 K. 1. 64. 151, वीरो द्रोणविनाशाय धनुषा सह वीर्यवान् ॥ ९१
तथैव वेद्यां कृष्णापि जज्ञे तेजस्विनी शुभा ।
विभ्राजमाना वपुषा बिभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ ९२
प्रह्लादशिष्यो नग्नजित्सुबलश्चाभवत्ततः ।
तस्य प्रजा धर्महन्त्री जज्ञे देवप्रकोपनात् ॥ ९३
गान्धारराजपुत्रोऽभूच्छकुनिः सौबलस्तथा ।
दुर्योधनस्य माता च जज्ञातेऽर्थविदावुभौ ॥ ९४
कृष्णद्वैपायनाज्जज्ञे धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
क्षेत्रे विचित्रवीर्यस्य पाण्डुश्चैव महाबलः ॥ ९५
पाण्डोस्तु जज्ञिरे पञ्च पुत्रा देवसमाः पृथक् ।
द्वयोः स्त्रियोर्गुणज्येष्ठस्तेषामासीद्युधिष्ठिरः ॥ ९६
धर्माद्युधिष्ठिरो जज्ञे मारुतात्तु वृकोदरः ।
इन्द्राद्धनंजयः श्रीमान्सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ९७
जज्ञाते रूपसंपन्नावश्विभ्यां तु यमावुभौ ।
नकुलः सहदेवश्च गुरुशुश्रूषणे रतौ ॥ ९८
तथा पुत्रशतं जज्ञे धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
दुर्योधनप्रभृतयो युयुत्सुः करणस्तथा ॥ ९९
अभिमन्युः सुभद्रायामर्जुनादभ्यजायत ।
स्वस्रीयो वासुदेवस्य पौत्रः पाण्डोर्महात्मनः ॥१००
पाण्डवेभ्योऽपि पञ्चभ्यः कृष्णायां पञ्च जज्ञिरे ।
कुमारा रूपसंपन्नाः सर्वशस्त्रविशारदाः ॥ १०१
प्रतिविन्ध्यो युधिष्ठिरात्सुतसोमो वृकोदरात् ।
अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः ॥१०२
तथैव सहदेवाच्च श्रुतसेनः प्रतापवान् ।

अस्त्रविदां. K (except K_1) °विशारदः. $\tilde{N}_2$ V_1 B D (except $D_{3.5}$) द्रोणादेव महाबलः. — After 90, D_3 T $G_{1.3.6}$ ins.:

526* धृष्टद्युम्नविनाशाय सृष्टो धात्रा महात्मना ।
[G_1 °य धनुषा सह वीर्यवान् (cf. 91^{f}).]

91 ^{e}) K_1 तपः; K_2 T_2 G_{4-6} ततः; G_1 कृते; G_3 तदा (for तते). — ^{e}) D_5 °णवधार्थाय. — ^{f}) $\tilde{N}_2$ V_1 B D (except D_5) धनुरादाय वी°.

92 ^{a}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) तत्रैव.

93 ^{a}) K_{2-4} $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 $B_{1.3.4}$ Da_2 Dn $D_{1.2}$ $M_{3.5}$ प्रह्राद° (as in text); the rest प्रह्लाद°. M_{6-8} ननजित्(!). — ^{b}) M_5 °भवत्सुतः. — ^{c}) D_2 ततः; T_2 $G_{2.4.5}$ तस्मात् (for तस्य). K_1 °धर्त्री; D_3 S धर्म(T_1 रम्य)धात्री. — ^{d}) K धर्मप्र°; $\tilde{N}_3$ T $G_{1.4.5}$ $M_{3.5}$ °कोपना; D_5 वेदप्र°.

94 ^{ab}) A few MSS. गंधार°. M_5 °निश्चापि सौबलः. K_2 Da T_2 तदा (for °था). $G_{1-3.6}$ गान्धारराजः (G_6 °जात्) सुबलः (G_6 °लात्) शकुनिश्चापि सौबलः. — ^{c}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 Dn $D_{1.3.4}$ °स्य जननी. — ^{d}) $\tilde{N}_2$ V_1 B D (except D_5) G_4 M_6 °विशारदौ.

95 ^{b}) K_2 T_1 M_{6-8} नरेश्वरः. — ^{d}) N_2 V_1 B (B_5 marg.) Da_2 D_2 °भुजः; Da_1 °प्रभुः; $G_{4.5}$ °रथः; M_8 °यशाः. — After 95, N ($Ś_1$ missing) ins.:

527* धर्मार्थकुशलो धीमान्मेधावी धूतकल्मषः ।
विदुरः शूद्रयोनौ तु जज्ञे द्वैपायनादपि ।
[(L. 1) K $\tilde{N}_2$ $B_{3.6}$ $D_{2.5}$ °लो विद्वान्मे°. $\tilde{N}_1$ धर्मार्थयोश्च कुशलो. $K_{0-2.4}$ $\tilde{N}_1$ B D_5 वीत°; K_3 $D_{3.4}$ धूत(K_3 वीत)किल्बिषः; $\tilde{N}_3$ Da गत°.]

96 ^{a}) $B_{4.5}$ Da $D_{2.4}$ M_{6-8} च (for तु). — ^{c}) K_1 Da_1 D_2 T $G_{1.2}$ M (except M_5) गुणश्रेष्ठः; D_5 कुन्तिमाद्र्योः. — ^{d}) D_5 ज्येष्ठस्तेषां यु°.

97 ^{b}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) च (for तु). — ^{c}) S °जयो जज्ञे. — ^{d}) A few MSS. °शास्त्र-. S (except G_3 M_5) -विशारदः (cf. 88^{b}).

98 ^{a}) K_1 वीर्यसं°. — ^{b}) K_3 $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except D_4) च (for तु). $\tilde{N}_2$ V_1 B D अपि (for उभौ).

99 ^{b}) G_1 *inf. lin.* राष्ट्रो जनेश्वरः. — ^{d}) D_3 G_6 चरमः; T G_{1-5} अपरः; $M_{3.5}$ करुणः; Cd करणः (as in text). Da नृपः (for तथा). — After 99, Ñ V_1 B D (except D_5) ins.:

528* ततो दुःशासनश्चैव दुःसहश्चापि भारत ।
दुर्मर्षणो विकर्णश्च चित्रसेनो विविंशतिः ।
जयः सत्यव्रतश्चैव पुरुमित्रश्च भारत ।
वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च एकादश महारथाः ।
[(L. 1) $\tilde{N}_3$ B Da $D_{2.3}$ एव (for अपि). — (L. 2) V_1 दुर्धर्षणो.]

100 ^{b}) B_5 D_2 S (except T) अपि (for अभि-). — K_3 om. from 100^{d} up to 1. 59. 1^{c}.

101 K_3 om. 101 (cf. v. l. 100). — ^{a}) $\tilde{N}_2$ V_1 Dn_1, n_2 $D_{1.3}$ हि (for ऽपि). $\tilde{N}_2$ V_1 B D (except D_5) $M_{3.5}$ पांचाल्यां (B_6 D_3 °ल्याः). G_3 °भ्यो महर्षिभ्यः. — ^{b}) K (K_3 om.) कृष्णायाः; $\tilde{N}_2$ V_1 B D (except D_5) द्रौपद्यां (B_6 D_3 °द्याः). — ^{d}) K (K_3 om.) Ñ V_1 B_{4-6} D (except $D_{2.3.5}$) T_1 G (except $G_{5.6}$) $M_{3.5}$ °शास्त्र°.

102 K_3 om. 102 (cf. v. l. 100). — ^{a}) K (K_3 om.) $B_{4.5}$ transp. प्रति° and युधि°. D_3 धर्मराजात्. — ^{b}) $K_{1.4}$ G_1 M_5 सुतः सोमो; K_2 $B_{4.5}$ (m as in text)

हिडिम्बायां च भीमेन वने जज्ञे घटोत्कचः ॥१०३
शिखण्डी द्रुपदाज्जज्ञे कन्या पुत्रत्वमागता ।
यां यक्षः पुरुषं चक्रे स्थूणः प्रियचिकीर्षया ॥१०४
कुरूणां विग्रहे तस्मिन्समागच्छन्बहून्यथ ।
राज्ञां शतसहस्राणि योत्स्यमानानि संयुगे ॥ १०५
तेषामपरिमेयानि नामधेयानि सर्वशः ।
न शक्यं परिसंख्यातुं वर्षाणामयुतैरपि ।
एते तु कीर्तिता मुख्या यैराख्यानमिदं ततम् ॥१०६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

जनमेजय उवाच ।
य एते कीर्तिता ब्रह्मन्ये चान्ये नानुकीर्तिताः ।
सम्यक्ताञ्श्रोतुमिच्छामि राज्ञश्चान्यान्सुवर्चसः ॥ १
यदर्थमिह संभूता देवकल्पा महारथाः ।
भुवि तन्मे महाभाग सम्यगाख्यातुमर्हसि ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
रहस्यं खल्विदं राजन्देवानामिति नः श्रुतम् ।
तत्तु ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ॥ ३
त्रिः सप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां पुरा ।
जामदग्न्यस्तपस्तेपे महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ ४
तदा निःक्षत्रिये लोके भार्गवेण कृते सति ।
ब्राह्मणान्क्षत्रिया राजन्गर्भार्थिन्योऽभिचक्रमुः ॥ ५
ताभिः सह समापेतुर्ब्राह्मणाः संशितव्रताः ।
ऋतावृतौ नरव्याघ्र न कामान्नानृतौ तथा ॥ ६ C. 1. 2461 B. 1. 64. 6 K. 1. 65. 6

D3 श्रुत°. — c) T G4.5 M3.5 श्रुतकर्मा (cf. v. l. 103). Da Dn च (for तु).

103 K3 om. 103 (cf. v. l. 100). — b) G3 श्रुतवर्मा; M6–8 श्रुतकर्मा (cf. v. l. 102). — c) Ko.2.4 Da1 D3 हिडंबायां. G (except G1.2) तु (for च). S भीमस्य.

104 K3 om. 104 (cf. v. l. 100). — d) D3 T1 G1 स्थाणुः; D4 G2.4–6 स्थाणु-.

105 K3 om. 105 (cf. v. l. 100). — b) G (except G1.3) समाजग्मुः.

106 K3 om. 106 (cf. v. l. 100). — a) B1.3.6 D2.4 येषां. D (except Da D5) °मेयानां. — After 106^{ab}, D1 reads (for the first time) 1. 58. 2^{ab}. — c) Ñ1.2 V1 B D (except D5) न शक्यानि समाख्यातुं. — e) D3 ते; G4.5 नु (for तु). — f) Ñ3 G1.2 °दं कृतं.

Colophon. Ś1 missing; K3 om. (cf. v. l. 100). — *Major parvan*: T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: Ko.2.4 Ñ1.2 V1 B4.5 अंशावतरण; B1.6 Da D3.4 Cd संभव. — *Adhy. name*: Ko.2.4 कृष्णद्वैपायनाद्युत्पत्तिः; Ñ1.2 V1 व्यासाद्युत्पत्तिः; T G4 M व्यासोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 58; K1 [7]2; Ñ1.2 V1 63; Da1 60; Dn3 62; D3 64; D4 61; T1 55; T2 G4.5 M 5; G1–3 7; G6 6. — *S'loka no.*: Da1 121; Dn 123. — *Aggregate s'loka no.*: Dn2 2430.

58

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 1. 55. 3) and om. in K3 (cf. v. l. 1. 57. 100); these MSS. are ignored here.

1 D3 om. जन° उ°; K1 S om. उ°. — a) Ñ V1 यत्र ते (Ñ3 तत्) की°; T1 ये चान्ये की°. — c) Ko.2.4 Ñ1.3 T G (except G3) ज्ञातुमि°. — d) Ñ3 स सर्वशः; D (except D2.5) सहस्रशः.

2 b) Ñ3 °ल्पा महौजसः. — c) K4 B4 D3 T2 G (except G1.3) तान्मे. — d) G1.3 सत्यमाख्या°.

3 K1 Dn1.n2 D3 S om. उवाच. — a) M6–8 रहस्यं. T2 G (except G1.3) यदिदं. — b) T1 G4.5 इति वि-; T2 G1–3.6 ऋषितः (for इति नः). — 3^{cd} = (var.) 1. 59. 9^{ab}. — c) Ñ1.2 V1 B D2 हन्त ते; M3 तत्तेहं. K D5 कीर्तयि°. — d) K D2.3.5 नमस्कृत्य. G3 पिनाकिनं.

5 c) Ko transp. ब्राह्म° and क्षत्रि°. — d) Ñ2 Da1 Dn D1 सुतार्थि°; B4 पुत्रार्थि° (m as in text). Arjp अभिचुक्रुशुः.

6 a) M6–8 समाजग्मुः; Cd as in text. — b) A few MSS. शंसित- and शंशित-; cf. v. l. 1. 1. 2, 53; 13. 10, 14, 29 etc.

7 a) D (except D2.4.5) च (for तु). Dn D1.4 गर्भं; G1–3 पुत्रान्. — b) G3 क्षत्रियांस्तान्समुच्छ्रितान्.

C. 1. 2462 B. 1. 64. 7 K. 1. 65. 7 तेभ्यस्तु लेभिरे गर्भान्क्षत्रियास्ताः सहस्रशः ।
ततः सुषुविरे राजन्क्षत्रियान्वीर्यसंमतान् ।
कुमारांश्च कुमारीश्च पुनः क्षत्राभिवृद्धये ॥ ७
एवं तद्ब्राह्मणैः क्षत्रं क्षत्रियासु तपस्विभिः ।
जातमृध्यत धर्मेण सुदीर्घेणायुषान्वितम् ।
चत्वारोऽपि तदा वर्णा बभूवुर्ब्राह्मणोत्तराः ॥ ८
अभ्यगच्छन्नृतौ नारीं न कामान्नानृतौ तथा ।
तथैवान्यानि भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ।
ऋतौ दारांश्च गच्छन्ति तदा स्म भरतर्षभ ॥ ९
ततोऽवर्धन्त धर्मेण सहस्रशतजीविनः ।
ताः प्रजाः पृथिवीपाल धर्मव्रतपरायणाः ।
आधिभिर्व्याधिभिश्चैव विमुक्ताः सर्वशो नराः ॥१०

अथेमां सागरापाङ्गां गां गजेन्द्रगताखिलाम् ।
अध्यतिष्ठत्पुनः क्षत्रं सशैलवनकाननाम् ॥ ११
प्रशासति पुनः क्षत्रे धर्मेणेमां वसुंधराम् ।
ब्राह्मणाद्यास्तदा वर्णा लेभिरे मुदमुत्तमाम् ॥ १२
कामक्रोधोद्भवान्दोषान्निरस्य च नराधिपाः ।
दण्डं दण्डयेषु धर्मेण प्रणयन्तोऽन्वपालयन् ॥ १३
तथा धर्मपरे क्षत्रे सहस्राक्षः शतक्रतुः ।
स्वादु देशे च काले च ववर्षाप्याययन्प्रजाः ॥ १४
न बाल एव म्रियते तदा कश्चिन्नराधिप ।
न च स्त्रियं प्रजानाति कश्चिदप्राप्तयौवनः ॥ १५
एवमायुष्मतीभिस्तु प्रजाभिर्भरतर्षभ ।
इयं सागरपर्यन्ता समापूर्यत मेदिनी ॥ १६

— ^{d}) $B_{1.3.6}$ $D_{3.4}$ क्षत्रिया. $\tilde{N}_1$ B Da_2 Dn D_{1-4} वीर्यवत्तरान्; $\tilde{N}_3$ D_5 $G_{1.3.6}$ °सत्तमान्; $G_{2.4.5}$ °संमि°. — ^{f}) $B_{4.5}$ G_6 क्षत्रियवृ°; T $G_{4.5}$ क्षत्रप्रवृ°; G_{1-3} $M_{3.5}$ क्षत्रविवृ°; M_{6-8} क्षत्रमवर्धत.

8 ^{a}) $G_{1.3}$ तु (for तद्). — ^{b}) T_2 $G_{4.5}$ तपोर्थिभिः. — After 8^{ab}, $Ko._4$ ins. three lines given in App. I (No. 40). — ^{cd}) $\tilde{N}_3$ जातमृद्धेन; B D जातं वृद्धं च (D_5 जातमृध्यं तु); Cd as in text. $\tilde{N}_3$ °युषा युतं. $\tilde{N}_1$ विवर्धितश्च धर्मेण सुदिव्येन सुखान्वितः. — After 8^{cd}, K_4 ins.:

529* क्षत्रं तदा महीपाल स्वधर्मं परिपाठनात् ।

— ^{e}) $K_{1.4}$ $\tilde{N}_2$ V_1 B_3 D (except $D_{2.4.5}$) ततो; $\tilde{N}_1$ T_1 तथा. — ^{f}) T_1 $G_{3.6}$ ब्राह्मणैः समाः (G_3 °मं); Cd (corrupt) probably as in text.

9 K_2 om. 9^{ab}. — ^{a}) S ततो (T_1 M_5 तदा) (for ऋतौ). $B_{1.3.4}$ Da T_2 नारीः; $D_{3.4}$ राजन्. — ^{b}) T_2 सकामा°; G_5 M_8 नाकामा°. — ^{e}) $Ko._{2.4}$ दारान्प्र-; K_1 धारां हि (sic); $\tilde{N}_3$ M_5 °रान्नि-; $B_{3.4.6}$ D_2 °रांस्तु; D_5 °रान्न; T_2 $G_{1.3.6}$ हि दारान्; $G_{2.5}$ M_3 °राणि; G_4 °रान्हि. T_1 भूतानि धारान्गा°. — ^{f}) Da तदा तु; Dn $D_{1.4}$ तत्तथा; T तथा स्म; G_2 तदासन्; G_6 सर्वाणि.

10 ^{a}) G_{1-3} transp. वर्ध° and धर्मं°. — ^{c}) A few MSS. °पालाः. K_1 तथा प्रजा महीपालाः. — ^{d}) $Ko._{2.4}$ सत्यधर्मं°; $G_{1.3}$ धर्मवृत्त°. — ^{f}) T $G_{4.5}$ M शतशो नराः; $G_{1.3.6}$ सुखमाप्नुयुः. G_2 मुक्ताः सुखमवाप्नुयुः.

11 ^{a}) $\tilde{N}$ V_1 B Da Dn D_2 °रा(D_2 °रो)पांगीं; D_3 T G_{3-6} M_3 °रोपांतां; $G_{1.2}$ °रोपेतां. Cd mentions अपांग. — ^{b}) $D_{1.4}$ राजेंद्र°. $Ko._{2.4}$ $\tilde{N}_3$ °गते°. D_2 गां नरेंद्र ततोखिलां; D_3 T G नरेंद्रेंद्र (D_3 $G_{1.4.5}$ °रेंद्राणां) धरां (D_3 $G_{1.2}$ °रा) किल; M नरेंद्रेंद्रशतैर्वृतां ($M_{3.5}$ °तैश्रितां). ❀Dev.: गजेंद्रगतेति जनमेजयस्य संबोधनं ।❀ — ^{c}) G_1 °ष्ठत्ततः; G_3 °ष्ठन्त तत्. — ^{d}) $Ko._{2.4}$ $\tilde{N}$ V_1 B D (except D_3) T °वनपत्तनां.

12 B_5 D_2 G_2 (hapl.) om. 12^{b}–14^{a}. — ^{c}) $Ko._{2.4}$ $\tilde{N}_2$ V_1 B (B_5 om.) Dn D_4 ततो; Da D_3 त्रयो; D_5 T_1 $G_{1.4-6}$ तथा (for तदा).

13 B_5 D_2 G_2 om. 13 (cf. v. l. 12). — ^{a}) $\tilde{N}_3$ °क्रोधभवा°. — ^{b}) $\tilde{N}_{2.3}$ V_1 B_1 Da $D_{3.4}$ च जनाधिपाः. — ^{c}) $\tilde{N}_1$ दंड्यान्; D_5 $G_{1.3}$ दंडान् (for दण्डं). D_4 transp. दण्ड्ये° and धर्मे°. M_{6-8} °षु विधिवत्. $\tilde{N}_2$ V_1 Dn D_1 धर्मेण दंडं दंड्येषु. — ^{d}) K_4 $\tilde{N}_3$ प्रयतंतोन्व($\tilde{N}_3$ °नु)पा°; B_4 °तो ह्य(m नु)पा°; T $G_{1.3}$ प्रापयं(T_1 °तं)तोभ्य (G_3 °न्व as in text)पा°; G_6 दंडयंतोन्वपा°.

14 B_5 D_2 G_2 om. 14^{a} (cf. v. l. 12). — ^{a}) K B (B_5 om.) Da_1 Dn_2 D_5 G_3 M_{6-8} क्षेत्रे. — ^{b}) K D_5 $G_{1.3}$ °क्षः शचीपतिः. — ^{c}) $Ko._{2.4}$ D_5 (? Cd) साधु; $\tilde{N}_2$ स्वयं; D_2 तदा; G_2 वारि (for स्वादु). — ^{d}) $Ko._{2.4}$ D_{3-5} G_1 (? Cd) वर्षेण; K_1 धर्मेण; B_4 वर्षासु (for ववर्ष). T_1 पुनः (for प्रजाः). $\tilde{N}_1$ Dn D_1 वर्षेणापालयत्प्रजाः. — Cd appears to have read साधु and वर्षेण, but the MS. is corrupt and the comm. unintelligible.

15 ^{b}) K_2 $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except $D_{2.5}$) जनाधिप. — ^{d}) D_{2-4} °यौवनां.

16 ^{a}) $B_{1.5}$ D_5 च (for तु).

17 ^{b}) S (except G_{1-3}) °या भूरि°. — ^{c}) Cf. 1. 2. 235^{ab}. $Ko._2$ B_1 (m as in text). 3 m. 4–6 Da $D_{2.3}$ G_5

ईजिरे च महायज्ञैः क्षत्रिया बहुदक्षिणैः ।
साङ्गोपनिषदान्वेदान्विप्राश्चाधीयते तदा ॥ १७
न च विक्रीणते ब्रह्म ब्राह्मणाः स्म तदा नृप ।
न च शूद्रसमाभ्याशे वेदानुच्चारयन्त्युत ॥ १८
कारयन्तः कृषिं गोभिस्तथा वैश्याः क्षिताविह ।
न गामयुञ्जन्त धुरि कृशाङ्गाश्चाप्यजीवयन् ॥ १९
फेनपांश्च तथा वत्सान्न दुहन्ति स्म मानवाः ।
न कूटमानैर्वणिजः पण्यं विक्रीणते तदा ॥ २०
कर्माणि च नरव्याघ्र धर्मोपेतानि मानवाः ।
धर्ममेवानुपश्यन्तश्चक्रुर्धर्मपरायणाः ॥ २१
स्वकर्मनिरताश्चासन्सर्वे वर्णा नराधिप ।
एवं तदा नरव्याघ्र धर्मो न ह्रसते क्वचित् ॥ २२
काले गावः प्रसूयन्ते नार्यश्च भरतर्षभ ।
फलन्त्यृतुषु वृक्षाश्च पुष्पाणि च फलानि च ॥ २३
एवं कृतयुगे सम्यग्वर्तमाने तदा नृप ।
आपूर्यत मही कृत्स्ना प्राणिभिर्बहुभिर्भृशम् ॥ २४
ततः समुदिते लोके मानुषे भरतर्षभ ।
असुरा जज्ञिरे क्षेत्रे राज्ञां मनुजपुंगव ॥ २५
आदित्यैर्हि तदा दैत्या बहुशो निर्जिता युधि ।
ऐश्वर्याद्भ्रंशिताश्चापि संबभूवुः क्षिताविह ॥ २६
इह देवत्वमिच्छन्तो मानुषेषु मनस्विनः ।
जज्ञिरे भुवि भूतेषु तेषु तेष्वसुरा विभो ॥ २७
गोष्वश्वेषु च राजेन्द्र खरोष्ट्रमहिषेषु च ।
क्रव्यादेषु च भूतेषु गजेषु च मृगेषु च ॥ २८
जातैरिह महीपाल जायमानैश्च तैर्मही ।
न शशाकात्मनात्मानमियं धारयितुं धरा ॥ २९
अथ जाता महीपालाः केचिद्बलसमन्विताः ।
दितेः पुत्रा दनोश्चैव तस्माल्लोकादिह च्युताः ॥ ३०
वीर्यवन्तोऽवलिप्तास्ते नानारूपधरा महीम् ।
इमां सागरपर्यन्तां परीयुररिमर्दनाः ॥ ३१ C. 1. 2487 B. 1. 64. 33 K. 1. 65. 33

°निषदो वे°. — ^{d}) D3 S (except T1) चाधीयिरे (cf. v. l. 1. 1. 50).

18 ^{a}) G2.4 नैव वि°. Ñ2.3 विक्रीयते. D5 वेदं; cf. Dev. ब्रह्म वेदः। — ^{b}) Dn2 D2 T2 G2.4–6 च; G3 तु (for स्म). — ^{c}) Ko.2.4 Ñ V1 B Da Dn2 D1.2.5 T1 °भ्यासे. — ^{d}) B °यंत्यपि; D2.4.5 °यन्पुनः.

19 ^{a}) B1.3.6 D2 कारयंति. — ^{b}) K (K3 om.) B3 D5 T1 G1 तदा (for °था). Dn3 ते वैश्याश्च. G1.3 कृता (G3 °ते) भुवि. — With 19^{cd} cf. 1. 57. 11^{cd}. — ^{c}) K1.2 °मयुजंत; B D2 G2 °मयुंजत; M3.5 °मयुज्यंत. Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4 युंजते धुरि नो गाश्च; Ñ3 न गा संयुंजंत धुरि; Da1 corrupt; Da2 न गा वै युंजते धूरि (sic). — ^{d}) Ko.2.4 B5.6 G6 कृशांगां चा°; K1 Ñ V1 B3 Dn D2.4.5 M5 °गांश्चाप्य°; B4 कृष्णांगां चाप्य°; T2 G2.4.5 कृशांश्चाप्यनु°; G1.3 कृशांश्चैव हि जी°; M6–8 °गाश्चाप्यवाहयन्.

20 ^{a}) K (K3 om.) D5 G (except G5) M3.5 तदा (for °था). — ^{b}) M3.5 दुह्यंति; Cd as in text. — Ñ3 reads 22^{b} for 20^{b}. — Ko om. 20^{c}–21^{b}.

22 ^{a}) Ko B4.5 T1 G1.2 स्वधर्म°. — ^{b}) S सर्व-. — After 22^{ab}, G (except G3) ins.:

530* धर्ममेवानुवर्तन्ते न पश्यन्ति स्म किल्बिषम् ।
बभूवुः कर्मसु स्वेषु सम्यक्सर्वाः प्रजाः स्थिताः ।

— ^{d}) Ko.2.4 D5 ह्रसति (K2 *sup. lin.* विहृते); G3 भ्रश्यते.

23 ^{a}) G4–6 कालेनैव. — ^{b}) Da T2 पुरुषर्षभ. — ^{c}) K2 *sup. lin.* कालश्च; B (B5m as in text) Dn D1.2.4.5 भवंति (for फलन्ति). Ñ2 V1 B (B1m as in text) D1.2.4 वृक्षाणां.

24 ^{b}) Ñ1 G1.2 °माने नराधिप.

25 ^{a}) Ñ1 V1 B1.6m D (except Da D2.5) एवं (for ततः). K4 Ñ2 T G4.5 M5.8 प्रमु°; B (except B1; B6m as in text) Da ते मु°; D2 तु मु° (for समु°). Ñ3 V1 Da D4 काले. — ^{d}) Ñ2 V1 B D (except D5) राज्ञां तु मनुजेश्वर.

26 ^{b}) G बहवो नि°. — ^{c}) Ko.2.4 D5 T2 G6 चैव; Ñ1 Dn D1.3.4 स्वर्गात्; G1–5 ते वै (for चापि).

27 ^{a}) Ko.2.4 °त्वमीप्संतो (K4 °ते). — ^{b}) Ñ3 पुनः पुनः; G (except G4.5) तपस्विनः.

28 ^{b}) G4.5 खरोष्ट्रे मानुषे°. — ^{c}) K1 Ñ V1 B D (except D5) T1 G1.3 M3.5 क्रव्यात्सु चैव भू°. — ^{d}) Ñ2 नागे°; Ñ3 चाजे°; B1 खगे° (m as in text) (for गजे°).

29 ^{a}) D5 जातैश्चैव. — ^{b}) M5 तैर्विभो. — ^{c}) Ñ3 D4 G3 °शाक तदात्मानं. — ^{d}) K4 तदा; D5 अभि- (for इयं). Ko.2 Ñ1.3 D5 T2 G4–6 M तदा; K1 नृप; T1 तथा (for धरा).

30 ^{b}) Ñ1 मदबलाश्रयात्; Ñ3 B (B3 marg.) D बहु(Ñ3 B3 Da °ल)मदा° (D2 वित्तसम°; D5 दर्पसम°); S (except G1–3) मदबला°. — ^{d}) Ñ3 T G देव-; D3 तदा; M6–8 ततो (for तस्माद्). K1 Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4 तदा लोक

C. 1. 2458 B. 1. 64. 34 K. 1. 65. 34 ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्याञ्शूद्रांश्चैवाप्यपीडयन् ।
अन्यानि चैव भूतानि पीडयामासुरोजसा ॥ ३२
त्रासयन्तो विनिघ्नन्तस्तांस्तान्भूतगणांश्च ते ।
विचेरुः सर्वतो राजन्महीं शतसहस्रशः ॥ ३३
आश्रमस्थान्महर्षींश्च धर्षयन्तस्ततस्ततः ।
अब्रह्मण्या वीर्यमदा मत्ता मदबलेन च ॥ ३४
एवं वीर्यबलोत्सिक्तैर्भूरियं तैर्महासुरैः ।
पीड्यमाना महीपाल ब्रह्माणमुपचक्रमे ॥ ३५
न हीमां पवनो राजन्न नागा न नगा महीम् ।
तदा धारयितुं शेकुराक्रान्तां दानवैर्बलात् ॥ ३६
ततो मही महीपाल भारार्ता भयपीडिता ।
जगाम शरणं देवं सर्वभूतपितामहम् ॥ ३७
सा संवृतं महाभागैर्देवद्विजमहर्षिभिः ।
ददर्श देवं ब्रह्माणं लोककर्तारमव्ययम् ॥ ३८
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च वन्दिकर्मसु निष्ठितैः ।
वन्द्यमानं मुदोपेतैर्ववन्दे चैनमेत्य सा ॥ ३९
अथ विज्ञापयामास भूमिस्तं शरणार्थिनी ।
संनिधौ लोकपालानां सर्वेषामेव भारत ॥ ४०
तत्प्रधानात्मनस्तस्य भूमेः कृत्यं स्वयंभुवः ।
पूर्वमेवाभवद्राजन्विदितं परमेष्ठिनः ॥ ४१
स्रष्टा हि जगतः कस्मान्न संबुध्येत भारत ।
सुरासुराणां लोकानामशेषेण मनोगतम् । ४२
तमुवाच महाराज भूमिं भूमिपतिर्विभुः ।
प्रभवः सर्वभूतानामीशः शंभुः प्रजापतिः ॥ ४३
यदर्थमसि संप्राप्ता मत्सकाशं वसुंधरे ।
तदर्थं संनियोक्ष्यामि सर्वानेव दिवौकसः ॥ ४४
इत्युक्त्वा स महीं देवो ब्रह्मा राजन्विसृज्य च ।
आदिदेश तदा सर्वान्विबुधान्भूतकृत्स्वयम् ॥ ४५

इहाच्युत (Ñ1.2 V1 B6 Dn °ताः); M3 ततो लोकादिहागताः; M5 तदा लोकमिहागताः.

32 b) K (K3 om.) Da °श्चैवाभ्यपी°; Ñ3 T2 G2.4.5 M3.6.7 °श्चैव प्रपी°. T1 M5–8 शूद्रा(M8 °द्रां)श्चापि प्रपी°; G1.3.6 तथा शूद्रानपी°. — c) Ñ2 V1 B D (except D5) चैव सत्वानि.

33 a) T तापयंतो. Ñ V1 B D (except D5) °तोभि (B5 °ति)नि°. — b) Ñ2 V1 Da Dn D1.3.4 सर्वभूत°; B D2 सर्वान्भूत°. — c) Ko.2.4 Ñ V1 B D सर्वशो.

34 c) Ko.2.4 वीर्यवंतो; K1 D2 G5 M3.7.8 °मदान्; Cd as in text. T1 ब्रह्मवीर्यमदा मत्ता. — d) Ñ3 D2 T M बलमदे°. G1.4.5 °बलान्विताः.

35 a) Ko.2.4 D3.5 वीर्यमदो°; T1 °बलोत्सेकैर्; G1.3 °बलोपेतैर्; G2.4.5 वीर्यमदोन्मत्तैर्. — b) K1 Da भूरिपत्रैर्; Ñ V1 B5.6 Dn D1–3 Devp भूरियलैर्; G1 Arjp भूरियंत्रैर्; G2 भूरिवंतैर्. ❀ Dev.: परिपत्रैर्भूरिवाहनैः ।❀ G1 °रथैः (for °सुरैः). — c) Ñ1.3 Dn D3 मही राजन्; Ñ2 V1 B Da D1.2.4 G3 Nīlp महाराज.

36 a) K1 न भूतां; Ñ1 V1 Dn न ह्यमी; B Da D1.3.4 Nīlp न ह्येनां; T M5 न हि मां (M5 तां) (for न हीमां). K4 D5 पन्नगो (D5 °गा) रा°; Ñ1.2 V1 Dn D1.3.4 भूतसत्वौघाः; B Da भूतसत्वौघ- (Da1 °घैः); T पालने रा°; G सवना (G3.6 °नां) रा°. — b) M3 *inf. lin.* गजा (for नगा). Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) पन्नगाः सनगां (B1.3.5 D3 °गा) म°; T G3 नानारूपधरां म°; G1.2.4.5 नानारूपान् (G1.4 °पा) मही तदा; G6 नानाकाननगां म°.

37 b) Ñ3 भारतो भय°. — d) G1.6 सर्वलोक°.

38 a) B6 D2 समावृतं; D5 आसं°; G6 समायु°; Cd as in text. — c) G1.3 देवमासीनं.

39 b) B3 ब्रह्मकर्मसु; Dn दे(Dn2 दै)व°. — cd) T1 °नं मुदा सर्वैर्ववंद्येते महाबलाः.

40 b) B4.5 S शरणैषिणी. — c) K (K3 om.) D5 समक्षं लो°.

41 a) M6–8 °स्तस्याः. Ñ3 तस्याः प्रसादार्थं तदा; B5 तत्प्रभावात्म°; G2.4.5 तत्प्रसादादृते तस्याः; G6 तत्प्रयाणात्पुरा तस्याः; Cd (entire pāda!) as in text. — d) K4 G2.6 °मेष्ठिना.

42 b) K1 B1.4 D2.4 स (for सं-). — c) Ñ3 G6 सर्वेषां (for लोकानां). Ñ2 V1 B D (except D5) ससुरासुरलो°. — d) Ko.2.4 G अशे(G6 मानु)षाणां; Ñ1.2 विशे°.

43 a) T महीपाल; G3 महाभाग; G6 °तेजा. — b) Ñ2 V1 B (except B1) D (except D5) प्रभुः; Cd as in text.

44 Before 44, Ñ2 B (except B1) D (except D2.5) ins. ब्रह्मोवाच. — a) K2 Dn °मभिसं°; T M6–8 °मिह सं°. — After 44, T2 G (except G3) ins.:

531* उत्तिष्ठ गच्छ वसुधे स्वस्थानमिति सागमत् ।

45 Before 45, Ñ2 Dn2 ins. वैशं° उ°.

46 c) M3 अस्यां भूमौ. — d) B1 (m as in text).3.6

अस्या भूमेर्निरसितुं भारं भागैः पृथक्पृथक् ।
अस्यामेव प्रसूयध्वं विरोधायेति चाब्रवीत् ॥ ४६
तथैव च समानीय गन्धर्वाप्सरसां गणान् ।
उवाच भगवान्सर्वानिदं वचनमुत्तमम् ।
स्वैरंशैः संप्रसूयध्वं यथेष्टं मानुषेष्विति ॥ ४७
अथ शक्रादयः सर्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः ।
तथ्यमर्थ्यं च पथ्यं च तस्य ते जगृहुस्तदा ॥ ४८
अथ ते सर्वशोंऽशैः स्वैर्गन्तुं भूमिं कृतक्षणाः ।
नारायणममित्रघ्नं वैकुण्ठमुपचक्रमुः ॥ ४९
यः स चक्रगदापाणिः पीतवासासितप्रभः ।
पद्मनाभः सुरारिघ्नः पृथुचार्वञ्चितेक्षणः ॥ ५०
तं भुवः शोधनायेन्द्र उवाच पुरुषोत्तमम् ।
अंशेनावतरस्वेति तथेत्याह च तं हरिः ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

वैशंपायन उवाच ।
अथ नारायणेनेन्द्रश्चकार सह संविदम् ।
अवतर्तुं महीं स्वर्गादंशतः सहितः सुरैः ॥ १
आदिश्य च स्वयं शक्रः सर्वानेव दिवौकसः ।
निर्जगाम पुनस्तस्मात्क्षयान्नारायणस्य ह ॥ २
तेऽमरारिविनाशाय सर्वलोकहिताय च । C. 1. 2511 B. 1. 65. 3 K. 1. 66. 3

Da $D_{3.4}$ T G Cd ति(Da_1 G_1 नि)रोधा°; Arjp as in text (? "*apapāṭha*"). $\tilde{N}_1$ °येदमत्र°; $\tilde{N}_3$ °येति सर्वश:.

47 D_2 om. 47^{abcd}. — ^{a}) T_2 तदैव; $G_{1.3}$ तथेति. — ^{bc}) M_{6-8} °प्सरसो (for °प्सरसां), and देवान् (for सर्वान्). — ^{d}) K_1 Dn_3 D_1 अब्रवीत्; $Dn_{1.n2}$ $D_{3.4}$ अर्थवत्; G_6 उत्तरं (for उत्तमम्). — Before 47^{ef}, K_4 $\tilde{N}_{2.3}$ V_1 B (B_5 marg.) Da_2 $D_{1.2.4}$ ins. ब्रह्मोवाच. — ^{e}) $K_{0.4}$ $\tilde{N}$ V_1 B D स्वैः स्वैरंशैः प्र°. — ^{f}) V_1 यथावन्मा°. $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) च (for इति).

48 Before 48, B_3 D_4 (both marg.) ins. वैशं° उ°. — K_0 om. from जगृहु° up to °र्गन्तुं (49^{b}).

49 For K_0 cf. v. l. 48. G_3 om. 49. — ^{a}) $K_{2.4}$ ब्रह्मणा सार्धं; S (G_3 om.) सर्वशो($G_{2.4.5}$ °तो)प्यंशैः (for सर्वशोंऽशैः स्वैर्). — ^{b}) $K_{0.2.4}$ सर्वे देवगणाः प्रभुं (K_0 om. सर्वे).

50 ^{a}) G_4 शंखचक्र°. — ^{b}) $\tilde{N}_3$ °वासामित°; B (except B_6) Dn D_3 °वासाः शिति°. — ^{d}) $Dn_{1.n3}$ Nilp पृथुवक्षांचि°. — After 50, N (except $\tilde{N}_3$ B_4 D_2; $Ś_1$ missing; K_3 om.; V_1 om. line 1) ins.:

532* प्रजापतिपतिर्देवः सुरनाथो महाबलः ।
श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्वदैवतपूजितः ।

[(L. 1) K (K_3 om.) $\tilde{N}_{1.2}$ $B_{1.5}$ D_5 पद्मनाभो महा°. — (L. 2) K_1 B_1 °दैवतयूथपः.]

— After 50, G_3 ins. 533* (cf. v. l. 51).

51 G_3 om. 51. — ^{a}) $\tilde{N}_2$ V_1 $B_{1m.3.5.6}$ D_2 साधना°; D_1 दोषहीनाय; Cd as in text. (दोषहानये is Dev.'s explanation of शोधनाय.) — D_2 (hapl.) om. from 51^{b} up to 1. 59. 1^{a}. — ^{b}) K (K_3 om.) D_5 उवाच मधुसूदनं. — ^{c}) $K_{0.2}$ भूमो ह्यव°. $\tilde{N}_{1.2}$ B D (except D_5; D_2 om.) T_2 °तरेत्येवं. — G_3 (om. 51) ins. after 50: G_6, after 51:

533* सोऽपि जन्म मनुष्येषु लेभे सुरवरो हरिः ।

Colophon. $Ś_1$ missing; K_3 D_2 om. — *Major parvan:* T_2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* $K_{0.2.4}$ $\tilde{N}$ V_1 B Da Dn $D_{1.4.5}$ Cd अंशावत(Cd °ता)रण; T_1 संभव; M_{6-8} अंशावतार. — *Adhy. name:* $K_{0.2.4}$ ब्रह्मणो वाक्यं; M_3 अंशावतारारंभः; M_{6-8} ब्रह्मावसुंधरासमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 73; $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 64; Da_1 61; Dn_3 63; D_3 65; D_4 62; T_1 56; T_2 $G_{4.5}$ M 6; G_{1-3} 8; G_6 7. — *S'loka no.:* Da_1 Dn 54.

59

☞ This adhy. is missing in $Ś_1$ (cf. v. l. 1. 55. 3); the MS. is *wholly* ignored here.

1 K_3 om. 1. D_2 om. वैशं° उ° and 1^{ab}. K_1 D_6 S om. उवाच. — ^{d}) K_1 अंशशः; $\tilde{N}_1$ V_1 °शांशैः; Da_1 °शेन; D_5 °शांशः; T_1 $G_{1.3.5}$ भागतः; T_2 $G_{2.4.6}$ M भागशः.

2 G_3 om. 2^{ab}. — After 2^{ab}, T_2 reads (for the

C. 1. 2511 B. 1. 65. 3 K. 1. 66. 3 अवतेरुः क्रमेणेमां महीं स्वर्गाद्दिवौकसः ॥ ३
ततो ब्रह्मर्षिवंशेषु पार्थिवर्षिकुलेषु च ।
जज्ञिरे राजशार्दूल यथाकामं दिवौकसः ॥ ४
दानवान्राक्षसांश्चैव गन्धर्वान्पन्नगांस्तथा ।
पुरुषादानि चान्यानि जघ्नुः सत्त्वान्यनेकशः ॥ ५
दानवा राक्षसाश्चैव गन्धर्वाः पन्नगास्तथा ।
न तान्बलस्थान्बाल्येऽपि जघ्नुर्भरतसत्तम ॥ ६

जनमेजय उवाच ।

देवदानवसंघानां गन्धर्वाप्सरसां तथा ।
मानवानां च सर्वेषां तथा वै यक्षरक्षसाम् ॥ ७
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन संभवं कृत्स्नमादितः ।
प्राणिनां चैव सर्वेषां सर्वशः सर्वविद्ध्यसि ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ।
सुरादीनामहं सम्यग्लोकानां प्रभवाप्ययम् ॥ ९
ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः ।
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ १०
मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः ।
प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश ॥ ११
अदितिर्दितिर्दनुः काला अनायुः सिंहिका मुनिः ।
क्रोधा प्रावा अरिष्टा च विनता कपिला तथा ॥ १२
कद्रूश्च मनुजव्याघ्र दक्षकन्यैव भारत ।
एतासां वीर्यसंपन्नं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥ १३
अदित्यां द्वादशादित्याः संभूता भुवनेश्वराः ।

first time) 5^{ab}. — ^{c}) $K_{0-2.4}$ D_5 ततः; K_3 $M_{7.8}$ पुरः (for पुनः). M_5 तस्य (for तस्मात्). — ^{d}) K_4 $B_{1.5}$ Da $G_{2.4}$ M_{6-8} च; T_2 G_6 हि.

3 ^{a}) $K_{1.4}$ D_5 G_6 ते सुरारि°. — ^{c}) K_3 Ñ V_1 B D (except D_5) क्रमेणैव.

4 K_1 (hapl.) om. 4. — ^{a}) K_3 Da महर्षि°. — ^{b}) G_6 राजर्षीणां कु°. — ^{d}) T यथाकालं.

5 For T_2 cf. v. l. 2. — ^{a}) B_5 ब्राह्मणां° (for राक्षसां°). — D_3 om. 5^{c}–6^{b}. — ^{c}) K_4 सत्वानि; G अनेकानि (for चान्या°). — ^{d}) D_5 °घ्नुः सर्वाणि. K_1 °न्यशेषतः.

6 K_1 om. 6. K Da_1 $D_{2.3}$ G_3 om. 6^{ab}. — ^{ab}) $G_{1.2.6}$ दानवानां च ये मुख्यास्तथा भुजगरक्षसां. — ^{c}) T $G_{2.4.5}$ ते; G_6 ये (for न). Da वय° (Da_2 वन°) (for बल°). D_2m बलिनः (for बाल्येऽपि). $K_{0.2.4}$ बालानपि बलस्थांस्तान्; V_1 जातान्पुनस्तान्बा°; D_5 ततोन्ववस्था°. — ^{d}) K_4 V_1 न जघ्नुर्भरतर्षभ. — After 6, G_3 reads 9.

7 K_1 Dn_1 D_3 S om. उवाच. — After जन°, G_3 ins.:

534* दानवानां च ये मुख्याः तथा भुजगरक्षसाम् ।

— ^{a}) D_2 °दैत्यानां. K $Ñ_3$ देवानां दानवानां च; D_5 दानवानां च देवानां. — ^{b}) K_2 अपि (for तथा). — ^{c}) T_2 $G_{2.4.5}$ मानुषेष्विह स°. — ^{d}) $K_{3.4}$ S (except M_3) तथाहं; $Ñ_3$ तथेदं.

8 G_1 repeats 8^{ab} after 9. — ^{b}) $G_{4.5}$ सांप्रतं कृ°. $Ñ_1$ °वं सर्वम्. — $G_{2.3}$ om. 8^{cd}. — ^{c}) $G_{4.5}$ मानवानां च स°. — ^{d}) T सर्वतः. $K_{3.4}$ $Ñ_2$ V_1 B D (D_5 corrupt) संभवं (K_4 सर्वशो) वक्तुमर्हसि.

9 K_1 D_3 S om. उवाच. G_3 reads 9 after 6. — 9^{ab}=(var.) 1. 58. 3^{cd}. — ^{a}) T_1 तेषां ते; $G_{1.2}$ अहं ते. — ^{b}) K $B_{1.4}$m.5 D (except Da D_3) °स्कृत्य. — ^{c}) D_2 सर्वं (for सम्यग्). — ^{d}) D_5 G_4 (*inf. lin.*) °प्ययौ. T G (except $G_{4.5}$) संभवं कृत्स्नमादितः. — After 9, G_1 repeats 8^{ab}; while G_3 ins.:

535* प्राणिनां चैव सर्वेषां सर्वशः प्रभवाप्ययम् ।

10 ^{ab})=1. 60. 1^{ab}.

11 ^{ab}) S (except T_1) काश्यपः and °श्यपात्. K_{1-3} S (except $G_{1.3}$) प्रजा इमाः; K_4 सुरासुराः. — ^{c}) A few MSS. °भाग.

12 ^{a}) B_1m काष्ठा (for काला). — ^{b}) N (except $K_{2.4}$ B_5; $Ś_1$ missing) दनायुः (cf. v. l. 32 below and 1. 61. 39). K_1 $Ñ_1$ मता; $Ñ_2$ Da_1 Dn $D_{1.5}$ (m as in text) तथा; $Ñ_3$ V_1 मुना; B_5 Da_2 स्वसा; D_3 ध्रुवं; D_4 इला (for मुनिः); see below. — ^{c}) K_2 क्रूरा (for क्रोधा); cf. 31 and v. l. K_1 T_1 प्रदा; K_2 प्रवा; K_4 $Ñ_2$ V_1 $B_{1.3.4}$ Da_2 Dn_{2}.n3 $D_{1.2.5}$ प्राधा; $Ñ_1$ प्रथा; $Ñ_3$ B_6 Dn_1 D_4 G_3 प्रधा; Da_1 प्राची; T_2 $G_{2.4-6}$ M ध्रुवा; G_1 प्रभा; G_3प्रलेयाः $K_{0.3}$ as in text (cf. v. l. 47). K $Ñ_{1.3}$ V_1 B_{3-6} $D_{2.3}$ T_2 $G_{2.4}$ M वरिष्टा; $Ñ_2$ Da Dn $D_{1.4}$ च विश्वा; B_1 T_1 त्वरिष्टा; G_1 ह्यरिष्टा; G_6 -प्यरिष्टाः D_5 $G_{3.5}$ as in text. — ^{d}) $Ñ_2$ D (except $D_{2.5}$) मुनिः (for तथा); see above.

13 ^{a}) S पुरुषव्याघ्र. — ^{b}) $K_{0.2.4}$ °कन्या हि; K_3 $D_{3.5}$ T G_{2-6} °कन्याश्च. B_3 G_1 M_{6-8} दक्षकन्यास्त्रयोदश. — ^{d}) V_1 T_1 G_{3-5} °मनंतरं (G_5 *inf. lin.* as in text).

14 ^{a}) K_1 T अदितेर्. — ^{c}) $K_{1.4}$ D_5 ये जाता; K_2

ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्तयिष्यामि भारत ॥ १४
धाता मित्रोऽर्यमा शक्रो वरुणश्चांश एव च ।
भगो विवस्वान्पूषा च सविता दशमस्तथा ॥ १५
एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते ।
जघन्यजः स सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः ॥ १६
एक एव दितेः पुत्रो हिरण्यकशिपुः स्मृतः ।
नाम्ना ख्यातास्तु तस्येमे पुत्राः पञ्च महात्मनः ॥ १७
प्रह्रादः पूर्वजस्तेषां संह्रादस्तदनन्तरम् ।
अनुह्रादस्तृतीयोऽभूत्तस्माच्च शिबिबाष्कलौ ॥ १८
प्रह्रादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ।
विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति विश्रुताः ॥ १९
विरोचनस्य पुत्रोऽभूद्बलिरेकः प्रतापवान् ।
बलेश्च प्रथितः पुत्रो बाणो नाम महासुरः ॥ २०

चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ।
तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशाः ॥ २१
शम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुतः ।
असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः ॥ २२
अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कुश्च वीर्यवान् ।
तथा गगनमूर्धा च वेगवान्केतुमांश्च यः ॥ २३
स्वर्भानुरश्वोऽश्वपतिर्वृषपर्वाजकस्तथा ।
अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहुण्डश्च महासुरः ॥ २४
इसृपा एकचक्रश्च विरूपाक्षो हराहरौ ।
निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपथः कापथस्तथा ॥ २५
शरभः शलभश्चैव सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।
इति ख्याता दनोर्वंशे दानवाः परिकीर्तिताः ।
अन्यौ तु खलु देवानां सूर्याचन्द्रमसौ स्मृतौ ॥ २६ C. 1. 2535 B. 1. 65. 27 K. 1. 66. 27

---

corrupt. M_{6-8} नामभिस्तांस्तु.

15 ^{a}) V_1 त्वष्टा (cf. v. l. 16); $B_{4.5}$ (m as in text) °दित्यो; G_2 शर्वो (for शक्रो). D_2 मित्रोर्यमा च शक्रोथ. G transp. मित्रो and शक्रो. — ^{b}) $K_{1.3.4}$ $\tilde{N}_3$ वरुणश्चांशुर्; B_4 शक्रो वरुण. $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 D (except $D_{2.5}$) तु (for the first च).

16 ^{a}) V_1 शक्रो (for त्वष्टा); cf. v. l. 15. — ^{b}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) transp. विष्णुर् and द्वादशः. — ^{c}) K_1 च; $\tilde{N}$ V_1 B Da Dn $D_{1.4}$ तु (for स). D_2 जघन्यो यस्तु स°; D_3 °जस्ततस्तेषां.

17 ^{c}) Da पंचेमे; D_3 G (except G_5) M_3 तस्यैते. — ^{d}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D transp. पुत्राः and पञ्च. D_3 महाबलाः.

18 Here and in the foll. st. S (mostly) प्रह्लाद-, संह्लाद- and अनुह्लाद- (with ल for र).

19 ^{cd}) K D_5 °नश्च जंभश्च कुजंभश्चेति वि°. $\tilde{N}_2$ B D भारत (D_3 नामतः; D_5 विश्रु° as in text).

20 ^{c}) Da transp. प्रथि° and पुत्रः. — After 20, $K_{0.3.4}$ $\tilde{N}_{2.3}$ V_1 B D ins.:

536* रुद्रस्यानुचरः श्रीमान्महाकालेति यं विदुः ।

21 ^{a}) M_3 चतुस्त्रिंश°. — ^{b}) D_3 दैत्याः; $G_{4.5}$ द्वौ च (for ख्याताः). — ^{c}) K (except K_4) D_3 प्रथमतो; V_1 च बलवान्. $K_{0.2.4}$m D_5 G (except $G_{4.5}$) M_{6-8} राजन्. — ^{d}) $\tilde{N}_2$ महासुरः.

22 ^{b}) $G_{4.5}$ चैव (for चेति). K_1 B_{4-6} Da $D_{2.5}$ G_6 $M_{3.5}$ विश्रुताः. — ^{d}) D_1 नामतः; G_6 विश्रुतः (for दा°).

23 ^{a}) G_2 अश्वधरो. — ^{b}) K_3 शंकुकर्णश्च; Dn_1.n_2 अश्व°. — ^{d}) B_5 transp. वेग° and केतु°. K_{0-2} $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 Dn $D_{3.4}$ च सः; D_5 M_{6-8} तथा.

24 G_5 om. 24–50. — ^{b}) $\tilde{N}_3$ D_3 °वांजगस्तथा; V_1 D_5 °वांर्यकस्तथा; S (G_5 om.) °वां (G_6 °वीं-) गजस्तथा. — ^{d}) $K_{0.3.4}$ तुहंडश्च; K_2 तुदं°; D_2 भुसुं°; $G_{1.2}$ तुहंडु°; G_3 राहुदंडो. B_6 Dn महाबलः.

25 G_5 om. 25. — ^{a}) Cf. 1. 61. 21^{a} and v. l. Ko इसृपादेकवक्रश्च; K_1 इसृपा चैकव्यक्रश्च; K_2 B_6 Da इषु(K_2 °सृ)पादेक°; K_3 इष्टपानक°; K_4 Dn $D_{1.3.4}$ एकपादेक°; $\tilde{N}_1$ इषुपाच्चैव वज्रश्च; $\tilde{N}_2$ $B_{4.5}$ इषुवाक्चैक(B_5 °व)च°; $\tilde{N}_3$ V_1 B_1 इषुपाच्चैक(V_1 °व)च°; $B_{3.4}$m इषुवाङ्क्क°; D_2 इषुवर्धिक°; D_5 असृक्पादेक°; T_1 G_1 स्वसृपा(T_1 °प)श्चैव चित्तिश्च; T_2 $G_{2.4.6}$ खसृपश्चैक(T_2 °व)वित्तश्च; G_3 व्य(*inf. lin.* घ)स्तवश्चैव चित्तिश्च; M खसृमश्चैक° (M_5 असृपश्चैकचित्तश्च). — ^{b}) $B_{3.4}$ विरूपाक्ष-. D_5 हलाहलौ; $G_{1.2}$ गरागरौ; G_6 महासुरः. $\tilde{N}_3$ विरूपाक्षहरावुभौ; Dn $D_{1.3.4}$ °पाक्षमहोदरौ; T_1 °पाक्षा हवी हणिः (sic); T_2 G_4 M_3 °पाक्ष(M_3 °क्षो)महाहरौ; G_3 °पाक्षहरिः हरिः. — ^{c}) $K_{2.4}$ $B_{5.6}$ Da T निश्चंद्र°; $M_{3.5}$ सुचंद्र°. — ^{d}) $\tilde{N}_2$ कुपटः पटकस्तथा; $\tilde{N}_3$ कपटा कपदा°; S (G_5 om.) कुपथः का(G_4 कौ)पथ° (G_3 कुपशः कोपद°).

26 G_5 om. 26. — ^{a}) $\tilde{N}_1$ $G_{1.4}$ M शरदः; T $G_{2.3.6}$ शारदः. $\tilde{N}_1$ T G (G_5 om.) $M_{3.5}$ शरभ°. — ^{b}) K_2 °सौ स्मृतौ. $K_{1.2}$ D_2 om. 26^{cdef}. — ^{e}) D (except $D_{2.5}$) एते ख्या°; T_1 $G_{2.4.6}$ M इत्याख्या°. — $M_{3.5}$ om. 26^{ef}. — ^{f}) Da S (G_5 $M_{3.5}$ om.) °सौ तथा. — After 26, $K_{0.2.4}$ $\tilde{N}_3$ B Da Dn_2.n_3 D_{3-5} $M_{3.5}$ ins.:

537* अन्यौ दानवमुख्यानां सूर्याचन्द्रमसौ तथा ।

C. 1. 2536
B. 1. 65. 28
K. 1. 66. 28

इमे च वंशे प्रथिताः सत्त्ववन्तो महाबलाः ।
दनुपुत्रा महाराज दश दानवपुङ्गवाः ॥ २७
एकाक्षो मृतपा वीरः प्रलम्बनरकावपि ।
वातापिः शत्रुतपनः शठश्चैव महासुरः ॥ २८
गविष्ठश्च दनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः ।
असंख्येयाः स्मृतास्तेषां पुत्राः पौत्राश्च भारत ॥२९
सिंहिका सुषुवे पुत्रं राहुं चन्द्रार्कमर्दनम् ।
सुचन्द्रं चन्द्रहन्तारं तथा चन्द्रविमर्दनम् ॥ ३०
क्रूरस्वभावं क्रूरायाः पुत्रपौत्रमनन्तकम् ।
गणः क्रोधवशो नाम क्रूरकर्मारिमर्दनः ॥ ३१

अनायुषः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवाः ।
विक्षरो बलवीरौ च वृत्रश्चैव महासुरः ॥ ३२
कालायाः प्रथिताः पुत्राः कालकल्पाः प्रहारिणः ।
भुवि ख्याता महावीर्या दानवेषु परंतपाः ॥ ३३
विनाशनश्च क्रोधश्च हन्ता क्रोधस्य चापरः ।
क्रोधशत्रुस्तथैवान्यः कालेया इति विश्रुताः ॥ ३४
असुराणामुपाध्यायः शुक्रस्त्वृषिसुतोऽभवत् ।
ख्याताश्चोशनसः पुत्राश्चत्वारोऽसुरयाजकाः ॥ ३५
त्वष्टावरस्तथात्रिश्च द्वावन्यौ मन्त्रकर्मिणौ ।
तेजसा सूर्यसंकाशा ब्रह्मलोकप्रभावनाः ॥ ३६

---

27 G5 om. 27. — ^{a}) Ñ1.2 B Da2 Dn D1–5 G2 वंशाः. K3 Da1 इमे (K3 इति) ख्याता दनोर्वंशे; Ñ3 इमे च प्रथिता वंशाः. — ^{b}) G3 महासुराः. — After 27^{ab}, T G4 M read 30–31. — ^{c}) Ñ1.3 V1 B (except B1) Da °पुत्रान्वया (Ñ3 °स्तदा) राजन्; D5 दनोः पुत्रा परे राजन्; T1 G3.6 M दनु(G3.6 °नोः)पुत्रान्वये जाता; T2 G1.2 दनोस्तु पुत्रा ये जाता; G4 °पुत्रास्त्रयो जाता. — ^{d}) Ñ2 B D °वचंशजाः.

28 G5 om. 28. — ^{a}) Ñ1 मृतहा; V1 मृगपा; D (except D2) T2 G1.3.4.6 M °पो. — ^{c}) K2.4 B Da1 D1.5 G2 वातापि-; K3 Ñ1.2 V1 Da2 Dn1.n2 D2–4 G3 °पी. K0.3.4 Ñ1 D5 शत्रु(Ñ1 °क्र)दमनः; K2 °मदनः; V1 शक्रतनयः; G6 °सहनः. — ^{d}) K (except K4) M3.5 सहश्चैव; Ñ2 V1 पट°; Dn3 शकटश्च; D2 सव°; T1 G4.6 सद°; T2 G1 इल्वलश्च; G2 तप°; G3 शम°; M6–8 सदश्वश्च. K0.3 महाबलः.

29 G5 om. 29. — ^{a}) K1 इतिपुश्च; Ñ3 गवेष्ट°; V1 B5.6 गरिष्ट°; D2 यवि°; T2 M3 दवि°; G1 हसिषु°; G2 गविभि°; G4 गभिष्ट°. K4 स्वना°; Dn D1.4 वना°; T1 धना°. G3 हविश्शिष्मवना°; M6–8 °ष्टश्चाप्यना°. — ^{b}) G दीर्घजंघश्च. K D5 वीर्यवान्. M (except M5) दीर्घजिह्वा च दानवी. — ^{c}) D5 सुतास्तेषां; G2.4 ततस्ते°. — ^{d}) B4 T G1.3.6 M6–8 पुत्रपौ°.

30 G5 om. 30. T G4 M read 30–31 after 27^{ab}. — ^{a}) Ñ3 सिंही तु. — K1.3.4 B3 D2 om. (hapl.) 30^{cd}. — ^{c}) Ñ1 B4 (m as in text) अचंद्रं; B6 स्व°. G1.6 M3.5 °भर्तारं; G3.4 °हर्तारं. — ^{d}) Ñ2 Dn D1.3.4 °प्रमर्दनं; V1 °प्रकाशनं.

31 G2 (hapl.).5 om. 31. For T G4 M cf. v. l. 30. — ^{a}) G4 °स्वभावाः. K4 D5 T1 G1.3 क्रोधायाः. — ^{b}) Ñ3 °पौत्राद्यनंत°. — ^{d}) K D5 रौद्रकर्मा°; Ñ3 Da °र्मा विम°; G4 °र्माप्यरिंदमः.

32 G5 om. 32. — ^{a}) N (except K2 B5) दना° (cf. v. l. 12 above and 1. 61. 39). K0 तथा; G1 तु वै; G3 तु ये (for पुनः). T G2.4 M अनायुषायाः (T1 °युः) पुत्रास्तु (M6–8 °श्च). — ^{b}) G1.3 M3.5 °सत्तमाः; G6 °संमताः. — ^{c}) K0.2 विष्क°; K1 °क°; K4 °ष्ट°; Ñ2 °ह्वलो; B4 °भ्रनो (m °स्करो); G3 वीक्षदो. G3 °वीरश्च. G6 विक्षरश्च प्रवीरश्च.

33 G5 om. 33. — ^{b}) D3 कालकेयाः. — ^{c}) Ñ3 D3 सुवि°; B3 Dn D5 प्रवि°. T G4 महातेजा.

34 K2 om. 34^{ab}; G5 om. 34. — ^{b}) Ñ1.2 V1 B D क्रोधहंता तथैव च (D5 हंता क्रोधस्तथापरः); S (T1 both times) क्रोधहंता च (G1.2 -ति) वीर्यवान्. — After 34^{ab}, T1 ins. a line (विवर्धनिश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता च वीर्यवान् ।) consisting of the S readings of 34^{a} and 34^{b}. — ^{cd}) Ñ V1 B4 Dn D4.5 °वान्ये. B5 m.6 Dn D1.2.4 कालकेया इति श्रुताः. S विवर्धन(T1 both times °नि)श्च क्रोधश्च (M3 कालश्च; M5 क्रोधस्य; M6–8 क्रोधात्मा) कालकेया (G3 °यो) महासुराः (G3 °रः).

35 G5 om. 35. — ^{b}) D2 T2 शुक्रः कविसुतो°; D3 G4 °क्रो भृगुसुतो°; T1 M6–8 °क्रः पुत्रः कवेर्ऋषिः; G1.2 °क्रः पुत्रो भृगोः कवेः (G2 °विः); G3 °क्रो पुत्र कवी ऋषिः; G6 °क्रः पुत्रैः स्वकै ऋषिः; M3.5 °क्रः (M5 °क्र-) पुत्रः कवेरिति. — K1 om. 35^{d}–37^{a}. For B4.6 cf. v. l. 1. 60. 42.

36 K1 G5 om. 36 (cf. v. l. 35). For B4.6 cf. v. l. 1. 60. 42. — ^{a}) B1 m.3 m.4 (m as in text) Dn D1–4 त्वष्टाधर°; S (except G2.4; G5 om.) त्वष्टापर°. D5 त्वष्टा वरुत्री च तथा (sic). — ^{b}) Ñ2.3 V1 B Da Dn D1.2.4 रौद्रकर्मि°; D3 S (G5 om.) भद्र°; D5 सत्र°. Ñ1 त्वन्योन्यौ रौद्रक°. ❀ Arj. (in Da1 only): त्वष्टा धन्वस्तथात्रिश्च

इत्येष वंशप्रभवः कथितस्ते तरस्विनाम् ।
असुराणां सुराणां च पुराणे संश्रुतो मया ॥ ३७
एतेषां यदपत्यं तु न शक्यं तदशेषतः ।
प्रसंख्यातुं महीपाल गुणभूतमनन्तकम् ॥ ३८
तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च तथैव गरुडारुणौ ।
आरुणिर्वारुणिश्चैव वैनतेया इति स्मृताः ॥ ३९
शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च भुजंगमः ।
कूर्मश्च कुलिकश्चैव काद्रवेया महाबलाः ॥ ४०
भीमसेनोग्रसेनौ च सुपर्णो वरुणस्तथा ।
गोपतिर्धृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चाश्च सप्तमः ॥ ४१

पत्रवानर्कपर्णश्च प्रयुतश्चैव विश्रुतः ।
भीमश्चित्ररथश्चैव विख्यातः सर्वविद्वशी ॥ ४२
तथा शालिशिरा राजन्प्रद्युम्नश्च चतुर्दशः ।
कलिः पञ्चदशश्चैव नारदश्चैव षोडशः ।
इत्येते देवगन्धर्वा मौनेयाः परिकीर्तिताः ॥ ४३
अतस्तु भूतान्यन्यानि कीर्तयिष्यामि भारत ।
अनवद्यामनुवशामनूनामरुणां प्रियाम् ।
अनूपां सुभगां भासीमिति प्रावा व्यजायत ॥ ४४
सिद्धः पूर्णश्च बर्हीं च पूर्णाशश्च महायशाः ।
ब्रह्मचारी रतिगुणः सुपर्णश्चैव सप्तमः ॥ ४५ C. 1. 2555 B. 1. 65. 47 K. 1. 66. 47

रेणुरर्कश्च तावुभौ पाठः ।❀ — ^{c}) B4.5 G3 °काशौ; T1 °काश-. — ^{d}) V1 ब्रह्मकल्पौ प्रभावनः; B4 (m as in text).5 °परायणौ; D (except D5) °परायणाः; Cd as in text.

37 G5 om. 37; K1 om. 37^{a} (cf. v. l. 35). — ^{a}) G2 M3 वंशः कथितः. — ^{b}) K1.3 D5 कीर्तितस्ते; G2 M3 प्रभवस्ते. Ñ3 कल्पितस्ते तपस्विने. — ^{c}) K Ñ3 D5 G6 transp. असु° and सुरा°. G4 च राजेन्द्र (for सुराणां च). — ^{d}) B4 (m as in text) °णेषु श्रु°.

38 G5 om. 38. — ^{a}) V1 तेषां च (for एते°). K D5 च (for तु). — ^{b}) Ñ1.2 V1 B (except B1) D2 G1 तद्विशेष°. — ^{c}) G1-3 प्रवक्तुं तन् (G3 ते). — ^{d}) Ñ3 गुणाद्भुतम्; D3 T G (G5 om.) गणभू°. D5 अनुत्तमं.

39 G5 om. 39. — ^{c}) D3 T G1-3.6 अरु°. — K1 (hapl.) om. 39^{d}–40^{c}. — ^{d}) K4 °तेय इति श्रुतः; Ñ1.2 V1 B D (except D5) °तेयाः प्रकीर्तिताः.

40 K1 om. 40^{abc} (cf. v. l. 39); Da1 (hapl.) G5 om. 40; D1 om. 40^{a}–41^{b}. — ^{a}) T G1-3 अनंतो वासुकिश्चैव. — ^{b}) Some MSS. °गमाः. — ^{c}) T G3.4.6 M3 कुलल°; G1.2 कुलक°; M5 कुवल°; M6-8 कूकल°. — ^{d}) Ñ1.2 B D (except D5; Da1 D1 om.) °याः प्रकीर्तिताः; G1.3 °या इति स्मृताः.

41 D1 om. 41^{ab} (cf. v. l. 40); G5 om. 41. — ^{a}) D2 T1 G2.3 M7 °सेनश्च. — ^{b}) M3.5 सुपर्वा. Ñ3 गरुडस्तथा. — After 41, K4 Ñ2 V1 ins.:

538* अनेत्रो बर्हपर्णश्च तथा काशीपतिश्च सः ।

[K4 सुपर्णो बहुनेत्रश्च (for first half), and ह (for सः).]

42 G5 om. 42. — ^{a}) Ñ1 G6 M3.5 पुत्र°; Ñ2 यंत्र°; Dn D1.4 सत्यवाक्; T2 G2.4 पक्ष° (for पत्रवान्). K (except K3) Ñ3 D5 अर्कपत्र(Ñ3 °त्रा)श्च; G2.4.6 M अर्कव°. Da D3 सुनेत्रो ह्यर्क°; G1.3 अपामान(G3 °मा अ)र्कपुत्रश्च. — ^{b}) Ñ1 प्रद्युम्नश्चेति; B3 प्रसुप्त(m प्रघात)श्चेति; B4 प्रसूत(m पंडित)श्चेति; T G1-4 M3.6-8 प्रयुग(G2 °क)श्चैव; G6 पृथुगश्चै°; M5 प्रयत्तश्चै°. Ñ2 V1 Dn D1.4 चापि; B1.5.6 Da D2.3 चेति (for चैव). — ^{c}) G2 चित्रवरं चैव; M6-8 °तरश्चैव. — ^{d}) M5 सर्वधर्मवित्.

43 G5 om. 43. — ^{a}) T G1.2.6 गाधिशिरा; G3 गोध°. — ^{b}) Ñ2 V1 B D पर्जन्य(D5 प्रधाम्न)श्च; T G (G5 om.) M6-8 धृष्टद्युम्नः; M3.5 धृष्टश्चैव. Some MSS. °र्दश. — ^{c}) G3 शतं पंच°. Ñ V1 B D (except D5) G4 M6-8 तेषां (for चैव). — ^{d}) M6-8 किन्तुनारश्च षो°. Some MSS. षोडश.

44 G5 om. 44. — ^{a}) Ñ1.2 V1 B1m Da Dn D1.3.4 अथ प्रभू°; Ñ3 B D2 अतः प्रसू° (Ñ3 B1 प्रभू°). — ^{c}) K0.2 G1 अनु°. Ñ V1 Dn M3 °द्यां मनुं वंशां; B (except B3) Da2 D1.2.4 °द्यामनुवंशां; D3 °मनुविशां; T1 °ममदितां; T2 °मनपगां; G3 °मनवशां; G4 °मनुप्रागां; G6 °नुपगमां; M5 °मनुवंशां. — ^{d}) K1 अनूनां वरुणां प्रि°; Ñ V1 B1.3.6 D (except D4.5) T G4 M असुरां (M5 अनूनां) मार्गण(B1 Da °णां)प्रि°; B4 °मरुणप्रि°; B5 अनुनामारुणप्रि°; G1-3.6 M3 (*inf. lin.*) मदि(G3 °न्दि)रां मार्गणप्रि°. — ^{e}) Ñ1 V1 Dn D5 अरूपां; Ñ2 सुरू°; T G3.4.6 °नलां; G1 °नीलां; G2 °निलां; M3.5 अन°; M6 °रवां; M7 °नवां. D5 तस्याः; T2 G3.4.6 M भासां. Ñ3 अनघा सुभगा चार्पा(!). — ^{f}) G3 पुत्रीं (for इति). K2 D5 प्राच्यां; K4 प्राज्यां; Ñ V1 B Da Dn D1-4 प्राधा (Ñ3 Da1 °धी); G1-3 भासीं; G4 क्रोधा; M6-8 प्रापा. K1 इति वाप्यजायत (sic); T2 °ति प्रावाप्य भारत.

45 G5 om. 45. — ^{a}) K2.4 T G1.2.4.6 M3 सिद्धिः. G1 पूर्णिश्च; M3 पूष्णो°; M5 पूर्णा च. K3 वह्नी च; Ñ1.2 V1

C. 1. 2555 B. 1. 65. 47 K. 1. 65. 47 विश्वावसुश्च भानुश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा ।
इत्येते देवगन्धर्वाः प्रावेयाः परिकीर्तिताः ॥ ४६
इमं त्वप्सरसां वंशं विदितं पुण्यलक्षणम् ।
प्रावासूत महाभागा देवी देवर्षितः पुरा ॥ ४७
अलंबुसा मिश्रकेशी विद्युत्पर्णा तुलानघा ।
अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा ॥ ४८
असिता च सुबाहुश्च सुव्रता सुभुजा तथा ।
सुप्रिया चातिबाहुश्च विख्यातौ च हहाहुहू ।
तुम्बुरुश्चेति चत्वारः स्मृता गन्धर्वसत्तमाः ॥ ४९

अमृतं ब्राह्मणा गावो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
अपत्यं कपिलायास्तु पुराणे परिकीर्तितम् ॥ ५०
इति ते सर्वभूतानां संभवः कथितो मया ।
यथावत्परिसंख्यातो गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ ५१
भुजगानां सुपर्णानां रुद्राणां मरुतां तथा ।
गवां च ब्राह्मणानां च श्रीमतां पुण्यकर्मणाम् ॥ ५२
आयुष्यश्चैव पुण्यश्च धन्यः श्रुतिसुखावहः ।
श्रोतव्यश्चैव सततं श्राव्यश्चैवानसूयता ॥ ५३
इमं तु वंशं नियमेन यः पठे-

T2 बर्हिश्च; Ñ3 D2 बर्हा च; D5 वार्धी च; M3.5 वाही च. M6–8 सिद्धिः पूर्णाश्वबाही च. — b) K1 Ñ2 V1 B4.6 Dn D1.4 पूर्णायुश्च; Ñ1 °र्णेश°; Ñ3 °र्णांशस्य; B1.5 Da T M3 °र्णांश°; D2.5 °र्णश°; G1.4 °र्णा(G4 °र्णः) पंच; G2 °र्णाश्वश्च; G3 °र्णश्मश्रू. K1 तथावशः (for महायशाः). M6–8 पूर्णायुरनघस्तथा. — c) K0.2.4 D5 त्रिगुणवान्; B4.5 च त्रिगुणः. — d) K0.2.4 T G1.2 सत्तमः (K2 G1.2 °स).

46 G5 om. 46. — b) S (except M3.5; G5 om.) सुभद्रो. — d) K2 शिष्टायाः; Ñ1.2 B1.3.4 Dn D4 प्राधा°; Ñ3 G1 प्राचे°; V1 B4 m.5.6 Da2 D1.2 प्राधे°; Da1 वरिष्टाः; D3 G2.4 प्रौवे°; T1 G3 प्राले°; M5-8 प्रापे°: T2 G6 M3 as in text (cf. v. l. 12). K0.1.3.4 वरिष्टायाः प्रकी°; D5 अरिष्टेयाः प्रकी°.

47 G5 om. 47. — a) T2 G3.4.6 इदं. G1.2 च (for तु). — b) T G4 M (except M3) प्रथितं. G3 सप्रमाणोपलक्षणं. — c) K1 प्राच्यसूत; K2.4 Ñ2 B D प्राधा(Da1 प्राचा; D3 रिष्टा)सू°; Ñ1 प्रासूयत; Ñ3 प्रसूता हि; V1 असूयत; T2 अष्टावेव; G4 वरिष्टा तु; G6 अरिष्टा सु-; M प्रापासू°. T1 G1–3 अरि(T1 आदि)ष्टासूत सुभगा. — d) T2 दिवि देव°. V1 वरिष्टा देवपूजिता; G3 देव देवऋषीत्सु°. — After 47, D5 ins.:

539* मेनका सहजन्या च पार्णिना पुञ्जकस्तथा ।
घृतस्थला घृताची च विश्वासी चोर्वशी तथा ।

and after it repeats 47cd (with slight variation), the usual indication of interpolation.

48 G5 om. 48. — a) Ñ V1 B D (except D3) °बुषा. G3 अश्रुभुस्सा बभ्रुकेशी. — b) Ñ3 विद्युत्कर्णा; S (except T2; G5 om.) °द्युद्व(G1 °च)र्णा. Ñ2.3 V1 B4 (m as in text).5.6 m D (except D2.5) G1.2 M तिलोत्तमा; G4 *sup. lin.* °नखा. — After 48ab, D3 reads 50.

49 G5 om. 49. — a) Ñ2 Da Dn D1.3.4 केशिनी; B1.4 शासिनी; B3.5 शालिनी; B6 शाशिनी; D2 सासिनी. Ñ3 M5 सुबाहू च. — K2 (hapl.) om. 49bc. — b) G1.2 सुप्रीता. K1 सुव्रजा; G3 सुप्रजा. Ñ2 B Da Dn D1.2.4 M3 सुरता सुरजा तथा; D5 सुप्रभा सुभजा त°. — c) K0.1.3 V1 D5 °या च सुबाहु(V1 °बंधु)श्च; K4 लघुप्रिया चातिबाहु; T G2.4.6 हं(T2 अं)सो ज्येष्ठस्त्व(T2 °स्तु)रिष्टायाः; G1.3 हा (G3 हं)सो ज्येष्ठस्त्वरिष्टश्च; M3.5 सुप्रियो ज्ञातिबाहुश्च. — d) K0.2.3 विश्रुतौ. K2.4 हहाहुहुं; K3 Ñ1 V1 D5 G1.3 M3.5 °हुहूः; Ñ2 B3–5 Dn2 हाहाहूहूः; B1 m.6 Dn1 D1.3.4 हाहाहूहू; Da1 Dn3 °हुहुः; D2 T2 M6.7 °हूहू; T1 इहाबहु; G6 महाहनुः. G2 °तौ हुतभुक् प्रिया; G4 °तौ भारभूप्रिया. — After 49d, G2.4 ins.:

540* जानीबाहुश्च विख्याता हाहाहूहूः पुनस्तथा ।

— ef) MSS. indiscriminately तुंबुरु°, तुंबर°, and तुंबरु°. K2.4 T G1–4 M °श्चैव. Ñ2 विख्याताः; G1 गानश्च; G2.3 नागा(G3 °ग)श्च (for चत्वारः). G6 हाहाहूहू तुंबुरुश्च चत्वारो गर्वसत्तमाः(!).

50 G5 om. 50. D3 reads 50 after 48ab.

51 G5 resumes (cf. v. l. 24). — a) G1.2.6 सर्वदेवानां. G3 एतेषामेव भू°. — After 51ab, G3 reads (for the first time) 53cd according to the S version of the line (with चैतन्नसूयया for चैवा°). — c) K1 B1.6 D (except D2) संपरिख्यातो.

52 a) MSS. indiscriminately भुजंगा° and भुजगा°. — b) G4.5 सुराणां म°. T G1–3.6 असुराणां तथैव च. — c) G4.5 भवं च ब्रा°.

53 abc) S आयुष्यं चैव °ण्यं च °न्यं °वहं । श्रोतव्यं चैव etc. — d) Cf. 1. 61. 101d. K Ñ3 D5 ग्राह्यश्चैव; B6 श्रव्यश्चै°; S श्राव्यं (G1.3 ग्राह्यं) चै°. K1 D1 T G M3 (*inf. lin.* as in text) °सूयया. For G3 cf. also v. l. 51.

54 b) K1 Ñ2.3 V1 G4.5 ब्राह्मणवैश्यसंनिधौ; K4 °णसंनिधौ शुचिः; B M3.5 Nilp °णवैद्यसं°; D5 °णवंशसं°;

न्महात्मनां ब्राह्मणदेवसंनिधौ ।
अपत्यलाभं लभते स पुष्कलं
श्रियं यशः प्रेत्य च शोभनां गतिम् ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

वैशंपायन उवाच ।
ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्महर्षयः ।
एकादश सुताः स्थाणोः ख्याताः परममानसाः ॥ १
मृगव्याधश्च शर्वश्च निर्ऋतिश्च महायशाः ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी च परंतपः ॥ २
दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च महाद्युतिः ।
स्थाणुर्भवश्च भगवान्रुद्रा एकादश स्मृताः ॥ ३
मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
षडेते ब्रह्मणः पुत्रा वीर्यवन्तो महर्षयः ॥ ४
त्रयस्त्वङ्गिरसः पुत्रा लोके सर्वत्र विश्रुताः ।
बृहस्पतिरुतथ्यश्च संवर्तश्च धृतव्रताः ॥ ५
अत्रेस्तु बहवः पुत्राः श्रूयन्ते मनुजाधिप ।
सर्वे वेदविदः सिद्धाः शान्तात्मानो महर्षयः ॥ ६
राक्षसास्तु पुलस्त्यस्य वानराः किंनरास्तथा ।
पुलहस्य मृगाः सिंहा व्याघ्राः किंपुरुषास्तथा ॥ ७
क्रतोः क्रतुसमाः पुत्राः पतंगसहचारिणः । C. 1. 2573 B. 1. 66. 9 K. 1. 67. 9

G6 °णवर्यसं°; M6–8 द्विजजनमुख्यसंसदि. — ^{c}) K0–2.4 Ñ3 D5 °भं स लभेत. K3 तु; Da1 G1.3.6 च (for स). D2.3 T1 G पुष्कलां. — ^{d}) G5.6 प्रियं. K Ñ1.3 D5 मतिं; G1.3 नरः (for यशः). G1.3 च पुष्कलां ग°.

Colophon. Missing in Ś1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K0.2–4 Ñ3 V1 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T2 G2.4 M6–8 Cd अंशावतरण; Ñ1 वंशावतरण; Ñ2 D3 T1 संभव. — *Adhy. name:* K3 कृष्णद्वैपायनोत्पत्तिः; Ñ1.2 V1 आदित्यादिवंशकथनं; T2 G4 सुरसंभवः; G1 देवादिसंभवः; M6–8 असुरसंभवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 60; K1 74; K3 *sup. lin. sec. m.* 54; Ñ1.2 V1 65; Da1 62; Dn3 64; D3 66; D4 63; T1 57; T2 G4.5 M 7; G1–3 9; G6 8. — *S'loka no.:* Ñ3 60; Da1 Dn 56. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2540.

60

☞ In Ś1, st. 1–61^{b} are missing (cf. v. l. 1. 55. 3).

1 K1 D2.5 S om. उवाच. — ^{ab}) = 1. 59. 10^{ab}. — ^{cd}) Da स्मृताः (for सुताः). K0.3 Ñ2 V1 B D परमतेजसः. S एकादश तथा रुद्राः स्थाणोश्चैवेति (G2.4.5 °श्चैव तु) मानसाः.

2 ^{a}) K1.3 B D M5 सर्प(D5 °र्व)श्च; M6–8 गर्वश्च. — ^{b}) K1 निनृतिश्च; K4 निकृ°; T2 निवृ°; G1 निवृत्ति°; G2.4–6 निर्वृ°; G3 शंभुश्चैव. — ^{c}) K0.2.3 B6 Dn1 °र्बुध्नः; B1 (m as in text).3–5 D5 °र्ब्रं(B3.5 D5 °ब्र)ध्नः; M (except M3) °र्बुध्निः. — ^{d}) G1.3 च महायशाः.

3 K1 वहनोथे°; Ñ3 वहनो पुष्कलश्चैव; D5 मदनोथे°; T G1 M3 भवनोथे° (T1 °धी°); G2–5 गण(G3 भव)नाथे°; G6 भवनश्चे°; M5 हवनोथे°. — ^{b}) M5 महायशाः. — ^{c}) Ñ1.2 V1 B1 (m as in text).3.4.6 D (except Da D3) T1 G1 °र्भगश्च. — ^{d}) G1.4.5 M3 रुद्रास्त्वेका°.

4 K1 (? hapl.) om. 4–5^{ab}. — ^{a}) K0.2.4 D5 G1.2.6 °राश्चात्रिः; K3 °रा ह्यत्रिः; Ñ3 M °राथात्रिः; G4.5 °रा धात्री.

5 ^{ab}) K1 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). Ñ1.3 G3 तत्र पुत्राः; G1 पुत्रास्तत्र (for पुत्रा लोके). K (K1 om.) ख्याताः (for लोके). K0.2.4 °त्र पूजिताः. — K2 reads 5^{cd} in marg. — ^{c}) D3 S उचथ्यश्च (M3 च धृष्णुश्च; *inf. lin.* धिष्ण्यश्च). — ^{d}) K0 वृष्णिश्चैव; K1 corrupt; K2m.4 V1 धृष्ट(K4 °ष्णु)श्चेति; K3 धृष्टश्चैव; Ñ1 मुहूर्तश्च; Ñ3 G4–6 धृष्य(Ñ3 °ष्ण)श्चेति (for संवर्तश्च). K0 D2–4 धृतव्रतः; K4 यत°; T G1–3 M3.5 महातपाः; G4–6 दृढव्रताः (G6 °तः).

6 ^{a}) Da G1.3 च (for तु). K Ñ3 D5 अत्रेः (D5 अत्रि-) पुत्रास्तु बहवः. — ^{c}) G2.4.5 °दः शुद्धाः.

7 ^{a}) K0.2.4 Ñ1.2 B4–6 D (except D5) च (for तु). D3 पुलस्त्याश्च. — After 7^{ab}, Ñ V1 B D ins.:

541* यक्षाश्च मनुजव्याघ्र पुत्रास्तस्य च धीमतः ।
[V1 B °व्याघ्रा यत्र (V1 B4.5 °त्रास्) तस्य.]

— ^{cd}) T2 G4–6 यक्षा महामृगाः (for किंपुरुषास्तथा). T1 पुलहस्य मृगव्याघ्रा यक्षा ईहामृगा वृकाः. — For 7^{cd}, N

C. 1. 2373 B. 1. 60. 9 K. 1. 67. 9

विश्रुतास्त्रिषु लोकेषु सत्यव्रतपरायणाः ॥ ८
दक्षस्त्वजायताङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्भगवानृषिः ।
ब्रह्मणः पृथिवीपाल पुत्रः पुत्रवतां वरः ॥ ९
वामादजायताङ्गुष्ठाद्भार्या तस्य महात्मनः ।
तस्यां पञ्चाशतं कन्याः स एवाजनयन्मुनिः ॥ १०
ताः सर्वास्त्वनवद्याङ्ग्यः कन्याः कमललोचनाः ।
पुत्रिकाः स्थापयामास नष्टपुत्रः प्रजापतिः ॥ ११
ददौ स दश धर्माय सप्तविंशतिमिन्दवे ।
दिव्येन विधिना राजन्कश्यपाय त्रयोदश ॥ १२
नामतो धर्मपत्न्यस्ताः कीर्त्यमाना निबोध मे ।
कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया तथा ॥ १३
बुद्धिर्लज्जा मतिश्चैव पत्न्यो धर्मस्य ता दश ।
द्वाराण्येतानि धर्मस्य विहितानि स्वयंभुवा ॥ १४
सप्तविंशति सोमस्य पत्न्यो लोके परिश्रुताः ।
कालस्य नयने युक्ताः सोमपत्न्यः शुभव्रताः ।
सर्वा नक्षत्रयोगिन्यो लोकयात्राविधौ स्थिताः ॥ १५
पितामहो मुनिर्देवस्तस्य पुत्रः प्रजापतिः ।
तस्याष्टौ वसवः पुत्रास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ १६
धरो ध्रुवश्च सोमश्च अहश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः ॥ १७
धूम्रायाश्च धरः पुत्रो ब्रह्मविद्यो ध्रुवस्तथा ।
चन्द्रमास्तु मनस्विन्याः श्वसायाः श्वसनस्तथा ॥ १८

(Ś1 missing; K1.2.4 om. line 1) subst.:

542* पुलहस्य सुता राजञ्शरभाश्च प्रकीर्तिताः ।
सिंहाः किंपुरुषा व्याघ्रा ऋक्षा ईहामृगास्तथा ।

[(L. 1) K0.3 सरभास्तु; Ñ1.2 Dn D1 शलभा°. B D2.5 परिकी° (for च प्रकी°). — (L. 2) Ñ1 B4 Dn D1.2.4 यक्षा (for ऋक्षा).]

— After 7^{cd}, M5 ins. line 2 of 542* above, reading °वृताः for °स्तथा.

8 The second half of the st. is mentioned by Arj. in his comm. as a *pāṭha*, but owing to the corrupt condition of the MSS., the true reading of Arj. cannot be ascertained.

9 K4 reads 9^{b}–10^{a} in marg. (*sec. m.*). — ^{ab}) S अंगुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्ष उत्पन्नो भग°. — D3 om. 9^{c}–10^{d}. — ^{c}) K4 सुमहीपालः. — ^{d}) K1 T वरः; G3 वृतः. K4 Ñ1.2 V1 B D (except D5; D3 om.) शांतात्मा सुमहातपाः (K4 °यशाः). Cd has पुत्रवतां वरः, so Dev. read probably as in text!

10 For K4 D3 (which om. 10) cf. v. l. 9. — ^{ab}) K (except K4) D5 वामात्त्वजा°; Ñ3 वामात्प्रजा°. S महर्षेस्तस्य भार्या तु वामांगुष्ठादजायत. — ^{c}) M5 पंचाशत्कन्यकास्तस्याः — ^{d}) S °यत्प्रभुः.

11 ^{a}) G1.3 transp. ताः and सर्वाः. K2.4 om. तु. — ^{d}) G2 स्रष्टुं; G4.5 स्रष्टुः; G6 सुष्टु (for नष्ट-).

12 =(var.) Manu 9. 129. — ^{a}) Ñ3 transp. ददौ and स. B6 D2 G (except G1.3) M transp. स and दश. — ^{b}) K0.3.4 B3–5 Da1 D1.4 (before corr.) सप्तविं°. — G3 transp. 12^{b} and 12^{d}. — S (mostly) काश्यप- for कश्यप-.

13 D3 (? hapl.) om. 13–14^{ab}. — ^{a}) G1.3 M5 °पत्नीस्ताः. — ^{b}) D2 reads 13^{b} in marg. G2.4.5 वै (for मे). — ^{cd}) K1 transp. कीर्तिः and लक्ष्मीः. G3 तथा (for धृतिर्). K (except K4) transp. मेधा and पुष्टिः. B1m Da1m Cd कृपा तथा. Ñ3 S (except G4) transp. क्रिया and तथा.

14 D3 om. 14^{ab}. — ^{b}) K3 Ñ1 भारत (for ता दश). — ^{c}) D3 दारास्त्वेतानि ध°; S भार्या ह्येताश्च ध°. — ^{d}) D3 T G विहिताश्च; M3.5 °तास्ता[:]; M6–8 °ता हि.

15 ^{a}) K3.4 Da Dn1 B3.5 D4 सप्ता- (for सप्त-). K Ñ1.2 V1 B (except B5) D2 T2 -विंशतिः; Ñ3 -विंशत्तु. K0.2.4 इंदोश्च; K3 B (except B5) D2 इंदोस्तु. — ^{b}) Ñ1.3 B (except B5) T1 G1.3.6 M6–8 लोकपरि°; Ñ2 V1 Da Dn D1.4 T2 लोकस्य(Dn1 °केषु) विश्रु°. K1 लोकपत्न्याः परिश्रुताः. — ^{d}) Ñ3 S (except M5) धर्मपत्न्यः. K3 समप्रभाः; Ñ1.2 V1 B D (except D5) G2.4–6 शुचिव्र(D3 °स्मि)ताः; G3 श्रुतव्रताः. — M5 om. 15^{e}–16^{a}. — ^{e}) M (M5 om.) नक्षत्रनामिन्यो; Cd (corrupt) probably same as in text. — ^{f}) Ñ3 D5 °विधौ स्मृताः; V1 B Da Dn D1.2.4 °विधानतः.

16 ^{a}) M5 om. 16^{a}. Ñ V1 B D (except D5) पैतामहो; G4.6 °महात्. B3 Da2 D4 मनुर्दे°; B5 मुनिर्दिव्यः. — ^{c}) Da अस्याष्टौ; M5 कन्याष्टौ. — ^{d}) K0.2.3 °मि लक्षणं.

17 ^{a}) D5 transp. धरः and ध्रुवः. G (except G1.3) ध्रुवश्चंद्रमाश्च. — ^{b}) S आपश्चैवा°. Ñ3 B6 D1 G2.6 M7.8 transp. अनिलः and अनलः. — K2 G3 om. 17^{cd}. — ^{c}) D3 M8 प्रभावश्च; T1 °तश्च (for प्रभा°). — ^{d}) Ñ3 °वो नामभिः स्मृताः; G1.5 °वोष्टौ प्रकीर्तिताः.

18 K2 om. 18–19^{ab}; G3 om. 18–20; G5 om. 18–19.

रतायाश्चाप्यहः पुत्रः शाण्डिल्याश्च हुताशनः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च प्रभातायाः सुतौ स्मृतौ ॥ १९
धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा ।
ध्रुवस्य पुत्रो भगवान्कालो लोकप्रकालनः ॥ २०
सोमस्य तु सुतो वर्चा वर्चस्वी येन जायते ।
मनोहरायाः शिशिरः प्राणोऽथ रमणस्तथा ॥ २१
अह्नः सुतः स्मृतो ज्योतिः श्रमः शान्तस्तथा मुनिः ।
अग्नेः पुत्रः कुमारस्तु श्रीमाञ्शरवणालयः ॥ २२
तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेशश्च पृष्ठजः ।
कृत्तिकाभ्युपपत्तेश्च कार्तिकेय इति स्मृतः ॥ २३
अनिलस्य शिवा भार्या तस्याः पुत्रः पुरोजवः ।
अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य तु ॥ २४
प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रमृषिं नाम्नाथ देवलम् ।
द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ मनीषिणौ ॥ २५
बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ।
योगसिद्धा जगत्सर्वमसक्तं विचरत्युत ।
प्रभासस्य तु भार्या सा वसूनामष्टमस्य ह ॥ २६
विश्वकर्मा महाभागो जज्ञे शिल्पप्रजापतिः । C. 1. 2502 B. 1. 60. 28 K. 1. 67. 28

— ^{a}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D तु (for च). — ^{b}) M ब्रह्मवैद्यो. T G (G$_{3.5}$ om.) °विद्यासुतो ध्रुवः. — ^{c}) T G (G$_{3.5}$ om.) च (for तु). — ^{d}) K$_{0.4}$ B$_{1.5.6}$ Da$_1$ Dn D$_3$ श्वासायाः; Ñ$_3$ D$_{1.2}$ स्व°; T$_1$ श्वासायां. M$_{6-8}$ सुतः (for तथा).

19 K$_2$ om. 19^{ab}; D$_3$ G$_{3.5}$ om. 19 (cf. v. l. 18). — ^{a}) K$_{0.3.4}$ तारायाश्चा°; Ñ$_1$ रतायां वै धरः पु°; Ñ$_3$ रत्यायाश्च हरः पु°; D$_4$ एलायाश्चा°; T G (G$_{3.5}$ om.) M$_{6-8}$ रसायाश्च रसः पु°; M$_{3.5}$ आपो रसायाः पुत्रश्च. — ^{b}) T G$_{2.4.6}$ M$_5$ शांडिल्याया; M$_{6-8}$ °ल्यायां. — ^{d}) K$_{0.2.4}$ D$_5$ G$_{1.2}$ M$_{6-8}$ प्रभायाश्च; K$_1$ G$_4$ °वायाः; K$_3$ M$_3$ °यास्तु; Ñ$_3$ T G$_6$ °सायाः. K मतौ; G$_{1.2}$ उभौ (for स्मृतौ). M$_5$ प्रभापायास्तुतौ स्मृ° (sic).

20 D$_3$ om. 20^{ab}; G$_3$ om. 20 (cf. v. l. 18). — After 20^{ab}, S (except G$_3$) ins.:

543* आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः श्रमश्रान्तो मुनिस्तथा ।

[Cf. 22^{ab}. — G$_{4.5}$ वातन्ध्यः; G$_6$ वातस्य; M$_{6-8}$ वैतण्यः. G$_{1.2}$ शमः शांतो; G$_4$ समशांतो; G$_6$ श्रुतः श्रांतो. M$_{6-8}$ द्युतिस्तथा.]

— ^{d}) G$_{1.2.4}$ लोकालोक°. D$_5$ °प्रतापनः; G$_{4-6}$ °प्रकाश°. T लोकालोकप्रकाशनः.

21 ^{a}) Da$_2$ Dn$_3$ D$_3$ M$_{6-8}$ च (for तु). Ñ$_3$ भगवान् (*sup. lin. sec. m.* तु सुतो as in text). — ^{c}) V$_1$ मनोरमायाः. — ^{d}) K$_2$ T$_1$ G$_{3.4}$ (*sup. lin.* as in text) M$_3$ मरणस्तथा.

22 ^{a}) T$_2$ (*inf. lin.* as in text) G (except G$_3$) अग्नेः; M वह्नेः (for अह्नः). K$_4$ G$_6$ transp. सुतः and स्मृतः. B D (except D$_5$) सुतस्तथा; T G$_3$ सुतस्ततो. — ^{b}) K$_0$ G (except G$_3$) श्रुतः; Ñ V$_1$ B D T शमः (D$_1$ समः; D$_5$ as in text) (for श्रमः). K$_0$ G (except G$_{1.3}$) M$_{6-8}$ श्रांतो. B$_4$ तमो; T$_2$ तदा (for तथा). M$_{6-8}$ transp. तथा and मुनिः. — ^{c}) K$_{0.2.3}$ अग्निपुत्रः. K$_0$ D$_3$ G$_{1-3}$ च (for तु). — ^{d}) Ñ$_1$ श्रीमान्नशरणालयः; D$_5$ शरस्तंबादजायत.

23 ^{a}) G$_3$ तस्य राजा विशालश्च. — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D T$_2$ नैगमेयश्च; Ñ$_3$ T$_1$ G M नैग(G$_3$ °ज)मेष(G$_4$ °षि)श्च. K$_{0.2.3}$ D$_{2.3}$ पृष्ठजाः; K$_4$ पूर्व°; B$_6$ D$_4$ T$_1$ G$_6$ पृष्ठतः; T$_2$ G$_{4.5}$ (*inf. lin.* as in text) वृष्णि°; G$_2$ वृष्टि°. — ^{c}) D$_5$ °काभ्योभवद्येन; T corrupt; G$_1$ °कास्तनपाश्चैव; G$_{2.3}$ °कात(G$_3$ °स्त)नयश्चैव; G$_4$ °काभ्यवपत्तेश्च; G$_{5.6}$ °कास्तन्यपानैश्च.

24 ^{b}) K$_{0.3.4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B$_{1.3.5.6}$ D (except D$_5$) मनोजवः; Ñ$_3$ T$_1$ परो जवः; T$_2$ G$_{4.5}$ °वहः; G$_3$ °जकः; G$_6$ °वयः; M$_5$ °शहः. B$_4$ वसूनामष्टमस्य ह. — After 24^{ab}, B$_4$ ins.:

544* विश्वकर्मा महाभागो तस्य पुत्रो मनोजवः ।

(cf. 27^{ab}). — ^{c}) K$_1$ °गतिश्चेति. — ^{d}) K (except K$_1$) B$_4$ G (except G$_{3.5}$) च (for तु).

25 ^{a}) T G (except G$_3$) M$_{3.5}$ प्रत्यूषसो. K (except K$_3$) D$_5$ दिवः (for विदुः). K (except K$_3$) G (except G$_1$) पुत्रः. — ^{b}) K$_{0.2.4}$ G$_{3.6}$ ऋषिः. T$_1$ नारद- (for नाम्नाथ). Ñ$_3$ अपि; D$_5$ G$_6$ M$_{6-8}$ तु; G$_{1.2}$ च (for अथ). K (except K$_3$) G देवलः. — ^{c}) B (except B$_1$) Da D$_2$ transp. द्वौ and पुत्रो. G$_3$ अथ (for अपि). — ^{d}) K D$_3$ M$_5$ मन(K$_{2.4}$ तप)स्विनौ (for मनी°). — After 25, M$_5$ ins.:

545* शङ्खश्च लिखितश्चैव सर्वशास्त्रविशारदौ ।

26 ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D ब्रह्मवादिनी (B$_4$m वरवर्णिनी); G$_3$ योगचा°. — ^{c}) K$_3$ योगयुक्ता; Da$_1$ Dn D$_4$ °सक्ता. Ñ V$_1$ B D कृत्स्नम् (for सर्वम्). — ^{d}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B Dn D$_{1.2.4}$ T$_1$ G$_2$ M$_{6.8}$ असक्ता; Ñ$_3$ अशक्तं; D$_{3.5}$ M$_7$ अशक्ता; G$_1$ शक्तापि. Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_5$) विचचार ह; G$_{1.2}$ °चरंत्यु°. — ^{e}) K$_{0.3}$ Ñ$_1$ D$_5$ भार्या या; K$_{2.4}$ T$_1$ G$_{2.4.5}$ M$_3$ भार्यायां; B$_{4.5}$ या भार्या. — ^{f}) D$_3$ G$_6$ च; T G$_{1-5}$ M तु (for ह). — After 26, T G (except

C. 1. 2592 B. 1. 66. 28 K. 1. 67. 28 कर्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानां च वर्धकिः ॥ २७
भूषणानां च सर्वेषां कर्ता शिल्पवतां वरः ।
यो दिव्यानि विमानानि देवतानां चकार ह ॥ २८
मनुष्याश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः ।
पूजयन्ति च यं नित्यं विश्वकर्माणमव्ययम् ॥ २९
स्तनं तु दक्षिणं भित्त्वा ब्रह्मणो नरविग्रहः ।
निःसृतो भगवान्धर्मः सर्वलोकसुखावहः ॥ ३०
त्रयस्तस्य वराः पुत्राः सर्वभूतमनोहराः ।
शमः कामश्च हर्षश्च तेजसा लोकधारिणः ॥ ३१
कामस्य तु रतिर्भार्या शमस्य प्राप्तिरङ्गना ।
नन्दी तु भार्या हर्षस्य यत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३२
मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपस्य सुरासुराः ।
जज्ञिरे नृपशार्दूल लोकानां प्रभवस्तु सः ॥ ३३
त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्या वडवारूपधारिणी ।
असूयत महाभागा सान्तरिक्षेऽश्विनावुभौ ॥ ३४
द्वादशैवादितेः पुत्राः शक्रमुख्या नराधिप ।
तेषामवरजो विष्णुर्यत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३५
त्रयस्त्रिंशत इत्येते देवास्तेषामहं तव ।
अन्वयं संप्रवक्ष्यामि पक्षैश्च कुलतो गणान् ॥ ३६
रुद्राणामपरः पक्षः साध्यानां मरुतां तथा ।
वसूनां भार्गवं विद्याद्विश्वेदेवांस्तथैव च ॥ ३७
वैनतेयस्तु गरुडो बलवानरुणस्तथा ।
बृहस्पतिश्च भगवानादित्येष्वेव गण्यते ॥ ३८
अश्विभ्यां गुह्यकान्विद्धि सर्वौषध्यस्तथा पशून् ।
एष देवगणो राजन्कीर्तितस्तेऽनुपूर्वशः ।
यं कीर्तयित्वा मनुजः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३९
ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान्भृगुः ।
भृगोः पुत्रः कविर्विद्वाञ्शुक्रः कविसुतो ग्रहः ॥ ४०
त्रैलोक्यप्राणयात्रार्थे वर्षावर्षे भयाभये ।
स्वयंभुवा नियुक्तः सन्भुवनं परिधावति ॥ ४१

$G_{4.5}$) ins.:

546* प्रासूत विश्वकर्माणं सर्वशिल्पवतां वरम् ।
[$G_{1.3}$ प्रसूता. T शिल्पिक°.]

27 ^{b}) $\tilde{N}_{3}$ $G_{2.4.5}$ शिल्पी; B यस्यां; D_{2} T G_{6} शिल्पि°; D_{5} तस्यां. — ^{d}) K_{3} D_{1} M (except M_{5}) वार्धकिः; D_{2} वार्धिकेः; D_{5} वार्धिकः; $G_{3.6}$ °की.

28 ^{b}) G M सर्व(M_{3} शिल्प)विदां. — Da_{1} om. 28^{c}–29^{b}. — ^{c}) G_{1-3} सर्वेषां च वि°. — ^{d}) $\tilde{N}_{2}$ V_{1} Da_{2} Dn $D_{1.3.4}$ G_{3} M_{6-8} त्रिदशानां. G_{3} यः (for ह).

29 Da_{1} om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). — ^{a}) M मानुषा-श्चोप°. — ^{b}) B_{4} T G तस्य. — ^{c}) T G_{6} तं (for यं).

30 ^{b}) S °णः पुरुषोत्तमः (G_{6} परमेष्ठिनः). — ^{d}) K_{4} °भयापहः; $\tilde{N}_{1.2}$ B Da T_{2} °पितामहः.

31 ^{b}) $\tilde{N}_{1}$ सर्वलोक°; G (except $G_{4.5}$) °मनोरमाः. — ^{d}) Da D_{3} लोकधारणाः. T_{1} M_{5} मनःप्रीतिविवर्धनाः; G_{1-3} $M_{3.6-8}$ मनसः प्रीतिवर्धनाः.

32 ^{a}) K_{1} च (for तु). — ^{b}) K_{4} D_{3} S (except M_{5}) प्रीतिर् (for प्राप्तिर्). G_{3} M (except M_{5}) एव च (for अङ्गना). — ^{c}) $\tilde{N}_{3}$ B_{3} Da_{1} Dn D_{1} नंदा. — ^{d}) $\tilde{N}$ V_{1} B D (except D_{5}) यासु (for यत्र). K_{1} लोकयात्रा प्र°.

33 ^{b}) $\tilde{N}_{3}$ कश्यपाच्च; M_{6-8} °पात्तु. G_{3} सुताः सुराः; M_{6-8} प्रजा इमाः (cf. 1. 59. 11^{b}). — ^{c}) K_{2} राजशार्दूल. — ^{d}) K $D_{2.5}$ प्रभविष्णवः. G_{3} लोकनाथा महात्मनः.

34 ^{c}) G_{3} M_{3} प्रासूयत. — ^{d}) Some B° MSS. रीक्षे. G_{2} M_{6-8} °श्विनावपि.

36 ^{a}) $K_{0.2-4}$ °स्त्रिंशत्तु; K_{1} D_{5} T_{1} G_{6} M Cd °स्त्रिंशतम्.

37 ^{a}) B (except B_{6}) D_{3} T_{2} G_{2} अवरः; G_{1} अभवत् (for अपरः). — ^{b}) K (except K_{1}) °नामपरस्तथा. — ^{c}) M_{5} भार्गवो वंशो. — ^{d}) K (except K_{1}) B_{5} D_{2-4} $G_{2.3}$ M °देवास्त°.

38 ^{a}) Da D_{3} च (for तु). — ^{c}) T_{1} G_{1-3} M_{6-8} तु (for च). $G_{4.5}$ बलवान्. — ^{d}) K_{1} °व कथ्यते.

39 ^{a}) K_{2} $\tilde{N}_{1.2}$ V_{1} Da_{1} Dn D_{1-4} अश्विनौ; B Da_{2} °नोर्; D_{5} °न्यां. G_{3} गुह्यकाः सिद्धाः. — ^{b}) D_{5} साध्यौषध्यस्. G_{6} transp. तथा and पशून्. K_{1} पश्व(read पशू)न्सर्वौषधीस्तथा. — $\tilde{N}_{1}$ reads 39^{c}–66^{d} after 1. 61. 26^{ab}. — ^{c}) G (except $G_{3.6}$) M_{3} एवं (for एष). $\tilde{N}_{1.2}$ V_{1} B D (except D_{5}) M_{8} एते देवगणाः. — ^{d}) $\tilde{N}$ V_{1} B D (except D_{5}) कीर्तितास्. — ^{e}) $\tilde{N}_{3}$ B Da_{2} D_{3} T_{2} $G_{3.5.6}$ यत्; Dn $D_{1.4}$ G_{4} यान् (for यं). Da_{1} कीर्तयित्वा च म°. — ^{f}) $G_{2.4.5}$ प्रजामिष्टामवाप्नुयात्.

40 ^{b}) G M_{3} निर्गतो. Da_{2} विभुः; D_{3} T_{1} G_{2} प्रभुः (for भृगुः). — ^{c}) $B_{1.3.6}$ D_{2} भृगुपुत्रः. K_{1-3} $\tilde{N}_{3}$ T_{1} $M_{3.5}$ कवि ऋषिः; D_{5} कविरिति; T_{2} G M_{6-8} कविर्विप्रः. $K_{0.4}$ भृगोः कवि ऋषिः पुत्रः. — ^{d}) $\tilde{N}_{3}$ शुक्रस्त्वृषिसुतो. K_{1} वरः; S स्मृतः (for ग्रहः).

योगाचार्यो महाबुद्धिर्दैत्यानामभवद्गुरुः ।
सुराणां चापि मेधावी ब्रह्मचारी यतव्रतः ॥ ४२
तस्मिन्नियुक्ते विभुना योगक्षेमाय भार्गवे ।
अन्यमुत्पादयामास पुत्रं भृगुरनिन्दितम् ॥ ४३
च्यवनं दीप्ततपसं धर्मात्मानं मनीषिणम् ।
यः स रोषाच्च्युतो गर्भान्मातुर्मोक्षाय भारत ॥ ४४
आरुषी तु मनोः कन्या तस्य पत्नी मनीषिणः ।
और्वस्तस्यां समभवदूरुं भित्त्वा महायशाः ।
महातपा महातेजा बाल एव गुणैर्युतः ॥ ४५
ऋचीकस्तस्य पुत्रस्तु जमदग्निस्ततोऽभवत् ।
जमदग्नेस्तु चत्वार आसन्पुत्रा महात्मनः ॥ ४६
रामस्तेषां जघन्योऽभूदजघन्यैर्गुणैर्युतः ।
सर्वशस्त्रास्त्रकुशलः क्षत्रियान्तकरो वशी ॥ ४७
और्वस्यासीत्पुत्रशतं जमदग्निपुरोगमम् ।
तेषां पुत्रसहस्राणि बभूवुर्भृगुविस्तरः ॥ ४८
द्वौ पुत्रौ ब्रह्मणस्त्वन्यौ ययोस्तिष्ठति लक्षणम् ।
लोके धाता विधाता च यौ स्थितौ मनुना सह॥४९
तयोरेव स्वसा देवी लक्ष्मीः पद्मगृहा शुभा ।
तस्यास्तु मानसाः पुत्रास्तुरगा व्योमचारिणः॥५०
वरुणस्य भार्या ज्येष्ठा तु शुक्राद्देवी व्यजायत । C. 1. 2616 B. 1. 66. 52 K. 1. 67. 52

---

41 a) K1 लोकस्य प्रा°. Ñ V1 B1.3–5 Dn D1.2.4 T G3.6 M °यात्रार्थं; B3 m.5 m.6 Cd °यात्रार्थी; B6 m Da G1 °रक्षार्थी; G2.4 प्रणयार्थी च; G5 °यात्रां च. — b) S नयानये (T G1.4 °यौ; M8 °ते); Cd as in text. — c) K D5 तु; Ñ3 स (for सन्).

42 a) G महाविद्यो (G3 °वीर्यो). — c) Ñ3 चैव; B (except B3) D1.2 अपि; M एव (for चापि). D3 T G °णाम(D3 °णां चा)हिते युक्तो. — After 42, B4.6 (marg.) repeats 1. 59. 35[cd], which is followed by:

547* षण्डामार्कौ प्रथमतः प्रथितावुग्रतेजसौ ।;

then follows a repetition of 1. 59. 36[ab] (v. l. तथादित्यौ), and 36[cd] (v. l. °संकाशौ, °भावनौ).

43 a) Ñ1.2 V1 D (except Da D5) G3 M3.6.7 विधिना; T2 गुरुणा. — d) Ñ3 T2 G3 M3 °निंदितः.

44 a) K4 दीप्ततेजस्थं; B4 G1.4 दीर्घत°; G2 धर्मत°. — b) Ñ1.2 V1 B D (except D3.5) °नं यशस्विनं; S °नं यत(T दृढ)व्रतं (M3 *inf. lin.* अतींद्रियं). — c) B1 m.6 T G गर्भो. — d) G6 मातुः क्षेमाय. T1 °य भार्गवः. — After 44, Ko.4 ins.:

548* आसीत्तस्य सुकन्या वै भार्या चापि महात्मनः ।

45 D5 om. 45[ab]. — a) Ko अरुषी; K4 अरौत्सीत्; T1 मारिषा; T2 आयु(*sup. lin.* °मु)षी; G1 मारीषि; G2.3 मारि°; G4 मारीषा; G5 मानिषा; M3 शंयातीं; M5 आकूषि; M6–8 शांयाती. K1 पुरुषस्य म°. D3 M6–8 मुनेः. G6 मानुषी तु पुरा यासीत्. — b) D3 महात्मनः; G3 मनस्विनः (for मनी°). — c) Ko.4 B D3.4 तस्याः; D5 तस्मात्. S °र्वस्तस्या (G1.2 °स्य) ऋषिः (M6–8 मुनिः) पुत्रः. — d) B4 m स्वयं (for ऊरुं). Da महातपाः; D3 S विनिर्गतः (T G3 M3.5 °निःसृतः). — e) S (except M6–8) °बलो (for °तपा). Ñ1.2 V1 D (except D5) महातेजा (Da °यशा) महावीर्यो. — f) G (except G3.6) बालभावगुणै°.

46 a) Ñ3 G (except G3.6) °कस्य तु. Ko.2.4 तनयो (for पुत्र°). — b) G6 °ग्निरथोभ°. — c) B1.4.6 D2 च (for तु). — d) G M3 पुत्राश्चासन् (for आसन्पुत्रा). Ñ3 महायशाः.

47 Ko (? hapl.) om. from जघन्यो° up to तेषां in 48c. — a) Da D3 G3 जघन्यः स्याद्. — b) B1 Da D3 T G °घन्यगुणै°. — c) K1.2 T2 G (except G6) M (except M3.5) °शास्त्रार्थं°; K3.4 °शास्त्रास्त्र°; Ñ V1 B D (except D5) °श(B4.5 D3 °शा)स्त्रेषु. — d) K3 D5 बली; T1 भवत् (for वशी). — After 47, D1 reads, irrelevantly, 15½ stanzas from a subsequent adhy.

48 Ko om. up to तेषां (in c); cf. v. l. 47. — d) Ko.2.4 भृगुनंदनाः (K4 °न); Ñ1.2 V1 Da Dn D1.4 G6 भुवि विस्तरः (G6 °राः); B1 D3 G3–5 M3.5 °विस्तराः; G1.2 बहुविस्ताराः; M6–8 °विस्तृतेः.

49 a) T G (except G6) तु भृगोः; Cd ब्रह्मणः (as in text). — b) T G M3 वै जगत्; Cd लक्षणं (as in text). — d) T1 चरतौ; T2 G3.6 M (M3 *inf. lin.*) चरतो (M3 orig. चरंतौ); G1 चरते (for यौ स्थितौ). M3 मानुषाविह (for मनुना सह). G2.4.5 मनुना सह भूपते.

50 a) Ko तयोरेषा. D3 T °सा ज्येष्ठा. G M3 तयोस्तु भगिनी ज्येष्ठा (G6 श्रेष्ठा; M3 लक्ष्मीः). — d) D2 चतुर-; T G ये चान्ये (G6 वचसा); M ये चाश्वा (for तुरगा). M (except M5) दिविचा°.

51 a) Ñ1.2 V1 Dn या ज्येष्ठा; B1.4 ज्येष्ठा या; S ज्येष्ठाभूत्. — b) K (except K1) B4 Da D1.4.5 शुक्रा (Da1 °क्र-); T चक्र; G शक्रं (G3 चक्री); M (except M8) शक्र- (for शुक्राद्). K1 देव; T2 देव्या. — c) S पुत्रशतं विद्धि. — d) Ñ3 सुतां च. D3 चासुर°. T1 corrupt.

C. 1. 2616 B. 1. 66. 52 K. 1. 67. 52 तस्याः पुत्रं बलं विद्धि सुरां च सुरनन्दिनीम् ॥ ५१
प्रजानामन्नकामानामन्योन्यपरिभक्षणात् ।
अधर्मस्तत्र संजातः सर्वभूतविनाशनः ॥ ५२
तस्यापि निरृतिर्भार्या नैरृता येन राक्षसाः ।
घोरास्तस्यास्त्रयः पुत्राः पापकर्मरताः सदा ।
भयो महाभयश्चैव मृत्युर्भूतान्तकस्तथा ॥ ५३
काकीं श्येनीं च भासीं च धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम् ।
ताम्रा तु सुषुवे देवी पञ्चैता लोकविश्रुताः ॥ ५४
उलूकान्सुषुवे काकी श्येनी श्येनान्व्यजायत ।
भासी भासानजनयद्गृध्रांश्चैव जनाधिप ॥ ५५
धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्वशः ।
चक्रवाकांश्च भद्रं ते प्रजज्ञे सा तु भामिनी ॥ ५६
शुकी विजज्ञे धर्मज्ञ शुकानेव मनस्विनी ।
कल्याणगुणसंपन्ना सर्वलक्षणपूजिता ॥ ५७
नव क्रोधवशा नारीः प्रजज्ञेऽप्यात्मसंभवाः ।
मृगीं च मृगमन्दां च हरिं भद्रमनामपि ॥ ५८
मातङ्गीमथ शार्दूलीं श्वेतां सुरभिमेव च ।
सर्वलक्षणसंपन्नां सुरसां च यशस्विनीम् ॥ ५९
अपत्यं तु मृगाः सर्वे मृग्या नरवरात्मज ।
ऋक्षाश्च मृगमन्दायाः सृमराश्चमरा अपि ॥ ६०

52 ^{c}) K संभूतः. — ^{d}) K_0 °धर्म°; N V_1 D (except Da $D_{2.5}$) °विनाशकः. S °लोक°.

53 ^{a}) M_{6-8} अथ (for अपि). — ^{c}) G_1 घोराचाराः; G_3 °श्चास्य; T $G_{2.4-6}$ M °स्तस्य. — ^{d}) $G_{2.4.5}$ घोरकर्म°. M_3 पापकर्माण एव ते. — ^{f}) $G_{1.3}$ भूतांतकृत्तथा. — After 53, N ($Ś_1$ missing) ins.:

549* न तस्य भार्या पुत्रो वा कश्चिदस्त्यन्तको हि सः ।

☞ St. 54–67 agree, in part almost verbatim, with Rām. 3. 14. 17^{cd}–32.

54 ^{a}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) °नीं तथा भासीं. T $G_{2.4.5}$ M क्रौंचीं भासीं च श्येनीं च; $G_{1.3.6}$ श्येनीं क्रौंचीं च भासीं च. — ^{b}) K $\tilde{N}_3$ D_5 G_1 M (except M_3) °राष्ट्रीमथो (K_1 as in text; K_2 °मथा). — ^{c}) S (except G_1) अपि (for तु). T $G_{1.3.6}$ $M_{3.8}$ कन्याः (for देवी). — ^{d}) $G_{4.5}$ M (except M_3) पंच ताः. $K_{1.2.4}$ D_5 (m as in text) लोकमातरः. — After 54, D_3 $G_{1-3.6}$ read 67 (with 67^{ef} before 67^{ab}). Then follows:

550* भार्या गरुत्मतश्चैव भासी क्रौञ्ची शुकी तथा ।
चतुर्थी धृतराष्ट्री च तास्वपत्यान्निबोध मे ।

But in $G_{2.3}$ these lines (550*) are preceded by the first occurrence of क्रौञ्ची तु सुषुवे क्रौञ्चान्भासी भासन्व्यजायत (cf. v. l. 55^{ab}).

55 ^{a}) D_3 T $G_{1.3.6}$ क्रौंची तु (for उलूकान्). D_3 T $G_{1.3.6}$ क्रौंचान्; $G_{2.4.5}$ M क्रौंची (for काकी). — ^{b}) D_3 S भासी भासान् (for श्येनी श्येनान्). — ^{cd}) D_3 G_3 om. 55^{cd}. K_1 $\tilde{N}_3$ $B_{3.5}$ नराधिप. S (G_3 om.) श्येनी श्येनांश्च गृध्रांश्च जनयामास तेजसा.

56 ^{a}) $K_{0.2.4}$ Da च (for तु). — ^{c}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 $B_{5.6}$ Dn $D_{1.4}$ भद्रा तु (B_5 वै); cf. v. l. 65. — ^{d}) $\tilde{N}_3$ D_5 T_2 G_{3-5} M_5 अपि; T_1 $G_{1.2}$ $M_{3.6-8}$ च (for तु). $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) जनयामास सैव तु; G_6 विजज्ञे भरतर्षभः.

57 ^{a}) K_1 D_5 T $G_{1.2}$ M (except M_5) धर्मज्ञा; $G_{4.5}$ धर्मेण. $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D शुकी च जनयामास (D_2 अनलायाः शुकी पुत्री; D_5 as in text). — ^{b}) K_1 $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D °व यश(D_5 मन)स्विनी; $\tilde{N}_3$ °वमनुव्रता. — ^{cd}) K_3 om. 57^{cd}. MSS. indiscriminately °संपन्ना and °न्नान्; and पूजिता and °तान्. K_1 एका कल्याणसंपन्नास्सर्वलक्षणपूजिताः; $K_{0.2.4}$ सर्वान्कल्याणसंपन्नान्सर्व°—°तान्.

58 ^{a}) $K_{3.4}$ D_3 S ततः क्रोध°. K_{2-4} B_4 Da_2 D_5 नारी; D_3 $G_{1.2.6}$ नाम; T G_{3-5} M राजन्. — ^{b}) S (except M_7) विजज्ञे. K_1 तनु-; $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B Da Dn $D_{1.2.4}$ क्रोध-; $\tilde{N}_3$ [ऽ]थात्म-; D_3 T G_1 ह्यात्म-; D_5 चात्म-; G_{2-5} M पद्म (for ऽप्यात्म-). MSS. indiscriminately संभवाः, °वात् and °वान्. G_6 भरतर्षभ (for ऽप्यात्मसं°). — ^{c}) K_3 $\tilde{N}$ V_1 $B_{1.3.4}m._6$ D (except $D_{2.3.5}$) मृगी and °मंदा. — ^{d}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B_3 Dn $D_{1.4}$ हरी; $B_{1.4.6}$ Da D_3 हरिः. B (except B_5) D (except D_2) °मना; T G °मदाम् (G_2 °ताम्; G_3 °ता). B_4 त्वपि (m अपि). $\tilde{N}_3$ हरिभद्रां मनागपि.

59 ^{a}) K_3 $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 $B_{1.3.6}$ D (except D_5) मातंगी. K_3 चाथ; $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) त्वथ. K_3 $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B (except B_5) D (except $D_{2.3}$) शार्दूली. — ^{b}) K_3 $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B (except B_5) D (except $D_{2.3.5}$) श्वेता सुरभिरेव. — ^{c}) K_3 °संपन्नाः; $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B (except B_5) D (except $D_{3.4}$) °न्ना. — ^{d}) K_3 सर्वलक्षणपूजिताः; $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) सुरसा ($B_{4.5}$ $D_{2.3}$ °सां) चैव भामि(B_{3-6} Da_2 °वि)नी ($B_{4.5}$ $D_{2.3}$ °नीं).

60 ^{a}) $K_{0.2.4}$ असूयंत; D_5 अजायंत (for अपत्यं तु). — ^{b}) $K_{0.2.4}$ Da_1 D_5 $G_{4.5}$ मृग्यां; G_3 सर्वें. $\tilde{N}_1$ B_5 Dn $D_{3.4}$ नरवरोत्तम. — ^{d}) $K_{0.3.4}$ $\tilde{N}$ V_1 B D (except D_3) °श्च परंतप.

ततस्त्वैरावतं नागं जज्ञे भद्रमना सुतम् ।
ऐरावतः सुतस्तस्या देवनागो महागजः ॥ ६१
हर्याश्च हरयोऽपत्यं वानराश्च तरस्विनः ।
गोलाङ्गूलांश्च भद्रं ते हर्याः पुत्रान्प्रचक्षते ॥ ६२
प्रजज्ञे त्वथ शार्दूली सिंहान्व्याघ्रांश्च भारत ।
द्वीपिनश्च महाभाग सर्वानेव न संशयः ॥ ६३
मातङ्ग्यास्त्वथ मातङ्गा अपत्यानि नराधिप ।
दिशागजं तु श्वेताख्यं श्वेताजनयदाशुगम् ॥ ६४

तथा दुहितरौ राजन्सुरभिर्वै व्यजायत ।
रोहिणीं चैव भद्रं ते गन्धर्वीं च यशस्विनीम् ।
रोहिण्यां जज्ञिरे गावो गन्धर्व्यां वाजिनः सुताः ॥ ६५
सुरसाजनयन्नागान्राजन्कद्रूश्च पन्नगान् ।
सप्त पिण्डफलान्वृक्षाननलापि व्यजायत ।
अनलायाः शुकी पुत्री कद्रूस्तु सुरसा सुता ॥ ६६
अरुणस्य भार्या श्येनी तु वीर्यवन्तौ महाबलौ ।
संपातिं जनयामास तथैव च जटायुषम् ।

C. 1. 2634
B. 1. 60. 70
K. 1. 67. 75

---

61 ^{a}) K (except K3) G2.6 नाम (for नागं). T1 ततस्त्वरैवताकल्पं नागं. — ^{b}) Ko.2 Ñ V1 B D (except Da2 D1.3) M (except M5) भद्र(V1 B4 तत्र)मनाः; T G °दा (G2.3 °ता). — Ś1 resumes from 61^{c}. — ^{c}) Ś1 K1 Ñ3 (*inf. lin. sec. m.* as in text) ऐरावणः. Ś1 K1 T1 ततस् (for सुतस्). Ko.2.4 तु तस्यासीद् (for सुतस्तस्याः). — ^{d}) Ko.2.4 देवराज्ञो; B1.4m.6 D2.5 शक्रवाह्यो; M5 नागराजो. Ś1 K1.3 D5 महाबलः.

62 In Ś1 a portion of 62^{abc} is missing. — ^{a}) S (except T2 G6 M3) तु (for च). K4 D1.4 तपस्विनः; S मन° (M3 *inf. lin.* as in text). — D2 om. 62^{cd}–63. — ^{c}) MSS. indiscriminately °गूलाश्च and °गूलांश्च. — ^{d}) S विज्ञातव्या हरी(G1–3 हरेः; G5 हनी; G5 *sup. lin.* हरी)सुताः.

63 D2 om. 63 (cf. v. l. 62). — ^{a}) T G4.5 M (except M3) च (for तु). — ^{b}) Ñ2 V1 B Da सहस्रशः; Dn D1.4 अनेकशः (for च भा°). — ^{c}) Ñ3 द्वीपींश्चैव; M8 तद्वीपिन (for द्वीपि°). T G3–5 M5–7 तु (for च). K2.4 Da महाभागा; Ñ2.3 V1 B °भागान्; Dn D1.3.4 °सत्वान्; S सुतास्तस्याः. — ^{d}) Ko.2.3 तरस्विनः; K4 D5 वनौकसः (for न सं°). S सर्वे चैव महाबलाः.

64 ^{a}) G4.5 मातंगास्त्वथ. Ś1 K1 Ñ3 D5 अपि (for अथ). T G1.4–6 M3 मातंग्याः (G5 °ग्यः); G3 संतानं (for मातङ्गाः). — ^{b}) D5 अपत्यं च; G4.5 त्वप°. — ^{c}) Ś1 K1 Ñ1.2 V1 Dn दिशां गजं तु; Ko.2–4 आशागजं तु (K3 °जांस्तु); Ñ3 B1.6 दिशागजांस्तु (B1 °श्च); B3.4 D1–3.5 दिशां गजांस्तु (D1 °जा तु; D2 °जाश्च); B5 Da दिशो गजांस्तु. For दिशागज Cf. Jacobi, *Das Rāmāyaṇa*, p. 6 f. G3 तं (for तु). Ś1 श्वेतांगं; K3 °ताभान्; Ñ3 °ता च; B1 Da °ताख्यान्; B3 °ताश्च; B4–6 °तांश्च; D2 °तांगा; D3 S °ताक्षं; D5 °तास्यं. — ^{d}) Ñ3 श्वेतान्; M5 श्वेतं. K3 B Da D2 आशुगान्. G1–3 श्वेता व्यजनयत्सुतं.

65 ^{a}) A few MSS. दुहितरो. — ^{b}) Ñ2.3 V1 B Da2 D2 सुरसा चै. — ^{c}) Ñ V1 Da1 Dn D1.4 G4.5 M3.8 रोहिणी. Dn1.n3 D1.4 भद्रा तु (cf. v. l. 56). — ^{d}) Ñ V1 K1.2 D (except D2.5) गंधर्वी. Ñ V1 Dn D1.3.4 तु (for च). Ñ V1 Dn D1.4 °स्विनी. — After 65^{d}, Ñ1.2 V1 Dn D1.4 ins.:

551* विमलामपि भद्रं ते अमलामपि भारत ।

— ^{ef}) MSS. indiscriminately रोहिण्या and °ण्यां; गंधर्व्या and °र्व्यां.

66 Ś1 K1.3 Ñ V1 B D (except D2.3) G1.2 read 66^{ab} after 67^{cd}. T1, which om. 66^{a}, reads 66^{b} after 67^{a}. — ^{a}) D3 G (except G4.5) °यत्सर्पान्. — ^{b}) T2 G4.5 M transp. राजन् and कद्रूः. Ñ1.2 V1 B Da Dn D1.4 कद्रूः पुत्रांस्तु (B3.5m °त्रांश्च) प°; Ñ3 कद्रुवाः पन्नगसत्तमान्; D3 T1 G6 शत(T1 °र)मेकशिरोधरान्. — After 66^{ab}, D3 T G ins.:

552* इरायां कन्यका जातास्तिस्रः कमललोचनाः ।
वनस्पतीनां वृक्षाणां वीरुधां चैव मातरः ।
लतारुहे च द्वे प्रोक्ते वीरुधा एव ताः स्मृताः ।
गृह्णन्ति येऽपि ताः पुष्पं फलानि तरसा पृथक् ।
ततो सुतास्ते विज्ञेयास्तानेवाहुर्वनस्पतीन् ।
पुष्पैः फलग्रहान्वृक्षान्रुहायाः प्रसवं विदुः ।
लतागुल्मानि वल्ल्यश्च त्वक्सारतृणजातयः ।
वीरुधो याः प्रजास्तस्यास्तत्र वंशः समाप्यते ।

— T1 G1.2 om. 66^{cdef}; D3 G3.6 om. 66^{c}–67^{f}. — ^{c}) T2 M5 सर्वान् (for सप्त). K4 पर्णफलान्; Cd as in text. Ko.2 सदा पुष्पफलान्वृ°; G4.5 सर्वे पुष्पफलान्वृ°; M3.6–8 सर्वगुल्मलतावृक्षान्. — ^{e}) Ś1 K1 T2 G4.5 अनला तु; M3.5 °लापि. — ^{f}) Ś1 कल्यास्तु; K1 कन्यांश्च; Ñ1 Dn D1.4 कंकस्तु; D2 कंक्यास्तु; D5 वर्हास्तु; T2 G4.5 कद्रुवा (!); M3 (*inf. lin.*).5 कद्रुस्तु. Ko.2–4 च (for तु). K3 सुताः; Ñ1 Dn D1.4 सुतः; Ñ3 V1 Da तथा; B6 स्मृता; T2 मता.

67 D3 G3.6 om. 67 (cf. v. l. 66). — ^{a}) Hypermetric! Ko.2.3 transp. अरुणस्य and भार्या. K2.4 B2

G. 1. 2635 B. 1. 65. 71 K. 1. 67. 76 द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु विख्यातौ गरुडारुणौ ॥ ६७
इत्येष सर्वभूतानां महतां मनुजाधिप ।
प्रभवः कीर्तितः सम्यङ्मया मतिमतां वर ॥ ६८
यं श्रुत्वा पुरुषः सम्यक्पूतो भवति पाप्मनः ।
सर्वज्ञतां च लभते गतिमग्र्यां च विन्दति ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

जनमेजय उवाच ।
देवानां दानवानां च यक्षाणामथ रक्षसाम् ।
अन्येषां चैव भूतानां सर्वेषां भगवन्नहम् ॥ १
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन मानुषेषु महात्मनाम् ।
जन्म कर्म च भूतानामेतेषामनुपूर्वशः ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
मानुषेषु मनुष्येन्द्र संभूता ये दिवौकसः ।
प्रथमं दानवांश्चैव तांस्ते वक्ष्यामि सर्वशः ॥ ३

Da च (for तु). B4.5 श्येनी भार्यारुणस्यापि. — T1 om. 67[bcd]. — [a]) Ñ2 V1 B4.5 D (except D2.3.5) वीर्यवंतं; B1.3.6 सुतं चैव (for तथैव च). — After 67[cd], Ś1 K1.3 Ñ V1 B D (except D2.3) T1 G1.2 read 66[ab]; while D2 ins.:

553* कद्रूर्नागमनन्तं च प्रजज्ञे धरणीधरम् ।

— [f]) Ś1 D5 प्रख्यातौ.

68 [a]) G3 M3 इत्येवं. K1 मार्गो (for सर्व-). — [b]) G3 मन्यतां. — Ś1 K1 om. 68[cd]–69; G4.5 om. 68[cd]. — [c]) K4 संभवः. G3 कीर्त्यते. — [d]) G6 भूतो भवति पापतः (cf. 69[b]).

69 Ś1 K1 om. 69 (cf. v. l. 68). — [a]) Da सम्यङ्मुक्तो वै; D3 सर्वपापेभ्यो (for पुरुषः स°). — [b]) K3 Ñ1.2 V1 B Dn D1-4 मुक्तो; Da G3 नरो (for पूतो). K4 भारत; D3 मानवः; T M3 पापतः; G3 भावनः. G4-6 सर्वपापात्प्रमुच्यते. — [c]) M6-8 सर्वज्ञत्वं. — [d]) B4 गतिमिष्टां.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ko.2-4 Ñ3 Da Dn D1.2.4.5 G4.5 M3.5 अंशावतरण; Ñ1.2 V1 D3 T1 संभव; Cd अंशावतार. — *Adhy. name:* Ko.4 भूतोत्पत्तिः; T2 G4 सत्कथनं; M8 सुरसर्गकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K1 75; Ñ1.2 V1 66; B5 59; Da1 63; Dn2 65; D3 67; D4 64; T1 58; T2 G4.5 M 8; G1-3 10; G6 9. — *S'loka no.:* K3 D1 72; Ñ3 Da1 74.

61

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — In Ś1 the portion from च (in 1[a]) up to केतुमा (in 12[a]) is lost on the missing upper half of a fol. (47). — [a]) G4.5 सुराणामसुराणां च. — [b]) K1 गंधर्वाणां च; K4 सर्पाणामथ. Ñ2 V1 B D (except D5) गंधर्वोरगरक्षसां. — After 1[ab], Ñ2.3 V1 B D (except D5) ins.:

554* सिंहव्याघ्रमृगाणां च पन्नगानां पतत्रिणाम् ।

— [c]) B D सर्वेषां चैव (D5 गंधर्वाणां च). — [d]) Ñ2 V1 B D (except D5) M3.5 संभवं (for सर्वे°). B Da D2.3 °वन्निह.

2 Ś1 missing. — [a]) Ñ3 °मि चरितं. — [b]) G3 M7 मानुषाणां. G3 तथैव च. — G4 reads 2[cd] after वैशं° (in 3). — [c]) K3 °र्मं च सर्वेषां. — [d]) K4 T2 G2.6 सर्वेषामनु- (G6 °पि).

3 Ś1 missing. G1.2 (both om. उवाच) read वैशं° after 3[ab]. — K1 D3.5 G3-6 M om. उवाच. — [a]) K1 मानुष्येंद्र मनुष्येषु. — K1 om. 3[cd]. — [c]) Ko.2.3 °वा एव; B (except B6) D1.2 °वांश्चैव; G3 °वानां च. G4.5 नामतो बलतश्चैव. — [d]) Ko.2.3 D1.4 अशेषतः; B4 (m as in text). 5 भारत (for सर्व°).

☞ Stanzas 4–62 of this adhy., which give the Avatāras of the Asuras, respectively Daityas and Dānavas, comprise, in its essence, a list of names of mundane Kings each associated with its prototype of a divine Titan. The names of this double series are, for the most part, joined, in pairs, by one or the other of a number of recurrent tags like स बभूव नराधिपः । — क्षितावासीत्स पार्थिवः । — स बभूव प्रथितः क्षितौ । etc. and य आसीद्दानवर्षभः । — श्रीमान्यस्तु महासुरः । — आसीदसुरसत्तमः । etc. It was deemed that no useful purpose would be served by noting down, with scrupulous care, all the whimsical combinations of the tags found in the MSS. The

विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः ।
जरासंध इति ख्यातः स आसीन्मनुजर्षभः ॥ ४
दितेः पुत्रस्तु यो राजन्हिरण्यकशिपुः स्मृतः ।
स जज्ञे मानुषे लोके शिशुपालो नरर्षभः ॥ ५
संह्राद इति विख्यातः प्रह्रादस्यानुजस्तु यः ।
स शल्य इति विख्यातो जज्ञे बाह्लीकपुङ्गवः ॥ ६
अनुह्रादस्तु तेजस्वी योऽभूत्ख्यातो जघन्यजः ।
धृष्टकेतुरिति ख्यातः स आसीन्मनुजेश्वरः ॥ ७
यस्तु राजञ्शिबिर्नाम दैतेयः परिकीर्तितः ।
द्रुम इत्यभिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः ॥ ८
बाष्कलो नाम यस्तेषामासीदसुरसत्तमः ।
भगदत्त इति ख्यातः स आसीन्मनुजेश्वरः ॥ ९
अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कुश्च वीर्यवान् ।
तथा गगनमूर्धा च वेगवांश्चात्र पञ्चमः ॥ १०
पञ्चैते जज्ञिरे राजन्वीर्यवन्तो महासुराः ।
केकयेषु महात्मानः पार्थिवर्षभसत्तमाः ॥ ११
केतुमानिति विख्यातो यस्ततोऽन्यः प्रतापवान् ।
अमितौजा इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ १२
स्वर्भानुरिति विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः ।
उग्रसेन इति ख्यात उग्रकर्मा नराधिपः ॥ १३
यस्त्वश्व इति विख्यातः श्रीमानासीन्महासुरः ।
अशोको नाम राजासीन्महावीर्यपराक्रमः ॥ १४
तस्मादवरजो यस्तु राजन्नश्वपतिः स्मृतः ।
दैतेयः सोऽभवद्राजा हार्दिक्यो मनुजर्षभः ॥ १५ C. 1. 2651 B. 1. 67. 15 K. 1. 68. 15

---

critical notes, therefore, present only a selection of such variations as are found in an entire recension or version or at least a well-defined group of the MSS. collated. The sporadic variations of single MSS. have been almost wholly ignored, except of course for proper names, whose variations have been fully recorded. The continuous recurrence of the tags mentioned above has led inevitably to numerous hapl. omissions in the MSS. The readings for the names of the Asuras given in this adhy. should be compared with those given in adhy. 59–60, with which this adhy. is intimately associated.

4 Ś$_1$ missing. T$_1$ G$_6$ (hapl.) om. 4^{cd}. D$_1$ (hapl.) om. 4^{d}–6^{a}. — ^{d}) K सोभवन्म°.

5 Ś$_1$ missing. D$_1$ om. 5 (cf. v. l. 4). — ^{b}) G$_{1.2.6}$ M$_3$ °पुः पुरा. — ^{cd}) A few MSS. संजज्ञे, and नरर्पभ.

6 Ś$_1$ missing. D$_1$ om. 6^{a} (cf. v. l. 4). G$_2$ om. 6–7. — ^{a}) S सं(M$_{6-8}$ स)ह्लाद इति वि° (G$_{4-6}$ संह्लादस्तु महावीर्यः). — ^{b}) K$_1$ G$_1$ M प्रह्लाद°. — ^{d}) B (except B$_4$) D (except D$_{2.3}$) वाहीक°; T °सत्तमः. M$_{6-8}$ जज्ञे मद्रेश्वरो बली.

7 Ś$_1$ missing. G$_2$ om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{a}) S अनुह्लाद°. — K$_3$ (hapl.) om. 7^{d}–8. — ^{d}) Ñ V$_1$ B D (except D$_5$) G$_{1.3.6}$ स बभूव नरे(B$_{4-6}$ D$_2$ G$_3$ जने)श्वरः; T$_2$ G$_{4.5}$ M (except M$_3$) स जज्ञे मनुजर्षभः.

8 Ś$_1$ missing. K$_3$ om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{a}) M$_{6-8}$ जिविर्नाम. — ^{d}) T$_2$ G$_{2.4.5}$ जज्ञे वीरः स पा°.

9 Ś$_1$ missing. — ^{b}) K$_{0.4}$ G$_{4-6}$ °सुरपुंगवः. — ^{d}) G$_2$ स जज्ञे. Ñ$_3$ °जेष्विह. Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_5$) G$_{1.3}$ स जज्ञे पुरुष(Ñ$_2$ G$_{1.3}$ भरत)र्षभः; M$_{6-8}$ श्रीमान्यस्तु महासुरः.

10 Ś$_1$ missing. — ^{ab}) G$_2$ अधश्शिरा, अधश्शंकु°. — ^{d}) S °वांश्चैव.

11 Ś$_1$ missing. — ^{c}) Ñ$_3$ D$_5$ T कैकयेषु; Dn D$_{1-4}$ G M केकये° (as in text); the rest कैकेये°. — ^{d}) K$_{2.3}$ °वाः पार्थिवोत्तम; D$_5$ °वा नृपस°; G$_{1.2}$ °वाः पंच केकयाः; G$_3$ पंच पार्थिवस°; M$_{6-8}$ °वाः पृथिवीपते.

12 Ś$_1$ resumes with निति वि°. — ^{a}) T °मालीति. — B$_5$ reads 12^{c}–13^{c} in marg. — ^{c}) G$_3$ प्रथितौज इ°. — K$_3$ (hapl.) om. 12^{d}–18^{c}. — ^{d}) Ñ$_{1.3}$ D$_3$ S स (T G$_3$ सं-) जज्ञे पुरुष(D$_3$ G$_{1.3}$ भरत-; G$_{4-6}$ मनुज)र्षभः (M$_5$ सर्वशस्त्रभृतां वरः); Ñ$_2$ V$_1$ B Da Dn D$_{1.4}$ सोग्रकर्मा नराधिपः; D$_2$ श्रीमानासीन्महासुरः.

13 K$_0$ (hapl.) om. 13^{b}–14^{a}. K$_3$ om. 13 (cf. v. l. 12). D$_2$ om. 13–14^{ab}. — ^{b}) Ñ$_3$ जघन्यस्तु. Ñ$_1$ महारथः. G$_{1-3}$ श्रीमानसुरसत्तमः. — M$_7$ (hapl.) om. 13^{d}–14^{a}. — ^{d}) K$_1$ Ñ$_3$ D$_5$ S (M$_7$ om.) सोग्र°. G$_{1-3}$ महारथः.

14 K$_0$ M$_7$ om. 14^{a}; K$_3$ om. 14; D$_2$ om. 14^{ab} (cf. v. l. 12, 13). — ^{b}) T$_2$ G$_{4-6}$ स च (T$_2$ सर्व-) शस्त्रभृतां वरः. — After 14^{ab}, M (except M$_5$) reads (for the first time) 16^{cd}. — ^{c}) Ñ$_2$ B$_6$ Dn राजाभूत्. — ^{d}) Dn D$_{1.4}$ °वीर्योपराजितः.

15 K$_3$ om. 15 (cf. v. l. 12). — ^{d}) G$_{1-3}$ भरतर्षभ.

C. 1. 2651 B. 1. 67. 15 K. 1. 68. 15

वृषपर्वेति विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः ।
दीर्घप्रज्ञ इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ १६
अजकस्त्वनुजो राजन्य आसीद्वृषपर्वणः ।
स मल्ल इति विख्यातः पृथिव्यामभवन्नृपः ॥ १७
अश्वग्रीव इति ख्यातः सत्त्ववान्यो महासुरः ।
रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ १८
सूक्ष्मस्तु मतिमान्राजन्कीर्तिमान्यः प्रकीर्तितः ।
बृहन्त इति विख्यातः क्षितावासीत्स पार्थिवः ॥ १९
तुहुण्ड इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः ।
सेनाबिन्दुरिति ख्यातः स बभूव नराधिपः ॥ २०
इसृपा नाम यस्तेषामसुराणां बलाधिकः ।
पापजिन्नाम राजासीद्भुवि विख्यातविक्रमः ॥ २१
एकचक्र इति ख्यात आसीद्यस्तु महासुरः ।
प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव प्रथितः क्षितौ ॥ २२
विरूपाक्षस्तु दैतेयश्चित्रयोधी महासुरः ।
चित्रवर्मेति विख्यातः क्षितावासीत्स पार्थिवः ॥ २३
हरस्त्वरिहरो वीर आसीद्यो दानवोत्तमः ।
सुवास्तुरिति विख्यातः स जज्ञे मनुजर्षभः ॥ २४
अहरस्तु महातेजाः शत्रुपक्षक्षयंकरः ।
बाह्लीको नाम राजा स बभूव प्रथितः क्षितौ ॥ २५
निचन्द्रश्चन्द्रवक्त्रश्च य आसीदसुरोत्तमः ।
मुञ्जकेश इति ख्यातः श्रीमानासीत्स पार्थिवः ॥ २६
निकुम्भस्त्वजितः संख्ये महामतिरजायत ।
भूमौ भूमिपतिः श्रेष्ठो देवाधिप इति स्मृतः ॥ २७

---

16 K_3 om. 16 (cf. v. l. 12). — ^{a}) M_{6-8} °पर्वा इति ख्या°. — ^{b}) $G_{2.4.5}$ सत्यवाक्यो म°. — D_2 (hapl.) om. 16^{b}–17^{c}; D_5 (hapl.) om. 16^{c}–17^{b}; $G_{4.5}$ om. 16^{c}–18^{b}. — For M (except M_5) cf. v. l. 14.

17 K_3 D_2 $G_{4.5}$ om. 17; D_5 om. 17^{ab} (cf. v. l. 12, 16). — ^{a}) D_3 T_2 अभ्मकस्; T_1 अश्वकस्; $G_{1.2.6}$ अंगजस्; M_{6-8} अनुजस्. K_4 Ñ V_1 B D M_{6-8} त्वव(B_6 D_1 °प)रो. $M_{3.5}$ अजस्त्ववरजो रा°. — ^{c}) K_4 Ñ ($Ñ_2$ *sup. lin.*) V_1 B D शाल्व ($Ñ_2$ orig. पह्ल) (for मल्ल). — ^{d}) $Ś_1$ K_{0-2} B_6 D_3 °व्यां सोभ°.

18 K_3 om. 18^{abc}; D_3 om. 18; $G_{4.5}$ om. 18^{ab} (cf. v. l. 12, 16). B_5 reads 18 in marg. — ^{b}) S ($G_{4.5}$ om.) सत्यवाक्यो महा°. — ^{d}) M_{6-8} स बभूव नराधिपः.

19 ^{a}) S सुमती (T_2 नृपति) (for मतिमान्). — ^{c}) $Ñ_{1.2}$ V_1 D (except D_2) T M_3 बृहद्रथ इति ख्यातो. — M_5 om. 19^{d}–20^{a}. — ^{d}) $K_{1.3}$ T_1 पृथिव्यां सो भवन्नृपः.

20 M_5 om. 20^{a} (cf. v. l. 19). — ^{a}) D_2 भुशुंड; D_5 भुकुंड; $G_{2.4.5}$ कुंभांड. G_3 राहुदंड इति ख्यातो. — ^{c}) K_0 स बिंब इति विख्यातो. — ^{d}) $Ś_1$ M_5 पृथिव्यामभवन्नृपः.

21 D_2 reads 21^{ab} in marg. — ^{a}) Cf. 1. 59. 25^{a} and v. l. K_1 येसृपो नाम; $K_{2.3}$ $Ñ_3$ इसृपा(K_2 °प)न्ना°; K_4 असृपो ना°; $Ñ_1$ इसृपो ना°; $Ñ_2$ $B_{1.3}$ Da Dn_2 इपुपा(Da_1 °मा)न्ना°; V_1 इसृमो ना°; B_{4-6} $Dn_1.n_3$ $D_{1.3.4}$ इपुपो (B_6 Dn_3 °पा) ना°; D_2m अष्टपा ना°; D_5 इष्टपो ना°; T $G_{3.4.6}$ M_3 खसृपो ना°; G_1 नृसृपो ना°; G_2 खनृपो ना°; G_5 कसृपा ना°; M_5 खसृतो ना°; $M_{6.8}$ खसृमो ना°; M_7 सुखमो ना°. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 नराधिपः; G_{4-6} पुरोगमः (for बला°). — ^{cd}) $Ñ_1$ यः पाक्तिर्नाम; V_1 पापभि°; Dn $D_{1.3.4}$ नभ्रजि°; T_2 वुपु°; $G_{4.6}$ रिपु°; M_{6-8} वाच°. S राजर्षिर्बभूव भुवि (T_1 इति) विश्रुतः.

22 ^{a}) $Ś_1$ K_1 एकवक्र°. — ^{b}) S transp. आसीत् and यः. — ^{d}) Da D_3 °थितो भुवि.

23 ^{b}) $Ś_1$ K D_2 महाबलः. — ^{c}) Dn D_1 T °धर्मेति. — K_4 (hapl.) om. 23^{d}–24^{c}.

24 K_4 om. 24^{abc} (cf. v. l. 23). — ^{a}) S राजन् (for वीर). — ^{b}) D_2 G_{1-3} transp. आसीद् and यः. D_2 S दानवर्षभः. — $G_{4.5}$ om. 24^{cd}. — ^{c}) K_0 Ñ V_1 B (except B_1) D T_2 $G_{1.6}$ सुबाहु($Ñ_3$ °वस्तु)रिति. — ^{d}) $K_{0.2.4}$ T_1 G_3 संजज्ञे. K_3 G_2 भरतर्षभ; D_5 मनुजोत्तमः. $Ś_1$ K_1 $Ñ_2$ V_1 B Da Dn D_{1-4} श्रीमाना($Ś_1$ K_1 क्षितावा)सीत्स पार्थिवः (D_2 प्रजज्ञे मनुजाधिपः).

25 ^{a}) K_2 अर्हस्तु सु-; K_3 D_5 अरिहस्तु; $Ñ_2$ V_1 B_4 आहरस्तु; $Ñ_3$ सुरेहस्तु; Dn $D_{1.4}$ सुहरस्तु. — ^{b}) $Ś_1$ Da S (except T_2 G_5) °भयंकरः. — B_5 reads 25^{c}–26^{d} in marg. — ^{cd}) T G_{4-6} M_5 राजासीत्. G_{1-3} संजज्ञे बाह्लिको नाम स राजा रिपुमर्दनः.

26 ^{a}) K_3 $Ñ_3$ Da D_5 T_2 $G_{3.5}$ निश्चंद्रश्. T_2 G_{4-6} चातिव°. Ñ V_1 B (except B_1) D (except D_{3-5}) T_6 $G_{3.4.6}$ $M_{3.5}$ तु (for च). T_1 निश्चरिंद्रश्चंद्रवक्रः. — ^{b}) S दानवोत्तमः. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 अंजी(K_1 °ज)केश; B_5m मुंड°; $G_{1.2}$ मंजु°. G_{4-6} सुचंद्र इति विख्यातः. — ^{d}) G_{4-6} भूमौ (for श्रीमान्).

27 ^{a}) K_4 निशुंभ°; $Ñ_3$ निसुस°. G_3 अभिजित्संख्ये. — ^{b}) $G_{1.3.6}$ M_{6-8} महानसुरसत्तमः.

शरभो नाम यस्तेषां दैतेयानां महासुरः ।
पौरवो नाम राजर्षिः स बभूव नरेष्विह ॥ २८
द्वितीयः शलभस्तेषामसुराणां बभूव यः ।
प्रह्रादो नाम बाह्लीकः स बभूव नराधिपः ॥ २९
चन्द्रस्तु दितिजश्रेष्ठो लोके ताराधिपोपमः ।
ऋषिको नाम राजर्षिर्बभूव नृपसत्तमः ॥ ३०
मृतपा इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः ।
पश्चिमानूपकं विद्धि तं नृपं नृपसत्तम ॥ ३१
गविष्ठस्तु महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः ।
द्रुमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ ३२
मयूर इति विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः ।
स विश्व इति विख्यातो बभूव पृथिवीपतिः ॥ ३३
सुपर्ण इति विख्यातस्तस्मादवरजस्तु यः ।
कालकीर्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥ ३४
चन्द्रहन्तेति यस्तेषां कीर्तितः प्रवरोऽसुरः ।
शुनको नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः ॥ ३५
विनाशनस्तु चन्द्रस्य य आख्यातो महासुरः ।
जानकिर्नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः ॥ ३६
दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य य उक्तो दानवर्षभः ।
काशिराज इति ख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः ॥ ३७
ग्रहं तु सुषुवे यं तं सिंही चन्द्रार्कमर्दनम् ।
क्राथ इत्यभिविख्यातः सोऽभवन्मनुजाधिपः ॥ ३८ C. 1. 2676 B. 1. 67. 40 K. 1. 68. 40

28 d) Ñ1 स च भूपो न°. Ñ2 V1 B1.3.4.6 D नरोत्तमः. Ko.3.4 B5 बभूव नृपसत्तमः; G1.2 बभूव भुवनेश्वरः. — After 28, Dn S (G2 om. line 2) ins.:

555* कापथस्तु महावीर्यः श्रीमान्राजन्महासुरः ।
सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः ।
क्रथस्तु राजन्राजर्षिः क्षितौ जज्ञे महासुरः ।
पार्वतेय इति ख्यातः काञ्चनाचलसंनिभः ।

[Cf. 558*. — (L. 1) Dn1.n2 कुपथ°; Dn3 कुपट°. — (L. 3) T1 G1.3 क्रोधस्तु; T2 G4–6 क्रुद्धस्तु.]

29 D3 reads 29–30^{ab} after 556*. — a) Ko.3.4 Ñ1.2 V1 B3.6 Da D2.3.5 S (except G3.5) शरभ°. — b) Ñ1 सः; Ñ2 V1 B (except B5) D T1 ह (for यः). — c) K1 Da D2.4 S प्रह्लादो. G4.5 बालायां. — d) G4–6 जज्ञे भूपः परंतपः.

30 D2 om. 30^{a}–39^{b}. For D3 cf. v. l. 29. — a) Ko.3 एकाक्षो (for चन्द्र°). — T G (except G4.5) ins. after 30^{ab}: D3, after 28:

556* चन्द्रवर्मेति विख्यातः काम्बोजानां नराधिपः ।
अर्क इत्यभिविख्यातो यस्तु दानवपुंगवः ।

— c) K2.4 G2.3 ऋ(K2 रि)षीको; T1 इषिका; T2 रिचि°; M इषी°. — d) G4–6 ऋषि-; M3.5 भुवि (for नृप-). G1–3 सं(G1 स)बभूव तु (G3 स) संमतः. — After 30, D3 reads 34.

31 Ko D2 om. 31 (cf. v. l. 30). — a) K1 B6 m सुतपा; T2 G1.4.5 प्र°; G2 भूपाल.

32 D2 om. 32 (cf. v. l. 30). — a) Ñ गरिष्ट°. — b) M6–8 यः ख्यातो वै. — c) T M7 द्रुमत्सेन; G1.2.4.5 द्युमत्से°; G3 श्रमतिस्र (sic).

33 D2 om. 33 (cf. v. l. 30). K3 om. 33–34. — After 33, S reads 37–38. D4 repeats (with v. l.) 33^{cd} after 35^{ab}.

34 K3 D2 om. 34 (cf. v. l. 30, 33). D3 reads 34 after 30. M7 om. 34–35. — a) T1 M3 (*inf. lin.*).6.8 सुचंद्र इति. — c) B4 D1.4 लोककीर्ति°; S (M7 om.) क्रोधकीर्ति°. — d) G (except G3) प्रथितो नृपः.

35 D2 M7 om. 35 (cf. v. l. 30, 34). — a) K1 G2.5 °हर्तेति. — After 35^{ab}, D4 repeats 33^{cd} (v. l. बिल्व for विश्व) and 35^{ab} (v. l. °हस्तेति). — T2 om. 35^{c}–39^{b}. — cd) G2 (*sup. lin.*).4–6 °र्षिः पृथिव्यां सोभवन्नृपः. G1.2 (orig.) वसुदान इति ख्यातः पृथिव्यामभवन्नृपः.

36 Ñ1.2 V1 D2.3 T2 om. 36 (cf. v. l. 30, 35). — a) Ko.3 तथापरस्तु; G4.5 विशासनस्तु. — b) Ko.3 आख्यातो यो. Ko.1.3 [ऽ]सुरो मया. — c) K4 B Da Dn D1.4 M (except M5) विख्यातः (for राज°). — d) G °व महीपतिः. K4 B Da Dn D1.4 M3.5 सोभवन्मनुजाधिपः; M6–8 राजासीद्राजसत्तमः.

37 S reads 37–38 after 33. D2 T2 om. 37 (cf. v. l. 30, 35). — a) M6–8 दीर्घबाहु°. — G2 om. 37^{c}–38^{b}. — c) K (except Ko) Ñ V1 B D (except Da; D2 om.) °जः स विख्यातः (Ñ1.3 D5 °ज्ञेयः). — d) K2.3 Ñ2 B (except B3) Dn D1.3.4 °पते. Da °व्यां सोभवन्नृपः; T1 G1.3.6 M3.5 °व्यां प्रथितो नृपः.

38 For S cf. v. l. 37. D2 T2 om. 38 (cf. v. l. 30, 35). — a) S (T2 G2 om.) सिंहिका (for ग्रहं तु). Ñ1.2 V1 B D (except D5; D2 om.) M6–8 यं तु. — b) B D (except D5; D2 om.) सिंहिकार्केन्दुम°; S (T2 G2 om.)

C. 1. 2577 B. 1. 67. 41 K. 1. 68. 41

अनायुषस्तु पुत्राणां चतुर्णां प्रवरोऽसुरः ।
विक्षरो नाम तेजस्वी वसुमित्रोऽभवन्नृपः ॥ ३९
द्वितीयो विक्षराद्यस्तु नराधिप महासुरः ।
पांसुराष्ट्राधिप इति विश्रुतः सोऽभवन्नृपः ॥ ४०
बलवीर इति ख्यातो यस्त्वासीदसुरोत्तमः ।
पौण्ड्रमत्स्यक इत्येव स बभूव नराधिपः ॥ ४१
वृत्र इत्यभिविख्यातो यस्तु राजन्महासुरः ।
मणिमान्नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः ॥ ४२
क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुरः ।
दण्ड इत्यभिविख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ ॥ ४३
क्रोधवर्धन इत्येव यस्त्वन्यः परिकीर्तितः ।
दण्डधार इति ख्यातः सोऽभवन्मनुजेश्वरः ॥ ४४
कालकायास्तु ये पुत्रास्तेषामष्टौ नराधिपाः ।
जज्ञिरे राजशार्दूल शार्दूलसमविक्रमाः ॥ ४५
मगधेषु जयत्सेनः श्रीमानासीत्स पार्थिवः ।
अष्टानां प्रवरस्तेषां कालेयानां महासुरः ॥ ४६
द्वितीयस्तु ततस्तेषां श्रीमान्हरिहयोपमः ।
अपराजित इत्येव स बभूव नराधिपः ॥ ४७
तृतीयस्तु महाराज महाबाहुर्महासुरः ।
निषादाधिपतिर्जज्ञे भुवि भीमपराक्रमः ॥ ४८
तेषामन्यतमो यस्तु चतुर्थः परिकीर्तितः ।
श्रेणिमानिति विख्यातः क्षितौ राजर्षिसत्तमः ॥ ४९
पञ्चमस्तु बभूवैषां प्रवरो यो महासुरः ।
महौजा इति विख्यातो बभूवेह परंतपः ॥ ५०
षष्ठस्तु मतिमान्यो वै तेषामासीन्महासुरः ।
अभीरुरिति विख्यातः क्षितौ राजर्षिसत्तमः ॥ ५१

ग्रहं (M3.6–8 राहुं) चन्द्रार्कमर्दनं (M6–8 °दर्शनं). — ^{c}) K2 M6–8 क्रथ; Ñ3 T G3 क्रोध; G1.4–6 क्रुद्ध. Ñ1.2 V1 B D (D2 om.) स क्राथ (V1 चक्र; D3.4 क्रोध) इति विख्यातः (D5 स क्राख्य इत्यभिख्या°); M3 क्राथपुत्र इति ख्या°. — ^{d}) Ñ1.2 V1 B D (except D5; D2 om.) बभूव (for सोऽभवन्). S (T2 G2 om.) स बभूव नराधिपः.

39 D2 T2 om. 39^{ab} (cf. v. l. 30, 35); M3 om. $39–40^{b}$. — ^{a}) Cf. 1. 59. 12^{b}, 32^{a} and v. l. K1 धनायुषो यः; K2–4 Ñ V1 B (except B4) Da D3.5 दनायुषस्तु (B5 Da D5 °षायाः); M (M3 om.) अनायुषायाः. — ^{c}) K0 विराक्षो; Ñ3 वीक्ष°; B4 विस्क°; D2 विज्व°; T1 वीक्षतो; G3 विक्षितो. K3 विष्वक्सेनस्तु ते°. — ^{d}) Da सुपर्णेत्यभ°. Ñ2 V1 B D नृपः स्मृतः (for ऽभवन्नृपः).

40 M3 om. 40^{ab} (cf. v. l. 39). K2 om. 40. — ^{c}) K (except K1) Ñ1.2 V1 B Da D2 पांशु°; Dn D1.3.4 पांड्य°. G3 राष्ट्राधिप इति ख्यातः. — ^{d}) Dn D1.3.4 विख्या°; G3 संशि° (for विश्रु°).

41 Ś1 partly damaged. — ^{a}) K0.3 Ñ2 V1 B4 वरवीर; K1 बलवीर्यः; B5 Da Dn1. n2 D1.3.4 बली°. Ñ1.3 T1 G3 M वीर इत्यभिविख्या°; T2 G1.2.4–6 प्रवीर इति विख्या°. — ^{c}) Ñ3 पांडुतक्षक; Dn पौंड्रमात्स्यक; G1.2.4.5 पौंड्रको नाम. Dn D1.3.4 इत्येवं. T (T1 *sup. lin.* as in text) G3.6 पौंड्रको मेरु(G3 °घ)संकाशः. — ^{d}) Dn D1.3.4 transp. स and बभूव. G1.2.4.5 संब°.

42 Ś1 partly damaged. K1 om. 42.

43 Ś1 partly damaged. — ^{a}) G1–3 यस्तस्मात्. — ^{d}) T G4.5 M प्रथितः (for नृप°). G1–3.6 स बभूव नराधिपः.

44 Ś1 K1 Ñ1 om. 44. — ^{d}) Dn D1.3.4 मनुजर्षभः.

45 Ś1 breaks off after काल and resumes with जज्ञिरे. — ^{a}) K (except K1) कालिका(K3 °के)यास्तु; Ñ V1 B D (except D5) T2 G4.5 कालेयानां तु (Da D3 च); T1 G1–3.6 कालकेयास्तु; M कालायाश्चैव (M5 °यास्तु च).

46 K2 (hapl.) om. $46–47^{a}$. G3 om. 46^{ab}. — ^{a}) Ñ1 D2 S (G3 om.) मागधे°. — ^{b}) Ñ2 V1 B3 (m as in text).4.5 D (except D2.5) तेषामासी°. M6–8 transp. श्रीमान् and आसीत्. K0.4 नराधिपः; K3 महासुरः (for स पा°).

47 K2 om. 47^{a} (cf. v. l. 46). — ^{a}) M6–8 हरिस्तेषां. — ^{c}) Ñ V1 B1.3 Dn D1.2.4 इत्येवं. — ^{d}) M6–8 बभूव स (by transp.).

48 ^{ab}) Dn D1.4 °स्तु महातेजा महामायो म°. T G4.5 M6–8 transp. महाराज and महाबाहुर्. — ^{c}) K (except K1) Ñ1 M निषधाधि°.

50 Ś1 K1 om. 50–51. — ^{a}) Dn D1.4 °मस्त्वभवत्तेषां. — G2 om. $50^{c}–51^{d}$. — ^{c}) S (G2 om.) महीज इति वि° (T2 G6 महीजात इति ख्या°). — K4 (hapl.) om. $50^{d}–51^{c}$.

51 Ś1 K1 G2 om. 51; K4 om. 51^{abc} (cf. v. l. 50). D3 om. 51^{cd}. — ^{c}) S अभि(T2 G3–6 °भी)रूप इति ख्या°

समुद्रसेनश्च नृपस्तेषामेवाभवद्गणात् ।
विश्रुतः सागरान्तायां क्षितौ धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ५२
बृहन्नामाष्टमस्तेषां कालेयानां परंतपः ।
बभूव राजन्धर्मात्मा सर्वभूतहिते रतः ॥ ५३
गणः क्रोधवशो नाम यस्ते राजन्प्रकीर्तितः ।
ततः संजज्ञिरे वीराः क्षिताविह नराधिपाः ॥ ५४
नन्दिकः कर्णवेष्टश्च सिद्धार्थः कीटकस्तथा ।
सुवीरश्च सुबाहुश्च महावीरोऽथ बाह्लिकः ॥ ५५
क्रोधो विचित्यः सुरसः श्रीमान्नीलश्च भूमिपः ।
वीरधामा च कौरव्य भूमिपालश्च नामतः ॥ ५६
दन्तवक्रश्च नामासीद्दुर्जयश्चैव नामतः ।
रुक्मी च नृपशार्दूलो राजा च जनमेजयः ॥ ५७
आषाढो वायुवेगश्च भूरितेजास्तथैव च ।
एकलव्यः सुमित्रश्च वाटधानोऽथ गोमुखः ॥ ५८
कारूषकाश्च राजानः क्षेमधूर्तिस्तथैव च ।
श्रुतायुरुद्धवश्चैव बृहत्सेनस्तथैव च ॥ ५९
क्षेमोग्रतीर्थः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः ।
मतिमांश्च मनुष्येन्द्र ईश्वरश्चेति विश्रुतः ॥ ६०
गणात्क्रोधवशादेवं राजपूगोऽभवत्क्षितौ ।
जातः पुरा महाराज महाकीर्तिर्महाबलः ॥ ६१ C. 1. 2702 B. 1. 67. 66 K. 1. 68. 66

(M3 जानकिर्नाम वि°). — After 51, Ko S ins.:

557* सप्तमस्तु बभूवैषां प्रवरो यो महासुरः ।

52 ^{a}) G3 स उग्रसेन°. Ko.3.4 Ñ V1 B5 Da Dn D1.3.4 तु (for च). D5 सप्तमः श्रुतसेनश्च. — ^{b}) G (except G4.5) ख्यातो नाम्ना महाबलः.

53 ^{a}) K4 B1.6 (both m as in text) D2 बा(B6 रा-; D2 ब)हो नामा°. — ^{b}) Ñ V1 B D नराधिप (a few MSS. °पः); S महासुरः (for परं°). — ^{c}) Ñ2.3 V1 B D (except D5) G (except G4) राजा ध°. — After 53, Ko.3 (om. lines 3–4).4 Ñ2.3 V1 B D (except D5) ins.:

558* कुपथस्त्वथ विख्यातो दानवानां महाबलः ।
पार्वतीय इति ख्यातः काञ्चनाचलसंनिभः ।
क्रथनस्तु महावीर्यः श्रीमान्राजन्महासुरः ।
सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः ।
असुराणां तु यः सूर्यः श्रीमान्राजन्महासुरः ।
दरदो नाम बाह्लीको वरः सर्वमहीक्षिताम् ।

[Cf. 555*. — (L. 1) Ko.3 V1 क्रथप(K3 V1 °य)स्त्व°; Ñ2 कुपथो यस्तु; B1.4m कुपट°; B4.5 क्रथन°; Da D3 क्रथनो यस्तु; Dn D1.4 कुक्षिस्तु राजन्. — (L. 3) Ko क्रथस्तु सुमहा°; K4 कुपटस्तु; Ñ3 B4 (m as in text) कुपथस्तु; B5 क्रपथस्तु; Da D3 कुपनश्च. — (L. 4) Ko सूर्यार्थ; Ñ3 Da Dn D3.4 सूर्याक्ष; D1 सूर्याख्य.]

54 G3 om. 54^{a}–55^{b}. — ^{b}) M6–8 पूर्वं (for राजन्).

55 G3 om. 55^{ab} (cf. v. l. 54). — ^{a}) Ñ2 V1 B D (except D5) मद्रकः; G4–6 नंदी°; M नंद°. — ^{b}) Ś1 केटभस्; K1 कीटभस; Ñ3 कीच°; B5 संक(m कीक)ट°; Da किरज°; S (except G5; G3 om.) क्रीड°. — ^{c}) Ko.2.3 (*sup. lin.* as in text) Dn1 G1–3 सुरवीरः सुबा°.

56 ^{a}) K3 Ñ1.2 B3.4 M3 क्राथो; B1.5.6 D1.3.4 क्रथो; Da1 काथो. B5 D (except Da D2) विचित्रः. K2 B1.4.5 D (except D5) M6–8 सुरथः; Ñ1.2 V1 B4m.6 तुरसः; M5 त्वपरः. — ^{b}) Ñ1.2 वीरश्च. — ^{c}) Ko धीरधा°; K1 वीरो ना°; K2 °नामा; K4 °वामा; B (except B6) Da Dn D1.3.4 ची(B3.5 वी)रवासाः (B4m °धामा); D5 °धर्मा; G4 चीर°.

57 ^{b}) Ś1 K1 Dn D1.3 दानव°; Ko.3 B4 (m as in text).6 D2 नाम य°; T G1–3 भूमिप° (for दुर्जय°). — ^{c}) S नरशा°.

58 K3 om. 58^{c}–59^{b}. — ^{a}) Ñ3 वायुवेशश्च. — ^{b}) Ś1 K1 हरितेजा°; G4.5 भूरिचेता°. — After 58^{ab}, K1 reads 59^{cd}. — ^{c}) Ko कुमित्र°; Da च मित्र°. — ^{d}) Ś1 K1 वटधा(Ś1 °दा)नो; K2 वारि°; K4 वाटसेनो; T1 वाटीदानो. G3 चापदानोधरो मुखः.

59 K3 om. 59^{ab} (cf. v. l. 58). — ^{a}) S का(T3 G5.6 क)रूशकाः. — ^{b}) Ko B4 (m as in text) D1 °मूर्ति°; D2 °वृक्षि°. G1–3 °र्तिश्च वीर्यवान्. — K1 reads 59^{cd} after 58^{ab}. D2 om. 59^{cd}. — ^{c}) K4 Ñ V1 B D (except D5) T2 G5 उद्वहश्चैव; T1 G2.6 धर्मपश्चै°; G1 धर्मपालश्च. — ^{d}) K Ñ2 D5 °नश्च पार्थिवः.

60 ^{a}) K D5 °ग्रधूर्तः (K1 °र्तिः); Ñ2 °ग्रभावः; D2 °ग्रवीर्यः. B5 कुरवः; T1 G4–6 M कुहकः. G1.2 °ग्रधीर्महाधर्मः; G3 क्षेमाग्रभिन्महाराज. — ^{b}) B3 Da कालिंगे°. — ^{cd}) S °श्च मनुष्याणामीश्वरश्चातिविक्रमः.

61 ^{a}) Da गणः क्रो°. K1 Ñ3 V1 B1 Da Dn D1.3.4 M3.6–8 एष; Ñ1.2 B3–6 D2 T G M5 एव. — ^{b}) S °पूगः क्षिताविह. — ^{c}) K4 V1 B Da D2 महाराजो; Dn D1.3.4 °भागो. — Dn D3.4 (marg.) T G M5 ins. after

C. 1. 2704 B. 1. 67. 68 K. 1. 68. 68 यस्त्वासीद्देवको नाम देवराजसमद्युतिः ।
स गन्धर्वपतिर्मुख्यः क्षितौ जज्ञे नराधिपः ॥ ६२
बृहस्पतेर्बृहत्कीर्तेर्देवर्षेर्विद्धि भारत ।
अंशाद्द्रोणं समुत्पन्नं भारद्वाजमयोनिजम् ॥ ६३
धन्विनां नृपशार्दूल यः स सर्वास्त्रवित्तमः ।
बृहत्कीर्तिर्महातेजाः संजज्ञे मनुजेष्विह ॥ ६४
धनुर्वेदे च वेदे च यं तं वेदविदो विदुः ।
वरिष्ठमिन्द्रकर्माणं द्रोणं स्वकुलवर्धनम् ॥ ६५
महादेवान्तकाभ्यां च कामात्क्रोधाच्च भारत ।
एकत्वमुपपन्नानां जज्ञे शूरः परंतपः ॥ ६६
अश्वत्थामा महावीर्यः शत्रुपक्षक्षयंकरः ।
वीरः कमलपत्राक्षः क्षितावासीन्नराधिप ॥ ६७
जज्ञिरे वसवस्त्वष्टौ गङ्गायां शंतनोः सुताः ।
वसिष्ठस्य च शापेन नियोगाद्वासवस्य च ॥ ६८
तेषामवरजो भीष्मः कुरूणामभयंकरः ।
मतिमान्वेदविद्वाग्मी शत्रुपक्षक्षयंकरः ॥ ६९
जामदग्न्येन रामेण यः स सर्वविदां वरः ।
अयुध्यत महातेजा भार्गवेण महात्मना ॥ ७०
यस्तु राजन्कृपो नाम ब्रह्मर्षिरभवत्क्षितौ ।
रुद्राणां तं गणाद्विद्धि संभूतमतिपौरुषम् ॥ ७१
शकुनिर्नाम यस्त्वासीद्राजा लोके महारथः ।
द्वापरं विद्धि तं राजन्संभूतमरिमर्दनम् ॥ ७२
सात्यकिः सत्यसंधस्तु योऽसौ वृष्णिकुलोद्वहः ।
पक्षात्स जज्ञे मरुतां देवानामरिमर्दनः ॥ ७३
द्रुपदश्चापि राजर्षिस्तत एवाभवद्गणात् ।
मानुषे नृप लोकेऽस्मिन्सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ७४
ततश्च कृतवर्माणं विद्धि राजञ्जनाधिपम् ।
जातमप्रतिकर्माणं क्षत्रियर्षभसत्तमम् ॥ ७५

61 : K_4, after 62 :

559* कालनेमिरिति ख्यातो दानवानां महाबलः ।
स कंस इति विख्यात उग्रसेनसुतो बली ।

62 ^{a}) $G_{1.4.5}$ देवलोकानां. — ^{b}) $\tilde{N}_3$ सुरराज°. — ^{c}) Da गंधर्वपतिमुख्यश्च. — ^{d}) $G_{1.2}$ ख्यातो जज्ञे. T $G_{1.4}$ $M_{3.5}$ महासुरः; $G_{2.3}$ महाबलः (for नरा°). — After 62, K_3 reads 64^{cd}.

63 K_1 om. $63–64^{ab}$. $Ś_1$ damaged.

64 K_1 om. 64^{ab} (cf. v. l. 63). — ^{b}) K_4 $\tilde{N}_2$ V_1 B D T G_3 M_3 यः सर्वास्त्र(T_1 °र्थ)विदुत्तमः. — K_3 reads 64^{cd} after 62. — ^{c}) Dn $D_{3.4}$ महाकीर्तिर्; D_1 महत्की°. — ^{d}) $K_{1–3}$ $\tilde{N}_2$ V_1 B (except $B_{3.5}$) D T_2 G (except $G_{2.5}$) $M_{6–8}$ स जज्ञे. V_1 $B_{4.5}$ Dn $D_{1.3.4}$ मनुजेश्वर; $\tilde{N}_2$ D_5 T $G_{1.2}$ मानुषेष्विह; $G_{4.5}$ °जैः सह. N_1 जातो जज्ञे स ज्येष्ठिकः.

65 ^{c}) Da मित्र°; Dn $D_{1–4}$ चित्र°; S (except G_2) इष्ट° (for इन्द्र°).

66 ^{b}) $K_{2.4}$ D_1 G_5 कामक्रो°. — ^{c}) T G $M_{3.5}$ °मुपसंपद्य; $M_{6–8}$ °मुपसंगम्य. — ^{d}) B_4 प्रतापवान् (m परं° as in text). S जज्ञे वै मानुषेष्विह.

67 ^{a}) $M_{6–8}$ महाबाहुः. — ^{b}) $= 69^{d}$. $\tilde{N}_2$ V_1 $B_{1.3–5}$ $D_{1.2}$ °क्षयावहः; $\tilde{N}_3$ D_5 S °भयं°; B_6 Da Dn $D_{3.4}$ °भयावहः. — ^{d}) $M_{6–8}$ क्षिताविह न°. B (except $B_{3.6}$) Da_1 Dn_2 °धिपः.

68 ^{b}) A few MSS. शांतनोः. — ^{c}) Some MSS. वशिष्ठ°.

69 T_1 G_3 $M_{6–8}$ om. 69^{cd}. — ^{c}) G (G_3 om.) वेदविद्वांश्च. — ^{d}) $= 67^{b}$. D_3 T_2 G (G_3 om.) $M_{3.5}$ सर्वभूत(D_3 T_2 $M_{3.5}$ °शत्रु)भयं°.

70 ^{b}) D_5 शस्त्रविदां; $G_{4.5}$ धर्मभृतां. $K_{0.4}$ T_2 यः सर्वास्त्रविदां; $\tilde{N}_2$ V_1 B D सर्वास्त्रविदुषां; G_6 सर्वशस्त्रभृतां. — ^{c}) K_4 $\tilde{N}_2$ V_1 B D यो[ऽ]यु°.

71 ^{c}) $\tilde{N}_1$ तद्; $\tilde{N}_3$ V_1 $B_{5.6}$ D तु (for तं). B_4 (m as in text) तं गणं; T G $M_{3.5}$ गणतो; $M_{6–8}$ भागतो (for तं गणाद्). — ^{d}) T G $M_{3.5}$ अमितौजसं; $M_{6–8}$ °तेजसं (for अतिपौ°).

73 ^{a}) K (except K_1) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 $B_{5.6}$ Dn $D_{1.4.5}$ च (for तु). — ^{b}) $\tilde{N}_1$ कृष्णकुलोद्भवः; $\tilde{N}_3$ B_5 T_1 °लोद्भवः. $G_{1–3}$ M_3 यः क्षितौ परिकीर्तितः. — G_2 om. $73^{c}–75^{b}$. — ^{cd}) V_1 साक्षात्. K transp. मरु° and देवानाम्. B_1m G_1 मतिमान् (for मरु°).

74 G_1 (hapl.) om. $74^{a}–76^{b}$. G_2 om. 74 (cf. v. l. 73). — ^{a}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 D (except D_5) °दश्चैव; $B_{4.5}$ °दो नाम. — ^{c}) $Ś_1$ K स ($K_{0.1.4}$ सं-) जज्ञे मानुषे लोके.

75 G_1 om. 75; G_2 om. 75^{ab} (cf. v. l. 73, 74). T_1 om. 75^{bc}. — ^{b}) $K_{0.4}$ D_3 T_2 $G_{4.5}$ नराधिपं; $G_{3.6}$ मरुद्गणात्. — ^{c}) $G_{4.5}$ वीरम् (for जातम्). $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) तमप्रतिमकर्माणं. — ^{d}) K_0 °भमुत्तमं;

मरुतां तु गणाद्विद्धि संजातमरिमर्दनम् ।
विराटं नाम राजर्षिं परराष्ट्रप्रतापनम् ॥ ७६
अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभिविश्रुतः ।
स गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्धनः ॥ ७७
धृतराष्ट्र इति ख्यातः कृष्णद्वैपायनादपि ।
दीर्घबाहुर्महातेजाः प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ।
मातुर्दोषादृषेः कोपादन्ध एव व्यजायत ॥ ७८
अत्रेस्तु सुमहाभागं पुत्रं पुत्रवतां वरम् ।
विदुरं विद्धि लोकेऽस्मिञ्जातं बुद्धिमतां वरम् ॥ ७९
कलेरंशात्तु संजज्ञे भुवि दुर्योधनो नृपः ।
दुर्बुद्धिर्दुर्मतिश्चैव कुरूणामयशस्करः ॥ ८०
जगतो यः स सर्वस्य विद्विष्टः कलिपूरुषः ।
यः सर्वां घातयामास पृथिवीं पुरुषाधमः ।
येन वैरं समुद्दीप्तं भूतान्तकरणं महत् ॥ ८१
पौलस्त्या भ्रातरः सर्वे जज्ञिरे मनुजेष्विह ।
शतं दुःशासनादीनां सर्वेषां क्रूरकर्मणाम् ॥ ८२
दुर्मुखो दुःसहश्चैव ये चान्ये नानुशब्दिताः ।
दुर्योधनसहायास्ते पौलस्त्या भरतर्षभ ॥ ८३
धर्मस्यांशं तु राजानं विद्धि राजन्युधिष्ठिरम् ।
भीमसेनं तु वातस्य देवराजस्य चार्जुनम् ॥ ८४
अश्विनोस्तु तथैवांशौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।
नकुलः सहदेवश्च सर्वलोकमनोहरौ ॥ ८५
यः सुवर्चा इति ख्यातः सोमपुत्रः प्रतापवान् ।
अभिमन्युर्बृहत्कीर्तिरर्जुनस्य सुतोऽभवत् ॥ ८६ C. 1. 2748 B. 1. 67. 113 K. 1. 68. 113

K2.3 °यप्रवरं नृप (K3 °पं); Da °सूदनं; D5 क्षत्रियं च वरं नृप.

76 G1 om. 76ab (cf. v. l. 74). — a) D5 गंधर्वाणां गणा°. — b) S (G1 om.) स (T1 G3.5 M5 सं-) जज्ञे रिपुमर्दनः. — G3 om. 76cd. — c) S (G3 om.) विराटो ना° °र्षिः. — d) Ko.2.3 °प्रतापिनं; S (G3 om.) °विमर्दनः.

78 b) Dn D1.3.4 M6–8 °यनात्मजः. — d) B Da D2 °र्नरेश्वरः. — e) Ñ3 °र्दोषेण वै को°; S °र्दोषेण विप्रर्षेः (T G4–6 च ऋषेः; M6–8 ब्रह्मर्षेः). — After 78, K2 (marg.).4 Ñ V1 B D ins.:

560* तस्यैवावरजो भ्राता महासत्त्वो महाबलः ।
स पाण्डुरिति विख्यातः सत्यधर्मरतः शुचिः ।

T G1.2.4.5 ins. after 78: G3.6 M5, after 79:

561* मरुतां तु गणाद्वीरः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
पाण्डुर्जज्ञे महाभाग तव पूर्वपितामहः ।

79 K2 om. 79. Ś1 K1 read 79 after 83; K3 T2 (marg.) G4.5 M, after 81. — a) Ko.3 D2.5 अत्रेरंशं (K3 °शान्) महा°; B1.3 Da आत्रेयं सुमहा°; S धर्मात्तु (G1 °च्च) सु°. — b) Ñ1.3 पुत्रभृतां. D5 विद्धि तं पौरवर्षभ. — D5 om. 79cd. — c) Ñ1.3 D (except D2; D5 om.) विद्धि तं लोके. — d) Da D1 धर्मं; G3 राजन् (for जातं). G धर्मभृतां वरं. Ko.3 धर्मस्यांशं नराधिप; K4 Ñ2 V1 B D2 धर्मं धर्मभृतां वरं.

80 a) K (except K1) Ñ1.2 V1 B D (except D5) M3 °रंशस्तु. Ñ3 कलेरंशं तु संयुक्ते. — b) Ś1 K1 राजा; Ñ3 स वै (for भुवि). Ś1 V1 K1.3 D2 नृप. — c) Ś1 दुर्बुद्धिर्दुर्धरश्चैव; K2 °र्दुर्जय°; K3 °र्दुःसह°; D2 दुर्बोधो दुर्दम°; T2 G4.5 अबुद्धिरमति°; M3 °र्दुर्दम°.

81 Ś1 om. 81ab. — a) Ñ1.2 V1 B D (except D5) यस्तु; T2 G4–6 यश्च. — b) K2 M6–8 विद्वेष्टा; G1–3.6 M3.6 °द्वेषी. T G4.5 विद्वेषकरपू°. — c) K4 B3m Da T1 G1.2 M6–8 सर्वान्. — d) K4 पार्थिवान्; Da T G (except G5) पृथिव्यां. B D (except D5) पृथिवीपतिः (Dn D1–4 °ते); G3 पुरुषान्सदा. — e) T2 द्यूतं; G4–6 युद्धं (for वैरं). Ñ3 महद्दिष्टं; S (except G6) समुद्दिष्टं (M6–8 °त्सृष्टं). Dn D1.4 उद्दीपितं येन वैरं. — After 81, K3 T2 (marg.) G4.5 M read 79.

82 a) B4 G4–6 पौलस्त्य°. Ñ1 °रस्तस्य; B1 (m as in text) Dn D1.4 °रश्चास्य. — b) D5 T1 G2.3 मानुषेष्विह. — c) M (except M5) दुर्योधना°.

83 b) Ś1 न तु; B5 D5 नात्र (for नानु-). V1 D (except D2.5) S °कीर्तिताः. — After 83, Ś1 K1 read 79, while K3.4 Ñ2.3 V1 B D (except D5) ins. a passage of 37 lines given in App. I (No. 41).

84 a) T2 G6 M °स्यांशात्तु. — In Ś1 the portion of text from 1. 61. 84b to 1. 68. 19 is lost on the missing fol. 49–52. — c) K4 D5 S (except G3) च (for तु). T1 वायोश्च; G3 °योस्तु.

85 Ś1 missing. — b) Ñ2 B Da D2.3 रूपद्रविणसंमतौ. — c) G (except G4.5) °लं सहदेवं च. — d) Ñ1.2 B Da D2.3 °भूतहिते रतौ; Ñ3 V1 Dn D1.4 G1.3.6 M3 सर्वभूत°.

86 Ś1 missing. — a) K3.4 Ñ V1 B D यस्तु वर्चा. — c) Ñ1.2 B Da Dn D1–4 सो[ऽ]भिम°. K3 Ñ3 V1 D5 स संजज्ञे (for बृह°). — d) G1–3 M (except M5)

C. 1. 2761 B. 1. 67. 126 K. 1. 63. 126

अग्रेरंशं तु विद्धि त्वं धृष्टद्युम्नं महारथम् ।
शिखण्डिनमथो राजन्स्त्रीपुंसं विद्धि राक्षसम् ॥ ८७
द्रौपदेयाश्च ये पञ्च बभूवुर्भरतर्षभ ।
विश्वेदेवगणात्राजंस्तान्विद्धि भरतर्षभ ॥ ८८
आमुक्तकवचः कर्णो यस्तु जज्ञे महारथः ।
दिवाकरस्य तं विद्धि देवस्यांशमनुत्तमम् ॥ ८९
यस्तु नारायणो नाम देवदेवः सनातनः ।
तस्यांशो मानुषेष्वासीद्वासुदेवः प्रतापवान् ॥ ९०
शेषस्यांशस्तु नागस्य बलदेवो महाबलः ।
सनत्कुमारं प्रद्युम्नं विद्धि राजन्महौजसम् ॥ ९१
एवमन्ये मनुष्येन्द्र बहवोंऽशा दिवौकसाम् ।
जज्ञिरे वसुदेवस्य कुले कुलविवर्धनाः ॥ ९२
गणस्त्वप्सरसां यो वै मया राजन्प्रकीर्तितः ।
तस्य भागः क्षितौ जज्ञे नियोगाद्वासवस्य च ॥ ९३
तानि षोडश देवीनां सहस्राणि नराधिप ।
बभूवुर्मानुषे लोके नारायणपरिग्रहः ॥ ९४
श्रियस्तु भागः संजज्ञे रत्यर्थं पृथिवीतले ।
द्रुपदस्य कुले कन्या वेदिमध्यादनिन्दिता ॥ ९५

सो[ऽ]र्जु°. K Ñ3 V1 D5 फाल्गुनस्यात्मजो बली. — After 86, K3.4 Ñ V1 B D (except D5) ins. a passage of 25 lines given in App. I (No. 42).

87 Ś1 missing. — a) Ñ1.2 B D (except D2.5) अग्नेर्भागं; Ñ3 S °रंशात्. — b) G1.2 महाद्युतिं; G4.5 °बलं. — d) K4 Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) स्त्रीपूर्वं. T1 अथ (for विद्धि). S गुह्यकं.

88 Ś1 missing. — a) Ñ3 B (except B5) S (except M6–8) तु (for च). — b) K2–4 D5 °र्षभाः. — c) K1.2.4 Ñ1 V1 B1.4.6 D (except D5) विश्वान्. Ñ3 °गणाः; T G4.5 M (except M5) °गणात्. K2.4 Ñ1.2 B D (except D5) G6 विद्धि (for राजन्). — d) K2.4 राजंस्तान्; Ñ1.2 B D (except D5) संजातान्; G6 तात्राजन् (for तान्वि°). K4 Ñ1 B D4 भरतर्षभान्; D5 वसुधाधिप; M3 जनमेजय. V1 विद्धि तांस्तु महर्षभान्. — After 88, K3 ins.:

562* भीमसेनाद्राक्षसेन्द्रो गुह्यकेभ्यस्त्ववजायत ।
जयस्य परिरक्षार्थं स हि सृष्टो महात्मना ।;

while Ñ3 ins.:

563* सर्वेषां देवताभागं दत्त्वा विद्धि महीपते ।;

and finally K4 Ñ V1 B D (except D5) ins. a passage of 40 lines given in App. I (No. 43).

89 Ś1 missing. — ab) K3 आबद्धक°. K1 transp. कर्णो and जज्ञे. K3.4 Ñ1.2 V1 B D वीरो (for कर्णो). K4 B Da D2.3 यः स. K0 महाबलः; K2.3 Ñ1.3 Dn D1.4 °यशाः; D5 °तपाः. — After 89^{ab}, K0 (om. lines 2–4).3.4 Ñ2.3 V1 B D (except D5) ins.:

564* कर्ण इत्यभिविख्यातः पृथायाः प्रथमः सुतः ।
स तु सूतकुले वीरो ववृधे राजसत्तम ।
कर्णं नरवरश्रेष्ठं श्रेष्ठं सर्वधनुष्मताम् ।
दुर्योधनस्य सचिवं मन्त्रिणं शकुनेः समम् ।

[Ñ2.3 V1 B Da read lines 3–4 after 89^{cd}. — (L. 3) B4.5 Da D2.3 रथवर°. K3.4 Ñ2.3 V1 Dn D1.4 सर्वशस्त्रभृतां वरं. — (L. 4) Dn D1–4 मित्रशत्रुविनाशनं.] — K4 om. 89^{cd}. — cd) K4 Ñ2.3 Dn D1.4 राजन् (for देवस्य). V1 महात्मभिः (for अनु°). K0.2 देवेशस्यांशमुत्तमं; Ñ1 G4–6 M देवर्षेरं(Ñ1 °र्षें)शमुत्तमं; T G1–3 कर्णमंशं नरोत्तमं (for d). B3 तमप्रतिमकर्माणं क्षत्रियं शूरसत्तमम्. — After 89^{cd}, Ñ2.3 V1 B Da read lines 3–4 of 564*.

90 Ś1 missing. — a) K0.2.3 राजन्; T1 G1–3 नाथो; G4–6 देवो (for नाम). — b) T1 G1–3 वासुदेवः स°. — After 90^{ab}, K (except K2) ins.:

565* वशिता सर्वभूतानां संहर्ता चापराजितः ।.

— c) K Ñ2.3 D5 °षे लोके. — d) T1 G1–3 M3 °वः परंतपः.

91 Ś1 missing. — a) Ñ1.2 V1 Dn D1.4 °स्यांशश्च; D3 °स्यांशेन; D5 °स्यांशात्तु. — d) Ñ1 द्विजराजं म°.

92 Ś1 missing. — a) Ñ2.3 B (except B6) Dn D1.4.5 °ष्येंद्रा; G3–5 °ष्येषु. — b) G4–6 °कसः. — c) G (except G1.3) वासु°.

93 Ś1 missing. — a) G1.2 च (for तु). — b) G (except G4.5) महाराज प्र°. — D3 (hapl.) om. 93^{d}–95^{a}. — d) K2.3 Ñ2 V1 Dn D1.4.5 ह; Ñ3 B (except B5) Da D2 तु (for च).

94 Ś1 missing. — D3 om. 94 (cf. v. l. 93). — d) K1 Ñ3 T2 G3–6 M3.5.8 °ग्रहाः; Ñ2 V1 B D वासुदेवपरिग्रहः (B4.5 D4 °हाः).

95 Ś1 missing. D3 om. 95^{a} (cf. v. l. 93). — b) K (except K4) वसुधातले; B D2 T2 °वीपते. — After 95^{ab}, Ñ3 V1 B5 D (except D3) ins. (B5 D4 om. line 1; D5 om. line 2):

566* भीष्मकस्य कुले साध्वी रुक्मिणी नाम नामतः ।

नातिह्रस्वा न महती नीलोत्पलसुगन्धिनी ।
पद्मायताक्षी सुश्रोणी असितायतमूर्धजा ॥ ९६
सर्वलक्षणसंपन्ना वैडूर्यमणिसंनिभा ।
पञ्चानां पुरुषेन्द्राणां चित्तप्रमथिनी रहः ॥ ९७
सिद्धिर्धृतिश्च ये देव्यौ पञ्चानां मातरौ तु ते ।
कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिस्तु सुबलात्मजा ॥ ९८
इति देवासुराणां ते गन्धर्वाप्सरसां तथा ।
अंशावतरणं राजन्राक्षसानां च कीर्तितम् ॥ ९९
ये पृथिव्यां समुद्भूता राजानो युद्धदुर्मदाः ।
महात्मानो यदूनां च ये जाता विपुले कुले ॥ १००
धन्यं यशस्यं पुत्रीयमायुष्यं विजयावहम् ।
इदमंशावतरणं श्रोतव्यमनसूयता ॥ १०१
अंशावतरणं श्रुत्वा देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
प्रभवाप्ययवित्प्राज्ञो न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ १०२　C. 1. 2793 B. 1. 67. 164 K. 1. 68. 165

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

॥ समाप्तमादिवंशावतरणपर्व ॥

द्रौपदी त्वथ संजज्ञे शचीभागादनिन्दिता ।

Ñ3 B5 D4 read line 2 of 566* after 95^{cd}. D1 om. 95^{cd}. — ^{c}) K1-3 D3.5 जाता (for कन्या). — ^{d}) MSS. indiscriminately वेदी° and वेदि°. B4 सुमध्यमा; T1 अजायत; T2 G4.5 M3.5 समुत्थिता (for अनि°).

96 Ś1 missing. — ^{a}) K4 T2 G3 नातिदीर्घा; G1.2.4-6 ना(G2 अ)तिमहती. Ñ3 नातिदीर्घा न ह्रस्वा च; M (except M5) न ह्रस्वा नातिमहती. — ^{d}) Ko.3 त्वसिता°; K1 सुसिता°; K2.4 Ñ3 (*inf. lin. sec. m.*) T1 D5 स्वसिता°; Ñ2 B1 Dn D1.3.4 स्वसितांचित°; B3-6 D2 असितांचित°; T2 G M स्वंचिता°.

97 Ś1 missing. K3 om. 97-98. — ^{a}) K3 D (except D2.5) °संपूर्णा. — ^{b}) Ñ V1 B D G3-6 वैडूर्य° (B1 स्निग्धवैडूर्यसं°). — ^{d}) Ko.3.4 °संयमी(K3 °म)नी; Ñ V1 B1.3.6 D °मथनी. Ko.3.4 वरा; Ñ3 वधूः.

98 Ś1 missing. K2 om. 98 (cf. v. l. 97). — ^{a}) Ñ1.3 V1 T G2 वृद्धिश्च; B5 कीर्तिश्च; G4.5 प्रीतिश्च. — ^{d}) T G4.5 माद्री तु; G1-3 सुमतिः; G6 मुनिस्तु. Cd mentions सुबला°. M माद्री मद्रपतेः सुता.

99 Ś1 missing. — ^{a}) T1 G1-3 असुराणां सुरा°. — K1 (hapl.) om. 99^{c}-101^{d}. — ^{c}) T पुण्यं (for राजन्). — ^{d}) Ko.3.4 °नां प्रकी°.

100 Ś1 missing. K1 om. 100 (cf. v. l. 99). — ^{a}) B4.5 transp. ये and पृ°. Da च संभूता; T G1.2 M6-8 समुत्पन्ना. — ^{c}) T2 G6 महात्मनां. — After 100, Ñ2.3 V1 B4.5 ins.:

567* ये च यस्मिन्कुले जाता राजानो भूरितेजसः ।

Ñ2.3 V1 B4.5 cont.: Dn D1.4 ins. after 100:

568* ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मया ते परिकीर्तिताः ।

D3 T G ins. after 100:

569* एते तु मुख्याः कथिता मया ते राजसत्तम ।

101 Ś1 missing. K1 om. 101 (cf. v. l. 99). — ^{ab}) B4.5 D3 S transp. पुत्री° and आयु°. — ^{d}) Cf. 1. 59. 53^{d}. B3 °सूयुना; T G °सूयया.

Colophon. Ś1 missing. — *Major parvan:* D3 T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* K Ñ V1 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 M5 Cd अंशावतरण; to which Ko.1.4 Ñ V1 B4.6 Dn1.n2 D1.2.4.5 Cd add समाप्तं; K3, संपूर्णं. — *Adhy. name:* G1.2 देवाद्यंशावतरणं; M3 अंशावतरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 76; Ñ1.2 V1 67; D3 68; D4 marg. 65; T1 59; T2 G4.5 M 9; G1-3 11; G6 10. — *S'loka no.:* K3 Da1 161; Ñ3 164; Dn1 165. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2776.

☞ The name आदिवंशावतरण (or °तारण) does not occur in the colophons of any of the MSS. hitherto collated; it likewise finds no mention in the summary of the Ādiparvan given in the Parvasaṃgraha (1. 2. 72-94); but cf. 1. 2. 34. In the MSS. which do mention the name of the Sub-parvan in their colophons, this section is generally called अंशावतरणपर्व, which practice the printed editions follow, but these editions place the end of the अंशावतरणपर्व at the end of the adhy. corresponding to our adhy. 58 for which, however, there appears to be no MS. authority.

C. 1. 2799
B. 1. 68. 1
K. 1. 69. 1

६२

जनमेजय उवाच ।
त्वत्तः श्रुतमिदं ब्रह्मन्देवदानवरक्षसाम् ।
अंशावतरणं सम्यग्गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ १
इमं तु भूय इच्छामि कुरूणां वंशमादितः ।
कथ्यमानं त्वया विप्र विप्रर्षिगणसंनिधौ ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
पौरवाणां वंशकरो दुःषन्तो नाम वीर्यवान् ।
पृथिव्याश्चतुरन्ताया गोप्ता भरतसत्तम ॥ ३
चतुर्भागं भुवः कृत्स्नं स भुङ्क्ते मनुजेश्वरः ।
समुद्रावरणांश्चापि देशान्स समितिंजयः ॥ ४
आम्लेच्छाटविकान्सर्वान्स भुङ्क्ते रिपुमर्दनः ।
रत्नाकरसमुद्रान्तांश्चातुर्वर्ण्यजनावृतान् ॥ ५
न वर्णसंकरकरो नाकृष्यकरकृज्जनः ।
न पापकृत्कश्चिदासीत्तस्मिन्राजनि शासति ॥ ६

62

☞ This adhy. is missing in $Ś_{1}$ (cf. v. l. 1. 61. 84); the MS. is *wholly* ignored here.

1 G_{5} M om. 1–2. K_{1} S om. उवाच. — [a]) K_{2} सम्यक् (m ब्रह्मन् as in text); G_{6} सर्वं. — [b]) G_{3} देवगंधर्व°. — [d]) K_{0} दानवाप्सर°. — After 1, G_{1} ins. (for the first time, the S version of) 1. 89. 1–19; the passage is repeated, in its proper place, after the Yayāti episode (see below).

2 G_{5} M om. 2 (cf. v. l. 1). — [a]) $K_{2.3}$ $Ñ_{3}$ B (except B_{4}) Da_{1} $D_{2.3}$ T_{1} G_{1-4} इदं. K_{4} भूयः पृच्छा°; D_{2} भूयस्त्विच्छा°; D_{5} श्रोतुमिच्छा°. — [c]) T_{2} $G_{4.6}$ °या ब्रह्मन्. — [d]) K_{4} T_{1} G_{1-3} देवर्षिं°.

☞ Here begins the Śakuntalā episode. In our text (as in N and in the Jav. version), it is *followed* by the Yayāti episode, the latter being probably the later interpolated of the two episodes; D_{3} S transp. these episodes. — In D_{3} T G (for G_{1} see below), वैशं° उ° is followed by the formal introd. st. (lacking in N except D_{3} and M):

570* धर्मार्थकामसहितं राजर्षीणां प्रकीर्तितम् ।
पवित्रं कीर्त्यमानं मे निबोधेदं मनीषिणाम् ।

which preludes in these MSS. the Yayāti episode (adhy. 70–88), which in turn is followed by (the S version of) 1. 89. 1–19 (a short genealogical adhy.). In M, on the other hand (which om. st. 1–2 of this adhy.), the preceding adhy. (61) is immediately followed by (the S version of) 1. 89. 1–19, the passage occurring twice in M, once immediately before the Yayāti episode and again immediately after it, both times followed by a colophon. G_{1} also repeats this passage, but here it occurs for the first time, as already observed, *irrelevantly*, after st. 1 of the present adhy., and in this place it lacks the colophon. The short genealogical adhy. (1. 89. 1–19) occurring *after* the Yayāti episode is then followed in *all* S MSS. by the formal introd. st. (lacking in N):

571*　　　जनमेजयः ।
भगवन्विस्तरेणेह भरतस्य महात्मनः ।
जन्म कर्म च शुश्रूषुस्तन्मे शंसितुमर्हसि ।

which preludes, in S, the Śakuntalā episode, of which the (combined) collations follow. — The fragm. misch-codex D_{3}, which (like S) transp the Śakuntalā and Yayāti episodes, does not contain the former, breaking off in the middle of the Yayāti episode; the MS. is *wholly* ignored up to the end of the lacuna.

3 K_{1} D_{5} S om. उवाच. — [a]) $B_{4.5}$ कौरवा°. — [b]) $K_{0.2.3}$ Da D_{1} दुष्कंतो; K_{1} दुष्वं°; K_{4} दूष्यं°; Ñ V_{1} B (except B_{4}) Dn $D_{2.4.5}$ T_{2} $G_{3.5.6}$ दुष्यं°. For the spelling दुःषन्त of the text, cf. Winternitz, *Ind. Ant.* 27. 136. — [c]) B_{6} चतुरर्णाया; G_{3} सागरांता°. — [d]) A few MSS. भारत- and -सत्तमः.

4 [b]) $Ñ_{1.2}$ V_{1} Dn $D_{1.4}$ S (except M_{8}) यो; $Ñ_{3}$ $B_{1.3.5}$ D_{2} सो (for स). K_{1} B_{6} सोभुंक्त; Da सोभुक्त; D_{5} सोभुनक् (cf. v. l. 5). $K_{2.3}$ भुवनेश्वरः. — [c]) K_{0-2} $Ñ_{3}$ D_{5} समुद्राव(D_{5} °द्रवि)ततांश्चा°; S °द्रवसनां(G_{3} °न)श्चा°. — [d]) K D_{5} च (for स).

5 [a]) Dn D_{1} आम्लेच्छावधिकान्; T_{1} $G_{1.3}$ म्लेच्छनाट°; T_{2} M स (M_{5} सं-; M_{7} तं) म्लेच्छाट°; $G_{2.4-6}$ म्लेच्छान($G_{4.5}$

धर्म्यां रतिं सेवमाना धर्मार्थावभिपेदिरे ।
तदा नरा नरव्याघ्र तस्मिञ्जनपदेश्वरे ॥ ७
नासीच्चोरभयं तात न क्षुधाभयमण्वपि ।
नासीद्व्याधिभयं चापि तस्मिञ्जनपदेश्वरे ॥ ८
स्वैर्धर्मै रेमिरे वर्णा दैवे कर्मणि निःस्पृहाः ।
तमाश्रित्य महीपालमासंश्चैवाकुतोभयाः ॥ ९
कालवर्षी च पर्जन्यः सस्यानि फलवन्ति च ।
सर्वरत्नसमृद्धा च मही वसुमती तदा ॥ १०
स चाद्भुतमहावीर्यो वज्रसंहननो युवा ।
उद्यम्य मन्दरं दोर्भ्यां हरेत्सवनकाननम् ॥ ११
धनुष्यथ गदायुद्धे त्सरुप्रहरणेषु च ।
नागपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च बभूव परिनिष्ठितः ॥ १२
बले विष्णुसमश्चासीत्तेजसा भास्करोपमः ।
अक्षुब्धत्वेऽर्णवसमः सहिष्णुत्वे धरासमः ॥ १३
संमतः स महीपालः प्रसन्नपुरराष्ट्रवान् ।
भूयो धर्मपरैर्भावैर्विदितं जनमावसत् ॥ १४ C. 1. 2813 B. 1. 68. 15 K. 1. 89. 14

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

°ना)टव्यजा(G5 °का)न्. K3 G3 चैव; T G1.2.4–6 M चापि (for सर्वान्). — b) Ñ1.3 S यो (for स). K0.4 संभोक्ता; K1 B1.6 अभुंक्त; K2 स भोक्ता; B4.5 (by transp.) भुंक्ते स (cf. v. l. 4). K1 मनुजेश्वरः; B4 विश्वमर्दनः. K3 दशान्भुंक्तेरिमर्दनः. — c) K0.2–4 °समुद्रांते; K1 Da °द्रांताः; Ñ3 °द्रस्य; S °करान्समुद्रांश्च. — d) K (except K1) D2 °जनावृते; V1 °समाश्रितान्; B4.5 °समावृ°.

6 D5 om. 6^{ab}. — a) T2 G2.4–6 M6–8 न वर्णसंकरो राजन्. — b) K4 नाकृष्या°; Ñ V1 B D (D5 om.) न कृष्या°; S ना(T1 G1 न; G4.5 आ)कृष्ट°. — G3 om. 6^{cd}. — d) K D5 °त्राज्यं प्रशासति.

7 a) Ñ V1 Dn D1.5 धर्मे; T1 G1–3 M3.5 °र्मं. T1 G1.3 M5 एकं; T2 G2.4–6 M6–8 वृत्तिं (for रतिं). T1 शासमानं. M5 धर्ममेकं त्वभिरताः. — bc) S कामार्थौ च (G3 °र्थांश्च) प्रपे° (T1 कार्थौ न प्रतिपे°) । नरा नरवरव्याघ्र.

8 a) N (except D1.4) चौर°. K3 तत्र; B5 राजन् (for तात). G3 असंचारा न सत्रासन् (sic). — b) K (except K1) न च क्षुद्भयम्. K1 G3 एव; B4 (m as in text) इति (for अणु). K1 च; G3 हि (for अपि).

9 a) Ñ V1 Dn D1.2 M3.5 स्वधर्मैः; D4 G1 स्वधर्मे. — b) K1 दैव-; Ñ2 V1 B1.4 (both m as in text).5 D2 वेद-; Da1m G3 देव-; T1 नान्य-; T2 अन्ये; G1 ह्यन्य-; G4.6 अन्य-. V1 निश्चिताः; B1 (m as in text).3.5.6 Da1m D2 G3 M निष्ठिताः. Cd (citing the entire pāda) exactly as in text! — d) M3.5 मानवाश्चाकु°.

10 a) T1 G3 काले. T1 वर्षति प°. — b) K2.3 स्वादुवंति; Ñ V1 B D (Da erroneously) Arjp रस°; Cd सदवंति (sic). The MSS. being corrupt, the (true) reading of Arj. cannot be made out. — d) B4m भूमिः (for मही). K2 B1 (m as in text).3m.4 (m as in text).5 Dn1.n2 D4.5 S पशुम(M5 °प)ती; Devp रसवती; Cd Nilp as in text. Ñ1.2 V1 B D (except D5) T1 G2.3 M3.5 तथा. — After 10, K4 Ñ2 V1 B D (except D5) ins.:

572* स्वकर्मनिरता विप्रा नानृतं तेषु विद्यते ।

11 a) D5 महाकायो महा°. — b) K4 सिंहसंह°; Cd as in text. — c) B4 उत्पाट्य मंद°. — d) Cf. 1. 58. 11^{d}. Ñ2 V1 B D (except D5) वहेत्; T1 भवेत्; T2 G4 भरेत्. K0.3.4 °कंदरं.

12 a) Dn D1.5 चतुष्पथ-; S धनुष्यस्त्रे. — b) K1 त्सह°; K2 शत्रु°; K4 खड्ग°; Ñ1.2 V1 Dn D1.4 T G1.2.4.6 सर्व°; Ñ3 त्सरुप्रक°; B3 त्सक°; B6 त्सव°; D2 शर°; D5 स तु प्र°; G3 असि°. — c) T2 G नागस्कंधे.

13 a) B4 रणे; Cd बले (as in text). — c) K2 अक्षयत्वे; Ñ V1 Dn D4 S अक्षोभ्यत्वे; Dn अक्षोभ्यस्त्व-; D5 क्षुब्धत्वे च; Cd as in text.

14 a) T1 G M5 सर्वतः. Ñ3 स महावीर्यः. — c) B4 (m as in text) द्वयो ध°. — d) K1 दुदितं; K3 विदं°; Ñ1 V1 B4.5 Dn D1.4 G4 मुदि°; Ñ2 M7 विजि°; T2 G1 विशिष्टं. B3.6 Dn D4 °मादिशत्; D1 M3 (*inf. lin.*) °माविशत्. Ñ3 विदितो जनमेजय. — Cd (citing the entire line 14^{cd}) exactly as in text!

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 T1 संभव; to it Ñ1.2 V1 add शकुंतलोपाख्यान. K0.2–4 Ñ3 B Da Dn D2.4.5 T2 G1.4 M (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल (K3.4 शकुंतलोपाख्यान). — *Adhy. name:* K4 T2 G1.4 दुष्यंतसाम्राज्य(K4 °राज्य)वर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 63; B5 61; Da1 D4 66; Dn3 67; T1 80; T2 G4 30; G1–3.5.6 M 31. — *S'loka no.:* Ñ3 14; Da1 Dn1.n2 15. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2791.

६३

C. 1. 2816
B. 1. 69. 3
K. 1. 90. 3

वैशंपायन उवाच ।
स कदाचिन्महाबाहुः प्रभूतबलवाहनः ।
वनं जगाम गहनं हयनागशतैर्वृतः ॥ १
खड्गशक्तिधरैर्वीरैर्गदामुसलपाणिभिः ।
प्रासतोमरहस्तैश्च ययौ योधशतैर्वृतः ॥ २
सिंहनादैश्च योधानां शङ्खदुन्दुभिनिस्वनैः ।
रथनेमिस्वनैश्चापि सनागवरबृंहितैः ॥ ३
हेषितस्वनमिश्रैश्च क्ष्वेडितास्फोटितस्वनैः ।
आसीत्किलकिलाशब्दस्तस्मिन्गच्छति पार्थिवे ॥ ४
प्रासादवरशृङ्गस्थाः परया नृपशोभया ।
ददृशुस्तं स्त्रियस्तत्र शूरमात्मयशस्करम् ॥ ५
शक्रोपमममित्रघ्नं परवारणवारणम् ।
पश्यन्तः स्त्रीगणास्तत्र शस्त्रपाणिं स्म मेनिरे ॥ ६
अयं स पुरुषव्याघ्रो रणेऽद्भुतपराक्रमः ।
यस्य बाहुबलं प्राप्य न भवन्त्यसुहृद्गणाः ॥ ७
इति वाचो ब्रुवन्त्यस्ताः स्त्रियः प्रेम्णा नराधिपम् ।
तुष्टुवुः पुष्पवृष्टीश्च ससृजुस्तस्य मूर्धनि ॥ ८
तत्र तत्र च विप्रेन्द्रैः स्तूयमानः समन्ततः ।
निर्ययौ परया प्रीत्या वनं मृगजिघांसया ॥ ९
सुदूरमनुजग्मुस्तं पौरजानपदास्तदा ।
न्यवर्तन्त ततः पश्चादनुज्ञाता नृपेण ह ॥ १०
सुपर्णप्रतिमेनाथ रथेन वसुधाधिपः ।

63

☞ This adhy. is missing in Ś$_1$ and D_3 (cf. v. l. 1. 61. 84; 62. 2); both MSS. are *wholly* ignored here.

1 Before वैशं°, K_4 Ñ$_{1.2}$ V_1 B D ins.:

573* जनमेजय उवाच ।
संभवं भरतस्याहं चरितं च महामतेः ।
शकुन्तलायाश्चोत्पत्तिं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
दुष्यन्तेन च वीरेण यथा प्राप्ता शकुन्तला ।
तं वै पुरुषसिंहस्य भगवन्विस्तरं त्वहम् ।
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वज्ञ सर्वं मतिमतां वर ।

[(L. 1) Ñ$_{1.2}$ V_1 B_{4-6} $D_{2.5}$ विस्तरं च; B_1 विस्तरेण. K_4 महामुने; B Da D_2 °मते.]
— K_1 जनमेजयः; Ñ$_3$ D_5 S वैशंपायनः (all om. उ°). — ^{a}) G_2 एकदा स महा°. — ^{b}) G_6 °गजवाहनः. — ^{d}) K_2 हयानामयुतैर्वृतः. — After 1, Dn ins. 575* (cf. v. l. 6).

2 K_1 D_1 (hapl.) om. 2. — ^{a}) Ñ$_3$ $M_{3.5}$ °चापधरैर्. K_2 दांतैर्. — ^{b}) $B_{4.5}$ °धारिभिः; T_2 °मंडल°. — ^{c}) B_5 °मुद्गर°. — ^{d}) Ñ$_3$ नागदातैर्.

3 ^{a}) K_2 तु (for च). B_5 च वीराणां. — ^{b}) = (var.) 1. 1. 77^{b}. Some MSS. °निःस्वनैः. — ^{c}) Ñ$_{1.2}$ V_1 $B_{4.5}$ D (except D_5) S (except G_3) चैव (for चापि). — ^{d}) K_3 मातंग°; B_5 °संवृतैः. — After 3, Dn $D_{1.4}$ ins.:

574* नानायुधधरैश्चापि नानावेषधरैस्तथा ।

4 ^{a}) Ñ V_1 B (except B_5) $D_{2.5}$ $G_{3.4}$ च्हेषित°. K_4 $M_{3.5}$ हयहेषितशब्दै(K_4 °मिश्रै)श्च. — ^{b}) S (except $M_{3.5}$) °स्फोटनिस्वनैः (T_1 °स्फोटमिश्रितैः). — ^{c}) S (except T_2 $G_{2.5}$ M_5) किलिकिला°.

5 ^{b}) T_2 G (except $G_{1.3}$) वरया. — ^{c}) G_2 °शुस्ताः. — K_1 (hapl.) om. 5^{d}–6^{e}. — ^{d}) D_2 राजन्; S नृपम् (G_5 corr. *sup. lin.* from रूपम्) (for शूरम्).

6 K_1 om. 6^{abc} (cf. v. l. 5). — K_4 Ñ$_2$ V_1 B Da $D_{2,5}$ ins. after 6^{ab}: Dn, after 1:

575* बलेन चतुरङ्गेण वृतः परमवल्गुना ।

— ^{a}) K_2 चाप°; K_4 Ñ$_{2.3}$ V_1 B D वज्र°; S शक्ति°. $K_{0.1.3}$ स्म रेमिरे; Ñ$_1$ समीपगं.

7 ^{a}) K (except K_1) °षश्रेष्ठो. — ^{b}) Ñ$_2$ V_1 B D (except D_5) रणे वसु° (B_5 वायु°). — ^{d}) G_3 M_{6-8} °सुहृज्जनाः.

8 ^{c}) S °वृष्टिं (G_4 °वर्षं) च.

9 ^{b}) T_2 $G_{2.4}$ °मानस्ततस्ततः. — ^{c}) Ñ V_1 B D T_2 परमप्रीत्या. — After 9, K_4 Ñ V_1 B D (except D_5) ins.:

576* तं देवराजप्रतिमं मत्तवारणधूर्गतम् ।
द्विजक्षत्रियविट्शूद्रा निर्यान्तमनुजग्मिरे ।
ददृशुर्वर्धमानास्ते आशीर्भिश्च जयेन च ।

[(L. 1) D_2 °वारणविक्रमं. — (L. 2) Ñ$_2$ ब्रह्मक्ष°. — (L. 3) Ñ V_1 $B_{4.5}$ °मानाभिराशी°.]

10 ^{a}) Ñ$_{1.2}$ V_1 Da T_1 $M_{3.5}$ अदूर°; G_2 आबाल°. — ^{b}) D_4 M_8 पौरा जान°; $M_{6.7}$ पौरा जन°. N (except $K_{0.2.3}$ Ñ$_3$) तथा; T_1 ततः. — ^{cd}) $M_{3.5}$ °तः सर्वेप्यनु°.

11 ^{a}) K_2 Ñ$_3$ B_4 सुवर्ण°; Ñ$_1$ T_2 G M_{6-8} सौ(G_2 सा)वर्णं°; T_1 सौवर्णप्रतिमानेन. — ^{b}) D_4 °धापतिः.

महीमापूरयामास घोषेण त्रिदिवं तथा ॥ ११
स गच्छन्ददृशे धीमान्नन्दनप्रतिमं वनम् ।
बिल्वार्कखदिराकीर्णं कपित्थधवसंकुलम् ॥ १२
विषमं पर्वतप्रस्थैरश्मभिश्च समावृतम् ।
निर्जलं निर्मनुष्यं च बहुयोजनमायतम् ।
मृगसंघैर्वृतं घोरैरन्यैश्चापि वनेचरैः ॥ १३
तद्वनं मनुजव्याघ्रः सभृत्यबलवाहनः ।
लोडयामास दुःषन्तः सूदयन्विविधान्मृगान् ॥ १४
बाणगोचरसंप्राप्तांस्तत्र व्याघ्रगणान्बहून् ।
पातयामास दुःषन्तो निर्बिभेद च सायकैः ॥ १५
दूरस्थान्सायकैः कांश्चिदभिनत्स नरर्षभः ।
अभ्याशमागतांश्चान्यान्खड्गेन निरकृन्तत ॥ १६
कांश्चिदेणान्स निर्जघ्ने शक्त्या शक्तिमतां वरः ।
गदामण्डलतत्त्वज्ञश्चचारामितविक्रमः ॥ १७
तोमरैरसिभिश्चापि गदामुसलकर्पणैः ।
चचार स विनिघ्नन्वै वन्यांस्तत्र मृगद्विजान् ॥ १८
राज्ञा चाद्भुतवीर्येण योधैश्च समरप्रियैः ।
लोड्यमानं महारण्यं तत्यजुश्च महामृगाः ॥ १९
तत्र विद्रुतसंघानि हतयूथपतीनि च ।
मृगयूथान्यथौत्सुक्याच्छब्दं चक्रुस्ततस्ततः ॥ २०
शुष्कां चापि नदीं गत्वा जलनैराश्यकर्शिताः ।
व्यायामक्लान्तहृदयाः पतन्ति स्म विचेतसः ॥ २१
क्षुत्पिपासापरीताश्च श्रान्ताश्च पतिता भुवि ।
केचित्तत्र नरव्याघ्रैरभक्ष्यन्त बुभुक्षितैः ॥ २२
केचिदग्निमथोत्पाद्य समिध्य च वनेचराः ।
भक्षयन्ति स्म मांसानि प्रकुट्य विधिवत्तदा ॥ २३ C. 1. 2842 B. 1. 69. 29 K. 1. 90. 29

---

12 ^{a}) G (except G_3) स तच्च द°. — ^{d}) K_2 B_4 (m as in text) T_1 $G_{1.3}$ °वन°; K_4 °संयुतं; D_1 °ध्वज°; T_2 $G_{2.4-6}$ M °वट° (M_5 *sup. lin.* as in text).

13 ^{a}) K D_5 T_2 विषमैः; G_3 शोषितं. $Ñ_{2.3}$ B (except B_4) Da_2 Dn $D_{1.4.5}$ पर्वतप्रस्तैर् (B_3m °प्रासैर्); Da_1 °प्रख्यैर्; D_2 °श्रेष्ठैर्. — ^{b}) K_{2-4} $Ñ_3$ $B_{1.3.4}$ T_2 G (except G_6) रश्मि°; V_1 नदी°; T_1 अग्नि°. K (except K_0) $Ñ_3$ T_2 G (except G_1) समाचितं; $Ñ_1$ V_1 °कुलं; D_5 समन्वितं. — ^{c}) Da_1 विषमं; Da_2 निर्जितं (for निर्ज°). — ^{e}) K_1 °संगैर्; $Ñ_{1.2}$ V_1 B D °सिंहैर्. T_1 G_1 मृगैश्च संवृतं.

14 ^{a}) A few MSS. °व्याघ्र. — ^{c}) $K_{0.2.3}$ Da D_1 दुष्कंतः; K_1 B_1 °ष्वं°; K_4 Ñ V_1 B_{3-6} Dn $D_{4.5}$ T_2 G_{4-6} $M_{3.5}$ °ष्यं° (cf. v. l. 1. 62. 3). — K_0 (hapl.) om. 14^{d}–15^{c}.

15 K_0 om. 15^{abc} (cf. v. l. 14). — ^{b}) $K_{1.4}$ त्रस्तान्; $K_{2.3}$ स वै; D_5 त्वसौ (for तत्र). K (except K_0) D_5 मृगगणान्; D_2 °गजान्; M_{6-8} व्यालमृगान्. — ^{c}) K_2 त्रास°; $Ñ_2$ Da घात°. K_1 B_1 दुष्वंतो; $K_{2.3}$ Da D_1 °ष्कं°; Ñ V_1 B_{3-6} Dn $D_{2.4}$ T_2 G_{4-6} $M_{3.5}$ °ष्यं°; D_5 दुःखार्तो (cf. v. l. 14).

16 ^{a}) K D_5 °कैश्चान्यान्. M_3 सायकैः कांश्चिदभिन्न (read °भिनत्). — ^{b}) M_3 दूरस्थान्स. T_1 तान् (for स). K_1 $Ñ_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) नराधिपः (for नर°). — ^{e}) N (mostly) अभ्यास°. K (K_2 marg.) D_5 कांश्चित्; $Ñ_3$ अन्यान् (all om. च).

17 ^{a}) K_1 एव; B_4 गणान्; B_4m M_5 देशान्; D_5 मृगान्; T_1 G M_{6-8} एतान् (G_3 तत्र) (for एणान्). K_1 च (for स). $Ñ_2$ V_1 B D (except D_5) G_3 समाजघ्ने; $Ñ_3$ T_1 विनिर्जघ्ने. T_2 स कांश्चिदेतान्नि°. — ^{b}) $Ñ_1$ मतिमतां; B_4 शार्ङ्ग°.

18 ^{b}) K (mostly) -मुशल-; B -मुषल-. N °कंपनैः; T_1 °कर्मणैः; G_2 °पट्टसैः; G_3 °कष्कणैः; M_3 तथा मु°. — ^{c}) K_2 S (except G_3 $M_{3.5}$) चचार निघ्नन्वै वन्यान्. — ^{d}) K_2 तत्र (for वन्यान्). S स्वैरचारान्वनद्विपान्.

19 ^{a}) K D_5 °द्भुतवेगेन; $G_{5.6}$ °वंशेन. — ^{d}) T_2 G (except $G_{1.3}$) बाध्यमानं म°. Ñ V_1 B D (except $D_{2.5}$) स्म ($Ñ_3$ B_4 स) (for च). $Ñ_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) मृगाधिपाः.

20 ^{a}) $B_{1.4}$ हत- (for तत्र). $Ñ_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) M_3 (*sup. lin.*) विद्रुतयूथानि. — ^{c}) T_2 G (except $G_{1.3}$) °न्यथो भीत्या. — ^{d}) $Ñ_3$ समंततः; S अनेकशः.

21 ^{a}) $K_{2.3}$ Ñ V_1 B Dn $D_{1.4}$ T_1 M_5 शुष्काश्चापि नदीः. B_4 कृत्वा; G_3 त्यक्त्वा. — ^{b}) K °दुःखिताः; T_1 श्रम°; M_5 राजा नै°. B_4 (m as in text) °क्रांत°; D_5 आयासक्रांत°.

22 ^{b}) T_2 भ्रांताश्च. — ^{c}) G_{4-6} कैश्चित्.

23 ^{a}) D_5 कंचि°; G_5 कैश्चि°. — ^{b}) K_1 सम्यध्य; K_2 संसेव्य; $Ñ_{1.3}$ समेत्य; $Ñ_2$ V_1 B D (except D_5) संसाद्य; M_3 *sup. lin.* संदह्य. $Ñ_1$ वनगोचराः; $Ñ_3$ भुवने°; B_4 च वनेचरान्; G (except G_1) M_{6-8} च वने नराः. — ^{c}) Da च (for स्म). D_5 क्षुधाविष्टाः (for स्म मां°). — ^{d}) K_4

C. 1. 2642 B. 1. 69. 29 K. 1. 70. 29 तत्र केचिद्गजा मत्ता बलिनः शस्त्रविक्षताः ।
संकोच्याग्रकरान्भीताः प्रद्रवन्ति स्म वेगिताः ॥ २४
शकृन्मूत्रं सृजन्तश्च क्षरन्तः शोणितं बहु ।
वन्या गजवरास्तत्र ममृदुर्मनुजान्बहून् ॥ २५
तद्वनं बलमेघेन शरधारेण संवृतम् ।
व्यरोचन्महिषाकीर्णं राज्ञा हतमहामृगम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

वैशंपायन उवाच ।
ततो मृगसहस्राणि हत्वा विपुलवाहनः ।
राजा मृगप्रसङ्गेन वनमन्यद्विवेश ह ॥ १
एक एवोत्तमबलः क्षुत्पिपासासमन्वितः ।
स वनस्यान्तमासाद्य महदीरिणमासदत् ॥ २
तच्चाप्यतीत्य नृपतिरुत्तमाश्रमसंयुतम् ।
मनःप्रह्लादजननं दृष्टिकान्तमतीव च ।
शीतमारुतसंयुक्तं जगामान्यन्महद्वनम् ॥ ३
पुष्पितैः पादपैः कीर्णमतीव सुखशाद्वलम् ।
विपुलं मधुरारावैर्नादितं विहगैस्तथा ॥ ४
प्रवृद्धविटपैर्वृक्षैः सुखच्छायैः समावृतम् ।
षट्पदाघूर्णितलतं लक्ष्म्या परमया युतम् ॥ ५

प्रपच्य; Ñ1 °क्षाल्य; Da1 °तुद्य; T G °तप्य; M (except M3) °कल्प्य. G3 रसवत्.

24 ^{a}) D5 अथ; G3 अत्र. — ^{b}) Dn1 D1.4 G5.6 °विक्षिताः. — ^{c}) K0.3 D5 T G (except G2) संकुच्य; M संकुं°. K0.2 अग्रकरं. — ^{d}) Ñ V1 B3 Da1 Dn D1 T1 G3 M5 प्राद्र°; T2 G4–6 प्रद्रु°; G1 प्रपतंति.

25 ^{a}) K0.2.3 त्यक्तमूत्रपूरीषाश्च; K1 सृजंतो मलमूत्रं च; K4 D5 सृजन्मूत्रपूरीषं च; D1 °मूत्रं प्रसृजंतः. — ^{b}) K0 त्यजंतः; K2 सृजं°; Da वमं°. — Ñ3 om. 25^{cd}. — ^{c}) K3 वरगजाः; G3 मदगजाः. B1 °वरामत्ताः. — ^{d}) K2 G (except G1) वनंजान् (for मनु°).

26 ^{b}) T2 G (except G3) शरासारेण; M6–8 शत°. — ^{c}) Ñ1.2 V1 B D (except D5) °चत मृगाकीर्णं. — ^{d}) T2 G4.5 राजन् (for राज्ञा). Ñ V1 B D (except D4) हतमृगाधिपं.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 T1 संभव; to it Ñ1.2 V1 add शकुंतलोपाख्यान. K0.2–4 Ñ3 B D T2 G1.3.4.6 M3.5 (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल (K3 शकुंतलोपाख्यान). — *Adhy. name:* T2 G1.4.6 मृगयाविहारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 77; B5 62; Da1 D4 67; Dn3 68; T1 81; T2 31; G M 32. — *S'loka no.:* Ñ3 28; Da1 Dn1.n2 31; M3 27.

64

☞ This adhy. is missing in Ś1 and D3 (cf. v. l. 1. 61. 84; 62. 2); the MSS. are *wholly* ignored here.

1 S om. उवाच (G5 om. the ref.). — ^{b}) Ñ1.2 V1 B D (except D2.5) G3.6 सबलवा°. — After 1^{ab}, S ins.:

577* ततो मेघघनप्रख्यं सिद्धचारणसेवितम् ।
वनमालोकयामास नगराद्योजनद्वये ।
मृगाननुचरन्वन्याञ्श्रमेण परिपीडितः ।
मृगाननुचरंश्चैव वेगेनाश्वानचोदयत् ।

2 ^{b}) Dn D1.4 °श्रमान्वितः. — ^{c}) S तद् (for स). Ñ1 वनं श्याममा°. — ^{d}) K1 महद्धिरिणम्; K2 °द्धरिण°; K3 °दैरिण°; K4 °दारण°; Ñ1.3 मालिनीतीरंम्; D2.4 °दारण्य°; Cd as in text. V1 B4.5 (m as in text) नदीतीरे समा°; Dn D1 महच्छून्यं समा°; D5 महद्विपिनमाविशत्; S सोपश्यदि(T1 °द्ध)रिणं (G3 सोपश्यद्दक्षिणं) ततः.

3 ^{b}) K2 तदा चाश्रम°; S °माश्रम(M6–8 °मश्रुति)संवृतं. — ^{c}) Ñ3 मतिप्र°. — ^{d}) S मनोरम(G3 °हर)मती°. — ^{e}) T1 G1 शीतवातसमायुक्तं.

4 ^{b})=7^{d}. K2–4 Da2 D1 S (except G4.5) °शाड्वलं. — After 4, K4 Ñ2 B1.3.6 D (except D2.5) ins.:

578* पुंस्कोकिलनिनादैश्च झिल्लीकगणनादितम् ।

5 ^{a}) S विवृ(G3 व्यावि)द्ध°. — D4 om. 5^{c}–7^{d}. — ^{c}) K4 Ñ V1 Da Dn2 D1.2 S °तलं (G1.3 M3.5 °नगं).

नापुष्पः पादपः कश्चिन्नाफलो नापि कण्टकी ।
षट्पदैर्वाप्यनाकीर्णस्तस्मिन्वै काननेऽभवत् ॥ ६
विहगैर्नादितं पुष्पैरलंकृतमतीव च ।
सर्वर्तुकुसुमैर्वृक्षैरतीव सुखशाद्वलम् ।
मनोरमं महेष्वासो विवेश वनमुत्तमम् ॥ ७
मारुतागलितास्तत्र द्रुमाः कुसुमशालिनः ।
पुष्पवृष्टिं विचित्रां स्म व्यसृजंस्ते पुनः पुनः ॥ ८
दिवस्पृशोऽथ संघुष्टाः पक्षिभिर्मधुरस्वरैः ।
विरेजुः पादपास्तत्र विचित्रकुसुमाम्बराः ॥ ९
तेषां तत्र प्रवालेषु पुष्पभारावनामिषु ।
रुवन्ति रावं विहगाः षट्पदैः सहिता मृदु ॥ १०
तत्र प्रदेशांश्च बहून्कुसुमोत्करमण्डितान् ।
लतागृहपरिक्षिप्तान्मनसः प्रीतिवर्धनान् ।
संपश्यन्स महातेजा बभूव मुदितस्तदा ॥ ११
परस्पराश्लिष्टशाखैः पादपैः कुसुमाचितैः ।
अशोभत वनं तत्तैर्महेन्द्रध्वजसंनिभैः ॥ १२
सुखशीतः सुगन्धी च पुष्परेणुवहोऽनिलः ।
परिक्रामन्वने वृक्षानुपैतीव रिरंसया ॥ १३
एवंगुणसमायुक्तं ददर्श स वनं नृपः ।
नदीकच्छोद्भवं कान्तमुच्छ्रितध्वजसंनिभम् ॥ १४
प्रेक्षमाणो वनं तत्तु सुप्रहृष्टविहंगमम् ।
आश्रमप्रवरं रम्यं ददर्श च मनोरमम् ॥ १५
नानावृक्षसमाकीर्णं संप्रज्वलितपावकम् ।
यतिभिर्वालखिल्यैश्च वृतं मुनिगणान्वितम् ॥ १६ C. 1. 2858 B. 1. 70. 20 K. 1. 91. 22

— ^{d}) K_1 T_1 G_1 °या वृतं; $\tilde{N}_3$ D_5 °यान्वितं.

6 D_4 om. 6 (cf. v. l. 5). — K_4 om. 6^{cd}. — ^{c}) K_0 $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B_3 Dn D_1 T_1 °र्नाप्यपा(K_0 D_1 T_1 °ना)कीर्णः; $\tilde{N}_3$ B_4 (m as in text). $_5$ °र्विहगैः कीर्णं; D_5 °र्वाप्यसंकीर्णं; M_3 °श्चाप्यना°. — ^{d}) S (except G_3) न कश्चित्का°. G_1 M °ने तरुः.

7 D_4 om. 7^{abcd} (cf. v. l. 5). — ^{a}) Some MSS. विहंगैः. K $\tilde{N}_3$ D_5 हृष्टैर्; $\tilde{N}_1$ श्रेष्ठैर् (for पुष्पैर्). — ^{d}) = 4^{b}. K_3 D_2 S °शाड्वलं. K_1 (catalectic) च मृदुशा°; Dn D_1 सुखच्छायैः समावृतं.

8 ^{a}) K_2 घूर्णितास्तत्र; K_3 $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 $B_{1.4.5}$ D (except D_5) कलि°; $\tilde{N}_3$ घट्टि°; B_6 कंपि°; T_1 रोपि°; G (except $G_{3.6}$) दोलि°. — K_1 (hapl.) om. 8^{b}–9^{c}. — ^{b}) $\tilde{N}$ V_1 Dn $D_{1.4}$ °शाखिनः; S °शोभिताः. — ^{c}) B (except B_3) D_2 °वृष्टीर्विचित्राः. $\tilde{N}$ V_1 B Da Dn D_1 तु; $D_{2.4.5}$ S (G_6 corrupt) च (for स्म). — ^{d}) $K_{0.2}$ विसृ°; K_3 व्यसृजंत; $\tilde{N}_1$ ससृजु°; $G_{3.6}$ ससृ°.

9 K_1 om. 9^{abc} (cf. v. l. 8). — ^{a}) $K_{0.3}$ °स्पृशश्च; $K_{1.2.4}$ देशे देशेथ; T G M_7 दिविस्पृ°. — ^{b}) K_2 $\tilde{N}$ V_1 B D (except D_5) T_2 G (except $G_{1.6}$) °स्वनैः. — ^{d}) $\tilde{N}_1$ °कुसुमोद्गताः; $B_{3.5.6}$ °मोत्कराः; G_6 °माकराः.

10 ^{a}) S (except T_2 G_3) पत्रप्र°. — ^{cd}) K रावैः ($K_{2.3}$ वाचं). $\tilde{N}_2$ V_1 B D (except D_5) रुवंति रावान्मधुरा(D_1 मधुरारावा)न्षट्पदा मधुलिप्सवः.

11 ^{a}) $K_{0.4}$ D_5 सु- (for च). $\tilde{N}_3$ B_3 तत्र देशांश्च सुब°; T_2 $G_{4.5}$ तत्र (T_2 ततस्) तत्र प्रदेशांश्च. — ^{c}) M_{6-8} लताजाल°. — ^{d}) K_3 शतशः प्री°. — ^{e}) K_3 तत्; $B_{4.5}$ तान्; $G_{1.3}$ स (for सं-). $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B (except B_4) Da Dn $D_{1.4.5}$ T_1 $G_{1.5}$ सु- (for स). D_2 स च पश्यन्महा°.

12 ^{a}) K_0 G_4 °श्लिष्टमुखैः; K_1 (by corr.) °सुखैः; K_4 B Da $D_{2.4}$ T_1 $G_{1.2.5.6}$ M_5 °शिखैः; $\tilde{N}_1$ °म्लिष्टशिखैः; $\tilde{N}_3$ °शिष्टाशिखैः. — ^{b}) T $G_{1.6}$ M_{6-8} अंघ्रिपैः; G_2 अंघ्रिभिः; G_4 अपुष्पैः. B_6 Dn D_5 M_{6-8} कुसुमान्वितैः. — ^{c}) $\tilde{N}$ V_1 Dn $D_{1.4.5}$ तत्तु; B_5 G_3 तद्वै; Da D_2 तत्र; T_2 $G_{1.2.4.5}$ तैस्तैः; G_6 मत्तैः. — ^{d}) G_3 महेंद्रस्येव नंदनं. — After 12, K_4 Dn D_4 (marg.) S ins.:

579* सिद्धचारणसंघैश्च गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
सेवितं वनमत्यर्थं मत्तवारणकिंनरैः ।

[(L. 2) Dn D_4 G_6 $M_{3.8}$ मत्तवानर°; G_3 मत्तकिंनरवानरैः.]

13 ^{a}) K_1 $\tilde{N}$ V_1 $B_{1.3.6}$ Dn $D_{1.4}$ सुखः शीतः. Da T_2 G $M_{3.5.6.8}$ सुगंधश्च. B_5 D_1 T_1 M_7 सुखशीतसुगंधी (T_1 °धं) च. — ^{c}) T_1 G_6 M (except M_3) पर्यंक्रामन् (T_1 M_5 °द्). — ^{d}) S (except G_6 M_3) च (for इव).

14 ^{a}) $B_{1.4.5}$ D_2 °गुणैः. — ^{c}) M_5 °वं रम्यं. — ^{d}) K_1 T_1 $M_{3.5.6}$ उच्छ्रितं.

15 ^{a}) $\tilde{N}_1$ तत्र; $G_{2.5}$ तात (for तत्तु). — ^{b}) T_1 G_3 $M_{1.5}$ संप्र°; G_6 $M_{7.8}$ सुप्रविष्ट°; M_8 संप्रहृष्टतनूरुहः. — K_2 (? hapl.) om. 15^{cd}. — ^{d}) $K_{0.3.4}$ अथ; $B_{3.6}$ स; Da D_2 सु- (for च). K_1 $B_{1.3}$ G_3 मनोहरं.

16 ^{a}) S नानामृग(G_4 °वृक्ष)गणा(T_1 $G_{1.6}$ °समा)की°. — ^{b}) $G_{2.5}$ °पादपं. — After 16^{ab}, K_4 B D (except D_4) ins.:

C. 1. 2668 B. 1. 70. 20 K. 1. 81. 22 अग्न्यागारैश्च बहुभिः पुष्पसंस्तरसंस्तृतम् ।
महाकच्छैर्बृहद्भिश्च विभ्राजितमतीव च ॥ १७
मालिनीमभितो राजन्नदीं पुण्यां सुखोदकाम् ।
नैकपक्षिगणाकीर्णां तपोवनमनोरमाम् ।
तत्र व्यालमृगान्सौम्यान्पश्यन्प्रीतिमवाप सः ॥ १८
तं चाप्यतिरथः श्रीमानाश्रमं प्रत्यपद्यत ।
देवलोकप्रतीकाशं सर्वतः सुमनोहरम् ॥ १९
नदीमाश्रमसंश्लिष्टां पुण्यतोयां ददर्श सः ।
सर्वप्राणभृतां तत्र जननीमिव विष्ठिताम् ॥ २०
सचक्रवाकपुलिनां पुष्पफेनप्रवाहिनीम् ।
सकिंनरगणावासां वानरर्क्षनिषेविताम् ॥ २१
पुण्यस्वाध्यायसंघुष्टां पुलिनैरुपशोभिताम् ।
मत्तवारणशार्दूलभुजगेन्द्रनिषेविताम् ॥ २२
नदीमाश्रमसंबद्धां दृष्ट्वाश्रमपदं तथा ।
चकाराभिप्रवेशाय मतिं स नृपतिस्तदा ॥ २३
अलंकृतं द्वीपवत्या मालिन्या रम्यतीरया ।
नरनारायणस्थानं गङ्गयेवोपशोभितम् ।
मत्तबर्हिणसंघुष्टं प्रविवेश महद्वनम् ॥ २४
तत्स चैत्ररथप्रख्यं समुपेत्य नरेश्वरः ।
अतीव गुणसंपन्नमनिर्देश्यं च वर्चसा ।
महर्षिं काश्यपं द्रष्टुमथ कण्वं तपोधनम् ॥ २५
रथिनीमश्वसंबाधां पदातिगणसंकुलाम् ।
अवस्थाप्य वनद्वारि सेनामिदमुवाच सः ॥ २६
मुनिं विरजसं द्रष्टुं गमिष्यामि तपोधनम् ।
काश्यपं स्थीयतामत्र यावदागमनं मम ॥ २७
तद्वनं नन्दनप्रख्यमासाद्य मनुजेश्वरः ।

580* तं तदाप्रतिमं श्रीमानाश्रमं प्रत्यपूजयत् ।
(cf. 19^{ab} and v. l.). — c) Ko.3 B1.4.5 Da D5 °र्वालि° (cf. v. l. 1. 27. 1, 6, 16 etc.). — d) K3 मुनिगणैर्युतं; T1 M5 नित्यं मरीचिपैः; M3 नानाव्रतान्वितैः.

17 a) A few MSS. अग्न्यगा°. — b) Ko.2 D5 G6 M6–8 °संस्तृतैः; K1 °भृतं; K3 M3.5 °स्कृतैः; K4 Dn3 T G1–5 °वृतं; B4.5 °युतं; D4 °सृतं. — c) V1 महावृक्षैर्; B4.5 °कक्षैर्; D5 महद्गुच्छैर्; T G1–4.6 महीकच्छैर्; G5 M नदी°. B3 S महद्भिश्च. K3 marg. *sec. m.* महासरिद्वीपदेशैः; K4 °मुनिगणैर्जुष्टं. — d) Ko.4 विराजित°. T2 °मवेक्ष्य च.

18 b) D5 पुण्यसुखो°; T2 G2.4.5 M3.5 पुण्यसुखावहां; T1 G1.3 पुण्यजलावहां; G6 M6–8 पुण्यजलाकुलां. — c) K1 °पक्षिमृगा°; M3 अनेकैर्याज्ञिकैर्द्रव्यैः. — d) K2.4 Ñ2 V1 B5.6 T G2.4.5 M3.6.7 तपोधन°; M3(*sup. lin.*).5 तपोधनमनोहरां.

19 a) Ñ V1 B D तं चाप्रति° (B3 ततो नृपवरः; Da तथाप्रति°); M3 अवतीर्य रथात्; M5 अवाप्याति°. — b) K4 प्रतिपद्य च; Ñ1.3 S प्रत्यपूजयत्. — d) K1 सुमनोरमं. V1 B Da M6–8 सर्वभूतमनोहरं (B3–5 °रमं); D2 सर्वलोकम°; T1 G3.6 सर्वत(G6 °व)स्तु म°; M3.5 सर्वत्र च (M3 सु-) म°.

20 a) N (except Ko.3.4) चाश्रम°; M3.5 °संबद्धां (M3 *sup. lin.* सयुक्तां). — K (except K1) Da2 read 20^{cd} after 22^{ab}. — d) K (except K1) B3 D (except Da) धिष्ठितां.

21 b) Ñ1 °प्रहासिनीं; Ñ3 S फेनपुष्प° (by transp.); B4.5 पुष्परेणु°. — d) T1 सिंहऋक्ष°.

22 b) Ñ2 V1 B Da D2 तापसैरुप°; S नियमव्रतचारिणां. — After 22^{ab}, K (except K1) Da2 read 20^{cd}. — After 22, Dn D4 S ins.:

581* तस्यास्तीरे भगवतः काश्यपस्य महात्मनः ।
आश्रमप्रवरं पुण्यं महर्षिगणसेवितम् ।
[(L. 2) Dn रम्यं (for पुण्यं).]

23 a) K1 °सम्बद्धां; D1 T2 G1.2.4.5 M6–8 °संबाधां; G3 M3.5 °संयुक्तां. — b) K1 G1 श्रुत्वा°; B1m.4.6 M स्तुत्वा°; T1 G6 तत्रा°; T2 G2.4.5 स्मृत्वा°; G3 तीर्थां°. B6 T2 G1.2.4–6 तदा; G3 M च तत्. — T1 reads 23^{cd} after 25^{cd}.

25 a) Ko.3.4 तत्तु; K1 ततः; K2 D5 तच्च; Ñ3 स तं; T1 तत्र; T2 G M6–8 तं स; M3.5 वनं. M6–8 चैत्रवन°. — b) B3.6 D2.4 समुत्पत्य. B6 Dn D1.4 नरर्षभः; S जने°. — d) K (except K1) सु- (for च). Ñ1 तेजसा; T G M3 चक्षुषा (M3 *sup. lin.* तं गुणैः); M6–8 तद्गुणैः. — After 25^{cd}, T1 reads 23^{cd}. — f) T2 G (except G6) तपोनिधिं.

26 a) Dn D1.4 ध्वजिनीमश्व°; D5 S रथनागाश्व°. — b) Ñ1 B5 S °जन°; Ñ2.3 V1 B1.4 D (except D5) °गज°. — c) T2 G2.4.5 °प्याश्रमद्वा°. — d) K (except K1) D5 सेनापतिम्. K B5 D5 G3 M5 ह (for सः).

27 Before 27, D1 ins. दुष्कंत उ°; T2 G (except G6) M3.5 दुःपंतः. — D1 om. 27^{ab}. — b) Ko.1.3

क्षुत्पिपासे जहौ राजा हर्षं चावाप पुष्कलम् ॥ २८
सामात्यो राजलिङ्गानि सोऽपनीय नराधिपः ।
पुरोहितसहायश्च जगामाश्रममुत्तमम् ।
दिदृक्षुस्तत्र तमृषिं तपोराशिमथाव्ययम् ॥ २९
ब्रह्मलोकप्रतीकाशमाश्रमं सोऽभिवीक्ष्य च ।
षट्पदोद्गीतसंघुष्टं नानाद्विजगणायुतम् ॥ ३०
ऋचो बह्वृचमुख्यैश्च प्रेर्यमाणाः पदक्रमैः ।
शुश्राव मनुजव्याघ्रो विततेष्विह कर्मसु ॥ ३१
यज्ञविद्याङ्गविद्भिश्च क्रमद्भिश्च क्रमानपि ।
अमितात्मभिः सुनियतैः शुशुभे स तदाश्रमः ॥ ३२
अथर्ववेदप्रवराः पूगयाज्ञिकसंमताः ।
संहितामीरयन्ति स्म पदक्रमयुतां तु ते ॥ ३३
शब्दसंस्कारसंयुक्तं ब्रुवद्भिश्चापरैर्द्विजैः ।
नादितः स बभौ श्रीमान्ब्रह्मलोक इवाश्रमः ॥ ३४
यज्ञसंस्कारविद्भिश्च क्रमशिक्षाविशारदैः ।
न्यायतत्त्वार्थविज्ञानसंपन्नैर्वेदपारगैः ॥ ३५
नानावाक्यसमाहारसमवायविशारदैः ।
विशेषकार्यविद्भिश्च मोक्षधर्मपरायणैः ॥ ३६

C. 1. 2886
B. 1. 70. 43
K. 1. 91. 45

Ñ1.2 तपोवनं. — After 27^{ab}, D2 reads 30.

28 Before 28, B3 T2 G2–5 ins. वैशं°. — c) B5 Da °पिपासा. — d) B5 Da2 Dn D1.4 T2 G2–5 M6–8 मुदं (for हर्षं). Ko T2 उत्तमं (T2 °मां); B4.5 Dn D4 G2–5 M °पुष्कलां.

29 b) M3.5 विहाय स नरा°. — c) Da °सहायोसौ. — d) K D5 ददर्श (for जगाम). Ñ1.3 B5 S °मंडलं (M3.5 °मद्भुतं). — f) Ko इव; B4 G2.4.5 अथो (for अथ).

30 D2 reads 30 after 27^{ab}. — b) Ko.1.3 तं; Ñ V1 B D M3 ह (for च). — d) K °मृगगणायु(K2 °णैर्यु)तं; D2 गमिष्यामि तपोधनं; D5 °गणान्वितं. — After 30, K4 ins.:

582* तथैव सामगीतैश्च सामविद्भिरुदाहृतैः ।
ताभिर्ऋक्सामगीताभिरथर्वशिरसान्वितम् ।
अमिताभिरुक्ताभि(sic) सुश्रुवे स नृपस्तदा ।;

while D4 (marg.) S ins.:

583* विस्मयोत्फुल्लनयनो राजा तत्र बभूव ह ।

— After the above line T2 G1.2.4.5 M read 35^{cd}, the (latter) line being repeated, in its proper place, in all the above MSS. except T2.

31 a) D2 ऋचो यजुंषि मु°. — b) K2.4 B5 D2 प्रेर्यमाण-; M ईर्य°. — After 31^{ab}, G (except G3.6) ins.:

584* क्रत्वर्थांश्च प्रकाशद्भिर्यजुर्भिर्निर्मलस्वरैः ।
जटावर्णविभागज्ञैरुच्यमानान्यनेकशः ।

— d) K D5 °ष्वेव; T G1.2.4 M (except M6) °ष्विव. M6–8 धर्मसु.

32 a) D5 ययुर्वेदांग°. — b) Ko.2.3 क्रामद्भिश्च; Ñ1 V1 B Da2 D1.2.4.5 क्रमविद्भिः. Ñ2 Dn S यजुर्(Ñ2 पद-; G6 यज्ञ)विद्भिश्च शोभितं (G3 शोभितं मुनिभिर्युतैः). — After 32^{ab}, Dn S ins.:

585* मधुरैः सामगीतैश्च ऋषिभिर्नियतव्रतैः ।
भारुण्डसामगीताभिरथर्वशिरसोद्गतैः ।

[(L. 1) T1 G1 तच्छिरो नियत°; T2 तच्छिष्यैर्नियम°; G2 मुनिभिर्नि°; G3 M3.5 सामविद्भिरुदाहृतैः; G4–6 शिरोभिर्नियम°; M6–8 तच्छिरोभिर्यत°. — (L. 2) G2 वारुण्या साम°; M3 °गीतैश्च; M6–8 °गीताद्यैः. T1 G1.3 °वांगिरसोद्भवैः; T2 G4.5 M5–8 °सो(T2 °सा)द्भुतैः; G2.6 °सोद्भवैः; M3 सशिरोभिरथर्वभिः.]

— c) Hypermetric! K (except K1) महात्मभिः; Ñ1 V1 B D यतात्मभिः; Ñ2 दांतात्मभिः. K3 च (for सु-). T2 G4–6 °यमैः. T1 (corrupt) अमितानियतैर्दीरैः. — d) T1 G1.2.6 M (except M3) [ऽ]थ; T2 G3–5 तु (for स). D5 महदाश्रमं; S (except M3) स तदाश्रमं.

33 a) S अथर्वर्ग्यजुःसामभिः (G3 °सामैः). — b) K1 °यज्ञिक°; K2 विप्रा या°; K3 °यज्ञिय°; B3m D (Da erroneously) Arjp पूगयज्ञियसामगाः (Arj. as in text; D2 द्विजा याज्ञिकसत्तमाः); T1 (corrupt) पूतंत्तं शोभितैस्तथा; T2 G3–5 पूजितं शोभितं तदा; G1.2.6 पूजितं (G2 सततं) शोभितैस्तदा; M पूगशः शोभितं पृथक् (M3 *inf. lin.* सदा). — d) B (except B4) Da स्म; D2 च (for तु).

34 a) K2–4 °क्तां; Ñ V1 B D (except D5) T1 °क्तैः. — b) Ñ3 °द्भिश्च क्रमानपि; S °द्भिर्न्याय(G3 °योग)वित्तमैः (G6 अभूवन्वेदवित्तमैः). — d) M6–8 °लोकम्. K1.4 Ñ2 V1 B D इवापरः.

35 a) K3 °विस्तर°; Ñ2 V1 B D T G °संस्तर° (Da °संस्तव°). — b) K1 G1 क्रमविद्या°; M6–8 छंदशिक्षा°. — 35^{cd} occurs in T2, and recurs in G1.2.4.5 M, after 583* (cf. v. l. 30). — c) K D5 °र्थविद्प्राज्ञैः; Ñ1 यज्ञतत्वार्थ°; Dn D1.4 °तत्वात्म°; G4 °विज्ञानैः. — d) K (except K2) संपन्नं. G4 वेद्वेदांगपा°.

36 T1 G6 om. 36^{ab}. — In G2, 36^{ab} is broken off. — b) T2 G3–5 M (except M3) -तत्वज्ञानविशा°; G1

C. 1. 2887 B. 1. 70. 44 K. 1. 91. 46 स्थापनाक्षेपसिद्धान्तपरमार्थज्ञतां गतैः ।
लोकायतिकमुख्यैश्च समन्तादनुनादितम् ॥ ३७
तत्र तत्र च विप्रेन्द्रान्नियतान्संशितव्रतान् ।
जपहोमपरान्सिद्धान्ददर्श परवीरहा ॥ ३८
आसनानि विचित्राणि पुष्पवन्ति महीपतिः ।
प्रयत्नोपहितानि स दृष्ट्वा विस्मयमागमत् ॥ ३९
देवतायतनानां च पूजां प्रेक्ष्य कृतां द्विजैः ।
ब्रह्मलोकस्थमात्मानं मेने स नृपसत्तमः ॥ ४०
स काश्यपतपोगुप्तमाश्रमप्रवरं शुभम् ।
नातृप्यत्प्रेक्षमाणो वै तपोधनगणैर्युतम् ॥ ४१
स काश्यपस्यायतनं महाव्रतै-
र्वृतं समन्तादृषिभिस्तपोधनैः ।
विवेश सामात्यपुरोहितोऽरिहा
विविक्तमत्यर्थमनोहरं शिवम् ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

वैशंपायन उवाच ।
ततो गच्छन्महाबाहुरेकोऽमात्यान्विसृज्य तान् ।
नापश्यदाश्रमे तस्मिंस्तमृषिं संशितव्रतम् ॥ १
सोऽपश्यमानस्तमृषिं शून्यं दृष्ट्वा तमाश्रमम् ।

-तत्त्वज्ञैर्वेदपारगैः. Cd mentions समवाय-. — After 36^{ab}, T_2 ins. lines 2–3 of 586* (cf. v. l. 37). — G_2 om. 36^c–37^b. — ^{c}) S (G_2 om.) वैशेषिकार्थ($M_{3.5}$ सवैशेषिक)वि°; Cd as in text. — ^{d}) K_2 धर्ममोक्ष° (by transp.); $\tilde{N}_3$ S (G_2 om.) मोक्षधर्म($\tilde{N}_3$ °शास्त्र-; G_3 °ज्ञान)विशारदैः. — After 36^{cd}, T_2 ins. line 4 of 586* (cf. v. l. 37).

37 G_2 om. 37^{ab} (cf. v. l. 36). — ^{b}) $K_{0.2}$ Da_1 °र्थगतिं (K_2 °कृतां) गतैः (K_0 शनैः); K_4 °मार्थार्थसंग°; G_3 -परमज्ञानतां ग°. — After 37^{ab}, K_4 (om. line 4) Dn $D_{1,5}$ S (for T_2 see below) ins.:

586* शब्दच्छन्दोनिरुक्तज्ञैः कालज्ञानविशारदैः ।
द्रव्यकर्मगुणज्ञैश्च कार्यकारणवेदिभिः ।
जल्पवादवितण्डज्ञैर्व्यासग्रन्थसमाश्रितैः ।
नानाशास्त्रेषु मुख्यैश्च शुश्राव स्वनमीरितम् ।

[T_2 ins. lines 2–3 after 36^{ab} and line 4 after 36^{cd}. — (L. 2) G_3 नानाशास्त्रविशारदैः (for कार्य°). — (L. 3) Dn (hypermetric!) पक्षिवानररुतज्ञैश्च व्यास°.]
— ^{d}) $\tilde{N}_1$ S °दभिनादि°.

38 ^{b}) K_1 समंतात्सं°; $M_{3.5}$ नियमाहारकर्शितान्. — Some MSS. (as usual) शंसित° and शंशित°. — ^{c}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 T_2 $G_{2.4-6}$ M °होमरतान्. B_6 Dn $D_{1.4}$ °परान्विप्रान्. G_3 समस्तान्विविधांस्तत्र.

39 ^{a}) G_5 °नि च सिद्धानि. — ^{b}) K_3 स्पर्शवंति; Dn रुचिराणि. D_2 °पते. — ^{c}) $K_{0.4}$ °त्नोपहृता°; K_1 प्रयत्नतोपि (? read °र्पि)ता°; K_3 अयत्नोपहृ°; T_1 M_5 प्रयतोप°. K_2 °हितान्यत्र. — ^{d}) T $G_{1.3}$ M_3 °मागतः.

40 ^{b}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D transp. पूजां and प्रेक्ष्य (in ^{c}). K_1 °जां दृष्ट्वा. B_1 transp. कृतां and द्विजैः. $G_{5.6}$ °क्ष्य तु तां. T_2 जनैः. — ^{c}) G_6 °लोकसमं स्थानं.

41 ^{a}) S (except $G_{1.3}$ $M_{3.5}$) तं (for स). K_{2-4} B (except B_5) D_5 °तपोयुक्तं; G_3 °तपोरूपं. K_1 काश्यपं स तपोयुक्तं; M_5 काश्यपस्य तपो°. — ^{b}) $\tilde{N}_3$ आश्रमं परमं शु°. — ^{c}) $K_{0.3.4}$ अपि (for वै). B_4 नान्वतृप्यत्प्रेक्षमाणो. — ^{d}) $K_{0.1.4}$ $\tilde{N}_2$ V_1 Da_1 T_1 M_5 तपोधन(K_1 $\tilde{N}_2$ °बल)गुणै°; B Dn $D_{1.4}$ G_3 $M_{3.6-8}$ °वनगुणै°.

42 ^{a}) K_1 महागुणैर्. — ^{d}) K (except K_1) $\tilde{N}_{1.2}$ °मत्यंतमनो°. $K_{1.2}$ $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) T_1 G_1 शुभं (for शिवम्).

Colophon. *Major parvan:* T_2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 T_1 संभव; to it $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 add शकुंतलोपाख्यान. K $\tilde{N}_3$ B D T_2 G M (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल (K_3 शकुंतलोपाख्यान). — *Adhy. name:* T_2 $G_{1.4}$ M आश्रमदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 78; B_5 63; Da_1 D_4 68; Dn_3 69; T_1 82; T_2 32; G M 33. — *S'loka no.:* $\tilde{N}_3$ Da_1 47; $Dn_{1.n2}$ 50; M_3 54. — *Aggregate s'loka no.:* Dn_2 2872.

65

☞ This adhy. is missing in $Ś_1$ and D_3 (cf. v. l. 1. 61. 84; 62. 2); the MSS. are *wholly* ignored here.

1 K_1 D_5 S om. उवाच. — ^{a}) T_2 $G_{4.5}$ M °तो गत्वा

उवाच क इहेत्युच्चैर्वनं संनादयन्निव ॥ २
श्रुत्वाथ तस्य तं शब्दं कन्या श्रीरिव रूपिणी ।
निश्चक्रामाश्रमात्तस्मात्तापसीवेषधारिणी ॥ ३
सा तं दृष्ट्वैव राजानं दुःषन्तमसितेक्षणा ।
स्वागतं त इति क्षिप्रमुवाच प्रतिपूज्य च ॥ ४
आसनेनार्चयित्वा च पाद्येनार्घ्येण चैव हि ।
पप्रच्छानामयं राजन्कुशलं च नराधिपम् ॥ ५
यथावदर्चयित्वा सा पृष्ट्वा चानामयं तदा ।
उवाच स्मयमानेव किं कार्यं क्रियतामिति ॥ ६

तामब्रवीत्ततो राजा कन्यां मधुरभाषिणीम् ।
दृष्ट्वा सर्वानवद्याङ्गीं यथावत्प्रतिपूजितः ॥ ७
आगतोऽहं महाभागमृषिं कण्वमुपासितुम् ।
क्व गतो भगवान्भद्रे तन्ममाचक्ष्व शोभने ॥ ८

शकुन्तलोवाच ।

गतः पिता मे भगवान्फलान्याहर्तुमाश्रमात् ।
मुहूर्तं संप्रतीक्षस्व द्रक्ष्यस्येनमिहागतम् ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

अपश्यमानस्तमृषिं तया चोक्तस्तथा नृपः । C. 1. 2904 B. 1. 71. 10 K. 1. 82. 14

म°. — ^{b}) S °ज्य सः. — ^{c}) N (except K$_{1}$) M$_{3}$ °श्यचाश्रमे. K$_{0.4}$ तत्र; G$_{1}$ तस्य (for तस्मिन्). — ^{d}) K$_{1}$ तं मुनिं. Some MSS. (as usual) शंसित°, and शंशित°.

2 ^{a}) M$_{3.5}$ अपश्य°. — ^{b}) Ñ$_{1}$ B (except B$_{1}$) Dn D$_{5}$ तथा(Ñ$_{1}$ °दा)श्र°. — ^{c}) T G (except G$_{2.3}$) कोत्र इत्यु°.

3 ^{a}) K$_{0.2-4}$ तस्य; K$_{1}$ Ñ$_{3}$ T$_{1}$ M$_{3.5}$ तु (for अथ). K (except K$_{1}$) तु (for तस्य). B$_{3}$ G$_{6}$ संशब्दं. — ^{b}) B$_{3}$ कमललोचना; G$_{2.3}$ M$_{6-8}$ श्रीरूपधारिणी. — K$_{0}$ (? hapl.) om. 3^{cd}. — ^{c}) G$_{3}$ निश्चक्राम वनात्. — ^{d}) K$_{1}$ B D$_{1}$ °वेश°; Ñ$_{1.3}$ Da °रूप°; S यथा विद्युद् (G$_{6}$ विद्युदेव; M$_{5}$ अश्माविद्युद्) घनांतरात्. — After 3, D$_{4}$ (marg.) S (which om. 4^{ab}) ins.:

587* सुव्रताभ्यागतं तं तु पूज्यं प्राप्तमथेश्वरम् ।
रूपयौवनसंपन्ना शीलाचारवती शुभा ।
सा तमायतपद्माक्षं व्यूढोरस्कं सुसंहितम् ।
सिंहस्कन्धं दीर्घभुजं सर्वलक्षणपूजितम् ।
स्पष्टं मधुरया वाचा साब्रवीज्जनमेजय ।

[(L. 1) D$_{4}$ सुप्रीता°; G सुवृत्ता°. G$_{2.3}$ संपूज्य प्राप्तमीश्व°. — (L. 3) G$_{1}$ M$_{6-8}$ °संहतं. — (L. 5) D$_{4}$ दृष्ट्वा (for स्पष्टं). T G$_{1.6}$ विस्पष्टमधुरां वाचं; G$_{4.5}$ विस्पष्टं मधुरं वाचा; M$_{6-8}$ अस्पष्टमधुराभाषा.]

4 S om. 4^{ab} (cf. 587*). — ^{a}) K$_{0.3}$ D$_{5}$ च; K$_{2}$ तु (for एव). — ^{b}) K$_{0.2-4}$ Da D$_{1}$ दुष्कंत°; K$_{1}$ B$_{1.3}$ °ष्वं°; Ñ V$_{1}$ B$_{4-6}$ Dn D$_{2.4.5}$ °ष्यं° (cf. v. l. 1. 63. 14). — ^{d}) M$_{3.5}$ उक्त्वा तं. K$_{0.2}$ D$_{5}$ M$_{3.5}$ सम(M$_{3.5}$ प्रत्य)पूजयत्; K$_{4}$ Ñ$_{3}$ प्रतिपूजयन्. K$_{1}$ तं (for च).

5 ^{a}) T$_{2}$ G$_{4.5}$ °ने चार्चं°. S अथ (for च). — K$_{4}$ (? hapl.) om. 5^{b}–6^{a}. — ^{b}) A few N MSS. °र्घेण. S पाद्यार्घ्याचमनैस्तथा. — ^{c}) Ñ$_{3}$ °च्छानंतरं; T$_{1}$ पृष्ट्वा चाना°. — ^{d}) K$_{2.3}$ S (except T$_{1}$ G$_{2.3}$) कौशलं. T$_{2}$ G$_{4.5}$ M$_{6-8}$ जनाधिप.

6 K$_{4}$ om. 6^{a} (cf. v. l. 5). — ^{a}) K (K$_{4}$ om.) D$_{5}$ च; Ñ V$_{1}$ D (except D$_{2.5}$) अथ (for सा). — ^{b}) S लज्जयावनतानना. — ^{d}) T G (except G$_{2.3}$) M$_{6-8}$ क्रियते: S मया (for इति). — After 6, S ins.:

588* आश्रमस्याभिगमने किं त्वं कार्यं चिकीर्षसि ।
कस्त्वमद्येह संप्राप्तो महर्षेराश्रमं शुभम् ।

7 ^{c}) V$_{1}$ B D (except D$_{5}$) T$_{2}$ G$_{5}$ चैवानव°. — ^{d}) Da °पूज्य च; G$_{3}$ °वदभिपू°. — After 7, K$_{0.4}$ Da$_{1}$ S ins.:

589* दुःषन्तः ।
राजर्षेरस्मि पुत्रोऽहमिलिलस्य महीपतेः ।
दुःषन्त इति मे नाम सत्यं पुष्करलोचने ।

[Da$_{1}$ T$_{1}$ G$_{1-4}$ M$_{5}$ om. दुःषन्तः. K$_{0.4}$ दुष्कंत उ°. — (L. 1) K$_{0.4}$ Da$_{1}$ मैथिलस्य(!) महात्मनः.]

— G$_{2.5}$ M$_{3.5}$ cont. (with prefixed शकुंतला): T$_{1}$ G$_{1}$ ins. after शकुंतला in st. 9:

590* स्वागतं ते महाराज फलमूलोदकं च नः ।
परिगृह्योपभुङ्क्ष्व त्वं किं च ते करवाण्यहम् ।

8 Before 8, some MSS. ins. राजा (v. l. दुष्यंतः; दुष्कंतः etc.) उवाच (om. in S). — ^{a}) K$_{0.3.4}$ Ñ$_{1.2}$ D$_{1}$ T$_{2}$ G$_{4.5}$ M (except M$_{3}$) °भागे (Ñ$_{1.2}$ °ग). — ^{c}) T$_{1}$ G$_{3}$ तं तु; G$_{6}$ त्वं च; M$_{3.5}$ तत्वं (for भद्रे). K$_{2}$ °तोसौ महाभागो. — ^{d}) K$_{2}$ गजगामिनि भामिनी(!); T$_{1}$ G$_{1}$ ममाचक्ष्व शुभानने; G$_{3}$ तन्मे आचक्ष्व शो°; G$_{6}$ M$_{3.5}$ ममाचक्ष्व च शो°. — After 8, K$_{1}$ reads (for the first time) 14 (as एवमुक्ता तु सा क°—तदाशया); while K$_{2}$ ins.:

591* द्विजश्रेष्ठ नमो भद्रे मुनिः कण्वः प्रतापवान् ।

9 B$_{3}$ om. शकुन्त°; S om. उवाच. — After शकुन्तला, T$_{1}$ G$_{1}$ ins. 590* (cf. v. l. 7). — ^{a}) T$_{2}$ G$_{4.5}$ transp. गतः and पिता. K$_{2}$ अधुनैव महाराज. — ^{c}) T$_{1}$ G$_{3}$ त्वं प्रती°. — ^{d}) D$_{5}$ S द्रक्ष्यसे तं (T$_{1}$ G$_{1}$ M$_{5}$ त्वं). Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B Da Dn D$_{1.2.4}$ द्रष्टास्येनमुपागतं.

C. 1. 2904 B. 1. 71. 10 K. 1. 92. 14 तां च दृष्ट्वा वरारोहां श्रीमतीं चारुहासिनीम् ॥ १०
विभ्राजमानां वपुषा तपसा च दमेन च ।
रूपयौवनसंपन्नामित्युवाच महीपतिः ॥ ११
कासि कस्यासि सुश्रोणि किमर्थं चागता वनम् ।
एवंरूपगुणोपेता कुतस्त्वमसि शोभने ॥ १२
दर्शनादेव हि शुभे त्वया मेऽपहृतं मनः ।
इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं तन्ममाचक्ष्व शोभने ॥ १३
एवमुक्ता तदा कन्या तेन राज्ञा तदाश्रमे ।
उवाच हसती वाक्यमिदं सुमधुराक्षरम् ॥ १४
कण्वस्याहं भगवतो दुःषन्त दुहिता मता ।
तपस्विनो धृतिमतो धर्मज्ञस्य यशस्विनः ॥ १५

दुःषन्त उवाच ।

ऊर्ध्वरेता महाभागो भगवाँल्लोकपूजितः ।
चलेद्धि वृत्ताद्धर्मोऽपि न चलेत्संशितव्रतः ॥ १६
कथं त्वं तस्य दुहिता संभूता वरवर्णिनी ।
संशयो मे महानत्र तं मे छेत्तुमिहार्हसि ॥ १७

शकुन्तलोवाच ।

यथायमागमो मह्यं यथा चेदमभूत्पुरा ।
शृणु राजन्यथातत्त्वं यथास्मि दुहिता मुनेः ॥ १८
ऋषिः कश्चिदिहागम्य मम जन्माभ्यचोदयत् ।

---

10 K$_{2}$ G$_{6}$ om. वैशं° उ°. K$_{1}$ D$_{5}$ S om. उवाच. — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ Dn D$_{2}$ G$_{4.5}$ transp. तया and तथा. T$_{1}$ G$_{2.3}$ तदा (for तथा). Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B D (except D$_{5}$) च सः (for नृपः). G$_{1}$ तथा चोक्तश्च पार्थिवः. — ^{c}) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B$_{3}$ Dn D$_{1.4}$ transp. च and दृष्ट्वा.

11 ^{b}) T$_{1}$ G$_{1}$ विनयेन द°.

12 Before 12, B ins. दुष्वंत उ°; D$_{4}$ M$_{3.5}$ दुष्यंतः; T G$_{3.6}$ M$_{6.8}$ दुःषंतः; G$_{1.2.4.5}$ M$_{5}$ राजा. — Hereafter, the variants of दुःषंत will be ignored. — K$_{2}$ om. 12^{ab}. — ^{a}) K (K$_{2}$ om.) Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B$_{1.3}$ D (except D$_{2}$) का त्वं; G$_{3}$ कस्य. K (K$_{2}$ om.) Ñ$_{3}$ D$_{5}$ कस्य च; G$_{3}$ M$_{7.8}$ कन्यासि. — ^{b}) K$_{1}$ किमर्थं ते वनागमः.

13 ^{cd}) Ñ$_{3}$ °मि तेहं विज्ञा°. K तस्व(K$_{1}$ ता त्वा)माचक्ष्व सुंदरि (K$_{1}$ शोभने). — For 13^{cd}, S subst.:

592* स्थितोऽस्म्यमितसौभाग्ये विवक्षुश्चास्मि किंचन ।
श्रृणु मे नागनासोरु वचनं मत्तकाशिनि ।
राजर्षेरन्वये जातः पूरोरस्मि विशेषतः ।
वृणे त्वामद्य सुश्रोणि दुःषन्तो वरवर्णिनि ।
न मेऽन्यत्र क्षत्रियाया मनो जातु प्रवर्तते । [5]
ऋषिपुत्रीषु चान्यासु नावर्णास्वपरासु च ।
एवं प्रणिहितात्मानं विद्धि मां कलभाषिणि ।
तस्य मे त्वयि भावोऽस्ति क्षत्रिया ह्यसि का वद ।
न हि मे भीरु विप्रायां मनः प्रसहते गतिम् ।
भजे त्वामायतापाङ्गे भक्तं भजितुमर्हसि । [10]
भुङ्क्ष्व राज्यं विशालाक्षि बुद्धिं मा त्वन्यथा कृथाः ।

14 Before 14, B$_{3}$ D$_{4}$ ins. वैशं° उ°; S (except G$_{3}$) वैशं°. For K$_{1}$, cf. v. l. 8. — ^{a}) N (except K$_{1}$ Ñ$_{3}$) तु सा कन्या. — ^{b}) S (except T$_{2}$) एकाकी (G$_{1}$ एकांते) सा त°. Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ Dn D$_{1.4}$ तमाश्र°. — ^{c}) T$_{1}$ G$_{1}$ M$_{5}$ सुदती (for हस°). Ñ$_{3}$ °च मधुरं प्रीता. — ^{d}) Ñ$_{3}$ वाक्यं (for इदं). T$_{2}$ G$_{2.4.5}$ तु म°; G$_{3}$ सम°. K$_{1}$ पुनस्तं राजसत्तम.

15 Before 15, B$_{3}$ D$_{4}$ ins. शकुं° उ°; T G$_{1.2.4.5}$ M$_{3}$ शकुंतला. — ^{b}) K$_{2}$ दुहिता चैव संमता. — After 15^{ab}, K$_{2}$ (om. 15^{cd}) ins.:

593* तामुवाच ततो राजा कन्यां राजीवलोचनाम् ।

— ^{d}) Ñ$_{2}$ V$_{1}$ B$_{1.3.6}$ Da D$_{2}$ मनस्विनः; Ñ$_{3}$ तप°; B$_{4.5}$ Dn D$_{1.4}$ T$_{1}$ महात्मनः. — After 15, D$_{4}$ S ins.:

594* अस्वतन्त्रास्मि राजेन्द्र काश्यपो मे गुरुः पिता ।
तमेव प्रार्थय स्वार्थं नायुक्तं कर्तुमर्हसि ।

16 K$_{1}$ S om. उवाच. — ^{a}) Ñ V$_{1}$ Dn D$_{1}$ T$_{1}$ M$_{5}$ °भागे. — K$_{1}$ om. 16^{cd}. — ^{c}) K$_{0.4}$ Ñ$_{1.3}$ V$_{1}$ T G M$_{6-8}$ चित्ताद्ध°. K$_{2}$ चलेद्धिद्धि हतो धर्मो; K$_{3}$ °द्धि विहिताद्धर्मो; M$_{3.5}$ चलेत्कदाचिद्धिमवान्.

17 ^{ab}) G$_{3}$ transp. दुहि° and संभू°. K$_{0.3.4}$ B$_{1.4.5}$ D$_{5}$ T$_{1}$ M$_{3}$ °वर्णिनि. — ^{c}) D$_{2}$ महांस्तत्र. — ^{d}) K$_{0.2-4}$ Ñ V$_{1}$ D (except D$_{5}$) M$_{5}$ तत्; K$_{1}$ B$_{4.5.6}$ m त्वं (for तं). K B$_{1}$ D$_{5}$ त्वं (K$_{1}$ तं) छेत्तुमर्हसि. S (except M$_{5}$) सत्यं वक्तुमिहा°.

18 K$_{1}$ S om. उवाच. — After शकु°, G$_{3}$ ins. 595*, transp. 18^{ab} and 18^{cd}. — ^{a}) B$_{4}$ °था समा°; M$_{6-8}$ °था ममा°. — S (except M$_{3.5}$) ins. after 18^{ab} (G$_{3}$, after शकुन्तला):

595* अन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ।
स पापेनावृतो मूर्खस्तेन आत्मापहारकः ।

(Cf. 1. 68. 26 and v. l.). — ^{c}) D$_{2}$ G$_{5}$ यथावत्त्वं; G$_{1}$ °वृत्तं (*sup. lin.* as in text); G$_{3}$ °तथ्यं. — ^{d}) Ñ$_{1}$ यथाहं.

19 ^{a}) K B$_{1.4.5}$ °हागत्य; T$_{1}$ G$_{1}$ °हाभ्येत्य. — After 19^{ab}, K$_{4}$ D$_{4}$ S ins.:

596* ऊर्ध्वरेता यथासि त्वं कुतस्तेयं शकुन्तला ।

तस्मै प्रोवाच भगवान्यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ १९
तप्यमानः किल पुरा विश्वामित्रो महत्तपः ।
सुभृशं तापयामास शक्रं सुरगणेश्वरम् ॥ २०
तपसा दीप्तवीर्योऽयं स्थानान्मां च्यावयेदिति ।
भीतः पुरंदरस्तस्मान्मेनकामिदमब्रवीत् ॥ २१
गुणैर्दिव्यैरप्सरसां मेनके त्वं विशिष्यसे ।
श्रेयो मे कुरु कल्याणि यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ २२
असावादित्यसंकाशो विश्वामित्रो महातपाः ।
तप्यमानस्तपो घोरं मम कम्पयते मनः ॥ २३
मेनके तव भारोऽयं विश्वामित्रः सुमध्यमे ।
संशितात्मा सुदुर्धर्ष उग्रे तपसि वर्तते ॥ २४
स मां न च्यावयेत्स्थानात्तं वै गत्वा प्रलोभय ।
चर तस्य तपोविघ्नं कुरु मे प्रियमुत्तमम् ॥ २५
रूपयौवनमाधुर्यचेष्टितस्मितभाषितैः ।
लोभयित्वा वरारोहे तपसः संनिवर्तय ॥ २६

मेनकोवाच ।

महातेजाः स भगवान्सदैव च महातपाः ।
कोपनश्च तथा ह्येनं जानाति भगवानपि ॥ २७
तेजसस्तपसश्चैव कोपस्य च महात्मनः ।
त्वमप्युद्विजसे यस्य नोद्विजेयमहं कथम् ॥ २८
महाभागं वसिष्ठं यः पुत्रैरिष्टैर्व्ययोजयत् ।
क्षत्रे जातश्च यः पूर्वमभवद्ब्राह्मणो बलात् ॥ २९
शौचार्थं यो नदीं चक्रे दुर्गमां बहुभिर्जलैः ।
यां तां पुण्यतमां लोके कौशिकीति विदुर्जनाः ॥ ३०
बभार यत्रास्य पुरा काले दुर्गे महात्मनः ।
दारान्मतङ्गो धर्मात्मा राजर्षिर्व्याधतां गतः ॥ ३१ C. 1. 2925 B. 1. 71. 31 K. 1. 92. 43

पुत्री त्वत्तः कथं जाता तत्त्वं मे ब्रूहि काश्यप ।

20 Before 20, Ñ$_{2.3}$ (*sup. lin. sec. m.*) V$_1$ (*sup. lin.*) B D (except D$_{2.5}$) ins. कण्व उ°; T G (except G$_6$) M$_{3.5}$ कण्वः. — ^{a}) S °मानस्तपो घोरं. — ^{b}) K (except K$_1$) D$_5$ महातपाः; S सखा मम. — ^{cd}) K$_{3.4}$ स भृशं. S कंपयामास देवेंद्रं पुरा शक्रं महातपाः. — After 20, T$_2$ G$_{4.5}$ read 23^{ab}.

21 ^{a}) K M$_{6-8}$ दीप्तवीर्यौजाः; T$_2$ -दित्यवी°; G$_3$ दीप्यमानोयं. — ^{b}) G$_3$ न; G$_{4-6}$ M$_{6-8}$ मा (for मां). — ^{c}) T$_1$ G$_{1.2}$ °दरो य(T$_1$ ह्य)स्मान्.

22 Before 22, B$_3$ D$_4$ (marg.) ins. इंद्र उ°; T$_2$ G$_{2.4}$ इंद्रः; G$_5$ शक्रः. — ^{a}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_5$) transp. दिव्यैर् and अप्सरसां. — ^{d}) K$_1$ यत्ते; T$_1$ यथा; T$_2$ M यत्त्वा.

23 T$_2$ G$_{4.5}$ read 23^{ab} after 20^{cd}. — ^{b}) T$_1$ घोररूपा (for विश्वा°). K$_2$ °त्रो महायशाः; T$_2$ G (except G$_{1.3}$) M$_{6-8}$ °त्रोथ कौशिकः. — ^{d}) T$_1$ G$_6$ ब्रह्मचर्यं च संश्रि(G$_6$ °स्थि)तः. — After 23, T$_2$ G (except G$_{3.6}$) M (except M$_5$) ins.:

597* तपस्तस्य महाघोरं ब्रह्मचर्यं च संश्रितम् ।

24 ^{a}) D$_a$ G$_3$ तव भावोयं; T$_2$ मेपहास्यो°; G$_2$ मेपहारो°; G$_{4.5}$ मेपभारो°. — ^{b}) K$_1$ सुशोभने. — ^{c}) K$_3$ G$_2$ स दु°. — ^{d}) S चोग्रे.

25 ^{a}) T$_1$ G$_{2-5}$ तस्मान्न; M स मा न. — ^{b}) D$_1$ वै शीघ्रं प्र°. S तं गत्वा विप्र°. — ^{c}) K$_{0.2-4}$ G$_3$ चरतोस्य (G$_3$ °तस्तु). K$_1$ चरतस्तपसो वि°. — ^{d}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ D$_n$ मेविघ्नमु°.

26 ^{a}) K (except K$_1$) रूपलावण्यमा°; M$_{3.5}$ °माधुर्यैः. — ^{b}) K$_1$ °प्रियभा°; Ñ V$_1$ B$_1$ (m as in text) °भाषणैः; D$_a$ T$_1$ G$_1$ -स्मि(D$_a$ -मि)तचेष्टितभा°. — ^{d}) Ñ V$_1$ B D (except D$_a$) तपसस्तं (B$_4$ तपस्तस्तं) नि°.

27 K$_1$ S om. उवाच. — ^{b}) Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_5$) तथैव. G$_3$ सुमहत्तपाः. — ^{c}) Ñ$_1$ क्रोधनश्च. K$_{0.2.4}$ तथाप्येनं; K$_3$ °प्येवं. T$_1$ G (except G$_{3.6}$) ह्येतत्; T$_2$ ह्येतं. — ^{d}) T$_1$ G$_{2.4.5}$ च भवानपि.

28 ^{a}) T$_1$ भगवंस्तप°. K$_1$ तपसस्तेजसाश्चापि; M$_5$ तेजसा तपसा चैव. — ^{b}) K$_4$ B$_1$ (m as in text) कोपनस्य; G$_2$ कोपं यस्य; M$_3$ कोपाच्चैव; M$_5$ कोपेन च. — ^{c}) K$_4$ B$_{4.5}$ यस्मात्; B$_6$ T$_1$ G$_{3.6}$ M$_3$ तस्य. — ^{d}) M$_5$ °जेयं कथं त्वहं.

29 ^{a}) S विमोह्य च व°. K$_1$ S च (G$_3$ M$_{3.5}$ तु) (for यः). — ^{b}) S तस्य पुत्राञ्शशाप ह (T$_1$ M$_3$ यः; M$_5$ च). — ^{c}) K D (except D$_{1.2.4}$) G क्षत्र-. T$_1$ G$_{1.3}$ तु (for च). — ^{d}) S (except M$_3$) सोभव°. B$_{4.5}$ पुरा; G$_{3-5}$ M$_{6-8}$ महान् (for बलात्).

30 ^{a}) K$_1$ स्नानार्थं. D$_5$ transp. शौचा° and यः. — ^{b}) K$_{1-3}$ Ñ$_{1.2}$ °जैनैः. S °मां पापकर्मभिः. — ^{c}) T$_2$ G M$_{6-8}$ तस्मात् (G$_3$ as in text; G$_6$ यत्तत्). B$_{3.4.6}$ पुण्यनदीं. — ^{d}) T G$_{2.3}$ °की तु. K$_1$ जगुर्जनाः; K$_4$ D$_5$ G$_1$ (*sup. lin.* as in text) विदुर्बुधाः.

31 ^{a}) G$_5$ यत्तस्य; G$_6$ यज्ञस्य. — ^{b}) G$_3$ दुर्गे लोके (for काले दुर्गे). K$_{0.3}$ महामनाः; M$_3$ °तपाः. — ^{d}) T$_2$

C. 1. 2926 B. 1. 71. 32 K. 1. 92. 44 अतीतकाले दुर्भिक्षे यत्रैत्य पुनराश्रमम् ।
मुनिः पारेति नद्या वै नाम चक्रे तदा प्रभुः ॥ ३२
मतङ्गं याजयांचक्रे यत्र प्रीतमनाः स्वयम् ।
त्वं च सोमं भयाद्यस्य गतः पातुं सुरेश्वर ॥ ३३
अति नक्षत्रवंशांश्च क्रुद्धो नक्षत्रसंपदा ।
प्रति श्रवणपूर्वाणि नक्षत्राणि ससर्ज यः ॥ ३४
एतानि यस्य कर्माणि तस्याहं भृशमुद्विजे ।
यथा मां न दहेत्क्रुद्धस्तथाज्ञापय मां विभो ॥ ३५
तेजसा निर्दहेल्लोकान्कम्पयेद्धरणीं पदा ।
संक्षिपेच्च महामेरुं तूर्णमावर्तयेत्तथा ॥ ३६
तादृशं तपसा युक्तं प्रदीप्तमिव पावकम् ।
कथमस्मद्विधा बाला जितेन्द्रियमभिस्पृशेत् ॥ ३७
हुताशनमुखं दीप्तं सूर्यचन्द्राक्षितारकम् ।
कालजिह्वं सुरश्रेष्ठ कथमस्मद्विधा स्पृशेत् ॥ ३८
यमश्च सोमश्च महर्षयश्च
साध्या विश्वे वालखिल्याश्च सर्वे ।
एतेऽपि यस्योद्विजन्ते प्रभावा-
त्कस्मात्तस्मान्मादृशी नोद्विजेत ॥ ३९
त्वयैवमुक्ता च कथं समीप-
मृषेर्न गच्छेयमहं सुरेन्द्र ।
रक्षां तु मे चिन्तय देवराज
यथा त्वदर्थं रक्षिताहं चरेयम् ॥ ४०
कामं तु मे मारुतस्तत्र वासः
प्रक्रीडिताया विवृणोतु देव ।
भवेच्च मे मन्मथस्तत्र कार्ये
सहायभूतस्तव देव प्रसादात् ॥ ४१
वनाच्च वायुः सुरभिः प्रवाये-
त्तस्मिन्काले तमृषिं लोभयन्त्याः ।
तथेत्युक्त्वा विहिते चैव तस्मि-
स्ततो ययौ साश्रमं कौशिकस्य ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

°र्षिः साधुतां; G_1 र्षिः सायु° (sic).

32 ^{b}) Ñ V_1 B_{3-5} Da Dn $D_{1.4}$ अभ्येत्य; D_2 यत्रैतत्; S प्रत्ये° (M_5 यश्चै°). — ^{c}) $Ko_{.1.3}$ T_1 G_2 मुनिपा°; M दुर्गपा°. T_1 तस्या वै. — ^{d}) G_6 transp. नाम and चक्रे. K_1 तदा मुनिः; K_4 महात्मनः.

33 ^{a}) K Ñ$_1$ D_5 याजयामास. — ^{b}) G_3 M_{3-5} यश्च. — ^{cd}) Ko यं च; K_1 T_1 G_1 M_5 तं च; M_{6-8} सुतं. Ñ$_{1.2}$ V_1 °स्य यातः पा°. G_3 भयादस्य गतः पातुं त्वं च सोमं सु°.

34 Ko om. 34^{ab}. — ^{a}) Ñ$_1$ $D_{1.4}$ °योगाच्च; Ñ$_{2.3}$ V_1 B Da D_5 °वंशाच्च; T G $M_{3.5-7}$ °वंशानि. Dn M_8 चकारान्यं च लोकं वै (M_8 वंशानि). — ^{d}) Ñ$_2$ V_1 B (B_1 m as in text) D (except D_5) चकार यः; Cd as in text. Ñ$_1$ T_1 $G_{1.3}$ M_5 ह; $G_{2.4.5}$ यत् (for यः). — After 34, Dn D_4 S ins.:

598* गुरुशापहतस्यापि त्रिशङ्कोः शरणं ददौ ।

D_4 (marg.) S cont.:

599* ब्रह्मर्षिशापं राजर्षिः कथं मोक्ष्यति कौशिकः ।
अवमत्य तदा देवैर्यज्ञाङ्गं तद्विनाशितम् ।
अन्यानि च महातेजा यज्ञाङ्गान्यसृजत्प्रभुः ।
निनाय च तदा स्वर्गं त्रिशङ्कुं स महातपाः ।

35 ^{ab}) S एतान्यन्यानि (G_1 अन्यान्येतानि) कर्माणि भृशं देव बिभेम्यहं. — ^{c}) Ñ V_1 Dn D_1 यथासौ. — ^{d}) $Ko_{.2.4}$ $B_{3.4}$ प्रभो. S तथा पश्य (T_1 कुरु) सुरेश्वर ($G_{2.4.5}$ सुरोत्तम).

36 ^{b}) S चालयेद्. T_2 $G_{2.4.5}$ $M_{3.6-8}$ °णीतलं. $K_{2.3}$ T_1 G_1 M_5 अपि; K_4 G_6 तथा; Ñ$_1$ B_1 सदा; D_2 तदा (for पदा). — ^{c}) K_4 °पेत्तु; G_3 क्षिपेच्चैव; M_3 आक्षिपेच्च. — After 36^{c}, K_3 ins.:

600* संशोषेच्च महोदधिम् । संक्षिपेच्च महानद्रिं.

— ^{d}) S महीम् (for तूर्णम्). $B_{1.6}$ G_3 °र्तयेत च (G_3 वा). K_1 तदा; K_4 जगत्; Ñ V_1 B_1m$_{.3-5.6}$m D दिशः (D_2 यथा) (for तथा).

37 ^{c}) Dn D_1 °धा नारी. — ^{d}) K_3 यतेंद्रियम्. K_1 Ñ$_3$ °यमतिं स्पृ°; B_4 T_1 G_6 M °मतिस्पृ°.

38 ^{b}) Ñ$_1$ °चंद्राग्नि°; $B_{4.5}$ चंद्रसूर्याक्षि°.

39 ^{a}) K_1 सूर्यश्च सो°. D_5 हुताशनश्च (for मह°). — ^{b}) Ñ$_1$ S विश्वेदेवा वा°. $Ko_{.3}$ $B_{1.3.4}$ Da D_1 वालि° (cf. v. l. 1. 26. 2, 35 etc.). — ^{c}) S यस्योद्विजंते मुनयः सदैव. — ^{d}) K_4 Ñ$_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) transp. कस्मात् and तस्मात्. S इंद्र (for तस्मान्).

40 ^{ab}) S °मुक्ता तु कथं सुरेश, and °महं समीपं. — ^{d}) S °दर्थे सुखिनी च° (G_3 °र्थे विचरेयं यथेष्टं).

६६

शकुन्तलोवाच ।
एवमुक्तस्तया शक्रः संदिदेश सदागतिम् ।
प्रातिष्ठत तदा काले मेनका वायुना सह ॥ १
अथापश्यद्वरारोहा तपसा दग्धकिल्बिषम् ।
विश्वामित्रं तपस्यन्तं मेनका भीरुराश्रमे ॥ २
अभिवाद्य ततः सा तं प्राक्रीडदृषिसंनिधौ ।
अपोवाह च वासोऽस्या मारुतः शशिसंनिभम् ॥ ३
सागच्छत्त्वरिता भूमिं वासस्तदभिलिङ्गती ।
उत्स्मयन्तीव सव्रीडं मारुतं वरवर्णिनी ॥ ४
गृद्धां वाससि संभ्रान्तां मेनकां मुनिसत्तमः ।
अनिर्देश्यवयोरूपामपश्यद्विवृतां तदा ॥ ५
तस्या रूपगुणं दृष्ट्वा स तु विप्रर्षभस्तदा ।
चकार भावं संसर्गे तया कामवशं गतः ॥ ६
न्यमन्त्रयत चाप्येनां सा चाप्यैच्छदनिन्दिता । C. 1. 2944 B. 1. 72. 8 K. 1. 93. 8

---

41 S reads 41^{ab} after 42^{ab}. — ^{b}) A few MSS. देवः. Ñ3 °तु राजन्. — ^{d}) T1 सखा वसंतस्तव. Ñ1.2 V1 B6 Da Dn D1.4 तु तव; Ñ3 तव भो; B1.3–5 D2 च तव; G तव तु; M5 तव च (for तव देव).

42 ^{a}) Ko.2.3 वने च; Ñ3 वलाच्च. K2 Ñ V1 B3.6 Dn D1.4 T2 प्रवायात्; B4.5 G6 प्रवापयेत्; D2 प्रवातु; T1 प्रवाहयेत्. — ^{b}) K1 प्रेरयंत्याः. — After 42^{ab}, S reads 41^{ab}. — Before 42^{cd}, D4 marg. ins. कण्व उ°. — ^{c}) K D2.5 °त्युक्ते. M3 तेन (for चैव). — ^{d}) G3 ततो यायादाश्रमं.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 T1 संभव; to it Ñ1.2 V1 add शकुंतलोपाख्यान. Ko.2–4 Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 G1.3.4 M (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल. — *Adhy. name:* K4 मेनकावाक्यं; T2 G1.2.4 दुष्यंतशकुंतला(G1 om. शकुंतला)संवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 66; K1 79; Da1 D4 69; T1 83; T2 33; G M 34. — *S'loka no.:* Ñ3 Dn1.n2 42; Da1 43; M3 46. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 2914.

66

☞ This adhy. is missing in Ś1 and D3 (cf. 1. 61. 84; 62. 2); both MSS. are *wholly* ignored here.

1 B4 G5 om. शकु°; T G om. उ°. K1 M6–8 वैशंपायनः; Ñ2.3 B Da Dn D1.4 कण्व उ°; M3.5 कण्वः. — ^{a}) Ko.2.3 Ñ1 B1 Da D5 T2 G2–5 M3 °स्तदा; D1 °स्ततः; G1 °स्तथा. G6 देवः. — ^{c}) Ñ3 B1 D1.5 S ततः (for तदा). B3 तदा कन्या. — ^{d}) S transp. मेनका and वायुना सह.

2 ^{a}) T G1.2.4–6 तथा; G3 M3.5 तदा. — ^{b}) S तपसोग्रेण कर्शितं. — ^{c}) Ñ1.2 V1 B D तप्यमानं. — ^{d}) S दुर्धर्षं संशितव्रतं.

3 ^{a}) S ततोभिवाद्य सा तस्मै. — ^{b}) K1 साव्रीडां मुनिसं°. — ^{c}) Ko.3.4 D2 M6–8 °वाहाथ; G3 °वाहच्च.

4 ^{b}) K1 Ñ1.2 V1 Da2 Dn D1.3.4 अभिलि(K1 °ल)प्सती; K2 °लिंगिनीं; K3.4 D5 °लिंगतीं (D5 °ति); Ñ3 °लंघनी; Da1 °लष्यती; T1 G1.2 M3 अवलंबति; T2 G6 M3.5–7 अवलंबती; G3 °लापिती; G4.5 °लंबति; Cd as in text. G6 वासार्थं वावलंबती. — ^{c}) Ko.1 च (for इव). K2–4 कुत्सयंती च; Ñ1.2 V1 B D स्मयमानेव (D5 हसयंती च); G1 कुत्सयन्निव. S सव्रीळा. — ^{d}) S (except G3) देववर्णिनी. — After 4, N ins.:

601* पश्यतस्तत्र तस्यर्षेरप्यग्निसमतेजसः ।
विश्वामित्रस्ततस्तां तु विषमस्थामनिन्दिताम् ।

[(L. 1) K1.3 Ñ3 D4 तस्य तत्रर्षेर्; Ñ1.2 V1 तत्र विप्रर्षेर्; B3 Dn D1.5 तत्र तत्रर्षेर्. K अत्यग्नि° (K4 सूर्याग्नि°). — (L. 2) K (except K3) D2.5 °मित्रस्तु तां (D2 °स्ततो) दृष्ट्वा.]

5 ^{a}) Ko मृद्धीं; K2.4 B3 Da1 D1 गृध्रां; Ñ1 V1 गत्वा; Ñ3 लुब्धां; B4 दृष्ट्वा (m as in text); B6m दृष्टां; D4 G3 गृध्नां; T1 क्रुद्धां; T2 त्रस्ते; G1.2.4.5 ग्रस्ते; G6 गृध्नुं; Cd as in text. Ko संसिक्तां; K1 °सक्तां; K2 D5 °युक्तां; S सव्रीळां. — ^{b}) S संभ्रांतां मेनकामृषिः. — ^{d}) K (except K1) D5 °व्रीडितां तदा. G1 रूपयौवनशालिनीं.

6 ^{a}) K1.3.4 Ñ V1 Dn D1.4 T2 G2–5 °गुणान्. D5 तस्यास्तांस्तु गुणान्दृ°. — ^{b}) B6 विप्रऋषिस्तदा. S कामार्तः समपद्यत (M6–8 स महाद्युतिः). — ^{c}) B Da D2 भावसंसर्गं (B3m °संदर्भं). Ñ V1 Dn D1.4 संसर्गाद्. M5 corrupt. — ^{d}) M5 भावं संप्राप्तवानृषिः.

7 M5 om. 7. — ^{a}) K D5 चैवैनां; T1 सोप्येनां.

C. 1. 2944
B. 1. 72. 8
K. 1. 93. 8

तौ तत्र सुचिरं कालं वने व्यहरतामुभौ ।
रममाणौ यथाकामं यथैकदिवसं तथा ॥ ७
जनयामास स मुनिर्मेनकायां शकुन्तलाम् ।
प्रस्थे हिमवतो रम्ये मालिनीमभितो नदीम् ॥ ८
जातमुत्सृज्य तं गर्भं मेनका मालिनीमनु ।
कृतकार्या ततस्तूर्णमगच्छच्छक्रसंसदम् ॥ ९
तं वने विजने गर्भं सिंहव्याघ्रसमाकुले ।
दृष्ट्वा शयानं शकुनाः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १०
नेमां हिंस्युर्वने बालां क्रव्यादा मांसगृद्धिनः ।
पर्यरक्षन्त तां तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम् ॥ ११
उपस्प्रष्टुं गतश्चाहमपश्यं शयितामिमाम् ।
निर्जने विपिनेऽरण्ये शकुन्तैः परिवारिताम् ।
आनयित्वा ततश्चैनां दुहितृत्वे न्ययोजयम् ॥ १२
शरीरकृत्प्राणदाता यस्य चान्नानि भुञ्जते ।

— ^{b}) T_2 $G_{2.4.5}$ चाप्येनम्. G_6 साप्यैच्छत्तमनिं°. — ^{c}) $K_{0.4}$ तौ तु तत्र चिरं कालं; $G_{2.4.5}$ तौ तु द्वौ तत्र सुचिरं. — ^{d}) $Ñ_2$ V_1 B D (except D_5) उभौ (for वने) and तदा (for उभौ). K (except K_1) विहर°. S (M_5 om.) विजह्राते महावने. — After 7, D_4 S (G_3 om. lines 3–6; M_5 om. 1–3) ins.:

602* एवं वर्षसहस्राणामतीतं नाभ्यचिन्तयत् ।
कामक्रोधावजितवान्मुनिर्नित्यं क्षमान्वितः ।
चिरार्जितस्य तपसः क्षयं स कृतवानृषिः ।
तपसः संक्षयादेव मुनिर्मोहं विवेश सः ।
मोहाभिभूतः क्रोधात्मा प्रसन्मूलफलं मुनिः ।
पादैर्जलरवं कृत्वा अन्तर्द्वीपे कुटीं गतः ।
मेनका गन्तुकामा वै शुश्राव जलनिस्वनम् ।
तपसा दीप्तवीर्योऽसावाकाशादेति याति च ।
अद्य संज्ञां विजानामि येन केन तपःक्षयम् ।
हन्त निर्यामि चेत्युक्त्वा ऋतुस्नाता तु मेनका ।
कामरागाभिभूतस्य मुनेः पार्श्वं जगाम सा ।

[(L. 1) M (M_5 om.) एकं वर्षसहस्रं तत्. — (L. 2) $G_{1.2}$ °क्रोधान्वर्जित°; G_3 °क्रौधौ च जित°. D_4 समाहितः; G_3 M_3 तपोन्वितः. — (L. 4) T_1 मतिमोहं. D_4 $G_{1.2.6}$ समाविशत्. — (L. 5) G_6 ययौ तां कौशिकीं मुनिः. — (L. 8) M_{5-7} °वीर्यौजा. — (L. 9) $G_{1.4}$ M विजानाति. D_4 यथास्य तपसः क्षयः; $M_{3.5}$ चिरस्य तपसः क्ष°. — (L. 10) D_4 गंतुं न युक्तमित्युक्त्वा; T $G_{3.6}$ $M_{3.5}$ हंत नियुक्तमित्युक्त्वा.]

8 ^{a}) T_2 $G_{4.5}$ च (for स). — G_6 om. 8^{c}–9^{b}. — ^{c}) K (except K_2) D_5 पृष्ठे हिम°. — After 8, D_4 S (except G_6) ins.:

603* देवगर्भोपमां बलां सर्वाभरणभूषिताम् ।
शयानां शयने रम्ये मेनका वाक्यमब्रवीत् ।
महर्षेरुग्रतपसस्तेजस्त्वमविनाशिनी ।
तस्मात्स्वर्गं गमिष्यामि देवकार्यार्थमागता ।

[(L. 2) D_4 शयानं बालमुत्सृज्य. — (L. 3) D_4 $G_{2.4}$ °स्त्वमसि भामिनि.]

9 G_6 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). Before 9, T_2 G_{3-5} M ins. कण्वः (cf. 603*). — ^{a}) T_2 $G_{2.4.5}$ °ज्य त कन्यां. — ^{b}) S (G_6 om.) °नीं प्रति. — ^{cd}) $K_{1.2}$ D_1 °र्णमागच्छ°. K_3 $B_{4.5}$ D_2 °संसदि. S शक्रसंसदमागच्छत्कृत्वा कार्यं शचीपतेः.

10 ^{a}) S गहने (for विज°). — ^{b}) S °निषेविते. — ^{d}) D_4 समेताः पर्य°.

11 ^{a}) B_3 नैनां; B_6 मैनां (for नेमां). S transp. हिंस्युः and बालां. — ^{b}) K_2 B_3 $D_{1.2}$ °गृध्रिणः; T_1 G_{4-6} °गर्धि°; T_2 °गृध्नवः; $G_{1.2}$ °गंधि°; G_3 गृध्नुना. — ^{c}) $K_{0.3}$ पर्यरक्षंस्ततस्; K_1 °वर्तंत तां; K_2 °रक्षंति ते. S इति मत्वा स्म रक्षंति. — ^{d}) K_3 शकुना.

12 Before 12, Ko ins. कण्व उ°. — ^{b}) D_5 अपश्यत्स पिता मम; S तामपश्यमनिंदितां (G_2 °मतंद्रितां; M_5 अपश्यं मेनकात्मजां). — After 12^{ab}, D_4 (marg.) S ins.:

604* मां दृष्ट्वैवाभ्यपद्यन्त पादयोः पतिता द्विजाः ।
अब्रुवञ्शकुनाः सर्वे कलं मधुरभाषिणः ।
विश्वामित्रसुतां ब्रह्मन्न्यासभूतां भरस्व वै ।
कामक्रोधावजितवान्सखा ते कौशिकीं गतः ।
तस्मात्पोषय पुत्रीं ते दयावन्निति तेऽब्रुवन् ।
सर्वभूतरुतज्ञोऽहं दयावान्सर्वजन्तुषु ।

[(L. 1) $G_{1.3.6}$ °वान्वप°. — (L. 2) D_4 पक्षिणः $G_{4.5}$ द्विजाः (for शकुनाः). — (L. 3) $G_{2.4.5}$ भजस्व. — (L. 4) T $G_{1.2.4.5}$ कौशिको. — (L. 5) D_4 T_1 तत्पुत्रीं (for पुत्रीं ते). — After line 6, D_4 repeats 12^{ab}.]

— ^{c}) B $D_{1.4}$ निर्जनेपि (B_1 °ने च) वने; Da °नोपवने. K_1 रम्यां; $Ñ_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) M_3 रम्ये; $Ñ_3$ शून्ये (for ऽरण्ये). T G M_{5-8} निर्जनेपि महारण्ये. — ^{d}) Ko शकुनैः. K_4 °रक्षितां. — ^{e}) K_1 ततश्चाहं. — ^{f}) $Ñ_{1.2}$ V_1 B D M_8 न्यवेशयं.

13 ^{a}) D_5 शक्रेण ते. K_4 Ñ V_1 B Dn $D_{1.2.4}$ T_2 G_4 M_{6-8} एते (for ते). K_1 त्रयः प्रोक्ताः. — ^{d}) $Ñ_{1.2}$

क्रमेण ते त्रयोऽप्युक्ताः पितरो धर्मनिश्चये ॥ १३
निर्जने च वने यस्माच्छकुन्तैः परिरक्षिता ।
शकुन्तलेति नामास्याः कृतं चापि ततो मया ॥ १४
एवं दुहितरं विद्धि मम सौम्य शकुन्तलाम् ।
शकुन्तला च पितरं मन्यते माममनिन्दिता ॥ १५
एतदाचष्ट पृष्टः सन्मम जन्म महर्षये ।
सुतां कण्वस्य मामेवं विद्धि त्वं मनुजाधिप ॥ १६
कण्वं हि पितरं मन्ये पितरं स्वमजानती ।
इति ते कथितं राजन्यथावृत्तं श्रुतं मया ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

दुःषन्त उवाच ।
सुव्यक्तं राजपुत्री त्वं यथा कल्याणि भाषसे ।
भार्या मे भव सुश्रोणि ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १
सुवर्णमाला वासांसि कुण्डले परिहाटके ।
नानापत्तनजे शुभ्रे मणिरत्ने च शोभने ॥ २
आहरामि तवाद्याहं निष्कादीन्यजिनानि च ।
सर्वं राज्यं तवाद्यास्तु भार्या मे भव शोभने ॥ ३
गान्धर्वेण च मां भीरु विवाहेनैहि सुन्दरि ।
विवाहानां हि रम्भोरु गान्धर्वः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ४
शकुन्तलोवाच ।
फलाहारो गतो राजन्पिता मे इत आश्रमात् ।
तं मुहूर्तं प्रतीक्षस्व स मां तुभ्यं प्रदास्यति ॥ ५　C.1.2959 B.1.73.5 K.1.94.5

V_{1} B D धर्मशासने ($B_{3.6}$ °शासनात्; D_{5} °निश्चयात्); $Ñ_{3}$ S °साधने ($G_{2.4.5}$ °दर्शने).

14 [a]) K_{1} निजनेसौ; K_{2} इयं तस्मिन्; D_{5} विजने या. K_{4} यं; Ñ V_{1} B D (except D_{5}) तु (for च). — [b]) K_{4} Da_{1} शकुनैः. $Ñ_{1.2}$ V_{1} B D (except D_{5}) परिवारिता; cf. 12[cd].

15 [a]) K_{4} एतां; M_{7} कृतां (for एवं). — [b]) $Ñ_{2}$ B D (except D_{5}) विप्र; G_{3} तात (for सौम्य). — [c]) K (except K_{1}) B_{1} G_{6} अपि (for च). — [d]) D_{5} मां ह्यनिंदिता.

16 Before 16, K (except K_{2}) B (except B_{1}) Dn $D_{1.4}$ ins. शकुं° उ°; D_{5} G_{2-5} M शकुं°. — [a]) S °चष्ट भगवान्. — [b]) K_{3} °न्म महामते. — [d]) $Ñ_{3}$ मनुजेश्वर.

17 K_{3} om. 17. — [b]) K_{0} नान्यं कस्माद्विजानती. — [cd]) K_{1} °थितं विप्रं यथा राजं (sic) श्रु°. D_{5} यथाश्रुतं; $M_{3.5}$ मया श्रुतं (by transp.).

Colophon. *Major parvan:* T_{2} G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* $Ñ_{1.2}$ V_{1} T_{1} संभव; to it $Ñ_{1.2}$ V_{1} add शकुंतलोपाख्यान. K $Ñ_{3}$ B D T_{2} $G_{3.4}$ $M_{3.5}$ (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल. — *Adhy. name:* T_{2} G_{4} शकुंतलाजन्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{0} 63; Da_{1} D_{4} 70; Dn_{3} 71; T_{1} 84; T_{2} 34; G M 35. — *S'loka no.:* $Ñ_{3}$ Da_{1} 19; Dn_{1}.n_{2} 18; M_{3} 29. — *Aggregate s'loka no.:* Dn_{2} 2932.

67

☞ This adhy. is missing in $Ś_{1}$ and D_{3} (cf. 1. 61. 84; 62. 2); these MSS. are *wholly* ignored here.

1 K_{0} om. दुःषन्त उ°; S om. उ°. K_{1} राजा; K_{2-4} $Ñ_{3}$ D_{5} राजोवाच. — [c]) T_{1} कल्याणि.

2 [a]) Ñ V_{1} B D (except D_{5}) T G_{6} M °मालां. — [b]) K (except K_{1}) Da_{1} Cd (marg. *sec. m.*) परिहारके; D_{5} °हाटिके; S °पादुके. — [c]) $Ñ_{1}$ °जनपदे शुभ्रे; S °पत्त(M_{5-8} °ट्ट)नजैः शुभ्रैः. — [d]) S °रत्नैश्च. T_{1} G_{1} शोभिते; G_{2} शोभितैः; G_{4-6} °नैः; M_{6-8} शोभितान्.

3 G_{3} om. 3–5. — [b]) B_{3}m D_{4} S (G_{3} om.) निष्कादीन्यमि(B_{3}m °यु)तानि च (T_{1} G_{1} निष्काणामयुतं तथा). — [c]) D_{4} तवैवास्तु; S (G_{3} om.) तवाद्य त्वं. — [d]) T_{1} G_{1} भार्या भव सुशोभने.

4 G_{3} om. 4 (cf. v. l. 3). — [ab]) $Ñ_{3}$ मे; a few S MSS. मा (for मां). $K_{1.3}$ $Ñ_{3}$ Dn_{3} T_{1} G_{1} विवाहेनैव; $G_{2.4.5}$ °हेनेह. K_{1} शे(read शो)भने (for सुन्दरि). K_{2} गांधर्वेण विवाहेन भीरु मामेहि सुंदरि. — [c]) K_{1} $Ñ_{3}$ M च; Dn_{3} तु (for हि). M (except M_{3}) सर्वेषां (for रम्भो°).

5 G_{3} om. 5 (cf. v. l. 3). $K_{1.3}$ S om. उवाच.

C. 1. 2960
B. 1. 73. 6
K. 1. 94. 12

दुःषन्त उवाच ।
इच्छामि त्वां वरारोहे भजमानामनिन्दिते ।
त्वदर्थं मां स्थितं विद्धि त्वद्गतं हि मनो मम ॥ ६
आत्मनो बन्धुरात्मैव गतिरात्मैव चात्मनः ।
आत्मनैवात्मनो दानं कर्तुमर्हसि धर्मतः ॥ ७
अष्टावेव समासेन विवाहा धर्मतः स्मृताः ।
ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ॥ ८
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमः स्मृतः ।
तेषां धर्मान्यथापूर्वं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ९
प्रशस्तांश्चतुरः पूर्वान्ब्राह्मणस्योपधारय ।
षडानुपूर्व्या क्षत्रस्य विद्धि धर्म्याननिन्दिते ॥ १०
राज्ञां तु राक्षसोऽप्युक्तो विट्शूद्रेष्वासुरः स्मृतः ।
पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह ॥ ११
पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कथंचन ।
अनेन विधिना कार्यो धर्मस्यैषा गतिः स्मृता ॥ १२
गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रे धर्म्यौ तौ मा विशङ्किथाः ।
पृथग्वा यदि वा मिश्रौ कर्तव्यौ नात्र संशयः ॥ १३
सा त्वं मम सकामस्य सकामा वरवर्णिनि ।

— ^{a}) Ko.3 फलाहार-; K4 Ñ1 V1 B6 (m as in text) °हारे; D2 °हर्ता; T2 G4.5 °हारात्; G2 °हारा-. — ^{b}) Ko.2–4 Ñ3 मे स इहा(Ñ3 °तो)श्रमात्; K1 D2 मे स (D2 मम) तपोधनः; S (G3 om.) मम (M3.5 मे स) महातपाः (T1 °यशाः). — ^{c}) Ñ1.2 V1 B6 Da Dn D1.4.5 मुहूर्तं सं-; B1.5 °र्तं त्वं; B3.4 D2 °र्तं तु; T1 °र्तं च; G1.6 M3.5 त्वं मुहूर्तं. — ^{d}) A few MSS. मा (for मां). G6 M6–8 च दास्यति. — K4 D4 S ins. after 5 (G3, which om. 3–5, ins. after 2):

605* पिता हि मे प्रभुर्नित्यं दैवतं परमं मम ।
यस्य मां दास्यति पिता स मे भर्ता भविष्यति ।
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ।
अमन्यमाना राजेन्द्र पितरं मे तपस्विनम् ।
अधर्मेण हि धर्मिष्ठ कथं वरमुपास्महे ।
दुःषन्तः ।
मा मैवं वद सुश्रोणि तपोराशिं दयात्मकम् ।
मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्राः शस्त्रपाणयः ।
अग्निर्दहति तेजोभिः सूर्यो दहति रश्मिभिः ।
राजा दहति दण्डेन ब्राह्मणो मन्युना दहेत् ।
क्रोधितो मन्युना हन्ति वज्रपाणिरिवासुरान् ।
जानामि भद्रे तमृषिं तस्य मन्युर्न विद्यते ।

[(L. 1) K4 T1 G4–6 M3.5 मतं (for मम). — (L. 2) K4 D4 यस्मै मां; G1.2.6 यस्य वा. T1 G1.2 स वै. — (L. 3–4) = (var.) Manu 9. 3. — (L. 4) T2 G6 M स्थविरी-. — (L. 5) G3–5 अवमन्य (G3 °त्य) तु रा°. — (L. 6) M6–8 धर्मज्ञ. G1.2 वनमु°; G4.5 °मुपालभे. — (L. 7) D4 T1 कल्याणि (for सुश्रो°). — After line 8, D4 M3.5 ins.:

606* मन्युना घ्नन्ति ते शत्रून्वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ।
(cf. line 11).]

6 K4 D4 S om. दुःषन्त उ° (cf. 605*). Ko.2.3 Ñ2 V1 B Da D1 राजोवाच; K1 D2 राजा. — ^{b}) S भज मां (G1.2 मा; M6–8 -तां) त्वम°. — ^{c}) K (except K1) D5 त्वदर्थमाश्रि(D5 °स्थि)ता बुद्धिः. — ^{d}) Ko.3.4 त्वां गतं.

7 ^{a}) T1 °रात्मा वै. — ^{b}) B5 प्रभुश्चात्मैव. — After 7^{ab}, S ins.:

607* आत्मनो मित्रमात्मैव तथा चात्मात्मनः पिता ।
[G1.2 M6–8 वै (for एव). M3.5 °त्मैव शत्रुरात्मैव चात्मनः.]

8 With 8–13 cf. Manu 3. 21–26 — ^{b}) G3 धर्मतः स्थिताः; G5 धर्मसंस्मृ°. — ^{c}) G3.6 M °स्तथा चार्षः.

9 ^{b}) Ñ1 °ष्टमो मतः; D5 °ष्टमोधमः. — K1 G6 M7 (hapl.) om. 9^{c}–11^{b}. — ^{c}) K (K1 om.) D5 एषां धर्म्यान् (D5 धर्मं). Dn1 G1.2.4.5 धर्मं.

10 K1 G6 M7 om. 10 (cf. v. l. 9). G5 om. 10^{c}–11^{b}. — ^{c}) K2 B4 °पूर्वान्; D4 T G3.4 °र्व्यात्; G1.2 M3 °र्व्यान्. — ^{d}) K2.4 Da Dn1 T2 G (G5.6 om.) M6.8 धर्मान°.

11 K1 G5.6 M7 om. 11^{ab} (cf. v. l. 9, 10). — ^{a}) G1.2 तु राजसो. — ^{d}) K1 corrupt. Ñ1.2 V1 Dn D1.4 अधर्म्यौ द्वौ. S मताविह.

12 ^{a}) Ñ V1 om. the first च. — ^{b}) G3 transp. न and कर्तव्यौ. Ñ1.2 V1 B Dn D1.2.4 कदाचन. — ^{c}) K1 G4–6 M3 अन्येन; M5 गांधर्व-. — ^{d}) S धर्मश्चैष सनातनः.

13 G5 om. 13. — ^{b}) Ñ3 तौ धर्म्यौ (by transp.); G3 धर्मतो. T G1.2.6 °शंकथाः; M6–8 °शत्कथाः(!). — ^{cd}) M6–8 मिश्राः कर्तव्या.

14 ^{b}) Some N MSS. °वर्णिनी. S सकामा भव शोभने. — After 14^{ab}, D2 ins. a passage of 24 lines given in App. I (No. 44). — ^{d}) S भार्या मे भव भामिनि.

15 K1 S om. उवाच. — After शकुन्तला, G3 ins.

गान्धर्वेण विवाहेन भार्या भवितुमर्हसि ॥ १४

शकुन्तलोवाच ।

यदि धर्मपथस्त्वेष यदि चात्मा प्रभुर्मम ।
प्रदाने पौरवश्रेष्ठ शृणु मे समयं प्रभो ॥ १५
सत्यं मे प्रतिजानीहि यत्त्वां वक्ष्याम्यहं रहः ।
मम जायेत यः पुत्रः स भवेत्त्वदनन्तरम् ॥ १६
युवराजो महाराज सत्यमेतद्ब्रवीहि मे ।
यद्येतदेवं दुःषन्त अस्तु मे संगमस्त्वया ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

एवमस्त्विति तां राजा प्रत्युवाचाविचारयन् ।
अपि च त्वां नयिष्यामि नगरं स्वं शुचिस्मिते ।
यथा त्वमर्हा सुश्रोणि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १८
एवमुक्त्वा स राजर्षिस्तामनिन्दितगामिनीम् ।
जग्राह विधिवत्पाणावुवास च तया सह ॥ १९
विश्वास्य चैनां स प्रायादब्रवीच्च पुनः पुनः ।
प्रेषयिष्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् । C. 1. 2978 B. 1. 73. 21 K. 1. 94. 35

---

line 3 of 609*. — ^{b}) K_3 Dn_1 G_4 वात्मा. — ^{c}) T_1 पुरुषश्रेष्ठ. — ^{d}) $Ñ_3$ °यं नृप.

16 ^{b}) Some MSS. त्वा (for त्वां). B D (except D_5) यथा व°. $Ñ_3$ T_1 $G_{1.3.6}$ M याचाम्यहं. $Ñ_1$ °हं वचः. $Ñ_3$ (*inf. lin. sec. m.*) यस्त्वां वक्ष्याम्यहं वचः; $G_{2.4.5}$ त्वया रंस्याम्यहं रहः. — After 16^{ab}, S ins.:

608* ब्राह्मीं मे प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां राजसत्तम ।

— ^{c}) K_3 Dn $D_{1.2.4}$ $M_{3.5}$ मयि जा°. — ^{d}) S स राजा. Ñ V_1 B (except B_4) Dn_{2}.n_3 $D_{1.4}$ T_2 G_2 M_3 °नंतरः.

17 ^{a}) S °राजश्च कर्तव्यः. — ^{b}) $G_{1.3}$ एव (for एतद्). N (except $Ko_{.2}$ D_5) M_3 ब्रवीमि ते (cf. 18^{f}). — ^{c}) K_1 यद्येवमेतद्; T G (except G_3) M_3 °तदेव. — ^{d}) K_1 ह्यस्तु मे; $B_{4.5}$ तदा मे. T_2 $G_{4.5}$ संगतं त्वया (T_1 *sup. lin.* तव). T_1 G_1 M त्वयास्तु मम संगमः. — After 17, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

609* वैशंपायनः ।
तस्यास्तु सर्वं संश्रुत्य यथोक्तं स विशां पतिः ।
दुःषन्तः पुनरेवाह यद्यदिच्छसि तद्वद ।
शकुन्तला ।
ख्यातो लोकप्रवादोऽयं विवाह इति शाश्वतः ।
वैवाहिकीं क्रियां सन्तः प्रशंसन्ति प्रजाहिताम् ।
लोकप्रवादशान्त्यर्थं विवाहं विधिना कुरु ।
सन्त्यत्र यज्ञपात्राणि दर्भाः सुमनसोऽक्षताः ।
यथा युक्तो विवाहः स्यात्तथा युक्ता प्रजा भवेत् ।
तस्मादाज्यं हविर्लाजाः सिकता ब्राह्मणास्तव ।
वैवाहिकानि चान्यानि समस्तानीह पार्थिव ।
दुरुक्तमपि राजेन्द्र क्षन्तव्यं धर्मकारणात् ।

[D_4 adds उवाच after वैशं° and शकु°. — (L. 5) Some MSS. लोकापवाद°.]

18 T_2 $G_{5.6}$ om. वैशं° उ°; T_1 G_{1-4} M om. उ°. — ^{b}) $K_{2.4}$ Da_1 D_1 T_2 G_6 °वाच वि°. — After 18^{ab}, D_4 marg. (irrelevantly) ins. 612*. S subst. for 18^{cdef}: D_4 ins. after 19^{ab}:

610* पुरोहितं समाहूय वचनं चेदमब्रवीत् ।
राजपुत्र्या यदुक्तं वै न वृथा कर्तुमुत्सहे ।
क्रियाहीनो हि न भवेन्मम पुत्रो महाद्युतिः ।
तथा कुरुष्व शास्त्रोक्तं विवाहं मा चिरं कुरु ।
एवमुक्तो नृपतिना द्विजः परमयन्त्रितः ।
शोभनं राजराजेति विधिना कृतवान्द्विजः ।
शासनाद्विप्रमुख्यस्य कृतकौतुकमङ्गलः ।

— ^{c}) A few MSS. त्वा (for त्वां). K_3 नयिष्येहं; $Ñ_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) हि नेष्या°; $Ñ_3$ विनेष्या°. — ^{d}) =(var.) 20^{f}. Ko स्वं निवेशं; K_4 स्वं निवासं; B_5 नगरं त्वां. — ^{e}) K_1 यदि त्व°. K_3 यथात्थ मह्यं; D_4 यथा त्वमाह. — ^{f}) Cf. 17^{b}.

19 S (om. it here) reads 19^{ab} as line 3 of 612* (cf. v. l. 20). — ^{a}) Da transp. एवमुक्त्वा and स. — ^{b}) $Ñ_1$ °भाषिणीं; G_2 °भामिनीं. — After 19^{ab}, D_4 ins. 610*. — ^{c}) M जग्राह पाणिना. S (except $G_{1.2}$) पाणिं. — ^{d}) S (except T_2 G_{1-3}) स (for च).

20 ^{a}) S चैनां प्रातिष्ठत्. — Before 20^{cd}, S (except T_1 $M_{3.5}$) ins. दुःषन्तः. — After 20^{cd}, D_4 S ins.:

611* त्रैविद्यवृद्धैः सहितां नानाराजजनैः सह ।
शिबिकासहस्रैः सहिता वनमायान्ति बान्धवाः ।
मूकाश्चैव किराताश्च कुब्जा वामनकैः सह ।
सहिता कञ्चुकिवरैर्वाहिनी सूतमागधैः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्वनं च समुपैष्यति ।

— ^{e}) Ko S तथा (for तया). K_1 corrupt. Ñ V_1 B D (except Dn_3 D_5) त्वां नाययि°; T_2 G_{3-6} त्वामाययि°. — ^{f})=(var.) 18^{d}. K $Ñ_3$ D_5 स्वं निवासं; S नगरं स्वं (T_2 *inf. lin.* त्वां). — S ins. after 20: D_4 marg. (irrelevantly), after 18^{ab}

612* अन्यथा त्वां न नेष्यामि स्वनिवेशमसत्कृताम् ।

C. 1. 2974 B. 1. 73. 21 K. 1. 94. 88 तया त्वामानयिष्यामि निवासं स्वं शुचिस्मिते ॥ २०
इति तस्याः प्रतिश्रुत्य स नृपो जनमेजय ।
मनसा चिन्तयन्प्रायात्काश्यपं प्रति पार्थिवः ॥ २१
भगवांस्तपसा युक्तः श्रुत्वा किं नु करिष्यति ।
एवं संचिन्तयन्नेव प्रविवेश स्वकं पुरम् ॥ २२
मुहूर्तयाते तस्मिंस्तु कण्वोऽप्याश्रममागमत् ।
शकुन्तला च पितरं ह्रिया नोपजगाम तम् ॥ २३
विज्ञायाथ च तां कण्वो दिव्यज्ञानो महातपाः ।
उवाच भगवान्प्रीतः पश्यन्दिव्येन चक्षुषा ॥ २४
त्वयाद्य राजान्वयया मामनादृत्य यत्कृतः ।
पुंसा सह समायोगो न स धर्मोपघातकः ॥ २५
क्षत्रियस्य हि गान्धर्वो विवाहः श्रेष्ठ उच्यते ।
सकामायाः सकामेन निर्मन्त्रो रहसि स्मृतः ॥ २६
धर्मात्मा च महात्मा च दुःषन्तः पुरुषोत्तमः ।
अभ्यगच्छः पतिं यं त्वं भजमानं शकुन्तले ॥ २७
महात्मा जनिता लोके पुत्रस्तव महाबलः ।
य इमां सागरापाङ्गां कृत्स्नां भोक्ष्यति मेदिनीम् ॥ २८
परं चाभिप्रयातस्य चक्रं तस्य महात्मनः ।
भविष्यत्यप्रतिहतं सततं चक्रवर्तिनः ॥ २९
ततः प्रक्षाल्य पादौ सा विश्रान्तं मुनिमब्रवीत् ।

सर्वमङ्गलसत्कारैरहं सत्यं ब्रवीमि ते ।
वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा स राजर्षिस्तामनिन्दितगामिनीम् ।
परिष्वज्य च बाहुभ्यां स्मितपूर्वमुदैक्षत ।
प्रदक्षिणीकृतां देवीं पुनस्तां परिषस्वजे ।
शकुन्तला साश्रुमुखी पपात नृपपादयोः ।
तां देवीं पुनरुत्थाप्य मा शुचेति पुनः पुनः ।
शपेयं सुकृतेनैव प्रापयिष्ये नृपात्मजे ।

[(L. 2) Some MSS. °संस्कारैः and सुभ्रु सत्यं करोमि ते.]

21 Before 21, K$_{0.2-4}$ Ñ$_{1.2}$ B (except B$_{1}$) D ins. वैशं° उ°; K$_{1}$ S (except T$_{2}$ M$_{3.5}$) वैशं°. — ^{d}) K D$_{5}$ प्रति बुद्धिमान्.

22 After 22^{ab}, D$_{4}$ S ins.:

613* तं न प्रसाद्यागतोऽहं प्रसीदेति द्विजोत्तमम् ।

— Before 22^{cd}, S (except T$_{2}$ G$_{3}$ M$_{3.5}$) ins. वैशं°. — ^{c}) K (except K$_{1}$) Ñ V$_{1}$ B (except B$_{5}$) Da$_{1}$ D$_{1.2}$ T$_{2}$ M$_{3.6.8}$ स (for सं-). — ^{d}) D$_{5}$ स्वकं गृहं.

23 Before 23, M$_{6-8}$ ins. वैशं° and repeat 22^{cd}! — ^{a}) K$_{0.3}$ च (for तु). Ñ$_{1}$ B$_{4.5}$ मुहूर्तमागते तस्मिन्; D$_{4}$ याते मुहूर्ते त°; S (except M$_{3}$) ततो मुहूर्ते याते तु. — ^{b}) G$_{3}$ °मागतः. — ^{c}) K$_{0.1.3}$ अपि (for च). — ^{d}) G$_{3}$ M$_{6-8}$ च (for न). D$_{2}$ ह (for तम्). — S ins. after 23 (T$_{2}$ G$_{4-6}$ after 24) a passage of 21 lines given in App. I (No. 45).

24 Before 24, S ins. वैशं°. — ^{ab}) K स तां (K$_{0}$ सुतां). D$_{2}$ स (for अथ). B$_{4.5}$ transp. अथ and च. Ñ$_{3}$ विज्ञाय तां च कण्वोपि. K$_{1}$ महारथः; K$_{2.3}$ D$_{5}$ °यशाः. S चक्षुषा तस्स दिव्येन सर्वं विज्ञाय काश्यपः. — After 24^{ab}, S ins.:

614* ततो धर्मिष्ठतां मत्वा धर्मे चास्खलितं मनः ।

(cf. 33^{ab}). — After 24^{c}, S ins.:

615* सद्वृत्तः स महायशाः ।
एवमेतन्मया ज्ञातं.

— ^{d}) S दृष्टं दिव्ये°. — After 24, T$_{2}$ G$_{4-6}$ ins. a passage of 21 lines given in App. I (No. 45); cf. v. l. 23.

25 T$_{2}$ om. 25^{ab}. Before 25, D$_{4}$ ins. कण्व उ°. — ^{a}) K$_{1}$ corrupt. Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B D भद्रे रहसि (D$_{5}$ राज्ञः कृपया); G$_{3}$ राज्ञा समयो. — ^{b}) K$_{2-4}$ B$_{1.4.5}$ Da T$_{1}$ G$_{1.2.4-6}$ M यत्कृतं; Ñ V$_{1}$ B$_{1}$m.$_{3.6}$ Dn D$_{1.4.5}$ G$_{3}$ यः कृतः. — ^{c}) M$_{5}$ महायोगो. — After 25, S ins.:

616* न भयं विद्यते भद्रे मा शुचः सुकृतं कृतम् ।

26 ^{a}) K$_{2}$ B$_{4}$ च; S तु (for हि). — ^{d}) K$_{0}$ कृतः; K$_{3.4}$ स्थि° (for स्मृ°). G$_{1.6}$ M$_{6-8}$ °न्त्रः श्रेष्ठ उच्यते. — After 26, D$_{4}$ S ins.:

617* किं पुनर्विधिवत्कृत्वा सुप्रजास्त्वं भविष्यसि ।

27 ^{b}) = 31^{b}. K (except K$_{1}$) Ñ$_{3}$ B Da D$_{2}$ पुरुषेश्वरः. — ^{c}) K$_{0}$ M अन्वगच्छत्; K$_{1.2}$ अध्य°; K$_{3}$ G$_{3}$ °गच्छत्; K$_{4}$ अध्या°; T G$_{1.2.4-6}$ अभ्यागच्छत्. S पतिः (G$_{1}$ सतीं). K$_{0}$ यं तु; K$_{4}$ Ñ$_{1.2}$ V$_{1}$ B$_{3.5}$ Da$_{1}$ Dn D$_{1.5}$ यत्त्वं (Dn$_{1}$ यस्त्वं); S यस्त्वां (T$_{1}$ यस्मात्). — ^{d}) K$_{1}$ महाभागं; S (except G$_{3}$ M$_{3.5}$) भजमानां. M अनिंदिते.

28 ^{a}) K$_{4}$ D$_{5}$ भविता लोके. — ^{b}) T G महायशाः; M विशांपतिः. — ^{c}) K$_{1}$ इमां यः; D$_{1}$ स इमां. K$_{3}$ °रोपांतां; Ñ V$_{1}$ B D (except D$_{5}$) °रापांगीं. S स च सर्वां समुद्रांतां. — ^{d}) D$_{5}$ पालयिष्यति; G$_{6}$ सम्यग्रक्ष्यति.

29 ^{a}) D$_{5}$ परांश्चाभि°; T$_{1}$ परस्याभि°; G$_{1}$ बालस्याभि°. K$_{0}$ चातिप्र°; K$_{1}$ साभ्यप्र°; K$_{2}$ D$_{1}$ M$_{8}$ चापि प्र°. — ^{b})

विनिधाय ततो भारं संनिधाय फलानि च ॥ ३०
मया पतिर्वृतो योऽसौ दुःषन्तः पुरुषोत्तमः ।
तस्मै ससचिवाय त्वं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३१
कण्व उवाच ।
प्रसन्न एव तस्याहं त्वत्कृते वरवर्णिनि ।
गृहाण च वरं मत्तस्तत्कृते यदभीप्सितम् ॥ ३२
वैशंपायन उवाच ।
ततो धर्मिष्ठतां वव्रे राज्याच्चास्खलनं तथा ।
शकुन्तला पौरवाणां दुःषन्तहितकाम्यया ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

वैशंपायन उवाच ।
प्रतिज्ञाय तु दुःषन्ते प्रतियाते शकुन्तला ।
गर्भं सुषाव वामोरूः कुमारममितौजसम् ॥ १
त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु दीप्तानलसमद्युतिम् । C. 1. 2989 B. 1. 74. 2 K. 1. 95. 10

$G_{2.4.5}$ विक्रांतस्य; G_3 M दुःषंतस्य. — ^{c}) Ko भ्रमिष्य°. — ^{d}) G_3 M स्व(M_5 स)चक्रं चक्र°.

30 S (om. it here) reads 30 in the course of passage No. 45 given in App. I (cf. v. l. 23). — ^{b}) $B_{1.6}$ त्वथ चाम्र°; $B_{4.5}$ अथ चाम्र°; S पुनरत्र°. — ^{c}) K D_5 निधाय काय(D_5 °यि)कं तच्च (K_1 विधाय कालिकं ताश्च); S निधाय कामं तस्यर्षेः. Cd mentions कायकं. — ^{d}) S कंदानि च फला°.

31 S transp. 31 and 32 (om. कण्व उ°). In S, moreover, 31 recurs (in a slightly altered form) in the course of passage No. 45 given in App. I (cf. v. l. 23). Before 31, $Ko_{.2-4}$ Ñ V_1 B D ins. शकुंतलोवाच; K_1 S शकुंतला. — ^{a}) Dn $D_{1.4}$ वृतो राजा. — ^{b}) $=27^b$. S (first time) दैवयोगादिहागतः. — After (the repetition of) 31^{ab}, S ins.:

618* मम चैव पतिर्दृष्टो देवतानां समक्षतः ।

— ^{cd}) S (first time) तस्य तात प्रसीद त्वं भर्ता मे सुमहायशाः.

32 For S cf. v. l. 31. S om. कण्व उ°; K_1 om. उ°. — ^{b}) $B_{4.5}$ त्वदर्थे. — After 32^{ab}, S ins.:

619* ऋतवो बहवस्ते वै गता व्यर्थाः शुचिस्मिते ।
सार्थकं सांप्रतं ह्येतन्न च पापोऽस्ति तेऽनघे ।

— ^{c}) G_1 त्वं गृहाण वरं. — ^{d}) K_1 D_2 S (except G_1) त्वत्कृते (K_1 °त्ये); Ñ V_1 B Da Dn $D_{1.4.5}$ त्वं शुभे (B_4 त्वं च ते).

33 K_1 S om. उ°. — After वैशं°, S ins.:

620* इत्येवमुक्त्वा सहसा प्रणिधाय मनस्विनी ।

With 33^{ab}, cf. 614*. — ^{a}) M तस्य धर्मि°. — ^{b}) S (except T_2) राज्ये चास्खलनं (G_6 M_5 °लितं). — ^{c}) G_3 M (except M_5) पौरवस्य. — ^{d}) $Ñ_3$ °प्रिय° (for °हित°). G_3 M दुःषंतस्य हितैषिणी. — After 33, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

621* एवमस्त्विति तां प्राह कण्वो धर्मभृतां वरः ।
पस्पर्श चापि पाणिभ्यां सुतां श्रीमिव रूपिणीम् ।
कण्वः ।
अद्य प्रभृति देवि त्वं दुःषन्तस्य महात्मनः ।
पतिव्रतानां यद्वृत्तिस्तां वृत्तिमनुपालय ।
वैशंपायनः ।
इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा तां विशुध्यर्थमस्पृशत् ।
स्पृष्टमात्रे शरीरे तु परं हर्षमवाप सा ।

Colophon. *Major parvan*: T_2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: T_1 संभव. K Ñ V_1 B Da $Dn_{1.n2}$ $D_{1.2.4.5}$ T_2 $G_{1.3-5}$ M (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल ($Ñ_{1.2}$ V_1 B_6 शकुंतलोपाख्यान). — *Adhy. name*: K_4 T_2 $G_{1.4}$ शकुंतलाविवाहः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 68; K_1 69; B_5 66; Da_1 D_4 (marg. *sec. m.*) 71; Dn_3 72; T_1 85; T_2 35; G M 36. — *S'loka no.*: $Ñ_3$ Da_1 34; $Dn_{1.n3}$ 33; Dn_2 32. — *Aggregate s'loka no.*: Dn_2 2965.

68

☞ This adhy. is missing in D_3; the MS. is *wholly* ignored here.

1 In $Ś_1$, 1–19 are missing (cf. v. l. 1. 61. 84). K_1 D_5 S om. उवाच. — ^{a}) $Ko_{.3}$ च (for तु). — ^{b}) Ñ V_1 Da_1 Dn T G शकुंतलां; D_4 (by corr.) M_{6-8} दिने दिने. — After 1^{ab}, $M_{3.5}$ ins.:

C. 1. 2969
B. 1. 74. 2
K. 1. 95. 10

रूपौदार्यगुणोपेतं दौःषन्तिं जनमेजय ॥ २
जातकर्मादिसंस्कारं कण्वः पुण्यकृतां वरः ।
तस्याथ कारयामास वर्धमानस्य धीमतः ॥ ३
दन्तैः शुक्लैः शिखरिभिः सिंहसंहननो युवा ।
चक्राङ्कितकरः श्रीमान्महामूर्धा महाबलः ।
कुमारो देवगर्भाभः स तत्राशु व्यवर्धत ॥ ४
षड्वर्ष एव बालः स कण्वाश्रमपदं प्रति ।
व्याघ्रान्सिंहान्वराहांश्च गजांश्च महिषांस्तथा ॥ ५
बद्ध्वा वृक्षेषु बलवानाश्रमस्य समन्ततः ।
आरोहन्दमयंश्चैव क्रीडंश्च परिधावति ॥ ६

622* आश्रमे न्यवसत्तत्र काश्यपस्य महात्मनः ।

D_4 (marg. *sec. m.*) S ins. after 1^{ab} ($M_{3.5}$, after 622*):

623* गर्भश्च ववृधे तस्यां राजपुत्र्यां महात्मनः ।
शकुन्तला चिन्तयन्ती राजानं कार्यगौरवात् ।
दिवारात्रमनिद्रैव स्नानभोजनवर्जिता ।
राजप्रेषणिका विप्राश्चतुरङ्गबलान्विताः ।
अद्य श्वो वा परश्वो वा समायान्तीति निश्चिता ।
दिनान्पक्षानृतून्मासानयनानि च सर्वशः ।
गण्यमानानि वर्षाणि व्यतीयुस्त्रीणि भारत ।
त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु ऋषेर्वचनगौरवात् ।
ऋषिपत्न्यः सुबहुशो हेतुमद्वाक्यमब्रुवन् ।
शृणु भद्रे लोकवृत्तं श्रुत्वा यद्रोचते तव ।
तत्कुरुष्व हितं देवि नावमान्यं गुरोर्वचः ।
देवानां दैवतं विष्णुर्विप्राणामग्निरेव च ।
नारीणां दैवतं भर्ता लोकानां ब्राह्मणो गुरुः ।
सूतिकाले प्रसूयेति भगवांस्ते पिताब्रवीत् ।
करिष्यामीति कर्तव्यं तदा ते सुकृतं भवेत् ।
पत्नीनां वचनं श्रुत्वा साधु साध्वित्यचिन्तयत् ।

[(L. 1) M_{6-8} गर्भः स. D_4 M_{6-8} राज्ञः पत्न्यां. — D_4 T_2 G_3 M_{6-8} om. line 3. — (L. 4) M (except M_3) °प्रेष्यकरा. D_4 G_3 M (except M_3) °बलैः सह. — (L. 6) M_{6-8} दिनपक्षमासान्सर्तून्सा गणयामास चायनैः. — Before line 10, T_1 $G_{1.2}$ M ins. ऋषिपत्न्यः.]

— ^{c}) K_2 गर्भं सुषुवे; $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 $B_{1.4-6}$ D_2 असूयत च; B_3 Da D_1 असूत गर्भं. D_4 transp. गर्भं and सुषाव. MSS. indiscriminately वामोरूः and °रुः. — ^{d}) D_5 कुमारं चामि°.

2 $Ś_1$ missing. — ^{b}) $B_{4.5}$ कुमारममितद्यु° (cf. 1^d); S प्र(T_2 G_4 M_{6-8} प्रा)जायत शकुंतला. — After 2, D_4 (marg. *sec. m.*) S ins.:

624* जाते तस्मिन्नन्तरिक्षात्पुष्पवृष्टिः पपात ह ।
देवदुन्दुभयो नेदुर्ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।
गायद्भिर्मधुरं तत्र देवैः शक्रोऽभ्युवाच ह ।
शकुन्तले तव सुतश्चक्रवर्ती भविष्यति ।
बलं तेजश्च रूपं च न समं भुवि केनचित् ।
आहर्ता वाजिमेधस्य शतसंख्यस्य पौरवः ।
अनेकैरपि साहस्रै राजसूयादिभिर्मखैः ।
स्वार्थं ब्राह्मणसात्कृत्वा दक्षिणाममितां ददत् ।
देवतानां वचः श्रुत्वा कण्वाश्रमनिवासिनः ।
सभाजयन्तः कण्वस्य सुतां सर्वे महर्षयः ।
शकुन्तला च तच्छ्रुत्वा परं हर्षमवाप सा ।
द्विजानाहूय मुनिभिः सत्कृत्य च महायशाः ।

3 $Ś_1$ missing. — ^{b}) $\tilde{N}_1$ B_4 $G_{2.4.5}$ M_3 पुण्यवतां. — ^{c}) $\tilde{N}$ V_1 B D विधिवत् ($\tilde{N}_3$ तस्यार्थे); G_3 तस्याधि°. — ^{d}) B_5 धर्मतः; S चासकृत्. — After 3, S (except T_2) ins.:

625* यथाविधि यथान्यायं क्रियाः सर्वास्त्वकारयत् ।

4 $Ś_1$ missing. — ^{a}) M_5 दंतैः शिखरिभिर्युक्ता. — ^{b}) K_1 भृशं; $K_{2.3}$ D_5 बृहत्; $\tilde{N}_2$ V_1 B Da Dn $D_{1.2.4}$ महान्; T_2 $G_{2.4.5}$ [ऽ]भवत्. — After 4^c, T_2 G (except G_3) ins.:

626* स्वयं विष्णुरिवापरः ।
चतुष्किष्कुर्महातेजाः.

After 4, S ins.:

627* ऋषेर्भयात्तु दुःषन्तः स्मरन्नैवाह्वयत्तदा ।
गते काले तु महति न सस्मार तपोवनम् ।

[(L. 1) T_2 G_3 °न्नैवास्मरत्तदा; M °न्नपि न चास्मरत् (M_5 °न्नानुस्मरंस्तदा). — (L. 2) $G_{2.4-6}$ तपोधनां; $M_{3.5}$ जनाधिपः.]

5 $Ś_1$ missing. — ^{a}) $\tilde{N}_3$ D_5 °लः सन्. K_4 षड्वार्षिकोथ बालोसौ; TG °र्षे (T_1 G_1 °र्षस्) तु ततो बालः; M °र्षः स तदा बालः. — ^{c}) $\tilde{N}$ V_1 Dn D_5 सिंहव्याघ्रान्; B Da $D_{1.2.4}$ सिंहान्व्याघ्रान् (by transp.). — ^{d}) Dn D_1 transp. गजान् and महिषान्. S वृकां(G_2 °क्षां)श्च. D_2 गजाश्च (*sup. lin.* °श्च-) महिषा°; D_4 महिषांश्च निवासिनः. — After 5, D_4 S ins.:

628* ऋक्षांश्चापि द्विपानन्यान्व्यालानाश्रमपीडकान् ।
बलाद्भुजाभ्यां संगृह्य बलवान्संनियम्य च ।

[(L. 1) T_1 G पक्ष्यां (for अन्यान्). T_2 G °श्चाभ्याहनव्यालानन्याना°.]

6 For D_4 cf. v. l. 7 also. $Ś_1$ missing. D_4 om. 6^a–7^b. — ^{a}) $\tilde{N}_{1.2}$ V_1 $B_{3.6}$ Dn D_1 बबंध वृक्षे; $B_{1.4.5}$ Da D_2

ततोऽस्य नाम चक्रुस्ते कण्वाश्रमनिवासिनः ।
अस्त्वयं सर्वदमनः सर्वं हि दमयत्ययम् ॥ ७
स सर्वदमनो नाम कुमारः समपद्यत ।
विक्रमेणौजसा चैव बलेन च समन्वितः ॥ ८
तं कुमारमृषिर्दृष्ट्वा कर्म चास्यातिमानुषम् ।
समयो यौवराज्यायेत्यब्रवीच्च शकुन्तलाम् ॥ ९
तस्य तद्बलमाज्ञाय कण्वः शिष्यानुवाच ह ।
शकुन्तलामिमां शीघ्रं सहपुत्रामितोऽश्रमात् ।
भर्त्रे प्रापयताद्यैव सर्वलक्षणपूजिताम् ॥ १०
नारीणां चिरवासो हि बान्धवेषु न रोचते ।
कीर्तिचारित्रधर्मघ्नस्तस्मान्नयत माचिरम् ॥ ११
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे प्रातिष्ठन्तामितौजसः ।
शकुन्तलां पुरस्कृत्य सपुत्रां गजसाह्वयम् ॥ १२
गृहीत्वामरगर्भाभं पुत्रं कमललोचनम् । C. 1. 3001 B. 1. 74. 14 K. 1. 90. 50

बध्वा च वृक्षे. S दौःषंतिः (for बल°). — b) N (except K1; Ś1 missing; D4 om.) M3.5 समीपतः. — c) Ko.4 T1 आरोहद्°; B1.4.6 Da D1 M आरुह्° (M5 °रुंध°). T2 G (except G1) आरुरोह द्रुमांश्चैव. — d) Ko.2.4 T2 G3–6 स्म; K1 Ñ3 स; D2 तु (for च). — After 6, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

629* वनं च लोडयामास सिंहव्याघ्रगणैर्वृतम् ।
ततश्च राक्षसान्सर्वान्पिशाचांश्च रिपून्रणे ।
मुष्टियुद्धेन तान्हत्वा ऋषीनाराधयत्तदा ।
कश्चिद्दितिसुतस्तं तु हन्तुकामो महाबलः ।
वध्यमानांस्तु दैतेयानमर्षी तं समभ्ययात् ।
तमागतं प्रहस्यैव बाहुभ्यां परिगृह्य च ।
दृढं चावध्य बाहुभ्यां पीडयामास तं तदा ।
मर्दितो न शशाकास्मान्मोचितुं बलवत्तया ।
प्राक्रोशच्छैरवं तत्र द्वारेभ्यो निःसृतं त्वसृक् ।
तेन शब्देन वित्रस्ता मृगाः सिंहादयो गणाः ।
सुस्रुवुश्च शकृन्मूत्रमाश्रमस्थाश्च सुस्रुवुः ।
निरसुं जानुभिः कृत्वा विससर्ज च सोऽपतत् ।
तद्दृष्ट्वा विस्मयं जग्मुः कुमारस्य विचेष्टितम् ।
नित्यकालं वध्यमाना दैतेया राक्षसैः सह ।
कुमारस्य भयादेव नैव जग्मुस्तदाश्रमम् ।

[In D4 certain additional stanzas (encerpted from S) have been written out on four suppl. fol., *sec. m.*, on a different kind of paper, the suppl. sheets being ins., in the MS., after 19ab. — (L. 12) D4 परासुर्दनुजो भूमौ पपात परिपीडितः.]

7 Ś1 missing. D4 om. 7ab (cf. v. l. 6). — S ins. after 7ab: D4 (marg. *sec. m.*), after 5:

630* कण्वेन सहिता दृष्ट्वा कर्म सर्वेऽतिमानुषम् ।

— c) Ñ1.3 B5 यस्त्व°. — d) Ko सर्वांश्च; K4 सर्वान्हि. Ñ1.2 V1 Dn D5 S °त्यसौ.

8 Ś1 missing. — b) M5 समवर्धत. — d) T1 जयेन. — After 8, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

631* अप्रेषयति दुःषन्ते महिष्यास्तनयस्य च ।
पाण्डुभावपरीताङ्गीं चिन्तया समभिप्लुताम् ।
लम्बालकां कृशां दीनां तथा मलिनवाससम् ।
शकुन्तलां च संप्रेक्ष्य प्रदध्यौ स मुनिस्तदा ।
शास्त्राणि सर्ववेदाश्च द्वादशाब्दस्य चाभवन् ।

[Before line 1, D4 T2 G3.6 M3 ins. वैशं°.]

9 Ś1 missing. — b) K2 चाप्यति°; K3 चाप्यत्यमा°. — c) B4 (m as in text). 5 समर्थौ. M °राज्यस्य. — d) S इत्यनुध्याय स द्विजः. — After 9, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S (G2 om. from line 32 onward) ins. a passage of 61 lines given in App. I (No. 46).

10 Ś1 missing. G2 om. 10–13. — ab) Ñ1.2 V1 B5 मतम् (for बलम्). S (G2 om.) इत्युक्त्वा सर्वदमनं कण्वः शिष्यानथाब्रवीत्. — c) Ñ1.2 V1 B Da D2 आशु (for शीघ्रं). — d) K1 T1 G1 °मिहाश्र°. Ñ2 V1 B Da Dn D1 °तो गृहात्; D5 °तो वनात्. T G3–6 M सपुत्रामाश्रमादितः. — e) Ñ3 Dn S (G2 om.) भर्तुः प्रा(M6–8 प्र)पयतागारं (T2 G1.3–6 °भ्याशं). — f) Cf. 1. 15. 3d and v. l. K नास्या वासोश्रमे क्षमः (K1 मा स्म वास इह क्षमाः); Ñ3 D5 °संयुतां; Dn M (except M3) °पूजितं.

11 Ś1 missing. G2 om. 11 (cf. v. l. 10). — a) Ko.3.4 मे; M6–8 वै (for हि). — b) K1 शोभते; K2 युज्य°; D5 शस्य°. — c) B4 G1 °चारित्र्य°; M °घर्मेघ्नं. — d) Ñ3 तस्माद्गच्छत. — After 11, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S (except G2) ins. a passage of 28 lines given in App. I (No. 47).

12 Ś1 missing. G2 om. 12 (cf. v. l. 10). — a) K4 D1 T2 G3–6 च ते; D5 ततः; T1 G1 M शिष्याः (for सर्वे). — b) K1 Ñ1 Dn D1.4 T2 G3–6 °ष्ठंत महौजसः; B3 D2 T1 G1 M °ष्ठन्नमि°. — d) Ñ3 सहपुत्रां गजाह्वयं; S (G2 om.) दुःषंतस्य पुरं प्रति.

13 Ś1 missing. G2 om. 13 (cf. v. l. 10). — a) Ñ3

C. 1. 3001
B. 1. 74. 14
K. 1. 96. 50
आजगाम ततः शुभ्रा दुःषन्तविदिताद्वनात् ॥ १३
अभिसृत्य च राजानं विदिता सा प्रवेशिता ।
सह तेनैव पुत्रेण तरुणादित्यवर्चसा ॥ १४
पूजयित्वा यथान्यायमब्रवीत्तं शकुन्तला ।
अयं पुत्रस्त्वया राजन्यौवराज्येऽभिषिच्यताम् ॥ १५
त्वया ह्ययं सुतो राजन्मय्युत्पन्नः सुरोपमः ।
यथासमयमेतस्मिन्वर्तस्व पुरुषोत्तम ॥ १६
यथा समागमे पूर्वं कृतः स समयस्त्वया ।
तं स्मरस्व महाभाग कण्वाश्रमपदं प्रति ॥ १७
सोऽथ श्रुत्वैव तद्वाक्यं तस्या राजा स्मरन्नपि ।
अब्रवीन्न स्मरामीति कस्य त्वं दुष्टतापसि ॥ १८
धर्मकामार्थसंबन्धं न स्मरामि त्वया सह ।
गच्छ वा तिष्ठ वा कामं यद्वापीच्छसि तत्कुरु ॥ १९
सैवमुक्ता वरारोहा व्रीडितेव मनस्विनी ।
विसंज्ञेव च दुःखेन तस्थौ स्थाणुरिवाचला ॥ २०
संरम्भामर्षताम्राक्षी स्फुरमाणोष्ठसंपुटा ।

°गर्भं तं. S (G2 om.) °त्वा चामरप्रख्यं. — c) Ñ3 तदा; B6 वनात्. K (except K1) Ñ V1 Dn D1.4.5 सुभ्रूः; B1.4 Da शुद्धा; D2 साध्वी. S (G2 om.) आजग्मुश्च पुरं रम्यं. — d) Ñ V1 Dn D1.5 दुःषंतं. K1 °निहिताद्. S (G2 om.) दुःषंताध्युषितं व°. — After 13, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S (G2 om. lines 1–14) ins. a passage of 99 lines given in App. I (No. 48); there being an additional colophon after line 64.

14 Ś1 missing. — a) K D5 उपसृ°. K G1 तु (for च). — b) K1 विवृता; S वेदिता. Ñ1.2 V1 B D (except D5) च प्रवे°; G2 प्रतिवे°. — c) S तेन कुमारेण. — d) Ñ1.2 V1 B D (except D5) बालार्कसमतेजसा. — After 14, K4 Dn D1.2.4 ins.:

632* निवेदयित्वा ते सर्वे आश्रमं पुनरागताः ।

D4 (suppl. fol. *sec. m.*) cont.: S ins. after 14:

633* सिंहासनस्थं राजानं महेन्द्रसदृशद्युतिम् ।
शकुन्तला नतशिराः परं हर्षमवाप्य च ।

15 Ś1 missing. — b) K1 सा; Ñ1.2 V1 B D (except D5) च (for तं). — After 15ab, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

634* अभिवादय राजानं पितरं ते दृढव्रतम् ।
एवमुक्त्वा सुतं तत्र लज्जानतमुखी स्थिता ।
स्तम्भमालिङ्ग्य राजानं प्रसीदस्वेत्युवाच सा ।
शाकुन्तलोऽपि राजानमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
हर्षेणोत्फुल्लनयनो राजानं चान्ववैक्षत । [5]
दुःषन्तो धर्मबुद्ध्या तु चिन्तयन्नेव सोऽब्रवीत् ।
किमागमनकार्यं ते ब्रूहि त्वं वरवर्णिनि ।
करिष्यामि न संदेहः सपुत्राया विशेषतः ।
शकुन्तला ।
प्रसीदस्व महाराज वक्ष्यामि पुरुषोत्तम ।

— S transp. 15cd and 16ab. — c) S तस्मात्पुत्र°.

16 Ś1 missing. Ñ1 om. 16ab. For S cf. v. l. 15. — a) K2 तव; K4 त्वत्तो (for त्वया). K3 ह्येष. B4.5 त्वदीयोयं. S एष (G1 अयं) पुत्रो हि ते राजन्. — b) K0 °पम; K1 B4.5 °त्तमः; Ñ3 D5 S परंतप (or °पः). — c) D2 यथा स समये त°; T G यथोक्तमाश्रमे (T1 G1 यथावत्समये) त°; M °था त्वं (M3.5 च) समये त°. — d) Ñ1.2 V1 B1.3.6 Da D2 °षेश्वर; T1 G1 M5 °पर्षभ.

17 Ś1 missing. — a) T2 G (except G1) मया (for यथा). Dn D1.4 मत्संगमे; G1 समागते. — b) Ñ1.2 V1 Dn D1.4 यः कृतः स°. Ñ1.2 B5 Dn तथा (for त्वया). — c) K3 B3 D5 तत्स्म°; T2 G (except G1) तत्त्वं स्मर. K (except K3) D5 महाराज; B3.6 T2 G3–6 °बाहो. — After 17, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

635* वैशंपायनः ।
तस्योपभोगसक्तस्य स्त्रीषु चान्यासु भारत ।
शकुन्तला सपुत्रा च मनस्यन्तरधीयत ।

G1.2.4.5 cont.:

636* स धारयन्मनस्येनां सपुत्रां सस्मितां तदा ।
तदोपगृह्य मनसा चिरं सुखमवाप सः ।

18 Ś1 missing. — a) K0.2.3 D1 सोप्यश्रु°. T1 M3.5 तु; T2 G3–6 अपि; G1.2 च; M6–8 अथ (for एव). — b) T श्रुत्वा (for तस्या). D1 T1 G1.2 राजन्. M6–8 न सस्मार स्म°. — d) S त्वया भद्रे समागमं. — After 18, D4 (suppl. fol. *sec. m.*) S ins.:

637* मैथुनं च वृथा नाहं गच्छेयमिति मे मतिः ।
नाभिजानामि कल्याणि त्वया सह समागमम् ।

19 Ś1 missing. For D4, cf. v. l. 6. — a) K1 S धर्मार्थकामसं°. — c) T1 शीघ्रं (for कामं).

20 Ś1 resumes. Before 20, S ins. वैशं°. — a) Ś1 K1 एवमुक्त्वा; K2–4 Ñ V1 Da Dn G1.2 M6.7 °मुक्त्वा; T2 एवमु°. T2 तदा तेन (for वरा°). — b) Ś1 K1.3 Dn D1.4 तपस्वि°. — c) Ñ V1 B D G1 निः(D5 अ)सं°. — d) Ñ V1 B D स्थूणेव निश्चला; S विगतचेतना.

कटाक्षैर्निर्दहन्तीव तिर्यग्राजानमैक्षत ॥ २१
आकारं गूहमाना च मन्युनाभिसमीरिता ।
तपसा संभृतं तेजो धारयामास वै तदा ॥ २२
सा मुहूर्तमिव ध्यात्वा दुःखामर्षसमन्विता ।
भर्तारमभिसंप्रेक्ष्य क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ २३
जानन्नपि महाराज कस्मादेवं प्रभाषसे ।
न जानामीति निःसङ्गं यथान्यः प्राकृतस्तथा ॥ २४
अत्र ते हृदयं वेद सत्यस्यैवानृतस्य च ।
कल्याण* बत साक्षी त्वं मात्मानमवमन्यथाः ॥ २५
योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥ २६
एकोऽहमस्मीति च मन्यसे त्वं
न हृच्छयं वेत्सि मुनिं पुराणम् ।
यो वेदिता कर्मणः पापकस्य
यस्यान्तिके त्वं वृजिनं करोषि ॥ २७
मन्यते पापकं कृत्वा न कश्चिद्वेत्ति मामिति ।
विदन्ति चैनं देवाश्च स्वश्चैवान्तरपूरुषः ॥ २८
आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये
धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ २९
यमो वैवस्वतस्तस्य निर्यातयति दुष्कृतम् ।
हृदि स्थितः कर्मसाक्षी क्षेत्रज्ञो यस्य तुष्यति ॥ ३०
न तु तुष्यति यस्यैष पुरुषस्य दुरात्मनः ।

C. 1. 3019
B. 1. 74. 32
K. 1. 98. 13

---

21 ^{b}) Ñ V_1 B D °माणौष्ठ°. — ^{c}) S निर्दहंती($G_{2.3}$ °हन्नि)व नेत्राभ्यां.

22 ^{a}) K_1 सा (for च). G_3 आकारेण समा°. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 अपि; Ñ V_1 B D T_2 $G_{2.4.5}$ च (D_5 अति) (for अभि-). B (except B_1) D_2 T_2 $G_{2.4.5}$ समीरितं.

23 ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 °रं समभिप्रेक्ष्य. — ^{d}) $K_{3.4}$ Ñ V_1 $B_{3.4.6}$ Da D_2 राजानम°. S यथान्यायं वचोब्र°.

24 Before 24, D_4 (marg.) G_1 M ins. शकुं°. — ^{a}) $Ñ_3$ जानन्नाम. — ^{b}) $Ñ_3$ किं नु देव. — ^{c}) $K_{1.4}$ Ñ V_1 $B_1m._5$ D (except Da_2 D_5) M_{6-8} निःशंकं (M_{6-8} °शंकः); K_3 T_2 G नः (K_3 नौ) संगं. — ^{d}) G_3 यथा त्वं. $Ñ_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) °कृतो जनः.

25 ^{a}) S यस्य ते. — ^{b}) $Ñ_{1.2}$ V_1 B वा; Cd च (as in text). — ^{cd}) $Ś_1$ K D_1 °णं भव ($Ko._{2-4}$ तव; D_1 वद्) साक्षी त्व($Ko._{2-4}$ साक्षीद्)मात्मानं माव°; Ñ V_1 B Dn $D_{2.4}$ °णं वद साक्ष्येण मा°; B_3m Da °णं बत साक्षी चेन्मा°; D_5 °णं वद साक्षित्वमात्मानं माव°; T G °णं बत साक्षीणा(T_1 °त)मात्मानमवमन्यसे; M °णं साक्षिणं चैव मा($M_{3.5}$ कस्मादा)त्मानमवमन्यसे. ❀ Dev.: सत्यस्य चानृतस्य च मध्ये यत् कल्याणं तत्तु त्वमेव वेद [।] बत विस्मये । साक्षी पक्षपाती [।] चेतनं (? read आत्मानं) मावमन्यथाः [।] ❀ — Cf. Manu 8. 84.

26 T_2 om. 26–27. — ^{a}) M_{6-8} अन्यथा. — ^{b}) = 32^{b}. T_1 °था सत्सु भाषते. — ^{c}) D_5 किं त्वया. — ^{d}) N (except D_4) चौरेण. $Ñ_2$ आत्मापघातिनः; D_5 °त्मापहा°. — Cf. Manu 4. 255.

27 T_2 om. 27 (cf. v. l. 26). — ^{b}) $Ś_1$ कविं (for मुनिं). — ^{c}) G_6 °ता कारणं. $Ko._2$ पातकस्य. — ^{d}) $K_{2.4}$ Ñ V_1 D (except D_2) S (T_2 om.) तस्यांतिके (G_3 °तरे). — S ins. after 27 (T_2, which om. 26–27, ins. after 25):

638* धर्म एव हि साधूनां सर्वेषां हितकारणम् ।
नित्यं मिथ्याविहीनानां न च दुःखावहो भवेत् ।

With 27 cf. Manu 8. 91.

28 ^{a}) K (except K_1) पातकं. — ^{b}) K_3 $B_{3.5.6}$ D_3 $G_{3.6}$ M transp. न and कश्चिद्वेत्ति. — ^{c}) $Ś_1$ देवाश्चैवं च; K_1 चैव तं देवाः. S देवाश्चैनं विदंत्येव (T_1 G_1 प्रपश्यंति; M_{6-8} विदंत्यन्ये). — ^{d}) $Ko._4$ तथैवा°; K_3 स चैवा°; Ñ V_1 D (except Da) T_1 G_1 यश्चैवा°. T_2 G_{2-6} M भूतानि च (T_2 °तांश्चैव; G_3 M_{6-8} °ताश्चापि; $M_{3.5}$ °यांसोपि) तथापरे. — Cf. Manu 8. 85.

29 ^{a}) $Ko._1$ M_5 °वनलानिलौ च; $K_{2.3}$ B_5 D_5 T_2 G °वनिलोनलश्च. — ^{b}) D_2 मनश्च; G_6 दिशश्च. — ^{d}) $Ko._{2.3}$ $B_{4.5}$ धर्मो हि. B_3 marg. वृत्तिं. — Cf. Manu 8. 86.

30 ^{a}) G_3 °स्वतो राजा. — ^{b}) = 31^{d}. $Ś_1$ K D_5 (? Cd) न (Ko वि-) यात°; $Ñ_1$ निर्यात°. ❀ Dev.: न यावयति (sic) । न फलवत्करोति । ❀ — G_5 (hapl.) om. 30^{c}–31^{d}. — Cf. Manu 8. 92^{ab}.

31 G_5 om. 31 (cf. v. l. 30). — ^{a}) $Ko._3$ M_{5-8} न च तु°; T $G_{1-3.6}$ M_3 न तुष्यति च. $Ś_1$ K_2 B_4 $D_{2.5}$ G_3 यस्यैव. — ^{b}) M_5 दुष्कृतस्य दु°. — ^{c}) G_3 °पकं नूनं. — ^{d}) = 30^{b}. $Ś_1$ $Ko._1$ $Ñ_3$ $B_1m._5$ वियात°; K_2 धिया न°;

G. 1. 3019 B. 1. 74. 32 K. 1. 98. 18 तं यमः पापकर्माणं निर्यातयति दुष्कृतम् ॥ ३१
अवमन्यात्मनात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
देवा न तस्य श्रेयांसो यस्यात्मापि न कारणम् ॥ ३२
स्वयं प्राप्तेति मामेवं मावमंस्थाः पतिव्रताम् ।
अर्घ्यार्हां नार्चयसि मां स्वयं भार्यामुपस्थिताम् ॥३३
किमर्थं मां प्राकृतवदुपप्रेक्षसि संसदि ।
न खल्वहमिदं शून्ये रौमि किं न शृणोषि मे ॥ ३४
यदि मे याचमानाया वचनं न करिष्यसि ।
दुःषन्त शतधा मूर्धा ततस्तेऽद्य फलिष्यति ॥ ३५
भार्यां पतिः संप्रविश्य स यस्माज्जायते पुनः ।
जायाया इति जायात्वं पुराणाः कवयो विदुः ॥ ३६
यदागमवतः पुंसस्तदपत्यं प्रजायते ।
तत्तारयति संतत्या पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ ३७
पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ ३८
सा भार्या या गृहे दक्षा सा भार्या या प्रजावती ।
सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या पतिव्रता॥३९
अर्धं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा ।
भार्या मूलं त्रिवर्गस्य भार्या मित्रं मरिष्यतः ॥ ४०
भार्यावन्तः क्रियावन्तः सभार्या गृहमेधिनः ।
भार्यावन्तः प्रमोदन्ते भार्यावन्तः श्रियान्विताः॥४१
सखायः प्रविविक्तेषु भवन्त्येताः प्रियंवदाः ।
पितरो धर्मकार्येषु भवन्त्यार्तस्य मातरः ॥ ४२
कान्तारेष्वपि विश्रामो नरस्याध्वनिकस्य वै ।

K_4 (? Cd) विघात°; G_4 तिर्यङ्ङ्°. ❀Dev.: विशेषेण घातयति । यातना करोति ।❀

32 ^{a}) K_3 °मन्य महात्मानं; $Ñ_{1.2}$ V_1 B D M_3 योवम°; $Ñ_3$ °मन्यान्यथात्मा°; T G (except G_2) M_{5-8} °मत्यात्म°. — ^{b})=26^{b}. G_3 °था यः करिष्यति. — ^{c}) $Ñ_{1.2}$ V_1 B Da Dn $D_{2.4}$ न तस्य देवा श्रे°; D_1 नास्य देवा न श्रे°. — ^{d}) T_1 °त्मा न हि का°; G_6 सोस्य नात्मापि का°.

33 ^{a}) S °ति मैवं ($M_{3.6-8}$ चैवं) मां (T मा). — ^{b}) G $M_{3.5}$ अवमं°. — ^{c}) $K_{0.2}$ Ñ V_1 B D G_5 अर्चार्हां; G_3 पूजा°.

34 ^{a}) K_2 °र्थं त्वं. — ^{b}) K_4 D_2 G_3 उपेक्षसि च (K_4 ह); D_4 त्वमुपेक्ष्यसि. Cd mentions उपेक्षसि. — ^{c}) $Ś_1$ T_1 $G_{1.6}$ M शून्यं; T_2 $G_{2.4.5}$ राजन्. K_1 न खल्विदमहा (read °हं) रौमि. — ^{d}) K_1 शून्ये किं. S करोमि न (M_{6-8} न करोमि) श्रृ°.

35 ^{c}) $Ś_1$ K_1 शतशो. S °धा त्वद्य. — In $Ś_1$, the portion from 35^{d}–46 is lost on the missing upper half of a fol. (53). — ^{d}) $Ñ_1$ हनिष्यति; $Ñ_2$ V_1 Dn $D_{1.4}$ स्फुटि°; D_5 पति°. S मूर्धा ते विफलि(G_3 तेपि भवि)ष्यति.

36 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 35). — ^{a}) T_2 G (except $G_{3.6}$) जायां. T_1 पतिः स्वां प्र°. — ^{b}) S स तस्यां जा°. — ^{c}) $Ñ_{1.2}$ V_1 B D (except $D_{2.5}$) तद्धि (for इति). — ^{d}) $Ñ_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) पौरा°. S यदस्यां (T_1 यद्य°; $G_{2.5}$ यत्त्व°; G_6 यस्त°; M_{6-8} यत्त°) जायते पुनः (T_1 $G_{1.3}$ $M_{6.7}$ सुतः; G_6 ततः). — Cf. Manu 9. 8.

37 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 35). — ^{a}) $K_{0.2.4}$ Da^{1} D_5 G_6 सदा°. — ^{b}) K (except K_4) Da_1 D_5 G_6 य(K_1 स)दप°. — ^{c}) B_4 उत्ता°; S (except $G_{3.6}$ $M_{3.5}$) संता° (T_1 यत्ता°).

38 =(var.) Manu 9. 138. — $Ś_1$ missing (cf. v. l. 35). — ^{d}) $K_{2.3}$ $Ñ_3$ S पूर्वमेव स्वयंभुवा (M_5 पूर्वैरपि महर्षिभिः). — After 38, K_4 S Nīlp ins.:

639* पुत्रेण लोकाञ्जयति पुत्रेणानन्त्यमश्नुते ।
अथ पुत्रस्य पुत्रेण मोदन्ते प्रपितामहाः ।

[Nīlp पौत्रेण (for पुत्रेण both times), जयते, and पौत्रस्य (for पुत्रस्य).]

39 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 35). — ^{b}) T_2 $G_{2.4.5}$ प्रजायते. — ^{d}) T G_3 या पतिप्रिया; $G_{1.6}$ M यातिथिप्रिया.

40 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 35). — ^{a}) K_1 शरीरस्य. — After 40^{a}, K_3 ins.:

640* शरीरं प्रोच्यते बुधैः ।
भार्या श्रेष्ठतमा लोके.

— ^{b}) T_2 $G_{2.4.5}$ °तमा. — ^{d}) K_2 Ñ V_1 B D (except D_5) मूलं (for मित्रं). K_1 मुमूर्षतः; $Ñ_{1.2}$ V_1 B D_2 तु संततेः; $Ñ_3$ Da Dn $D_{1.4}$ तरि°. S यः सभार्यः (T_1 G_2 यस्य भार्या) स बंधुमान् (G_3 चोत्तमः) (G_1 partly broken & corrupt).

41 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 35). — ^{a}) G_3 पतिभक्तिमती या तु. — ^{b}) K_1 सततं; G_3 सा भार्या. — ^{d}) B_4 सुखा(m क्रिया)न्वि°; S (except G_1 M_6) श्रियावृताः.

42 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 35). — ^{a}) $K_{0.4}$ $G_{1.6}$

यः सदारः स विश्वास्यस्तस्माद्दाराः परा गतिः ॥ ४३
संसरन्तमपि प्रेतं विषमेष्वेकपातिनम् ।
भार्यैवान्वेति भर्तारं सततं या पतिव्रता ॥ ४४
प्रथमं संस्थिता भार्या पतिं प्रेत्य प्रतीक्षते ।
पूर्वं मृतं च भर्तारं पश्चात्साध्व्यनुगच्छति ॥ ४५
एतस्मात्कारणाद्राजन्पाणिग्रहणमिष्यते ।
यदाप्नोति पतिर्भार्यामिह लोके परत्र च ॥ ४६
आत्मात्मनैव जनितः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ।
तस्माद्भार्यां नरः पश्येन्मातृवत्पुत्रमातरम् ॥ ४७
भार्यायां जनितं पुत्रमादर्शे स्वमिवाननम् ।
ह्लादते जनिता प्रेक्ष्य स्वर्गं प्राप्येव पुण्यकृत् ॥ ४८
दह्यमाना मनोदुःखैर्व्याधिभिश्चातुरा नराः ।
ह्लादन्ते स्वेषु दारेषु घर्मार्ताः सलिलेष्विव ॥ ४९
सुसंरब्धोऽपि रामाणां न ब्रूयादप्रियं बुधः ।
रतिं प्रीतिं च धर्मं च तास्वायत्तमवेक्ष्य च ॥ ५०
आत्मनो जन्मनः क्षेत्रं पुण्यं रामाः सनातनम् ।

C. 1. 3039
B. 1. 74. 52
K. 1. 98. 42

M6–8 सहायाः; Ñ1 °हायः; T1 G3 M3 °भार्याः; M5 साहाय्याः.

43 Ś1 missing (cf. v. l. 35). — ^{a}) K2 G3.6 M6–8 °ष्वथ. K0.4 विश्वासो. — ^{b}) Ñ V1 B D T1 G1.3.6 M जनस्या°. — ^{c}) G3 यस्य दाराः; M5 यः सभार्यः. K2 D2 यस्माद्दारेषु विश्वासः. — ^{d}) G6 सदा गतिः.

44 Ś1 missing (cf. v. l. 35). — ^{a}) B4.5 संसरं°; D2 संसेवं°. K1.4 D2 T G2.4.5 M6–8 °भिप्रेतं. — ^{b}) K0.2.4 °ष्वेकपातितं; D5 G1 °ष्वेव पातिनं; G2.5 °ष्वेव पातितं. — ^{c}) K4 G3 भार्या चान्वेति; D2 °वाभ्येति. — K3 (hapl.) om. 44^{d}–45^{c}. — ^{d}) G3.6 वै (for या).

45 Ś1 missing (cf. v. l. 35). K3 om. 45^{abc} (cf. v. l. 44). — Ñ1.2 V1 (hapl.) om. 45^{b}–46^{c}. — ^{c}) S पूर्वंप्रेतं तु. — ^{d}) T1 साभ्यनु°; T2 G1.6 M6–8 सा ह्यनु° G2.4.5 M3.5 साप्यनु°; G3 सा ह्युप°.

46 Ś1 missing (cf. v. l. 35). Ñ1.2 V1 om. 46^{abc} (cf. v. l. 45). — ^{d}) S अस्मिन् (for इह). — After 46, S ins.:

641* पोषणार्थं शरीरस्य पाथेयं स्वर्गतस्य वै ।

47 Ś1 resumes. — ^{a}) D5 आत्मनात्मैव; T G2.4–6 M6.7 आत्मात्मना च; G1 M3.8 आत्मनात्मा च; G3 आत्मना चात्मा. — ^{b}) B4.5 सुत इ°. K3 इत्यभिधीयते. — M6–8 om. 47^{cd}. — ^{c}) T G M3.5 °र्यां पतिः. — S ins. after 47 (M6–8, after 47^{ab}):

642* अन्तरात्मैव सर्वस्य पुत्रो नामोच्यते सदा ।
गती रूपं च चेष्टा च आवर्ता लक्षणानि च ।
पितॄणां यानि दृश्यन्ते पुत्राणां सन्ति तानि च ।
तेषां शीलगुणाचाराः संपर्काच्च शुभाशुभात् ।

(cf. 669*).

48 ^{a}) G6 भार्यानुनीतं तं पुत्रं. — ^{b}) Ñ V1 B D (except D5) °र्शेष्विव चान°. — ^{c}) T2 G6 M transp. ह्लाद° and जनि°. D2 मनुजः (for जनि°). Ñ1 जायते जनितं प्रे°; T2 G1–5 जनिता मोदते प्रे°. — After 48, S (G6 om. lines 6–7) ins.:

643* पतिव्रतारूपधराः परबीजस्य संग्रहात् ।
कुलं विनाश्य भर्तॄणां नरकं यान्ति दारुणम् ।
परेण जनिताः पुत्राः स्वभार्यायां यथेष्टतः ।
मम पुत्रा इति मतास्ते पुत्रा अपि शत्रवः ।
द्विषन्ति प्रतिकुर्वन्ति न ते वचनकारिणः ।
द्वेष्टि तांश्च पिता चापि स्वबीजे न तथा नृप ।
न द्वेष्टि पितरं पुत्रो जनितारमथापि वा ।
न द्वेष्टि जनिता पुत्रं तस्मादात्मा सुतो भवेत् ।

49 ^{a}) G2.4.5 °माना जना. — ^{b}) S °भिस्तुमुलैर्. Ñ1 D2 S जनाः (T1 G4 जनैः; M6–8 अपि). — ^{c}) Ñ1 T2 मोदंते. T1 G1.3.6 M ते स्व(G3 तेन्य)दारेषु तुष्यंति. — ^{d}) For M6–8 see below. — After 49, S ins.:

644* विप्रवासकृशा दीना नरा मलिनवाससः ।
तेऽपि स्वदारांस्तुष्यन्ति दरिद्रा धनलाभवत् ।

[M6–8 (hapl.) om. 49^{cd} as also line 1 and the first half of line 2 of 644*. — (L. 2) For first half cf. v. l. 49^{c}.]

50 ^{a}) K0.4 पुमान्क्रुद्धोपि; T1 G3.6 M अप्रियोक्तोपि (M5.6 हि); T2 G1.2.4.5 सुसंक्रुद्धो°. K2 T2 G2.4.5 दाराणां; Ñ3 स्वां रामां; T1 G1.3.6 M नारी°. — ^{b}) Ñ V1 B D न कुर्यां°. K4 T1 G1.3.6 M वचः; Ñ V1 B D (except D5) नरः (for बुधः). — ^{c}) G2.4.5 M7.8 रतिः प्रीतिश्च (M7.8 °तिः स्व-) धर्मं(M7.8 °र्मो)श्च. M5 धर्मांश्च; M6 धर्माश्च. — ^{d}) T2 G1.2.4.5 तदायत्तम्; M3.5 तास्वायत्तान्. K1.2.4 D5 ह; Ñ V1 B (except B5) Da Dn D1.2.4 हि; M6–8 तु (for च). — After 50, S ins.:

645* आत्मनोऽर्धमिति श्रौतं सा रक्षति धनं प्रजा ।
शरीरं लोकयात्रां वै धर्मं स्वर्गमृषीन्पितॄन् ।

51 ^{b}) T G3–6 M पुण्याः. T1 दाराः; G3 लोकाः (for रामाः). G1.2 पुण्यदाराः. S (except T1) °तनाः. — ^{d}) Ś1 K1 रामा ऋते; D1 °दृते; G3 कामादृते. M6–8

C. 1. 3039 B. 1. 74. 52 K. 1. 98. 43 ऋषीणामपि का शक्तिः स्रष्टुं रामामृते प्रजाः ॥ ५१
परिपत्य यदा सूनुर्धरणीरेणुगुण्ठितः ।
पितुराश्लिष्यतेऽङ्गानि किमिवास्त्यधिकं ततः ॥ ५२
स त्वं स्वयमनुप्राप्तं साभिलाषमिमं सुतम् ।
प्रेक्षमाणं च काक्षेण किमर्थमवमन्यसे ॥ ५३
अण्डानि बिभ्रति स्वानि न भिन्दन्ति पिपीलिकाः ।
न भरेथाः कथं नु त्वं धर्मज्ञः सन्स्वमात्मजम् ॥ ५४
न वाससां न रामाणां नापां स्पर्शस्तथा सुखः ।
शिशोरालिङ्ग्यमानस्य स्पर्शः सूनोर्यथा सुखः ॥ ५५
ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ।
गुरुर्गरीयसां श्रेष्ठः पुत्रः स्पर्शवतां वरः ॥ ५६
स्पृशतु त्वां समाश्लिष्य पुत्रोऽयं प्रियदर्शनः ।
पुत्रस्पर्शात्सुखतरः स्पर्शो लोके न विद्यते ॥ ५७
त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु प्रजाताहमरिंदम ।
इमं कुमारं राजेन्द्र तव शोकप्रणाशनम् ॥ ५८
आहर्ता वाजिमेधस्य शतसंख्यस्य पौरव ।
इति वागन्तरिक्षे मां सूतकेऽभ्यवदत्पुरा ॥ ५९
ननु नामाङ्कमारोप्य स्नेहाद्ग्रामान्तरं गताः ।
मूर्ध्नि पुत्रानुपाघ्राय प्रतिनन्दन्ति मानवाः ॥ ६०
वेदेष्वपि वदन्तीमं मन्त्रवादं द्विजातयः ।

स्रष्टुकामादृते. Ñ V_1 Dn D_5 प्रजां. — After 51, Da_1 ins. a passage of 15 lines given in App. I (No. 49); while S ins.:

646* देवानामपि का शक्तिः कर्तुं संभवमात्मनः ।
पण्डितस्यापि लोकेषु स्त्रीषु सृष्टिः प्रतिष्ठिता ।
ऋषिभ्यो ऋषयः केचिच्चण्डालीष्वपि जज्ञिरे ।

After the above, G_1 ins. the last line of 659*.

52 ^{a}) K_0 परिवर्त्य; Ñ V_1 Da Dn $D_{1.4}$ प्रतिपद्य; D_5 प्रणि°; S °सृत्य. G_3 यदा रेणुर्. — ^{b}) $K_{0.4}$ °पांशुगुं°; S °रेणुकुं° (G_3 °ष्ववकुं°). — ^{c}) S पितुरालिंगते (G_3 पितृभ्यो लिह्यते). — ^{d}) K_2 किमिहा°. $Ñ_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) किमस्त्यभ्य°; T G °वाभ्य° (T_1 G_2 °वाप्य°; G_3 °हाभ्य°). M किं ततोस्त्यधिकं सुखं.

53 ^{a}) S त्वं सूनुम्. Ñ V_1 B D (except D_5) °मभि(D_2 °पि)प्रा°. — ^{b}) K_1 °पं सुतं त्विमं; S °पं मनस्विनं. — ^{c}) A few MSS. प्रेक्ष्य°. K_3 च कात्स्न्यैन; K_4 Ñ V_1 B D T_2 $G_{1.2.4.5}$ कटाक्षेण; T_1 कांक्षमाणं; G_3 M च कांक्षेण; G_6 च कांक्ष्येनं.

54 ^{a}) $Ś_1$ K_1 अंडजा; G_3 अंगानि. $Ś_1$ K_1 B_1m.4.5 बिभ्रतः. — ^{b}) $Ś_1$ K_1 चिद्यंते; S त्यजंति. — After 54^{ab}, T_1 $G_{1.3.6}$ M ins. (for the first time) line 2 of 648*. — M_5 om. 54^{cd}. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 नाम; K_3 त्वं तं; T_1 G_1 राजन् (for नु त्वं). — ^{d}) K_1 धर्मिष्ठः. D_4 °ज्ञ त्वं स्व°; T $G_{4.5}$ मज्ञातं स्वय(T_1 स्वं त)मा°; $G_{1.2}$ मम जातं स्व°; G_3 अज्ञातः स्वयमा°; G_6 अज्ञातं स्वं स्व°; M_3 अजानन्निव चात्म°; M_{6-8} अज्ञानात्स्वमिवात्म°. — After 54, S ins.:

647* ममाण्डानीति वर्धन्ते कोकिलाण्डानि वायसाः ।
किं पुनस्त्वं न मन्येथाः सर्वज्ञः पुत्रमीदृशम् ।
मलयाच्चन्दनं जातमतिशीतं वदन्ति वै ।
शिशोरालिङ्गनं तस्माच्चन्दनादधिकं भवेत् ।

55 ^{a}) T_2 $G_{2.5}$ रत्नानां (for रामा°). — ^{b}) T_2 $G_{2.4.5}$ अंगस्प°. $Ñ_{2.3}$ V_1 B D T G M_3 तथाविधः (G_6 तथापि च). — ^{c}) M_{6-8} शिशूनालिं° (sic). — ^{d}) G_1 स्पर्शं सूनौ; M_5 पितुः स्पर्शं. Some MSS. -सुखं.

56 In S the sequence of 56–57 is: 57^{cd}, 57^{ab}, 56. — ^{b})=1. 1. 202^b. B Da °ष्टश्वतु°.

57 For S cf. v. l. 56. — ^{a}) G_2 स्पर्शं कृत्वा. S समालिंग्य. — After 57^{ab}, Da_1 ins. a passage of 6 lines given in App. I (No. 50). — K_2 om. 57^c–58^a. — ^{c}) K_3 °र्शात्तु परमः; K_4 T $G_{1.4.5}$ $M_{3.5}$ °र्शात्प्रियतर. — ^{d}) $Ñ_3$ °र्शो भुवि.

58 K_2 om. 58 (cf. v. l. 57). — ^{b}) $K_{0.1.4}$ Da_1 D_2 प्रसूताह°; K_3 (by corr.) S प्रजातोय°. S (except G_3) °दमः. — After 58^{ab}, S (except G_6) ins.:

648* अद्यायं मन्नियोगात्तु तवाह्वानं प्रतीक्षते ।
[M अहं मन्ये मन्नियोगात्तवाह्वानं प्रतिष्ठते.]

— ^{c}) K_0 इमं पुत्रं तु. S कुमारो राजशार्दूल. — $Ś_1$ $Ñ_{1.2}$ V_1 B D (except D_5) °विनाशनं; S °शनः.

59 ^{b}) S पौरवः (G_5 भूपते). — After 59^{ab}, S ins.:

649* राजसूयादिकानन्यान्क्रतूनमितदक्षिणान् ।

— ^{c}) S इति गौरंत°. — ^{d}) M सूत($M_{3.5}$ °ति)कालेवदत्.

60 ^{a}) T $G_{1.3.6}$ ततो; $G_{2.5}$ हंत; G_4 अतो; M तथा (for ननु). $B_{4.6}$ S स्वसंकमा°. $Ñ_3$ बाहुना स्वांकमा°. — After 60^a, G_3 ins.:

650* 　　　मूर्ध्न्युपाघ्राय पुत्रकम् ।
एवं हि पुत्रेणान्येऽपि.

— ^{b}) $Ś_1$ K_1 ग्रामाद्ग्रा°. — ^{c}) $Ś_1$ K D_5 पुत्रमुपा°.

61 ^{a}) A few MSS. देवेष्व°. K_1 वदंत्येवं. — ^{b}) K_1

जातकर्मणि पुत्राणां तवापि विदितं तथा ॥ ६१
अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादभिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥ ६२
पोषो हि त्वदधीनो मे संतानमपि चाक्षयम् ।
तस्मात्त्वं जीव मे वत्स सुसुखी शरदां शतम् ॥ ६३
त्वदङ्गेभ्यः प्रसूतोऽयं पुरुषात्पुरुषोऽपरः ।
सरसीवामलेऽऽत्मानं द्वितीयं पश्य मे सुतम् ॥ ६४
यथा ह्याहवनीयोऽग्निर्गार्हपत्यात्प्रणीयते ।
तथा त्वत्तः प्रसूतोऽयं त्वमेकः सन्द्विधा कृतः ॥६५
मृगापकृष्टेन हि ते मृगयां परिधावता ।
अहमासादिता राजन्कुमारी पितुराश्रमे ॥ ६६
उर्वशी पूर्वचित्तिश्च सहजन्या च मेनका ।
विश्वाची च घृताची च षडेवाप्सरसां वराः ॥ ६७
तासां मां मेनका नाम ब्रह्मयोनिर्वराप्सराः ।
दिवः संप्राप्य जगतीं विश्वामित्रादजीजनत् ॥ ६८
सा मां हिमवतः पृष्ठे सुषुवे मेनकाप्सराः ।
अवकीर्य च मां याता परात्मजमिवासती ॥ ६९
किं नु कर्माशुभं पूर्वं कृतवत्यसि जन्मनि । C. 1. 3058 B. 1. 74. 71 K. 1. 98. 81

M5 मंत्रवादे; Ñ2 V1 B1.5 Da Dn D1.4 °ग्रामं; B3.4.6 (m as in text) D2 °जातं. — ^{c}) Ś1 K Ñ3 D5 °कर्मसु. — ^{d}) Ś1 K1 B4–6 यथा; D2 तव; S ध्रुवं.

62 ^{b}) K0 Ñ V1 B3 D (except D1.2) S °याद्धिजा°. — ^{d}) Ś1 K1 त्वं जीव; Ñ1.2 V1 B Da2 D5 संजी°. Ś1 K2.3 B1 Da1 Dn2 शरदां. — After 62, S ins.:

651* उपजिघ्रन्ति पितरो मन्त्रेणानेन मूर्धनि ।

63 Ś1 K1 Da1 (hapl.) om. 63. — ^{a}) K0 लोको हि; K2.4 B4.5 पोष्यो हि; Ñ1.2 V1 योसौ हि; Ñ3 पौत्रादि; Dn D1.4 जीवितं; D2 जीवो हि; D5 योगो हि; T1 एपो हि; G1.2 M पोषणं; G4.5 पोषितं. B Da2 D2 T1 °धीनोयं; Dn D1.4 G1.2.4.5 M °धीनं मे; T2 G6 °धीनोसौ. — ^{b}) Ñ1.2 V1 B Da2 D2 संतानोपि (Ñ1.2 V1 हि) तवाक्षयः. — ^{c}) K0.2.4 B3.5 D2 जीवसे. K0 Ñ1.2 V1 B Da2 Dn D1.2.4 T2 पुत्र (for वत्स). — ^{d}) K2.3 D2 T1 G1.3.6 M7 स सुखी; T2 स जीव; G2 सुवेश; G4.5 सुखीव. K0.3.4 T2 G5 शरदः. — After 63, S ins.:

652* एको भूत्वा द्विधा भूत इति वादः प्रदृश्यते ।
[T1 M3.6–8 प्रशस्यते; M5 °वर्तते.]

64 In Ś1, the portion from प्रसूतोऽयं up to तयोरपत्यं (in 75) is lost on the missing upper half of a fol. (53). — ^{a}) G4.5 प्रभूतो°. — ^{b}) K1 पुरुषः पुरुषापरः; D2 M5 त्वमेकः सन्द्विधा कृतः (= 65^{d}). — D2 reads 64^{cd} after 65. G1 om. 64^{cd}. — ^{c}) G3 सलिले चाम°. B6 °लं पद्मं. — ^{d}) Ñ V1 B5.6 Dn D1.4.5 वै; S (G1 om.) ते (for मे). — T G3–6 M6–8 ins. after 64: G1, after 64^{ab}:

653* सरसीवामले सोमं प्रेक्षात्मानं त्वमात्मनि ।

65 Ś1 missing (cf. v. l. 64). — ^{a}) S (except T2 G3) च (for हि). — M5 om. 65^{cd}. — ^{c}) S (M5 om.) एवं (for तथा). — ^{d}) T2 G2.4.5 त्वमेवासि द्वि°. K0.4 °धा स्थितः. — After 65, D2 reads 64^{cd}.

66 Ś1 missing (cf. v. l. 64). — ^{a}) Ñ V1 B D (except D5) मृगावकृ°. Dn D1.4 M3 पुरा; T G M5–8 हि (G3 च) वै. — ^{d}) G3 कौमारे.

67 Ś1 missing (cf. v. l. 64). — ^{a}) K2.3 Ñ1.3 B5 D2 विप्रचि°. — ^{b}) Ñ1 सजघन्या; G2.4.5 प्रजघन्या. K अथ (for च). — ^{c}) Ñ1 विश्वाची चैव रम्या च. — ^{d}) K0.4 Da1 G1 पडेता; K2.3 M6–8 °डेते; V1 खर्जरा(!). K (except K1) °प्सरसो.

68 Ś1 missing (cf. v. l. 64). K1 D2 (hapl.) om. 68^{a}–69^{b}. — ^{a}) Ñ3 एतासां मे°. K0.4 Da1 या; K2 D5 मे; K3 तु; Ñ1.2 V1 Dn D1 M6–8 सा; T1 च; T2 G M3.5 वै (for मां). K2 D5 °का माता. — ^{b}) G3 °वैरादिव. A few MSS. °प्सरा. — ^{c}) G3 संप्राप्य जननी मे सा. — After 68, S ins.:

654* श्रीमानृषिर्धर्मपरो वैश्वानर इवापरः ।
ब्रह्मयोनिः कुशो नाम विश्वामित्रपितामहः ।
कुशस्य पुत्रो बलवान्कुशनाभश्च धार्मिकः ।
गाधिस्तस्य सुतो राजा विश्वामित्रस्तु गाधिजः ।
एवंविधः पिता राजन्माता मे मेनकाप्सराः ।

69 Ś1 missing (cf. v. l. 64). K1 D2 om. 69^{ab} (cf. v. l. 68). — ^{a}) Ñ1.2 V1 B (B3 marg.) Da Dn D1.4 प्रस्थे. — ^{b}) M3.5 °का शुभा. A few MSS. °प्सरा. — ^{c}) S (except G2) परित्यज्य; Cd अ[व]कीर्य (as in text). K D5 ध्वस्ता (K0.3 D5 ध्वस्तां) (for याता). — ^{d}) G1.2.4.5 जननी वासवं प्रति. — After 69, S (T2 G3–6 M6–8 om. line 6) ins. a passage of 21 lines given in App. I (No. 51).

70 Ś1 missing (cf. v. l. 64). — ^{a}) B (except

G. 1. 3058 B. 1. 74. 71 K. 1. 68. 81 यदहं बान्धवैस्त्यक्ता बाल्ये संप्रति च त्वया ॥ ७०
कामं त्वया परित्यक्ता गमिष्याम्यहमाश्रमम् ।
इमं तु बालं संत्यक्तुं नार्हस्यात्मजमात्मना ॥ ७१
दुःषन्त उवाच ।
न पुत्रमभिजानामि त्वयि जातं शकुन्तले ।
असत्यवचना नार्यः कस्ते श्रद्धास्यते वचः ॥ ७२
मेनका निरनुक्रोशा बन्धकी जननी तव ।
यया हिमवतः पृष्ठे निर्माल्येव प्रवेरिता ॥ ७३
स चापि निरनुक्रोशः क्षत्रयोनिः पिता तव ।
विश्वामित्रो ब्राह्मणत्वे लुब्धः कामपरायणः ॥ ७४
मेनकाप्सरसां श्रेष्ठा महर्षीणां च ते पिता ।
तयोरपत्यं कस्मात्त्वं पुंश्चलीवाभिधास्यसि ॥ ७५
अश्रद्धेयमिदं वाक्यं कथयन्ती न लज्जसे ।
विशेषतो मत्सकाशे दुष्टतापसि गम्यताम् ॥ ७६
क्व महर्षिः सदैवोग्रः साप्सरा क्व च मेनका ।
क्व च त्वमेवं कृपणा तापसीवेषधारिणी ॥ ७७
अतिकायश्च पुत्रस्ते बालोऽपि बलवानयम् ।
कथमल्पेन कालेन शालस्कन्ध इवोद्गतः ॥ ७८
सुनिकृष्टा च योनिस्ते पुंश्चली प्रतिभासि मे ।
यदृच्छया कामरागाज्जाता मेनकया ह्यसि ॥ ७९
सर्वमेतत्परोक्षं मे यत्त्वं वदसि तापसि ।
नाहं त्वामभिजानामि यथेष्टं गम्यतां त्वया ॥ ८०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

B$_1$) पूर्वं. — ^{b}) K (except K$_1$) Ñ$_{2.3}$ V$_1$ B$_{1.3m}$ D (except D$_5$) T$_2$ G$_{1.2.4.5}$ °त्यन्यज°. T$_1$ G$_{3.6}$ जातिषु; M पार्थिव (for जन्म°). — ^{c}) K$_2$ बंधुभिस्त्य°. — ^{d}) D$_2$ वने सं°. G$_{3.6}$ यत्त्वया. — After 70, D$_2$ ins.:

655* संगता राजशार्दूल पूर्वकर्मावसादिनी ।

71 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 64). — ^{b}) K$_{2.4}$ °ध्ये यमसादनं; Ñ$_{1.2}$ V$_1$ B D (except D$_5$) °ष्यामि स्वमा°; S (except G$_2$) °ष्याम्यन्यमा°. — ^{c}) K$_{0.1}$ transp. तु and बालं. — ^{d}) B$_5$ Da$_1$ S °स्यात्मानं°. K$_{2.3}$ Ñ V$_1$ B$_{3.4}$ Dn G$_{4.5}$ °त्मनः. — After 71, K$_0$ D$_2$ ins. an additional colophon, the adhy. no. in K$_0$ being 69.

72 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 64). K$_1$ S om. उवाच (G$_3$ om. the ref.). — ^{a}) K$_0$ °वचनेनार्यो; K$_{1.2}$ B$_1$ (m as in text) °नेनार्ये; K$_4$ °नानार्यो. Cd mentions अनार्ये (=वक्रे), which is one of the many readings which suggest that Dev. had before him the Kās'mīrī (or North-western) version. — After 72, S reads 76–80^{ab} (cf. v. l. 80).

73 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 64). M$_5$ om. 73–74. — ^{b}) T$_1$ पण्यस्त्री; T$_2$ G वर्धकी (G$_3$ °ते); Cd as in text. T$_2$ G$_{4.5}$ °नी कथं. — ^{c}) B$_{3m}$ प्रस्थे; G$_1$ पादे. K B$_{1.3.6}$ D$_{2.5}$ ययासि हिमवत्पृष्ठे. — ^{d}) T$_2$ G$_{2.4.5}$ विसर्जिता; G$_6$ निराकृता; M$_3$ प्रवासिता; M$_8$ प्रवेशिता. Ñ V$_1$ B D निर्माल्यमिव चोज्झिता (D$_5$ °ल्येव प्रवारिता); T$_1$ G$_{1.3}$ °ल्यवदुपेक्षिता.

74 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 64). M$_5$ om. 74 (cf. v. l. 73). — ☞ In V$_1$ the portion from 74^{b} up to 1. 92. 13 is lost on the missing fol. 117–143; the MS. is *wholly* ignored up to the end of the lacuna. — ^{c}) D$_2$ °त्रो ब्राह्मणो वै; S (M$_5$ om.) °त्रोथ (M$_{6-8}$ °पि) ब्रह्मत्वे (G$_6$ °त्रो ब्रह्मखेलः). — ^{d}) Ñ$_2$ B D (except D$_5$) कामवशं गतः; G$_3$ शम°. — After 74, G$_2$ ins.:

656* सुषाव सुरनारी मां विश्वामित्राद्यथेष्टतः ।
अहो जानामि ते जन्म कुत्सितं कुलटे जनैः ।

75 Ś$_1$ missing up to 75^{c} (cf. v. l. 64). — ^{b}) T$_2$ G$_{1.2.4.5}$ °र्षिश्चापि ते. Ñ B$_{1.6}$ D (except D$_5$) transp. च ते and पिता. B$_{4.5}$ °णां पितोच्यते. — ^{d}) Ś$_1$ resumes. Ś$_1$ K °लीव विधा(K$_0$ °वत्प्रधा)वसि; Ñ B D °लीव प्रभाषसे (D$_5$ भविष्यसि); T$_2$ °वाभिधास्यसे; G$_{1.2.4.5}$ °वाभिभाषसे. — After 75, S ins.:

657* जातिश्चापि निकृष्टा ते कुलीनेति विजल्पसे ।
जनयित्वा त्वमुत्सृष्टा कोकिलेव परैर्भृता ।
अरिष्टैरिव दुर्बुद्धिः कण्वो वर्धयिता पिता ।
अश्रद्धेयमिदं वाक्यं यत्त्वं जल्पसि तापसि ।
ब्रुवन्ती राजसांनिध्ये गम्यतां यत्र चेच्छसि । [5]
सुवर्णमणिमुक्तानि वस्त्राण्याभरणानि च ।
यदिहेच्छसि भोगार्थं तापसि प्रतिगृह्यताम् ।

With lines 4–5 cf. 76.

76 For S cf. v. l. 72. — ^{a}) G$_3$ एवंविधानि कृत्यानि. — D$_2$ (? hapl.) om. 76^{c}–79^{b}.

77 D$_2$ om. 77 (cf. v. l. 76). For S cf. v. l. 72. — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ B Da D$_5$ T$_1$ G$_6$ स चैवोग्रः; Ñ Dn D$_{1.4}$ G$_3$

६९

शकुन्तलोवाच ।
राजन्सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यसि ।
आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यसि ॥ १
मेनका त्रिदशेष्वेव त्रिदशाश्चानु मेनकाम् ।
ममैवोद्रिच्यते जन्म दुःषन्त तव जन्मतः ॥ २
क्षितावटसि राजंस्त्वमन्तरिक्षे चराम्यहम् ।
आवयोरन्तरं पश्य मेरुसर्षपयोरिव ॥ ३
महेन्द्रस्य कुबेरस्य यमस्य वरुणस्य च ।
भवनान्यनुसंयामि प्रभावं पश्य मे नृप ॥ ४
सत्यश्चापि प्रवादोऽयं यं प्रवक्ष्यामि तेऽनघ ।
निदर्शनार्थं न द्वेषात्तच्छ्रुत्वा क्षन्तुमर्हसि ॥ ५
विरूपो यावदादर्शे नात्मनः पश्यते मुखम् ।
मन्यते तावदात्मानमन्येभ्यो रूपवत्तरम् ॥ ६
यदा तु मुखमादर्शे विकृतं सोऽभिवीक्षते । C. 1. 3075 B. 1. 74. 88 K. 1. 69. 9

स चैवाड्यः. — ^{b}) S क्वाप्सरा सा च (T_2 $G_{4.5}$ चैव). Some MSS. °प्सराः.

78 D_2 om. 78 (cf. v. l. 76). For S cf. v. l. 72. — ^{a}) $Ñ_{1.2}$ B Da Dn $D_{1.4}$ transp. पुत्रः and ते. — ^{b}) Ñ B (except B_5) Da Dn $D_{4.5}$ बालोति-. — ^{d}) K_1 S साल°; Ñ B Da Dn $D_{1.4}$ °स्तंभ.

79 D_2 om. 79^{ab} (cf. v. l. 76). For S cf. v. l. 72. — ^{a}) $Ñ_{1.2}$ B Da Dn $D_{1.4}$ transp. योनिः and ते. — ^{b}) Cf. 75 and v. l. $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 °लीव विधावसि; $Ñ_{1.2}$ B Da Dn $D_{1.4}$ G_2 °लीव प्रभाषसे.

80 For S cf. v. l. 72. — ^{a}) S एव (for एतत्). — After 80^{ab}, S ins.:

658* सर्वा वामाः स्त्रियो लोके सर्वाः कामपरायणाः ।
सर्वाः स्त्रियः परवशाः सर्वाः क्रोधसमाकुलाः ।
असत्योक्ताः स्त्रियः सर्वा न कण्वं वक्तुमर्हसि ।

— ^{c}) S त्वां द्रष्टुमिच्छामि (T_1 °च्छेयं). — ^{d}) S इति (M_{6-8} इतः) (for त्वया).

Colophon om. in B D (but found in Cd, as also in Arj.'s comm., though Da erroneously omits it). V_1 missing. — *Major parvan:* T_2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* T_1 संभव. $Ś_1$ K Ñ T_2 $G_{1.3-5}$ $M_{3.5.7}$ Cd Arj. (comm.) (om. sub-parvan name) mention only शाकुंतल. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 70; T_1 87; T_2 37; G M 38. — *S'loka no.:* $Ñ_3$ Dn 81; Da_1 91.

69

☞ This adhy. is missing in V_1 D_3 (cf. v. l. 1. 62. 2; 68. 74); the MSS. are *wholly* ignored here.

1 $Ś_1$ K_1 S om. उवाच. — ^{b}) $Ś_1$ परंध्राणि. G_6 मध्यघानि न प°. — G_1 om. 1^{cd}. — ^{c}) S (G_1 om.) हस्ति(T_1 G_6 मेरु)मा°.

2 ^{a}) $Ñ_3$ त्रिदशांश्चापि. — ^{b}) Ñ °शाश्चापि. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 ममैवं दृश्य°; $K_{0.4}$ B_1m °वोत्कृष्य°; K_2 °वोदिश्य°; Da corrupt; T_1 °व दिव्य°; G_1 °वो दिव्य°; G_2 °व मुच्य°; M_{6-8} °वोदीच्य°. Cd mentions तत्कृष्यते (? read उत्कृष्यते). — ^{d}) Ko जातु न; K_3 Ñ B_6 Dn $D_{1.5}$ M_{6-8} जन्मनः.

3 ^{a}) S क्षितौ चरसि. $Ñ_{1.2}$ B D (except D_5) राजेंद्र.

4 ^{c}) $K_{0.2}$ भुवनानि. K (except K_1) °गच्छामि. — ^{d}) B_4m शृणु (for पश्य). — After 4, S ins.:

659* पुरा नरवरः पुत्र उर्वश्यां जनितस्तदा ।
आयुर्नाम महाराज तव पूर्वपितामहः ।
महर्षयश्च बहवः क्षत्रियाश्च परंतप ।
अप्सरस्सु मृगीणां च मातृदोषो न विद्यते ।

[(L. 1) M °वरः ख्यातः. — (L. 3) T G_{3-6} °तपाः. — (L. 4) $G_{1.2}$ $M_{3.5}$ अप्सरासु. M_{6-8} मृगीष्वेव.]

5 S reads 5 after 8 (G_1, om. 5^{ab} and 8, reads 5^{cd} after 7). — K_3 G_1 om. 5^{ab}. — ^{a}) $Ś_1$ सत्यं चापि प्र°; T G (G_1 om.) सत्यं च (T_1 सम्यग्वै; T_2 सम्यग्वा) विप्र°. — ^{b}) T G (G_1 om.) संप्र-; M तव (for यं प्र-). $Ñ_3$ (om. यं) प्रवक्ष्यामि च. $K_{0.4}$ T_2 $G_{2.4}$ ते नृप; M चानघ. — ^{c}) G_3 तत्वेन; M_3 नो द्वेषात्; M_{5-8} लोकेश. — ^{d}) Ñ $B_{3.4.6}$ Dn श्रुत्वा तं; B_1 Da श्रुत्वा त्वं; B_5 $D_{1.2.4}$ श्रुत्वा तत् (by transp.). — After 5, S ins.:

660* पांसुपातेन हृष्यन्ति कुञ्जरा मदशालिनः ।

which is followed by (the first occurrence of) 11^{cd}; then follow 15–16; G_3, however, reads 11^{cd} only here, om. 15–16 altogether.

6 ^{b}) T_1 $G_{1.3.6}$ M वीक्ष(M_6 °क्ष्य)ते (for पश्य°). T_2 $G_{2.4.5}$ वीक्षते नात्मनो मु°. — ^{c}) G_3 रूपम् (for तावद्). — ^{d}) Ñ $B_{1.4}$ D_2 रूपव(B_1 °मु)त्तमं.

C. 1. 3075
B. 1. 74. 88
K. 1. 69. 9

तदेतरं विजानाति आत्मानं नेतरं जनम् ॥ ७
अतीव रूपसंपन्नो न किंचिदवमन्यते ।
अतीव जल्पन्दुर्वाचो भवतीह विहेठकः ॥ ८
मूर्खो हि जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः ।
अशुभं वाक्यमादत्ते पुरीषमिव सूकरः ॥ ९
प्राज्ञस्तु जल्पतां पुंसां श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः ।
गुणवद्वाक्यमादत्ते हंसः क्षीरमिवाम्भसः ॥ १०
अन्यान्परिवदन्साधुर्यथा हि परितप्यते ।
तथा परिवदन्नन्यांस्तुष्टो भवति दुर्जनः ॥ ११
अभिवाद्य यथा वृद्धान्सन्तो गच्छन्ति निर्वृतिम् ।
एवं सज्जनमाक्रुश्य मूर्खो भवति निर्वृतः ॥ १२
सुखं जीवन्त्यदोषज्ञा मूर्खा दोषानुदर्शिनः ।
यत्र वाच्याः परैः सन्तः परानाहुस्तथाविधान् ॥ १३
अतो हास्यतरं लोके किंचिदन्यन्न विद्यते ।

---

7 ^{a}) Ñ1.2 Da1 Dn स्व-; D1 च (for तु). — ^{b}) K4 विकृतिं; T G विरूपं (T2 G4.5 °पः). Ś1 Ko.3.4 B1 Da D2 G2 सोभिवीक्ष्यते; T1 G3 अभिवी°; G1 अभिल°. — ^{c}) K4 तदंतरं; Ñ B3 D (except Da) तदांतरं; B6 m तदाधमं. K3 तदा विरूपमात्मानं; S तदा ह्रीमांस्तु (M विरूपं) जानीयात्. Cd mentions इतरं (=अधरं). — ^{d}) Ko.2.4 B Da D5 सोत्मानं; K3 जानीते; D2 शोभनं. Dn D1.4.5 चेतरं. M3 (*inf. lin.*).6–8 आत्मानं न च गर्जते (M3 °ति). — After 7, G1 reads 5^{cd} (cf. v. l. 5).

8 G1 om. 8. — ^{b}) K1 Ñ B (except B1) D (except Da Dn3) कंचिद्. — ^{c}) T1 गर्वदुर्वारो. D2 दुर्बुद्धिः. — ^{d}) Ś1 K1 भवतीति. Ś1 सहेतकः (*sup. lin.* as in text); Ko.2 विवेचकः (K2 °कचः); K4 विदेह°; Ñ2 D1 विहेतु°; B1 m.3 (m as in text).4 m.6 m Cd विकत्थनः; D4 विनिंद°; D5 विहंतु°; T1 विवाच°; G3.6 M विभेद° (M3 *inf. lin.* विपोटकः); Da (erroneously) Arjp Devp as in text. The true Arj. reading is विकत्थनः, which is also interpolated in Da2, irrelevantly, in the text. T2 भवंतीह विरूपकाः; G2.5 वदसीव विभागशः (G5 *sup. lin.* निंदकस्तु [वि]पोटकः); G4 भवंति हि विभेदकाः. — After 8, S read 5 (for G1 cf. v. l. 5).

9 D4 om. 9; G3 om. 9–11^{ab}. Ko transp. 9^{ab} and 9^{cd}. — ^{a}) M नीचो हि. Ś1 K1–3 तु; Ko G6 [ऽ]पि; G1.4 [ऽ]भि- (for हि). — D5 (? hapl.) om. from जल्पतां up to प्राज्ञस्तु (in 10^{a}). — ^{b}) Ñ3 वाचं; T1 वाक्यं; G6 तेषां. Ñ3 T1 G6 °शुभं. — Ś1 K1 (hapl.) om. 9^{c}–10^{b}. — ^{c}) G1 M (except M5) अशुभां वाचम्. — After 9^{c}, the sequence of stanzas in D1 is 10^{d}, 11^{ab}, 10^{abc}, 9^{d}, 11^{cd} etc. — ^{d}) Some MSS. शूकरः.

10 Ś1 K1 om. 10^{ab}; G3 om. 10 (cf. v. l. 9). — For sequence of D1 cf. v. l. 9. — ^{a}) Ko साधुस्तु; D4 अमूर्खो. — ^{c}) K3 सशुभं वाक्य°. — ^{d}) K4 S (except T1; G3 om.) °वांभसि. — After 10, S (except G3) ins.:

661* आत्मनो दुष्टभावत्वाज्जानन्नीचोऽप्रसन्नधीः ।
परेषामपि जानाति स्वकर्मसदृशान्गुणान् ।
दह्यमानास्तु तीव्रेण नीचाः परयशोऽग्निना ।
अशक्तास्तां गतिं गन्तुं ततो निन्दां प्रकुर्वते ।

[(L. 1) T1 G6 M7 °भावत्वं. T2 G4.5 जातु; G1.2 M3.5 ज्ञानं; G6 ज्ञानी (for जानन्). — (L. 2) G6 परमप्यभि-. T1 °शं गुणैः; G6 स्वधर्मसदृशं गुणैः. — (L. 3) T1 M6–8 सु- (for तु). — (L. 4) T1 तत्पदं; T2 G1.2.4.5 तद्गतिं.]

11 For G3 (which om. 11^{ab}) and for D1 cf. v. l. 9. Cf. v. l. 5 also. — ^{c}) Ñ3 अन्यं. — ^{d}) B D2 T G3–6 हृष्टो; G2 घृष्टो. — S ins. after the repetition (G3, after the only occurrence) of 11^{cd} (G2.4.5 M7 om. line 2):

662* अपवादरता मूर्खा भवन्तीह विशेषतः ।
नापवादरताः सन्तो भवन्ति स्म विशेषतः ।

[(L. 1) T1 परिवाद°; G6 अपास्य दूरतो.]

12 ^{a}) G6 °द्य च वृद्धान्हि. — ^{b}) S साधुर्गच्छति नि°. — ^{c}) M तथा स°. Ś1 G5 आक्रुध्य; K1.3 आक्रम्य. — For 12^{d}, M (except M3) repeats 11^{d}.

13 ^{a}) Ś1 K1 स्वयं (for सुखं). T2 G2.4.5 जल्पंति. G1 अधर्मज्ञा. — ^{c}) Ś1 तन्न; K1 तत्र; T G ये तु (G2 हेतु- G3 ये नु); M तथा (for यत्र). — In Ś1, 13^{d}–22^{b} are lost on the broken upper half of a fol. (54).

14 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — ^{a}) K1 B1.3 अहो; T1 G2 ततो. — ^{c}) T2 G2.4 यदि; G1 M यत्तु (for यत्र). K1.3.4 Ñ B1.3 D (except D2) दुर्जनम्. K2.4 Da D1.5 T2 G2.5 आहुः. — ^{d}) D5 दुर्जनाः. S (by transp.) सज्जनं (M3.5 सुज°) दुर्जनः (G2.3 °नाः). B1.5 D2 सज्जनः. K D5 जनं (for स्वयम्). — After 14, S ins.:

663* दारुणाल्लोकसंक्लेशाद्दुःखमाप्नोत्यसंशयम् ।

[T1 M3.6–8 दारुणान्. M3.6–8 यातनासंस्थान् (M3

यत्र दुर्जन इत्याह दुर्जनः सज्जनं स्वयम् ॥ १४
सत्यधर्मच्युतात्पुंसः क्रुद्धादाशीविषादिव ।
अनास्तिकोऽप्युद्विजते जनः किं पुनरास्तिकः ॥ १५
स्वयमुत्पाद्य वै पुत्रं सदृशं योऽवमन्यते ।
तस्य देवाः श्रियं घ्नन्ति न च लोकानुपाश्नुते ॥ १६
कुलवंशप्रतिष्ठां हि पितरः पुत्रमब्रुवन् ।
उत्तमं सर्वधर्माणां तस्मात्पुत्रं न संत्यजेत् ॥ १७
स्वपत्नीप्रभवान्पञ्च लब्धान्क्रीतान्विवर्धितान् ।
कृतानन्यासु चोत्पन्नान्पुत्रान्वै मनुरब्रवीत् ॥ १८
धर्मकीर्त्यावहा नृणां मनसः प्रीतिवर्धनाः ।
त्रायन्ते नरकाज्जाताः पुत्रा धर्मप्लवाः पितॄन् ॥ १९
स त्वं नृपतिशार्दूल न पुत्रं त्यक्तुमर्हसि ।
आत्मानं सत्यधर्मौ च पालयानो महीपते ।
नरेन्द्रसिंह कपटं न वोढुं त्वमिहार्हसि ॥ २०
वरं कूपशताद्वापी वरं वापीशतात्क्रतुः ।
वरं क्रतुशतात्पुत्रः सत्यं पुत्रशताद्वरम् ॥ २१
अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ २२
सर्ववेदाधिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् । C. 1. 3096 B. 1. 74. 104 K. 1. 99. 32
सत्यं च वदतो राजन्समं वा स्यान्न वा समम् ॥२३

°स्यासून्). M3 क्लेशान्; M6-8 दुःखान्. T2 G3-5 M8 असंशयः.]

15 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — G3 om. 15–16. — For sequence of S cf. v. l. 5. — ^{c}) G2.4 सुनास्तिकः; Cd as in text. D5 T G1.6 M नास्तिकोप्युद्विजत्येव (D5 °जेदेनं; M3.5 °जेदेव).

16 Ś1 missing; G3 om. 16 (cf. v. l. 13, 15). — For sequence of S cf. v. l. 5. — ^{a}) G1.2.5 transp. वै and पुत्रं. — ^{b}) K2 Ñ B6 D (except Da D2) न (for ऽव-). — ^{c}) T1 G1.2.4.5 हंति. — ^{d}) S (G3 om.) तत्रै(M °थै)नं कलिराविशेत्. — After 16, S (except G3) ins.:

664* अभव्येऽप्यनृतेऽशुद्धे नास्तिके पापकर्मणि ।
दुराचारे कलिर्भूयान्न कलिर्धर्मचारिषु ।

[(L. 2) T1 G6 ह्यासु; M5 तिष्ठेत् (for भूयात्).]

17 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — ^{ab}) G3 °प्रतिष्ठाभिः कितवः. Da2 (? hap^{l}.) om. 17^{c}–18^{d}. Ñ B5 repeat 17^{cd} after 19. — ^{d}) M transp. तस्मात् and पुत्रं. T1 G1-5 न तु त्य°; T2 तु न त्य°. G6 मनसः प्रीतिवर्धनं (cf. 19^{b}).

18 Contrast Manu 9. 158 ff. Ś1 missing (cf. v. l. 13). Da2 om. 18 (cf. v. l. 17); M6-8 om. 18–19. — ^{a}) K0 °संभवान्. D2 यस्य; T G3-5 M3.5 लब्धान्; G1.2.6 लब्ध्वा (for पञ्च). — ^{b}) M3 कृतान्धर्मान् (for लब्धान्क्रीतान्). T1 G3.6 M5 क्रीतान्सर्वं(G3 सुतान्दर्प)विवर्जितान्; G1.2.4.5 क्रीतान्समयवर्धि(G2.5 °र्जि)तान्. — ^{c}) Ñ क्षत्रान्; D5 वृतान्; G3 क्रीतान्. D2 कन्यासु चो°; T G1.4.6 M3.5 अन्यैरथो°; G3 अपि तथो°. — After 18, S (except M6-8) ins.:

665* तत्र षड्बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ।

[=(var.) Manu 9. 158^{cd}. — G1 M3.5 अत्र; Manu तेषां.]

19 Ś1 missing; M6-8 om. 19 (cf. v. l. 13, 18). — ^{a}) K (except K2) Da1 धर्मकीर्तिवहा (K1 °हान्); B5 S (M6-8 om.) धर्मकृत्य(B5 °त्या-; G6 धर्माकृति)वहा (G3 °वहान्; G5 °प्रदा). — ^{b}) For 19^{b}, G3 subst. 17^{d} (v. l. तु for सं-). B3.4 D2 मनःसं-. B5 D1 °वर्धनान्. K1 Da1 मनःप्रीतिविवर्धनान् (Da1 °र्धिताः); B6 मनःसंप्रीतिवर्धनान्. — ^{c}) T1 G (except G3) त्रायंति. — ^{d}) B5.6 G3 धर्मपराः. — After 19, Ñ3 B5 repeat 17^{cd}.

20 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — ^{a}) D2 सत्यं; M तस्मात्. — ^{b}) K (except K1) Ñ1.2 B4 D (except Da D2) transp. न and पुत्रं. — After 20^{ab}, S ins.:

666* तस्मात्पुत्रं च सत्यं च पालयस्व महीपते ।
उभयं पालयन्ह्येतन्नानृतं वक्तुमर्हसि ।

[(L. 1) M3.5 ततः; M6-8 धर्मं (for तस्मात्). G3 धर्मं (for सत्यं). M6-8 पालयन्स्वर्गमाप्नुहि. — (L. 2) M (except M5) रोदसी (for उभयं). G3 क्षेत्रं; M नित्यं (for ह्येतत्).]

— K3 om. 20^{cdef}. — ^{c}) D1 आत्मनः. K1 T G (except G3.6) °धर्मेण (T1 °र्मे च). — ^{d}) Ñ1 D5 °य त्वं; S °येथा. Ñ2 B Da Dn D1.3.4 पालयन्पृथिवीपते. — ^{f}) G (except G3.6) M नेह कर्तुं (G2 वक्तुं) त्वमर्हसि.

21 Ś1 missing (cf. v. l. 13). — ^{b}) K3 सरः (for क्रतुः). — After 21^{ab}, K3 ins.:

667* वरं सरशताद्यज्ञः वरं यज्ञात्सुपुत्रकः ।

22 Ś1 resumes with तुलया (22^{b}). — ^{c}) G1 M6-8 च (for हि). — ^{d}) Ñ1 °मेवातिरिच्यते.

C. 1. 3097 B. 1. 74. 105 K. 1. 99. 53 नास्ति सत्यात्परो धर्मो न सत्याद्विद्यते परम् ।
न हि तीव्रतरं किंचिदनृतादिह विद्यते ॥ २४
राजन्सत्यं परं ब्रह्म सत्यं च समयः परः ।
मा त्याक्षीः समयं राजन्सत्यं संगतमस्तु ते ॥ २५
अनृते चेत्प्रसङ्गस्ते श्रद्दधासि न चेत्स्वयम् ।
आत्मनो हन्त गच्छामि त्वादृशे नास्ति संगतम् ॥ २६
ऋतेऽपि त्वयि दुःषन्त शैलराजावतंसकाम् ।
चतुरन्तामिमामुर्वीं पुत्रो मे पालयिष्यति ॥ २७

वैशंपायन उवाच ।

एतावदुक्त्वा वचनं प्रातिष्ठत शकुन्तला ।

---

23 ^{ab}) =(var.) line 3 of 21*. T_2 G (except G_6) °वेदांत(G_3 °दाभि)ग°. — ^{cd}) Ñ B D M_3 वचनं; G_3 ब्रुवतो (for वद°). K_1 transp. वा and स्यात्. M विशिष्यते (for न वा स°) T_2 $G_{2.4.5}$ सत्यस्यैव तु राजेंद्र कलां नार्हति (T_2 °तु) षोडशीं (the latter half is an oft-repeated tag).

24 ^{a}) $Ñ_2$ B D (except D_5) T_2 G (except $G_{3.6}$) सत्यसमो ($D_{1.2}$ सत्यपरो). — ^{b}) B_3 धर्मात् (for सत्यात्). D_5 om. from द्यते up to सं (in 25^{d}). M धनं (for परम्). — ^{c}) M_{6-8} तीक्ष्णतरं. S पापं. — After 24, M_8 reads line 3 of 668* (cf. v. l. 25).

25 D_5 om. up to सं (cf. v. l. 24). — ^{a}) $G_{1.2}$ सत्यात्; G_4 सत्य-. T_2 G (except $G_{3.6}$) परो धर्मः. — ^{b}) T_2 G (except $G_{3.6}$) M_3 सत्यात्. $K_{0.3.4}$ $Ñ_3$ B (except B_3) D_2 T_2 G (except $G_{2.6}$) परं; K_2 कृतः. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 G_2 सत्ये. T_1 संगरं; T_2 $G_{1.2}$ संगमं. $G_{3.5.6}$ सत्यसंगतं(G_3 °रं; °G_6 °मं). — S ins. after 25: D_4, after 26:

668* यः पापं न विजानाति कर्म कृत्वा नराधिप ।
न हि तादृक्परं पापमनृतादिह विद्यते ।
यस्य ते हृदयं वेद सत्यस्यैवानृतस्य च ।
कल्याणं साक्षिणं तस्मात्कर्तुमर्हसि धर्मतः ।
योन कामान्न च क्रोधान्न मोहादभिवर्तते । [5]
अमित्रं वापि मित्रं वा स वै उत्तमपूरुषः ।

[(L. 2) G_4 तस्मात् (for तादृक्). — (L. 3) =(var.) 1. 68. 25^{ab} (v. l. अत्र for यस्य). M_8 reads it after 24. — (L. 4) Cf. 1. 68. 25^{c}. T_1 $G_{1.2}$ °णसा°; T_2 G_{4-6} °णावेक्षणं. — (L. 5) T_2 G_3 लोभात्; $G_{1.2.4-6}$ द्रोहात्त् (for मोहात्). $G_{1.2}$ अनिवर्तने; G_3 M_8 अतिव°. — (L. 6) G_3 °त्रं वा सुमि°. T_2 स तु वै पुरुषोत्तमः; M_5 स एवोत्तम°.] — After 25, D_4 (om. last line) ins. 669* (cf. v. l. 26).

26 Cd cites the entire st. (v. l. श्रद्दधामि and हन्त(sic)मिच्छामि). — ^{a}) T_2 $G_{2.4.5}$ अनृतः. M_8 चेत्प्रसक्तस्त्वं. — ^{b}) T_2 G M न श्रद्दधसि. $Ś_1$ K_1 चेत्सुतं; $K_{0.3.4}$ चैव तत् (K_4 तु); M च स्वयं. T_1 पुत्रं न श्रद्दधासि चेत्. — ^{c}) K_3 Ñ $B_{4.6}$ Dn $D_{1.2.4}$ G_6 M आत्मना. $Ñ_3$ $B_{5.6}$m [ऽ]हं तु. $K_{0.3}$ [ऽ]हं तु जानामि; B_4 D_5 T G_6 हन्तु(D_5 [ऽ]हं त; G_6 हत)मिच्छामि. K_4 आत्मनाहं न जानामि; $G_{1.2.4.5}$ आश्रमं गन्तुमिच्छामि. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 त्वदृते; B_5 T $G_{1.6}$ तादृशे. $G_{1.3.5}$ M नास्तु (G_5 °स्ति) संगमः. — S ins. after 26: D_4 (om. last line) after 25:

669* पुत्रत्वे शङ्कमानस्य बुद्धिर्ज्ञापकदीपिनी ।
गतिः स्वरः स्मृतिः सत्त्वं शीलं विद्या च विक्रमः ।
धृष्णुप्रकृतिभावौ च आवर्ता रोमराजयः ।
समा यस्य यदि स्युस्ते तस्य पुत्रो न संशयः ।
सादृश्येनोद्धृतं बिम्बं तव देहाद्विशांपते । [5]
तातेति भाषमाणं वै मा स्म राजन्वृथा कृथाः ।
ऋतेऽपि गर्दभक्षीरात्पयः पास्यति मे सुतः ।

[(L. 1) D_4 T_1 $G_{1.2}$ त्वं बुध्या निश्चयं कुरु. — (L. 2) T_2 G_{3-6} M_{6-8} शीलविज्ञानविक्रमाः (T_2 G_6 °मं; M_{6-8} °मैः). — (L. 3) Cf. 612*. D_4 धृति°; G_{3-5} दृष्टप्रकृतिबाधा. — (L. 4) T_1 $G_{1.2}$ $M_{3.5}$ यदा (for यदि). — (L. 6) M_{6-8} त्वं (for स्म). — (L. 7) Cited (as a *pāṭha*) by Nīl. T_1 $G_{1.2}$ $M_{3.5}$ Nīl. (comm.) गर्दभी°.] — After 26, D_4 ins. 668* (cf. v. l. 25).

27 ^{a}) Cd cites ऋतेपि (as in text). $K_{1.2}$ ऋ(K_2 कृ)ते त्वयि च (K_2 *sup. lin.* मृते पितरि); $Ñ_{1.2}$ B_1 Dn $D_{1.4}$ त्वामृ(B_1 त्वदृ)तेपि हि. T $G_{1.6}$ त्वां तु; $G_{2.4.5}$ त्वां च; G_3 च त्वां; M (except M_3) त्वां हि (for त्वयि). — ^{b}) Da °तंसिकां; D_5 °राजवतीमिमां. — ^{c}) $Ñ_1$ पृथ्वीं; M_5 भूमीं. — After 27, D_4 (marg.) S repeat line 4 of 624*, and cont.:

670* एवमुक्तो महेन्द्रेण भविष्यति च नान्यथा ।
साक्षित्वे बहवोऽप्युक्ता देवदूतादयो मताः ।
न ब्रुवन्ति तथा सत्यमुताहो वानृतं किल ।
असाक्षिणी मन्दभाग्या गमिष्यामि यथागतम् ।

[(L. 1) D_4 G_3 °मुक्तं; M_{6-8} °मुक्ता. — (L. 2) D_4 $G_{4.5}$ M_8 °वो ह्युक्ता. T_1 G_3 °योमराः. — (L. 3) D_4 T_1 G_6 (*sup. lin.* as in text) M_{6-8} अपि (for वा). — (L. 4) T_2 G_{3-5} M_{6-8} असाक्षी मंदभाग्याहं.]

अथान्तरिक्षे दुःषन्तं वागुवाचाशरीरिणी ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्चावृतं तदा ॥ २८
भस्त्रा माता पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
भरस्व पुत्रं दुःषन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥ २९
रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ।
त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥ ३०
जाया जनयते पुत्रमात्मनोऽङ्गं द्विधा कृतम् ।
तस्माद्भरस्व दुःषन्त पुत्रं शाकुन्तलं नृप ॥ ३१
अभूतिरेषा कस्त्यज्याज्जीवञ्जीवन्तमात्मजम् ।
शाकुन्तलं महात्मानं दौःषन्तिं भर पौरव ॥ ३२
भर्तव्योऽयं त्वया यस्मादस्माकं वचनादपि ।
तस्माद्भवत्वयं नाम्ना भरतो नाम ते सुतः ॥ ३३
तच्छ्रुत्वा पौरवो राजा व्याहृतं वै दिवौकसाम् ।
पुरोहितममात्यांश्च संप्रहृष्टोऽब्रवीदिदम् ॥ ३४ C. 1. 3107 B. 1. 74. 116 K. 1. 100. 15

---

28 Ś1 K1 D5 om. उवाच; S om. वैशं° उ°. — ^{a}) Ñ3 एवमुक्त्वा तु. K2.3 Ñ2 B D (except D5) T1 राजानं. — ^{b}) M6–8 सा प्रातिष्ठत्. — After 28^{ab}, D4 S ins.:

671* तस्याः क्रोधसमुत्थोऽग्निः सधूमो मूर्ध्न्यदृश्यत ।
संनियम्यात्मनोऽङ्गेषु ततः क्रोधाग्निमात्मजम् ।
प्रस्थितैवानवद्याङ्गी सह पुत्रेण वै वनम् ।

After the above, S reads an additional colophon (Adhy. no.: T1 88; T2 38; G M 39). — Before 28^{cd}, S ins. वैशं° (beginning a new adhy.). — ^{c}) Ñ B3 Da Dn D1.4 अथांतरिक्षात्. D2 राजानं. — ^{e}) B1m °तामात्यैः. — ^{f}) K3 Ñ B D om. (the prefix) आ°. S °श्चाभि (G1 M7 °पि) संवृतं.

29 Before 29, D5 ins. वागुवाच. — ^{a}) K3 B4 D1 T G1.3–5 M3.5.6.8 माता भस्त्रा (by transp.); G2 M7 माता भर्त्रा. Ñ3 पिता. — ^{b}) S यस्मात्; Cd येन (as in text). — ^{c}) T1 G1.2 M6–8 दौःषंतिं; T2 G3–6 M3.5 दौष्यंतिं (G3.6 M3 °त). — After 29^{c}, S ins.:

672* सत्यमाह शकुन्तला ।
सर्वेभ्यो ह्यङ्गमङ्गेभ्यः साक्षादुत्पद्यते सुतः ।
आत्मा चैव सुतो नाम तेनैव तव पौरव ।
आहितं ह्यात्मनात्मानं परिरक्ष इमं सुतम् ।
अनन्यां त्वं प्रतीक्षस्व.

[(L. 1) = 30^{d}. — (L. 3) G3 M6–8 तथैव (for तेनै°). — (L. 4) G3 परीक्षय. M6–8 त्वमात्मजं.]

— After 29, S (G3 om. lines 2–3) ins.:

673* स्त्रियः पवित्रमतुलमेतद्दुःषन्त धर्मतः ।
मासि मासि रजो ह्यासां दुरितान्यपकर्षति ।
ततः सर्वाणि भूतानि व्याजह्रुस्तं समन्ततः ।
आहितस्त्वत्तनोरेष,

[(L. 2) M6–8 दुष्कृतानि. — (L. 4) T2 आहिता त्वं ततो रेतो. G3 स्वतनोरेव.]

— After 673*, S repeats 29^{d}.

30 Ś1 K1 (hapl.) om. 30. — ^{a}) Hypermetric! Ko पुत्रमुन्न°; Da1 S पुत्रं न°. Cd cites उन्नयति. — ^{b}) S (except M5) °क्षयं. Cd as in text. — K2 om. 30^{cd}. — ^{cd}) Ñ3 आहितो यत्त्वया गर्भः मावमंस्थाः शकुंतलां (cf. last line of 673*). — After 30, S ins.:

674* पतिर्जायां प्रविशति स तस्यां जायते पुनः ।
अन्योन्यप्रकृतिर्ह्येषा.

[(L. 2) G6 M6–8 अन्योन्यस्य प्रकृत्येषा (G6 °त्यैष).]

After 674*, S repeats 29^{d}.

31 ^{b}) T1 अंगे; T2 G M6–8 अंगात्. — ^{c}) M दौःषं- (M3.5 °ष्यं)तिं. — ^{d}) G3 सत्यं (for पुत्रं). A few MSS. नृपं.

32 ^{a}) D5 अभूमिर्; T2 G3.6 आहूतिर्; G1.2.4.5 सु°; M5 आ°; Cd as in text. Ś1 K1 कस्त्यज्यात् (as in text); Ko.4 G3 संत्याज्या; K2 यत्यज्यात्; K3 T1 M यस्त्या- (M6–8 °त्य)ज्या; Ñ B D यत् (B1m.3 यं) त्यक्त्वा (D5 यज्जह्यात्); T2 G1.2.4.5 न त्याज्या; G6 संत्यज्य. — ^{b}) Ñ B D जीवेत् (Da1 as in text; D5 तावत्); T1 बीजं; M6–8 जीवत् (for जीवञ्). T2 G (except G3.6) M5 जीवंतं जीवया(M5 °मा)त्मजं. — ^{d}) Ko दौष्कंतं; B Dn D2.4 दौष्यंतिं; T1 M6–8 दुःषंत. Ś1 K1 भज. Ko.2.3 पार्थिव; S °वं.

33 ^{b}) M इह (for अपि). — ^{d}) T1 G3.6 वै (for ते). — After 33, S reads 49 (49^{ab} being repeated in its proper place), then ins.:

675* वैशंपायनः ।
एवमुक्त्वा ततो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
पतिव्रतेति संहृष्टाः पुष्पवृष्टिं ववर्षिरे ।

[G6 M6–8 om. वैशं°.]

34 ^{a}) B Da D2 राजन्; S वाक्यं. — ^{b}) K3 D (except Da D2) त्रिदिवौ°. — After 34^{ab}, S ins.:

676* सिंहासनात्समुत्थाय प्रणम्य च दिवौकसः ।

[M6–8 दिवौकसां.]

35 ^{a}) Ñ3 T2 G3.4.5 अपि (for अस्य). — After

C. 1. 3108 B. 1. 74. 116 K. 1. 100. 15 श्रृण्वन्त्वेतद्भवन्तोऽस्य देवदूतस्य भाषितम् ।
अहमप्येवमेवैनं जानामि स्वयमात्मजम् ॥ ३५
यद्यहं वचनादेव गृह्णीयामिममात्मजम् ।
भवेद्धि शङ्का लोकस्य नैवं शुद्धो भवेदयम् ॥ ३६
तं विशोध्य तदा राजा देवदूतेन भारत ।
हृष्टः प्रमुदितश्चापि प्रतिजग्राह तं सुतम् ॥ ३७
मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय सस्नेहं परिषस्वजे ।
सभाज्यमानो विप्रैश्च स्तूयमानश्च बन्दिभिः ।
स मुदं परमां लेभे पुत्रसंस्पर्शजां नृपः ॥ ३८

तां चैव भार्यां धर्मज्ञः पूजयामास धर्मतः ।
अब्रवीच्चैव तां राजा सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ३९
कृतो लोकपरोक्षोऽयं संबन्धो वै त्वया सह ।
तस्मादेतन्मया देवि त्वच्छुद्ध्यर्थं विचारितम् ॥ ४०
मन्यते चैव लोकस्ते स्त्रीभावान्मयि संगतम् ।
पुत्रश्चायं वृतो राज्ये मया तस्माद्विचारितम् ॥ ४१
यच्च कोपितयात्यर्थं त्वयोक्तोऽस्म्यप्रियं प्रिये ।
प्रणयिन्या विशालाक्षि तत्क्षान्तं ते मया शुभे ॥४२
तामेवमुक्त्वा राजर्षिर्दुःषन्तो महिषीं प्रियाम् ।

35^{ab}, S ins.:

677* श्रृण्वन्तु देवतानां च महर्षीणां च भाषितम् ।

— c) Ś1 K1 आख्यातम्; Ko.2–4 Ñ B Da Dn D1.4 G3 चा(K4 वा)प्येवम् (for अप्येवम्). Ś1 K Ñ3 B D5 एतत्; D1 एव; T1 एकं (for एनं). — d) S सुतं (for स्वयम्). Ś1 K1 D5 आत्मना.

36 a) K2 अद्याहं; K4 यदहं; B5 M यद्यस्या; T G यद्येवं (G3 °तद्-). T2 G (except G3.6) अस्या (for एव). — b) Ś1 अहं; B1.3m.4–6 D2 एनं (B1m एवं) (for इमम्). K1 °यामेतदात्मजां; Ñ3 Dn D1 °यामि स्वमा°. — c) K1 भवेश्च. Ñ B (except B4) Dn D4 शंक्यो (B1m as in text). — d) K1 Ñ B1.4.5 D (except D2.5) M नैव. G1 शुद्धा. G1 इयं.

37 Before 37, K1 S (except T2 G5.6) ins. वैशं°; Ñ B D (except D5) वैशं° उ°. — a) M3.5 transp. तं and वि°. Ś1 K1 T2 G (except G3.6) ततो. — b) S देवतैः समहर्षिभिः. — c) Ko.3 च (for प्र-). G3 राजा; M चैव (for चापि). — d) Ko.2.3 D5 वै (for तं). — After 37, N ins.:

678* ततस्तस्य तदा राजा पितृकार्याणि सर्वशः ।
कारयामास मुदितः प्रीतिमानात्मजस्य ह ।

[(L. 1) Ś1 K1 नृप°; Ñ B3 Dn D1 °कर्माणि; D4 पुत्रकर्माणि; D5 पुत्र°. — (L. 2) In Ś1, the latter half of line 2 and stanzas 38–47^{ab} are lost on the missing upper half of a fol. (55).]

38 Ś1 missing (cf. v. l. 37). — a) K1–3 B3 D5 चैवम्. S समाघ्राय. — e) T G मुदं स (by transp.); M मुदं च. K D5 मुदं परमिकां लेभे. — f) T G1.2.4.6 M3.5 पुत्रस्पर्शनजां; G3 स्वपुत्रस्पर्शनात्; M6–8 सपुत्रस्वजनो. A few MSS. नृप.

39 Ś1 missing (cf. v. l. 37). — a) Ñ1.2 B Da1 Dn D2.4 दुःषंतः or its variants (for धर्म°). — b) K3 भारत; D4 सर्वतः. — c) D2 च स (for चैव).

40 Ś1 missing (cf. v. l. 37). — ab) K Ñ1.2 Dn [ऽ]यं; D5 मे (for वै). — For 40^{ab}, S subst.:

679* लोकस्यायं परोक्षस्तु संबन्धो नौ पुराभवत् ।
कृतो लोकसमक्षोऽद्य संबन्धो वै पुनः कृतः ।

[(L. 1) T1 (before corr.) G4.6 °क्षं तु. — (L. 2) G3.6 M पुरा (M3 *inf. lin.* पुनः).]

— S cont.:

680* तस्मादेतन्मया त्वद्य तन्निमित्तं प्रभाषितम् ।

(cf. 40^{cd}). — S transp. 40^{cd} and 41^{ab}. — c) G2 चापि (for देवि). — d) K2 T2 G3.6 तच्छु°. — After 40^{cd}, S ins.:

681* ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव पृथग्विधाः ।
त्वां देवि पूजयिष्यन्ति निर्विशङ्कं पतिव्रताम् ।

41 Ś1 missing (cf. v. l. 37). S transp. 40^{cd} and 41^{ab}. — a) Ko.1 D5 मन्यतैव हि. K2 चेह (for चैव). T1 G M5–8 शंकेत वायं (T1 वाचा; G3 M5 वापि; G6 वाव; M6–8 तव) लोकोथ (T1 G3.6 M5–8 °यं); T2 शंकेत्तदायं लोकोथ; M3 शंकेत्तव च लोकोयं. — b) K1 मम. M6–8 चागमं (for सं°). G6 त्वया भावोत्रिसं°. — In K3 the portion from 41^{d} up to 1. 71. 17^{c} is lost on the missing fol. 176–179. — d) K1 तस्मादेतत्. S त्वमग्रमहिषी मम (M भव).

42 Ś1 K3 missing (cf. v. l. 37, 41). — a) D1 G4 कोपे तथा (G4 -न वा); G5 कोपनया. — b) G3 °क्तं ह्यप्रि°. — d) D5 ते क्षांतं (by transp.); T2 G M क्षंतव्यं. T1 क्षंतव्यं मम दुर्वचः (cf. line 2 of 682* below). — After 42, S (T1 om. lines 1–2) ins.:

वासोभिरन्नपानैश्च पूजयामास भारत ॥ ४३
दुःषन्तश्च ततो राजा पुत्रं शाकुन्तलं तदा ।
भरतं नामतः कृत्वा यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ४४
तस्य तत्प्रथितं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः ।
भास्वरं दिव्यमजितं लोकसंनादनं महत् ॥ ४५
स विजित्य महीपालांश्चकार वशवर्तिनः ।
चचार च सतां धर्मं प्राप चानुत्तमं यशः ॥ ४६
स राजा चक्रवर्त्यासीत्सार्वभौमः प्रतापवान् ।
ईजे च बहुभिर्यज्ञैर्यथा शक्रो मरुत्पतिः ॥ ४७
याजयामास तं कण्वो दक्षवद्भूरिदक्षिणम् ।
श्रीमान्गोविततं नाम वाजिमेधमवाप सः ।
यस्मिन्सहस्रं पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ ॥ ४८
भरताद्भारती कीर्तिर्येनेदं भारतं कुलम् ।
अपरे ये च पूर्वे च भारता इति विश्रुताः ॥ ४९ C. 1.3122 B. 1.74.131 K. 1.100.12

682* अनृतं वाप्यनिष्टं वा दुरुक्तं वापि दुष्कृतम् ।
त्वयाप्येवं विशालाक्षि क्षन्तव्यं मम दुर्वचः ।
क्षम्याः पतिकृतं नार्यः पातिव्रत्यं व्रजन्ति याः ।

[(L. 1) G1.2 M अरिष्टं. — (L. 3) T2 G3-5 क्षमाः पतिकृते.]

43 Ś1 K3 missing (cf. v. l. 37, 41). — [a]) T G2.4.5 एवमुक्त्वा तु; G3 तथैव°. — After 43[a], S ins.:

683* तामनिन्दितगामिनीम् ।
अन्तःपुरं प्रवेश्यैव.

[(L. 1) M6-8 तथा (for ताम्).]

— [d]) S पूजयित्वा तु (M5-8 च). — After 43, D4 ins. the latter half of 683* and repeating thereafter 43[b], completes the line, which introduces 684*; while, S ins.:

684* स मातरमुपस्थाय रथन्तर्यामभाषत ।
मम पुत्रो वने जातस्तव शोकप्रणाशनः ।
ऋणादद्य विमुक्तोऽहं तव पौत्रेण शोभने ।
विश्वामित्रसुता चेयं कण्वेन च विवर्धिता ।
स्नुषा तव महाभागे प्रसीदस्व शकुन्तलाम् ।
पुत्रस्य वचनं श्रुत्वा पौत्रं सा परिषस्वजे ।
पादयोः पतितां तत्र रथन्तर्यां शकुन्तलाम् ।
परिष्वज्य च बाहुभ्यां हर्षादश्रूण्यवर्तयत् ।
उवाच वचनं सत्यं लक्षये लक्षणानि च ।
तव पुत्रो विशालाक्षि चक्रवर्ती भविष्यति ।
तव भर्ता विशालाक्षि त्रैलोक्यविजयी भवेत् ।
दिव्यान्भोगाननुप्राप्ता भव त्वं वरवर्णिनि ।
एवमुक्ता रथन्तर्या परं हर्षमवाप सा ।
शकुन्तलां ततो राजा शास्त्रोक्तेनैव कर्मणा ।
ततोऽग्रमहिषीं कृत्वा सर्वाभरणभूषिताम् ।
ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा सैनिकानां च भूपतिः ।

[(L. 3) D4 G3 M6-8 अस्मि (D4 °स्मिन्) पौत्रेण ते शुभे. — (L. 11) G3 M6-8 transp. तव and भर्ता. — (L. 16) D4 M6-8 भूमिप (D4 °पः).]

44 Ś1 K3 missing (cf. v. l. 37, 41). — [a]) D5 स तथैव; S दौष्यं(T1 G2 M6.7 °षं)तिं च. K (K3 missing) Ñ3 स; Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 M6-8 तु (for च). Ñ1.2 Dn D1.4 M3.5 तदा. — After 44, K1 ins.:

685* ततश्चिराय राज्यं तत्कृत्वा राजन्युपेयुषि ।
कालधर्मं स भरतस्ततो राज्यमवाप्तवान् ।;

while S ins.:

686* भरते भारमावेश्य कृतकृत्योऽभवन्नृपः ।
ततो वर्षशतं पूर्णं राज्यं कृत्वा त्वसौ नृपः ।
कृत्वा दानानि दुःषन्तः स्वर्गलोकमुपेयिवान् ।
दौःषन्तिर्भरतो राज्यं यथान्यायमवाप सः ।

[(L. 2) M °त्वा नराधिपः. — (L. 3) M दत्वा. G गत्वा वना°. — (L. 4) G3-6 दुःषंताद्भरतो; M6-8 दुःषंतोपरमे.]

45 Ś1 K3 missing (cf. v. l. 37, 41). — [a]) Ñ3 भासुरं and अजरं. — [d]) D4 °संवादनं.

46 Ś1 K3 missing (cf. v. l. 37, 41). — [c]) G3 भरतो (for च सतां). — [d]) K0.2.4 Ñ3 T G (except G3.6) M3.5.8 प्राप्य.

47 Ś1 K3 missing (cf. v. l. 37, 41). — [a]) T1 G3.6 M °वर्ती तु. — Ś1 resumes with 47[c]. — [c]) K (K3 missing) Ñ3 D5 विविधैः. — [d]) M (except M3) देवो (for शक्रो).

48 In Ś1, 48[ab] is broken off. — K3 missing (cf. v. l. 41). — [b]) Ñ1.2 B3.4 D (except Da D2) M (except M3) विधिवद्. — [c]) Ś1 K1 T G1.6 M श्रीमद्-. G2.4.5 श्रीमद्भिर्विततं. Ś1 B1.6 Da2 D1.4 गोविनतं; K0.2 Da1 °मतं; K1 °रतं; K4 गोभिमतं; D2 योपि च तं; T2 °कृतिं; G3 °दितं.

☞ After 48, S ins. the latter part of the (genealogical) adhy. 89 (metrical), dealing with Bharata and his descendants; the collations of the Southern MSS. are given in the notes to adhy. 89 (q. v.).

C. 1. 3123 B. 1. 74. 132 K. 1. 101. 61 भरतस्यान्ववाये हि देवकल्पा महौजसः ।
बभूवुर्ब्रह्मकल्पाश्च बहवो राजसत्तमाः ॥ ५०
येषामपरिमेयानि नामधेयानि सर्वशः ।
तेषां तु ते यथामुख्यं कीर्तयिष्यामि भारत ।
महाभागान्देवकल्पान्सत्यार्जवपरायणान् ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

वैशंपायन उवाच ।
प्रजापतेस्तु दक्षस्य मनोर्वैवस्वतस्य च ।
भरतस्य कुरोः पूरोरजमीढस्य चान्वये ॥ १
यादवानामिमं वंशं पौरवाणां च सर्वशः ।
तथैव भारतानां च पुण्यं स्वस्त्ययनं महत् ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ॥ २
तेजोभिरुदिताः सर्वे महर्षिसमतेजसः ।
दश प्रचेतसः पुत्राः सन्तः पूर्वजनाः स्मृताः ।

---

49 K3 missing (cf. v. l. 41). — S reads 49 after 33, repeating only 49[ab] here. — [c]) Ko.4 Ñ1.2 B D (except D5) M वै (for the second च). — [d]) T G तेभवन्; M ते स्मृताः.

50 K3 missing (cf. v. l. 41). — [a]) Ko.2.4 B5 °स्यान्वये ये (B5 ते) हि (K2 ह); S °स्यान्वये जाता. — [b]) S महारथाः. — [c]) S बहवो (for बभूवुर्). — [d]) T2 G3.6 M3 बभूवुः. T2 G (except G1) क्षत्रस°.

51 K3 missing (cf. v. l. 41). — [a]) S तेषां. — [b]) T2 G (except G1) संस्तुत (for सर्व°). — [c]) Ko.4 अहं; K1 D2.5 तत् (D5 हि) ते (for तु ते). Ko.2.4 Ñ3 D5 S यथामुख्यान् (G1 °न्यायं). — [d]) Ko.4 तेनघ; Ñ3 भारतान्. — After 51, K4 D5 ins. (the *phalas'ruti*):

687* य इदं श्रृणुयान्नित्यं शाकुन्तलमनुत्तमम् ।
स पुत्रवान्भवेद्राजन्दुःपन्तवदिति ध्रुवम् ।
तस्माच्छ्रोतव्यमेतद्वै श्रावयेच्च प्रयत्नतः ।
श्री[ः] कीर्तिर्विशदा नृणां द्वैपायनवचो यथा ।

Colophon. K3 D3 missing. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 V1 T1 संभव; to it Ñ1.2 V1 add शकुंतलोपाख्यान. Ś1 K Ñ3 B D G1.3.4 M3.5.7.8 (om. the sub-parvan name) mention only शाकुंतल; T2 G6 शकुंतलोपाख्यान. — Ś1 Ko-2 Ñ V1 B1.6 D T2 G1.4-6 M3.5 indicate the end of the S'akuntalā episode by adding समासं. — *Adhy. name:* Ko.4 भरतराज्यप्रदानं; G4 भरताभिषेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 71; B5 68; Da2 74; T1 89; T2 39; G M 40. — *S'loka no.:* Ñ3 Dn 133; Da1 144; M8 104. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3098.

70

☞ Here begins the Yayāti episode, which S transp. and reads before the Śakuntalā episode (cf. v. l. 1. 62. 2). The general arrangement of the S recension is best seen from the Kumbh. ed. (cf. also its Descriptive Contents, p. 3 f.). — This adhy. is missing in K3 V1 (cf. v. l. 1. 68. 74; 69. 41); the MSS. are *wholly* ignored here.

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — After वैशं° (resp. वैशं° उ°), D3.4 T G ins. 570* (cf. v. l. 1. 62. 2). — [c]) G1 °स्य कुले. K4 पूरोः कुरोः (by transp.). — [d]) Ś1 K4 Ñ1.2 B3.6 D (except Da D3) T G M5 आजमी°. Ñ1.2 B D चानघ (D3 भारत; D5 as in text); cf. 2[f].

2 [a]) D5 ययातेश्च महावंशं. — [b]) Ñ B D (except D5) G4 कौरवा°. T2 G4.5 M6-8 नित्यशः. — [c]) K2 Ñ1.2 B (except B5) D (except Da) T1 G2 M (except M5) भरता°. — [d]) Ś1 K1 °यनं परं. — G3 om. 2[e]-3[f]. — [f]) B5 च (for ते).

3 G3 om. 3 (cf. v. l. 2). — [a]) T1 G1.2 ऊर्जि°; M3 उत्थि° (for उदिताः). Ś1 K1 उचितैः स्वैस्ते; Ko उचिताः स्वैः स्वैः. K2.4 D5 स्वैः स्वैः; Da चैव (for सर्वे). — [b]) Ś1 सप्तर्षि°. — [c]) D5 तथा. Ñ3 B3 Dn D1.4 प्राचेत°; Nilp as in text. — [d]) K4 Ñ1.2 B D पुण्यजनाः. M3.5 आसन्प्राचीनबर्हिषः. — [e]) K4 Ñ1 D (except Da D3.5) M6-8 मुखजेन; Ñ3 मेध्य°; T G (G3 om.) मूर्ध°; M3 देह°. K4 G6 ह्येते; Ñ1.2 Dn D2 T2 यैस्ते; D3 T1 एते; Nilp as in text. — [f]) B4 Da1 D5 G1.6 पूर्व°. — D1.2 T2 (*inf. lin.*) G4.5 महीरुहाः; D8 महीकृतः.

मेघजेनाग्निना ये ते पूर्वं दग्धा महौजसः ॥ ३
तेभ्यः प्राचेतसो जज्ञे दक्षो दक्षादिमाः प्रजाः ।
संभूताः पुरुषव्याघ्र स हि लोकपितामहः ॥ ४
वीरिण्या सह संगम्य दक्षः प्राचेतसो मुनिः ।
आत्मतुल्यानजनयत्सहस्रं संशितव्रतान् ॥ ५
सहस्रसंख्यान्समितान्सुतान्दक्षस्य नारदः ।
मोक्षमध्यापयामास सांख्यज्ञानमनुत्तमम् ॥ ६
ततः पञ्चाशतं कन्याः पुत्रिका अभिसंदधे ।
प्रजापतिः प्रजा दक्षः सिसृक्षुर्जनमेजय ॥ ७
ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे ॥ ८
त्रयोदशानां पत्नीनां या तु दाक्षायणी वरा ।
मारीचः कश्यपस्तस्यामादित्यान्समजीजनत् ।
इन्द्रादीन्वीर्यसंपन्नान्विवस्वन्तमथापि च ॥ ९
विवस्वतः सुतो जज्ञे यमो वैवस्वतः प्रभुः ।
मार्तण्डश्च यमस्यापि पुत्रो राजन्नजायत ॥ १०
मार्तण्डस्य मनुर्धीमानजायत सुतः प्रभुः ।
मनोर्वंशो मानवानां ततोऽयं प्रथितोऽभवत् ।
ब्रह्मक्षत्रादयस्तस्मान्मनोर्जातास्तु मानवाः ॥ ११
तत्राभवत्तदा राजन्ब्रह्म क्षत्रेण संगतम् ।
ब्राह्मणा मानवास्तेषां साङ्गं वेदमदीधरन् ॥ १२
वेनं धृष्णुं नरिष्यन्तं नाभागेक्ष्वाकुमेव च ।
करूषमथ शर्यातिं तथैवात्राष्टमीमिलाम् ॥ १३
पृषध्रनवमानाहुः क्षत्रधर्मपरायणान् ।
नाभागारिष्टदशमान्मनोः पुत्रान्महाबलान् ॥ १४
पञ्चाशतं मनोः पुत्रास्तथैवान्येऽभवन्क्षितौ । C. 1. 3142 B. 1. 75. 17 K. 1. 69. 20

---

4 ^{ab}) $G_{1.2}$ $M_{3.5}$ transp. जज्ञे and दक्षो. B_5 यस्मादिमाः. — ^{d}) D_5 सर्वभूतपिता°.

5 ^{a}) Ś$_1$ K वीरण्या; $B_{1.3}$m.$_6$ (m as in text) T_1 वैर°; B_4 वेरि°; D_{a1} वीरेणा; D_3 T_2 G M_{6-8} वैरि°; D_5 वार्क्षिन्या. — ^{d}) $K_{0.4}$ शंसित°.

6 ^{a}) Ś$_1$ °नमितान्; K_1 °नपि तान्; $Ñ_{1.2}$ B D (except D_5) °न्संभूतान्; $Ñ_3$ T_1 G_3 M °न्स तु तान्; T_2 $G_{1.4-6}$ °न्सहितान्; G_2 °न्सततान्. — ^{b}) $Ñ_{1.2}$ B D (except D_5) दक्षपुत्रांश्च ना°. — ^{d}) K_1 $B_{1.5.6}$ D_{a2} T_2 Cd सांख्यं. D_{a1} ससांख्यं ज्ञानमुत्तमं; G_6 येन स्युरजरामराः. — After 6, D_3 T_1 G_{1-3} ins.:

688* नाशार्थं योजयामास दिगन्तज्ञानकर्मसु ।

7 ^{b}) Ś$_1$ $K_{0.1}$ °कात्वेभि°; K_2 °कान्वेति°; K_4 °कार्येभि°; T_1 M °कात्मनि. T_2 G समजीजनत् (for अभि°).

8 ^{ab}) = Manu 9. 129^{ab}. — ^{a}) = 1. 60. 12^{a}. Ñ Dn M transp. स and दश. — ^{b}) = 1. 60. 12^{d}. T_2 G $M_{3.5.8}$ काश्य°. — ^{c}) = 1. 60. 15^{c}. $K_{0.2.4}$ B_5 °स्यानयने; G_3 °स्य दर्शने. — ^{d}) = 1. 60. 12^{b}. K (except K_1) B_4 Da $D_{n1.n3}$ D_1 सप्ता°.

9 ^{b}) G (except $G_{1.3}$) शुभा; $M_{3.5.8}$ परा; Cd वरा (as in text). — ^{c}) S (except M_5) काश्य°. Dn °स्त्वस्याम्. — ^{d}) $Ñ_2$ S (except T_1 $G_{1.3}$ M_5) अ(T_2 आ)दित्यां. — ^{f}) Ś$_1$ °मवाप च.

10 In Ś$_1$, the portion of the text from 10^{b}–20^{a} is lost on the missing upper half of a fol. (55). — ^{cd}) $Ñ_2$ B D (except $D_{2.3.5}$) om. 10^{cd}. D_3 S मार्तांडस्य यमी चापि सुता राजन्. K_4 $D_{2.3}$ $G_{3.6}$ व्यजायत.

11 After 11^{ab}, D (except Da D_2) ins.:

689* यमश्चापि सुतो जज्ञे ख्यातस्तस्यानुजः प्रभुः ।
धर्मात्मा स मनुर्धीमान्यत्र वंशः प्रतिष्ठितः ।

— ^{d}) $Ñ_3$ यतोयं. $G_{1.2}$ °तो भुवि. — ^{f}) K_1 ततो जा°. $K_{1.2}$ स; K_4 स्म; M च (for तु).

12 ^{a}) $Ñ_{1.2}$ Dn $D_{1.4}$ G_6 M (except M_3) ततः (for तत्र). $K_{0.1}$ $Ñ_{1.2}$ B D महाराज. — ^{b}) $K_{0.2}$ $Ñ_3$ D_5 $G_{3.6}$ M संहितं; D_3 °मि°; T $G_{4.5}$ °स्थि°; $G_{1.2}$ °वृ°. — ^{d}) Ko उदीरयन्; Ñ B_1 (m as in text).$_3$m.$_{5.6}$ Dn D_{1-3} S अधारयन्; D_4 अधीयिरन्; Cd as in text.

13 ^{a}) $B_{4.5}$ $D_{1.2}$ वेणं; Da वेणुं; D_5 एलं. K_1 विष्णुं; K_4 $Ñ_{1.2}$ B_1m.$_{3-5}$ Da धृष्टं; D_2 धुंधुं; D_3 वसुं; S त्रसुं. G_3 महाभागं (for नरि°). — ^{c}) K_4 $Ñ_{1.2}$ B D (except Da D_5) कारूष° (D_3 कारुष्य°); G (except G_6) M करूश°. $G_{3.4.6}$ $M_{3.5}$ शर्य्यातिं; M_{6-8} शंया°. — ^{d}) $Ñ_{1.2}$ Dn D_3 G_1 तथा चैवाष्ट°. K_1 तथैवाचाष्टमीडितां (*sup. lin.* मिडा); $Ñ_3$ °त्राष्टमे विलिः.

14 ^{a}) Ko पृषध्व°; K_1 वृषप्र°; T_1 पृषद्रू°; G_4 पृषद्ध°; G_5 पृषद्द्र°; G_6 वृषस्त°; M_{6-8} पृषत्र°. B D_{2-4} प्राहुः. Ñ Da Dn D_1 T_2 G_{1-3} पृ(D_{a1} G_1 वृ)षध्रं (G_3 वृषेंद्रं) नवमं प्रा(T_2 G_{1-3} चा)हुः. — ^{b}) Ñ D (except $D_{2.3.5}$) °यणं. — ^{c}) K_2 °गादिष्ट°; D_3 T G तथैवारिष्ट°; M तथैव दिष्ट°; Cd as in text. — ^{d}) $Ñ_{1.2}$ B D (except D_3) प्रचक्षते

G. 1. 3148 B. 1. 75. 18 K. 1. 69. 21 अन्योन्यभेदात्ते सर्वे विनेशुरिति नः श्रुतम् ॥ १५
पुरूरवास्ततो विद्वानिलायां समपद्यत ।
सा वै तस्याभवन्माता पिता चेति हि नः श्रुतम् ॥ १६
त्रयोदश समुद्रस्य द्वीपानश्नन्पुरूरवाः ।
अमानुषैर्वृतः सत्त्वैर्मानुषः सन्महायशाः ॥ १७
विप्रैः स विग्रहं चक्रे वीर्योन्मत्तः पुरूरवाः ।
जहार च स विप्राणां रत्नान्युत्क्रोशतामपि ॥ १८
सनत्कुमारस्तं राजन्ब्रह्मलोकादुपेत्य ह ।
अनुदर्शयां ततश्चक्रे प्रत्यगृह्णान्न चाप्यसौ ॥ १९
ततो महर्षिभिः क्रुद्धैः शप्तः सद्यो व्यनश्यत ।
लोभान्वितो मदबलान्नष्टसंज्ञो नराधिपः ॥ २०
स हि गन्धर्वलोकस्थ उर्वश्या सहितो विराट् ।
आनिनाय क्रियार्थेऽग्नीन्यथावद्विहितांस्त्रिधा ॥ २१
षट् पुत्रा जज्ञिरेऽथैलादायुर्धीमानमावसुः ।
दृढायुश्च वनायुश्च श्रुतायुश्चोर्वशीसुताः ॥ २२
नहुषं वृद्धशर्माणं रजिं रम्भमनेनसम् ।
स्वर्भानवीसुतानेतानायोः पुत्रान्प्रचक्षते ॥ २३
आयुषो नहुषः पुत्रो धीमान्सत्यपराक्रमः ।
राज्यं शशास सुमहद्धर्मेण पृथिवीपतिः ॥ २४
पितॄन्देवानृषीन्विप्रान्गन्धर्वोरगराक्षसान् ।
नहुषः पालयामास ब्रह्मक्षत्रमथो विशः ॥ २५
स हत्वा दस्युसंघातानृषीन्करमदापयत् ।
पशुवच्चैव तान्पृष्ठे वाहयामास वीर्यवान् ॥ २६
कारयामास चेन्द्रत्वमभिभूय दिवौकसः ।

(for महा°).

15 a) K1 पंचाशतो; Ñ B1.3m D (except D1.2) T G (except G4.5) °शत्तु. — b) G4–6 तथा चान्ये. — c) T2 G4.5 °भेदास्ते. — d) D3 T2 G4.5 विश्रुतं; G1.2 नः श्रुतिः.

16 b) G2.3 स (G3 सु-) महाद्युतिः (for सम°). K1 -निदुरायां समजायत (sic). — c) T1 G (except G4.5) सैव. — d) K2 चेदिति; Ñ B D चैवेति; T G4.5 M (except M3) चेति च. G1.2 नः श्रुतिः.

17 a) D5 सर्वदैव; T G अष्टादश (for त्रयो°). G (except G1) सहस्राणि. — B5 reads 17^{c}–18^{b} in marg.; G2 om. them. — c) B (except B3) D2 अमनुष्यैर्. K2.4 S (G2 om.) वृतान्. K0 Ñ1.3 Da सर्वैः; S (G2 om.) सर्वान्. — d) K1 मनुष्यः. T1 G (G2 om.) M5–7 स महा°. — After 17, M3 ins.:

690* तुतोष नैव रत्नानां लोभादिति च नः श्रुतम् ।

18 G2 om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). — b) K1 °त्तः प्रतापवान्. — c) D2 वसु; D5 M3.5.7 स च (by transp.). G3 सहस्राणां (for स वि°). — d) Ñ1 धनान्युत्क्रो°. K2.4 T G4.5 आक्रोश°.

19 b) B हि (for ह). — c) Hypermetric! Only K0 Cd Nilp as in text! K2.4 सू(K4 सो)पदेशं; Ñ B Da Dn D4 T1 G2–4.6 अनुदर्शं; D1 °दर्शी; D2 उपदेशं; D3 °दर्शः; T2 G5 °दर्शनं; G1 अदर्शनं; M3.5 °नीतं; M6–8 °नेतुं. K1 transp. अनु° and ततः. K2 तस्य (for ततः). D5 तस्यानुदर्शयांचक्रे.

20 a) D5 T1 G2.4.5 M स ऋषिभिः; G1 सप्तर्षि°; G3 सुरर्षि°. — b) Ñ Dn D1.4 G1.3.6 सद्यः शप्तो (by transp.). G3 बभूव च; M6–8 व्यनाशत. — c) Ñ B D (except D1.3.5) T M5 बलमदान्; G4.5 [ऽ]तिबलवान्.

21 a) S स च (M3 तु). Dn °लोकस्थान्. — b) Ñ3 °तोचिरात्. — c) K0 गृहार्थे. K2.4 T2 G1.4–6 अग्निं; G3 अग्निन्. — d) Ś1 K °हितं त्रि°. Cd cites यथावत्. T2 G (except G2.3) एकं वै येन च त्रि°.

22 a) Da पुरा; Dn D1.4.5 सुता (for पुत्रा). K0 Ñ D चैलाद् (D3 ह्यै°; D5 तस्यां). — b) G6 °धीमान्नरस्तथा. — c) S (except M6–8) ग्र(G6 M3.5 गृ)हा° (for दृढा°). Ñ3 G4–6 शता°; D2.3 बला°; G3 पदा° (for वना°). — d) Ś1 K1 D2 T G1.6 M5 सुता°; Ñ2 B (except B1.4) Dn D1.4.5 शता° (for श्रुता°).

23 b) Ś1 राजन् जय°; K0 रजिं रायु°; K1 वाजिज्जय°; K2 रजिं जय°; K4 रजि रय°; Ñ1 Dn D1.2.4 राजिं गय°; B6 राजं रंभ°; D3 रयिं रंभ°; T G M5 अजि(T G6 °ज)रायु° (G3 जनिताजि°); M3 अजिरारि°; M6–8 रजिमाजि°. Ñ3 रजरं यमनेनसं. — c) G3 समानवीर्यान्स सुतान्.

24 ab) Ś1 धीमान्पुत्रः (by transp.). D5 सत्यपरायणः. — c) D5 राष्ट्रं. — d) D (except D2.3.5) °पते.

25 a) B5 transp. देवान् and विप्रान्. G5 transp. पितॄन् and ऋषीन्. — d) Ś1 K1 वृषः; G3 विशं.

26 a) K1 M3 °संघांश्च; K2.4 °संघांस्तान्; S शत्रुसं°. — c) M3 °व तान्सर्वान्.

27 a) K0 D5 चकार चैवामिंद्रत्वम्. — After 27, T2 G ins.:

691* विशिष्टो नहुषः शप्तः सद्यो ह्यजगरोऽभवत् ।

28 a) B5 शर्यातिं; D1 आया° (for संया°). — b) Ś1

तेजसा तपसा चैव विक्रमेणौजसा तथा ॥ २७
यतिं ययातिं संयातिमायातिं पाञ्चमुद्धवम् ।
नहुषो जनयामास षट् पुत्रान्प्रियवाससि ॥ २८
ययातिर्नाहुषः सम्राडासीत्सत्यपराक्रमः ।
स पालयामास महीमीजे च विविधैः सवैः ॥ २९
अतिशक्त्या पितॄनर्चन्देवांश्च प्रयतः सदा ।
अन्वगृह्णात्प्रजाः सर्वा ययातिरपराजितः ॥ ३०
तस्य पुत्रा महेष्वासाः सर्वैः समुदिता गुणैः ।
देवयान्यां महाराज शर्मिष्ठायां च जज्ञिरे ॥ ३१
देवयान्यामजायेतां यदुस्तुर्वसुरेव च ।
द्रुह्युश्चानुश्च पूरुश्च शर्मिष्ठायां प्रजज्ञिरे ॥ ३२
स शाश्वतीः समा राजन्प्रजा धर्मेण पालयन् ।
जरामार्छन्महाघोरां नाहुषो रूपनाशिनीम् ॥ ३३
जराभिभूतः पुत्रान्स राजा वचनमब्रवीत् ।
यदुं पूरुं तुर्वसुं च द्रुह्युं चानुं च भारत ॥ ३४
यौवनेन चरन्कामान्युवा युवतिभिः सह ।
विहर्तुमहमिच्छामि साह्यं कुरुत पुत्रकाः ॥ ३५
तं पुत्रो देवयानेयः पूर्वजो यदुरब्रवीत् ।
किं कार्यं भवतः कार्यमस्माभिर्यौवनेन च ॥ ३६
ययातिरब्रवीत्तं वै जरा मे प्रतिगृह्यताम् ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥ ३७
यजतो दीर्घसत्रैर्मे शापाच्चोशनसो मुनेः ।
कामार्थः परिहीणो मे तप्येऽहं तेन पुत्रकाः ॥ ३८
मामकेन शरीरेण राज्यमेकः प्रशास्तु वः ।
अहं तन्वाभिनवया युवा कामानवाप्नुयाम् ॥ ३९
न ते तस्य प्रत्यगृह्णन्यदुप्रभृतयो जराम् ।
तमब्रवीत्ततः पूरुः कनीयान्सत्यविक्रमः ॥ ४०
राजंश्चराभिनवया तन्वा यौवनगोचरः । C. 1. 3168 B. 1. 75. 44 K. 1. 69. 47

यायातिं; K2 अथा°; Ñ1.2 B Da D2.3 प्रया°; D5 अय°; G4.5 अया°. K0 Ñ B पांचिम्; K2.4 D2.3.5 T G M5 यातिम्; M3 वाजिम्; M6–8 यदतिम् (sic). K0 यातिनाहुषं; Dn D4 अयतिं ध्रुवं (for पाञ्चमु°). — d) D (except D2.3.5) सुतान्. Dn D1.4 प्रियवादिनः; D3 T1 प्रियया सह; T2 G1.4.5 °वासवः; G2 M5 °वाससः; G3 °वानपि; G6 °वासविः; Cd as in text. — After 28, K4 Ñ B D ins.:

692* यतिस्तु योगमास्थाय ब्रह्मभूतोऽभवन्मुनिः ।

29 b) K0 D5 तेषां सत्य°. — c) T1 G1.2 M3 transp. स and पाल° (T1 M3 further read च for स). Ñ1.2 तदा (for महीम्). — d) B D (except D5) बहुभिः (for विवि°). K2.4 Ñ1.2 B3 m.5 D (except D3.5) T1 G1–3 मखैः.

30 a) K2 Ñ1.2 B D (except D5) T अतिभक्त्या. Ś1 K D2 T1 °तॄनर्च्यन्; T2 G4.5 °तॄंश्चैव. — b) T2 G4.5 ततः; G1.2 तदा (for सदा). — d) = 44b.

31 b) Ś1 K1 B4 Dn1 D2 सर्वे. Cf. v. l. 1. 1. 85, 175 etc.

32 Ś1 K1 (hapl.) om. 32. — a) G6 °न्यां व्यजा°. — b) G6 M (except M8) तुर्वशु°. — c) K0.2.4 D1.3 G2 M5 द्रुह्य°. — d) K2 तु; Ñ Dn G1–3 च (for प्र-).

33 c) Ś1 K4 जरामर्छन्; T G M5 °रां गच्छन्; M3.6–8 °रामगान्; Cd as in text. — d) K0 B4.6 Da T1 M8 °नाशनीं.

34 ab) K0.2 transp. पुत्रान् and राजा. D1 सन्; D2 तान् (for स). G6 °भिदूषितः पुत्रान् (om. स). — c) Cf. v. l. 32b. G1–3 M तुर्वशुं. — d) Cf. v. l. 32b. Ś1 K Da D1.2 T1 G1.2 द्रुह्यं. D5 °नुं च पंचमं.

35 a) Ñ3 °न चरेत्; Da T1 G3 °नाचरन्. — d) B (except B1.6) Da2 (before corr.) सह्यं; Cd as in text.

36 Before 36, Ñ1.2 ins. वैशं° उ°. — a) Ñ B (except B4) D (except Da D1.5) G (except G1) दैवया°. — b) Ñ1.2 B D (except D5) G5 वाक्यं; T1 पितुः (for यदुः). — c) D3 M3 यत् (for किं). Ś1 K Ñ3 D5 साह्यं; T1 G (except G4.5) अत्र (for कार्यं). D3 G6 भवता. — d) Ñ B D (except D5) M (except M5) अस्माकं. K1.2 °वने नृप; D5 °वने गते. K0.4 वै; B D2.3 ह; Da तु; Dn D1.4 ते (for च).

37 a) B3–6 Da D3 °रप्यब्रवीत्तं (om. वै). B1 तं तु; S तं च (G1–3 तांश्च) (for तं वै). — d) G4.5 चरामि.

38 a) B1 च (for मे). — c) K0 Dn1 G1.3 कामार्थं; K1 °र्थौ; T कामतः; G2 M5 °र्तैः; M6–8 °र्द्वि. K0.4 °हीणोद्य; K1 D1 °णौ मे; Ñ3 S °नो वै; Dn °णोयं. — d) K1 Ñ1.2 D (except D2.3.5) T M3.5 तप्येयं.

39 b) T1 G1.2 प्रशास्तु च; T2 G4.5 °स्ति यः. — c) G6 अहं त्वभिनववयो. — d) T1 G1–3.5 युक्तः का°. Ñ1.2 B D (except D2.5) G4.6 M5 कामम्.

40 a) Ñ1.2 Dn ते न (by transp.). Ñ3 ते तस्य न;

C. 1. 3168 B. 1. 75. 44 K. 1. 69. 47 अहं जरां समास्थाय राज्ये स्थास्यामि तेऽऽज्ञया ॥ ४१
एवमुक्तः स राजर्षिस्तपोवीर्यसमाश्रयात् ।
संचारयामास जरां तदा पुत्रे महात्मनि ॥ ४२
पौरवेणाथ वयसा राजा यौवनमास्थितः ।
यायातेनापि वयसा राज्यं पूरुरकारयत् ॥ ४३
ततो वर्षसहस्रान्ते ययातिरपराजितः ।
अतृप्त एव कामानां पूरुं पुत्रमुवाच ह ॥ ४४
त्वया दायादवानस्मि त्वं मे वंशकरः सुतः ।
पौरवो वंश इति ते ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ ४५
ततः स नृपशार्दूलः पूरुं राज्येऽभिषिच्य च ।
कालेन महता पश्चात्कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

D_5 न तस्य ते (by transp.). $G_{4.5}$ प्रगृह्णंति.

41 ^{a}) T_1 G_{1-3} तन्वाप(G_3 °च)राभि°. — ^{b}) S कामान् (for तन्वा). $K_{0.2}$ D_5 °गोमुखे; K_1 °गः सुखं; K_4 °गः सुखी; S °गोचरान्. — ^{c}) K $\tilde{N}_{1.3}$ D_5 तवादा(K_1 °स्था)य; $\tilde{N}_2$ B Da Dn D_{1-4} समादाय. — ^{d}) T_2 $G_{4.5}$ राजन्. T G (except G_6) °मि चाज्ञया.

42 ^{b}) D_5 °श्रयः. — ^{cd}) M संक्रामयामास. K_1 D_5 G_6 तदा जरां (by transp.). T राजपुत्रे.

43 ^{b}) $K_{0.1}$ °माश्रितः. — ^{c}) K Da D_5 अथ (for अपि). — After 43, T G ins. 693* (cf. v. l. 44).

44 K_4 Ñ ($\tilde{N}_3$ marg.) B D ins. after 44^{ab}: T G (both versions om. lines 1 and 15–16), after 43:

693* स्थितः स नृपशार्दूलः शार्दूलसमविक्रमः ।
ययातिरपि पत्नीभ्यां दीर्घकालं विहृत्य च ।
विश्वाच्या सहितो रेमे पुनश्चैत्ररथे वने ।
नाध्यगच्छत्तदा तृप्तिं कामानां स महायशाः ।
अवेत्य मनसा राजन्निमां गाथां तदा जगौ ।
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ।
पृथिवी रत्नसंपूर्णा हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत् ।
यदा न कुरुते पापं सर्वभूतेषु कर्हिचित् ।
कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ।
यदा चायं न बिभेति यदा चास्मान्न बिभ्यति ।
यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ।
इत्यवेक्ष्य महाप्राज्ञः कामानां फल्गुतां नृप ।
समाधाय मनो बुद्ध्या प्रत्यगृह्णाज्जरां सुतात् ।
दत्त्वा च यौवनं राजा पूरुं राज्येऽभिषिच्य च ।

[With this passage cf. 840* (cf. v. l. 1. 80. 9). — (L. 5) T G अवेक्ष्य. T सत्यं; G तथ्यां (for राजन्). — (L. 6–7) = Manu 2. 94; Viṣṇup. 4. 10. 9. — (L. 8) T G यत्पृथिव्यां व्रीहियवं. — (L. 8–9) Cf. Viṣṇup. 4. 10. 10. — (L. 10) = (var.) Viṣṇup. 4. 10. 11^{ab}. T_1 $G_{2.3}$ विद्वान्; T_2 $G_{1.4-6}$ भावं (for पापं). T G पापकं (for कर्हि°). — (L. 12) T G न बिभेति यदा चायं (by transp.). — (L. 14) B Da इत्यवेत्य. K_4 D_{1-4} T_2 G_{3-6} नृपः. — Latter half of line 16 = 46^{ab}.]

— ^{b}) = 30^a. — ^{c}) K B_3 इव. — ^{d}) K_1 पुत्रं पूरुम् (by transp.); G_3 राजा पूरुम्.

45 ^{a}) G_6 °वोयं वंश (om. ते). M_3 इति वै; M_6 इत्येव. — ^{d}) D_3 लोके ख्यातिं (by transp.).

46 Before 46, B_6 Dn $D_{1.2.4}$ ins. वैशं° उ°. — With 46^{ab} cf. last line of 693*. — ^{a}) Ko $\tilde{N}_{1.2}$ B Dn D_5 T_2 G_{3-5} M_5 °शार्दूल. — ^{b}) Ko Da ह; K_4 सः (for च). — K_4 $\tilde{N}_{1.2}$ B D (except D_5) ins. after 46^{ab} (D_2 after 46):

694* तपः सुचरितं कृत्वा भृगुतुङ्गे महातपाः ।

(cf. 695*). — ^{cd}) $\tilde{N}_1$ B (except B_6) om. 46^{cd}. $D_{2.3}$ सोथ (for पश्चात्). — $\tilde{N}_2$ B_3 Da Dn $D_{1.4}$ ins. after 46^{cd}: K_4 $B_{1.3-5}$ $D_{2.3}$, after 694*:

695* पारयित्वा त्वनशनं सदारः स्वर्गमाप्तवान् ।

[Nīlp (and Dn erroneously) पारयित्वा (as above); in his comm. Nīl. explains कारयित्वा (= कृत्वा).]

— Arj., after explaining कालधर्मं, appears to mention the posterior pāda of the above line as a *pāṭha* for 46^d. ❀ Arj.: सदारः स्वर्गमाप्तवानिति प्रायेण पाठः । ❀

Colophon. — *Major parvan:* T_2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* $\tilde{N}_{1.2}$ T_1 संभव; to it $\tilde{N}_{1.2}$ add ययात्युपाख्यान; while $Ś_1$ K (K_3 missing) $\tilde{N}_3$ B D (D_4 marg.) T_2 $G_{1.4}$ $M_{3.5}$ (all om. sub-parvan name) mention only यायात. — *Adhy. name:* T_2 $G_{1.4}$ M_3 जरासंचरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 72; $K_{2.4}$ D_1 75; B_5 D_3 69; Da_1 D_4m 73; Dn_3 74; T_1 60; T_2 10; G_{1-3} 12; G_{4-6} M 11. — *S'loka no.:* $\tilde{N}_3$ 51; Da_1 56; Dn 57. — *Aggregate s'loka no.:* Dn_2 3155.

७१

जनमेजय उवाच ।

ययातिः पूर्वकोऽस्माकं दशमो यः प्रजापतेः ।
कथं स शुक्रतनयां लेभे परमदुर्लभाम् ॥ १
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण द्विजोत्तम ।
आनुपूर्व्या च मे शंस पूरोर्वंशकरान्पृथक् ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

ययातिरासीद्राजर्षिर्देवराजसमद्युतिः ।
तं शुक्रवृषपर्वाणौ वव्राते वै यथा पुरा ॥ ३
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि पृच्छतो जनमेजय ।
देवयान्याश्च संयोगं ययातेर्नाहुषस्य च ॥ ४
सुराणामसुराणां च समजायत वै मिथः ।
ऐश्वर्यं प्रति संघर्षस्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ ५
जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽऽङ्गिरसं मुनिम् ।
पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे ।
ब्राह्मणौ तावुभौ नित्यमन्योन्यस्पर्धिनौ भृशम् ॥ ६
तत्र देवा निजघ्नुर्यान्दानवान्युधि संगतान् ।
तान्पुनर्जीवयामास काव्यो विद्याबलाश्रयात् ।
ततस्ते पुनरुत्थाय योधयांचक्रिरे सुरान् ॥ ७
असुरास्तु निजघ्नुर्यान्सुरान्समरमूर्धनि ।
न तान्संजीवयामास बृहस्पतिरुदारधीः ॥ ८
न हि वेद स तां विद्यां यां काव्यो वेद वीर्यवान् ।
संजीवनीं ततो देवा विषादमगमन्परम् ॥ ९
ते तु देवा भयोद्विग्नाः काव्यादुशनसस्तदा ।
ऊचुः कचमुपागम्य ज्येष्ठं पुत्रं बृहस्पतेः ॥ १० C. 1. 3193 B. 1. 76. 11 K. 1. 70. 11

71

☞ This adhy. is missing in V_1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here. — The Yayāti episode recurs *almost verbatim* in the Matsyap. (adhy. 25–42). The Purāṇa text, it may be noted, agrees most closely with the K version, in point of both extent and readings.

1 K_3 missing up to 17^{d} (cf. v. l. 1. 69. 41). K_1 Dn_1 D_8 S om. उवाच. — ^{a}) $K_{0.2}$ (*sup. lin.*)$_{.4}$ Ñ B (except B_3) D G_{3-6} पूर्वजो. — ^{c}) T_2 स कथं (by transp.).

2 K_3 missing (cf. v. l. 1). — ^{b}) Ś$_1$ Da_1 द्विजोत्तमः; $K_{0.1}$ Dn $D_{1.2.4.5}$ तपोधन; Ñ$_3$ त्वया द्विज. S व्यासतो द्विजसत्तम. — After 2^{ab}, $K_{0.4}$ ins.:

696* वर्णसंकरजो धर्मः कथं तं नास्पृशत्तदा ।
जरासंचारणं चापि अन्यदेहेषु नः श्रुतम् ।

— ^{cd}) K_4 $D_{3.4}$ °पूर्व्यांच्च; D_5 °पूर्वेण. A few MSS. पुरोर्. Ñ B D (except D_5) राज्ञो वंश°. S °पूर्व्यें(T_2 $G_{1.2.5}$ °र्वे)ण ये चान्ये राजानो वंशधारिणः.

3 K_3 missing (cf. v. l. 1). Ś$_1$ K_1 $D_{3.4}$ S om. उवाच. — ^{a}) Ñ$_2$ B D (except D_5) °तिरासीन्नृपतिर्; S °तिर्नाहुषो राजा. — ^{b}) S °समः क्षितौ. — ^{d}) K_4 तौ (for वै). S वरमुत्तमं.

4 K_3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) D_5 तवाहं संप्र°; G_2 ततस्तेहं प्र°. — ^{b}) Ś$_1$ K_1 Ñ B D (except D_4) पृच्छते. D_5 राजसत्तम. S पृच्छतस्तु महीपते. — ^{c}) $G_{4.5}$ संवादं.

5 K_3 missing (cf. v. l. 1). — ^{b}) D_3 S भेदो वै समजायत. — ^{c}) $K_{0.2}$ B संहर्षः; D_3 °घर्षं; T_1 °घर्षं; T_2 G (except G_3) M °घर्षात्. — ^{d}) S त्रैलोक्यस्य च कारणात्.

6 K_3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) S देवा दैत्यैर् (T_1 $G_{2.3}$ °त्यान्) योत्स्यमाना. — ^{b}) K_4 वव्रुर्. Cd explains आङ्गिरसं. $K_{0.4}$ T_1 $G_{2.3}$ अंगिरसः सुतं. — ^{c}) Ś$_1$ K (K_3 missing) Ñ$_3$ D_5 °हित्याय. Ś$_1$ $K_{0.1}$ D_5 T G राज्यार्थे (T_2 G_{4-6} °र्थैं); K_2 M याज्यार्थैं; B_3 यस्यार्थैं; B_4 याज्यत्वे. — ^{d}) Ko चोशनसं; G_{4-6} औश°. — ^{e}) D_5 तावुभौ ब्राह्मणौ (by transp.). — ^{f}) M_{6-8} स्पृशं(!).

7 K_3 missing (cf. v. l. 1). G_4 (? hapl.) om. 7^{a}–8^{b}.

8 K_3 missing; G_4 om. 8^{ab} (cf. v. l. 1, 7). K_1 om. 8^{a}–9^{b}. — ^{a}) Ś$_1$ $K_{0.2.4}$ T_2 M_{6-8} ताञ्च सं°; G_4 तान्पुनर्; G_6 तान्वैव.

9 K_3 missing; K_1 om. 9^{ab} (cf. v. l. 1, 8). — ^{b}) Dn $D_{1.4}$ वेत्ति वीर्यं°. — ^{c}) K_4 Da Dn G_5 $M_{3.5}$ संजीविनीं.

10 K_3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) K_2 D_5 तत्र; Ñ$_3$ T_1 G_{1-3} M (except M_3) तेथ; D_1 ततो (for ते तु). G_{4-6} transp. तु and देवाः. Ś$_1$ ततोद्विग्नाः. — ^{b}) D_5

C. 1. 3194 B. 1. 76. 12 K. 1. 70. 12 भजमानान्भजस्वास्मान्कुरु नः साह्यमुत्तमम् ।
यासौ विद्या निवसति ब्राह्मणेऽमिततेजसि ।
शुक्रे तामाहर क्षिप्रं भागभाङ्नो भविष्यसि ॥ ११
वृषपर्वसमीपे स शक्यो द्रष्टुं त्वया द्विजः ।
रक्षते दानवांस्तत्र न स रक्षत्यदानवान् ॥ १२
तमाराधयितुं शक्तो भवान्पूर्ववयाः कविम् ।
देवयानीं च दयितां सुतां तस्य महात्मनः ॥ १३
त्वमाराधयितुं शक्तो नान्यः कश्चन विद्यते ।
शीलदाक्षिण्यमाधुर्यैराचारेण दमेन च ।
देवयान्यां हि तुष्टायां विद्यां तां प्राप्स्यसि ध्रुवम् ॥ १४
तथेत्युक्त्वा ततः प्रायाद्बृहस्पतिसुतः कचः ।
तदाभिपूजितो देवैः समीपं वृषपर्वणः ॥ १५
स गत्वा त्वरितो राजन्देवैः संप्रेषितः कचः ।
असुरेन्द्रपुरे शुक्रं दृष्ट्वा वाक्यमुवाच ह ॥ १६
ऋषेरङ्गिरसः पौत्रं पुत्रं साक्षाद्बृहस्पतेः ।
नाम्ना कच इति ख्यातं शिष्यं गृह्णातु मां भवान् ॥ १७
ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि त्वय्यहं परमं गुरौ ।
अनुमन्यस्व मां ब्रह्मन्सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १८

शुक्र उवाच ।

कच सुस्वागतं तेऽस्तु प्रतिगृह्णामि ते वचः ।
अर्चयिष्येऽहमर्च्यं त्वामर्चितोऽस्तु बृहस्पतिः ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

कचस्तु तं तथेत्युक्त्वा प्रतिजग्राह तद्व्रतम् ।
आदिष्टं कविपुत्रेण शुक्रेणोशनसा स्वयम् ॥ २०

काव्याच्चोश॰; G5.6 M6–8 काव्याद्दौ(G5 ॰द्दु)शनसात्. Some MSS. तथा. — ^{c}) K1 T1 M6–8 कथमु॰. — ^{d}) K1 D3 G3 ज्येष्ठपुत्रं; Da श्रेष्ठं पु॰.

11 K3 missing (cf. v. l. 1). Before 11, D4 ins. (marg.) देवा ऊचुः; G1.2 देवाः. — ^{b}) B3–5 सह्यम्. D1 T1 G1–3.6 कुरु साहाय्यमुत्तमं; G4.5 M (except M3) कुरु साह्यमनुत्तमं. — ^{e}) Ñ D (except D3) या सा; S या वै. — ^{f}) = 1. 72. 23^{d}. D1.2 भाग्य(D2 ॰ग)भागो.

12 K3 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) Ś1 K0.1 (hypermetric) ॰पर्वणः स॰. B3.4 D M3 ॰पे हि (D2 ॰पस्थो; D3 ॰पे च); T G M5–8 ॰पे तु. — ^{b}) A few MSS. द्विज. — ^{d}) D3 G3 transp. न and स.

13 K3 missing (cf. v. l. 1). Ś1 K4 (hapl.) om. 13^{b}–14^{a}. — ^{b}) M5 पूर्ववयान्वितः. Ñ3 D5 G1 मुनिं; T1 G2 M2.6–8 मुनिः (for कविं). Ñ1 भगवान्पूर्वजो मुनिः. — K0 om. 13^{c}–14^{d}. — ^{cd}) S देवयानीमौशनसीं भक्त्याराधय सुव्रत. For D3 cf. v. l. 14.

14 K3 missing; Ś1 K4 om. 14^{a}; K0 om. 14^{abcd} (cf. v. l. 1, 13). — ^{a}) G2.4.5 तामाराध॰ (cf. 13^{a}). — ^{c}) D5 S शीलमाधुर्यदाक्षिण्यैर् (by transp.). — ^{d}) T2 G4–6 आचारैश्च. — After 14^{d}, D3 ins. (the S reading of) 13^{cd}. — ^{e}) Ś1 K1.2 D5 तु; K4 च (for हि). — ^{f}) K0 Ñ3 प्राप्स्यसे.

15 K3 missing (cf. v. l. 1). Before 15, D4 ins. वैशं॰ उ॰ (cf. v. l. 11). — ^{a}) Ś1 स तु; K1 तु (sic); K2 तु सं-; K4 तु स; D1 सतः; D3 S कचः; D5 च स. — ^{b}) D3 S मुहूर्ते लघुमार्दवे (G1.2 ॰मातृके; G3 ॰मूर्धजे; G4–6 ॰मात्रके). — Ś1 (hapl.) om. 15^{c}–16^{b}. — ^{c}) K1.2 M (except M5) तथा; T1 ततो. D5 T1 G2 M3 हि (for अभि-). — ^{d}) Ñ1.2 K2.4 Dn D1.2.4 G2 समीपे.

16 K3 missing; Ś1 om. 16^{ab} (cf. v. l. 1, 15). — ^{a}) T1 G4.5 त्वरितं. — ^{b}) G2.4.5 संपूजितः. — In Ś1, the portion from पुरे (in 16^{c}) up to बुद्ध्वा दा (in 25^{cd}) is lost on the missing upper half of a fol. (56). — ^{d}) K1 B (except B1) वाचम्. Ñ1.3 दृष्ट्वा वचनमब्रवीत्; D5 प्रणम्येदमुवाच ह; S अभिवाद्येदमब्रवीत्.

17 K3 resumes from गृह्णातु (cf. v. l. 1). Ś1 missing (cf. v. l. 16). Before 17, D4 ins. कच उ॰; T G1.2 कचः. — ^{ab}) S पौत्रः पुत्रश्चाहं बृह॰. — ^{c}) D5 प्रभोः (for नाम्ना). K1.4 Ñ B5 D (except D2.3) G3 कचम्. S (except T2 M3) ख्यातः. — ^{d}) A few S MSS. मा (for मां).

18 Ś1 missing (cf. v. l. 16). — ^{b}) K1.4 Ñ1.3 B4 (m as in text) Da परवान्गुरौ. S त्वत्समीपे यदात्थ मां. — ^{d}) Most S MSS. सहस्र-. D3 S (except T2 G3) ॰वत्सरं (G2 ॰रः).

19 Ś1 missing (cf. v. l. 16). K1 S om. उवाच. — ^{a}) S कच स्वागतमद्यास्तु (G6 ॰हम्). — ^{b}) S (except M6.7) स्वस्ति (T2 श्वस्ते; G6 अभि-) गृ॰. — ^{c}) K3 [ऽ]हमद्य.

20 Ś1 missing (cf. v. l. 16). K1 D3 S om. उवाच (T2 G4–6 om. the ref.). — ^{b}) D3 M3 तद्वचः; T1 G4.5 M6–8 तं व्रतं; T2 तद्व्रतं. — ^{c}) D3 आदिष्टः. S भृगुपुत्रेण.

व्रतस्य व्रतकालं स यथोक्तं प्रत्यगृह्णत ।
आराधयन्नुपाध्यायं देवयानीं च भारत ॥ २१
नित्यमाराधयिष्यंस्तां युवा यौवनगोऽऽमुखे ।
गायन्नृत्यन्वादयंश्च देवयानीमतोषयत् ॥ २२
संशीलयन्देवयानीं कन्यां संप्राप्तयौवनाम् ।
पुष्पैः फलैः प्रेषणैश्च तोषयामास भारत ॥ २३
देवयान्यपि तं विप्रं नियमव्रतचारिणम् ।
अनुगायमाना ललना रहः पर्यचरत्तदा ॥ २४
पञ्च वर्षशतान्येवं कचस्य चरतो व्रतम् ।
तत्रातीयुरथो बुद्ध्वा दानवास्तं ततः कचम् ॥ २५
गा रक्षन्तं वने दृष्ट्वा रहस्येकममर्षिताः ।
जघ्नुर्बृहस्पतेर्द्वेषाद्विद्यारक्षार्थमेव च ।
हत्वा शालावृकेभ्यश्च प्रायच्छंस्तिलशः कृतम् ॥ २६
ततो गावो निवृत्तास्ता अगोपाः स्वं निवेशनम् ।
ता दृष्ट्वा रहिता गास्तु कचेनाभ्यागता वनात् ।
उवाच वचनं काले देवयान्यथ भारत ॥ २७
अहुतं चाग्निहोत्रं ते सूर्यश्चास्तं गतः प्रभो ।
अगोपाश्चागता गावः कचस्तात न दृश्यते ॥ २८
व्यक्तं हतो मृतो वापि कचस्तात भविष्यति ।
तं विना न च जीवेयं कचं सत्यं ब्रवीमि ते ॥ २९ C. 1. 3214 B. 1. 76. 32 K. 1. 70. 33

— d) Ñ3 काव्येनोश°.

21 Ś1 missing (cf. v. l. 16). — a) T G3–6 M5–8 व्रतं तु (T1 G3 स; T2 तं; M6–8 च); M3 व्रतस्तु. Ñ2 B Dn D1–4 प्राप्तकालं (B5 प्रीतः कालं); G3–6 M5 °काले. T1 G3 तु; T2 च (for स). D5 व्रतं व्रतस्य कालं च; G1.2 व्रतसंवृतकाले तु. — b) Ñ1.3 S सं(Ñ1.3 वै)गृहीतवान्. — c) D2 °धयदुपा°; G3 °धयन्गुरुं चैव.

22 Ś1 missing (cf. v. l. 16). — a) Ñ Dn °यिष्यंस्तौ. — b) Ñ1.2 B D (except D5) °गोचरे (B5 °रः; D3 °रैः); T G4–6 M3 °गां सुखे; G1.2 °गान्मुने; M5–8 °गे सुखे. — D3 repeats (with v. l.) 22cd; S reads 22cd after 697* (cf. v. l. 23). — c) D3 (second time) S °नृत्यंश्च बहुशो.

23 Ś1 missing (cf. v. l. 16). D3 om. 23. — a) Ñ B5 D (except Da; D3 om.) T1 G5 स शील°; G6 संप्रीण°; Cd as in text. G3 सुशीलां देवयानीं तु. — c) K3 प्रेक्षणीयैः; B5 प्रेरणैश्च; T2 प्रेक्षकै°; G3 प्रेषकै°; Cd as in text. — d) S °मास भार्गवीं. — After 23, S ins.:

697* ततः सहस्रं गुरुगाः संरक्षन्वन्यमाहरत् ।

[T2 G4–6 तत्सहस्रं गुरुगवां रक्षित्वा (T2 रक्षन्वै) वन्य°] and thereafter reads 22cd.

24 Ś1 missing (cf. v. l. 16). — b) K0 °धारिणी; K1.4 B3 D (except D2.5) °धारिणं. Ñ नियत(Ñ3 °तं)ब्रह्मचारिणं; T G4 नियत(T1 °तं)व्रत°; M6–8 नियतव्रतधारिणं. — c) Hypermetric! Ñ1 अनुशास°; D5 G4.5 अनुगीय°; Cd as in text. B3 गायंती; G2.3 ललितं. B3 m. 5 Dn D1.4 गायंती च ल(B5 च)लंती च. — d) B4 Dn D5 तथा (for तदा). — After 24, K4 D3 S ins.:

698* गायन्तं चैव शुक्रं च दातारं प्रियवादिनम् ।
नार्यो नरं कामयन्ते रूपिणं स्रग्विणं तथा ।

[(L. 1) T2 श्लक्ष्णं; G3 शक्तं (for शुक्रं).]

25 Ś1 missing up to बुद्ध्वा दा- (cf. v. l. 16). — c) K0 अनीयुः; K3 अन्वी°. D3 T1 G (except G3.6) अतो (for अथो). — d) K1.4 D1.5 ते; D2 T1 G1.2 तु (for तं). G3 °स्तं कचं तदा.

26 Ś1 K1 om. 26abcd. G3 transp. 26ab and 26cd. — ab) D2.3 मुनेर्; D5 ततो (for वने). S ततस्ते गास्तु रक्षंतं दानवाः संशितव्रतं. — S (except G3) transp. 26cd and 26ef. — c) Ñ3 B1.5 T1 G1–3 M °स्पतिद्वेषाद्. — e) A few S MSS. सालावृके°. K1 ते; S (except M3) तं (for च). — f) Ś1 K1 वीरशः; Ñ3 शकली; B Dn D4.5 लवशः; D3 खंडशः.

27 b) Ś1 M5 स्व-; Ñ3 च; T2 G3 सं- (for स्वं). T1 अगोपाला वनाद्गृहं. — c) K2 D2.3 G2 तां; Ñ Dn D1.4 सा (for ता). T2 G4–6 M transp. ताः and दृष्ट्वा : but for ताः, T2 G5 read वि-; G4 -पि; G6 सा; M3.7.8 स; M5 तु; M6 सु-. Ñ D (except D2.3.5) T1 G1.2 गाश्च; G3 गावः. — d) Ñ3 G5 M5 °गतो; G3 °गते.

28 Before 28, K0.4 Ñ B D (except D5) ins. देवयान्युवाच; S (except G3) देव°. — a) Ś1 K1 सुहुतं; K2 Ñ B Da Dn2 D1.2 G2.4.5 आहु° (Da2 आहृ°). — c) K3 तु; B1.4 D2 हि (for च). — d)=34d. Ś1 K1 तत्र; Ñ3 चैव (for तात). Da T1 न विद्यते.

29 a) B5 वापि मृतः (by transp.). D3 transp. हतो and मृतो. — b) B5 न दृश्यते (for भवि°); cf. 28d. — c) K0.4 न हि; K2.3 B4.6 D3 M6.8 च न (by transp.). K3 जीवेहं; D3 °वामि. — d) K0.4 Ñ1.2 B D इति (for कचं). T2 वदामि ते.

C. 1. 3215
B. 1. 76. 33
K. 1. 70. 34

शुक्र उवाच ।
अयमेहीति शब्देन मृतं संजीवयाम्यहम् ॥ ३०
वैशंपायन उवाच ।
ततः संजीवनीं विद्यां प्रयुज्य कचमाह्वयत् ।
आहूतः प्रादुरभवत्कचोऽरिष्टोऽथ विद्यया ।
हतोऽहमिति चाचख्यौ पृष्टो ब्राह्मणकन्यया ॥ ३१
स पुनर्देवयान्योक्तः पुष्पाहारो यदृच्छया ।
वनं ययौ ततो विप्रो ददृशुर्दानवाश्च तम् ॥ ३२
ततो द्वितीयं हत्वा तं दग्ध्वा कृत्वा च चूर्णशः ।
प्रायच्छन्ब्राह्मणायैव सुरायामसुरास्तदा ॥ ३३

---

30 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 K1 B5 M7 अहमे°; G2.6 अमुमे°. K4 शब्दाख्य; Ñ B D (except D2; Da erroneously) संशब्द्य (B1m.4 D5 शब्दाच्च); Cd Arj. (comm.) शब्दाप्य. — b) Ś1 K0.1.3 Ñ3 B6 तं; K2 ते (for अहम्).

31 All MSS. except Dn3 D4 om. वैशं° उ°. — a) B D2-5 T2 G3.5 स (for सं-). K0.3 (before corr.) G6 M3.5 संजीविनीं. — b) S (except T2) प्रयुक्त्वा(!). — B4 Dn D3.4 S ins. after 31ab: K4, after 31:

699* भित्त्वा भित्त्वा शरीराणि वृकाणां स विनिष्पतत् ।
[K4 असि निर्गतः; B4 Dn D3.4 स विनिर्गतः.]

— d) G1.2 कवेरिष्टो. N हृष्टो (B3 D2 दृष्टो). — After 31cd, Dn D4 ins.:

699a* कस्माच्चिरायितोऽसीति पृष्टस्तामाह भार्गवीम् ।

which is followed by 700*. — e) K1 चोवाच; S चाचष्ट. — After 31, K4 ins. 699*, D4 ins. 701*. — S ins. after 31 (M8 after 31cd): K4, after 699*: Dn (om. कचः) D4, after 699a*:

700* कचः ।
समिधश्च कुशादीनि काष्ठभारं च भामिनि ।
गृहीत्वा श्रमभारार्तो वटवृक्षं समाश्रितः ।
गावश्च सहिताः सर्वा वृक्षच्छायामुपाश्रिताः ।
असुरास्तत्र मां दृष्ट्वा कस्त्वमित्यभ्यचोदयन् ।
बृहस्पतिसुतश्चाहं कच इत्यभिविश्रुतः ।
इत्युक्तमात्रे मां हत्वा पेशीकृत्वा तु दानवाः ।
दत्त्वा शालावृकेभ्यस्तु सुखं जग्मुः स्वमालयम् ।
आहूतो विद्यया भद्रे भार्गवेण महात्मना ।
त्वत्समीपमिहायातः कथंचित्समजीवितः ।

[D4 कच उ°. — (L. 1) G4.5 °भाराणि; M6-8 °भारेण. Dn भाविनि. — (L. 2) K4 °त्वाश्रममाराच्च; Dn °मारार्त्त. K4 वटवृक्षमुपागतः; G3 वहन्वृक्षं समा°. — (L. 3) G2 °च्छायामिहाश्रिताः; M6-8 °च्छायां समा°. — (L. 6) Nīlp (and Dn erroneously) पेषीकृत्वा (Nīl. read probably पेषीकृत्य); G3 द्विधा°. G6 °त्वा शतशश्च समंततः. — (L. 7) Most S MSS. सालावृ°. S (except G3 M3.5) ते (for तु). T जग्मुर्यथागतं. — (L. 9) D4 जीवितोस्म्यहं; T1 G प्राप्त(G6 प्त्त)जीवितः; T2 इह जी°; M5-7 द्विजजी°.]

— After 700* K4 ins. 701*.

32 Before 32, G6 M ins. वैशं°. — a) M3 पुनश्च देव°. Ś1 K1 °यान्युक्तः. — b) B3 D1.4 पुष्पहारी. S पुष्पाण्याहर मे द्विज. — cd) Ñ3 om. 32cd. Ñ1.2 B D कचो वि°. T G1-3 M3 तथेति तं गतं केचिद्दानवा ददृशुर्वने; G4-6 M5-8 तथा सोपि गतः काले दानवास्तं ददर्शिरे. — Dn D3 S ins. after 32: D4, after 31: K4, after 700*:

701* पुनस्तं पेषयित्वा तु समुद्राम्भस्यमिश्रयन् ।
चिरं गतं पुनः कन्या पित्रे तं संन्यवेदयत् ।
विप्रेण पुनराहूतो विद्यया गुरुदेहजः ।
पुनरावृत्य तद्वृत्तं न्यवेदयत तत्तथा ।

[(L. 1) G6 बाधयित्वा; M पोथ°. D4 समुद्रस्यांभसि क्षिपन्. — (L. 2) G4-6 गते पुनः कचे कन्या. G1.2 तं सा न्यवे°; M6-8 सा तं न्य°. — (L. 3) D3 T1 M6-8 शुक्रेण; M5 पित्रा च. K4 अर्णवादुत्थिताच्च सः; D3 S विद्यया ब्राह्मणेन सः (M3 ब्राह्मणस्तदा). — After line 3, K4 ins.:

702* भेदयित्वा शरीराणि मत्स्यादीनां स निर्गतः ।

— (L. 4) D3.4 S पुनरागम्य (D3.4 T2 °गत्य; M3 °वृत्य). Dn D4 तद्यथा; T2 M3 तत्वतः. K4 पुनरापृच्छतु (corrupt तदा वृत्तांतं संन्यवेदयत्.]

— D3 S cont.:

703* देवयान्या पुनस्तत्र कदाचिद्वन्यमाहर ।
उक्तोऽगच्छद्वनं तं तु ददृशुर्दानवाः पुनः ।

[This is the reading of M6-8; the other MSS., which are very corrupt, offer numerous variants, which may be ignored.]

33 ab) Dn T1 G3 M5 ततस्तृतीयं; D3.4 T2 G4-6 M6-8 °स्तृतीये. T1 G3-6 M3.6-8 तं हत्वा (by transp.). T G3-6 M पिष्ट्वा (for कृत्वा). Ś1 चूर्णतां; K1 पूर्णच (sic); D3 G3 चूर्णतः; M3.8 पूर्णशः. G1.2 हत्वा च खंडशश्छित्वा शोषयित्वा भृशातपे. — After 33ab, G1.2 ins.:

704* संगृह्य पूरयित्वा च सुरया समलोड्य च ।

— c) Ś1 K1 पाययन्. G2 भार्गवायैव. — d) T1 G3 असुरोत्तमाः. K4 Ñ1.2 Dn T2 G4.5 तथा. G1.2 असुरा दानवैः सह. — After 33, G (except G3.6) ins.:

देवयान्यथ भूयोऽपि वाक्यं पितरमब्रवीत् ।
पुष्पाहारः प्रेषणकृत्कचस्तात न दृश्यते ॥ ३४

शुक्र उवाच ।

बृहस्पतेः सुतः पुत्रि कचः प्रेतगतिं गतः ।
विद्यया जीवितोऽप्येवं हन्यते करवाणि किम् ॥ ३५

मैवं शुचो मा रुद देवयानि
न त्वादृशी मर्त्यमनुप्रशोचेत् ।
सुराश्च विश्वे च जगच्च सर्व-
मुपस्थितां वैकृतिमानमन्ति* ॥ ३६

देवयान्युवाच ।

यस्याङ्गिरा वृद्धतमः पितामहो
बृहस्पतिश्चापि पिता तपोधनः ।
ऋषेः पुत्रं तमथो वापि पौत्रं
कथं न शोचेयमहं न रुद्याम् ॥ ३७

स ब्रह्मचारी च तपोधनश्च
सदोत्थितः कर्मसु चैव दक्षः ।
कचस्य मार्गं प्रतिपत्स्ये न भोक्ष्ये
प्रियो हि मे तात कचोऽभिरूपः ॥ ३८

शुक्र उवाच ।

असंशयं मामसुरा द्विषन्ति
ये मे शिष्यं नागसं सूदयन्ति ।
अब्राह्मणं कर्तुमिच्छन्ति रौद्रा- C. 1. 3284 B. 1. 76. 52 K. 1. 70. 54

705* अपिबत्सुरया सार्धं कचभस्म भृगूद्वहः ।
सा सायंतनवेलायामगोपा गाः समागताः ।

34 ^{ab}) Ś1 K Dn D1.4.5 transp. वाक्यं and पितरं. B4.6 D2.3 काव्यं पि°. S देवयानी शंकमाना दृष्ट्वा (T1 G3 भूयः) पि°. — ^{c}) Ś1 K1.3 Da1 Dn1 T1 M5 पुष्पहारः; G1.2 वन्याहार-. D5 प्रेषणे च; M3 प्रेषितो मे. — ^{d}) = 28^{d}. T1 न विद्यते. — After 34, Dn D5 repeat 29; while D3 S repeat 29^{ab} only [v. l.: G3 M6-8 transp. हतो and मृतो. D3 T1 G5.6 M तात महातपाः. For the latter half, T2 G3 read भक्षितो वापि दानवैः; G1.2 दानवैर्भक्षितोपि वा; G4 नाभ्येति करवाणि किं.] — After the repetition of 29^{ab}, D3 G1.2.5 ins.:

706* वैशंपायनः ।
श्रुत्वा पुत्रीवचः काव्यो मन्त्रेणाहूतवान्कचम् ।
ज्ञात्वा बहिष्ठमज्ञात्वा स्वकुक्षिस्थं कचं नृप ।

35 Ś1 K1 S om. उवाच (G1.2.4 om. the ref.). — After शुक्रः, S (except T2 G4) ins.:

707* विद्ययोत्थाप्यमानोऽपि नाभ्येति करवाणि किम् ।

(cf. 35^{cd}). — T2 transp. 35^{ab} and 35^{cd}. — ^{a}) S °स्पतिसुतः. D3 °स्पतेः कचः पुत्रः. — ^{b}) D3 पुत्रि (for कचः). M3 प्रेतवशं. — ^{c}) S (except T2 G5) °तो ह्ये- (G3 -प्ये)ष. — ^{d}) D3 नागतः; T2 G5 नाभ्येति; G4 वध्यते. B3.6 Dn D1.5 (m as in text) करवाम.

36 ^{a}) Ś1 K मैवं रोदीर् (Ś1 रुदो; K1 ददो); D5 मैनं शुचो; S तन्मा (T1 G1.2.5 M5 तं मा; T2 G3.4 त्वं मा) शुचो (M6-8 रुदो). Ś1 K मा शुचो; B1.6 Da2 D2.3 T1 G6 मा रुदो; Da1 G1 मा रुत; M6-8 मा शुच. — ^{b}) B3 Dn °शोचते. — After 36^{ab}, N ins.:

708* यस्यास्तव ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च
सेन्द्रा देवा वसवोऽथाश्विनौ च ।

— ^{c}) N सुरद्विषश्चैव (for सुराश्च विश्वे च). T1 G1.2 M5 सर्वे (for विश्वे). — ^{d}) G6 as in text, only with आमनंति for आनमन्ति. N उपस्थाने संनमंति प्रभावात्; T G3 M उपस्थिता वै (M3.6-8 °तास्ते) पितुरानमं(T2 °रामनं)ति; G1.2.4.5 उपस्थितां वै विपदं व्रजंति. — After 36, N ins.:

709* अशक्योऽसौ जीवयितुं द्विजातिः
संजीवितो वध्यते चैव भूयः ।

37 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{a}) M6-8 °तमः पुरोहितो. — ^{b}) Ñ3 B D2.3 °श्चैव. Ñ3 तपोनिधिः पिता (for पिता तपो°). K0 Ñ1.2 B D तपोनिधिः; S महर्षिः (T2 महा ऋषिः; M5 महर्षिभिः). — ^{cd}) B (except B3) D2.3 ऋषेश्च पौ(B5 पु)त्रं. K1 तमथ वापि; B1.4.6 D2 तमथापि; D3 corrupt. B1.4.6 D2 पुत्रं (for पौत्रं). S ऋषेः (T1 महर्षि-) पुत्रं तव शिष्यं कथं नु पितर्न (G3 किं तं न) शोचामि कथं न रुद्यां (T1 G1-3 कचं विपन्नं).

38 ^{ab}) G4 सं ब्रह्मवादी. K2.3 सदोत्थितश्च तपोधनः (by transp.). S नित्योत्थितः. — ^{d}) Ś1 कचोनुरूपः.

39 N transp. 39 and 40, transforming the latter st. into a Triṣṭubh verse. N (except K2 Ñ1.3m D4) om. शुक्र उ°; S om. उवाच. — ^{a}) K3.4 प्रद्विषंति; M (except M5) विद्वि°. — ^{b}) D3 T G transp. मे and शिष्यं. — In Ś1, the portion of the text from शिष्यं up to the end of 45 is lost on the missing upper half of a fol. (56). K (except K3) Ñ B Da Dn D1.2.4.5 शिष्यानागतान् (for शिष्यं ना°). D3 S अनागसं

C. 1. 3284
B. 1. 76. 52
K. 1. 70. 54

स्ते मां यथा प्रस्तुतं दानवैर्हि ।
अप्यस्य पापस्य भवेदिहान्तः
कं ब्रह्महत्या न दहेदपीन्द्रम् ॥ ३९
वैशंपायन उवाच ।
संचोदितो देवयान्या महर्षिः पुनराह्वयत् ।
संरम्भेणैव काव्यो हि बृहस्पतिसुतं कचम् ॥ ४०
गुरोर्भीतो विद्यया चोपहूतः
शनैर्वाचं जठरे व्याजहार ।
तमब्रवीत्केन पथोपनीतो
ममोदरे तिष्ठसि ब्रूहि विप्र ॥ ४१
कच उवाच ।
भवत्प्रसादान्न जहाति मां स्मृतिः
स्मरे च सर्वं यच्च यथा च वृत्तम् ।
न त्वेवं स्यात्तपसो व्ययो मे
ततः क्लेशं घोरमिमं सहामि ॥ ४२
असुरैः सुरायां भवतोऽस्मि दत्तो
हत्वा दग्ध्वा चूर्णयित्वा च काव्य ।
ब्राह्मीं मायामासुरी चैव माया
त्वयि स्थिते कथमेवातिवर्तेत् ॥ ४३
शुक्र उवाच ।
किं ते प्रियं करवाण्यद्य वत्से
वधेन मे जीवितं स्यात्कचस्य ।
नान्यत्र कुक्षेर्मम भेदनेन
दृश्येत्कचो मद्गतो देवयानि ॥ ४४

(for नाग°). Ñ3 दूषयंति. — ^{c}) G3 तेब्राह्मणं; M5 अब्रह्माणं. D5 S लोकमि°; D5 चर्तुमि°. S पापाः (for रौद्राः); see below. — ^{d}) K0 एभिर्; K2 तं मां; B3m Da2 ते मे; B5 ये मां; Da1 ये मे; S रौद्रा (T2 G3.4 °द्रं; G1.2 °द्री; G5 °द्रीं). K3 नित्यं; D5 सदा; G4.5 यथा वा (for यथा). D (except D2.3.5) व्यभिचरंति नित्यं (for प्रस्तुतं दानवैर्हि). — ^{f}) K4 T1 G (except G6) किं. M6–8 ब्रह्मवध्या. T1 G6 न भवे(G6 दहे)द्धि तूर्णं; G3 न भवेदपींद्रः.

40 N transp. 39 and 40 (see below). Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{a}) T1 सादरेणैव; G4.5 M5 संरभे°. — For 40, N subst.:

710* स पीडितो देवयान्या महर्षिः
समारभत्संरम्भाच्चैव काव्यः ।

[K1 संपीडितो; B5 एवमुक्तो; D5 समीरिते. B3.5 Da Dn D1.4 समाह्वयत्. Ś1 K D2 संभवं तस्य; B5 संभवाच्चैव; D5 स भवत्तस्य.]

— After 40, T2 G (except G3) ins.:

711* कचोऽपि राजन्सुमहानुभावो
विद्याबलाल्लब्धमतिर्महात्मा ।;

while D4 ins.:

712* वैशंपायन उवाच ।
अकारयामास तदा देवयान्याः कृते विभुः ।

41 Ś1 missing (cf. v. l. 39). G3 om. 41^{ab}. Before 41, Ñ3 marg. (*sec. m.*) ins. वैशं° उ°. — ^{a}) K0 शुक्राहूतो; D (except D2.5) गुरोर्हि भी°; T1 G2 गुरोर्भूयो; T2 गुर्वाहूतो; G1 गुरोर्भूत्वा. K0 चोपगूढः; S (except M8; G3 om.) चाभिहू(T2 G2.5.6 M5 °भू)तः. — ^{b}) Ñ Dn D1.4.5 G6 शनैर्वाक्यं. — After 41^{ab}, D3.4 S ins.:

713* कचः ।
प्रसीद भगवन्मह्यं कचोऽहमभिवादये ।
यथा बहुमतः पुत्रस्तथा मन्यतु मां भवान् ।

— Before 41^{cd}, Ñ1 Dn D4 ins. वैशं° उ°; D3 G1–3 वैशं°; M6–8 शुक्रः. — ^{c}) K D2.5 इहोपनीतो; B (except B5) D3 पथोप(B4 पथेन; D3 मार्गेण)यातो. — ^{d}) Ñ1.2 D (except D2.3.5) त्वं चोदरे. Da येन विप्र. K D5 वत्स (for विप्र). — After 41, S ins.:

714* अस्मिन्मुहूर्ते ह्यसुरान्विनाश्य
गच्छामि देवानहमद्य विप्र ।

42 Ś1 missing (cf. v. l. 39). K1 D4 S om. उवाच. — ^{a}) D (except D2.3.5) T2 G (except G1.3) M5 तव प्र°. — ^{b}) D5 G3 om. (the first) च. K0.3.4 Ñ B Da Dn D1–4 स्मरामि सर्वं. T1 G1.2 स (for the first च). G4.5 M स वै (G4.5 सर्वैः) सर्वं वेद्मि (for स्मरे—यच्च). G6 यथावद्वेद्मि (for यच्च यथा च). — ^{c}) K0–2 Ñ3 B (except B3) Da D2 S (except T1) न त्वे(K0 G1 त्वै)व तु (K1.2 हि; B1.5 D2 च) स्यात्; K3 तच्चैव तु स्यात्; D3 यतो न च स्यात्; D5 तथैव न स्यात्. Ñ1 B3.5 Dn D1.4 संक्षयो; B1.4.6 D2.3 क्षयो (for व्ययो). — ^{d}) K B1.4.6 D2.3 घोरतरं; B5 °तमं. K1 स्मरामि; T1 हरा°; G4 वहा°; M5 जगा°.

43 Ś1 missing (cf. v. l. 39). — ^{a}) K1 B3 Da D2 भवतेस्मि. — ^{c}) K2.4 Da D2.3 T1 ब्राह्मी-. K0 शक्तिं; K1 च मायां. Ñ B3 D (except D5) G4.5 चासुरी (Da2

देवयान्युवाच ।

द्वौ मां शोकावग्निकल्पौ दहेतां
कचस्य नाशस्तव चैवोपघातः ।
कचस्य नाशे मम नास्ति शर्म
तवोपघाते जीवितुं नास्मि शक्ता ॥ ४५

शुक्र उवाच ।

संसिद्धरूपोऽसि बृहस्पतेः सुत
यत्त्वां भक्तं भजते देवयानी ।
विद्यामिमां प्राप्नुहि जीवनीं त्वं
न चेदिन्द्रः कचरूपी त्वमद्य ॥ ४६
न निवर्तेत्पुनर्जीवन्कश्चिदन्यो ममोदरात् ।
ब्राह्मणं वर्जयित्वैकं तस्माद्विद्यामवाप्नुहि ॥ ४७
पुत्रो भूत्वा भावय भावितो मा-
मस्माद्देहादुपनिष्क्रम्य तात ।
समीक्षेथा धर्मवतीमवेक्षां
गुरोः सकाशात्प्राप्य विद्यां सविद्यः ॥ ४८

वैशंपायन उवाच ।

गुरोः सकाशात्समवाप्य विद्यां
भित्त्वा कुक्षिं निर्विचक्राम विप्रः ।
कचोऽभिरूपो दक्षिणं ब्राह्मणस्य
शुक्लात्यये पौर्णमास्यामिवेन्दुः ॥ ४९
दृष्ट्वा च तं पतितं ब्रह्मराशि-
मुत्थापयामास मृतं कचोऽपि ।
विद्यां सिद्धां तामवाप्याभिवाद्य
ततः कचस्तं गुरुमित्युवाच ॥ ५०
ऋतस्य दातारमनुत्तमस्य
निधिं निधीनां चतुरन्वयानाम् ।
ये नाद्रियन्ते गुरुमर्चनीयं
पापाँल्लोकांस्ते व्रजन्त्यप्रतिष्ठान् ॥ ५१ C. 1. 3247 B. 1. 76. 64 K. 1. 70. 69

Dn D1 °रीं). Ñ3 D5 S त्वद्य; B3.4 Da Dn D1.4 विप्र (for चैव). K B5.6 Dn D5 G3 मायां. — ^{d}) K B5 D3.5 °ति(K1 D5 °भि)वर्तें; T1 °निवृत्ते; G4 °नुवर्तें; G5 °निवर्तेंत्.

44 Ś1 missing (cf. v. l. 39). K1 S om. उवाच. — ^{a}) K2 इति (for अद्य). — ^{c}) T1 G1-3 भेदनाच्च; T2 G4-6 M3 °नाद्धि; M5-8 °नस्य. — ^{d}) G4-6 पश्ये(G4 दृश्ये)त्कन्ये (for दृश्येत्).

45 Ś1 missing (cf. v. l. 39). D1 om. देवयान्यु°. K1.3 S om. उवाच. — ^{a}) S द्वौ मे (G3 मां द्वौ; M5 द्वौ मा). K2 असिकल्पौ; T1 अति°; T2 G3-5 M वह्नि°. — ^{b}) B5 T2 चोपघातः; G3 चैव घातः. — ^{c}) Ñ1.2 B3 D (except D2.3.5) G6 transp. नास्ति and शर्म. — ^{d}) B5 °घातात्. Da नास्ति शक्तिः.

46 K1 S om. उवाच. Ś1 resumes from देवयानी (cf. v. l. 39). — ^{ab}) A few MSS. सुतः and त्वा. — ^{c}) G3 M6.7 °मिमामाप्नुहि.

47 ^{a}) M6-8 न निवृत्तयेत्तत्पुन°(!). — ^{c}) G1.2 M3 तु; G4-6 एव (for एकं).

48 ^{b}) K2.3 Ñ B3.6 Dn D1.5 अस्मद्देहा°; S अस्मा(T G6 M3.6-8 °स्म)च्छरीरा° (G3 corrupt). — ^{c}) Ś1 K1 G4.5 M3 Cd अपेक्षां.

49 Ś1 K1 D3 S om. उवाच. — ^{b}) S पार्श्वं (for कुक्षिं). — ^{c}) Ñ B1 Da Dn D1.2.4 तत्क्षणात्; B3-6 D3 तत्क्षणं. — ^{d}) K2 शुक्लायांतः; K3.4 Ñ1.3 D4 शुक्रात्यये; D5 शुक्लस्यांते; Cd as in text. K2 पूर्णिमायाम्; K3 Ñ3 पूर्णमास्याम्; Cd as in text. G3 यथेंदुः.

50 ^{a}) S दृष्ट्वा शयानं ब्राह्मणं ब्रह्म°. — ^{b}) G1-3 कचश्च. K0.3.4 °मास कचोपि विद्यया. — ^{c}) Ñ3 Da विद्यासिद्धिं. — ^{d}) B (except B3) D3 transp. ततः and कचः. — After 50, Dn D3.4 S ins.:

715* यः श्रोत्रयोरमृतं संनिषिञ्चे-
द्विद्यामविद्यस्य यथा ममायम् ।
तं मन्येऽहं पितरं मातरं च
तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ॥

[Before it, T G3.4.6 M3.6-8 ins. कचः. — ^{b}) Dn यो मे नविद्यस्य. — ^{c}) M3.5 मन्येत; M6-8 मन्यते. — ^{d}) T1 G1.2.4 द्रुह्ये कृत°.]

51 ^{a}) Ś1 K0 G2 धातारम्; K1 धारस्यम् (sic). — ^{b}) K0 D5 °नां च वरं वराणां; Dn D1.4 °नामपि लब्धविद्याः; Nīlp as in text. Cd (corrupt) चतुरानुयानां. — ^{c}) K0.3.4 G1.2 ये नार्चयंते गुरुमप्रमेयं. — ^{d}) K1 Ñ B D (except D5) G2.3 °प्रतिष्ठाः. — After 51, D5 ins. (an additional) colophon (adhy. no. 77).

C. 1. 3248
B. 1. 76. 65
K. 1. 70 70

वैशंपायन उवाच ।

सुरापानाद्वञ्चनां प्रापयित्वा
संज्ञानाशं चैव तथातिघोरम् ।
दृष्ट्वा कचं चापि तथाभिरूपं
पीतं तदा सुरया मोहितेन ॥ ५२
समन्युरुत्थाय महानुभाव-
स्तदोशना विप्रहितं चिकीर्षुः ।
काव्यः स्वयं वाक्यमिदं जगाद
सुरापानं प्रति वै जातशङ्कः ॥ ५३
यो ब्राह्मणोऽद्य प्रभृतीह कश्चि-
न्मोहात्सुरां पास्यति मन्दबुद्धिः ।
अपेतधर्मो ब्रह्महा चैव स स्या-
दस्मिँल्लोके गर्हितः स्यात्परे च ॥ ५४
मया चेमां विप्रधर्मोक्तिसीमां
मर्यादां वै स्थापितां सर्वलोके ।
सन्तो विप्राः शुश्रुवांसो गुरूणां
देवा लोकाश्चोपशृण्वन्तु सर्वे ॥ ५५
इतीदमुक्त्वा स महानुभाव-
स्तपोनिधीनां निधिरप्रमेयः ।
तान्दानवान्दैवविमूढबुद्धी-
निदं समाहूय वचोऽभ्युवाच ॥ ५६
आचक्षे वो दानवा बालिशाः स्थ
सिद्धः कचो वत्स्यति मत्सकाशे ।
संजीवनीं प्राप्य विद्यां महार्थां
तुल्यप्रभावो ब्रह्मणा ब्रह्मभूतः ॥ ५७

---

52 T G1.2.4–6 om. वैशं° उ°; Ś1 K1 D3 G3 M om. उ°. — D3.4 S ins. after वैशं° (resp. after 51):

716* शृण्वत्सु भूतेष्विदमाह काव्यः
समुत्थितो ब्रह्मराशिः पुराणः ।

— ^{a}) B1.3 D (except D3.5) प्राप्य विद्वान्; T G प्राप्य तीव्रां; M3.5 प्राप्यते यं; M6–8 प्राप्य तां च. — K0 om. from वञ्चनां (in ^{a}) up to कचं चा (in ^{c}). — ^{b}) K4 प्राप्य तथापि घोरं; Ñ1.2 B D3 प्राप्य चैवातिघोरं; Ñ3 चैवमवाप्य घोरं; Da Dn D1.2.4 चैव महाति(D1 °भि)घोरं; T1 G चैव घोरं (G6 च ययौ) नृशंसं. M संज्ञानाशः पापकृत्यं फलं हि. — ^{c}) B5 दृष्ट्वा च तं. K0.3.4 तथा सुरूपं; K2 तथा विरूपं; D3 S तथा स(G1 सु-; M7.8 च)जीवितं (G5 स-जीवं). — ^{d}) D3 S पीत्वा सुरां. Ś1 K B D5 तथा. D3.4 T G M3 मोहितः सन्.

53 ^{b}) T1 (*sup. lin.* as in text) G1.2 चकार (for चिकी°). Ś1 K Ñ1.2 B (except B3) D3.5 S transp. 53^{c} and 53^{d}. — ^{d}) K1 transp. प्रति and वै. B3 D (except D3.5) प्रति सं(B3 वै)जातमन्युः; S वै प्रति(G3 विप्रति)शंकमानः.

54 Before 54, Ñ1 D4 ins. शुक्र उ°. — ^{c}) Ś1 अपेतबुद्धिर्; K1.3 Da M7 °धर्मा. Da व्रतहा. G3 ब्रह्म-हत्यासमः स्यात्. — ^{d}) D3 परस्मिन्.

55 ^{a}) Ñ1.2 B3.6 Dn D1.4 चैतां. K0.4 °धर्मस्य सीमां; Ñ3 Da D3 T G (except G1) M3 °धर्मोक्त°; M5–8 °धर्मव्यवस्थां. — ^{b}) K0 जीवलोके; K3.4 मर्त्य°; D5 चैव लो°. — ^{d}) Ś1 G2.3 चैव; T2 G4–6 चापि (for चोप-). B3 °पगृह्णंतु. — After 55, K0.4 ins.:

717* ब्रह्महत्यासमं तस्य पापं स्याद्ब्राह्मणस्य तु ।
यः पास्यति सुरां मोहान्नरकं चापि यास्यति ।

56 Before 56, Ñ1 D4 ins. वैशं° उ°; M3.5 वैशं°. — ^{a}) Da T2 G (except G4.5) तु महा°. — ^{c}) K3.4 B5 चैव; B3 Da2 D3.5 T2 G (except G1.3) देव-. Ñ3 °मूढभावान्. — ^{d}) D5 T G4–6 ततोभ्यु°.

57 Before 57, M3 ins. शुक्रः. — ^{a}) Da transp. दानवाः and बालिशाः. — ^{b}) K0.3.4 स्थास्यति; T2 G4–6 यास्यति. Ś1 K B5 D5 मत्समीपे; T2 G4 M3 मत्सकाशात्. — ^{c}) Some MSS. संजीविनीं. Dn D1.2.4 महात्मा. — ^{d}) K0.3 Ñ B D (except D3) ब्राह्मणो. T G1.3 ब्रह्मभूतः कचो मे (for ब्रह्मणा ब्र°). — In Ś1, the portion of the text from ब्रह्मभूतः up to 1. 72. 7^{a} is lost on the missing upper half of a fol. (57). — After 57, D3 S ins.:

718* योऽकार्षीद्दुष्करं कर्म देवानां कारणात्कचः ।
न तत्कीर्तिर्जरां गच्छेद्याज्ञीयश्च भविष्यति ।

[(L. 2) D3 G6 M3 न ते कीर्तिर्. D3 G6 भविष्यसि; M6–8 तथा भवेत्.]

— After 57, K4 Ñ3 Dn D1.4 ins.:

719* एतावदुक्त्वा वचनं विरराम स भार्गवः ।
दानवा विस्मयाविष्टाः प्रययुः स्वं निवेशनम् ।

58 Ś1 missing (cf. v. l. 57). Before 58, K0.3.4

गुरोरुष्य सकाशे तु दश वर्षशतानि सः । | अनुज्ञातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

७२

वैशंपायन उवाच ।
समावृत्तव्रतं तं तु विसृष्टं गुरुणा तदा ।
प्रस्थितं त्रिदशावासं देवयान्यब्रवीदिदम् ॥ १
ऋषेरङ्गिरसः पौत्र वृत्तेनाभिजनेन च ।
भ्राजसे विद्यया चैव तपसा च दमेन च ॥ २
ऋषिर्यथाङ्गिरा मान्यः पितुर्मम महायशाः ।
तथा मान्यश्च पूज्यश्च भूयो मम बृहस्पतिः ॥ ३
एवं ज्ञात्वा विजानीहि यद्ब्रवीमि तपोधन ।
व्रतस्थे नियमोपेते यथा वर्ताम्यहं त्वयि ॥ ४
स समावृत्तविद्यो मां भक्तां भजितुमर्हसि ।
गृहाण पाणिं विधिवन्मम मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ५
कच उवाच ।
पूज्यो मान्यश्च भगवान्यथा तव पिता मम ।
तथा त्वमनवद्याङ्गि पूजनीयतरा मम ॥ ६
आत्मप्राणैः प्रियतमा भार्गवस्य महात्मनः ।
त्वं भद्रे धर्मतः पूज्या गुरुपुत्री सदा मम ॥ ७　C. 1. 3262 B. 1. 77. 7 K. 1. 71. 7

B3 D3 S (except G5 M5–7) ins. वैशंपायनः (Ko.3 B3 add. उवाच). — ^{a}) G2.4.5 °ष्य तु संकाशे. — ^{b}) K2 T1 G4–6 M च (for सः). — ^{d}) In K2, 58^{d} is ins. in marg. (*sec. m.*). K2 Ñ3 त्रिदिवालयं.

Colophon om. in D5. Ś1 missing. K2 ins. it in marg. (*sec. m.*). — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add ययात्युपाख्यान; while Ko.1 (marg.).2.4 Ñ3 B1.3.5.6 D (D5 om.) (all om. sub-parvan name) mention only यायात. — *Adhy. name:* Ko.3.4 T2 G4 कचविद्याप्राप्तिः; G1.2 कचचरितं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 73; B5 70; Da1 D4 74; Dn3 75; D8 69; T1 61; T2 11; G1–3 13; G4–6 M 12. — *S'loka no.:* Ñ3 62; Da 70; Dn 72; M8 76. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3227.

72

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 Ś1 missing from 1 up to भार्ग- (in 7^{b}) (cf. v. l. 1. 71. 57). K1 D3 S om. उवाच. — ^{a}) K2m °वृतं व्रतं; Ñ1.2 B3 D5 G3.5 °वृतव्रतं. Ko.3.4 तं समाप्तव्रतं दृष्ट्वा; K1 समावृत्ते व्रते तं तु. — ^{b}) Ñ3 तथा; T2 G6 कचं (for तदा). — ^{d}) S देवयानीद(G3 °नी त)मब्रवीत्.

2 Ś1 missing (cf. v. l. 1). Before 2, K1 Ñ1.3 D3.4 T1 G1.2 M3 ins. देवयानी (Ñ1.3 D3.4 add. उवाच). — ^{a}) M6–8 पौत्रः. — ^{b}) K1 वृत्तेन विभवेन च. — ^{c}) M3 °या हि त्वं. — ^{d}) T G1.3.6 च श्रुतेन च.

3 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{b}) D1 S (except M6.7) महातपाः. — ^{d}) K Dn D1.4.5 T2 G3 मम भूयो (by transp.); T1 मम भूयाद्; G6 तव भूयो.

4 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) Ko.4 एतज्ज्ञात्वा; K3 एवं कृते. — ^{c}) G3 प्रसिद्धे निय°. D3 तपसोपेतं. — ^{d}) K2 वर्तिताहं यथा त्वयि; D5 यथाहं वर्तिता त्वयि.

5 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) M (except M5) त्वं (for स). Ñ B5 Dn2 D1.4.5 M7 °वृत्त°. — ^{b}) K (except K4) D5 त्वं भर्तुम्; Ñ1 त्वं भक्तुम्; Ñ3 त्वं ज्ञातुम्; T1 जीवतुम्. — ^{c}) B D3 विधिवत्पाणिं (by transp.).

6 Ś1 missing (cf. v. l. 1). K1 S om. उवाच (M3 om. the ref.). — ^{c}) K2 T1 G2.3.6 °वद्यांगी. — ^{d}) D3.5 S °नीयतमा.

7 Ś1 missing up to भार्ग- (in ^{b}). — ^{a}) K2 G4.5 प्रियतरा. Ñ1.2 B D प्राणेभ्योपि प्रियतरा (D3.5 °तमा). — M5 om. 7^{b}–9^{a}. — ^{b}) Ś1 resumes from -वस्य (cf. v. l. 1. 71. 57). T G (except G4.5) °वस्य शुचिस्मिते. — ^{c}) G4.5 सर्वतः पूज्या. — ^{d}) T G (except G4.5) मता मम. — D3 T G (except G4.5) M3 ins. after 7: M6–8, after 7^{ab}:

720* गुरोर्गरीयसी वृत्त्या तस्माद्गुरुतरा मम ।
न मामर्हसि कल्याणि वक्तुमेवं शुचिस्मिते ।
[(L. 1) D3 T1 G3 M7 विद्या (for वृत्त्या).]

Thereafter G1.2 repeat 7^{cd} (the usual indication of interpolation).

C. 1. 3263 B. 1. 77. 8 K. 1. 71. 8 यथा मम गुरुर्नित्यं मान्यः शुक्रः पिता तव ।
देवयानि तथैव त्वं नैवं मां वक्तुमर्हसि ॥ ८

देवयान्युवाच ।

गुरुपुत्रस्य पुत्रो वै न तु त्वमसि मे पितुः ।
तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च ममापि त्वं द्विजोत्तम ॥ ९
असुरैर्हन्यमाने च कच त्वयि पुनः पुनः ।
तदा प्रभृति या प्रीतिस्तां त्वमेव स्मरस्व मे ॥ १०
सौहार्दे चानुरागे च वेत्थ मे भक्तिमुत्तमाम् ।
न मामर्हसि धर्मज्ञ त्यक्तुं भक्तामनागसम् ॥ ११

कच उवाच ।

अनियोज्ये नियोगे मां नियुनक्षि शुभव्रते ।
प्रसीद सुभ्रु त्वं मह्यं गुरोर्गुरुतरी शुभे ॥ १२
यत्रोषितं विशालाक्षि त्वया चन्द्रनिभानने ।
तत्राहमुषितो भद्रे कुक्षौ काव्यस्य भामिनि ॥ १३
भगिनी धर्मतो मे त्वं मैवं वोचः शुभानने ।
सुखमस्म्युषितो भद्रे न मन्युर्विद्यते मम ॥ १४
आपृच्छे त्वां गमिष्यामि शिवमाशंस मे पथि ।
अविरोधेन धर्मस्य स्मर्तव्योऽस्मि कथान्तरे ।
अप्रमत्तोत्थिता नित्यमाराधय गुरुं मम ॥ १५

देवयान्युवाच ।

यदि मां धर्मकामार्थे प्रत्याख्यास्यसि चोदितः ।
ततः कच न ते विद्या सिद्धिमेषा गमिष्यति ॥ १६

---

8 M5 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^{ab}) K1 गुरुः शुक्रो नित्यं मान्यः (by transp.). T G (except G4. 5) M6–8 transp. मान्यः and शुक्रः. — In K3 the portion of the text from 8^{c} up to संधा (1. 74. 5^{a}) is lost on the missing fol. 183–185. — ^{cd}) Ñ3 निबोध त्वं. S (M5 om.) °नि तथा त्वं हि नैवं वक्तुमिहार्हसि.

9 K3 missing; M5 om. 9^{abc} (cf. v. l. 7, 8). Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{a}) Ś1 K (K3 missing) D3. 5 T G1. 3 M3 पुत्रो मे; Ñ3 मे पुत्रो; T2 G2. 4. 6 पुत्रो हि. — ^{b}) Ś1 K0. 1 B (except B4) Da D2 T1 G1. 3. 5 M3. 7. 8 ननु; Dn D1. 4 न त्वं; M6 न स. Ñ1. 2 B (except B6) Da D2 त्वमपि; Dn D1. 4 पुत्रश्च; T1 G1. 3 मान्योसि. K2 मत्पितुः; T1 G1. 3 मे मतः. — ^{c}) Ś1 तेन मान्य°. Ñ1. 2 B D (except D5) transp. मान्य° and पूज्य°.

10 K3 missing (cf. v. l. 8). — ^{a}) Ś1 D5 G5 तु (for च). T1 G1–3 विशस्यमाने त्वसुरैः. — ^{c}) K2 B4 ततः प्र°; G4 तथा संप्रति. — ^{d}) K1 तामेव त्वं (by transp.). B1. 3 Dn D1. 2. 4 अद्य; M एवं. K0. 4 तां मे स्मर द्विजोत्तम; T2 G4–6 तां त्वं मा विस्मरस्व मे.

11 K3 missing (cf. v. l. 8). — ^{ab}) Cd cites सौहार्दे (as in text). K4 सौहार्दाच्चानुरागाच्च. S सौहृदे- नानुरक्तां च भक्तां भजितुमर्हसि (cf. 5^{ab}). — ^{d}) K4 D1 °नागसां; D3 M3. 6–8 °नागसीं; T G M5 °नाथवत्.

12 K3 missing (cf. v. l. 8). Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{a}) D5 अनियोग्ये; G3 °योज्यं; G5 °योगे. Ś1 नियोज्ये; K0. 2. 4 नियोज्यं; K1 [ऽ]तियुज्ये; S नियोक्तुं (G5 °ज्यं). — ^{b}) K2 Ñ B (except B4) Dn D1. 2. 4. 5 नियुनंक्षि; D3 न नियुंक्ष्व. S देवयानी (M °नि) न चार्हसि. — K4 om. 12^{cd}. — ^{c}) Ś1 K0–2 D5 सुभ्रु मह्यं त्वं; D2 मह्यं त्वं शुभ्रं; T G4–6 मह्यं सुभ्रूस्त्वं; G1 सुभृशं मह्यं; M5 मह्यं त्वं मान्या. — ^{d}) Ś1 K1 G3 गुरुतरे; Ñ B3 D (except Da D2) °तरा.

13 K3 missing (cf. v. l. 8). — ^{a}) K0. 2 G5 यत्रोषिता. — ^{b}) K0. 2 त्वं वै चंद्र°. Ś1 चंद्रशुभानने. — ^{c}) G4 गर्भे (for भद्रे). — ^{d}) Ś1 K1 शुक्रस्य (for काव्य°). Some MSS. (as usual) भाविनि.

14 K3 missing (cf. v. l. 8). — ^{a}) S मम त्वं भगिनी भद्रे. — ^{b}) G1 मैवं शोचः. B D (except D5) सुमध्यमे. — ^{c})=1. 43. 29^{a}. B5 स्वयम्; G5 अहम् (for सुखम्). G1. 2. 5 अप्युषितो; G3 °षितं. — ^{d}) M3 चिरेणेह त्वया सह.

15 K3 missing (cf. v. l. 8). — ^{a}) A few S MSS. त्वा (for त्वां). Ś1 K1 त्वाद्य (Ś1 °धि-) गच्छामि. — ^{b}) T1 शुभम् (for शिवम्). Ś1 K1 शिवे वै शाधि (K1 शास); K0 M °माशास्व; B4 शिवं मां शंस. G4. 5 [ऽ]नघे (for पथि). — ^{d}) Ś1 Da1 कर्तव्योस्मि; S °व्योहं. — ^{e}) T1 G1. 2 अप्रमादे स्थिता (G2 °तं).

16 K3 missing (cf. v. l. 8). Ś1 K1 D3 S om. उवाच. — After देवयानी, T G (except G4. 5) M6–8 ins.:

721* धर्मकार्ये नियुञ्जाना कन्या संप्राप्तयौवना ।

— ^{ab}) K2 यदि मे; M3 यस्मात्त्वं; M5 यदेव. Ś1 K1. 2 B G4. 5 °कामार्थं; Dn2 D1 °कार्यार्थे; D2–4 °कामार्थैः; T1 °कामार्थी; M3 °कामां मां; M5 °कामान्मां. K0 D5 नोदितः; K2 सुव्रत; Ñ1. 2 B Da Dn D1–4 याचितः; T1 चाधम. G4. 5 त्वं प्रत्याख्यासि चेदिह. T2 G1–3. 6 M6–8 धर्ममेव प्रयुंजाना प्रत्याख्याता त्वयानघ. — ^{c}) S (except T1 G4. 5) तस्मात्कच. Ś1 K1 कथं नु ते.

कच उवाच ।

गुरुपुत्रीति कृत्वाहं प्रत्याचक्षे न दोषतः ।
गुरुणा चाभ्यनुज्ञातः काममेवं शपस्व माम् ॥ १७
आर्षं धर्मं ब्रुवाणोऽहं देवयानि यथा त्वया ।
शप्तो नार्होऽस्मि शापस्य कामतोऽद्य न धर्मतः ॥१८
तस्माद्भवत्या यः कामो न तथा स भविष्यति ।
ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रहीष्यति ॥ १९
फलिष्यति न ते विद्या यत्त्वं मामात्थ तत्तथा ।
अध्यापयिष्यामि तु यं तस्य विद्या फलिष्यति ॥२०

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा द्विजश्रेष्ठो देवयानीं कचस्तदा ।
त्रिदशेशालयं शीघ्रं जगाम द्विजसत्तमः ॥ २१
तमागतमभिप्रेक्ष्य देवा इन्द्रपुरोगमाः ।
बृहस्पतिं सभाज्येदं कचमाहुर्मुदान्विताः ॥ २२
यस्त्वमस्मद्धितं कर्म चकर्थ परमाद्भुतम् ।
न ते यशः प्रणशिता भागभाङ् नो भविष्यसि ॥२३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

वैशंपायन उवाच ।

कृतविद्ये कचे प्राप्ते हृष्टरूपा दिवौकसः ।
कचादधीत्य तां विद्यां कृतार्था भरतर्षभ ॥ १
सर्व एव समागम्य शतक्रतुमथाब्रुवन् । C. 1. 3280 B. 1. 73. 2 K. 1. 72. 2

---

17 K_3 missing (cf. v. l. 8). Ś$_1$ K_1 S om. उवाच. — [a]) $K_{0.4}$ $M_{3.5}$ मत्वा त्वां ($M_{3.5}$ °हं). — [b]) T_1 $G_{4.5}$ M प्रत्याख्यास्ये; G_6 °ख्ये च. G_3 °चख्यावदो°. — [c]) Ś$_1$ T_1 $G_{1.2}$ चाप्यनु°; $K_{1.2}$ Ñ$_{1.2}$ B_1m.6 D (except $D_{2.3}$) T_2 $G_{4.6}$ M चाननु°; Ñ$_3$ चाननुज्ञातं; B_4 नन्वनु°. — [d]) S धर्मतः प्रब्रवीम्यहं.

18 K_3 missing (cf. v. l. 8). — [a]) Ś$_1$ K_4 आर्यं. — [b]) T G (except $G_{4.5}$) यतस्त्वया; M_{6-8} तथा त्वया. — [c]) Ś$_1$ $K_{1.2}$ Ñ$_3$ नार्होस्य; T G_6 [ऽ]स्म्यनर्हः; G_{1-5} [ऽ]प्यनर्हः; M_{5-8} ह्यनर्हः. M_3 शप्तोस्म्यनपराधी सन्. — [d]) T_2 G_6 कामतोस्मि.

19 K_3 missing (cf. v. l. 8). G_3 om. 19^{ab}. — [b]) Ś$_1$ $G_{2.4-6}$ M_7 संभवि°. T_2 G_1 transp. न and स. — [cd]) K_2 transp. कश्चित् and जातु; D_3 transp. जातु and पाणिं. S द्विजः पा°.

20 K_3 missing (cf. v. l. 8). — [ab]) D_4 फलिष्यते. Ś$_1$ K_1 यत्त्वमात्थ न तत्तथा; $K_{0.4}$ यन्मामुक्तवती ह्यसि. S फलि($G_{3.5}$ भवि)ष्यति च विद्येयं (T_2 G_6 वै विद्या; G_5 या विद्या) नेति यच्चात्थ मां तथा (T_2 G_6 इह; $G_{1.2}$ तदा; G_4 त्विह; G_5 त्विति). — [d]) D_5 तस्याप्येषा. Da_1 T_1 G_3 भविष्यति.

21 K_3 missing (cf. v. l. 8). Ś$_1$ K_1 D_3 S om. उवाच. — [a]) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ B_5 नरश्रेष्ठ; K_0 D_5 नृपश्रेष्ठ. — [b]) Da_2 $D_{1.4}$ T_2 $G_{1.4}$ तथा. — [c]) Ś$_1$ K_1 श्रीमान्; Ñ$_3$ क्षिप्रं (for शीघ्रं). — [d]) Ś$_1$ K (K_3 missing) Ñ$_{2.3}$ द्विजपुंगवः.

22 K_3 missing (cf. v. l. 8). — [a]) T_1 अभिज्ञाय; T_2 G_6 °प्रेत्य. — [b]) S देवाश्चेंद्र°. — [c]) T_2 G_6 बार्हस्पत्यं. Ñ$_1$ समागम्य. Cd cites सभाज्य. T_1 G_{1-3} बृहस्पतिसुतं ज्येष्ठं. — [d]) Ñ$_{1.2}$ B D (except D_5) कचं वचनमब्रुवन्.

23 K_3 missing (cf. v. l. 8). Before 23, Ś$_1$ K_1 T_1 $G_{1.4}$ M (except M_5) ins. देवाः; K_0 Ñ B D (except D_5) देवा ऊचुः. — [a]) Ś$_1$ K_1 स; $G_{1.2}$ यः (for यत्). Ñ B D त्वया (for त्वम्). — In Ś$_1$, the portion of the text from कर्म (23^{a}) up to 1. 78. 20^{ab} is lost on the missing fol. 58–60. — [b]) Ñ B D (except D_5) कृतं वै; S कृतवान्. — [c]) B_5 प्रणश्येत; S जरां गंता. — [d]) = 1. 71. 11^{f}. Ñ $B_{3.4}$ Dn $D_{1.2.4}$ M भागभाक्च; B_5 T_2 G_{4-6} °भाक्त्वं; D_5 °भोक्ता; G_1 भागादो नो.

Colophon. Ś$_1$ K_3 missing (cf. v. l. 8, 23). — *Major parvan:* T_2 $G_{1-3.5.6}$ M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ$_{1.2}$ T_1 संभव; to it T_1 adds यायात; while K (K_3 missing) B D G_4 M_5 (om. sub-parvan name) mention only यायात. — *Adhy. name:* $K_{0.4}$ कचप्रत्यागमनः; Ñ$_3$ कचयानं; T_2 G_4 M_3 कचदेवयानीसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_0 74; B_5 D_3 71; Da_1 D_4 75; Dn_3 76; T_2 12; G_{1-3} 14; G_{4-6} M 13. — *S'loka no.:* Ñ$_3$ Da_1 M_3 24; Dn 23. — *Aggregate s'loka no.:* Dn_2 3249.

73

☞ This adhy. is missing in Ś$_1$ K_3 V_1 (cf. v. l. 1. 68. 74; 72. 8, 23); the MSS. are *wholly*

C. 1. 3280 B. 1. 78. 2 K. 1. 72. 2 कालस्ते विक्रमस्याद्य जहि शत्रून्पुरंदर ॥ २
एवमुक्तस्तु सहितैस्त्रिदशैर्मघवांस्तदा ।
तथेत्युक्त्वोपचक्राम सोऽपश्यत वने स्त्रियः ॥ ३
क्रीडन्तीनां तु कन्यानां वने चैत्ररथोपमे ।
वायुभूतः स वस्त्राणि सर्वाण्येव व्यमिश्रयत् ॥ ४
ततो जलात्समुत्तीर्य कन्यास्ताः सहितास्तदा ।
वस्त्राणि जगृहुस्तानि यथासन्नान्यनेकशः ॥ ५
तत्र वासो देवयान्याः शर्मिष्ठा जगृहे तदा ।
व्यतिमिश्रमजानन्ती दुहिता वृषपर्वणः ॥ ६
ततस्तयोर्मिथस्तत्र विरोधः समजायत ।
देवयान्याश्च राजेन्द्र शर्मिष्ठायाश्च तत्कृते ॥ ७

देवयान्युवाच ।

कस्माद्गृह्णासि मे वस्त्रं शिष्या भूत्वा ममासुरि ।
समुदाचारहीनाया न ते श्रेयो भविष्यति ॥ ८

शर्मिष्ठोवाच ।

आसीनं च शयानं च पिता ते पितरं मम ।
स्तौति वन्दति चाभीक्ष्णं नीचैः स्थित्वा विनीतवत् ॥ ९
याचतस्त्वं हि दुहिता स्तुवतः प्रतिगृह्णतः ।
सुताहं स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्णतः ॥ १०
अनायुधा सायुधाया रिक्ता क्षुभ्यसि भिक्षुकि ।
लप्स्यसे प्रतियोद्धारं न हि त्वां गणयाम्यहम् ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

समुच्छ्रयं देवयानीं गतां सक्तां च वाससि ।
शर्मिष्ठा प्राक्षिपत्कूपे ततः स्वपुरमाव्रजत् ॥ १२
हतेयमिति विज्ञाय शर्मिष्ठा पापनिश्चया ।
अनवेक्ष्य ययौ वेश्म क्रोधवेगपरायणा ॥ १३

---

ignored here.

1 K_1 $D_{3.5}$ S om. उवाच.

2 ^{a}) S ततो देवाः समा°. — ^{c}) S (except $G_{4.5}$ $M_{3.5}$) अयं (for अद्य). — ^{d}) $Ñ_3$ जहि शत्रुं सुरेश्वर; T G (except $G_{4.5}$) यथा श्रेष्ठो भविष्यसि.

3 ^{a}) T_2 G भगवान् ($G_{4.5}$ सहितः). — ^{b}) T_2 G (except $G_{4.5}$) सह तैस्त्रिदशे(G_6 °दिवे)श्वरः. — ^{c}) K_1 $B_{1.5}$ D_5 G_2 °त्त्वापच°; Ñ Da Dn $D_{1.2.4}$ °त्त्वा प्रच°; T_1 G_3 M_{6-8} °त्त्वाभिच°. — ^{d}) B_5 M_{6-8} [ऽ]पश्यत जले; D_5 [ऽ]पश्यद्विपिने.

4 D_5 om. 4. — ^{b}) S आरामे नंदनोपमे.

5 ^{b}) $Ñ_3$ B_5 S ताः कन्याः (by transp.). — ^{c}) $K_{0.4}$ D_1 स्वानि. — ^{d}) B_1m T G_{1-3} °स्वं तान्य°; G_5 °सं चान्य°; M_3 °पूर्वाण्य°.

6 ^{a}) K_1 ततो वासो. — ^{c}) T_1 G_{1-3} व्यामिश्रितं न (G_3 °तम-) जा°; T_2 G_6 मतिभ्रमादजा°; $G_{4.5}$ व्यतिक्रममजा°.

7 ^{b}) D_1 समपद्यत.

8 K_1 S om. उवाच. — ^{a}) D_3 $M_{5.8}$ तस्मात्; T_2 $G_{1.2}$ यस्मात्. $K_{1.2}$ T_1 G_{1-3} °सि वस्त्रं त्वं. — ^{b}) S (except $G_{4.5}$ M_5) शिष्यभूता. B_3 ममाशुभे; B_5 महासुरि; D_5 त्वमा°. D_2 T_1 G M_5 असुरी. — ^{c}) D_5 °हीनासि. T_1 $G_{1.2}$ सदाचारविहीनायाः; T_2 G_6 संमताचार°. Cd cites समुदाचारः. — ^{d}) $Ñ_{1.2}$ B D (except D_5) साधु (for श्रेयो).

9 K_1 S om. उवाच. — ^{c}) $Ñ_{1.2}$ B D (except D_5) बंदीव.

10 ^{ab}) S स्तुवतो दुहिता त्वं वै याचतः प्रति° (G_1 विप्र°; G_3 परि°). — G_5 M_5 om. 10^{cd}. — Dn T $G_{1.2.4.6}$ M ins. after 10 (M_5, after 10^{ab}): D_4, after 11:

722* आधून्वस्व विधून्वस्व द्रुह्य कुप्य च याचकि ।

[Dn आदू° (sic), विदू° (sic), and कुप्यस्व.]

11 G_2 M_{6-8} om. 11^{ab}. — ^{a}) B_3 T_2 $G_{5.6}$ सायुधा वा; G_4 साधुवादा. — ^{b}) K_0 क्रुध्यसि; $K_{2.4}$ D_2 कुप्य°. D_3 T_1 (after corr.) $G_{3.5}$ भिक्षुकी; T_1 (before corr.) भामिनी; G_1 याचके. — After 11^{ab}, G_3 ins.:

723* आधून्वन्या विधून्वन्या हव्यं कव्यं च याचके ।

— ^{d}) A few MSS. त्वा (for त्वां). — After 11, D_4 ins. 722*. — K_4 S ins. after 11: D_4, after 722*:

724* प्रतिकूलं वदसि चेदितः प्रभृति याचकि ।
आकृष्य मम दासीभिः प्रस्थास्यामि बहिर्बहिः ।

[(L. 2) T_2 प्रक्षेप्स्यामि; G_4 प्रस्थाप्स्या[सि]; G_6 प्रस्थास्यसि. K_4 वनाद्बहिः.]

12 K_1 S om. उवाच ($G_{4.5}$ M_5 om. the ref.). — ^{a}) K_1 समुच्छ्रेयं; D_3 T G_{4-6} तां (D_3 $G_{4.5}$ सा) मूर्छितां; $G_{1.2}$ निर्भर्त्स्यैवं; G_3 तां दूषितां; $M_{3.5}$ सा मूर्छिता; M_{6-8} संमूर्छितां; Cd as in text. — ^{b}) D_3 M_3 दृष्ट्वा; T_1 उक्त्वा; T_2 G_{3-6} M_{6-8} हत्वा; M_5 गत्वा (for गतां). D_3 कृत्वा; T_2 G_{4-6} हुत्वा; G_3 सित्वा; Cd सक्तां (as in text). $G_{1.2}$ संदश्य दशने रुषा. — After 12^{ab}, G_2 ins.:

725* हत्वा तद्व्यसने दिव्ये गृहीत्वा जठरे रुषा ।

— ^{cd}) $Ñ_3$ $B_{1.5.6}$ T_1 G_3 M_5 स्वं पुरम्. K_0 $B_{3.6}$ D

अथ तं देशमभ्यागाद्ययातिर्नहुषात्मजः ।
श्रान्तयुग्यः श्रान्तहयो मृगलिप्सुः पिपासितः ॥ १४
स नाहुषः प्रेक्षमाण उदपानं गतोदकम् ।
ददर्श कन्यां तां तत्र दीप्तामग्निशिखामिव ॥ १५
तामपृच्छत्स दृष्ट्वैव कन्याममरवर्णिनीम् ।
सान्त्वयित्वा नृपश्रेष्ठः साम्ना परमवल्गुना ॥ १६
का त्वं ताम्रनखी श्यामा सुमृष्टमणिकुण्डला ।
दीर्घं ध्यायसि चात्यर्थं कस्माच्छ्वसिषि चातुरा ॥ १७
कथं च पतितास्यस्मिन्कूपे वीरुत्तृणावृते ।
दुहिता चैव कस्य त्वं वद सर्वं सुमध्यमे ॥ १८

देवयान्युवाच ।

योऽसौ देवैर्हतान्दैत्यानुत्थापयति विद्यया ।
तस्य शुक्रस्य कन्याहं स मां नूनं न बुध्यते ॥ १९
एष मे दक्षिणो राजन्पाणिस्ताम्रनखाङ्गुलिः ।
समुद्धर गृहीत्वा मां कुलीनस्त्वं हि मे मतः ॥ २०
जानामि हि त्वां संशान्तं वीर्यवन्तं यशस्विनम् ।
तस्मान्मां पतितामस्मात्कूपादुद्धर्तुमर्हसि ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

तामथ ब्राह्मणीं स्त्रीं च विज्ञाय नहुषात्मजः ।
गृहीत्वा दक्षिणे पाणावुज्जहार ततोऽवटात् ॥ २२　C. 1. 3300 B. 1. 78. 23 K. 1. 72. 23

(except Da2 D3) आगमत्; T G6 आविशत्. G1.2 आकृष्य प्रसभं राजन्कूपे प्रक्षिप्य निर्जले. — After 12, G1.2 ins.:

726* तृणवीरुत्समाच्छन्ने स्वपुरं प्रययौ तदा ।

13 a) G1.2 मृतेय°. — d) K1 B1m.4.5 क्रोधावेश°; B1.6 D2 क्रोधावेग°. — After 13, D3 S ins.:

727* प्रविश्य स्वगृहं स्वस्था धर्ममासुरमास्थिता ।
[M6–8 °माश्रिता.]

14 a) Ñ3 D3 अभ्यायात्; S आगच्छत्. — c) D3.4 S °युग्यहयः श्रीमान्.

15 c) Ñ1.2 B D T1 G4.5 M3.5 राजा (for कन्यां). D5 तां कूपे; T2 G (except G4.5) M6–8 रूपेण. — d) Ñ1.2 B D (except D5) G4.5 M3.5 कन्याम्. T1 कन्यामग्निशिखोपमां. — T G (except G4.5) ins. after 15: D3, after 16:

728* तां दृष्ट्वा रूपसंपन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ।
सर्वलक्षणसंपन्नामपृच्छत्स नराधिपः ।
[After line 2, T1 repeats line 1.]

16 a) D5 तत्रैव. — b) K1 कन्यां च वरव°; K2.4 G1.2 °ममररूपिणीं. — c) B5 D5 शांतयित्वा. K0 स तत्रैव; Ñ3 D5 S (except M6–8) नरश्रेष्ठः. — d) G4.5 वाचा (for साम्ना). G6 उवाच परवल्गुना. — After 16, D3 ins. 728* (cf. v. l. 15).

17 Before 17, K2 D3.4 T2 G (except G5) ins. ययातिः (K2 D4 add. उवाच). — a) T2 G6 °नखा. — d) K4 B1 G2.4.5 °च्छ्वससि; Ñ1.3 B3–6 Da1 Dn D1.3.4 °च्छोचसि; D5 °त्वमसि; G3 °च्छेषेति; M6–8 °च्छ्वसिहि. Ñ2 शोभने.

18 a) K1 D2 T G1.3.5.6 M5–7 हि; K2 च (for असि). K0 °तास्तस्मिन्. — b) K0 D4.5 T1 G3.4 M5 भीरु तृणा°. — c) T2 G6 शुभे सुता वै कस्य त्वं. — d) K0 Ñ B D M3.5 सत्यं (D5 चेदं) (for सर्वं). K0 शुभानने; M6–8 शुचिस्मिते.

19 K1 D3 S om. उवाच. — a) T2 G1–3.6 यो देवैर्निहता°; G5 यो वै देवहता°. — b) B5 संजीवयति. — c) G3 °क्रस्य तनया. — d) Ñ3 transp. स and न. D2 भवान् (for स मां). B5 स मां वै न हि बु°; D3 S इ(G2 त्वि)दमासादितं मया. — After 19, D3.4 S ins.:

729* पृच्छसे मां कस्त्वमसि रूपवीर्यबलान्वितः ।
ब्रूह्यत्रागमनं किं वा श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
ययातिः ।
ययातिर्नाहुषोऽहं तु श्रान्तोऽद्य मृगकाङ्क्षया ।
क्वचिदत्रागतो भद्रे दृष्टवानस्मि त्वामिह ।
देवयानी ।

[(L. 1) G1.2 पृच्छामि त्वां कस्त्वमिति and °वीर्यसमन्वितं. — D3.4 ययातिरुवाच. — (L. 3) D3 T G M5 अहं (G4 अयं) ययातिर्न(G3.4 °र्ना)हुषः. T2 G1.2.6 M5 मृगलिप्सया; G3 °तृष्णया. — (L. 4) D4 M3 अत्र चा(M3 °त्रैवा)भ्यागतो; T2 G2.4–6 कूपे तृणावृते; G1 M5 अहमत्रागतो. — D3.4 देवयान्युवाच.]

20 G2 om. 20–21. — ab) M3 दक्षिणः पाणिः नृप ताम्र°. — c) T1 G3 एनं; T2 G4.6 तं; G1.5 M तु (for मां). D3 समुद्धरस्व मां कूपात्.

21 a) G2 om. 21 (cf. v. l. 20). K4 B D3.5 जानामि त्वामहं (K4 त्वां शुभं; D5 त्वां समं) शांतं; S (G2 om.) भूयोपि त्वामुप(T2 G6 °पा)गमे. — b) K0 Ñ1.2 T2 G4–6 M3.5 मनस्विनं. — cd) K4 transp. अस्मात् and कूपात्. S (G2 om.) अस्मान्मां संशया(G3 शंस य)द्राजन्मोक्षयाशु विशांपते.

22 K1 D3.4 S om. उवाच (G2 om. the ref.). — ab) B D (except D5) तामथो ब्राह्मणीं राजा. S स्त्री

C. 1. 3301
B. 1. 78. 23
K. 1. 72. 23

उद्धृत्य चैनां तरसा तस्मात्कूपान्नराधिपः ।
आमन्त्रयित्वा सुश्रोणीं ययातिः स्वपुरं ययौ ॥ २३

देवयान्युवाच ।

त्वरितं घूर्णिके गच्छ सर्वमाचक्ष्व मे पितुः ।
नेदानीं हि प्रवेक्ष्यामि नगरं वृषपर्वणः ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

सा तु वै त्वरितं गत्वा घूर्णिकासुरमन्दिरम् ।
दृष्ट्वा काव्यमुवाचेदं संभ्रमाविष्टचेतना ॥ २५
आचक्षे ते महाप्राज्ञ देवयानी वने हता ।
शर्मिष्ठया महाभाग दुहित्रा वृषपर्वणः ॥ २६
श्रुत्वा दुहितरं काव्यस्तत्र शर्मिष्ठया हताम् ।
त्वरया निर्ययौ दुःखान्मार्गमाणः सुतां वने ॥ २७
दृष्ट्वा दुहितरं काव्यो देवयानीं ततो वने ।
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ २८

चैषा (G_3 चैव) ब्राह्मणी चेति विज्ञायैनां स नाहुषः. — ^{d}) G_{1-3} उक्तो गृहीत्वा पाणिं ताम्; M °स्वा दक्षिणं पाणिम्.

23 ^{b}) K_0 °त्कूपादरिंदमः; D_2 विज्ञाय नहुषात्मजः. — After 23^{ab}, $D_{3.4}$ S ins.:

730* ययातिः ।
गच्छ भद्रे यथाकामं न भयं विद्यते तव ।
इत्युच्यमाना नृपतिं देवयानीदमुत्तरम् ।
उवाच मामुपादाय गच्छ शीघ्रं प्रियोऽसि मे ।
गृहीताहं त्वया पाणौ तस्माद्भर्ता भविष्यसि ।
इत्येवमुक्तो नृपतिराह क्षत्रकुलोद्भवः ।
त्वं भद्रे ब्राह्मणी तस्मान्मया नार्हसि संगमम् ।
सर्वलोकगुरुः काव्यस्त्वं तस्य दुहितासि वै ।
तस्मादपि भयं मेऽद्य तस्मात्कल्याणि नार्हसि ।
देवयानी ।
यदि मद्वचनान्नाद्य मां नेच्छसि नराधिप ।
त्वामेव वरये पित्रा पश्चाज्ज्ञास्यसि गच्छ हि ।

[$D_{3.4}$ ययातिरुवाच. — (L. 1) M_{6-8} नावमन्ये वचस्तव. — (L. 3) D_3 T_1 G_{4-6} मां त्वमादाय. D_4 G_{4-6} M_{6-8} °यो हि मे. — (L. 4) $G_{4.5}$ यत्; G_6 या (for अहं). — (L. 6) T_1 G_{4-6} भद्रे त्वं (by transp.). — (L. 7) D_4 दुहिता शुभे; M_{6-8} °ता हि वै. — (L. 8) M_{6-8} तस्माद्भयं मे सुमहत्. — (L. 9) G_{1-3} $M_{3.5}$ °सि परंतप. — (L. 10) D_4 तस्माल्लप्स्यसि. T_1 $G_{1.2}$ $M_{3.5}$ भूमिप; $G_{3.6}$ गच्छसि.]

— Before 23^{cd}, $D_{3.4}$ S ins. वैशं°. — After 23, all MSS. except K ins.:

731* गते तु नाहुषे तस्मिन्देवयान्यप्यनिन्दिता ।

$D_{3.4}$ S cont.:

732* क्वचिदार्ता च रुदती वृक्षमाश्रित्य तिष्ठती ।
ततश्चिरायमाणायां दुहितर्याह भार्गवः ।
धात्रि त्वमानय क्षिप्रं देवयानीं शुचिस्मिताम् ।
इत्युक्तमात्रे सा धात्री त्वरितानयितुं गता ।
यत्र यत्र सखीभिः सा गता पदममार्गत ।
सा ददर्श तथा दीनां श्रमार्तां रुदतीं स्थिताम् ।
धात्री ।
वृत्तं ते किमिदं भद्रे शीघ्रं वद पिताह्वयत् ।
एवमुक्ताह धात्रीं तां शर्मिष्ठावृजिनं कृतम् ।

[After line 2, D_4 ins.:

733* संस्मृत्योवाच धात्रीं तां दुहितुः स्नेहविक्लवः ।

— (L. 3) D_3 T_1 M_{6-8} धात्र्यानयस्व भद्रं ते. — After line 6, $G_{1.2}$ ins.:

734* अश्रुभिः स्नापयन्तीं तां पीनोन्नतकुचावुभौ ।
वृक्षमूलमुपाश्रित्य देवतामिव तद्वने ।

— (L. 8) D_3 T_2 G_{4-6} धात्रीमाह समाहूय; M_3 सा धात्रीमाह त्वरिता; M_5 धात्रीमाहातित्वरिता; M_{6-8} धात्रीमथाह त्वरिता.]

— $\tilde{N}$ B D ins. after 731* ($D_{3.4}$, after 732*):

735* उवाच शोकसंतप्ता घूर्णिकामागतां पुरः ।

[$\tilde{N}_1$ ततः; $\tilde{N}_{2.3}$ B_3 $D_{1.2}$ पुनः; D_5 वचः (for पुरः).]

24 T G_{4-6} M om. देवयान्यु°. K_1 D_3 G_{1-3} om. उवाच. — ^{a}) G_4 M त्वरिता. — ^{b}) $\tilde{N}_{1.2}$ B D (except D_5) शीघ्रमाचक्ष्व. — ^{c}) S न हीदानीं (by transp.). $\tilde{N}_{1.2}$ B D (except D_5) संप्रवे°.

25 K_1 D_3 S om. उवाच (M_5 om. the ref.). — ^{a}) $K_{0.4}$ सा तु वै (as in text); K_2 सा तु सु-; $\tilde{N}$ B D सा तत्र (D_5 ततः सा); $G_{4.5}$ सा तदा; M सा तु प्र-. K_1 सा त्वप्रत्वरितुं गत्वा (sic). — For 25, T $G_{1-3.6}$ subst.:

736* त्वरितं घूर्णिका गत्वा प्रविवेश पुरोत्तमम् ।
द्विजप्रवरमासाद्य वचनं चेदमब्रवीत् ।

26 ^{ab}) $\tilde{N}_{1.2}$ B Da_1 Dn $D_{1.2.4}$ आचचक्षे (B_1m as in text); $\tilde{N}_3$ D_5 T_1 G_3 आचक्षते; Da_2 G_2 °क्षेत; D_3 °ष्ट ते; M_3 °क्ष्व ते; M_7 °ष्टे ते. K_1 महाप्रज्ञा; $\tilde{N}_{1.2}$ $B_1m.{}_{4.5}$ Da_1 Dn_1. n_3 $D_{1.4}$ °ब्रह्मन्; $\tilde{N}_3$ B_3 Dn_2 °प्राज्ञं; B_1 D_5 G_1 °प्राज्ञा; B_6 °प्रज्ञां; T_2 G_6 °प्राज्ञां. $K_{0.2.4}$ $\tilde{N}_{1.2}$ B D (except $D_{3.5}$; for D_2 see below) T_2 G_6 °यानीं and हतां. Da_2 मुने (for वने). D_2 आचचक्षे देवयानीं महाप्रज्ञां वने हतां. — ^{c}) $K_{0.4}$ सुचार्वंगी; $K_{1.3}$ महाप्रज्ञा; $\tilde{N}_3$ °ब्रह्मन्; D_5 °प्राज्ञ.

आत्मदोषैर्नियच्छन्ति सर्वे दुःखसुखे जनाः ।
मन्ये दुश्चरितं तेऽस्ति यस्येयं निष्कृतिः कृता ॥ २९

देवयान्युवाच ।

निष्कृतिर्मेऽस्तु वा मास्तु शृणुष्वावहितो मम ।
शर्मिष्ठया यदुक्तास्मि दुहित्रा वृषपर्वणः ।
सत्यं किलैतत्सा प्राह दैत्यानामसि गायनः ॥ ३०
एवं हि मे कथयति शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
वचनं तीक्ष्णपरुषं क्रोधरक्तेक्षणा भृशम् ॥ ३१
स्तुवतो दुहिता हि त्वं याचतः प्रतिगृह्णतः ।
सुताहं स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्णतः ॥ ३२
इति मामाह शर्मिष्ठा दुहिता वृषपर्वणः ।
क्रोधसंरक्तनयना दर्पपूर्णा पुनः पुनः ॥ ३३
यद्यहं स्तुवतस्तात दुहिता प्रतिगृह्णतः ।
प्रसादयिष्ये शर्मिष्ठामित्युक्ता हि सखी मया ॥ ३४

शुक्र उवाच ।

स्तुवतो दुहिता न त्वं भद्रे न प्रतिगृह्णतः ।
अस्तोतुः स्तूयमानस्य दुहिता देवयान्यसि ॥ ३५
वृषपर्वैव तद्वेद शक्रो राजा च नाहुषः ।
अचिन्त्यं ब्रह्म निर्द्वन्द्वमैश्वरं हि बलं मम ॥ ३६ C. 1. 3315 B. 1. 78. 38 K. 1. 72. 49

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

---

27 ^{b}) Ko.4 तथा; D5 ततः; T G (except G4.5) हतां (for तत्र). T1 G1.2 वने; T2 G6 ततः; G3 मुने (for हताम्). — After 27^{ab}, T G (except G4.5) ins.:

737* त्वरमाणोऽनुमार्गं स निश्चक्राम पुरोत्तमात्।
[T1 °माणेन मनसा; G3 °माणोनुमार्गः सन्.]

Before 27^{cd}, B5 ins. वैशं° उ°. — ^{c}) M3 °याभिययौ. G4.5 दुर्गात्. T G (except G4.5) सोनु(T1 °थ)गत्वा वनं (T2 G6 पदं) दुःखं (T2 G6 दुःखान्; G3 दुर्गं).

29 Before 29, D4 ins. शुक्र उ°. — ^{a}) S °दोषैर्न (T2 G6 °र्हि) ग°. — ^{b}) G4.5 सर्वे°. G1.4.5 दुःखं सुखं. M3.5 सर्वे दुःखानि जंतवः. — ^{c}) S पुरा दुश्चरितं मन्ये. — ^{d}) T1 G1.2 M तस्य ते; T2 G6 तस्मात्ते; G3 तस्य नो; G4.5 तव तत्. B (except B6) न्यकृतिः; B1m Cd as in text. G4.5 निष्कृतिं गता.

30 K1 S om. उवाच. — ^{a}) Ñ1 B (B3 marg.) D3 न्यकृतिर् (B1m.3 as in text); T3 G1.6 दुष्कृतिर्. S वा (for मे). Ñ3 T G मा वास्तु (by transp.); B (except B6) M3.5.6 वा मा वा. — ^{b}) T G (except G4.5) मुने (for मम). — ^{c}) T2 G4.5 यद्दुरुक्तं (for यदु°). — After 30^{d}, T1 G1 repeat 27^{ab}. — ^{e}) T1 त्वां प्राह; T2 G6 स्तोता त्वं; G1-3 सा त्वाह. — ^{f}) K2 (*sup. lin.*) S (except G1.2) गायकः.

31 ^{ab}) S (except G4.5) subst. for 31^{ab} (T1 G6 ins. before 31^{ab}):

738* एवं मामाह शर्मिष्ठा शिष्या तव महामुने।

— ^{c}) K2 रूक्षपरुषं. — ^{d}) T2 G °रक्तेक्षणं.

32 ^{a})=(var.) 35^{a}. Ñ1.2 B4 Da1 Dn D1.2.4 नित्यं; D5 T2 G4-6 M6-8 [ऽ]सि त्वं; G1-3 M5 त्वं वै (for हि त्वं). — K2 (hapl.) om. 32^{c}–34^{b}. — ^{c}) Ñ1.2 B (except B5) D (except D5) अहं तु स्तू°.

33 K2 om. 33^{cd} (cf. v. l. 32), reading 33^{ab} in marg.; D1 om. 33–34^{ab}. — ^{a}) Dn D2.4 M3.5 इदं (for इति). — ^{b}) M बहुशो वार्षपर्वणी. — ^{d}) Ñ3 दर्पपूर्णानना वचः; S °पूर्णा(T1 मदघूर्णा°; G3 बाष्पपूर्णा)नना ततः. — After 33, D4 ins. 739*.

34 K2 D1 T1 om. 34^{ab} (cf. v. l. 32, 33). — ^{c}) T2 G6 प्रल्हाद°. M6-8 शर्मिष्ठे. — ^{d}) Ñ1.2 Dn D1.2.4 तु; M6-8 सा (for हि). G1.2 दासीवन्नित्यसेवया. — K4 D3 S ins. after 34: D4, after 33:

739* उक्ताप्येवं भृशं क्रुद्धा मां गृह्य विजने वने।
कूपे प्रक्षेपयामास प्रक्षिप्यैव गृहं ययौ।
[(L. 2) K4 D4 प्राक्षिप्य गृहमागता (D4 °गमत्).]

G1 cont.:

740* अमृतां मां मृतां मत्वा कूपेऽतीव निरूदके।
अनावृत्तां निरीक्ष्यैव द्दष्टा स्वभवनं ययौ।

35 D1 om. 35–36^{ab}. K1 D3 S om. उवाच. — ^{a})=(var.) 32^{a}. K Ñ3 D5 दुहिता स्तुवतो (by transp.). B4 G4 हि त्वं; G5 त्वं हि. T2 G1-3.6 स्तुवतस्त्वं न दुहिता (by transp.). — ^{b}) B3m भद्रे वा; Dn D2.4 याचतः (cf. 32^{a}).

36 D1 om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). — ^{a}) S °पर्वा च. — ^{b}) K1 राजाथ. — ^{c}) D3 T1 G3 M5 ब्रह्म कल्याणि. — After 36^{c}, G (except G3.6) ins.:

741* अहं वेद्मि न चापरे।
गायत्र्याहं तदेवेह.
[(L. 2) G1.2 °त्र्यहं. G4 तदा वेद.]

C. 1. 3319
B. 1. 79. 1
K. 1. 73. 1

७४

शुक्र उवाच ।

यः परेषां नरो नित्यमतिवादांस्तितिक्षति ।
देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम् ॥ १
यः समुत्पतितं क्रोधं निगृह्णाति हयं यथा ।
स यन्तेत्युच्यते सद्भिर्न यो रश्मिषु लम्बते ॥ २
यः समुत्पतितं क्रोधमक्रोधेन निरस्यति ।
देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम् ॥ ३
यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयेह निरस्यति ।
यथोरगस्त्वचं जीर्णां स वै पुरुष उच्यते ॥ ४
यः संधारयते मन्युं योऽतिवादांस्तितिक्षति ।
यश्च तप्तो न तपति दृढं सोऽर्थस्य भाजनम् ॥ ५
यो यजेदपरिश्रान्तो मासि मासि शतं समाः ।

D3 T1 G3 M3.5 ins. after 36^{c}: G1.2.4.5, after 741*:

742*　　न स्तोता न च वन्दिता ।
मम विद्या हि निर्द्वन्द्वा.

[(L. 1) D3 T1 M5 नैषां गाय(D3 °यी)नवं°; G3 नैव गानं न वं°; M3 नाहं गायनवंदिकः. — (L. 2) D3 T1 निर्द्वंद्वं. G1.2.4.5 ब्राह्मणोहमनिर्द्वंद्वं (G4.5 °हं च निर्यश्चं).] — ^{d}) T G (except G3) M3.5 ऐश्वर्यं; Cd ईश्वरं. D3 G3 बलं च तत्. — After 36, D3 G (except G6) ins.:

743* दैन्यं शाठ्यं च जैह्म्यं च नास्ति मे तत्त्वतः शुभे ।
[D3 G3 मे यदधर्मतः.]

Dn ins. after 36: Ko.4, before the first st. of the foll. adhy.:

744* यच्च किंचित्सर्वगतं भूमौ वा यदि वा दिवि ।
तस्याहमीश्वरो नित्यं तुष्टेनोक्तः स्वयंभुवा ।
अहं जलं विमुञ्चामि प्रजानां हितकाम्यया ।
पुष्णाम्यौषधयः सर्वा इति सत्यं ब्रवीमि ते ।
वैशंपायन उवाच ।
एवं विषादमापन्नां मन्युना संप्रपीडिताम् ।
वचनैर्मधुरैः श्लक्ष्णैः सान्त्वयामास तां पिता ।

Colophon om. in T1 G1.2. — *Major parvan:* T2 G3–6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 संभव; to it they add ययात्युपाख्यान; while Ko.2.4 B D T2 G4 M5 (om. sub-parvan name) mention only यायात. — *Adhy. name:* Ko.4 T2 G4 देवयानीशर्मिष्ठाविवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 75; B5 D3 72; Da1 D4 76; Dn3 77; T2 13; G3 15; G4–6 M 14. — *S'loka no.:* Ñ3 38; Da1 37; Dn 40; M3 51. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3280.

74

☞ This adhy. is missing in Ś1 V1 (cf. v. l. 1. 68. 74; 72. 23); the MSS. are *wholly* ignored here.

1 St. 1–5^{a} are missing in K3 (cf. v. l. 1. 72. 8). K1 S om. उवाच. — Before 1, Ko.4 ins. 744* (cf. v. l. 1. 73. 36). — ^{a}) K1.2 परो नित्यम्. D3 T G (except G4.5) यो वै परेषामाक्रोशान्. — ^{b}) = (var.) 5^{b}. Ñ B3.6 D (except Da D5) T2 G1.2.4.6 °तिक्षते; G3 °तीर्षति. — $1^{cd} = 3^{cd}$. — ^{d}) D3 G1–3 सर्वं तस्य (G1.2 मम) जितं भवेत्. Cd cites सर्वमिदं.

2 K3 missing (cf. v. l. 1). K1 om. 2–3. B5 reads 2–3 after 4. K2 T1 om. 2. Before 2, T2 G1–3.6 M read 3^{ab} and 4^{cd}. — ^{a}) = 3^{a} and 4^{a}. K4 कोपं (for क्रोधं). G4.5 interchange 2^{b} and 3^{b}. S (except T1 G4.5) हयानिव. — ^{d}) T2 G4–6 हयो (for न यो). D3 न हये रश्मिलंबिते.

3 K3 missing (cf. v. l. 1). K1 D5 om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{a}) = 2^{a} and 4^{a}. — ^{b}) Ko.2.4 Ñ3 नियच्छति; T G2.3.6 M व्यपास्यति. G1.4.5 °धेनैव हास्यति. — S om. 3^{cd}–4^{ab}. $3^{cd} = 1^{cd}$.

4 K3 missing (cf. v. l. 1). T1 om. 4–5. S om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — ^{a}) = 2^{a} and 3^{a}. — ^{b}) D3 अक्रोधेन व्यपास्यति (cf. 3^{b} and v. l.).

5 K3 resumes with रयते (in ^{a}). T1 om. 5 (cf v. l. 4). — ^{a}) D3 S (T1 om.) यो वै मन्युं धारयति — ^{b}) = (var.) 1^{b}. D3 T2 G (except G4.5) अपवादान्. K1.4 Ñ1.2 B3.4 D (except D2.5) तितिक्षते. — ^{d}) K (except Ko) भृशं (for दृढं).

6 ^{a}) S (except G4.5) अश्वमेधेन (for अपरि°). — ^{cd}) K4 °द्यश्च सर्वेभ्यः; B6 °त य आक्रुष्टः. K2.4 °धनो वरः. — For 6^{cd}, D3 S subst.:

745* तस्मादक्रोधनः श्रेष्ठः कामक्रोधौ न पूजितौ ।
क्रुद्धस्य निष्फलान्येव दानयज्ञतपांसि च ।
तस्मादक्रोधने यज्ञस्तपो दानं महत्फलम् ।
न पूतो न तपस्वी च न यज्वा न च धर्मकृत् ।
क्रोधस्य यो वशं गच्छेत्तस्य लोकद्वयं न च । [5]
पुत्रभृत्यसुहृन्मित्रभार्या धर्मश्च सत्यतः ।

न क्रुध्येद्यश्च सर्वस्य तयोरक्रोधनोऽधिकः ॥ ६
यत्कुमारा कुमार्यश्च वैरं कुर्युरचेतसः ।
न तत्प्राज्ञोऽनुकुर्वीत विदुस्ते न बलाबलम् ॥ ७
देवयान्युवाच ।
वेदाहं तात बालापि धर्माणां यदिहान्तरम् ।
अक्रोधे चातिवादे च वेद चापि बलाबलम् ॥ ८
शिष्यस्याशिष्यवृत्तेर्हि न क्षन्तव्यं बुभूषता ।
तस्मात्संकीर्णवृत्तेषु वासो मम न रोचते ॥ ९

पुमांसो ये हि निन्दन्ति वृत्तेनाभिजनेन च ।
न तेषु निवसेत्प्राज्ञः श्रेयोऽर्थी पापबुद्धिषु ॥ १०
ये त्वेनमभिजानन्ति वृत्तेनाभिजनेन च ।
तेषु साधुषु वस्तव्यं स वासः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ११
वाग्दुरुक्तं महाघोरं दुहितुर्वृषपर्वणः ।
न ह्यतो दुष्करतरं मन्ये लोकेष्वपि त्रिषु ।
यः सपत्नश्रियं दीप्तां हीनश्रीः पर्युपासते ॥ १२ C. 1. 3331 B. 1. 79. 13 K. 1. 73. 22

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

तस्यैतान्यपयास्यन्ति क्रोधशीलस्य निश्चितम् ।

7 ^{a}) K1 या; K3 G2 यः; T G1.3–6 M (except M3) यं (for यत्). K transp. कुमाराः and कुमार्यः. — ^{b}) D3 S वैरं कुर्युः स्त्रियोपि वा (D3 कुर्यात्स्त्रियोपि च; G2 कुर्याद्‌कारणात्). — ^{c}) D3 T1 G3 M न तेन (D3 तेषु) वैरं; T2 G1.4–6 स तैर्न वैरं; G2 वैरं ताभ्यां न. — ^{d}) Ñ1.2 B6 Dn D1.2.4 न विदुस्ते (by transp.); D3 S विद्वांस्तस्य (G2 तयोर्विद्वान्; G3 विद्यात्तस्य). T2 G (except G2.3) तदा बलं.

8 K1 D3 S om. उवाच. — ^{b}) D3 T2 G यद्यनंतरं; T1 तदनंतरं. — ^{c}) D3 G4 अक्रोशे; T2 आक्रोधे; G2.6 आक्रोशे. K4 G1 वाति-; B3 चापि; B5 [ऽ]पि च. D5 °वादेपि. — ^{d}) K1 वेदाहं च बला°; D3 T G बुध्येहं (G1.2 °यं; G3 इत्येवं) गुरुलाघवं. — After 8, D3 S ins.:

746* स्ववृत्तिमननुष्ठाय धर्ममुत्सृज्य तत्त्वतः ।
[D3 T2 G6 अतिप्रवृद्धरोषस्य; M6–8 स्वधर्ममन°.]

9 ^{a}) Ñ1.2 B Da Dn D1.2.4 G5 °वृत्तेस्तु; D3 G3.4 °वृत्तिर्हि. — ^{b}) D3 T1 G1.2.4 M6–8 क्षंतव्या. — After 9^{ab}, D3 S ins.:

747* शिष्ये चाचार्यवृत्तिं हि विसृज्य विपथं गते ।
[D3 G4.5 M6–8 प्रेष्यशिष्यार्थ°.]

— ^{c}) D3 T G1–3 तस्मिन्. K3 B5 °वृत्तेस्तु; D3 T G1–3 °वृत्ते तु. — After 9, D3 S ins.:

748* दह्यमानास्तु तीव्रेण नीचाः परयशोऽग्निना ।
अशक्तास्तां गतिं गन्तुं ततो निन्दां प्रकुर्वते ।

10 ^{a}) K1 D2.3 S (except G5) पुमांसं (for पुमांसः, acc. plu.). K1 ये च; K2 ये ह; Ñ3 S येभि- (G2 as in text; M5 ये न); B6 येपि. — ^{b}) = 11^{b}. Ñ B D (except Dn D5) T2 G3–6 M6–8 वा (for च). — ^{c}) K2.3 एतेषु न वसे°.

11 ^{a}) B3 त्वैनम्; B5 Da त्वे(B5 त्वै)वम्; M5 न त्वम्. K4 अभिनिंदंति; Ñ3 D3 S °नंदंति. — ^{b}) = 10^{b}. Ñ1.2 B (except B4) D (except D3.5) वा (for च). — After 11, D3 S ins.:

749* सुयन्त्रिता नरा नित्यं विहीना वा धनैर्नराः ।
दुर्वृत्ताः पापकर्माणश्चण्डाला धनिनोऽपि वा ।
न हि जात्या च चण्डालाः स्वकर्मविहितैर्विना ।
धनाभिजनविद्यासु सक्ताश्चण्डालधर्मिणः ।
अकारणाद्विद्विषन्ति परिवादं वदन्ति च । [5]
न तत्रास्य निवासोऽस्ति पापिभिः पापतां व्रजेत् ।
सुकृते दुष्कृते वापि यत्र सज्जति यो नरः ।
ध्रुवं रतिर्भवेत्तत्र तस्मात्तेषां न रोचये ।

[(L. 3) T1 M6.7 स्वधर्म°. — (L. 6) T1 G4–6 पाप्मभिः. — (L. 8) D3 G4–6 तस्माद्दोषं. D3 T2 G1–3 रोचयेत्.]

— After 11, K ins. 750*.

12 ^{ab}) Cd cites वाग्दुरुक्तं. D3 S वाचा दुरुक्तं (T1 यदुक्तं) तातेह दुहित्रा वृष°. — K ins. after 11: Ñ B D (except D3.5), after 12^{ab}:

750* मम मथ्नाति हृदयमग्निकाम इवारणिम् ।
[K अग्निकामोरणिमिव मथ्नाति हृदयं मम.]

— ^{cd}) K1 तद्गतो दुष्कर°. K0 B Da transp. अपि and त्रिषु. D3 S नातो दुःखतरं मन्ये त्रिषु लोकेष्वपि ध्रुवं. — After 12^{cd}, D3 S ins.:

751* निःसंशयो विशेषेण पुरुषं मर्मकृन्तनम् ।
सुहृन्मित्रजनास्तेषु सौहृदं न च कुर्वते ।

— G4 om. 12^{ef}. — ^{e}) Ñ3 संपन्नश्रियं; D3 S (G4 om.) सपत्ने श्रि°.

[☞ After 12, the Calc. (*editio princeps*), Bomb., Kumbh., Grantha, P. C. Roy's ed., all ins.:

752* मरणं शोभनं तस्य इति विद्वज्जना विदुः ।

C. 1. 3332
B. 1. 80. 1
K. 1. 74 1

७५

वैशंपायन उवाच ।
ततः काव्यो भृगुश्रेष्ठः समन्युरुपगम्य ह ।
वृषपर्वाणमासीनमित्युवाचाविचारयन् ॥ १
नाधर्मश्चरितो राजन्सद्यः फलति गौरिव ।
पुत्रेषु वा नप्तृषु वा न चेदात्मनि पश्यति ।
फलत्येव ध्रुवं पापं गुरुभुक्तमिवोदरे ॥ २
यदघातयथा विप्रं कचमाङ्गिरसं तदा ।
अपापशीलं धर्मज्ञं शुश्रूषुं मद्गृहे रतम् ॥ ३
वधादनर्हतस्तस्य वधाच्च दुहितुर्मम ।
वृषपर्वन्निबोधेदं त्यक्ष्यामि त्वां सबान्धवम् ।

---

a line not found in *any* of the sixty MSS. collated: typical for the process of the growth of the epic corpus!]

— D3 S ins. after 12 (G4, which om. 12ef, ins. after 751*):

753* अवमानमवाप्नोति शनैर्नीचेषु संगतः ।
अतिवादा वक्रतो निःसरन्ति
यैराहतः शोचति राज्यहानि ।
परस्य वै मर्मसु ये पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ।
शनैर्दुःखं शस्त्रविषाग्निजातं
रोहेन्न संरोहति वाग्व्रणं तु ॥
संरोहति शनैर्विद्धं वनं परशुना हतम् ।
वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ।

[(L. 1) G1.2 नीचेषु संवृतः; M3.5 नीचसमागमात्. — With the (three-lined) Triṣṭubh st. cf. 1. 82. 11, with which it has the second, third and fourth pāda in common. For the first pāda, T2 G6 subst. 1. 82. 11a; G3.6 M om. the third and fourth pādas.]

Colophon om. in G3. — *Major parvan*: T G (G3 om.) M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan*: Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add ययात्युपाख्यान; while K0.2-4 Ñ3 B D G4 (om. sub-parvan name) mention only यायात. — *Adhy. name*: K0.4 क्रोधनिंदा; T2 G4 शुक्रदेवयानीसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 76; B5 D3 73; Da1 D4 77; Dn3 78; T1 64; T2 14; G (G3 om.) M 15. — *S'loka no.*: Ñ3 Da1 Dn 13; M3 24.

75

☞ This adhy. is missing in Ś1 V1 (cf. v. l. 1. 68. 74; 72. 23); the MSS. are *wholly* ignored here.

1 K1 D3 S om. उवाच. — a) D2 G5 गुरुश्रेष्ठः; D5 द्विज°. — b) S (except G3) च (for ह). — After 1ab, D3.4 S ins.:

754* प्रविश्यान्तःपुरं शुक्रो वन्दितो वृषपर्वणा ।
[D4 अंतःपुरं प्रविश्यैव विदितो वृष°.]

G1.2.4.5 cont.:

755* स प्रविश्यासने शुक्रः संदष्टोष्ठपुटो रुषा ।

— a) K0.3 °वाचाव(K0 °वि)धा°; Da1 D1-3 G3 °वाच विचा°.

2 Before 2, B1 marg. ins. शुक्र उ°. — 2ab = (var.) Manu 4. 172ab. — a) Da1 T2 G3.6 अधर्मः; D2 न धर्मः. D5 G4.5 Manu लोके (for राजन्). — After 2ab, K0.2.4 Dn D3 ins.:

756* शनैरावर्त्यमानो हि कर्तुर्मूलानि कृन्तति ।
[=(var.) Manu 4. 172cd (v. l. तु for हि). K0 °मानस्य; K2.4 D3 °मानस्तु. K2.4 D3 मूलान्यपि नि(K4 हि)कृंत°.]

— With 2cd cf. Manu 4. 173ab. — c) G1 वा न पशुषु; G2 वाथ नप्त्रेषु. — d) K1 दृश्यते; M3.5 पश्यसि. — e) K3 B5.6 G1.2 M7 °त्त्येवं. — f) K3.4 Da1 Dn2 T1 G5 M5 गुरुभक्त°. — After 2, D3 S (except T1) ins.:

757* अधीयानं हि तं राजन्क्षमावन्तं जितेन्द्रियम् ।

3 a) Dn1.n2 D4.5 °घातयिथा; D3 G4 M यज्जघान पुरा (D3 यथा; G4 यदा). — b) D3 G M3.5 तथा. — c) T1 अपापं धर्मशीलज्ञं. — d) A few MSS. शुश्रूषं. B5 मद्गृहे चरं; T2 G6 °होषितं; M3 °हागतं; M5 °हे गतं. D5 शुश्रूषायां धृतव्रतं. — After 3, D3.4 S ins.:

758* शर्मिष्ठया देवयानी क्रूरमुक्ता बहु प्रभो ।
विप्रकृत्य च संरम्भात्कूपे क्षिप्ता मनस्विनी ।
सा न कल्पेत वासाय तया हि रहितः कथम् ।
वसेयमिह तस्मात्त्वे त्यजामि विषयं नृप ।

[(L. 3) D4 सा न वत्स्यति ते देशे. — (L. 4) T1 G1.2.4 कस्मात्ते. D4 तव (for नृप).]

4 D3 S om. 4ab. — c) K (except K1) D (except D5) T1 °पर्व नि°. D5 °बोध त्वं. — d) T1 लक्षे त्वां

स्थातुं त्वद्विषये राजन्न शक्ष्यामि त्वया सह ॥ ४
अहो मामभिजानासि दैत्य मिथ्याप्रलापिनम् ।
यथेममात्मनो दोषं न नियच्छस्युपेक्षसे ॥ ५

वृषपर्वोवाच ।

नाधर्मं न मृषावादं त्वयि जानामि भार्गव ।
त्वयि धर्मश्च सत्यं च तत्प्रसीदतु नो भवान् ॥ ६
यद्यस्मानपहाय त्वमितो गच्छसि भार्गव ।
समुद्रं संप्रवेक्ष्यामो नान्यदस्ति परायणम् ॥ ७

शुक्र उवाच ।

समुद्रं प्रविशध्वं वा दिशो वा द्रवतासुराः ।
दुहितुर्नाप्रियं सोढुं शक्तोऽहं दयिता हि मे ॥ ८
प्रसाद्यतां देवयानी जीवितं ह्यत्र मे स्थितम् ।
योगक्षेमकरस्तेऽहमिन्द्रस्येव बृहस्पतिः ॥ ९

वृषपर्वोवाच ।

यत्किंचिदसुरेन्द्राणां विद्यते वसु भार्गव ।
भुवि हस्तिगवाश्वं वा तस्य त्वं मम चेश्वरः ॥ १०

शुक्र उवाच ।

यत्किंचिदस्ति द्रविणं दैत्येन्द्राणां महासुर ।
तस्येश्वरोऽस्मि यदि ते देवयानी प्रसाद्यताम् ॥ ११

देवयान्युवाच ।

यदि त्वमीश्वरस्तात राज्ञो वित्तस्य भार्गव ।
नाभिजानामि तत्तेऽहं राजा तु वदतु स्वयम् ॥ १२ C. 1. 3345 B. 1. 80. 14 K. 1. 74. 19

सहबांधवं. — D3 S ins. after 4^{cd}: D4, after 4^{ef}:

759* मा शोचीर्वृषपर्वस्त्वं मा कुध्यस्व विशां पते ।

[T1 शुचः; T2 शोचे. T2 G6 रुधस्त्वं; M3. 5 क्रुधध्वं.]

— e) S ते (for त्वद्-). — f) K1 B (except B3) शक्यामि (B4 m as in text). D3 T2 G4–6 M3. 5 तया विना; T1 G1–3 M6–8 विना तया. — D3 S ins. after 4: D4, after 759* above:

760* अस्या गतिर्गतिर्मह्यं प्रियमस्याः प्रियं मम ।
वृषपर्वा ।
यदि ब्रह्मन्घातयामि यदि चोपदिशाम्यहम् ।
शर्मिष्ठया देवयानीं तेन गच्छाम्यसद्गतिम् ।

[D4 वृषपर्वोवाच. — (L. 2) G1. 2 M3. 5 चाक्रोशया°; G4. 5 वोपदिशा°.]

5 Before 5, D4 ins. शुक्र उ°; S शुक्रः. — b) M3. 5 °प्रवादिनं. — c) K3 यस्त्वं तमात्मनो; Ñ1. 2 यथेष्टमा°; D5 यथैतदा°; T1 G1–3 तथैव चा° (T1 °मा°); T2 G6 तथेममा°; G4. 5 तदेवमा°; M तथेदमा°. — d) S मयि कर्तुं चिकीर्षसि.

6 K1 S om. उवाच. — a) S मृषोक्तं वा. — c) D3. 5 त्वयि धर्मं च. Ñ3 B5 S त्वयि सत्यं च धर्मं च (Ñ3 B5 G1 °र्मश्च). — d) K2 मे (for नो). S विजानामि प्रसीद मे.

7 a) D5 सपद्यस्मान्विहाय त्वम्. — c) T G M3 संप्रवेक्ष्यामि. — After 7c, T G (except G3. 5) ins.:

761* पूर्वं मद्बान्धवैः सह ।
पातालमथ वा चाग्निं.

— d) K D5 नान्यन्नोस्ति. — After 7, D3. 4 S ins.:

762* यद्येव देवान्गच्छेस्त्वं मां च त्यक्त्वा गृहाधिप ।
सर्वत्यागं ततः कृत्वा प्रविशामि हुताशनम् ।

8 K1 S om. उवाच. B5 om. शुक्र उ°. — a) K2 D3 S प्रविश त्वं. — b) K1. 3. 4 D5 व्रजता°; K2 D4 गच्छता°. K0 दिशो व्रजत वा°; D3 S अ(D3 T1 ह्य)ग्निं प्रज्वलितं तथा (M3. 5 ज्वलितं वा हुताशनं).

9 b) K0. 2 B6 D T2 G6 M6. 7 यत्र; Ñ1. 2 तत्र. — After 9^{ab}, D3. 4 S ins.:

763* प्रसन्ना देवयानी चेत्प्रियं नान्यतरं मम ।

— c) K °वहस्तेहम्; G6 °करं मे स्याद्.

10 K1 S om. उवाच. K2 (hapl.) om. 10. — b) Ñ3 S वसु विद्यति (G4. 5 M6–8 विद्येत) भार्गव. — c) K1. 4 B3 Da D2 भूमिहस्ति°; S मम हस्ति°. K1 हि; K3. 4 Dn D5 च (for वा). — d) G2 त्वममरेश्वरः.

11 K1 S om. उवाच. K2 om. शुक्र उ°. — a) Da D2 द्रविणं ह्यत्र; T3 अस्ति ग्रहणं; G4 अस्ति श्रवणं. Ñ3 यदस्ति किंचिद्द्रविणं (by transp.). — b) T G1. 6 इहासुर. — B5 repeats 11^{cd} (with v. l.). — c) B5 तवेश्व°; S °श्वरोहं. Ñ1. 3 S यदि चेत्; B1. 4. 5 (second time). 6 यदि वै; B3. 5 (first time) D (except D3. 5) यद्येषा. — K0. 4 Da1 ins. after 11: D3, after 766*:

764* वैशंपायन उवाच ।
ततस्तु त्वरितं शुक्रस्तेन राज्ञा समं ययौ ।
उवाच चैनां सुभगे प्रतिपन्नं वचस्तव ।

[(L. 1) D3 तच्छ्रुत्वा त्वरि°.]

After 11, Dn D1. 4 ins.:

765* वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तथेत्याह वृषपर्वा महाकविः ।
देवयान्यन्तिकं गत्वा तमर्थं प्राह भार्गवः ।;

C. 1. 3346
B. 1. 80. 15
K. 1. 74. 21

वृषपर्वोवाच ।
यं काममभिकामासि देवयानि शुचिस्मिते ।
तत्तेऽहं संप्रदास्यामि यदि चेदपि दुर्लभम् ॥ १३
देवयान्युवाच ।
दासीं कन्यासहस्रेण शर्मिष्ठामभिकामये ।
अनु मां तत्र गच्छेत्सा यत्र दास्यति मे पिता ॥ १४
वृषपर्वोवाच ।
उत्तिष्ठ हे संग्रहीत्रि शर्मिष्ठां शीघ्रमानय ।
यं च कामयते कामं देवयानी करोतु तम् ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
ततो धात्री तत्र गत्वा शर्मिष्ठां वाक्यमब्रवीत् ।
उत्तिष्ठ भद्रे शर्मिष्ठे ज्ञातीनां सुखमावह ॥ १६
त्यजति ब्राह्मणः शिष्यान्देवयान्या प्रचोदितः ।
सा यं कामयते कामं स कार्योऽद्य त्वयानघे ॥ १७
शर्मिष्ठोवाच ।
सा यं कामयते कामं करवाण्यहमद्य तम् ।
मा त्वेवापगमच्छुक्रो देवयानी च मत्कृते ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।
ततः कन्यासहस्रेण वृता शिबिकया तदा ।
पितुर्नियोगात्त्वरिता निश्चक्राम पुरोत्तमात् ॥ १९
शर्मिष्ठोवाच ।
अहं कन्यासहस्रेण दासी ते परिचारिका ।
अनु त्वां तत्र यास्यामि यत्र दास्यति ते पिता ॥ २०
देवयान्युवाच ।
स्तुवतो दुहिता तेऽहं बन्दिनः प्रतिगृह्णतः ।
स्तूयमानस्य दुहिता कथं दासी भविष्यसि ॥ २१

---

while D_3 S ins.:

766* वैशंपायनः ।
शुक्रस्य वचनं श्रुत्वा वृषपर्वा सबान्धवः ।
देवयानीं प्रसीदेति पपात भुवि पादयोः ।

which in D_3 is followed by 764*.

12 K_1 S om. उवाच. — ^{b}) G_3 °स्य बांधवः. — ^{c}) G_5 न हि जानामि. M_{6-8} तत्वेन (for तत्तेऽहं).

13 K_1 S om. उवाच. — After वृषपर्वा (resp. °र्वोवाच), $D_{3.4}$ S ins.:

767* स्तुत्यो वन्द्यश्च सततं मया तातश्च ते शुभे ।

— ^{a}) D_3 T_2 G_{4-6} यत्कामं. $Ñ_1$ G_{1-3} अभिजानासि. — ^{c}) $B_{1.6}$ Da_2 Dn D_4 तं तेहं. B_5 Dn_1 संप्रवक्ष्यामि. — ^{d}) K यद्यपि स्यात्सु-; $B_{1.5}$ Da Dn $D_{1.2.4}$ T_1 यदि वापि हि (T_1 ह); $Ñ_1$ यदि वात्यंत-; D_5 यदि स्यादपि; G_{1-3} यदि वा(G_3 चा)पीह. K_1 D_5 दुष्प्रदं; B_1 (m as in text).$_{3-5}$ दुर्ददं; B_6 D_2 दुर्हृदं; D_3 दुर्वहं; T G (except $G_{4.5}$) दुस्त्यजं.

14 K_1 D_3 S om. उवाच. — ^{a}) $G_{4.5}$ दासीनां तु स°. — ^{b}) K_3 अभिकांक्षये; G_1 °रोचये. — ^{c}) K_3 transp. मां and सा. $Ñ_3$ अनु मामनुगच्छेच्च; S अनु($G_{1.2}$ अभि)गच्छेत्तु ($G_{4.5}$ $M_{3.5}$ °गच्छतु) सा मह्यं (T $G_{1.2.5.6}$ मां हि; $M_{3.5}$ मां तु). — ^{d}) K $Ñ_{1.3}$ B_5 D (except D_3) दद्याच्च (K_3 °त्स; B_5 °त्तु) मे.

15 K_1 S om. उवाच. — ^{a}) Ñ B D (except D_5) उत्तिष्ठ त्वं गच्छ धात्रि (B_1m हे सग्रहीत्रि त्वं गच्छ); S उत्तिष्ठ हे सं(G_2 सु)गतिके. — ^{c}) S यच्च (M_{6-8} यं च) कामयते कर्तुं. — ^{d}) $K_{1.2}$ S करोतु तत् (G_3 शुचिस्मिता). — After 15, D_3 T G (except G_3) ins.:

768* त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ।

16 K_1 D_3 S om. उवाच. — ^{a}) $K_{0.4}$ गता तत्र; S गृहं गत्वा. — After 16^{ab}, D_4 ins. धात्र्युवाच.

17 ^{a}) T G (except G_6) M_3 शिष्यं. — ^{b}) $K_{0.2.4}$ D_2 प्रनो(D_2 °णो)दितः. — ^{c})$=18^a$. B D_3 (by transp.) यं सा (B_4 यं यं). K_1 transp. काम° and कामं. — ^{d}) D_3 त्वया शुभे. S देवयानी कुरुष्व तं (T G_{4-6} तत्).

18 K_1 D_3 S om. उवाच. — ^{a})$=17^c$. $K_{0.4}$ D_5 यं यं; $K_{2.3}$ Ñ B Da Dn D_{1-4} यं सा (by transp.). $Ñ_3$ °यते कार्यं. — After 18^{ab}, B_3 D (except $D_{3.5}$) $M_{3.6.7}$ ins.:

769* यद्येवमाह्वयेच्छुक्रो देवयानीकृते हि माम् ।

— ^{c}) K मद्द्वेषान्मा ग°; Dn $D_{1.4.5}$ मद्दोषान्मा ग°. B त्वेवापागम°; D_3 T_2 $G_{4.6}$ M °गमे°. — ^{d}) G_6 देवयान्या प्रचोदितः.

19 K_1 $D_{2.3}$ S om. उवाच. — ^{ab}) S (except M_5) transp. ततः and वृता (T_1 further reads तथा for ततः). B_4 गिरिकया तदा. — ^{c}) T_2 G_6 $M_{3.5}$ °र्निदेशात्.

20 K_1 S om. उवाच (G_5 om. the ref.). — ^{a}) D_1 ततः. Ñ B (except B_5) D (except $D_{1.5}$) S (except M_{5-8}) दासीसहस्रेण. — After 20^{ab}, D_3 T_1 ins.:

770* चण्डालेऽपि नियुङ्क्ष्वाद्य शिरसा धारयामि तम् ।
गुरुं वा स्पर्शयाम्यद्य दासीनां धर्ममुत्तमम् ।

शर्मिष्ठोवाच ।
येन केनचिदार्तानां ज्ञातीनां सुखमावहेत् ।
अतस्त्वामनुयास्यामि यत्र दास्यति ते पिता ॥ २२
वैशंपायन उवाच ।
प्रतिश्रुते दासभावे दुहित्रा वृषपर्वणः ।
देवयानी नृपश्रेष्ठ पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २३
प्रविशामि पुरं तात तुष्टास्मि द्विजसत्तम ।
अमोघं तव विज्ञानमस्ति विद्याबलं च ते ॥ २४
एवमुक्तो दुहित्रा स द्विजश्रेष्ठो महायशाः ।
प्रविवेश पुरं हृष्टः पूजितः सर्वदानवैः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

वैशंपायन उवाच ।
अथ दीर्घस्य कालस्य देवयानी नृपोत्तम ।
वनं तदेव निर्याता क्रीडार्थं वरवर्णिनी ॥ १
तेन दासीसहस्रेण सार्धं शर्मिष्ठया तदा ।
तमेव देशं संप्राप्ता यथाकामं चचार सा ।
ताभिः सखीभिः सहिता सर्वाभिर्मुदिता भृशम् ॥ २
क्रीडन्त्योऽभिरताः सर्वाः पिबन्त्यो मधुमाधवीम् ।
खादन्त्यो विविधान्भक्ष्यान्विदशन्त्यः फलानि च ॥ ३
पुनश्च नाहुषो राजा मृगलिप्सुर्यदृच्छया ।
तमेव देशं संप्राप्तो जलार्थी श्रमकर्शितः ॥ ४ C. 1. 3363 B. 1. 81. 5 K. 1. 75. 5

— ^{c}) G_1 M_{6-8} अनुत्त्वा. Some S MSS. त्वा (for त्वां) $\tilde{N}_3$ अनु (for तत्र).

21 K_1 D_3 S om. उवाच. B_3 om. देवयान्यु°. — ^{a}) $\tilde{N}_{1.2}$ B D (except D_5) [ऽ]हं ते (by transp.); S चाहं. — ^{b}) K_2 $\tilde{N}_1$ B D (except D_5) याचतः प्रति° (cf. 1. 73. 10, 32). — ^{d}) $\tilde{N}_3$ Da_1 G_1 (before corr.).2.5 भविष्यति.

22 K_1 S om. उवाच. — ^{a}) $G_{4.5}$ यो (G_5 ये) नु कश्चि(G_5 केचि)दिहार्तानां. — ^{b}) K_1 B_5 Da Dn_{1}.n_3 D_5 T_1 सुखमावहे; T_2 G_6 यत्सुखावहं; G_5 स्वयमावहेत्; M_5 °मावहत्. — After 22^{ab}, $D_{3.4}$ (om. line 1) S ins.:

771* सर्वमाहृत्य कर्तव्यमेष धर्मः सनातनः ।
एवं कृत्वा करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि शोभने ।
[(L. 1) $G_{2.6}$ M_3 सर्वमादृत्य.]

— ^{d}) Ko om. 22^{d}–23^{a}.

23 Ko om. वैशं° उ° and 23^{a} (cf. v. l. 22). K_1 D_3 S om. उवाच. — ^{a}) G (except G_6) दास्यभावे. — ^{d}) T G_6 पितरं तमथाब्र°; $G_{2.3}$ द्विजश्रेष्ठमथा(G_3 °ष्ठं यदा)ब्रवीत्.

24 Before 24, Dn $D_{1.4.5}$ ins. देवयान्युवाच; $M_{3.5}$ देवयानी. — ^{a}) $\tilde{N}_3$ T_2 $G_{3.6}$ प्रविशाम; T_1 °मः. — ^{d}) B_4 ज्ञानबलं.

25 Before 25, Dn $D_{1.4}$ ins. वैशं° उ°. — ^{ab}) K_1 B_5 transp. दुहित्रा स and द्विज°. T G_{2-5} $M_{3.5.8}$ भृगुश्रेष्ठो; G_1 गुरु°. S महातपाः.

Colophon. — *Major parvan:* T_2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* $\tilde{N}_{1.2}$ T_1 संभव; to it $\tilde{N}_{1.2}$ add ययात्युपाख्यान; while K B D M (om. sub-parvan name) mention only यायात. — *Adhy. name:* $Ko_{.2.3}$ देवयानीप्रसादः; T_2 $G_{1.4}$ $M_{3.5}$ शर्मिष्ठादास्य(T_2 °सी-; $M_{3.5}$ °स)भावः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 77; B_5 D_3 74; Da_1 D_4 78; Dn_3 79; T_1 65; T_2 15; G M 16. — *S'loka no.:* $\tilde{N}_3$ 26; Da_1 Dn 27; M_3 34. — *Aggregate s'loka no.:* Dn_2 3329.

76

☞ This adhy. is missing in $Ś_1$ V_1 (cf. v. l. 1. 68. 74; 72. 23); the MSS. are *wholly* ignored here.

1 $K_{1.3}$ D_5 S om. उवाच. — ^{a}) T G (except $G_{4.5}$) दीर्घेण कालेन.

2 ^{b}) K_1 तया (for सार्धं). $Ko_{.3}$ D_3 T M_{6-8} तया; $K_{1.2}$ $G_{1.6}$ सह; $\tilde{N}_3$ G_1 (by corr.).4 तथा. — K_1 (hapl.) om. 2^{d}–4^{c}. — ^{d}) K (K_1 om.) D_5 ह (for सा).

3 K_1 om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{a}) S (except $M_{3.5}$) क्रीडित्वोपरताः. — ^{b}) T G_6 °माध्विकं; G_{1-5} $M_{3.5}$ °माधवं; M_{6-8} °मासवं. — ^{c}) A few MSS. भक्षान्. — ^{d}) B_8 Dn_1 $G_{1.2.5.6}$ विदंशंत्यः.

4 K_1 om. 4^{abc} (cf. v. l. 2). — ^{b}) T_2 G (except $G_{4.5}$) पिपासया (for यदृ°). — ^{d}) K_1 $\tilde{N}_3$ $B_{1.3.4.6}$ Dn_{1}.n_2 $D_{1.2}$ °कर्षितः; B_5 Da_1 समकर्षितः; D_3 परितर्पि°.

C. 1. 3363 B. 1. 81. 5 K. 1. 75. 5 ददृशे देवयानीं च शर्मिष्ठां ताश्च योषितः ।
पिबन्तीर्ललमानाश्च दिव्याभरणभूषिताः ॥ ५
उपविष्टां च ददृशे देवयानीं शुचिस्मिताम् ।
रूपेणाप्रतिमां तासां स्त्रीणां मध्ये वराङ्गनाम् ।
शर्मिष्ठया सेव्यमानां पादसंवाहनादिभिः ॥ ६

यय‍ातिरुवाच ।

द्वाभ्यां कन्यासहस्राभ्यां द्वे कन्ये परिवारिते ।
गोत्रे च नामनी चैव द्वयोः पृच्छामि वामहम् ॥ ७

देवयान्युवाच ।

आख्यास्याम्यहमादत्स्व वचनं मे नराधिप ।
शुक्रो नामासुरगुरुः सुतां जानीहि तस्य माम् ॥ ८
इयं च मे सखी दासी यत्राहं तत्र गामिनी ।
दुहिता दानवेन्द्रस्य शर्मिष्ठा वृषपर्वणः ॥ ९

ययातिरुवाच ।

कथं नु ते सखी दासी कन्येयं वरवर्णिनी ।
असुरेन्द्रसुता सुभ्रु परं कौतूहलं हि मे ॥ १०

देवयान्युवाच ।

सर्व एव नरव्याघ्र विधानमनुवर्तते ।
विधानविहितं मत्वा मा विचित्राः कथाः कृथाः॥११
राजवद्रूपवेषौ ते ब्राह्मीं वाचं बिभर्षि च ।
किंनामा त्वं कुतश्चासि कस्य पुत्रश्च शंस मे ॥ १२

ययातिरुवाच ।

ब्रह्मचर्येण कृत्स्नो मे वेदः श्रुतिपथं गतः ।
राजाहं राजपुत्रश्च ययातिरिति विश्रुतः ॥ १३

देवयान्युवाच ।

केनास्यर्थेन नृपते इमं देशमुपागतः ।

---

5 ^{a}) K_1 S (except $M_{6.7}$) ददर्श. Ñ B D $G_{1.2}$ M स; T_1 तां (for च). — $Ñ_1$ om. 5^{cd}. — ^{c}) K_0 $Ñ_3$ D_5 M पिबंत्यो. K_1 °नंनुमानाश्च; K_3 °लंड°; D_3 °लौंल°; D_5 °लींल°; T_2 G_6 °वंल°; $G_{1.2}$ °लंज्ज°; G_3 °लंलनाः सर्वाः; $M_{3.5.7}$ °लंव°; $M_{6.8}$ °लंप°. T_1 ताः (for च). — ^{d}) S (except M_7) सर्वाभरण°. — After 5, S ins.:

772* आसनप्रवरे दिव्ये सर्वरत्नविभूषिते ।
[M °वरे श्रेष्ठे. G_3 सर्वाभरणभूषिते (cf. 5^{d}).]

6 ^{a}) S सुकेशांतां (for च ददृशे). — ^{cd}) K_1 स्त्रीणां तासां (by transp.). K_0 D_3 वराननां; K_1 सुमध्यमां. — After 6^{cd}, S ins.:

773* आसनाच्च ततः किंचिद्विहीनां हेमभूषिताम् ।
असुरेन्द्रसुतां चापि शर्मिष्ठां चारुहासिनीम् ।

— ^{ef}) S ददर्श पादौ विप्रायाः संवाहंतीमनिंदितां. — After 6, S ins.:

774* गायन्त्यश्चैव नृत्यन्त्यो वादयन्त्यश्च भारत ।
दृष्ट्वा ययातिं ललना लज्जयावनताः स्थिताः ।

7 D_3 om. 7. K_1 यायातिः; T_2 $G_{1-4.6}$ M ययातिः; Da_1 T_1 G_5 om. the ref. — ^{a}) S युवां कन्यासहस्रेण. — ^{c}) S नामधेये च. — ^{d}) T_2 G_6 श्रोतुमिच्छामि. $Ñ_{1.2}$ B D (except D_5; D_3 om.) °च्छाम्यहं शुभे (B_1 च वां). — Cd cites वां (= युवां) as in text.

8 K_1 S om. उवाच. — ^{a}) $K_{2.4}$ T_1 $G_{2.5}$ °माधत्स्व. — ^{b}) T G (except $G_{4.5}$) नरोत्तम. — ^{d}) K_1 तस्य जानीहि मां सुतां (by transp.).

9 K_2 (? hapl.) om. 9^{cd}–10^{ab}.

10 K_2 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). K_1 D_3 S om. उवाच. — ^{a}) $K_{1.4}$ Ñ B (except $B_{1.4}$) D (except Da D_3) G_3 तु (for नु). — After 10^{ab}, D_3 S ins.:

775* नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी न च किंनरी ।
एवंरूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले ।
श्रीरिवायतपद्माक्षी सर्वलक्षणशोभिता ।

— ^{c}) $K_{3.4}$ Ñ B (except B_5) Da Dn $D_{1.2.4.5}$ सुभ्रूः; D_3 S कन्या. — ^{d}) D_3 S सर्वालंकारभूषिता (G_{1-3} °संयुता). — After 10, D_3 S ins.:

776* दैवेनोपहता सुभ्रूरुताहो तपसापि वा ।
अन्यथैषानवद्याङ्गी दासी नेह भविष्यति ।

$G_{1.2}$ cont.:

777* अस्या रूपेण ते रूपं न किंचित्सदृशं भवेत् ।
पुरा दुश्चरितेनेयं तव दासी भवत्यहो ।

11 K_1 S om. उवाच. D_3 om. 11–13. — ^{a}) $K_{0.3.4}$ सर्वमेतत्; $Ñ_2$ सर्वत्रैव. $Ñ_{1.2}$ B_{1-5} Da $D_{2.5}$ नृपश्रेष्ठ; B_6 Dn $D_{1.4}$ नरश्रेष्ठ. — ^{c}) K D_5 M_{6-8} विधातृ° (K_1 विधार्द°); B_3 °नमस्मृतं; T_1 G_{1-3} °नवशगां. K (except K_0) D_5 ज्ञात्वा. — ^{d}) K (except K_1) विचित्रीः. K_0 शुभाः; K_1 कुरु (for कृथाः). $Ñ_3$ कृथाः कथां. S मा विचारय सुव्रत.

12 D_3 om. 12 (cf. v. l. 11). — ^{a}) A few MSS. °वेशौ. D_5 °वेषस्ते. G_1 राजेन्द्र रूपवे°. — ^{c}) K_2 $B_{1.6}$ T_1 किं नाम; Ñ $B_{1m.4}$ Dn $D_{1.4}$ T_2 G M को नाम (G_1

जिघृक्षुर्वारिजं किंचिदथवा मृगलिप्सया ॥ १४

यया‍तिरुवाच ।

मृगलिप्सुरहं भद्रे पानीयार्थमुपागतः ।
बहु चाप्यनुयुक्तोऽसि तन्मानुज्ञातुमर्हसि ॥ १५

देवयान्युवाच ।

द्वाभ्यां कन्यासहस्राभ्यां दास्या शर्मिष्ठया सह ।
त्वदधीनास्मि भद्रं ते सखा भर्ता च मे भव ॥ १६

ययातिरुवाच ।

विद्ध्यौशनसि भद्रं ते न त्वामर्होऽस्मि भामिनि ।
अविवाह्या हि राजानो देवयानि पितुस्तव ॥ १७

देवयान्युवाच ।

संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं क्षत्रं च ब्रह्मसंहितम् ।
ऋषिश्च ऋषिपुत्रश्च नाहुषाङ्ग वहस्व माम् ॥ १८

ययातिरुवाच ।

एकदेहोद्भवा वर्णाश्चत्वारोऽपि वराङ्गने ।
पृथग्धर्माः पृथक्शौचास्तेषां तु ब्राह्मणो वरः ॥ १९

देवयान्युवाच ।

पाणिधर्मो नाहुषायं न पुंभिः सेवितः पुरा ।
तं मे त्वमग्रहीरग्रे वृणोमि त्वामहं ततः ॥ २०
कथं नु मे मनस्विन्याः पाणिमन्यः पुमान्स्पृशेत् । C. 1. 3380 B. 1. 81. 22 K. 1. 75. 30.

°श्ना; G_2 °मा). K_1 D_5 असि (for त्वं). K_1 त्वं (for असि). — ^{d}) K_1 पुत्रः प्रशंस मे.

13 K_1 S om. उवाच. D_3 om. 13 (cf. v. l. 11). — ^{ab}) $\tilde{N}_{1.2}$ B D (for D_5 see below) transp. कृत्स्नः and वेदः. $\tilde{N}_3$ D_5 मे वेदः कृत्स्नः (by transp.). S कृत्स्ना(T $G_{1.3.6}$ सर्वा)न्वै सांगान्वेदान्विभर्म्यहं ($G_{1.2.4-6}$ °न्विदास्म्यहं; T_2 °श्च वेद्म्यहं).

14 G_3 om. 14–15. K_1 S om. उवाच. — ^{a}) B_5 D_5 केन चार्थेन; T_1 $G_{1.2}$ केनार्थेनासि. — ^{b}) K_2 D_5 इदं वनम्. — ^{c}) D_3 S (G_3 om.) वा रिपुं कंचित् ($G_{1.2}$ किंचि°; G_6 कश्चि°).

15 G_3 om. 15 (cf. v. l. 14). K_1 D_3 S om. उवाच. — ^{b}) K_1 T $G_{1.2.6}$ $M_{3.5}$ °मिहागतः. — ^{c}) $K_{0.3.4}$ $\tilde{N}$ B D (except D_3) T_2 G_6 बहुधा. — ^{d}) K (except K_1) $\tilde{N}_{1.2}$ B D तदनु°; $\tilde{N}_3$ मामनु°.

16 K_1 D_3 S om. उवाच. — ^{a}) D_3 S अहं दासी(D_3 कन्या)सहस्रेण (G_3 °स्राणि). — ^{d}) S साधु (for सखा). Dn_1 G_1 त्वमेव च; M भवस्व मे (for च मे भव). — After 16, $D_{3.4}$ (marg.) S ins.:

778* वैशंपायनः ।
असुरेन्द्रसुतामीक्ष्य तस्यां सक्तेन चेतसा ।
शर्मिष्ठा महिषी मह्यमिति मत्वा वचोऽब्रवीत् ।
[(L. 2) $G_{1.2}$ धर्मिष्ठा. D_4 T_1 $G_{4.5}$ मत्वान्वचिन्तयत्.]

17 K_1 D_3 S om. उवाच. — ^{b}) S त्वमर्हसि. $\tilde{N}$ B Dn $D_{1.2.4}$ भाविनि. — ^{c}) G_2 M अवैवाह्या. — ^{d}) M_{6-8} पितुस्तव यशस्विनि. — $K_{0.4}$ D_5 ins. after 17: D_3, after 780*:

779* चतुर्णामपि वर्णानां विवाहं ब्राह्मणोऽर्हति ।
क्षत्रियाद्याः क्रमाधस्तान्नोत्तरोत्तरकारिणः ।
कामात्क्रोधादथो लोभाद्यत्किंचित्कुरुते नरः ।
देवयानि विजानीहि स गच्छेन्नरकं ध्रुवम् ।

After 17, $D_{3.4}$ (marg.) S ins.:

780* परभार्या स्वसा ज्येष्ठा सगोत्रा पतिता स्नुषा ।
अपरा भिक्षुकास्वस्था अगम्याः कीर्तिता बुधैः ।
[(L. 1) D_4 M_{6-8} श्रेष्ठा. — (L. 2) $D_{3.4}$ T_2 $G_{2.3}$ अवरा. T_1 विमुखास्वस्था; G_{4-6} -भिगमा°.]
— After 780*, D_3 ins 779*.

18 K_1 D_3 S om. उवाच. — ^{b}) K_1 हि; G_2 वै (for च). $\tilde{N}_{1.2}$ B D (for D_1 see below) T_2 G_1 M_{6-8} क्षत्रेण. K_2 -संस्थितं; D_5 संमितं; T_2 G (except G_6) M_{6-8} संयुतं. D_1 क्षत्रे ब्रह्म समाहितं; T_1 क्षत्रं ब्रह्म च संयुतं; $M_{3.5}$ ब्रह्म क्षत्रेण संयुतं. — After 18^{ab}, $D_{3.4}$ (marg.) S ins.:

781* तयोरप्यन्यता नास्ति एकान्तरतमौ हि तौ ।
[D_3 °रभ्यन्तरं; T_1 °रत्यन्यथा; T_2 °रन्यान्यता; G_3 °रन्यतरो; G_{4-6} °रत्यंतता; M °रन्यत्वता. D_4 $G_{4.5}$ °तमौ स्थितौ; M °समास्थितौ.]

— ^{c}) $K_{0.1.4}$ $\tilde{N}$ B (except B_5) D (except D_3) G_{1-3} M °श्चाप्यृषि°; K_2 T_1 °श्चास्यृषि°; K_3 °श्चानृषि°; T_2 G_{4-6} °स्त्वमृषि°. — ^{d}) K_0 नाहुषाथ; B_5 °ष त्वं.

19 K_1 D_3 S om. उवाच. — ^{a}) K_0 एकगात्रोद्भवा; $\tilde{N}_3$ °कभावो°; T_2 G एकत्रैवो° ($G_{4.5}$ एते देवो°); M °कतश्चो°. — ^{b}) T_1 $G_{1.2}$ हि (for अपि). K B_5 D_5 वरानने. — ^{c}) K_1 $G_{1.2}$ transp. धर्माः and शौचाः. K_2 वर्णाः (for धर्माः). — ^{d}) K_1 हि; K_2 T_2 G_{4-6} च (for तु). $K_{0.4}$ °णो गुरुः. T G (except G_4) ब्राह्मणा वराः.

20 K_1 D_3 S om. उवाच. — ^{a}) K_0 पाणिग्राहो; Cd as in text. D_3 °षाद्य. S पाणिमें नाहुषायं वै ($M_{3.5}$ °षायायं). — ^{b}) K_1 यः (for न). $G_{4.5}$ °भिः संगतः.

C. 1. 3380
B. 1. 81. 22
K. 1. 75. 30

गृहीतमृषिपुत्रेण स्वयं वाप्यृषिणा त्वया ॥ २१

ययातिरुवाच ।

क्रुद्धादाशीविषात्सर्पाज्ज्वलनात्सर्वतोमुखात् ।
दुराधर्षतरो विप्रः पुरुषेण विजानता ॥ २२

देवयान्युवाच ।

कथमाशीविषात्सर्पाज्ज्वलनात्सर्वतोमुखात् ।
दुराधर्षतरो विप्र इत्यात्थ पुरुषर्षभ ॥ २३

ययातिरुवाच ।

एकमाशीविषो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।
हन्ति विप्रः सराष्ट्राणि पुराण्यपि हि कोपितः ॥२४
दुराधर्षतरो विप्रस्तस्माद्भीरु मतो मम ।
अतोऽदत्तां च पित्रा त्वां भद्रे न विवहाम्यहम् ॥२५

देवयान्युवाच ।

दत्तां वहस्व पित्रा मां त्वं हि राजन्वृतो मया ।
अयाचतो भयं नास्ति दत्तां च प्रतिगृह्णतः ॥ २६

वैशंपायन उवाच ।

त्वरितं देवयान्याथ प्रेषितं पितुरात्मनः ।
श्रुत्वैव च स राजानं दर्शयामास भार्गवः ॥ २७

— ^{c}) K (except K_1) तन्मे; D_5 पाणिं. S त्वमेव चाग्र°.

21 ^{a}) K_1 त्व (? read तु); K_4 D_{1-3} T_2 $G_{2.6}$ तु; B_5 हि (for नु). $G_{4.5}$ किं नु मे तु. $G_{1.2}$ तपस्विन्याः. — ^{b}) G_3 पुमान्व्रजेत्. — ^{d}) K_2 B (except B_5) $D_{2.5}$ चाप्यृ°; K_4 नाहुषिणा; D_3 S पूर्वं नृप.

22 K_0 om. 22–23. K_1 D_3 S om. उवाच. — With 22^{abc} cf. 23^{abc}. — ^{a}) Here and in the foll. st. a few MSS. आसी° (for आशी°). B_1m D_3 T G शस्त्रात् (for सर्पा°). — ^{d}) $Ñ_{1.2}$ B D (except D_5) ज्ञेयः पुंसा (for पुरु°). T_2 G_{4-6} विपश्चिता.

23 K_0 om. 23 (cf. v. l. 22). K_1 D_3 S om. उवाच. — With 23^{abc} cf. 22^{abc}. — ^{a}) B_1m D_3 T G शस्त्रात् (for सर्पात्). — ^{d}) T_2 (hapl.) om. 23^{d}–25^{a}. $D_{3.5}$ इत्याह. G_6 भरतर्षभ.

24 T_2 om. 24 (cf. v. l. 23). K_1 D_3 T_1 $G_{1.2.4-6}$ M om. उवाच; D_1 G_3 om. ययातिरु°. — ^{a}) B_5 हन्यात्. — ^{b}) T_1 G_{4-6} M शस्त्रमेकं हनिष्यति ($M_{3.6-8}$ निकृंतति; M_5 निहंति च). — ^{cd}) K_{0-2} D_5 च (for हि). S (T_2 om.) सराष्ट्रं ($G_{1.2}$ °ज्यं) सबलं (G_{1-5} सप्रजं) हंति विप्रः कोपेन कोपितः (G_{4-6} संयु°; M_3 योजि°). — After 24, D_3 S (T_2 om.; D_3 G_3 om. line 1) ins.:

782* क्वचिदाशीविषो हन्याच्छस्त्रमन्यं निकृन्तति ।
यदृच्छयाग्निर्दहति मनसा हन्ति वै द्विजः ।

[(L. 1) Cf. 24^{ab} and v. l. — M एकं (for अन्यं).]

25 ^{a}) T_2 om. 25^{a} (cf. v. l. 23). — ^{b}) K_1 इति (for तस्मात्). $G_{1.2}$ भीरुतरो. — ^{c}) D_2 प्रदत्तां; S न दत्तां (for ऽदत्तां च). — ^{d}) $K_{0.3}$ विपयाम्यहं; $K_{1.2}$ M_5 Cd Arj. (comm.) विपहा°; T_2 G वरया°; Da (erroneously) Arjp विवहा° (as in text). ❁ Arj.: विवहामीति प्रायशः पाठः । ❁

26 K_1 D_3 S om. उवाच. M_{6-8} om. 26. — ^{a}) $Ñ_3$ भजस्व (*sup. lin. sec. m.* वहस्व as in text); T_1 वरय. $Ñ_{1.2}$ $B_{3.4.6}$ Dn_2.n_3 $D_{1.3}$ तन्मा त्वं; $Ñ_3$ तस्मान्मां; B_1 Da Dn_1 $D_{2.4}$ तन्मां त्वं; B_5 मां पित्रा; T G M_5 राजेंद्र. — ^{b}) K_1 तु (for हि). Ñ B D (except D_5) T G $M_{3.5}$ पित्रा राजन् (B_5 राजन्पूर्वं). T_1 transp. वृतः and मया. — ^{d}) B_6 वा; T_2 तु; $G_{1.2}$ ते (for च). — After 26, $K_{0.3.4}$ Da_1 (all om. lines 2–3) $D_{3.4}$ (marg.) S (except M_{6-8}) ins.:

783* तिष्ठ राजन्मुहूर्तं त्वं प्रेषयिष्याम्यहं पितुः ।
गच्छ त्वं धात्रिके शीघ्रं ब्रह्मकल्पमिहानय ।
स्वयंवरे वृतं शीघ्रं निवेदय च नाहुषम् ।

27 K_1 D_3 S om. उवाच (M_{6-8} om. the ref.). For $M_{3.5}$ see below. — ^{a}) K (except K_1) त्वरिता. — ^{b}) K D_5 प्रेषि(K_4 °रि)ता; $Ñ_{1.2}$ B Da Dn $D_{1.2.4}$ संदिष्टं. — After 27^{ab}, K_1 $Ñ_{1.2}$ B D ins.:

784* सर्वं निवेदयामास धात्री तस्मै यथातथम् ।

— ^{c}) K_1 तं च (for च स). D_3 M_{6-8} स श्रुत्वैव; T_1 $G_{1.3-5}$ श्रुत्वैव तु; G_2 °त्वैतत्तु. S (for $M_{3.5}$ see below) वचस्तत्र (for स रा°). — For 27, $M_{3.5}$ subst.:

785* ततो धात्रेयिका गत्वा शीघ्रं तूशनसं प्रति ।
दृष्ट्वा चैनं यथान्यायमभिवाद्येदमब्रवीत् ।
देवयान्या वृतो भर्ता नाहुषः पृथिवीपतिः ।
तत्रानुज्ञां कुरुष्वाद्य ब्रह्मन्सत्यपरायण ।
शुक्रः ।
गच्छ गच्छाग्रतो भद्रे गच्छामि सहितस्त्वया । [5]
करिष्यामि वचस्तस्याः पृष्ट्वा राजानमच्युतम् ।
वैशंपायनः ।
प्रादुरासीत्तदा शुक्रः प्रज्वलन्निव तेजसा ।
ब्राह्मणः सर्वभूतानि तेजोराशिः प्रकाशयन् ।

दृष्ट्वैव चागतं शुक्रं ययातिः पृथिवीपतिः ।
ववन्दे ब्राह्मणं काव्यं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥२८

देवयान्युवाच ।

राजायं नाहुषस्तात दुर्गे मे पाणिमग्रहीत् ।
नमस्ते देहि मामस्मै नान्यं लोके पतिं वृणे ॥ २९

शुक्र उवाच ।

वृतोऽनया पतिर्वीर सुतया त्वं ममेष्टया ।
गृहाणेमां मया दत्तां महिषीं नहुषात्मज ॥ ३०

ययातिरुवाच ।

अधर्मो न स्पृशेदेवं महान्मामिह भार्गव ।
वर्णसंकरजो ब्रह्मन्निति त्वां प्रवृणोम्यहम् ॥ ३१

शुक्र उवाच ।

अधर्मात्त्वां विमुञ्चामि वरयस्व यथेप्सितम् ।
अस्मिन्विवाहे मा ग्लासीरहं पापं नुदामि ते ॥ ३२
वहस्व भार्यां धर्मेण देवयानीं सुमध्यमाम् ।
अनया सह संप्रीतिमतुलां समवाप्स्यसि ॥ ३३
इयं चापि कुमारी ते शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
संपूज्या सततं राजन्मा चैनां शयने ह्वयेः ॥ ३४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो ययातिस्तु शुक्रं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
जगाम स्वपुरं हृष्टो अनुज्ञातो महात्मना ॥ ३५ C. 1. 3396 B. 1. 81. 38 K. 1. 75. 49

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

---

28 ^{a}) $K_{0.3.4}$ भार्गवं (for चागतं). K_1 काव्यं; S विप्रं (for शुक्रं). — ^{cd}) K_1 ववंदे प्रांजलिः शुक्रं ब्राह्मणं प्र°.

29 K_1 D_3 S om. उवाच. — ^{b}) Ñ $B_{3.6}$ D (except Da D_4) T G दुर्गमे. S (except $M_{3.5}$) °मस्पृशत्. — After 29^{ab}, $D_{3.4}$ (marg.) S ins.:

786* नान्यपूर्वंगृहीतं मे तेनाहमभया कृता ।

— ^{c}) B_6 मामस्य. — ^{d}) Ñ B D transp. नान्यं and लोके.

30 K_1 D_3 S om. उवाच. — After शुक्रः, D_3 S (T $G_{3.6}$ $M_{3.5}$ om. line 2) ins.:

787* अन्यो धर्मः प्रियस्त्वन्यो वृतस्ते नाहुषः पतिः ।
कचशापात्त्वया पूर्वं नान्यद्भवितुमर्हति ।

— ^{ab}) D_3 S वृतो राजन्वृणीष्वेमां (G_1 °ष्वैनां) महिषी नाहुषास्तु ते (D_3 T_2 $G_{1-3.6}$ °षीं नहुषात्मज). — After 30^{ab}, D_3 S ins.:

788* स्वयंग्रहे महान्दोषो ब्राह्मण्यां वर्णसंकरात् ।

31 K_1 D_3 S om. उवाच. — ^{a}) B_4 मा (for न). $K_{1.2}$ Ñ Dn D_4 °देव. — K_2 om. from भार्गव up to वर (32^{b}). — ^{b}) $Ñ_3$ आत्मानमिह. Da D_2 transp. महान् and मां. — ^{c}) T_2 G_6 °करतो. — ^{d}) K_1 इह (for इति). S भयादेतद् ($G_{4.5}$ M_{6-8} इति मत्वा) ब्रवीम्यहं.

32 K_2 om. 32^{ab} (cf. v. l. 31). K_1 D_3 S om. उवाच. — ^{a}) $M_{3.5}$ विमोक्ष्यामि. — ^{b}) S (except $M_{3.5}$) °य त्वं. K_3 यमीप्सितं. K_0 वरय स्वमभीप्सितं; K_1 $Ñ_{1.2}$ B D (except D_5) वृणु त्वं (K_1 यद्) वरमीप्सितं; $Ñ_3$ वर यं वरमीप्सितं. — ^{c}) Ñ B_6 Dn D_1 स्लासीः. S अ(T_2 G_{4-6} $M_{3.5}$ त)स्माद्विवाहा(T_2 $G_{2.3.6}$ °द्धि पापा)न्मा भैषीः. — ^{d}) M_3 पुनामि ते. M_6 अहं वाचं ददामि ते. Cd as in text.

33 ^{b}) T_1 देवरूपं. K D_5 शुचिस्मितां. — ^{d}) T_2 G (except $G_{1.3}$) त्वम् (for सम्-). $K_{2.4}$ Ñ B D °वाप्नुहि.

34 For 34, S subst.:

789* इयं कुमारी शर्मिष्ठा दुहिता वृषपर्वणः ।
तां पूजयेथा मा चैनां शयने वै समाह्वय ।
रहस्येनां समाहूय न वदेर्न च संस्पृशेः ।
वहस्व भार्यां भद्रं ते यथाकाममवाप्स्यसि ।

35 K_3 $D_{3.5}$ om. उवाच. — After वैशं°, K_3 ins.:

790* गान्धर्वेण विवाहेन देवयानी वृता तदा ।

— ^{a}) K_3 एवं कृत्वा; S तथेत्युक्त्वा. — ^{b}) K_3 कृत्वा काव्यं प्र°; D_4 S तत्सर्वमकरोत्प्रभुः. — After 35^{ab}, $K_{0.4}$ Dn $D_{4.5}$ (both latter marg.) ins.:

791* शास्त्रोक्तविधिना राजन्विवाहमकरोच्छुभम् ।
लब्ध्वा शुक्रान्महद्वित्तं देवयानीं तथोत्तमाम् ।
द्विसहस्रेण कन्यानां तथा शर्मिष्ठया सह ।
संपूजितश्च शुक्रेण दैत्यैश्च नृपसत्तमः ।;

while, S ins.:

792* विवाहं विधिवत्कृत्वा प्रदक्षिणमथाकरोत् ।

With the posterior pāda cf. 35^{b}. — ^{c}) D_1 (hapl.) om. from हृष्टो (in ^{cd}) up to स्वपुरं (1. 77. 1^{a}). S ययातिः (G_{1-3} ययौ च) (for जगाम). $K_{2.4}$ स्वं पुरं. T_1 G_{4-6} $M_{3.5}$ यायात्; T_2 G_{1-3} राजा; M_{6-8} प्रायात् (for हृष्टः). — ^{d}) $Ñ_3$ T G_{4-6} M अनुज्ञातो (as in text): K $D_{3.5}$ सोनु°; $Ñ_{1.2}$ $B_{3.4.6}$ Dn [ऽ]नुज्ञातोथ; B_1 Da $D_{2.4}$

७७

G. 1. 3397
B. 1. 82. 1
K. 1. 76. 1

वैशंपायन उवाच ।

ययातिः स्वपुरं प्राप्य महेन्द्रपुरसंनिभम् ।
प्रविश्यान्तःपुरं तत्र देवयानीं न्यवेशयत् ॥ १
देवयान्याश्चानुमते तां सुतां वृषपर्वणः ।
अशोकवनिकाभ्याशे गृहं कृत्वा न्यवेशयत् ॥ २
वृतां दासीसहस्रेण शर्मिष्ठामासुरायणीम् ।
वासोभिरन्नपानैश्च संविभज्य सुसत्कृताम् ॥ ३
देवयान्या तु सहितः स नृपो नहुषात्मजः ।
विजहार बहूनब्दान्देववन्मुदितो भृशम् ॥ ४
ऋतुकाले तु संप्राप्ते देवयानी वराङ्गना ।
लेभे गर्भं प्रथमतः कुमारं च व्यजायत ॥ ५
गते वर्षसहस्रे तु शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
ददर्श यौवनं प्राप्ता ऋतुं सा चान्वचिन्तयत् ॥ ६
ऋतुकालश्च संप्राप्तो न च मेऽस्ति पतिर्वृतः ।
किं प्राप्तं किं नु कर्तव्यं किं वा कृत्वा कृतं भवेत् ॥ ७
देवयानी प्रजातासौ वृथाहं प्राप्तयौवना ।

स्वनु°; B5 समा°; G1.2 ह्यनु°; G3 -प्यनु°. T1 महर्षिणा. — Only Ñ3 has the entire line 35*cd* exactly as in text!

Colophon om. in D1. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add ययात्युपाख्यान. K1-3 Ñ3 B D (D1 om.) M (all om. sub-parvan name) mention only यायात. — *Adhy. name:* Ko.4 देवयानीविवाहः; M3.5 ययातिविवाहः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 78; B5 D3 75; Da1 D4m 79; T2 16; G M 17. — *S'loka no.:* Ñ3 37; Da1 39; Dn 38; M3 56. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3367.

☞ The fragm. MS. D3 ends with this adhy.; it is *wholly* ignored in the sequel. Accordingly D will hereafter denote only the *nine* Devanāgarī MSS.: Da (2), Dn (3), D1.2.4.5 (cf. the note at the beginning of adhy. 54).

77

☞ This adhy. is missing in Ś1 V1 (cf. v. l. 1. 68. 74; 72. 23). The MSS. are *wholly* ignored here.

1 K1 S om. उ° (G5 om. the ref.). — D1 om. up to स्वपुरं (cf. v. l. 1. 76. 35). — *ab*) S °पुरं गत्वा पताकाभिरलंकृतं. — *c*) T2 G6 °पुरे. T1 G4.5 M राजा (for तत्र).

2 K4 (hapl.) om. 2. — *b*) Ñ1.2 B D (except D5) transp. तां and सुतां. — *c*) Some MSS. °भ्यासे.

3 *b*) Ñ1.2 B D वार्षपर्वणीं; T2 G (except G1.3) असुरात्मजां. — *d*) K3 संभविष्यत्. Ko.3.4 सुपूजितां; K1 B3 Da D2 °संस्कृतां. K2 सा व्यतिष्ठत्सुसत्कृता.

4 *a*) K1 च; T1 स; G4.5 सु- (for तु). — *b*) S ययातिर्नहु°. — After 4*ab*, K4 S ins.:

793* प्रीत्या परमया युक्तो मुमुदे शाश्वतीः समाः ।
अशोकवनिकाभ्याशे देवयानी समागता ।
शर्मिष्ठया सा क्रीडित्वा रमणीये मनोरमे ।
तत्रैव तां तु निर्दिश्य सह राज्ञा ययौ गृहम् ।
एवमेव बहुप्रीत्या मुमुदे बहुकालतः ।

— *c*) M (except M5) विचचार. Ko.3.4 वर्षान्; Ñ3 S (except M7) देशान्. — *d*) T G4-6 मुमुदे. Ñ1.2 B D (except D5) सुखी (for भृशम्).

5 *b*) S शुचिस्मिता (for वरा°). — *c*)=26*c*. K (except K1) लेभे प्रथमतो गर्भं (K2 °तः पुत्रं). — *d*) G4-6 M3 कुमारश्च.

6 *cd*) K1 सा च व्यचिं°; K2 सा वाप्यचिं°. S सा तु काले ऋतुस्नाता भर्तारं सम(G4.5 M अनु)चिंत°. — After 6, S ins.:

794* शुद्धा स्नाता तु शर्मिष्ठा सर्वालंकारभूषिता ।
अशोकशाखामालम्ब्य सुफुल्लैः स्तबकैर्वृताम् ।
आदर्शे मुखमुद्वीक्ष्य भर्तृदर्शनलालसा ।
शोकमोहसमाविष्टा वचनं चेदमब्रवीत् ।
अशोक शोकापनुद शोकोपहतचेतसम् ।
त्वन्नामानं कुरु क्षिप्रं प्रियसंदर्शनाद्धि माम् ।
एवमुक्तवती सा तु शर्मिष्ठा पुनरब्रवीत् ।

7 *a*) G1.2 तु (for च). T2 G4-6 M मे (for सं-). — *b*) S न च भर्तास्ति कश्चन. — *c*) B1 किं कार्यं; M3.5 किं प्राप्यं. — *d*) K1 M3.5 किं नु. Ko हितं; G4.5 सुखं (for कृतं). K4 T2 G1-3.6 किं कृत्वा (G1-3 कृतं) सु(K4 हि)कृतं भ°.

यथा तया वृतो भर्ता तथैवाहं वृणोमि तम् ॥ ८
राज्ञा पुत्रफलं देयमिति मे निश्चिता मतिः ।
अपीदानीं स धर्मात्मा इयान्मे दर्शनं रहः ॥ ९
अथ निष्क्रम्य राजासौ तस्मिन्काले यदृच्छया ।
अशोकवनिकाभ्याशे शर्मिष्ठां प्राप्य विष्ठितः ॥ १०
तमेकं रहिते दृष्ट्वा शर्मिष्ठा चारुहासिनी ।
प्रत्युद्गम्याञ्जलिं कृत्वा राजानं वाक्यमब्रवीत् ॥ ११
सोमस्येन्द्रस्य विष्णोर्वा यमस्य वरुणस्य वा ।
तव वा नाहुष कुले कः स्त्रियं स्प्रष्टुमर्हति ॥ १२
रूपाभिजनशीलैर्हि त्वं राजन्वेत्थ मां सदा ।
सा त्वां याचे प्रसाद्याहमृतुं देहि नराधिप ॥ १३

ययातिरुवाच ।
वेद्मि त्वां शीलसंपन्नां दैत्यकन्यामनिन्दिताम् ।
रूपे च ते न पश्यामि सूच्यग्रमपि निन्दितम् ॥ १४
अब्रवीदुशना काव्यो देवयानीं यदावहम् ।
नेयमाह्वयितव्या ते शयने वार्षपर्वणी ॥ १५

शर्मिष्ठोवाच ।
न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ १६
पृष्टं तु साक्ष्ये प्रवदन्तमन्यथा C. 1. 3413 B. 1. 82. 17 K. 1. 76. 25

---

8 ^{a}) $K_{0.2.3}$ प्रसूता. $K_{0.3.4}$ वै; K_{2} हि; S (except M_{7}) सा (for -सौ). — ^{b}) T G_{4-6} यथा संप्राप्त°. — After 8^{ab}, S ins.:

795* देवयानी पुण्यकृता तस्या भर्ता हि नाहुषः ।
[G_{1-3} पुण्यतमा; M कृतपुण्या.]

— ^{cd}) S यथा तस्या भवद्भर्ता ($G_{1.2}$ transp. तस्या and भर्ता) ममाप्येष तथा भवेत्.

9 ^{b}) M (except M_{7}) निश्चितं मनः. — ^{d}) S यायान्मे. T G पुनः (G_{3} पुरः); M नृपः (for रहः). — After 9, K_{4} (om. lines 2–3) D_{4} (marg.) S ins.:

796* केशे बद्ध्वा तु राजानं याचेऽहं सदृशं पतिम् ।
वैशंपायनः ।
गृहे मुदा देवयानीपुत्रमीक्ष्य पुनः पुनः ।
क्रीडन्नन्तःपुरे तस्याः कचित्क्षणमवाप सः ।

[(L. 1) K_{4} केशैर् and याचेयं. — M om. वैशं°. — (L. 2) M स्पृहे मुदा देवयान्याः. — (L. 3) T_{2} $G_{1.2.6}$ क्रीडत्यन्तः°, and सा. G_{3} क्रीडंत्याः पुनरेतस्याः. M_{3} reads line 3 after 10^{ab}.]

10 Before 10, K Ñ B (except B_{3}) D (except Dn) ins. वैशं° उ°; M वैशं°. — ^{a}) T_{2} G_{6} राजर्षिः. $G_{1.2.4.5}$ M स; G_{3} तु (for -सौ). — ^{c}) Some MSS. °काभ्यासे; G_{1-3} °कामध्ये. — ^{d}) Dn T_{2} G_{6} प्रेक्ष्य; $G_{4.5}$ प्राप; M_{3} वीक्ष्य. K (except K_{1}) B_{3} Dn $D_{2.5}$ धिष्ठितः; T_{2} G_{6} तिष्ठति; $G_{4.5}$ तिष्ठतीं. $D_{1.4}$ शर्मिष्ठां प्राप्तयौवनां (D_{4}m प्राप्तवान् शुभां); T_{1} G_{1-3} °ष्ठा यत्र तिष्ठति.

11 ^{a}) $K_{0.1}$ $B_{5.6}$ Da D_{4} (*sup. lin.*) रहितं. Ñ$_{2}$ रहसि प्रेक्ष्य. S दृष्ट्वा तमेकं रहसि. — ^{b}) = 26^{b}. Da वार्षपर्वणी (for चारु°); cf. 6^{b}. — ^{c}) $K_{1.2}$ बध्वा (for कृत्वा).

12 Before 12, $K_{0.4}$ Dn $D_{1.4}$ ins. शर्मिष्ठोवाच; S (except G_{3}) ins. शर्मिष्ठा. — ^{a}) K D_{5} G_{2} च (for वा). — ^{b}) S (except T_{1}) धनदस्य वा. $K_{0.3.4}$ Ñ$_{1.2}$ Dn $D_{1.4.5}$ $G_{5.6}$ च (for वा). — ^{c}) Ñ$_{2}$ B D (except D_{5}) गृहे. — ^{d}) Ñ$_{1}$ प्रष्टुम्; Ñ$_{2}$ B D (except D_{5}) द्रष्टुम्.

13 ^{a}) K_{1} च (for हि). — ^{c}) T_{2} G (except $G_{1.3}$) त्वां याचे संप्रसाद्याहं. — ^{d}) $G_{1.2.4.5}$ सुतं देहि. T_{2} G_{6} तं तु मे दातुमर्हसि.

14 K_{1} S om. उवाच. K_{2} om. 14–15. — ^{a}) $K_{0.3.4}$ Ñ$_{3}$ (*sup. lin.* as in text) वेद; K_{1} वीद (sic). D_{5} दयितां (for वेद्मि त्वां). G_{5} रूपसं°. — ^{b}) Ñ$_{3}$ (*sup. lin.* as in text) वेद; M वेद्मि (for दैत्य-). — K_{1} (hapl.) om. 14^{cd}. — ^{c}) Ñ Dn D_{1} रूपं. K_{3} S रूपेण ते (T_{1} G_{1} रूपेणैव; G_{5} रूपेण वै). — ^{d}) Ñ$_{3}$ M सूच्यग्रेणापि निं°; $G_{4.5}$ °ग्रेणाप्यनिं°. — After 14, D_{4} (marg.) S ins.:

797* तदा प्रभृति त्वां दृष्ट्वा स्मराम्यनिशमुत्तमे ।

15 K_{2} om. 15 (cf. v. l. 14). — ^{a}) After अब्रवीत्, $B_{1.4}$ ins. तु. $K_{1.3}$ (*sup. lin.*) B_{1} Da_{2} T_{1} G_{6} M_{5} °शनाः. — ^{b}) G_{1} °यान्या; G_{2} °यानेः. D_{5} यदोद्वहं; T_{1} यथा वहे; T_{2} $G_{2.6}$ सदा वह (G_{2} °हे); G_{1} यदुद्वहे; G_{3-5} M °वहे. — ^{c}) T_{2} G_{6} आह्वयनीया; G_{1} आश्वासितव्या. — ^{d}) S वा(T_{1} ना-; G_{3} चा)न्यथापि वा. — After 15, D_{4} (marg.) S ins.:

798* देवयान्याः प्रियं कृत्वा शर्मिष्ठामपि पोषय ।

16 K_{2} om. शर्मिष्ठो°. K_{1} S om. उवाच. — ^{a}) Ñ$_{3}$ D_{4}m S अनृतं (for वचनं). K_{1} निहंति. — ^{c}) M °धनातिपाते.

C. 1. 3418
B. 1. 82. 17
K. 1. 76. 25

वदन्ति मिथ्योपहितं नरेन्द्र ।
एकार्थतायां तु समाहितायां
मिथ्या वदन्तमनृतं हिनस्ति ॥ १७

ययातिरुवाच ।

राजा प्रमाणं भूतानां स नश्येत मृषा वदन् ।
अर्थकृच्छ्रमपि प्राप्य न मिथ्या कर्तुमुत्सहे ॥ १८

शर्मिष्ठोवाच ।

समावेतौ मतौ राजन्पतिः सख्याश्च यः पतिः ।
समं विवाहमित्याहुः सख्या मेऽसि पतिर्वृतः ॥ १९

ययातिरुवाच ।

दातव्यं याचमानेभ्य इति मे व्रतमाहितम् ।
त्वं च याचसि मां कामं ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ २०

शर्मिष्ठोवाच ।

अधर्मात्त्राहि मां राजन्धर्मं च प्रतिपादय ।
त्वत्तोऽपत्यवती लोके चरेयं धर्ममुत्तमम् ॥ २१
त्रय एवाधना राजन्भार्या दासस्तथा सुतः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ २२
देवयान्या भुजिष्यासि वश्या च तव भार्गवी ।
सा चाहं च त्वया राजन्भरणीये भजस्व माम् ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु राजा स तथ्यमित्येव जज्ञिवान् ।
पूजयामास शर्मिष्ठां धर्मं च प्रत्यपादयत् ॥ २४

---

17 ^{b}) N (except $Ko._4$ D_5) G_2 मिथ्या पतितं; $G_{4.5}$ °थ्योपहतं; M °थ्योपचितं. T_1 G_6 मिथ्या तदर्थाचरितं न°; G_3 मिथ्यात्थ वधाचरितं (sic) न°. — ^{c}) $Ko._{2.4}$ °कार्थिता°. $K_{2.4}$ D_5 S च (for तु). — ^{d}) Ñ B D (except Da D_5) T_2 G_3 M_5 °तं त्वनृतं; $G_{1.2.4.6}$ °तं ह्यनृतं. K_1 ह्यनृपं (sic) वदंति. — After 17, S ins.:

799* अनृतं नानृतं स्त्रीषु परिहासविवाहयोः ।
आत्मप्राणार्थघातेषु तदेवोत्तमतां व्रजेत् ।

M cont.:

800* धर्मसूक्ष्मार्थतत्त्वज्ञा एवमाहुर्मनीषिणः ।

18 K_1 S om. उवाच. After ययातिः, M ins.:

801* यथा वदसि कल्याणि ममाप्येतद्धि काङ्क्षितम् ।
ब्राह्मणस्य तु तद्वाक्यं हृदि मे परिवर्तते ।

— ^{a}) $Ko._{3.4}$ °णं लोकानां. — ^{b}) T_2 G_{4-6} वि- (for स). B_4 स प्रणश्येन्मृषा. — ^{c}) T_1 G_{1-3} अति° (for अर्थ°). B_1 अभि-; D_5 अनु- (for अपि). — ^{d}) D_1 T_2 G (except $G_{1.3}$) मिथ्यां. $Ñ_3$ T_1 G_5 M_5 वक्तुम्.

19 K_1 S om. उवाच. — ^{a}) S उभौ तौ हि (T_2 G_6 हि च) पती लोके. — ^{b}) $M_{3.5}$ सख्युः. T_2 G पतिश्च यः (by transp.). — ^{d}) D_5 मे त्वं; $M_{3.5}$ मे हि. $Ñ_{1.2}$ B D (except D_5) transp. पतिः and वृतः. T_1 G_{1-3} स्मृतः (for वृतः). — After 19, S reads 22, which is followed by 805*.

20 K_1 S om. उवाच. — ^{a}) Da °मानेषु. S दास्यामि याचतो (T G_{3-6} °चते; $G_{1.2}$ °चितो) नित्यं. — ^{c}) K_2 याचसे त्वं च (for त्वं च या°). K_1 G_2 M याचस्व. K_1 मे (for मां). — After 20, S ins.:

802* धनं वा यदि वा कामं राज्यं वापि शुचिस्मिते ।

21 K_1 S om. उवाच. — ^{a}) $Ko._{3.4}$ $B_{5.6}$ D (except Da D_2) पाहि (for त्राहि). — ^{b}) Cf. 24^{d}. $Ko._{1.4}$ प्रति(Ko परि)पालय. — After 21^{ab}, D_4 (marg.) S ins.:

803* नान्यं वृणे पुत्रकामा पुत्रात्परतरं न च ।

After 21, S ins.:

804* पुत्रार्थं भर्तृपोषार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्वयंभुवा ।
अपतिश्चापि या कन्या अनपत्या च या भवेत् ।
तस्या जन्म वृथा लोके गतिस्तस्या न विद्यते ।

22 =(var.) Manu 8. 416. — S reads 22 after 19 (cf. v. l. 19). — ^{b}) D_1 T_2 G_6 transp. तथा and सुतः. — 22^{cd}=Manu 8. 416^{cd}. — ^{d}) $Ñ_{1.2}$ B_1 Dn $D_{1.4}$ S यस्यैते. — After 22, D_4 (marg.) S ins.:

805* सह दत्तास्मि काव्येन देवयान्या महर्षिणा ।
पूज्या पोषयितव्येति न मृषा कर्तुमर्हसि ।
सुवर्णमणिमुक्तानि वस्त्राण्याभरणानि च ।
याचतां हि ददासि त्वं गोग्रामादीनि यानि च ।
बाहिरं दानमित्युक्तं न शरीराश्रयं नृप ।
दुष्करं पुत्रदानं च आत्मदानं च दुष्करम् ।
शरीरदानात्तत्सर्वं दत्तं भवति मारिष ।
यस्य यस्य यथाकामं तस्य तस्य ददाम्यहम् ।
इत्युक्त्वा नगरे राजंस्त्रिकालं घोषितं त्वया ।
अनृतं त्वयोक्तं राजेन्द्र वृथा घोषितमेव च ।
तत्सत्यं कुरु राजेन्द्र यथा वैश्रवणस्तथा ।

[(L. 1) $G_{1.2}$ अहं; G_3 साहं. — (L. 4) G याचितॄणां द°. — (L. 5) T G_{4-6} बाह्यकं. G_3 त्वाभिराजानमित्युक्तं. — (L. 6) M पुष्कलं (for दुष्करं). G_{1-3} शरीरस्य तथैव च. — (L. 9) $G_{1.2}$ तद्वा (for त्वया).]

समागम्य च शर्मिष्ठां यथाकाममवाप्य च ।
अन्योन्यमभिसंपूज्य जग्मतुस्तौ यथागतम् ॥ २५
तस्मिन्समागमे सुभ्रूः शर्मिष्ठा चारुहासिनी ।
लेभे गर्भं प्रथमतस्तस्मान्नृपतिसत्तमात् ॥ २६
प्रजज्ञे च ततः काले राजन्राजीवलोचना ।
कुमारं देवगर्भाभं राजीवनिभलोचनम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा कुमारं जातं तु देवयानी शुचिस्मिता ।
चिन्तयामास दुःखार्ता शर्मिष्ठां प्रति भारत ॥ १
अभिगम्य च शर्मिष्ठां देवयान्यब्रवीदिदम् । C. 1. 3425 B. 1. 83. 2 K. 1. 77. 5

---

23 ^{a}) Ñ1.2 B D भजनीये (D5 भरणीयैर्). K2 M6–8 भरस्व.

24 K1 S om. उवाच. — ^{a}) G2.3 °मुक्ते स. T1 G1–3 तु (for स). — ^{b}) T1 G (except G3.6) सत्यं (for तथ्यं). Ñ1.2 B D (except D5) इत्यभि-. After 24^{ab}, D4 (marg.) S ins.:

806* काव्यस्य देवयान्याश्च भीतो धर्मभयादपि ।

— ^{c}) B1m M6–8 धार्मिष्ठां. — K1 (hapl.) om. 24^{d}–26^{a}. — ^{d}) Cf. 21^{b}. S धर्मे. T G (except G4.5) M7 प्रतिपादयन्. For 24^{d}, Ñ2 subst. 25^{b}. — After 24, S (M om. line 3) ins.:

807* ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्चैव संवृतः ।
कृत्वा विवाहं विधिवद्दत्त्वा ब्राह्मणदक्षिणाम् ।
पुण्ये नक्षत्रसंयोगे मुहूर्ते द्विजपूजिते ।

25 K1 om. 25 (cf. v. l. 24). — ^{a}) Da D2 G4.5 M तु (for च). Ñ B Dn D1.4.5 स (D5 तां) समागम्य श°. — ^{b}) T1 G1–3 यथाकालम्. — ^{c}) Ñ B D °न्यं चाभि°; S °न्यं पूजयित्वा तु.

26 ^{a}) K1 om. 26^{a} (cf. v. l. 24). — ^{b})=11^{b}. D5 वार्षपर्वणी (for चारु°). — ^{c})=5^{c}. — ^{d}) D5 तु नृप°; S राजर्षि° (for नृपति°).

27 ^{b}) S क्रियां (T2 G6 M3 °याः) कृत्वा विशेषतः. — ^{c}) K2 देवरूपाभं. — ^{d}) G4.5 °सम° (for °निभ°).

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add ययात्युपाख्यान. K1.2.4 Ñ3 B Da Dn1.n2 D1.2.4.5 T2 G2.4 M6–8 (om. sub-parvan name) mention only यायात. — *Adhy. name:* Ko शर्मिष्ठासंप्रयोगः; K3.4 ययातिशर्मिष्ठासंयोगः (K4 °संगमः); T2 G2.4 शर्मिष्ठापरिणयं (T2 °णयनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 79; B5 76; Da1 D4m 80; Dn3 81; T1 67; T2 17; G M 18. — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 Dn 27; M3 48. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3395.

78

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 In Ś1, 1–20^{ab} are missing (cf. v. l. 1. 72. 23). K1.3 D2.5 S om. उवाच. — After वैशं° (resp. its v. l.), K4 D4 S ins.:

808* तस्मिन्नक्षत्रसंयोगे शुक्ले पुण्यर्क्षगेन्दुना ।
स राजा मुमुदे सम्राट् तया शर्मिष्ठया सह ।
ययातिः ।
प्रजानां श्रीरिवाभ्या मे शर्मिष्ठा ह्यभवद्वधूः ।
पन्नगीवोग्ररूपा वै देवयानी ममाप्यभूत् ।
पर्जन्य इव सस्यानां देवानाममृतं यथा ।
तद्वन्ममापि संभूता शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
वैशंपायनः ।
इत्येवं मनसा ध्यात्वा देवयानीमवर्जयत् ।

[(L. 1) M यस्मिन्. K4 D4 तस्मिंस्तु पुत्रे संजाते. T1 शुद्धे; M3.5 शुभे. T1 G1–3 चन्द्रस्तु यादृशः (for पुण्य°). — (L. 2) M °दे तस्याः. T1 G1–3 तादृशो नाहुषो राजा त°. M प्रियः (M3.5 प्रीतः) श°. T1 G1–3 °ष्ठयाभवत्. — (L. 3) K4 °वाद्यासौ; G4.5 °वाभ्याशो; M3.5 °वान्या मे. — (L. 7) G1.2 M3.5 अवंचयत्.]

— ^{a}) D1.5 °रं संजातं. Ñ1 तं; Ñ3 सा; M6–8 वै (for तु). — ^{c}) S चिंतां बहुविधां चक्रे.

2 Ś1 missing. — ^{a}) S (except G1.2) तु (for च). — ^{b}) S °यानी तदा (T2 M6–8 °नीदम्-; G3 °नी ततो)-

C. 1. 3425 B. 1. 83. 2 K. 1. 77. 5 किमिदं वृजिनं सुभ्रु कृतं ते कामलुब्धया ॥ २

शर्मिष्ठोवाच ।

ऋषिरभ्यागतः कश्चिद्धर्मात्मा वेदपारगः ।
स मया वरदः कामं याचितो धर्मसंहितम् ॥ ३
नाहमन्यायतः काममाचरामि शुचिस्मिते ।
तस्मादृषेर्ममापत्यमिति सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ४

देवयान्युवाच ।

शोभनं भीरु सत्यं चेदथ स ज्ञायते द्विजः ।
गोत्रनामाभिजनतो वेत्तुमिच्छामि तं द्विजम् ॥ ५

शर्मिष्ठोवाच ।

ओजसा तेजसा चैव दीप्यमानं रविं यथा ।
तं दृष्ट्वा मम संप्रष्टुं शक्तिर्नासीच्छुचिस्मिते ॥ ६

देवयान्युवाच ।

यद्येतदेवं शर्मिष्ठे न मन्युर्विद्यते मम ।
अपत्यं यदि ते लब्धं ज्येष्ठाच्छ्रेष्ठाच्च वै द्विजात् ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

अन्योन्यमेवमुक्त्वा च संप्रहस्य च ते मिथः ।
जगाम भार्गवी वेश्म तथ्यमित्येव जज्ञुषी ॥ ८
ययातिर्देवयान्यां तु पुत्रावजनयन्नृपः ।
यदुं च तुर्वसुं चैव शक्रविष्णू इवापरौ ॥ ९
तस्मादेव तु राजर्षेः शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
द्रुह्युं चानुं च पूरुं च त्रीन्कुमारानजीजनत् ॥ १०

ब्रवीत्. — Before 2cd, B4 Dn D4 ins. देवयान्यु°; T2 G (except G1.3) देवयानी. — c) K0.3.4 किल्बिषं; K2 कुत्सितं (for वृजिनं). — d) Ñ B D वै (B5m as in text); T1 G (except G3.6) मे (for ते).

3 Ś1 missing. K1.3 S om. उवाच. — a) K (except K1) Ñ3 G4.5 °भ्यागसत्. — b) Ñ3 वेदवेदांगपा°. — c) T1 G1 मानदः. T2 G2.4.6 कामी. — d) T1 G (except G1.3) °संहितः. — After 3, S ins.:

809* अपत्यार्थे स तु मया वृतो वै चारुहासिनि ।

4 Ś1 missing. — a) T1 G1.3 °तः किंचिद्. — b) S (except M3.5) आचरेयं. — d) S इदं (for इति). S (except G5 M3.5) °त्वं शुचिस्मिते (cf. 4b).

5 Ś1 missing. K1 S om. उवाच. — a) Ñ1.2 B D (except D5) भीरु यद्येवं. — b) Ñ1.2 B1.3.5 Da D2 कथं (B1m अथ as in text). K1.2.4 Ñ1.2 B4 D1.5 T1 M7 सं-; T2 G वि- (G3 न) (for स). — d) K1 ज्ञातुमि°; Ñ3 (*sup. lin. sec. m.*) D5 श्रोतुमि°.

6 Ś1 missing. K1 S om. उवाच. — a) K0.3 G3 तेजसा; K1.2.4 Ñ (Ñ3 *sup. lin. sec. m.*) B5m Dn D1.4.5 तपसा (K2 *sup. lin.* प्रभया) (for ओज°). K0 तपसा; K3 यशसा. — b) D5 T1 G3 M °नो रविर्यथा. Ñ B Da Dn D1.2.4 transp. रविं and यथा. — c) B3 °ष्ट्वा तु मम प्र°. — d) Ñ3 नासीच्छक्तिः (by transp.).

7 Ś1 missing. K1 S om. उवाच (G5 om. the ref.). — d) T2 G4–6 श्रेष्ठं (for ज्येष्ठात्). S भामिनी (T2 G6 M6–8 °नि) (for वै द्वि°).

8 Ś1 missing. K1.3 D2.5 S om. उवाच. — a) S °मेवं (G3–5 °व) संभाष्य. Ñ B D (except Da) तु (for च). — b) Ñ3 संप्रधार्य. T2 G4–6 भृशं (for मिथः). — d) M3.5 °मेवेति. K2.3 D5 जानती; B5 Dn3 T G3–5 जग्मुषी. K0 तथ्यमेव विजानती; Ñ B3.4.6 Da Dn1.n2 D1.2.4 G2 °मित्यव(D1 °भि)जग्मुषी; B1m M6.7 °मित्यवज°.

9 Ś1 missing. — a) M3 द्वौ (for तु). — b) M6–8 पुत्रोपजननं. T G4–6 नृप; M3 प्रभुः. M5 द्वौ पुत्रौ जनयत्प्रभुः. — c) T1 G2.3 M तुर्वशुं. — d) T G M3.6–8 इंद्रा(T G6 M6.7 °द्र)विष्णू. M5 इंद्रं विष्णुमिवा°. — After 9, D4 S ins.:

810* तस्मिन्काले तु राजर्षिर्ययातिः पृथिवीपतिः ।
माध्वीकरससंयुक्तां मदिरां मदवर्धिनीम् ।
पाययामास शुक्रस्य तनयां रक्तपिञ्जराम् ।
पीत्वा पीत्वा च मदिरां देवयानी मुमोह सा ।
रुदती गायमाना सा नृत्यन्ती च मुहुर्मुहुः ।
बहु प्रलपती देवी राजानमिदमब्रवीत् ।
राजवद्रूपवेषौ ते किमर्थं त्वमिहागतः ।
केन कार्येण संप्राप्तो निर्जनं गहनं वनम् ।
द्विजश्रेष्ठ नृपश्रेष्ठो ययातिश्चोग्रदर्शनः ।
तस्मादितः पलायस्व हितमिच्छसि चेद्द्विज ।
इत्येवं प्रलपन्तीं तां देवयानीं तु नाहुषः ।
भर्त्सयामास वचनैरपापां पापवर्धिनीम् ।
ततो वर्षवरान्मूकान्पङ्गून्वृद्धान्सपण्डकान् ।
रक्षणे देवयान्याः स पोषणे च शशास तान् ।
ततस्तु नाहुषो राजा शर्मिष्ठां प्राप्य बुद्धिमान् ।
रेमे च सुचिरं कालं तया शर्मिष्ठया सह ।

[(L. 2) T2 G4–6 तां च माध्वीकसं°. — (L. 4) T2 G4–6 °यानीममोहयत्. — (L. 5) T2 G3–6 रुदंती. — (L. 7) G1.2 °पवेषेण. — (L. 12) G3 अनर्हां (for अपापां). T2 G

ततः काले तु कस्मिंश्चिद्देवयानी शुचिस्मिता ।
ययातिसहिता राजन्निर्जगाम महावनम् ॥ ११
ददर्श च तदा तत्र कुमारान्देवरूपिणः ।
क्रीडमानान्सुविश्रब्धान्विस्मिता चेदमब्रवीत् ॥ १२
कस्यैते दारका राजन्देवपुत्रोपमाः शुभाः ।
वर्चसा रूपतश्चैव सदृशा मे मतास्तव ॥ १३
एवं पृष्ट्वा तु राजानं कुमारान्पर्यपृच्छत ।
किंनामधेयगोत्रो वः पुत्रका ब्राह्मणः पिता ।
विब्रूत मे यथातथ्यं श्रोतुमिच्छामि तं ह्यहम् ॥ १४
तेऽदर्शयन्प्रदेशिन्या तमेव नृपसत्तमम् ।
शर्मिष्ठां मातरं चैव तस्याचख्युश्च दारकाः ॥ १५
इत्युक्त्वा सहितास्ते तु राजानमुपचक्रमुः ।
नाभ्यनन्दत तान्राजा देवयान्यास्तदान्तिके ।
रुदन्तस्तेऽथ शर्मिष्ठामभ्ययुर्बालकास्ततः ॥ १६ C. 1. 3440 B. 1. 83. 17 K. 1. 77. 32

(except G3) हर्ष° (for पाप°). — (L. 13) D4 सपंगुकान्; T2 G6 सपिंड°; G4.5 च पंड°. — (L. 15) T2 G4–6 तां (for तु).]

10 Ś1 missing. M om. 10^{ab}. T1 transp. 10^{ab} and 10^{cd}. — ^{c}) K1 द्रुहं; K2–4 Da1 Dn1.n2 D1 G1.2 द्रुह्यं (cf. v. l. 1. 70. 32, 34). Ko त्रीन् (for the last च). Ko D1 om. 10^{d}–12^{a}. — After 10, T2 G2.4–6 (T2 G6 om. line 2) ins.:

811* शर्मिष्ठाकामुको राजा यदासीत्तद्गताकुलः ।
मदिराविवशां कृत्वा रेमे शर्मिष्ठयान्वहम् ।
[After line 1, G6 repeats 10^{ab}.]

11 Ś1 missing. Ko D1 om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{b}) = 1^{b}. S °नी वरांगना. — ^{c}) S °ता देवी. — ^{d}) Ñ B Da Dn D2.4 जगाम रहितं (B3.5.6m D2 गहनं) वनं; D5 °म हि तद्वनं; S जगाम प्रमदावनं.

12 Ś1 missing. Ko D1 om. 12^{a} (cf. v. l. 10). — ^{a}) S सा ददर्श वने तत्र. — ^{b}) G1–3 देववर्चसः. — ^{c}) K4 D1 तु (for सु-). D1 T1 M विस्रब्धान्.

13 Ś1 missing. Before 13, Dn D1.4 ins. देवयान्यु°; G1.2 M3.5 देवयानी. — ^{a}) K Ñ1.3 D5 कस्येमे. Ñ2 Da °का देव. — ^{c}) D2 °सा धर्मतश्च; T2 G4–6 °सा तेजसा. — ^{d}) Ñ3 °शास्ते मता मम; D1 °शास्तव मे मताः.

14 Ś1 missing. Before 14, Dn D1.4 ins. वैशं° उ°; D5 वैशं°. — ^{a}) Ko.3.4 उक्त्वा (for पृष्ट्वा). — After 14^{a}, G1.2 ins.:

812* पश्यन्तमवनीतलम् ।
ज्ञात्वा तु तत्कृतं शापं.

— ^{b}) T2 G4–6 °रान्प्राप्य पृच्छति. — S ins. after 14^{ab}: D4, after 14:

813* तस्मिन्काले तु तच्छ्रुत्वा धात्री तेषां वचोऽब्रवीत् ।
किं न ब्रूत कुमारा वः पितरं वै द्विजर्षभम् ।
[(L. 1) T1 G1–3 °ले ततः (G3 तु तं) श्रु°.]

Before 14^{cd}, Dn ins. देवयान्यु°; S (except G5 M5) देवयानी. — ^{c}) Ko.1.3.4 D2 °धेयं गोत्रं; B5 D5 G2.3.6 °धेयं (B5 G3 °या) गो°; Dn D1.4 °धेयं (D1.4 °यो) वंशो; T1 °गोत्रं; G1 °नामगोत्रः स च. K1.2 वा; K4 च; Da यः; T1 वै (for वः). — ^{d}) K2 transp. पु° and ब्रा°. Ko.1.3.4 D (except Da; D5 marg.) कश्च वः (for ब्रा°). — After 14^{cd}, T G ins.:

814* प्रब्रूत तत्त्वतः क्षिप्रं कश्चासौ क च वर्तते ।
[T1 G1.2 प्रब्रूत तं तु नः; G3 प्रभूततन्मनः.]

— ^{e}) Ñ3 B (except B1) D (except Da) T1 G (except G6) प्रब्रूत. T2 G (except G1.3) °तत्त्वं. — ^{f}) B6 ज्ञातुं. Ko.3.4 °मि तत्त्वतः; D1.2 °मि तद्यहं; M6–8 °म्यहं हि तं (by transp.). — S ins. after 14: D4, after 813*:

815* एवमुक्ताः कुमारास्ते देवयान्या सुमध्यया ।

After 14, D4 ins. 813*.

15 Ś1 missing. — ^{a}) M6–8 व्यदर्शयन्. — ^{b}) S °व पितरं (G3 °वापतितं) नृपं. — ^{d}) K1 T2 G2–5 तदाच°; K2 तस्यश्चेक्षु (sic); K3 तस्याचक्षुश्च; K4 तस्याः सख्याश्च; Ñ B Da2 Dn D2.4 T1 तथाच°; Da1 तथाचक्षुश्च; D1 तथैवाचक्षु; D5 corrupt; G6 तस्या आचख्युः; M तस्या ऊचुश्च. G1 भारत (*sup. lin.* as in text); G3 पुत्रकाः. — After 15, S (G3 M om. line 3) ins.:

816* ऋषिश्च ब्राह्मणश्चैव द्विजातिश्चैव नः पिता ।
शर्मिष्ठा नानृतं ब्रूयाद्देवयानि क्षमस्व वै ।
तया रहः पृच्छयमानास्तथ्यमूचुश्च दारकाः ।
[(L. 2) T2 G3–5 देवयानी. G1.3 M6–8 नः (for वै).]

16 Ś1 missing. Before 16, Ko.2.4 Ñ B D (except D2) ins. वैशं° उ°; K1.3 T G वैशं°. — ^{a}) G2.5.6 इत्युक्ताः स°. B3 °ता ह्येते; T G (except G1.3) °ता देव्या; M °ता देवीं. — ^{d}) K1 ततोंतिके; K2 Dn G1–3 तदं°; T1 G4.5 तथां°. — T1 om. 16^{ef}. — ^{e}) Da G1 च; T2 G2.4–6 तु (for ऽथ). — ^{f}) Da अन्वयुः. K D2.5 G2.5 दारकास्. K4 D5 T2 G (except G3) तदा (G5 °था). — After 16,

C. 1. 3441
B. 1. 83. 18
K. 1. 77. 34

दृष्ट्वा तु तेषां बालानां प्रणयं पार्थिवं प्रति ।
बुद्ध्वा च तत्त्वतो देवी शर्मिष्ठामिदमब्रवीत् ॥ १७
मदधीना सती कस्मादकार्षीर्विप्रियं मम ।
तमेवासुरधर्मं त्वमास्थिता न बिभेषि किम् ॥ १८

शर्मिष्ठोवाच ।

यदुक्तमृषिरित्येव तत्सत्यं चारुहासिनि ।
न्यायतो धर्मतश्चैव चरन्ती न बिभेमि ते ॥ १९
यदा त्वया वृतो राजा वृत एव तदा मया ।
सखीभर्ता हि धर्मेण भर्ता भवति शोभने ॥ २०
पूज्यासि मम मान्या च ज्येष्ठा श्रेष्ठा च ब्राह्मणी ।
त्वत्तोऽपि मे पूज्यतमो राजर्षिः किं न वेत्थ तत् ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तस्यास्ततो वाक्यं देवयान्यब्रवीदिदम् ।
राजन्नाद्येह वत्स्यामि विप्रियं मे कृतं त्वया ॥ २२
सहसोत्पतितां श्यामां दृष्ट्वा तां साश्रुलोचनाम् ।
त्वरितं सकाशं काव्यस्य प्रस्थितां व्यथितस्तदा ॥ २३

Dn ins. the first line of 818*. — After 16, D_4 S (T_2 G for the first time) read 25^{ab}; then ins.:

817* नातिदूराच्च राजानमवातिष्ठदवाङ्मुखी ।

[D_4 M °जानं शर्मिष्ठा समतिष्ठत; G_6 °नमतितिष्ठ°.]

17 Ś$_1$ missing. — ^{a}) K (except K_2) च (for तु). — ^{c}) G_5 दृष्ट्वा; G_6 लब्ध्वा. B_5 S (except M_{6-8}) तु (for च). Dn D_4 च तत्वं सा; D_1 तत्वं च सा. — After 17, S (except M_3) ins.:

818* श्रुत्वा तु तेषां बालानां सव्रीड इव पार्थिवः ।
प्रतिवक्तुमशक्तोऽभूत्तूष्णींभूतोऽभवन्नृपः ।
गृहीत्वा तु करे रोषाच्छर्मिष्ठां पुनरब्रवीत् ।

— $K_{0.4}$ Ñ (om. lines 1, 3) B_5 (om. lines 1, 3) Dn_3 D_1 (om. lines 2, 3).$_4$ M_3 ins. after 17: Da (om. line 3), after 18: T G M_{5-8}, after 818*:

819* देवयान्युवाच ।
अभ्यागच्छति मां कश्चिदृषिरित्येवमब्रवीत् ।
ययातिमेव नूनं त्वं प्रोत्साहयसि भामिनि ।
पूर्वमेव मया प्रोक्तं त्वया तु वृजिनं कृतम् ।

[$K_{0.4}$ Ñ B_5 Da om. देवयान्यु°; S om. उवाच. — (L. 1) $K_{0.4}$ Dn_3 M अन्यो ग°. G_3 °पिरेत्य वचोब्र°. Dn_3 T_2 G_{4-6} M_{6-8} °ब्रवीः. Da D_1 ऋषिरभ्यागतः (D_1 आजगाम ऋषिः) कश्चिदिति मां पूर्वम°. — (L. 2) Ñ B_5 Da Dn_3 °व नृपतिं; D_4 M_3 °व राजानं. Ñ तं प्रोत्साहय का°; D_2 यमाह्वयसि भा°.]

18 Ś$_1$ missing. Before 18, K_3 D_5 ins. देवयान्यु°. — ^{a}) S मय्यधीना. Ñ$_{1.3}$ सखी. T_1 G_1 कन्या. — ^{b}) T_2 G_{2-6} M transp. विप्रियं and मम. K_2 D_5 अप्रियं. K_2 वद (*sup. lin.* मम as in text). T_1 G_1 यदकार्षीन्म(G_1 °र्मं)माप्रियं. — ^{c}) T G (except G_3) तद् (for तम्). B_4 Da_1 $D_{1.5}$ °धर्मत्वं; T_2 G (except G_3) °कर्मं ($G_{1.2}$ °र्मं) त्वं. $M_{3.5}$ तु (for त्वम्). — ^{d}) S चरंती (for आस्थिता). M_{6-8} बिभैपि. Ñ B D मे; S मां (for किम्). — After 18, Da ins. 819*.

19 Ś$_1$ missing. K_1 S om. उवाच. — ^{b}) T_1 शर्मिष्ठा (for तत्सत्यं). M_5 चारुलोचने. M_3 प्रोक्तं सत्यं शुचिस्मिते.

20 Ś$_1$ resumes with भर्ता हि in^c (cf. v. l. 1. 72. 23). — ^{a}) T_2 G_3 यथा. Dn_3 S वृतस्त्व(Dn_3 °तो त्व)या (by transp.). K_1 Ñ$_{2.3}$ B D भर्ता (for राजा). — ^{b}) K_4 transp. तदा and मया. S तदै(T_1 G_3 °थै; $G_{1.2.5}$ °दे)व स (T_2 $G_{2.4-6}$ हि) मया वृतः. — ^{c}) Ś$_1$ K_1 स-; K_2 च (for हि).

21 Ś$_1$ partly damaged. — ^{a}) K_2 हि; D_2 S च (for असि). — ^{b}) G_2 साध्वी (for श्रे°). K_1 Da_1 T_1 भामिनी (K_1 °नि; T_1 *sup. lin.* as in text); Ñ$_{1.2}$ B Da_2 D_1 भाविनि (D_1 °नी); D_2 भार्गवी. — ^{c}) K_2 D_5 T_1 G हि (for ऽपि). K_2 S (except G_3 $M_{3.5.8}$) पूज्यतरो; Ñ$_3$ पूर्वतमो. — ^{d}) B_3 $M_{3.8}$ नु (for न). K_{2-4} Da_1 वेत्सि. $G_{2.4.5}$ किं न भामिनी. $K_{0.1}$ M_3 तं (for तत्). Ś$_1$ °र्षिर्वेत्थ किं न तं. — After 21, D_4 S ins.:

820* तव पित्रा मे गुरुणा सहदत्ते उभे शुभे ।
ततो भर्ता च पूज्यश्च पोष्यां पोषयतीह माम् ।

[(L. 1) D_4 M_5 त्वत्पित्रा मम गुरुणा (M_5 गुरुणा मे च). — (L. 2) T_2 G_6 तव भ°. T_1 $G_{2.4.5}$ हि भर्ता (for भर्ता च). $G_{1.3}$ हि पूज्यो भर्ता च (for भर्ता च पू°).]

22 Ś$_1$ $K_{0.1.3}$ $D_{2.5}$ S om. उवाच. — Ś$_1$ partly damaged. — ^{a}) D_5 श्रुत्वा तु तस्यास्तद्; S (except T_1 G_3) एवं (M एतत्) श्रुत्वा ततो. — After 21^{ab}, D_4 ins. 821*. — ^{d}) Ñ$_3$ D_2 $M_{3.5}$ transp. कृतं and त्वया. — S ins. after 22: D_4, after 22^{ab}:

821* रमस्वेह यथाकामं देव्या शर्मिष्ठया सह ।
प्रतिजज्वाल कोपेन देवयानी तदा भृशम् ।
निर्दहन्तीव सव्रीडां शर्मिष्ठां समुदीक्ष्य च ।
अपविध्य च सर्वाणि भूषणान्यसितेक्षणा ।

[(L. 3) $G_{2.4-6}$ देवयानी च (for निर्द°).]

अनुवव्राज संभ्रान्तः पृष्ठतः सान्त्वयन्नृपः ।
न्यवर्तत न चैव स्म क्रोधसंरक्तलोचना ॥ २४
अविब्रुवन्ती किंचित्तु राजानं चारुलोचना ।
अचिरादिव संप्राप्ता काव्यस्योशनसोऽन्तिकम् ॥ २५
सा तु दृष्ट्वैव पितरमभिवाद्याग्रतः स्थिता ।
अनन्तरं ययातिस्तु पूजयामास भार्गवम् ॥ २६
देवयान्युवाच ।
अधर्मेण जितो धर्मः प्रवृत्तमधरोत्तरम् ।
शर्मिष्ठयातिवृत्तास्मि दुहित्रा वृषपर्वणः ॥ २७
त्रयोऽस्यां जनिताः पुत्रा राज्ञानेन ययातिना ।
दुर्भगाया मम द्वौ तु पुत्रौ तात ब्रवीमि ते ॥ २८
धर्मज्ञ इति विख्यात एष राजा भृगूद्वह ।
अतिक्रान्तश्च मर्यादां काव्यैतत्कथयामि ते ॥ २९
शुक्र उवाच ।
धर्मज्ञः सन्महाराज योऽधर्ममकृथाः प्रियम् ।
तस्माज्जरा त्वामचिराद्धर्षयिष्यति दुर्जया ॥ ३०
ययातिरुवाच ।
ऋतुं वै याचमानाया भगवन्नान्यचेतसा ।
दुहितुर्दानवेन्द्रस्य धर्म्यमेतत्कृतं मया ॥ ३१
ऋतुं वै याचमानाया न ददाति पुमान्वृतः ।
भ्रूणहेत्युच्यते ब्रह्मन्स इह ब्रह्मवादिभिः ॥ ३२
अभिकामां स्त्रियं यस्तु गम्यां रहसि याचितः ।
नोपैति स च धर्मेषु भ्रूणहेत्युच्यते बुधैः ॥ ३३
इत्येतानि समीक्ष्याहं कारणानि भृगूद्वह । C. 1. 3458 B. 1. 83. 35 K. 1. 77. 57

---

23 M6–8 om. 23^{ab}. Ś1 partly damaged. — a) T G (except G1.3) °तां राजा; M3 °तं नागं; M5 °तं सर्वं. — b) B1.6 D2 ताम्रलो°. T G (except G1.3) M3.5 दृष्ट्वैव सहसोत्थितः. — c) Hypermetric! Ko.1 शीघ्रं; K3.4 Ñ3 B3–5 Da2 त्वरितां; Ñ2 द्रुतं; Da1 M त्वरिता; T2 G4–6 त्वरया. K2 पितुः सकाशं त्वरितं; G2 त्वरया काव्यसंकाशं. — d) G1 सदृशां (for व्यथितस्). Dn3 T1 G3 °थितां तदा (G3 °था); T2 G2.4–6 °थिताननां. M प्रस्थिता कमलेक्षणा (M3.5 °लानना).

24 Ś1 partly damaged. — c) T1 G1.6 न ह्या(G6 प्रा)वर्तत; T2 G2–5 M न न्यवर्तत (by transp.). T1 G2.4.5 M वै तस्मात् (M3 *inf. lin.* कोपात्); T2 G6 चैवं सा; G1.3 चैवास्मिन् (G3 °थ).

25 D4 S read 25^{ab} after 16 (T2 G repeat 25^{ab} here; cf. v. l. 16). B5 Da2 (hapl.) om. 25^{ab}. — a) T1 तमब्रु°; M6–8 अपि ब्रु°. Ñ1.2 Da1 Dn सा; Ñ3 S च (for तु). — b) Ko.3.4 D1 °हासिनी; Ñ2 B1.3.4 D2 वामलो°; Da1 Dn D4 साश्रुलो°; T2 G (except G1) °दर्शना. — c) Ko.3.4 Ñ B3.6 D (except D5) °रादेव; B5 °रेणेव.

26 b) S (except T1 G1.3) अभिवाद्येदमब्रवीत्. — c) Ñ3 B4–6 Da D2 T G च (for तु).

27 Ś1 K1 D5 S om. उवाच. — c) Ñ1 D4.5 °या निवृत्ता°; G3 °या यदुक्ता°.

28 b) K4 G (except G1.3) °ज्ञा तेन. — c) Ś1 K Ñ3 D5 °गायां (K4 Ñ3 °या) मयि. — d) M3.5 जनितौ पुत्रकौ नृपात्; M6–8 पुत्रावजनयन्नृपः.

29 a) T2 G (except G1.3) धर्मिष्ठ इ°; M5 सधर्म इ°. — b) K2 कुलो°; D4 G6 कुरूद्वहः.

30 S om. उवाच; K1 G5 om. शुक्र उ°. — a) T1 G (except G6) धार्मिकः. Ś1 M5 च; G1 त्वं (for सन्). — b) S यो धर्मं ना(G1 चा; G2.3 न)कृथाः. Ko.3.4 Ñ3 B4.5 Da1 D2 S स्वयं. — c) K2 Ñ3 T G (except G4) M3 नचिराद्.

31 Ś1 K1 S om. उवाच (G5 om. the ref.). Ś1 K1 (hapl.) om. 31. — d) Some MSS. धर्मम्.

32 a) Ko.3 Ñ3 D5 यो (for वै). — b) K2 Ñ3 B D (except D5) ऋतुं (for वृतः). — d) S सदा (T1 G1.3 तथा) वै (for स इह).

33 a) B5 D2 अतिकामां; T1 अभिगम्यां. Ko.3.4 B D (except D2.5) °यं यश्च; S °यं चैव (T1 यो वै). — c) S उपैति यः स्व- (T1 G1.2 च स; G3–5 M3.5 यः स). Ko.3.4 B D2.5 M (except M5) धर्मेण. — d) S किल्बिषी न च सः (T1 G1.2 यः; M7 सत्-) पुमान्. — After 33, D4 (om. line 3) S (except T2) ins.:

822* यद्यद्याचति मां कश्चित्तत्तद्देयमिति व्रतम् ।
त्वयापि सा च दत्ता मे नान्यं नाथमिहेच्छति ।
सत्वैतन्मम धर्मं तु कृतं ब्रह्मन्क्षमस्व माम् ।

[(L. 1) D4 वृणोति (for याचति). G2.4.5m °ति कामं च. T1 G1.3 M6–8 तद्ददामीति मे व्र°. — (L. 3) M3.6–8 °तदिह. T1 G1–3.5.6 M5 धर्मेति.]

34 d) Ś1 Da D5 °ष्टामभि-.

C. 1. 3458
B. 1. 83. 35
K. 1. 77. 57

अधर्मभयसंविग्नः शर्मिष्ठामुपजग्मिवान् ॥ ३४

शुक्र उवाच ।

नन्वहं प्रत्यवेक्ष्यस्ते मदधीनोऽसि पार्थिव ।
मिथ्याचारस्य धर्मेषु चौर्यं भवति नाहुष ॥ ३५

वैशंपायन उवाच ।

क्रुद्धेनोशनसा शप्तो ययातिर्नाहुषस्तदा ।
पूर्वं वयः परित्यज्य जरां सद्योऽन्वपद्यत ॥ ३६

ययातिरुवाच ।

अतृप्तो यौवनस्याहं देवयान्यां भृगूद्वह ।
प्रसादं कुरु मे ब्रह्मञ्जरेयं मा विशेत माम् ॥ ३७

शुक्र उवाच ।

नाहं मृषा ब्रवीम्येतज्जरां प्राप्तोऽसि भूमिप ।
जरां त्वेतां त्वमन्यस्मै संक्रामय यदीच्छसि ॥ ३८

ययातिरुवाच ।

राज्यभाक्स भवेद्ब्रह्मन्पुण्यभाक्कीर्तिभाक्तथा ।
यो मे दद्याद्वयः पुत्रस्तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ३९

शुक्र उवाच ।

संक्रामयिष्यसि जरां यथेष्टं नहुषात्मज ।
मामनुध्याय भावेन न च पापमवाप्स्यसि ॥ ४०
वयो दास्यति ते पुत्रो यः स राजा भविष्यति ।
आयुष्मान्कीर्तिमांश्चैव बह्वपत्यस्तथैव च ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

---

35 Ś1 K1 S om. उवाच. — In Ś1 the first five letters are lost on a missing portion. — a) K3.4 D4 G (except G1.3) न त्वहं; Da1 न त्वत्वं (sic); T1 तत्वहं. Ś1 °वीक्ष्यस्ते; M प्रतिवक्ष्य(M3.5 °वाच्य)स्ते. — b) Ñ3 S मय्यधी°. — c) M3.5 °थ्या चरसि. — d) S जरा (for चौर्यं).

36 Ś1 K1.3 D5 S om. उवाच (T2 G4–6 om. the ref.). — b) Ñ3 D5 G3 °तिर्नहुषात्मजः.

37 Ś1 K1 S om. उवाच. D2 lacuna for the ref. In Ś1 this st. is lost on a missing portion. — a) Ñ3 अतृप्तयौवनश्चाहं. — b) K0.4 Da1 Dn3 G3 M3.5 देवयान्या. — c) Ñ3 °रु ब्रह्मर्षे. — d) G3 न शापः (for जरे°). K0.1.3.4 B3 नाविशेत (B3 °च्च); Ñ B1.4–6 D (except D2.5) T1 G1.2 न विशेत (Ñ1 Dn D1.4 °च्च); G3 प्रवि°. K2 °यं नाविशेद्यथा.

38 Ś1 K1 S om. उवाच. D2 lacuna for the ref. In Ś1, the portion of the text from 38 up to 1. 79. 7a is lost on the missing upper half of a fol. (61). — a) K2 Da1 वृथा (for मृषा). K2 °म्येत्य; D4 G3–5 °म्येव; T2 G6 M3.5 °म्येनां; G1.2 °म्येह; M6–8 प्रब्रवीमि (for ब्रवीम्येतत्). — c) K (except K1; K2 sup. lin.) एतां (K3 °नां); M इमां (for त्वेतां). K2 त्वमप्यन्यं; Ñ B3.5.6 Dn D1.4.5 त्वमन्यस्मिन्. T G (except G6) °रां त्वमेताम्°.

39 Ś1 missing (cf. v. l. 38). K1 S om. उवाच. D2 lacuna for the ref. — b) T2 G6 transp. पुण्य° and कीर्ति°. — d) M6–8 तं (for तद्).

40 Ś1 missing (cf. v. l. 38). K1 S om. उवाच. D2 lacuna for the ref. — After शुक्र उ°, K0.4 D2.5 ins.:

823* पुत्रो ज्येष्ठः कनिष्ठो वा यो ददाति वयस्तव ।
[K4 D2 °ति भयाद्वयः].

Thereafter D5 ins. (for the first time) 824* (cf. v. l. 1. 79. 8).

41 Ś1 missing (cf. v. l. 38). — ab) T1 G1 transp. ते and यः. G3 स च (for यः स).

Colophon. Ś1 missing. — *Major parvan:* G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add ययात्युपाख्यान. K1.2 B D M3.5 (om. the sub-parvan name) mention only यायात. — *Adhy. name:* K0.3.4 ययातिशापः. T2 G4 ययातिशापावाप्तिः; G1 ययातिशापमोक्षः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K0 80; B5 77; Da1 D4 m 81; Dn3 82; T1 68; T2 18; G M 19. — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 43; Dn 42; M3 62. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3437.

79

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68.-74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 In Ś1, 1–9a is missing (cf. v. l. 1. 78. 38). K0.1 D5 S om. उवाच. — b) Ñ2 B1 D (except D2.5) S (except M6–8) हि (for ह). — c) K3 ज्येष्ठं पुत्रं (by transp.). T1 G1–3 परिष्वज्य (for वरिष्ठं च).

७९

वैशंपायन उवाच ।

जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव ह ।
पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठं च यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥ १
जरा वली च मां तात पलितानि च पर्यगुः ।
काव्यस्योशनसः शापान्न च तृप्तोऽस्मि यौवने ॥ २
त्वं यदो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥ ३
पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
दत्त्वा स्वं प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ ४

यदुरुवाच ।

सितश्मश्रुशिरा दीनो जरया शिथिलीकृतः ।
वलीसंततगात्रश्च दुर्दर्शो दुर्बलः कृशः ॥ ५
अशक्तः कार्यकरणे परिभूतः स यौवनैः ।
सहोपजीविभिश्चैव तां जरां नाभिकामये ॥ ६

ययातिरुवाच ।

यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मादराज्यभाक्तात प्रजा ते वै भविष्यति ॥ ७
तुर्वसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह । C. 1. 3475 B. 1. 84. 10 K. 1. 78. 10

---

2 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). Before 2, K$_3$ B$_1$ D (except D$_{2.5}$) ins. ययातिरु°; G$_3$ ययातिः. — 2^{ab} = (var.) 24^{cd}. — ^{a}) K$_2$ D$_{1.5}$ S मे (G$_3$ मा; G$_5$ ते) (for मां). — ^{d}) Da नैव तृ°.

3–4 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). K$_1$ G$_2$ om. 3^{c}–4^{d}. D$_1$ transp. 3^{cd} and 4^{ab}. Cf. 8–9, 16, 20 and 26. — 4^{a}) Ñ$_3$ पूर्णे सहस्रे वर्षाणां. — ^{b}) K$_2$ Ñ$_{1.2}$ D$_2$ पुनर्दास्यामि यौवनं. — ^{c}) K$_{0.3}$ B$_{5.6}$ Da$_1$ Dn$_1$ D$_2$ T$_1$ सं- (for स्वं). M °पत्स्येहं.

5 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). K$_1$ S om. उवाच. — After यदुरु°, K$_3$ (om. line 2).$_4$ Ñ B D ins. (D$_5$ repeats; cf. v. l. 1. 78. 40):

824* जरायां बहवो दोषाः पानभोजनकारिताः ।
तस्मान्न ग्रहीष्ये राजन्निति मे रोचते मनः ।

[(L. 1) K$_3$ °वर्जनाः; K$_4$ Ñ$_1$ °वार्जिताः; D$_5$ °वर्धनाः. — (L. 2) Ñ$_1$ B$_1$ Dn D$_{4.5}$ तस्माज्जरां न ते (D$_4$ नाद्य) राजन् (B$_1$ D$_5$ °रां न ग्रहीष्ये); Ñ$_3$ तां न ग्रहीष्ये राजेंद्र; B$_5$ तस्माद्ग्रहीष्ये न जरां (m as in B$_1$ D$_5$); D$_1$ तस्मान्न च रोचते राजन्; D$_2$ ततो न गृह्णामि वै राजन्. K$_4$ जरां (for राजन्). Dn D$_{1.4}$ ग्रहीष्य इति मे मतिः (D$_{1.4}$ °नः). K$_4$ निश्चिता मतिः (for रोचते मनः).]

— ^{a}) K$_{0.1}$ °श्रुः शि(K$_1$ सि)रा लीनो; K$_{2.4}$ D$_5$ °शिरा लीनो; K$_3$ T$_1$ G$_{1.2}$ °श्रुजरादी(K$_3$ °ली)नो; Ñ$_{1.2}$ B$_{1.3–5}$ °श्रुधरो (B$_3$m °शिरा as in text) दीनो; Dn D$_{1.4}$ °श्रुर्निरानंदो. — ^{b}) T$_1$ G$_3$ शिथिलाकृतिः. — ^{c}) K (except K$_0$) D$_5$ G$_{1.3}$ °संनत°; Ñ$_1$ °संपन्न°; Ñ$_2$ Da Dn D$_{1.4}$ °संगत°; T$_1$ °संतान°; G$_2$ M$_5$ पलिसंतत°. Ñ$_{1.2}$ B$_3$ D (except D$_2$) तु (for च). — ^{d}) Da$_1$ D$_1$ G$_{4.5}$ M$_{5.8}$ दुर्दशो. K$_0$ Dn$_3$ T$_2$ G (except G$_3$) कृतः.

6 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). — ^{a}) Ñ$_3$ कामकरणे. — ^{b}) D$_4$ S च (D$_4$ G$_3$ स्व-; G$_1$ सु-; M$_3$ *inf. lin.* स as in text). K$_4$ D$_5$ यौवने; Ñ B$_6$ Dn$_2$ D$_4$ °तैः. — ^{c}) Ñ$_3$ तात (for चैव). — After 6^{c}, G$_{1.2}$ ins.:

825* भार्यापुत्रसुहृज्जनैः ।
सुरूपनाशिनीं घोरां.

— ^{d}) K तज्जरां. S नैव का°. Ñ$_3$ तज्जराहं न का°. — After 6, K$_{3.4}$ D ins.:

826* सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप ।
जरां ग्रहीतुं धर्मज्ञ तस्मादन्यं वृणीष्व वै ।

7 Ś$_1$ missing (cf. v. l. 1). K$_{1.3}$ S om. उवाच. Da lacuna for the ref. Cf. 11, 18 and 22. — ^{a}) K$_{0.4}$ यस्त्वं मे; K$_1$ यन्मे त्वं; S यो मे त्वं. Ś$_1$ resumes with 7^{b} (cf. v. l. 1. 78. 38). — ^{b}) T$_1$ G$_{1.3}$ यौवनं (for वयः स्वं). — ^{c}) B D$_2$ °स्मान्न रा°. T$_1$ °भुक् (for °भाक्). — ^{d}) Ś$_1$ missing. K$_2$ Ñ$_{1.3}$ D$_5$ S वै ते (by transp.); Ñ$_2$ Da Dn D$_{1.4}$ तव; B$_6$ चैव. — After 7, D$_4$ S ins. (with वैशं° prefixed in G$_6$ M$_{3.5}$):

827* प्रत्याख्यातस्तु राजा स तुर्वसुं प्रत्यभाषत ।
[D$_4$ T$_1$ G$_{1.3}$ M$_{3.5}$ °सुं प्रत्युवाच ह.]

8 Before 8, B$_{1.6}$ D$_4$ ins. ययातिरु°; G$_6$ ययातिः.

C. 1. 3475 B. 1. 84. 10 K. 1. 78. 10 यौवनेन चरेयं वै विषयांस्तव पुत्रक ॥ ८
पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनर्दास्यामि यौवनम् ।
स्वं चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ ९
तुर्वसुरुवाच ।
न कामये जरां तात कामभोगप्रणाशिनीम् ।
बलरूपान्तकरणीं बुद्धिप्राणविनाशिनीम् ॥ १०
ययातिरुवाच ।
यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मात्प्रजा समुच्छेदं तुर्वसो तव यास्यति ॥ ११
संकीर्णाचारधर्मेषु प्रतिलोमचरेषु च ।
पिशिताशिषु चान्त्येषु मूढ राजा भविष्यसि ॥ १२
गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्यग्योनिगतेषु च ।
पशुधर्मिषु पापेषु म्लेच्छेषु प्रभविष्यसि ॥ १३
वैशंपायन उवाच ।
एवं स तुर्वसुं शप्त्वा ययातिः सुतमात्मनः ।
शर्मिष्ठायाः सुतं द्रुह्युमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४
द्रुह्यो त्वं प्रतिपद्यस्व वर्णरूपविनाशिनीम् ।
जरां वर्षसहस्रं मे यौवनं स्वं ददस्व च ॥ १५
पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रतिदास्यामि यौवनम् ।
स्वं चादास्यामि भूयोऽहं पाप्मानं जरया सह ॥ १६

Cf. 3 and 20. — ^{a}) Ś$_1$ missing. A few MSS. तुर्वशो. — G$_1$ om. 8^{c}–9^{d}. For 8^{cd}, T$_1$ subst. 3^{cd}.

9 Ś$_1$ missing up to पुनः (in ^{b}). G$_1$ om. 9 (cf. v. l. 8). Cf. 4, 16 and 26. — ^{a}) K$_1$ Ñ$_3$ ते (for तु). — ^{b}) K$_1$ Ñ T$_2$ G (G$_1$ om.) M प्रति- (for पुनर्). T$_1$ पुनस्ते यौवनं त्वहं. — ^{c}) Ñ$_3$ B D$_2$ T$_1$ दत्वा स्वं (T$_1$ सं-) प्र°.

10 K$_1$ S read तुर्वशुः (T$_1$ G$_1$ °सुः) and om. उवाच; D$_2$ has lacuna for the ref. — ^{ab}) Ñ$_3$ न जरां कारये तात. K$_0$ B$_{1.6}$ Da$_2$ T$_1$ M$_{3.5.8}$ °प्रणाशनीं. B$_{1.5.6}$ D$_2$ नाहं (B$_6$ राजन्) जरामिमां तात (B$_6$ नाभि-) कामये भोगनाशिनीं. — ^{c}) B$_4$ °भोगांत°; G$_{1.4}$ M$_{6-8}$ °करिणीं. — ^{d}) Ñ$_{1.2}$ B$_3$ D (except D$_{1.2.5}$) G$_3$ °प्रणाशि(Da$_2$ °श)नीं; Ñ$_3$ B$_{1.6}$ T$_1$ M$_{3.5}$ °शनीं; G$_{2.4.5}$ अर्थं°; M$_{6-8}$ देह°.

11 Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच. — D$_2$ lacuna for the ref. Cf. 7, 18 and 22. — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ यन्मे त्वं; K$_{0.4}$ यस्त्वं मे; S यो मे त्वं. K$_3$ औरसः पुत्रः. — ^{b}) T$_1$ यौवनं. G$_{1-3}$ त्वं (for स्वं). — After 11^{ab}, D$_4$ S ins.:

828* तुर्वशो त्वं प्रियं कामं नैतत्संपत्स्यते क्वचित्।
[Cf. 18^{cd}. — G$_{1.2.6}$ संपत्स्य(G$_1$ °द्य)से. D$_4$ M$_5$ नैव संपत्स्य(M$_5$ °द्य)ते तव. M$_{6-8}$ नैव संप्रतिपत्स्यते.]

— After the above line, T$_1$ G$_{1.2.4.5}$ M$_{3.6-8}$ read 19, T$_2$ G$_6$ 19^{cd} (only). — Ś$_1$ T G om. 11^{cd}; M (except M$_5$) om. 11^{cd}–13. — ^{d}) M$_5$ तव यास्यामि दुर्मते.

12 K$_2$ M (except M$_5$) om. 12 (cf. v. l. 11). — ^{a}) T G M$_5$ संकीर्णव्यति(G$_{3.4}$ °र्णांप्रति)की(G$_3$ °ती)र्णेषु. — ^{b}) B$_4$ °मरतेषु. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ चान्येषु; K$_4$ Dn$_3$ चांते°; B$_{1.3m.4.5}$ D$_2$ मूढे°. D$_5$ पिशितादप्रधानेषु; T G M$_5$ म्लेच्छेषु पिशिताशेषु. — ^{d}) D$_4$ T$_2$ G$_{1.6}$ मूढो (G$_1$ क्रुद्धो) राजा; T$_1$ मूढराजो. M$_5$ निर्मर्यादेषु नित्यदा.

13 M (except M$_5$) om. 13 (cf. v. l. 11). — ^{c}) K$_{0.4}$ Ñ B$_{1.5}$ Dn D$_{2.4.5}$ °धर्मेषु. T$_1$ G$_{1.2.4.5}$ M$_5$ पशुधर्मेष्व(G$_1$ °र्मे स्व-; M$_5$ °र्मस)धर्मेषु; T$_2$ G$_6$ छद्म(G$_6$ छिन्न)धर्मस्वरूपेषु; G$_3$ °धर्मस्वधर्मस्थो. — ^{d}) K$_2$ Ñ$_1$ D$_5$ प्रसवि°. T G व्याधे(G$_3$ व्रात्ये)षु जनयि(T$_1$ च जनि)ष्यसि; M$_5$ मृगेषु प्रजनिष्यसे. — After 13, M$_5$ reads 19.

14 Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_5$ S om. उवाच (M$_{6-8}$ om. the ref.). D$_2$ lacuna for the ref. — ^{a}) S (mostly) तुर्वशुं. — ^{b}) B$_4$ Da D$_4$ सुमहातपाः (for सुतमा°). — ^{c}) Ś$_1$ K (K$_1$ by corr.) G$_{1.3}$ द्रुह्यं.

15 Before 15, S$_1$ Ñ$_{1.2}$ B D (except D$_5$; D$_2$ lacuna) ins. ययातिरु°; T G (except G$_{1.3}$) M$_{3.5}$ ययातिः. — ^{a}) Ś$_1$ K G$_3$ द्रुह्य (K$_1$ द्रुहि). — ^{b}) K (except K$_2$) रूपवर्ण(K$_0$ बलवृत्त-; K$_3$ बलरूप)विनाश(K$_1$ °शि)नीं; B$_1$ °शनीं; S पाप्मानं जरया सह (cf. 4^{d}, 9^{d}, 16^{d}, 26^{d}). — After 15^{ab}, S repeats 8^{cd}, om. 15^{cd}. — ^{c}) B$_5$ °स्रेषु. — B$_5$ (hapl.) om. from स्वं up to the end of 16^{b}.

16 Cf. 4, 9 and 26. — ^{ab}) B$_5$ om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). Ś$_1$ Ñ$_3$ °हस्रे ते; D$_5$ °हस्रां ते. K B$_3$ Da Dn D$_1$ पुनर्; Ñ$_2$ B$_{1.4.6}$ D$_{2.4}$ तव (for प्रति-). — ^{cd}) S (except T$_1$ G$_{1.3}$) om. 16^{cd}. T$_1$ G$_3$ वै (for ऽहं). K$_{0.3.4}$ स्वं वहिष्यामि भू°; K$_2$ Ñ$_3$ D$_5$ स्वं चैव (Ñ$_3$ दत्वा स्वं; D$_5$ स्वं वयः) प्रतिपत्स्यामि; Ñ$_1$ B$_{3-6}$ D$_2$ स्वं चावाप्स्यामि भू°; G$_1$ स्वयं चैव प्रवत्स्यामि.

☞ For st. 17–23, S subst. a passage which, besides containing some additional stanzas, differs from the text in so far that it om. 19 (transposed

द्रुह्युरुवाच ।

न गजं न रथं नाश्वं जीर्णो भुङ्क्ते न च स्त्रियम् ।
वाग्भङ्गश्चास्य भवति तज्जरां नाभिकामये ॥ १७

ययातिरुवाच ।

यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्माद्द्रुह्यो प्रियः कामो न ते संपत्स्यते क्वचित् ॥ १८
उडुपप्लवसंतारो यत्र नित्यं भविष्यति ।
अराजा भोजशब्दं त्वं तत्रावाप्स्यसि सान्वयः ॥ १९
अनो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
एकं वर्षसहस्रं तु चरेयं यौवनेन ते ॥ २०

अनुरुवाच ।

जीर्णः शिशुवदादत्तेऽकालेऽन्नमशुचिर्यथा ।
न जुहोति च कालेऽग्निं तां जरां नाभिकामये ॥ २१

ययातिरुवाच ।

यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
जरादोषस्त्वयोक्तोऽयं तस्मात्त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ २२
प्रजाश्च यौवनप्राप्ता विनशिष्यन्त्यनो तव ।
अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वं चाप्येवं भविष्यसि ॥ २३ C. 1. 3491 B. 1. 84. 26 K. 1. 78. 26

---

in some S MSS. to some other part of the dialogue; cf. v. l. 19) and interchanges the rôles of Druhyu and Anu, assigning the words of Druhyu to Anu and *vice versa*. The text of the Southern passage (with its variants) is given separately, under v. l. 23 (*q. v.*). D4 includes some stray stanzas of the Southern passage inserted at various points of its own text; they have been ignored here.

17 Ś1 K1 द्रुह्युः; Ko. 2–4 द्रुह्य उ°. — a) K (except K2) transp. गजं and रथं. — c) Ś1 Ñ1. 3 B1. 4. 6 D (except D5) वाक्संग(D2 वाग्बंध)श्चास्य (B1m °पि); K2 वाक्सादश्चा°; B3 वाक्संकुंठास्य; B5 वाक्संयमश्च. — d) Ñ1. 2 D तां जरां. Ñ3 तज्जराया न कामये.

18 For S cf. v. l. 23. Ś1 K1 om. उवाच. With 18 cf. 7, 11 and 22. — a) Ko. 4 यस्त्वं मे; K1 यमेंहं (sic); B5 यत्त्वं मद्. — After 18, B (except B4) D (except D2. 5) ins.:

829* यत्राश्वरथमुख्यानामश्वानां स्याद्गतं न च ।
हस्तिनां पीठकानां च गर्दभानां तथैव च ।
बस्तानां च गवां चैव शिबिकायास्तथैव च ।

19 T1 G1. 2. 4. 5 M3. 6–8 read 19, T2 G6 19^{cd} (only), after 828*; G3 om. it, and M5 reads it after 13. — a) Ś1 Ko. 1 नोडुप°; K3. 4 B5 D2 °संचारो; Ñ3 औडुप°; B3 °संभारो. K2 D5 नोडुपप्लवसंचारो; S यत्रोडुप्लवसंतारः. ❀ Dev.: उडुपं तृणकाष्ठादिघटितं । सन्तरणसाधनं [।] तेन प्लवो गमनं न संतारः पारप्राप्तिर्यत्र न तत्र (।) भविष्यसीत्यन्वयः [।] ❀ — b) S तत्र (for यत्र). — c) M न (for अ-). Dn अराजंभाज°. D2 भोगहीनस् (for भोज°). K3. 4 Ñ1. 2 B5 °शब्दत्वं. Ś1 Ko Dn तं; S तु (for त्वं). — d) K2. 4 Ñ3 Dn तत्र प्राप्स्य°; D2. 5 तत्र वत्स्य°.

20 For S cf. v. l. 23. With 20 cf. 3 and 8. Before 20, Ko. 2 Ñ B (except B4) D (except D5) ins. ययातिरु°. — c) Ś1 K1 Ñ1. 2 एवं (for एकं).

21 For S cf. v. l. 23. Ś1 K1 om. उवाच. — d) K (except K2) तज्जरां.

22 For S cf. v. l. 23. With 22 cf. 7, 11 and 18. Ś1 K1 om. उवाच. — a) Ś1 यदि मे; K1 यन्मे त्वं. — c) K2. 4 D2 °दोषास्. K1 त्वयोक्ते यः; K2 B2 °योक्ता ये; K4 °योक्तोहं; Dn D1. 4 त्वया प्रोक्तः. — d) Ñ2 B4 Da1 त्वां; B1. 6 Da2 तां; D2 तान् (for त्वं). Ko. 4 Ñ2 Da1 B5. 6 °पत्स्यते; K2 °पद्यसे; B1 °पत्स्यसि.

23 In Ś1 the portion of the text from 23 up to 1. 80. 2 is lost on the missing upper half of a fol. — a) Ko Ñ3 B D2 प्रजा च; K3 प्रजा स; K4 राजा च. K3. 4 D2 यौवनं. D2 प्राप्य. — b) Ko. 3. 4 B D2 विनशिष्य° (B4 विनंक्ष्यति ह्यनो).

☞ For 17–23, S subst.:

830* द्रुह्युः ।
(cf. 21^{ab}) जीर्णः शिशुवदादत्तेऽकालेऽन्नमशुचिर्यथा ।
(21^{c}) न जुहोति च कालेऽग्निं न बुध्यति च कालतः ।
(21^{d}) न च कृत्यं करोत्येष तां जरां नाभिकामये ।
ययातिः ।
(22^{ab}) यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
(22^{cd}) जरादोषस्त्वयोक्तोऽयं तस्मात्त्वं नाभिपद्यसे ।
(23^{ab}) प्रजाश्च यौवनं प्राप्ता विनशिष्यन्त्यतस्तव ।
(23^{cd}) अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वं चाप्येवं भविष्यसि ।
(20^{ab}) अनो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
(20^{cd}) एकं वर्षसहस्रं वै चरेयं तव रूपधृक् ।
पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
दत्त्वा च प्रतिपत्स्ये वै पाप्मानं जरया सह ।

G. 1. 3492 B. 1. 84. 27 K. 1. 78. 28 पूरो त्वं मे प्रियः पुत्रस्त्वं वरीयान्भविष्यसि ।
जरा वली च मे तात पलितानि च पर्यगुः ।
काव्यस्योशनसः शापान्न च तृप्तोऽस्मि यौवने ॥ २४
पूरो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
कंचित्कालं चरेयं वै विषयान्वयसा तव ॥ २५
पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रतिदास्यामि यौवनम् ।
स्वं चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ २६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच पूरुः पितरमञ्जसा ।
यथात्थ मां महाराज तत्करिष्यामि ते वचः ॥ २७
प्रतिपत्स्यामि ते राजन्पाप्मानं जरया सह ।
गृहाण यौवनं मत्तश्चर कामान्यथेप्सितान् ॥ २८
जरयाहं प्रतिच्छन्नो वयोरूपधरस्तव ।
यौवनं भवते दत्त्वा चरिष्यामि यथात्थ माम् ॥ २९

ययातिरुवाच ।

पूरो प्रीतोऽस्मि ते वत्स प्रीतश्चेदं ददामि ते ।
सर्वकामसमृद्धा ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

अनुः ।
(17^{ab}) न हस्तिनं नरो नाश्वं जीर्णो भुङ्क्ते न पीठकम् ।
(17^{cd}) वाग्दुर्भगास्य भवति तां जरां नैव कामये ।
ययातिः ।
(18^{ab}) यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
(829*) हस्त्यश्वरथयुग्यानामध्वा न स्यात्कदाचन ।
हस्तिनां पीठकानां वा गर्दभानां तथैव च ।
उष्ट्राणां च गवां चैव शिबिकायास्तथैव च ।
यद्वान्यद्वाहनं किंचिद्देवो हन्यात्कचित्कचित् ।
अराजा तव जातश्च भविष्यति च दुर्मते ।
वैशंपायनः ।
प्रत्याख्यातश्चतुर्भिश्च शप्त्वा तान्यद्यदिच्छया ।
पूरोः सकाशमगमज्ज्ञात्वा पूरुमलङ्घिनम् ।

[(L. 1) $G_{1.2.4.5}$ शुचिवद्. — (L. 4) T_1 G_1 त्वं (for स्वं). G_3 (hapl.) om. lines 5–14. — (L. 5) G_2 repeats this line after line 14. $G_{1.2}$ (*sup. lin.* as in text) °क्तो मे; M_5 त्वयोक्तोहं. $M_{3.5}$ तं; M_{6-8} न (for त्वं). T_1 $M_{3.5}$ त्वं (T_1 तु) प्रपद्यसे; G_1 M_{6-8} प्रतिपत्स्यसे (for नाभि°). — (L. 6) M प्राप्य. — After line 7, $G_{4.5}$ read 19 for the first time. In G_1 the sequence from 7–20 is: 7, 15–19, 831*, 8–14, then a repetition of (the three lines) 15, 18 and 19, and finally 20. — T_2 G_2 ins. after line 7: $G_{1.4.5}$, after the first occurrence of line 19:

831* एवं ब्रुवन्तं शप्त्वाथ ययातिः सुतमात्मनः ।
शर्मिष्ठायाः सुतं चानुमिदं वचनमब्रवीत् ।

On the other hand, T_1 ins. after line 7:

832* अनुं पुत्रमथाहूय राजा वचनमब्रवीत् ।

— (L. 8) M अनुद्रुह्यो प्रपद्यस्व. — (L. 9) G_1 यौवनेन त्वदीयेन चरें°. — (L. 12) T_1 रथं चाश्वं. M न हस्तिरथनागाश्व. — (L. 14) T_1 अनो मे त्वं. — After line 14, G_2 repeats line 5. — (L. 15) T_2 G_{4-6} °रथमुख्यानां — (L. 16) T_1 $G_{1.3}$ यानानां (for हस्ति°). — (L. 17) M_{6-8} °कानां त°.]

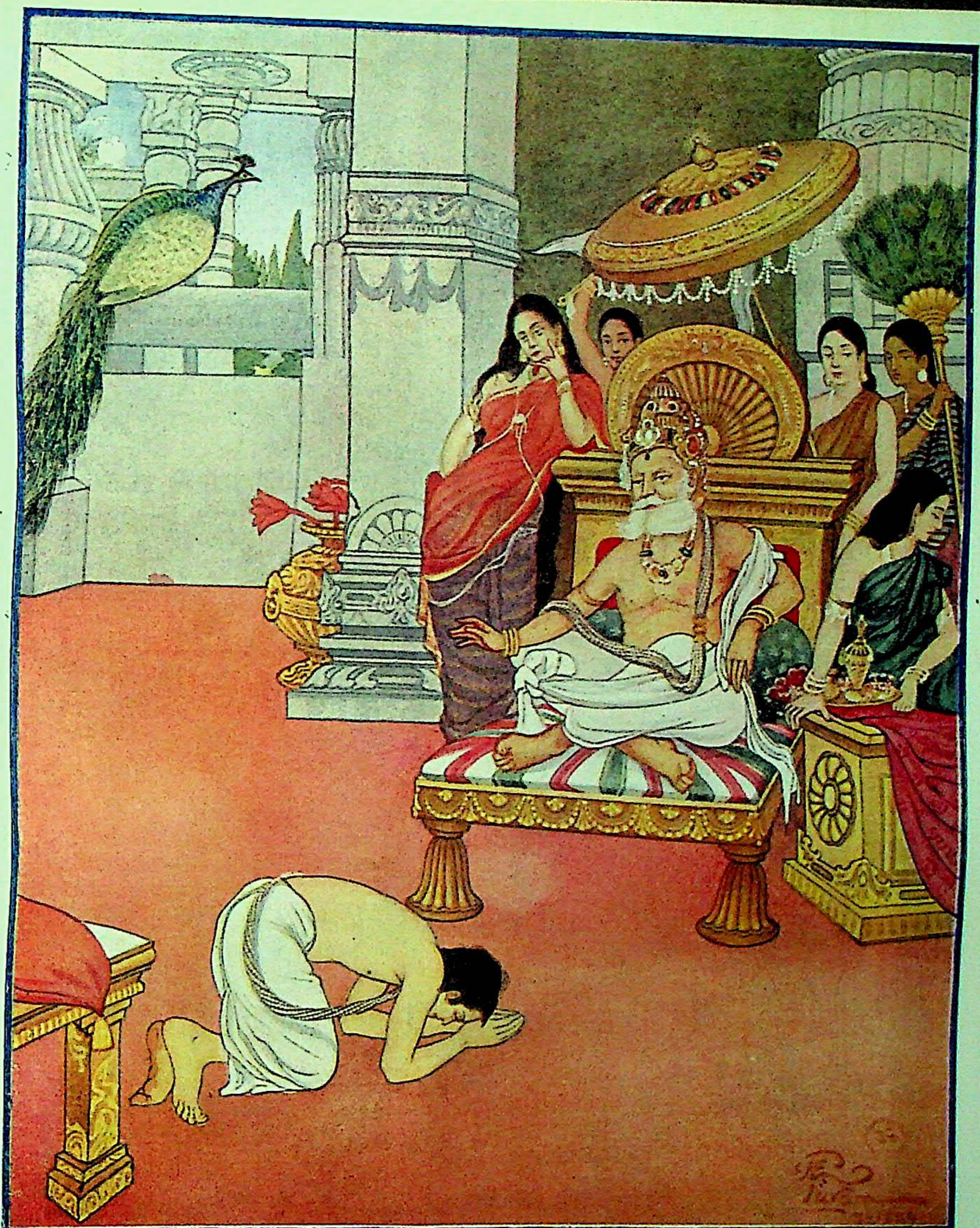
24 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 23). K_1 (hapl.) om. 24. Before 24, Ñ B Da_2 Dn ins. ययातिरु°; S (except G_3) ययातिः; D_2 has lacuna. — ^{a}) K_4 T_2 $G_{2.4-6}$ मे त्वं (by transp.). $Ñ_3$ वरः (for प्रियः). K_2 त्वं मे प्रियतरः पुत्रः; T_1 $G_{1.3}$ पूरो प्रियस्त्वं पुत्राणां. — ^{b}) D_5 T_1 वरीयांस्त्वं (by transp.); T_2 G M त्वं गरी(G_5 कनी)यान् ($G_{1.3}$ गरीयान्वै). — 24^{cd}=(var.) 2^{ab}. — ^{c}) $Ñ_2$ B_4 जरावलीढं. Ñ B D (except D_5) मां (for मे). G_3 तातस्य (for मे तात). — G_3 om. 24^e–25^b.

25 $Ś_1$ missing; G_3 om. 25^{ab} (cf. v. l. 23, 24). With 25 cf. 3, 8 and 20. — ^{a}) B_4 तस्मात् (for पूरो). M_{6-8} मे प्र- (for प्रति-). — K_4 (hapl.) om. 25^{cd} and 26; D_2 om. 25^{cd}. — ^{c}) S यथाकामं ($G_{1.4-6}$ °कालं; G_3 यौवनेन). — ^{d}) G_3 विषयांस्तव पुत्रक.

26 $Ś_1$ missing; K_4 om. 26 (cf. v. l. 23, 25). With 26 cf. 4, 9 and 16. — ^{a}) K_1 $Ñ_3$ B_4 Da ते (for तु). — ^{b}) $Ñ_2$ B_5 D_2 तव; $B_{3.6}$ Dn $D_{1.4.5}$ पुनः (for प्रति-). G_6 प्रतिपत्स्यामि. — K_2 om. 26^{cd}. — ^{c}) D_2 स्वं चावाप्स्यामि भूयोहं.

27 $Ś_1$ missing (cf. v. l. 23). $K_{1.3}$ D_5 S om. उवाच; D_2 lacuna for the ref. Before 27^{cd}, D_4 marg. ins. पूरुरुवाच. — ^{c}) T_2 G (except G_2) यदात्थ. $M_{3.5}$ त्वं (for मां). — After 27, S ins.:

833* गुरोर्वै वचनं पुण्यं स्वर्ग्यमायुष्करं नृणाम् ।
गुरुप्रसादात्त्रैलोक्यमन्वशासच्छतक्रतुः ।
गुरोरनुमतं प्राप्य सर्वान्कामानवाप्नुयात् ।

८०

वैशंपायन उवाच ।
पौरवेणाथ वयसा ययातिर्नहुषात्मजः ।
प्रीतियुक्तो नृपश्रेष्ठश्चचार विषयान्प्रियान् ॥ १
यथाकामं यथोत्साहं यथाकालं यथासुखम् ।
धर्माविरुद्धान्राजेन्द्रो यथार्हति स एव हि ॥ २
देवानतर्पयद्यज्ञैः श्राद्धैस्तद्वत्पितॄनपि ।
दीनाननुग्रहैरिष्टैः कामैश्च द्विजसत्तमान् ॥ ३
अतिथीनन्नपानैश्च विशश्च परिपालनैः ।
आनृशंस्येन शूद्रांश्च दस्यून्संनिग्रहेण च ॥ ४
धर्मेण च प्रजाः सर्वा यथावदनुरञ्जयन् ।
ययातिः पालयामास साक्षादिन्द्र इवापरः ॥ ५
स राजा सिंहविक्रान्तो युवा विषयगोचरः ।
अविरोधेन धर्मस्य चचार सुखमुत्तमम् ॥ ६
स संप्राप्य शुभान्कामांस्तृप्तः खिन्नश्च पार्थिवः । C. 1. 3506 B. 1. 85. 7 K. 1. 79. 7

---

28 Ś1 missing (cf. v. l. 23). — After 28^{ab}, S ins.:

834* यावदिच्छसि वा जीवं तावत्त्वां धारयाम्यहम् ।

[T2 M °सि तावच्च; G3 °सि राजेंद्र. T2 M धारयिष्यामि ते जरां.]

— ^{d}) Ko. 3. 4 चर राजन्यथेप्सितं.

29 Ś1 missing (cf. v. l. 23). — ^{a}) M3. 5 सं- (for अहं). — ^{c}) G3 M6–8 भवतो. — ^{d}) B4 यथेच्छया; T2 G1. 4. 6 यदात्थ मां.

30 Ś1 missing (cf. v. l. 23). K1 S om. उवाच; D2 lacuna for the ref. — ^{a}) Ñ3 B4 Da D5 T1 G1. 3 M6–8 ते पुत्र; T2 G2. 4–6 M3. 5 भद्रं ते. — ^{b}) B4 वरं चैव; D5 प्रीतस्यैव; G3 प्रीतिं चेमां; M3. 5 °श्चाहं. B1. 6 ददानि. B3. 5. 6 वै (for ते). — After 30, K1 ins.:

835* धर्मे चार्थे च कामे च ख्यातिं लोके गमिष्यति ।;

while Ko. 3. 4 D ins.:

836* एवमुक्त्वा ययातिस्तु काव्यं स्मृत्वा महातपाः ।
संक्रामयामास जरां तदा पूरौ महात्मनि ।

= (var.) Matsyap. 34. 1.

Colophon om. in B5. Ś1 missing (cf. v. l. 23). — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1. 2 T1 संभव; to it Ñ1. 2 add ययात्युपाख्यान. Ko–2. 4 Ñ3 B (B5 om.) D T2 G4 M3. 5 (om. the sub-parvan name) mention only यायात. — *Adhy. name:* Ko. 4 जरासंक्रमणं; K3 पूरोर्जरासंक्रमणं; T2 G4 M3. 5 पूरुयौवनप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B5 Da1 78; D4m 82; T1 69; T2 19; G M 20. — *S'loka no.:* Da1 35; Dn 34. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3471.

80

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 In Ś1, 1–3 are missing (cf. v. l. 1. 79. 23). S om. उवाच. — ^{ab}) Ñ3 °वेनाथ रूपेण वयसा नहु°. — After 1^{ab}, K4 D4 (marg.) S ins.:

837* रूपयौवनसंपन्नः कुमार इव सोऽभवत् ।

[K4 कौमारं प्रत्यपद्यत; D4 M6–8 °रः समपद्यत.]

— ^{c}) Ko. 1. 4 T1 नृपश्रेष्ठ; B5 Dn3 D5 नर°. — ^{d}) G3 °यान्बहून्.

2 Ś1 missing (cf. v. l. 1). — 2^{ab} = (var.) 9^{ab}. — ^{a}) B4 Da M यथाकालं (for °कामं). — ^{b}) Ko B4 Da M (except M8) यथाकामं (for °कालं). G1 (before corr.) अरिंदम. — ^{c}) Ko. 3. 4 Ñ1. 2 B (except B1) D (except Da) T G (except G3) °विरुद्धं. Some MSS. राजेंद्र. — ^{d}) Ñ1. 2 Da तु; Ñ3 B4 D5 ह (for हि). T G यथा भवति सोन्वभूत् (G1. 3 यथार्हं सोन्वसेवत); M बुभुजे विषयान्प्रियान्.

3 Ś1 resumes (cf. v. l. 1. 79. 23). — ^{b}) Ñ3 चान्नैः; T1 श्राद्धे. M3. 5 तावत्. G1. 3 श्राद्धैः संतर्पयन्पितॄन्. — ^{c}) S दीनांधकृपणान्वृद्धान् (T1 G3 M °न्विप्रान्). Cd cites अनुग्रह. — ^{d}) Ś1 होमैश्च. S अनाथांश्चाभ्य(T1 G3 °श्चाप्य-; G1 °श्चापि; G2 °थानभ्य-; M °थानप्य)पूजयत्.

4 ^{a}) M °थींश्चान्न°. — ^{b}) B5 विषयान्परि°. K2 °पालनात्. — ^{c}) B5 भूतांश्च. — ^{d}) D5 M3. 5 दस्यूनां नि°. K2 संग्रहणेन; D3 T G (except G4) M6–8 निग्रहणेन; Cd as in text.

5 ^{a}) B वै (for च). S स्वधर्मेण प्र°. — ^{c}) G3 पाळया-

C 1. 3506 B 1. 85. 7 K 1. 79. 7 कालं वर्षसहस्रान्तं ससार मनुजाधिपः ।। ७
परिसंख्याय कालज्ञः कलाः काष्ठाश्च वीर्यवान् ।
पूर्णं मत्वा ततः कालं पूरुं पुत्रमुवाच ह ।। ८
यथाकामं यथोत्साहं यथाकालमरिंदम ।
सेविता विषयाः पुत्र यौवनेन मया तव ।। ९
पूरो प्रीतोऽस्मि भद्रं ते गृहाणेदं स्वयौवनम् ।
राज्यं चैव गृहाणेदं त्वं हि मे प्रियकृत्सुतः ।। १०
प्रतिपेदे जरां राजा ययातिर्नाहुषस्तदा ।
यौवनं प्रतिपेदे च पूरुः स्वं पुनरात्मनः ।। ११
अभिषेक्तुकामं नृपतिं पूरुं पुत्रं कनीयसम् ।
ब्राह्मणप्रमुखा वर्णा इदं वचनमब्रुवन् ।। १२
कथं शुक्रस्य नप्तारं देवयान्याः सुतं प्रभो ।
ज्येष्ठं यदुमतिक्रम्य राज्यं पूरोः प्रदास्यसि ।। १३
यदुर्ज्येष्ठस्तव सुतो जातस्तमनु तुर्वसुः ।
शर्मिष्ठायाः सुतो द्रुह्युस्ततोऽनुः पूरुरेव च ।। १४
कथं ज्येष्ठानतिक्रम्य कनीयान्राज्यमर्हति ।

मास सर्वांश्च. — ^{d}) $Ś_{1}$ K_{1} °दिंदुरिवा°(!). G_{3} °वामरान्.

7 ^{a}) G_{3} स संतर्प्य. S सुखान् (for शुभान्). — ^{c}) T_{2} G (except $G_{1.3}$) °सहस्रं तत्.

8 After 8^{ab}, Dn $D_{1.4}$ ins.:

838* यौवनं प्राप्य राजर्षिः सहस्रपरिवत्सरान् ।
विश्वाच्या सहितो रेमे व्यभ्राजन्नन्दने वने ।
अलकायां स कालं तु मेरुशृङ्गे तथोत्तरे ।
यदा स पश्यते कालं धर्मात्मा तं महीपतिः ।

9 Before 9, D_{4} (marg.) ins. ययातिरुवाच; S (except T_{2} $G_{2.4.5}$) ययातिः. — 9^{ab}=(var.) 2^{ab}. — ^{a}) $B_{1.5.6}$ D_{2} S (except T_{2} $G_{1.6}$) यथाकालं (for °कामं). — ^{b}) $B_{1.5.6}$ D_{2} T_{1} G_{3-5} M यथाकाम° (M_{6-8} यथासुख°). — ^{c}) M_{6-8} °याः सम्यग्. — After 9, D_{4} (marg.) T G ins.:

839* तेजसा तव सत्पुत्र पूर्णं यौवनमुत्तमम् ।

$K_{0.4}$ (om. line 6) Dn D_{2} (om. line 6) ins. after 9: D_{4} (marg.; om. line 8), after 839*:

840* न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ।
यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
एकस्यापि न पर्याप्तं तस्मात्तृष्णां परित्यजेत् ।
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ।
पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः ।
तथाप्यनुदिनं तृष्णा ममैतेष्वभिजायते ।
तस्मादेनामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् ।
निर्द्वन्द्वो निर्ममो भूत्वा चरिष्यामि मृगैः सह ।

[Cf. 693* (v. l. 1. 70. 44). — The source of this is the Viṣṇup. (4. 10. 9–15), where the entire passage (with the exception of line 6) recurs with but slight variation. — (L. 1–2) = lines 6–7 of 693*, and Manu 2. 94.]

10 T_{1} $M_{3.5}$ om. 10^{ab}. — ^{a}) D_{2} प्रीतोस्मि तव भद्रं ते. — ^{b}) B (except B_{4}) D_{2} त्वं (for इदं). — ^{c}) K_{4} Da Dn $D_{1.4}$ $M_{3.5}$ चेदं; B $D_{2.5}$ T G च मे (G_{1} च त्वं) (for चैव). Da Dn $D_{1.4}$ त्वं (for इदं). — After 10^{c}, T G ins.:

841* यावदिच्छसि यौवनम् ।
तावद्दीर्घायुषं भुङ्क्ष्व;

while M ins.:

842* मया दत्तं तु सान्वयम् ।
यावदिच्छसि तावच्च यौवनेन समन्वितम् ।
भुङ्क्ष्व राज्यं सुदीर्घायुः.

— ^{d}) K_{2} पुनः (for सुतः).

11 Before 11, all MSS. ins. वैशं° उ° ($K_{1.2}$ D_{2} S om. उ°). — ^{a}) D_{5} राजन्. — ^{b}) S °तिर्नहुषात्मजः. — ^{c}) K_{2} स्वं प्रपेदे च; $G_{1.3}$ प्रतिसंपेदे. M_{6-8} स (for च). — ^{d}) K_{2} स पूरुः; $D_{2.5}$ पूरुश्च; $G_{1.2.4}$ °स्त्वं; G_{3} °स्तं. S पुनरात्मवान्.

12 ^{a}) Hypermetric! $Ś_{1}$ K_{1} D_{5} तु नृपं; $K_{0.2}$ $Ñ_{1.2}$ नृपं (sic); $K_{3.4}$ च नृपं (for नृपतिं). — ^{c}) T G °खाः पौराः.

13 ^{a}) M_{6-8} °स्य दौहित्रं. — ^{b}) K_{1} सुतं विभो; $M_{3.5}$ प्रियं सुतं. — ^{c}) K_{0} ज्येष्ठं सुतम्. B (except B_{4}) D_{2} यदुं व्यतिक्रम्य. — ^{d}) B (except B_{4}) D_{2} पूरो राज्यं (by transp.). $K_{0.3.4}$ $Ñ_{2}$ B Dn $D_{1.2.4}$ प्रयच्छसि.

14 ^{a}) Da यदुः श्रेष्ठः. — ^{b}) $Ś_{1}$ B_{5} T_{1} $M_{3.5}$ °स्तदनु; $K_{0.3.4}$ राजंस्तमनु; G_{3} °स्तव तु. Some MSS. तुर्वशुः. — ^{c}) $G_{4.5}$ ततो (for सुतो). Some MSS. द्रुह्युः. — ^{d}) T G अनुर्द्रुह्यु(G_{6} अनुः पूरु)श्च पार्थिव (T_{2} G_{6} °वः); M अनुद्रुह्युरनंतरः (sic).

15 ^{a}) K_{0} B_{1} D_{5} ज्येष्ठमति°. — ^{b}) S (except T_{1} G_{3}) यवीयान्. — ^{c}) K_{0} एवं (for एतत्). $G_{2.5}$ °यामास; G_{4} °यामोद्य. — ^{d}) $Ś_{1}$ धर्मस्तमनु°; $K_{3.4}$ धर्मं समनु°; $B_{3.6}$

एतत्संबोधयामस्त्वां धर्मं त्वमनुपालय ॥ १५
यया‍तिरुवाच ।
ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः सर्वे शृण्वन्तु मे वचः ।
ज्येष्ठं प्रति यथा राज्यं न देयं मे कथंचन ॥ १६
मम ज्येष्ठेन यदुना नियोगो नानुपालितः ।
प्रतिकूलः पितुर्यश्च न स पुत्रः सतां मतः ॥ १७
मातापित्रोर्वचनकृद्धितः पथ्यश्च यः सुतः ।
स पुत्रः पुत्रवद्यश्च वर्तते पितृमातृषु ॥ १८
यदुनाहमवज्ञातस्तथा तुर्वसुनापि च ।
द्रुह्युना चानुना चैव मय्यवज्ञा कृता भृशम् ॥ १९
पूरुणा मे कृतं वाक्यं मानितश्च विशेषतः ।
कनीयान्मम दायादो जरा येन धृता मम ।
मम कामः स च कृतः पूरुणा पुत्ररूपिणा ॥ २०
शुक्रेण च वरो दत्तः काव्येनोशनसा स्वयम् ।
पुत्रो यस्त्वानुवर्तेत स राजा पृथिवीपतिः ।
भवतोऽनुनयाम्येवं पूरू राज्येऽभिषिच्यताम् ॥ २१
प्रकृतय ऊचुः ।
यः पुत्रो गुणसंपन्नो मातापित्रोर्हितः सदा ।
सर्वमर्हति कल्याणं कनीयानपि स प्रभो ॥ २२
अर्हः पूरुरिदं राज्यं यः सुतः प्रियकृत्तव । C. 1. 3530 B. 1. 85. 31 K. 1. 79. 37

स्वधर्ममनु॰; B5 धर्मं स्वमनु॰; Da Dn D1.4 धर्मं त्वं प्रति॰ (Da2 D4 परि॰); D5 धर्ममेवानु॰; G2.4.5 त्वं धर्ममनु॰. M अनुचिंतय. — After 15, K2 ins.:

843* धर्मं चोल्लङ्घयन्राजा प्रजानां दुःखमावहेत् ।

16 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{a}) D2 द्विजातिप्र॰. — ^{b}) M8 मद्वचः. — T2 om. 16^{c}–18^{b}.

17 T2 om. 17 (cf. v. l. 16). — ^{d}) G3 स ह; M6–8 न तु.

18 T2 om. 18^{ab} (cf. v. l. 16). — ^{a}) G1 वचकृद्धि; G2 वचनाद्धि (for वचनकृत्). — ^{b}) K2 हितकर्मा च. T1 G हितस्य (T1 G2.4.6 ॰श्च) विभवस्य च. — ^{c}) K4 Ñ2 B (except B1) D2 तु (for च). — After 18, T1 G1.3 ins.:

844* अपुत्री तु नरः स्वर्गाद्दुःखं नरकमाविशेत् ।

D2 (marg.) T1 (om. line 1).2 G2.3 (om. line 1).4–6 M ins. after 18: G1, after 844* above:

845* पुदिति नरकस्याख्या दुःखं हि नरकं विदुः ।
पुतस्त्राणात्ततः पुत्रमिहेच्छन्ति परत्र च ।
आत्मनः सदृशः पुत्रः पितृदेवर्षिपूजने ।
यो बहूनां गुणतरः स पुत्रो ज्येष्ठ उच्यते ।
ज्येष्ठांशहारो गुणकृदिह लोके परत्र च । [5]
श्रेयान्पुत्रगुणोपेतः स पुत्रो नेतरो वृथा ।
वदन्ति धर्मं धर्मज्ञाः पितॄणां पुत्रकारणात् ।

[(L. 1) T2 G4–6 पुदित्या नर॰; M पूतीति नर॰. — (L. 2) D2 G1.2 पितुस्त्रा॰; G3 अतस्त्रा॰; G5 पुंदस्त्रा॰; M पूतित्रा॰. — (L. 4) D4 भवेदेकः; G3 गुणकरः. — After line 4, G1.3 ins.:

846* मूकोऽन्धबधिरः श्वित्री स्वधर्मं नानुतिष्ठति ।
चोरः किल्बिषकः पुत्रो जेष्ठो न ज्येष्ठ उच्यते ।

— (L. 5) T2 G4–6 ज्येष्ठांशभाक्स. — (L. 6) T2 G2.4–6 पुत्रो गुणो॰.]

19 ^{b}) A few MSS. तुर्वशुना. S पुनः (for अपि च). — ^{c}) Ś1 K द्रुह्येन (K2.3 ॰ण); Da M6–8 द्रुह्युणा. G3 om. the first च. — ^{d}) B भृशं कृता (by transp.); D2 भृशं तथा. — After 19, K3 reads 21^{ab} (for the first time), followed by 848* (cf. v. l. 21), repeating 21^{ab} in its proper place.

20 ^{a}) B D (except D5) G3 तु (B1 च) (for मे). In Ś1, the portion of the text from 20^{b} up to the end of this adhy. is lost on the missing upper half of a fol. (62). — ^{b}) K1.2 B (except B5) Da Dn D1.4 मानितं च; D5 ॰तं मे. — ^{d}) Ñ1.2 D (except D2.5) G3 transp. जरा and धृता. — After 20^{cd}, G3–5 ins.:

847* वेदोक्तं संभवं मह्यमनेन हृदयोद्भवम् ।
तस्य जातमिदं कृत्स्नमात्मा पुत्र इति श्रुतिः ।

— T2 G6 M om. 20^{e}–21^{d}. — ^{e}) B D2 स च कामो मम (by transp.). — ^{f}) K0.4 हितकांक्षिणा; Ñ2 B5 D (except D2.5) मित्ररूपिणा.

21 Ś1 missing. T2 G6 M om. 21^{abcd} (cf. v. l. 20). For K3 cf. v. l. 19. — ^{a}) D5 ममापि (for शुक्रेण). — ^{c}) K1 Dn1 G1–3.5 यस्त्वनु॰. — T1 G (except G6) ins. after 21^{cd}: K3, after the first occurence of 21^{ab} (cf. v. l. 19):

848* यो वानुवर्ती पुत्राणां स पुत्रो दायभाग्भवेत् ।
[K3 योनुवर्ती पितॄणां स पुत्रो दायादभाग्भवेत्]

— ^{e}) G4 भवतो ह्यनुयाम्येवं; G5 ॰तो ह्यनुनया॰. M एष (for एवं).

22 Ś1 missing (cf. v. l. 20). K3 प्रजाः; T2 G

C. 1. 3530 B. 1. 85. 31 K. 1. 79. 37 वरदानेन शुक्रस्य न शक्यं वक्तुमुत्तरम् ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

पौरजानपदैस्तुष्टैरित्युक्तो नाहुषस्तदा ।
अभ्यषिञ्चत्ततः पूरुं राज्ये स्वे सुतमात्मजम् ॥ २४
दत्त्वा च पूरवे राज्यं वनवासाय दीक्षितः ।
पुरात्स निर्ययौ राजा ब्राह्मणैस्तापसैः सह ॥ २५
यदोस्तु यादवा जातास्तुर्वसोर्यवनाः सुताः ।
द्रुह्योरपि सुता भोजा अनोस्तु म्लेच्छजातयः ॥ २६
पूरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव ।
इदं वर्षसहस्राय राज्यं कारयितुं वशी ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

वैशंपायन उवाच ।

एवं स नाहुषो राजा ययातिः पुत्रमीप्सितम् ।
राज्येऽभिषिच्य मुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनिः ॥ १
उषित्वा च वने वासं ब्राह्मणैः सह संश्रितः ।

(except G1.3) पौराः (for प्रकृ°). K1 S om. ऊचुः. — a) K3 पुत्रो यो; T2 G स पुत्रो. T1 G1 M गुणसंयुक्तो; T2 G2–6 गुणयुक्तो हि. — b) S हितकृत्संततं गुरोः (M पितुः). — d) K G2 सं (? read सन्) प्रभो; B6 Dn D1.4 सत्तमः; G1 यः प्रभो. — After 22, S ins.:

849* वेदधर्मार्थशास्त्रेषु मुनिभिः कथितं पुरा ।

[T1 वेदे धर्मेऽथवा शास्त्रे; G3 वेदे धर्मार्थशास्त्रे च; M वेदे धर्मे (M3.5 धर्मे वेदे) चार्थशास्त्रे.]

23 Ś1 missing (cf. v. l. 20). — b) K0.1.3.4 B4.6 D2.5 यः प्रियः; K2 M यः पुत्रः; T1 स्वसुतः. — c) M5 वरदानाच्च. — d) K0 D2 कर्तुमुत्तरं.

24 Ś1 missing (cf. v. l. 20). S om. उवाच. — c) K1.4 Dn3 D5 T1 G2 अभिषि°. T G तथा; M तदा. — d) K2 Ñ1 B D (except D2.5) °मात्मनः. S ययातिर्द्विजपूर्वकं. Cf. line 2 of 850*. — After 24, D4 (marg.) S ins.:

850* यदुं च तुर्वसुं चोभौ द्रुह्युं चैव सहानुजम् ।
अन्तेषु स विनिक्षिप्य नाहुषः स्वात्मजान्सुतान् ।

[(L. 1) D4 M6–8 तुर्वसुं चैव. — (L. 2) T2 G6 अथ; G1 असौ (for स). G1.3 ययातिः (for नाहुषः).]

25 Ś1 missing (cf. v. l. 20). — a) K0.3.4 स दत्वा; T1 G3 दत्वा तु. — b) D5 °वासं ततो गतः. — c) G1.3 पुरात्तु. S तस्मात् (for राजा). — d) B D2 तापसैर्वृतः. — After 25, K0.4 D1.4 (marg.) ins.:

851* देवयान्या च सहितः शर्मिष्ठया च भारत ।
अकरोत्स वने राजा सभार्यस्तप उत्तमम् ।

26 Ś1 missing (cf. v. l. 20). — a) K2 B5 राजन्; G1.3 पुत्राः (for जाताः). Ñ3 यदोः सुतास्तु यदवः; B1.4.6 यदोर्जातास्तु (B1 °श्च) यदवः; T G2.4–6 M यदोर्जाता यादवास्तु (M3.5 °श्च). — b) K4 Ñ B D °नाः स्मृताः. — c) K द्रुह्यस्य तु (K4 च). Ñ1 B3 Da द्रुह्योस्तु तनया भोजा; B1.4–6 Dn D1.4 द्रुह्योः सुतास्तु (B1.4–6 °श्च) वै भो°.

27 Ś1 missing (cf. v. l. 20). — c) Ñ1.2 B3 Dn D1.4 °सहस्राणि. — d) T1 कारय नः प्रभो; T2 G कारयिता प्रभो; M3.5 कलियुगेभवत्. D2 बली; M6–8 प्रभो (for वशी).

Colophon. — *Major parvan:* T2 G1.3–6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 Da2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add ययात्युपाख्यान. D2 G4 M (om. sub-parvan name) mention only यायात. Ś1 K0–3 Ñ3 B Da D1.4.5 indicate the end of the Yayāti episode by यायातं समाप्तं; Ñ1.2 Dn G1.4 by पूर्वयायातं समाप्तं. — *Adhy. name:* G1 ययातेर्वनवासः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K1 illegible; B5 79; Da1 D4m 83; Dn3 84; T1 70; T2 20; G M 21. — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 28; Dn 35; M3 33. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3506.

81

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68–74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 K1.3 D2.5 S om. उवाच. — b) G1.3 पुरुम् (for पुत्रम्). — c) = 10c.

2 a) K3.4 T2 G2.4.6 तु; M3.5 स (for च). — b) K0.3.4 तापसैः. K0 D5 सह संसितः; K2 सह संस्तुतः; K3 D1.4 सह शंसितः; B Dn D2 संशित (Dn D2 शंसित) व्रतः (B1–4 D2 °तैः); Da सह संगतैः (Da2 °तः). — c) D5

फलमूलाशनो दान्तो यथा स्वर्गमितो गतः ॥ २
स गतः सुरवासं तं निवसन्मुदितः सुखम् ।
कालस्य नातिमहतः पुनः शक्रेण पातितः ॥ ३
निपतन्प्रच्युतः स्वर्गादप्राप्तो मेदिनीतलम् ।
स्थित आसीदन्तरिक्षे स तदेति श्रुतं मया ॥ ४
तत एव पुनश्चापि गतः स्वर्गमिति श्रुतिः ।
राज्ञा वसुमता सार्धमष्टकेन च वीर्यवान् ।
प्रतर्दनेन शिबिना समेत्य किल संसदि ॥ ५

जनमेजय उवाच ।

कर्मणा केन स दिवं पुनः प्राप्तो महीपतिः ।
सर्वमेतदशेषेण श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
कथ्यमानं त्वया विप्र विप्रर्षिगणसंनिधौ ॥ ६
देवराजसमो ह्यासीद्ययातिः पृथिवीपतिः ।
वर्धनः कुरुवंशस्य विभावसुसमद्युतिः ॥ ७
तस्य विस्तीर्णयशसः सत्यकीर्तेर्महात्मनः ।
चरितं श्रोतुमिच्छामि दिवि चेह च सर्वशः ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि ययातेरुत्तरां कथाम् ।
दिवि चेह च पुण्यार्थां सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥ ९
ययातिर्नाहुषो राजा पूरुं पुत्रं कनीयसम् ।
राज्येऽभिषिच्य मुदितः प्रवव्राज वनं तदा ॥ १०
अन्तेषु स विनिक्षिप्य पुत्रान्यदुपुरोगमान् ।
फलमूलाशनो राजा वने संन्यवसच्चिरम् ॥ ११
संशितात्मा जितक्रोधस्तर्पयन्पितृदेवताः ।
अग्नींश्च विधिवज्जुह्वन्वानप्रस्थविधानतः ॥ १२
अतिथीन्पूजयामास वन्येन हविषा विभुः ।
शिलोञ्छवृत्तिमास्थाय शेषान्नकृतभोजनः ॥ १३
पूर्णं वर्षसहस्रं स एवंवृत्तिरभून्नृपः । C. 1. 3548 B. 1. 86. 15 K. 1. 80. 16

राजा; S भूत्वा (for दान्तो). — d) Ñ3 यदा; B1 (m as in text) D5 तदा; Dn S ततः (for यथा).

3 a) K3 स गत्वा; D2 संगतः. Ñ1 B3 Da Dn D1.4 स्वर्निवासं; Ñ3 स्वर्गं°; D2 सुख°. K2 B3 Da तु (for तं). Ñ2 स्वर्निवासित्वं; S स्वर्ग(T1 G1 M स्वं नि)वासार्थं. — b) Ñ1.2 B (except B5) D (except D2) सुखी. S (except T1 G1.3) सुखमुत्तमं (for मुदितः सु°). — c) K0.3.4 Ñ1.2 D (except D2) S कालेन नाति(K3 Dn1 m चाति)महता. — After 3, D4 (marg.; om. lines 2–3) S ins.:

852* साधुभिः संगतिं लब्ध्वा पुनः स्वर्गमुपेयिवान् ।
जनमेजयः ।
स्वर्गतश्च पुनर्ब्रह्मन्निवसन्देववेश्मनि ।
कालेन नातिमहता शक्रेण च्यावितः कथम् ।

With the last line cf. 3cd and v. l.

4 a) K0.3.4 D5 विवशः; K1 नियतं; Ñ3 S (except M6–8) निवसन्. D5 पतितः (for प्रच्यु°). — b) G3 संप्राप्तो. — c) A few MSS. °रीक्षे. T1 G3 स्थितोंतरिक्षे दौहित्रैः. — d) Ñ3 G3 तथेति.

5 ab) T2 G2.4.6 एवं. K2 transp. पुनः and गतः. Ñ1.2 B3 Dn D5 T2 G श्रुतं (G2.4 °तः). — cd) S तदा सार्धं वसुमता श्रीमता चाष्टकेन च. — Ś1 om. 5ef.

6 Da1 जन्मे°. Ś1 K1 om. उवाच. S om. जनमे° उ° (cf. 852*). — ab) S कारणेन दिवं केन संप्राप्तो द्विजसत्तम. — Ś1 K1 om. 6e–7d. — 6ef = 1. 62. 2cd. — f) K0.3.4 Da1 M6–8 देवर्षि°.

7 Ś1 K1 om. 7 (cf. v. l. 6). — a) S (except T1 G1.3) राजा देवसमो. — c) Ñ1 B D2 M6–8 सोमवंश°. — d) T1 G1.3 °समप्रभः.

9 Ś1 K1.3 D5 S om. उवाच. — a) = 1. 53. 35a. — b) B3.5.6 Dn D1.4 (m as in text) °रुत्तमां. — c) T1 G1.3 नि(T1 अ)खिलेन (for दिवि चेह). Ś1 K1 पुण्यां तां; Da °ख्यां. — d) Ś1 K1 °मोचिनीं; Ñ1.3 B1.3.4 D2 °मोच°; a few MSS. °णाश°.

10 b) T2 G (except G1.3) transp. पूरुं and पुत्रं. — c) = 1c. Ś1 K1 ततो (for राज्ये). — d) Ś1 पुनराजा (sic) and गतः (*sup. lin.* प्रव° and तदा as in text).

11 a) Ś1 K3 Ñ B1.4.5 Dn D4 G3 M3.5 अंत्येषु; B3 Da अन्येषु; D5 म्लेच्छेषु; Cd as in text. Ś1 K1.3.4 B5.6 च; T2 G (except G1.3) अथ (for स). D1 ²अमात्येषु वि°. — b) S पुत्रान्वै पूरुपूर्वजान्. — d) K1–3 B1 Dn2.n3 D4 T G5.6 M6–8 स न्य°.

12 a) K3.4 Ñ1.2 B3.4 Dn D1.4.5 शंसितात्मा; Ñ3 संश्रि°; T2 G (except G3) संयता°. — c) T G (except G3.4) अग्निं च. K1 हुत्वा; K3 B (except B3) Da1 जुह्वद्.

13 a) B1.4 D2 अतिथिं. Ś1 K Ñ3 Da D5 पूजयन्नित्यं. — b) S द्विजान् (for विभुः). — c) T1 G1.3 आसाद्य; T2 G4–6 °दाय; G2 °नाय. — d) M6–8 शेषान्ने.

14 a) K1 G1 पूर्णे. Ś1 K0–3 सहस्रं वर्षाणाम्; K4 D5

C. 1. 3548
B. 1. 86. 15
K. 1. 80. 16

अब्भक्षः शरदस्त्रिंशदासीन्नियतवाङ्मनाः ॥ १४
ततश्च वायुभक्षोऽभूत्संवत्सरमतन्द्रितः ।
पञ्चाग्निमध्ये च तपस्तेपे संवत्सरं नृपः ॥ १५
एकपादस्थितश्चासीत्षण्मासाननिलाशनः ।
पुण्यकीर्तिस्ततः स्वर्गं जगामावृत्य रोदसी ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

वैशंपायन उवाच ।
स्वर्गतः स तु राजेन्द्रो निवसन्देवसद्मनि ।
पूजितस्त्रिदशैः साध्यैर्मरुद्भिर्वसुभिस्तथा ॥ १
देवलोकाद्ब्रह्मलोकं संचरन्पुण्यकृद्वशी ।
अवसत्पृथिवीपालो दीर्घकालमिति श्रुतिः ॥ २
स कदाचिन्नृपश्रेष्ठो ययातिः शक्रमागमत् ।
कथान्ते तत्र शक्रेण पृष्टः स पृथिवीपतिः ॥ ३
शक्र उवाच ।
यदा स पूरुस्तव रूपेण राज-
ञ्जरां गृहीत्वा प्रचचार भूमौ ।

T G वर्षसहस्राणाम्. Ñ Dn च; Da तु (for स). — ^{c}) K2 T1 G1 M5 अभक्षः. T2 G6 शरदां; G2-5 च ततस्. — ^{d}) Da नियतसंयमः; D5 °मानसः.

15 ^{c}) S (except T2 G6) पुनः (for तपः). Ñ1.2 B D (except Da D5) तथा (B5 ततः) पंचाग्निमध्ये च (D2 तु). — ^{d}) K3 D5 नृप; Ñ3 T2 G3.6 पुनः; G1 ततः; G2.4.5 तपः; M मुनिः (for नृपः). Ñ1.2 B Dn D1.2.4 तपस्तेपे स वत्सरं.

16 ^{a}) Ś1 K1 Ñ B3 Dn2 D4.5 G3 °पादः. T2 G2.4.6 °श्चापि. — ^{b}) T1 G1.3 षण्मासं च. T2 G4-6 अभवत्तदा; M नियतव्रतः. — After 16^{ab}, D4 (marg.) S ins.:

853* एवमेव तथाब्दानां पर्यायेण गतं तदा ।

— ^{c}) S महायोगी (for पुण्य°). T2 G गतः. Dn स्वर्गे. — ^{d}) D2 व्याप्य; G6 प्रेत्य; Cd आवृत्य (as in text). K (except K1) रोदसीं; Cd as in text.

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add उत्तरयायात. Ś1 Ko-2 Ñ3 B Da Dn D1.4.5 T2 G4 M3.5 (om. the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात. — *Adhy. name:* K3 ययातिस्वर्गगमनं; K4 ययातितपश्चर्या; T2 G4 तपश्चर्या. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 96; Ko 83; B5 80; Da1 D4 m 84; Dn3 85; D5 81; T1 71; T2 21; G M 22. — *S'loka no.:* Ñ3 M3 19; Da1 Dn 17. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3523.

82

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 Ś1 K1.3 D5 S om. उवाच. — ^{a}) Ko.3.4 Ñ3 तु स (by transp.); T1 चाथ; G1.3 स च. D5 राजर्षिः. — ^{b}) Ko.2 B1m Da न्यवसद्. Ñ1 B3.4.6 D (except Da D5) S °वेश्मनि; Ñ3 °संनिधौ. — ^{c}) Ñ1 सर्वैर्; B5 साधैं (for साध्यैर्). — ^{d}) Ś1 K1 B4 G1.3 M3.5 तदा; B5 सदा.

2 ^{a}) Dn D1.4 देवलोकं. T1 G2.4.5 पुण्य-; T2 पुनर् (for ब्रह्म-). — ^{b}) Ko संसरत्; K3 शशंस; K4 संस्मरन्. Ś1 K1 बली (for वशी). — After 2^{ab}, T G (except G3) ins.:

854* पूजितस्त्रिदशैः साध्यैर्ययातिरतिधार्मिकः ।

— ^{d}) Da स्मृतिः; D5 श्रुतं; T G4-6 श्रुतः.

3 ^{a}) Ś1 transp. स and कदाचित्. — ^{b}) Ś1 K1 °मासदत्; G6 °मागतः. — After 3^{ab}, M6-8 ins.:

855* कथयित्वा कथास्तात शक्रेण सह पौरवः ।

— In Ś1, 3^{cd}-4^{ab} (up to गृहीत्वा) is lost on a broken upper portion of a fol. (63). — ^{d}) Dn D1.4.5 transp. पृष्टः and स.

4 K1 om. उवाच. S (T2 om.) इंद्रः (for शक्र उ°). — ^{a}) T1 G5 यथा. Ko G1.2.5 om. स. — ^{b}) Ko च; K4 अथ; S वि- (for प्र-). — K1 om. 4^{c}-5^{c}. — ^{c}) Ñ1.2 B (except B5) D (except Da D5) तदा च राज्यं.

तदा राज्यं संप्रदायैव तस्मै
　त्वया किमुक्तः कथयेह सत्यम् ॥ ४

ययातिरुवाच ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये कृत्स्नोऽयं विषयस्तव ।
मध्ये पृथिव्यास्त्वं राजा भ्रातरोऽन्त्याधिपास्तव ॥५

अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विशिष्ट-
　स्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ।
अमानुषेभ्यो मानुषाश्च प्रधाना
　विद्वांस्तथैवाविदुषः प्रधानः ॥ ६

आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः ।
आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ७

नारुंतुदः स्यान्न नृशंसवादी
　न हीनतः परमभ्याददीत ।
ययास्य वाचा पर उद्विजेत
　न तां वदेद्रुशतीं पापलोक्याम् ॥ ८

अरुंतुदं पुरुषं रूक्षवाचं
　वाक्कण्टकैर्वितुदन्तं मनुष्यान् ।
विद्यादलक्ष्मीकतमं जनानां
　मुखे निबद्धां निर्ऋतिं वहन्तम् ॥ ९

सद्भिः पुरस्तादभिपूजितः स्या-
　त्सद्भिस्तथा पृष्ठतो रक्षितः स्यात् ।
सदासतामतिवादांस्तितिक्षे-
　त्सतां वृत्तं चाददीतार्यवृत्तः ॥ १०　C. 1. 3560 B. 1. 87. 10 K. 1. 81. 18

— ^{d}) K0 D1 किमुक्तं. Ñ3 कथयस्व राजन्.

5 K1 om. 5^{abc} (cf. v. l. 4). — Ś1 S om. उवाच. — G2 om. 5^{cd}. — ^{d}) Ś1 illegible; K0.2 D5 °रोंतेधि°; K1 भ्राततो (sic) नाधिप°; K4 D2 °रोंते नृ°; S (G2 om.) °रोंताधि°. — D4 (marg.; om. lines 14–15) S ins. after 5 (G2, after 5^{ab}):

856* न च कुर्यान्नरो दैन्यं शाठ्यं क्रोधं तथैव च ।
जैह्मयं च मत्सरं वैरं सर्वत्रैतन्न कारयेत् ।
मातरं पितरं चैव विद्वांसं च तपोधनम् ।
क्षमावन्तं च देवेन्द्र नावमन्येत बुद्धिमान् ।
शक्तस्तु क्षमते नित्यमशक्तः क्रोशते नरः ।
दुर्जनः सज्जनं द्वेष्टि दुर्बलो बलवत्तरम् ।
रूपवन्तमरूपी च धनवन्तं च निर्धनः ।
अकर्मी कर्मिणं द्वेष्टि धार्मिकं चाप्यधार्मिकः ।
निर्गुणो गुणवन्तं च शक्रैतत्कलिलक्षणम् ।
विपरीतं च देवेन्द्र एतेषु कृतलक्षणम् ।
ब्राह्मणो वाथ राजा वा वैश्यो वा शूद्र एव वा ।
प्रशस्तेषु प्रशस्तारः प्रशस्यन्ते यशस्विनः ।
तस्मात्प्रशस्ते देवेन्द्र नरः सक्तमना भवेत् ।
अलोकज्ञा ह्यप्रशस्ता भ्रातरस्ते ह्यबुद्धयः ।
अन्ताधिपतयः सर्वे ह्यभवन्मम शासनात् ।
इन्द्रः ।
त्वं हि वै धर्मदो राजन्कथ्यसे धर्ममुत्तमम् ।
कथयस्व पुनर्मेऽद्य लोकवृत्तान्तमुत्तमम् ।

[(L. 1, 3) D4 नृपो (for नरो) and ज्येष्ठं (for चैव). — (L. 4) T1 G1–3 राजेंद्र (for देवें°). — (L. 6) T2 G4–6 M सुजनं (for सज्ज°). — (L. 7) D4 तपस्विनं चातपस्वी; M रूपस्विनमरूपस्वी. — (L. 8) D4 T2 G1.3.6 च न (for चाप्य-). — (L. 10) T G राजेंद्र. — (L. 12) T G3–6 प्रसक्ताश्चेत् (for प्रशस्तारः). D4 प्रशस्तृभिः; M6–8 प्रशस्तिभिः (for यश°). — (L. 13) G1–3 राजेंद्र.]

6 ^{b}) K4 वरिष्ठः (for विशि°). — ^{c}) T2 G4.5 असमानुषा मानुषेभ्यः प्र°. — ^{d}) K3 विशिष्टः; K4 [ऽ] वशिष्ठः; D2 पुराणः; G3 M5 प्रधानाः.

7 ^{a}) Ś1 नाक्रुश्ये; K1 नाक्रचे (for नाक्रो°). — ^{d}) D2 सुकृतिं. G3 चैव.

8 Cf. Manu 2. 161 (s'loka!). — ^{b}) K3 °दधीत. G3 न हिंसकः परमर्मादवीतः (sic). — ^{c}) G1–3 पुनरुद्विजेत. — ^{d}) Ś1 K1 D2 Arjp Nilp °द्रुषतीं; Ñ2.3 B Dn D1 °दुष°; Da D4.5 °दुश°; Cd as in text. Ñ1 न तां वदेद्दोषवतीमधर्म्यां.

9 ^{a}) After °तुदं, Ñ1 B D2 ins. वै. K (except K2) Ñ2.3 D (except D2.4.5) T G3.4 M (except M3) परुषं. B6 °षस्य तीक्ष्णं. K0.3.4 Ñ2 B1m.3 Da Dn D1.4 तीक्ष्णवाचं; Ñ1 B4.5 D2 तु तीक्ष्णं; B1 (orig.) सुतीक्ष्णं. — ^{b}) Ś1 K1 G (except G1.3) मनुष्यं. — ^{c}) K2 नराणां (for जना°). S क्षिप्रं ह्यलक्ष्मीर्भजते मनुष्यं (T2 G2.4–6 नरं तं). — ^{d}) K0 S निकृतिं; Cd as in text. Ś1 महांतम्; M6–8 वदंतं.

10 ^{a}) K1 B5 D5 अति-; Ñ1 B3 G6 अथ; Da1 G5 अपि (for अभि-). — ^{b}) S (except G3) सदा (for तथा). T2 G (except G1.3) transp. पृष्ठ° and रक्षि°. — ^{d}) T2 G1.6 आर्यवृत्तिः.

11 Cf. v. l. 1. 74. 12. — ^{b}) Ś1 K1 यैराचितः.

C. 1. 3561
B. 1. 87. 11
K. 1. 81. 19

वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति
यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्य वा मर्मसु ये पतन्ति
तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ११

न हीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
यथा मैत्री च भूतेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥ १२

तस्मात्सान्त्वं सदा वाच्यं न वाच्यं परुषं क्वचित् ।
पूज्यान्संपूजयेद्दद्यान्न च याचेत्कदाचन ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

इन्द्र उवाच ।
सर्वाणि कर्माणि समाप्य राज-
न्गृहान्परित्यज्य वनं गतोऽसि ।
तत्त्वां पृच्छामि नहुषस्य पुत्र
केनासि तुल्यस्तपसा ययाते ॥ १

ययातिरुवाच ।
नाहं देवमनुष्येषु न गन्धर्वमहर्षिषु ।
आत्मनस्तपसा तुल्यं कंचित्पश्यामि वासव ॥ २

इन्द्र उवाच ।
यदावमंस्थाः सदृशः श्रेयसश्च

— c) K (except K1) Ñ B D M ना (Da1 नुर्; Da2 D5 as in text) (for वा). K (except K1) Ñ B D (except Da D5) M ते (for ये). — d) G3 तान्वंदितो. K4 परेभ्यः.

12 a) Ñ1.3 नास्तीदृशं; T1 G1.3.6 नैतादृ°; T2 G2.4.5 न तादृ°. Ñ1 संचरणं; B Da °वद°; D5 °वच°; T2 सुवचनं; G2.3 °हन°; Cd as in text. — c) Ś1 यया; K1 दद्यां; Ñ1.2 B D G दया (Dn1 G2 यदा; G3 यथा as in text). Ko transp. मैत्री and च. K3 लोकेषु.

13 a) M3.5 प्रियं; Cd सांत्वं (as in text). — b) T1 G1 नो (for न). — c) G2.4.5 °पूज्य यो (for °पूजयेद्). B3 T1 G1.3.6 M6–8 नित्यं; D2 देवान्; D5 वंद्यात्; M3.5 चापि (for दद्यात्). — d) Ś1 Ko.1.3 Ñ3 D5 याचेत्तु न; K2 याचेत न; K4 न याचेत्तु; S न याचेच्च. K4 कथंचन.

Colophon om. in B4–6. — *Major parvan:* T2 G1.3–6 M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add उत्तरयायात. Ś1 K1–4 Ñ3 B1.3 Da Dn D1.4.5 T2 G1–4 M3.5 (om. the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात (B3 यायात). — *Adhy. name:* Ko.3.4 ययातिवाक्यं; M इंद्रययातिसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 84; Da1 D4 m 85; Dn3 86; T1 72; T2 22; G M 23. — *S'loka no.:* Ñ3 Dn 13; Da1 14; M3 22. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3536.

83

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 Ś1 K1 शक्रः; S इंद्रः (cf. v. l. 3). — a) K2 B D2 कार्याणि (for कर्मा°). — b) Ñ1.2 D (except D2) M5 गृहं. — c) S तं (T1 G1 ततस्; G3 तेन) त्वां.

2 Ś1 K1 S om. उवाच. — b) Ñ B5.6 Dn D1.4.5 गंधर्वेषु मह°. — d) B (except B1) अन्यं; D2 नान्यं; a few MSS. किंचित्.

3 Ś1 K1 शक्रः; S इंद्रः (cf. v. l. 1). — a) Cf. 5d. B (except B3) M (except M3) यदव°; G3 यथाव°. T2 G2 M सदृशाच्छ्रेय°; T2 G1.3–6 सदृशान् श्रे°. Cd cites सदृशः (as in text). — b) K1 कनी°; B3 Dn D1 अल्पी°; T2 G2 वरी°; Cd पापीयसः (as in text). B1 °भाव; D2 °भावं; T2 °भावान्; M3 चाभ्युदित°; M5 °भावात्. M6–8 चाप्युदितप्रभाव. T1 G1.4–6 वरी(T1 पापी)यसश्चापि (G1 °सं चैव) निजप्रभावात्. — c) Ś1 K ह्यंत°; Ñ B5 Da Dn D1.4 त्वंत°; D5 क्षीण°; S (except T1 G1.3) चांत° (for अन्त°). T1 तदेह; G1 तथेह; G2 च एते; G3 तवेह; G4–6 च ये ते (for तवेमे). — d) Ñ1.2 T2 G (except G2) पतितोस्यद्य (G3 °सीह).

4 Ś1 K1 S om. उवाच. — b) T G (except G3) गतो and लोकः. Ko.3.4 D2.5 G4–6 यदि मे (by transp.). — c) Ñ1 D (except D2.5) इच्छाम्यहं सु°. — d) T1

पापीयसश्चाविदितप्रभावः ।
तस्माल्लोका अन्तवन्तस्तवेमे
क्षीणे पुण्ये पतितास्यद्य राजन् ॥ ३

यतातिरुवाच ।

सुरर्षिगन्धर्वनरावमाना-
त्क्षयं गता मे यदि शक्र लोकाः ।
इच्छेयं वै सुरलोकाद्विहीनः
सतां मध्ये पतितुं देवराज ॥ ४

इन्द्र उवाच ।

सतां सकाशे पतितासि राजं-
श्च्युतः प्रतिष्ठां यत्र लब्धासि भूयः ।
एवं विदित्वा तु पुनर्ययाते
न तेऽवमान्याः सदृशः श्रेयसश्च ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रहायामरराजजुष्टा-
न्पुण्याँल्लोकान्पतमानं ययातिम् ।
संप्रेक्ष्य राजर्षिवरोऽष्टकस्त-
मुवाच सद्धर्मविधानगोप्ता ॥ ६
कस्त्वं युवा वासवतुल्यरूपः
स्वतेजसा दीप्यमानो यथाग्निः ।
पतस्युदीर्णाम्बुधरान्धकारा-
त्खात्खेचराणां प्रवरो यथार्कः ॥ ७
दृष्ट्वा च त्वां सूर्यपथात्पतन्तं
वैश्वानरार्कद्युतिमप्रमेयम् ।
किं नु स्विदेतत्पततीति सर्वे
वितर्कयन्तः परिमोहिताः स्मः ॥ ८
दृष्ट्वा च त्वां विष्ठितं देवमार्गे
शक्रार्कविष्णुप्रतिमप्रभावम् ।
अभ्युद्गतास्त्वां वयमद्य सर्वे
तत्त्वं पाते तव जिज्ञासमानाः ॥ ९
न चापि त्वां धृष्णुमः प्रष्टुमग्रे
न च त्वमस्मान्पृच्छसि ये वयं स्मः ।
तत्त्वां पृच्छामः स्पृहणीयरूपं
कस्य त्वं वा किंनिमित्तं त्वमागाः ॥ १० C. 1. 3573 B. 1. 88. 10 K. 1. 82. 10

लोके; T2 G2.4–6 समीपे; G1.3 M सकाशे (for मध्ये); cf. 5^{a}.

5 Ś1 K1 शक्रः; Ñ2 देवराज उ°; S इंद्रः (cf. v. l. 3). — ^{a}) T2 G6 समीपे (for सकाशे). T2 G पतितोसि. — ^{b}) Ś1 यदि (for यत्र). B3m G (except G1.3) लब्धोसि. — ^{c}) B1 Dn D1.4 एतद्वि°. Ñ B D च (for तु). S नाहुष मा स्म सर्वान् (for तु पुनर्य°). — ^{d}) Cf. 3^{a}. Ñ1 Da Dn D1.4 त्वं मावमंस्थाः; T1 G1.3.6 वाचावमंस्थाः; T2 G4.5 तथावमंस्थाः; G2 एवावमंस्थाः; M अवमंस्थाः (for न तेऽत्र°). S सदृशान् श्रेय° (cf. v. l. 3^{a}).

6 Ś1 K1 D2 S om. उवाच. — ^{a}) T2 G2.4–6 प्रभूता°; G1 प्रभावो° (for प्रहाया°). Ś1 °गुप्तान्; K3 Dn2.n3 T2 G (except G1) °जुष्टात्. — ^{b}) B4.5 Dn1.n3 S (except M3.5) °ल्लोकात्पत°. — ^{c}) T2 G (except G1.3) °र्षिरथाष्ट°. K2 अथ (for तम्). — ^{d}) K2 तं धर्म°; Cd सद्धर्म° (as in text).

7 Before 7, all MSS. except Ś1 K1 ins. अष्टक उ° (S om. उ°). — ^{c}) K2 T1 तपसि; Ñ3 तमसि; G3 पतन् (for पतसि). K0 °धरप्रकाश. — ^{d}) K0 खे खेचरा°.

8 ^{a}) Ñ3 सूर्यपथः. — ^{c}) K0.2 B5 इह; G1 च; M5 हि (for इति). — G3 om. from पततीति up to °यन्तः (in ^{d}). — ^{d}) G3 °मोहितोस्मि. K2 B3.5.6 Dn1 D2.4 G1.4–6 M2.5 स्म.

9 ^{a}) K (except K1) D (except Da) T Cd धि(T1 दि)ष्ठितं; Ñ1.2 विशिष्टं; B4 G2 °स्थितं. — ^{b}) B D2 शक्राग्नि°. — ^{c}) Ś1 K D5 प्रत्युद्गताः; Ñ3 अभ्युद्यताः. K0 स्मो (for त्वां). Ś1 K1–3 वयमेव. — ^{d}) Ñ3 यथातथ्ये; G3 तत्संहितुं (for तत्त्वं पाते). K4 Ñ1.2 B (B3 marg.) Da D2 प्रपा(B3 orig.6 °या)ते; Dn D1.4 च पाते; D5 ययाते (for पाते). B4 तु त्रिजि°.

10 ^{a}) A few MSS. त्वा (for त्वां). Ś1 K2–4 Cd धृष्ण(Ś1 K3 °ष्णु)वः; D2 भूष्णवः. — ^{b}) T2 om. 10^{b}. K2 न चापि त्वं पृ°. T1 G पृच्छसे (G1 °ते). K2.4 B1.3.5 Da Dn1.n3 D2 G (except G1) स्म; M6–8 च. M3.5 न त्वां पृच्छाम स्पृहणीयरूप (cf. ^{c}). — ^{c}) D2 तस्मात्त्वां; D4 S (except T2 G3) ते त्वां. Ś1 K1 Dn पृच्छामि. K0.2 Ñ3 B1 Dn D1.5 °रूप; S (except T2) कमनीयरूप (T1 G1.3 °पं). — ^{d}) G1 om. वा. T1 G2 कस्त्वं भवान्; T2 G4–6 कस्यासि त्वं; G3 कस्त्वं भर्ता; M6–8 कस्य त्वं वै. Ś1 K1 D2 T2 G2.4.5 M त्विहागाः; K1 इहागाः; G3 च्युतोसि;

C. 1. 3574
B. 1. 83. 11
K. 1. 82. 11

भयं तु ते व्येतु विषादमोहौ
त्यजाशु देवेन्द्रसमानरूप ।
त्वां वर्तमानं हि सतां सकाशे
नालं प्रसोढुं बलहापि शक्रः ॥ ११
सन्तः प्रतिष्ठा हि सुखच्युतानां
सतां सदैवामरराजकल्प ।
ते संगताः स्थावरजङ्गमेशाः
प्रतिष्ठितस्त्वं सदृशेषु सत्सु ॥ १२
प्रभुरग्निः प्रतपने भूमिरावपने प्रभुः ।
प्रभुः सूर्यः प्रकाशित्वे सतां चाभ्यागतः प्रभुः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

ययातिरुवाच ।
अहं ययातिर्नहुषस्य पुत्रः
पूरोः पिता सर्वभूतावमानात् ।
प्रभ्रंशितः सुरसिद्धर्षिलोका-
त्परिच्युतः प्रपताम्यल्पपुण्यः ॥ १
अहं हि पूर्वो वयसा भवद्भ्य-
स्तेनाभिवादं भवतां न प्रयुञ्जे ।
यो विद्यया तपसा जन्मना वा
वृद्धः स पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥ २
अष्टक उवाच ।
अवादीश्चेद्वयसा यः स वृद्ध
इति राजन्नाभ्यवदः कथंचित् ।
यो वै विद्वान्वयसा *सन्स वृद्धः
स एव पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥ ३

G6 त्विहागतः.

11 a) K (except K4) Ñ3 B D2.5 T1 G3 M च (for तु). G3 M व्यैतु. — b) K2 त्यजस्व. Ñ B1.5 Da D4 चैवेंद्र°; B2.4.6 Dn D1.5 चैवेंद्रसमप्रभाव. — d) Ko.3.4 विसोढुं. T1 G1.3 वृत्र(G1 बल)हा चापि शक्रः; T2 G2.4–6 बलवृत्रहंता.

12 a) S (except T1 G3) सुखाच्युतानां. — b) D2 G2.4.5 सदेवामर°; G3 सकाशेमर°. — c) T G ये (G2 सु-) (for ते). — d) Ś1 प्रतिष्ठितास्ते; K1 °ष्ठितं ते. T2 प्रापयिष्यंति त्वां सद°. G2 तेषु प्रतीतश्च सतां च मान्यं.

13 b) T2 G2.4.5 विभुः. — c) T1 G1–3 सूर्यः प्रभुः (by transp.). K2 (sup. lin.).3.4 T2 G1.5 प्रकाशत्वे; D5 °शे च; T1 G3 प्रताप°. — d) S सता(T1 स त्व)मभ्या°. Ś1 K1 °गतो गुरुः. Ñ3 B3 Da सतां साधुः सदा गतिः.

Colophon. — *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add उत्तरयायात. Ś1 Ko–3 Ñ3 B D M (om. the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात. *Adhy. name:* Ko.3.4 M3.5 ययातिपतनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 85; B5 81; Da1 D4m 86; Dn3 87; T1 73; T2 23; G M 24. — *S'loka no.:* Ñ3 Da1 Dn M3 13. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3549.

84

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 K1 om. ययातिरु°. S om. उवाच. — c) D5 प्रवासितः. D3 S सुरर्षिसिद्धलो° (by transp.). — d) S तत(G6 इत)श्च्युतः. K4 पतितास्म्यल्प°. G1 (by corr.) °पुण्यात्.

2 a) M वयसाभिवंद्यः. — b) B4 तेनाति°; D2 तन्नोभि°; M °भिवाद्यं. Ś1 K1 D2 om. न. Ñ3 B3.4 om. प्र-. — c) B3.4.6 च (for वा). — d) M (except M3) °तीह द्वि° (cf. v. l. 3).

3 S1 K1 (hapl.) om. 3. T1 om. 3–4. B5 reads 3 in marg., after 10b. As पाठांतर, D1 *repeats* 3 (with v. l.). — S om. उवाच. — a) S अविद्वांश्चेद्. K2 Dn D1 (first time).4 त्वं (for चेद्). Ko.3.4 Ñ1.2 Dn D1 (first time).2.4 यः प्र-; K2 D5 G1 संप्र-; Ñ3 [ऽ]सौ प्र-; D1 (second time) यः स्म; T2 G6 न स्म; G2 सुप्र-; M स स्म

ययातिरुवाच ।
प्रतिकूलं कर्मणां पापमाहु-
स्तद्वर्ततेऽप्रवणे पापलोक्यम् ।
सन्तोऽसतां नानुवर्तन्ति चैत-
द्यथा आत्मैषामनुकूलवादी ॥ ४
अभूद्धनं मे विपुलं महद्वै
विचेष्टमानो नाधिगन्ता तदस्मि ।
एवं प्रधार्यात्महिते निविष्टो
यो वर्तते स विजानाति जीवन् ॥ ५
नानाभावा बहवो जीवलोके
दैवाधीना नष्टचेष्टाधिकाराः ।
तत्तत्प्राप्य न विहन्येत धीरो
दिष्टं बलीय इति मत्वात्मबुद्ध्या ॥ ६
सुखं हि जन्तुर्यदि वापि दुःखं
दैवाधीनं विन्दति नात्मशक्त्या ।
तस्माद्दिष्टं बलवन्मन्यमानो
न संज्वरेन्नापि हृष्येत्कदाचित् ॥ ७
दुःखे न तप्येन्न सुखेन हृष्ये-
त्समेन वर्तेत सदैव धीरः ।
दिष्टं बलीय इति मन्यमानो C. 1. 3565 B. 1. 89. 9 K. 1. 83. 9

(for यः स). — b) K2–4 Ñ1.2 B4 Dn D1 (both times).2.4 स वै; Ñ3 B1.3 इति वै; T2 G4–6 इतीह; G1.3 M इतीव; G2 इत्येव (for इति). K (K1 om.) Dn D1 (first time).2.4 °न्नाभ्यधिकः; Ñ1 राजन्तस्य वदेत्; Ñ3 °न्नाभ्यवादः; S (T1 om.) °न्नाभिवाद्यः. Ñ1.3 Da कथंचन; Dn1.n3 कथं वै; Dn2 कथ्यते च. — c) Ñ1 वृद्धो (for विद्वान्). K (K1 om.) D2 तपसा (for वय°). K0.2 स प्र-; K3.4 संप्र-; Ñ1 यः स; Ñ2 B Da D1 (second time) G न स्स; Ñ3 यश्च; D2 च प्र-; T2 साधु; M स स्स (for *सन्स्स). Dn D1 (first time).4.5 यो विद्यया तपसा संप्रवृद्धः. — d) Ñ1 सदा च पू°; T2 G4–6 M3.5 स वै पू°. T2 G4.5 M भवतीह द्वि° (cf. v. l. 2).

4 T1 om. 4 (cf. v. l. 3). Ś1 K1 om. ययातिरु°. S om. उवाच. — b) S (T1 om.) तद्वर्तने (M3.5 °ते) प्रापणे. Ś1 प्रवरे; K1 प्रक(*sup. lin.* व)र; Cd अप्रवणे (as in text). K0 M6–8 °लौक्ये; K2.4 G3 °लौक्यं; B1.3 Da Cd °लोके. — c) T2 G M5 तस्मात् (G3 एतत्) संतो (for सन्तोऽसतां). G2 नाति°. B3.4.6 वै तद्; G1.3 चैव; Cd चैतद् (as in text). — d) Ś1 K2–4 यथा चात्मैषां; K1 D5 यथात्मैषां. Ñ B D (for D5 see above) यथा चैषामनुकूलास्तथासन् (Ñ3 °कूलवादी; B1 Da °कूलस्तथात्मा); S (T1 om.) यदात्मैषा(T2 G3 यथा चैषा)मप्यनुकूलवादी (G3 °वानपि). ❀ Dev. (corrupt): संतो नानुवर्तंति चैतद्यथा । तथा एथा (sic) एषां सतामात्मा स्वभावोऽनुकूलवादीत्युपलक्षणं । अनुकूलवादी वा । ❀ — Arj. mentions various readings and gives diff. explanations; but the MSS. are corrupt and partly unintelligible.

5 Before 5, T2 G ins. अष्टकः. — a) Ñ2 B3 m.4 बलं; Cd धनं (as in text). Ś1 महन्मे; Ñ B3–6 Dn D1.4 गतं तत्; B1 Da2 महद्गतं; Da1 महाद्गुतं; D2 महत्तद् (for महद्वै). — b) Ś1 K om. न. — G5 om. 5cd. — c) M धनं (for एवं). K0.3.4 विचार्य; G3 प्रदाय. — d) Ñ3 न वि°; S (G5 om.) नाव° (for स वि°). Ś1 K1.3 G1 M3 जीवं; Ñ B Da D1 T2 G2.4 जीवः; Dn D4.5 धीरः; Arjp as in text. — Dn S ins. after 5 (G5, om. lines 1–2, ins. after 5ab):

857* महाधनो यो यजते सुयज्ञै-
र्यः सर्वविद्यासु विनीतबुद्धिः ।
वेदानधीत्य तपसा योज्य देहं
दिवं समायात्पुरुषो वीतमोहः ।
न जातु हृष्येन्महता धनेन
वेदानधीयीत नाहंकृतः स्यात् ॥

[(L. 1) T2 G2.4.6 स्स; M स (for सु-). — (L. 2) T2 G1.2.4.6 दिवं यायात्; M दिवमायात्. — (L. 3) Dn °यीतानहं°.]

6 D5 om. 6. — b) A few MSS. देवा°. T1 °धीना दृष्टवेदाधिकारः; M7 °धीनामेष चे°. — c) K2 तांस्तान्प्राप्य.

7 a) Ś1 K0.1.4 D5 तु; K2 च (for हि). K0 मर्त्यो (for जन्तुर्). — b) Ñ1.2 दैवातीतं; D5 °धीनो. B D (except D5) विंदते. K1 °युक्त्या; G1 °बुध्या. — c) K0.3 तस्माद्दैवं. — d) S (except G1.3 M3.5) अति (for अपि). B4 Dn D1.4 कथंचित्; T1 G1.3 सदैव; G2 तदैव.

8 S reads 8 (with v. l.) after 11; but in M3.5 the whole st. recurs here, while T G read here only 8ab (repeating it after 11). — Ś1 K1 D1.2.5 (? hapl.) om. 8. Da transp. 8 and 9. — a) K2.4 Ñ1.2 B Da Dn D4 दुःखैर्न. Da G5.6 (both latter first time) तप्येत; T2 G (both second time) M3.8 खिद्येच्च; M3.6

C. 1. 3585
S. 1. 89. 9
K. 1. 83. 9

न संज्वरेणापि हृष्येत्कदाचित् ॥ ८
भये न मुह्याम्यष्टकाहं कदाचि-
त्संतापो मे मानसो नास्ति कश्चित् ।
धाता यथा मां विदधाति लोके
ध्रुवं तथाहं भवितेति मत्वा ॥ ९
संस्वेदजा अण्डजा उद्भिदाश्च
सरीसृपाः कृमयोऽथाप्सु मत्स्याः ।
तथाश्मानस्तृणकाष्ठं च सर्वं
दिष्टक्षये स्वां प्रकृतिं भजन्ते ॥ १०
अनित्यतां सुखदुःखस्य बुद्ध्वा
कस्मात्संतापमष्टकाहं भजेयम् ।
किं कुर्यां वै किं च कृत्वा न तप्ये
तस्मात्संतापं वर्जयाम्यप्रमत्तः ॥ ११

अष्टक उवाच ।

ये ये लोकाः पार्थिवेन्द्र प्रधाना-
स्त्वया भुक्ता यं च कालं यथा च ।
तन्मे राजन्ब्रूहि सर्वं यथाव-
त्क्षेत्रज्ञवद्भाषसे त्वं हि धर्मान् ॥ १२

ययातिरुवाच ।

राजाहमासमिह सार्वभौम-
स्ततो लोकान्महतो *अजयं वै ।
तत्रावसं वर्षसहस्रमात्रं
ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेतः ॥ १३
ततः पुरीं पुरुहूतस्य रम्यां

(both second time) हृष्येत. $K_{2.4}$ सुखे च हृ°; $\tilde{N}_{1.2}$ B Dn D_4 सुखैः प्रहृ°; Da सुखैर्न हृ°. S (T G $M_{3.5}$ all first time as in text) माद्येत् (for हृष्येत्). — ^{b}) $G_{4.5}$ (both first time) सहैव. — D_4 om. 8^{cd}. — ^{c}) Cf. 7^c. Ko दैवं (for दिष्टं). S ($M_{3.5}$ first time entire line as in text) °लीयः (M second time ins. इति) समवेक्ष्य ($M_{3.5}$ second time °त्य) बुध्द्या. — ^{d}) $= 7^d$. G_{4-6} न सज्जते. S ($M_{3.5}$ first time as in text) चातिभृशं मनुष्यः. Dn कथंचित्. — After 8^{cd} (which these MSS. read after the *repetition* of 8^{ab}), T G ins.:

858* दृष्टो हि मे परतश्चापि लोकः
प्राप्ता भोगाः सर्वतो नास्ति निष्ठा ।

[T_1 दिष्ट्यापि मे; $G_{1.2}$ दिष्ट्या मेयं. $G_{5.6}$ परमं चापि.]

9 Before 9, T G ins. ययातिः. Da transp. 8 and 9. — ^{b}) G_5 वै (for मे). $Ś_1$ $K_{1.2}$ Ñ $D_{2.5}$ G (except $G_{3.4}$) M_{6-8} मनसो. $\tilde{N}_3$ D_5 किंचित्. — ^{c}) B_4 यथा यथा; G_{1-3} यथा धाता (by transp.). A few MSS. मा (for मां). Dn D_4 विदधीत. G_3 विधाता ददाति (for विदधाति लोके).

10 ^{a}) Before अण्ड°, $Ś_1$ $K_{0.1.3}$ M ins. हि; K_4 D_2 च. Before उद्भि°, $Ś_1$ K (except K_2) $\tilde{N}_{1.2}$ D (except Da D_2) ins. च. T_2 G_{4-6} transp. अण्ड° and उद्भि°. MSS. indiscriminately उद्भिज°, उद्भिद°, उद्भिजा° and उद्भिदा°. — ^{b}) G_2 जरायुजा (for सरी°). G_{4-6} कूर्म(G_4 *sup. lin.* कूप)यो. $\tilde{N}_3$ ये वसंति (for ऽथाप्सु म°). — ^{c}) $Ś_1$ यथाश्म°; B_1 अथा°. T G °काष्ठाश्च. $Ś_1$ Da_2 S सर्वे. — ^{d}) Ko कर्मक्षये; G_1 दिन°; G_3 विषं यथा. K_1 $\tilde{N}_{1.2}$ Dn $D_{1.4.5}$ भजंति.

11 ^{a}) S मत्वा (for बुद्ध्वा). — ^{b}) S बुध्द्या कस्मादष्टक संतपेयं. — ^{c}) $\tilde{N}_2$ $B_{3.6}$ M (except M_5) कार्यं (for कुर्यां). $Ś_1$ K D_5 कुर्वन् (for कृत्वा). — ^{d}) $Ś_1$ K_1 वर्जयत्यप्र°; $K_{0.3.4}$ °यंतीह संतः. — For the transposition and repetition in S cf. v. l. 8. — After 11, N (except $\tilde{N}_3$) ins.:

859* वैशंपायन उवाच ।
एवं ब्रुवाणं नृपतिं ययाति-
मथाष्टकः पुनरेवान्वपृच्छत् ।

$K_{0.3.4}$ $\tilde{N}_{1.2}$ Dn $D_{1.2.4.5}$ cont.:

860* मातामहं सर्वगुणोपपन्नं
तत्र स्थितं स्वर्गलोके यथावत् ।

12 $Ś_1$ $K_{1.2}$ $\tilde{N}_{1.2}$ B Da om. अष्टक उ° (cf. 859*). S om. उवाच. — ^{b}) G_6 स्वयं (for त्वया). T_1 $G_{2.3}$ यच्च (for यं च). $Ś_1$ तथा च; $\tilde{N}_{1.2}$ B_4 Dn $D_{1.4}$ S यथावत्. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 D (except $D_{2.5}$) T_1 $G_{1.2}$ M_3 तान्मे. $Ś_1$ K_1 D (except $D_{2.5}$) सर्वान् (for सर्वं). T_2 G_{4-6} transp. राजन् and सर्वं. — ^{d}) $\tilde{N}_{1.2}$ S धर्मं (G_{1-3} सर्वं).

13 $Ś_1$ K_1 S om. उवाच. — ^{a}) K_2 पुरा (for राजा). — ^{b}) $Ś_1$ K_1 महतो याजयं वै ($Ś_1$ च); Ko $\tilde{N}_3$ °तोऽजयं वै; K_3 °तोऽहं° जयन्वै; K_4 D_5m °तोहं जयं वै; $\tilde{N}_{1.2}$ B D °तश्चाजयं वै; S °तोहं (T_1 G_5 M_7 °तोयं) जयेयं. K_2 ततोहं लोकान्महतोऽजयं वै. — $13^{cd} =$ (var.) 14^{cd} and 15^{cd}. — ^{c}) $\tilde{N}_3$ तत्राभवं. — ^{d}) $= 14^d$ and 15^d. $Ś_1$ K_1 लोकमपरं चा(K_1 वा)भ्यु°; $K_{0.4}$ D_2 लोकानपरानभ्यु°.

14 $Ś_1$ $K_{1.2}$ G_3 (hapl.) om. 14–15; K_4 D_1 (hapl.)

सहस्रद्वारां शतयोजनायताम् ।
अध्यावसं वर्षसहस्रमात्रं
ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेतः ॥ १४
ततो दिव्यमजरं प्राप्य लोकं
प्रजापतेर्लोकपतेर्दुरापम् ।
तत्रावसं वर्षसहस्रमात्रं
ततो लोकं परमस्म्यभ्युपेतः ॥ १५
देवस्य देवस्य निवेशने च
विजित्य लोकानवसं यथेष्टम् ।
संपूज्यमानस्त्रिदशैः समस्तै-
स्तुल्यप्रभावद्युतिरीश्वराणाम् ॥ १६
तथावसं नन्दने कामरूपी
संवत्सराणामयुतं शतानाम् ।
सहाप्सरोभिर्विहरन्पुण्यगन्धा-
न्पश्यन्नगान्पुष्पितांश्चारुरूपान् ॥ १७
तत्रस्थं मां देवसुखेषु सक्तं
कालेऽतीते महति ततोऽतिमात्रम् ।
दूतो देवानामब्रवीदुग्ररूपो
ध्वंसेत्युच्चैस्त्रिः प्लुतेन स्वरेण ॥ १८
एतावन्मे विदितं राजसिंह
ततो भ्रष्टोऽहं नन्दनात्क्षीणपुण्यः ।
वाचोऽश्रौषं चान्तरिक्षे सुराणा-
मनुक्रोशाच्छोचतां मानवेन्द्र ॥ १९
अहो कष्टं क्षीणपुण्यो ययातिः
पतत्यसौ पुण्यकृत्पुण्यकीर्तिः ।
तानब्रुवं पतमानस्ततोऽहं
सतां मध्ये निपतेयं कथं नु ॥ २०
तैराख्याता भवतां यज्ञभूमिः
समीक्ष्य चैनां त्वरितमुपागतोऽस्मि ।
हविर्गन्धं देशिकं यज्ञभूमे-
र्धूमापाङ्गं प्रतिगृह्य प्रतीतः ॥ २१ C. 1. 3599 B. 1. 89. 23 K. 1. 83. 23

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

---

om. 14. — *a*) M पुण्यां (for रम्यां). — *b*) D$_5$ शतद्वारां. K$_{0.3}$ Ñ$_3$ G$_{4-6}$ °योजनां तां; G$_2$ °नांतरां. — T$_2$ G$_5$ om. 14^{cd}, which = (var.) 13^{cd} and 15^{cd}.

15 Ś$_1$ K$_{1.2}$ G$_3$ om. 15 (cf. v. l. 14). — *a*) K$_{0.4}$ °मपरं; Ñ$_3$ °ममरं. K$_0$ चाहं (for लोकं). — *b*) K$_3$ दुर्विगाह्यं; G (G$_3$ om.) M$_{6-8}$ लोकमन्यैर्; M$_{3.5}$ दिव्यमन्यैर् (for लोकपतेर्). Ñ$_3$ दुरासदं. — T$_2$ om. 15^{cd}, which = (var.) 13^{cd} and 14^{cd}.

16 *a*) D$_n$ स देवदेवस्य; D$_{1.4}$ देवाधिदेवस्य. — *b*) B$_4$ विचिंत्य; D (except D$_{2.5}$) °हृत्य. Ñ$_3$ लोकान्निवसं. Ś$_1$ K$_1$ विशिष्टं (K$_1$ °ष्टान्). — *c*) S (except T$_1$ G$_{1-3}$) समेतैः. — *d*) G$_3$ °प्रभावस्तुतिर्. Ñ$_3$ °श्वरः सन्.

17 *a*) K$_0$ तत्रावसं; Ñ$_3$ अथो°; D$_5$ G$_1$ अथा°. — *c*) Ś$_1$ K$_1$ °गंधी; K$_2$ °गंधीन्. — *d*) Ś$_1$ K$_1$ °तांश्चाभिरू°; S °ताग्रान् सुरूपान् (G$_3$ सुपार्श्वान्; G$_{5.6}$ स्वरू°; M$_{6-8}$ सुरम्यान्).

18 *a*) D$_n$ D$_{1.4}$ तत्र स्थितं मां. K$_{0.3.4}$ °सुखे प्र°; B$_5$ दिव्यसुखे°; D$_5$ °मुख्येषु; G$_2$ °संघेषु. — *c*) T$_1$ G$_{1.3}$ °नां ब्रह्मविदुग्र°. — *d*) K$_4$ भ्रंशेत्यु°. G$_3$ प्लुतो वै स्व°.

19 *b*) D$_2$ T$_1$ G$_{2.3}$ om. अहं. Ñ$_3$ गगनात्. — *d*) Ñ B D (except D$_a$) सानुक्रोशाः (Ñ$_1$ B$_5$ °शं; B$_3$m D$_5$ °शात्); G$_5$ आक्रोशतां. K$_{0.2}$ Ñ$_2$ B (except B$_5$) D (except D$_2$) G$_3$ M मां (D$_a$ M$_{6-8}$ मा) नरेंद्र.

20 *a*) G$_1$ (by corr.) हतो (for अहो). — *b*) G$_3$ पुण्यवत् (for °कृत्). K$_0$ पुण्यकीर्तिर्महात्मा. T$_2$ पुण्यमूर्तिः (for °कीर्तिः). — *c*) M अब्रवं. S (except T$_1$ G$_{1.3}$ M$_3$) तथाहं. — *d*) K$_{0.4}$ कथंचित्.

21 *a*) Ś$_1$ °ख्यातं; K$_1$ G$_{2.4-6}$ °तां; T$_1$ G$_3$ M$_{3.5}$ °तो; G$_1$ °नं. Ś$_1$ K$_1$ T$_1$ G M$_{3.5}$ °भूमिं. — *b*) Ś$_1$ K$_1$ Ñ B$_4$ D$_n$ D$_1$ °क्ष्य चेमां; K$_{0.2-4}$ °क्ष्येमां; D$_5$ G (except G$_{1.3}$) °क्ष्यैनां. T$_1$ G$_{2.3}$ °तमिहागतो°. — *c*) Ś$_1$ K$_1$ B$_3$ D$_{a2}$ D$_n$ D$_1$ C$_d$ दैशिकं; K$_2$ D$_{a1}$ देश°; K$_{3.4}$ D$_5$ दर्शितं. K$_0$ हविर्गंधैर्दर्शिता यज्ञभूमिः. — *d*) D$_1$ प्रतिपूज्य; S प्रतिगृह्णन्. K$_0$ प्रयातः.

Colophon. — *Major parvan:* T$_2$ G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ$_{1.2}$ T$_1$ संभव; to it Ñ$_{1.2}$ add उत्तरयायात. Ś$_1$ K Ñ$_3$ B D$_a$ D$_{1.2.4.5}$ G$_4$ M$_{3.5}$ (om. the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात. — *Adhy. name:* K$_{0.4}$ ययातिवाक्यं; G$_1$ ययात्यष्टकसंवादः.

८५

C. 1. 3600
B. 1. 90. 1
K. 1. 84. 1

अष्टक उवाच ।
यदावसो नन्दने कामरूपी
संवत्सराणामयुतं शतानाम् ।
किं कारणं कार्तयुगप्रधान
हित्वा तत्त्वं वसुधामन्वपद्यः ॥ १
ययातिरुवाच ।
ज्ञातिः सुहृत्स्वजनो यो यथेह
क्षीणे वित्ते त्यज्यते मानवैर्हि ।
तथा तत्र क्षीणपुण्यं मनुष्यं
त्यजन्ति सद्यः सेश्वरा देवसंघाः ॥ २
अष्टक उवाच ।
कथं तस्मिन्क्षीणपुण्या भवन्ति
संमुह्यते मेऽत्र मनोऽतिमात्रम् ।
किंविशिष्टाः कस्य धामोपयान्ति
तद्वै ब्रूहि क्षेत्रवित्त्वं मतो मे ॥ ३
ययातिरुवाच ।
इमं भौमं नरकं ते पतन्ति
लालप्यमाना नरदेव सर्वे ।
ते कङ्कगोमायुबलाशनार्थं
क्षीणा विवृद्धिं बहुधा व्रजन्ति ॥ ४
तस्मादेतद्वर्जनीयं नरेण
दुष्टं लोके गर्हणीयं च कर्म ।
आख्यातं ते पार्थिव सर्वमेत-
द्भूयश्चेदानीं वद किं ते वदामि ॥ ५

— *Adhy. no.* (figures, words or both): K$_0$ B$_5$ 86; Da$_1$ D$_4$m 87; Dn$_3$ 88; T$_1$ 74; T$_2$ 24; G M 25. — *S'loka no.:* Ñ$_3$ 21 (as in text); Da$_1$ 22; Dn M$_3$ 23. — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_2$ 3572.

85

☞ This adhy. is missing in V$_1$ (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच. — After अष्टक उ°, D$_1$ (om. 1) reads 3 (for the first time), and repeats it in its proper place. — ^{a}) Ś$_1$ D$_5$ यदा वासो; K$_{3.4}$ Ñ$_{1.3}$ Da$_1$ यदा वसन्; S तथा (M$_3$ कथं) वसन् (G$_3$ वसंस्त्वं). Ñ$_1$ B (except B$_3$) G$_3$ देवरूपी. — ^{b}) Ś$_1$ शतानि. — ^{c}) M$_3$ किं वा कृत्वा कार्त°. — ^{d}) K$_{0.3.4}$ तद्वै; Ñ$_3$ यं ते; Dn च त्वं; D$_4$ तद्यत्; D$_5$ त्वं वै (for तत्त्वं). S हित्वासि (T$_2$ G$_{2.4-6}$ °पि) तद्ये(G$_1$ °थ्ये; G$_3$ M °त्के)न धरां प्रपन्नः.

2 Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच. — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ सुतः (for सुहृत्). K$_{2-4}$ Ñ$_3$ B$_4$ Cd स्वजनीयो; Ñ$_{1.2}$ B$_{1.3.5.6}$ D (except D$_5$) स्वजनो वा (B$_1$m.$_3$m as in K$_{2-4}$ etc.). S संबंधिनो ज्ञातिसुहृज्जनाश्च. — ^{b}) S °त्ते संत्यजंतीह मर्त्यं. Ñ$_1$ बांधवैर्हि. — ^{c}) Ś$_1$ K D$_5$ एवं तत्र (K$_1$ तद्वत्; K$_2$ ज्ञात्वा); T$_2$ G (except G$_{1.3}$) M$_{3.6-8}$ तथा तस्मिन् (T$_2$ G$_6$ चैनं); M$_5$ तथास्मिन्. — ^{d}) D$_5$ संत्यजंते से°. Ś$_1$ K$_1$ संतः (for सद्यः). K$_3$ खेचरा. D$_4$ सिद्धसंघाः.

3 Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच. For D$_1$ cf. v. l. 1. — ^{a}) Ñ B Dn D$_1$ transp. कथं and तस्मिन्. S तत्र (for तस्मिन्). — ^{b}) Ś$_1$ K D$_5$ विमुह्य(K$_0$ °च्य)ते; Ñ$_{2.3}$ Da T G$_{1.3}$ व्यामु°. — ^{c}) K$_{0.4}$ Ñ B$_{5.6}$ D (except D$_{2.5}$) किं वा; K$_2$ किं ते; S के वा (for किं-). G$_1$ दिष्टाः; M$_5$ शिष्टाः (for -विशिष्टाः). K$_3$ °स्य वासोप°; G$_2$ °स्य धर्मोप°. — ^{d}) B$_5$ तं वै; T$_2$ G M तन्मे (G$_2$ त्वमेव) (for तद्वै). D$_5$ वद (for ब्रूहि). T$_1$ G$_{1.3}$ मे (for त्वं). B$_4$ T$_1$ G$_{1.3}$ असि (for मे).

4 Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच. — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ भीमं (for भौमं). — ^{c}) Ñ$_{1.2}$ Da ये. Ś$_1$ K$_{2.3}$ °बडाशनार्थं; K$_0$ °बिडा°; K$_1$ °बकाशनात्तं; K$_4$ °विडा°; Ñ Dn °शनार्थें; T$_1$ °वना°; T$_2$ G$_3$ °पला°; G$_{1.2.4-6}$ M$_{6-8}$ °वला°; Cd as in text. — ^{d}) B$_4$ Cd Arj. (comm.) क्षीणे; D$_5$ क्षीते; Da (erroneously) Arjp as in text. M$_5$ क्षीणे विवृद्धौ. M$_{6-8}$ °वृद्धौ बहुधा प्रव्रजंति. T G M$_3$ क्षीणे पुण्ये बहुशः (T$_1$ G$_{1.3}$ M$_3$ °धा) प्र(M$_3$ om. प्र)व्रजंति. Cd cites बहुधा (as in text).

5 Before 5, D$_1$ ins. ययातिरु°. — ^{ab}) K$_{0.3.4}$ transp. वर्जं° and गर्हं°. K$_0$ Ñ Dn नरेंद्र (for नरेण). — ^{c}) Ñ D (except D$_{2.5}$) G$_1$ एव (for एतद्). — K$_1$

अष्टक उवाच ।
यदा तु तान्वितुदन्ते वयांसि
तथा गृध्राः शितिकण्ठाः पतंगाः ।
कथं भवन्ति कथमाभवन्ति
न भौममन्यं नरकं शृणोमि ॥ ६

ययातिरुवाच ।
ऊर्ध्वं देहात्कर्मणो जृम्भमाणा-
द्व्यक्तं पृथिव्यामनुसंचरन्ति ।
इमं भौमं नरकं ते पतन्ति
नावेक्षन्ते वर्षपूगाननेकान् ॥ ७

षष्टिं सहस्राणि पतन्ति व्योम्नि
तथा अशीतिं परिवत्सराणि ।
तान्वै तुदन्ति प्रपततः प्रपातं
भीमा भौमा राक्षसास्तीक्ष्णदंष्ट्राः ॥ ८

अष्टक उवाच ।
यदेनसस्ते पततस्तुदन्ति
भीमा भौमा राक्षसास्तीक्ष्णदंष्ट्राः ।
कथं भवन्ति कथमाभवन्ति
कथंभूता गर्भभूता भवन्ति ॥ ९

ययातिरुवाच ।
अस्रं रेतः पुष्पफलानुपृक्त-
मन्वेति तद्वै पुरुषेण सृष्टम् ।
स वै तस्या रज आपद्यते वै
स गर्भभूतः समुपैति तत्र ॥ १०

वनस्पतींश्चौषधीश्चाविशन्ति
अपो वायुं पृथिवीं चान्तरिक्षम् ।
चतुष्पदं द्विपदं चापि सर्व-
मेवंभूता गर्भभूता भवन्ति ॥ ११

C. 1. 3610
B. 1. 90. 11
K. 1. 84. 11

---

repeats 5 (v. l. बहुधा व्रजंति for ते वदामि); cf. 4^{d}.

6 Ś1 K1 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — ^{ab}) S यदा (G1.4 यथा; G2 तथा) समंतात् पतितं (T1 M6–8 पततस्; G3 परिदस्) तुदंति वयांसि गृध्राः पिशिताशनाश्च. — ^{c}) = 9^{c}. B1 m व्रजंति. Ko. 2. 4 B5 Da1 (erroneously) G2. 5. 6 कथमाविर्भवंति; B1 m. 3 m Cd Arj. (comm.) °मावहंति; Da2 (erroneously) Arjp कथमाभवंति (as in text); G1 °मापतंति; G4 कथं मृतपा भवंति. — ^{d}) K1. 2 G2–4 M न (G2 om. न) भौममंतर् (K1 °मेतं; M6–8 °मंतं); Ñ3 भौमं ह्यनंतं; T2 G1. 5. 6 न भौमं तं. B3 m (erroneously) व्रजंति (for शृणोमि); cf. v. l. 6^{c}.

7 S om. उवाच. — ^{a}) G3 देवा (for देहात्). Ś1 K1. 2 Ñ B1. 3 m. 4. 5 Da Dn कर्मणा; Ko. 3. 4 तत्क्षणं (Ko °णां; K4 °णात्); T1 ब्रह्मणा; T2 G Arjp ब्राह्मणा; M प्राणिनो; Cd as in text. Ś1 K2–4 Ñ3 B1 Da1 S (except G6) जृंभमाणा; Ko आजृंभमाणा; B3 m. 4 °माणं; D2 °माणां; Cd as in text. B1 m ब्राह्मणं जृंभमानं and कर्मणो दृष्टमानात्. — ^{b}) Ko व्योम्नि; D4 ब्राह्मं (for व्यक्तं). S इह (T2 इव) (for अनु-). T1 संभवंति. — ^{c}) = 4^{a}. M6–8 पतंतो. — ^{d}) B3 °पूगाननंतान्.

8 ^{a}) Ś1 Da1 D1 षष्टि-; G2 षष्टिः; G3 दुष्टं; M6. 8 षष्टिं वर्ष- (for षष्टिं). T G (except G2. 3) व्योम्नः. — ^{b}) Da2 Dn D1. 5 तथा अशीतिं as in text: Ñ2 तथाप्यशी°; the rest तथाशी°. Ś1 K1 °वत्सरांश्च; Ko. 2. 4 D5 परिसंव°; Ñ1. 3 B Da1 D4 S च परि (G2. 4–6 चोपरि) व°. — ^{c}) D1 G3 तुदतः; T1 G2 °दंती. Ś1 K4 Da2 G2. 6 M3 प्रपतंतः (G6 °तं); K2 M5 प्रपतः; K3 Ñ1. 2 B (B5 marg.) Da1 Dn D4 T2 G1 पततः (*i. e.* om. प्र-); D1 प्रमत्तः; D2. 5 G4. 5 प्रपतं; G3 पतमानं (for प्रप°). — ^{d}) = 9^{b}. Da1 भौमा भीमा (by transp.). D4 भीमदंष्ट्राः.

9 Ś1 K1 S om. उवाच (G5 om. the ref.). — ^{a}) K2 M3. 5 यदैन°; B5. 6 D5 यदेनस्ते°; T2 G4–6 °नसा ते; G3 यदेनं पाते. — ^{b}) = 8^{d}. Da1 भौमा भीमा (by transp.). — ^{c}) = 6^{c}. B1 m व्रजंति. Ko. 2. 4 B5 Da1 G (except G3) आविर्- (for आ-). — ^{d}) Cf. 11^{d}.

10 Ś1 K1 (hapl.) om. 10–11. S om. उवाच (G6 om. the ref.). — ^{a}) Cf. 14^{b}. T G असौ (G1 पुष्पे); M असृग् (for अस्रं). T °रसानुपृक्तं; G °रसानुवृत्तं (G1 °त्तिं; G3 पुरुषेन प्रवृत्तं); M पुष्पकालानुपृक्तं (M3 °वृत्तं). — ^{b}) T2 G1. 2. 4–6 तावत्; M तद्वत् (for तद्वै). T2 G2. 4–6 पुरुषेणाभि-; G1 M3. 5 °षेणेह (for पुरु°). T1 अन्वेति तत्पुरुषेणेह जुष्टं; G3 तमद्येतत्पुरुषेणेह सृष्टं. — ^{c}) D4 स चैतस्या; D5 स तस्य चैतद्; T G तद्वै (G2. 4. 5 m. 6 °चै°) तस्यां (T1 °स्या); M तथैव तस्यां (M3. 5 °स्या). Ñ2 तस्यां. Ko तस्य रजसा (for तस्या रज). — T1 (hapl.) om. from आपद्यते up to 12^{b}. Ko. 3. 4 ह; G1. 3 अथ (for वै).

C. 1. 3611
B. 1. 90. 12
K. 1. 84. 12

अष्टक उवाच ।

अन्यद्वपुर्विदधातीह गर्भ
उताहो स्वित्स्वेन कामेन याति ।
आपद्यमानो नरयोनिमेता-
माचक्ष्व मे संशयात्प्रब्रवीमि ॥ १२
शरीरदेहादिसमुच्छ्रयं च
चक्षुःश्रोत्रे लभते केन संज्ञाम् ।
एतत्तत्त्वं सर्वमाचक्ष्व पृष्टः
क्षेत्रज्ञं त्वां तात मन्याम सर्वे ॥ १३

ययातिरुवाच ।

वायुः समुत्कर्षति गर्भयोनि-
मृतौ रेतः पुष्परसानुपृक्तम् ।
स तत्र तन्मात्रकृताधिकारः
क्रमेण संवर्धयतीह गर्भम् ॥ १४
स जायमानो विगृहीतगात्रः
षड्ज्ञाननिष्ठायतनो मनुष्यः ।
स श्रोत्राभ्यां वेदयतीह शब्दं
सर्वं रूपं पश्यति चक्षुषा च ॥ १५
घ्राणेन गन्धं जिह्वयाथो रसं च
त्वचा स्पर्शं मनसा वेद भावम् ।
इत्यष्टकेहोपचितिं च विद्धि
महात्मनः प्राणभृतः शरीरे ॥ १६

अष्टक उवाच ।

यः संस्थितः पुरुषो दह्यते वा
निखन्यते वापि निघृष्यते वा ।
अभावभूतः स विनाशमेत्य

---

11 Ś$_1$ K$_1$ T$_1$ om. 11 (cf. v. l. 10). — ^{a}) K$_{3.4}$ B G$_{2-6}$ °स्पतींश्चो(K$_{3.4}$ °तीश्चौ; B$_3$ °तीं चो; G$_{2.4.5}$ °तीश्चो; G$_3$ °तिं चो)षधीश्चा°; Ñ Da Dn D$_{1.4}$ °स्पतीनोषधी(Da °नौषधीं)श्चा°; D$_5$ T$_2$ M$_{3.5}$ °तींश्चोषधींश्चा°; G$_1$ °तींश्चोषधयश्चा°. — ^{b}) K$_4$ B$_{3-5}$ Dn$_1$.n$_3$ D$_{1.2.4}$ G$_{4-6}$ M$_3$ आपो. G (except G$_{1.3}$) वायुः. G$_{4-6}$ पृथिवी. B Da D$_1$ om. च. B (except B$_5$) °रीक्षं. — ^{cd}) Cf. 9^d. K$_4$ वापि; Ñ$_{1.2}$ B (except B$_5$) Dn चाति (for चापि). G (except G$_{1.3}$) चतुष्पदां द्विपदां सर्वमेव रसाभूता ग°.

12 T$_1$ om. 12^{ab} (cf. v. l. 10). K$_1$ om. अष्टक उ°. Ś$_1$ S om. उ°. — ^{a}) M$_{6-8}$ अन्यो. Ś$_1$ रूपं; Ñ$_2$ B$_{1.4}$ Arj. (comm.) वायुः; B$_1$m Da (erroneously) Arjp Cd वपुर् (as in text). Cd निदधाति. Ś$_1$ गर्भां; K$_{1.3}$ Ñ B D (except Da$_2$ D$_{2.5}$) M$_{6-8}$ गर्भं; M$_{3.5}$ गार्भं; Cd cites गर्भं. T$_2$ G अन्यो हि वैनं विदधाति (G$_{2.5.6}$ °धातीह) गर्भं. — ^{b}) K$_2$ B (except B$_5$) D (except D$_{2.4.5}$) कायेन; Ñ$_1$ कल्पे°; Cd as in text. — ^{c}) Da नरदेवमेतां.

13 ^{a}) K$_{0.3}$ B$_{1.3.5}$ D$_{2.5}$ Cd Arj. (comm.) °देहाति°; Ñ$_{1.2}$ B$_6$ °भेदाभि°; Ñ$_3$ Da (erroneously) °देहाभि°; B$_4$ °भेदाति°; Dn D$_4$ G$_1$ °भेदादि°. — ^{c}) Ś$_1$ K Da$_1$ D$_5$ त्वं नः (for तत्त्वं). S (except M$_{3.5.6}$) transp. तत्त्वं and सर्वम्. G$_{2.4.5}$ पृष्टं. — ^{d}) =(var.) 1. 87. 13^d; 88. 1^d. K$_{0.3.4}$ सर्वज्ञं. T$_1$ G$_3$ M$_{6-8}$ °ज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये.

14 Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच. — ^{b}) Cf. 10^a. K$_0$ गर्भरसानु°; K$_3$ फलपुष्पानु°; G M$_7$ °रसानुवृत्तं (cf. 10^a).

15 ^{a}) K$_{2.4}$ T$_1$ G$_2$ सं-; Ñ$_3$ प्र- (for स). K$_4$ S नि- (T$_2$ *sup. lin.* वि- as in text). K$_{0.3.4}$ Ñ B$_4$ Dn D$_{4.5}$ T G (except G$_{1.3}$) M$_7$ Cd °तमात्रः; K$_1$ °त(गंधं)पात्रः (sic). — ^{b}) K$_3$ Arj. (comm.) षट्ज्ञाननिष्ठो यतते; K$_4$ (corrupt) संजायनियतनो; Ñ B (B$_3$ marg.) Da (erroneously) Dn D$_{1.2.4}$ संज्ञामधिष्ठाय ततो (B$_3$ orig. as in K$_3$); T$_1$ संज्ञात°; T$_2$ M$_{3.5}$ प्रज्ञान°; G$_{1.5}$ प्रज्ञाय°; G$_{2.4.6}$ प्रज्ञात°; G$_3$ स ज्ञान°; M$_{6-8}$ संज्ञान°. Dev. appears to have read षट्ज्ञाननिष्ठो (see Arj. comm. above). — ^{c}) B$_5$ पट्ज्ञाननिष्ठो यतते मनुष्यः (cf. ^{b}). — ^{d}) Ś$_1$ Ñ B D (except D$_5$) स वै; S सम्यग् (for सर्वं). B$_{1.4.5}$ पश्यते.

16 ^{a}) S वै (for अथो). — ^{b}) S (except T$_1$ G$_{1.3}$) वेद (G$_{4-6}$ देव-) भावान्. — ^{c}) K$_1$ °पचितं; K$_4$ °ष्टदेहोप°; Ñ B$_5$ Dn D$_1$ °पहितं; D$_4$ Arjp °ष्टकात्मोपहितं. Dev. cites उपचितिं (=समृद्धिं) as in text. K$_2$ Ñ B D हि (for च). S इत्यष्टकैतान्विहितांश्च (T$_1$ G$_{1.3}$ °तांश्चेह; M$_{6-8}$ °तां स्म) विद्धि. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ Dn D$_{1.4}$ °भृतां.

17 Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच. — ^{a}) Ś$_1$ °संश्रितः. — ^{b}) Ś$_1$ निपिष्यते; K$_1$ निष्पते (sic); Ñ$_1$ निवेद्य°; G (except G$_{2.3}$) निह°. S वि- (for अपि). K$_3$ निपिष्यते; Ñ$_1$ B$_3$m D (except D$_{2.5}$) T$_2$ G$_{3-6}$ निकृष्य° (D$_4$ as in Cd); B$_{4.5}$ निष्कृ°; Cd निगृह्य° (for निघृ°). — ^{c}) B (except B$_3$) D$_{2.4}$ °शमेति. — ^{d}) K$_2$ किमात्मानं; Ñ$_{1.3}$ B$_1$ (m as in text).$_{4.5}$ नात्मानं वै (Ñ$_3$ om. वै); B$_6$ नात्मात्मनं; Dn S

केनात्मानं चेतयते पुरस्तात् ॥ १७

यथातिरुवाच ।

हित्वा सोऽस्मन्सुप्तवन्निष्टनित्वा
पुरोधाय सुकृतं दुष्कृतं च ।
अन्यां योनिं पवनाग्रानुसारी
हित्वा देहं भजते राजसिंह ॥ १८

पुण्यां योनिं पुण्यकृतो व्रजन्ति
पापां योनिं पापकृतो व्रजन्ति ।
कीटाः पतंगाश्च भवन्ति पापा
न मे विवक्षास्ति महानुभाव ॥ १९

चतुष्पदा द्विपदाः षट्पदाश्च
तथाभूता गर्भभूता भवन्ति ।
आख्यातमेतन्निखिलेन सर्वं
भूयस्तु किं पृच्छसि राजसिंह ॥ २०

अष्टक उवाच ।

किं स्वित्कृत्वा लभते तात लोका-
न्मर्त्यः श्रेष्ठांस्तपसा विद्यया वा ।
तन्मे पृष्टः शंस सर्वं यथाव-
च्छुभाल्लँलोकान्येन गच्छेत्क्रमेण ॥ २१

ययातिरुवाच ।

तपश्च दानं च शमो दमश्च
ह्रीरार्जवं सर्वभूतानुकम्पा ।
नश्यन्ति मानेन तमोऽभिभूताः
पुंसः सदैवेति वदन्ति सन्तः ॥ २२

अधीयानः पण्डितं मन्यमानो
यो विद्यया हन्ति यशः परेषाम् ।
तस्यान्तवन्तश्च भवन्ति लोका
न चास्य तद्ब्रह्म फलं ददाति ॥ २३

चत्वारि कर्माण्यभयंकराणि
भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ।
मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं
मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ॥ २४ C. 1. 3623 B. 1. 90. 24 K. 1. 84. 24

केनात्मना. Ñ$_3$ D_5 वेदयते. Ñ B_3m D (except $D_{1.2.5}$) T $G_{1.3}$ M_{6-8} परस्तात्. B_3 केनात्मनो वेत्ति चिता (m केनात्मानं वै चेतयते) पुर°.

18 Ś$_1$ K_1 S om. उवाच. — ^{b}) S °धाय स्वं सु°. Ñ$_{1.2}$ Dn D_5 T M_{6-8} वा (for च). — ^{c}) S पव(G_1 °त)मानानु-(M °ग्र)सारी(T_1 पावमानोनु°). — ^{d}) G_3 योनिं (for देहं). Ś$_1$ K D_5 विशते (for भज°).

19 G_4 om. 19. — ^{a}) D_4 T_2 $G_{1.2.5.6}$ $M_{3.5}$ °तो भजंते (D_4 °ति). — Dn_1 om. 19^b. — ^{b}) Ś$_1$ K_1 Ñ$_3$ G_3 भजंते; $K_{2.4}$ B_5 $G_{1.2.5.6}$ भजंति. — K_0 (hapl.) om. from भवन्ति up to 20^a. — ^{c}) Ś$_1$ K_1 भजंति (for भवन्ति).

20 K_0 om. 20^a (cf. v. l. 19). — In K_1 the द्वि of द्विपदाः (20^a) is followed by हि वरो मयैष (1. 87. 7^c). The text then runs on up to कौतु of कौतुकादिन्द्र° (1. 88. 20^b), breaking off there suddenly and reverting to the first break in 1. 85. 20^a, where it makes a fresh start with पदाः षट्पदाश्च and runs on smoothly up to शक्राच्च लब्धो (1. 87. 7^c), supplying the portion of the text omitted at the first break: a transposition due undoubtedly to the ignorant copyist's mistaking the reverse of the fol. for the obverse and *vice versa*. — ^{b}) Cf. 9^d, 11^d. S तथा (G_1 °दा) राजन्. — ^{c}) M_{6-8} °तमेवं निखिलानि. — ^{d}) $B_{3.5}$ T_1 $M_{6.7}$ च (for तु).

21 Ś$_1$ K_1 S om. उवाच. D_2 lacuna for the ref. — ^{b}) Ś$_1$ दारां (for मर्त्यः). — ^{c}) $G_{4.5}$ दृष्टं (for पृष्टः). — ^{d}) T_1 गुह्यान् (for शुभान्).

22 Ś$_1$ K_1 S om. उवाच. — ^{a}) S यशो दमश्च (T G_3 दमः क्षमा च; M_5 यशो क्षमा दमश्च). Cd Arjp यशो (for शमो). — ^{b}) Ś$_1$ श्रीर् (for ह्रीर्). — After 22^{ab}, $K_{0.3.4}$ B_5 (marg.) D (except Da_2) Cd (?) ins.:

861* स्वर्गस्य लोकस्य वदन्ति सन्तो
द्वाराणि सप्तैव महान्ति पुंसाम् ।

[= Matsyap. 39. 22^{cd}. Dev. comments on some words of this line. — D_2 सद्यो (for सन्तो). $K_{0.3}$ Da_1 B_5 नित्यं; K_4 सप्त (for पुंसाम्).]

— ^{c}) K_1 तमोविभूताः; $K_{2.4}$ B_5 D_2 तमो(K_4 °पो)भि-भूतान्; Da_1 तमोभूताः; T_1 G तथाभि(T_1 °दाभि; G_3 °मो हि; G_5 °था हि)भूताः. — ^{d}) $B_{4.5}$ सदैते प्र; B_6 $D_{2.4}$ सदेति प्र; D_1 सदा वै प्र- (for सदैवेति).

23 $B_{1.3.4}$ D_2 read 23 after 26. — ^{b}) Ś$_1$ K Ñ$_2$ D_5 T_1 $G_{1.3}$ परस्य.

C. 1. 3624
B. 1. 90. 25
K. 1. 84. 25

न मान्यमानो मुदमाददीत
न संतापं प्राप्नुयाच्चावमानात् ।
सन्तः सतः पूजयन्तीह लोके
नासाधवः साधुबुद्धिं लभन्ते ॥ २५
इति दद्यादिति यजेदित्यधीयीत मे व्रतम् ।
इत्यस्मिन्नभयान्याहुस्तानि वर्ज्यानि नित्यशः ॥ २६
येनाश्रयं वेदयन्ते पुराणं
मनीषिणो मानसमानभक्तम् ।
तन्निःश्रेयस्तैजसं रूपमेत्य
परां शान्तिं प्राप्नुयुः प्रेत्य चेह ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

अष्टक उवाच ।
चरन्गृहस्थः कथमेति देवा-
न्कथं भिक्षुः कथमाचार्यकर्मा ।
वानप्रस्थः सत्पथे संनिविष्टो

---

24 K2 transp. 24^ab and 24^cd. — ^a) K2 एतानि चत्वार्यभयं°.

25 Ko om. 25^ab. — ^a) Ś1 B3 Da D1.5 T1 न (Da2 स) मन्य°; Ñ B6 Dn न मान(B6 °न्य)मान्यो; M7 मानान्यमानो. — ^c) S तं साधवः (G3 °धुत्वं). — ^d) After नासाधवः, M6–8 repeat पूजयंतीह लोके नासाधवः! B4 साधुवृत्तिं. D2.4 T1 G1.3 भजंते.

26 ^a) B D (except D5) दद्याम् (for दद्याद्). K2 वदेद्; Ñ2 B Da Dn D1 G3–5 यज (Da1 जय) (for यजेद्). Ñ1 इति ददामीति जय (sic). — ^b) Ś1 K1.2 D5 G1 इत्यधीयेत (K1 °यैह). K2 च (for मे). Ñ B Da Dn D2.4 इत्यधीय इति व्र°. — ^c) Ś1 K1 °स्मिन्न तथा ह्याहुस्; Ñ B D (except D5) इत्येतानि भ°; T1 एतस्मिन्नीति यान्याहुस्; T2 G2.4–6 इत्यस्मीति भ(G2.6 °ति ह; G5 °तीह)यान्याहुस्; G1 इत्यस्मिन्निति भ°; G3 एतस्मिन्नभ°. — ^d) D5 वार्याणि; G1 वाक्यानि. Ñ1 B Dn D1.2.4 सर्वशः (for नित्य°). — After 26, B1.3.4 D2 read 23.

27 ^a) Ś1 Ko.2.3 Ñ3 B3 Da2 Dn D2.4 ये चा(B3 °त्रा)श्रयं; B1 D1 ये चा(D1 वा)श्रमं; D5 ये चाश्रेयं; S येनाश्रमान् (M °मा). B1.3 प्रमाणं (B1m as in text); S (except G6) पुराणा (T1 G1.2 °णां). — ^b) Ś1 K1–4 D Cd मानसमार्गरुद्धं (Ś1 K1 °रुद्धमार्गं); Ko °युक्तं; Ñ1.2 B1.3.4 नामसमान(Ñ2 °सनाम)भक्तं; S मनसा संविभक्तान् (T2 M °क्ताः). — ^c) Ko D2.5 ते नि(D5 °ति)श्रेयस; K3 निश्रेयसस्; K4 तं ते श्रेयस्; Ñ2.3 B1.3.4.6 Da तन्नः श्रे(B4 श्रि)यस्; B5 Dn D1.4 G6 तद्वः (G6 तान्ति) श्रेयस्. Ś1 K1 तेजसं (K1 °से) रू°; K2 °सं रूपमाद्यं; Ñ3 तेजसारूप्यमस्य; B D तेन संयोगमेत्य (D2 तेन संरूप°; D5 तेजसो रूपमीड्यं); T G1.3 M °सं योग(G3 °नि)मेत्य. — ^d) T2 शक्तिं; G3 गतिं (for शान्तिं). B (except B5) S प्राप्नु(B3 °प्स्य; T1 G3 °प्य)ते. G4–6 प्रत्यगेव.

Colophon. *Major parvan:* T2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ1.2 T1 संभव; to it Ñ1.2 add उत्तरयायात. Ś1 K Ñ3 B D G1.4 M3.5 (om. the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात. — *Adhy. name:* Ko.3.4 भवाभवविवेकः; T2 G4 M3.5 माननिंदा; G1 माननिदानः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 87; K1 98; B5 83; Da1 D4m 88; Dn3 89; T1 75; T2 25; G M 26. — *S'loka no.:* Da1 24; Dn 27; M3 26. — *Aggregate s'loka no.:* Dn2 3599.

86

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^a) M कथं (for चरन्). Ñ1.2 B D (except D2.5) धर्मान् (Dn धर्मात्); Ñ3 लोकान् (for देवान्). — ^b) After कथं, Ñ1.2 B (except B6) ins. च. Ś1 कथं वार्यकर्मा; K1 Ñ1.2 B1m.4 कथमार्यकर्मा; G3 °र्यगामि; Cd as in text. Arjp आर्यकर्मा (as in Ś1 K1 etc.). — ^d) G (except G1.3) बभूव तस्मिन्. B3.4 Da Cd शं प्रति-.

2 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^a) Ko °स्वनोद्यः; B1m °सु चाक्षः (sic).

3 ^a) Ś1 D1 धर्मा(D1 °र्म्या)गमं; K1 °गमं तं; K2 °हृतं. — ^b) G2.4.5 M (by ins. अपि) सदैवाप्यति°. G1.3 दद्याच्च देवानतिथी°. Ś1 K1 भोजयेत; K3 °जयीत; Da पूजयेच्च. — ^c) T2 G2.4.5 °रदत्तां. — ^d) D5 om. सा.

बहून्यस्मिन्संप्रति वेदयन्ति ॥ १

यथातिरुवाच ।

आहूताध्यायी गुरुकर्मस्वचोद्यः
पूर्वोत्थायी चरमं चोपशायी ।
मृदुर्दान्तो धृतिमानप्रमत्तः
स्वाध्यायशीलः सिध्यति ब्रह्मचारी ॥ २
धर्मागतं प्राप्य धनं यजेत
दद्यात्सदैवातिथीन्भोजयेच्च ।
अनाददानश्च परैरदत्तं
सैषा गृहस्थोपनिषत्पुराणी ॥ ३
स्ववीर्यजीवी वृजिनान्निवृत्तो
दाता परेभ्यो न परोपतापी ।
तादृङ्मुनिः सिद्धिमुपैति मुख्यां
वसन्नरण्ये नियताहारचेष्टः ॥ ४
अशिल्पजीवी *नगृहश्च नित्यं
जितेन्द्रियः सर्वतो विप्रमुक्तः ।
अनोकसारी लघुरल्पचार-
श्चरन्देशानेकचरः स भिक्षुः ॥ ५
रात्र्या यया चाभिजिताश्च लोका
भवन्ति कामा विजिताः सुखाश्च ।
तामेव रात्रिं प्रयतेत विद्वा-
नरण्यसंस्थो भवितुं यतात्मा ॥ ६
दशैव पूर्वान्दश चापरांस्तु
ज्ञातीन्सहात्मानमथैकविंशम् ।
अरण्यवासी सुकृते दधाति
विमुच्यारण्ये स्वशरीरधातून् ॥ ७

अष्टक उवाच ।

कति स्विदेव मुनयो मौनानि कति चाप्युत ।
भवन्तीति तदाचक्ष्व श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ८

ययातिरुवाच ।

अरण्ये वसतो यस्य ग्रामो भवति पृष्ठतः ।
ग्रामे वा वसतोऽरण्यं स मुनिः स्याज्जनाधिप ॥ ९

अष्टक उवाच ।

कथं स्विद्वसतोऽरण्ये ग्रामो भवति पृष्ठतः । C. 1. 3636 B. 1. 91. 10 K. 1. 85. 10

---

4 c) K4 पुण्यां; Da1 सत्यं; Da2 नित्यं (for मुख्यां). S मृगैः सचारी वनजान्नभोजी (cf. d). — d) Ko.3.4 चरन् (for वसन्). S तादृङ्मुनिः सिद्धिमुपैत्यरण्ये (cf. c).

5 a) D5 स्ववीर्यजीवी. Ś1 Ko.1.3 Cd विगृहश्च; K2 अगृह°; K4 Ñ1 गुणवां°; Ñ2 ह्यगृण्हं°; Ñ3 व्यगृण्हं°; B D गुणवांश्चैव (D5 गृहमुश्च sic); S न गृहस्थश्च. Ñ3 राजन् (for नित्यं). — b) Ko.1 Ñ B (except B1) °प्रयुक्तः. — c) T1 अनोकसारी (as in text): Ś1 अनोकशारी; K1 T2 G4.5 अनौक°; K2-4 Ñ B D अनो(K4 D5 °नौ)कशायी; G1-3 वनौकसारी (G2 °सानी; G3 °शायी); G6 M अनौकस्सारी. Ś1 K1 °रल्प(K1 om. रल्प)सारः; Ko.3.4 D2 °रल्पचेष्टः; Ñ Dn D1 °रल्पप्रचारः (Ñ1 °रैः); T2 G °रल्पाशनश्च.

6 a) K3 B3 Dn1.n2 D1 वाभिजिता°. — b) K (except K1) Ñ B D कामाभिजिताः; T2 °मादिजिताः. G2 विहिताः; G3 निहि°. B4m च मुख्याः (for सुखाश्च). — d) S °नित्यो (for °संस्थो). K1 B4 यथात्मा; Ñ1 परा°; Da महा°.

7 a) G3 तदैव (for दशै°). K3 Ñ B4.5 D (except D4.5) च (for तु). S दशैव पूर्वानपरान्दशैव (G3 °शैतत्; M3.5 °शैवं). — b) Ko G3 M (except M5) तथात्मा°; K2 Dn D1 अथात्मा°; Ñ B5 महात्मा°. Ñ2 इहैक° (for अथैक°). — c) T1 G1-3 M6-8 °शीलः; T2 G4-6 M3.5 °नित्यः (for °वासी). Ś1 K1.4 G3 ददाति. — d) K3.4 D2.5 मुक्त्वा त्वरण्ये. B5 °रण्येषु (om. स्व-) श°. K2 M3.5 °शरीरस्य धा°; B3.4 °धातुं; G3 °यातान्.

8 Ś1 K1 S om. उवाच. — M5 om. 8. — a) T2 G (except G1.3) कथं स्विद्वसतोरण्ये (=10a). — b) Ś1 K1.3 Da D5 वा (for च). Ñ B D (except Da D5) transp. मौना° and कति. — c) B D3.4 भवंतीह. — d) Ko.1 °च्छामि ते वचः (K1 वयं).

9 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 वसतिर्यस्य. — Ś1 K1 (hapl.) om. 9c-13d. — b)=10b and 11d. — d) T2 G (except G1.3) नराधिप.

10 Ś1 K1 om. 10 (cf. v. l. 9). S om. उवाच. — b)=9b and 11d. — cd) G (except G1.3) नि- (for वा). B5 कथं च वसतो ग्रामेरण्यं भवति पृष्ठतः (by transp.).

11 Ś1 K1 om. 11 (cf. v. l. 9). S om. उवाच. — a) K (K1 om.) Ñ3 B1 D2 M3 ग्राम्यानुप-; Ñ1 D4

C. 1. 3636
B. 1. 91. 10
K. 1. 85. 10 ग्रामे वा वसतोऽरण्यं कथं भवति पृष्ठतः ॥ १०

ययातिरुवाच ।

न ग्राम्यमुपयुञ्जीत य आरण्यो मुनिर्भवेत् ।
तथास्य वसतोऽरण्ये ग्रामो भवति पृष्ठतः ॥ ११
अनग्निरनिकेतश्च अगोत्रचरणो मुनिः ।
कौपीनाच्छादनं यावत्तावदिच्छेच्च चीवरम् ॥ १२
यावत्प्राणाभिसंधानं तावदिच्छेच्च भोजनम् ।
तथास्य वसतो ग्रामेऽरण्यं भवति पृष्ठतः ॥ १३
यस्तु कामान्परित्यज्य त्यक्तकर्मा जितेन्द्रियः ।
आतिष्ठेत मुनिर्मौनं स लोके सिद्धिमाप्नुयात् ॥ १४
धौतदन्तं कृत्तनखं सदा स्नातमलंकृतम् ।
असितं सितकर्मस्थं कस्तं नार्चितुमर्हति ॥ १५
तपसा कर्शितः क्षामः क्षीणमांसास्थिशोणितः ।
यदा भवति निर्द्वन्द्वो मुनिर्मौनं समास्थितः ।
अथ लोकमिमं जित्वा लोकं विजयते परम् ॥ १६
आस्येन तु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः ।
अथास्य लोकः पूर्वो यः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

°म्याण्युप-; $B_{3.4}$ °मान्युप-; B_6 °म्यान्युप-; D_2 °मानुप-; D_5 °म्यानन्व-. $Ñ_2$ B_1 °भुंजीत. — ^{b}) D_5 यत्रार°; T_1 $G_{1.2}$ M (except M_3) य आरण्ये. — ^{d})=9^b and 10^b.

12 $Ś_1$ K_1 om. 12 (cf. v. l. 9). — ^{a}) D_5 °केतस्थः. — ^{b}) Before अगोत्र-, K (K_1 om.) Ñ B_{4-6} D (except $D_{2.4}$) ins. अपि. — ^{c}) S °च्छादनी चीरी. — ^{d}) D_5 वाससं (for चीव°). S सर्वस्वादु(T_1 °द्वंद्व)विवर्जितः.

13 $Ś_1$ K_1 om. 13 (cf. v. l. 9). — ^{a}) B_5 प्राणेतिसं°; Da प्रीणाति सं°; M_5 विप्राभि°. — ^{b}) M_3 (before corr.). $_5$ °त्स्वभोज°. — ^{cd}) M_{6-8} transp. ग्रामे and [ऽ]रण्यं.

14 ^{a}) G_3 कामं परि-. — ^{b}) K_2 न्यस्तकर्मा; $Ñ_3$ D_5 T_1 G (except $G_{4.5}$) त्यक्त्वा कर्म; $M_{6.8}$ °कामा; M_7 °कामो. — ^{c}) K_1 °तिष्ठते; B_5 D (except $D_{2.4.5}$) S (except T_1 $G_{1.3}$) °तिष्ठेच्च. — ^{d}) K_1 G_3 लोके सिद्धिमवाप्नुयात्.

15 ^{a}) G_3 कृतं मुंडं (for कृत्त°). — ^{b}) $Ñ_3$ तथा (for सदा). T G दयापरं (for अलं°). — ^{c}) Ñ B (B_1m.$_3$m as in text) Dn D_1 Arj. (comm.) सितकर्माणं; Da (erroneously) Arjp Cd as in text. — ^{d}) K_2 D_5 °तुमिच्छति. Ñ Dn D_1 transp. नार्चितुं and अर्हति.

16 ^{a}) Some N MSS. कर्पितः. K_3 M_{6-8} क्षांतः. — After 16^{ab}, K_2 Dn D_2 read 16^{ef} (for the first time) and repeat it (with v. l.) after 16^{cd}. — $Ś_1$ reads 16^{cd} in marg. Dn_1 om. 16^{cdef}. — ^{c}) $Ñ_2$ B (except B_3) Da D_4 G_1 सदा; T_1 G_2 M_3 यथा (for यदा). — K_2 om. 16^{ef}. — ^{e}) Dn D_2 (both first time) स च. — ^{f}) D_1 यशः (for परं).

17 ^{a}) T $G_{4.6}$ $M_{3.5}$ तु य आहारं; M_{6-8} स्वयमा°. — ^{c}) $K_{2.4}$ D_5 तथास्य. $K_{0.2}$ $Ñ_{1.3}$ Da_2 पूर्वोयं; K_3 $Ñ_2$ B (except B_3) Dn $D_{1.5}$ सर्वोयं; K_4 D_2 T_1 सर्वो यः. — After 17, D_4 (marg.) S ins.:

862* सामान्यधर्मः सर्वेषां क्रोधलोभौ द्रुहाक्षमे ।
विहाय मत्सरं स्तैन्यं दर्पं दम्भं च पैशुनम् ।
क्रोधं लोभं ममत्वं च यस्य नास्ति स धर्मवित् ।
अष्टकः ।
नित्यस्नायी ब्रह्मचारी गृहस्थो वनगो मुनिः ।
नाधर्ममशनात्प्राप्येत्कथं ब्रूहीह पृच्छतः । [5]
ययातिः ।
अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः ।
द्वात्रिंशतं गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः ।
इत्येवं कारणं ज्ञेयमष्टकैतच्छुभाशुभम् ।

[$G_{1.2}$ read the above lines in the following sequence: 4, 1–3, अष्टकः, 5–8; while G_3 reads: अष्टकः, 4–7, 1–3, 8. T_1 here reads line 8 only, inserting 1–7 after 1. 87. 2 and with the sequence of G_3 above. — (L. 2) D_4 शाठ्यं; G_1 दैन्यं (for स्तैन्यं). — (L. 4) $G_{1.3}$ नित्याध्यायी. — (L. 5) D_4 $G_{1.2}$ प्राप्य. G_{1-3} पृच्छते. — (L. 6) D_4 प्रोक्ताः; T_2 भिक्षा (for भक्ष्याः). — (L. 7) Only $G_{1.3}$ D_4 °स्य अमितं (as in text); the rest °स्यापरिमितं(!).]

Colophon. *Major parvan:* T_2 G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* $Ñ_{1.2}$ T_1 संभव; to it $Ñ_{1.2}$ add उत्तरयायात. $Ś_1$ K $Ñ_3$ B D $G_{1.4}$ $M_{3.5}$ (om. the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात. — *Adhy. name:* $K_{0.3.4}$ चतुराश्रमवर्णनं; T_2 G_4 आश्रमधर्मः; G_1 आश्रमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): $Ś_1$ 99; K_0 88; Da_1 D_4m 89; Dn_3 90; T_1 76; T_2 26; G M 27 (G_5 28). — *S'loka no.:* Da_1 Dn 18; M_3 22. — *Aggregate s'loka no.:* Dn_2 3697.

८७

अष्टक उवाच ।

कतरस्त्वेतयोः पूर्वं देवानामेति सात्म्यताम् ।
उभयोर्धावतो राजन्सूर्याचन्द्रमसोरिव ॥ १

ययातिरुवाच ।

अनिकेतो गृहस्थेषु कामवृत्तेषु संयतः ।
ग्राम एव वसन्भिक्षुस्तयोः पूर्वतरं गतः ॥ २
अप्राप्य दीर्घमायुस्तु यः प्राप्तो विकृतिं चरेत् ।
तप्येत यदि तत्कृत्वा चरेत्सोऽन्यत्ततस्तपः ॥ ३
यद्वै नृशंसं तदपथ्यमाहु-
र्यः सेवते धर्ममनर्थबुद्धिः ।
अस्वोऽप्यनीशश्च तथैव राजं-
स्तदार्जवं स समाधिस्तदार्यम् ॥ ४

अष्टक उवाच ।

केनासि दूतः प्रहितोऽद्य राज-
न्युवा स्रग्वी दर्शनीयः सुवर्चाः ।
कुत आगतः कतरस्यां दिशि त्व-
मुताहो स्वित्पार्थिवं स्थानमस्ति ॥ ५

ययातिरुवाच ।

इमं भौमं नरकं क्षीणपुण्यः
प्रवेष्टुमुर्वीं गगनाद्विप्रकीर्णः ।
उक्त्वाहं वः प्रपतिष्याम्यनन्तरं
त्वरन्ति मां ब्राह्मणा लोकपालाः ॥ ६ C. 1. 3651 B. 1. 92. 7 K. 1. 86. 7

87

☞ This adhy. is missing in V1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 K1 S om. उवाच (G5 om. the ref.). — a) Ñ1.2 Dn °स्त्वनयोः. Ś1 K0 Da2 पूर्वौ. — b) K1 मात्स्यतां (sic); K2–4 D2.5 T G M3.5 साम्यतां (G4.5 सत्व°). — d) D5 G3 सूर्यचंद्र°.

2 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) M6–8 गृहस्थश्च. Arj. mentions some *pāṭha*, but the comm. is corrupt and unintelligible. — b) T1 °वृत्ते तु. T2 G3–6 °वृत्तेष्व-संय(G3 °यु)तः. — c) Ś1 K1.2 चरन्; Ñ2 भवन् (for वसन्). — d) Ñ3 एकतरं; B1 पूर्वतरो (m as in text). — After 2, T1 ins. lines 1–7 of 862*, but in a diff. sequence (cf. v. l. 1. 86. 17).

3 a) K1 अप्राप्तो; T2 G2.4.5 अवाप्य; Cd as in text. K (except K1) Da च (for तु). — b) Ś1 प्राप्तो यो (by transp.); D2 यः प्राप्य. Cd cites प्राप्तो. M8 चरन्. — c) Ś1 Ñ B6 Dn D5 T2 G (except G1.3) M3.5 तप्यते. — d) K0.3 चरेत्सोग्रं; Ñ1 T1 °त्सत्यं; Ñ3 °दन्यं; D2 °त्सौम्यं. K1 °न्यस्तुतस्ततः (sic); Ñ1.2 B1.4 Da Dn D1.5 °न्यत्त(Ñ1 °त्यंत)पस्ततः (by transp.); B5 G3–6 °न्यत्तंतस्ततः (G4–6 °स्तथा); G2 °न्यतरस्तथा; M3.5 °न्यस्त-तस्ततः. — After 3, Dn D4 (marg.) S ins.:

863* पापानां कर्मणां नित्यं विभियाद्यस्तु मानवः ।
सुखमप्याचरन्नित्यं सोऽत्यन्तं सुखमेधते ।

[(L. 1) Dn T2 G4.5 बिभृयाद्यस्तु; G3 उद्धतो यस्तु. — (L. 2) M3.5 शुभमप्या°. G3 न मोहात्प्रीतियुक्तश्च सो°.]

4 a) Ñ1.2 B5 Dn G2 तद्वै. Ñ B1.4.6 Da Dn S तदसत्य°. — b) B5 S (except T2) यत् (for यः). Ñ2 अनर्थरब्धं; Ñ3 अनर्थवृद्धं; G3 असत्य°; G4 अधर्म°; Cd as in text. — c) K0 D5 ईशोप्यनीशश्च (D5 °स्य); Ñ1.2 अथोप्यनी°; Ñ3 Dn अर्थोप्यनीशस्य; B3 अस्वोप्यनीशस्य; B4 स्वे स्वाप्यमी°; B6 आत्माप्यनी°; D2 अर्थेप्यनी°; S अस्वो(G1 °स्वा)प्यनाशी(T1 G1 M7 °शि; G2 °धी; G3 °श)श्च. Dev. appears to have read अस्वाम्यनीशश्च. — d) K1 B1 °स्तदार्यं.

5 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) Ś1 केनास्य; K0.3.4 B6 D5 °द्य; M7 °पि. K1 B6 D5 हूतः. G1.3 M3 दूतेन केन (for केनासि दूतः). Ś1 K B3 Dn D5 G3 M3 प्रहितोसि; G1 °तो हि. — b) Ñ2 युवा सुखी; B1 स्वरस्रग्वी. — c) K2 Ñ B4 Dn D1.5 आयातः. K2 Ñ1 कतरस्या दिशस्त्वं. — d) K1 D1.5 T2 G पार्थिव.

6 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) T2 G1.2.6 M5 इदं. G1 भूमौ. G3 नरकात्तीक्ष्णपुण्यः. — b) Ñ B1.3.4.5 m Dn D1 S (except M6–8) °प्रहीणः; B3 m Cd as in text. — After 6ab, S ins.:

864* विद्वांश्चैवं मतिमानार्यबुद्धि-

G. 1. 3652
B. 1. 92. 8
K. 1. 86. 8

सतां सकाशे तु वृतः प्रपात-
स्ते संगता गुणवन्तश्च सर्वे ।
शक्राच्च लब्धो हि वरो मयैष
पतिष्यता भूमितले नरेन्द्र ॥ ७

अष्टक उवाच ।

पृच्छामि त्वां मा प्रपत प्रपातं
यदि लोकाः पार्थिव सन्ति मेऽत्र ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिताः
क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ ८

ययातिरुवाच ।

यावत्पृथिव्यां विहितं गवाश्वं
सहारण्यैः पशुभिः पर्वतैश्च ।
तावल्लोका दिवि ते संस्थिता वै
तथा विजानीहि नरेन्द्रसिंह ॥ ९

अष्टक उवाच ।

तांस्ते ददामि मा प्रपत प्रपातं
ये मे लोका दिवि राजेन्द्र सन्ति ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिता-
स्तानाक्रम क्षिप्रममित्रसाह ॥ १०

ययातिरुवाच ।

नास्मद्विधोऽब्राह्मणो ब्रह्मविच्च
प्रतिग्रहे वर्तते राजमुख्य ।
यथा प्रदेयं सततं द्विजेभ्य-
स्तथाददं पूर्वमहं नरेन्द्र ॥ ११

नाब्राह्मणः कृपणो जातु जीवे-
द्या चापि स्याद्ब्राह्मणी वीरपत्नी ।
सोऽहं यदैवाकृतपूर्वं चरेयं
विवित्समानः किमु तत्र साधु ॥ १२

र्ममाभवत्कर्मलोक्यं च सर्वम् ।
— ^{c}) Ñ$_{1.2}$ B Da D$_4$ उक्त्वैवं वः. Ś$_1$ K (except K$_4$) Ñ$_3$ B Da D$_4$ G$_3$ °स्म्यनंतं; Ñ$_2$ °स्म्यधस्तात्. D$_5$ उक्तोहं वः प्रतिपत्स्याम्यनंतरं. — ^{d}) Ñ$_{2.3}$ S (except G$_{2.3}$) त्वरयंति; Cd as in text. Ś$_1$ K$_1$ ब्रह्मलोकप्रपा ये; Ko B$_{4.5}$ G °णा लोकपा ये; Ñ$_1$ लोकपा ब्रह्मणो ये; Ñ$_2$ ब्रह्मणो लोक°; B$_{1.3.6}$ D$_2$ लोकपा ब्रा(B$_3$m D$_2$ ब्र)ह्मणा ये; D$_4$ ब्रह्मणो लोकपा ये. Cd Arjp ब्रह्मणा (explained with स्थापिताः understood).

7 ^{b}) G$_3$ M$_3$ संहिता; M$_5$ °हता. Ko Ñ B$_{4.5}$ Dn D$_1$ तु; K$_{1.4}$ Da स्थ (for च). — ^{c}) B$_4$ T$_1$ G$_{5.6}$ M$_{6-8}$ समैष; T$_2$ °मैव. — ^{d}) G$_3$ M$_{6-8}$ पतिष्यतो. K$_{2.3}$ Ñ B (except B$_5$) D भूमितलं.

8 Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच. — ^{a}) Some MSS. त्वा (for त्वां). K$_2$ T G प्रपतंतं (T$_1$ °तंतः; G$_3$ मा नृपते); M$_5$ अत्र तत्र (for मा प्रपत). — ^{b}) Ñ$_2$ संति सेंद्राः. T G$_{1.2.4-6}$ ये मे लोकास्तत्र (T G$_1$ °का दिवि) राजेंद्र संति; G$_3$ M$_{6-8}$ यदि लोका मे पार्थिव तत्र संति; M$_{3.5}$ यदि मे लोकाः पार्थिव संति तत्र. — ^{c})=10^c, 13^c and 15^c. B (except B$_5$) °रीक्षे. K$_1$ दिवि वा यदि (by transp.). Ko$_{-2}$ G$_{3.5}$ दिवि श्रुताः; K$_3$ B$_1$ (m as in text).$_{5.6}$ Dn D$_1$ दिवि स्थिताः; D$_4$ T$_1$ G$_1$ दिविष्ठाः. — ^{d})=13^d. G$_2$ स्वां सर्वधर्मस्य. G$_3$ reads 10^d (for the first time) for 8^d (v. l. °क्रमस्व).

9 Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच. T$_1$ (? hapl.) om. 9–10. — ^{a}) S (T$_1$ om.) व्रीहियवं (for विहितं). — ^{b}) K$_{2.3}$ B (except B$_5$) D (except D$_{2.5}$) पार्वतैश्च. — ^{c}) Cf. 1. 88. 2^c. S (T$_1$ om.) तावंतो लोका दिवि सं° (om. ते). M$_{6.7}$ ते; M$_8$ चेत् (for वै). — ^{d}) Ñ$_3$ ततो (for तथा). G$_3$ नराधिनाथ (for नरेन्द्र°).

10 T$_1$ om. 10 (cf. v. l. 9). Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच. — ^{a})=15^a (cf. 8^a), and 1. 88. 3. Ś$_1$ K$_3$ Ñ$_{1.2}$ B (except B$_5$) Da$_2$ D$_2$ ददानि. Ko$_{.4}$ T$_2$ G$_{1.2.6}$ प्रपतः. — ^{b}) Ñ$_1$ पार्थिवाः; B$_4$ पार्थिव (for दिवि). Ñ$_1$ B$_4$ Da संति राजन् (for राजेन्द्र स°). — ^{c})=8^c, 13^c and 15^c. B (except B$_5$) °रीक्षे. Ko$_{.3}$ B (except B$_4$) स्थिताः. — ^{d}) Cf. 15^d. T$_2$ G (except G$_{1.3}$) °क्रमस्व (for °क्रम). Ko$_{.4}$ D$_5$ °ममित्रसिंह; B$_{3.5.6}$ Dn D$_{2.4}$ °मपेतमोहः; G$_2$ °ममित्रहंतः; Cd as in text. — For G$_3$ cf. v. l. 8.

11 Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच (T$_1$ om. the ref.). — ^{a}) Ñ ब्रह्मवर्चः. Ko$_{.3}$ S क्षत्रियवंशजातः (for अब्राह्मणो ब्र°). — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ राजमुख्यः; Ko$_{.2-4}$ °सिंह; S क्षत्रमुख्यः (T$_1$ G$_1$ M$_{6-8}$ °ख्य). — ^{c}) B$_5$ T$_2$ G$_3$ यदा. — ^{d}) D$_5$ तवाददं; S तथाददां. S द्विजेभ्यः (for नरे°).

12 ^{a}) Ś$_1$ M$_{6-8}$ न ब्रा°; K$_1$ अब्रा°. K$_2$ S (except G$_3$) कृपणं. — ^{b}) Ś$_1$ Ko$_{.4}$ Ñ$_3$ Da या वापि; K$_1$ यापि. D$_2$ स्यात्क्षत्रिया वीर°. S दद्यान्न याचेदिति क्षत्र(T$_1$ G$_3$ राज)धर्मः. — ^{c}) Ko Ñ$_{2.3}$ यदेवाकृत°; Ñ$_1$ B D नै(D$_5$ न चै)वाकृत°; T M$_3$ यथाकृत°; G यदाकृत° (G$_3$ यथापूर्वकृतं);

प्रतर्दन उवाच ।
पृच्छामि त्वां स्पृहणीयरूप
प्रतर्दनोऽहं यदि मे सन्ति लोकाः ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिताः
क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ १३
ययातिरुवाच ।
सन्ति लोका बहवस्ते नरेन्द्र
अप्येकैकः सप्त सप्ताप्यहानि ।
मधुच्युतो घृतपृक्ता विशोका-
स्ते नान्तवन्तः प्रतिपालयन्ति ॥ १४
प्रतर्दन उवाच ।
तांस्ते ददामि मा प्रपत प्रपातं
ये मे लोकास्तव ते वै भवन्तु ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिता-
स्तानाक्रम क्षिप्रमपेतमोहः ॥ १५
ययातिरुवाच ।
न तुल्यतेजाः सुकृतं कामयेत
योगक्षेमं पार्थिव पार्थिवः सन् ।
दैवादेशादापदं प्राप्य विद्वां-
श्चरेन्नृशंसं न हि जातु राजा ॥ १६
धर्म्यं मार्गं चेतयानो यशस्यं
कुर्यान्नृपो धर्ममवेक्षमाणः ।
न मद्विधो धर्मबुद्धिः प्रजान-
न्कुर्यादेवं कृपणं मां यथात्थ । C. 1. 3602 B. 1. 92. 18 K. 1. 86. 18

M5 तथाकृत°. — ^{d})=17^{f}. K1 G1.2 विवत्स°; K4 Ñ1.3 B D °धित्स° (B3m °धास्य°; D1 °द्वित्स°); Nīlp as in text. K1 G3 किमसुत्र; T2 G5.6 M3.5 किमुतात्र; G4 कृतमात्र. Ś1 K G3 M3 साधुः. — Arj. again mentions some *pāṭhas*, but the comm. is corrupt and partly unintelligible.

13 Ś1 K1 S om. उवाच (G2.4 om. the ref.). — ^{a}) Some MSS. त्वा (for त्वां). K3 त्वामहं. S काशिराजोहमस्मि (for स्पृह°). — ^{b}) S (except M3) om. ऽहं. Ko Da2 D2.5 om. मे. — ^{c})=8^{c}, 10^{c} and 15^{c}. B (except B4) °रीक्षे. K3 B1.5 स्थिताः. — Ś1 K1 (? hapl.) om. 13^{d}–15^{c}. — ^{d})=(var.) 1. 85. 13^{d}; 88. 1^{d}. B4 repeats 10^{d} for 13^{d}.

14 Ś1 K1 om. 14 (cf. v. l. 13). B4 (? hapl.) om. 14–15. S om. उवाच. — ^{a}) T G ये संति (T1 G1.3 संत्येव) लोका. — ^{b}) Ko अस्त्येकैकः; B1 (m as in text).6 अप्येकशः; D1 M अप्येकैकशः; T1 ह्यप्येकशः; T2 G ए(G1 ह्ये)कैकशः. K2–4 Ñ3 Dn D2 सप्तान्यहानि; Ñ1.2 B1m.3m.6 सप्तत्य°; B1 D4 सप्त त्व°; S सप्तैव (T1 °क) तानि (for सप्ता°). — ^{c}) Ko ऋतवंतो; K2–4 D5 घृतपृष्ठा; B1 (m as in text).3 D2.4 Cd घृत(D4 ये घृत)कुल्या; B5 घृताक्ता. Da विशेषास्. — ^{d}) K (K1 om.) तेनंतवंतः; S ते ता (M6–8 नांत)वंतस्त्वां. B3 °पालयंते.

15 Ś1 K1 om. 15^{abc}; B4 om. 15 (cf. v. l. 13, 14). S om. उवाच. — ^{a})=10^{a} (cf. 8^{a}). K3 Ñ B (B4 om.) Da2 Dn1.n2 D4 ददानि. Ko D5 पतमानस्य राजन्; K2–4 Ñ1.2 पत मा च राजन्; D2 पत मा प्र°; T1 G1.2 मा प्रपतः प्र°. — ^{b}) T1 G1.3 चैते (for ते वै). — ^{c})=8^{c} and 10^{c}. B1.3.6 °रीक्षे. K2 श्रुताः; K3 B1.5 D2 स्थिताः. — ^{d}) Cf. 10^{d}. Da T1 G1.3 °क्रम क्षिप्रममित्रसाह; T2 G2.4–6 M °क्रमस्व प्रददाम्यहं ते.

16 Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{a}) Ś1 K1.2 D5 सततं (for सुकृ°). B1.3m.5.6 D4 कामयीत. — ^{b}) Ko.2.3 D2 T2 G2 पार्थिवात्; K1 Ñ2 °वं; K4 T1 G1.6 °वे (for °व). — After 16^{ab}, T1 repeats 12^{cd} (reading for the first half किं नु त्येतं तत्कृतं पूर्वमन्यैर्). — ^{d}) K2 Da D4 M हि न (by transp.); Ñ3 तु न. K2 G3 राजन्.

17 ^{a}) G3 धर्मार्हं वै चेत°. B D यतमानो (D2 चिंतयानो). — ^{b}) Ko तपो (for नृपो). — ^{c}) G3 न मे यतः कर्मबुद्धिः. G1.2.4–6 °बुद्धिं. Ś1 प्रजानः; K1 °नात्; D2 G3 °नां. — ^{d}) K1 कुर्याच्चैवं. Da विपणं. Some MSS. मा (for मां). Ñ1.2 यथान्यत्; T G1.3 यदात्थ. — ^{e}) K3 Ñ3 B1 D4 कुर्याच्च पूर्वं; Ñ1.2 B5.6 Da °र्यां च पूर्वं; B3.4 Dn D1 °र्यादपूर्वं; T1 M3.5 °र्यां चे(T1 चि)देवं; T2 °र्यान्नेदं; G1.3 °र्यां त(G3 चे)देव; G2.4–6 °र्यात्तथा वै; M6–8 °र्यां चैवेदं. T1 यत्तदन्यैः. Cd cites अपूर्वं. — ^{f})=12^{d}. K2.4 विवत्समानः; Ñ1.3 B D (except D5) विधि(D1 °ध)त्स°. Ko G3 किमसुत्र; B5 किमुतात्र; G2.4–6 किमिवात्र. Ś1 K3.4 B5 Da1 M5 साधुः. — After 17, D4 (marg.) S ins.:

865* धर्माधर्मौ सुविनिश्चित्य सम्य-
क्कार्याकार्येष्वप्रमत्तश्चरेद्यः ।

C. 1. 3663
B. 1. 92. 19
K. 1. 86. 19

कुर्यामपूर्वं न कृतं यदन्यै-
विवित्समानः किमु तत्र साधु ॥ १७

ब्रुवाणमेवं नृपतिं ययातिं
नृपोत्तमो वसुमनाब्रवीत्तम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

वसुमना उवाच ।

पृच्छामि त्वां वसुमना रौशदश्वि-
र्यद्यस्ति लोको दिवि मह्यं नरेन्द्र ।
यद्यन्तरिक्षे प्रथितो महात्म-
न्क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ १

ययातिरुवाच ।

यदन्तरिक्षं पृथिवी दिशश्च
यत्तेजसा तपते भानुमांश्च ।
लोकास्तावन्तो दिवि संस्थिता वै
ते नान्तवन्तः प्रतिपालयन्ति ॥ २

स वै धीमान्सत्यसंधः कृतात्मा
राजा भवेल्लोकपालो महिम्ना ॥
यदा भवेत्संशयो धर्मकार्ये
कामार्थे वा यत्र विन्दन्ति सम्यक् ।
कार्यं तत्र प्रथमं धर्मकार्यं
यन्नो विरुध्यादर्थकामौ स धर्मः ॥

[(Stanza 1.) ^{c}) D$_{4}$ स वै देवः; M$_{3.5}$ स वै धीरः. T$_{1}$ स सत्यसंधः कृत एतत्कृतात्मा. — ^{d}) D$_{4}$ राजा हि सन्; T$_{1}$ राजा महान्. — (Stanza 2.) ^{a}) D$_{4}$ G$_{3}$ देवकार्ये. — ^{b}) D$_{4}$ T$_{1}$ कामार्थौ; G$_{3}$ धर्मार्थौ; M$_{5-8}$ कामेर्थे. — ^{c}) T$_{2}$ G$_{4-6}$ तत्र कार्यं; G$_{3}$ तत्तत्र कार्यं. — ^{d}) T$_{1}$ न तौ विरु°; G$_{3}$ न तौ कुर्याद्; M$_{5}$ न यद्विरु°; M$_{6-8}$ यन्न विरु°.]

18 Before 18, D$_{4}$ marg. ins. वैशं° उ°. — ^{a}) K$_{2}$ T$_{1}$ एवं ब्रुवाणं (by transp.); B (except B$_{4}$) D$_{2.4}$ ब्रुवंतमेवं. — ^{b}) T$_{1}$ नृपात्मजो. Ñ B D G$_{3}$ वसुमानब्र°; T$_{1}$ M (except M$_{6}$) वसुमनाश्चाब्र°. M$_{6-8}$ इदं (for तम्).

Colophon om. in K$_{2}$ B$_{6}$ D$_{2}$. — *Major parvan:* T$_{2}$ G M$_{3.5}$ संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ$_{1.2}$ T$_{1}$ संभव; to it Ñ$_{1.2}$ add उत्तरयायात. Ś$_{1}$ K (K$_{2}$ om.) Ñ$_{3}$ B (B$_{6}$ om.) D (D$_{2}$ om.) T$_{2}$ G$_{1.4}$ M (om. the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात. — *Adhy. name:* K$_{0.3}$ पुण्यप्रतिपादनं; K$_{4}$ पुण्यप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś$_{1}$ 100; K$_{0}$ 89; Dn$_{3}$ 91; D$_{4}$ m 90; T$_{1}$ 77; T$_{2}$ 27; G M 28. — *S'loka no.:* Da$_{1}$ 18; Dn 19; M$_{3}$ 21. — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_{2}$ 3636.

88

☞ This adhy. is missing in V$_{1}$ (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here.

1 Ñ$_{1.2}$ B D वसुमानुवाच; Ñ$_{3}$ वसू उ°; S वसुमनाः (G$_{3}$ वसुमान्). — ^{a}) Ṡ$_{1}$ K$_{1.2}$ Ñ$_{3}$ B$_{3.5.6}$ D$_{2.4.5}$ पृच्छेहं. Ś$_{1}$ K$_{1}$ S (except G$_{1-3}$) त्वा. Ś$_{1}$ °मना रौशदश्विद्; K$_{0}$ °मना हारिदश्विः; K$_{1}$ °मना रौपदिश्वित्; Ñ B D °मानौष° (D$_{2}$ °मानस्मि राजन्); S °मनैक्ष्वाकवोस्मि. — ^{b}) Ñ B D (except D$_{5}$) मे (for मह्यं). K$_{0.3.4}$ संति लोका यदि मह्यं; K$_{2}$ D$_{5}$ ये संति लोका दिवि मह्यं (K$_{2}$ चेन्); S यदि संति लोका दिवि (T$_{2}$ ब्रूहि) मे स्युर् (M$_{6-8}$ यदि लोका भुवि मे स्युर्). — ^{c}) B (here and in the foll. st.) °रीक्षे. K$_{0.3.4}$ D$_{5}$ T$_{2}$ M$_{3.6-8}$ यदि वा दिवि श्रिताः (cf. 8^{c}, 10^{c} etc.); T$_{1}$ G M$_{5}$ च तथा (G$_{4-6}$ यदि वा) पृथिव्यां (for प्रथितो महा°). B$_{1}$ D$_{2.4}$ महांश्च; B$_{3.6}$ °हांस्तु. — ^{d})=1.87. 8^{d}, 13^{d}; 88. 6^{d}.

2 Ś$_{1}$ K$_{1}$ S om. उवाच (G$_{6}$ om. the ref.). — ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ Da T$_{2}$ G (except G$_{3}$) M$_{6-8}$ यद्यंत°. Ñ$_{1.2}$ T$_{1}$ °रिक्षे. B$_{1.4}$ D$_{5}$ T G$_{1.5.6}$ पृथिवीं. Ś$_{1}$ K$_{1}$ G$_{1}$ दिवश्च; T$_{1}$ G$_{2.4}$ दिवं च. — ^{c}) = (var.) 1. 87. 9^{c}. B$_{5}$ D$_{4}$ °स्तावंतस्ते. T$_{2}$ संश्रितास्ते. — ^{d}) = 1. 87. 14^{a}. G$_{4}$ एतावंतः (for ते नान्त°). After °वन्तः, Ś$_{1}$ K$_{0.1.4}$ Ñ$_{3}$ G$_{3}$ M$_{6-8}$ ins. त्वां. Ś$_{1}$ K$_{1}$ प्रविचाल°; K$_{0.2}$ परिपाल°.

3 Ñ$_{1.2}$ B D वसुमानुवाच; Ñ$_{3}$ वसू उ°; S (G$_{6}$ om. the ref.) वसुमनाः (G$_{3}$ वसुमान्). — ^{a})=(var.) 1. 87. 10^{a} and 15^{a}. Ś$_{1}$ K$_{1}$ Ñ$_{1.3}$ B$_{1}$m Da Dn D$_{1.5}$ ददानि.

वसुमना उवाच ।

तांस्ते ददामि पत मा प्रपातं
ये मे लोकास्तव ते वै भवन्तु ।
क्रीणीष्वैनांस्तृणकेनापि राज-
न्प्रतिग्रहस्ते यदि सम्यक्प्रदुष्टः ॥ ३

ययातिरुवाच ।

न मिथ्याहं विक्रयं वै स्मरामि
वृथा गृहीतं शिशुकाच्छङ्कमानः ।
कुर्यां न चैवाकृतपूर्वमन्यै-
र्विवित्समानः किमु तत्र साधु ॥ ४

वसुमना उवाच ।

तांस्त्वं लोकान्प्रतिपद्यस्व राज-
न्मया दत्तान्यदि नेष्टः क्रयस्ते ।
अहं न तान्वै प्रतिगन्ता नरेन्द्र
सर्वे लोकास्तव ते वै भवन्तु ॥ ५

शिबिरुवाच ।

पृच्छामि त्वां शिबिरौशीनरोऽहं
ममापि लोका यदि सन्तीह तात ।
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि श्रिताः
क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ ६

ययातिरुवाच ।

न त्वं वाचा हृदयेनापि विद्व-
न्परीप्समानान्नावमंस्था नरेन्द्र ।
तेनानन्ता दिवि लोकाः श्रितास्ते
विद्युद्रूपाः स्वनवन्तो महान्तः ॥ ७

शिबिरुवाच ।

तांस्त्वं लोकान्प्रतिपद्यस्व राज-
न्मया दत्तान्यदि नेष्टः क्रयस्ते ।
न चाहं तान्प्रतिपत्स्येह दत्त्वा
यत्र गत्वा त्वमुपास्से ह लोकान् ॥ ८ C. 1. 3671 B. 1. 93. 8 K. 1. 87. 8

Ñ1.3 B1m Da Dn D1 S मा प्रपत (T G1.2.5.6 °तः) प्र°. Ñ2 B D4 पुण्याः पवित्राः स्व(B3-6 सु)तपोर्जिताश्च. — ^{b})= 1. 87. 15^{b}. Cf. 5^{d}. K4 Ñ3 T1 G3 ये वै. D1 ते से; G3 चैते (for ते वै). — T1 om. 3^{c}–4^{d}. — ^{c}) K0.1 Ñ B D G1.3 °ष्वैतांस्तृ°. T2 G1.2.4-6 तावत्; G3 M हंत (for राजन्). — ^{d}) K0.3.4 संप्रदु°; Ñ1.2 B D (except D2.4.5) धीसन्प्र°; T2 G1.2.4.5 वै न दृष्टः; G3 M6-8 नैव दृ°; G6 वै तेन दृ°; M3.5 वै नैव दृ° (for सम्यक्प्र°).

4 T1 om. 4 (cf. v. l. 3). Ś1 K1 S om. उवाच. — ^{a}) B1.3 वै (for वि-). B1.3.6 सं-; G3 M3 तु (for वै). B5 वै क्रयनं स्म°. — ^{b}) B1 D2 S (T1 om.) यथा; D5 मृषा (for वृथा). S (T1 om.) शिशुके शंक°. — ^{d})=1. 87. 12^{d} and 17^{d}. Ñ1.2 B D (except D5) Cd विधित्स°. B5 G4-6 किमुतात्र; G3 किममुत्र. Ś1 K2.4 B3 Da1 साधुः; Cd as in text.

5 Ñ1.2 B D (except D1.5) वसुमानु°; Ñ3 वसू उ°; S वसुमनाः (G3 वसुमान्). — ^{a}) K4 D2.5 तांस्तान्; T2 तान् स्व- (*sup. lin.* स्म); G2 तान्वै; G4.5 तान्सु-; G6 तान्सर्वे-. — ^{b}) Da दिष्टान् (for दत्तान्). — K1 om. 5^{c}–8^{b}. — ^{cd}) K2 नाहं (by transp.). B5 om. वै. S न चाहं तान्प्रतिपद्ये च (T1 G1 M3.5 °द्येह) दत्वा यत्र गंता त्वमपहायात्मलोकान्. — S reads 9 (for the first time) after 5 and repeats it in its proper place.

6 K1 om. 6 (cf. v. l. 5); Ś1 om. 6–7. — S om. उवाच. — ^{a}) A few MSS. त्वा. S °नरोस्मि. — ^{b}) K Ñ3 D5 om. इह. S मम लोका वै (G2.4-6 ये) पार्थिव (G2.4-6 °वास्) तत्र संति. — ^{c})=1. 87. 8^{c}, 10^{c}, 13^{c} and 15^{c}. B1.5 स्थिताः (for श्रिताः). — ^{d}) =1. 87. 8^{d}, 13^{d}; 88. 1^{d}.

7 Ś1 K1 om. 7 (cf. v. l. 5, 6). S om. उवाच. — ^{a}) Ñ B (except B4) D (except D2.5) यस्त्वं; T1 G1.6 नेमान्; T2 M न त्वा; G2.3.5 न मे; G4 यस्त्वा (for न त्वं). K3 °येनापि न त्वं; Ñ1 B5 D2 T G M6-8 °येन चापि; Ñ3 B1.3.4.6 Da Dn D1.4 M3.5 °येनापि साधून् (M3.5 राजन्). — ^{b}) K2-4 Ñ B1m.3.5 D4 S परीप्समानो; Cd as in text. K4 Ñ3 T2 M6-8 नावमन्ये; T1 तेवमन्ये; G तव मन्ये; M3.5 ह्यवमन्ये. K0.3 नावमंतासि राजन्. — G6 om. 7^{cd}. — ^{c}) S (G6 om.) ते चानंता. K2 श्रुता वै; B1 स्थितास्ते. — ^{d}) K3 ज्वलंतः; B3.4 Da महात्मन्; S (G6 om.) नरेंद्र (for महान्तः).

8 K1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{a})=5^{a}. D5 तांस्ताँल्लो°. — ^{c}) Ñ3 D5 अहं च (D5 न) तान्; B5 न तेहं तान्. D2.4 प्रतिगंतेह. — ^{d}) Only Ś1 as in text. K0.4 यान्वै गंता त्व(K4 स)मिहाक्रम्य लोकान्; K1 यत्र गंता

C. 1. 3672
B. 1. 93. 9
K. 1. 87. 9

ययातिरुवाच ।
यथा त्वमिन्द्रप्रतिमप्रभाव-
स्ते चाप्यनन्ता नरदेव लोकाः ।
तथाद्य लोके न रमेऽन्यदत्ते
तस्माच्छिवे नाभिनन्दामि दायम् ॥ ९

अष्टक उवाच ।
न चेदेकैकशो राजँल्लोकान्नः प्रतिनन्दसि ।
सर्वे प्रदाय भवते गन्तारो नरकं वयम् ॥ १०

ययातिरुवाच ।
यदर्हाय दद्ध्वं तत्सन्तः सत्यानृशंस्यतः ।
अहं तु नाभिधृष्णोमि यत्कृतं न मया पुरा ॥ ११

अष्टक उवाच ।
कस्यैते प्रतिदृश्यन्ते रथाः पञ्च हिरण्मयाः ।
उच्चैः सन्तः प्रकाशन्ते ज्वलन्तोऽग्निशिखा इव ॥ १२

ययातिरुवाच ।
युष्मानेते हि वक्ष्यन्ति रथाः पञ्च हिरण्मयाः ।
उच्चैः सन्तः प्रकाशन्ते ज्वलन्तोऽग्निशिखा इव ॥ १३

अष्टक उवाच ।
आतिष्ठस्व रथं राजन्विक्रमस्व विहायसा ।
वयमप्यनुयास्यामो यदा कालो भविष्यति ॥ १४

ययातिरुवाच ।
सर्वैरिदानीं गन्तव्यं सहस्वर्गजितो वयम् ।
एष नो विरजाः पन्था दृश्यते देवसद्मनः ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।
तेऽधिरुह्य रथान्सर्वे प्रयाता नृपसत्तमाः ।
आक्रमन्तो दिवं भाभिर्धर्मेणावृत्य रोदसी ॥ १६

त्वमपास्येह लो°; K$_2$ गंता यत्र त्वमुपाक्राम लो°; K$_3$ Ñ$_{1.3}$ यत्र गंता त्वमप(Ñ$_{1.3}$ °व)हाय लो°; Ñ$_2$ B D यत्र गत्वा नानुशोचंति धीराः (D$_5$ तत्र गंता त्वय्युपहाय लो°). — For 8, S subst. 1. 87. 10, reading for the last pāda: तानाक्रमस्व प्रददाम्यहं ते.

9 In S, 9 occurs (for the first time) after 5 and is repeated here. Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच. — ^{b}) K$_0$ T$_1$ G$_1$ तवाप्य°; G$_{2.3}$ तथाप्य°; G$_5$ यदाप्य° (for ते चाप्य°). Ś$_1$ K$_1$ दिवि (for नर-). — ^{c}) T G transp. -द्य लोके and -न्यदत्ते. K$_0$ परदत्तेन चाहं (for न रमेऽन्य°). — ^{d}) T$_1$ विभे (for शिवे). Ñ$_1$ B D (except D$_5$) देयं.

10 Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच (T$_2$ om. the ref.). G$_3$ om. 10. — ^{b}) B$_5$ S (G$_3$ om.) न (for नः). T G$_1$ प्रतिपत्स्यसे; G$_{2.4-6}$ M °गृण्हसि. — ^{c}) B$_{1.3m.5.6}$ सर्वं. K$_{3.4}$ तान् लोकान्; D$_2$ G$_{2.4-6}$ M भवतो. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ नरके; G$_{1.2.5.6}$ नगरं.

11 Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच. — ^{a}) N यदर्होहं (B$_6$ Da °यं) तद्यतध्वं (K Ñ$_{1.3}$ D$_5$ तद्ददध्वं); T$_1$ M तदर्हाय तद्ददध्वं. — ^{b}) Ś$_1$ सत्का(*sup. lin.* त्या)नुदर्शिनः; K$_{0.3.4}$ Ñ B$_4$ Da D$_5$ सत्याभिशंसिनः; K$_1$ सत्कार्यदर्शिनः; K$_2$ सत्याभिदर्शिनः; B$_{1.3.5.6}$ Dn D$_{1.4}$ सत्याभिनंदिनः; D$_2$ सद्योभिनंदितः. — ^{c}) Dn D$_1$ तन् (for तु). K$_1$ Ñ$_{1.3}$ D$_5$ नाभिनंदामि; K$_2$ °धृष्टा°; K$_3$ °लप्स्या°; K$_4$ Ñ$_2$ B Da Dn D$_{1.2.4}$ °जाना°; S °गृह्णा° (M$_{6-8}$ नातितृष्णोस्मि). — ^{d}) D$_5$ यन्मया न कृतं पुरा (by transp.). — After 11, K (except K$_1$) D$_5$ ins.:

866* अलिप्समानस्य तु मे यदुक्तं
न तत्तथास्तीह नरेन्द्रसिंह ।
अस्य प्रदानस्य यदेतदुक्तं
तस्यैव दानस्य फलं भविष्यति ॥

12 K$_1$ S om. उवाच. — ^{a}) Ñ$_3$ संप्र-; G$_3$ दिवि (for प्रति-). — ^{cd})=13^{cd}. N यानारुह्य नरो लोकान्(Ś$_1$ K$_1$ Ñ$_3$ B$_{1.6}$ वाहान्)अभिवांछति (K$_2$ Ñ$_3$ B$_1$ Da D$_5$ नरा and °वांछंति) शाश्वतान् (B$_{1.3.6}$ D$_2$ °तं). — After 12, D$_4$ S ins. a passage of 43 lines given in App. I (No. 52).

13 T$_2$ om. 13. Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच. — ^{a}) K$_2$ विवक्ष्यंति; Ñ B D (except D$_5$) G (except G$_{1.3}$) वहिष्यं° (B$_{3.4}$ हि धास्यं°); M$_{6-8}$ -भिवक्ष्यं°. — 13^{cd}=12^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ Ñ B$_{3.4.6}$ D$_5$ °काशंतो. — ^{d}) K$_0$ चलंतोग्नि°; Ñ$_3$ ज्वलिताग्नि°; Cd as in text. Ś$_1$ B$_1$m D$_2$ Cd विशिखा; K$_1$ निशि°.

14 Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच. K$_4$ om. अष्टक उ°. — ^{a}) B$_{1.4}$ D (except D$_{2.4.5}$) रथान्. B$_{3.5.6}$ D$_{2.4}$ तात (for राजन्). — ^{b}) K$_{2-4}$ Ñ B D T G विहायसं. — ^{c}) K$_1$ Ñ$_{1.3}$ T G (except G$_3$) M$_{3.5}$ °मप्यत्र या°. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ मया(!); T$_1$ G$_{1-3}$ यदि (for यदा).

15 Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच. — ^{b}) T$_1$ इह; M$_{6-8}$ यदि (for सह-). T$_2$ G$_{2.4}$ स्वर्गमितो. — ^{c}) K$_{3.4}$ Ñ Dn विरजः. — ^{d}) K Ñ$_{2.3}$ D$_5$ °सद्मगः (K$_3$ °संघशः); T$_2$ G (except G$_3$) °वर्त्मनः. — After 15, T G$_2$ ins. 867*.

अष्टक उवाच ।

अहं मन्ये पूर्वमेकोऽसि गन्ता
सखा चेन्द्रः सर्वथा मे महात्मा ।
कस्मादेवं शिबिरौशीनरोऽय-
मेकोऽत्यगात्सर्ववेगेन वाहान् ॥ १७

ययातिरुवाच ।

अददाद्देवयानाय यावद्वित्तमविन्दत ।
उशीनरस्य पुत्रोऽयं तस्माच्छ्रेष्ठो हि नः शिबिः ॥ १८
दानं तपः सत्यमथापि धर्मो
ह्रीः श्रीः क्षमा सौम्य तथा तितिक्षा ।
राजन्नेतान्यप्रतिमस्य राज्ञः
शिबेः स्थितान्यनृशंसस्य बुद्ध्या ।
एवंवृत्तो ह्रीनिषेधश्च यस्मा-
त्तस्माच्छिबिरत्यगाद्वै रथेन ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

अथाष्टकः पुनरेवान्वपृच्छ-
न्मातामहं कौतुकादिन्द्रकल्पम् ।
पृच्छामि त्वां नृपते ब्रूहि सत्यं
कुतश्च कस्यासि सुतश्च कस्य ।
कृतं त्वया यद्धि न तस्य कर्ता
लोके त्वदन्यः क्षत्रियो ब्राह्मणो वा ॥ २०

ययातिरुवाच ।

ययातिरस्मि नहुषस्य पुत्रः
पूरोः पिता सार्वभौमस्त्विहासम् ।
गुह्यमर्थं मामकेभ्यो ब्रवीमि
मातामहोऽहं भवतां प्रकाशः ॥ २१ C. 1. 3684 B. 1. 93. 22 K. 1. 87. 44

---

16 S om. उवाच (T G2 om. the ref.). D4 (marg.) S ins. after वैशं° उ° (T G2, after 15):

867* अष्टकश्च शिबिश्चैव काशेयश्च प्रतर्दनः ।
ऐक्ष्वाकवो वसुमनाश्चत्वारो भूमिपास्तदा ।
सर्वे त्ववभृथस्नाताः स्वर्गताः साधवः सह ।

[(L. 1) D4 M6–8 काशिराजः; T2 G3–6 कौशेयश्च. — (L. 3) D4 M सर्वे ह्यव°; T G3–6 सर्वेप्यव°. D4 साधुभिः सह.]

— a) Ś1 तेद्य रुह्य; K1 ते हि रु°. — b) Ś1 K Ñ3 B4 Da D5 नृपते नृपाः. — c) Ś1 K1 अक्रामंतो; B3.5 G4 आक्रा°; M3.5 भासयंतो. — d) Ś1 वर्ष्मणावृत्य; K1 वर्ष्मणाक्रम्य; K2 *sup. lin.* तेजसा°; K3 कर्मणा°.

17 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) S °न्ये स्वर्गतानां वरिष्ठः. — b) S (except T1 G1.2) वै (for मे). — c) S कस्मा(M6–8 तस्मा)देष (T1 °देकः). — d) Ś1 K1 °तिगात्; B1 Da2 °तिगंता; B3.6 Da1 D2.4 °भिगंता; T1 G3 °तिगः (for ऽत्यगात्). Ś1 D2 सर्ववेगेन वाहं; K1 °वेगेन वाहनं; K4 °मेवास्मि गंता; T1 G3 °वाहानतीत्य; T2 G1.2 °था स्मानतीत्य; G4–6 °थास्मानपोह्य; M सर्वमेव (M7.8 सर्वानेव) व्यपोह्य.

18 Ś1 K1 S om. उवाच. — a) K0.3 Ñ B D अ(D2.5 आ)ददत्. K2 (*sup. lin.*) D2 देवयात्रायां; D4m S याचमानाय (M6–8 °नेभ्यः). — b) Ñ1 B1.4.5 Da D1.2.4 G3 °मनिंदितः; B6 °मारिंदम. — d) B (except B5) D वः (for नः). G1 °च्छ्रेष्ठोभवच्छिबिः.

19 a) K3 °मथोपि; B4 °मथो हि; Da °माख्याहि. — b) G3 च (for श्रीः). K2 श्रीरथो सौ°. B D (except D2.5) सौम्य(D4 शौच)मथो विधित्सा (Da विवित्से); S सौम्य(G3 धर्म)भावस्तितिक्षा. — c) K3 B4–6 D5 T1 G3–6 M3.5 राजन्येता°. Ś1 K अथ सर्वाणि; Ñ2 B4 D (except D2.4.5) अप्रमेयाणि; T1 G (except G3) अप्रमत्तस्य. T2 राजन्य कस्याप्रतिम°. — d) Ś1 K Dn D1 अप्रतिमस्य; T1 G आनृशंस्यं च. S बुद्धौ (T2 °द्धिः). — e) T1 G6 एवंवृत्ते; G1–3 °भूतो. Ñ B (except B4) D (except D5) ह्रीनिषेवश्च; G2 धर्मशीलश्च; B1m Cd as in text. — f) G2 नोत्यगाद्वै; M (except M5) अत्यगान्नो.

20 Ś1 K3 S om. वैशं° उ°; K1 om. उ°. — a) T1 G1 °रेवाब्रवीत्तं. — b) Ñ1.2 B1.4.6 D (except D2.4.5) कौतुकेन. K3 इंद्रतुल्यं. — c) Ñ1 आपृच्छे. Ś1 K1 T2 G4–6 M6–8 त्वा. Ñ3 G4–6 नरपते. B6 तत्वं (for सत्यं). — d) K0 कुतोस्मि; K4 कुतोसि; D4m S पिता च (for कुतश्च). Ś1 Ñ B D (except Da D2) कश्चासि. Ś1 K1.2 कथं त्वमद्य (for सुतश्च कस्य). — e) Ś1 K1 यन्न हि (by transp.); T2 G4–6 यच्च न. M6–8 यद्विनयस्य कर्ता. — f) B (except B4) D1 transp. क्षत्रि° and ब्राह्म°.

21 Cf. 1. 84. 1. — Ś1 K1 S om. उवाच (G3 om. the ref.). — b) Ś1 °म इहासं; K1 °मस्त्विहाहं. — c) K2 अर्थं गुह्यं (by transp.); K3 गुह्यं मेर्थं; Ñ Da Dn D1 °ह्यं चार्थं; B D4 °ह्यं ह्यर्थं; T2 G °ह्यं महार्थं. G3 मानवेभ्यो; Cd as in text. — d) K1 प्रसिद्धः; Ñ1.2 B1.3 Dn D1.4

C. 1. 3685
B. 1. 93. 23
K. 1. 87. 46

सर्वामिमां पृथिवीं निर्जिगाय
प्रस्थे बद्ध्वा ह्यददं ब्राह्मणेभ्यः ।
मेध्यानश्वानेकशफान्सुरूपां-
स्तदा देवाः पुण्यभाजो भवन्ति ॥ २२

अदामहं पृथिवीं ब्राह्मणेभ्यः
पूर्णामिमामखिलां वाहनस्य ।
गोभिः सुवर्णेन धनैश्च मुख्यै-
स्तत्रासन्गाः शतमर्बुदानि ॥ २३

सत्येन मे द्यौश्च वसुंधरा च
तथैवाग्निर्ज्वलते मानुषेषु ।
न मे वृथा व्याहृतमेव वाक्यं
सत्यं हि सन्तः प्रतिपूजयन्ति ।
सर्वे च देवा मुनयश्च लोकाः
सत्येन पूज्या इति मे मनोगतम् ॥ २४

यो नः स्वर्गजितः सर्वान्यथावृत्तं निवेदयेत् ।
अनसूयुर्द्विजाग्रेभ्यः स लभेन्नः सलोकताम् ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

एवं राजा स महात्मा ह्यतीव
स्वैर्दौहित्रैस्तारितोऽमित्रसाहः ।
त्यक्त्वा महीं परमोदारकर्मा
स्वर्गं गतः कर्मभिर्व्याप्य पृथ्वीम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

(before corr.) S (except G_3) प्रकाशं; Cd प्रकाशः (=प्रकटः) as in text.

22 ^{a}) T_2 G_{4-6} M (except M_3) सर्वामेतां. K_1 $B_{4.6}$ निर्जिता गाः; Da निर्जितां गां; T_1 G_{1-3} संविजित्य; $M_{3.5}$ रत्नपूर्णां. — ^{b}) G_3 ह्यददां. Ñ$_{1.3}$ Dn D_1 प्रादामहं छादनं; Ñ$_2$ दत्वा प्रतस्थे विपिनं; B_3 Nilp प्रस्थे (B_3 प्रतस्थे) दत्वा विपिनं; $B_{4.6}$ प्रस्थवच्चाहमददं; B_5 पुत्रेषु दत्वा विपिनं; T_1 $G_{1.2}$ कोशं बद्ध्वा ह्यददां; T_2 G_{4-6} हस्ते लब्धामददां; M प्रस्थे कृत्वा ($M_{3.5}$ बुध्वा) ह्यददां (for प्रस्थे बद्ध्वा ह्यददं). Cd cites प्रस्थे वद्ध्वा. Arjp प्रतस्थे वनाय (? for ह्यददं ब्राह्मणेभ्यः). — ^{c}) Ko एकशतं; K_2 Ñ B_4 Dn D_5 एकशतान्; $B_{1.3.5.6}$ Da $D_{1.2.4}$ G_3 नैकशतान्. $G_{2.5.6}$ स्वरू°. — ^{d}) T_1 ततो; G_3 यदा. D_5 तुल्यभाजो; Cd as in text. D_2 भजंते. S °वाः शतयज्वेत्यवोचन्.

23 ^{a}) T_2 G_3 M_{6-8} अददामहं; $G_{1.2}$ गोभिर्धान्यैः; $M_{3.5}$ तथाददां. K_1 transp. पृथि° and ब्राह्म°. — ^{b}) T_2 G_{4-6} अखिलैर्. Ko सर्वरत्नैः; $K_{3.4}$ $D_{2.5}$ S वाहनैश्च (T_1 °कैश्च; $M_{3.5}$ गोधनैश्च); Ñ Dn D_1 °नेन; D_4 ब्राह्मणस्य. — ^{c}) T_1 G_1 गावः; $M_{3.5}$ अश्वैः. D_2 S सुवर्णैश्च (G_1 °वर्णं च). B_4 Da धनस्य मु°; T_1 G_1 धनं च मुख्यं; G_2 धनैः सुरम्यैः. — ^{d}) Ś$_1$ तत्रासंगाः; Ko तदा नागाः; K_1 °संगः; $K_{2.4}$ °सन्नागाः; K_3 तत्रागतः; $N_{1.2}$ B D (except D_2) तदा(Ñ$_1$ B_5 D_5 तत्रा-; B_3 ततो)ददं गाः (Ñ$_2$ गो-); T_1 G_1 तथैव नागाः; T_2 G_4 M तत्राश्वानां; $G_{2.5}$ तत्राश्वनागान्; G_3 तत्रापि नागान्; G_6 तत्रासनानां. Ś$_1$ Ko शतशश्चार्बु°; K_{1-4} $D_{2.5}$ शतशस्त्वर्बु°; T_1 G_1 °दानां.

24 ^{a}) S वै द्यौश्च ($G_{2.4-6}$ वेद्यां च). — ^{b}) G_2 ज्वलनो; G_{3-6} °लितो. Ñ$_3$ G_1 मानवेषु. — ^{c}) $K_{0.4}$ न मे मृषा; G_3 $M_{3.5}$ न मेनृतं. G_1 °था वै वदतश्च वा°. — ^{d}) T_1 G_1 सत्यं हि सद्भिः प्रतिपूजितं च. — After 24^{cd}, N ins.:

868* साध्वष्टक प्रब्रवीमीह सत्यं
प्रतर्दनं चौपदश्विं तथैव ।

[Ś$_1$ K शैश(K_1 °प)दश्विं (Ś$_1$ °श्वं). D_5 °र्दनं मौशीनरं शिबिं च.]

— ^{e}) Ñ$_3$ सर्वेथ; G_{4-6} सत्येन. Ñ B D (except D_2) लोका (for देवा). Ñ$_3$ $B_{1.3.6}$ $D_{4.5}$ मुनयोथ; D_2 मनुजाश्च. Ñ $B_{1.4.5}$ Da Dn $D_{1.5}$ देवाः; $B_{3.6}$ D_4 दिव्याः; S संघाः (T_2 $G_{2.3}$ सिद्धाः; $M_{3.5}$ सर्वे) (for लोकाः).

25 ^{a}) G_2 °स्थितान् (for °जितः). — ^{b}) Ś$_1$ K (except K_2) B_4 D_5 M_{6-8} °वृत्तान्निवेद°; $M_{3.5}$ °वदनुकीर्त°. — ^{c}) Ñ$_3$ द्विजातिभ्यः. — ^{d}) Ko स लभेत; $B_{3.5.6}$ $D_{2.4}$ लभते नः (D_2 च); T $G_{2.4}$ (by transp.) लभेन्नः स; G_1 नत्वपेयात्; $M_{3.5}$ प्राप्नुयान्नः. D_5 परां गतिं; T_2 G_4 च लोकतां. $G_{5.6}$ M_{6-8} लभेन्नः सर्वलोकतां.

26 D_2 G_2 om. वैशं° उ°. Ś$_1$ $K_{1.3}$ S om. उवाच. — ^{a}) After एवं, T_1 G_5 M_{6-8} ins. स. D_5 राजन्. Ko T_1 सुमहा°. D_2 यतस्ते; $M_{3.5}$ ययातिः (for ह्यती°). — ^{b}) Ko तैर्दौ°. D_2 transp. स्वैः and दौहित्रैः. G (except $G_{2.3}$) मातृवाक्यात् (for ऽमित्र°). — ^{d}) G_{4-6} नभ्युपेतः (for व्याप्य पृथ्वीं). B (except B_4) Dn_3 $D_{2.4}$ लोकान्; $G_{1.3}$ वृद्धिं (for पृथ्वीम्). — After 26, $K_{0.3.4}$ $D_{2.4}$ (marg.) ins.:

८९

जनमेजय उवाच ।
भगवञ्श्रोतुमिच्छामि पूरोर्वंशकरान्नृपान् ।
यद्वीर्या यादृशाश्चैव यावन्तो यत्पराक्रमाः ॥ १
न ह्यस्मिञ्शीलहीनो वा निर्वीर्यो वा नराधिपः ।
प्रजाविरहितो वापि भूतपूर्वः कदाचन ॥ २
तेषां प्रथितवृत्तानां राज्ञां विज्ञानशालिनाम् ।
चरितं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण तपोधन ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
पूरोर्वंशधरान्वीराञ्शक्रप्रतिमतेजसः ॥ ४
प्रवीरेश्वररौद्राश्वास्त्रयः पुत्रा महारथाः ।
पूरोः पौष्ट्यामजायन्त प्रवीरस्तत्र वंशकृत् ॥ ५ C. 1. 3695 B. 1. 94. 5 K. 1. 88. 4

869* यतः सर्वं विस्तरतो यथाव-
दाख्यातं ते चरितं नाहुषस्य ।
वंशो यस्य प्रथितः कौरवेयो
यस्मिञ्जातस्त्वं मनुजेन्द्रकर्मा ॥
एतत्पुण्यतमं राजन्ययातेश्चरितं महत् ।
यच्छ्रुत्वा श्रावयित्वा च स्वर्गं यातीह मानवः ।

Colophon. *Major parvan:* T$_2$ G M संभव° (for आदि°). — *Sub-parvan:* Ñ$_{1.2}$ T$_1$ संभव; to it Ñ$_{1.2}$ add उत्तरयायात. B$_{1.3-5}$ Da Dn$_3$ D$_1$ T$_2$ G$_{1.4.6}$ M (om. the sub-parvan name) mention only उत्तरयायात. The end of the episode is indicated in the different MSS. as follows: Ś$_1$ K$_{1.2}$ Ñ$_3$ B$_6$ Dn$_{1.n2}$ D$_{2.4.5}$ G$_{1.2.4.6}$ M$_3$ उत्तरयायातं समाप्तं; K$_{0.4}$ समाप्तमुत्तरयायातं; K$_3$ उत्तरयायातं संपूर्णं; D$_1$ यायातं समाप्तं; G$_3$ इति ययातिचरितं समाप्तं. — *Adhy. name:* K$_{0.4}$ ययातिस्वर्गारोहणं; T$_2$ G$_{1.4-6}$ M$_{6-8}$ दौहित्रप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K$_0$ 90; Dn$_3$ 92; D$_4$m 91; T$_1$ 78; T$_2$ 28; G M 29. — *S'loka no.:* Da$_1$ Dn$_3$ 27; M$_3$ 51. — *Aggregate s'loka no.:* Dn$_2$ 3663.

89

☞ This adhy. is missing in V$_1$ (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here. — S divides this adhy. into two sections, reading st. 1–16 (made this adhy. into a *separate* adhy. between its Yayāti and Śakuntalā episodes and interpolating the rest of the adhy. (without colophon) between 1. 69. 48 and 49 (i. e. towards the end of the last adhy. of the Śak. episode). For M (which reads the adhy. comprising st. 1–16 both before and after its Yayāti episode), cf. v. l. 1. 62. 2.

1 Ś$_1$ K$_1$ D$_5$ S om. उवाच. — ^{b}) K$_{2.3}$ Ñ Da D$_5$ वंशधरान् (cf. 4^c). — ^{c}) Ś$_1$ यत्वीरा; K$_{0.3.4}$ Ñ$_{1.2}$ B$_4$ Dn D$_{1.5}$ °द्वीर्यान्; K$_1$ °द्वीरा. K (except K$_1$) D$_5$ यादृशांश्चैव; Ñ$_{1.2}$ Dn D$_1$ °शांश्चापि. B$_4$ Da चापि (for चैव). — ^{d}) K$_{2.3}$ Ñ$_{1.2}$ B$_4$ Dn D$_5$ यावतो. K (except K$_1$) Ñ$_{1.2}$ Dn D$_{1.5}$ °क्रमान्. — For 1–3, S (which displaces the earlier portion of the genealogy) subst.:

870* पुत्रं ययातेः प्रब्रूहि पूरुं धर्मभृतां वरम् ।
आनुपूर्व्येण ये चान्ये पूरोर्वंशविवर्धनाः ।
विस्तरेण पुनर्ब्रूहि दौःषन्तेर्जनमेजयात् ।
संबभूव यथा राजा भरतो द्विजसत्तम ।

2 For S cf. v. l. 1 and 4. — ^{a}) K$_1$ श्रीविहीनो; Ñ$_3$ वीर्य°; B$_5$ °हीना. — ^{b}) K Ñ$_{1.2}$ B$_{3.6}$ जना°; B$_5$ जनाधिपाः. — ^{c}) B$_5$ विरहिताश्चापि. — ^{d}) B$_{1.3.6}$ D$_{2.4}$ श्रुत°; B$_5$ श्रुतपूर्वाः. K$_0$ Ñ$_2$ B D (except D$_5$) कथं°.

3 For S cf. v. l. 1 and 4. — ^{a}) Ñ$_1$ B$_{3-6}$ D$_{2.4}$ प्रथितकीर्तीनां; B$_1$ D$_1$ °वीर्याणां.

4 Ś$_1$ K$_1$ S om. उवाच. — ^{a})=1. 53. 35 etc. K$_4$ अहं (for हन्त). — ^{b}) K$_1$ यथा (for यन्मां). Ś$_1$ यदि त्वं श्रोतुमिच्छसि. — ^{c}) Ś$_1$ B$_1$ D$_4$ वंशकरान् (cf. 1^b). B$_{3.6}$ पुत्रान्. — For 4, S subst. (cf. v. l. 1):

871* पूरुर्नृपतिशार्दूलो यथैवास्य पिता नृपः ।
धर्मनित्यः स्थितो राज्ये शक्रवीर्यपराक्रमः ।

[(L. 1) T$_2$ G$_{3.4.6}$ पूरुं; G$_{1.2}$ पुनर् (for पूरुर्). G$_{1-3}$ पितेवास्य यथा नृपः.]

C 1. 3696 B 1. 94. 6 K 1. 88. 5 मनस्युरभवत्तस्माच्छूरः श्येनीसुतः प्रभुः ।
पृथिव्याश्चतुरन्ताया गोप्ता राजीवलोचनः ॥ ६
सुभ्रूः संहननो वाग्मी सौवीरीतनयास्त्रयः ।
मनस्योरभवन्पुत्राः शूराः सर्वे महारथाः ॥ ७
रौद्राश्वस्य महेष्वासा दशाप्सरसि सूनवः ।
यज्वानो जज्ञिरे शूराः प्रजावन्तो बहुश्रुताः ।
सर्वे सर्वास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ ८
ऋचेपुरथ कक्षेपुः कृकणेपुश्च वीर्यवान् ।
स्थण्डिलेपुर्वनेपुश्च स्थलेपुश्च महारथः ॥ ९
तेजेपुर्बलवान्धीमान्सत्येपुश्चेन्द्रविक्रमः ।
धर्मेपुः संनतेपुश्च दशमो देवविक्रमः ।
अनाधृष्टिसुतास्तात राजसूयाश्वमेधिनः ॥ १०

— After 4, K4 B3.5 D (except Da; D5 marg.) ins.:

872* भूरिद्रविणविक्रान्तान्सर्वलक्षणपूजितान् ।

5 ^{a}) Ko.2.4 °रौ(K2 °रो)भ्राश्वास; K3 °रौध्याश्वास्. S प्रवीरः (M6–8 first time °र्यः) शतरुच्यौ (T1 °रुध्यौश्च; T2 G4 (*sup. lin.*).6 °रुयौश्च; G4.5 °भ्रौ; M3 °ज्या) च. — ^{b}) S महाबलाः. — ^{c}) Ś1 B1 D2.4 पौष्ण्या°; Ko प्राज्ञ्या°; K1 पौल्या°; S पौष्या°. — ^{d}) Ñ1.3 वंशभृत्; S °भाक् (G3 °वान्). B4 D (except D2.4.5) प्रवीरो वंशकृत्ततः.

6 ^{a}) K2 T G4–6 M (except M7) नमस्युर्; G1.2 मनु°; G3 नभ° (cf. v. l. 7^c). D5 मनस्योरभवन्पुत्राः (=7^c). — ^{b}) Ko.4 Ñ B D (except D5) शूरसेनी-; S शूरः शैब्यां (G3 °वो; M8 °ब्याः). S (except M8) ततः (for प्रभुः). — With 6^{cd} cf. 1. 62. 3^{cd}. — ^{c}) K4 पृथिव्यां चतुरंतायां; D5 °व्याः सागरांतायाः; S °व्यां सागरांतायां. — ^{d}) B1.3m.5.6 D2.4 S राजा राजी°.

7 ^{ab}) K4 शंभुः; B5 शत्रु-; Dn D1 शक्तः; D2 सिंहः; G2 सुहृत् (for सुभ्रूः). T2 सुभ्रुश्चाभयदो वा°. Da T1 G1.2.4–6 M6.8 सौवीर°. G3 संभ्रमः संवनो वाग्मी सौवीरः (sic) तन°; M3.5 सुभ्रुश्चाभयदो राजा वाग्मी सौवीरजा(M5 °का)स्त्रयः. — ^{c}) T1 G1.4–6 M6–8 नमस्योर् (G4 *sup. lin.* °न्योर्); G3 नभ°; M3.5 नमन्योर् (cf. v. l. 6^a). — ^{d}) Ñ2 °र्वे महाबलाः (cf. v. l. 5^b). — After 7, N ins.:

873* अन्वग्भानुप्रभृतयो मिश्रकेश्यां मनस्विनः ।

[Ko.3.4 D5 अश्वभा°; K2 आसन्भा°; Dn1 D1 अन्वाग्भा°; D2 म(m अ)न्वग्भा°; D4 अनग्भा°. Ñ3 B (except B4) D2.5 यशस्विनः.]

— On the other hand, after 7, S ins.:

874* सुन्वन्तं वसुनाभं च गर्भरम्यौ यशस्विनौ ।
शूरानभयदान्राजा जनयामास वीर्यवान् ।
यवीयान्सुन्वतः पुत्रो रथंतर्यामजायत ।
शूरश्च दृढधन्वा च वपुष्मान्स नृपोत्तमः ।
रुद्राश्वं पृषदश्वं च रथाश्वं च गयं मनुम् । [5]
यवीयाञ्जनयामास गान्धर्व्यां भीमविक्रमान् ।

[(L. 1) T1 G6 M3.5 गर्गरम्यौ. — (L. 2) T1 G1–3 M शूरानुभयतो राजा (G3 °तः सुभ्रूः). — (L. 4) G1.2 M °ष्मांश्च; G3 वसुमांश्च. T M8 शूरं च दृढधन्वानं वपुष्मंतं नृपोत्तमं. — (L. 5) G4–6 M6–8 रथदश्वं (for रथाश्वं च). — (L. 6) G3 गांधार्यां; G6 गंधवान्.]

8 ^{a}) Ko.2.4 D5 रौद्राश्व°; S रुद्राश्व° (cf. v. l. 5). Ñ3 महोत्साहाः; S महाबाहो (T2 G4–6 M8 °होः). — ^{c}) S (except G3) पुत्राः (for शूराः). — ^{d}) D5 M3.5 मनस्विनः; T G M6–8 यशस्विनः (for बहु°). — G2.3 M6–8 om. 8^{ef}. — ^{e}) Ś1 Ko.4 शास्त्रास्त्र°; K3 T G (G2.3 om.) °विदुषः. M3.5 सर्वास्त्रविदुषः सर्वे. — ^{f}) G4–6 सत्यपरा°.

9 The Purāṇas (like the vulgate) spell the ten names in 9–10 with यु (for पु): ऋचेयु, कक्षेयु etc. — ^{a}) Ko चिरेयुर्; K1 रचेपुर्; K2 सचेयुर्; K3 Ñ2.3 B Da2 Dn D5 ऋचेयुर्; K4 D1.2.4 रु(D2 रि)चेयुर्; Ñ1 ऋतेयुर्; Da1 रचेयुर्; G4–6 ऋतेपुर्. K2.4 कुक्षेयुः; K3 Ñ B D G3 °युः; T1 G1 कु°. — ^{b}) Ko.2.4 D5 कृपणेयुश्च; K1.3 Ñ B Da Dn D1.2.4 कृक(K1 °का)णेयु°; T G2–6 M कृपणेपु°. G1 कृपणे प्रमुखान्सुतान्. — ^{c}) K (except K1) Ñ B D G3 स्थंडिलेयुर्वनेयुश्च; T2 G4–6 °लेपुर्जलेपुश्च. — ^{d}) Ko.2.4 Ñ3 B3.4.6 Da D1.2.4.5 G3 स्थलेयुश्च; K3 सूलेयु°; Ñ1.2 B1.5 Dn जलेयु°; T1 G1 M6–8 जले°. Ś1 K1.4 B4 महारथाः; Ñ1.2 B1.3.5.6 D (except D5) T1 °यशाः; T2 G M6–8 °बलः; M3.5 °बलाः.

10 ^{a}) Ko.3.4 Ñ B Dn1.n3 D2.4 G3 तेजेयुर्; K1 °जपुर्; K2 °जेपुर्; Da Dn2 D1 °जोयुर्; D5 जजेयुर्; T1 स्वतेजो; G1 तेज°; G2.5.6 M3.5.8 तेजो°. — ^{b}) N (except Ś1) सत्येयुः (K1 सत्यपुः); S रथेपुः (G3 °युः): only Ś1 as in text! B4.5 चंड°; G3 चारु° (for चेन्द्र°). — ^{c}) N G3 धर्मेयुः (Ś1 K1 धर्मपुः). Ko.3 संतनेयुश्च; K2.4 Ñ B Da Dn D1.2.4 G3 °युश्च; D5 T G1.2.4–6 M संतते°. — ^{d}) K4 G2 भीमविक्रमः. — After 10^{cd}, N ins.:

875* अनाधृष्टिरभूत्तेषां विद्वान्चैपुरेकराट्* ।
ऋचेपुरथ विक्रान्तो देवानामिव वासवः ।

मतिनारस्ततो राजा विद्वांश्चर्चेपुतोऽभवत् ।
मतिनारसुता राजंश्चत्वारोऽमितविक्रमाः ।
तंसुर्महानतिरथो द्रुह्युश्चाप्रतिमद्युतिः ॥ ११
तेषां तंसुर्महावीर्यः पौरवं वंशमुद्वहन् ।
आजहार यशो दीप्तं जिगाय च वसुंधराम् ॥ १२
इलिनं तु सुतं तंसुर्जनयामास वीर्यवान् ।
सोऽपि कृत्स्नामिमां भूमिं विजिग्ये जयतां वरः ॥ १३
रथंतर्यां सुतान्पञ्च पञ्चभूतोपमांस्ततः ।
इलिनो जनयामास दुःषन्तप्रभृतीन्नृप ॥ १४
दुःषन्तं शूरभीमौ च प्रपूर्वं वसुमेव च ।
तेषां ज्येष्ठोऽभवद्राजा दुःषन्तो जनमेजय ॥ १५
दुःषन्ताद्भरतो जज्ञे विद्वाञ्शाकुन्तलो नृपः ।
तस्माद्भरतवंशस्य विप्रतस्थे महद्यशः ॥ १६
भरतस्तिसृषु स्त्रीषु नव पुत्रानजीजनत् । C. 1. 3710 B. 1. 94. 20 K. 1. 101. 8

[(L. 1) Ś1 K (except Ko) Ñ2 B4 अनावृष्टिर्. Ś1 K1 विद्वानर्षेपुरेक°; Ko विद्वान्सर्वेपु चैक°; K2.4 Ñ2 D2.5 विद्वानर्चे(K4 °र्थं; D2 °चर्या)युरेक°; K3 Ñ1 B3.4 Da ऋचेयुस्त्वथ (K3 °युः पुनर्) एक° (with hiatus!); Ñ3 विद्वान्वर्चेयुरेक°; B1.5.6 D4 विद्वानृचेयुरेक°; Dn D1 विद्वान्भुवि तथैक°. With the posterior half of line 1 cf. 11^{b}. — (L. 2) Ś1 ऋशेपुर्; Ko रिवेयुर्; K1 दशेपुर्; K2.4 Ñ B D ऋ(B3 वि)चेयुर्; K3 ऋचेयोर्. D2 इति (for अथ).]

— e) Ś1 K (except Ko) Ñ2 B4 D5 अनावृष्टि-; Da °धृष्टेः; S अनाधृष्याः. N सुतस्त्वा(Ko.3 B3.5 °श्वा)सीत्. — f) N °मेधभाक् (Dn D1 °कृत्).

11 a) S अंतिनार°. N मति(D4 अंति)नार इति ख्यातो. — b) Cf. the posterior half of line 1 of 875*. N राजा परमधार्मिकः; T G विद्वांश्चतेंपुतो° (T1 °चेंसुतो°; G2 °चेंपुको°; G3 °त्सेयुको°). — S om. 11^{cd} (cf. 876*). — c) Ko.3.4 °सुताश्चासन्; D1 °सुता राज्ञः. — d) K3 देवविक्रमाः. — ef) Ś1 K1 उत्सर्; Ko.2.3 D5 तत्सुर् (for तंसुर्). Ś1 K द्रुह्यश्चा°. S त्रसुं (T1 G2 M3.5 °सु-; M6 °स्सर्) मोघं-प्रतिरथं द्रुमं चाप्रतिमं युधि. — After 11, S ins.:

876* एतान्वै सुषुवे साध्वी अन्तिनाराद्यशस्विनी ।

[Cf. 11^{cd}. — G2.4–6 ह्यंतिनाराद्. T1 G1.3 सरस्वती (for यश°).]

12 a) Ś1 K1 उत्सुर्; Ko.3.4 Ñ3 D5 तत्सुर्; K2 तसुर्; D4 त्रंसुर्; S त्रसुर् (G1.6m त्रस्तुर्).

13 ab) K3 Ñ B D (except D1.2) ईलिनं (Ñ3 इडि°). Ś1 Ko D5 च (for तु). Ś1 K1 उत्सुर्; Ko.2–4 D5 तत्सुर्; D2 जग्मुर् (or जग्युर्); D4 त्रंसुर् (cf. v. l. 12). S इलिलं सुषुवे (T1 वै ततस्) त्रस्नो(G6 °स्तो)र्यमुना वै तप(G3 M यश)स्विनी. — c) K3 उर्वीं (for भूमिं).

14 a) Ś1 रथंतरं; K1 °तरी. Ñ3 ततः; D4 सुतं; S ऋषीन् (T1 G3 ऋषिं) (for सुतान्). — b) Ñ3 °पमा नृपाः; S °पमांस्तथा. — c) K3 Ñ1.2 B D (except D1.2) ईलिनो; Ñ3 °डिनो; S °लिलो. — d) Ś1 K1 B1.3.6 दुष्वंत-; Ko.2–4 Da °ष्कं°; B4 Dn D1.2.4.5 G2 M3.5 °ष्यं°. The variations of दुःषन्त will be ignored hereafter (cf. v. l. 1. 62. 3; 63. 14, 15; 65. 4 etc.). Da -प्रभृतिर्; S -प्रमुखान्. K3 B4 Da नृपः; Ñ3 S सुतान्.

15 Ko (? hapl.) om. 15^{abc}. — a) K2 भीमसेनौ (*sup. lin.* शूरौ) च; G3 M अनघं शूरं. Ñ3 दुष्मंतमथ सुष्मंतं(!). — b) Ñ2 B Dn D1.2.4 प्रवसुं; Ñ3 °भूतं; Da °वृषुं; G1 °पूतिं; G3 °पूरं (for प्रपूर्वं). D5 त्रसुतर्वसुमेव च; G3 प्रश्रयं रथपंचमं; M प्रशूरं चाथ पंचमं. — c) Ś1 Dn D5 श्रेष्ठो; K1 पूर्वो (for ज्येष्ठो). S महाराजा (G3 °भागो; G6 M6–8 °राज). K2 तेषां ज्येष्ठतमो राजा. — d) S दुर्जयो युधि (for जन°).

16 For 16^{ab}, D4 (marg.) S subst.:

877* दुःषन्ताल्लक्ष्मणायां तु जज्ञे वै जनमेजयः ।
शकुन्तलायां भरतो दौःषन्तिरभवत्सुतः ।

[(L. 1) M6–8 °ल्लक्ष्मणायां.]

☞ After 16, S ins. an (additional) colophon. *Adhy. no.:* T1 79; T2 G M3.5 (both MSS. both times). 6–8 (all three second time) 30; M6–8 (all three first time) 10. — After the colophon, S (which transp. the Yayāti and Śakuntalā episodes) reads the Śak. episode, interpolating the rest of the present adhy. (with some additions and v. l. noted below) between 1. 69. 48 and 49.

[*N. B.* In the long note appended to 1. 62. 2 (p. 282) above, the number of the present stanza (16) has been erroneously printed as 19: therefore in lines 2 and 6 from bottom of the left column of the foot-notes and in line 6 from top of the right column, *for* 19 *read* 16.]

C. 1. 3710 B. 1. 94. 20 K. 1. 101. 8

नाभ्यनन्दत तान्राजा नानुरूपा ममेत्युत ॥ १७

ततो महद्भिः क्रतुभिरीजानो भरतस्तदा ।
लेभे पुत्रं भरद्वाजाद्भुमन्युं नाम भारत ॥ १८

ततः पुत्रिणमात्मानं ज्ञात्वा पौरवनन्दनः ।
भुमन्युं भरतश्रेष्ठ यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ १९

ततस्तस्य महीन्द्रस्य वितथः पुत्रकोऽभवत् ।
ततः स वितथो नाम भुमन्योरभवत्सुतः ॥ २०

सुहोत्रश्च सुहोता च सुहविः सुयजुस्तथा ।
पुष्करिण्यामृचीकस्य भुमन्योरभवन्सुताः ॥ २१

तेषां ज्येष्ठः सुहोत्रस्तु राज्यमाप महीक्षिताम् ।
राजसूयाश्वमेधाद्यैः सोऽयजद्बहुभिः सवैः ॥ २२

सुहोत्रः पृथिवीं सर्वां बुभुजे सागराम्बराम् ।
पूर्णां हस्तिगवाश्वस्य बहुरत्नसमाकुलाम् ॥ २३

ममज्जेव मही तस्य भूरिभारावपीडिता ।
हस्त्यश्वरथसंपूर्णा मनुष्यकलिला भृशम् ॥ २४

सुहोत्रे राजनि तदा धर्मतः शासति प्रजाः ।

---

17 Before 17, S (which reads this st. before 1. 69. 49) ins.:

878* सोऽश्वमेधशतैरीजे यमुनामनु तीरगः ।
त्रिंशता च सरस्वत्यां गङ्गामनु चतुःशतैः ।
दौःषन्तिर्भरतो यज्ञैरीजे शाकुन्तलो नृपः ।

and thereafter *repeats* 16^{cd}, linking up in this manner with the foregoing portion of this adhy., which is separated in S from the remaining portion of the adhy. by the insertion of the entire Śak. episode. The *repetition* of 16^{cd} is strongly suggestive of the fact that the Southern arrangement (with its transposition of the Śak. and Yayāti episodes and the division of this adhy. into two parts separated by the Śak. episode) is *secondary*, the result of diaskeuasis, aiming at a better, logical and chronological sequence. — ^{ab}) S भरतस्य वरस्त्रीपु पुत्राः संजज्ञिरे पृथक्. — ^{c}) = 1. 78. 16^{c}. S °नंदत्तदा (T$_1$ G$_3$ M$_3$ °तो) राजा. — ^{d}) S तान् (for उत). — After 17, N (except K$_1$) ins.:

879* ततस्तान्मातरः क्रुद्धाः पुत्रान्निन्युर्यमक्षयम् ।

thereafter reading 20^{ab} (with v. l.).

18 K$_1$ om. 18^{a}–31^{a}. — ^{b}) B$_5$ ईजेसौ (for ईजानो). G (except G$_{3.6}$) बहुभिस्तदा. — ^{d}) K$_{0.4}$ D$_2$ सुमन्युं; G$_2$ धमन्यां. Ś$_1$ M$_{6-8}$ नाम नामतः. D$_5$ भुमन्योरभवन्सुताः. — After 18, D$_4$ (marg.) S ins.:

880* धर्मे प्रणिहितात्मानं मत्वा तं पुरुषोत्तमम् ।

19 K$_1$ om. 19 (cf. v. l. 18). — ^{b}) Ś$_1$ मत्वा. S मत्वा स कुरुपुंगवः. — ^{c}) K$_{0.4}$ D$_2$ सुमन्युं. Ś$_1$ B$_5$ D$_5$ °श्रेष्ठं; K$_2$ Da$_1$ D$_{1.2}$ °श्रेष्ठो; K$_3$ S भरतः प्रीतो. — ^{d}) T$_1$ G$_6$ M$_7$ °राज्येभिषे°. — For a corrigendum cf. v. l. 16.

20 K$_1$ om. 20 (cf. v. l. 18). N (K$_1$ om.) reads 20^{ab} after 17. — ^{a}) Ś$_1$ T G$_3$ M$_3$ महेंद्रस्य; K (K$_1$ om.) Ñ B D नरेंद्रस्य. — ^{b}) M$_{5-8}$ तनयो (for पुत्रको). Ś$_1$ K (K$_1$ om.) Ñ$_2$ B D वितथं पुत्रजन्म तत्; Ñ$_{1.3}$ T$_1$ G$_6$ °थं पुत्रतोभवत्; G$_3$ पुत्रोभूद्वितथोपि च; M$_3$ वितथे पुत्रजन्मनि. — ^{c}) G$_3$ स तस्य वि°. N (K$_1$ om.) ततो दिविरथो नाम. — ^{d}) S (except M$_{5-8}$) °भवत्तदा. — Cf. Pargiter, *Ancient Ind. Hist. Trad.* p. 162 f., and Kirfel, *Das Purāṇa Pañcalakṣaṇa*, p. 541 f.

21 K$_1$ om. 21 (cf. v. l. 18). Ś$_1$ (? hapl.) om. 21. — ^{a}) S सुहोत्रसुतहोतारौ. — ^{b}) T$_1$ G$_{1.6}$ M$_{5-8}$ तथा गर्भ(G$_6$ गर्ह-; M$_5$ गर्ग)तरावुभौ; T$_2$ तथा भरतपुंगवौ; G$_{2.4.5}$ M$_3$ तथा गर्गनरा(M$_3$ °गया)वुभौ; G$_3$ तथा गर्भगतावुभौ. — ^{c}) Ñ B$_4$ Dn$_1$.n$_2$ D$_5$ ऋचीकश्च; T$_1$ उचथ्या च; T$_2$ G$_{1.3.6}$ उचथ्यां वै; G$_{2.4.5}$ M उचथ्यायां. — ^{d}) K$_{0.4}$ D$_{2.4}$ सुमन्योर्. — After 21, K$_{0.3.4}$ D$_{1.4.5}$ S ins.:

881* चत्वारो भारते वंशे सुहोत्रस्तत्र वंशभाक् ।

22 K$_1$ om. 22 (cf. v. l. 18). — ^{a}) B$_{5.6}$ च; S अथ (for तु). — ^{b}) S राज्यं प्राप्य. Ś$_1$ महीभृतां; B$_{3.5.6}$ T$_1$ M$_3$ °क्षितः. — ^{c}) B$_4$ °श्वमेधाभ्यां. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{0.3.5}$ अयजद्; Dn स यजद्; S ईजे च (G$_1$ सु-). K$_{0.3.4}$ B$_{4.5}$m Da D$_{2.5}$ S बहुभिर्मखैः (G$_3$ बहुदक्षिणैः).

23 K$_1$ om. 23 (cf. v. l. 18). — ^{a}) K (K$_1$ om.) Ñ B$_4$ D (except D$_{2.4}$) कृत्स्नां; S चेमां. — After 23^{ab}, S reads 25^{abcd}. — ^{c}) S पूर्णां. Ñ$_{1.2}$ B$_4$ Dn °गजाश्वैश्च; D$_{2.5}$ T$_2$ G$_{1.4}$ M °गवाश्वैश्च; T$_1$ G$_{2.5.6}$ °गवां चैव; G$_3$ °गवाश्वाद्यैः. — ^{d}) S बभौ रत्नसमाकुला.

24 K$_1$ G$_1$ om. 24 (cf. v. l. 18). — ^{a}) K$_3$ न्यमज्जत; Ñ$_{2.3}$ ममज्जे च; Da °ज्ज च. S (G$_1$ om.) सा ममज्जे(M$_{6-8}$ °ज्जै)व (T$_1$ समज्जेव; G$_3$ बभंजेव) पृथिवी. — ^{c}) K$_{0.3.4}$ °संकीर्णा. — ^{d}) K$_3$ °बहुला; B$_6$ °कपिला; D$_4$ °कलिता. B (except B$_1$) शुभा.

चैत्ययूपाङ्किता चासीद्भूमिः शतसहस्रशः ।
प्रवृद्धजनसस्या च सहदेवा व्यरोचत ॥ २५
ऐक्ष्वाकी जनयामास सुहोत्रात्पृथिवीपतेः ।
अजमीढं सुमीढं च पुरुमीढं च भारत ॥ २६
अजमीढो वरस्तेषां तस्मिन्वंशः प्रतिष्ठितः ।
षट् पुत्रान्सोऽप्यजनयत्तिसृषु स्त्रीषु भारत ॥ २७
ऋक्षं धूमिन्यथो नीली दुःषन्तपरमेष्ठिनौ ।
केशिन्यजनयज्जह्नुमुभौ च जनरूपिणौ ॥ २८
तथेमे सर्वपाञ्चाला दुःषन्तपरमेष्ठिनोः ।
अन्वयाः कुशिका राजञ्जह्नोरमिततेजसः ॥ २९
जनरूपिणयोर्ज्येष्ठमृक्षमाहुर्जनाधिपम् ।
ऋक्षात्संवरणो जज्ञे राजन्वंशकरस्तव ॥ ३०
आर्क्षे संवरणे राजन्प्रशासति वसुंधराम् ।
संक्षयः सुमहानासीत्प्रजानामिति शुश्रुमः ॥ ३१
व्यशीर्यत ततो राष्ट्रं क्षयैर्नानाविधैस्तथा ।
क्षुन्मृत्युभ्यामनावृष्ट्या व्याधिभिश्च समाहतम् । C. 1. 3726 B. 1. 94. 56 K. 1. 101. 24

---

25 K1 om. 25 (cf. v. l. 18). S reads 25^{abcd} after 23. — ^{ab}) Ko.3.4 B1.3.5 D2 (by corr.).4 °ति प्रजां. S सुहोत्रे तु महीपाले महीं धर्मेण शासति. — ^{c}) Ś1 दिव्य°; B1.3m D4 Arj. (comm.) चिति°; Da (erroneously) Arjp B1m चैत्य° (as in text). S भूमिः (for चासीत्). — ^{d}) S बभूवाथ सह°. — ^{e}) S समृद्धसस्यसंपन्ना. — ^{f}) Ś1 Ñ1 स(Ñ1 म)हदेव; Ko.3.4 Ñ2.3 B D सर्वदैव; K2 M6–8 सह देव्या. K3 Dn1.n3 D1 व्यरोचयत्; D5 °राजत.

26 K1 om. 26 (cf. v. l. 18). G1 om. 26^{ab}. — ^{a}) S (G1 om.) ऐक्ष्वाक्यां (G3 देवत्यां or देवायां). — ^{b}) A few MSS. °पते. S (G1 om.) सुहोत्रस्त्रीन्सुतान्नृपः (T1 G3.5.6 M3 °न्नृप; T2 transp. सुतान् and नृपः). — Ś1 reads 26^{cd} in marg. — ^{cd}) Ś1 अजपीडं. B3.4 च(B4 श्च) मीढं च; S सदामीढं (for सुमीढं च). Ñ3 पुरुमीढं सजीमीढं (for सुमीढं च पुरु°). — After 26, T2 G (except G6) ins.:

882* अजमीढस्तु राजेन्द्र धर्मनित्यो यशस्सु च ।

[G3 अपि (for तु) and धर्मराजो यथैव च.]

27 K1 om. 27 (cf. v. l. 18). — ^{b}) Ko.3.4 यस्मिन्; S (except M5) अ°. S (except T1 G6 M3) वंशे. — After 27^{ab}, T1 G2.4.5 ins.:

883* ऐक्ष्वाक्यां जनयद्राज्ञामजमीढो यशस्विनः ।

— ^{c}) G3.6 M षट् सुतान्. T2 G4.5 भरतश्रेष्ठः; G1.2 जनयामास (for सोऽप्य°). — ^{d}) G4 स्त्रीषु तिसृषु (by transp.); G5 त्रिभिस्तिसृषु.

28 K1 om. 28 (cf. v. l. 18). Ko om. 28^{ab}. — ^{a}) B3.6 Da1 भूमिनी. S ऋक्षं च धूमि(T1 G1.2 °म)नी नीली (T2 G2.3 नीलं; G1 -लं च). — ^{c}) G1 केशिन्यां जन°; G2.4.5 केशिन्यजीजन°. — ^{d}) K2 Ñ3 B D (except D5) सुतौ (for उभौ). K2 ध्वजिन°; B1 Da च जल°; Dn D1.4.5 व्रजन°; S च जनरूपणौ. — S ins. after 28: Ko.3.4, after 29^{ab}:

884* विदुः संवरणं शूरमृक्षाद्राथंतरीसुतम् ।

[T2 G2.4.5 वीरम् (for शूरम्). Ko.3 माया-; K3m.4 मासी- (for ऋक्षाद्). Ko.3.4 राष्ट्रं(K3 °द्यं; K4 °ष्यं)तरीसुतं.]

29 K1 om. 29 (cf. v. l. 18). — ^{a}) T G (except G1.6) तथैव. — ^{b}) T2 G2.4.5 °मेष्ठिजाः. — After 29^{ab}, Ko.3.4 ins. 884*. — ^{c}) K (K1 om.) अन्वयात्. Ñ3 काशिकाः; S कौशि°. S सर्वे (for राजन्). — ^{d}) Ñ1.3 B3.5.6 D2.4.5 S जह्नोरपि महात्मनः (G6 °बलौ; M °बलाः).

30 K1 om. 30 (cf. v. l. 18). — ^{a}) Cf. v. l. 28^{d}. K2 ध्वजिन°; B (except B4) जल°; Da Dn व्रजन°; D1.4 व्रज°; S °रूपणयोर्. Ś1 जनरूपिणोस्तुक्षज्येष्ठं (sic). — ^{b}) K2 महीपतिं; K4 Ñ3 B4 Da S नरा°; B1.3.5.6 D2.4 नरेश्वरं (for जना°). — ^{d}) Ñ1 B4 Da G3.6 वंशधरस्. Ś1 K (K1 om.) Ñ2 B4 D (except D2.4) सुतः (for तव).

31 K1 om. up to प्रशासति (cf. v. l. 18). — ^{a}) S राज्यं (G3 °ज्ये) (for राजन्). — ^{b}) S °ति महात्मनि (T1 °नः). — ^{d}) T1 सुमहानिति. K1 Ñ3 M3 शुश्रुम; B D नः श्रुतं (B3 नः श्रुतिः; D5 विश्रुतः). T2 G (except G3.6) कालेनाभिप्रचोदितः.

32 ^{a}) T1 तथा; M3 तदा. D1.5 G3.6 M3 राज्यं. T2 G1.2.4.5 व्यकी(G4 °शी)र्यदखिलं राष्ट्रं. — ^{b}) K3 Ñ B1.3.6 Dn D1 तदा. T1 दुर्भिक्षैरर्थितं तदा; T2 दुर्भिक्षकदनं तदा; G1.2.4.5 दुर्भिक्षैरभि(G1.5 °पि)पीडितं; G3.6 M दुर्भिक्षेणार्दि(G6 °र्थि)तं तदा (G6 M3 °था). — ^{c}) Ñ1.2 क्षुत्तृष्णाभ्या°; G1 मृत्युक्षुद्रा°; G2 क्षुद्रवृत्या°. — ^{d}) S °श्च महाबलैः. — G1.2.4 ins. after 32^{cd}: T1, after 33^{ab}:

885* अन्वकीर्यन्त भरताः सपत्नैश्च महाबलैः ।

— ^{c}) K2 D5 T2 G1.2.4.5 अभ्ययुर्. A few MSS.

C. 1. 3727 B. 1. 94. 37 K. 1. 101. 25 अभ्यघ्नन्भारतांश्चैव सपत्नानां बलानि च ॥ ३२
चालयन्वसुधां चैव बलेन चतुरङ्गिणा ।
अभ्ययात्तं च पाञ्चाल्यो विजित्य तरसा महीम् ।
अक्षौहिणीभिर्दशभिः स एनं समरेऽजयत् ॥ ३३
ततः सदारः सामात्यः सपुत्रः ससुहृज्जनः ।
राजा संवरणस्तस्मात्पलायत महाभयात् ॥ ३४
सिन्धोर्नदस्य महतो निकुञ्जे न्यवसत्तदा ।
नदीविषयपर्यन्ते पर्वतस्य समीपतः ।
तत्रावसन्बहून्कालान्भारता दुर्गमाश्रिताः ॥ ३५
तेषां निवसतां तत्र सहस्रं परिवत्सरान् ।
अथाभ्यगच्छद्भरतान्वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ३६
तमागतं प्रयत्नेन प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ।
अर्घ्यमभ्याहरंस्तस्मै ते सर्वे भारतास्तदा ।
निवेद्य सर्वमृषये सत्कारेण सुवर्चसे ॥ ३७
तं समामष्टमीमुष्टं राजा वव्रे स्वयं तदा ।
पुरोहितो भवान्नोऽस्तु राज्याय प्रयतामहे ।
ओमित्येवं वसिष्ठोऽपि भारतान्प्रत्यपद्यत ॥ ३८
अथाभ्यषिञ्चत्साम्राज्ये सर्वक्षत्रस्य पौरवम् ।
विषाणभूतं सर्वस्यां पृथिव्यामिति नः श्रुतम् ॥ ३९
भरताध्युषितं पूर्वं सोऽध्यतिष्ठत्पुरोत्तमम् ।
पुनर्बलिभृतश्चैव चक्रे सर्वमहीक्षितः ॥ ४०
ततः स पृथिवीं प्राप्य पुनरीजे महाबलः ।

भरतां°. T_1 $G_{3.6}$ M_{6-8} अभ्यापतन् (M_{6-8} °तद्) भारताश्च; $M_{3.5}$ अभ्यागमन् (M_5 °मद्) भारताश्च.

33 ^{ab}) $Ś_1$ वसुधाप्येषा; $K_{0.3.4}$ Ñ D (except $D_{2.5}$) °धां चेमां; K_1 °धासेनां. S चालयंतो धृतिं भीमां (G_1 °मं; M_{6-8} °मा) जनयंतो भृशं भयं ($G_{1.3}$ by transp. भयं भृशं). — After 33^{ab}, T_1 ins. 885*. — ^{cd}) D_5 अभ्ययामास. S अभ्ययुस्तांश्च ($G_{3.6}$ M °स्तं च) पांचाला विवृण्वं($G_{1-3.6}$ °सृद्नं)तो बलैर्महीं. — ^{e}) S (except M_3) अक्षोहिणी°. — ^{f}) $Ś_1$ सवनां; K_1 सर्वं च. $Ñ_3$ संवरणं रणेजयत्; S तदा (T_1 °था) तं तरसा(G_1 रिपवो)जयन् ($G_{2.5}$ M_{6-8} °जयत्).

34 ^{b}) K_2 °राष्ट्रः; S (except M_{6-8}) °सूनुः (for °पुत्रः). T_1 ससुहृद्गणः. — ^{d}) $Ś_1$ K $Ñ_{1.3}$ D_5 ननाश सुमहा(D_5 °हद्)भयात्; B_5 अपायान्महतो भ°; M पलायनपरोभवत्. — After 34, S ins.:

886* ते प्रतीचीं पराभूताः प्रपन्ना भारता दिशम् ।

[G_3 परित्यज्य; G_6 पराजित्य; M जिता भीताः (for परा°). M प्रयाता (for °पन्ना).]

35 ^{b}) K_4 निवसन् तदा; D_5 वसतस्तदा. S गुहायां न्यविशंस्तदा. — ^{c}) S शिवे (G_3 विले) विषय°. — ^{d}) K_2 पर्वते च सुदुर्गमे; T_1 °तस्याविदूरतः. — ^{e}) K_2 बहुकालं; S प्रतिच्छन्नाः. — ^{f}) $B_{1.4.6}$ $D_{4.5}$ भरता. D_a °मास्थिताः. S भारतास्ते भयाच्चिरं ($M_{3.6-8}$ ते भयार्तास्तदा चिरं).

36 ^{a}) S तत्र तेषां निवसतां. — ^{b}) S (except T_1 M_{6-8}) सहस्रपरिवत्सरं. — ^{c}) K_1 भगवान् (for भर°). S अगच्छद्भगवांस्तत्र. — ^{d}) K_1 भरतानृषिः; S भा(T_1 G_6 भ)रतान्प्रति.

37 ^{a}) T_1 समागतं. $K_{0.3.4}$ अभिप्रेक्ष्य (for प्रय°). G_3 तं दृष्ट्वा सुमहात्मानं. — ^{b}) S अभ्यु(G_5 प्रत्यु)त्थाय (for प्रत्युद्गम्य). T_2 G_1 च पौरवाः (for अभिवाद्य च). — ^{c}) $Ś_1$ अभ्यागमंस्तस्मै; D_5 °हरन् तं वै; S अस्या(G_2 °र्घ्यां)नयन् प्रीता ($G_{1.3}$ प्रीत्या; G_6 *sup. lin.* सर्वे). — ^{d}) $Ñ_3$ $B_{1.3.4}$ $D_{2.4.5}$ भरतास्तदा. S आजमीढपुरोगमाः. — ^{e}) D_{n1} G_3 $M_{3.6.8}$ सर्वे. T_1 $G_{3.6}$ मुनये; M भरताः. — ^{f}) $Ñ_3$ D_a D_1 °वर्चसः. S सत्कृत्यैन(G_3 नयेन स)मुपासत.

38 ^{a}) $Ś_1$ ते (for तं). $Ś_1$ °मीं पुष्टां; K_1 °मीपुत्रं. K_4 तं स वै तपसा युक्तं; $Ñ_{1.2}$ B D (except D_a) T_1 तमासने चोपविष्टं (T_1 समाविष्टं); $Ñ_3$ तं समाविष्टमुषितं; T_2 G M ततः संवरणश्र् (G_2 °णं) चेष्टं (G_2 ज्येष्ठं; G_3 श्रेष्ठो); Cd as in text. Arj. explains 38^{a} and adds यथाव्याख्यातपाठोयं. — ^{b}) T G (except $G_{3.6}$) वरं (for स्वयं). — ^{c}) K_2 S भवानस्तु. — ^{d}) K_2 B $Ñ_{2.3}$ D T_1 G_6 प्रयते($Ñ_3$ °ता)महि. — ^{e}) $Ñ_1$ तथैवेति; $Ñ_3$ तथेत्येवं; Cd ओमि° (as in text). K (except K_1) B (except B_4) $D_{2.4}$ तु (for अपि). S एवमस्त्विति तं विप्रो. — ^{f}) K_1 $Ñ_3$ $B_{1.6}$ D_a $D_{2.4}$ भरतान्; $Ñ_1$ भगवान्. S भारतं प्रत्यभाषत.

39 ^{a}) $B_{1.3}$ D_5 तथा; S तम् (for अथ). — ^{c}) T_2 G (except $G_{3.6}$) विषाणमेकं; Cd as in text. T G (except G_6) सर्वस्याः. — ^{d}) T G (except G_6) पृथिव्याः. B_5 अपि न. $G_{1.2}$ श्रुतिः.

40 ^{a}) $K_{0.3.4}$ भारता°. K_4 $Ñ_3$ D_a सर्वं (for पूर्वं). T_1 स पुरं भारत घृष्टं; T_2 G स (T_2 स्व-) पुरं भारतः सर्षिः (G_3 भारतैर्ज्येष्ठं); M स्वपुरं भारतैर्जुष्टं. — ^{b}) S om. सः (T_2 lacuna for सः). S पुरातनं (for पुरो°). — ^{cd}) $Ś_1$ °महीभृतः; K_1 °मही सतः; Cd as in text. S ततश्चक्रे

आजमीढो महायज्ञैर्बहुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ४१
ततः संवरणात्सौरी सुषुवे तपती कुरुम् ।
राजत्वे तं प्रजाः सर्वा धर्मज्ञ इति वव्रिरे ॥ ४२
तस्य नाम्नाभिविख्यातं पृथिव्यां कुरुजाङ्गलम् ।
कुरुक्षेत्रं स तपसा पुण्यं चक्रे महातपाः ॥ ४३
अश्ववन्तमभिष्वन्तं तथा चित्ररथं मुनिम् ।
जनमेजयं च विख्यातं पुत्रांश्चास्यानुशुश्रुमः ।
पञ्चैतान्वाहिनी पुत्रान्व्यजायत मनस्विनी ॥ ४४
अभिष्वतः परिक्षित्तु शबलाश्वश्च वीर्यवान् ।
अभिराजो विराजश्च शल्मलश्च महाबलः ॥ ४५
उच्चैःश्रवा भद्रकारो जितारिश्चाष्टमः स्मृतः ।
एतेषामन्ववाये तु ख्यातास्ते कर्मजैर्गुणैः ॥ ४६
जनमेजयादयः सप्त तथैवान्ये महाबलाः ।
परिक्षितोऽभवन्पुत्राः सर्वे धर्मार्थकोविदाः ॥ ४७
कक्षसेनोग्रसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्यवान् ।
इन्द्रसेनः सुषेणश्च भीमसेनश्च नामतः ॥ ४८
जनमेजयस्य तनया भुवि ख्याता महाबलाः ।
धृतराष्ट्रः प्रथमजः पाण्डुर्बाह्लीक एव च ॥ ४९ C. 1. 3745 B. 1. 94. 56 K. 1. 101. 44

बलिभृतः (T_2 $G_{1.4.5}$ वशे जित्वा; G_2 बलिं जित्वा; G_6 बलीभूतं) पृथिव्यां सर्वपार्थिवान्.

41 S transp. 41^{ab} and 41^{cd}. — ^{a}) S भारतः (for ततः स). — ^{c}) $D_{1.2}$ T_1 अज°.

42 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $Ñ_3$ सुषा($Ś_1$ K_1 °ष्वा)व त°; $Ñ_{1.2}$ B_4 D (except D_4) G_3 तपती सुषुवे. — ^{c}) $K_{0.3.4}$ $D_{2.5}$ राजानं तं; $Ñ_1$ राजन्नेतं. — ^{d}) T_2 $G_{2.4.5}$ महात्मानं च; G_1 भवानिति च (for धर्मज्ञ इति). G_3 सर्वज्ञ इति मेनिरे. — After 42, $K_{0.3.4}$ D_2 S ins.:

887* महिम्ना तस्य कुरवो लेभिरे प्रत्ययं भृशम् ।
[$K_{0.3}$ D_2 भुवि; K_4 विभो (for भृशम्).]

43 ^{a}) B_5 इति; S च (for अभि-). — ^{b}) S अभूत्तत् (M °भूच्च) (for पृथि°). $Ś_1$ K (except K_4) $B_{5.6}$ G_2 °जंगलं; G_5 °जं कुलं. — ^{c}) $K_{0.3}$ सु-; $K_{2.4}$ स्व-; S (except $G_{3.4}$) च (for स). — ^{d}) B_1 (m as in text) Da महाद्युतिः; T G °मनाः ($G_{1.2}$ °त्मनः); M °यशाः.

44 ^{a}) Dn अविक्षितं; M_{6-8} अश्वमंतं. $K_{0.3.4}$ अहिष्यंतं; Ñ $B_{4.5}$ Dn D_1 M_5 अभिष्यं° (Dn_1 °क्ष्यं°); T_1 अनस्वं°; T_2 G_{1-3} M_{6-8} अभिश्वं°; $G_{4.5}$ अनश्वं°; G_6 अभीवं°; M_3 अहिश्वं°. — ^{b}) T_1 G_3 अर्कं; T_2 $G_{2.4-6}$ अश्वं; G_1 दत्तं; M दांतं (for तथा). N चैत्ररथं. T_2 मतिं; G_5 मनं. — ^{c}) Da_1 जन्मेजयं. — ^{d}) $Ś_1$ $Ñ_3$ तस्य; S (except T_2 G_1) चैव (for चास्य). $Ś_1$ K_1 Ñ B Dn_3 °शुश्रुम. — ^{e}) S महिषी (G_6 च मही) पुत्रान्. — ^{f}) $Ñ_3$ T_2 G_3 अजायत. $Ñ_1$ तप°.

45 $Ñ_3$ repeats 45^{ab} (with v. l.). — ^{a}) $Ś_1$ K_1 $Ñ_3$ Dn_{1}, n_3 अविक्षितः (K_1 °त्तः; $Ñ_3$ second time अतिराजो); $K_{0.2-4}$ D_1 अविक्षि(K_0 °क्ष)त्तु (D_1 °स्तु); B_3 अभिष्टु° (m as in text); T_1 $G_{1.2.4.5}$ अनश्व°; T_2 अभिश्व°; G_3 अभिश्वंते; G_6 अभीश्व°; M अश्वव°. $Ś_1$ K_1 परिक्षितः (K_1 °त्तः); $B_{3.5}$ D_2 T_2 $G_{1.3}$ M °क्षिच्च; G_{4-6} परीक्षित्तु. — ^{b}) $Ś_1$ K_0 $Ñ_3$ $B_{4.6}$ Dn $D_{4.5}$ श(D_5 स)बलाश्वस्तु. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 अजिराजो; $K_{0.2-4}$ Ñ B_{3-5} Da अति°; Dn $D_{1.4.5}$ आदि°. — ^{d}) $K_{0.3.4}$ सर्वकश्च; K_2 Dn $D_{1.5}$ शा(D_1 श)ल्मलि° (D_5 °ल°); $Ñ_1$ B Da शिल्पिन° (B_5 °ल°); $Ñ_3$ शिल्पसर्व-; S बलाश्व° (T_1 °हं°).

46 ^{a}) S (except T_1) चित्रश्रवा. $Ñ_1$ $D_{2.5}$ भद्रकरो; B_4 Da Dn $D_{1.4}$ भंगकारो (or °करो); T_1 $G_{3.6}$ M धर्मकारो (or °करो); T_2 $G_{1.2.4.5}$ धर्मरतो. — ^{b}) T_1 विंदान°; T_2 $G_{1.2.4.5}$ भिंदान°; G_3 वीराश्व°; G_6 दिव्याष्टि°; M दिपान° (for जितारि°). $Ś_1$ जितारिष्टस्तथाष्टमः. — After 46^{ab}, S (except T_1 G_6) ins.:

888* शबलाश्वादयः सप्त तथैवान्ये महाबलाः ।
[Cf. 47^{ab}.]

D_1 om. 46^{cd}; T_2 om. 46^{c}–47^{b}. — ^{cd}) $K_{0.3}$ °मन्वये ये तु. Da ख्यातास्तैः; D_5 °स्वैः. S (T_2 om.) न तेषामन्वयः ख्यातः सर्वेषां नामतो गुणैः.

47 T_2 M_{6-8} om. 47^{ab} (cf. v. l. 46). — ^{a}) Da_1 जन्मेजया°. — ^{b}) B (except B_4) D (except Da) महारथाः. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ Ñ B (except B_3) Dn D_5 S (except T_1 G_3) परीक्षि°. — ^{d}) $Ś_1$ G_3 सर्वे-; G_6 M (except M_8) सप्त. B_3 धर्मार्थसेविनः.

48 ^{a}) S कण्वसेनो° (G_3 °ना°). $Ñ_{1.2}$ B_4 D (except $D_{2.4.5}$) तु (for च). — M_7 (? hapl.) om. 48^{bc}. — ^{b}) T_1 $G_{1.6}$ M (M_7 om.) तथा शिशुः; T_2 $G_{2.4.5}$ तथा शुचिः; G_3 तथा गुरुः (the latter corr. to जगुः) (for च वीर्यवान्). — ^{d}) B_1 वीर्यवान्; T_2 $G_{1.3}$ सप्तमः (for नाम°). — After 48, B_3 ins.:

889* अश्वसेनश्च बलवान्कीर्तिताः सप्त नामतः ।

49 ^{a}) Da_1 जन्मेजय°. $Ś_1$ विख्याताः. — ^{b}) $Ś_1$ सुता

C. 1. 3745
B. 1. 94. 56
K. 1. 101. 44

निषधश्च महातेजास्तथा जाम्बूनदो बली ।
कुण्डोदरः पदातिश्च वसातिश्चाष्टमः स्मृतः ।
सर्वे धर्मार्थकुशलाः सर्वे भूतहिते रताः ॥ ५०
धृतराष्ट्रोऽथ राजासीत्तस्य पुत्रोऽथ कुण्डिकः ।
हस्ती वितर्कः क्राथश्च कुण्डलश्चापि पञ्चमः ।
हविःश्रवास्तथेन्द्राभः सुमन्युश्चापराजितः ॥ ५१

* * *

प्रतीपस्य त्रयः पुत्रा जज्ञिरे भरतर्षभ ।
देवापिः शंतनुश्चैव बाह्लीकश्च महारथः ॥ ५२
देवापिस्तु प्रवव्राज तेषां धर्मपरीप्सया ।
शंतनुश्च महीं लेभे बाह्लीकश्च महारथः ॥ ५३
भरतस्यान्वये जाताः सत्त्ववन्तो महारथाः ।
देवर्षिकल्पा नृपते बहवो राजसत्तमाः ॥ ५४
एवंविधाश्चाप्यपरे देवकल्पा महारथाः ।
जाता मनोरन्ववाये ऐलवंशविवर्धनाः ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि एकोनननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

भुवि; S तथा चाष्टौ (G1–5 तथैवाष्टौ) (for भुवि ख्याता). D4 महात्मनः. — ^{c}) D4 प्रथमतः; S च धर्मात्मा. — ^{d}) S तथोभौ पांडुबाह्लिकौ.

50 ^{a}) G2 ऋषयश्च (for निषध°). — ^{c}) T2 G1.2.4.5 प(G1.2.4m व)नोदकोपदानौ च. — ^{d}) Ko.4 जितारिः (for वसातिः). B4 D5 G3 सुतः (for स्मृतः). — ^{f}) K4 Ñ B3.4 D (except D2.4) G6 M (except M3) सर्वभूत°. — After 50, B1 repeats 49^{cd}.

51 B5 reads 51^{abcd} in marg. — ^{a}) B1.3.5 D2 T G2.4.5 तु; G1 च; M अधि- (for अथ). S राजाभूत्. — ^{b}) Ñ1.3 शौं(Ñ3 सौं)डिकः; Ñ2 B1.4.5 Da D4 कुंडिनः (B5 °लः); T2 G1.2.4.5 शुद्ध°; G3.6 M शुंडि° (cf. ^{d}). — ^{c}) Ś1 K (except K2) Ñ3 D5 हस्तो. K2.4 क्रोधश्च. S हस्ती विकत्थनः (T1 °तर्दनः; T2 °कर्थनः; G1 वितद्यः; G2 °कर्दनः) क्रोधः (M क्राथः). — ^{d}) B3.4.6 Dn D1 कुंडिनः; D5 कुंडिलः; M °पः (cf. ^{b}). D2.5 अथ (for अपि). B1.5 कुंड(B5 °डि)लाश्चोथ पं°; T2 G4.5 कुंडश्चापि च पं°; G3 कुंडलाश्वश्च पं°. — M (which om. 51^{ef}) ins. after 51^{cd}: T G, after 891* below:

890* भीमसेनान्महेष्वासः प्रतीपः समपद्यत ।
[T2 G2 भीमसेनो महे°.]

— M om. 51^{ef}. — ^{e}) Ñ1 परिश्रवाः; Ñ2.3 B1.3m बर्हि°. Ś1 तथा भद्रः; K1 तथा नाभः. T G पर्यश्रवस (G1.2 °वः स; G3.6 °वसम्) इंद्राभः (G3.6 °भं). — ^{f}) Ñ1 B Dn D5 सुमन्यु°. T G शरात(T1 °व)श्चाजितो (G3.6 शरावं वाजिनं) युधि. — After 51, Ko.3.4 D4 T G ins.:

891* अतिराजश्च नहुषस्तथा शक्रपुरंजयौ ।
ततो धर्मभृतां श्रेष्ठः पर्यश्रवस उच्यते ।
ऋषिं पुण्यकृतां श्रेष्ठं तमेव परमं विदुः ।

which in T G is followed by 890*.

[(L. 1) Ko.3.4 अतिराजो(K3 °श्रवा)ति नामाहुः; D4 अतिरात्रिः सुरात्रिश्च; T G2.4.5 अभि(T1 °ति)राजा च न°; G3.6 अधि(G3 °ति)राजात्मजानाहुः. Ko.3.4 D4 तथा शुकपरंजयौ. — (L. 2) Ko.3.4 D4 तथा धर्म°. D4 वीर्यश्रवस; T1 सत्य°. — (L. 3) Ko.3.4 D4 तमेवाप्रतिमं भुवि (D4 विदुः).]

— Lastly, N ins. after 51 (Ko.3.4 D4, after 891*):

892* धार्तराष्ट्रसुतानाहुस्त्रीनेतान्प्रथितान्भुवि ।
प्रतीपं धर्मनेत्रं च सुनेत्रं चैव भारत ।
प्रतीपः प्रथितस्तेषां बभूवाप्रतिमो भुवि ।

[(L. 1) K1 B5 Da D5 धृतराष्ट्र°; Dn °सुतानां तु; Ñ1.2 B4 धृतराष्ट्रसुतानां तु; Nilp as above. B4 Da भुवि विश्रुतान् (for प्रथिता°). — (L. 2) Ñ1.2 B4 D (except D2.4) चापि (for चैव). — (L. 3) Ś1 K1.2 प्रथितः प्रतिप°. D4 बभूवामितविक्रमः.]

☞ At the place indicated by asterisks in the constituted text, there appears to have been a palpable lacuna in the original which was filled up, independently, in different ways in the two recensions.

52 ^{a}) Ś1 K1.2.4 Da1 D5 प्रतिपस्य. — ^{c}) Ñ B D (except D2) G1–3 शांतनुः. — ^{d}) Ś1 K1.2 Da1 Dn1 G3.4 बाह्लि°. S महायशाः. — After 52, G1 reads 54^{ab}.

53 K2.4 D1 (hapl.) om. 53. — ^{a}) Ko Ñ2 Dn च (for तु). Ñ1 देवापिस्तत्र वव्राज. — ^{b}) Ñ2 B D (D1 om.) T1 G3.6 °हितेप्सया; T2 G1.2.4.5 °मभीप्सया; M °परायणः. — ^{c}) Ñ B Da2 Dn शांतनुः. B1.6 D2 M3.5 तु (for च). — ^{d}) = 52^{d}. Ś1 K1 Da1 Dn1 G1–4 बाह्लि°. D5 T1 महाबलः; T2 G (except G3.6) °यशाः.

54 G1 reads 54^{ab} after 52. — ^{a}) G6 राजन् (for जाताः). T2 G1 भरतस्यान्ववायास्ते; G2.4.5 °न्वयास्त्वेते;

९०

जनमेजय उवाच ।

श्रुतस्त्वत्तो मया विप्र पूर्वेषां संभवो महान् ।
उदाराश्चापि वंशेऽस्मिन्राजानो मे परिश्रुताः ।। १

किंतु लघ्वर्थसंयुक्तं प्रियाख्यानं न मामति । C. 1. 3755 B. 1. 95. 2

M_{6-8} °स्य कुले जाताः. — [b]) T_2 G (except $G_{3.6}$) देवकल्पा (for सत्त्व°). $Ś_1$ $K_{1.2}$ Ñ B_4 Da Dn D_1 नराधिपाः ; K_4 D_5 G_3 महाबलाः. — [c]) S बभूवुर्ब्रह्मकल्पाश्च.

55 [a]) M_{6-8} om. च. T_2 G (except $G_{3.6}$) एवंविधा (T_2 °रूपा) महाभागा. — [b]) K_2 T_1 $M_{3.5}$ महाबलाः (T_1 *sup. lin.* °रथाः). T_2 $G_{2.4.5}$ देवरूपाः प्रहारिणः. — [c]) S अन्ववाये मनो राजन् (T_2 $G_{1.4.5}$ M_{6-8} महाराज). — [d]) $Ś_1$ K_3 ऐड-; $K_{0.4}$ एड-; K_1 ऐज्ञ-; K_2 D_2 कुल-; G_2 एष; G_3 एवं (for ऐल-). — After 55, M_{6-8} ins.:

893* भरतस्य महत्कर्म प्रथितं सर्वराजसु ।
अश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
इष्टवान्स महाराज दौःषन्तिर्भरतः पुरा ।
चक्रवर्तिरदीनात्मा जेता युद्धेऽजितः परैः ।

S ins. after 55 (M_{6-8} cont. after 893*):

894* गङ्गातीरं समागम्य दीक्षितो जनमेजय ।
अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
पुनरीजे महायज्ञैः समाप्तवरदक्षिणैः ।
अग्निष्टोमातिरात्राणामुक्थानां सोमवत्पुनः ।
वाजपेयेष्टिसत्राणां सहस्रैश्च सुसंभृतैः ।
इष्ट्वा शाकुन्तलो राजा तर्पयित्वा द्विजान्धनैः ।
पुनः सहस्रं पद्मानां कण्वाय भरतो ददौ ।
जाम्बूनदस्य शुद्धस्य कनकस्य महायशाः ।
यस्य यूपाः शतव्यामाः परिणाहेऽथ काञ्चनाः ।
सहस्रव्याममुद्विद्धाः सेन्द्रैर्देवैः समुच्छ्रिताः ।
स्वलंकृता भ्राजमानाः सर्वरत्नैर्मनोरमैः ।
हिरण्यं द्विरदानश्वान्महिषोष्ट्रानजाविकान् ।
दासीदासं धनं धान्यं सवत्सा गाः पयस्विनीः ।
भूमिं यूपसहस्राङ्कां कण्वाय बहुदक्षिणाम् ।
बह्वूनां ब्रह्मकल्पानां धनं दत्त्वा क्रतून्बहून् ।
ग्रामान्गृहाणि क्षेत्राणि कोटिशोऽयुतशस्तथा ।

[(L. 1) G_3 M_{6-8} गंगाद्वारं. M_{6-8} समासाद्य. — After line 2, T_1 $G_{1.2}$ $M_{3.5}$ ins.:

895* कृत्वा पैतामहे लोके वासं चक्रे महारथः ।

— (L. 4) M_{6-8} योजयत्पुनः. — (L. 7)=(var.) 1. 69. 48. — (L. 8) T_1 $G_{1.2}$ $M_{3.5}$ भरतोददात्. — (L. 9) T_1 $G_{1.2}$ $M_{3.5}$ [ऽ]धि-; M_{6-8} च (for ऽथ). — (L. 10) M_{6-8} °व्याममुद्विद्धाः. — (L. 12) G_3 M_{6-8} रथानुष्ट्रा°. — (L. 13) T_2 G_{3-6} गाः सुशीलाः सवत्सकाः (for सवत्सा गाः प°). — (L. 14) M_{6-8} ददौ कण्वाय दक्षिणां (for कण्वाय बहुद°). — (L. 15) $G_{3.6}$ दक्षिणाममितां ददौ (for धनं दत्त्वा क्र°). T_2 बहवो ब्रह्मकल्पाश्च बहवो राजसत्तमाः. — (L. 16) T_1 $G_{1.2}$ $M_{3.5}$ शुभ्राणि (for क्षेत्रा°).

☞ After 894*, S reads 1. 69. 49–51, ending the adhy. and the Śakuntalā episode.

Colophon om. in S (cf. v. l. 1 and 16 above). — *Sub-parvan:* $Ñ_{1.2}$ संभव. — *Adhy. name:* N पूरु($K_{0.2}$ om. पूरु; D_5 reads कुरु-; some MSS. पुरु)वंशानुकीर्तनं ($Ñ_3$ °वंशवर्णनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ko 91; Da_1 D_4m 92; Dn_3 93. — *S'loka no.:* Da_1 65; Dn 63. — *Aggregate s'loka no.:* Dn_2 3726.

90

☞ This adhy. is missing in V_1 (cf. v. l. 1. 68. 74); the MS. is *wholly* ignored here. — S reads this adhy. after adhy. 56. — While there is a sufficiently close agreement between the two recensions as regards the material contents of this (genealogical) adhy., there is considerable divergence between their respective introductions and *phalas'rutis*. The difference between the introductory portions may be due to the different positions occupied by this adhy. in the body of the Ādiparvan. The Northern rambling *phalas'ruti*, which contains some repetition and bears other signs of inflation has been discarded in favour of the Southern, which is compact, consisting only of a single stanza.

1 S om. 1–5 (with जनमे° उ°). $Ś_1$ K_1 D_5 om. उवाच. Da_1 जन्मे° उ°. — [a]) $Ś_1$ K D_5 महान् (K_4 महा-) (for मया). $K_{0.3.4}$ $Ñ_2$ $B_{1.4}$ D ब्रह्मन् (D_4 as in

C. 1. 3755 B. 1. 95. 2 प्रीणात्यतो भवान्भूयो विस्तरेण ब्रवीतु मे ॥ २
एतामेव कथां दिव्यामा प्रजापतितो मनोः ।
तेषामाजननं पुण्यं कस्य न प्रीतिमावहेत् ॥ ३
सद्धर्मगुणमाहात्म्यैरभिवर्धितमुत्तमम् ।
विष्टभ्य लोकांस्त्रीनेषां यशः स्फीतमवस्थितम् ॥ ४
गुणप्रभाववीर्यौजःसत्त्वोत्साहवतामहम् ।
न तृप्यामि कथां शृण्वन्नमृतास्वादसंमिताम् ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

शृणु राजन्पुरा सम्यङ् मया द्वैपायनाच्छ्रुतम् ।
प्रोच्यमानमिदं कृत्स्नं स्ववंशजननं शुभम् ॥ ६

दक्षस्यादितिः । अदितेर्विवस्वान् । विवस्वतो मनुः । मनोरिला । इलायाः पुरूरवाः । पुरूरवस आयुः । आयुषो नहुषः । नहुषस्य ययातिः ॥ ७ ॥
ययातेर्द्वे भार्ये बभूवतुः । उशनसो दुहिता देवयानी वृषपर्वणश्च दुहिता शर्मिष्ठा नाम । अत्रानुवंशो भवति ॥ ८ ॥

यदुं च तुर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत ।
द्रुह्युं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ९

तत्र यदोर्यादवाः । पूरोः पौरवाः ॥ १० ॥
पूरोर्भार्या कौसल्या नाम । तस्यामस्य जज्ञे जनमेजयो नाम । यस्त्रीनश्वमेधानाजहार । विश्वजिता चेष्ट्वा वनं प्रविवेश ॥ ११ ॥

---

text; D$_5$ पुण्यः) (for विप्र). — ^{b}) Ś$_1$ Ñ$_2$ D$_5$ सर्वेषां. Ś$_1$ K D$_5$ मया (for महान्). — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ मे बहुश्रुताः; K$_{0.3.4}$ बहवः स्मृ°.

2 S om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{b}) K$_{2.4}$ Ñ$_{2.3}$ D$_{2.5}$ न मामिति; Ñ$_1$ महीपते; Dn$_3$ न मामपि. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ महान् (for भवान्). K$_3$ ब्रह्मन् (for भूयो).

3 S om. 3 (cf. v. l. 1). — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ D$_5$ हृद्याम्; Ñ$_3$ पुण्याम्; B$_1$(m as in text).$_{3.5.6}$ D$_4$ चित्राम् (for दिव्याम्). — ^{b}) Ś$_1$ D$_2$ (before corr.) मुनेः; K$_1$ Ñ$_3$ D$_1$ मुने. — ^{c}) D$_5$ °षां संजननं. — ^{d}) Ñ$_3$ नो (for न). Ś$_1$ प्रीतिमाहरेत्; K$_1$ °हामरेत् (sic).

4 S om. 4 (cf. v. l. 1). — ^{a}) Ñ$_{1.2}$ सधर्मं°. — ^{c}) Ñ$_1$ विवृत्य लोकान्. K$_2$ Ñ$_3$ त्रीन्येषां; Ñ$_2$ B D$_{2.4.5}$ त्रीनेतान्. — ^{d}) K$_1$ B$_1$ D$_{2.4}$ °मिव स्थितं.

5 S om. 5 (cf. v. l. 1). — ^{b}) Ñ$_3$ °वतां सतां. — ^{d}) K$_{0.2.4}$ D$_2$ अमृत(D$_2$ °ता)स्वादु°; K$_3$ अमृतस्वाद°; Ñ$_{1.3}$ B$_{4.6}$ Da D$_4$ °संनिभां; D$_5$ °स्वादुसंनिभां.

6 Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_{2.5}$ S om. उवाच. — For S see below also. — ^{a}) K$_{0.2.4}$ Da मया; K$_3$ Ñ$_3$ यथा (for पुरा). — ^{b}) K (except K$_1$) Ñ$_3$ B$_4$ Da D$_5$ पुरा (for मया). — K$_4$ om. 6^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ त्विदं; B$_{4.6}$ Dn मया (for इदं). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ Ñ$_{1.3}$ Da तद्वंश°; K$_{0.3}$ D$_5$ त्वद्वंश°. K$_3$ स्मृतं (for शुभम्). D$_2$ (before corr.) °जनने शुभे. — For 6, S subst.:

896* पूरोर्वंशमहं धन्यं राज्ञाममिततेजसाम् ।
प्रवक्ष्यामि पितॄणां ते तेषां नामानि मे शृणु ।
[(L. 1) G$_{1.2}$ °र्वंशं महद्धन्यं; G$_5$ °महं दिव्यं.]

7 Ñ$_{1.2}$ B Dn D$_{1.2.4}$ दक्षाददितिः. G subst. for दक्षस्यादितिः: T$_1$ ins. before it:

897* अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य (!) अव्ययः ।
तस्मान्मरीचिः संजज्ञे दक्षश्चैव प्रजापतिः ।
मरीचेः कश्यपः पुत्रो दक्षस्य दुहितादितिः ।
[After line 2, G$_{1.2.5}$ ins.:
898* अङ्गुष्ठाद्दक्षमसृजच्चक्षुर्भ्यां च मरीचिनम् ।
— (L. 3) G$_3$ दुहितापतिः.]

— T G अदित्यां (G$_1$ ins. कश्यपः) कश्यपाद् (G$_2$ ins. जज्ञे) विवस्वान्. — K$_0$ विवस्वतो यमः । यमात् मार्तंडः । मार्तंडात् मनुः. — Ś$_1$ K मनोरिडा (K$_1$ सनोरिद्वा). — Ś$_1$ K इडायाः; G$_{3.6}$ M$_5$ इलायां. — Ś$_1$ K$_0$ Ñ$_{1.2}$ B D G$_1$ नहुषाद्ययातिः.

8 Ś$_1$ om. च. G$_{1.3}$ °पर्व- (for °पर्वणश्च). — After नाम, G$_{1.3}$ ins. च. K$_0$ B$_5$ D$_5$ S तत्र (T$_2$ ततो) (for अत्र). Da °वंशं (for °वंशः). After °वंशः, Da Dn D$_1$ T G$_1$ ins. श्लोकः. After भवति, D$_2$ ins. श्लोकश्चायं.

9 ^{a}) K$_{0.2.4}$ तुर्वसं; K$_1$ °श्वं; S (except T$_1$ G$_{1.4}$) °शुं. T$_1$ G$_{1.3.6}$ M$_{3.5}$ चोभौ (for चैव). — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ °यान्यामजा°; Ñ$_3$ °यान्या व्यजा°. — ^{c}) Ś$_1$ K G$_3$ द्रुह्यं.

10 Ñ$_1$ T$_1$ यत्र (for तत्र). B$_5$ om. पूरोः पौ°. After पूरोः, K$_{1.3.4}$ B$_{1.6}$ Da D$_{2.4}$ ins. च.

11 After पूरोः, N (except Ś$_1$) ins. तु (K$_{0.1}$ च). N (except K$_1$ Ñ B$_4$ D$_{4.5}$) कौशल्या. G बभूव (for नाम). After नाम, M (except M$_5$) ins. बभूव. — B$_5$ D$_2$ om. अस्य. D$_5$ अपत्यं (for अस्य). Here and below G$_3$ (mostly) संजज्ञे (for जज्ञे). S om. (the second)

जनमेजयः खल्वनन्तां नामोपयेमे माधवीम् ।
तस्यामस्य जज्ञे प्राचिन्वान् । यः प्राचीं दिशं जिगाय
यावत्सूर्योदयात् । ततस्तस्य प्राचिन्वत्त्वम् ॥ १२ ॥
प्राचिन्वान्खल्वश्मकीमुपयेमे । तस्यामस्य जज्ञे
संयातिः ॥ १३ ॥
संयातिः खलु दृषद्वतो दुहितरं वराङ्गीं नामो-
पयेमे । तस्यामस्य जज्ञे अहंपातिः ॥ १४ ॥
अहंपातिस्तु खलु कृतवीर्यदुहितरमुपयेमे भानु-
मतीं नाम । तस्यामस्य जज्ञे सार्वभौमः ॥ १५ ॥
सार्वभौमः खलु जित्वाजहार कैकेयीं सुनन्दां
नाम । तस्यामस्य जज्ञे जयत्सेनः ॥ १६ ॥
जयत्सेनः खलु वैदर्भीमुपयेमे सुषुवां नाम । C. 1. 3770 B. 1. 95. 17 K. 1. 63. 16

नाम. — M3 om. from यज्ञीनश्व° up to end of 11. D2 S स्र (for यस्). K2 T2 G1.5.6 M (M3 om.) त्रीन्मेधान्; T1 त्रिसत्रं; G2.4 त्रीन्हयमेधान्; G3 सत्रं; Cd यज्ञीनश्वमेधान् (as in text). After चेष्ट्वा, M6–8 ins. सर्वस्वं प्रदाय. Ś1 K3 Ñ1.2 B D (except Da D5) M6–8 om. प्र- (of प्रविवेश). After °विवेश, T2 G2.4.5 M (except M3) ins. जनमेजयः.

12 Da1 जन्मे°. After °जयः, S ins. तु. G (except G1.6) om. खलु. D5 अनाम्नीं; T2 G2.4–6 सुनंदां; G1 अरजां (for अनन्तां). Ś1 K1 पावनीं; Ñ B1m.3.6 G1 मागधीं; D5 मागधः (for माध°). — Ś1 K1 (hapl.) om. from प्राचिन्वान् up to जज्ञे in 14. K3 (? hapl.) om. from प्राचिन्वान् up to प्राचिन्वत्वं. K0.2.4 G1.2 प्राचीन्वान्; G3 प्राचेताः. — K0.2 G1.3 M3 om. यः. T1 G2.4.5 यावत्; T2 M5–8 तावत् (for यः). K0.2.4 ins. वि- before जिगाय. K2 सूर्योदयं; M6–8 °दयः; Cd सूर्योदयात् (as in text). — After °दयात्, B (except B4) Da D2.4 ins. इति. — K0.4 Da G3 तत्तस्य; T G1.2.4.5 तस्य; G6 तावत्तस्य; M तदस्य (for तत°). K0.2.4 Da T1 G1.2 प्राचीन्वत्वं; Ñ3 परीत्वं; B1.3 D5 G6 प्राचीनत्वं; G3 प्राचीत्वं.

13 Ś1 K1 om. 13 (cf. v. l. 12). K0.2 Da T1 G1.2.6 प्राचीन्वान्; G5 प्रचि°. — After प्राचिन्वान्, S ins. तु. B4 अश्वरीं; T2 °गीं; G आश्मकीं (G3 अश्मरीं) (for अश्मकीम्). After अश्मकीं, K2 D2 ins. कैकेयीं; M3.5 नाम. After °येमे, Ñ1.2 B4 Dn D1.5 ins. यादवीं; G1.2 वपुष्टमां नाम; G3 यावां नाम; G6 सुषावां नाम. — G3 (hapl.) om. from तस्याम° up to भानुमतीं नाम (in 15). K2.3 सर्यातिः; B1.4 संपा° (B1m as in text); D5 T G1.4–6 शर्या°; G2 M6–8 शय्या°; M3.5 शंया°.

14 Ś1 K1 om. up to जज्ञे (cf. v. l. 12). G3 om. 14 (cf. v. l. 13). MSS. indiscriminately (as above) सर्यातिः, संपा° etc. After संयातिः, S (except G3) ins. तु. G2.4.5 om. खलु. K0.4 D5 दनोर्; K2.3 D2 रुशद्वतो; T G1.4–6 त्रिशंकोर्; G2 त्रिंशत्कोटि-; M3.5 रुशंतु-; M6–8 रुशनसस्तु (for दृष°). K0 चार्वंगीं; K4 वरांगनां (for वरा°). K2.4 T1 om. नाम. — Ś1 अहस्पतिः; K (except K1) Da D1.2.4 अहंयातिर्नाम; Ñ1.2 B1m.4.6 Dn D5 अहंयातिः; Ñ3 B3.5 G1 अहंपातिर्नाम; T1 संपातिर्नामा (for अहं°).

15 G3 om. up to भानुमतीं नाम (cf. v. l. 13). D1 (? hapl.) om. up to जज्ञे. — Ś1 अहस्पतिः; K (except K1) Ñ1.2 B1m.4.5 D (D1 om.) अहंयातिः. Ñ1.2 B (except B3) D (except D4) om. तु. M6–8 °वीर्यस्य दुहि°. T2 G2.4–6 भानुमतीं नामोपयेमे (by transp.). — T2 G5 om. अस्य. D5 (hapl.) om. सार्व°. After °भौमः, B3.5 ins. नाम.

16 K3 om. 16. M7 (hapl.) om. up to जज्ञे. — After °भौमः, D5 ins. च; S तु. T1 om. खलु. B3.5.6 D4 किल (for खलु). After खलु, G2.4.5 ins. भूमिं. G3 (hapl.) om. from जित्वा up to खलु (in 17). Ś1 transp. जहार and कैकेयीं. M (M7 om.) °हृत्य (for °जहार). T G (except G5) M3 सुंदरां (G1 M3 °रीं); M5.6.8 वसुंधरां. D4 om. नाम. After नाम, Ś1 K0.1.4 M (M7 om.) ins. उपयेमे; K2 Ñ B D तामु(K2 तां चो)पयेमे. — G6 (hapl.) om. from जयत्सेनः up to मर्यादां नाम (in 18). — After °त्सेनः, N (except K1 Ñ3 B1 D5) ins. नाम.

17 G3 om. जय° खलु; G6 om. 17 (cf. v. l. 16). — After °त्सेनः, S (except G3.6) ins. तु. T1 om. खलु. G3 (hapl.) om. from सुषुवां up to नाम in 18. K0.4 D5 सुपर्वां; Ñ1.2 B1.4 Da2 Dn D1 °श्रवां; B5.6 °स्वरां; Da1 वामां (sic); T1 °पुपूं; T2 G4 °पवां; M °षुपां (for सुषु°). — K0.4 B1.4.6 Da D1.2.5 T1 अर्वा°; Ñ1.3 सुरा°; B3 Dn D4 अवा° (for अरा°).

18 G3.6 om. up to नाम (cf. v. l. 16, 17). MSS. indiscriminately (as above) अर्वाचीनः, सुरा° or अवा°. B3.5.6 Da D2.4 om. अपि. B1 खलु; D5 च खलु; S (G3.6 om.) तु खलु (for अपि). M3 वैदेहीम् (for वैदर्भीम्). Ś1

C. 1. 3770 B. 1. 95. 17 K. 1. 63. 16 तस्यामस्य जज्ञे अराचीनः ॥ १७ ॥
अराचीनोऽपि वैदर्भीमेवापरामुपयेमे मर्यादां
नाम । तस्यामस्य जज्ञे महाभौमः ॥ १८ ॥
महाभौमः खलु प्रासेनजितीमुपयेमे सुयज्ञां नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे अयुतनायी । यः पुरुषमेधानामयुत-
मानयत् । तदस्यायुतनायित्वम् ॥ १९ ॥
अयुतनायी खलु पृथुश्रवसो दुहितरमुपयेमे भासां
नाम । तस्यामस्य जज्ञे अक्रोधनः ॥ २० ॥

अक्रोधनः खलु कालिङ्गीं करण्डुं नामोपयेमे ।
तस्यामस्य जज्ञे देवातिथिः ॥ २१ ॥
देवातिथिः खलु वैदेहीमुपयेमे मर्यादां नाम ।
तस्यामस्य जज्ञे ऋचः ॥ २२ ॥
ऋचः खल्वाङ्गेयीमुपयेमे सुदेवां नाम तस्यां पुत्र-
मजनयदृक्षम् ॥ २३ ॥
ऋक्षः खलु तक्षकदुहितरमुपयेमे ज्वालां नाम ।
तस्यां पुत्रं मतिनारं नामोत्पादयामास ॥ २४ ॥

D_{n3} om. एव. S (except $G_{3.6}$) om. एवापराम्. $Ñ_{1.2}$ B_4 $D_{n1.n2}$ D_1 transp. एव and अपराम्. — Ś$_1$ K_1 (hapl.) om. from मर्यादां up to उपयेमे in 19. — After नाम, $K_{0.2.4}$ $B_{5.6}$ (both marg.) D (except D_5) ins.:

899* तस्यामस्य जज्ञे अरिहः । अरिहः खल्वाङ्गीमुपयेमे ।

K_3 (hapl.) om. from तस्यामस्य up to सुयज्ञां नाम (in 19). G_3 महासेनः (for °भौमः).

19 Ś$_1$ K_1 om. up to °मुपयेमे; K_3 om. up to नाम (cf. v. l. 18). — G_3 महासेनः (for °भौमः). After °भौमः (resp. its v. l.), D_5 ins. च; S (except G_1) तु. T_1 G_6 om. खलु. $K_{0.2.4}$ D_{a1} प्रासेनजीतिम्; Ñ °जितिम्; D_5 S प्र(T $G_{1.2}$ $M_{7.8}$ प्रा)सेनजिद्दुहितरम्. — D_5 (hapl.) om. from उपयेमे up to दुहितरम् (in 20). K_0 यज्ञियां; D_2 सहजन्यां; T_2 यमलां; M_{6-8} सुमज्ञां (for सुय°). T_1 यमलां नामोपयेमे; M_3 संज्ञां नामोपयेमे (for उपयेमे—नाम). — K_1 (hapl.) om. from तस्यामस्य up to अक्रोधनः (in 20). K_4 D_2 अयुतयाजी; D_{a1} T_2 G (except G_3) अयुतानायी. — T G_{4-6} पुरुषमेधे पुरुषाणां; G_{1-3} पुरुषमेधे; M पुरुषाणाम् (for °मेधानाम्). वशं is ins. in M after (in M_5 before) अयुतं. Ś$_1$ K (K_1 om.) $Ñ_{1.3}$ आजहार (for आनयत्). After °नयत्, T $G_{1.2}$ M ins. राज्ञां; G_3 यज्ञानां. — $Ñ_{1.2}$ B D_n $D_{1.4}$ तेनास्य; D_2 T_1 $G_{4.5}$ तस्य; T_2 $G_{1-3.6}$ M तत्तस्य (for तदस्य). T_2 (before corr.) G_{4-6} अयुतानायित्वं.

20 K_1 om. 20; D_5 om. up to दुहितरम् (cf. v. l. 19). — D_{a1} G_{4-6} अयुतानायी; D_2 °याजी. S (except G_3 M_7) तु खलु (T_1 तु only) (for खलु). Ś$_1$ भाषां; $Ñ_2$ $B_{1.3.4}$ D_n $D_{1.2.4}$ कामां; B_5 भीमां; B_6 मेकारां; M_{6-8} मर्यादां (for भासां). $K_{0.2}$ T भा(K_2 हा)सां नामोपयेमे (by transp.). — Ś$_1$ (hapl.) om. from तस्यां up to ज्वालां नाम (in 24). — T_2 अतस्तस्याम्; G_6 अस्यां (for तस्याम्). — After °धनः, K_4 (irrelevantly) ins. वार्षिकसत्रमाजहार (cf. 25).

21 Ś$_1$ om. 21 (cf. v. l. 20). $Ñ_{1.2}$ D_n स (for अक्रो°). After °धनः, D_5 ins. च; S ins. तु. K_1 om. खलु. B_6 कालिंदीं; G_3 कालिंदींगीं (sic); G_5 कक्षीवान्नाम लिंगीं(!). $D_{2.5}$ om. करण्डुं. $K_{0.3.4}$ Ñ D_a करेणुं; K_2 करकंदं; $B_{4.5}$ D_n D_1 करंभां; T G_1 कंडूं; M कंधूं (for करण्डुं). K_1 (corrupt) धनुः देवदत्तः देवदत्तां (for अक्रोधनः—करण्डुं). K_1 D_5 om. नाम. — After °येमे, D_5 (irrelevantly) ins. रुरुकद्रू नाम.

22 Ś$_1$ om. 22 (cf. v. l. 20). — B_5 स (for देवा°). After °तिथिः, S ins. तु. D_5 T G_3 M_5 om. खलु. $K_{0.4}$ वैदर्भीमेवापराम् (K_4 om. एव); K_2 देवकीम्; K_3 B_5 D_4 T G_2 M_{6-8} वैदर्भीं (for वैदेहीम्). D_2 transp. वैदे° and उप°. D_1 M_{6-8} om. मर्यादां नाम. K_2 ज्वालां नाम; B_3 वामां (om. नाम). — $Ñ_3$ T मर्यादां ($Ñ_3$ om. मर्यादां) नामोपयेमे (by transp.). — G_5 om. तस्याम्. $Ñ_3$ B_5 T_1 om. ऋचः. K_0 चिरः; K_{2-4} B_4 रिचः; $Ñ_{1.2}$ D_n D_1 [ऽ]रिहो नाम (D_1 नामतः); B_1 [ऽ]रिहः; B_3 विंधः; D_5 क्षतिः (for ऋचः).

23 Ś$_1$ om. 23 (cf. v. l. 20). For ऋचः, MSS. चिरः etc. (as in v. l. 22). After ऋचः (resp. its v. l.), B_3 ins. स; S (except T_1) ins. तु. T_1 G_1 om. खलु. $K_{1.3.4}$ D_2 आंगीं (for आङ्गेयीम्). $K_{0.3}$ Ñ $B_{1.5}$ D_2 देवां; K_1 मार्यादां; K_2 मर्यादामेव; K_4 देवामेव (for सुदेवां). — Ñ B_4 D (except D_4) अजीजनत् (for अजनयत्). S (with some slight variations) वामदेव्यामङ्गराजकन्याया-मृक्षं पुत्रमजीजनत् (for आङ्गेयी°—°दृक्षम्). B (except B_4) D_4 तस्यामस्य जज्ञे ऋक्षः (for तस्यां—°दृक्षम्).

24 Ś$_1$ om. up to नाम (cf. v. l. 20). — After ऋक्षः, D_5 ins. च; S तु. T_1 om. खलु. G (except $G_{2.6}$) तक्षदु° (for तक्षकदु°). S reads उपयेमे after नाम. T_1 पललां; T_2 ज्वललां; G_1 वललमतिं; G_2 ज्वलंतीं; G_3

Prof. STEN KONOW, Ethnographic Museum, Christiania: "Every serious student will feel sincerely thankful to you and your collaborators for the great and conscientious work you have given us."

Prof. LIONEL D. BARNETT, British Museum: "I heartily congratulate you on the excellent manner of the work. The critical method is thoroughly scientific, and the results are very interesting. I hope that the enterprise will receive all the support that it deserves."

Prof. F. BELLONI FILIPPI, University of Pisa: "I congratulate you and your colleagues of the Mahābhārata Editorial Board on the difficult task you have fulfilled with the first fascicule of the *editio critica* of the Great Epic of India. All the Sanskrit scholars who follow your endeavour with the most lively interest will be satisfied with the constituted text, that seems to give the most faithful picture of the original possible to be retraced under the present circumstances."

Prof. H. ZIMMER, University of Heidelberg: "Your edition will be the classical one, of this classical text, superseding all former editions, and may serve for all further investigation concerning the great Indian Epic."

Zeitschrift für Indologie und Iranistik, Leipzig: "Eine gediegene Leistung, die zu den besten Hoffnungen berechtigt und sowohl dem durch seine scharfsinnigen Arbeiten wohlbekannten Herausgeber als auch den anderen beteiligten alle Ehre macht. . . . Wir müssen uns dankbar damit zufrieden gehen, dass Indien das leistet, was zur Zeit möglich und notwendig ist. Wir sehen schon jetzt, das die bahnbrechenden Arbeiten der Kommission uns eine reiche wissenschaftliche Ernte schenken werden."

Rivista degli Studi Orientali, Rome: "L'avvenimento è troppo importante perchè non meriti di esser segnalato ai sanscritisti ed agli amici dell' India. . . . Il "General Editor", dott. V. S. Sukthankar, che accoppia all'acutezza dell'ingegno e alla vastità delle letture la severità dei metodi europei, derettamente appresi alla scuola del Lüders, parla del lavoro come di un "very fascinating work" nè risparmia fatica per la riuscita di un'opera, a cui resterà per sempre legato il nome dei dotti collaboratori. E lo stabilimento tipografico *Nirnaya Sagar* di Bombay . . . non ha lesinato i mezzi per giungere a un'edizione, la quale per nitidezza di caratteri e bontà di material impiegati nulla ha da invidiare alle migliori edizioni europee."

Orientalistische Literatur Zeitung: "Nur soviel kann schon jetzt festgestellt werden, dass der Herausgeber offenbar mit der rühmenswertesten Akribie gearbeitet und sich alle Mühe gegeben hat, um einen wahrhaft kritischen Text herzustellen. Wenn es den indischen Gelehrten möglich werden wird—was wir immer ernstlich hoffen—in absehbarer Zeit einen kritischen Text des ganzen gewaltigen Epos hervorzubringen, so werden sie sich damit ein monumentum aere perennius errichtet haben und sich die Dankbarkeit vieler Generationen von Sanskritgelehrten zugesichert haben."

Journal of the American Oriental Society: "One of the most valuable of Sukthankar's results is his establishment for the first time of a "Kāś́mīrī" recension of the epic. . . . Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he."

Indian Historical Quarterly: "The Institute is to be congratulated on the admirable beginning that has been made, under the able editorship of Dr. Sukthankar, of a truly colossal task, which we sincerely hope it will be able to bring to a successful completion. . . . So far as one can judge from the published specimen, the course adopted by the editor is fully justified by the facts of the case, and the major part of the text has been reconstructed with a degree of approximation which may be deemed sufficient for all critical purposes. The reviewer, as an Indian, may be excused for entertaining a pardonable pride in the fact that the first critical edition of the great Indian epic is undertaken, as it should be, by a band of Indian scholars. Let us hope that when it is completed it will stand as a glorious monument of Indian scholarship."

The Times, Literary Supplement: "The lines... on which they are proceeding appear to be thoroughly sound. This first tiny instalment shows that the work has been begun in earnest, and all Sanskrit scholars will wish it success."

The Indian Press

The Times of India, Bombay: "There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievment of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance."

The Bombay Chronicle, Bombay: "The whole public of India, especially the Indian Princes and Universities, owe it to themselves and the country to finance this project.'

The Leader, Allahabad: "Considering the importance of the undertaking, which is of a national character, every financial help renderd to the Institute for the successful completion of the enterprise, will be help rendered to a very deserving object."

United India and Indian States, Delhi: "When this is done for the whole work, the Institute will have accomplished a great task of international importance, which would be admired and highly prized both by the Indian and European scholars."

Donations (of Rs. 250 and above) received and promised

Chief of Aundh	Rs. 47,800*
Government of Bombay	„ 45,158*
University of Bombay	„ 24,803*
Government of Madras	„ 9000*
Government of India	„ 5000†
Government of Baroda.	„ 5000*
Government of Burma	„ 4500*
Bhavnagar Darbar	„ 2000
Government of Mysore	„ 1000*
Chief of Phaltan	„ 1000*
H. A. Shah Esq., Bombay	„ 1000
Chief of Bhor	„ 500

* Amount realized from annual grants.

V. P. Vaidya Esq., Bar.-at-law, Bombay	Rs. 500
Harilal Jagannath Esq., Cambay	„ 500
Tulsidas Charities, Bombay	„ 500
Shantaram N. Dabholkar Esq., Bombay	„ 500
Savitribai Bhat Trust, Bombay.	„ 400
Jaikrishna Trust, Bombay	„ 300
Haridas Dhanji Mulji Esq., Bombay	„ 300
Chief of Sangli	„ 250*
Raj Guru Pandit Hemraj, Nepal	„ 250
Chief of Vishalgad	„ 100*
Chief of Ramdurg	„ 100*
Chief of Bavda	„ 100*

† Annual grant with effect from 1930-31.

Critical Edition of the Mahābhārata: Rates of Subscription

Class A (Payment *in advance*):

(i) Paper-cover fascicules . . . Rs. 140

(ii) Cloth bound volumes . . . . „ 150

Class B (*Deferred* payment):

(i) Paper-cover fascicules . . . Rs. 165

(ii) Cloth bound volumes . . . . „ 175

Subscribers of class B are required to deposit Rs. 10 out of the price for registration of the order; the balance will be recoverd by V. P. P. as the fascicules or the volumes are published. Permanent members of the Institute obtain the edition at reduced rates; these rates for class A (i) and (ii) are Rs. 112 and 120 respectively.

Price of fascicule 4 . . . . . Rs. 5-4

Price of fascicules 1—4 . . . . „ 13-0

All the above prices are exclusive of postage.

For further particulars, apply to the Secretary, Mahābhārata Editorial Board, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 4.

☞ **All prices are liable to be enhanced after 1931.**

Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.
Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the Nirnaya Sagar Press, 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.